УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 ТОМ 2 ТОМ 3 ТОМ 4 ТОМ 5 ТОМ 6 ТОМ 7 ТОМ 8 **ТОМ 9**

А – БОРОНА
БОРОНУВАННЯ – ГЕРГЕЛІ
ГЕРДАЇ – ЕЛЕКТРОГРАФІЯ
ЕЛЕКТРОД – КАНГАРИДИН
КАНГАТА – КУЛИКИ
КУЛИКІВ – МІКРОКЛІМАТ
МІКРОКЛІН – ОЛЕУМ
ОЛЕФІНИ – ПОПЛІН
ПОПЛУЖНЕ – САЛУІН

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.
БАЖАН М.П.
(головний редактор, голова редколегії)
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар, заступник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора, заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
НЕСЕН К. І.
(заступник головного редактора)
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
9

ПОПЛУЖНЕ — САЛУЇН

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1983

О3
У45

Е $\frac{00101-01}{М222(04)-83}$ 004—83 5000000000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1983 р.

П

ПОПЛУ́ЖНЕ — поземельний податок, який сплачували феодально залежні селяни зерном, хутром, медом, воском у *Київській Русі* й давньоруських князівствах (9—1-а пол. 14 ст.), грішми у *Великому князівстві Литовському,* на Смоленщині, Чернігово-Сіверщині (2-а пол. 14 — 1-а пол. 16 ст.). Одиницею оподаткування П. в Київ. Русі й давньорус. князівствах був плуг; у Великому князівстві Литовському — *лан,* селяни платили з лану 10—30 грошів.

ПОП-МУ́ЗИКА (англ. pop-music) — вид сучасної буржуазної «*масової культури*». Об'єднує різні муз. жанри (*пісня,* інструм. п'єса, *мюзикл,* рок-опера) і стилі («фолк-рок», «сільська музика», «соул», «диско», «кунг-фу», «ф'южн») естрадного мистецтва. З 60—70-х рр. 20 ст. П.-м. ототожнюють з рок-музикою, що використовує прості інтонаційно-гармонічні засоби, багату ритміку (синкопи, поліритмію). П.-м. виконують солісти, естрадно-симф. оркестри, вокально-інструм. ансамблі (рок-групи). Окремі твори П.-м. 60-х рр. порушували важливі суспільно-політ. проблеми капіталістичного світу (пісні протесту). У П.-м. є протилежні за худож. якостями напрями: «психоделічний рок» (одноманітне повторення ритмоінтонацій—«риффів», надмірна гучність), а також «симфорок» і «рок-авангард», які базуються на новітній композиційній техніці та складних муз. формах. Серед відомих виконавців П.-м.— Б. Ділан, Е. Преслі, А. Френклін, Д. Росс (США), К. Річард (Англія), М. Матьє, Дж. Холідей, Даліда (Франція), ансамблі «Пінк Флойд» (США), «Бітлз» (Англія), «Магма» (Франція), «Боні М» (ФРН), «АББА» (Швеція).

Літ.: Поп-музыка. Л., 1977; Куликова И. Музыкальная молодежная эстрада США и стран Запада. М., 1978; Оякяэр В. О поп-музыке. Таллин, 1978.

Ю. Г. Токарєв.

ПОПО́В Андрій Михайлович [19.VIII (1.IX) 1911, Одеса — 9.IV 1977, Київ] — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1958. У 1936 закінчив архіт. ф-т Одес. ін-ту інженерів міськ. і комунального буд-ва. Працював в основному в галузі *ландшафтної архітектури.* Твори: будинок муз. школи ім. проф. П. С. Столярського в Одесі (1938), комплекс житл. будинків у Києві (1947), архіт.-планувальна і ландшафтна організація комплексу Центр. парку культури і відпочинку в Києві (1948—50). Автор теор. праць з питань благоустрою та озеленення міст і селищ УРСР.

ПОПО́В Андрій Олексійович (н. 12.IV 1918, Кострома) — рос. рад. актор, режисер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1965). В 1936—40 навчався в студії при Центр. театрі Червоної (тепер Радянської) Армії, з 1940 — актор, 1963—73 — гол. режисер цього театру. З 1974 — актор МХАТу. Учень і послідовник батька — О. Д. *Попова.* Ролі: Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Богомолов («Яков Богомолов М. Горького), Іоанн Грозний («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого), Платонов («Океан» Штейна), Петруччо («Приборкання непокірної» Шекспіра) та ін. Серед вистав — «Рінальдо йде в бій» Гарінеї Джіванніні, «Невідомий солдат» Рибакова. Знімається в кіно; ролі в фільмах «Шведський сірник», «Отелло», «Поєдинок», «Вчитель співу» та ін. З 1968 викладає в Держ. ін-ті театр. мист. ім. А. В. Луначарського (з 1973—професор). Держ. премія СРСР, 1950. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

ПОПО́В Веніамін Степанович (н. 30.V 1927, м. Троїцьк, тепер Челяб. обл.) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, доктор тех. наук (з 1975), професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС с 1954. Закінчив (1948) Челябінський механіко-машинобуд. ін-т, працював на машинобуд. з-ді в м. Орську. В 1951—56 — в Центр. п.-д. інституті технології машинобудування (Москва), з 1956 — в Запорізькому машинобуд. ін-ті ім. В. Я. Чубаря (з 1978 — ректор). Осн. праці — з проблеми підвищення стійкості матеріалів проти зношування. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання.

ПОПО́В Віктор Семенович [н. 28.VI (11.VII) 1903, станиця Кагальницька, тепер Ростов. обл. РРФСР] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1965). Член КПРС з 1948. Після закінчення Донського політех. ін-ту в Новочеркаську (1926) працював у виробничих геол. орг-ціях. У 1957—65 — гол. геолог і заст. нач. Головного управління геології («Головгеології») при Раді Міністрів УРСР, 1966—67 — нач. Управління науки та мінеральних ресурсів М-ва геології УРСР. З 1968 працює в Ін-ті геол. наук АН УРСР (1968 — заст. директора, з 1969 — зав. відділом). Осн. праці — з питань геології й тектоніки кам.-вуг. родовищ УРСР, гол. чин. Донбасу. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

В. В. Пермяков.

ПОПО́В Володимир Дмитрович [12 (25).VII 1912, с. Нижні Млини, тепер Полтавського р-ну Полтав. обл.— 26.V 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі теорії тепло- і масообмінних процесів, устаткування харчового виробництва, доктор тех. наук (з 1954), професор (з 1954). Закінчив (1935) Київ. технологічний ін-т харч. пром-сті, викладав у ньому (1937—79). Осн. праці — з питань тепло- і масообміну в апаратах харч. пром-сті, теорії кристалізації речовин з розчинів (переважно сахарози), автоматизації виробничих процесів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1979.

В. М. Лисянський.

ПОПО́В Володимир Федорович [н. 15 (28).VII 1907, Харків] — рос. рад. письменник. Друкується з 1947. Романи «Сталь і шлак» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Закипіла сталь» (1955) — про боротьбу рад. народу проти нім.-фашист. загарбників в Донбасі та героїчну працю металургів. Романи «Розірване коло» (1966), «Здобудеш у бою» (1970; однойм. телефільм, 1976), «І це називають буднями» (1973), «Тиха заводь» (1980), повість «Випробування вогнем» (1958), нариси «Романтична професія» (1955), «Люди, яких я люблю» (1964) присвячені темі робітн. класу. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1973—74; Укр. перекл.— Сталь і шлак. К., 1948; Закипіла сталь. «Вітчизна», 1955, № 2—5; Розірване коло. К., 1970; Здобудеш у бою. К., 1972; І це називають буднями. К., 1977.

І. М. Давидова.

ПОПО́В Дем'ян Володимирович [н. 1 (13). XI 1899, с. Гапонівка, тепер с. Яблунівка Полтав. обл.] — український радянський лікар-гомеопат. В 1925 закінчив Одес. мед. ін-т. Після цього (зокрема і в роки Великої Вітчизн. війни) працював хірургом, згодом — лікарем-гомеопатом в лікувальних закладах Києва.

Праці П. присвячені розробці ряду теоретичних питань з *гомеопатії.* П. визначив лікарські загострення як наслідок взаємодії лікарських препаратів з організмом хворої людини, розширив сферу використовування гомеопатичних ліків високих розведень.

ПОПО́В Євген Олексійович [24.II (8.III) 1899, м. Путивль, тепер Сум. обл.— 9.VI 1961, Москва] — укр. і рос. рад. психіатр, акад. АМН СРСР (з 1957). У 1924 закінчив Харків. мед. ін-т. Професор Харків. (1934—38 і 1943—51) та 1-го Моск. (1951—60) мед. ін-тів. З 1961 — наук. керівник Ін-ту психіатрії АМН СРСР. Праці П. присвячені проблемі шизофренії, зокрема, вивченню порушень функції *вегетативної нервової системи,* а також вуглеводного обміну при цьому захворюванні тощо.

ПОПО́В Інокентій Іванович [н. 18.IV (1.V) 1905, м. Срєтенськ, тепер Читин. обл. РРФСР] — укр. рад. геофізик, доктор фіз.-мат. наук (1969). Засл. діяч науки УРСР (1975). Член КПРС з 1940. У 1928 закінчив Крим. пед. ін-т, де працював до 1952 (з 1947 — директор). У 1952—59 — на наук. роботі в геофіз. установах АН СРСР; з 1969 — зав. відділом Ін-ту геофізики АН УРСР, з 1979— наук. консультант цього ін-ту. Наук. праці — в галузі фізики Землі й сейсмології Європ. частини СРСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

О. М. Харитонов.

ПОПО́В Леонід Іванович (н. 31. VIII 1945, м. Олександрія Кіровогр. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1980, 1981), Герой Угорської Народної Республіки (1980),

А. О. Попов.

Л. І. Попов.

О. К. Попов.

О. С. Попов.

О. Д. Попов.

М. Т. Попов. Здійснилося. Літографія. 1969.

Герой Праці СРВ (1980), Герой Республіки Куба (1980), Герой Соціалістичної Республіки Румунії (1981), полковник. Член КПРС з 1971. Закінчив Чернігівське вище військ. авіац. училище льотчиків ім. Ленінського комсомолу (1968) і Військово-повітряну академію ім. Ю. О. Гагаріна (1976). В загоні космонавтів — з 1970. Брав участь у керуванні польотами космічних кораблів. 9.IV—11.X 1980, як командир корабля, разом з В. В. *Рюміним* здійснив тривалий (185 діб) космічний політ. «Союз-35» (див. «*Союз*»), на якому стартували космонавти, 10.IV був зістикований з орбітальною станцією «Салют-6» (див. «*Салют*»). Під час польоту за програмою «*Інтеркосмос*» зі станцією «Салют-6» зістиковувались кораблі «Союз-36» (космонавти В. М. *Кубасов* і Б. *Фаркаш*), «Союз-37» (В. В. *Горбатко* і *Фам Туан*) та «Союз-38» (Ю. В. *Романенко* і А. *Тамайо Мендес*). Зі станцією зістиковувались також «Союз Т-2» (космонавти Ю. В. *Малишев* і В. В. *Аксьонов*) і три транспортні кораблі «*Прогресс*». За час польоту виконано значний обсяг ремонтно-профілактичних робіт, науково-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів, підготовлених вченими СРСР і країн соціалістичної співдружності, проведено фотографування земної поверхні й акваторії Світового океану. На Землю екіпаж повернувся на кораблі «Союз-37». Разом з Д. *Прунаріу* як командир корабля П. здійснив політ (14—22.V 1981) на космічному кораблі «Союз-40». Корабель був зістикований з орбітальним наук. комплексом «Салют-6» — «Союз Т-4» (осн. екіпаж — В. В. *Ковальонок* і В. П. *Савіних*). Разом з О. О. *Серебровим* і С. Є. *Савицькою* як командир корабля здійснив політ (19—27.VIII 1982) на космічному кораблі «Союз Т-7». На Землю екіпаж повернувся на кораблі «Союз Т-5». Нагороджений 3 орденами Леніна.

ПОПО́В Маркіян Михайлович [2 (15).XI 1902, станиця Усть-Медведицька, тепер м. Серафимович Волгогр. обл.— 22.IV 1969, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1953), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1921. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З липня 1939— команд. 1-ю Окремою Червонопрапорною армією на Далекому Сході, з січня 1941 — команд. військами Ленінгр. військового округу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. Пн. і Ленінгр. фронтами, 61-ю і 40-ю арміями, заст. команд. Сталінгр. і Пд.-Зх. фронтами, команд. 5-ю ударною і 5-ю танк. арміями, Резервним фронтом і військами Степового військ. округу, Брян., Прибалт. і 2-м Прибалт. фронтами. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. З 1962 — інспектор-радник М-ва оборони СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОПО́В Микола Миколайович [24.XII 1890 (5.I 1891) — 10.II 1938] — рад. партійний і держ. діяч, історик. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в м. Кутаїсі в сім'ї вчителя. В 1906—19 — меншовик. У 1908—09 навчався в Харків., потім у Моск. ун-тах, був секретарем Харків. орг-ції РСДРП; 1910 — член виконкому Моск. окружної орг-ції РСДРП. В 1911 заарештований, 1912 засланий в Іркутську губ. У 1917 повернувся в Харків. У 1921—23 — секретар Харків. губкому КП(б)У, 1924 — заст. зав. агітпропвідділом ЦК РКП(б), 1925—26 — зав. агітпропвідділом ЦК КП(б)У, редактор газ. «Коммунист». У 1928 — заст. зав. агітпропвідділом ЦК ВКП(б), 1929 — зав. агітпропвідділом Моск. к-ту ВКП(б). В 1933—37 — секретар ЦК КП(б)У. На XVI і XVII з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на IX, X, XII і XIII з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1927 і 1933—36 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, 1936—37— член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК. П.— автор наукових праць з історії партії, зокрема з історії Компартії України.

ПОПО́В Микола Тарасович (н. 7.VIII 1927, с. Ястребовка, тепер Ястребовського р-ну Курської обл.) —укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1963. В 1950—56 навчався в Київ. художньому ін-ті у О. *Пащенка*. Автор серій «За мотивами „Кобзаря" Т. Г. Шевченка» (1964), «Завод і люди» (1966), «Роки окупації» (1961—68), «Моє дитинство» (1970—72), «Сковорода» (1972), «Партизанська сюїта» (1974), «Боротьба і становлення» (1975—77), «Зимовий Седнів» (1977). З 1961 викладає в Київ. худож. ін-ті (з 1978 — професор).

ПОПО́В Михайло Григорович [6 (18).IV 1893, м. Вольськ, тепер Сарат. обл.— 18.XII 1955, Ленінград] — рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). Закінчив Петрогр. ун-т (1917). Працював у Сарат. (1917—19), Середньоазіатському (1920—27, 1940—44), Казахському (1933—38), Київ. (1944—45), Львів. (1945—48), Іркутському (1950—55) ун-тах. У 1945—1948 — також зав. відділом Ін-ту ботаніки АН УРСР (Львів). Вивчав *флору* Середньої Азії, Кавказу, Карпат, Далекого Сходу, Криму. Наук. праці, присвячені питанням систематики, ботанічної географії, флорогенетики, екології, геоботаніки, еволюції вищих рослин. Підтримував теорію гібридогенного походження видів. Розробляв науково-прикладні питання ботаніки.

ПОПО́В Михайло Родіонович [14 (26).XI 1851, с. Глафірівка, тепер Лутугинського р-ну Ворошиловгр. обл.— 4 (17).I 1909, Петербург] — рос. революц. народник. Син священика. В 1872—76 навчався в петерб. Медико-хірург. академії. В 1875 вступив до народницької орг-ції. В 1876 брав участь у «*ходінні в народ*». Один із засновників «*Землі і волі*», а після її розколу 1879 приєднався до «*Чорного переділу*». В кін. 1879 в Києві, разом з Д. Т. *Буцинським*, організував об'єднаний гурток народовольців і чорнопередільців. У лютому 1880 П. було заарештовано і засуджено до страти, яку замінено довічною каторгою. До 1882 перебував у Карійській каторжній тюрмі, потім в *Олексіївському равеліні*, 1884—1905 — у Шліссельбурзькій фортеці. Автор «Записок землевольця» (видано 1933).

ПОПО́В Олег Костянтинович (н. 31.VII 1930, с. Вирубове, тепер Одинцовського р-ну Моск. обл.) — рос. рад. артист цирку, нар. арт. СРСР (з 1969). Закінчив Держ. училище циркового мист. в Москві (1949). Володіє різними цирковими жанрами. Створив тип добродушного, усміхненого хлопця. Вдається до імпровізації, використовує елементи буфонади, гротеску, сатири. Серед популярних номерів — «Кухар», «Неуважний музика», «Машина», «Промінь». Автор, постановник і гол. виконавець сатиричної вистави «Лікування сміхом» (1965). З 70-х рр. виступає і як режисер. Гастролював за рубежем. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премії 1-го Міжнар. фестивалю циркового мист. у Варшаві (1956), «Оскар» (1958, Брюссель).

Літ.: Викторов А. В. Выступает Олег Попов. М., 1968. *Ю. Г. Токарєв.*

ПОПО́В Олександр Степанович [4 (16).III 1859, селище Тур'їнські Рудники, тепер м. Краснотур'їнськ Свердл. обл.—31.XII 1905 (13.I 1906), Петербург] — рос. фізик і електротехнік, винахідник електр. зв'язку без проводів (радіозв'язку, радіо). Закінчив (1882) Петерб. ун-т. Викладав у Кронштадті: в Мінному офіцерському класі (1883—1901) і Тех. уч-щі Мор. відомства (1890—1900). Професор (з 1901) і директор (з 1905) Петерб. електротех. ін-ту. Перші дослідження П. присвячені аналізу найвигіднішої дії динамоелектр. машин, експериментам з рентгенівськими трубками (він одержав перші в Росії рентгенівські знімки). П. повторив досліди Г. *Герца* з електромагн. хвилями, досліджував вплив електр. розрядів на провідність металевих порошків, удосконалив чутливий когерер (індикатор електромагн. коливань). У 1889 вперше вказав на можливість застосування електромагн. хвиль для передачі сигналів на віддаль без проводів. На поч. 1895 створив прилад (радіоприймач) для виявлення і реєстрації електричних коливань. 25.IV (7.V) 1895 на засіданні Рос. фіз.-хім. т-ва П. зробив доповідь «Про відношення металевих порошків до електричних коливань», продемонстрував винайдену ним систему безпроводового електр. зв'язку. Того ж року сконструював прилад, що реєстрував грозові розряди («грозовідмітник»). Під керівництвом П. відкрито (1897) явище впливу металевих поверхонь на поширення радіохвиль. П. разом з П. М. Рибкіним і Д. С. Троїцьким розробив (1889) конструкцію радіоприймача з телефоном (прообраз детекторного приймача). На поч. 1900 прилади П. вперше було застосовано для практичного зв'язку (на віддаль понад 40 км) між о. Гогланд і м. Котка при ліквідації аварії броненосця «Генерал-

адмірал Апраксін». Приймач П. був удостоєний великої золотої медалі на Всесвітній виставці в Парижі (1900). В 1906 засновано премію імені О. С. Попова за кращі дослідження, пов'язані із застосуванням електрики. В СРСР, на визнання заслуг П., з 1945 відзначають День радіо (7 травня); встановлено золоту медаль імені О. С. Попова АН СРСР, а з 1959 — премію його імені, присуджувану АН СРСР за видатні роботи й винаходи в галузі радіотехніки і електроніки. Ім'я П. присвоєно: Вищому військово-морському учщу в Ленінграді, Одеському електротех. ін-ту зв'язку тощо.

Літ.: Гладишев Г. І. О. С. Попов і розвиток радіотехніки. К., 1959; Радовский М. И. Александр Степанович Попов. М.— Л., 1959; Бренев И. В. Начало радиотехники в России. М., 1970. *Г. І. Гладишев.*

ПОПО́В Олексій Дмитрович [12 (24).III 1892, м. Ніколаєвськ, тепер м. Пугачов Сарат. обл.— 18.VIII 1961, Москва] — рос. рад. режисер, теоретик театру, педагог, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1954. Сценічну діяльність почав 1912 в Моск. худож. театрі. В 1918—23 — актор, режисер і керівник Театру студійних постановок (Кострома). У 1923—30 — актор і режисер 3-ї Студії МХАТу (з 1926— Театр ім. Є. Вахтангова). В 1930—35 — худож. керівник моск. Театру Революції, 1935—58 очолював Центр. театр Рад. Армії. Серед вистав — «Ревізор» М. Гоголя, «Піднята цілина» за М. Шолоховим, «Давним-давно» О. Гладкова, «Степ широкий» М. Вінникова, «Стяг адмірала» О. Штейна, «Ромео і Джульєтта», «Приборкання непокірної» У. Шекспіра. Викладав у драм. уч-щі при Центр. театрі Рад. Армії та в Держ. ін-ті театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (з 1940 — професор). У 1972 встановлено золоті і срібні медалі імені П., якими нагороджуються театри і актори за створення кращих вистав на військ.-патріотичну тематику. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1950, 1951.

Тв.: Творческое наследие. М., 1980. *К. О. Силіна.*

ПОПО́В Олексій Олексійович [н. 11 (24).V 1916, с. Хайлар, тепер Примор. краю] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1975). В 1941 закінчив Одес. ін-т інженерів цивільного буд-ва. Твори: «Першотравневий ранок» (1947), «На лимані. Одеса» (1950), «Будівники нового порту» (1960), «Заповіт» (1961), «Виноград зібрано» (1963), «Велотрек» (1965), «Одеський платан» (1966), «В. І. Ленін» (1969—70), «Одеса. Оперний театр» (1971), «Псков. Кремль» (1973), «Симфонія країв. Одеса» (1974), «На березі Волги» (1975), «Бузок і тюльпани» (1976), «В доках судноремонтного заводу. Одеса» (1976—79), «Святковий день» (1980) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

О. О. Попов. Одеський платан. 1966.

ПОПО́В Павло Миколайович [16 (28).VII 1890, с. Миколаївка, тепер Буринського р-ну Сум. обл.— 4.IV 1971, Київ] — укр. рад. літературознавець, мистецтвознавець, фольклорист, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1916). З 1920 — на наук. роботі в АН УРСР, з 1934 — одночасно професор Київського університету. Наук. праці присвячені проблемам історії укр. л-ри, книгодрукування, історії й теорії фольклору. Автор книг «Друкарство, його початок і поширення в Європі» (1925), «Матеріали до словника українських граверів» (1926), «Образ В. І. Леніна в творчості народів СРСР» (1952), «Про деякі питання теорії народно-поетичної творчості» (1955), «Григорій Сковорода. Життя і творчість» (1960), «Шевченко і Київський університет» (1964) та ін.

Тв.: Початковий період книгодрукування у слов'ян. К., 1958.

Літ.: Білецький О. І., Сухобрус Г. С., Шолом Ф. Я. Павло Миколайович Попов. К., 1961. *О. І. Дей.*

ПОПО́В Федір Тимофійович [1 (13).III 1857—19.I 1921, Харків] — український вет. токсиколог. У 1884 закінчив Харківський ветеринарний ін-т, в якому потім працював до кінця життя; з 1913 — професор. Вперше в Росії П. створив при вет. ін-ті кафедру судової ветеринарії і токсикології; є автором єдиного в дореволюційний період «Короткого курсу судової ветеринарії для студентів і лікарів» (1907). Заслуговують на увагу також праці «Кількісне визначення сірої і білої речовини головного мозку у свійських тварин» (1889) та «Методи експертизи сіна і зернового фуражу» (1914).

С. В. Баженов.

ПОПО́ВА Любов Василівна (н. 24.II 1925, м. Мінусінськ Красноярського краю) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1976). У 1950 закінчила Харків. муз. школу. З 1948 — солістка Харків. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Партії: Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Мати («Катерина» Аркаса), Графиня, Ольга («Пікова дама», «Євгеній Онєгін» Чайковського), Ваня, Ратмир («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Кармен («Кармен» Бізе), Амнеріс, («Аїда» Верді), Стеха, Соломія («Назар Стодоля», «Богдан Хмельницький» Данькевича).

І. М. Лисенко.

ПОПО́ВА Марта Іванова (17.II 1891, Трявна — 11.IV 1978, Софія) — болг. актриса, нар. арт. НРБ (з 1950), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1966). Член БКП з 1944. Театр. освіту здобула в Празі (1911—13). В 1910 дебютувала в Нар. театрі (Софія), в якому працювала до 1964. Серед ролей — Костанда («Свекруха» Страшимирова), Сарра («Боротьба продовжується» Кюлявкова), Катерина («Гроза» О. Островського), Настя («На дні» М. Горького), Марія Олександрівна Ульянова («Сім'я» Попова), Марія («Дванадцята ніч» Шекспіра).

ПОПО́ВИЧ Іван (р. н. невід., с. Ходорків, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.— п. 1663) — один з керівників нар.-визвольної боротьби за возз'єднання Правобережної України з Росією. В 1662 П., будучи паволоцьким полковником, вступив у переговори з рос. урядом про возз'єднання Правобережної України з Росією. На поч. 1663 заарештований ставлеником шляхет. Польщі правобережним гетьманом П. *Тетерею,* П. був засуджений до страти. Боячись обурення нар. мас, П. Тетеря змушений був звільнити П. Через кілька місяців П. підняв повстання і на чолі повстанців захопив *Паволоч.* Оточений військами польс. шляхти і гетьмана П. Тетері, П. потрапив у полон і був страчений.

Л. В. Попова.

ПОПО́ВИЧ (Поповић) Йован (18.XI 1905, м. Кикинда — 13.II 1952, Белград) — серб. письменник і публіцист. Учасник робітн. руху, в роки 2-ї світової війни — нар.-визвольної боротьби народів Югославії проти фашизму. Перші поетичні збірки «Прочанин вічності» (1925) і «Танок над порожнечею» (1926) створив під впливом експресіонізму. В кін. 20-х рр.— один із засновників «соціальної літератури» — прогресивного напряму в югослав. л-рі. В 30-х рр. став на позиції реалізму. У збірках новел «Порядок мусить бути» (1932), «Обличчя перехожих» (1933) викривав соціальні вади бурж. Югославії. В зб. віршів «Ластівка в кулеметному гнізді» (1942) та кн. оповідань «Правдиві легенди» (1944) оспівав героїзм учасників нар.-визвольної боротьби проти фашизму. Автор зб. «Поезії» (1951), есе.

В. Г. Гримич.

М. Попович.

П. Р. Попович.

ПОПО́ВИЧ Матвій (1890, с. Луб'янки, тепер с. Вищі Луб'янки Збаразького р-ну Терноп. обл.— 19.VIII 1943) — діяч укр. прогресивних орг-цій і робітничого руху в Канаді. В 1910 емігрував до США, 1911 переїхав до Канади. Був одним з організаторів *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім* і *Робітничого запомогового товариства,* одним із засновників Компартії Канади. Активно співробітничав у канад. укр. прогресивній пресі. В 1940 був кинутий у концтабір, з якого вийшов інвалідом. П.— автор ряду нарисів з історії канад. робітничо-фермерського руху, в т. ч. українського.

ПОПО́ВИЧ Павло Романович — (н. 5.X 1930, м. Узин, Білоцерківського р-ну Київ. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1962, 1974), Герой Праці СРВ (1977), генерал-майор авіації, канд. тех. наук (з 1971). Член КПРС з 1957. Закінчив Магнітогорський індустріальний технікум (1951), військ. авіац. училище (1954) та Військово-повітряну інженерну академію

М. М. Попудренко.

ім. М. Є. Жуковського (1968). З 1960 — в загоні космонавтів. 12—15.VIII 1962 пілотований П. корабель «Восток-4» (див. «*Восток*») здійснив перший у світі груповий політ з кораблем «Восток-3» (космонавт А. Г. *Ніколаєв*). 3—19.VII 1974 як командир корабля разом з Ю. П. *Артюхіним* здійснив космічний політ. «Союз-14» (див. «*Союз*»), на якому стартували космонавти, 5.VII був зістикований з орбітальною станцією «Салют-3» (див. «*Салют*»). Під час польоту екіпаж виконав велику програму наук.-тех. та мед.-біол. досліджень і експериментів. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Член Спілки письменників України (з 1974). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Дружби народів, ін. орденами і медалями. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1976.

ПОПО́ВИЧ-БОЯ́РСЬКА Клементина Карлівна (3.II 1863, с. Велдіж, тепер с. Шевченкове Долинського р-ну Івано-Фр. обл.— 7.V 1945, с. Бабинці, тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.) — укр. письменниця і громад. діячка демократичного напряму. Вчителювала в сільських школах у Галичині та на Буковині. Літературну діяльність почала у 80-х рр., друкувалася в періодичних галицьких виданнях. Разом з Н. *Кобринською* та У. *Кравченко* брала участь у прогресивному жіночому русі. Крім ліричних віршів, П.-Б. належать поема «Звичайна історія» (1887), оповідання «Не судилось» (1884), «Епізод життя» (1901), «Сільські політики» (1902), «Від весілля до похоронів» (1927), де реалістично змальовано злиденне життя селян, нерівноправне становище жінки в капіталістичному світі. Її твори прихильно оцінював І. Франко, присвятив їй вірш «Відповідь» («К. П.»). Написала спогади про І. Франка та Н. Кобринську, етнографічну розвідку про народні вишивки.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968. *В. І. Хома.*

ПО́ПОВИЧ-СТЕ́РІЯ (Поповић-Стерија) Йован (1.I 1806, м. Вршаць — 26.II 1856, там же) — серб. письменник і держ. діяч. Багато зробив для розвитку освіти, пожвавлення культур. і театр. життя. Один з організаторів Т-ва серб. словесності (1842), Нар. театру й Музею. В перших оригінальних комедіях серб. мовою «Брехун і підбрехач» (1830), «Скупий» (1837), «Патріоти» (1848) та ін. викривав лицемірство, псевдопатріотизм буржуазії. Автор трагедій «Милош Обилич», «Косовська битва, або Милан Топлиця і Зораїда», «Знайда Симеон, або Нещасливий шлюб», лірич. творів (зб. «Давор'є», 1854) в дусі нар. пісень.

Тв.: Рос. перекл. — Комедии. М., 1960. *В. Г. Гримич.*

ПОПО́ВКІН Євген Юхимович [13 (26).II 1907, с. Петроострів, тепер Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл.— 15.II 1968, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1927. Закінчив Моск. ун-т (1931). У роки Великої Вітчизняної війни — редактор армійської газети. В 1958—68 — гол. редактор журн. «Москва». Друкуватися почав 1923. У повісті «Висока вода» (1940, роман під тією самою назвою, 1955) показав колективізацію с. г. на Дону. Романи «Сім'я Рубанюків» (1947—50; Держ. премія СРСР, 1952) — про боротьбу укр. народу проти нім.-фашист. окупантів; «Таврiда» (1955—56) — з життя кримських селян. Автор дорожніх нарисів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1976—77; Укр. перекл.— Висока вода. К., 1956; На древній землі Еллади. Сімферополь, 1958; Сім'я Рубанюків. К., 1964.

В. В. Чабаненко.

ПОПО́ВСЬКИЙ Іван Петрович (рр. н. і см. невід.) — укр. і рос. співак (бас) 18 ст. До 1714 — співак при дворі гетьмана І. Скоропадського в Батурині (тепер смт Бахмацького р-ну Черніг. обл.), потім регент Придворної співацької капели (Петербург). В 1718 приїздив на Україну для добору співаків у капелу, 1725 переписав нотний ірмологій (зб. церк. співів) 18 ст. (зберігся до наших днів).

ПОПОКАТЕ́ПЕТЛЬ — діючий вулкан у Пн. Америці, на Пд. Мексіканського нагір'я, в межах Мексіки. Вис. 5452 м. Схили вкриті дубовими і сосновими лісами (до 3800 м), вище 4500 м — сніги та льодовики. Останнє виверження було 1947.

ПО́ППЕР (Popper) Карл Раймунд (н. 28.VII 1902, Відень) — австро-англ. філософ-неопозитивіст, логік і соціолог. Професор Лондонського ун-ту (1949—69). Філос. концепція П. — «критичний раціоналізм» близька до *логічного позитивізму*, разом з тим у ній піддано критиці деякі осн. положення останнього. Мету філософії П. вбачає в розробці логічних основ методології наук. пізнання. Критикуючи *верифікації принцип* (емпіричного підтвердження) *Віденського гуртка*, П. висунув принцип фальсифікації (можливості спростування), за яким критерій науковості положень теорій, зокрема філософських, визначається можливістю спростування їх досвідом. За П., наука розвивається завдяки висуванню сміливих *гіпотез*, евристичні можливості яких безпосередньо залежать від можливостей спростування їх. Висування гіпотез П. розглядає як ірраціональний процес, вивчення якого є завданням не логіки й методології науки, а психології. З кін. 60-х рр. для обгрунтування «критичного раціоналізму» П. використовує об'єктивно-ідеалістичну теорію «трьох світів» (фіз. об'єкти, стан свідомостей, об'єктивний зміст знання). Відомі праці П. в галузі ймовірнісної логіки та теорії вивідності. В соціології П. заперечує можливість наук. теорії істор. розвитку, виступає проти детермінізму та *історизму*, є одним з ідеологів *антикомунізму*.

Г. А. Заїченко.

ПОПУ́ДРЕНКО Микола Микитович [15 (28).XII 1906, с. Миколаївка, тепер Сахновщинського р-ну Харків. обл.— 6.VII 1943] — один з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністичної партії з 1929. Н. в сел. сім'ї. В 1925—30 — робітник на металургійному з-ді ім. Комінтерну в Дніпропетровську. В 1930—39 — на комсомольській і парт. роботі в Житомир. і Черніг. областях, з 1940 — секретар Черніг. обкому КП (б)У. З серпня 1941 по березень 1943 — другий, потім перший секретар Черніг. підпільного обкому КП(б)У, заст. командира партизан. з'єднання, командир партизан. з'єднання Черніг. обл., нач. обласного штабу партизан. руху. Загинув у бою в Злинківських лісах на тер. Брянської обл. Похований у Чернігові. Ім'ям П. названо залізничну станцію в Черніг. області.

ПОПУЛЯ́РИ (лат. populares, від populus — народ) — ідейно-політ. течія в Рим. республіці кін. 2—1 ст. до н. е., що протистояла *оптиматам*. Відображали інтереси плебсу, насамперед сільського. Прагнули провести агр. реформу (наділити безземельних селян землею за рахунок обмеження великого землеволодіння), поліпшити становище міської бідноти та демократизувати держ. апарат. Опорою П. були нар. збори. Відомі П. — брати *Гракхи*, *Апулей Сатурнін*.

ПОПУЛЯЦІ́ЙНА ГЕНЕ́ТИКА — розділ *генетики*, що вивчає генетичну будову і динаміку генетичного складу *популяцій*. П. г. почала розвиватися в 20—30-х рр. 20 ст. і пов'язана з працями С. С. *Четверикова*, Дж. *Холдейна*, англ. вченого Р. Фішера і амер.— С. Райта. Істотний внесок у розвиток П. г. зробили вітчизн. вчені О. С. *Серебровський*, С. М. *Гершензон*, М. В. *Тимофєєв-Ресовський*, М. П. *Дубинін* та ін. С. С. Четвериков передбачив, а його учні експериментально підтвердили, що природні популяції живих організмів містять великі концентрації різних мутантних генів, які впливають на будь-які ознаки й властивості організмів. До факторів, що визначають динаміку генетичного складу популяцій, відносять: мутаційний процес, що безперервно відбувається в усіх видів рослин та тварин; *дрейф генів*; ізоляцію, що обмежує *схрещування* між особинами різних популяцій і відхилення від *панміксії* при внутрішньопопуляційних схрещуваннях; *добір природний*, який у особин різних *генотипів* зумовлює різну виживаність, плодючість тощо. Сучас. П. г. вивчає природні й експериментальні популяції різних видів рослин, тварин і мікроорганізмів; проблеми *генетичного поліморфізму*, *мутаційного вантажу*, просторової структури популяцій, особливо в гетерогенному і мінливому зовн. середовищі. В дослідженнях П. г. широко використовують матем. методи, зокрема побудування і аналіз матем. моделей (див. *Моделі* в біології) із застосуванням *електронних обчислювальних машин*. Для розвитку П. г. мають значення дослідження з генетики, *екології*, морфофізіології організмів і природної історії *ареалу* популяції. П. г. є експериментально-теор. основою еволюційної теорії, *селек-*

ції та ряду розділів *генетики медичної*.

Літ.: Тимофеев-Ресовский Н. В., Яблоков А. В., Глотов Н. В. Очерк учения о популяции. М., 1973; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974; Левонтин Р. Генетические основы эволюции. Пер. с англ. М., 1978. *М. В. Глотов.*

ПОПУЛЯЦІЙНА ЕКОЛО́ГІЯ — один з розділів *екології*, який вивчає умови формування, структуру і динаміку розвитку *популяцій* окремих *видів*. Завданням П. е. є дослідження морфофізіологічних особливостей популяцій, їх вікового складу, чисельності та щільності популяцій, народжуваності і смертності, поширення і характеру розселення, *поведінки тварин*, а також вивчення міжвидових (у т. ч. *симбіозу*) та внутрішньовидових відносин в популяціях тощо. Розв'язання проблем П. е. і *популяційної генетики* дає змогу розробляти питання формоутворення, *мікроеволюції*, *систематики* та ін., а також має велике значення для розробки теоретич. засад і практичних заходів раціонального використання і охорони окремих видів рослин, тварин та мікроорганізмів. Так, на основі інформації, яка одержується при вивченні динаміки чисельності популяцій, проводиться прогнозування в рибництві й риболовстві, мисливському г-ві, ветеринарії та ін. галузях нар. г-ва, а також розробляються системи заходів щодо використання корисних і обмеження розмноження шкідливих видів.

Літ.: Тимофеев-Ресовский Н. В., Яблоков А. В., Глотов Н. В. Очерк учения о популяции. М., 1973; Шварц С. С. Экологические закономерности эволюции. М., 1980. *О. П. Криштальо.*

ПОПУЛЯ́ЦІЯ (від лат. populus — народ, населення) — сукупність особин одного *виду* рослин, тварин чи мікроорганізмів, які протягом тривалого часу (великої кількості поколінь) населяють певну ділянку оточуючого середовища і так чи інакше ізольовані від особин інших сукупностей (популяцій) того самого виду. Між особинами П. відбувається вільне схрещування — *панміксія*. Склад П. зумовлюється не випадковою комбінацією індивідів, а певними взаємовідношеннями виду з комплексом умов навколишнього середовища в процесі *видоутворення*, а тому кожна П., крім загальновидових, має свої специфічні особливості. Кожний вид представлений сукупністю П. Групи просторово-суміжних П. можуть утворювати геогр. расу або *підвид*. Окремі П. входять до складу певних *біоценозів*, а кожний біоценоз складається з такої кількості П., скільки видів входить до його складу. П. певних видів можуть бути ядром *консорції*. Динаміку генетичного складу П., її чисельності і структури, обміну речовин і енергії поміж П. і середовищем вивчають *популяційна генетика, популяційна екологія, біогеоценологія*. Термін «популяція» застосовують у тваринництві для позначення породи тварин, яка має обмежений певними екологічними умовами ареал.

О. П. Криштальо.

ПОПУРІ (франц. pot-pourri, букв. — їжа з різних гатунків м'яса; суміш) — інструментальна п'єса, що складається з популярних мелодій з опер, оперет, кінофільмів, пісень тощо. Мелодії не розвиваються, а чергуються одна з одною. П. поширилися в 19 ст.

ПОРА́Й-КО́ШИЦЬ Олександр Євгенович [26.IX (8.X) 1877, Казань — 17.IV 1949, Ленінград] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1935). Закінчив (1903) Петерб. технологічний ін-т. З 1905 й до кінця життя працював там же (з 1918 — професор), з 1941 — зав. лабораторією проміжних продуктів і барвників Ін-ту органічної хімії АН СРСР. Наук. праці П.-К. присвячені хімії ароматичних сполук і барвників. П.-К. досліджував рухливість атомів водню метиленових і метильних груп при реакціях конденсації і азосполучення в ароматичних і гетероциклічних сполуках, дослідив зв'язок між будовою молекул і кольоровістю, синтезував багато барвників, розробив спосіб пром. виробництва фурфуролу. Брав участь у створенні вітчизн. пром-сті анілінових барвників. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ПОРЕ́БРИК — декоративний узор, утворений поставленими під кутом до стіни рядами звичайної або лекальної цегли.

Поребрик (указано стрілкою).

ПОРЕ́Й, цибуля-порей, пір (Allium porrum) — вид багаторічної цибулі, дворічна овочева рослина родини *лілійних*. Утворює циліндричну (лише при основі трохи здуту) цибулину. Листки ланцетовидні. Видовжені цибулини («ніжки») і молоді листки використовують для страв і в консервній пром-сті. Урожайність «ніжок» 200—500 ц/га.

ПОРЕ́ЦЬКИЙ Платон Сергійович [3 (15).X 1846, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 9 (22).VIII 1907, с. Жовідь, тепер Щорського р-ну Черніг. обл.] — рос. логік, математик і астроном. Закінчив фізико-матем. ф-т Харків. ун-ту (1870). В 1876—89 працював у Казанському ун-ті, був першим рос. ученим, що читав лекції з *математичної логіки* та її застосування до *імовірностей теорії*. Визначаючи матем. логіку як «логіку за предметом, математику — за методами», П. узагальнив і розвинув результати досліджень У. С. *Джевонса*, Дж. *Буля* в галузі *алгебри логіки*. П. належать одне з узагальнень класичної теорії силогізму, праці з аксіоматики, теорії чисел та ін. За філос. поглядами П. був матеріалістом.

ПО́РИ РО́КУ (весна, літо, осінь, зима) — сезонні зміни в річному циклі розвитку природи, зумовлені положенням Землі на орбіті. Зміна П. р. відбувається тому, що вісь добового *обертання Землі* нахилена до площини її *орбіти* (кут 66° 33′) і при русі Землі навколо Сонця зберігає свій напрям (якщо не враховувати повільних змін внаслідок *прецесії*). Початок астр. П. р. визначається видимим рухом Сонця по *небесній сфері*. Початок весни в Пн. півкулі (початок осені в Пд. півкулі) — 20 або 21 березня (день весняного *рівнодення*). 21 або 22 червня (день літнього сонцестояння) — початок літа в Пн. півкулі (зими — в Південній), найдовший день у Пн. півкулі і найкоротший — в Південній. 23 вересня (день осіннього рівнодення) — початок осені в Пн. півкулі (весни — в Південній). 21 або 22 грудня (день зимового сонцестояння) починається зима в Пн. півкулі (літо — в Південній). Тривалість *тропічного року* 365,2422 *доби*, весни — 92,8, літа — 93,6, осені — 89,8, зими — 89 діб. Причина різної тривалості П. р.— в еліптичності земної орбіти. В природі П. р. часто не збігаються з календарними строками, якими користуються в побуті (див. *Календар, Місяці року*).

О. Є. Порай-Кошиць.

ПО́РИК Василь Васильович (Базіль, Борик, Громовий, Росіянин з Дрокура; 17.II 1920, с. Соломірка, тепер с. Порик Хмільницького р-ну Вінн. обл.— 22.VII 1944, Аррас; похований у м. Енен-Льєтарі, Франція) — учасник франц. Руху Опору, лейтенант Рад. Армії, Герой Рад. Союзу (1964), нац. герой Франції. Член Комуністичної партії з 1941. Н. в сел. сім'ї. В 1941 закінчив Харків. піхотне уч-ще. На поч. Великої Вітчизн. війни командував взводом. Восени 1941 потрапив у нім.-фашист. полон, згодом був вивезений у табір примусової праці Бомон (деп. Па-де-Кале, Франція). У 1942 очолив підпільну табірну орг-цію «Комітет радянських патріотів». Під керівництвом П. діяли 11 диверсійних і підпільний табірний партизан. загін. 15.III 1944 П. здійснив втечу з табора. Незабаром став членом керівництва франц. штабу партизанів на Пн. Франції, очолив рад. партизанів, які діяли в районі міст Арраса, Енен-Льєтара, Саломіна, Ланса. З 1944 — член Центр. к-ту рад. полонених у Франції. П. було схоплено гестапівцями і розстріляно. На могилі П. встановлено пам'ятник (скульптори В. Зноба і Г. Кальченко; іл. на окремому аркуші, т. 6, с. 448—449). Ім'я П. вирізьблено на стіні фортеці в Аррасі серед ін. імен борців франц. Руху Опору.

В. В. Порик.

Літ.: Підласко Т. В. Легендарный Базиль. Одесса, 1974; Клоков В., Кудрицький А., Бречак І. Далеко від Батьківщини. К., 1968; Колодний Ф. Троянди на граніті. К., 1970; Кудрицький А. В. Один з найчудовіших і мужніх солдатів. «Український історичний журнал», 1970, № 2.

ПО́РИСТІСТЬ — сукупна характеристика розмірів і кількості пор у твердому матеріалі. Кількісно визначається відношенням об'єму всіх пор до заг. об'єму матеріалу (у частках одиниці або процентах). Розрізняють П.: загальну (або абсолютну, повну) — об'єм

Порей.

усіх пор у матеріалі; відкриту (П. насичення) — об'єм сполучених між собою пор та закриту — об'єм пор, не сполучених між собою. У лабораторних умовах П. визначають методами вільного, вакуумного (під *вакуумом*) і примусового (під тиском) насичування матеріалу рідиною, а також методами, що ґрунтуються на розширенні газу, та ін.

ПОРІВНЯ́ЛЬНА АНАТО́МІЯ — біологічна наука, що вивчає будову тіла, окремих органів та їхніх систем різних систематичних груп тварин і людини, з'ясовує шляхом порівняння закономірності змін, що їх зазнають органи та їх системи в процесі *еволюції* організмів. В П. а. розрізняють кілька напрямів: філогенетичний — вивчення подібності будови тварин, зумовленої спільністю їх походження; популяційний — вивчення морфологічних змін у певних *популяціях* (мікроеволюція); функціональний — виявлення специфіки будови, зумовленої екологічними особливостями та способом життя тварин; онтогенетичний — дослідження осн. етапів формування органів і систем організму в *онтогенезі*; породний — порівняння будови тіла тварин різних порід. Кожен з цих напрямів розробляється на макроморфологічному, мікроскопічному, молекулярному рівнях з застосуванням експерименту, *біомеханіки* тощо. П. а. зародилася на базі описової *анатомії*. Основи П. а. заклав *Арістотель*, розвиток органів він пояснював (з телеологічних позицій) прагненням до кінцевої мети. Значного розвитку (застосовувався порівняльний метод) П. а. досягла у 18 ст. (франц. вчені Л. Добантон, Вік д'Азір, голл. — П. Кампер, нім. — І. Блуменбах, рос.— К. Ф. *Вольф* та ін.). Оформленню П. а. як самостійної науки сприяли праці Ж. *Кюв'є*, який порівнював будову тіла сучасних і вимерлих форм і сформулював принцип кореляції органів (див. *Кореляція* в біології). Проте він створив хибне вчення про незмінність, сталість типів будови тіла тварин. Значну роль у розвитку П. а. відіграли праці Е. *Жоффруа Сент-Ілера*; він визнавав історичну мінливість організмів і органів і заклав основи вчення про *гомологію*. Розвиткові П. а. сприяли еволюційні ідеї Ж. Б. *Ламарка* і особливо *еволюційне вчення* Ч. Дарвіна. Поборниками еволюційних ідей в П. а.— зарубіжними (Е. *Геккель*, Т. *Гекслі*, К. Гегенбаур, Ф. Мюллер) і рос. (О. О. *Ковалевський* та В. О. *Ковалевський*, І. І. *Мечников*) вченими було створено вчення про еволюцію і онтогенез окремих органів і систем тваринного світу. Проте в П. а. 19 ст. панувало хибне уявлення, ніби подібність будови тіла дорослих організмів є критерієм для визначення їх спорідненості. Лише в 20 ст. П. а. стає справді еволюційною, чому сприяли праці О. М. *Сєверцова* та І. І. *Шмальгаузена*, які розробили вчення про морфологічні закономірності еволюції, вивчали організм як єдину цілісну систему, в якій всі органи (в онто- і філогенезі) перебувають у корелятивному зв'язку. Великий внесок у розвиток еволюційного напряму П. а., по-новому висвітливши еволюцію ряду систем, зробили укр. вчені М. М. Воскобойников, Г. О. Гіммельрейх, Б. О. Домбровський, В. Г. Касьяненко, П. О. Ковальський, Д. К. Третьяков та ін. Значний вплив на розвиток П. а. хребетних, зокрема ссавців, мали дослідження анатомів-медиків, що працювали на Україні: В. О. Беца, В. П. *Воробйова*, М. І. *Пирогова*, М. О. Тихомирова та ін. Сучасна, синтетична, П. а. є дальшим поглибленням еволюційної П. а. Рушійною силою еволюційних змін будови тіла і вдосконалення його функцій вважається суперечлива єдність внутр. факторів, а також організму і середовища. Див. також *Морфологія тварин*.

Літ.: Шмальгаузен И.И. Основы сравнительной анатомии позвоночных животных. М., 1947; Северцов А. С. Введение в теорию эволюции. М., 1981; Паавер К. Л. Вопросы синтетического подхода в биоморфологии. Таллин, 1976.

С. Ф. Манзій.

ПОРІВНЯ́ЛЬНА ПЕДАГО́ГІКА — галузь пед. науки. Вивчає й аналізує подібні та відмінні риси й тенденції в галузі виховання й освіти, визначає перспективи їхнього розвитку. Засновником П. п. є франц. педагог М. А. Ж. Паризький (1775—1848), який уперше застосував терміни «порівняльна педагогіка» й «порівняльне виховання».

Завданням П. п. є вивчення і порівняльний аналіз теорії і практики навч.-виховної роботи в різних країнах, вивчення й узагальнення позитивного зарубіж. досвіду, аргументована критика бурж. концепцій і політики навчання і виховання. П. п. спирається на описовий, статистичний, історичний, соціологічний, порівняльний та індуктивно-дедуктивні методи дослідження.

Літ.: Соколова М. А., Кузьмина Е. Н., Родионов М. Л. Сравнительная педагогика. М., 1978.

Б. Ф. Мельниченко.

ПОРІВНЯ́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, яка вивчає подібне й відмінне в походженні й розвитку *психіки* тварин і людини. Виникла на поч. 19 ст. (Ж. Б. *Ламарк*, Ч. *Дарвін*). У Росії родоначальником П. п. був В. О. *Вагнер*. У рад. час дослідження в галузі П. п. проводили Г. З. Рогинський, Н. М. Ладигіна-Котс, Е. Г. Вацуро, М. Ю. Войтоніс, К. Е. Фабрі та ін. Становлення П. п. відбувалось у боротьбі проти однобічних концепцій психофізичного паралелізму, плоского еволюціонізму, антропоморфізації *поведінки тварин*, механіцизму тощо. Об'єктивне існування подібності окремих компонентів поведінки тварин і людини в *онтогенезі* й *філогенезі*, а також їхні якісні відмінності (останні зумовлені соціально-істор. факторами), є реальним ґрунтом для становлення й розвитку П. п. П. п. вивчає, з одного боку, спадкові та інстинктивні форми психічної діяльності, з другого — форми, які склалися внаслідок *навчення*, засвоєння соціального досвіду, трудової діяльності людей. Використовуючи об'єктивні методи, П. п. аналізує поведінку, напр., антропоїдних мавп як предків людини та їхній спосіб життя і на цій основі формулює певні біол. закономірності *антропогенезу*. Важливе значення для П. п. має вивчення психіки людей через призму розвитку їхньої матеріальної й духовної культури (палеопсихологія). Дані П. п. мають важливе значення для розв'язання багатьох проблем психології, філософії, антропології, медицини, педагогіки та ін. наук. Див. також *Зоопсихологія*.

В. І. Войтко.

ПОРІВНЯ́ЛЬНА СТАТИ́СТИКА — розділ статистики, який вивчає методом зіставлення різні системи статистичних показників. П. с. порівнює статистичні дані в міжнародному плані (напр., СРСР й інші соціалістичні країни, СРСР і капіталістичні країни, світова соціалістична і капіталістична системи, капіталістичні країни між собою тощо). У процесі порівняння та аналізу статистичних даних у міжнар. плані виявляються відмінності в рівні та структурі порівнюваних показників, пов'язані з їхнім соціально-екон. змістом, різними методами побудови, джерелами й формами статистичного спостереження. Щоб порівняти вартісні показники, обчислюють індекси купівельної спроможності нац. валют. П. с. проводить також порівняльний аналіз роботи підприємств і об'єднань у межах країни, в процесі якого зіставляють показники різних підприємств для виявлення прогресивних методів ведення виробн. та поширення їх. При цьому виявляють відмінності у використанні ресурсів та внутр. резервів, ступінь напруженості планів. Методом П. с. можна дати порівняльну оцінку тех. озброєності праці, ефективності спеціалізації та кооперування тощо. П. с. почала розвиватися в 18 ст. як один з напрямів державознавства, метою якого було описування одного й того самого об'єкта (питання) щодо різних держав.

О. Д. Шарапов.

ПОРІВНЯ́ЛЬНЕ ПРАВОЗНА́ВСТВО — метод порівняльного дослідження в *юридичних науках*, об'єктом вивчення яких є *держава* і *право*. Полягає в зіставленні різних правових систем, їхніх структурних елементів з метою виявлення подібності чи відмінності в соціально-класовій сутності та юрид. формах, держ. механізмах, у *суспільних відносинах* та ефективності регулюючої дії права, що в цілому розкриває спосіб розв'язання схожих правових проблем. Бурж. П. п. і соціалістичне П. п. мають різну ідеологічну і методологічну основи, різні цілі й завдання. В сучас. капіталістичних країнах переважає описовий, прагматичний напрям. У соціалістич. країнах поняття і положення П. п. вироблено на основі марксизму-ленінізму, критики бурж. концепцій. У П. п. розрізняють мікропорівняння (охоплює галузі, *інститути* чи норми окремих правових систем) та макропорівняння (порівняння цілих правових систем, їхніх істор типів). П. п. застосовується і для вивчення однієї державно-правової системи, що містить два і більше аналогічних

(але не тотожних) ін-тів, напр., законодавства союзних республік з тих або ін. питань. За допомогою П. п. здійснюється аналіз діючих і тих, що діяли раніше, правових систем. П. п. служить удосконаленню правового регулювання, зближенню та уніфікації інститутів різних правових систем, зміцненню мирного співробітництва народів. Застосування П. п. є ефективним лише в поєднанні з ін. методами юрид. науки на основі марксистсько-ленінської методології. Можливості П. п. при вивченні права дають змогу розглядати його і як окрему наукову та навчальну дисципліну.

Літ.: Тилле А. А. Социалистическое сравнительное правоведение. М., 1975; Проблемы сравнительного исследования законодательства союзных республик. Ташкент, 1974; Сравнительное правоведение. М., 1978.

П. Ф. Мартиненко.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО, компаративізм — одна з шкіл у літературознавстві, що виникла в 2-й пол. 19 ст. під впливом *позитивізму* й головну увагу спрямовувала на встановлення подібності між літ. напрямами, нац. л-рами й окремими творами, образами, сюжетами. Міграцію сюжетів П.-і. л. розглядає як чинник літ. розвитку. Риси П.-і. л. виявились у працях нім. сходознавця Дж. Бенфея, рос. філолога Ф. *Буслаєва.* Представниками цього методу були рос. учений О. *Веселовський,* на Україні — М. *Дашкевич,* М. *Драгоманов.* Компаративісти зробили значний внесок у справу збирання фактів худож. розвитку людства, встановлення деяких аналогій і зв'язків між л-рами й фольклором різних країн. Але прихильники П.-і. л. переважно розглядали худож. явища поза їхнім зв'язком із класовою боротьбою, недостатньо уваги приділяли соціальному змістові творів, а зосереджувались гол. чином на таких елементах форми, як сюжети, образи, мотиви, тропіка та на їх «запозиченнях». Це призводило до схематизму й суб'єктивізму, ігнорування нац. самобутності, перебільшення ролі іноз. запозичень. Революц. демократи (на Україні, зокрема, І. Франко) критично використовували цей метод, надаючи першорядного значення зв'язкам л-ри із сусп. життям. Рад. літературознавці (праці В. Жирмунського, М. Гудзія, І. Неупокоєвої, Г. Ломідзе, Л. Новиченка, Г. Вервеса та ін.) вважають зіставлення й порівняння творів різних л-р тільки одним із засобів дослідження л-ри, підпорядкованим марксистсько-ленінському розглядові літ. явищ у всій складності зв'язків із життям, у єдності змісту й форми.

В. М. Лесин.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО — один з найважливіших напрямів у *мовознавстві,* який відіграв велику роль у його розвитку. В основі досліджень П.-і. м. лежить порівняльно-істор. метод, тобто сукупність прийомів дослідження мовного матеріалу для встановлення *спорідненості мов* і вивчення істор. розвитку споріднених мов. Позаістор. порівняння мов, яке, на відміну від істор. порівняння, наз. зіставленням споріднених і неспоріднених мов, застосовували певною мірою ще за античних часів у Європі (зіставлення давньогрец. і лат. мов), у Старод. Індії (зіставлення *санскриту* й *пракритів*) тощо. Особливо розвинулось воно в 17—18 ст. з нагромадженням матеріалів дослідження різних споріднених мов Європи та ін. частин світу. П.-і. м. виникло на поч. 19 ст. (праці Ф. *Боппа,* Р. К. *Раска,* Я. *Грімма*). Велику роль у його розвитку відіграли праці А. Ф. *Потта,* А. *Шлейхера,* Ф. *Діца,* Ф. *Міклошича* та ін. Визначний внесок у його розвиток зробили молодограматики (див. *Молодограматизм*). У П.-і. м. виробились і застосовуються різні прийоми. У ньому зіставляється або паралельно вивчається мовний матеріал, який розглядається в істор. розвитку, з урахуванням змін, що відбуваються в мові. Вивчаються не окремі мовні факти чи явища, а системи їх (у *фонології* — система *фонем,* у *морфології* — системи граматичних форм, їхніх *парадигм,* у *лексиці* — означення взаємозв'язаних понять тощо). Встановлюються системи відповідностей між зіставлюваними мовами (у фонетиці, морфології, синтаксисі, лексиці й фразеології). Визначається відносна (релятивна) хронологія мовних фактів поряд з безвідносною (абсолютною) хронологією. Встановлюється спорідненість мов на основі систем відповідностей. Відновлюються (реконструюються) факти на основі систем відповідностей між спорідненими мовами й усуваються прогалини в їхній документальній історії. Відбираються релікти (архаїчні факти), які мають важливе значення для відновлення найдавнішого стану досліджуваних мов. Береться до уваги взаємодія складових частин окремих мов (явища граматичної *аналогії,* лексичної *контамінації*) і взаємодія окремих мов, яка порушує осн. лінії їхнього розвитку (вплив однієї мови на іншу, *запозичення* тощо). Програма досліджень П.-і. м. успішно доповнюється тепер ін. дослідними програмами, зокрема зверненням до типологічних аналогій (див. *Типологія*) тощо. Див. також *Класифікація мов, Мови світу, Прамова.*

Літ.: Смирницкий А. И. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства. М., 1955; Общее и индоевропейское языкознание. М., 1956; Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961; Сравнительная грамматика германских языков, т. 1—4. М., 1962—66; Иванов В. В. Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы. М., 1965; Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. М., 1981; Мейе А. Общеславянский язык. Пер. с франц. М., 1951; Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. Пер. с франц. М., 1951; Пауль Г. Принципы истории языка. Пер. с нем. М., 1960; Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. Пер. с нем. М., 1980.

А. О. Білецький.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД — спосіб дослідження, що дає змогу шляхом порівняння встановити схожість і відмінність між історичними явищами, що вивчаються. Різновид істор. методу (див. *Історизм*). Сформувався в 19 ст. в мовознавстві (див. *Порівняльно-історичне мовознавство*), етнографії. В бурж. соціології застосування П.-і. м. пов'язане з ідеями О. *Конта,* Г. *Спенсера,* Е. *Дюркгейма.* За характером схожості порівняння поділяються на історико-генетичні (схожість за походженням), історико-типологічні, де схожість є результатом закономірностей, притаманних самим об'єктам, і на порівняння, де схожість є наслідком взаємовпливу явищ. Досвід застосування П.-і. м. бурж. вченими як у минулому (Е. Фріман, М. М. *Ковалевський*), так і в 20 ст. у *філософії історії* (О. *Шпенглер,* А. *Тойнбі*) свідчить про неспроможність бурж. ідеалістичної думки виділити теор. принципи типізації сусп. явищ, що призводить до ряду немотивованих зіставлень, до схематизації й вульгаризації історії. Наук. засади застосування П.-і. м. пов'язані з марксистською теорією сусп. розвитку, зокрема з ученням про *суспільно-економічні формації,* яке стало основою типізації сусп. процесів. П.-і. м. застосовують у порівняльних дослідженнях культур і цивілізацій, при порівнюванні різних соціальних інститутів (держави, сім'ї тощо). При цьому методологія порівняльно-істор. дослідження вдосконалюється, збагачується на нові засоби.

ПОРІВНЯННІ ЦІНИ — в СРСР ціни будь-якого певного року (на певну дату), що їх умовно беруть за базу, порівнюючи в грошовому виразі обсяг виробництва, *товарообороту* та інші екон. показники за різні періоди. Плани розвитку нар. г-ва СРСР і звіти про виконання їх містять вартісні показники, обчислені в П. ц. Різновид П. ц.— *незмінні ціни.* Як П. ц. застосовували *оптові ціни* на 1.I 1952, на 1. VII 1955 та на 1.VII 1967. Залежно від мети екон. дослідження за П. ц. беруть і сучас. ціни, в які перераховують дані за попередні роки. З 1976 в плануванні й обліку як П. ц. застосовують оптові ціни й *тарифи* на 1.I 1975, у с. г.— П. ц. сільськогосп. продукції за 1973.

ПОРІВНЯННЯ — у поетиці й стилістиці вид *тропа,* поширений засіб створення образності, який полягає в зіставленні одного явища або предмета з іншим. П. індивідуалізує зображуване, надає йому нових відтінків, виявляє ставлення письменника до подій або героя. П. створюється найчастіше за допомогою сполучників як, ніби, наче, мов, немов: «Як гул століть, як шум віків, як бурі подих — рідна мова» (М. Рильський). Інші види П. творяться шляхом вживання орудного відмінка: «Лілеями сумними, златоокими цвітуть у серці давні почуття» (М. Вороний), чи порівняльного ступеня: «Твоя, мій брате, мати чорніше чорної землі іде» (Т. Шевченко). У фольклорі поширені заперечні П.: «Ой то ж не зоря — дівчина моя». П. бувають прості: «У нього очі наче волошки в житі»

(А. Головко) й розгорнуті, які дають цілу картину.

М. М. Плісецький.

ПОРІВНЯ́ННЯ в математиці — співвідношення між двома цілими числами a і b, яке означає, що різниця $a - b$ цих чисел ділиться (див. *Подільність*) на задане ціле число m (модуль П.); пишеться $a \equiv b \pmod m$, читається «a порівнянне з b за модулем m». Напр., $5 \equiv 14 \pmod 3$, тому що 5—14 ділиться на 3. П. мають багато властивостей, аналогічних властивостям *рівності математичної*. Напр., доданок можна переносити з протилежним знаком з однієї частини П. в іншу; обидві частини П. можна множити на одне й те саме число; обидві частини П. можна ділити на спільний дільник n лівої і правої частин, але при цьому модуль нового П. дорівнюватиме m/k, де m — модуль попереднього П., k — *найбільший спільний дільник* чисел m і n. П. з однаковим модулем можна почленно додавати, віднімати і перемножувати. В *чисел теорії* розглядаються методи розв'язування різних П., тобто методи відшукування цілих чисел, які задовольняють П. того чи ін. виду. Якщо число x є розв'язком П. за модулем m, то будь-яке число виду $x + km$ (k — ціле число) також є розв'язком цього П. Сукупність чисел виду $x + km$ ($k = \ldots, -2, -1, 0, 1, 2, \ldots$) наз. класом за модулем m. Поняття П. для цілих чисел можна узагальнити, а саме: можна говорити про порівнянність двох елементів *кільця* за *ідеалом*.

ПОРІ́Г ВІДЧУТТЯ́ — мінімальна сила подразника, яка викликає в даних умовах ледве помітне *відчуття*. Чим нижчий поріг, тим більша *чутливість*, і навпаки. Є підпорогові подразники — вони діють, але відчуття не виникає. Мінімальна величина подразника, що викликає відчуття, визначає нижчий абсолютний поріг відчуття. Якщо збільшувати силу діючого подразника, сила відчуття збільшується і досягає верхнього порога, після якого відчуття якісно змінюється: воно стає неприємним, а потім перетворюється на больове. Нижчий і вищий абсолютні пороги визначають діапазон абсолютної чутливості *аналізаторів*.

Розрізнювальна чутливість вимірюється порогом розрізнення, або диференційним порогом. Це мінімальна різниця в силі двох подразників, яка викликає посилення або послаблення відчуття по відношенню до його поч. інтенсивності. Пороги розрізнення для кожного аналізатора є відносно постійними в досить широких межах зміни величини подразника. *Вебера — Фехнера закон* показує зв'язок між силою подразника і інтенсивністю відчуття. Дослідження П. в. має не тільки теоретичне, а й практичне значення (для *інженерної психології*, *військової психології* та ін.). Визначення П. в. при порушеннях у роботі аналізаторів допомагає діагностувати порушення і визначати шляхи й засоби корекції відхилень від норми.

Л. Г. Подоляк.

ПОРІ́Г ПОДРА́ЗНЕННЯ — найменша сила *подразника*, здатна викликати *збудження* нервових, м'язових і залозистих тканин. Характеризує *подразливість* живих структур (чим вищий П. п., тим нижча подразливість, і навпаки), тому П. п. одночасно є і порогом подразливості. Подразники, що не викликають реакції живих утворів, наз. підпороговими, а ті, що викликають реакцію сильнішу, ніж П. п.,— надпороговими. Величина П. п. залежить від властивостей збудливих тканин, від їхнього фізіол. стану, а також від характеру подразників, що діють на організм. Здатність збудливих тканин реагувати на подразник лише в певних межах його сили є їхньою захисною властивістю. Див. також *Поріг відчуття*, *Гальмування*.

ПОРІ́ЧКИ (Ribes) — багаторічні ягідні кущові рослини родини ломикаменевих. У культурі поширені сорти П. червоних і П. білих, які створено схрещуванням П. звичайних (R. vulgare), П. червоних (R. rubrum) і П. скелястих (R. petralum). Листки 3—5-лопатеві, великозубчасті, на вкорочених гілочках. Квітки двостатеві, здебільшого самозапильні, зібрані в китиці до 8—10 см завдовжки. Плід — багатонасінна ягода, червона або біла. Ягоди містять 4,5—10% цукрів, 1,5—3,9% органіч. к-т, ароматичні речовини, вітаміни; їх споживають свіжими і переробляють на варення, соки, желе, вина тощо. Урожай П.— 80—120 ц/га. На Україні поширені сорти П.: Версальські червоні, Голландські червоні, Голландські білі та ін. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Плодові культури*.

ПОРНОГРА́ФІЯ (від грец. *πόρνος* — розпусник і *γράφω* — пишу) — непристойні, цинічні зображення статевих зносин у літ. творах, образотворчому мистецтві, фотографії, кінофільмах тощо. П. полягає в брутально-натуралістичному змальовуванні і смакуванні сцен розпусти, статевої розбещеності, чим сприяє моральній деградації особи. В сучасному буржуазному світі П. все більше стає бізнесом *організованої злочинності*. Враховуючи суспільну небезпеку П., 12.IX 1923 в Женеві було прийнято міжнародну конвенцію «Про боротьбу з розповсюдженням і торгівлею порнографічними виробами», до якої 8.VII 1935 приєднався СРСР. П. в СРСР вважається *злочином*. За рад. законодавством, зокрема за ст. 211 КК УРСР, особи, винні у виготовленні, збуті або розповсюдженні порнографічних творів, зображень тощо, караються позбавленням волі на строк до 1 року або виправними роботами на той самий строк, або штрафом у розмірі до 100 крб. з вилученням і знищенням предметів П. і засобів їх виготовлення.

І. В. Михайлов.

ПОРОГА́МІЯ (від грец. *πόρος* — отвір і *γάμος* — шлюб) — звичайний шлях проникнення пилкової трубки в *насінний зачаток* через пилковий вхід (*мікропіле*) у покритонасінних та голонасінних рослин. Інші шляхи проникнення пилкової трубки в насінний зачаток наз. апорогамією (напр., через халазу — халазогамія, через покриви — мезогамія).

ПОРО́ГИ — мілководні кам'янисті ділянки річища, що характеризуються перепадом висот і значною швидкістю течії. Утворюються в місцях перетину річкою тривких щодо розмиву порід, нагромадження валунів, продуктів гірських обвалів тощо. Іноді П. є залишками водоспадів. Найчастіше трапляються на гірських річках. Великі П. відомі на річках Замбезі, Конго, Нігері, Рейні та ін. На Україні П. є на річках Карпат та Криму, а також на рівнинних річках у місцях перетину ними *Українського щита* (на Пд. Бузі, Случі, Тетереві, Росі, Інгульці та ін.). П. утруднюють судноплавство, в обхід їх прокладають обвідні канали або споруджують греблі, які створюють підпір води і затоплюють П. (напр., *Дніпрові пороги*).

Пороги на річці Кам'янці. Дніпропетровська область.

ПОРО́ДА у тваринництві — значна консолідована група с.-г. тварин одного виду, спільного походження, схожих за екстер'єром, конституцією, продуктивністю та ін. господарсько-корисними ознаками, що стало передаються потомству. П. с.-г. тварин створюються і розвиваються відповідно до екон. потреб суспільства протягом тривалого часу. Розрізняють П. примітивні (місцеві, аборигенні), проміжні та заводські. Останні створені в умовах інтенсивного товарного виробн. і високого рівня зоотех. *племінної роботи*, тому тварини заводських П. відзначаються високою продуктивністю і плем. цінністю. Початковим етапом виведення П. є створення породної групи, на основі якої й формується порода. В П. створюються лінії, тобто групи тварин, що походять від особливо визначних плідників. Потомство від найкращих самок наз. родинами. В умовах соціалістич. г-ва СРСР проводиться планова плем. робота в країні (див. *Племінне тваринництво*). Виведено понад 60 нових порід тварин і значно поліпшено всі місцеві малопродуктивні П. В СРСР розводять понад 200 П. і породних груп тварин, більшість П.— заводські. Для ведення плем. роботи по осн. П. усіх видів с.-г. тварин створені *племінні заводи*, плем. радгоспи і ферми, ведуться *племінні книги*, утворені ради по окремих породах для об'єднання і координації плем. роботи в г-вах, де розводять дану породу. Осн. методом поліпшення

тварин є *чистопородне розведення*. Статті про окремі породи с.-г. тварин подано за їх назвою.

Літ.: Красота В. Ф., Лобанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1976; Тваринництво. К., 1982.

ПОРО́ДЖУВАЛЬНА ГРАМА́ТИКА — сукупність правил та процедур для побудови речень шляхом вибору слів («породження») із заданого списку; різновид *граматики формальної*. Складається з трьох рівнів: рівня безпосередніх складників, що утворює нескладні речення, трансформаційного, за допомогою якого відбувається розширення й ускладнення речень, і морфофонемного, що включає правила підстановки *морфем* і *фонем* на місце кодових та напівкодових позначень. Засновник цієї граматики амер. лінгвіст Н. Хомський задумав її як універсальну лінгвістичну теорію, здатну давати не лише адекватний граматичний опис мови, а й правила побудови оптимальної граматики. Деякі положення П. г. використовуються при побудові та описуванні алгоритмічних мов. Для лінгвістики П. г. виявилася непридатною через схематизм, формалізм та громіздкість і зазнала різкої критики рад. мовознавців (Ф. П. Філін, О. С. Ахманова, М. Д. Андрєєв та ін.). Див. також *Математична лінгвістика*.

Літ.: Филин Ф. П. Некоторые вопросы современного языкознания. «Вопросы языкознания», 1979, № 4; Нікітіна Ф. О. Про співвідношення теоретичного та прикладного аспектів у мовознавчих дослідженнях. «Мовознавство», 1980, № 2.

Ф. О. Нікітіна.

ПОРО́ДНІСТЬ ТВАРИ́Н, кровність тварин — наявність у тварин успадкованих типових для даної *породи* ознак. За ступенем породності тварин поділяють на чистопородних і *помісей*. Чистопородними вважають тварин, походження яких від чистопородних батьків однієї породи підтверджено документально (див. *Племінна книга*). Від *схрещування* тварин кількох порід одержують помісі. Якщо помісі одержані від схрещування тварин двох порід, то їх наз. напівкровними, або двопородними помісями. Коли помісей на протязі кількох поколінь парують з чистопородними тваринами однієї з батьківських порід, то їх породність підвищується з кожним поколінням і поступово наближається до чистопородних. Помісі IV—V покоління при добре вираженому типі поліпшувальної породи вважають чистопородними. У конярстві, щоб особливо підкреслити чистоту походження, виділяють також чистокровні породи, напр. арабська і *чистокровна верхова порода коней*. Див. також *Чистопородне розведення*.

Б. М. Гопка.

ПОРОДОУТВО́РЮЮЧІ МІНЕРА́ЛИ — мінерали, що є постійними складовими частинами гірських порід. Найпоширенішими П. м. є *силікати* (бл. 75% маси *земної кори*). Розрізняють головні (складають осн. масу породи), другорядні (кілька процентів породи за масою) й *акцесорні мінерали* (менше 1% породи). Кожній групі гірських порід властиві певні П. м. Для *магматичних гірських порід* найхарактерніші польові шпати, кварц, слюди, піроксени, олівіни, фельдшпатоїди; для *осадочних гірських порід* — гіпс, ангідрит, гідрослюди, галіт, каолініт, галуазит, кальцит тощо; для *метаморфічних гірських порід* — кіаніт, андалузит, силіманіт, глаукофан тощо. П. м., які в одних породах є головними, в ін. можуть бути другорядними. П. м. визначають фіз. властивості гірських порід, що має велике наукове (особливо в геофіз. дослідженнях) і практичне значення.

В. І. Павлишин.

ПОРОЖНИ́НИ ТІ́ЛА людини і тварин — порожнини, в яких містяться внутрішні органи. Розрізняють *первинну порожнину тіла* й *вторинну порожнину тіла*. У хребетних вторинна П. т. розділена на навколосерцеву, або перикардіальну (див. *Перикард*), порожнину і *черевну порожнину*. У ссавців, у т. ч. людини, П. т. поділяється *грудочеревною перепоною* на *грудну порожнину* та черевну.

ПОРОЖНИ́СТІ ВЕ́НИ — головні венозні стовбури великого кола *кровообігу* наземних хребетних, що несуть кров у *земноводних* з усього тіла до венозної пазухи серця, а у *амніот* — безпосередньо в праве передсердя. У людини верхня П. в. несе кров від ділянки голови, шиї, верхніх кінцівок, з грудної і частково черевної стінок, нижня П. в.— від нижніх кінцівок, стінок та органів черевної порожнини, тазових органів та спинного мозку. Кров з кожної П. в. надходить через окремий отвір у порожнину правого передсердя. Див. також *Вени*.

ПОРОЖНИСТОРО́ГІ — родина жуйних ссавців ряду парнокопитих. Те саме, що й *бичачі*.

ПОРО́КИ СЕ́РЦЯ — стійкі патологічні зміни в будові серця і судин, що від нього відходять. Розрізняють вроджені і набуті П. с. Вроджені П. с.— наслідок аномального (відхилення від норми) формування серця і великих судин у перші 3—8 тижнів внутрішньоутробного розвитку плоду, якому сприяла шкідлива дія деяких зовн. факторів, захворювання матері, природжена спадковість (див. *Спадкові хвороби*). Деякі П. с. виникають у перші 2—3 місяці життя людини в результаті порушення перебудови механізму кровообігу плоду на самостійний. Основою вроджених П. с. є: патологічні сполучення між шлуночками, передсердями і магістральними судинами (дефекти перегородок або їх відсутність, артеріальна протока та ін.); аномалії клапанів (звуження, *облітерація* або недостатність); звуження або зарощення магістральних судин; ненормальне відходження або впадіння великих судин; аномалії розташування серця або його камер, аномалії кровопостачання серця. Для багатьох вроджених П. с. характерні різні поєднання аномалій серця. На фоні первинних анатомічних змін розвивається вторинна *патологія* серцевого м'яза, легеневих судин, артеріальної системи великого кола кровообігу. Зміни внутрішньосерцевого кровообігу виявляються в наявності патологічного скидання крові (шунтів) з одного відділу серця (судини) в другий або наявності опору течії крові (шлюзів). Залежно від напряму і величини скидання крові розрізняють П. с. зі збільшеною (напр., дефекти серцевих перегородок), зменшеною (напр., тетрада Фалло) або незміненою легеневою течією крові (напр., коарктація аорти). У хворих із збільшеним легеневим плином крові підвищується тиск у легеневій артерії, із зменшеною — знижується насичення артеріальної крові киснем і розвивається *синюха*, у хворих з ізольованими шлюзами — значне підвищення тиску в камерах серця і судинах. П. с. можуть бути «синього» або «білого» типу. Для хворих з вродженими П. с. характерні задишка, відставання в фіз. розвитку, обмеження рухової активності, схильність до запалення легень, *ендокардиту*. Діагноз ставлять при наявності шуму, збільшенні розмірів серця і зміни конфігурації серця, змінах на електрокардіограмі (див. *Електрокардіографія*), відсутності пульсу на нижніх кінцівках. Для визначення вродженого П. с. часто застосовують спец. методи дослідження: зондування серця, ангіокардіографію та ін. Лікування — хірургічне. Набуті П. с. — наслідок захворювань після народження, найчастіше — *ревматизму*, рідше — *атеросклерозу*, септичного ендокардиту, *сифілісу*. Вони виявляються в недостатності клапанів, звуженні (стенозі) клапанних отворів, в комбінації цих пороків. Трапляються також дефекти серцевих перегородок, ураження клапанів в результаті поранення або *інфаркту* міокарда. Найчастіше бувають пороки клапана лівого передсердно-шлуночкового отвору (т. з. мітральні П. с.), потім — аортальні, рідше — пороки ін. клапанів. Всі ці пороки призводять до серцевої недостатності, клінічними ознаками якої є задишка, кашель, прискорення пульсу, збільшення розмірів печінки, поява набряків. Строк розвитку декомпенсації залежить від характеру пороку, його виявленості, перебігу захворювання, яке зумовило формування П. с., від інтенсивності фіз. навантажень. Лікування: спрямоване на усунення і профілактику осн. захворювання і серцевої недостатності, при необхідності — хірургічне (заміна ушкодженого клапана штучним і усунення стенозу шляхом розширення отвору — т. з. комісуротомія).

Літ.: Вишневский А. А., Галанкин Н. К. Врождённые пороки сердца и крупных сосудов. М., 1962; Василенко В. Х. Приобретённые пороки сердца. К., 1972; Банкл Г. Врождённые пороки сердца и крупных сосудов. Пер. с англ. М., 1980.

М. Ф. Зінківський.

ПОРОЛО́Н — торговельна назва еластичного *пінопласту*, що його виробляють в СРСР. За хім. природою є *поліуретаном*. Інші торг. назви: докфоам, віброфоам, фоамекс (США), мольтопрен (ФРН), алофоам (Канада).

ПОРО́М, порон — плавуча споруда (конструкція), якою регулярно переправляють через водні перепони сухопутні транспортні засоби, людей і вантажі. Завантажують і розвантажують П., як правило, не використовуючи берегових перевантажувальних пристроїв. Розрізняють П. морські (мал.), річкові й озерні; несамохідні й самохідні. Несамохідні П. (*човни, плоти, понтони, баржі* та ін. засоби з заг. вантажною *платформою* або

Морський пором-судно «Герої Плевни» поромної переправи Іллічівськ — Варна.

без неї) переміщуються за допомогою *буксирних суден* або весел (іноді троса, протягнутого між берегами). Самохідними П., якими переправляють на коротку віддаль людей, служать пасажирські судна. Залізничні вагони й автомобілі транспортують самохідними П.-суднами з однією або кількома вагонними (з рейковими коліями) й автомоб. палубами. Великі поромні переправи створено на Балтійському (між Фінляндією і ФРН), Каспійському (Баку — Красноводськ) і Японському (Ваніно — Холмськ) морях. Найбільшою в світі (протяжністю 435 км, або 247 миль) є поромна переправа Іллічівськ — Варна, першу чергу якої введено в дію 1978. У військ. справі застосовують П. гол. чин. з т. з. табельних понтонних парків (сукупності поромно-мостових конструкцій, трансп. засобів і засобів переміщення цих конструкцій по воді).

ПОРО́НІН, Пороніно — курорт у Краківському воєводстві в Польщі. Розташований у передгір'ях Карпат, поблизу м. Закопане. Влітку 1913 і 1914 поблизу П., у Білому Дунайці, жив В. І. Ленін. У П. відбулася *Поронінська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913.* В будинку, де проходила нарада, відкрито Музей В. І. Леніна.

ПОРО́НІНСЬКА НАРА́ДА ЦК РСДРП З ПАРТІ́ЙНИМИ ПРАЦІВНИКА́МИ 1913. Відбулася 23.IX—1.X (6—14.X) в *Пороніні*. З конспіративних міркувань названа «Серпневою», «Літньою» нарадою. В її роботі брали участь 22 делегати від ЦК РСДРП, редакції ЦО, журн. «Просвещение», органу ЦК «Работница», більшовики-депутати 4-ї Держ. думи, делегати петерб., моск., київ., катериносл., харків., урал. і центрально-пром. обл. орг-цій. З правом дорадчого голосу були присутні представники Соціал-демократії Королівства Польського і Литви. Порядок денний: 1) Доповіді з місць, доповідь про роботу Соціал-демократії Польщі і Литви, звіт про роботу ЦК, обраного на Празькій конференції; 2) Про завдання агітації в сучасний момент; 3) Орг. питання і про парт. з'їзд; 4) Про страйковий рух; 5) Про парт. пресу; 6) Про думську роботу соціал-демократів; 7) Про думську с.-д. фракцію; 8) Про роботу в легальних т-вах; 9) Нац. питання; 10) Про народників; 11) Про наступний міжнар. соціалістичний конгрес. Роботою наради керував В. І. Ленін. Він виступив з ряду питань, складав і редагував проекти резолюцій. Нарада визначила завдання партії в умовах наростання революц. руху, висловилась за необхідність загальнорос. об'єднання парт. роботи для керівництва виступами робітн. класу в масштабі всієї країни, визнала за потрібне далі зміцнювати нелегальні парт. орг-ції та їхні зв'язки з масовими легальними орг-ціями трудящих, конкретизувала напрям діяльності більшовиків-депутатів. Нарада викрила реакційний характер т. з. «*культурно-національної автономії*»; підтвердила необхідність відстоювати осн. програмну вимогу партії — право націй на самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної д-ви; обговорила питання про скликання VI з'їзду партії. Нарада відіграла важливу роль у боротьбі партії за маси, визначивши осн. форми її роботи в період наростання революційного піднесення в країні.

ПОРОПЛА́СТИ, пористі пластмаси — газонаповнені *пластичні маси* губчастої структури. Газ у П. заповнює комірки, що сполучаються між собою. Див. ще *Пінопласти*.

ПОРО́СНИЙ Василь Васильович (1873, с. Міські Млини, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл.— 1942, Москва) — український радянський народний майстер художньої кераміки. Працював в *Опішні*, з 1927 — у Москві. Виготовляв гончарний посуд (миски, тарілки, глечики, куманці, барильця, вази), розписуючи його в техніці фляндрування і ріжкування рослинним орнаментом у поєднанні із зображенням птахів. Статуетка «Т. Г. Шевченко» роботи П. зберігається в ДМУНДМ у Києві. Його твори експонуються у Полтав. краєзнавчому музеї та Музеї етнографії народів СРСР в Ленінграді.

В. М. Ханко.

ПОРО́ССЯ — історико-географічна область у межиріччі Росі і Стугни (тепер пд. частина Київ. обл. і пн. частина Черкас. обл.) в 10—13 ст. Вперше П. згадується в *Іпатіївському літописі* під 1146. Населення П. складалося з нащадків давньорус. племені *полян*. П. відігравало важливу роль в обороні пд. кордонів *Київської Русі* від нападів кочовиків. У зв'язку з цим у 10—11 ст. на П. були збудовані Василів, Гюргів, або Юр'їв (тепер Біла Церква), Богуслав, Корсунь, Родень, Тереполь (тепер с. Трипілля Обухівського р-ну Київ. обл.), Торчеськ, Канів та ін. міста-фортеці. Пізніше на П. почали селитися військ. поселенці тюркського походження, які поступово асимілювалися і злилися з місц. слов'ян. населенням. Після навали орд *Батия* в 40-х рр. 13 ст. назва «Поросся» перестала згадуватися в істор. джерелах.

ПОРОХИ́ — тверді метальні суміші *вибухових речовин,* здатні горіти без доступу повітря з утворенням великої кількості газоподібних продуктів. Формують П. у вигляді зерен різних розмірів, пластин, стрічок, призм, циліндрів з одним або кількома каналами. *Горіння* П. відбувається паралельними шарами з поверхні зерна до центру в умовах зростаючого тиску без *вибуху* і *детонацій*. Швидкість горіння П. залежить від складу суміші, початкової т-ри і тиску. Розрізняють два типи П.: бездимні (на основі *нітратів целюлози*) й мішані. Бездимні П. поділяють на піроксилінові, для виготовлення яких нітроцелюлоза пластифікується легколетким розчинником (ацетон, суміш спирту з ефіром), що їх видаляють після формування, і балістити — нітроцелюлоза пластифікується важколеткими розчинниками (нітроефіри), що не видаляються. Бездимні П. використовуються з 1885 у вогнепальній зброї, в артилерії та реактивних снарядах. Мішані П. містять окислювач (напр., перхлорат амонію), пальне й зв'язуюче (синтетичний каучук, полімерні смоли, порошок алюмінію тощо), добавки стабілізаторів і каталізаторів; вони застосовуються як тверде *ракетне паливо*. До мішаних П. відносять і димні чорні П., застосовувані в Європі з поч. 14 до кінця 19 ст. Ці П. є сумішшю нітрату калію, вугілля, сірки; тепер їх використовують у піротехніці, для мисливських набоїв тощо. *В. Л. Павлов.*

ПОРОХОВИ́Й РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н — найпростіший тип *твердопаливного ракетного двигуна,* в якому паливом служить бездимний порох. П. р. д. встановлюються на *балістичних ракетах* і *крилатих ракетах,* на літаках та ін. *літальних апаратах;* використовують як стартову силову установку і *ракетний прискорювач*.

ПОРОШКО́ВА МЕТАЛУ́РГІЯ — галузь *металургії,* пов'язана з виготовленням *порошків* металевих і неметал. (тугоплавких сполук) та виробів з них; відповідна галузь техніки. Першими в світі принципи створення деталей з металевих порошків розробили 1826 П. Г. *Соболевський* та В. В. Любарський, які пресуванням і спіканням виготовляли вироби з порошку платини. Дальшому розвиткові П. м. сприяли роботи М. М. *Бекетова,* який 1865 виклав теоретичні основи одержання порошків деяких металів. У 20—30-х рр. 20 ст. методи П. м. почали впроваджуватись у пром-сть багатьох країн, зокрема СРСР, США, Німеччини, Англії. Першою технологічною операцією П. м. є одержання (відновленням, мех. розмелюванням, розпилюванням) порошків практично майже всіх металів, багатьох їхніх сплавів, а також тугоплавких сполук. З порошків виготовляють вихідну суміш (*шихту*) з заданими хім. складом і властивостями, а з неї формують заготовки майбутніх виробів. Найчастіше вдаються до *пресування* шихти в *прес-формах*

В. В. Поросний. Т. Г. Шевченко. Кераміка. Початок 20 ст.

при кімнатній т-рі на мех. або гідравлічних пресах. Застосовують також гаряче пресування і *штампування*, шлікерне лиття (заливання *суспензії* порошку у форми з пористими стінками), мундштуковий метод (продавлювання порошку, змішаного з *пластифікаторами*, через отвір відповідної форми) тощо. Щоб остаточно надати заготовкам певних фізико-механічних властивостей, їх піддають *спіканню* (переважно в електр. печах) у відновному або нейтральному середовищі (заготовки з порошків оксидів — у повітряному) при т-рі, нижчій за т-ру плавлення основного елемента. Різновидами є спікання під тиском, спікання, що поєднується з дією відцентрових сил, спікання з одночасним просочуванням заготовки розплавленим металом. Спікання можна суміщувати з *хіміко-термічною обробкою*. Осн. переваги П. м.— можливість створення виробів з унікальними наперед заданими властивостями, економічність процесу (майже безвідхідне виробництво). Праці з П. м. належать рад. вченим М. Ю. Бальшину, Г. А. Меєрсону, Б. Я. Пінесу, І. Д. *Радомисельському*, Г. В. *Самсонову*, І. М. *Федорченку*, І. М. *Францевичу*, Я. І. Френкелю, австр. вченим Р. Кіфферу, Ф. Бенесовському, англ. дослідникові В. Джонсу, амер. металургу Ф. Райнсу та ін. В СРСР проблеми П. м. досліджують у *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, Центр. н.-д. ін-ті чорної металургії, Ін-ті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР (обидва — в Москві), ін. установах. Результати досліджень у галузі П. м. висвітлюються, зокрема, в журналі «*Порошковая металлургия*».

Літ.: Федорченко И. М., Андриевский Р. А. Основы порошковой металлургии. К., 1963; Федорченко И. М., Крячек В. М., Панаиоти И. И. Современные фрикционные материалы. К., 1975; Кипарисов С. С., Либенсон Г. А. Порошковая металлургия. М., 1980; Федорченко И. М., Пугина Л. И. Композиционные спеченные антифрикционные материалы. К., 1980.

І. М. Федорченко.

«ПОРОШКО́ВАЯ МЕТАЛЛУ́РГИЯ» — щомісячний науково-технічний журнал. Орган *Матеріалознавства проблем інституту* АН УРСР. Видається в Києві з 1961. Висвітлює результати досліджень у галузі теорії і практики порошкової металургії, приділяючи особливу увагу фіз. і хім. методам досліджень порошкових матеріалів, питанням міцності, застосування і впровадження цих матеріалів, а також розвиткові технологій виготовлення їх. Перевидається (з 1962) в США (Нью-Йорк) англ. мовою.

В. А. Денисов.

ПОРОШКО́ВІ МАТЕРІА́ЛИ, спечені матеріали — матеріали, що їх виготовляють з *порошків* металів, їхніх сплавів і тугоплавких сполук (*карбідів, нітридів, боридів* та ін.) методами *порошкової металургії*. Відзначаються унікальними заданими властивостями, що їх можна надати матеріалам у багатьох випадках тільки методами порошкової металургії, раціонально поєднуючи шихтові (вихідні) компоненти. До того ж створення П. м. супроводиться мінімальними втратами матеріалу. Розрізняють П. м. композиційні (у т. ч. конструкційні, антифрикційні, фрикційні, електроконтактні), інструментальні, магнітні, пористі, корозійностійкі. Є порошкові *міді сплави, тверді сплави, тугоплавкі метали* тощо. Конструкційні П. м. виготовляють в основному з залізного порошку. Їх застосовують у виробн. шестерень, важелів, кулачків, втулок та ін. деталей машин. Для *антифрикційних матеріалів* використовують порошки бронзи (див. *Бронзографіт*), заліза (див. *Залізографіт*), легованого молібденом і бором, нержавіючої сталі тощо. З них виготовляють підшипники, що їх експлуатують у машинах із застосуванням мастил, в абразивних, корозійних та ін. середовищах. Основою деяких *фрикційних матеріалів* є залізні порошки (до них додають спец. добавки). Ці матеріали застосовують у гальмових системах важконавантажених машин. Фрикційними матеріалами на основі бронзи користуються у вузлах тертя багатьох трансп., дорожніх та ін. машин. З електроконтактних П. м. на основі порошку вольфраму і срібла, вольфраму і міді виготовляють *контакти* високовольтних і надпотужних вимикачів та ін. пристроїв, з інструментальних П. м. на основі, напр., порошку сталі — різальний інструмент. Магнітні П. м. використовують для *магнітопроводів* різних приладів, *реле*, електромагн. *муфт;* пористі П. м.— для фільтрів, якими очищають повітря, рідини, паливо та ін.; корозійностійкі П. м.— для пристроїв хім. пром-сті. В УРСР П. м. виготовляють *Броварський завод порошкової металургії*, цехи ін. підприємств.

І. М. Федорченко.

ПОРОШО́К у техніці — тонкоподрібнене тверде тіло; дисперсний (див. *Дисперсність*) сипкий матеріал. Розміри його частинок від 10^{-4} до 10^{-1} мм. П. з частинками одного розміру наз. монодисперсним, різного розміру — полідисперсним. П. одержують мех. подрібнюванням (*диспергуванням*) твердих тіл (напр., металів, сплавів) у вихрових і кульових *млинах*, виділенням твердої дисперсної фази з пересиченого розчину або пари. Вдаються також до *відновлення металів* з оксидів газоподібними чи твердими відновниками, до термічного розкладу карбонілів металів, розпилювання рідкого металу водою, стиснутим повітрям, інертним газом тощо. З П. одержують *порошкові матеріали*. Його використовують для зварювальних і наплавочних робіт, плазмового напилення тощо (див. *Порошкова металургія*). У вигляді П. виготовляють мінеральні добрива, мийні засоби, складові частини пластичних мас, гуми, фарб, вибухових та ін. речовин.

ПОРТ Март Яанович (н. 4.I 1922, Пярну) — естон. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1978). В 1940—41 і 1945—50 навчався в Талліннському політех. ін-ті. Осн. роботи у Талліні — планування житл. районів Мустамяе (1963—77), Ласнамяе (з 1971), Келдримяе (1970 — 80), Вейке-Шимяе (1973—80), будинок ЦК Компартії Естонії (1966), готель «Віру» (1969; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Естонська РСР*, т. 4, с. 448—449), будинок проектних орг-цій (1981). Автор генплану Талліна, Тарту, Вільянді (все — у співавторстві). Викладає в Талліннському худож. ін-ті (з 1977 — професор). Нагороджений орденами Червоної Зірки і «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Глазами архитектора в Англии. Таллин, 1964.

ПОРТ (франц. port, від лат. portus — пристань, гавань) — ділянка берега (територія) і прилегла до неї водна площа (*акваторія*), захищені від хвиль і заносності й обладнані для стоянки та обслуговування суден, перевантажувальних або ін. операцій. Територія П. включає: сухопутні підходи до нього (залізничні колії, автомоб. шляхи тощо), прикордонну смугу, або операційну зону (вона примикає до причальної лінії), і тилову частину. В прикордонній смузі розташовані т. з. прикордонні залізничні лінії, автомоб. проїзди, перевантажувальне устаткування, склади і майданчики для короткочасного зберігання вантажів, пасажирський вокзал (*морський вокзал, річковий вокзал*); в тиловій частині — склади для довгочасного зберігання вантажів, службові й адм. будинки, гаражі для засобів внутрішньопортового транспорту тощо. До портових споруд належать також *моли, хвилеломи, пірси*, портові *набережні, доки* тощо. В межах акваторії П. розміщують знаки *обстави судноплавної*, біля входу в мор. П. встановлюють *маяк*. Розрізняють П. морські (цивільні, військові) та річкові. Морські цивільні П. (мал.) бувають торговельні (світового, міжнародного, внутрішньодержавного і місцевого значення), рибні, П.-сховища та ін. Морські військові П. є частиною воєнно-морських баз. Річкові П. поділяють на загальні, спеціальні, аванпорти й П.-сховища. За розміщенням морські П. бувають гирлові, лагунні та внутрішні; річкові — на річках із значним (до 15 м і більше) коливанням рівня води, на каналах, водосховищах та озерах. Тех. характеристиками П. є глибина біля причалів, довжина причальної лінії і відмітка території П. (висота над рівнем води); техніко-експлуатаційними показниками — *вантажооборот*, пропускна здатність, суднооборот і *пасажирооборот*. В СРСР морські П., залежно від екон. значення, вантажообороту і матеріально-тех. оснащеності, поділяють на позакатегорійні та 1—3-ї категорій, річкові — на порти 1—5-го класів. П., як природно захищені місця для стоянки суден, використовували з давніх часів.

М. Я. Порт.

Одеський морський порт.

Дж. делла Порта. Фасад церкви Іль Джезу в Римі. 1575.

Портал каплиці Трьох святителів у Львові. Різьблення на камені. Архітектор П. Красовський. 1578—91.

Портик.

Відомі мор. порт біля м. Месара на о. Кріт (3400 до н. е.), порти поблизу міст Сідон і Тір на Середземному м., на о-вах Сіцілія і Сардінія за часів Римської імперії. У 11—12 ст. торговельні П. існували на місці сучасних Талліна і Риги. Великі морські П. засновано в Росії при Петрі I — Таганрозький, Петровський (тепер Махачкала), Кронштадтський (на о. Котлін) та ін. Значного розвитку портобудування набуло з поч. 19 ст. В СРСР до найбільших морських П. належать Владивостоцький, Ленінградський, Мурманський, Таллінський та ін. порти, зокрема в УРСР — *Бердянський морський порт, Ждановський морський порт, Ізмаїльський морський порт, Іллічівський морський порт, Миколаївський морський порт, Одеський морський порт, Ялтинський морський порт.* Найбільші в УРСР річкові П.— *Дніпропетровський річковий порт, Запорізький річковий порт, Київський річковий порт, Кременчуцький річковий порт, Черкаський річковий порт* та ін. Див. також «*Інтерпорт*». *П. Р. Дубинський.*

ПО́РТА (Porta) Джакомо делла (бл. 1540, Рим — 1602, там же) — італ. архітектор. Учень *Мікеланджело*; був також під впливом Дж. *Віньйоли*. Працював у Римі. Керував буд-вом собору св. Петра (з 1573; спорудив гол. купол еліпсовидної форми, 1586—93). Закінчив церкву Іль Джезу (1575, за проектом Віньйоли), брав участь у буд-ві ансамблю площі Капітолію (1563—90-і рр.). Серед ін. робіт — ун-т у Римі («Сапієнца», розпочато бл. 1575), вілла Альдобрандіні у Фраскаті (1598—1600; закінчив буд-во К. Фонтана).

ПО́РТА (франц. Porte, італ. Pòrta, букв.— двері, ворота) — вживана в європейських дипломатичних документах і літературі назва уряду *Османської імперії*, а іноді й самої імперії.

ПОРТА́Л (італ. portale, від лат. porta — ворота, вхід) — 1) Архітектурно оформлений вхід споруди громадського, культового або ін. призначення. Відомий в архітектурі Старод. Єгипту й античності. Своєрідні, т. з. перспективні, П. нерідко прикрашені скульптурою, різьбленням, ліпниною, розписом тощо, були поширені в зх.-європ. архітектурі середньовіччя, а також у рос. архітектурі 12—17 ст. В країнах Серед. та Бл. Сходу в 14—17 ст. П. (пілтаки) мали монументальну форму, оздоблювалися візерунчастими кахлями. В укр. архітектурі, зокрема в дерев'яній, монументальній, П. оздоблювали багатим декоративним різьбленням. Пишно прикрашалися П. церков і будівель монастирських комплексів 17—18 ст. Вони відзначалися складними композиціями, увінчаними розірваними фронтончиками і багатоярусними карнизами. П. трапляються і в сучас. архітектурі. 2) Частина металевої конструкції або машинної станини П-подібної форми (напр., опорна частина портального *підйомного крана*).

ПОРТ-АРТУ́Р — місто в Китаї. Див. *Люйшунь*.

ПОРТВЕ́ЙН [нім. Portwein, букв. — вино з Порту (місто в Португалії)] — міцне виноградне *вино*. Містить 17—20% спирту (за об'ємом) і 5—14% цукру. Виробляють його з білих, рожевих і червоних сортів винограду спиртуванням неповно зброджених виноградного соку (сусла) або роздавлених ягід (мезги) етиловим спиртом. П. буває ординарний і марочний (витриманий). В СРСР до кращих належать П. «Лівадія», «Південнобережний», «Кримський», «Масандра», «Фархад», «Сурож» та ін.

ПОРТ-ЕЛІЗАБЕТ — місто на Пд. Південно-Африканської Республіки. Значний порт на узбережжі Індійського ок., вузол з-ць. 386,6 тис. ж. (1970). Розвинуті автоскладання та суднобудування. Підприємства електротех., по виробн. автопокришок, хім., буд. матеріалів, деревообр., текст., шкіряної, взут. і харч. (у т. ч. борошномельної та консервної) пром-сті. Ун-т. Місто засн. 1820.

ПОРТЕ́НКО Андрій Панасович (1910, Одеса — 24.XII 1943, Тбілісі) — укр. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1938. Закінчив робітфак і Одес. мед. ін-т. Працював лікарем. Літ. діяльність почав 1930. Перша зб. поезій — «Моя Батьківщина» (1934). Окремими виданнями вийшли посмертно збірки «Поезії» (1946), «Завжди в строю» (1959), в перекладі рос. мовою — поема «Страшний дід» (1942), «Вірші» (1944).

ПО́РТЕР (Porter) Джордж (н. 6.XII 1920, Стейнфорт, Йоркшір) — англ. фізико-хімік, член Лондон. королівського т-ва (з 1961). Освіту здобув у Лідському та Кембріджському ун-тах (1938—41). Викладав у Кембріджському (1949—54) і Шеффілдському (1955—63) ун-тах. У 1963—66 — професор хімії, а з 1966 — директор Королівського ін-ту Великобританії. Президент Міжнар. к-ту з фотобіології (з 1968); президент Хім. т-ва Великобританії (з 1970). Осн. наук. праці присвячені дослідженню надшвидких хім. реакцій. Нобелівська премія, 1967 (разом з Р. *Норрішем* та М. *Ейгеном*).

ПО́РТЕР (Porter) Родні Роберт (н. 8.X 1917, Аштон) — англійський імунолог, біохімік, член Лондонського королівського т-ва (1964). Почесний іноземний член Американ. академії мистецтв та наук, почесний член Амер. т-ва біохіміків. Освіту здобув в ун-тах Ліверпуля та Кембріджа. В 1960—67 — проф. мед. школи при лікарні Сент-Мері у Лондоні; з 1967 — проф. Оксфордського ун-ту; з 1970 — член Ради мед. досліджень. Осн. праці стосуються з'ясування структури *антитіл*. Встановив первинну структуру нормальних та аномальних гамма-імуноглобулінів. Нобелівська премія, 1972 (разом з Дж. Едельманом).

ПО́РТИК (лат. porticus) — виступаюча перед фасадом будинку відкрита галерея, утворена з колон або стовпів, що підтримують перекриття. Найчастіше оформлює головний вхід і завершується *фронтоном* або *аттіком*. П. широко застосовувався в архітектурі античності, Відродження та в європ. архітектурі класицизму.

ПОРТІНА́РІ (Portinari) Кандідо (29.XII 1903, Бродоскі, Сан-Паулу — 7.II 1962, Ріо-де-Жанейро) — бразільський живописець і графік. В 1918—28 навчався в Нац. худож. школі в Ріо-де-Жанейро. В 1928—30 жив у Європі. Працював у галузі станкового і монументального живопису. Твори: картина «Кава» (1935), портрет Р. Роллана (1936), серія картин «Біженці» (1945), монументальні розписи в М-ві освіти в Ріо-де-Жанейро (1936—45) і Б-ці конгресу у Вашінгтоні (1941), панно «Війна» і «Мир» в будинку ООН в Нью-Йорку (1955) та ін. П. був професором ун-ту в Ріо-де-Жанейро (1936—39). Міжнар. премія Миру, 1950. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Бразілія*, т. 2, с. 448—449.

ПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ (від назви п-ова Портленд на Пд. Великобританії) — гідравлічна *в'яжуча речовина*, що складається в основному з гідросилікатів кальцію; найпоширеніший вид *цементу*. Одержують сумісним тонким помелом цементного *клінкеру*, гіпсового каменю (у перерахунку на SO_3— до 3,5% від маси цементу) і в разі потреби — мінер. *добавок* (до 15% від маси цементу). Густина П.— 3100 — 3150 кг/м³, насипна об'ємна маса у пухкому стані — 1200, в ущільненому — 1400 кг/м³. Марки П. за міцністю на стиск і розтяг — 400, 500, 550, 600 і більше (високоміцний П.). Властивості П. залежать від мінералогічного складу клінкеру. Різновидами П. є *гідрофобний портландцемент, пластифікований портландцемент*, сульфатостійкий і *швидкотверднучий портландцемент*, П. білий, кольоровий та ін. видів.

П. використовують при виготовленні *бетонів* і *будівельних розчинів*; ГОСТом не дозволяється застосовувати П. (через можливість руйнування) в агресивному середовищі та в чистому вигляді для штукатурних і кладкових робіт.

ПО́РТЛЕНД — місто на Пн. Зх. США, в штаті Орегон. Порт на р. Уїлламетт, поблизу її впадіння в р. Колумбію. Вузол з-ць, аеропорт. 380 тис. ж. (1976). Осн. галузі пром-сті — лісообробна та целюлозно-паперова. Розвинуте також електротех. і трансп. машинобудування. Значна хім., вовняна та харч. пром-сть. Виплавка алюмінію, ГЕС. Університет.

ПОРТ-ЛУЇ — столиця Маврікію. Порт на Пн. Зх. о. Маврікій, на узбережжі Індійського ок., вузол автошляхів. Бл. 150 тис. ж. (1977). Розвинута харчосмакова (цукр., олійницька, тютюнова) пром-сть. Судноремонт. Ун-т. Ін-т Маврікію. Б-ки: муніципальна, Карнегі, Ін-ту Маврікію. Музей Порт-Луї, істор. музей, художня галерея, Гербарій Маврікію. Засн. бл. 1736.

ПОРТ-МО́РСБІ — столиця Папуа—Нової Гвінеї. Адміністративно виділений в окремий столичний округ. Порт на пд. узбережжі о. Нова Гвінея, аеропорт. 121,6 тис. ж. (1979). Харчова промисловість. Торговельний центр. Вивіз кави, копри, какао-бобів, каучуку. Університет.

ПО́РТО-НО́ВО — столиця Беніну (резиденція президента і уряду — м. *Котону*). Значний політ., екон. і культур. центр країни. Порт на березі Гвінейської зат., вузол

автошляхів, залізнична станція. Бл. 190 тис. ж. (1979). Підприємства по первинній обробці с.-г. сировини (бавовноочисні, олійницькі тощо). Ін-т наук. прикладних досліджень, при якому б-ка і музей. Нац. б-ка. Нац. архів Беніну. Бот. сад. Вперше згадується в 17 ст.

ПОРТ-О-ПРЕНС — столиця Гаїті. Порт на Зх. о. Гаїті, на березі зат. Гонаїв Карибського м., вузол з-ць, аеропорт. Бл. 500 тис. ж. (1979). Підприємства харч. (гол. чин. цукр. та по виробн. рому), буд. матеріалів, текст., тютюнової та цем. пром-сті. Ун-т. 3 вищі тех. школи, Нац. консерваторія. Н.-д. ін-т етнографії. Нац. б-ка. Нац. музей, Музей народів Гаїті, Худож. центр. Засн. 1749.

ПО́РТО-ФРА́НКО (італ. pòrto franco — вільний порт) — див. *Вільна гавань*.

ПОРТ-ОФ-СПЕЙН — столиця держави Трінідад і Тобаго. Значний порт на Пн. Зх. о. Трінідад, на березі зат. Парія Карибського м., аеропорт міжнар. значення. 275 тис. ж. (1977, з передмістями). Найрозвинутіші нафтопереробна (на довізній і місц. нафті) та нафтохім. пром-сть. Судноверф. Деревообр., паперові, текст., харч. (гол. чин. по виробн. рому) підприємства. Трінідадське відділення Ун-ту Вест-Індії. Тех. ін-т. Наукові т-ва. Центр. б-ка Трініданду і Тобаго, Публічна б-ка Трініданду, Нац. архів. Нац. музей, художня галерея. Бот. сад.

ПОРТРЕ́Т (франц. portrait) — 1) В образотворчому мистецтві — зображення якоїсь конкретної людини або групи людей; жанр образотворчого й фотомистецтва; твір цього жанру. За призначенням, специфікою форм і характером виконання розрізняють П. станкові (картина, *бюст*, графічний аркуш) і монументальні (*монумент, фреска, мозаїка*), парадні та інтимні, сатиричні, *шаржі*, портретні *рельєфи* на меморіальних дошках, медалях, монетах, *гемах*; портретну *мініатюру*. П. бувають на весь зріст, поясні, погрудні, анфас, у профіль тощо. Специфічним різновидом П. є *автопортрет*. Як правило, П. виконується з натури,, іноді використовуються документальні зображувальні, письмові та фотоматеріали (напр., історичний П.). Критерієм портретності є подібність зображеного до оригіналу. Однак у кращих П. митець відтворює не лише зовнішні риси людини, а й передає її духовну сутність як типового представника певної істор. епохи, національності, соціального середовища. Значного поширення П. (особливо скульптурний) набув ще в мист. старод. Єгипту, Греції та Риму. Елліністичні традиції відчутні у т. з. *фаюмському портреті* (1—4 ст.). Переживши занепад за доби середньовіччя, П. став одним з провідних жанрів доби *Відродження* (Леонардо да Вінчі, Рафаель, Тіціан, А. Дюрер, Г. Гольбейн Молодший, Ян Ван Ейк, Клуе). Великого розвитку П. набув у 17 ст. (Д. Веласкес, Ф. Гальс, Рембрандт, А. ван Дейк, П. П. Рубенс). Дальший розвиток портретного жанру пов'язаний з творчістю Ж. А. Гудона, Ф. Гойї, Ж. Л. Давіда, Ж. О. Д. Енгра, Е. Мане. В 20 ст. жанр П. розвивався суперечливо. Художники, що працюють під впливом *модернізму*, відходять від традиційного П. й часто зводять його до схеми. Суб'єктивно трактували свої твори П. Пікассо, А. Матісс, А. Модільяні. Прогресивні митці-реалісти капіталістич. країн творчо розвивають традиції цього жанру (Р. Гуттузо, Дж. Манцу, В. Аалтонен, Д. Дейвідсон та ін.). У країнах соціалістичної співдружності в галузі П. виступили Ж. Кішфалуді-Штробль, К. Баба та ін. Рос. та укр. П. бере початок з часів Київ. Русі (портретні зображення на фресках київ. Софійського собору та у книжкових мініатюрах 11 ст.). Станковий П. (т. з. *парсуна*) утвердився в рос. мист. наприкінці 16 ст. і досяг високого розвитку у 18 ст. (Ф. Шубін, Ф. Рокотов, Д. Левицький, В. Боровиковський). Сповнені романтики П. створили О. Кіпренський, В. Тропінін, К. Брюллов. Демократизм і соціальна типізація властиві П. роботи *передвижників* (В. Перов, І. Крамськой, І. Рєпін, В. Сєров, М. Ге). Визначне місце посідає П. в рад. живописі (С. Малютін, М. Нестеров, І. Бродський, П. Корін, О. Герасимов), графіці (Г. Верейський, М. Жуков) і скульптурі (М. Андреєв, В. Мухіна, Я. Ніколадзе, С. Коненков, Є. Вучетич, М. Томський, З. Азгур). На Україні становлення портретного жанру відбувалося в 16—17 ст. Розвинувся так званий донаторський П. (зображення людей, які давали кошти на спорудження храмів, — портрети Я. Гербурта, бл. 1570, та К. Корнякта, 1603), з'явилися портретні зображення на іконах (портрети Л. Свічки на іконі «Розп'яття» та Б. Хмельницького на іконі «Покрова», обидва — кін. 17 ст.). На зх. землях України набули поширення епітафіальні зображення (надгробні портрети, що часом мали ренесансний характер,— портрет кн. К. Острозького, 80-і рр. 16 ст.). Значне піднесення П. спостерігається у 2-й пол. 17 й особливо у 18 ст. (портрети Д. Єфремовича, 1752; Парасковії Сулими, 50-і рр.; Г. Гамалії, 60-і рр.; Д. Долгорукого роботи Самуїла, 1769; Якова та Івана Шиянів, 1784). Виразні гравіровані П., часто панегіричного характеру, створили художники О. та Л. Тарасевичі, І. Щирський, Г. Левицький. У творах Л. Долинського, К. Павлова та ін. П. став цілком світським. Багато високомайстерних живописних і графічних П. створив Т. Шевченко. В жанрі П. працював також А. Мокрицький, Г. Васько, Д. Безперчий. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. розвиток П. пов'язаний з іменами П. Мартиновича, М. Кузнецова, І. Труша, О. Мурашка, О. Новаківського, Л. Позена, Ф. Балавенського, Б. Едуардса. Чільне місце П. посів в укр. рад. мистецтві (живописці — П. Волокидін, Ф. Кричевський, А. Петрицький, О. Шовкуненко, В. Костецький, А. Ерделі; скульптори — Г. Пивоваров, О. Олійник, Г. Кальченко; графіки — М. Жук, В. Касіян та ін.). Відомі твори в галузі П. створили живописці — М. Божій, С. Григор'єв, А. Коцка, В. Сизиков, М. Антончик, Д. Шостак, Г. Небожатко, В. Токарєв; скульптори — В. Бородай, М. Рябінін, Е. Мисько, О. Скобликов, В. Зноба та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33, а також до ст. *Автопортрет*, т. 1, с. 48—49, до статей про окремих художників.

2) У літературному творі — опис зовнішності персонажа, один із засобів створення художнього образу. Характер П. залежить від жанрових ознак твору, від творчого методу й особливостей індивідуального стилю письменника. Як правило, П. розкриває ті сторони вдачі персонажа, які автор вважає особливо важливими. Письменники-реалісти подають детальні описи зовнішності, відтворюють зміни в ній, зумовлені часом і обставинами життя (І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, І. Тургенєв, Л. Толстой). В 19 ст. поширився т. з. внутрішній, або психологічний, П., в якому розкривається сукупність рис характеру і душевних переживань. Майстрами такого портрета були Ф. Достоєвський, А. Чехов, Панас Мирний, І. Франко, В. Стефаник. Особливим жанром є літературний П. — нарис про життя і творчість визначної особи — письменника, художника, громад. діяча та ін.

Літ.: Зингер Л. С. Советская портретная живопись. М., 1968; Светлов И. Е. Советский скульптурный портрет. М., 1968; Рубан В. В. Український радянський портретний живопис. К., 1977; Русский портрет конца XIX — начала XX века. М., 1980; Белецкий П. А. Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. Л., 1981.

В. А. Афанасьєв
(образотворче мистецтво).

ПОРТ-САЇД — місто на Пн. Сх. Єгипту, адм. ц. мухафази Порт-Саїд. Значний порт (транзитний) на Середземному м. при вході в Суецький канал. З-цею і автошляхами сполучений з Каїром і Суецом. 342 тис. ж. (1974). Суднобудування і судноремонт. Текст., шкіряно-взут. і харч. пром-сть. Великі складські приміщення та холодильники, нафтосховища. Засн. 1859.

ПО́РТСМУТ — місто на Пд. Великобританії, в графстві Гемпшір. Порт, розташований на п-ові Портсі-Айленд на березі Ла-Маншу, залізнична ст. 199 тис. ж. (1976). Значний центр військ. суднобудування та авіац. пром-сті. Судноремонт. Швейна пром-сть. Воєнно-мор. база. В районі П.— курорти. Місто засн. у 12 ст.

Порт-оф-Спейн. Вид частини міста.

ПО́РТСМУТСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДОГОВІ́Р 1905. Завершив *російсько-японську війну 1904—05*. Укладено 23.VIII (5.IX) 1905 в Портсмуті (шт. Нью-Гемпшір, США) при посередництві США, які, так само як Великобританія і Франція, побоювалися надмірного посилення Японії. Росія поступилася Японії Пд. Сахаліном до 50-ї паралелі, а також своїми орендними правами на Ляодунський п-ів з Порт-Артуром і Дальнім, на пд. вітку Пд.-Маньчжурської залізниці, визнала Корею сферою впливу Японії. Росія погоджувалася на укладення з Японією риболовної конвенції. Сторони зобов'язалися вивести війська з Маньчжурії, не перешкоджати торгівлі там ін. країн. Укладення миру допомогло царизмові придушити *революцію 1905—07 в Росії*. В 1925, під час встановлення дипломатичних відносин з Японією, Рад. уряд визнав П. м. д. із застереженням, що не несе за нього політ. відповідальності. В 1931 япон. імперіалісти, порушивши П. м. д., окупували Маньчжурію. Договір втратив силу після капітуляції Японії в 2-й світовій війні.

ПОРТ-СТЕ́НЛІ (аргент. назва Пуерто-Архентіно) — адм. ц. *Фолклендських (Мальвінських) островів*, у пд.-зх. частині Атлантичного ок. 1,1 тис. ж. (1970). Мор. порт. Харч. пром-сть. Брит. військово-мор. база та база китобійного флоту.

ПОРТ-СУДА́Н — місто на Пн. Сх. Судану. Гол. порт країни на Червоному м., залізнична станція. 133 тис. ж. (1973). Підприємства металообр., нафтопереробної та бавовняної пром-сті. Судноремонт. Поблизу П.-С. — випарювання мор. солі з води. Місто засн. 1908.

ПО́РТУ, Опорто — місто на Пн. Зх. Португалії, адм. ц. округу Порту і пров. Дору-Літорал. Розташований на р. Дору (Дуеро), поблизу її впадіння в Атлантичний ок. Вузол з-ць і автошляхів. Аванпорт П.— Лейшойнш. 310 тис. ж. (1972). Найрозвинутіші текст. (гол. чин. бавовняна) пром-сть та машинобудування (у т. ч. електротех. і суднобудування). Значна харчосмакова, особливо винобродна (виробн. портвейну), пром-сть. Підприємства кольорової металургії, хім., скляної, паперової, шкіряно-взут., швейної та ін. галузей. У передмісті — нафтопереробний з-д. Ун-т (засн. 1911) та ін. вузи. Нац. музей Соаріш душ Рейш. Численні архіт. пам'ятки середньовіччя. П. засн. у 1 ст. до н. е.

ПО́РТУ-АЛЕ́ГРІ — місто на Пд. Бразилії, адм. ц. штату Ріу-Гранді-ду-Сул. Порт на березі озера-лагуни Патус Атлантичного ок. Залізнична станція. 1,6 млн. ж. (1970, з передмістями). Пром-сть базується гол. чин. на переробці місц. с.-г. сировини. Розвинуті харч. (у т. ч. борошномельна, м'ясохолодобійна, маслоробна й виноробна), вовняна, деревообр., тютюнова, шкіряно-взут. галузі. Підприємства металург., маш.-буд. та хім. пром-сті. Судноремонт. 2 ун-ти. Театр. Місто засн. 1742.

ПО́РТУГА́ЛІЯ, Португальська Республіка — держава на Пд. Зх. Європи. Розташована в зх. частині Піренейського п-ова та о-вах Азорських і Мадейра в Атлантичному ок. На Зх. і Пд. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 22 округи, 18 з них розташовані на материку і об'єднані в 11 істор. провінцій.

Державний лад. П.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1976. Глава д-ви — президент, обираний населенням на 5 років. При президенті існував очолюваний ним дорадчий орган — Революційна рада, ліквідована внаслідок реакц. поправок до діючої конституції Португалії, які вступили в силу в кінці жовтня 1982. Законодавча влада належить однопалатному парламенту — Зборам Республіки (250 депутатів), що обираються населенням на 4 роки. Виконавчу владу здійснює уряд, очолюваний прем'єр-міністром. Авт. області (Азорські о-ви та о-ви Мадейра) мають свої законодавчі Збори та уряди, що діють у межах конституції П.

В. М. Якушик.

Природа. Берегова лінія малорозчленована, береги низькі, піщані. Вздовж узбережжя простягається приморська низовина, яка переходить у Португальську низовину. Рельєф пн. частини гористий (частина плоскогір'я *Месета*), вис. до 1991 м (г. Ештрела — найвища точка країни). На крайньому Пд.— низькогір'я Серра-да-Алгарві. Поклади вольфрамової, олов'яної, мідної, заліз., свинцевої, уранової руд, кам. та бурого вугілля, каоліну, берилу, мармуру, золота, срібла. Клімат субтропічний, середземноморського типу. Пересічна т-ра січня на узбережжі бл. +10°, у внутр. районах — до +8°, липня відповідно +20 і +27°. Опадів на узбережжі до 1000 мм, в горах — до 2000 мм на рік. Річкова сітка густа. На тер. П.— пониззя рік Дору (Дуеро), Тежу і Гвадіани (судноплавні). На Пн. поширені гірсько-лісові підзолисті, в центр. та пд. районах — бурі та коричневі, по долинах річок — алювіальні грунти. Переважає рослинність середземномор. типу (*маквіс* та ін. угруповання), в горах — ліси (кам. і корковий дуби, каштан).

Долина ріки Дору.

Населення. 99% нас. П. становлять *португальці*. Живуть також іспанці та ін. Держ. мова — португальська. Пересічна густота нас.— 106,4 чол. на 1 км² (1981). Міське населення — 32%. Найбільші міста — *Лісабон, Порту*.

Історія. Поселення на тер. П. існували в епоху *палеоліту*. З 4—3 ст. до н. е. тут жили лузітани. В кін. 1 ст. до н. е. ця територія була підкорена Старод. Римом (стала римською пров. Лузітанією). З 1-ї пол. 5 ст. н. е. тер. П. під владою свевів, з 2-ї пол. 6 ст.— *вестготів*, 713—718 завойована *арабами* та *берберами* (маврами) і включена до складу араб. *Халіфату*. Населення П. піднялося на боротьбу за визволення своїх земель від завойовників — *Реконкісту*, в ході якої склалася португ. народність, утворилася португ. д-ва (1095 — графство П., 1139, офіційно 1143,— незалежне королівство). З поч. 8 ст. до серед. 13 ст. в П. відбувалося формування феод. відносин. У 13 ст. в П. встановилася станова монархія, оформилися *кортеси*. Спираючись на міста й частково на лицарство, королі посилювали централізацію держ. влади в П., вели боротьбу проти сепаратизму духовних та світських феодалів. У 15—16 ст. в П. склався *абсолютизм*, з яким була пов'язана активна колоніальна експансія (експедиції, організовані *Генріхом Мореплавцем*). Відкриття Васко да *Гамою* мор. шляху до Індії (1498) поклало початок португ. експансії в Сх. Африку, Індію, Пд.-Сх. Азію. В 1500 П. почала підкорення Бразилії. Колонізація використовувалася для екон. грабежу і работоргівлі (почалася 1442). Короткочасне економічне піднесення (кін. 15—1-а пол. 16 ст.) змінилося за-

Герб Португалії.

ПОРТУГАЛІЯ

Площа — 92 тис. км²

Населення — 9,8 млн. чол. (березень 1981, перепис)

Столиця — м. Лісабон

Узбережжя Атлантичного океану.

занадом економіки П. (з 2-ї пол. 16 ст.), оскільки португ. знать не була заінтересована в розвитку вац. пром-сті. До підриву економіки П. спричинилася й «революція цін» 16 ст., викликана припливом дорогоцінних металів з Америки. Ослаблення П. полегшило загарбання її Іспанією (1581). Під час ісп. панування (до 1640) П. втягувалась у численні війни, що їх вела Іспанія, і втратила ряд володінь в Азії і Бразилії. В 1640 в результаті заг. повстання П. здобула незалежність. Але, намагаючись заручитися підтримкою в боротьбі проти Іспанії, П. уклала ряд договорів з європ. д-вами, зокрема договір з Англією (1654), який фактично включив П. в орбіту англ. політики. Під час війни за *Іспанську спадщину* (1701—14) між П. та Англією було укладено Лісабонський та Метуенський договори (1703), що перетворили П. на політ. та екон. залежну від Англії д-ву. З 1750 в країні почалося певне екон. та політ. пожвавлення, що було пов'язано з проведенням реформ у дусі т. з. *освіченого абсолютизму* (зменшення всесилля знаті, вигнання з П. єзуїтів, створення світської школи, заходи щодо розвитку вітчизн. пром-сті тощо). Але після 1777 ці реформи було скасовано. В 1807 країну окупували франц. війська Наполеона I. В 1808 в П. розгорнувся нац.-визвольний рух проти загарбників. Англ. війська, що висадились у П. 1808, борючись проти франц. військ, придушували також революц. рух португ. народу. В 1811 франц. війська було остаточно вигнано з П. Але країна до 1820 лишалася під гнітом англ. окупантів. Після *Португальської революції 1820* в країні було проведено бурж. реформи. В 1821 установчі кортеси прийняли ліберальну конституцію (набрала чинності 1822), за якою мали ліквідуватися феод. привілеї та *інквізиція*. В 1822 в результаті нац.-визвольної боротьби від П. відокремилася Бразілія.

В П. до серед. 19 ст. тривала боротьба між конституціоналістами й абсолютистами, яка набувала гострих форм громадян. війни (1823—34, 1846—47) та революц. виступів (Вереснева революція 1836), що кінець кінцем привело до утвердження конституційно-монархічного ладу в країні. В 2-й пол. 19 ст. П. залишалась економічно відсталою, розвиток капіталізму в країні відбувався повільно. В 1871 виникла португ. секція *Інтернаціоналу 1-го*. В епоху імперіалізму П. вступила як одна з найвідсталіших європ. країн. Внаслідок *Португальської революції 1910* в країні було скинуто монархію і встановлено республіку, посилився робітн. рух.

Під час 1-ї світової війни П. виступала з 1916 на боці *Антанти*. Під впливом Великого Жовтня в П. розгорнувся революц. і демократичний рух. У 1921 засновано Португальську компартію (ПКП). В 1926 в П. внаслідок держ. перевороту було встановлено військ. диктатуру. В 1932 А. *Салазар* встановив фашист. диктатуру. В період *Іспанської революції 1931—39* П. активно підтримувала іспанських фашистів та італо-німецьких інтервентів.

У роки 2-ї світової війни 1939—45 П.— нейтральна країна, активно торгувала стратегічними матеріалами як з Німеччиною, так і з Великобританією та США. На заключному етапі війни в П. посилилися позиції США. П. приєдналася до *Маршалла плану* (1948) і вступила в *НАТО* (1949). Після війни демократичні сили П. на чолі з ПКП вели мужню боротьбу проти фашист. кліки за демократію і мир. У 50-х — на поч. 70-х рр. у П. ширився демократичний, антидиктаторський рух. У 1961 завоювали незалежність кол. португ. колонії Гоа, Даман і Діу (возз'єдналися з Індією). В 1968 уряд очолив М. Каетану. Він провів обмежені реформи, але зберіг диктаторський лад. У португ. колоніях посилився нац.-визвольний рух (здобула незалежність Гвінея-Бісау). 13-річна колоніальна війна, що розгорнулася між колоніями і метрополією, викликала крайнє виснаження екон. ресурсів країни і загострення соціальних суперечностей, що стало причинами *Португальської революції 1974*. В результаті її було скинуто фашист. уряд Каетану, відновлено осн. політ. свободи, дозволено діяльність політ. партій, створено нові органи влади, проведено важливі соціальні й політ. перетворення, почато радикальну аграрну реформу. Новий уряд визнав право на незалежність і самоврядування кол. португ. колоній, на території яких було створено суверенні д-ви — Анголу, Мозамбік, Острови Зеленого Мису, Сан-Томе і Прінсіпі. В 1974 П. встановила дипломатичні відносини з СРСР. У 1975 між П. і СРСР підписано угоду про культур., наук., екон. і тех. співробітництво. В 1976 прийнято конституцію, що гарантує громадян. і соціальні права і демократичні свободи, закріплює революц. перетворення в П. Проте в країні загострилася боротьба між силами прогресу і реакції. Посилений тиск на П. здійснює міжнар. імперіалізм, який використовує фінанс.-екон. труднощі в країні. Внаслідок цього в П. виникла політ. криза, проявом якої є часті зміни уряду. Перемога на парламентських виборах 1979 і 1980 блоку правих партій «Демократичного альянсу», що почали наступ на конституцію, посилила загрозу революц. завоюванням. П. продовжує брати активну участь у НАТО, підтримує всі заходи по нарощуванню воєн. могутності зх. країн. Уряд П. виступає за інтеграцію країни з *Європейським економічним товариством*. З 1955 П.— член ООН. П.— член *Європейської ради*, *Європейської асоціації вільної торгівлі*.

А. К. Мартиненко.

Політичні партії, профспілки. *Португальська соціалістична партія*, засн. 1973. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Соціал-демократична партія, засн. 1974. Правоцентристська партія. Соціально-демократичний центр, засн. 1974. Права партія. *Португальська комуністична партія*, засн. 1921. Португальський демократичний рух. Оформився як партія 1974. Загальна конфедерація португальських трудящих — Національний інтерсиндикал, засн. 1977. Загальний союз трудящих. Входить до МКВП.

Лісабон. Панорама частини міста.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1980
Залізна руда, тис. т	53*
Вольфрамовий концентрат, тис. т	0,2
Вугілля, тис. т	185*
Сталь, тис. т	358
Чавун, тис. т	357
Мідь рафінована, тис. т	4,8
Олово, тис. т	0,5
Цемент, тис. т	5512
Оливкова олія, тис. т	52
Вино, тис. гл	7925
Електроенергія, млрд. кВт·год	16,2

* 1979.

Господарство. Після перемоги революції 1974 проведено заходи щодо обмеження діяльності монополістичних об'єднань і великого фінанс. капіталу (націоналізацію найбільших приватних банків, окремих підприємств та галузей пром-сті, частини транспорту, торгівлі нафтою і нафтопродуктами, часткову агр. реформу та ін.). Проте ці заходи мали половинчастий характер.

У 1980 число безробітних досягало 0,5 млн. чол. Значна частина працездатного населення змушена шукати роботу за кордоном. Зростають воєнні витрати країни, має місце значний дефіцит зовнішньоторг. балансу.

Промисловість. У 1980 у пром-сті було зайнято 33% самодіяльного населення і створено 40,8% валового нац. продукту. Видобувають залізну, вольфрамову, мідну, уранову, олов'яну руди, вугілля, золото, срібло. Метали виплавляють на невеликих металург. підприємствах та з-ді повного циклу в м. Сейшалі (район Лісабона). Бл. 30% вартості пром. виробн. припадає на продукцію машинобудування та металообробки. Розвинуті суднобудування, автоскладання, виробн. велосипедів, мотоциклів, моторів, деяких типів верстатів, побутових машин, електротех. і радіоелектронного устаткування та ін. Підприємства хім. та нафтохім. пром-сті (виробн. сірчаної кислоти, мінеральних добрив, синтетичного волокна, пластмаси та ін.). Традиційно розвинута текст. (бавовняна, вовняна, швейна) та харчосмакова (виробн. вина, оливкової олії, рибних консервів) пром-сть, яка працює гол. чин. на експорт. Підприємства по виробництву цементу, фарфору, скла, кераміки. Незначна лісова пром-сть — переробка евкаліптової деревини (штучних насаджень) на целюлозу та заготівлі дубової кори. Електроенергію виробляють гол. чин. на ГЕС. Головні промислові центри: Лісабон, Порту, Сетубал, Баррейру, Брага.

Сільське господарство. Розвиток с. г. стримується феод. пережитками на селі й незавершеністю агр. перетворень. Переважає землеробство. В обробітку 50% тер. П., з них 30% припадає на орні землі, 10% — на сади і виноградники. Агротехніка і рівень механізації с.-г. робіт низькі. Розвинуті виноградарство і садівництво, орієнтовані на експорт. Гол. прод. культури (збір, тис. т, 1980): пшениця — 377, кукурудза — 470, жито — 127, ячмінь — 43, рис — 135, картопля — 1100. Тваринництво екстенсивне. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 1,3, свиней — 2,4, овець — понад 5. На узбережжі — рибальство (1980 виловлено 261,2 тис. т риби). С. г. не задовольняє потреб населення у продовольстві.

Транспорт. Основний вид транспорту — морський. Тоннаж морського торговельного флоту — 1,3 млн. брутто реєстрових т (1979). Довж. з-ць (тис. км, 1978) — 3,7, автошляхів — 42 (з них 46% з твердим покриттям). У Лісабоні та на Азорських о-вах — міжнар. аеропорти. Гол. мор. порти — Лісабон і Порту.

Зовнішня торгівля. З П. вивозять мінеральну сировину, текст. і швейні вироби, вино, фрукти, прод. товари, коркові вироби, машини і устаткування. Довозять с.-г. продукти, сировину і паливо (у т. ч. нафту і нафтопродукти), машини і устаткування. Осн. торг. партнери — країни *Європейського економічного товариства*. Грошова одиниця — ескудо. За курсом Держбанку СРСР 100 ескудо = = 0,87 крб. (липень 1982).

Н. Ф. Щербина.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 52,3 тис. лікарняних ліжок (59,5 ліжка на 10 тис. ж.), з них бл. 40% належало д-ві; мед. допомогу 1976 подавали 11,3 тис. лікарів (12,5 лікаря на 10 тис. ж.), 3,4 тис. зубних лікарів, працювали 3,7 тис. фармацевтів. Лікарів готують на 3 мед. ф-тах ун-тів. Серед курортів переважають бальнеологічні.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За даними 1978, 30% населення було неписьменним, хоча ще 1911 в країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 14 років. Поч. школа — 7-річна, складається з 4-річної початкової і 3-річного т. з. додаткового курсу. В 1976/77 навч. р. налічувалося понад 10,1 тис. держ. поч. навч. закладів (867,4 тис. учнів), 644 приватні школи (46,1 тис. учнів). Серед. освіту, що будується на базі 4-річної поч. школи, дають ліцеї та ін. навч. заклади подібного рівня, їхній курс складається з двох ступенів — 5-річного недиференційованого й 2-річного з двома відділеннями (гуманітарним і природничо-математичним). У 1976/77 навч. р. — 456 ліцеїв і 188 ін. навч. закладів такого рівня (всього — 184,1 тис. учнів). Профес.-тех. освіту представлено різними типами навч. закладів з строком навчання від 1 до 5 років. У 1976/77 навч. р. функціонувало 188 таких закладів (100,6 тис. учнів). Вищу освіту здобувають у 8 ун-тах, коледжах вищого рівня, військ. і мор. школах. Вузи: ун-т у Коїмбрі (засн. 1290; при ньому — 5 ін-тів; 1981/82 навч. р.— 11,9 тис. студентів); Лісабонський ун-т (засн. 1290; відновлений 1911; при ньому — 8 ін-тів; 1981/82 — 18,6 тис. студентів), тех. ун-т у Лісабоні (засн. 1931; 1981/82 — 16 тис. студентів), ін-т у м. Порту (засн. 1911; 1981/82 — 16 тис. студентів) та ін. У країні працюють Португ. істор. академія (засн. 1720), Лісабонська академія мистецтв (засн. 1932), 25 н.-д. ін-тів, Рада з природничонаукових досліджень (засн. 1936 у Лісабоні) з численними філіалами, дослідницькі центри, що розробляють питання медицини, фіз. наук, техніки тощо; 48 наук. т-в (пед., істориків, географів і археологів, мистецтвознавців, спеціалістів з мови й л-ри та ін.). Найбільші б-ки: Академії наук (засн. 1779), Національна (засн. 1796) — у Лісабоні, Коїмбрського ун-ту. Найбільші музеї: Нац. музей давнього мистецтва, Нац. музей сучас. мистецтва, Музей нар. мистецтва, Етногр. музей замор. територій, музей природничої історії, Археологічний, Музей декор. мистецтва, Воєнний, усі — в Лісабоні, Музей природ. історії в Коїмбрі та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в П. видавалося 34 щоденні газети заг. тиражем 196 тис. прим. і понад 1300 ін. періодичних видань. Найзначніші газети: «*Авантеl*» («Вперед!», з 1931) — центр. орган Португ. компартії, «Діаріу» («Газета», з 1976), «Діаріу ді нотісіаш» («Газета новин», з 1864), «Коррею ду Мінью» («Пошта Мінью», з 1979). Найважливіші журнали: «Мілітанте» («Активіст») — теор. орган Португ. компартії, «Еспресу» («Експрес», з 1973), «Темпу» («Час», з 1974). Нац. інформ. агентство Аженсіа Нотісіоза Офісіал Португеза, засн. 1975 на базі Аженсія ді Нотісіаш і ді Інформасойнш (засн. 1947, з 1974 під контролем д-ви). Радіо і телебачення з 1974 перебувають під контролем д-ви. Радіомовлення ведеться португ., англ., ісп., італ., нім., франц. та ін. мовами.

Література П. бере початки з багатого португ. фольклору, зразки якого дійшли до нас з 11 ст. Найраніші пам'ятки л-ри — лицарська лірика 13—15 ст. (зазнала значного впливу провансальської л-ри; див. *Провансальська мова*), відомими представниками якої були король Дініш I, лицар Ж. Гарсіа ді Гальяді, клірик М. Моша та ін.; героїчна «Поема про битву на Саладу» (14 ст.) А. Жіралдіша, присвячена перемозі іспано-португ. військ над арабами в цій битві 1340; твори нар. лірики, т. з. коснанти, романси тощо. В 14 — на поч. 15 ст. л-ра, в т. ч. і клерикаль-

Добування солі з морської води. Обробіток поля. Збирання винограду.

ва, що створювалася лат. мовою, звернулася до нар. мови. З'явилися португ. версії житій святих і реліг. легенд, багато переробок франц., іспан. та ін. лицарських романів, особливо «бретонського циклу». В кін. 15 ст. виникла л-ра *Відродження*. Її розквіт припадає на 16 ст., яке називають «золотим віком» португ. л-ри. Один з перших її творців — Ж. *Вісенте*, який був зачинателем нац. театру і відіграв значну роль у розвитку іспан. та світового театру. Вершину ренесансної л-ри визначила творчість Л. ді *Камоенса* — автора епічної поеми в 10 піснях «Лузіади» (1572). В 17—1-й пол. 18 ст. спостерігається застій у л-рі. Проте творчість автора антиклерикальної поеми «Щури інквізиції» (вид. 1883) поета А. Серрана ді Каштру, страченого інквізицією драматурга А. Ж. да Сілви свідчить, що й тоді в л-рі були сильні гуманістичні тенденції. 2-а пол. 18 ст. характеризується розвитком ідей *Просвітительства*, активізацією літ. процесу. Виникли літ. гуртки «Лісабонська Аркадія» (1756—64), «Нова Аркадія» (з 1790), що обстоювали самобутність португ. л-ри, чистоту нац. мови. Одним із засн. «Лісабонської Аркадії» був драматург, прихильник відродження традицій нац. ренесансного театру на основі франц. класицизму П. А. Коррея Гарсан. З «Нової Аркадії» вийшов автор антиклерикальних та антиабсолютистських поем («Му́ка помсти», опубл. 1836, «Жахаюча ілюзія вічності», опубл. 1837) М. М. ду Бокажі — палкий прихильник франц. бурж. революції кін. 18 ст., засуджений інквізицією на ув'язнення в монастир. У 1-й пол. 19 ст. в л-рі переважала творчість романтиків на чолі з Ж. Б. Алмейдою-Гарретом. Романтизм панував до 60-х рр. Його представляли поет і драматург Ф. Гоміш ді Аморін, романіст і драматург К. Каштелу Бранку та ін. В останній третині 19 ст. точилася тривала полеміка між прихильниками романтизму й молодими літераторами з м. Коїмбри, які пізніше утворили на принципах реалістичного мистецтва коїмбрську школу. Її представник А. ді Кентал — поет і громад. діяч, близький до 1-го Інтернаціоналу, автор реалістичних «Сучасних од» (1865) — виступив 1865 з маніфестом реалізму «Здоровий глузд і добрі смаки» у вигляді відкритого листа до відомого романтика А. Ф. ді Каштілью. Коїмбрська школа критичних реалістів висунула видатного романіста Ж. М. *Еса ді Кейроша*. В кін. 19 ст. виникла реалістична драматургія. Ж. да Камара створив соціальні п'єси «Біля домашнього вогнища» (1876), «Трясовина» (1894). А. М. ді Герра Жункейру — антимонархічну драматичну поему «Батьківщина» (1896). Л-рі 20 ст притаманні різноманітні декадентські течії, серед яких виділявся *символізм*, провідним представником якого був Е. ді Каштру. Данину символізму в ранній період творчості віддав і визначний поет поч. 20 ст. Ф. Песоа. Виникали в той час і різні «ліві» течії, поширювалася філософія *екзистенціалізму*, якою пройнята творчість поетів Г. ді Фаріа, Ж. ді Бружиша та ін. Однак масові рухи трудящих, що зростали під впливом Великої Жовтн. соціалістичної революції, викликали серед прогресивних діячів культури потяг до нац. тематики та реалістичного зображення життя. Тяжку долю селян показав видатний реаліст 20 ст. А. *Рібейру*. Розвивалася соціальна поезія (А. Родрігіш, Т. Кін). У 40-х рр. виникла група неореалістів, яка посіла провідне місце у прогресивній л-рі П. Риси неореалізму притаманні поезії Ж. *Феррейри Гоміша*. Перший значний неореалістичний роман «Гайбеуш» (1940) створив А. Редол. Йому належить і гострий соціально-викривальний роман «У човна сім керм» (1958). С. Ж. Перейра Гоміш (1909—49) — один з керівників португ. компартії — у романі «Естейруш» (1944) гнівно протестував проти соціальної несправедливості. Гостро соціальний протест звучить в «Оповіданнях з життя лікаря» (дві серії, 1949—63) Ф. Намори Гонсалвіша (н. 1919). Романісти М. да Фонсека, М. ду Насіменту (1912—66), А. Кабрал, К. ді Олівейра, Ж. Кардозу Піріш, драматург Л. Ф. Ребелу відображають боротьбу трудящих за соціальну справедливість. Після повалення 1974 фашист. диктатури представники прогресивної л-ри беруть активну участь у будівництві нової, демократичної культури. Укр. мовою перекладено уривки з «Лузіад» Л. ді Камоенса, зб. оповідань М. да Фонсеки, вірші Ф. Песоа, Ж. Режіу, А. Родрігеша, С. ді Мело, Ж. Афонсу («Всесвіт», 1982, № 8), зб. «Португальські прислів'я та приказки» (К., 1982).

В. С. Харитонов.

Архітектура. На тер. П. збереглися з 1-ї пол. 1-го тис. до н. е. укріплені поселення з круглими в плані будинками; від римлян — руїни т. з. храму Діани в Еворі (2—3 ст. н. е.), від вестготів — тринефні базиліки (7 ст.), від *арабської культури* — глинобитні будівлі. В 12—14 ст. споруджували численні міські собори й монастирські комплекси в романському та готичному стилях (у Бразі, Візеу, Еворі, Лісабоні). Пізня *готика* стала конструктивною основою для нац. декоративного стилю «мануеліно» (перебудова і буд-во монастирів: Санта-Марія да Вітория в Баталья, засн. 1385, буд-во 1388—1522; Жеронімуш у Лісабоні, 1502—20).

Вівтар св. Аути. До 1525. Фрагмент середньої частини. Національний музей давнього мистецтва. Лісабон.

З 20-х рр. 16 ст. поширюються ренесансні форми (арх. Діогу ді Торралва та ін.). В період іспан. володіння (1581—1640) буд-во в П. занепадає. В кін. 17—18 ст. розвивається містобудування (забудова Лісабона після землетрусу 1755). В архітектурі будівель панують риси *барокко* і *рококо*, з пишним декором на фасадах (палац Келуш поблизу Лісабона, 1747—52, арх. М. В. ді Олівейра; церква Сан-Педру душ Клерігуш у Порту, 1732—48, арх. Н. Назоні). В 19 ст. розвивається *класицизм*. У архітектурі 20 ст. в буд-ві застосовують найновіші буд. матеріали й конструкції (арх. Ф. К. ду Амарал, А. Ж. Песоа та ін.).

Образотворче мистецтво. Від часів палеоліту збереглися наскельні розписи (в Сантьягу-ду-Ешкорал), неоліту — дольмени, кераміка, фігурки з шиферу. В 13—15 ст. з'явилася скульптура в стилі готики. Живопис 15—16 ст. розвивався під впливом нідерл. мист. («вівтар св. Вінцента», 2-а пол. 15 ст.; майстри школи Візеу Вашку Фернандіш, Гашпар Ваш; представники лісабонської школи Грегоріу Лопіш, Жоржі Афонсу). В мист. 17—18 ст. тенденції барокко яскраво виявилися в монументальній скульптурі й теракотових вівтарних статуетках (майстри Ж. Машаду ді Каштру, А. Феррейра). Для живопису 18 — поч. 19 ст. характерні риси пізнього італ. барокко (Ф. Вієйра Лузітану), на зміну якому згодом приходить академічний класицизм. З бурж. революцією 1820 пов'язана творчість Д. А. Сікейри. В мистецтві 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. переважає реалістичний напрям: у скульптурі — творчість А. Соаріж душ Рейша, в живописі — А. К. да Сілва Порту та ін. З 50-х рр. окремі майстри працюють під впливом *абстрактного мистецтва, неореалізму* (Ж. Помар та ін.). Серед художників демократичного напряму — живописець Р. Рібейру, графік М. Жіл. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мист.: виготовлення худож. меблів, килимарство, ткацтво, кераміка, різьблення на дереві.

Музика П. має спільні риси з іспан. муз. культурою. У ладовій побудові — поєднання мажоромінору з середньовічними ладами. В метроритмічній структурі — симетричні періоди, трапляються й змінні та мішані метри. Переважають пісенні (фаду — сольна лірична пісня під акомпанемент гітари) й пісенно-танц. (шула, марафа, канінья-верде) жанри. Популярний танець віра. Муз. інструменти: струнні щипкові — гітара, віола, кавакінью; духові — гайта (поздовжня флейта), волинка; ударні — забумба, тамборіл (барабани), пандейру й адуфі (бубни). Профес. музика має давні традиції (в 12—13 ст. мистецтво трубадурів). У 15—17 ст. відомі композитори Д. ді Гоїш, М. Кардозу, М. Р. Коелью, Ф. Корреа ді Араужу, М. Перейра; 18 ст.— К. Сейшаш, Ф. А. д'Алмейда, Ж. ді Соза Карвалью. Відомі оперні композитори 19 ст.— М. Португал (понад 50 опер), А. Кейл, Ж. Аррою. Серед композиторів 20 ст.— Ж. Віана да Мо-

Монастир Санта-Марія да Вітория в місті Баталья. Засновано 1385. Будівництво 1388—1522.

Церква Санта-Марія в місті Алкобаса. 1153—1222. Західний фасад. 17—18 ст.

Старий собор у місті Коїмбрі. 12—16 ст.

Португалія. А. Соаріж душ Рейш. Портрет англійки. Мармур. Друга половина 19 ст. Національний музей сучасного мистецтва. Лісабон.

та, О. да Сілва, Р. Коелью, Ф. Лопіш Граса. В Лісабоні — оперний театр «Сан-Карлуш» (з 1793), Нац. консерваторія (з 1835), муз. академія, 2 симф. оркестри, хорова капела «Поліфонія». Муз. центрами є також Порту і Коїмбра.

Театр. Джерела профес. театру П.— в нар. обрядах, виступах жонглерів, літургійній драмі. Формування нац. театру відбулося в кін. 15 ст., засновник його — драматург, актор і композитор Ж. Вісенте. Наприкінці 16 ст. в Лісабоні виникли перші світські театри, які перебували під впливом ісп. культури. В 2-й пол. 16—17 ст. з посиленням католицької реакції театр П. занепав. У 18 ст. під впливом ідей просвітительства театр. життя активізувалося. Виникли театри «Байру-Алту», «Салітрі», в яких йшли вистави за п'єсами А. Жозе да Сілви, Н. Луїша, Ж. Данієля, що порушують соціальні проблеми. Відродження нац. театру пов'язане з романтизмом, що утвердився в 1-й пол. 19 ст. Створюються нові театри в Лісабоні — Нац. театр королеви Марії II та «Жіназіу» (обидва — 1846), «Прінсіпі реаль» (1865), «Тріндаді» (1867), засн. Консерваторію драм. мистецтва. Серед акторів 19 ст.— Е. даж Невіш, Ж. та А. Роза, Ф. Палья, Е. Бразан, Ф. Таборда. В 1-й чверті 20 ст. театр П. перебував під впливом різних модерністських течій, зокрема символізму («Новий театр», засн. 1925, Лісабон). Нахил до *натуралізму* був притаманний Вільному театру (засн. 1904). Центр театр. життя П.— Лісабон, де працюють Нац. театр королеви Марії II, Нац. нар. театр (засн. 1977; в репертуарі, зокрема, п'єси Л. М. Толстого), Худож. театр Лісабона (засн. 1960; поставив спектаклі «Одруження» Гоголя, «Вишневий сад» Чехова і за творами сучас. нац. драматургів, зокрема К. Феррейри, А. Редола, Б. Сантарену). Провідні актори 50—80-х рр.— А. Абраншіс, Л. Сімоїнш, С. Дініж, М. Лаланді, Ж. Віларет та ін. *І. Г. Посудовська.*

Кіно. Окремі фільми знімалися з 1896. У 1909 створено кінофірму «Португалія-фільм». З кін. 20-х рр. почалася діяльність найвідоміших португ. режисерів — Л. ді Барруша («Марія з моря», 1930) та М. ді Олівейри, документальні фільми якого «Дору, важка праця на річці» (1931), «Дурний Аніка» (1942) порушували соціальні проблеми. В період фашист. диктатури випускалися переважно комерційні стрічки. З кін. 60-х рр. зароджується демократичний напрям, близький до італ. *неореалізму*. Серед фільмів: «Полювання» (1965), «Бенільде» (1974), «Загублена любов» (1981; усі три — реж. Олівейра), «Руїни в інтер'єрі» (1975, реж. Ж. ді Каетану), «Лісабон, право на місто» (1975), «Священна згода» (1977; обидва — реж. Е. Геда), «Ніжні звичаї» (1976, реж. С. Сантос). У м. Фігейра-да-Фош проводяться міжнар. кінофестивалі.

Португалія. К. Бордалу Піньєйру. Портрет історика мистецтва Р. Ортігана. 1885. Музей Гран Вашку. Місто Візеу.

Літ.: Лагутина Е. И. Страны Пиренейского полуострова. Л., 1977; Цоппи В. А. Португальская революция: пути и проблемы. М., 1979; Крицкий Л. Г. Португалия: время испытаний. М., 1979; Славный Б. И. Проблема занятости в развивающихся странах. М., 1979; Португальская поэзия XX в. Пер. с португ. М., 1974; Всеобщая история искусств, т. 2, кн. 1, т. 3. М., 1960—62; Всеобщая история архитектуры. т. 4—5. 7. Л.—М., 1966—69.

ПОРТУГА́ЛОВ Веніамін Йосипович [1835, Полтава — 19.X (1.XI) 1896, Самара, тепер м. Куйбишев] — член *Харківсько-Київського таємного товариства* (з 1856), лікар. У 1854 вступив на мед. ф-т Харків. ун-ту. В 1858 П. виключено з ун-ту за участь у студент. заворушенні. В 1859 вступив на мед. ф-т Київ. ун-ту, де разом з Я. М. *Бекманом*, М. Д. *Муравським* та ін. членами Харків. т-ва, що переїхали до Києва, організував літ. гурток, який сприяв створенню таємного товариства. Розповсюджував революц.-демократичну л-ру серед студентів і слухачів духовної академії та учнів недільної школи. В 1860 П. заарештовано і після 6-місячного ув'язнення в *Олексіївському равеліні* вислано в Казань. Там він закінчив ун-т, продовжував революц. діяльність. У 1861—62 працював лікарем у Пирятині. У вересні 1862 П. вдруге заарештовано в Полтаві за зв'язки з членами місц. *громади*. Після 5-місячного ув'язнення в Петропавловській фортеці на поч. 1863 його заслано в Пермську губ. Повернувшись із заслання, працював земським лікарем у Вятській і Самарській губерніях.

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ПКП). Засн. 6.III 1921 на установчій конференції в Лісабоні. З 1922 входила до Комінтерну. Після встановлення в Португалії 1926 військ.-фашист. диктатури оголошена поза законом і фактично припинила діяльність. Нелегальна конференція ПКП 1929, одним з ініціаторів якої був Б. А. *Гонсалвіш*, намітила заходи для поновлення роботи партії в умовах підпілля. ПКП очолила виступи трудящих, у т. ч. заг. страйк проти фашизації профспілок 1934, ставши гол. силою антифашист. руху в країні. В 1935 було заарештовано керівництво ПКП, 1939—41 розгромлено багато з її орг-цій. Внаслідок реорганізації партії 1940—41 створено нове керівництво, відновлено мережу її нелегальних орг-цій. III з'їзд ПКП (1943) вперше обрав ЦК партії, виробив курс на єдність дій всіх антифашист. сил країни. В грудні 1943 за ініціативою комуністів утворено підпільний Рух антифашистської нац. єдності, що став ядром створеного 1945 легального Руху демократичної єдності. IV з'їзд ПКП (1946) підкреслив, що фашист. диктатура може бути повалена лише в результаті загальнонац. повстання, вказав на необхідність поєднання нелег. і лег. методів роботи партії. V з'їзд (1957) в умовах зростання демократичного руху в країні прийняв перші програму, що передбачала усунення диктатури мирним шляхом, і статут ПКП. В 1958—59 внаслідок арештів партія зазнала нових втрат. VI з'їзд ПКП (1965) прийняв її нову програму, в якій, враховуючи посилення репресій з боку влади, націлив трудящих на проведення загальнонац. збройного повстання з метою ліквідації влади монополій, здійснення агр. реформи, націоналізації економіки, надання незалежності народам португальських колоній. Після перемоги *Португальської революції 1974*, в підготовці й проведенні якої брали активну участь комуністи, ПКП вийшла з підпілля, взяла участь у здійсненні в країні прогрес. політ. і соціально-економіч. перетворень. У 1974—76 її представники входили до уряду. VII (позачерговий) з'їзд ПКП (1974) підкреслив необхідність продовження процесів демократизації, стабілізації економіки Португалії, деколонізації, вніс зміни до програми та статуту партії. IX з'їзд ПКП (травень — червень 1979) висунув завдання домогтися єдності всіх демократичних сил країни в боротьбі за збереження завоювань революції 1974, поліпшення умов життя трудящих. Під керівництвом ПКП працюють спілка Португальська комуністична молодь (ств. 1980) та ін. прогресивні орг-ції. ПКП брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, у конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967 і 1976, Паризькій зустрічі комуністичних і робітн. партій Європи 1980. Чисельність — бл. 187 тис. чол. (1980). Ген. секретар — А. *Куньял* (з 1961). Друк. органи: ЦО — газ. «*Авантел*», теор. і орг. — щоміс. бюлетень «Мілітанте» («Активіст», з 1933) та ін.

Літ.: IX съезд Португальской коммунистической партии. Пер. с португ. М., 1980; Куньял А. Путь к победе. Пер. с португ. М., 1967; Куньял А. Страницы борьбы. Пер. с португ. М., 1977; Куньял А. Португалия: революция на марше, т. 1—2. Пер. с португ. М., 1978. *В. М. Якушик.*

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *португальців* і *бразільців*. Поширена також у Мозамбіку, Анголі та деяких ін. країнах. Належить до *романських мов* індоєвроп. сім'ї. П. м. становить основу *креольських мов* на о-вах Зеленого Мису й Сан-Томе. Найдавніша писемна пам'ятка П. м. належить до 12 ст. Літ. П. м. сформувалася в 16 ст. Сучас. різновиди П. м.— власне португальська та бразільська відрізняються одна від одної найістотніше в фонетиці й лексиці. Фонетичні риси П. м.: розрізнювання чистих і носових голосних, наявність *дифтонгів* (зокрема носових), велика відмінність між ненаголошеними й наголошеними голосними. Наголос падає переважно на передостанній склад слова. За типологією — *флективна мова*, флексія виражає категорії роду й числа імен та категорії особи, числа, способу й стану дієслів; є своєрідний дієвідмінюваний інфінітив. Алфавіт П. м.— на основі латинського. Про л-ру П. м. див. *Португалія, Бразілія*, розділ Література.

Літ.: Вольф Е. М., Никонов Б. А. Португальский язык. М., 1965.

К. М. Тищенко.

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1820. Мала бурж. характер. Ставила за мету ліквідацію монархії і виведення англ. окупаційних

військ з країни. Спалахнула під впливом революції в Іспанії 1820. Тривала з 24.VIII 1820 до 30.V 1823. Початок П. р. поклало повстання військ. частин у м. Порту. В повстанні взяли участь і представники ліберальн. дворянства, буржуазії та чиновництва. Повстанці утворили Тимчасову жунту (орган найвищої держ. влади) і оголосили скликання *кортесів* для прийняття конституції. У вересні повстання охопило Лісабон, і невдовзі Тимчасова жунта встановила свою владу на території всієї країни. В 1821 установчі кортеси прийняли ліберальну конституцію (набрала чинності 23.IX 1822). За новою конституцією П. проголошено конституційною монархією, скасовано *інквізицію*, проведено *секуляризацію* церк. земель, проголошено свободу друку. Всі португальці визнавалися вільними і рівними перед законом, встановлювалася недоторканність приватної власності. Проте аграрне питання залишалося нерозв'язаним. Окупація Іспанії франц. військами і придушення революції 1823 спонукало нац. буржуазію в Португалії відмовитися від дальшої боротьби за революц. завоювання. У травні 1823 контрреволюц. офіцери вчинили заколот і при підтримці Англії і Франції відновили абсолютну монархію і феод. порядки в країні. Зрада національної буржуазії призвела до поразки революції.

Ю. М. Барабанов.

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1910 — буржуазна революція, що привела до ліквідації монархії і встановлення республіки. Приводом до революції було вбивство 1.X 1910 кримінальними елементами, підбурюваними монархістами, респ. депутата, що викликало вибух обурення і сутички з поліцією. 2.X респ. партія створила Гол. революц. к-т. Вночі проти 4.X в Лісабоні республіканці підняли повстання, яке підтримали деякі армійські частини і флот. 5.X повстанці проголосили Португалію республікою; король втік до Великобританії. 6.X було сформовано Тимчасовий уряд з республіканців на чолі з Т. *Брагою*. Тимчасовий уряд провів декрети про відокремлення церкви від д-ви, скасування дворянських титулів. Було розпущено всі чернечі ордени. З 29. III 1911 нар. освіта стала світською і обов'язковою. 30.III ухвалено виборчий закон, що надав право голосу солдатам і унтерофіцерам, позбавивши цього права монархістів. У серпні установчі збори затвердили конституцію республіки (набрала чинності у вересні 1911). За конституцією проголошувалися 8-годинний робочий день для пром. робітників, свобода друку, автономія колоній. Однак ліберальна буржуазія, що прийшла до влади, і далі проводила колоніальну політику попередніх урядів. Революція, хоча і завдала значного удару по залишках феодалізму і ліквідувала монархію, залишилась половинчастою. Бурж.-респ. уряд, що прийшов до влади, не розв'язав осн. соціально-екон. проблем і не покінчив із залежністю країни від іноз. капіталу. Революція посилила страйковий рух в країні, сприяла формуванню класової свідомості трудящих.

Ю. М. Барабанов.

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1974 — антифашистська антиімперіалістична, демократична революція в Португалії. Спричинена крайнім виснаженням екон. ресурсів країни внаслідок 13-річної колоніальної війни, загостренням соціальних суперечностей. Визрівання революції прискорили підпільна боротьба, яку розгорнула Португальська компартія (ПКП), проникнення в армію прогресивних ідей. Почалася 25.IV 1974. Рух збройних сил (РЗС) скинув уряд диктатора М. Каетану. Було утворено Раду нац. порятунку, яку очолив ген. А. ді Спінола.

Перший етап П. р. (25.IV 1974—11.III 1975) — період антифашист. загальнодемократичних перетворень: було ліквідовано репресивний апарат фашист. диктатури (встановлена 1926), звільнено політ. в'язнів, на батьківщину повернулися політ. емігранти, відновлено осн. громадян. права і свободи, легалізовано політ. партії, встановлено строки надання незалежності колоніям, до уряду ввійшли представники комуністичної та соціалістичної партій. 13.VII прем'єр-міністром став представник лівого крила РЗС В. Гонсалвіш; після зриву спроби реакційного перевороту (28.IX) представника правого крила ген. А. ді Спінолу на посту президента змінив демократично настроєний ген. К. Гоміш.

Другий етап П. р. (11.III — липень 1975) — період найвищого піднесення революції, що набула антимонополістичного і навіть антикапіталістичного характеру. Почався після провалу правого путчу 11.III. Осн. рушійною силою революції виступав союз народу з РЗС. Були націоналізовані банки, страхові, пром. і трансп. компанії, засоби зв'язку, почала здійснюватися радикальна агр. реформа, прискорилася чистка держ. апарату. Найвищим органом влади стала Революц. рада — виконавчий орган РЗС. На виборах до Установчих зборів 25.IV перемогли партії, що виступали під соціалістичними лозунгами.

Третій етап П. р. (липень — кінець листопада 1975) — період військ.-політ. кризи і шаленої антикомуністичної кампанії реакції та сил соціал-реформізму, розгорнутої при підтримці імперіалістичних кіл Заходу. Екон. труднощі в країні, урядова криза, викликана керівництвом *Португальської соціалістичної партії*, розкол у РЗС привели до заг. військ.-політ. кризи в країні, що закінчилася поразкою революц. крила РЗС після збройної авантюри 25.XI ультралівих військових.

Четвертий етап П. р. (кінець листопада 1975 — середина 1976) — період спаду революції і спрямування її в русло класичної бурж. демократії, зменшення ролі РЗС. 25.IV 1976 набрала чинності конституція, яка закріпила осн. завоювання трудящих (демократичні свободи, націоналізацію, робітн. контроль, агр. реформу) і встановила соціалістичну перспективу розвитку Португалії. 25.IV в країні проведено парламентські, 27.VI 1976 — президентські вибори. Уряди, очолювані соціалістами, а згодом (після парламентських виборів 1979 і 1980) представниками правих партій, почали посилений наступ на конституцію, ін. революц. завоювання трудящих (зокрема, згортання агр. реформи), пішли на поступки іноз. капіталу, сприяють посиленню позицій приватного сектора в економіці країни. Правим силам протистоїть ПКП, яка послідовно відстоює інтереси трудящих, бореться за єдність лівих сил і дотримання конституції.

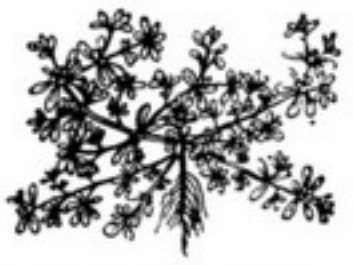
В. М. Якушик.

ПОРТУГА́ЛЬСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ПСП). Засн. в травні 1973 на установчому з'їзді, що відбувався на тер. ФРН при активній підтримці зх.-нім. соціал-демократів, на базі створеної 1964 напівлегальної організації «Португальська соціалістична дія». Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу* (з 1973). До *Португальської революції 1974* діяла у підпіллі, разом з комуністами брала участь в опозиційному русі, виступала за ліквідацію фашист. режиму, за надання незалежності колоніям і здійснення антимонополістичних перетворень. Після перемоги революції входила до складу тимчасових урядів. У серед. 1975, у період найвищого піднесення революції, розгорнула антикомуністичну кампанію, спрямовану проти дальшого поглиблення революції, на її обмеження бурж.-демократичними рамками. В період існування очолюваних ПСП урядів (липень 1976 — липень 1978) проводила політику поступок місц. та іноз. капіталу, обмеження революц. завоювань трудящих. З липня 1978 — в опозиції. Стоїть на позиціях «*демократичного соціалізму*». Налічує бл. 100 тис. членів (1981). Ген. секретар — М. Соаріш. Друкований орган — журн. «Португал сосіаліште» («Соціалістична Португалія»).

В. М. Якушик.

ПОРТУГА́ЛЬЦІ — нація, осн. населення Португалії, в т. ч. *Азорських островів* та островів *Мадейра*. Живуть також у США, Бразилії, Анголі, Мозамбіку, в деяких районах Азії і ряді європ. країн. Заг. чисельність П.— 11,9 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *португальською мовою*. За релігією П.— переважно католики. П. склалися в результаті змішання романізованих лузитан із свевами, вестготами, арабами та ін. племенами. Після утворення в серед. 12 ст. на тер. Португалії незалежної д-ви почалося формування португ. народності. П. відіграли значну роль в етногенезі бразільців. Процес формування П. в націю завершився в 19 ст. Осн. заняття П.— землеробство, тваринництво, рибальство; частина працює в пром-сті. Про історію, г-во і культуру П. див. *Португалія*.

ПОРТУЛА́К (Portulaca) — рід трав'янистих переважно однорічних рослин родини портулакових. Стебло сланке, м'ясисте, зрідка стояче. Листки цілокраї, м'яси-

Портулак городній.

сто-соковиті. Квітки двостатеві, сидячі. Плід — багатонасінна коробочка. Пошир. у тропіч. і субтропіч. областях обох півкуль. В СРСР, у т. ч. на Україні, росте як бур'ян П. городній (P. oleracea). Культурні форми його розводять заради соковитих кисловатих листків, що їх вживають сирими, вареними або консервованими як приправу до м'ясних страв. П. великоквітковий (P. grandiflora) — з повними або простими рожевими, білими, жовтими або червоними квітками культивують як декоративну рослину. Походить з Пд. Америки. Використовують для створення декоративно-килимових клумб, бордюрів тощо.

ПОРТУЛА́НИ, портолани (франц. portulans, від італ. portolano — судноводій, штурман), компасні карти — мор. навігаційні карти, якими користувались у 13—16 ст. в країнах Середземномор'я у мореплавстві. На П. детально наносили берегову смугу, внутр. райони суходолу майже не позначали. Для визначення шляху корабля на П. використовували сітку компасних ліній (сітки паралелей та меридіанів на них не було). На П. уперше було введено лінійний масштаб. Перші П. складені у Венеції, Генуї та ін. італ. містах для Середземного та Чорного морів. На цих П., зокрема, детально позначено чорноморське й азовське узбережжя сучас. тер. України.

ПОРТ-ХА́РКОРТ — місто на Пд. Нігерії, адм. ц. штату Ріверс. Значний мор. порт у гирлі р. Бонні на узбережжі Атлантичного ок. Початковий пункт з-ці, аеропорт. 242 тис. ж. (1975). Центр району нафтопромислів, з якими сполучений нафтопроводом. Судноверф, автоскладальний, шинний заводи, окремі підприємства азбоцем., олійницької та тютюнової пром-сті. Поблизу П.-Х.— великий нафтопереробний з-д і нафт. порт Бонні.

ПОРУМБЕ́СКУ (Porumbescu) Чіпріан (2.X 1853, Шіпотеле-Сучевей, Сучава — 25.V 1883, Ступка, тепер Чіпріан-Порумбеску) — рум. композитор, диригент, один з основоположників рум. нац. музики. Муз. освіту здобув у К. *Мікулі* (теорія) і С. *Воробкевича* (гармонія, хорове диригування). В 1875—77 працював диригентом хорового т-ва та керівником робітн. хорів у Чернівцях. Був заарештований за участь у нац.-визвольному русі під час австро-угорського панування. В 1879—81 навчався у Віденській консерваторії. В 1881—82 викладав у муз. школі в Брашові (Румунія). У своїй творчості використовував рум. нар. мелодії. Твори: сатирична муз. комедія «Кандидат Лінте» (1877), ліричноказкова оперета «На молодику», «Балада» для скрипки і фортепіано (1880), пісні (зокрема, революц. пісня «Перше травня») та ін. інструм. та вокальні твори. Ім'я П. присвоєно Бухарестській консерваторії.

ПОРУЧА́ЙНИК (Tringa stagnatilis) — птах род. *сивкових*. Тіло струнке (довж. 23—27 см, маса 55—85 г), ноги високі, тонкі, оливково-зеленого кольору. Оперення спини бурувато-сіре з чорними плямочками, попереку і надхвістя — біле, грудей — біле з темно-бурими плямочками. Дзьоб довгий, чорного кольору. П. населяє заболочені ділянки поблизу озер і рік. Гніздо мостить на землі серед невисокої трави. Кладка з 4 яєць у травні. Насиджують самець і самка. Живиться дрібними безхребетними. Поширений в Лісостепу і Степу Європи і Азії; в СРСР — на Сх. до Забайкалля. В УРСР — нечисленний птах, трапляється на гніздуванні в Черніг., Харків., Київ., Полтав., Черкас., Дніпроп. і деяких ін. областях. Перелітний птах, зимує в Африці, Пд. Азії, Австралії, окремі поодинокі птахи зимують на узбережжі Каспійського моря. *Л. О. Смогоржевський.*

Поручайник.

ПОРУЧИ́ТЕЛЬСТВО — 1) В СРСР — вид забезпечення виконання *зобов'язань*. Передбачено ст. 35 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 191—194 ЦивК УРСР). Поручитель зобов'язується перед *кредитором* ін. особи повністю або частково відповідати за виконання нею свого зобов'язання. Кредитор може пред'явити вимогу до поручителя, який відповідає в тому ж обсязі, що й боржник, якщо інше не передбачено договором П. Поручитель, який виконав за боржника його зобов'язання, набуває право зворотної вимоги до боржника в розмірі суми, яку він виплатив кредиторові. Договір П. укладається в письмовій формі. 2) В рад. кримінальному процесі *запобіжний захід*, що полягає в одержанні клопотання від громадян, які заслуговують довіри, або постанови громад. орг-ції чи трудового колективу про те, що вони поручаються за належну поведінку та своєчасну явку *обвинуваченого* за викликом до органу дізнання, слідчого або в суд (ст. 149, 152, 154 КПК УРСР). 3) Зобов'язання громад. орг-ції чи трудового колективу про перевиховання і виправлення особи, винної у вчиненні злочину, щодо якої суд, прокурор, а також слідчий і орган дізнання, за згодою прокурора, винесли рішення про закриття кримінальної справи і передачу її на поруки цій орг-ції чи трудовому колективу (ст. 10—13 КПК УРСР). *С. П. Коломацька.*

ПОРУ́ШЕННЯ КРИМІНА́ЛЬНОЇ СПРА́ВИ — перша стадія *кримінального судочинства*, в якій суд, прокурор, слідчий і органи дізнання зобов'язані почати провадження кримінальної справи в кожному випадку виявлення ознак *злочину*. В окремих випадках справи порушуються за скаргою потерпілого (див. *Приватне обвинувачення*). Відповідно до закону (в УРСР — ст. 4 і гл. 8 КПК УРСР) приводами і підставами до П. к. с. є заяви або повідомлення про факти злочинів, затримання *підозрюваного* на місці скоєння злочину або з речовим доказом, *явка з повинною*, повідомлення, опубліковані в пресі, безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину. Якщо немає достатніх даних щодо наявності ознак злочину, прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя приймають рішення про відмову у П. к. с., про що повідомляють заінтересованих осіб і установи. Нагляд за законністю П. к. с. здійснює прокурор. *О. Й. Ляхович.*

ПОРУ́ШЕННЯ НАЦІОНА́ЛЬНОЇ І РА́СОВОЇ РІВНОПРА́ВНОСТІ — за рад. кримінальним правом *державний злочин*, що полягає в пропаганді або агітації з метою викликати расову чи нац. ворожнечу або розбрат, а також пряме чи посереднє обмеження прав або встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їхньої расової або нац. належності.

За Конституцією СРСР (ст. 36), конституціями союзних (ст. 34 Конституції УРСР) та авт. республік, будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і нац. ознаками, так само як і всяка проповідь расової або нац. винятковості, ворожнечі або зневаги караються за законом (ст. 11 Закону СРСР про кримінальну відповідальність за держ. злочини; в УРСР — ст. 66 КК УРСР). Яких би форм не набував цей злочин (шляхом проповіді нац. винятковості, розповсюдження серед вузького чи широкого кола осіб націоналістичних ідей та поглядів тощо), він вчинюється тільки з прямим умислом. Карається позбавленням волі на строк від 6 місяців до 3 років або засланням на строк від 2 до 5 років.

В. Б. Бабій.

ПОРУ́ШЕННЯ ПРА́ВИЛ МІЖНАРО́ДНИХ ПОЛЬО́ТІВ — *делікт*, що полягає в недотриманні спец. правил, якими визначено порядок виконання польотів з метою гарантування безпеки повітряних пересувань. На основі принципу держ. *суверенітету* над повітряним простором кожна д-ва має право самостійно встановлювати правила польотів будь-яких повітряних суден, що перебувають у межах її нац. *території*. В СРСР питання міжнар. польотів врегульовано главою VI *Повітряного кодексу СРСР*. Рад. Союз додержує й умов здійснення міжнар. польотів, оформлених як міжнар. стандарти в додатку 2-му Конвенції про міжнар. цивільну авіацію, схваленої на конференції в Чікаго 1944. На цій же конференції було засновано *Міжнародну організацію цивільної авіації* (ІКАО). Уніфіковані за допомогою ІКАО норми міжнар. польотів запроваджуються д-вами тільки за їхньою добровільною згодою. Відповідальність за П. п. м. п. встановлюється в нац. праві д-в. За рад. кримінальним правом (ст. 21 Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини; в УРСР — ст. 76 КК УРСР) П. п. м. п. є одним з *державних злочинів*, що полягає у вльоті в СРСР і вильоті з СРСР без встановленого дозволу, недодержанні зазначених у дозволі маршрутів, місць посадки, повітряних воріт, висоти польотів або ін. порушеннях правил міжнар. польотів. Караються позбавленням волі на строк до 10 років або штрафом у розмірі до 1 тис. крб. з конфіскацією повітряного судна або без конфіскації. Див. також *Угон повітряного судна*. *А. М. Шостак.*

ПОРФИ́Р'ЄВ Володимир Борисович [26.VI (8.VII) 1899, Вятка, тепер м. Кіров РРФСР — 30.I 1982, Київ] — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1957). Закінчив Ленінгр. гірничий ін-т (1926), працював у *Геологічному комітеті*, з 1929 — у Нафтовому н.-д. ін-ті в Ленінграді. В 1938—41 і 1944—50 — науковий співробітник Ін-ту геологічних наук АН УРСР (з 1945 — Львів. філіалу цього ін-ту). В 1951—63 — директор Ін-ту геології корисних копалин АН УРСР (тепер—Ін-т геології і геохімії горючих копалин АН УРСР) З 1963 працював у Ін-ті геол. наук АН УРСР (1963—68 — директор, з 1968 — зав. відділом). Провадив геол. дослідження у нафт. районах Серед. Азії та Закавказзя, вивчав нафтоносність України, зокрема Дніпровсько-Донецької западини, Карпат і Прикарпаття. Наук. праці — з питань геології і геохімії горючих корисних копалин. П.— автор гіпотези походження нафти й теорії походження озокериту. Розробив узагальнену теорію утворення різних видів викопного вугілля. Обгрунтував практичне використання менілітових сланців. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1971. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1980.

ПОРФІ́Р (від грец. *лорфу́рєυς* — багряний, пурпурний) — загальна назва *магматичних гірських порід* порфірової будови, при якій великі кристали будь-якого мінералу (здебільшого лужного *польового шпату*) містяться в основній дрібнокристалічній або склуватій масі. Складаються П. переважно з лужних польових шпатів, кварцу, рогової обманки, біотиту тощо. Поширені на Україні, в межах *Українського щита*. Використовують як буд. матеріал.

ПОРФІРИ́НИ — дуже поширені в природі *пігменти*; гетероциклічні сполуки, побудовані з чотирьох кілець піролу. В організмах синтезуються з порфобіліногену. П. утворюють комплекси з іонами багатьох металів (напр., Mg, Fe, Zn, Ni, Co, Cu, Ag). Найбільш біологічно важливі комплекси П. з іонами Fe та Mg, а саме: *хлорофіли* — Mg-порфіринові комплекси; *геми* — Fe-порфіринові комплекси, що входять до складу *гемоглобіну, міоглобіну, цитохромів*, ферментів *каталази* та *пероксидази*. П. виявлені також у продуктах екскреції тварин (уропорфірини, копропорфірини), в шкаралупі пташиних яєць, оперенні птахів, раковинах молюсків, а також у нафті бітумах та викопних органічних рештках. Абіогенне утворення П. пов'язують з шляхами хім. еволюції.

ПОРФІРИ́Т — магматична виливна безкварцова гірська порода порфірової будови. В П. великі кристали *андезину, рогової обманки* або *авгіту* розсіяні в основній дрібнозернистій масі. На Україні П. є у межах *Українського щита* і в гірському Криму. Використовують як буд. матеріал.

ПОРФІ́РІЙ (Порфу́ріος; бл. 233, Тір — бл. 304, Рим) — давньогрец. філософ, представник *неоплатонізму*, учень *Плотіна*. Коментатор праць *Платона* і *Арістотеля*. Трактат П. «Вступ до „Категорій" Арістотеля» (ін. назва — «Про п'ять звучань»), у якому викладено вчення про ознаки поняття, не раз перекладали і коментували вчені Візантії, Сходу і Заходу, він був до серед. 12 ст. одним з гол. посібників з логіки. П. належать і праці з астрономії, математики та історії, ряд полемічних творів, зокрема «Проти християн», основу якої становила критика Біблії.

ПО́РХАВКИ, дощовики — народна назва багатьох видів грибів з групи *гастероміцетів* (види родів Lycoperdon, Calvatia, Bovista). Плодові тіла надземні, замкнуті, часто кулясті. Бл. 100 видів (за ін. джерелами, понад 500). Ростуть на пасовищах, узліссях та ін. Найпоширеніші на Україні П.: Lycoperdon perlatum (L. gemmatum), Bovista nigrescens, Calvatia caelata та ін. Деякі П. (до утворення спор) їстівні.

ПОРЦЕЛЯ́НА (італ. porcellana) — див. *Фарфор*.

ПО́РШЕНЬ — циліндрична деталь, що рухається зворотно-поступально в циліндрах машин-двигунів, компресорів, насосів тощо; основна деталь *поршневих машин*. П. (мал.) машин-двигунів (напр., двигунів внутр. згоряння) сприймає тиск газів (пари, рідини) і передає його рухомим частинам (валам тощо). У компресорах за допомогою П. всмоктується, стискується і нагнітається газ, у насосах — всмоктується і нагнітається рідина або ін. речовина. П., що його довжина набагато перевищує діаметр, наз. плунжером.

ПОРШНЕ́ВА МАШИ́НА — машина, що за допомогою *поршня* перетворює потенціальну енергію тиску газу (пари, рідини) на механічну (кінетичну) енергію. До П. м. належать більшість *двигунів внутрішнього згоряння, парові машини*, поршневі *компресори* і *насоси*, деякі спец. машини (напр., для лиття під високим тиском) тощо. Машини такого типу нескладні в експлуатації, довговічні. Робочий процес у них циклічний і переривчастий. Порівняно з *лопатковими машинами* П. м. менш потужні і зрівноважені. П. м. використовують у пром-сті, на транспорті тощо.

ПОРЯ́ДОК у біології — систематична категорія в ботаніці, яка об'єднує споріднені *родини* рослин. Напр., П. букоцвітих (Fagales) об'єднує род. букових і березових. Назву П. найчастіше беруть від назви типової для нього родини. Латинську назву П. звичайно утворюють додаванням до основи закінчення -ales. Споріднені П. об'єднують у *класи*. В систематиці тварин П. відповідає *ряд*.

ПОРЯ́ДОК у математиці — числова характеристика математичних об'єктів. 1) П. алгебр. кривої $f(x, y) = 0$ [де $f(x, y)$ — *многочлен* відносно x і y] — степінь многочлена $f(x, y)$. Напр., *конічні перерізи* — криві другого П. 2) П. *нескінченно малої величини* α відносно нескінченно малої величини β — таке число n, що існує скінченна не рівна нулеві *границя* $\lim (\alpha/\beta^n)$. Напр., $\sin^2 2x$ при $x \to 0$ нескінченно мала 2-го П. відносно x, тому що $\lim_{x\to 0} \frac{\sin^2 2x}{x^2} = 4$. Кажуть, що α нескінченно мала вищого П., ніж β, якщо $\lim (\alpha/\beta) = 0$, і нижчого порядку, ніж β, якщо $\lim (\alpha/\beta) = \infty$. Аналогічно визначають П. *нескінченно великих величин*. 3) П. нуля (відповідно полюса) *а функції* $f(x)$ — таке число n, що існує скінченна не рівна нулеві границя $\lim_{x\to a} \frac{f(x)}{(x-a)^n}$ [відповідно $\lim_{x\to a} (x-a)^n f(x)$]. 4) П. похідної — число диференціювань, проведених над функцією (див. *Диференціальне числення*). Аналогічно визначають П. диференціалу. 5) П. *диференціального рівняння* — найвищий П. похідних, що входять до рівняння. 6) П. квадратної *матриці* (і *визначника*) — число її рядків чи стовпців. 7) П. скінченної групи (див. *Груп теорія*) — число її елементів. П. елемента a — найменше число n, для якого $a^n = e$ (e — одиниця групи). 8) П. цілої функції $f(z)$ — нижня грань (див. *Верхня та нижня грані*) значень A, для яких відношення $f(z)/e^{Az}$ обмежене. 9) П. числа (величини). При оцінках чисел (величин) кажуть, що вони мають П. n, розуміючи під цим, що їхнє значення більше за $5\cdot 10^{n-1}$, але менше за $5\cdot 10^n$.

ПО́САГ, придане — рухоме і нерухоме майно, гроші та ін., що виділяються батьками або родичами нареченій при вступі її в шлюб. Звичай виник у період розкладу родової організації, коли відбувався перехід до моногамного шлюбу (див. *Моногамія*). В дореволюц. Україні П. ставав спільною власністю подружжя. В разі смерті бездітної дружини П. повертався в сім'ю, що його виділила. П. відіграє важливу роль у бурж. шлюбі. В СРСР П. втратив своє значення. Побутує серед незначної частини населення і не підлягає правовій регламентації.

ПОСА́Д —1) Передмістя, торг.-ремісничa, спочатку не укріплена частина міст у *Київській Русі* й Рос. державі часів феодалізму. П. виник внаслідок сусп. поділу праці, яке привело до відокремлення ремесла від землеробства і концентрації торговців і ремісників у містах. У Давній Русі П. називався «подолом» (від розташування П. нижче від міста-фортеці, збудованої, як правило, на горі). З кін. 12—13 ст. за «подолом» у Пн.-Сх. Русі закріпилася назва «посад». Від цього терміна походила назва ремісничо-торг. населення міст — *посадські люди*. 2) Торг.-пром. центр у 17—18 ст., який, хоч і не мав фортеці, зараховували до міст, а його населення — до складу посадських людей. Після поділу посадських людей на купецтво і міщан у кін. 18 ст. термін «посад» вийшов з ужитку. Однак він зберігся у власних назвах ряду населених пунктів. На Україні цей термін з'явився після її возз'єднання з Росією 1654, головним чином у Стародубському і Ні-

В. Б. Порфир'єв.

Поршень двигуна внутрішнього згоряння.

жинському полках та на Слобідській Україні.

ПОСА́ДА (Posada) Хосе Гуадалупе (2.II 1851, Агуаскальєнтес — 20.I 1913, Мехіко) — мекс. графік. З 1887 працював у Мехіко у вид-ві А. Ванегаса Арройо, навчався у М. Манільї. Створив понад 15 тис. гравюр на дереві на революц. тематику («Революціонер», «Смерть генерала М. Гонзалеса», «Нікель», «Голос Незалежності» та ін.), ілюстрації до багатьох

Х. Г. Посада. Розгін демонстрації. Гравюра на металі. Початок 20 ст.

видань нар. літератури, листівки із злободенними політ. та побутовими малюнками. Соціально загострені гравюри П. сприяли розвитку революц. мекс. мистецтва.

ПОСА́ДКИ в машинобудуванні — з'єднання деталей, вставлених одна в одну. Розрізняють П. рухомі — з зазором, який дає змогу деталям (напр., *поршню* в циліндрі) взаємно переміщуватись у процесі експлуатації, і нерухомі — з натягом (примусовим вклинюванням), який перешкоджає будь-якому взаємному переміщенню деталей (напр., втулки у *шатуні*). Є й перехідні П., що в них можливий зазор або натяг.

ПОСА́ДНИК — спочатку намісник князя в землях, що входили до складу Давньоруської держави. Вперше цей термін згадується в «*Повісті временних літ*» під 997. Пізніше в Новгороді (12—15 ст.) і Пскові (14—16 ст.) П.— особа, що обиралася *вічем* з заможних і родовитих бояр і мала широкі повноваження в галузі держ. управління.

ПОСА́ДСЬКІ ЛЮДИ — торг.-ремісниче населення міст і частини поселень міського типу (*посадів, слобід*) у Рос. державі. Термін «посадські люди» вперше згадується в джерелах 15 ст. П. л. об'єднувалися в громади з земськими старостами на чолі, які відповідали за своєчасну сплату податків і виконання різних повинностей членами громади на користь д-ви. В 2-й пол. 16 ст. з складу П. л. виділилася в станову групу багата купецька верхівка, т. з. *гості*. Як окремий стан П. л. були на Слобідській Україні, де становили значну частину міськ. населення в 2-й пол. 17—18 ст. За «Жалуваною грамотою містам» 1785, П. л. почали називати лише міську бідноту, яка згодом злилася з *міщанами*.

ПОСВЯ́ТА, присвята — напис, невеликий вірш, вміщений на початку художнього твору, що вказує особу чи подію, яким цей твір присвячується. Інколи П. набуває значення самостійного ліричного твору, в ньому автор викладає суспільні погляди, мотивує своє ставлення до адресата, висловлює судження з якогось важливого питання.

Г. Я. Неділько.

Посейдон. Національний музей. Афіни.

ПОСЕЙДО́Н (Посідон; Ποσειδῶν) — у грец. міфології бог моря і мореплавства, син *Кроноса* й *Реї*, брат *Зевса*. Спочатку був богом племені іонійців, а пізніше — всієї Старод. Греції. Вшановували його як бога Землі, підземних вод, конярства, з утвердженням олімпійської релігії став богом моря, витіснивши давні морські божества — *Нерея, Океана* та ін. У Римі культ П. злився з культом *Нептуна*.

ПОСЕ́ЛЕННЯ — місце осілого життя людей. Постійні П. виникли за часів *первіснообщинного ладу* з переходом людей від *збиральництва* і мисливства до землеробства. Найдавніші постійні П. на тер. України належать до часів *кам'яної доби*. П. у племен *трипільської культури* складалися з великих глинобитних будинків, розташованих по колу. Перші укріплені П. (див. *Городище*) з'явилися наприкінці *бронзового віку*. Для Давньої Русі характерним типом П. було *дворище*. Існували також укріплені частини П.— *дитинець, замок*. З розкладом общинно-родових відносин універсальною формою П. стало село. У феод. Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. землях існували також *фільварки*. В процесі відокремлення ремісничої і торг. діяльності від землеробства виникло *місто*.

На Україні, зокрема, існували ще такі П., як містечка (гол. чин. з землеробським і торг. населенням). Поряд з осн. типами П. за феодалізму і капіталізму на Україні були ще різні за формою й призначенням П., зокрема госп.П. заможних селян і козаків — *хутір* і *зимівник*, а також займище, виселок. В ті часи П. виникали поблизу пром. підприємств по виготовленню скла, заліза, поташу, селітри, паперу тощо. Поступово на їхній основі виростали села і міста з відповідними назвами — Гута, Попельня, Папірня, Рудня та ін. Протягом 11—18 ст. в різних частинах тер. України були відомі такі види П., як *слободи* і *посади*. З 2-ї пол. 16 ст. в Росії та з 1-ї пол. 18 ст. в окремих місцевостях України створювалися *військові поселення*. За капіталізму виникли нові форми П.— робітн. селища, ферми та економії. В СРСР П. поділяються на міські (міста республіканського, обласного і районного підпорядкування, селища тощо) і сільські (села, селища, станиці, аули, кишлаки тощо). Сучасні П. в СРСР становлять ланки адм.-тер. системи з відповідними органами держ. влади і управління.

ПОСЕРЕ́ДНИЦТВО — в *міжнародному праві* участь третьої держави або міжнародної організації в мирному розв'язанні спору (конфлікту) між іншими державами. Положення про П. містять *Гаазькі конвенції 1899 і 1907, Статут ООН* (ст. 33). Посередник може виступати як за проханням конфліктуючих сторін, так і за власною ініціативою, за пропозицією держав, не причетних до спору. На відміну від «*добрих послуг*» при П. третя д-ва діє активніше. Вона, не обмежуючись побажаннями заінтересованих сторін, має право рекомендувати умови розв'язання спору по суті й вести з приводу цього відповідні переговори з заінтересованими д-вами та орг-ціями. Імперіалістичні д-ви використовують П. як засіб для втручання у внутр. справи ін. держав.

ПОСЕСІ́ЙНІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних селян у Рос. державі 18—1-ї пол. 19 ст., куплених підприємцями і прикріплених царським урядом до пром. підприємств. Поява П. с. була пов'язана з необхідністю забезпечити робочою силою мануфактурне виробництво, що розвивалося. Категорія П. с. виникла після видання *Петром I* указу від 18 (29).I 1721, за яким підприємцям з дворян і купців дозволялося купувати селян для потреб пром. виробництва (див. *Посесія*). На Україні праця П. с. частково використовувалася на деяких суконних підприємствах. Під впливом наростаючої боротьби П. с. проти жорстокої експлуатації, а також враховуючи домагання дворянства на монопольне право користуватися працею кріпаків, уряд не раз обмежував застосування праці П. с. (укази 1752, 1762, 1802, 1808). В 1816 було остаточно заборонено купувати селян для підприємств. На основі закону 1840 почалася ліквідація посесійних відносин. Застосування праці П. с. припинилося у зв'язку з проведенням *селянської реформи 1861*.

М. Н. Лещенко.

ПОСЕ́СІЯ (від лат. possessio — володіння), посесійне право — 1) Умовне володіння людьми чи землями, надане промисловим підприємцям (переважно недворянського походження) в Рос. державі, у т. ч. на Україні, у 18—19 ст. Підприємці не мали права відчужувати робочу силу і землі від даного підприємства (в цьому й полягала умовність володіння). Початок П. покладено указом *Петра I* 1721. П. була формою поширення кріпацтва на сферу пром-сті в період розвитку великої мануфактури. П. на робочу силу скасовано указами 1861 і 1863, однак на володіння землями в деяких місцях зберігалася до 1917. Див. також *Посесійні селяни*. 2) Тимчасова або спадкова оренда держ. маєтку разом з приписаними до нього селянами. Існувала в Польщі у 18 ст., зберігалася також у 1-й пол. 19 ст. на тер. Правобережної України та Білорусії, возз'єднаних з Росією після поділів Польщі.

ПОСИБІЛІ́СТИ (франц. possibilistes, від лат. possibilis — можливий) — опортуністична течія у франц. робітничому русі 80-х рр. 19 — поч. 20 ст. Ідейною основою посибілізму була реформістська теорія «муніципального соціалізму» (мирне вростання капіталізму в соціалізм шляхом дрібних реформ, проведених *муніципалітетами*). П. становили дрібнобурж. крило Робітн. партії (засн. 1879). П. вели боротьбу проти революц. марксизму, намагалися пристосуватися до бурж. ладу, відмовилися від революц. тактики і дотримувались «політики можливостей». У

1882 П. здійснили розкол Робітн. партії, відмежувалися від *гедистів* і заснували Робітн. партію соціалістів-революціонерів (з 1883 — Федерація франц. трудящих-соціалістів). У кінці 80-х рр. П. намагалися очолити міжнар. робітн. рух, але не були підтримані більшістю соціалістичних орг-цій. Внаслідок цього 1889 в Парижі відбулися два паралельні конгреси: міжнар. соціалістичний конгрес марксистів (поклав початок *Інтернаціоналу 2-му*) і конгрес П., що опинилися в ізоляції. На поч. 20 ст. П. ввійшли до складу *Французької соціалістичної партії*.

Б. М. Гончар.

ПОСИВІ́ННЯ — необоротне знебарвлення волосся внаслідок втрати ним *пігменту*. П. в похилому віці — нормальне фізіологічне явище. Насамперед сивіє волосся на скронях, потім сивіють брови, борода, лобок. Нерідко спостерігається передчасне П. (у людей з порушенням функції *нервової системи*, з захворюванням залоз внутр. секреції). Буває вроджене П. З косметичною метою при П. вдаються до фарбування волосся рослинними або хімічними фарбами.

ПОСІВНА́ ПЛОЩА — площа (в *гектарах*), зайнята посівами сільськогосподарських культур. Розрізняють загальну П. п. і П. п. окремих с.-г. культур або культур, об'єднаних в певні групи за характером використання (круп'яні, технічні, овочеві, кормові), способом догляду (просапні) або за ботаніч. ознаками (зернові, зернобобові, коренеплоди). Розподіл загальної П. п. під різні групи с.-г. культур наз. структурою П. п. Посівна площа *повторних посівів* в загальну П. п. не включається.

ПОСЛА́ННИК (повна назва — надзвичайний посланник і повноважний міністр, в СРСР — надзвичайний і повноважний посланник) — 1) За Віденською конвенцією 1961 про дипломатичні зносини (див. *Віденські конвенції 1961 і 1963*) дипломатичний представник 2-го класу, наступного за класом *послів*. Очолює *дипломатичну місію*. 2) *Дипломатичний ранг*. В СРСР існують П. 1 і 2-го класів.

ПОСЛА́ННЯ, епістола — літературний, переважно віршований твір, написаний у формі листа або звертання до якоїсь особи чи багатьох людей. П. було відоме вже в античній поезії («Послання до Пізонів» Горація). Формою П. користувалися в давньорус. л-рі («Слово нѣкоего отца к сыну своему»), в полемічній л-рі 16—17 ст. («Писания» І. Вишенського). Розквіту цей жанр набув у епоху класицизму («Лист про користь скла» М. Ломоносова). До жанру П. не раз зверталися Т. Шевченко («І мертвим, і живим...»), І. Франко («Товаришам із тюрми»), Леся Українка («Товаришці на спомин»), рад. поети П. Тичина («Листи до поета»), М. Рильський («Народам радянської землі») та ін.

В. М. Лесин.

ПОСЛІ́Д — 1) Дитяче місце — у людини, ссавців, деяких хордових та безхребетних тварин, орган зв'язку зародка із тілом матері в період внутрішньоутробного розвитку (див. *Плацента*). 2) Відходи зерна, що залишаються після молотьби, очистки зерна тощо. 3) Екскременти птахів.

ПОСЛІДО́ВНЕ З'Є́ДНАННЯ в електротехніці — з'єднання в *коло електричному* двох або більше джерел чи (і) приймачів електр. енергії, при якому крізь них проходить один і той самий струм (мал.). П. з. джерел застосовують для одержання напруг, що перевищують *електрорушійну силу* одного джерела (напр., П. з. елементів акумуляторної *батареї*). При П. з. приймачів напруга на цих приймачах розподіляється пропорційно їхнім опорам. Див. також *Паралельне з'єднання* в електротехніці.

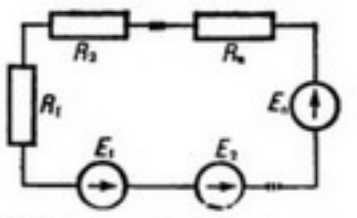

Схема **послідовного з'єднання** в електротехніці: $R_1, \ldots, R_n$ — приймачі; $E_1, \ldots, E_n$ — джерела електричної енергії.

ПОСЛІДО́ВНИЙ АНА́ЛІЗ — метод одержування статистичних висновків, у якому число випробувань не фіксується наперед, а визначається в процесі самих випробувань за їхніми результатами. Дає змогу значно зменшити серед. число випробувань порівняно з методом вибірки фіксованого об'єму при тій же вірогідності статистичного висновку (див. *Статистична перевірка гіпотез*). П. а. створив 1944 амер. математик А. Вальд. Значний внесок у його розвиток зробили рад. вчені А. М. *Колмогоров*, Ю. К. Бєляєв (н. 1932), А. М. Ширяєв (н. 1934). Укр. вчені В. С. *Михалевич* і Н. З. Шор (н. 1937) розробили т. з. метод П. а. варіантів, використавши ідеї П. а. стосовно до розв'язування задач статистичного аналізу складних об'єктів. П. а. використовується в статистичній радіолокації, послідовному контролі виробництва, випробуванні виробів на довговічність.

Літ.: Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; Ширяев А. Н. Статистический последовательный анализ. Оптимальные правила остановки. М., 1976.

І. М. Коваленко.

ПОСЛІДО́ВНИХ НАБЛИ́ЖЕНЬ МЕ́ТОДИ, ітераційні методи — методи знаходження розв'язків математичних задач за допомогою *рекурентних послідовностей* наближень (*ітерацій*), в яких початкові наближення обирають достатньою мірою довільно. Використовуються як для доведення існування, так і для практичного обчислювання розв'язків алгебр., диференціальних, інтегральних, інтегро-диференціальних та ін. функціональних рівнянь, екстремальних задач тощо. Найчастіше на практиці застосовують П. н. м. дворшарові (однокрокові), для яких задають одне поч. наближення, та тришарові (двокрокові), для яких задають два поч. наближення. Щоб проілюструвати ці методи, візьмемо систему лінійних *алгебраїчних рівнянь*

$$Ay = f, \qquad (1)$$

де A — задана симетрична *матриця*, y — шуканий *вектор* (розв'язок), f — заданий вектор. В тришаровому методі (двошаровий одержується як частинний випадок тришарового) чергове наближення v_{k+1} до розв'язку y знаходиться за формулою

$$v_{k+1} = \alpha_{k+1}(E - \tau_{k+1} B \cdot A) v_k + (1 - \alpha_{k+1}) v_{k-1} + \alpha_{k+1}\tau_{k+1} Bf, \qquad (2)$$

де α_{k+1} і τ_{k+1} — ітераційні параметри (при $\alpha_{k+1} \equiv 1$ одержуємо двошаровий метод), E — одинична матриця, B — допоміжна матриця достатньо простого виду (напр., діагональна, трикутна тощо), v_k і v_{k-1} — два попередні наближення. Матрицю B, ітераційні параметри і поч. наближення v_0 і v_1 вибирають так, щоб число арифм. і логічних операцій для швидкого знаходження наближеного розв'язку системи (1) було якомога менше при заданому обсязі *пам'яті обчислювальної машини*. Формула (2) визначає більшість ітераційних методів знаходження розв'язків системи (1). Існують П. н. м., які використовують більше двох поч. наближень, але при практичних обчисленнях на *електронних обчислювальних машинах* в основному використовують дво- і тришарові методи.

Літ.: Фаддеев Д. К., Фаддеева В. Н. Вычислительные методы линейной алгебры. М. — Л., 1963; Приближённое решение операторных уравнений. М., 1969; Пшеничный Б. Н., Данилин Ю. М. Численные методы в экстремальных задачах. М., 1975; Самарский А. А., Николаев Е. С. Методы решения сеточных уравнений. М., 1978.

В. Г. Прикажчиков.

ПО́СЛУГИ — корисна доцільна діяльність, що існує в формі корисного ефекту праці; вираз соціально-екон. відносин у формі *непродуктивної праці*. На відміну від створення матеріальних благ, де праця виступає в уречевленому вигляді, П. є відносинами, що виникають з приводу корисного ефекту праці, який споживається в процесі безпосередньої діяльності. П. як особлива *споживна вартість* здебільшого виступають як неречова форма праці і в *національному доході* не враховуються. Проте є й такі П., що набувають матеріальної форми (праця художника, кравця тощо). П. споживають індивідуально окремі особи і колективно все суспільство. Навчання, користування мед. допомогою — це індивідуальне споживання корисного ефекту праці вчителя, лікаря; охорона порядку, судочинство, оборона країни — це надання П. всьому суспільству. П. як форма непродуктивної праці не виражає специфічних відносин того чи ін. способу виробництва. Вона, наприклад, і за капіталізму, і за соціалізму виражає відносини обміну праці на доход. Економічні відносини в сфері П. не реалізують мету способу виробн., тому вони і є відносинами непродуктивної праці (див. *Продуктивна праця*). За соціалізму членам суспільства надається значна частина П. безплатно, матеріальною основою яких є *суспільні фонди споживання*.

В. М. Савенок.

ПО́СМИШ (Posmysz) Зоф'я (н. 23. VIII 1923, Краків) — польська письменниця. В 1942—45 — в'язень гітлерівського концтабору в Освенцімі. Закінчила Варшав. ун-т (1951). У 1951—76 працювала в органах преси та на радіо. Друкується з 1954. З 1960 — співавтор радіоповісті з продовженням «В Єзіоранах». У повістях «Пасажирка» (1962; однойменний кінофільм), «Відпустка на Адріатиці» (1970), в десяти драматичних творах зб.

М. О. Посмітний.

М. В. Посохін.

М. В. Посохін та ін. Центр міжнародної торгівлі в Москві. Зимовий сад-атріум. 1974—80.

«Місце на стіні» (1977) відтворила трагічну долю в'язнів концтаборів, порушила проблему незгладного відбиття війни на людській психіці. Зб. оповідань «Зупинка в лісі» (1965), повісті «Мікроклімат» (1975), «Дерево, схоже на дерево» (1977), «Ціна» (1978) присвятила актуальним соціальним і морально-етичним проблемам сучасного життя польс. суспільства.
Тв.: Укр. перекл.— Пасажирка. — Відпустка на Адріатиці. К., 1972; Рос. перекл.— Пассажирка. М., 1964: Цена. М., 1981.

І. М. Лозинський.

ПОСМІ́ТНИЙ Макар Онисимович [19 (31).I 1895, с. Джугастрове, тепер Іванівського р-ну Одес. обл. — 3.IV 1973, с. Розквіт Березівського р-ну Одес. обл.] — один із зачинателів колгоспного руху на Україні, двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1958), заслужений працівник с. г. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1931. У 1924 організував у с. Розквіті товариство по спільному обробітку землі, яке під керівництвом П. перетворилося на один з передових колгоспів України. У 1941—45 — учасник Великої Вітчизн. війни. З 1945 до квітня 1973 — голова колгоспу ім. Будьонного (перейменований пізніше в колгосп ім. XXI з'їзду КПРС того ж Березівського р-ну). В 1935—37 П.— член ЦВК СРСР. Делегат XIX—XXIV з'їздів КПРС та XVI—XXIV з'їздів Компартії України. На XVII—XXIV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1, 4—8-го скликань, депутат Верховної Ради УРСР 2 і 3-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. В с. Світанок споруджено бронзовий бюст П.

ПОСМІТЮ́ХА — рід птахів род. жайворонкових. Те саме, що й *чубатий жайворонок*.

ПОСО́Л (повна назва — надзвичайний і повноважний посол) — 1) За Віденською конвенцією 1961 про дипломатичні зносини (див. *Віденські конвенції 1961 і 1963*) — дипломатичний представник 1-го класу. Очолює *посольство*. 2) Найвищий *дипломатичний ранг*.

ПОСО́ЛЬСТВО — 1) *Дипломатичне представництво*, очолюване *послом*. 2) Надзвичайне П. — делегація, що направляється однією країною в ін. для участі в ювілейних торжествах або ін. офіц. церемоніях. У сучас. практиці міжнар. відносин частіше наз. спец. урядовою делегацією.

ПОСО́ЛЬСЬКЕ ПРА́ВО — вжита в міжнародно-правовій літературі традиційна назва норм *міжнародного права*, що визначають статус і регулюють діяльність *дипломатичних представництв* та їхніх співробітників. Регламентує призначення і відкликання *дипломатів*, визначення *дипломатичних рангів*, обсяг *дипломатичних привілеїв та імунітетів* тощо. Ряд норм П. п. визначено *міжнародними звичаями*, більшість закріплено в міжнар. конвенціях та нац. законах д-в. У рад. праві, зокрема, діє Положення про дипломатичні і консульські представництва іноз. д-в на території СРСР від 23.V 1966.

ПОСО́ЛЬСЬКИЙ ПРИКА́З — один з центральних держ. органів Росії з серед. 16 до поч. 18 ст., що відав зносинами з іноземними державами.
Утворений на поч. 1549. Крім зовнішньополіт. справ, керував *Малоросійським приказом* (з 1663, до цього у складі П. п. існувала канцелярія в малоросійських справах), а також приказами Великого князівства Литовського (відав відвойованими у Литви землями), Смоленським, Великоросійським (відав справами Охтирського, Сумського, Харківського, Ізюмського, Слобідського полків). У різний час П. п. очолювали А. С. *Матвєєв*, О. Л. *Ордін-Нащокін* та ін. Ліквідовано П. п. 1720.

ПОСО́ХІН Михайло Васильович [н. 30.XI (13.XII) 1910, Томськ] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970), дійсний чл. АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. В 1935—38 навчався в Моск. архіт. ін-ті. З 1960 — гол. арх. Москви. Серед робіт — житл. будинки на площі Повстання (1950—54), на Хорошевському шосе (1950), вул. Чайковського (1952) і Куусінена (1956), планування й забудова житл. р-ну Хорошево-Мневники (з 1960), *Кремлівський Палац з'їздів* (1959—61), забудова проспекту Калініна (1964—69; іл. див. на окр. аркуші до ст. *Містобудування*, т. 7, с. 432—433) з комплексом будівель РЕВ (1969; іл. див. т. 1, с. 224—225), планування й забудова житл. масиву Тропарьово (1975—80), спорт. комплекс «Олімпійський» (1975—80, у співавт.), центр міжнар. торгівлі (1974—81), всі — в Москві; курортний комплекс на Піцунді (1959—67), павільйон СРСР на Всесвітніх виставках у Монреалі (1967) та Осаці (1970). Один з авторів генплану розвитку Москви (з 1971 до 1985). Делегат XXVI з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1962. Державна премія СРСР, 1949, 1980.
Тв.: Город для человека. М., 1980.

ПОСОШКО́В Іван Тихонович (1652, с. Покровське, тепер Моск. обл.— 1.II 1726, Петербург) — рос. економіст і публіцист. Прихильник *меркантилізму*, ідеолог торг. буржуазії. Виступав за підтримку і заохочення діяльності *купецтва*. Свої екон. погляди виклав у праці «Книга про убозтво й багатство» (1724, вид. 1842, останнє видання 1951), в якій висунув проекти ряду реформ, спрямованих на поліпшення економічного і політичного устрою Росії. П. не виступав проти феод. відносин, проте пропонував законодавчо регламентувати екон. взаємовідносини між поміщиками і кріпаками. Однією з причин «убозтва» вважав недостатній розвиток пром-сті, незадовільне становище торгівлі і фінансів. П. захищав активний торговельний баланс, але на відміну від меркантилістів підпорядковував його в кінцевому підсумку розвиткові товарообороту всередині країни. Ув'язнений 1725 у Петропавловську фортецю, де й помер.

ПОСО́ШНЕ, посошне оподаткування, сошне — держ. поземельний податок у Російській державі 16—17 ст., при стягуванні якого одиницею оподаткування була *соха*. Згодом П. збільшувалося, втрачаючи поземельний характер, в ньому дедалі більше враховувалася промислово-торг. діяльність населення, яке підлягало оподаткуванню. В 1679 П. було замінено *подвірним оподаткуванням*.

ПОСО́ШНІ ЛЮДИ — в Російській державі в 16—17 ст. селяни, які були зобов'язані брати участь у військ. походах або виконувати різні держ. роботи: будувати укріплення, мости тощо. З кожної одиниці зем. міри — *сохи* (звідси назва) призначалася певна кількість посошних людей.

ПОСПЄ́ЛОВ Володимир Петрович [10 (22).III 1872, м. Богородицьк, тепер Тул. обл.— 1.II 1949, Київ] — укр. рад. зоолог-ентомолог, акад. АН УРСР (з 1939). Закінчив Моск. ун-т (1896) і працював у Моск. с.-г. ін-ті. В 1904—13 — зав. Київ. ентомологічної станції. В 1913—20 — професор Ворон. і 1930—40 — Ленінгр. с.-г. ін-тів; 1927—30 — професор Сарат., 1944—45— Київ. ун-тів. Одночасно 1929—40 — зав. лабораторією у Всесоюзному ін-ті захисту рослин. З 1946—49 — директор ін-ту ентомології та фітопатології АН УРСР. Праці П. присвячені ентомології, зокрема захисту с.-г. рослин від шкідників; поклав початок розробці біол. методу боротьби з шкідниками с. г. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллю.

ПОСПЄ́ЛОВ Петро Миколайович [8 (20).VI 1898, Конаково, тепер місто Калінін. обл.— 21.IV 1979, Москва] — рад. вчений та громадсько-політ. діяч, академік АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1916. В 1930 закінчив Ін-т червоної професури. В 1940—49 — гол. редактор, 1952—53 — заст. гол. редактора газ. «Правда». В 1949—52 — директор Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). У 1953—60 — секретар ЦК КПРС, потім — член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. У 1961—67 — директор Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. З 1967 — член Президії АН СРСР. Автор і редактор праць з історії партії. Під його керівництвом було підготовлено до друку 2-е вид. Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, 4 і 5-е вид. Творів В. І. Леніна. П. був редактором і членом авторського колективу наук. біографії В. І. Леніна. Багато років очолював кафедри історії КПРС в Академії сусп. наук і в Вищій парт. школі при ЦК КПРС. З 1939 — член ЦК КПРС. У 1957—61 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Золота медаль АН СРСР ім. Карла Маркса, 1972.

ПОСПОЛИ́ТЕ РУ́ШЕННЯ (польс. pospolite ruszenie) — заг. шляхетське ополчення *Речі Посполитої* в 13—18 ст. Скликалося за нака-

зом короля. П. р. складалося з загонів, що формувалися з дрібних шляхтичів, лицарів, *війтів*, з надвірних загонів великих феодалів. Допоміжною силою П. р. були селяни і городяни. В 16 ст. у зв'язку з появою постійного т. з. *кварцяного війська* П. р. втратило своє значення. Польс. феодали використовували П. р. для загарбання укр. і білорус. земель, для придушення сел. повстань.

ПОСПОЛИ́ТІ (від польс. pospolity — загальний, звичайний), посполіті селяни, «військові піддані», «піддані Війська Запорізького низового» — селяни Лівобережної і Слобідської України в 2-й пол. 17—18 ст. та некозацьке населення (селянство) Запоріжжя за часів *Нової Січі* (1734—75). До нар.-визвольної війни 1648—54 та в перші роки після неї на Україні П. називали селян і міщан. Згодом ця назва закріпилася тільки за селянами. П. складалися з селян т. з. вільних військ. сіл (підлягали безпосередньо гетьмансько-старшинському управлінню), *рангових селян, магістратських селян*, приватновласницьких і монастирських селян. До П. входили також старшинські, монастирські, панські, козац. *підсусідки*. П. відбували різноманітні повинності, сплачували грошові й натуральні ренти. Проте розмір і характер цих повинностей у різних груп П. були неоднакові. Козац. старшина протягом 2-ї пол. 17—1-ї пол. 18 ст. зосередила в своїх руках величезні зем. володіння, заселені залежними від неї П. Під тягарем зростаючого феод. визиску П. убожіли і розорялися. На поч. 18 ст. остаточно встановилося різке розмежування між П. і козаками. Неможливим став перехід з одного стану до іншого. 20.IV (1.V) 1760 гетьман К. Г. *Розумовський* видав універсал, підтверджений царським урядом 15 (26).XII 1763, за яким П. дозволялося переселятися тільки тоді, коли власник (поміщик чи старшина) давав їм письмовий дозвіл на це, причому все майно П. переходило до власника. Універсал позбавив П. права продавати свої землі і заборонив їм вступати в козаки. Процес закріпачення П., що відбувався на Лівобережній і Слобідській Україні з 2-ї пол. 17 ст., завершився указом Катерини II від 3 (14).V 1783 про юридичне оформлення кріпосного права на Лівобережній і Слобідській Україні. Після цього указу П. злилися з заг. масою кріпаків Рос. держави. Після рос.-тур. війни 1735—39 почалося інтенсивне заселення Запоріжжя укр. селянами-втікачами і козаками. Переселенці-одинаки вступали в січове військо, а сімейні оселялися в слободах і переходили на становище податного населення — П. Перехід П. в козаки і навпаки формально нічим не обмежувався. За майновим становищем П. поділялися на тяглих і піших. Тяглі складалися із заможної верхівки, в господарствах якої застосовувалася наймана праця, і з серед. прошарку, що мав робочу худобу і власними силами обробляв землю. Піші П. становили сільс. бідноту (30—40% селянства Запоріжжя), яка поділялася на т. з. «нищетних» (мали лише хати й городи) і «крайньонищетних» — підсусідків та наймитів, у яких не було ніякої власності. П. не служили в Запорізькому війську, а сплачували грошові податки і відбували повинності (розмір їх визначався Кошем). Разом з козац. біднотою найбідніші прошарки П. брали участь у козац. заворушеннях, *гайдамацькому русі*. Після ліквідації Нової Січі (1775) частина П. разом з невдоволеними козаками переселилася в тур. володіння в пониззя Дунаю (див. *Задунайська Січ*). П., що лишилися на Запоріжжі, царський уряд перетворив на військ. поселенців, держ. селян, поміщицьких кріпаків.

ПОСПОЛИ́ТІ СЕЛЯ́НИ — загальна назва селян Лівобережної і Слобідської України в 2-й пол. 17—18 ст. Див. *Посполиті*.

ПОССЕВІ́Н (Поссевіно; Possevino) Антоніо (1534, Мантуя — 1611) — ватіканський дипломат, єзуїт. Під час *Лівонської війни 1558—83* П. на прохання *Івана IV* прибув як папський легат (*посол*) до Польщі для посередництва у польс.-рос. переговорах. Внаслідок переговорів 15.I 1582 було укладено 10-річне перемир'я (у Ям-Запольському), за яким до Польщі відійшли Полоцьк і Лівонія, Росії поверталися рос. землі, захоплені Польщею. Запропонований Ватіканом (1582) через П. проект унії католицької церкви з рос. православною церквою було відхилено Іваном IV.

ПОСТ (Post) Еміль Леон (11.II 1897, Августов, Польща—21.IV 1954, Нью-Йорк) — амер. математик і логік. Читав лекції в Колумбійському, Нью-Йоркському та ін. університетах США. Основні праці П. стосуються математичної логіки й основ математики. Займався питаннями несуперечливості й функціональної повноти алгебри логіки; вивчав системи багатозначної логіки; дав (незалежно від А. М. *Тьюрінга*) одне з перших визначень поняття *алгоритму* в термінах «абстрактної обчислювальної машини» (осн. об'єкт *алгоритмів теорії*) і в термінах спец. числень (т. з. числень Поста); запровадив поняття степенів нерозв'язності алгоритмічних проблем; одночасно й незалежно від рад. математика А. А. Маркова (молодшого, 1903—79) довів нерозв'язність ряду проблем матем. логіки й алгебри тощо.

ПОСТ (франц. poste, від лат. positus — поставлений) — 1) Все, що доручено для охорони і оборони вартовому, а також місце або ділянка місцевості, на яких він виконує свої обов'язки. 2) Військовослужбовець або невеликий військ. підрозділ, що виконує спеціальні завдання, а також місце (пункт), яке оснащене відповідною військ. технікою для його виконання. Напр.: П. протиповітряної оборони, П. спостереження, комендантський тощо. Існують також П. прикордонної оборони. 3) Місце на кораблі (приміщення, ділянка палуби) з тех. засобами та обладнанням, на якому виконують свої обов'язки особи, які несуть службу корабельних нарядів. Подібні П. є в службі міліції та воєнізованій охороні підприємств.

ПОСТА́ВКА, поставки договір — в СРСР двостороння угода, за якою організація-постачальник зобов'язується передати в певні строки організації-покупцеві (замовникові) у власність чи в оперативне управління продукцію відповідно до обов'язкового для обох організацій планового акту розподілу продукції, а організація-покупець зобов'язується прийняти продукцію і оплатити її за встановленими цінами. Договір П. укладають орг-ції на свій розсуд, коли передається продукція, що не розподіляється в плановому порядку і в строк, що не збігається з моментом укладення договору. Його передбачено ст. 44—50 Основ цив. законодавства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 245—253 ЦивК УРСР). П. д. укладають і виконують відповідно до Положення про поставки продукції виробничо-тех. призначення, Положення про поставки товарів нар. споживання (затверджені постановою Ради Міністрів СРСР від 10. II 1981) та Особливих умов поставки окремих видів продукції. Закон передбачає, що поставки здійснюються виключно за договорами, крім випадків, встановлених Урядом СРСР або урядами союзних республік. Договір П. укладається тільки в письмовій формі (письмове підтвердження замовлення покупця, прийняття до виконання наряду у встановленому порядку тощо). Він є осн. документом, що визначає права і обов'язки його учасників по поставці всіх видів продукції. Невід'ємною частиною договору є специфікація, яка визначає розгорнутий *асортимент* товарів. При відсутності в договорі умов про предмет поставки (найменування, кількість, асортимент та якість товарів) і ціни він вважається не укладеним. Договір укладають на 5 років, на рік або на ін. період, а також на разову поставку. Закон забороняє односторонню відмову від виконання договору або односторонню зміну його. Невиконання зобов'язань за договором П. є порушенням *дисципліни державної* і тягне за собою майнову відповідальність.

С. П. Коломацька.

В. П. Поспєлов.

П. М. Поспєлов.

ПОСТАДАПТА́ЦІЯ (від лат. post — після та *адаптація*) — еволюційні зміни організмів (або органів), що удосконалюють існуючі пристосування (адаптації) даного виду до вже освоєних ним умов існування (або вже використовуваних функцію даного органа). П. на відміну від *преадаптацій* є безпосереднім результатом *добору природного*. Прикладами П. є ускладнення й удосконалення органів травлення, кровообігу й дихання у тварин.

ПОСТАМЕ́НТ (нім. Postament, від лат. positus — поставлений), п'єдестал — архітектурна основа творів скульптури (напр., *пам'ятника*), на якій встановлюють (у музеї) твір станкової скульптури.

ПОСТАНО́ВОЧНИЙ ДОГОВІ́Р — в СРСР один з видів *авторського договору*; договір між автором і організацією-постановником (у театрі, концерті тощо) про прилюд-

П. П. Постишев.

не виконання неопублікованого твору. П. д., що передбачає виплату авторові одноразової винагороди, можна укладати лише з однією орг-цією-постановником. При постановці виданих драматичних, муз. і муз.-драм. творів П. д. не укладається і згода автора на прилюдне виконання таких творів не потрібна, але авторові в передбачених законом випадках виплачують винагороду.

ПО́СТЕЛЬ Олександр Борисович [н. 18.IV (1.V) 1904, Одеса] — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). У 1929 закінчив Одес. худож. ін-т, де навчався у Т. *Фраєрмана* та В. *Заузе*. Твори: живописні — «Околиці Одеси» (1939), «Сонце в серпанку» (1948), «Сніг зійшов» (1955), «Одеса. Новий район» (1963); графічні серії — «Узбекистан» (1942), «Одеса» (1946), «Пори року» (1960), «Одеські пейзажі» (1950—70) та ін. Відомий також як ілюстратор книжок і художник кіно. В 1931—67 викладав у худож. навч. закладах Одеси.

ПОСТЕМБРІОНА́ЛЬНИЙ РО́ЗВИТОК (від лат. post — після і грец. ἔμβρυον — зародок), післязародковий розвиток — період індивідуального розвитку (онтогенезу) організму, що починається після *зародкового розвитку* виходом *зародка* з яйцевих або *зародкових оболонок* і закінчується *статевим дозріванням* і припиненням росту. Розрізняють два види П. р.: прямий, коли виходить організм, подібний до дорослого (напр., у птахів, ссавців), і непрямий — утворюється *личинка*, яка перетворюється безпосередньо на дорослу особину або через *метаморфоз* (напр., у комах). П. р. характеризується рядом пристосувань, необхідних для захисту від ворогів, активного добування їжі тощо, які іноді зберігаються протягом усього життя або тільки під час П. р. (т. з. *провізорні органи*).

В постембріональному періоді організм веде самостійний спосіб життя, продовжується його ріст, *органогенез*, *гістогенез*, ускладнюються різноманітні функції організму тощо.

ПО́СТИШЕВ Павло Петрович [6 (18).IX 1887—26.II 1939] — рад. парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в м. Іваново-Вознесенську (тепер м. Іваново) в сім'ї робітника-ткача. В революц. русі з 1901. Учасник революції 1905, був членом Іваново-Вознесенської Ради робітн. депутатів, 1906 — членом міського, а 1907—08 — окружного к-ту РСДРП. У квітні 1908 заарештований і 1910 засуджений до каторжних робіт. 1912 відправлений на довічне поселення в Іркутську губернію. В 1914—17 — член Іркутського бюро РСДРП, керівник міської профспілки металістів. З березня 1917 — депутат, з серпня 1917 — заст. голови Іркутської Ради робітн. депутатів. Активний учасник боротьби за перемогу Рад. влади в Сх. Сибіру: з грудня 1917 — член Іркутського ВРК, голова ревтрибуналу, член Центросибіру. В період громадян. війни вів підпільну роботу на Далекому Сході, керував партизан. загонами Приамур'я. В 1920 — уповноважений ЦК РКП(б) по Хабаровському району, кандидат у члени Далекосхідного бюро ЦК РКП(б). У 1921—22 — уповноважений уряду Далекосхідної республіки (ДСР) по Прибайкальській області; член Військ. ради Сх. фронту ДСР. Учасник боїв за Волочаївку і Спаськ. З квітня 1922 — комісар уряду ДСР у Прибайкаллі, голова Прибайкальського губревкому. В серпні 1923 відряджений на Україну. Спочатку працював зав. оргінструкторським відділом Київ. губкому КП(б)У, головою губ. контрольної комісії, з вересня 1924 — секретарем губкому, згодом — окружкому КП(б)У. З листопада 1926 — секретар ЦК КП(б)У, одночасно — секретар Харків. окружкому і міськкому партії. В 1930—33 — секретар ЦК ВКП(б). З січня 1933 — секретар ЦК КП(б)У, одночасно — перший секретар Харків., а потім Київ. обкомів КП(б)У. З березня 1937 — секретар Куйбишевського обкому партії. На XIV з'їзді ВКП(б) обирався кандидатом, на XV—XVII з'їздах ВКП(б) — членом ЦК. В 1930—33 — член Оргбюро ЦК ВКП(б), 1934—38 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). На IX—XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. В 1926—30 та 1933—37 — член Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР та ВУЦВК. Нагороджений орденом Леніна та орденом Червоного Прапора.

Тв.: Гражданская война на востоке Сибири (1917—1922 гг.). М., 1957; Из прошлого. М., 1958.

Літ.: Марягин Г. А. Постышев. М., 1965; Посланцы партии. М., 1967; Рівош Є. Ю. Павло Петрович Постишев. К., 1967. *В. П. Шевчук.*

ПОСТІ́ЙНЕ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО — в *міжнародному праві* орган (місія) представницького характеру, який засновує д-ва при одній або кількох *міжурядових міжнародних організаціях*, членом яких вона є. П. п. має право користуватися прапором та емблемою своєї країни. Правовий статус, характер і обсяг привілеїв та імунітетів П. п. та його співробітників регламентують міжнар. угоди, а також законодавство країни перебування. СРСР, УРСР і БРСР мають свої П. п. при ООН (див., напр., *Постійне представництво УРСР при ООН*), ЮНЕСКО та ін. міжнародних організаціях. На території СРСР функціонують постійні представництва держав — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* та ін.

О. Б. Постель. Строгановський міст. З серії «Одеські пейзажі». Офорт. 1957.

ПОСТІ́ЙНЕ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО УРСР ПРИ ООН — постійний представницький орган зовнішніх зносин УРСР як суверенної Рад. республіки. Офіційно представляє інтереси УРСР в *Організації Об'єднаних Націй*, з якою підтримує від імені Уряду республіки постійний зв'язок. П. п. УРСР при ООН разом з постійними представництвами СРСР і БРСР та ін. д-в соціалістичної співдружності сприяє виконанню ООН її найголовнішого завдання — підтримання миру і міжнар. безпеки. З цією метою П. п. УРСР при ООН бере участь у роботі різних її органів, підтримує постійний зв'язок з *Секретаріатом ООН*, веде переговори з питань, що стосуються діяльності ООН, робить за дорученням Уряду УРСР відповідні заяви чи інформує Уряд УРСР про діяльність ООН тощо. П. п. УРСР при ООН створене за рішенням Уряду республіки 1958, очолюється постійним представником. Міститься в Нью-Йорку. *О. М. Овсюк.*

ПОСТІ́ЙНЕ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО УРЯ́ДУ УРСР ПРИ УРЯ́ДІ СРСР — орган, що його утворює *Рада Міністрів УРСР* при *Раді Міністрів СРСР*. Очолюється постійним представником, якого призначає Уряд УРСР. За положенням про Постійне представництво УРСР від 29.XII 1976 (нова редакція 28.I 1981) та *Законом УРСР про Раду Міністрів УРСР* воно забезпечує повсякденний зв'язок Ради Міністрів УРСР з Радою Міністрів СРСР. Представництво бере участь у розгляді уряд. органами СРСР проектів держ. планів екон. і соціального розвитку і держ. бюджету республіки, виконує окремі доручення Уряду УРСР; вносить у відповідні урядові органи СРСР питання і клопотання, що їх порушує Уряд республіки; погоджує заходи і здійснює зв'язок міністерств та ін. центр. органів республіки з міністерствами та ін. центр. відомствами СРСР, а також з урядами ін. союзних республік. *І. М. Разнатовський.*

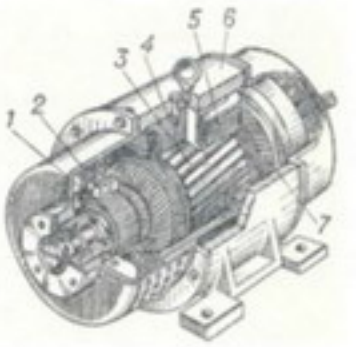
ПОСТІ́ЙНИЙ КАПІТА́Л — частина авансованої первісної капітальної *вартості*, яка вкладена в *засоби виробництва* і в процесі виробництва не змінює величину своєї вартості на відміну від *змінного капіталу*. П. к. є умовою виробн. і привласнення капіталістом *додаткової вартості*. Окремі частини П. к. переносять свою вартість на знову створюваний товар по-різному (див. *Основний капітал*, *Оборотний капітал*).

ПОСТІ́ЙНИЙ КОНГРЕ́С ПРОФСПІЛКО́ВОЇ Є́ДНОСТІ ТРУДЯ́ЩИХ ЛАТИ́НСЬКОЇ АМЕ́РИКИ (ПКПЄТЛА) — авт. об'єднання нац. профспілкових центрів і нац. та регіональних галузевих профспілок ряду країн Лат. Америки. Створений 24—28.I 1964 на конгресі профспілок континенту в м. Бразіліа, в якому брали участь представники профспілкових центрів 18 країн, з метою досягнення єдності дій профспілкового руху Лат. Америки. Його попередницею була *Конфедерація трудящих Латинської Америки*. До ПКПЄТЛА входять 24 профспілкових центри з 23 країн, а також 8 галузевих

регіональних профспілкових об'єднань (1982). ПКПЄТЛА об'єднує як авт. профспілкові орг-ції, так і ті, що входять до *Всесвітньої федерації профспілок,* з якою ПКПЄТЛА співробітничає. Виступає на захист прав трудящих, за націоналізацію провідних галузей економіки, демократичну агр. реформу, планування соціально-екон. розвитку в інтересах трудящих тощо. Найвищий орган — Ген. рада, виконавчий — Секретаріат, що збирається два рази на рік. Час і місце скликання сесій Ген. ради визначаються Секретаріатом. Штаб-квартира ПКПЄТЛА — в Мехіко.

ПОСТІЙНІ КОМІСІЇ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ — органи Рад, обирані з числа депутатів для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання відповідної Ради, а також для сприяння проведенню в життя законів і рішень Ради та її органів, контролю за діяльністю держ. органів, підприємств, установ, організацій. Покликані сприяти безперервній і ефективній діяльності рад. представницьких органів держ. влади. Коло питань відання, права і обов'язки, порядок організації й діяльності комісій визначено *Конституцією СРСР,* конституціями союзних (див. *Конституція УРСР*) і авт. республік, а також законодавчими актами щодо постійних комісій відповідних ланок Рад. П. к. Р. н. д. обираються на першій сесії кожного скликання відповідної Ради на строк її повноважень у складі голови і членів комісії. Вони відповідальні перед Радою, яка їх обрала, і їй підзвітні. Свою роботу будують на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності та ініціативи членів постійних комісій, широкого залучення громадськості. Всі держ. і громад. органи, орг-ції і *службові особи* зобов'язані виконувати вимоги комісій, подавати їм необхідні матеріали та документи. Рекомендації комісій підлягають обов'язковому розглядові держ. і громад. органами, підприємствами, установами та орг-ціями. Про результати розгляду або про вжиті заходи комісії мають бути повідомлені у встановлений законом строк. Постійні комісії Ради Союзу і Ради Національностей Верховної Ради СРСР. Діють на підставі Конституції СРСР і Положення 1967, затвердженого Верховною Радою СРСР у новій редакції 19.IV 1979. Осн. завданнями цих комісій є: розроблення пропозицій для розгляду відповідною палатою або *Президією Верховної Ради СРСР;* підготовка висновків у питаннях, внесених на розгляд Верховної Ради СРСР та її Президії; сприяння держ. органам і орг-ціям, а також депутатам Верховної Ради СРСР у їхній роботі по здійсненню законів СРСР та ін. рішень Верховної Ради й її Президії; контроль за діяльністю міністерств (див. *Міністерства СРСР*), *державних комітетів СРСР,* відомств СРСР, ін. загальносоюзних орг-цій, а також респ. і місц. держ. органів та орг-цій по проведенню в життя Конституції СРСР, законів СРСР, інших рішень Верховної Ради та її Президії. Постійним комісіям Ради Союзу і Ради Національностей рівною мірою належить право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді СРСР. Комісії відповідальні перед палатою, яка обрала їх, і підзвітні їй. Їх діяльність координує Президія Верховної Ради СРСР. Кожна палата Верховної Ради СРСР 10-го скликання (1979) утворила по 16 постійних комісій (див. таблицю). Постійні комісії Верховної Ради УРСР. Діють на підставі Конституції СРСР, Конституції УРСР і Положення про постійні комісії Верховної Ради УРСР, затвердженого Верховною Радою УРСР 25.III 1980. Осн. завданнями постійних комісій є: розроблення пропозицій для розгляду Верховною Радою УРСР або її Президією, підготовка висновків у питаннях, внесених на їхній розгляд; сприяння держ. органам і орг-ціям, а також депутатам у їхній роботі по здійсненню законів СРСР і УРСР, рішень Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР та їхніх Президій, контроль за діяльністю міністерств (див. *Міністерства УРСР*), держ. к-тів і відомств УРСР, ін. респ. органів і орг-цій, а також місц. держ. органів і орг-цій по втіленню в життя Конституції СРСР і Конституції УРСР, законів і ін. актів, прийнятих Верховними Радами СРСР і УРСР та їхніми Президіями, контроль за діяльністю розташованих на тер. УРСР підприємств, установ і орг-цій союзного підпорядкування з питань, віднесених до відання республіки. Постійним комісіям належить право законодавчої ініціативи у Верховній Раді УРСР. Верховна Рада УРСР 10-го скликання (1980) утворила 17 постійних комісій (див. таблицю). Постійні комісії місцевих Рад народних депутатів. Діють на підставі законів про відповідні Ради (див. *Законодавчі акти СРСР про місцеві Ради*). Осн. завданнями комісій є: розроблення пропозицій для розгляду відповідною Радою та її виконавчим к-том; підготовка висновків у питаннях, внесених на розгляд Ради та її виконавч. к-ту; участь в організаторській роботі по здійсненню рішень Ради, її виконавчого к-ту і рішень вищестоящих органів держ. влади і управління; контроль за діяльністю виконавчого к-ту Ради, підприємств, установ і орг-цій по проведенню в життя рішень Ради, її виконавчого к-ту та вищестоящих органів держ. влади і управління, а також за додержанням законодавства СРСР і УРСР; сприяння в організації і перевірці виконання наказів виборців. У місц. Радах обираються переважно такі постійні комісії: мандатна, планово-бюджетна, по соціалістичній законності і охороні громад. порядку, а також з ін. питань держ., госп. та соціально-культур. будівництва (пром-сті, торгівлі, с. г., благоустрою і шляхового будівництва, транспорту і зв'язку, культурно-освітньої роботи, охорони здоров'я і соціального забезпечення та ін.).

В. С. Шевченко.

Постійного струму генератор:
1 — колектор; *2* — контактні щітки; *3* — ротор (якір); *4* — полюс; *5* — обмотка збудження; *6* — станина; *7* — обмотка ротора (якоря).

ПОСТІЙНОГО СТРУ́МУ ГЕНЕРА́ТОР — електрична машина постійного струму (*генератор*), що перетворює механічну енергію на електричну. Дія П. с. г. (мал.) грунтується на явищі *електромагнітної індукції*: збудженні змінної *електрорушійної сили* в обмотці *ротора* (якоря) при його обертанні в основному магн. полі, створюваному обмоткою збудження на полюсах. Обмотка ротора з'єднана з *колектором* (механічним перетворювачем змінної ерс на постійну напругу), по пластинах якого ковзають контактні щітки, підключаючи обмотку до зовн. електр. кола. Розрізняють П. с. г. з незалежним збудженням (від стороннього джерела струму) і зі збудженням залежним (самозбудженням), зумовленим залишковим *магнетизмом* у станині й полюсах. Потужність П. с. г.— від кількох ват до десятків тисяч кіловат, напруга — від одиниць до сотень і тисяч вольт. Ккд їх при повному навантаженні — від 0,7 (малопотужні генератори) до 0,96 (генера-

Постійні комісії Верховної Ради СРСР (на 1982)

Мандатна
Законодавчих передбачень
У закордонних справах
Планово-бюджетна
По промисловості
По транспорту і зв'язку
По будівництву і промисловості будівельних матеріалів
По сільському господарству
По науці і техніці
По товарах народного споживання і торгівлі
По житлово-комунальному господарству і побутовому обслуговуванню
По охороні здоров'я і соціальному забезпеченню
По народній освіті і культурі
У питаннях праці і побуту жінок, охорони материнства і дитинства
У справах молоді
По охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів

Постійні комісії Верховної Ради УРСР (на 1982)

Мандатна
Законодавчих передбачень
У закордонних справах
Планово-бюджетна
По важкій промисловості
По легкій, харчовій і місцевій промисловості
По транспорту і зв'язку
По будівництву і промисловості будівельних матеріалів
По сільському господарству
По торгівлі
По житлово-комунальному господарству і побутовому обслуговуванню
По охороні здоров'я і соціальному забезпеченню
По освіті і науці
По культурі
У питаннях праці і побуту жінок, охорони материнства і дитинства
У справах молоді
По охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів

тори великої потужності). П. с. г. застосовують для живлення *постійного струму електродвигунів*, у зварювальних пристроях, електр. установках літаків, тепловозів, автомобілів, у пристроях автоматики (мікрогенератори постійного струму), для *електролізу* тощо.

Ю. Г. Блавдзевич.

ПОСТІЙНОГО СТРУ́МУ ЕЛЕКТРОДВИГУ́Н — електрична машина постійного струму (*електродвигун*), що перетворює електричну енергію на механічну. Конструкція П. с. е. така сама, як і *постійного струму генератора*. В електродвигуні явище *електромагнітної індукції* при взаємодії струму обмотки *ротора* (якоря) з основним магн. полем зумовлює появу електромагн. обертального моменту. Розрізняють П. с. е. з незалежним збудженням (напр., від генератора постійного струму) і зі збудженням залежним (самозбудженням). Потужність П. с. е.— від часток вата до тисяч кіловат, ккд — від 0,02—0,03 до 0,93. П. с. е. дають змогу плавно і в широких межах регулювати частоту обертання, вдаючись до зміни струму в колі ротора (за допомогою додаткового електр. опору), до зміни живильної напруги, а також до зміни магн. потоку (*реостатом*). Застосовують їх у пром. і трансп. *електроприводах*, пристроях автоматики, підйомних кранах, на прокатних станах тощо.

Ю. Г. Блавдзевич.

ПОСТІМПРЕСІОНІ́ЗМ (від лат. post — після та *імпресіонізм*) — умовна загальна назва основних напрямів франц. живопису кін. 19 — перших років 20 ст. У П. знайшла відображення криза зх.-європ. культури того часу, відбився її складний, переломний момент. Майстри, які раніше примикали до імпресіонізму, шукали нових, як вони вважали, образотворчих засобів, намагалися подолати емпіризм худож. мислення й перейти від властивої імпресіонізму фіксації окремих миттєвостей життя до втілення деяких тривалих станів — духовних і матеріальних. Для П. характерний взаємовплив різних напрямів та індивідуальних творчих систем, до яких належать *неоімпресіонізм, символізм*, франц. варіант *модерну*. Серед представників П. — П. *Сезанн*, В. *Ван Гог*, П. *Гоген*, А. *Тулуз-Лотрек*.

Літ.: Прокофьев В. Н. Постимпрессионизм. Альбом. М., 1973; Ревалд Дж. Постимпрессионизм. Пер. с англ. М., 1962.

«ПОСТІНДУСТРІА́ЛЬНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО» — поширена в сучасній бурж. соціології та політ. економії концепція суспільного прогресу, яка є дальшим розвитком теорії *«індустріального суспільства»*. Виникла в 60-х рр. 20 ст. За твердженням бурж. економістів, «П. с.» являє собою перш за все суспільство послуг, де більше ніж половина населення зайнята поза сферою матеріального виробн., де нібито пром. фірми і корпорації втрачають свою провідну роль, управління суспільством переходить до вчених. Представниками різних варіантів «П. с.» є Д. *Белл*, З. Бжезінський, Г. Кан, О. Тоффлер (США), А. Турен (Франція). Як теор. модель модернізації *державно-монополістичного капіталізму* в умовах *науково-технічної революції* (НТР), *економічного змагання двох світових систем* та зростання впливу *світової системи соціалізму* концепцію «П. с.» використовують бурж. футурологи при розробці програм довгострокового регулювання капіталістичної економіки.

Концепція «П. с.» висунута як альтернатива марксистсько-ленінському вченню про сусп.-екон. формації і спрямована на заперечення того, що соціалізм є вищою стадією сусп. розвитку порівняно з капіталізмом. Ігноруючи визначальне значення відносин власності та класової боротьби, прихильники «П. с.» конструюють власну схему розвитку суспільства: доіндустріальне, в якому переважною сферою економіки є с. г., а специфічними формами соціальної організації — церква та армія; індустріальне (капіталістичне і соціалістичне) з розвинутою пром-стю та наявністю корпорацій; постіндустріальне, економіка якого характеризується «виробництвом послуг», влада належить вченим і спеціалістам, а найважливішим соціальним інститутом є університети. Концепція «П. с.» спотворює закономірності суспільно-історичного розвитку, підміняє суспільно-екон. відносини технологічними, розглядаючи невиробничу сферу, ігнорує *виробничі відносини*. По суті «П. с.» є не нова стадія сусп. розвитку, а раціоналізований та ідеалізований держ.-монополістич. капіталізм. «П. с.» відображає деякі нові тенденції сусп. розвитку, пов'язані з перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу, якісними змінами в галузевій та професійній структурах суспільства, необхідністю у наук. управлінні тощо. Разом з тим робляться ненаукові, бурж.-апологетичні висновки, нібито підхід до характеристики суспільства випливає виключно з тех. фактора, взятого окремо від *способу виробництва*. Концепція «П. с.» спрямована на підміну соціальної революції сучас. епохи, змістом якої є перехід від капіталізму до соціалізму, обмеженням деяких переліків соціальних наслідків НТР у рамках капіталізму.

Р. Х. Васильєва.

ПОСТКЕЙНСІА́НСТВО — напрям у сучас. бурж. політичній економії, що сформувався в 70-х рр. 20 ст. внаслідок деякого оновлення *кейнсіанства* та ін. течій, гол. чин. *інституціоналізму*. Осн. представники: Дж. Робінсон, Л. Пазінетті (Великобританія), Р. Клауер, А. Ейхнер, А. Лейонхуфвуд (США). П. виникло як реакція на глибоку кризу традиційної бурж. екон. думки та традиційного кейнсіанства, які виявилися нездатними адекватно відобразити процеси, що відбуваються в капіталістичній економіці в умовах дальшого *усуспільнення виробництва* та нестійкості госп. розвитку, а отже і не змогли зробити відповідні висновки щодо екон. політики. П. відображає спробу створити свою теорію екон. зростання і розподілу при відмові від деяких найбільш одіозних догм бурж. політ. економії, зокрема концепцій «граничної продуктивності» та «*граничної корисності*» як основи бурж. розуміння вартості, цін та факторів виробництва. Однак трактування П. теорії вартості і її трудової природи не вийшло за рамки рікардіанських традицій. Разом з тим П. містить певні нові елементи про взаємозв'язок виробн. з розподілом, що, на думку прихильників П., має стати основою для модернізованої схеми держ.-монополістичного регулювання капіталістичної економіки. Неспроможність П., як і кейнсіанства, полягає в тому, що воно враховує лише техніко-екон. зв'язки і ігнорує сусп. аспекти капіталістич. *відтворення*.

М. Й. Лозюк.

ПОСТЛЮ́ДІЯ (від лат. post — після і ludo — граю) — додатковий розділ муз. твору, найчастіше — інструментальне закінчення вокального твору (романсу, пісні).

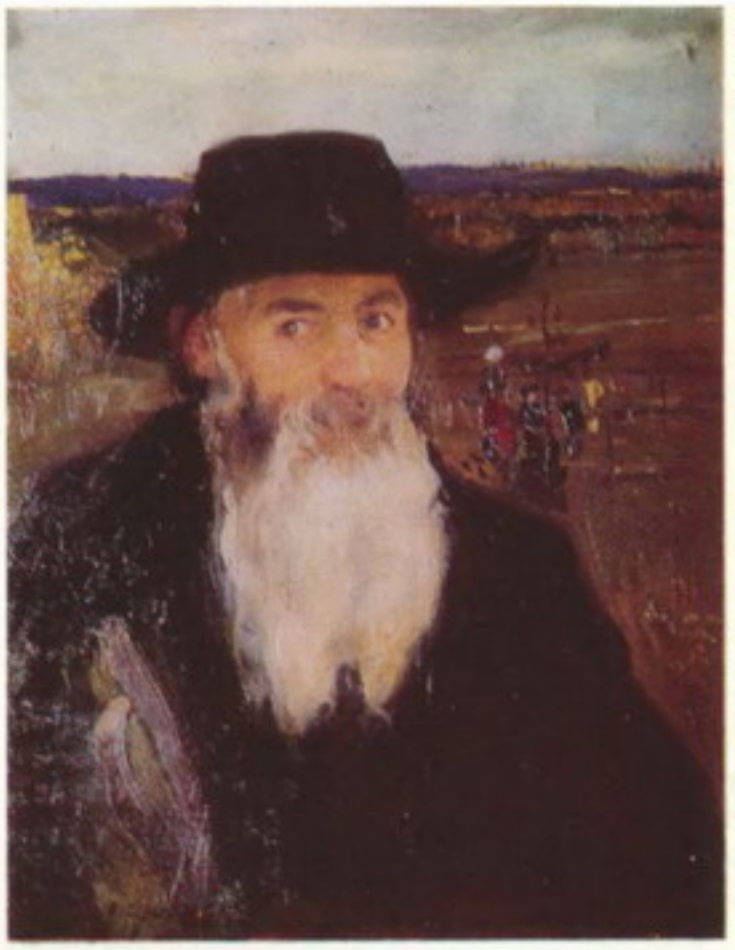
ПО́СТНИК (рр. н. і см. невід.) — ім'я рос. будівничих (чи будівничого) серед. 16 ст. П о с т н и к Яковлєв — «церковний і міський майстер» у Пскові. Твори: частина пд. мурів та ряд башт (в т. ч. Спаська) Кремля (1556—62) і Благовіщенський собор (1562; обидва — разом з І. Ширяєм у Казані). Йому приписують також буд-во Успенського собору (1560) Успенського монастиря у Свіяжську. П о с т н и к — будівник (разом з *Бармою*) *Василія Блаженного храму* (Покровський собор, «что на рву», 1555—60) у Москві. Є припущення про ідентичність обох П., а також П. та Барми.

ПО́СТНИКОВ Володимир Юхимович (1844—1908) — рос. економіст-статистик. Навчався в Петровській землеробській академії в Москві. Працював у М-ві землеробства і держ. маєтностей у справі влаштування казенних земель. Член *Вільного економічного товариства*. Автор праці «Південноросійське селянське господарство» (1891), де зібрав й обробив дані земської статистики по Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях. П. наводив статистичний матеріал про класову диференціацію селянства, застосування найманої праці куркулями. Статистичні дані П. використав В. І. Ленін у творі «Розвиток капіталізму в Росії» (1896—99). Разом з тим В. І. Ленін критикував П. за те, що, пояснюючи госп. процеси, він припускався суперечностей й методологічних помилок.

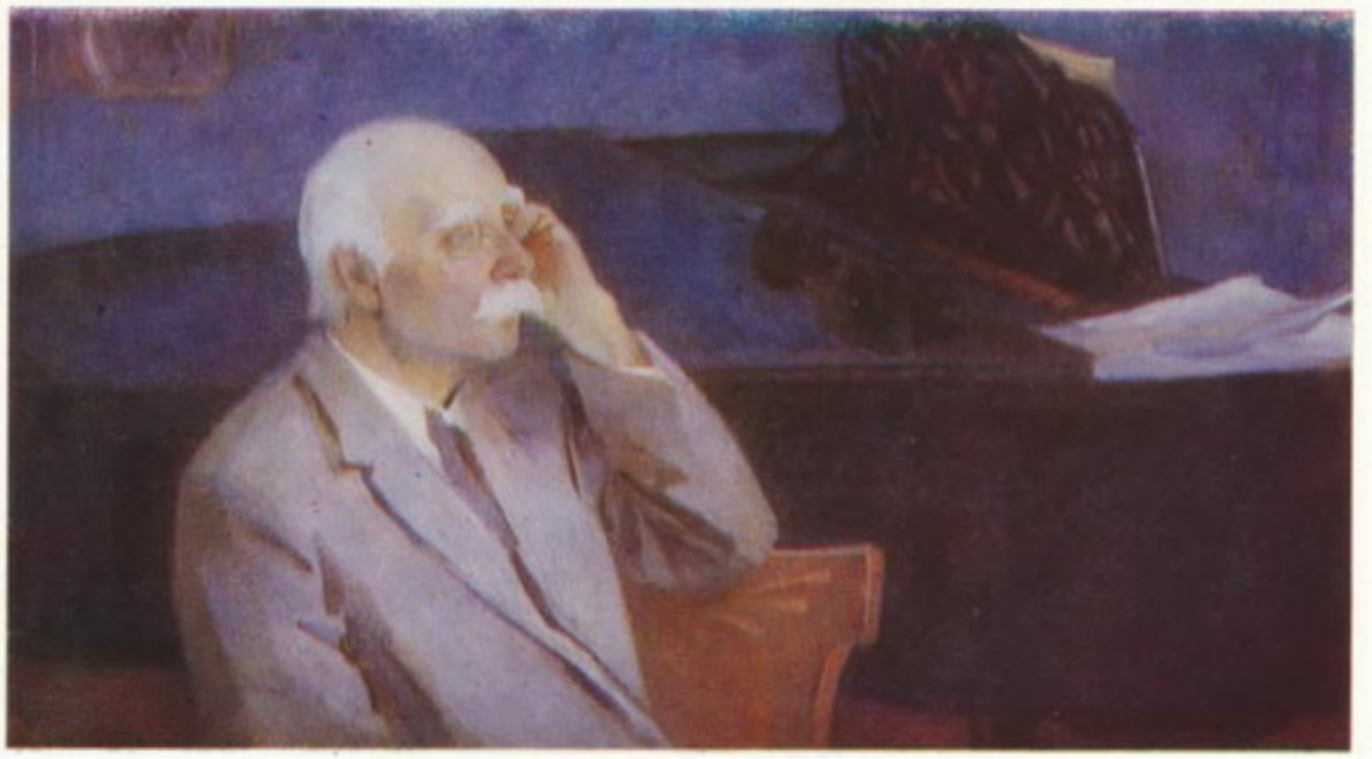
ПО́СТНИКОВ Іван Матвійович [н. 28.VIII (10.IX) 1906, с. Єршово, тепер Буйського р-ну Костром. обл.] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1928. Після закінчення (1932) Ленінгр. політех. ін-ту викладав у цьому ж вузі. З 1950 — у Київ. політех. ін-ті, одночасно (з 1954) працював в Ін-ті електротехніки АН УРСР. З 1963 — зав. відділом Ін-ту електродинаміки АН УРСР. Осн. праці — з теорії, проектування й експлуатації електр. машин. Нагороджений орденом Жовтневої Ре-

1
2
3

4

До ст. **Портрет.**

1. Невідомий художник. Портрет О. Дениска. Кінець 17 ст.

2. Т. Г. Шевченко. Портрет Г. І. Закревської. 1843. Київський музей Т. Г. Шевченка.

3. О. О. Мурашко. Портрет М. І. Мурашка. 1907.

4. В. Г. Виродова-Готьє. Портрет Л. М. Ревуцького. 1975. Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва в Києві.

5. П. Г. Волокидін. Портрет дружини художника. 1935.

6. О. О. Шовкуненко. Портрет партизанки М. Вовчик-Блакитної. Акварель. 1947.

7. М. В. Антончик. Портрет двічі Героя Соціалістичної Праці П. О. Желюка («Господар рідної землі»). 1975. **1, 3, 5, 6** і **7** — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

5
6
7

1

2

3

4

5

До ст. **Портрет.**

1. Портрет чоловіка із серії т. з. фаюмських портретів (Стародавній Єгипет). Енкаустика. 1–2 ст. н. е. Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

2. Невідомий художник. Портрет чиновника. Живопис на папері. Близько 1200. Китай.

3. Е. Мане. Портрет Е. Золя. 1868. Лувр. Париж.

4. Рембрандт. Нічна варта. Фрагмент. 1642. Рейксмюсеум в Амстердамі.

5. Ф. Гойя. Портрет актриси Сарате. Близько 1807.

6. Д. Г. Левицький. Портрет У. Мнішек. 1782.

7. І. Ю. Рєпін. Портрет М. П. Мусоргського. 1881.

8. М. В. Нестеров. Портрет В. Г. Мухіної. 1940. **2** і **5** — Державний Ермітаж у Ленінграді; **6**–**8** — Державна Третьяковська галерея в Москві.

6

7

8

волюції, медалями. Держ. премія УРСР, 1977.

ПОСТО́ВСЬКИЙ Ісак Якович [5 (17).III 1898, Одеса — 21.XI 1980, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1970). У 1924 закінчив Вищу технічну школу в Мюнхені; там же працював у лабораторії Г. *Фішера*. З 1926 — зав. кафедрою в Уральському політех. ін-ті ім. С. М. Кірова. Осн. наук. праці — в галузі теор. органічної хімії і синтезу фізіологічно-активних речовин, у т. ч. дослідження азотовмісних гетероциклічних сполук. Відкрив (1935, разом із співробітником Л. М. Голдирєвим) перший високоактивний сульфамідний препарат — сульфідин, а під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь в організації пром. виробн. сульфамідних препаратів. У післявоєнний час працював у галузі фторорганічних сполук. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951.

ПОСТО́ЛЬНИК Лідія Іванівна (н. 14.VIII 1935, с. Лемешівка Яготинського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1978. З 1955 працює в колгоспі ім. Леніна Синельниківського р-ну Дніпроп. обл. свинаркою, з 1976 — ланковою операторів машинного доїння. Ланка, очолювана П., у 10-й п'ятирічці досягла високих виробничих показників. П.— учасник і медаліст ВДНГ СРСР. Делегат XXVI з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

А. А. Сороколіт.

ПО́СТРИГ — у *християнстві* обряд висвячення в духовний сан чи в *чернецтво*. Здебільшого супроводиться підрізуванням волосся (звідси назва). Запозичений із звичаю стригти волосся рабам у стародавніх Греції й Римі, у християнстві символізує «рабство богу».

ПОСТУЛА́Т (від лат. postulatum — вимога) — положення, яке при побудові наукової теорії приймають без доведення як вихідне. В сучас. логіці й методології науки ототожнюється з *аксіомою*. Іноді зберігається й відмінність між П. і аксіомою: під аксіомою розуміють логічні вихідні принципи, під П.— вихідні принципи спец. наук. теорії.

ПОСТУПО́ВІСТЬ І СТРИБО́К — категорії матеріалістичної *діалектики*, що відображають єдність *перервності і безперервності* в розвитку явищ. Зміни, які відбуваються в самому явищі при збереженні цього явища як даної певної якості, здійснюються поступово і є процесом нагромадження кількісних змін. Переривaючи поступовість, стрибок виступає формою народження нового. Так, соціалістична революція, як стрибок у розвитку форм сусп. життя, перериваючи процес поступового нагромадження в надрах капіталізму передумов для свого здійснення, є формою народження нового, соціалістичного суспільства. Форми стрибків різноманітні й залежать від природи явища, що розвивається, і від конкретних умов його розвитку. Але в усіх своїх формах стрибок — перерив поступовості, переломний момент у розвитку, перехід до нової якості. Єдність П. і с. зумовлює як наступність, так і якісну відмінність між його певними етапами. Діалектико-матеріалістичне розуміння розвитку як єдності П. і с. протилежне двом метафіз. крайностям — зведенню розвитку до суто поступових змін, що виключають стрибки, або до стрибків, які не зумовлені попереднім розвитком. Кожний з цих однобічних поглядів на суспільство становить відповідно філос. основу *реформізму* й *анархізму*, правого та «лівого» *опортунізму*, бурж. апологетики й ліваць кого бунтарства, які суперечать теорії й практиці революц. боротьби за комуністичне перетворення суспільства.

М. Л. Злотіна.

ПО́СУД — 1) Господарський — речі хатнього вжитку, призначені для приготування, подавання їжі і зберігання продуктів. Первісні люди використовували як посуд природні утвори: раковини, порожнисті рослини, кам'яні утвори. Пізніше люди навчилися виготовляти П. з дерева, глини (див. *Гончарство*), а подекуди з берести, рогу, шкіри тварин. За часів *мідного віку* і *бронзового віку* з'явився металевий П., а згодом — скляний (див. *Скляна промисловість*), фарфоровий (див. *Фарфор*), фаянсовий (див. *Фаянс*) тощо. В Київській Русі був поширений гончарний і дерев'яний П., а також металевий і скляний. На Україні в 17—18 ст. високого рівня досягло гутне виробництво (див. *Гута, Гутне скло*), а з 18 ст.— фаянсове і фарфорове. За матеріалом, з якого виготовляють сучас. П., розрізняють: металевий П. (сталевий, емалевий, алюмінієвий, жерстяний, чавунний, латунний, мельхіоровий, мідний тощо), керамічний (гончарний, фарфоровий, фаянсовий, майоліковий), пластмасовий, скляний, дерев'яний. 2) Декоративний — П., що має декоративне призначення (тарелі, вази, куманці, барильця, баранці, леви, ведмедики, рибки тощо). 3) Хімічний — П., призначений для проведення хімічних реакцій, аналізів, зберігання реагентів та для інших потреб (бюретки, воронки, колби, мензурки, пробірки, реторти, склянки, тиглі, ступки тощо). Він має бути стійким щодо діяння хім. реагентів, легко митись і очищатись від забруднення, мати невеликий коефіцієнт теплового розширення. Такий П. звичайно виготовляють з спец. сортів скла, кварцу, фарфору та деяких металів (зокрема, з платини, срібла).

ПОСУ́ХА — поєднання такої недостачі опадів і підвищеної випаровуваності, яке при відсутності необхідного рівня *агротехніки* спричиняє невідповідність між потребою рослин у волозі і надходженням її з грунту, а внаслідок цього — зниження врожаю. Розрізняють П. атмосферну і грунтову. Атмосферна П. виникає при тривалій (від 10 до 200 днів) відсутності опадів з одночасним надмірним надходженням сонячної радіації (в середньому за добу на 4—7% більше пересічної багаторічної величини) і більш високій т-рі повітря (на 2—4° за місяць більше середньої багаторічної). Атмосферна П. зумовлена *антициклонами* і може охоплювати, напр., від 5—10% території України до 50% і більше з повторюваністю відповідно від 4 до 1 року у кожні 10 років. Найчастіше атмосферна П. настає в пд.-східній степовій частині України і дуже рідко — в пн.-західній. Грунтова П. настає внаслідок недостачі опадів при збільшеному сумарному випаровуванні на посівах з непристосованою агротехнікою (невдалі попередники, шаблонний обробіток грунту, внесення надмірних доз добрив і т. п.). Наприкінці квітня грунтова П. може початись при запасах продуктивної вологи в метровому шарі грунту менше 100—115 мм у лісостеповій і лісовій зонах, 85—110 мм у пн. і 80—105 у пд. степу. Критичне значення грунтової вологи при П. у всіх типів грунтів індивідуальні для кожного виду і сорту рослин залежно від їх фази розвитку і утвореної фітомаси (див. *Біомаса*). Так, наприкінці червня у поліських і лісостепових районах для озимої пшениці і ярого ячменю грунтова П. починається при 21—25 мм запасів продуктивної вологи в метровому шарі грунту, для кукурудзи — бл. 60 мм, у пд. степу для пшениці і ячменю — при 8—10 мм, а для кукурудзи — при 45 мм. Відповідно до поставленого партією завдання на Україні широко розгорнуті роботи по *меліорації*, розвитку *зрошуваного землеробства*, розширенню *агролісомеліорації*; на боротьбу з П. спрямовані і агротехнічні заходи (дотримання *сівозмін*, *обробіток грунту*, *снігозатримання*), а також добір і виведення посухостійких сортів і ін.

Літ.: Докучаев В. В. Наши степи прежде и теперь. М., 1953; Тімірязєв К. А. Боротьба рослин з посухою. К., 1953; Логвинов К. Т., Бабиченко В. Н., Кулаковская М. Ю. Опасные явления погоды на Украине. Л., 1972; Засухи и урожай. М., 1978; Милосердов Н. М., Антонюк В. Г., Титова В. Г. Защита полей от пыльных бурь. Симферополь, 1978.

В. П. Дмитренко.

ПОСУХОСТІ́ЙКІСТЬ РОСЛИ́Н — здатність рослин витримувати значне зневоднення та перегрівання, зберігаючи при цьому нормальний ріст, розвиток та здатність до відтворення. Визначається гол. чин. спадковими властивостями рослин, що виникли в процесі *філогенезу*, проте може формуватися і в процесі онтогенезу під впливом умов існування (див. *Загартовування рослин*). Найбільш посухостійкими рослинами є *ксерофіти*, які в силу своїх анатомоморфологічних та структурних особливостей пристосовані до витримування посухи. П. р. в одних випадках зумовлена пристосуванням до нестачі води в атмосфері (атмосферна посуха), в інших — до нестачі води в грунті (грунтова посуха). Під час посухи внаслідок різкого зниження відносної вологості повітря та підвищення його т-ри непосухостійкі рослини пере-

І. Я. Постовський.

Л. І. Постольник.

О. М. Потапова.

І. Я. Посяда.

грівають, втрачають воду. У них виникає водний дефіцит, що викликає в'янення. Зневоднення та перегрівання призводять до порушень субмікроскопічної структури *протоплазми* (змінюються її колоїдно-хім. властивості, ступінь *дисперсності* тощо) та обміну речовин (відбувається глибокий гідроліз білків, полісахаридів, порушується фосфорилювання цукрів, а отже, і енергетичний обмін). В результаті припиняється ріст, знижується продуктивність, іноді рослина гине. У посухостійких рослин під час посухи обмінні процеси порушуються значно менше, ніж у непосухостійких; спостерігається підвищення стабільності ферментних систем дихання та синтезу білка. Колоїди протоплазми посухостійких рослин характеризуються підвищеною в'язкістю та еластичністю, а клітинний сік має вищий *осмотичний тиск*. Таким рослинам властива своєрідна кseроморфна (див. *Ксероморфізм*) структура, що перешкоджає надмірному випаровуванню води та перегріванню рослин. П. р. звичайно підвищується в міру їхнього розвитку, але з початком створення генеративних органів (див. *Статеві органи рослин*) різко знижується. Підвищенню П. р. сприяють передпосівне загартовування насіння, раціональне застосування добрив, правильне проведення агротех. заходів. Велике практичне значення має створення шляхом *селекції* посухостійких сортів культурних рослин.

Літ.: Максимов Н. А. Избранные работы по засухоустойчивости и зимостойкости растений, т. 1. М., 1952; Генкель П. А. Физиология устойчивости растительных организмов. В кн.: Физиология сельскохозяйственных растений, т. 3. М., 1967; Засухоустойчивость озимой пшеницы. М., 1975.

Т. Л. Богданова.

ПОСЯ́ДА Іван Якович [Пасяда, Посяденко; 28.III (9.IV) 1823, м. Зіньків, тепер Полтав. обл.— 12 (24).X 1894, Коростишів, тепер місто Житомир. обл.] — укр. громадський і культурний діяч, педагог. З 1843 навчався на філософському ф-ті Київ. ун-ту. Весною 1846 вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства*, належав до його революц.-демократичного крила, очолюваного Т. Г. Шевченком. У 1847 П. заарештовано і заслано в Казань. Протягом 1847—49 П. навчався в Казанському ун-ті. В 1849—56 працював урядовцем у Рязані, Петербурзі. З 1865 — на пед. роботі в Петербурзі, Києві, Коростишеві.

ПОТА́НІН Григорій Миколайович [22.IX (4.X) 1835, с-ще Ямишевський, тепер Павлодар. обл. Каз. РСР — 30.VI 1920, Томськ] — рос. мандрівник, географ та етнограф. Закінчив Омський кадетський корпус (1852). У 1859—62 учився в Петерб. ун-ті. В 1863—64 брав участь в експедиції на о. Зайсан і хр. Тарбагатай. В 1876—77 і 1879—80 здійснив експедиції в Пн.-Зх. Монголію і Туву, 1884—86 і 1892—93 — до Центр. Монголії, Пн. Китаю і Сх. Тібету. Зібрав цінні матеріали з географії та етнографії маловивчених областей Центральної Азії та Сибіру. В експедиціях П. брала участь дружина мандрівника О. В. Потаніна — перша жінка-дослідниця Центр. Азії. На честь П. названо один з хребтів Наньшаню та найбільший льодовик у Монгольському Алтаї.

ПОТА́ПЕНКО Вячеслав Опанасович [21.XII 1863 (2.I 1864), с. Веселий Кут (Березань), побл. м. Миколаєва — 20.X 1942, Краснодар] — укр. письменник і актор. Навчався в юнкерській школі в Петербурзі. В 1883—1900 був актором у трупах М. Кропивницького та М. Садовського. З 1904 жив у Катеринодарі (тепер Краснодар), видавав газ. «Новая заря». Друкуватися почав 1888. Писав рос. та укр. мовами. Автор кількох п'єс, деякі з них ставились на сцені. Реалістичні оповідання П. про тяжке життя селян позитивно оцінював І. Франко («На нові гнізда» та ін.).

Тв.: [Оповідання]. В кн.: Антологія українського оповідання, т. 2. К., 1960.

Ю. В. П'ядик.

ПОТА́ПЕНКО Ігнатій Миколайович (грудень 1856, с. Федорівка на Херсонщині — 17.V 1929, Ленінград) — рос. письменник. Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі. Друкуватися почав 1881 (оповідання з нар. укр. побуту). Твори П. з життя сільського духівництва та інтелігенції (повість «На дійсній службі», 1890; роман «Не герой», 1891; численні оповідання тощо) співзвучні ліберально-народницькій теорії «малих справ» та ідеям бурж. філантропії. В оповіданнях «Гріх діда Мартина», «Кумедна історія», «Заради свята» зображено життя й побут укр. селянства. Писав також п'єси («Вища школа», «Спокутування» та ін.). В 1915 опублікував роман «Відступ». Друкувався і після Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Тв.: Честная компания. М.— Л., 1926; Мертвое море. Л.,1929; Укр. перекл.— За-для хазяйства. Львів, 1895; Громадський суд. Львів, 1901.

ПОТА́П'ЄВСЬКИЙ Аркадій Григорович (н. 1.XII 1926, Київ) — укр. рад. вчений у галузі електрозварювання, доктор тех. наук (з 1974). Після закінчення (1952) Київ. політех. ін-ту працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — з теорії дугового електрозварювання в захисних газах. Ленінська премія, 1963.

ПОТА́ПОВ Михайло Іванович (1888, м. Муром, тепер Влад. обл. — 1.VI 1963, Київ) — учасник боротьби за Рад. владу на Україні. Член КПРС з 1914. Н. в сел. сім'ї. З 1915 вів революц. роботу в Катеринославі. Не раз зазнавав репресій з боку царського уряду. В 1917 — один з організаторів і керівників Червоної гвардії в Катеринославі. В 1918—19 на чолі створеного ним загону брав участь у боях проти каледінців, білокозаків і австронім. військ. З 1922 — на керівній парт., профспілковій і госп. роботі. З 1958 — на пенсії. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ПОТА́ПОВ Михайло Іванович [21.IX (3.X) 1902, с. Мочальниково, тепер Юхновського р-ну Калуз. обл.— 26.I 1965, Москва] — рад. військ. діяч. генерал-полковник. Член КПРС з 1926. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію механізації і моторизації РСЧА. В 1939 брав участь у боях проти япон. мілітаристів на р. *Халхін-Голі*. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командуючий 5-ю армією, яка брала участь в обороні Києва. Після війни П.— на командних посадах у Рад. Армії. В 1947 закінчив Вищі академічні курси при Академії Генштабу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОТА́ПОВА Олена Михайлівна (н. 16.II 1930, Самара, тепер м. Куйбишев) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1954. Після закінчення 1948 хореографічної студії при Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка стала солісткою балетної трупи цього театру (з 1977 — балетмейстер-репетитор). Партії: Одетта — Оділлія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Жізель («Жізель» Адана), Леся («Маруся Богуславка» Свєчникова), Лілея («Лілея» Данькевича), Мавка («Лісова пісня» Скорульського). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ПОТАРИ́КІНА Лідія Луківна (н. 27.VII 1923, Київ) — укр. рад. учений-юрист, доктор юрид. наук (з 1973), професор (з 1976). Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї робітника. Учасниця Великої Вітчизн. війни. В 1949 закінчила юрид. ф-т Київ. ун-ту. В 1949—73 — наук. співробітник Ін-ту д-ви і права АН УРСР. З 1973 — на викладацькій роботі в Київ. ун-ті. Автор наук. праць з історії д-ви і права, держ. права. Нагороджена медалями. Держ. премія УРСР, 1981 (за участь у створенні колективної монографії «Історія держави і права Української РСР»).

Тв.: Ревкоми України в 1918—1920 рр. К., 1957; З історії органів контролю УРСР. К., 1966; Ленінські принципи державного контролю. К., 1969.

ПО́ТА́Ш (нім. Pottasche, від Pott— горщик і Asche — зола) — технічна назва карбонату калію K_2CO_3. Застосовують у виробн. скла, рідкого мила тощо. Див. також *Калію сполуки*.

ПОТВО́РНЕ — категорія *естетики*, яка виражає негативну оцінку предметів і явищ дійсності, протилежних за своїми естетич. цінностями *прекрасному*. П. характеризує крайню невідповідність між кількісною і якісною сторонами явища (дисгармонійність і аритмічність, недосконалість структурно-функціональної організації, банальність предметної форми, низький ідейно-художній рівень), що викликає у людини почуття невдоволення, огиду. Особливо велике значення має категорія П. в оцінці сусп. явищ, які заважають вільному, всебічному розвиткові творчих сил людини. Як і ін. категорії естетики, П. має відносний (класовий, національний, індивідуально-смаковий) характер, що виявляється в неоднаковому підході до відображення його в мис-

тецтві (висміювання в реалістичному та поетизація в модерністському). Завдання виховання людини комуністичного суспільства нерозривно пов'язане з боротьбою проти явищ П. в сусп. відносинах, які виступають як *пережитки минулого в свідомості й поведінці людей*.

ПОТЕБНЯ Андрій Олександрович [11 (23).V 1870, Харків — 7.III 1919] — укр. ботанік. Син філолога О. О. *Потебні*. Закінчив Харків. ун-т (1894). В 1898—1903 — ботанік-садовод у Нікітському ботанічному саду. З 1903 — викладач Харків. ун-ту; одночасно з 1913 — зав. відділом фітопатології Харків. обл. с.-г. дослідної станції. Осн. наук. праці присвячені вивченню біології, морфології і систематики паразитичних грибів, зокрема аскоміцетів. Вивчаючи генетичні зв'язки між незавершеними та сумчастими грибами, П. вперше в Росії при проведенні дослідів з плеоморфізму аскоміцетів застосував метод чистих культур.

ПОТЕБНЯ Андрій Опанасович [19 (31).VIII 1838, м. Ромни, тепер Сум. обл.— 20.II (4.III) 1863, побл. Піщаної Скелі, тепер ПНР] — вітчизняний революц. демократ. З дворян. Брат О. О. *Потебні*. Закінчив Костянтинівський кадетський корпус у Петербурзі (1856). В столиці зблизився з польс. революц. демократами Я. *Домбровським* і З. *Падлевським*. П.— один з організаторів і керівників таємної революц. орг-ції «Комітет рос. офіцерів у Польщі», що в листопаді 1862 ввійшла до т-ва «*Земля і воля*». П. встановив зв'язки з польс. таємними революц. орг-ціями. 27.VI (9.VII) 1862 вчинив замах на намісника рос. царя у Польщі, після чого перейшов на нелегальне становище. Протягом 1862—63 кілька разів зустрічався в Лондоні з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим, в «*Колоколі*» 1(13).XII 1862 опубліковано прокламацію «Офіцерам рос. військ від Комітету рос. офіцерів у Польщі», одним з авторів якої був П. Учасник *польського повстання 1863—64*. Загинув у бою проти царських військ.

Літ.: Лейкина-Свирская В. Р. Андрей Потебня. В кн.: За нашу и вашу свободу. Герои 1863 года. М., 1964.

ПОТЕБНЯ Олександр Олександрович [12 (24).XII 1868, Харків — 16.XI 1935, там же] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки. Син філолога О. О. *Потебні*. Закінчив Харків. ун-т (1892) і Харків. технологічний ін-т (1900). В 1902—23 викладав у Томському технологічному ін-ті (з 1907 — професор). З 1923 — професор Харків. технологічного, згодом — Харків. електротех. ін-тів. Працював також консультантом з питань електрифікації та керував роботами по уточненню плану ГОЕЛРО на Україні (1925). Осн. праці — з теорії електр. машин, зокрема електротягового устаткування.

ПОТЕБНЯ Олександр Опанасович [10 (22).IX 1835, с. Гаврилівка (за ін. даними — хутір Манів біля Гаврилівки), тепер с. Гришине Роменського району Сумської області — 29.XI (11.XII) 1891, Харків] — укр. і рос. філолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1875). Основоположник т. з. психологічного напряму в вітчизн. мовознавстві. Брат А. Оп. *Потебні*. Закінчив Харків. ун-т (1856), професор цього ун-ту (з 1875). Автор праць із заг. мовознавства, фонетики, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови й мислення тощо. Світогляд П. формувався під впливом ідей рос. революц. демократів О. Герцена, М. Чернишевського, В. Бєлінського, М. Добролюбова та передової рос. науки. П. сприйняв деякі положення матеріалістичної діалектики, для його світогляду характерна матеріалістична спрямованість. Досконало знав тогочасні зх.-європ. філос. вчення. У працях «Думка і мова» (1862), «Мова і народність» (опубл. 1895) та ін. він різко осудив ідеалістичні погляди на мову бурж. учених Г. *Штейнталя*, А. *Шлейхера* та ін., а також твердження М. Мюллера та ін. про нерівноправність мов і народів. П. гостро виступав як проти націоналізму, так і проти шовінізму, обстоював ідеї братерства народів, рівноправність їхніх культур і мов. Він зазначав, що всі мови мають невичерпні внутр. можливості для розвитку. В умовах царської Росії П. виступав на захист пригноблюваних мов, зокрема української.

Видатним внеском у мовознавство є праця П. «Із записок з російської граматики» (т. 1—2, 1874; посмертно опубл. т. 3, 1899; т. 4, 1941), в якій дано порівняльно-істор. дослідження граматичної будови і всієї системи сх.-слов'ян. мов у їхніх зв'язках з ін. мовами; мова розглядається в тісному зв'язку з історією народу, з еволюцією людської думки. Ця праця грунтується великою мірою на даних укр. мови.

Граматична система П. відбилася на працях Д. М. *Овсянико-Куликовського*, Д. І. Кудрявського, В. *Ягича*, О. М. *Пєшковського*, О. О. *Шахматова* та ін. Різні питання істор. розвитку укр. мови висвітлено в працях «Про звукові особливості російських наріч» (1865), «Два дослідження про звуки російської мови» (1864—65), «Замітки про малоруське наріччя» (1870), «До історії звуків російської мови» (1876—83), «Значення множини в російській мові» (1888). П. відкрив т. з. новий ѣ, обгрунтував дифтонгічний перехід давньорус. о, е в і в новозакритих складах в укр. мові, дослідив явище т. з. другого повноголосся тощо.

Велику увагу приділяв П. дослідженню психології словесно-художньої творчості («З лекцій з теорії словесності», опубл. 1894; «Із записок з теорії словесності», опубл. 1905). Він є творцем лінгвістичної поетики. Теорія поезії у П. базується на аналогії між поетичним твором і словом. Поетичний твір, як і слово, грунтується на образі і є знаряддям пізнання. Значний внесок зробив П. у вивчення нар. поетичної творчості й етнографії («Пояснення малоруських і споріднених народних пісень», т. 1—2, 1883—87, та ін.). За його редакцією виходили твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, І. Манжури. П. виступав за тісний зв'язок рос. і укр. культур. Прогресивні наук. погляди П. творчо сприйняло рад. мовознавство. Ім'я П. надано *мовознавства інститутові* АН УРСР у Києві. З 1977 в інституті проводяться Потебнянські читання. В 1977 у с. Гришиному відкрито нар. музей О. О. Потебні. встановлено йому пам'ятник.

Тв.: Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. 1—2. Варшава, 1883—87; Из записок по теории словесности. Х., 1905; Слово о полку Игореве. Х., 1914; Мысль и язык. Х., 1926; З лекцій теорії словесності. Х., 1930; Из записок по русской грамматике, т. 1—4. М., 1958—77; Ударение. К., 1973; Эстетика и поэтика. М., 1976.

Літ.: Сумцов М. Велетень думки і слова. О. О. Потебня. Х., 1922; Булаховский Л. А. Александр Афанасьевич Потебня. К., 1952; Білодід І. К. Вклад О. О. Потебні у вітчизняну мовознавчу науку. «Наукові записки Київського державного університету», 1951, т. 10, в. 3; Олександр Опанасович Потебня. К., 1962; О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. Х., 1962; Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. К., 1975; Білодід О. І. Граматична концепція О. О. Потебні. К., 1977; Пресняков О. П. А. А. Потебня и русское литературоведение конца XIX — начала XX века. Саратов, 1978; Пресняков О. П. Поэтика познания и творчества. Теория словесности А. А. Потебни. М., 1980; Потебнянські читання. К., 1981.

І. К. Білодід.

А. О. Потебня.

Олександр Опанасович Потебня.

Потелицька церква святого Духа. Настінний розпис на південній стіні бабинця церкви. 20—40-і рр. 17 ст.

ПОТЕ́ЛИЦЬКА ЦЕ́РКВА СВЯТО́ГО ДУ́ХА — пам'ятка укр. *дерев'яної архітектури* 16 ст. Збудов. на кошти цеху гончарів у 1-й пол. 16 ст. в с. Потеличі (тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.). Церква тридільна з одним пірамідальним верхом (баня над вівтарем, 18 ст.). Інтер'єр стіни нави й пд. стіна бабинця вкриті настінним розписом. Живопис виконано в 20—40-х рр. 17 ст. темперою на поверхні дерев'яних стін.

Літ.: Міляєва Л. С. Стінопис Потелича. К., 1969; Миляева Л. С. Росписи Потелыча М., 1971.

Н. Г. Логвин.

ПОТЕНЦІА́Л (від лат. potentia — сила) — можливості, наявні сили, запаси, засоби, що можуть бути використані. Див. *Потенціал дії, Потенціал економічний, Потенціал науково-технічний, Потенціал* у фізиці.

ПОТЕНЦІА́Л у фізиці — фундаментальна фіз. величина, що характеризує стан і властивості *полів фізичних*. П. може бути скалярною, векторною або тензорною функцією координат простору і часу (див. *Поля теорія*). У випадку постійного електричного (електростатичного) і гравітаційного полів П. є скалярною функцією координат $\varphi(x, y, z)$, градієнт якої (зі знаком мінус) дорівнює *напруженості поля* $\vec{E} = -\operatorname{grad}\varphi(x, y, z)$. Різниця П. двох точок поля чисельно дорівнює роботі, яка виконується при перенесенні одиничного позитивного заряду (одиничної маси) з однієї точки в другу. Величина ж самого П. у даній точці може бути визначена з точністю до довільної сталої. Щоб усунути цю невизначеність, вважають, що в нескінченно віддаленій точці П. дорівнює нулеві. Потенціали електростатичного поля φ_e і поля тяжіння φ_r, створені відповідно точковими зарядом q і масою m на віддалі r, визначаються за *Кулона законом* і *Ньютона законом тяжіння* формулами:

$$\varphi_e = \frac{1}{4\pi\varepsilon\varepsilon_0}\cdot\frac{q}{r}, \quad \varphi_r = \gamma\frac{m}{r}.$$

де ε — *діелектрична проникність*, ε_0 — *електрична стала*, γ — *гравітаційна стала*. Для опису електромагн. поля використовують векторний П. $\vec{A}(x, y, z, t)$ і скалярний П. $\varphi(x, y, z, t)$ (де t — час), через які однозначно визначаються вектори магн. індукції $\vec{B}$ і напруженості електр. поля $\vec{E}$: $\vec{B} = \operatorname{rot}\vec{A}$, $\vec{E} = -\operatorname{grad}\varphi - \frac{\partial\vec{A}}{\partial t}$. При заміні $\vec{A}$ на $\vec{A}' = \vec{A} + \operatorname{grad}\chi$ і φ на $\varphi' = \varphi + \frac{\partial\chi}{\partial t}$, де χ довільна функція координат і часу, вектори $\vec{B}$ і $\vec{E}$ не змінюються. Незалежність електромагн. поля відносно такої заміни П. наз. калібрувальною *інваріантністю*. У *відносності теорії* величини $\vec{A}$ та φ об'єднують у чотиривимірний вектор-потенціал. У релятивістській теорії *тяжіння* для опису гравітаційних полів використовується чотиривимірний тензорний потенціал (метричний тензор).

Літ.: Гюнтер Н. М. Теория потенциала и её применение к основным задачам математической физики. М., 1953; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 2. Теория поля. М., 1973; Тамм И. Е. Основы теории электричества. М., 1976.

Е. А. Пашицький, П. І. Фомін.

ПОТЕНЦІА́Л ВОЄ́ННИЙ — можливості держави (коаліції) утримувати й удосконалювати збройні сили, підвищувати їхню боєздатність, поповнювати навченими кадрами, забезпечувати сучасною зброєю та військ. технікою і всіма видами постачання в мирний і воєнний час. Будучи взаємопов'язаним з *потенціалом економічним, потенціалом науково-технічним* та морально-політ., П. в. безпосередньо проявляється у військ. могутності д-ви. Зміст П. в. становлять: кількість і якість озброєння та військ. техніки; ступінь забезпеченості військ матеріально-тех. засобами у розмірах, необхідних для ведення сучасної війни; кількість особового складу, його морально-політ., психологічна, заг.-осв., військ. та військ.-тех. підготовка; ступінь підготовленості командних кадрів; наявність навчених і готових до мобілізації резервів; рівень розробки воєнних доктрин і теорій; бойова готовність збройних сил; мобілізаційні можливості д-ви та ін. Всі компоненти П. в. пов'язані між собою і взаємовпливають один на одного. Оснащення збройних сил *ядерною зброєю* надало П. в. д-в якісно нового значення. Наявність ядерної зброї в імперіалістичних д-в створила небезпеку розв'язування світової ядерної війни. Рад. Союз та ін. країни соціалістичної співдружності змушені підтримувати П. в., свою військ. могутність на необхідному для оборони рівні.

ПОТЕНЦІА́Л ДІЇ — вияв біоелектричної активності живої клітини, спричинений швидкою зміною заряду (деполяризацією) клітинної мембрани, тобто зменшенням *потенціалу спокою* (ПС). П. д. запускає процес *збудження* в нервових, м'язових і секреторних клітинах. В основі П. д. лежить зміна *проникності біологічної мембрани* для Na^+, K^+ та ін. іонів. Згідно з *мембранною теорією збудження* при дії на клітину *подразників* спочатку підвищується проникність всередину клітини іонів Na^+, які деполяризують мембрану, викликаючи при цьому П. д., потім виникає рух іонів K^+ з клітини і П. д. починає падати (див. також *Іонна теорія збудження*). Амплітуда П. д. відносно стала, може досягати 120 мВ, тобто перевищувати величину ПС; описується, як і ПС, рівнянням Нернста. Характерною особливістю П. д. є те, що він підпорядковується принципу «все або нічого», тобто виникає тільки при досягненні подразником порогової величини (див. *Поріг подразнення*), а тривалість та амплітуда П. д. не залежать від сили подразника. Тривалість П. д. у різних клітинах різна (від сотень мкс до десятків мс). Деякі види клітин здатні генерувати П. д. з частотою 1000 Гц. Після припинення П. д. настає рефрактерний період, тривалість якого (від 0,5 до кількох мс) залежить від макс. кількості П. д. за одиницю часу і відображає лабільність клітини. П. д. має здатність поширюватись по клітині та її відростках без зміни амплітуди. Швидкість поширення П. д. по нервових волокнах може перевищувати 100 м/с. Реєструючи П. д., роблять висновок про діяльність окремих клітин та цілих органів (див. *Електрокардіографія, Електроенцефалографія*). Велике значення у вивченні П. д. мали праці А. *Ходжкіна*, Б. *Каца*, А. *Хакслі*, укр. вчених — В. Ю. *Чаговця*, Д. С. *Воронцова*, П. Г. *Костюка*, П. М. *Сєркова* та ін. Див. також *Біоелектричні потенціали*.

Літ.: Воронцов Д. С. Общая электрофизиология. М., 1961; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977.

В. П. Замостьян.

ПОТЕНЦІА́Л ЕКОНОМІ́ЧНИЙ — сукупність економічних ресурсів і можливостей країни (групи країн), які можуть бути використані для досягнення цілей соціально-екон. розвитку суспільства. Визначається рівнем розвитку пром-сті, станом капітального буд-ва, виробничими можливостями с. г., транспорту, наявністю природних ресурсів і ступенем освоєння та використання їх, рівнем розвитку науки і техніки (див. *Потенціал науково-технічний*), чисельністю працездатного населення, наявністю кваліфікованих кадрів тощо. П. е. залежить від розмірів *національного багатства* країни. Чим багатше суспільство, тим більші можливості воно має для розширення виробн. і задоволення потреб людей. П. е. розглядається в соціальному аспекті. За умов капіталізму П. е. використовується в інтересах монополістичних груп як засіб посилення тиску на економічно слаборозвинуті країни, експлуатації трудящих. За соціалізму П. е. спрямований на забезпечення соціально-екон. розвитку суспільства і підвищення добробуту народу. В результаті планомірного здійснення заходів держави щодо органічного з'єднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарства П. е. СРСР, у т. ч. УРСР, неухильно зростає і дедалі ефективніше використовується для побудови *матеріально-технічної бази комунізму*, дедалі повнішого задоволення матеріальних і культур. потреб рад. людей. П. е. Рад. Союзу разом з П. е. ін. соціалістичних країн становить П. е. *світової системи соціалістичного господарства*.

В. Ю. Шевченко.

ПОТЕНЦІА́Л НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНИЙ — сукупність інтелектуальних і матеріальних ресурсів держави, які використовуються для проведення науково-дослідних і експериментальних робіт, доведення їхніх результатів до прикладного рівня і впровадження у суспільне виробництво та в ін. сфери соціальної практики. До П. н.-т. належать: наукові, інженерно-тех., допоміжні працівники, зайняті в н.-д. та дослідно-конструкторських розробках; матеріально-тех. база (устаткування, прилади, матеріали); інформаційна база (б-ки, патентні фонди, журнали та ін. наук. видання, мережа орг-цій наук.-тех. інформації; спец. інформаційно-пошукові системи, основані на ЕОМ). П. н.-т. визначає масштаби та інтенсивність робіт в усьому циклі «дослідження — виробництво» — від відкриттів, винаходів і одержання нових знань до перетворення на їхній основі технологічної та орг. бази виробництва. Важливе значення має оптимальний розподіл ресурсів П. н.-т. за стадіями розробок (теоретичні, прикладні дослідження, дослідно-конструкторські, проектні роботи, впровадження) і за видами досліджень (академічні, галузеві, вузівські, заводські). За умов *науково-технічної революції* зростає роль наук., дослідно-експериментальних, конструктор-

ських підрозділів підприємств і об'єднань, від рівня яких залежить впровадження досягнень науки в практику. Провідна роль належить фундаментальним наук. дослідженням, які визначають рівень здійснення всього циклу «наука — виробництво». СРСР має великий П. н.-т. Чисельність наук. працівників Рад. Союзу 1980 становила 1373,3 тис. чол., або бл. 1/4 наук. працівників світу. В УРСР чисельність наук. працівників 1980 — 195,8 тис. чол. За одинадцяту п'ятирічку (1981—85) в країні буде підготовлено бл. 10 млн. спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою, здійснено заходи по підвищенню якості підготовки спеціалістів і поліпшенню використання їх у нар. г-ві. На етапі розвинутого соціалізму приділяється велика увага розвиткові науки і прискоренню тех. прогресу, зокрема посиленню взаємних зв'язків науки і виробн., удосконаленню програмно-цільових методів управління *науково-технічним прогресом*, підвищенню ефективності використання наук. потенціалу вищих навч. закладів для розв'язання нар.-госп. завдань, поліпшенню системи наук.-тех. інформації і патентно-ліцензійної роботи. На 1981—90 ставиться завдання «забезпечити якнайповніше використання можливостей і переваг суспільства зрілого соціалізму, значно збільшити його матеріальні і духовні багатства, економічний і науково-технічний потенціал» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 160). Див. також *Потенціал економічний*.

Ю. М. Канигін.

ПОТЕНЦІА́Л СПО́КОЮ, мембранний потенціал — різниця *біоелектричних потенціалів* між зовнішньою та внутрішньою сторонами мембрани клітини (див. *Мембрани біологічні*), що перебуває в стані спокою. Зумовлений вибірковою *проникністю біологічної мембрани* для різних іонів. Величина П. с. визначається переважно різницею концентрації іонів K^+, яка підтримується за рахунок енергії *обміну речовин*, і може бути розрахована за допомогою рівняння Нернста:

$$E_m = \frac{RT}{F} \ln \frac{[K_1]}{[K_2]},$$

де R — газова стала, T — абсолютна т-ра, F — число Фарадея, $\frac{[K_1]}{[K_2]}$ — відношення концентрацій K^+ всередині та зовні клітини. Величина П. с. у різних клітин неоднакова і може становити від 60 до 90 мВ. П. с. забезпечує життєдіяльність клітини і її зв'язок з навколишнім середовищем; визначає збудливість клітини, на його основі виникає *потенціал дії*. Вимірюють П. с. за допомогою мікроелектродної техніки, у впровадженні і подальшому розвитку якої в СРСР в значній мірі сприяли праці укр. вченого П. Г. *Костюка*.

В. П. Замостьян.

ПОТЕНЦІАЛОСКО́П (від *потенціал* і грец. σκολέω — спостерігаю, розглядаю) — електронний *електровакуумний прилад*, що записує (на мішені) інформацію, яка надходить до нього у вигляді електр. сигналів, зберігає («запам'ятовує») її і в подальшому відтворює на люмінесцентному екрані (у деяких приладів інформація зчитується з мішені); запам'ятовувальна *електроннопроменева трубка*.

ПОТЕНЦІА́ЛЬНА ЕНЕ́РГІЯ — частина *енергії* механічної системи, яка залежить від взаємного розташування частинок, що утворюють цю систему, і їхнього положення в зовнішньому силовому полі (напр., гравітаційному; див. *Поля фізичні*). Зокрема, П. е. тіла маси m, яке перебуває над поверхнею Землі на висоті h, визначається за формулою $П = mgh$, де g — *прискорення вільного падіння*. Для двох частинок з масами m_1 і m_2, які притягуються за *Ньютона законом тяжіння*, $П = -fm_1m_2/r$, де f — *гравітаційна стала*, r — віддаль між частинками; за аналогічною формулою визначається і П. е. двох точкових електр. зарядів. Якщо при переході мех. системи з одного положення в ін. не відбувається перетворення мех. енергії на ін. форми енергії (напр., теплоту), то зміна П. е. дорівнює роботі, виконаній при цьому переході. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею вимірювання П. е. є *джоуль*.

ПОТЕНЦІА́ЛЬНА ЯМА — обмежена ділянка простору, в якій *потенціальна енергія* частинки менша, ніж поза нею. Термін «потенціальна яма» пов'язаний з виглядом графіка залежності потенціальної енергії V частинки, що перебуває в силовому полі, від її положення в просторі (у випадку одновимірного руху — від координати x; мал.). П. я. відповідає силам притягання. В класичній механіці частинка з повною енергією E, меншою за глибину П. я. (мінім. значення потенціальної енергії V_0), потрапивши в П. я., не може з неї вийти і буде весь час рухатись усередині ями (E відраховується від «дна» П. я.). Положення частинки на «дні» П. я. відповідає стійкій рівновазі з нульовою кінетичною енергією. При $E > V_0$ частинка подолає сили притягання і покине П. я. В квантовій механіці, на відміну від класичної, енергія частинки в П. я. може набувати лише дискретних (перервних) значень, тобто існують *рівні енергії* частинки. Найнижчий (основний) рівень лежить вище «дна» П. я. (див. *Нульова енергія*). Крім того, частинка в П. я. зі стінками скінченної товщини (напр., коли біля цієї П. я. є інша) може покинути її за рахунок *тунельного ефекту* навіть тоді, коли енергія цієї частинки менша за глибину П. я. Див. також *Потенціальний бар'єр*.

ПОТЕНЦІА́ЛЬНИЙ БАР'ЄР — обмежена ділянка простору, в якій *потенціальна енергія* частинки більша за її повну енергію. Відповідає силам відштовхування. На мал. зображено П. б. простої форми у випадку одновимірного руху частинки. По осі ординат відкладена потенціальна енергія частинки $V(x)$ як функція координати x. П. б. ділить простір на дві частини (області *I* і *II*), в яких потенціальна енергія частинки менша, ніж усередині П. б. (область *III*). В класичній механіці перехід частинки з області *I* в область *II* можливий лише за умови, що повна енергія (сума кінетичної й потенціальної енергії) частинки E більша за висоту П. б. (макс. значення потенціальної енергії V_0). Якщо ж $E < V_0$, то частинка в деякій точці x_1 відіб'ється від бар'єра і полетить у зворотному напрямі. В квантовій механіці частинка з енергією $E < V_0$ може з деякою імовірністю шляхом *тунельного ефекту* пройти крізь П. б. Існує імовірність і того, що частинка з $E > V_0$ відіб'ється від бар'єра.

ПОТЕНЦІА́ЛЬНІ СИ́ЛИ — *сили*, робота яких залежить лише від початкових і кінцевих положень точок прикладання до тіла і не залежить від виду траєкторії і від закону руху тіла. Робота П. с. вздовж довільної замкненої траєкторії дорівнює нулеві. Поле П. с. (див. *Поля фізичні*) характеризується скалярним *потенціалом*. Для *матеріальної точки*, що перебуває в полі П. с., зв'язок між силою $\vec{F}$, яка діє на точку, і потенціальною енергією W цієї точки в полі має вигляд:

$$\vec{F} = -\operatorname{grad} W.$$

Проекції $\vec{F}$ на осі декартових координат дорівнюють:

$$F_x = -\frac{dW}{dx}, \quad F_y = -\frac{dW}{dy},$$

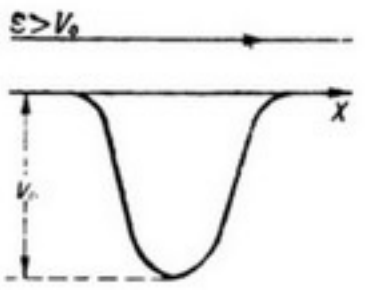
$$F_z = -\frac{dW}{dz}.$$

Прикладами П. с. є сили *тяжіння* і електростатичної (див. *Електростатика*) взаємодії електр. зарядів.

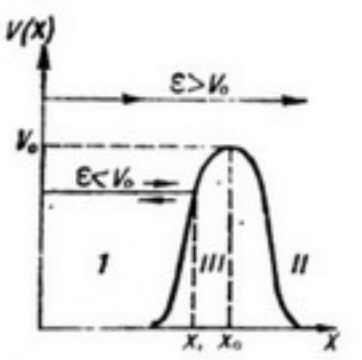
ПОТЕНЦІО́МЕТР (від лат. potentia — сила і грец. μετρέω — вимірюю) — 1) П. (потенціалометр) магнітний — прилад (індукційна котушка), за допомогою якого вимірюють напруженість магн. поля: різницю магн. *потенціалів* (або *магніторушійну силу*) між двома його точками. Розрізняють П. (мал.) жорсткі та гнучкі. 2) Електротехнічний пристрій (*провідник* з активним електр. опором, по якому переміщується контакт — движок), використовуваний для регулювання електр. напруги, а також як *датчик* переміщень. 3) Те саме, що й електровимірювальний автоматичний (або ручний) *компенсатор*.

ПОТЕНЦІЮВА́ННЯ (від нім. potenzieren — підносити до степеня) — знаходження величини за її *логарифмом*, тобто дія, обернена до логарифмування.

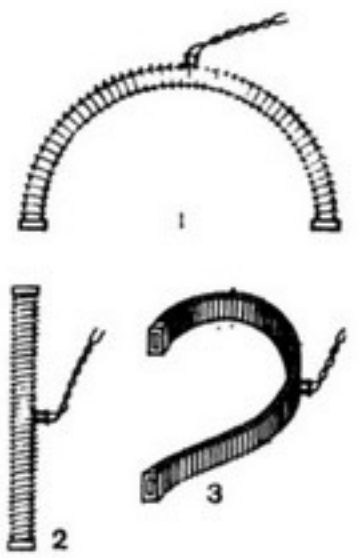
ПОТЕНЦІЮВА́ННЯ в гомеопатії — посилення дії лікарських препаратів. П. може бути досягнене сполученням лікарських препаратів, зміною способів їх введення, сполученням лікарських заходів з методами фіз. терапії, удосконаленням методики готування ліків. П. гомеопатичних ліків досягається виготовленням ліків більш високих розведень. При цьому лікарський препарат розводиться шляхом ретельного пе-

Потенціальна яма.

Потенціальний бар'єр.

Потенціометри (потенціалометри) магнітні:
1 — жорсткий дуговий;
2 — прямолінійний;
3 — на гнучкому каркасі.

ремішування з індиферентною речовиною в співвідношенні 1 : 10 або 1 : 100, або 1 : 1000.

Т. Д. Попова.

ПОТЕ́РНА (франц. poterne) — галерея (тунель) під землею або всередині масивної споруди. У фортифікаційних спорудах служить для службового сполучення між частинами *фортів* та ін. об'єктів, у бетонних і залізобетонних *греблях* — для відведення води, зібраної дренажними системами основи або тіла греблі, для нагляду за станом внутр. частин та службового зв'язку всередині гідротех. споруди. У П. встановлюють апаратуру, за допомогою якої стежать за деформаціями греблі і фільтрацією води через тіло і основу її.

ПОТЕРПІ́ЛИЙ — особа, якій *злочином* заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Згідно з ст. 24 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 49 КПК УРСР), визнання громадянина П. чи відмову в цьому має бути оформлено постановою відповідного органу *попереднього розслідування,* прокурора чи судді або *ухвалою судовою.* Осн. права П.: давати показання в справі, подавати *докази,* заявляти клопотання, знайомитися з матеріалами справи в порядку, передбаченому законом, брати участь у дослідженні доказів на судовому слідстві, заявляти *відводи,*; подавати скарги. У справах т. з. *приватного обвинувачення* П. має право підтримувати *обвинувачення* в суді. П. може використати свої процесуальні права як особисто, так і через свого представника (напр., адвоката, *законного представника*). На відміну від захисника, представник П. діє не поряд з П., а замінює його. У справах про злочин, внаслідок якого сталася смерть П., права його переходять до близьких родичів.

ПОТЕ́РТІСТЬ — ушкодження зовнішнього шару шкіри внаслідок механічного подразнення. У людини виникнення П. звичайно спричинюють незручні взуття та одяг, а також пітливість, *плоскостопість.* Ознаки П.: почервоніння й місцева болючість ушкодженої ділянки (запалення); згодом виникає пухир з прозорим або кров'янистим вмістом; можливе утворення виразки. Іноді П. ускладнюється *фурункулом, абсцесом, лімфаденітом* та ін. Лікування: усунення подразнюючих факторів, місцеве—змазують брильянтовою зеленню, метиленовою синькою тощо.

ПОТЄ́ХІН Іван Зосимович [18.IX (1.X) 1903, с. Кривошеїно, тепер Новосьоловського р-ну Краснояр. краю — 17.IX 1964, Москва] — рад. африканіст, доктор істор. наук (з 1955). Член КПРС з 1922. Закінчив Ленінгр. східний ін-т (1932). В 1949—59 — заст. директора Ін-ту етнографії АН СРСР, 1959—64 — директор Ін-ту Африки АН СРСР. З 1959 — голова Рад. асоціації дружби з народами Африки. Один із засновників рад. африканістики, спеціаліст у галузі нової та новітньої історії, економіки та етнографії Африки. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПО́ТІ — місто респ. підпорядкування Груз. РСР. Розташоване на узбережжі Чорного м., у гирлі р. Ріоні. Залізнична станція, порт. Засн. на місці фортеці, спорудженої 1578 турками під назвою Кале-Фаш. У 1809—12 фортецю утримували в своїх руках рос. війська. Остаточно приєднано до Росії 1828. Рад. владу встановлено в березні 1921. У П.— з-ди: суднорем.-суднобуд., маш.-буд. гідромеханізації, «Потіелектроапарат», електромашинних підсилювачів; млинарський та м'ясний комбінати тощо. Колхідська комплексна с.-г. дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту чаю та субтропічних культур, Респ. цитрусове виробниче об'єднання. Гідромеліоративний технікум, мед. і муз. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей.

ПО́ТІЙ Іпатій (1541—1613)—уніатський митрополит (1600—13), один із засновників уніатської церкви на Україні. Походив з багатої укр. шляхти. З 1593 — володимирський православний єпископ (Волинь). Один з ініціаторів і учасників церк. собору 1596 в Бресті (див. *Брестська унія 1596*). Ставши 1600 уніатським митрополитом, П. насильницькими методами насаджував унію, підтримував загарбницьку політику шляхет. Польщі і Ватікану щодо України. П.— автор ряду полемічних творів, спрямованих проти православної церкви і протестантів. Антинар. діяльність П. викрив *Острозький Клірик.*

«ПОТІ́К СВІДО́МОСТІ» — одна з форм зображення внутрішнього життя людини в художніх творах, прагнення розкрити душевний стан персонажів у всій безпосередності, в миттєвій і швидкій зміні переживань, роздумів, спогадів, вражень, підсвідомих асоціацій, настроїв і т. д. Термін «потік свідомості» з'явився наприкінці 19 ст., належить амер. філософу й психологові У. Джемсу. Як худож. прийом з'явився вже в творчості сентименталістів (*Л. Стерн*). Засобами психологічного аналізу, розкриття «діалектики душі» досконало володіли письменники-реалісти 19 і 20 ст.: Л. Толстой, Ф. Достоєвський, Т. Манн, Е. Хемінгуей та ін. Рад. письменники, аналізуючи складну й багату психіку людини, користуються різними формами її глибокого відтворення: внутрішній монолог, невласна пряма мова тощо (напр., Ч. Айтматов у повісті «Рябий пес біжить краєм моря»). Модерністи (М. Пруст, Дж. Джойс та ін.) довели до абсурду «П. с.» і перетворили з реалістичного худож. прийому на універсальний метод зображення людини, яку вони штучно ізолюють від суспільства, від соціальних конфліктів. У творах модерністів дійсність постає хаотичною, а людська психіка ущербною, хворобливою.

В. М. Лесин.

ПОТОВИ́ДІЛЕННЯ — процес виділення поту *потовими залозами* більшості ссавців, у т. ч. людини. Здійснюється рефлекторно (див. *Рефлекс*). *Рецептори,* що здійснюють рефлекси П., розташовані в шкірі, слизових оболонках, м'язах; центри П. містяться в *корі великих півкуль головного мозку, у гіпоталамусі, довгастому мозку* і *спинному мозку.* Посилене П. спостерігається при підвищенні т-ри навколишнього середовища, м'язовій роботі, емоційному збудженні тощо. П. залежить від змін *кровообігу* в шкірі: при звуженні судин шкіри П. зменшується, при розширенні — збільшується. П. має велике значення у *терморегуляції,* у *водно-сольовому обміні* й частково у виділенні з організму продуктів *обміну речовин.*

ПОТОВІ ЗА́ЛОЗИ — прості, звичайно нерозгалужені трубчасті *залози* шкіри більшості ссавців (крім китоподібних, кротів, лінивцевих, деяких ластоногих і сиреноподібних), у т. ч. людини; утворюють і виділяють *піт.* Складаються з секреторного відділу (згорнутий у клубочок і розміщений на межі сітчастого шару шкіри й підшкірної клітковини) та вивідної протоки (відкривається на поверхню шкіри або у волосяну сумку). Кількість і величина П. з. у різних ділянках шкіри неоднакові. Особливо багато П. з. міститься у пахвинних складках і пахвових западинах, на статевих органах (секрет, що виділяється цими П. з., містить багато білкових речовин, які зумовлюють специфічний запах поту), на долонях, підошвах тощо. П. з. відіграють важливу роль у *водно-сольовому обміні* й *терморегуляції* організму. Див. *Потовиділення.*

ПОТОГІ́ННІ ЗА́СОБИ — група лікарських речовин, які використовують для посилення *потовиділення.* П. з. використовують для збільшення віддачі організмом тепла, посилення виділення з організму води (при набряках), токсинів (напр., при отруєнні солями важких металів), для підвищення *обміну речовин.* Звичайно як П. з. застосовують *жарознижуючі засоби,* гарячі настої і відвари деяких лікарських рослин (квітки липи, ромашки, плоди малини тощо). Потогінний ефект дають також вологі *обгортання, ванни* та ін. Застосування П. з. протипоказане при *гіпертонічній хворобі,* серцево-судинній недостатності, гострих *нефритах.*

ПОТО́КОВА ЛІ́НІЯ — сукупність машин і механізмів, встановлених на робочих місцях згідно з послідовністю (потоком) операцій технологічного процесу, що призначені для виготовлення певної продукції і виконуються з заданим ритмом (темпом). Лінії такого типу є тех. основою *потокового виробництва.* П. л. розрізняють за рівнем механізації і автоматизації, кількістю найменувань виготовлюваної на них продукції (одно-, дво- і багатопредметні), видом виконуваних робіт (напр., мех. обробка, складання), можливістю переналагоджування на продукцію ін. виду (переналагоджувані і непереналагоджувані) тощо. На основі таких ліній з високим ступенем механізації та автоматизації створюють *автоматичні лінії.* Застосування П. л. підвищує продуктивність праці, скорочує виробничий цикл і трудомісткість виробів, знижує собівартість продукції. На

пром. підприємствах СРСР діє (на кінець 1980) понад 170 тис. механізованих потокових ліній, в УРСР (1979) — 25,7 тис.
П. л. використовують у машино- і приладобудуванні, харч., лісовій, швейній і взут. пром-сті, у буд-ві тощо.

ПОТО́КОВЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — прогресивний метод *організації виробництва,* який характеризується розчленуванням виробничого процесу на окремі, відносно короткі операції, виконувані на спеціально обладнаних, послідовно розташованих робочих місцях — *потокових лініях*. П. в. створює можливості для найраціональнішого використання високопродуктивного устаткування, прогресивної технології, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції. Для П. в. характерні такі ознаки: розміщення робочих місць і обладнання їх устаткуванням за ходом технологічного процесу; поділ процесу виробн. на рівні або кратні за трудомісткістю операції; закріплення за кожним робочим місцем обмеженої кількості операцій (одну, дві); узгодженість і ритмічне виконання операцій на основі єдиного такту (ритму) потокової роботи; безперервний рух виробів від однієї операції до іншої за допомогою спец. трансп. пристроїв (конвейєрів, транспортерів, рольгангів тощо). На пром. підприємствах застосовують різні форми П. в., які відрізняються одна від одної гол. чин. ступенем безперервності, спеціалізації й рівнем автоматизації. Впровадження тієї чи ін. форми П. в. залежить від стабільності, масштабів випуску продукції та ін. факторів. Організація П. в. потребує відповідної підготовчої конструкторської й технологічної роботи. *С. М. Бухало.*

ПОТО́КОВЕ ЗБИРА́ННЯ — прогресивний метод організації *збирання врожаю* с.-г. культур; комплексне застосування сучасної збиральної і грунтообробної техніки, що забезпечує виконання всіх технологічних процесів на жнивах, у т. ч. таких важливих, як збирання і транспортування до місця зберігання всієї незернової частини врожаю, обробіток грунту в найкращі агротехнічні строки. Напр., при П. з. зернових культур (*прямим комбайнуванням* чи *роздільним збиранням*) весь біол. врожай (зерно, солома і полова) збирають і вивозять з поля без розриву в часі у такій послідовності. Збиральний агрегат скошує чи підбирає хліб з валків, обмолочує його, очищає і збирає в бункер зерно, подрібнює солому і в суміші з половою подає в кузов причіпного (до комбайна) візка; останній після заповнення замінюють на ходу комбайна порожнім візком, а заповнений відвозять до місця скиртування. Зерно із бункера вивантажують у кузов автомашини також без зупинки комбайна. Звільнену від соломи і полови площу зразу ж готують до сівби наступної культури: лущать, орють (див. *Лущення стерні, Оранка*). П. з. зменшує затрати праці й експлуатаційні витрати на збирання врожаю зернових, підвищує культуру землеробства і врожай с.-г. культур, які вирощують після стерньових попередників. П. з. застосовують також на плантаціях соняшнику, кукурудзи, цукр. буряків, картоплі, силосних та ін. культур. *М. Д. Галенко.*

ПОТОСІ — місто на Пд. Болівії, адм. ц. департаменту Потосі. Розташоване на схилах г. Потосі в Андах, на вис. 4200 м. Залізнична станція. 96,8 тис. ж. (1970). Значний центр гірничодобувної (олов'яні, вольфрамові й сурм'яні руди) пром-сті. Невеликі металообр., шкіряні, меблеві та харч. підприємства. Ун-т (з 1892). Нац. музей. П. засн. 1546 біля багатих родовищ срібних руд. У 17—18 ст. на П. припадала майже половина світового видобутку срібла. Запаси срібних руд майже вичерпано.

ПОТО́ЦЬКИЙ (Potocki) Микола (Міколай; р. н. невід.— п. 1651) — польський державний і військовий діяч. Походив з магнатського роду *Потоцьких*. З 1646 — великий коронний гетьман. Керував придушенням селянсько-козацьких повстань на Україні, що їх очолювали *Павлюк, К. Скидан, Д. Гуня, Я. Остряник*. Під час *Корсунської битви 1648* разом з М. *Калиновським* був захоплений укр. козаками у полон. Виданий Б. Хмельницьким кримському ханові, визволений за великий викуп. Командував польс.-шляхет. військом у *Берестецькій битві 1651*. Брав участь у підписанні *Білоцерківського договору 1651*.

ПОТО́ЦЬКИЙ (Potocki) Ян (8.III 1761, с. Пиків, тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.— 2.XII 1815, с. Уладівка, тепер Літинського р-ну Вінн. обл.) — польс. дворянський історик, етнограф, географ і письменник, почесний член Петерб. АН (з 1806). Опублікував франц. мовою ряд праць, в яких зібрано відомості античних авторів з питань старод. історії слов'ян та істор. географії Сх. Європи, в т. ч. тер. сучас. України: «Дослідження про Сарматію» (т. 1—4, 1789—91), «Історичні та географічні матеріали про Скіфію, Сарматію і слов'ян» (т. 1—4, 1796), «Стародавня історія Херсонської губернії» (1804), «Стародавня історія Подільської губернії» (1805). Обстоював автохтонність слов'ян. У фантастичному філос. романі «Рукопис, знайдений у Сарагосі» (рос. переклад — М., 1968) пропагував філос. ідеї франц. просвітителів 18 ст.

ПОТО́ЦЬКІ (Potocki) — польс. магнатський рід у 17—20 ст. Володіли великими земельними маєтностями в Польщі і на Україні. В 17—18 ст., обіймаючи високі посади в Речі Посполитій, сприяли експансії польс. феодалів у Росію і на Україну. Брали активну участь у боротьбі магнатів за владу, яка привела до політ. анархії і втрати Польщею 1795 нац. незалежності. Зем. володіння П. були націоналізовані: на Правобережній Україні 1917, Зх. Україні — 1939 і в Польщі — 1944. Найвідоміші: М. *Потоцький*. Стефан П. (р. н. невід.— п. 1648) — командуючий авангардом польс.-шляхет. війська в *Жовтоводській битві 1648*, під час якої загинув. Станіслав Щенсний, Фелікс П. (1751—15.III 1805, Тульчин) — галицький воєвода 1782—88, генерал. Один з керівників *Тарговицької конфедерації 1792*. За його наказом у кін. 18 ст. в Умані кріпаки посадили дендропарк (див. *Софіївка*). Анджей П. (1861—12.IV 1908) — намісник у Галичині 1902—08, ставленик австро-угор. загарбників. Нещадно придушував визвольний рух у Галичині. Вбитий М. М. *Січинським*.

ПОТО́ЧНЕ ПЛАНУВА́ННЯ — форма планування, використовувана для оперативного управління нар. господарством. П. п. включає складання річних, квартальних і місячних планових завдань. Річні плани розробляють, враховуючи завдання та екон. нормативи п'ятирічних планів на даний рік. Щоб забезпечити збалансованість планових завдань у складі річних планів, розробляють баланси матеріальних ресурсів і плани розподілу їх за фондоодержувачами, *баланси трудових ресурсів,* а також зведений фінанс. баланс і *баланс грошових доходів і видатків населення*. Річні плани складають за кілька етапів. На першому етапі виробничі об'єднання і підприємства, беручи до уваги розгортання *соціалістичного змагання* і використання внутрішньогосп. резервів, розробляють зустрічні плани, які перевищують завдання п'ятирічного плану на відповідний рік. Виходячи із зустрічних планів підприємств і об'єднань та завдань п'ятирічного плану складають проекти річних планів по галузях і союзних республіках. На основі зазначених проектів планів розробляють держ. план екон. і соціального розвитку СРСР на наступний рік з розподілом по кварталах. У річних планах м-в завдання за осн. показниками розробляють по кварталах і місяцях. Поточну виробничо-госп. діяльність виробничі об'єднання і підприємства здійснюють на підставі *техпромфінплану*.
В. М. Паламарчук.

ПОТО́ЧНИЙ РЕМО́НТ — вид ремонту устаткування підприємств, будинків, споруд, транспортних засобів, будівельних, шляхових, с.-г. та інших машин, агрегатів, приладів та виробів. Складова частина *планово-запобіжного ремонту*. Див. також *Ремонт*.

ПОТРЕ́БА — стан живого організму, людської особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому, що виражає необхідність у чомусь, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності і є рушійною силою їхньої активності. Розрізняють біологічні П., властиві живим організмам, та соціальні П., що мають суспільно-істор. характер і зумовлені розвитком матеріального *виробництва*. П. реалізуються в процесі задоволення їх, активного освоєння предметів П., в процесі споживання. П. тварин, які є суто біологічними, виникають внаслідок взаємодії організму з зовн. середовищем, визначаються *інстинктами* та *умовними рефлексами* й задовольняються предметами, даними природою в гото-

ПОТРЕБИ ЕКОНОМІЧНІ

Потрійні точки деяких речовин

Речовина	Температура, К	Тиск, Па
Вуглекислота	216,5	$5{,}2 \cdot 10^5$
Аміак	195,4	$6{,}1 \cdot 10^3$
Вода	273,16	$6{,}1 \cdot 10^2$
Етиловий ефір	152,9	$8{,}6 \cdot 10^{-1}$

вому вигляді. Задоволення ж П. людиною має характер цілеспрямованої трудової діяльності. Люди в процесі праці самі виготовляють необхідні їм продукти для задоволення П. Тому навіть біол. П. людини (в їжі, воді тощо) докорінно відрізняються за способом задоволення та за усвідомленістю їх від відповідних П. тварин. Специфічними для людини є П. соціальні, що становлять об'єктивну основу інтересів, виступають у формі матеріальних і духовних благ, які усвідомлюються в процесі сусп.-виробничої діяльності. Вивчення взаємодії виробництва і П., їхнього діалектичного зв'язку дає змогу виявити найважливіші тенденції в розвитку суспільства. В класово антагоністичному суспільстві існує глибока протилежність між особистими, груповими і сусп. П. і ступенем задоволення їх. П. трудящих мас задовольняються лише тією мірою, яка необхідна для певного відтворення робочої сили. Реальні передумови для задоволення розумних, науково обгрунтованих П. трудящих створюються лише за соціалізму, соціальні П. якого є П. вищого типу, що охоплюють і сферу праці в ім'я комуністичних ідеалів. У соціалістичному суспільстві формується система усвідомлених трудових зусиль, і на цій основі виникає необхідність у праці, що переростає в постійно діючий фактор. Праця стає гол. сферою задоволення соціальних П., одним з осн. факторів всебічного розвитку і виховання особи. Із засобу задоволення соціальних П. вона перетворюється на матеріальну і духовну П. людини. КПРС застерігає і бореться проти споживацького, обивательського розуміння П., наголошує на задоволенні раціонально обгрунтованих П. Комуністичне суспільство вперше в історії людства відкриває широкий простір для якнайповнішого задоволення матеріальних і духовних П. усіх членів суспільства за принципом: «від кожного — за здібностями, кожному — по потребах». *С. П. Марценюк.*

ПОТРЕ́БИ ЕКОНОМІ́ЧНІ — частина суспільних *потреб*, задоволення яких пов'язане з функціонуванням суспільного *виробництва*, включаючи виробничу й *невиробничу сфери*; категорія, що виражає відносини між людьми з приводу виробництва й використання вироблюваних благ і *послуг*. Рівень розвитку П. е. взагалі і ступінь задоволення їх зумовлюються існуючим рівнем розвитку *продуктивних сил* і формою *виробничих відносин* (див. *Підвищування потреб закон*). За капіталізму розрізняють потреби *робітничого класу*, задоволення яких фактично обмежується відтворенням *робочої сили*, і потреби капіталістів, які прагнуть реалізувати якомога більше *додаткової вартості*. За соціалізму — це необхідність у засобах споживання і засобах виробн. для забезпечення всебічного розвитку членів соціалістичного суспільства. Задоволення П. е. стає гол. метою розвитку виробн. В цьому виявляється їхній взаємозв'язок з *основним економічним законом соціалізму*. Розглядаючи співвідношення потреб і виробн., П. е. поділяють на п е р с п е к т и в н і (абсолютні), тобто ті П. е., що виникли, визначилися й виявилися за даного розвитку науки, техніки і виробн. і могли б бути задоволені, якби були створені для цього матеріальні умови, та д і й с н і (необхідні) — ті, що можуть бути реалізовані за досягнутого рівня розвитку виробн. і продуктивних сил. В системі П. е. виділяють в и р о б н и ч і, с у с п і л ь н і й о с о б и с т і. У розвитку здібностей людини велику роль відіграють потреби ф і з и ч н і, і н т е л е к т у а л ь н і й с о ц і а л ь н і.

Для нормальної життєдіяльності необхідно задоволення потреб е л е м е н т а р н и х (фізичних) — комплекс об'єктивних умов для існування, та потреб соціальних, пов'язаних з процесом соціалізації людини, що забезпечують умови її життєдіяльності як члена суспільства. П. е. розвиваються під діянням сусп. прогресу і розвитку самої людини. Вивчення П. е. за соціалізму необхідне для розробки обгрунтованих прогнозів соціально-екон. і наук.-тех. розвитку, а також поліпшення *планування народного господарства*. Задоволення П. е. здійснюється на основі використання *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону*.

М. М. Муха.

ПОТРІ́ЙНА ТО́ЧКА — точка на *діаграмі стану* однокомпонентної фіз.-хім. системи, що відповідає рівновазі трьох *фаз* речовини. Напр., П. т. води є точка, що відповідає рівновазі льоду, води і водяної пари. Для різних речовин т-ра і тиск в П. т. різні (табл.). В алотропних (див. *Алотропія*) речовин, у яких кількість можливих фаз більша за три, може бути кілька П. т. Т-ра П. т. води $T = 273{,}16$ К (точно) є реперною точкою термодинамічної *температурної шкали*.

ПОТРІ́ЙНЕ ПРА́ВИЛО — правило для розв'язування задач, у яких величини пов'язані пропорційною залежністю (див. *Пропорційність* у математиці). В задачах на п р о с т е П. п. беруть участь дві величини x_1 і x_2, для однієї з яких відомі два значення a_1 і a_2, а для другої — одне значення b_1 (яке відповідає a_1). і необхідно знайти значення b_2 (яке відповідає a_2). Це правило основується на *пропорціях* $a_1 : b_1 = a_2 : b_2$ для прямої і $a_1 : b_1 = b_2 : a_2$ — для оберненої пропорційності. В задачах на с к л а д н е П. п. беруть участь n ($n \geqslant 3$) величин, причому у $(n - 1)$ з них відомо по два значення, а в n-ї — одне значення, і необхідно знайти друге. Практично складне П. т. є послідовним застосуванням простого.

ПОТРІ́ЙНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — вид *хімічного зв'язку* між двома атомами, який здійснюється трьома парами електронів. Графічно зображується трьома валентними штрихами. Найважливіші типи П. з.: $-C \equiv C-$, $-C \equiv N$. Цей зв'язок переважно зустрічається у молекулах органічних сполук (напр., ацетилен $HC \equiv CH$, ацетонітрил $CH_3-C \equiv N$). Деякі хім. властивості сполук з П. з. ($-C \equiv C$, $-C \equiv N$) аналогічні властивостям відповідних сполук з *подвійним зв'язком*, напр., реакції приєднання водню й галогенів, окислення, полімеризація.

ПО́ТСДАМ — місто в центр. частині НДР, адм. ц. округа Потсдам, Розташований поблизу Зх. Берліна, на р. Гафель. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт. 125,4 тис. ж. (1978). Найрозвинутіше машинобудування (електротех., річкове суднобудування, вагоно- й тепловозобудування, точна механіка і оптика). Підприємства поліграф., хім.-фарм., текст. і харч. пром-сті. Академія д-ви і права, Вища школа фінансів, Вища школа кіно і телебачення НДР. Астрофіз. обсерваторія, б-ка. Кіностудія «ДЕФА». Музей первісної і давньої історії. Картинна галерея, Потсдамський музей армії, Істор. музей у палаці Цецілієнгоф, де у липні — серпні 1945 проходила *Потсдамська конференція 1945*. Бот. сад. Численні архіт. пам'ятки 18—19 ст., у т. ч. палац *Сан-Сусі* з парком. Місто засн. в 10 ст. як слов'ян. поселення.

ПОТСДА́МСЬКА ДЕКЛАРА́ЦІЯ 1945 — ультимативна заява урядів США, Китаю і Великобританії урядові Японії про беззастережну її капітуляцію у *другій світовій війні 1939—45*.

Опублікована 26.VII під час роботи *Потсдамської конференції 1945*. П. д. проголосила осн. принципи мирного врегулювання і післявоєнного розвитку Японії: викорінення япон. мілітаризму, розпуск всіх збройних сил і повне роззброєння Японії, переведення економіки на мирний лад, покарання воєн. злочинців, зміцнення демократ. тенденцій серед япон. народу, збереження суверенітету Японії лише над островами, визначеними декларацією. Япон. уряд 28.VII відхилив вимоги П. д. 8.VIII 1945 Рад. Союз приєднався до П. д. і, згідно з рішеннями *Кримської конференції 1945*, оголосив війну Японії. Поразка *Квантунської армії* примусила уряд Японії прийняти (14.VIII) вимоги П. д. 2.IX було підписано акт про капітуляцію Японії, що завершив 2-у світову війну. *Сан-Франціський договір 1951* між Японією, з одного боку, і США, Великобританією та рядом ін. д-в, з другого боку, проект якого був підготовлений без участі СРСР, порушив принципи декларації. *Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.*

ПОТСДА́МСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945, Берлінська конференція 1945. Відбулася на рівні глав урядів трьох союзних у 2-й світовій війні держав — СРСР (*Й. В. Сталін*), США (*Г. Трумен*), Великобританії (*У. С. Черчілль*, з 28.VII — *К. Еттлі*) за участю міністрів закордонних справ, начальників штабів та їхніх радників. Тривала з 17.VII по 20.VIII в м. Потсдамі поблизу Берліна. Рад. Союз протиставив імперіалістичним планам розчленування Німеччини програму створення єдиної миролюбної і демократич. д-ви. На П. к. було розроблено осн. принципи заг. полі-

тики учасників *антигітлерівської коаліції* з нім. питання, які були зафіксовані в угоді «Політичні і економічні принципи, якими необхідно керуватися при поводженні з Німеччиною в початковий контрольний період». Суть цих принципів зводилася до демілітаризації, *денацифікації* і демократизації Німеччини згідно з рішеннями *Кримської конференції 1945*. Учасники П. к. домовилися розглядати Німеччину як єдине екон. і політ. ціле. Рішення П. к. передбачали реорганізацію економіки Німеччини шляхом розвитку насамперед мирної пром-сті і с. г., ліквідацію нім. воєнного потенціалу, заборону виробництва озброєння, військ. оснащення, децентралізацію нім. економіки, розпуск збройних сил Німеччини, ліквідацію націонал-соціалістської партії, її філіалів, підконтрольних їй орг-цій і нацистських установ, реконструкцію політ. життя країни на демократич. основі. На П. к. було підписано спец. угоду про *репарації*, за якою Німеччину зобов'язували компенсувати збитки, заподіяні ін. народам її агресією. На конференції було остаточно узгоджено систему чотиристоронньої (СРСР, США, Великобританія, Франція) окупації Німеччини, яка повинна була служити її демілітаризації і демократизації. Потсдамською угодою було встановлено новий польсько-нім. кордон по лінії Одер — Зх. Нейсе (місто Щецін входило до складу Польщі) і підкріплено це рішенням про переселення нім. населення з Польщі, Чехословаччини, Угорщини. П. к. підтвердила передання Рад. Союзу Кенігсберга (з 1946 — Калінінград) і прилеглих до нього районів. За рішенням П. к. було засновано Раду міністрів закорд. справ, на яку покладалась підготовка мирного врегулювання і укладення мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. Глави урядів підтвердили рішимість щодо віддання до суду гол. нім. воєнних злочинців (див. *Нюрнберзький процес*). Під час роботи конференції було видано *Потсдамську декларацію 1945*. Внаслідок послідовної політики Рад. Союзу було підписано Потсдамську угоду, що відповідала справедливому характеру війни проти гітлерівської Німеччини, принципам демократичного мирного врегулювання і підтверджувала можливість плодотворного співробітництва між країнами з різним сусп. ладом. Проте зх. д-ви стали на шлях ревізії рішень П. к. і прямої відмови від них. *Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.*

ПОТТ (Pott) Август Фрідріх (14.XI 1802, Неттельреде — 5.VII 1887, Галле) — нім. мовознавець. Навчався в Геттінгенському ун-ті (1821—25). Професор ун-ту в Галле (з 1838). Один з основоположників *порівняльно-історичного мовознавства*. Осн. праця — «Етимологічні дослідження в галузі індогерманських мов» (т. 1—2, 1833—36), в якій П. заклав основи наук. зіставлення лексики споріднених мов. Йому належать також праці з заг. мовознавства, ономастики, індоєвроп. міфології.

ПОТУ́ЖНИКИ — в 15—16 ст. одна з категорій феодально залежної сільської бідноти на Україні і в Білорусії. За своїм становищем П. були близькі до *підсусідків* і *комірників*. Позбавлені будь-якої власності, П. працювали наймитами в заможних селян. Лише незначній частині П. вдалося створити власне господарство і стати членами сільс. громади.

ПОТУ́ЖНІСТЬ — фізична величина, що дорівнює відношенню роботи до проміжку часу, протягом якого ця робота здійснена. Визначається за формулою $N = dA/dt$, де dA — елемент роботи, виконаний за проміжок часу dt, або $N = (\vec{F}, \vec{v}) = F \cdot v \cdot \cos\alpha$, де $\vec{F}$ — сила, під дією якої виконується робота; $\vec{v}$ — швидкість точки прикладання цієї сили; α — кут між векторами $\vec{F}$ і $\vec{v}$. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) П. вимірюють у *ватах*; у техніці інколи застосовують позасистемну одиницю — *кінську силу*. Див. також *Активна потужність*, *Реактивна потужність*.

ПОТУ́ЖНІСТЬ МНОЖИ́Н — узагальнення інтуїтивного поняття кількості елементів множини. Кажуть, що дві множини рівнопотужні (мають однакову потужність), якщо між ними існує *взаємно однозначна відповідність*. Очевидно, що скінченні множини рівнопотужні тоді і тільки тоді, коли вони містять однакову кількість елементів. Існують множини як завгодно великих потужностей, оскільки доведено, що П. м. всіх підмножин будь-якої множини A завжди більша потужності множини A. Поняття «П. м.» запровадив 1878 засновник *множин теорії* Г. *Кантор*, який встановив, що найменшою нескінченною потужністю є П. м. натуральних чисел. П. м. виражають за допомогою т. з. кардинальних (тобто кількісних) чисел. *М. І. Кратко.*

ПОТУРА́ЄВ Валентин Микитович (н. 18.I 1922, с. Густомої, тепер Льговського р-ну Курської обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1943. Закінчив (1948) Дніпроп. ін-т інженерів залізнич. транспорту. В 1953—74 працював у Дніпроп. гірничому ін-ті (1962—72 — проректор, 1972—73 — ректор). Одночасно (з 1967) — зав. відділом Ін-ту геотех. механіки АН УРСР (з 1975 — директор). Осн. праці стосуються динаміки і міцності важких гірничих машин, гірничої механіки, зокрема теорії, методів розрахунку та конструювання вібраційних машин з лінійними і нелінійними пружними зв'язками, в'язкопружних характеристик гуми і методів розрахунку гумових елементів машин, що діють в умовах важких динамічних навантажень. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1975. Премія ім. О. М. Динника АН УРСР, 1981.

ПОТУШНЯ́К Федір Михайлович (літ. псевд.— Ф. Вільшицький, Ф. Пасічник; 27.II 1910, с. Осій, тепер Іршавського р-ну Закарп. обл.— 12.II 1960, Ужгород) — укр. рад. письменник, етнограф, археолог. Закінчив Празький ун-т, учителював у школах Закарпаття. З 1946 — викладач Ужгородського ун-ту. Поетична творчість позначена впливом *імпресіонізму* (збірки «Далекі вогні», 1934; «Можливості», 1939; «На білих скалах», 1941, та ін.). У збірках оповідань «Земля» (1938), «Оповідання» (1943), «Гріх» (1944) реалістично змалював життя закарпатських селян в умовах капіталізму. Автор роману «Повінь» (1959) — про боротьбу трудящих Закарпаття за возз'єднання з Рад. Україною, п'єс «Казка» (1943), «Спляча царівна» (1944).

Тв.: Твори. К., 1980.

Літ.: Микитась В. Л. Ф. М. Потушняк. Ужгород, 1961. *О. В. Мишанич.*

ПОТЬЄ́ (Pottier) Ежен (4.X 1816, Париж — 6.XI 1887, там же) — франц. поет. Був робітником, учителем. Член 1-го Інтернаціоналу. Учасник революції 1848, член *Паризької комуни 1871*. Після її поразки емігрував до Англії, потім до Америки, де брав участь у робітничому русі. В 1880 повернувся до Франції, вступив до Робітничої партії. У збірках віршів «Хто безумець?» (1884), «Соціально-економічні вірші» (чотири випуски у серії «Соціалістична бібліотечка», 1884), «Соціалістичні революційні пісні й вірші» (окремими листівками, 1884), «Революційні пісні» (1887), поемах «Робітники Америки — робітникам Франції» (1876), «Паризька комуна» (1876), «Робітнича партія» (1876, опубл. 1898), що є поетичним літописом франц. і міжнар. робітн. руху, змалював образ робітника-борця. В червні 1871 написав «*Інтернаціонал*» (опубл. 1887), який В. І. Ленін характеризував як «справді нерукотворний пам'ятник», а його творця називав «одним з найвидатніших пропагандистів піснею» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 22, с. 261). Покладений 1888 П. *Дегейтером* на музику, він став міжнар. пролет. гімном. Найкращим рос. перекладом «Інтернаціоналу» є переклад А. Коца (1902), українським — М. Вороного (1919), що стали офіційними текстами.

Тв.: Укр. перекл.— Інтернаціонал. В кн.: Вороний М. Вибрані поезії. К., 1959; Паризька комуна. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Смерть планети. В кн.: Забіла Н. Три чверті віку. К., 1978; [Вірші]. В кн.: Передчуття. К., 1979; Рос. перекл. — Песни. Стихи. Поэмы. М., 1971.

Літ.: Ленін В. І. Євген Потьє. Повне зібрання творів, т. 22; Великий пролетарский гимн. М., 1975; Петрова І. І. Ежен Потьє. В кн.: Петрова І. І. Співці свободи. К., 1971; Полєк В. Т. «Інтернаціонал» на Україні. «Народна творчість та етнографія», 1979, № 6. *В. Т. Полєк.*

ПОТЬО́МКІН Володимир Петрович [7 (19).X 1874, Твер, тепер м. Калінін — 23.II 1946, Москва] — рад. держ. і парт. діяч, історик, дипломат, академік АН СРСР (з 1943), один з організаторів і перший президент (з 1943) АПН РРФСР (з 1966 — АПН СРСР). Член Комуністичної партії з 1919. Закінчив Моск. ун-т (1898). Учасник громадян. війни 1918—20. З

В. М. Потураєв.

Е. Потьє.

В. П. Потьомкін.

М. Д. Потьомкін.

У. Поуг.

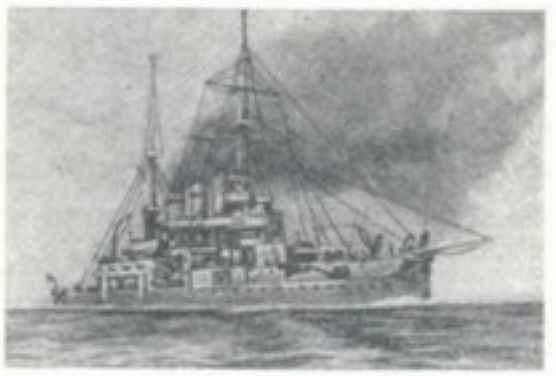
1922 — на дипломатичній роботі, повпред у Греції (1929—32), Італії (1932—34), Франції (1934—37); перший заст. наркома закорд. справ СРСР (1937—40). В 1940—46 — нарком освіти РРФСР. З 1939 — член ЦК ВКП(6), з 1935 — член ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради 1 і 2-го скликань. Автор праць з історії Франції, англ. робітн. руху, міжнар. відносин. Гол. редактор та один з авторів 3-томної «Історії дипломатії». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1942, 1946. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ПОТЬО́МКІН Григорій Олександрович [13 (24).IX 1739, с. Чижово, тепер Рославльського р-ну Смол. обл.— 5 (16).X 1791] — рос. держ. і військ. діяч, дипломат, генерал-фельдмаршал (з 1784), граф (з 1774). В 1762, перебуваючи на службі в гвардії, взяв участь у двірцевому перевороті, внаслідок якого *Катерина II* здобула рос. престол. Ставши її фаворитом, П. набув вирішального впливу на держ. справи. В 1774 організував каральні заходи проти повстанських загонів О. І. *Пугачова*. В 1775 з ініціативи П. було зруйновано *Запорізьку Січ*. У 1776 П. призначено новорос., азовським і астраханським генерал-губернатором. За приєднання 1783 Криму до Росії П. дістав титул «князя Таврійського». Сприяв освоєнню Пн. Причорномор'я і будівництву в цьому краї міст Херсона, Миколаєва, Севастополя і Катеринослава. В 1784 П. призначено президентом Військ. колегії. Дістав від Катерини II в подарунок тисячі кріпаків; став одним з найбільших землевласників у Росії, у т. ч. на Україні. Учасник рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91. Під час мирних переговорів 1791 з Туреччиною захворів і помер на шляху з Ясс до Миколаєва. Похований у Херсоні.

ПОТЬО́МКІН Микола Дмитрович [3 (15).VI 1885, с. Коротіївка на Орловщині — 8.IV 1965, Харків]— укр. рад. вчений в галузі тваринництва, проф. (з 1927), академік ВАСГНІЛ (з 1956). В 1910 закінчив Моск. с.-г. ін-т. Працював нач. Управління тваринництва Наркомзему СРСР та ін. В 1925—26 — проф. Білорус. с.-г. ін-ту (Мінськ) і Харків. зоотех. ін-ту; в 1931—35 — Харків. зоотех. ін-ту. В 1935—38 — у Білоцерківському с.-г. ін-ті, в 1943—65 — зав. кафедрою Харків. зоовет. ін-ту. В 1960—65 — голова ради по плем. роботі з симентальською худобою на Україні. Наук. праці з плем. справи та питань поліпшення екстер'єру і конституції с.-г. тварин.

І. Ф. Храбустовський.

«ПОТЬО́МКІН», «Князь Потьомкін Таврійський» — ескадрений броненосець Чорноморського флоту, на якому 14 (27).VI—25.VI (8.VII) 1905 відбулося одне з найбільших збройних повстань на царському флоті під час *революції 1905—07 в Росії*. Революц. роботу серед матросів флоту проводила Севастопольська с.-д. орг-ція «Матроська централка» (керівники — матроси-більшовики Г. М. *Вакуленчук*, О. М. *Петров* та ін.). Вона готувала повстання на всіх кораблях флоту на осінь 1905, але її плани були порушені передчасним виступом на «П.». Приводом до нього стала відмова матросів їсти обід, приготовлений з протухлого м'яса. Старший офіцер наказав розстріляти групу невдоволених. Обурені матроси знищили найбільш ненависних офіцерів, решту — заарештували. В сутичці було смертельно поранено Г. М. Вакуленчука. Для керівництва повстанням було обрано рево-

Броненосець «Потьомкін»

люц. к-т — Суднову комісію на чолі з П. М. *Матюшенком*. До «П.» приєднався міноносець № 267, що супроводив броненосець. Оволодівши «П.», матроси привели його під червоним прапором в Одесу, де в той час відбувався заг. страйк (див. *Одеський червневий збройний виступ 1905*). Робітники палко вітали повсталих. Похорон Г. М. Вакуленчука 16 (29).VI перетворився на політ. демонстрацію. Проте керівники потьомкінців і Одес. к-т РСДРП не виявили достатньої рішучості для об'єднання виступів матросів і робітників. Посланий В. І. Леніним з-за кордону представник ЦК РСДРП М. І. *Васильєв-Южин* з спец. завданням — забезпечити розвиток повстання — не зміг потрапити на «П.», бо напередодні його приїзду броненосець вийшов у море. Для придушення повстання царський уряд направив об'єднану ескадру Чорноморського флоту. Однак матроси ескадри відмовилися відкрити вогонь по революц. броненосцю. Броненосець «Георгій Побєдоносець» приєднався до «П.», але 18.VI (1.VII) вороже настроєні до повсталих матросів кондуктори (помічники офіцерів) посадили «Георгія Побєдоносця» на мілину і здали його владі. «П.» вирушив у румунський порт Констанцу, щоб поповнити там запаси палива, провіанту і води, але дістав там відмову. 20.VI (3.VII) Суднова комісія передала іноз. консулам дві відозви: «До всього цивілізованого світу» та «До всіх європейських д-в», у яких роз'яснювала мету своєї боротьби. Невдача спіткала повсталих 22.VI (5.VII) в Феодосії: війська місц. гарнізону відкрили вогонь, серед матросів були вбиті й поранені, частина потрапила в полон. Вночі проти 24.VI (7.VII) «П.» вирушив на Пд., до Сухумі, можливо, маючи на меті заручитися підтримкою пролет. центрів Кавказу. Але, з не встановлених поки що причин, вранці 24.VI (7.VII), не доходячи до Сухумі, «П.» знову вирушив до Констанци, де 25.VI (8.VII) здався місц. владі. Частина потьомкінців (117 чол.) повернулася до Росії 1905, де їх було заарештовано і засуджено до каторжних робіт, осн. маса їх (651 чол.) залишалася в еміграції до 1917. Повстання мало великий революціонізуючий вплив на рос. армію і флот. В. І. Ленін писав, що «П.» лишився «непереможеною територією революції...» (Повне зібр. тв., т. 10, с. 320).

Літ.: Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд.— Російський цар шукає захисту від свого народу у турецького султана.— Останні вісті. Повне зібрання творів, т. 10; Восстание на броненосце «Князь Потемкин Таврический». Воспоминания, материалы и документы. М.— Пг., 1924; Восстание на броненосце «Потемкин». Документы. «Исторический архив», 1955, № 3; Історія Української РСР, т. 4. К., 1978; Найда С. Ф. Революционное движение в Черноморском флоте в годы Первой русской революции (1905—1907 гг.). Симферополь, 1950; Томилов С. А. Броненосец «Потемкин». Одесса, 1975.

П. М. Шморгун.

ПО́УГ (Pogue) Уїльям (н. 23.I 1930, Окіма, шт. Оклахома) — астронавт США, полковник ВПС. Одержав ступінь бакалавра пед. наук (1951) у баптистському ун-ті у Шоні (шт. Оклахома), в 1960 — ступінь магістра в галузі математики в Оклахомському ун-ті. З 1966 — в групі астронавтів. Здійснив (16. XI 1973 — 8.II 1974) політ у космос (разом з Дж. *Карром* і Е. *Гібсоном*) як член 3-го екіпажу орбітальної станції «*Скайлеб*». Двічі виходив у відкритий космос.

ПО́ХИБКА в математиці — число, що характеризує міру близькості точного (x^*) і наближеного (x) значень *величини*. Абсолютною П. наз. величина $\alpha_x = x^* - x$, відносною П.— величина $\beta_x = \alpha_x / |x|$, $x \neq 0$; для *випадкових величин* x використовують середньоквадратичну П. $\sigma_x = \sqrt{\sum_{i=1}^{n} p_i (x - x_i)^2}$ та відносну середньоквадратичну П. $\omega_x = \sigma_x / |x|$, $x \neq 0$, де x_i, $i = 1, 2, \ldots, n$ — повторні виміри величини x з *імовірностями* p_i. Абс. і відносною П. на практиці користуються дуже рідко, тому що в більшості випадків вони невідомі разом з x^*. При практичних обчисленнях використовують величини $\Delta x \geqslant |\alpha_x|$ і $\delta x \geqslant |\beta_x|$, причому беруться по можливості менші значення Δx і δx. При цьому вживають записи: $x^* = x \pm \Delta x$, $x^* = x(1 \pm \delta x)$. Характеристики наближених чисел узагальнюються на характеристики елементів багатьох абстрактних просторів. Напр., якщо X є наближенням X^* в абстрактному *метричному просторі*, то за абс. П. беруть віддаль $\rho(X^*, X)$, за відносну П.— відношення $\rho(X^*, X)/\rho(0, X)$. Див. також *Похибок теорія*.

Літ.: Положий Г. Н. [та ін.]. Математический практикум. М., 1960; Бахвалов Н. С. Численные методы, т. 1. М., 1975.

А. А. Скоробагатько.

ПО́ХИБКА ВИМІ́РЮВАННЯ — результат незбігу значення фізичної величини, знайденого при *вимірюванні*, із справжнім її значенням. Складається із систематичної похибки, що спричинюється, зокрема, засобами вимірювань (див.

Похибки засобів вимірювань) і залишається постійною або змінюється закономірно, та похибки випадкової. Виражають П. в. у вигляді абсолютної похибки (різниці знайденого і справжнього значень величини) і відносної похибки (відношення цієї різниці до справжнього значення, обчисленого в частках або процентах). П. в., яка суттєво відрізняється від очікуваної, наз. грубою похибкою, або промахом. Систематичну П. в. часто вдається оцінити експериментально. Зменшують її введенням поправки в результат вимірювання. Випадкову П. в. звичайно оцінюють методами *математичної статистики* (див. *Похибок теорія*), зменшують усередненням значень фіз. величини, знайдених при багаторазових вимірюваннях (спостереженнях). Грубу П. в. при використанні результатів вимірювання відкидають.

Р. В. Якірін.

ПО́ХИБКИ ЗА́СОБІВ ВИМІ́РЮВАНЬ — результат незбігу значення фізичної величини, знайденого за допомогою засобів вимірювань (приладів, перетворювачів), із справжнім її значенням. Для *мір* — результат незбігу номінального значення міри із справжнім значенням відтворюваної нею фіз. величини. Розрізняють абсолютні П. з. в., що являють собою різницю між показаннями засобу вимірювань і справжнім значенням вимірюваної за його допомогою величини, і відносні П. з. в.— відношення абсолютних похибок до відповідних справжніх значень. Іноді розглядають зведену похибку вимірювальних приладів — відношення абсолютної похибки до верх. границі вимірювань (або до ін. величини, т. з. нормуючого значення, що вказується у нормативно-тех. документації). Абсолютні похибки виражають в одиницях вимірюваної величини, відносні і зведені похибки — абстрактними числами або в процентах. Є систематичні П. з. в., що не змінюються або змінюються закономірно (напр., через неправильно нанесені позначки на шкалі приладу), і випадкові П. з. в. (напр., внаслідок тертя рухомих частин приладу). П. з. в. бувають також основними і доповняльними. П. з. в. наз. основними, якщо засоби вимірювань застосовують за т. з. нормальних умов, що регламентовані відповідними нормативно-технічними документами. Якщо ж умови застосування вимірювальних засобів відмінні від нормальних умов, та все ж дозволяються цими документами, П. з. в. змінюються. Ці зміни наз. доповняльними похибками. Крім того, П. з. в. бувають статичні і динамічні. Для кожного типу засобів вимірювань встановлюють границі допустимих *похибок*. Див. також *Класи точності* засобів вимірювання.

Р. В. Якірін.

ПО́ХИБОК ТЕО́РІЯ — розділ *обчислювальної математики*, який вивчає причини виникнення похибок, поширення їх при розв'язуванні задач на *обчислювальних машинах* та способи їх оцінювання. При дослідженні реального процесу складають його матем. модель (див. *Моделювання математичне*). *Похибки*, які виникають внаслідок неточного математичного опису цього процесу, неточного вимірювання або обчислення параметрів моделі (тобто вихідних даних), дістали назву неусувних (спадкових) похибок (в технічній літературі їх наз. ще перехідними, або трансформованими). Такі похибки потрібно враховувати при формулюванні вимог до точності розв'язування різних задач, які базуються на цій матем. моделі. Щоб зробити матем. модель придатною для реалізації на обчислювальній машині, її замінюють деякою допоміжною матем. задачею, яка в певному розумінні близька до вихідної матем. моделі і для якої достатньо просто можна побудувати стійкий обчислювальний *алгоритм*. При цьому виникає похибка методу, або похибка обчислювального алгоритму. Ця похибка має важливе значення при дослідженні одержаного наближеного розв'язку та його зв'язку з розв'язком вихідної матем. задачі. При реалізації обчислювальних алгоритмів на машинах математичні операції замінюються *операціями машинними*. Похибка, що виникає при цьому, дістала назву обчислювальної похибки, або похибки округлення (в технічній літературі вона наз. інструментальною). Оцінку повної похибки Δ розв'язку вихідної задачі можна одержати, якщо відомі оцінки окремих видів похибок.

Для кожної з названих похибок можна побудувати апріорні й апостеріорні похибки. Апріорні похибки оцінюються через вихідні дані, апостеріорні — через наближений розв'язок задачі або деякі ін. величини, які потребують додаткових обчислень. Для апріорних і апостеріорних похибок можна побудувати асимптотичні (знаходяться, якщо враховувати гол. порядки малих величин) або мажорантні оцінки (оцінки вигляду $\Delta \leqslant d$). Якщо для деякої задачі з даного класу досягається знак рівності, то мажорантна оцінка наз. неполіпшуваною. Мажорантні оцінки (навіть неполіпшувані), як правило, дуже завищені (в тому розумінні, що задачі, для яких $\Delta \approx d$, на практиці, як правило, не зустрічаються); тому велику практичну цінність мають статистичні оцінки похибки Δ: *математичне сподівання* $M(\Delta)$, *дисперсія* $D(\Delta)$ та ін. Отже, і для мажорантних, і для асимптотичних похибок доцільно знаходити як детерміновані, так і статистичні їх оцінки. В детермінованих задачах повна похибка Δ оцінюється з тією ж *імовірністю*, з якою задана точність вихідних даних ε. В імовірнісних задачах закон розподілу Δ може істотно відрізнятись від закону розподілу ε. Повна похибка Δ є важливою характеристикою обчислювального алгоритму при дослідженні його ефективності. Щоб одержати різні оцінки похибок, використовують як аналітичні викладки, так і числовий експеримент з наступною статистичною обробкою його результатів. Іноді для різних частин обчислювального алгоритму застосовують різні методи оцінки похибки.

Літ.: Крылов А. Н. Лекции о приближённых вычислениях. М., 1954; Положий Г. Н. [та ін.]. Математический практикум. М., 1960; Березин И. С., Жидков Н. П. Методы вычислений, т. 1. М., 1966; Енциклопедія кібернетики, т. 1—2. К., 1973; Уилкинсон Дж. Алгебраическая проблема собственных значений. Пер. с англ. М., 1970.

А. А. Скоробогатько.

ПОХИЛЄВИЧ Дмитро Леонідович [10 (22).IX 1897, с. Водотиї, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.— 29.V 1974, Львів] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1951), професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1921. В 1924 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. В 1921—45 працював у вузах України і РРФСР. З 1946 — у Львів. ун-ті (до 1952 — зав. кафедрою історії середніх віків, 1952—73 — зав. кафедрою історії пд. і зх. слов'ян). Вивчав аграрні відносини на Україні, в Білорусії і Литві 15—18 ст., соціально-екон. проблеми історії СРСР і Польщі доби феодалізму. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; Польща в добу феодалізму. Львів, 1965; Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. Вильнюс. 1966.

ПОХИЛЄВИЧ Леонтій Іванович (1816—93) — укр. краєзнавець. Н. в сім'ї священика. Працював у Київській духовній консисторії. Автор праць «Сказання про населені місцевості Київської губернії...» (1864), «Повіти Київський і Радомисльський. Статистичні та історичні замітки...» (1887). Твори П. зберегли деяке довідкове значення.

ПОХИТО́НОВ Іван Павлович [27. I (8.II) 1850, с. Мотронівка, тепер Знам'янського р-ну Кіровогр. обл.— 12.XII 1923, Льєж (за ін. джерелами, Брюссель)] — рос. і укр. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1904). Член Т-ва пд.-рос. художників (з 1891) та Т-ва *передвижників* (з 1905). Навчався в Парижі. На творчості П. відчутний вплив *барбізонської школи*. З 1876 жив у Франції та Бельгії, 1903—05 — в Білорусії, з 1913 — на Україні (в кол. Херсон. губ.). В 1919 емігрував. Невеликі за розміром пейзажі П. відзначаються гармонійним колоритом і майстерною технікою виконання. Твори: «Барбізон» (1880), «Пасіка» (1889), «Торре дель Греко» (1891), «Ла-Панн. Пляж» (1895), «На півдні Росії. Вівці на тирлі», «Зимові сутінки на Україні» (90-і рр. 19 ст., ДМУОМ), «Збирання картоплі. Жабовщизна», «Вечір на Україні», «Жнива» (Одес. худож. музей), портрети. Картини П. зберігаються також в ДТГ і за кордоном. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

І. П. Похитонов.

Літ.: Членова Л. Іван Похитонов. «Мистецтво», 1963, № 5; Иван Павлович Похитонов. 1850—1923. Каталог. М., 1963.

ПОХІДНА ФУ́НКЦІЇ — *границя* відношення приросту *функції* до

приросту *аргумента*, коли приріст аргумента прямує до нуля. Див. *Диференціальне числення*.

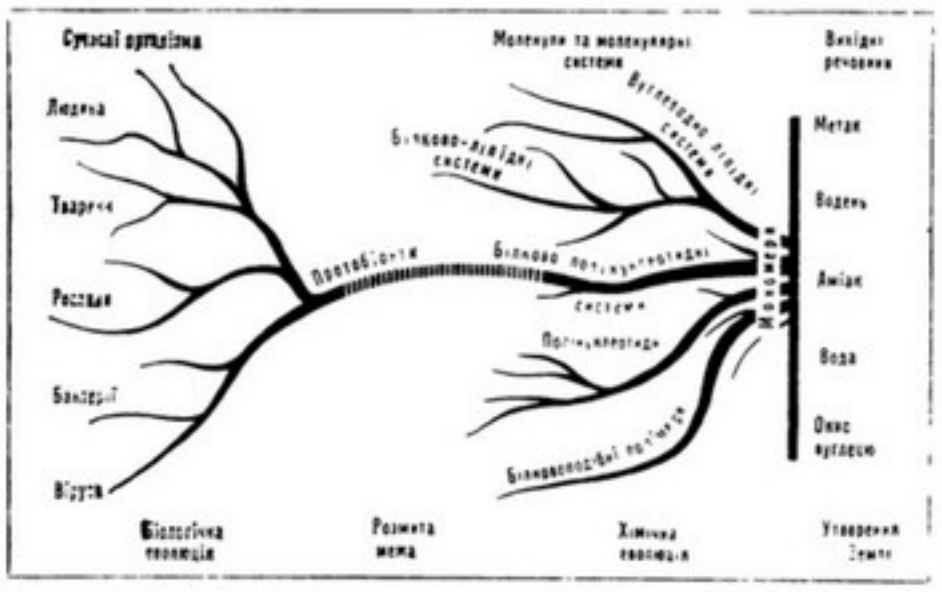
ПОХОВА́ННЯ, похорон — звичаї, пов'язані з різними способами і обрядами поховання померлих. Обряд поховання складається з комплексу ритуальних дій, переважно символічного, урочисто-траурного характеру. Різноманітність поховальних обрядів визначається відмінностями у світогляді, особливостями традиційно-побутової культури народу. Вже в найдавніші часи із зародженням реліг. уявлень виникла й певна форма ставлення до померлого — П. у ямах і печерах, але ще без поховального інвентаря. Найдавніші форми П. на тер. СРСР досліджено в археол. пам'ятках серед. і пізнього *палеоліту* (див. *Кіїк-Коба, Старосіллівська стоянка* та ін.). Зміна уявлень про потойбічне життя, виникнення *культу предків* позначалися й на способі П. (розміщення в поховальній ямі предметів прижиттєвого вжитку, розчленування, спалення або бальзамування тіла; див. також *Мумія*). З появою майнового розшарування представників знаті почали ховати в коштовному вбранні у саркофагах, які розміщували в спеціально споруджуваних пірамідах, мавзолеях, склепах, храмах. На тер. України відомі курганні П. (див. *Курган*), що були поширені за часів *скіфів* (*Чортомлик, Мелітопольський курган, Товста могила* та ін.). Відомі також багаті П. давньоруських князів (див. *Чорна могила*). На Україні до 19 ст. включно померлих ховали не тільки на кладовищах, а й у садах, на прицерковних ділянках, горбах тощо. Про смерть сповіщали різними способами (калатання в дзвони, трембітання та ін.). Обрядові дії під час П. супроводилися жалібним співом, голосінням. В окремих народів, а також у жителів карпатського регіону П. супроводилися танцювальними елементами, ритуальними іграми. До прийняття християнства П. у слов'ян завершувалося *тризною*, пізніше — *поминками*. Сучас. обряд П. зберіг більшість прогресивних нар. звичаїв; для його організації і проведення створено ритуальну службу, порядок виконання П. визначають спеціально розроблені рекомендації. На кладовищах споруджуються будинки трауру чи ритуальні майданчики, де проводяться громадян. панахиди.

В. Т. Куєвда.

ПОХОДЕ́НКО Віталій Дмитрович (н. 9.I 1936, м. Комунарськ Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. фізикохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Закінчив (1958) Київ. ун-т. З 1959 працює в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР (з 1971 — заст. директора). Осн. наук. напрям — дослідження впливу хім. будови на спектральні характеристики, кінетику й механізм реакцій вільних радикалів. Встановив електронну будову різноманітних вільних радикалів, довів радикальний механізм перебігу багатьох реакцій. Відкрив новий тип реакцій вільних радикалів, що включають в елементарному акті перенесення 1 електрона. Встановив закономірність впливу електронної природи реагентів на кінетику окислювально-відновних реакцій вільних радикалів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Премія Ленінського комсомолу, 1970. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1979.

ПОХО́ДЖЕННЯ ЖИТТЯ НА ЗЕМЛІ — одна з найскладніших центральних проблем *біології* і природознавства в цілому. З найдавніших часів існували дві протилежні точки зору на проблему П. ж.: ідеалістична і матеріалістична, між прихильниками яких точилася гостра боротьба. Шлях до розв'язання цієї проблеми вказав Ф. Енгельс у праці «Діалектика природи», де обгрунтував положення про єдність в розвитку природи, передбачив провідну роль білків у виникненні живого і стверджував, що єдиним джерелом П. ж. є саморозвиток матерії, інакше кажучи, життя виникло спонтанно в результаті закономірних змін неживих систем, що відбувалися в процесі хім. *еволюції*. Наук. обгрунтування цього погляду стало можливим тепер завдяки видатним успіхам у різних галузях сучас. природознавства, застосуванню новітніх методів дослідження. Особливо вагомий вклад у розв'язання проблеми П. ж. вніс О. І. *Опарін*, який вперше сформулював (у праці «Походження життя», 1924) природничонаукову концепцію П. ж., суть якої полягає в тому, що життя на Землі виникло внаслідок абіогенної еволюції (див. *Абіогенез*) вуглецевих сполук. Опарін, його учні і послідовники досягли значних успіхів у моделюванні передбіологічних структур (див. *Моделі* в біології). В 1953 амер. біохімік С. Міллер одержав *амінокислоти* шляхом абіогенного синтезу. Наслідки його дослідів було підтверджено працями рад. вчених А. Г. Пасинського і Т. Є. Павловської (1956). Япон. вчений К. Харада та амер. вчений С. Фокс також здійснили синтез амінокислот, але в умовах, що імітують вулканічні (1969). Різними методами абіогенного синтезу одержано й інші біологічно важливі сполуки: *пуринові основи* і *піримідинові основи* (ісп. вчений Дж. Оро, 1960), поліпептиди і білковоподібні речовини (С. Фокс зі співр., 1964), *рибозу* та дезоксирибозу, *сечовину* (амер. вчений С. Поннамперума, 1970), цукри, *жирні кислоти*, складні циклічні сполуки. Ці дослідн показали можливість утворення різноманітних біологічно важливих органічних сполук в умовах первісної Землі. Слід відзначити й праці про походження і еволюцію біоенергетичних систем і процесів (див. *Біоенергетика*), зокрема *фотосинтезу*.

Філософсько-методологічний аналіз великого описового та експериментального матеріалу, одержаного внаслідок спостережень та модельних дослідів, пов'язаних з розв'язанням проблеми П. ж., свідчить про те, що життя з'явилося на нашій планеті внаслідок закономірного процесу еволюції вуглецевих сполук. Інакше кажучи, вся різноманітність живих істот на Землі має єдине походження. Радіоастрономічні дослідження, вивчення кометних спектрів та хім. складу метеоритів доводять велике поширення в космосі складних вуглецевих та ін. сполук, які утворились абіогенно (*вуглекислий газ, метан*, ціанацетилен, *аміак* та ін.). Є підстави вважати, що ще на початковому етапі свого формування (період хім. еволюції) Земля одержала з космосу значну кількість абіогенних органічних сполук. Модельні досліди, здійснені в умовах, які здогадно існували в передбіологічний період розвитку Землі, свідчать про те, що й на нашій планеті, на мілинах теплих морів міг здійснюватися синтез все складніших органічних речовин в результаті хім. взаємодії згаданих вище вихідних сполук. Хім. реакції відбувалися під діянням енергії електр. розрядів, ультрафіолетового й іонізуючого випромінювань тощо. Наслідком їх був синтез біологічно важливих органічних сполук, зокрема амінокислот, пребіотичних *протеїнів, нуклеотидів*, жирних кислот, *вуглеводів*. Як підтверджують лабораторні дослідження, за рахунок цих сполук міг здійснюватись (абіогенно) і найважливіший етап біохім. еволюції — утворення *полімерів*. *Біополімери*, як відомо, складають структурну основу всіх живих істот і беруть участь у різних процесах їхньої життєдіяльності. Перехід матерії на вищий ступінь організації був пов'язаний з появою багатомолекулярних, певним чином структурованих фазово-відособлених систем та формуванням їх цілісності. Поява таких систем була необхідною передумовою переходу від хім. до біол. еволюції. Їх моделлю можуть бути коацерватні краплі (від лат. coacervatio — збирання, нагромадження) — багатомолекулярні системи, що відокремлюються у вигляді мікроскопічних краплинок у розчинах білків і подібних до них речовин. Важливою властивістю коацерватів є здатність адсорбувати (див. *Адсорбція*) різні речовини з навколишнього розчину. Адсорбовані речовини можуть вступати в хім. взаємодію із складовими елементами коацерватної краплі, внаслідок чого відбуваються процеси синтезу і розпаду речовин, які нагадують до певної міри процеси, що відбуваються в живому

Походження життя на Землі.
Схема переходу хімічної еволюції в біологічну.

організмі. Тому утворені модельні системи, подібні до коацерватних крапель Опаріна, мікросфер Фокса (1964), поверхневих плівок англ. вченого Р. Голдейкра (1963) тощо, можна вважати за попередників найдосконаліших передбіологічних систем — п р о т о б і о н т і в, або пробіонтів (термін запропонований укр. вченим М. Г. *Холодним*). В результаті тривалої еволюції та *добору природного* формувалася чітка взаємодія складових частин протобіонтів, ускладнювався й упорядковувався процес передбіологічного *обміну речовин, енергії* та *інформації*, одержуваних з навколишнього середовища. Удосконалення структурної і функціональної упорядкованості прогресивних груп протобіонтів, посилення *інтеграції* їх складових частин, формування центр. інтегруючих механізмів та їх взаємозв'язків з процесами обміну речовин, узгодження і злагодженість перебігу біохім. реакцій під впливом дії біол. каталізаторів створили умови для виникнення систем вищого порядку — первісних організмів. Вивчення відбитків ранньопротерозойських бактерій дало підставу вважати, що життя виникло на Землі бл. 3 млрд. рр. тому. Проте результати досліджень викопних хім. сполук, що є продуктом життєдіяльності первісних організмів, відсувають можливий строк його виникнення до 4,5 млрд. рр. тому (В. М. Мухачев та ін.).

У первісних організмів провідними стали біол. закономірності, а обмін речовин був спрямований на їх самооновлення, яке пов'язане з *саморегуляцією*, самозбереженням та *репродукцією*. У них вже мав існувати примітивний апарат передавання і реалізації *генетичної інформації*. Проте клітинного ядра і *каріотипу* вони ще не мали. Від цих організмів розвинулись *прокаріоти* — без'ядерні *гетеротрофи*. В процесі прогресивної біол. еволюції гетеротрофи дали початок *автотрофам*, здатним синтезувати органічні сполуки з неорганічних речовин, шляхом *хемосинтезу* чи фотосинтезу. З прокаріот здатність до фотосинтезу набули синьо-зелені водорості. Вони, ймовірно, були першими автотрофами, що з'явились у процесі еволюції живої природи. Значно пізніше в результаті дуже тривалої еволюції прокаріотів виникли на Землі *евкаріоти*.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Опарин А. И. Происхождение жизни. М., 1959; Опарин А. И. Возникновение и начальное развитие жизни. М., 1966; Взаимодействие методов естественных наук в познании жизни. М., 1976; Мороз С. А. Біля джерел життя на Землі. К., 1979; Руттен М. Г. Происхождение жизни (естественным путём). Пер. с англ. М., 1973; Фокс С., Дозе К. Молекулярная эволюция и возникновение жизни. Пер. с англ. М., 1975.

О. П. Маркевич.

ПОХО́ДЖЕННЯ ЛЮДИ́НИ — див. *Антропогенез*.

«ПОХО́ДЖЕННЯ СІМ'Ї, ПРИВА́ТНОЇ ВЛА́СНОСТІ І ДЕРЖА́ВИ» — твір Ф. Енгельса, в якому на основі глибокого діалектико-матеріалістичного аналізу досліджено історію розвитку первісного суспільства, розкрито процес розкладу родового ладу (на прикладі трьох народів: греків, римлян і германців) і виникнення класових відносин, простежено еволюцію форм *шлюбу* і *сім'ї* в зв'язку з екон. прогресом суспільства, всебічно розглянуто питання про походження і суть *держави* як знаряддя класового панування, про неминучість її відмирання з переходом до безкласового комуністичного суспільства. Праця написана і опублікована 1884 в Цюріху. При написанні було використано складений К. Марксом конспект книги амер. вченого Л. *Моргана* «Стародавнє суспільство» (1877). Ф. Енгельс значно розширив коло питань, розглянутих Морганом, залучив ряд ін. джерел, власні дослідження з історії Греції, Риму, Стародавньої Ірландії, стародавніх германців. У цій праці, за висловом В. І. Леніна, «можна з довір'ям поставитись до кожної фрази», бо вона «написана на основі величезного історичного і політичного матеріалу» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 63). Праця має підзаголовок «У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана». Складається з 9 розділів: 1) Передісторичні ступені культури; 2) Сім'я; 3) Ірокезький рід; 4) Грецький рід; 5) Виникнення афінської держави; 6) Рід і держава в Римі; 7) Рід у кельтів і германців; 8) Утворення держави у германців; 9) Варварство і цивілізація. У двох перших розділах Ф. Енгельс аналізує умови життя в найдавніші часи, до виникнення родового ладу, досліджує розвиток і зміну форм сімейно-шлюбних відносин у класовому суспільстві, критикує бурж. сім'ю, де жінка пригноблена й не рівна з чоловіком. У наступних розділах розглядаються особливості родової організації суспільства, аналізуються екон. причини, які зумовили розклад родового ладу. Ф. Енгельс показує, як у процесі сусп. поділу праці й зростання її продуктивності, розвитку обміну виникла приватна власність, з'явилися експлуатація людини людиною і поділ суспільства на *класи суспільні*. Центр. місце в праці посідає вчення про д-ву як знаряддя політ. панування класів, які володіють знаряддями виробн., про її походження, форми розвитку державності, причини й умови її відмирання. Аналізуючи конкретні форми д-ви в різних країнах, Ф. Енгельс розкрив її класову природу, відзначив характерні риси д-ви порівняно з кол. родовою організацією суспільства (заміна родового і племінного об'єднання населення тер. поділом, встановлення публічної влади, утворення особливої збройної сили, запровадження податків тощо), охарактеризував тенденції еволюції бурж. д-ви. Книга Ф. Енгельса розвінчує бурж. концепції про надкласовість та одвічність д-ви, спрямовані на ідеалізацію окремих її форм, зокрема бурж.-демократичної республіки. Твір Ф. Енгельса є важливим етапом у розробці марксистського вчення про д-ву, яке стосовно до нових істор. умов розвинуто далі в творах В. І. Леніна, насамперед у праці *«Держава і революція»*, в теор. документах Комуністичної партії Радянського Союзу. Працю Ф. Енгельса перекладено багатьма мовами. Рос. мовою книга вперше вийшла з друку 1894 в Петербурзі; укр. мовою вперше видано 1899 у Львові.

В. Є. Бражников.

ПОХО́ДНЯ Ігор Костянтинович (н. 24.I 1927, Москва) — укр. рад. вчений у галузі металургії і технології металів, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1949. Закінчив (1949) Київ. політех. ін-т. З 1952 працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Гол. учений секретар Президії АН УРСР (з 1970). Розробив нові зварювальні матеріали і технологічні процеси, виконав важливі дослідження в галузі металургії зварювання, кінетики плавлення і переносу електродного металу, взаємодії металу з газом і шлаком, кристалізації зварювальної ванни тощо. Керував дослідженнями, пов'язаними з дуговим зварюванням в умовах змінюваного тяжіння, розробив оригінальний спосіб зварювання плавким електродом у вакуумі, що був уперше в світі застосований (1969) на космічному кораблі «Союз-6». Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1971, 1978.

І. К. Походня.

«ПОХО́ЖІ» СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних селян на Україні, в Білорусії і Литві в 15—16 ст., які мали право переходу від одного феодала до іншого. Переважну більшість «П.» с. становили збіднілі селяни, які за користування землею платили феодалам натуральні та грошові данини. Формально будучи вільними, «П.» с. юридично мали право розрахуватися з поміщиком і одержати від нього дозвіл на вихід. Однак більшість «П.» с., потрапивши у феод. залежність, ставала *«непохожими» селянами*, тобто кріпаками.

ПОЧА́ЇВ — місто Кременецького р-ну Терноп. обл. УРСР. Розташований на одній з височин *Кременецьких гір*, за 25 км від залізнич. ст. Кременець.

П. вперше згадується в писемних джерелах 1450. В 16 ст. у П. засновано православний монастир (з 1833 — *Почаївська лавра*), при якому на поч. 17 ст. було відкрито *Почаївську друкарню*. Після 3-го поділу Польщі (1795) П. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в червні 1919. В 1920 П. захопила бурж.-поміщицька Польща. За *Ризьким мирним договором 1921* П. залишився під владою Польщі. На поч. 1928 в П. було організовано підпільний райком КПЗУ. В 1939 П. у складі Західної України возз'єднано з УРСР. З 1978 П.— місто.

У П.— плодоовочевий консервно-сушильний з-д, ф-ка госп. побутових товарів, будинок побуту, комбінат комунальних підприємств. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, 4 б-ки, музей атеїзму.

Архіт. пам'ятки: ансамбль Почаївської лаври, Покровська церква (дерев'яна, 1643). У 1846 П. відвідав Т. Г. Шевченко. Уродженцем

В. Й. Початун.

с. Юридики (тепер у складі м. Почаєва) є укр. рад. художник І. Ф. *Хворостецький*.

ПОЧАЇВСЬКА ДРУКА́РНЯ — одна з найстаріших друкарень на Зх. Україні. Засн. на поч. 17 ст. при Почаївському монастирі (див. *Почаївська лавра*). Перша книжка під назвою «Зерцало богословія» Кирила *Ставровецького* вийшла 1618. Після виходу цієї книжки друкарня припинила діяльність і відновила її в 1-й пол. 18 ст. П. д. видавала церковнослов'ян., укр., рос., польс. та лат. мовами книги реліг. змісту, підручники, художню та ін. світську л-ру. В 1735 вийшла книжка «Служебник». Тут видано ораторську і повчальну прозу: «Народовѣщаніе...» Торжевського (1756, 1768 і 1778), «Слово о святых...» М. М. Олсавицького (1763), «Політика свѣцькая» (1770, порадник «доброго тону» для молоді, писаний тогочасною укр. мовою), а також «Богогласник» (1790; містив пісні та вірші укр. поетів: Андрієвського, О. Бардинського, Боянського, Івана Гешицького, Данила Туптала та ін.). У друкарні було опубліковано документи з історії церкви на Україні, шкільні посібники (польс. переклади творів Ціцерона та Салюстія, підручник з геометрії Т. Свєжавського, рос. граматика М. К. Любовича), твори польс. письменника В. Ржевуського. Почаївські видання відзначаються високим рівнем поліграфічного виконання. Вони прикрашені гравюрами Й. Гочемського, А. Гочемського, Ф. Охрімовського, Ф. Стрільбицького та ін. митців. В почаївських друках уперше став широко застосовуватися шрифт, наближений до сучасного *курсиву*. П. д. існувала до 1917.

ПОЧАЇВСЬКА ЛА́ВРА — православний монастир у Почаєві Терноп. обл. Заснований у 16 ст. Монастир був одним з осередків ідеологічної боротьби на Зх. Україні проти католицизму та унії. На поч. 17 ст. при монастирі була відкрита *Почаївська друкарня*. В 1713 монастир захопили уніати. Після придушення *польського повстання 1830—31* царський уряд відібрав монастир від уніатів і передав православному духівництву. Перейменований 1833 на П. л., монастир був ідеологічним оплотом рос. царизму на Волині. Під час громадян. війни 1918—20 і перебування Зх. України під владою бурж.-поміщицької Польщі церковники П. л. вели антирад. пропаганду. Після возз'єднання Зх. України з УРСР П. л.— православний монастир. До архіт. ансамблю П. л. входять: Успенський собор (1771—91, арх. П. Гофман), трапезна у стилі *барокко* (18 ст.), дзвіниця у стилі *класицизму* (1861) і Троїцький собор (1906, арх. О. Щусєв). П. л. зображував Т. Шевченко. В жовтні 1846 він був у Почаєві і виконав тут 4 акварельні малюнки, 2 ескізи й начерк олівцем («Почаївська лавра з півдня», «Почаївська лавра з заходу» та ін.). Всі малюнки зберігаються в Київ. музеї Т. Г. Шевченка.

Почаївська лавра. Успенський собор. Архітектор П. Г. Гофман 1771—91.

ПОЧАСО́ВА ОПЛА́ТА ПРА́ЦІ — в СРСР форма *заробітної плати*, за якою оплата праці проводиться залежно від фактичного часу, затраченого на роботу, і від кваліфікації працівника. Поряд з *відрядною оплатою праці* П. о. п. широко застосовують у багатьох галузях нар. г-ва, особливо на тих дільницях виробн., де відрядна оплата праці економічно недоцільна. П. о. п. буває індивідуальною і колективною, простою і почасово-преміальною. За характером тарифної ставки П. о. п. поділяють на погодинну, щоденну та щомісячну. *Науково-технічний прогрес* зумовлює розширення сфери застосування почас. оплати праці.

ПОЧАТКО́ВА ШКО́ЛА — загальноосвітній навчально-виховний заклад для дітей, що дає початкову освіту (елементарні знання з рідної мови, математики, а також про природу й суспільство); перший ступінь обов'язкової *загальної освіти*. Вік дітей, які вступають до П. ш., й строки навчання в різних країнах неоднакові. В дореволюц. Росії, в т. ч. і на Україні, в різний час діяли: *цифірні школи, двокласні початкові училища, малі народні училища, парафіяльні школи, повітові училища, головні народні училища, вищі початкові училища*, а також *недільні школи*. В СРСР певний час була основним типом навчального закладу, де діти 8—11 років здобували загальну освіту. З 1923 наз. школою 1-го ступеня. В 1934 XVII з'їзд ВКП(б) поставив завдання здійснити заг. обов'язкове семирічне навчання. Було встановлено три типи загальноосв. шкіл [П. ш. (1—4 класи), неповна серед. школа (1—7 класи) і серед. школа (1—10 класи)]. Обов'язкове навчання дітей з семирічного віку в СРСР запроваджено з 1944/45 навч. р. У зв'язку з запровадженням восьмирічного обов'язкового навчання (1958) П. ш. як тип навч. закладу втратила значення. Від того часу П. ш. (як ступінь обов'язкової освіти) перейшла на нові навч. плани і програми. До 1968 П. ш. для дітей 7—11 років була з чотирирічним навчанням, який повністю збігався з чотирма класами *восьмирічної школи*. З 1969 П. ш. переведено на трирічний курс навчання; при цьому збережено єдність і наступність усіх ступенів заг.-осв. *середньої школи*.

Є. С. Березняк.

«ПОЧАТКО́ВА ШКО́ЛА» — щомісячний педагогічно-методичний журнал, орган М-ва освіти УРСР. Виходить з 1969 у Києві. Друкує статті з питань орг-ції навч.-виховного процесу в поч. класах, матеріали на допомогу викладачам пед. ін-тів, пед. уч-щ, керівникам органів нар. освіти і шкіл, піонервожатим, батькам; статті про художників, письменників, композиторів, творчість яких вивчається за програмою. *А. М. Лук'янець.*

ПОЧАТКО́ВИЙ МЕРИДІА́Н — умовно обраний меридіан земної кулі, на Зх. і Сх. від якого відраховують географічну довготу будь-якої точки. В більшості країн світу за П. м. прийнято меридіан, що проходить через колишнє місцеперебування *Гріньвіцької астрономічної обсерваторії*. Див. також *Меридіан географічний*.

ПОЧАТКО́ВІ УЧИ́ЛИЩА — загальноосвітні навч. заклади, в яких навчають елементарної грамоти. Є в багатьох країнах світу. Школи поч. освіти відомі з давніх часів. У 988 існувала школа в Києві, 1028 — у Новгороді. В 1086 у Києві відкрито перше жіноче поч. уч-ще. П. у. засн. в Смоленську (12 ст.), Суздалі (13 ст.), Львові (13 ст.), Закарпатті (13 ст.). Гол. увагу в П. у. приділяли читанню молитовних книг, крім того, навчали письма, лічби та ін. На Україні і в Білорусії в 16—17 ст. такі школи засновувались *братствами*. На Лівобережній Україні існували т. з. козацькі, народні, полкові та інші школи. Назву «початкові училища» в Росії встановлено Статутом 1864. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. до П. у. в Росії й на Україні належали міністерські, залізничні, фабричні, парафіяльні, земські та ін. школи. До Великої Жовтн. соціалістич. революції більшість П. у. не готувала до навчання в наступних ланках системи нар. освіти.

І. В. Пуха.

ПОЧАТКОЦВІ́ТІ, покривоцвіті (Spadiciflorae, Spathiflorae) — група родин однодольних рослин, квітки яких зібрані в суцвіття — *початок*. До П. відносять *пальмові*, ароїдні, ряскові, рогозові, панданові та деякі ін. родини. Див. також *Покритонасінні*.

ПОЧА́ТОК — колосовидне *суцвіття* рослин, що має потовщену м'ясисту вісь, густо вкриту дрібними, більш або менш простої будови квітками. Звичайно при основі П. є великий, здебільшого яскраво забарвлений листок (покривало), який захищає П. і приваблює комах-запилювачів. П. характерний для *початкоцвітих*. У побуті П. наз. також *суплідя* кукурудзи.

ПОЧАТУ́Н Валентина Йосипівна (н. 27.XII 1936, Київ) — новатор виробництва в харчовій промисловості, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1966. Працює на Київ. кондитерській ф-ці ім. К. Маркса: 1956—74 — бригадир, 1975—77 —нач. карамельного цеху, з 1978 — зав. навч. частиною профес.-тех. училища ф-ки. Бригада, очолювана П., виступила ініціатором руху «Норма — не рубіж», була в числі зачинателів почину «Жодного відстаючого поруч». На XXIV та XXV з'їздах Компартії України обиралася членом ЦК. Нагороджена орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора. *В. П. Печерога.*

ПОЧЕРНЯ́ЄВ Федір Кузьмич (н. 1.II 1929, м. Полтава) — укр. рад. вчений в галузі тваринництва, доктор с.-г. наук (з 1971), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1957. В 1954 закінчив Полтав. с.-г. ін-т, зоотехнічний ф-т. З 1957 — наук. співробітник Полтав. н.-д. ін-ту свинарства, у 1963 — заст. директора по науковій частині, з 1970— директор ін-ту. Осн. праці — з питань розведення і селекції в свинарстві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПОЧЕ́СНА ГРА́МОТА ПРЕЗИ́ДІЇ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УРСР — державна нагорода, якою відзна-

чаються окремі громадяни, підприємства, установи, організації, трудові колективи та населені пункти за успіхи в розвитку нар. господарства, науки і культури, за активну трудову і громадсько-політичну діяльність та за інші заслуги.

Почесною Грамотою нагороджують також військові частини та з'єднання за високі показники в бойовій і політ. підготовці, активну участь у виконанні нар.-госп. завдань. Згідно з п. 10 ст. 108 Конституції УРСР нагородження Почесною Грамотою, як і *Грамотою Президії Верховної Ради УРСР*, проводить *Президія Верховної Ради УРСР*. Порядок порушення клопотання про нагородження Почесною Грамотою, вручення її регулюються «Положенням про державні нагороди УРСР», затвердженим 7.V 1981. Нагрудний знак до Почесної Грамоти носиться на правому боці грудей. Після смерті нагородженої особи Почесна Грамота та нагрудний знак зберігаються в сім'ї покійного. Позбавити цієї нагороди може лише Президія Верховної Ради УРСР. Почесною Грамотою нагороджують з 1944. За станом на 1.VI 1981 нею нагороджено 13 500 чол., 1271 колектив, 18 міст, 11 районів, 1 село; 14 788 чол. і 414 колективів нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. *Л. В. Грибанова.*

ПОЧЕ́СНИЙ ГРОМАДЯ́НИН — 1) У дореволюц. Росії привілейоване звання, встановлене 1832. Надавалося, як правило, виходцям з міщанства і духівництва, а також ученим, що мали вчені ступені, артистам імператорських театрів, художникам тощо. Запровадження звання П. г. було певною поступкою з боку царизму рос. буржуазії, що розвивалася. Звання П. г. надавало певні права і привілеї: право на свободу пересування, вибору *місця проживання*, звільняло від сплати подушної податі, рекрутської повинності. П. г. не підлягав тілесним покаранням, мав право участі в *місцевому самоврядуванні* тощо. Звання П. г. присвоювалось імператорськими указами. В 1917 *Декретом про скасування станів та цивільних чинів* звання П. г., як і взагалі всі звання, чини і титули з їхніми правами і привілеями, було скасовано.

2) Звання, що надається місц. органами держ. влади в СРСР і деяких зарубіжних країнах окремим особам на ознаменування їхньої громад. чи політ. діяльності або особистих заслуг перед певним містом (П. г. міста). Присвоюється громадянам як своєї, так і ін. країн. У травні 1982 на ознаменування 1500-річчя Києва виконком Київ. міської Ради нар. депутатів встановив звання П. г. Києва. Першим цього звання був удостоєний Л. І. Брежнєв. *В. В. Мрига.*

ПОЧИ́НОК Віктор Якович [н. 18.IV (1.V) 1915, Київ] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1962), професор (з 1962). Член КПРС з 1958. Після закінчення Київ. ун-ту (1939) працює в ньому (з 1963 — зав. кафедрою хімії мономерів і полімерів). Учасник Великої Вітчизн. війни. Осн. наук. праці — з органічної хімії, хімії гетероциклічних сполук, високомол. сполук і мономерів,— пов'язані зі створенням матеріалів для фотографічних процесів, зокрема безсрібних, та біологічно активних полімерів. При дослідженні конденсованих тетразолів відкрив явище азидо-тетразольної таутомерії. Жирноароматичні триазени вперше запропонував як реагенти для алкілування. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня і медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

ПОЧУТТЯ — форма суб'єктивного, безпосередньо переживаного відношення людини до дійсності. Важливий компонент індивідуальної й суспільної психології. Термін «почуття» є узагальненим і вживається для позначення різноманітних емоційних виявів людської *психіки*. Деякі вчені відносять до П. лише вищі людські переживання, пов'язані з духовними потребами особистості, інші — міцно укорінені відношення людини типу любові чи ненависті. Особливість останніх полягає в тому, що вони виявляються через широкий спектр ситуативних емоційних реакцій. Так, ніжність і жалість до близької людини, тривога за неї, радість у зв'язку з її успіхами тощо — переживання, в яких залежно від ситуації виявляє себе любов. Любов до кого-небудь або чого-небудь, що цілком полонить людину, наз. *пристрастю*. Якщо пристрасть — форма стійкого емоційного відношення, то звичайні *емоції*, *афекти*, стресові стани й *настрої* є тимчасовими ситуативними емоційними відношеннями. Людські П. відрізняються від емоцій тварин насамперед своєю соціальною зумовленістю, що найсильніше виявляється у вищих П.— моральних, естетичних, інтелектуальних та ін. П. виконують сигнальну функцію, несучи інформацію про відповідність чи невідповідність дійсності й потреб людини, й відіграють велику роль у регулюванні її поведінки й діяльності. Цілеспрямоване формування П. є важливою складовою комуністичного виховання.

Літ.: Якобсон П. М. Психология чувств. М., 1958; Шингаров Г. Х. Эмоции и чувства как форма отражения действительности. М., 1971; Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. М., 1976; Додонов Б. И. Эмоция как ценность. М., 1978.

Б. Г. Додонов.

ПО́ШЕСНЕ ЗАПА́ЛЕННЯ ЛЕГЕ́НЬ плевропневмонія — заразна інфекційна хвороба великої рог. худоби, що характеризується крупозним запаленням легень, некрозом легеневої тканини і серозно-фібринозним плевритом. Збудник — мікроорганізм з групи *мікоплазм*. *Епізоотії* П. з. л. поширені в Європі, Азії, Африці; в СРСР ліквідовані. Перебіг хвороби може бути в підгострій, гострій і хроніч. формі. Зараження відбувається при контакті з хворими тваринами, через інфіковані корми, воду, підстилку. У хворих тварин підвищується т-ра до 41°, утруднюється дихання, настає сухий, болісний кашель, гарячка, вони худнуть, корови перестають доїтись. Смертність до 72%. Заходи боротьби. Специфіч. засобів лікування немає. Г-во карантинують, хворих і підозрілих на захворювання тварин забивають на м'ясо, уражені органи знищують. Здоровим тваринам роблять запобіжні щеплення, провадять заходи згідно з інструкцією. Див. також *Хвороби сільськогосподарських тварин*.

ПОШИВА́ЙЛИ — родина укр. майстрів худож. кераміки. Всі родом з с. Опішні (тепер смт Зіньківського р-ну Полтав. обл.). Тарас П. (рр. н. та см. невід.). Жив у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Виготовляв полив'яний посуд (горщики, глечики, миски, макітри, лембики, ринки, ставчики). Килина П. (р. н. невід.— п. 1930). Дружина Тараса П. Створювала дитячі глиняні іграшки. Никифор Тарасович П. (2-а пол. 80-х рр. 19 ст.— жовтень 1936). Син Тараса і Килини П. Виготовляв полив'яний посуд. Гаврило Никифорович П. [н. 25.III (7.IV) 1909]. Син Никифора Тарасовича П. Учасник Великої Вітчизняної війни. Твори: миски, глечики, куманці, барильця, тикви, скульптура малих форм (серія «Полтавські козаки», 1975; «На ярмарок», 1979). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Євдокія Данилівна П. [н. 1 (14).III 1910]. Дружина Гаврила Никифоровича П. Розмальовує вироби чоловіка та сина Миколи традиційним рослинним орнаментом, зображеннями риб, птахів. Микола Гаврилович П. (н. 27.V 1930). Син Гаврила Никифоровича та Євдокії Данилівни П. Автор тематичних скульптурних композицій — «Перша трактористка» (1973), «Хлібороб» (1974), «Наталка і Петро» (1974), «Ой орав мужик край дороги» (1976), а також лембиків, тарелей, іграшок, попільниць, свічників. Твори П. експонувалися на зарубіжних виставках (Марсель, 1957; Брюссель, 1958; Болгарія, 1958, 1976). Зберігаються в музеях Києва, Полтави, Вільнюса. *В. М. Ханко.*

ПО́ШИРЕННЯ РАДІОХВИ́ЛЬ — процес поширення *радіохвиль* в атмосфері і товщі Землі, а також у космічному просторі. В однорідному середовищі радіохвилі поширюються прямолінійно зі сталою (для даного середовища) швидкістю (вільне П. р.). Близьким до вільного є П. р. в космічному просторі. На П. р. в *атмосфері* і в товщі Землі (при відсутності спрямовуючих систем типу хвилеводів) впливають електродинамічні властивості атмосфери і земної кори, кривина земної поверхні і нерівності її рельєфу. Вплив атмосфери зумовлюється наявністю в ній *плазми* (в її верхніх шарах) та речовин (в основному кисню і водяної пари), що сильно вбирають сантиметрові й міліметрові радіохвилі; вплив земної кори — збудженням у ній радіохвилею електр. струму, на що витрачається частина енергії хвилі. Кривина земної поверхні і нерівності її рельєфу є причиною *дифракції* радіохвиль.

Нагрудний знак до Почесної Грамоти Президії Верховної Ради УРСР (лицьовий і зворотний боки).

Г. Пошивайло і З. Ливник. Куманець і барильце. Кераміка. 1948.

Помітно дифрагують лише наддовгі та довгі радіохвилі. Коротші радіохвилі поширюються прямолінійно й огинають земну поверхню внаслідок відбивання від *іоносфери,* яка є відбивним середовищем для радіохвиль від наддовгих до коротких. Короткі радіохвилі, багаторазово відбиваючись від іоносфери і поверхні Землі, поширюються у своєрідному сферичному *радіохвилеводі,* стінками якого є нижня границя іоносфери і земна поверхня. Такі хвилі здатні забезпечувати радіозв'язок між найвіддаленішими пунктами Землі. З відбиванням радіохвиль від іоносфери пов'язане і явище *завмирання радіосигналу,* що пояснюється наявністю в ній зон з неоднаковими густиною й електр. зарядом. Для метрових і дециметрових хвиль іоносфера практично прозора. На цих хвилях підтримується зв'язок з літальними апаратами, які перебувають за межами іоносфери. Через прозорість іоносфери для таких хвиль виявлено радіовипромінювання від неземних джерел, що дало поштовх розвиткові *радіоастрономії.*

Літ.: Яковлев О. И. Распространение радиоволн в солнечной системе. М., 1974; Грудинская Г. П. Распространение радиоволн. М., 1975; Марков Г. Т., Петров Б. М., Грудинская Г. П. Электродинамика и распространение радиоволн. М., 1979.

Д. Ю. Сигаловський.

ПО́ШКА Діонізас [1757 (?), околиця Скаудвіле, тепер Шілальський р-н Лит. РСР — 12.V 1830, с. Барджяй, тепер того ж р-ну] — лит. поет, діяч культури. Досліджував історію й етнографію Литви, збирав археол. матеріали, створив (1812) музей старожитностей. Почав складати польсько-латинсько-литовський словник. Писав ідилії, елегії, оди, епіграми тощо. В антикріпосницькій поемі «Мужик Жемайти і Литви» (опубл. 1886) відобразив злиденне життя кріпосного селянства, прославляв працю простої людини.

О. А. Шешельгіс.

ПО́ШТА (нім. Post, польс. poszta; першоджерело: лат. positus — поставлений) — 1) Поштові відправлення, що їх пересилають підприємства зв'язку: листи, газети, журнали, посилки, грошові перекази тощо. 2) Держ. установа для пересилання кореспонденції. Див. *Поштовий зв'язок.*

ПОШТА́МТ (нім. Postamt) — велике підприємство, що обслуговує населення, підприємства, організації та установи *поштовим зв'язком, телеграфним зв'язком* і *телефонним зв'язком*; один з *вузлів зв'язку.* В СРСР, в т. ч. і в УРСР, поштамти є гол. поштов. підприємствами, які діють у найбільших містах; поштамтам підпорядковані міські міжрайонні (районні) вузли і відділення зв'язку. На П., користуючись засобами *поштової техніки,* в основному обробляють і відправляють за призначенням пошту, одержувану від клієнтури, обробляють і доставляють адресатам пошту, що надійшла в місто. Особливим типом є призалізничний сортувальний П., що обмінюється поштою з поштовими вагонами (автомобілями), обробляє й сортує транзитну пошту тощо. В УРСР налічується (1.I 1982) 25 міських П. (найбільші — в Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку) і 4 призалізничні (у Києві, Одесі, Харкові, Львові).

ПОШТО́ВА ТЕ́ХНІКА — техніка, призначена для механізації й автоматизації операцій приймання (видачі), обробки, перевезення й доставляння адресатам поштових відправлень. Першими засобами П. т., що їх застосовували в Росії, Франції та деяких ін. країнах, були поштові карети (16 ст.) і поштові скриньки (середина 17 ст.). З 1839 почали використовувати поштові вагони, а пізніше — засоби водного, автомоб. і повітр. транспорту. Осн. засобами П. т. (мал.) на операціях приймання (видачі) поштових відправлень є поштово-касові машини, якими оформляють грошові перекази, бандеролі, посилки тощо. До поштообробних належать машини розбиральні, сортувальні, а також маркірувальні, штемпелювальні, пачков'язальні, кодувальні, адресувальні, мішкозашивні тощо. Скриньки з листами переміщуються на підприємствах зв'язку *конвейєрами,* обладнаними пристроями автом. вивантажування. Конвейєри служать також частинами напівавтом. машин, якими сортують друковану продукцію, посилки і бандеролі. На вантажнорозвантажувальних роботах застосовують *підйомники, електрокари,* вантажні *ліфти* та ін. Для перевезення пошти, крім звичайних засобів водного, наземного і повітр. транспорту, використовують *контейнери,* що їх транспортують у спеціально пристосованих поштових вагонах і автомобілях. В СРСР запроваджується система моторизованого доставляння пошти до опорних пунктів листонош — металевих шаф, розміщуваних у будинках. Розширюється мережа напівавтоматів і автоматів для продажу газет, журналів, конвертів тощо. Набуває розвитку *диспетчерський зв'язок.* В перспективі — створення *автоматизованих систем управління* виробничими процесами. В СРСР засоби П. т. виготовляють на охтирському з-ді «Промзв'язок», з-дах Каунаса, Рибінська, Пермі тощо. Проблеми П. т. досліджують у *Поштового зв'язку всесоюзному науково-дослідному інституті.*

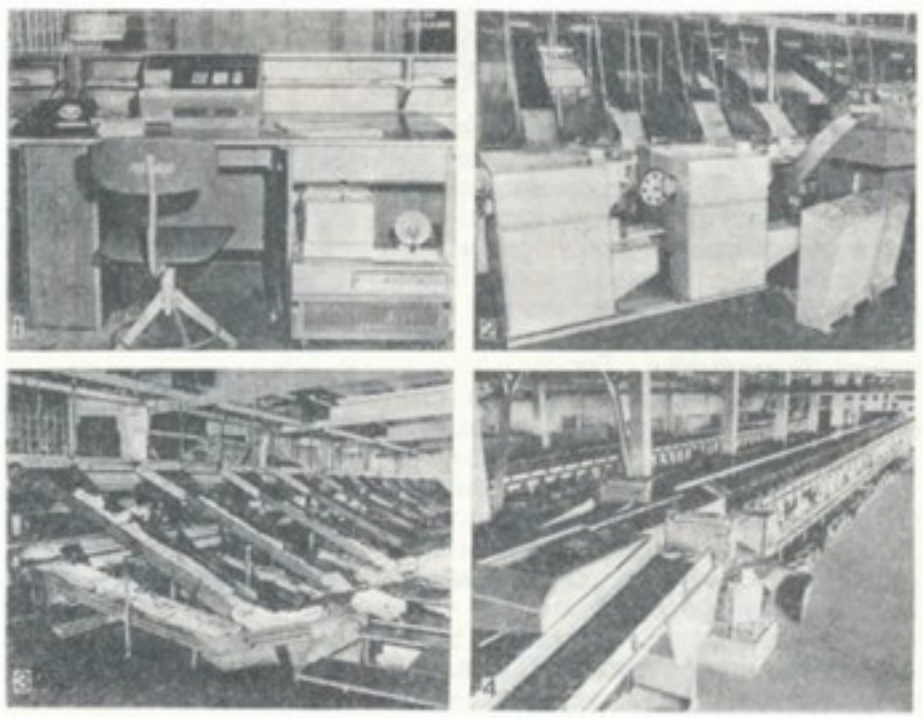
Літ.: Соколов В. П. Почтообрабатывающие машины и автоматы. М., 1977.

А. Ф. Кукуруза.

ПОШТО́ВЕ — селище міського типу Бахчисарайського р-ну Крим. обл. УРСР. Розташоване на березі р. Альми. Залізнична ст. Поштова. 3,1 тис. ж. (1982). У П.— центр. садиба радгоспу-заводу, винозавод, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, Палац культури, 2 бібліотеки. П. виникло на поч. 17 ст., селище міського типу — з 1960.

ПОШТО́ВИЙ ЗВ'ЯЗО́К, пошта — вид *зв'язку* загального користування, що забезпечує пересилання поштових відправлень (листів, посилок, бандеролей тощо) адресатам переважно транспортними засобами. Існує здавна. Ще в Ассірії, Персії, Єгипті, Старод. Римі було налагоджено естафетний зв'язок за допомогою кінних і піших посланців. У 11—12 ст. в Англії та Іспанії широко користувалися послугами міських гінців. Близько 400 років (до 1867) у Зх. Європі з міською поштою конкурувала приватна, у 16—17 ст. у Франції, Швеції та ін. країнах була централізована королівська пошта. Поштовий обмін пожвавився в середині 19 ст.— з уведенням єдин. тарифу оплати, винайденням *марки поштової,* штемпельних конвертів (з заздалегідь нанесеним знаком оплати).

В Росії, в т. ч. й на Україні, організації регулярних поштових зв'язків передувала (середина 9 ст.) повинність населення виставляти для княжих гінців коней з повозами. З 13 ст. почали створювати поштові станції (ямські двори) з кіньми і поштарями. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. вже діяли перші поштамти і поштові контори, зокрема у Києві наприкінці 20-х рр. 18 ст. функціонував поштовий двір (поштова станція). У 1913 загальна кількість підприємств зв'язку в Росії становила 11 тис., в т. ч. на Україні — 1065. Технічна оснащеність їх була низькою: поштові відправлення обробляли вручну, значну частину їх перевозили гужовим транспортом. В СРСР П. з. перетворився на важливу частину єдиного комплексного г-ва зв'язку. Створено розгалужену систему поштових підприємств: *поштамтів,* відділень зв'язку, міських і районних вузлів зв'язку, відділень перевезення пошти тощо. На них (залежно від призначення) поштові відправлення приймають, обробляють (сортують, готують до відправлення), після чого доставляють (вручають) адресатам. Поряд із залізничним, водним і автомобільним використовують (з 1922) для поштових потреб повітр. транспорт. Рік у рік вдосконалюються засоби *поштової техніки.* Кількість підприємств зв'язку в СРСР збільшилась з 51 тис. (1940) до 91 тис. (1980), в т. ч. в УРСР відповідно з 8,4 до 16,6 тис. Поштовий обмін досяг (1980) 54,3 млрд. одиниць (1940 — 10,8 млрд.). СРСР, УРСР і БРСР — члени *Всесвітнього поштового*

Поштова техніка:
1 — поштово-касова машина «Онега» на столі оператора; 2 — пачков'язальна машина; 3 — машина для сортування друкованої продукції; 4 — машина для сортування бандеролей.

До ст. **Похитонов І. П.**

1. Жнива. Одеський художній музей.
2. Зимові сутінки на Україні. 90-і рр. 19 ст. ДМУОМ у Києві.

1
2

3

До ст. **Пузирков В. Г.**

1. Прибій. 1952. ДМУОМ у Києві.
2. Тиша. 1953. Феодосійська картинна галерея ім. І. К. Айвазовського.
3. Вуличка в Бахчисараї. 1978. Приватна збірка.
4. Вистояли. 1963. Львівський музей українського мистецтва.

4

союзу, СРСР — член *Організації співробітництва соціалістичних країн у галузі електричного і поштового зв'язку*. Дальший розвиток П. з. пов'язаний з удосконаленням поштових маршрутів, з комплексною механізацією й автоматизацією технологічних процесів.

Літ.: Добычина Л. Я. Организация почтовой связи. М., 1971.

А. Ф. Кукуруза.

ПОШТО́ВОГО ЗВ'ЯЗКУ́ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т (ВНДІПЗ) — установа М-ва зв'язку СРСР. Засн. 1979 у Києві. У складі ін-ту (1981) 4 н.-д. лабораторії і 3 сектори. Осн. напрями діяльності ін-ту: прогнозування та обґрунтування перспектив розвитку поштового зв'язку і Союздруку; побудова оптимальної мережі контейнерних перевезень і підприємств поштового зв'язку; розробка схем поштових трансп. зв'язків, систем механізації й автоматизації виробничих процесів; дослідження техніко-екон. проблем у галузі поштового зв'язку і Союздруку.

А. Ф. Кукуруза.

ПОШТУ́ЧНЕ — натуральний податок у Молдавії, а також у феод. Литві, Польщі та на загарбаних ними укр. землях. Стягували П. в 14—17 ст. переважно з державних (коронних) і *старостинських селян* у розмірі $^1/_{30}$—$^1/_{10}$ частки від кількості худоби або витканого полотна, сукна, ряден, рушників тощо.

ПОЯСИ́ КІНЦІ́ВОК — частини *скелета* у хребетних тварин і людини; здійснюють зв'язок парних *кінцівок* з тулубом; служать опорою для них і місцем прикріплення ряду м'язів, що забезпечують рух кінцівок. Розрізняють *плечовий пояс* і *тазовий пояс*.

ПОЯСИ́ ФІ́ЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНІ — найбільші широтно-зональні підрозділи *географічної оболонки*. Кожному П. ф.-г. притаманні особливий режим тепла і вологи, циркуляції повітр. мас, своєрідні прояви та ритміка біогеохім. і геоморфологічних процесів, вегетація рослинності тощо. Виділяють 13 П. ф.-г.: екваторіальний, по два (відповідно у кожній півкулі) субекваторіальні, тропічні, субтропічні, помірні, а також субарктичний і субантарктичний, арктичний і антарктичний (див. окремі статті). В залежності від кліматичних факторів, гол. чин. співвідношення тепла і вологи, в межах П. ф.-г. виділяють різні *зони фізико-географічні*.

ПОЯСНИ́Й ЧАС — система лічби часу, за якою він однаковий у поясі, що займає ~ 15° за довготою, і змінюється рівно на одну годину при переході до сусіднього поясу. Поверхню Землі поділено на 24 годинних пояси. Їх центр. меридіанами є географічні меридіани, різниця *довгот* яких дорівнює 15°, або 1 годині. Найбільша різниця між поясним і *місцевим часом* становить близько півгодини. Згідно з міжнар. угодою, за початковий було прийнято Грінвіцький меридіан; час годинного поясу, що відповідає йому, вважають *всесвітнім часом*. Інші пояси нумеруються в напрямі на схід з 1 по 23; Україна міститься в 2-му поясі. Межі поясів проходять не точно по меридіанах, а узгоджуються з держ. і адміністративними кордонами, залізницями, річками, гірськими хребтами тощо. Тому видаються карти, на яких показано межі всіх 24 поясів. В СРСР П. ч. запровадили 1919, а з 1930 перейшли до *декретного часу*. З метою повнішого використання світлої частини доби в СРСР з 1981 запроваджено т. з. літній час: по всій території СРСР з 1 квітня стрілки годинників переводять на 1 год вперед; з 1 жовтня знову повертаються до декретного часу. Отже, «літній» час випереджає П. ч. на 2 години. Карти див. на окремому аркуші, т. 8, с. 192—193.

В. К. Дрофа.

ПОЯСНІ́ ЦІ́НИ — в СРСР вид цін, за якими продукт реалізують у межах даного територіального поясу (району, країни). Див. *Ціна, Ціноутворення*.

ППС-ЛІВИ́ЦЯ, Польська соціалістична партія-лівиця (PPS-Lewica, Polska Partia Socjalistyczna-Lewica) — польс. революц. робітнича партія 1906—18. Заснована на IX з'їзді (листопад 1906) Польської соціалістичної партії (ППС) в результаті розриву більшості (Г. *Валецький*, В. *Костшева*, Ф. *Кон* та ін.) з крилом Ю. *Пілсудського*. Свою діяльність здійснювала через легальні культурно-освітні орг-ції. З поч. 1-ї світової війни займала інтернаціоналістську позицію. Брала участь у *Цімервальдській конференції* і *Кінтальській конференції*. 16.XII 1918 на Об'єднаному з'їзді разом з *Соціал-демократією Королівства Польського і Литви* заснувала Комуністичну робітн. партію Польщі (з 1925 — Комуністична партія Польщі).

«ПРА́ВА ГРУ́НТУ» ПРИ́НЦИП — набуття особою *громадянства* за місцем народження, незалежно від громадянства її батьків. Цей принцип дістав широке застосування в законодавстві тих країн, які були заінтересовані у збільшенні чисельності свого населення шляхом залучення іммігрантів (США, Великобританія, Бразілія та ін.). За наших часів у більшості держав цей принцип застосовується в поєднанні з *«права крові» принципом*.

В. Н. Денисов.

«ПРАВА́, ЗА ЯКИ́МИ СУ́ДИТЬСЯ МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ НАРО́Д» — збірник норм феодально-кріпосницького права 1-ї пол. 18 ст., що діяли на *Лівобережній Україні*; одна з видатних пам'яток укр. культури. Збірник складено з метою кодифікації правових норм різного походження, що діяли на Лівобережній Україні після її возз'єднання з Росією і нерідко суперечили одна одній. Цей збірник мав також наблизити ці норми до загальнорос. правових норм. За царським указом від 28.VIII (9.IX) 1728 було утворено спец. кодифікаційну комісію з місцеперебуванням у Глухові. Її склад протягом багаторічної роботи над «Правами» не раз змінювався. До комісії входили укр. правознавці — представники укр. шляхти, верхівки козацької старшини, вищого духівництва, що працювали над «Правами» до 1766. Джерелами «Прав» були *Литовські статути*, «Хелминське право», «*Саксонське зерцало*» та ін., а також укр. *звичаєве право* й судова практика, рос. законодавство. Кодифікатори додали й ряд нових норм. Проект цього збірника 1744 було подано до сенату, звідти через 12 років його повернули комісії для перегляду. Проте роботу над проектом не було завершено у зв'язку з тим, що в 2-й пол. 18 ст., після скасування залишків автономії України, на неї було поширено загальнорос. законодавство. Збірник має 30 розділів, що складаються з 531 артикула, які поділяються на 1716 пунктів. До нього додано схему і перелік чинів військ. і цивільної адміністрації на Україні, пояснення термінів і назв. Цивільні, кримінальні й процесуальні норми права збірника було спрямовано на захист феодально-кріпосницького ладу, царизму і церкви. «Права» вперше опубліковано 1879 під редакцією О. Ф. *Кістяківського* за копією (оригінал виявив литовський радянський історик В. Рауделюнас).

Літ.: Кистяковский А. Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ. К., 1879; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

«ПРА́ВА КРО́ВІ» ПРИ́НЦИП — набуття особою при народженні (незалежно від місця її народження) *громадянства* тієї д-ви, громадянами якої є її батьки. Застосовується здебільшого в законодавстві тих д-в, які заінтересовані в скороченні *еміграції*. У ряді країн (Італія, Іспанія) «П. к.» п. грунтується на зверхності в сім'ї чоловіка (дитина набуває при народженні громадянство батька), в ін. д-вах — на визнанні рівноправності чоловіка і жінки. В СРСР при визначенні громадянства дитини головним визнається «П. к.» п. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю*, Закон про громадянство СРСР 1978 встановлюють, що дитина, обоє з батьків якої на час її народження були громадянами СРСР, визнається рад. громадянином, незалежно від того, народилася вона на території СРСР чи за його межами. Як правило, «П. к.» п. застосовується в поєднанні з *«права грунту» принципом*

В. Н. Денисов.

ПРАВА́ ЛЮДИ́НИ — забезпечені людині як соціальній істоті законом можливості мати, користуватися та розпоряджатися матеріальними, політ., культурними та іншими соціальними благами і цінностями, користуватися основними свободами у встановлених законом межах; морально-соціальні права, насамперед, право на життя, на працю, на свободу від експлуатації, на відпочинок, на охорону здоров'я, освіту тощо. Безпосереднє розв'язання питань правового регулювання П. л. належить до внутр. компетенції кожної *держави*. Норми *міжнародного права*, що стосуються П. л., відповідно

Настільна медаль лауреата Премії ООН за видатні досягнення в галузі **прав людини.**

до особливостей суспільного та *державного ладу* країни, втілюються у внутрідерж. сфері шляхом здійснення відповідних заходів. Розв'язання проблеми людини, її прав та свобод пов'язане з класовою боротьбою пролетаріату, з ліквідацією соціального, нац. та расового гноблення, насильства, несправедливих, загарбницьких воєн. Декларовані буржуазією П. л. (див., зокрема, *Декларація прав людини і громадянина*) стали елементами формального бурж. права, обмеженими самим характером бурж. суспільства, де реальні права та привілеї — в руках заможних класів, а демократичні інститути є формальними і служать інтересам цих класів. Найпотворнішими проявами нехтування П. л. за капіталізму є расова *дискримінація, сегрегація, геноцид*. Повністю позбавляють трудящих елементарних прав диктаторські режими, насамперед *фашизм*. Тільки за соціалізму П. л. стають реальністю. Встановлення *соціалістичної власності* на землю, її надра, засоби виробництва є гол. гарантією реальності не тільки політичних, а й соціально-екон. П. л. В СРСР на базі сусп. власності, шляхом поєднання сусп., колективних і особистих інтересів сформувалась соціалістична система П. л., в якій досягнуто органічної єдності можливостей індивіда з правами та обов'язками *трудових колективів*, Рад. д-ви в особі її різних органів, *громадських організацій*. З часу проголошення ленінської *Декларації прав трудящого і експлуатованого народу* 1918, де вперше було зроблено правові висновки з марксистського положення про те, що виробники стануть вільними тільки тоді, коли засоби виробництва перейдуть у їхню власність, до побудови *розвинутого соціалістичного суспільства* Рад. д-ва забезпечила таку широку участь народу в управлінні нею, такий ступінь здійснення П. л. у повсякденному житті, якого не може досягти жодна капіталістична д-ва. Нова *Конституція СРСР*, що є концентрованим підсумком усього розвитку Рад. д-ви, переконливо показує, що поняття свободи, П. л., демократії і соціальної справедливості наповнюються справжнім змістом тільки в умовах соціалізму (див. *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*). Під впливом ідей Великого Жовтня, практики д-в соціалістичної співдружності сучасне міжнар. право висунуло ряд принципів і норм, що стосуються П. л. *Статут ООН* заклав фундамент для широкого співробітництва між країнами в заохоченні і розвитку поваги до прав та свобод людини. Пізніше в рамках ООН було вироблено й ухвалено *Загальну декларацію прав людини, Міжнародні пакти по правах людини* та ін. міжнар. угоди в цій галузі (див., зокрема, *Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації*). В ООН діє Комісія ООН по правах людини, членами якої обираються й представники СРСР (з часу її заснування — 1946), УРСР (1946—71), БРСР (з 1971). Представник УРСР проф. П. О. *Недбайло* був першим лауреатом (з часу встановлення цього звання 1968) премії ООН у галузі прав людини.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 7. К., 1979; Карташкин В. А. Международная защита прав человека. М., 1976; Орзих М. Ф. Право и личность. К.—Одесса, 1978; Михайловский Н. К. [и др.]. Права человека и современный мир. К., 1980.

Ю. К. Качуренко, Б. І. Тарасюк.

«ПРА́ВДА» — масова щоденна газета, орган ЦК КПРС, видається в Москві. Почала виходити 22.IV (5.V) 1912 в Петербурзі. Створена за ініціативою передових петерб. робітників, за рішенням *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП*. Засновником і ідейним керівником «П.» був В. І. Ленін. Видання легальної загальнорос. робітн. газети «П.» знаменувало новий етап у розвитку *більшовицької преси*. «П.» у своїй діяльності спиралася на значний досвід більшовицьких газет: ленінської «*Искры*», «*Вперёд*», «*Пролетария*», «*Новой жизни*», «*Социал-демократа*», «*Рабочей газеты*». Велику роль у підготовці видання «П.» відіграла газ. «*Звезда*», яка розгорнула в кін. 1911 широку кампанію за створення щоденної робітн. газети. «П.» почала виходити в період нового революц. піднесення, коли по всій країні відбувалися масові політ. страйки. «Саме квітневе піднесення робітників,— писав В. І. Ленін,— створило робітничу газету „Правду"» (Повне зібр. творів, т. 21, с. 410). Видавалася на добровільні внески робітників. Тираж окремих номерів доходив до 60 тис. примірників. Політ. лінію газети, її ідейний зміст визначали статті В. І. Леніна. За 70 років на сторінках «П.» опубліковано понад 1000 статей, заміток, доповідей, виступів, парт. і держ. документів, написаних В. І. Леніним. Членами редколегії «П.» та її активними співробітниками були М. М. Батурін, Дем'ян Бєдний, А. І. Ульянова-Єлізарова, К. С. Єремєєв, М. І. Калінін, Н. К. Крупська, С. В. Малишев, Л. Р. і В. Р. Менжинські, В. І. Невський, М. С. Ольмінський, М. І. Подвойський, М. Г. Полетаєв, М. О. Савельєв, К. М. Самойлова, Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін, П. І. Стучка та ін. В газеті друкував свої твори О. М. Горький.

Навколо «П.» склалася численна армія робітничих кореспондентів, зокрема з України. Нелегальні більшовицькі орг-ції використовували «П.» як свою трибуну. «П.» мала великий авторитет серед робітників. Значне місце в газеті приділялося висвітленню становища селянства. «П.» поширювали у великих пром. містах країни, зокрема тільки на Україні 1914 — в 121 нас. пункті. Робітники України матеріально підтримували газету. На гроші, зібрані гірниками Донбасу, «П.» організувала видання «Шахтёрского листка». В 1912—14 в «П.» було опубліковано понад 16 тис. кореспонденцій, у т. ч. 1550 з України. Величезну роль у піднесенні парт. роботи і розгортанні революц. робітн. руху на Україні відіграли надруковані в «П.» статті В. І. Леніна про Україну, зокрема «Кадети про українське питання», «Землевпорядження і сільська біднота». Газета допомагала зміцнювати існуючі й створювати нові більшовицькі орг-ції на Україні. Питання про роботу редакції «П.» обговорювалося на *Краківській нараді ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913*. Нарада прийняла написану В. І. Леніним резолюцію «Про реорганізацію і роботу редакції газ. „Правда"», в якій накреслено заходи щодо поліпшення діяльності редакції. В дореволюц. час «П.» зазнавала постійних поліцейських репресій — газету конфісковували, проти редакторів її порушувалися судові справи. Царський уряд 8 разів закривав «П.», але вона виходила під ін. назвами: «Рабочая правда», «Северная правда», «Правда труда», «За правду», «Пролетарская правда», «Путь правды», «Рабочий», «Трудовая правда». Протягом двох з лишком років було випущено 636 номерів «П.». 8 (21).VII 1914 цар. уряд заборонив видання газети. Після повалення царизму, за рішенням Бюро ЦК РСДРП(б), з 5 (18).III 1917 «П.» почала виходити як орган Центр. і Петерб. к-тів партії. 5 (18).IV 1917 до складу редакції після повернення з еміграції ввійшов В. І. Ленін. Під керівництвом В. І. Леніна газета сприяла зростанню революц. свідомості мас, їхній згуртованості навколо партії більшовиків, викривала підступи контрреволюції, зрадницьку роль дрібнобурж. партій — меншовиків, есерів, анархістів. У липні—жовтні 1917 «П.», переслідувана контрреволюц. бурж. Тимчасовим урядом, виходила під назвами «Листок „Правды"», «Рабочий и солдат», «Пролетарий», «Рабочий», «Рабочий путь». Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції з 27.X (9.XI) 1917 газета виходить під своєю початковою назвою як орган ЦК партії. «П.» подала неоціненну допомогу укр. народові в боротьбі за владу Рад на Україні. Винятково важливе значення для трудящих України мали надруковані в «П.» статті В. І. Леніна «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії» та ін., які викривали укр. бурж. націоналістів, Центральну раду, підкреслювали, що дружба трудящих України і Росії є найважливішою запорукою соціального і нац. визволення України та створення суверенної Укр. д-ви. «П.» відіграла велику роль у перемозі соціалістичної революції на Україні, вітала створення Української Радянської Республіки. Через «П.» ЦК партії, особисто В. І. Ленін подавали постійну допомогу більшовикам України у створенні місцевої революц. преси. За допомогою і при активній підтримці «П.» на Україні було створено газ. «*Звезда*», «*Голос пролетария*», «*Голос социал-демократа*», «*Донецкий пролетарий*», «*Пролетарий*», які систематично передруковували матеріали «П.», ленінські статті, доповіді, промови.

З березня 1918 «П.» видається в

Москві, до 1952 — орган Центрального і Моск. к-тів партії, з жовтня 1952 — орган ЦК КПРС. Значення «П.» в історії КПРС надзвичайно велике. «П.» — ідейна зброя партії, колективний пропагандист, агітатор і організатор у боротьбі за перетворення в життя політики партії. «П.» перебувала в центрі боротьби за чистоту і єдність лав партії, вела рішучу боротьбу проти меншовиків, ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, викриваючи їхню зрадницьку роль. Після перемоги Великого Жовтня діяльність «П.» спрямована на здійснення творчих завдань соціалістичної революції. На своїх сторінках газета розгорнула кампанію за індустріалізацію країни, широко висвітлювала питання колективізації с. г., соціалістичного змагання, ліквідації неписьменності тощо. В газеті виступали видатні діячі науки, культури, новатори виробництва. В період Великої Вітчизн. війни «П.» — організатор боротьби проти фашизму. Сторінки «П.» — літопис істор. перетворень, які звершуються під керівництвом Комуністичної партії. Газета активно сприяє здійсненню екон. і соціальної політики, згуртуванню рядів партії, зміцненню її зв'язків з масами. Газета вносить великий вклад у боротьбу за дальше зміцнення позицій світового соціалізму, за політ. та ідейну згуртованість міжнар. комуністичного і робітн. руху, за забезпечення миру і безпеки народів. «П.» є найпопулярнішою і найвпливовішою газетою в СРСР. Тираж її 11 млн. примірників (1981). Вона має 63 постійних кореспонденти у всіх союзних республіках, областях, великих пром., наукових, культурних центрах країни (в т. ч. на Україні 8 кореспондентів), а також у зарубіжних країнах. Газету нагороджено двома орденами Леніна (1945, 1962), орденом Жовтневої Революції (1972). На ознаменування виходу першого номера «П.» день 5.V став (починаючи з 1914) святом робітн. преси, тепер — святом радянської преси.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про газету «Правда» див. Предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; В. И. Ленин и «Правда». 1912—1962. М., 1962; Страницы славной истории. Воспоминания о «Правде». М., 1962; Андронов С. А. Боевое оружие партии. Газета «Правда» в 1912—1917 гг. Л., 1962; Ленин в «Правде». Воспоминания. М., 1970; Бережной А. Ф. Ленин — создатель печати нового типа (1893—1914 гг.). Л., 1971; Логинов В. Т. Ленинская «Правда». 1912—1914 гг. М., 1972; Кузнецов И. В., Фингерит Е. М. Газетный мир Советского Союза, т. 1. М., 1972; Дорогами дружбы. М., 1972.

«ПРА́ВДА» — укр. літературно-науковий і політ. журнал буржуазно-ліберального (1867—70, 1872—80, 1883—84) і буржуазно-націоналістичного (1888—95) напрямів, орган «*народовців*». Виходила у Львові. Виразниками ідейних позицій «П.» в 60—70-х рр. були П. Куліш, А. Вахнянин, В. Барвінський, а в 80—90-х рр.— О. Конiський, О. Барвінський, Ю. Романчук, В. Антонович. Через відсутність прогресивного органу в «П.» друкували твори, переклади і статті М. Старицький, Ю. Федькович, М. Драгоманов, О. Терлецький, В. Навроцький, І. Франко, М. Коцюбинський, І. Манжура, В. Самійленко, І. Карпенко-Карий, Б. Грінченко, Дніпрова Чайка, А. Кримський та ін., вперше виступили І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Рудченко. Бурж.-націоналістичні тенденції і політ. платформу «П.» гостро критикували М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, проти неї вела боротьбу революц.-демократична журналістика (*«Громадський друг»*, *«Дзвін»*, *«Молот»*, *«Народ»*, *«Життє і слово»*). *О. І. Дей.*

«ПРА́ВДА» («Pravda») — щотижнева газета ЦК чехословац. комуністичної групи в Рад. країні в роки громадян. війни. Під час перебування керівного центру чехословац. комуністів на Україні (1919—20) газету видавали чес. мовою в Києві. Перший номер вийшов 1.V 1919. Редакторами газети були Ф. Коза і Ю. Хораз. Газета висвітлювала становище в Рад. республіці і революц. події в Європі, особливо в Чехословаччині. В газеті друкували теор. статті й документи РКП(б). Зокрема, було надруковано прийняту VIII з'їздом РКП(б) Програму партії. Газета викривала антирад. діяльність чес. буржуазії.

«ПРА́ВДА ТРУДА́» — одна з назв, під якою виходила [з 11 (24). IX по 9 (22).X 1913] газ. *«Правда»*.

«ПРА́ВДА ТРУДА́» — нелегальна більшовицька газета, яку видавав Макіївський комітет РСДРП за підписом Донецького комітету РСДРП в липні — серпні 1916. Вийшло 2 номери. В № 1 було передруковано з № 4 *«Социал-демократа»* (центр. орган партії) статтю В. І. Леніна «Кілька тез». Газ. пропагувала лозунги більшовиків з питань війни, миру і революції.

«ПРА́ВДА УКРАЇНЫ» — газета, орган ЦК Компартії України, Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР. Видається в Києві 6 раз на тиждень рос. мовою. Почала виходити з 1.I 1938 під назвою «Советская Украина» як орган ЦК і Київ. обл. к-ту КП(б)У. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з вересня 1941 до серпня 1943 газету видавали в Харкові, Саратові, Москві й Ворошиловграді; через лінію фронту її доставляли на тимчасово окуповану територію України й розповсюджували серед населення. В січні 1943 «Советскую Украину» об'єднано з газ. «Комуніст». Це видання дістало назву *«Радянська Україна»*. З серпня 1943 газету видавали в Харкові (до листопада 1943 укр. і рос. мовами). З 7.XI 1943 відновила свій вихід як самостійне видання. Під тепер. назвою друкується з 11.I 1944 (з 11.II 1944 — в Києві). «П. У.» широко висвітлює політ., екон. і культурне життя республіки, діяльність парт., рад. і громад. орг-цій та міжнар. події. В газеті систематично друкуються офіційні парт. і держ. документи. «П. У.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

А. Т. Зоненко.

«ПРА́ВДЫ» БЕ́РЕГ — частина Сх. Антарктиди приблизно між 88° та 100° сх. д., між шельфовими льодовиками Західним і Шеклтона. Омивається морем Дейвіса. «П.» Б. круто підвищується на Пд. до 1500 м; вкритий льодовим покривом, грубизна якого до 1000 м. На «П.» Б.— рад. наук. обсерваторія Мирний (з 1956). Названий на честь газ. «Правда».

ПРА́ВДИЧ-НЕМИ́НСЬКИЙ Володимир Володимирович (1879, Київ — 17.V 1952, Москва) — укр. рад. фізіолог, доктор біол. наук (з 1935). Закінчив фіз.-матем. (1907) і мед. (1917) ф-ти Київ. ун-ту. Праці П.-Н. присвячені переважно проблемам електрофізіології; він розробив методику реєстрації *біоелектричних потенціалів* і вперше записав біотоки головного мозку; ряд праць П.-Н. стосується питань вивільнення аміаку при збудженні нервової тканини, антагонізму між іонами амонію і магнію в організмі, фагоцитарної активності крові тощо.

ПРАВЕ́ЦЬ, стовбняк — гостре інфекційне захворювання людини і тварин, що характеризується болісним напруженням та корчами (*судорогами*) м'язів.

Спричинюється правцевою паличкою (Clostridium tetani), яка разом з випорожненнями тварин потрапляє у зовн. середовище і роками може зберігати свою життєздатність; *анаероб*: спори проростають лише у безкисневому середовищі, виробляючи при цьому дуже сильну *отруту*, яка й спричинює хворобу (місцевий або заг. П.) внаслідок своєї специфічної дії на *нервову систему*. Безкисневе середовище звичайно створюється у забруднених *ранах*, особливо коли в рану потрапляє городня чи садова земля, іноді це трапляється навіть при незначних колотих ранах ніг, напр. колючками з дерев. Спорами збудника П. можуть забруднюватися пуповина новонародженого, порожнина матки, каріозні зуби тощо. Розрізняють П. місцевий, загальний тощо. Місцевий П. характеризується тривалим болісним напруженням м'язів навколо рани (від кількох тижнів до кількох місяців), особливо при різних подразненнях та фіз. навантаженнях. Заг. П. також починається з місцевих явищ, до яких згодом приєднуються напруження жувальних м'язів (важко жувати тверду їжу, відкривати рота, говорити через зціплені зуби), м'язів шиї (важко зігнути шию) та обличчя (т. з. сардонічна посмішка), потім настають заг. судороги. Тривалість *інкубаційного періоду* залежить від інтенсивності накопичення збудника та його отрути. Заг. П. з особливо тяжким перебігом найчастіше буває при інкубаційному періоді до 5 діб. Заг. напруження м'язів поширюється зверху вниз, звичайно підвищується т-ра, виникає пітливість, свідомість повністю зберігається. Періодичні заг. судороги призводять до невимовних страждань. Профілактика П. забезпечується плановим запобіжним щепленням, а також обов'язковою первинною обробкою ран з видаленням сторонніх тіл, зрошуванням

ПРАВИЙ УХИЛ У ВКП(6)

Правильна машина. Двосторонній кривошипний правильний прес: *1* — стіл; *2* — ролик; *3* — пуансон.

перекисом водню. За призначенням лікаря вводять протиправцеву сироватку, антибіотики та ін. Лікують таких хворих у відділеннях *реанімації*.

Серед тварин на П. найбільше хворіють коні, рідше ін. тварини. Хворі тварини важко пересуваються, ноги широко розставлені, шия витягнута, корчі. Дихання утруднене, безперервно виділяється піт. Тварина гине на 3—10-й день. Заходи боротьби: протиправцева сироватка, заспокійливі засоби. Профілактика — запобігання травмам, своєчасне очищення і знезараження ран, імунізація *анатоксином*.

Літ.: Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971; Основы ветеринарии. М., 1978. *О. С. Сокіл* (П. у людини).

ПРА́ВИЙ У́ХИЛ У ВКП(6) — опортуністична течія в Комуністичній партії, що 1928—30 була гол. небезпекою для партії. П. у. практично вів до капітуляції перед капіталізмом. Лідерами П. у. були М. І. Бухарін, О. І. Риков, М. П. Томський, які виступали проти ленінської лінії партії в питаннях будівництва соціалізму в СРСР. Ревізуючи марксистсько-ленінське вчення про *класову боротьбу* і *диктатуру пролетаріату*, праві ухильники прагнули нав'язати партії політику угод з куркульсько-капіталістичними елементами міста і села, чинили опір політиці розвитку важкої індустрії, виступали проти високих темпів соціалістичної *індустріалізації, колективізації сільського господарства*. Перекручуючи *кооперативний план В. І. Леніна*, вони заперечували ленінське вчення про те, що гол. шляхом села до соціалізму є виробнича кооперація. Праві вважали, що соціалістичну перебудову села можна здійснити через розвиток постачально-збутової кооперації. Шлях до розв'язання зернової проблеми й піднесення с.-г. виробництва вони вбачали в розвитку не колгоспів і радгоспів, а індивідуального сел. г-ва, насамперед куркульського. Захищаючи по суті інтереси куркульства, вони пропонували зняти всякі обмеження і надзвичайні заходи щодо нього, йти на поступки капіталістичним елементам, розв'язувати ринкову стихію. Теор. основою П. у. була антиленінська «теорія» Бухаріна про затухання класової боротьби і мирне вростання капіталістич. елементів у соціалізм. Праві порушували парт. дисципліну, вдавалися до фракційних методів боротьби, намагаючись створити антипарт. блок з троцькістами (див. *Троцькізм*). Праві вели фракційну роботу і в Комінтерні, й у ряді зарубіжних компартій, де П. у. фактично змикався з *реформізмом*. VI конгрес Комінтерну (серпень 1928) закликав компартії до рішучої боротьби проти П. у. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(6) (квітень 1929) відзначив, що платформа П. у. фактично стала прапором, під яким групувалися всі ідейні противники й класові вороги Рад. влади. XVI з'їзд ВКП(6) (1930) визнав погляди правих несумісними з перебуванням у партії. П. у. у ВКП(6) було ідейно й організаційно розгромлено. Значний вклад у справу розгрому П. у., зміцнення ідейної й орг. єдності партії внесла Компартія України. Організаційно-політичний розгром П. у. мав важливе значення для втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму в СРСР, зміцнення обороноздатності країни.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 4. К., 1980; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1—2. К., 1972—73; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Ваганов Ф. М. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром (1928—1930). М., 1970; Коломийченко И. И., Потеряйко Я. И. Борьба КП(б)У против правого уклона за ленинское единство рядов партии. К., 1979. *А. Ф. Вовчик.*

ПРА́ВИЛА ВНУ́ТРІШНЬОГО РОЗПОРЯ́ДКУ КОЛГО́СПУ — основні норми, якими регулюється внутрішній трудовий розпорядок у *колгоспі*. Розробляються в кожному колгоспі його правлінням на основі Примірних правил внутрішнього розпорядку колгоспу, схвалених Союзною *Радою колгоспів* 4.III 1970, і затверджуються заг. зборами членів колгоспу (зборами уповноважених). П. в. р. к. регулюють організацію виробництва і праці в колгоспі, визначають тривалість і розпорядок *робочого дня*, порядок застосування заходів морального і матеріального заохочення колгоспників, а також порядок застосування дисциплінарних стягнень до членів колгоспу, які порушують *дисципліну трудову*. В Правилах визначається порядок надання вихідних днів і оплачуваних відпусток, мінімум трудової участі працездатних колгоспників у громад. колг. виробництві, регулюються питання охорони праці і обслуговування особистих потреб колгоспників. П. в. р. к. обов'язкові для всіх колгоспників, а з урахуванням норм *трудового законодавства* поширюються і на осіб, які працюють у колгоспах за *трудовими договорами*.

І. М. Миронець.

ПРА́ВИЛА ВНУ́ТРІШНЬОГО ТРУДОВО́ГО РОЗПОРЯ́ДКУ — норми внутр. трудового розпорядку, що встановлюються *адміністрацією* за погодженням з к-том профспілки на підприємствах, в установах і організаціях на підставі *Типових правил внутрішнього трудового розпорядку*.

ПРА́ВИЛА ДОРО́ЖНЬОГО РУ́ХУ — в СРСР осн. нормативний акт, що регламентує порядок дорожнього руху і взаємовідношення учасників його — водіїв, пішоходів і пасажирів. Сприяють додержанню належної швидкості руху і безпеці його, встановлюють значення сигналів *світлофора, знаків дорожніх* і дорожньої розмітки, визначають дії учасників дорожнього руху в найхарактерніших умовах і ситуаціях, містять перелік вимог, яким мають відповідати транспортні засоби, тощо. Діють всюди, де можливий рух трансп. засобів. За невиконання П. д. р. законодавством передбачено карну, адміністративну або дисциплінарну відповідальність. Вперше правила автомоб. руху були запроваджені в практику (1896) в Англії, згодом їх почали застосовувати в ін. країнах. Декретом, підписаним 10.VI 1920 В. І. Леніним, затверджено перші за Рад. влади П. д. р.— «Про авторух по м. Москві та її околицях (Правила)». До 1940 в СРСР єдиних П. д. р. не було, їх розробляли і затверджували міські, обласні й крайові Ради депутатів трудящих. Перші типові правила руху по вулицях і шляхах СРСР, на основі яких розроблялися місцеві П. д. р., почали діяти з 1940. Пізніше (з 1957) на основі вдосконалених типових правил створювалися і впроваджувалися республіканські П. д. р. Єдиними для всієї території СРСР правилами почали користуватися з 1.I 1961 (з 1965 — «Правила руху по вулицях міст, населених пунктів і шляхах Союзу РСР»). З 1.I 1973 були введені в дію нові П. д. р. з урахуванням вимог Конвенції про дорожній рух і Конвенції про дорожні знаки і сигнали (1968, Відень). Ці правила також змінювались і доповнювались (1975, 1976, 1979). У діючих в СРСР (з 1.VI 1980) П. д. р. враховано передовий вітчизн. і міжнар. досвід у галузі автомоб. транспорту і дорожнього руху, положення нових ГОСТів — «Знаки дорожні. Загальні технічні умови» і «Технічні засоби організації дорожнього руху. Правила застосування», ін. документів з проблеми безпеки дорожнього руху.

В. М. Краснопивцев.

ПРАВИ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, на якій виправляють кривину металевих заготовок і виробів. До найпоширеніших належать роликові П. м., де між верхніми і нижніми роликами обтискують і вирівнюють листовий і сортовий *прокат*. Є й П. м.: роторні, на яких усувають овальність труб; косовалкові, що ними виправляють профілі круглого перерізу і труби; розкруткові, за допомогою яких обробляють некруглі труби, і розтяжні, де обробляють тонкі листи і штаби. На правильних пресах (мал.) виправляють рейки, труби та ін. вироби переважно видовженої форми. Іноді на П. м. виконують вигинальні роботи.

ПРА́ВІ СОЦІАЛІ́СТИ — реформістська течія в *соціал-демократії*. П. с. заперечують революц. принципи марксизму-ленінізму, обстоюють і проводять на практиці політику, спрямовану на класове співробітництво пролетаріату з буржуазією і на розкол робітн. класу. Див. *Опортунізм, Ревізіонізм, Реформізм*.

ПРАВЛІ́ННЯ — 1) Колегіальний орган управління деяких орг-цій, здебільшого кооп. та громад., і установ (напр., П. колгоспу, П. спілки письменників, П. кооперативу, П. банку). Утворюється шляхом виборів членами орг-ції або призначення вищестоящою інстанцією. Функції та права П. визначаються статутом відповідної орг-ції або положенням про неї. Очолюється головою. 2) Губернське П.— в дореволюц. Росії гол. адм. установа *губернії* (з 1775).

«ПРАВЛІ́ННЯ ГЕ́ТЬМАНСЬКОГО У́РЯДУ» — орган, створений царським урядом 1734 після смерті гетьмана Д. П. *Апостола* для управління Лівобережною Україною.

До складу «П. г. у.» входили царський резидент кн. О. І. Шаховський (до 1737 — фактичний голова його) з двома рос. урядовцями і генеральний обозний Я. Ю. Лизогуб з двома укр. старшинами. Створення «П. г. у.» мало на меті дальше обмеження автономії України. Існувало до обрання гетьманом К. Г. *Розумовського* (1750).

ПРА́ВО — сукупність встановлених або санкціонованих *державою* загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, додержання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю д-ви. П. виражає держ. волю класу або *класів суспільних*, яким належить *влада державна* в країні. Зміст цієї волі визначається екон. ладом суспільства, характером виробничих відносин, співвідношенням класових сил. П., як і д-ва,— категорія історична. Воно виникає лише на певному ступені розвитку людства, коли розклад первіснообщинного ладу призводить до розшарування суспільства на антагоністичні класи, до виникнення приватної власності і прагнення економічно пануючої меншості, що склалася із збагатілої родової верхівки, увічнити і зміцнити своє панування. Економічно пануючий клас, що організував свою силу в д-ву, проголошує від її імені загальнообов'язковими ті звичаї, які відповідають його класовим інтересам, або, перетворюючи свою волю на державну, встановлює нові загальнообов'язкові правила поведінки. «Воля, коли вона державна, повинна бути виражена як з а к о н, установлений в л а д о ю» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 32, с. 332). Таким чином, П. від часу свого виникнення стає в класово антагоністичних суспільствах інструментом закріплення, зміцнення і розвитку сусп. відносин, що відповідають інтересам економічно пануючого класу, який за допомогою д-ви стає й політично пануючим класом, набуваючи завдяки цьому нових засобів для придушення й експлуатації пригнічених класів. Разом з тим у розвинутих, особливо сучасних, суспільствах з складними відносинами П., правове регулювання відображає певною мірою інтереси, політ. вимоги класів і *груп соціальних*, які не перебувають при владі. Це зумовлюється їхньою організованістю, здатністю впливати на політ. процеси, що відбуваються в країні, розстановкою класових сил у певних суспільно-істор. умовах. Чим вищий рівень класової боротьби, тим більшими є законодавчі поступки, що їх пануючі класи змушені надавати пригнобленим класам. На зміст і розвиток П. істотно впливають і пануючі в суспільстві ідеологія, релігія, нац. традиції, культура тощо. П. нерозривно пов'язане з д-вою. Адже саме д-ва встановлює або санкціонує правила поведінки, які в своїй сукупності утворюють П. Вона забезпечує й реалізацію правових приписів і функціонування сусп. відносин відповідно до них, застосовуючи для цього в разі необхідності держ. примус, оскільки П. «є ніщо без апарату, здатного п р и м у ш у в а т и додержувати норм права» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 33, с. 94). Загроза застосування примусу при невиконанні норм П. відрізняє ці норми від ін. соціальних норм, зокрема, *моралі, звичаю*, норм громад. орг-цій тощо. Проте і д-ва неможлива без П. Адже саме за допомогою П., його норм конструюється *механізм держави*, встановлюються податки, необхідні для його утримання, здійснюється процес держ. управління, визначаються взаємні права д-ви і громадянина тощо. П.— один з найважливіших елементів надбудови над екон. базисом класового суспільства (див. *Базис і надбудова*). Будучи зумовленим екон. ладом суспільства, характером існуючих у ньому виробничих і класових відносин, П., в свою чергу, справляє зворотний вплив на ці відносини, сприяючи розвиткові одних і, навпаки, гальмуючи інші. Але можливості такого впливу П. на сусп. відносини в істор. плані обмежені, оскільки воно не може ні обійти, ні скасувати дії об'єктивних закономірностей сусп. розвитку. Разом з тим класове суспільство не знає ін. системи соціальних норм, що забезпечували б таке функціонування сусп. організму, яке відповідало б інтересам пануючого класу (класів). Загальнообов'язковість правових норм, їхня точність і формальна визначеність, забезпеченість їхнього застосування з боку д-ви роблять П. важливим інструментом регулювання сусп. відносин, надаючи їм впорядкованості й стабільності. Кожній *суспільно-економічній формації* відповідає певний істор. тип П. Історично першим було рабовласницьке П., яке закріплювало приватну власність рабовласників на засоби виробництва і рабів. Раб вважався річчю (об'єктом, а не суб'єктом П.). Панування рабовласника над ним було необмеженим. Раб не мав ніяких прав. Цей порядок суспільних відносин охоронявся рабовласницьким П. за допомогою найжорстокіших *санкцій*. Феод. П. закріплювало і охороняло сусп. відносини, основу яких становила феод. власність на землю і неповна власність феодала на безпосереднього виробника — селянина, прикріпленого до землі (див. *Кріпосне право*). На відміну від феод. і рабовласницького П., що було П. відвертої нерівності, бурж. право, яке виникло на базі капіталістичної власності на засоби виробництва, формально визнає робітника суб'єктом П., незалежним від капіталіста. Насправді ж, позбавлений власності на знаряддя і засоби виробництва, робітник змушений «добровільно» продавати свою робочу силу на пропонованих капіталістом умовах. Хоч з формального боку бурж. П. виступає як право свободи і рівності (в ньому немає позаекон. примусу), фактично воно захищає інтереси буржуазії (в сучасних умовах — великої монополістичної буржуазії), прирікаючи трудящих на безробіття, зубожіння і голод. Засновані на різних формах приватної власності, рабовласницьке, феод. і бурж. П. є П. експлуататорським, що має на меті захистити привілейоване становище незначної меншості й тримати в покорі більшість населення — експлуатованих. Соціалістичне П. за своїм класовим змістом і суттю є П. нового, історично вищого типу. Воно грунтується на економіці, в основі якої лежить суспільна, соціалістична власність на засоби виробництва, що виключає експлуатацію людини людиною. Соціалістичне П., на відміну від П. експлуататорських суспільно-екон. формацій, з часу свого виникнення виражає держ. волю не незначної меншості населення, а його переважної більшості — всіх трудящих, а в умовах розвинутого соціалізму — всього єдиного в соціально-політ. і ідейному відношеннях народу. Перетворення П. періоду диктатури пролетаріату на загальнонар. П.— результат докорінних змін, що відбуваються в сфері економіки, соціальної структури соціалістичного суспільства і пов'язаних з цим змін у сусп. відносинах. Оскільки в умовах розвинутого соціалізму П. відображає волю всього народу, неухильне додержання його норм стає внутр. закономірністю життя соціалістичного суспільства (див. *Соціалістична законність*), основою дальшого розвитку його політ. системи, поглиблення *соціалістичної демократії*, реального забезпечення прав і свобод громадян. Виконання норм П. всіма учасниками сусп. відносин грунтується на їхній високій свідомості та ідейній загартованості, що є результатом виховної роботи, здійснюваної соціалістичною д-вою, керованою марксистсько-ленінською партією. Примус як засіб реалізації правових норм в умовах соціалізму виконує допоміжну роль (див., зокрема, *Радянське соціалістичне право*). В істор. перспективі загальнонар. П., як і загальнонар. д-ва, є закономірним розвитком д-ви і П. диктатури пролетаріату на шляху розвитку соціалістичного суспільства до комунізму, коли соціалістична державність переросте в комуністичне суспільне самоврядування, а соціалістичне П.— у правила соціалістичного співжиття. Див. також *Галузь права, Система права*.

Літ: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 39. Про державу; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Конституция СССР и развитие советского законодательства. М., 1981; Марксистско-ленинская общая теория государства и права, т. 1—4. М., 1970—73; История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. К., 1971; Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. К критике ученій о праве. М., 1971; Алексеев С. С. Проблемы теории права, т. 1—2. Свердловск, 1972 — 73; Бурчак Ф. Г. Про державу і право. К., 1976; Явич Л. С. Право и общественные отношения. М., 1971.

Ф. Г. Бурчак.

ПРА́ВО ВЛА́СНОСТІ — юрид. вираз екон. відносин *власності*, що лежать в основі *виробничих відносин* класового суспільства; основний інститут *цивільного права*. Закріплює екон. відносини власності, які визначають усі майнові відносини в суспільстві. В експлуататорських суспільно-екон. формаціях П. в. служило і служить цілям пригноблення трудящих. У соціалістичному суспільстві воно використовується для задоволення матеріальних і культур. потреб трудящих, вдосконалення соціалістичних виробничих відносин і перетворення їх на комуністичні. Основу екон. системи СРСР становить *соціалістична власність* у формі держ. та колгоспно-кооп. власності на засоби виробництва (ст. 10 Конституції СРСР, ст. 10 Конституції УРСР). Держ. (загальнонар.) власність є основною формою соціалістичної власності (ст. 11 Конституції СРСР). У системі П. в. в СРСР розрізняють право держ. (загальнонар.) власності, право колгоспно-кооп. власності, право власності профспілкових та ін. *громадських організацій*, право *особистої власності* (ст. 21, 23, 24, 25 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік; гл. 7—10 ЦивК УРСР). Разом з тим у межах заг. поняття «право власності» необхідно розрізняти П. в. в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. Перше — це сукупність норм, що містяться в правових актах (законах, постановах уряду та ін.), покликаних регулювати екон. відносини власності. Друге — це право, яке належить конкретному суб'єктові (державі, колгоспові, громад. орг-ції, громадянинові) в *правовідносинах*, форму яких набирають урегульовані правовими нормами екон. відносини власності. Суб'єктивне П. в. характеризується тим, що воно є: а б с о л ю т н и м (власникові протистоїть неозначене коло зобов'язаних осіб, і всі вони повинні утримуватися від дій, які можуть порушити його право), р е ч о в и м (об'єктом цього права є завжди матеріальний предмет, *річ*), н а й ш и р ш и м з а с в о ї м з м і с т о м (власникові належить у межах, встановлених законом, право *володіння*, *користування* та *розпорядження* майном). Відповідно це право захищається окремими позовами — віндикаційним (див. *Віндикація*) та негаторним (див. *Негаторний позов*). Особливістю здійснення П. в. Рад. д-вою є те, що воно закріплює *майно* за держ. орг-ціями, які не стають власниками його, але набувають на нього право оперативного управління, яке відповідає цілям і завданням їхньої діяльності, плановим завданням та призначенню майна (ст. 21 Основ; ст. 89 ЦивК УРСР). Це право оперативного управління виникає й у міжгосп. орг-ціях та об'єднаннях, учасниками яких є чи до складу яких входять колгоспи, ін. кооп. орг-ції, держ. підприємства, об'єднання та організації.

О. А. Пишкін.

ПРА́ВО ВНО́СИТИ ПРОПОЗИ́ЦІЇ до державних органів і громадських організацій СРСР — одне з основних (конституційних) політичних прав, яке полягає в гарантованій можливості кожного рад. громадянина безпосередньо звертатися до держ. органів та громадських організацій з пропозиціями про поліпшення їхньої діяльності, критикувати недоліки в їхній роботі. Закріплено у ст. 49 Конституції СРСР (ст. 47 Конституції УРСР). Гарантії здійснення цього права закріплено як у конституціях (відповідно до яких переслідування за критику забороняється, а особи, винні в цьому, притягуються до відповідальності), так і в ін. законодавчих актах, зокрема в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 12.IV 1968 «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян» (у редакції Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4. III 1980), рядом постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про розгляд листів трудящих. Ці нормативні акти визначають, що *службові особи* органів, орг-цій, підприємств та установ, до яких надійшли пропозиції та заяви громадян, зобов'язані розглянути їх у строк до одного місяця і дати відповідь, а на заяви, що не потребують додаткового вивчення та перевірки, — відповісти не пізніше як через 15 днів від дня їхнього надходження.

Л. В. Ніколаєва.

ПРА́ВО НА ВІДКРИ́ТТЯ — за рад. правом сукупність правових норм, що регулюють відносини, пов'язані з відкриттям невідомих раніше закономірностей, властивостей і явищ матеріального світу. П. на в. не поширюється на відкриття географічні, археологічні, палеонтологічні, корисних копалин і відкриття в галузі *суспільних наук*. Рад. д-ва конституційно гарантує (ст. 47 Конституції СРСР; в УРСР — ст. 45 Конституції УРСР) громадянам СРСР *свободу науково-технічної і художньої творчості*. Права авторів, винахідників і раціоналізаторів охороняються державою. Авторові (співавторам) Державний комітет СРСР у справах винаходів і відкриттів видає диплом на підставі заявки, яка містить опис відкриття, його теор. обгрунтування, експериментальне підтвердження, документи про *пріоритет* — дату, коли вперше було викладено суть відкриття. За бажанням автора (співавторів) відкриття може бути назване його ім'ям або одержати спец. назву. Винагорода до 5 тис. крб. виплачується авторам Держ. комітетом СРСР у справах винаходів і відкриттів при врученні дипломів. Установа, в якій було зроблено відкриття, одержує свідоцтво на підтвердження цієї обставини. П. на в. вперше запроваджено в СРСР. З 1957, коли було прийнято рішення про видачу диплому № 1, зареєстровано (на січень 1982) 246 відкриттів. П. на в. регулюється *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цив. кодексами союзних республік, зокрема *Цивільним кодексом УРСР*, Положенням про відкриття, винаходи і рацпропозиції 1973 та ін. Всесвітньою організацією *інтелектуальної власності* 1978 започатковано міжнар. систему охорони П. на в. на підставі Женевського договору про реєстрацію наукових відкриттів.

Літ.: Цивільний кодекс Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1971.

Є. Ф. Мельник.

ПРА́ВО НА ВІДПОЧИ́НОК — одне з основних (конституційних) соціально-екон. прав громадян СРСР. Закріплене й гарантоване Конституцією СРСР (ст. 41) та конституціями союзних (ст. 39 Конституції УРСР) і автономних республік. Забезпечується встановленням для робітників і службовців *робочого тижня*, що не перевищує 41 години, скороченим робочим днем для ряду професій і виробництв; зменшенням тривалості робочого часу при *нічній роботі*, наданням щорічних оплачуваних *відпусток*, додержанням щотижневих *вихідних днів*; скороченням робочого часу в передсвяткові і передвихідні дні, наданням обідніх перерв під час роботи, забороною, як заг. правило, надурочних робіт. Здійснення П. на в. реально забезпечується й наданням у розпорядження трудящих санаторіїв, пансіонатів і будинків відпочинку, розширенням мережі культурно-освітніх закладів, розвитком масового спорту, фіз. культури і *туризму* тощо. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено збільшити мінімальну тривалість щорічної оплачуваної відпустки для колгоспників до рівня тривалості мінімальної відпустки, встановленої для робітників і службовців.

Є. О. Монастирський.

ПРА́ВО НА ЖИТЛО́ — одне з основних (конституційних) соціально-екон. прав громадян СРСР, спрямоване на задоволення їхньої потреби в житлі. Рад. Конституція 1977 однією з перших у світі проголосила це життєво важливе для людини право. Воно охоплює: право на одержання впорядкованого, розрахованого на постійне проживання житлового приміщення, що відповідає встановленим нормам, у будинках держ. і громад. *житлового фонду* і фонду *житлобудівних кооперативів* (ЖБК); право на будівництво або придбання житлового будинку (частини будинку) в особисту власність; право стабільного користування відповідним житловим приміщенням наймачем, членом ЖБК, власником будинку і членами їхніх сімей. Згідно з ст. 44 Конституції СРСР і відповідними статтями конституцій союзних (ст. 42 Конституції УРСР) і авт. республік воно забезпечується розвитком і охороною держ. і громад. житлового фонду, сприянням кооп. та індивідуальному житловому будівництву, справедливим розподілом під громад. контролем житлової площі, яка надається в міру здійснення програми будівництва благоустроєних жител, а також невисокою платою за квартиру і комунальні послуги (див. *Квартирна плата*). Деяким категоріям спеціалістів відповідно до законодавства (див., зокрема, *Основи*

житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік) надається безплатна квартира з опаленням і освітленням. Рад. громадяни повинні дбайливо ставитись до наданого їм житла, утримувати його в належному стані, вживати заходів до збереження житла, додержувати правил користування житловим приміщенням і утримання житлового будинку, провадити за свій рахунок відповідний поточний ремонт.

М. О. Голодний.

ПРА́ВО НА КОРИСТУВА́ННЯ ДОСЯ́ГНЕННЯМИ КУЛЬТУ́РИ — одне з основних (конституційних) прав громадян СРСР у галузі культурного життя. Конституційно закріплено в ст. 46 Конституції СРСР 1977 і відповідних статтях конституцій союзних (ст. 44 Конституції УРСР) і авт. республік. Це право гарантується загальнодоступністю цінностей вітчизняної та світової культури, які є в держ. і громад. фондах; розвитком і рівномірним розміщенням культурно-освітніх закладів на території країни; розвитком *телебачення* і *радіо*, книговидавничої справи і періодичної *преси*, мережі безплатних *бібліотек*; розширенням культур. обміну з зарубіжними країнами. П. на к. д. к. забезпечується й ін. правовими гарантіями, які є як у конституційних положеннях, так і в нормах союзного і респ. законодавства про культуру. П. на к. д. к. передбачає конституційний обов'язок піклування про охорону пам'яток історії і культури (ст. 68 Конституції СРСР, ст. 66 Конституції УРСР).

М. О. Пухтинський.

ПРА́ВО НА МАТЕРІА́ЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕ́ЧЕННЯ в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника — одне з основних (конституційних) соціально-екон. прав громадян СРСР. Визначено й гарантовано ст. 43 Конституції СРСР, конституціями союзних (в УРСР — ст. 41 Конституції УРСР) і авт. республік. Комплекс прав на матеріальне забезпечення гарантується різними формами *соціального забезпечення*. Екон., політ., юрид. та ідеологічні гарантії в даній сфері соціально-екон. прав громадян закріплено також в *Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я*, нормативних актах про *пенсії державні в СРСР*, *пенсії колгоспникам* тощо. Осн. гарантіями права на матеріальне забезпечення є: соціальне страхування робітників, службовців і колгоспників; допомога по *тимчасовій непрацездатності*; виплата за рахунок д-ви і колгоспів пенсій за віком, *інвалідністю* і в зв'язку з втратою годувальника; працевлаштування громадян, які частково втратили працездатність; піклування про громадян похилого віку і про інвалідів, ін. форми соціального забезпечення.

М. І. Данченко.

ПРА́ВО НА ОСВІ́ТУ — одне з основних (конституційних) соціально-культурних прав громадян СРСР. Закріплене й гарантоване ст. 45 Конституції СРСР, відповідними статтями конституцій союзних (в УРСР — ст. 43 Конституції УРСР) і авт. республік. П. на о. забезпечується також *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту*, відповідними законами в республіках (в УРСР 1974 прийнято Закон УРСР про нар. освіту) та ін. нормативними актами. В СРСР існує і вдосконалюється єдина система нар. освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить *комуністичному вихованню*, духовному і фіз. розвиткові молоді, готує її до праці і громад. діяльності. П. на о. забезпечується безплатністю всіх видів освіти, здійсненням заг. обов'язкової *середньої освіти* молоді, широким розвитком професійно-тех., серед. спеціальної та вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом; розвитком заочної і вечірньої освіти (з 1959 значно розширено пільги тим, хто навчається без відриву від виробництва); наданням держ. стипендій та пільг учням і студентам, безплатною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою, створенням умов для самоосвіти. Підвищується ефективність роботи всіх ланок і форм нар. освіти, вдосконалюється трудове виховання в школі, посилюється робота по *професійній орієнтації* юнацтва, послідовно здійснюється програма розширення в сільс. місцевості закладів народної освіти.

Р. С. Павловський.

ПРА́ВО НА ОХОРО́НУ ЗДОРО́В'Я — одне з основних (конституційних) соціально-економічних прав громадян СРСР. Конституційно закріплено в ст. 42 Конституції СРСР і відповідних статтях конституцій союзних (ст. 40 Конституції УРСР) та авт. республік. Забезпечується безплатною кваліфікованою мед. допомогою, що подається державними закладами охорони здоров'я; розширенням мережі закладів для лікування і зміцнення здоров'я громадян; розвитком і вдосконаленням *техніки безпеки* і виробничої санітарії; проведенням широких профілактичних заходів; заходами оздоровлення навколишнього середовища (див. *Охорона навколишнього середовища*); особливим піклуванням про здоров'я підростаючого покоління, включаючи заборону дитячої праці, не зв'язаної з навчанням і трудовим вихованням; розгортанням наук. досліджень, спрямованих на запобігання та зниження захворюваності, тощо. П. на о. з. гарантується також *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я*, респ. законами про охорону здоров'я (в УРСР — *Закон УРСР про охорону здоров'я*). Охорона здоров'я народу — одне з найважливіших соціальних завдань Рад. держави. Див. також *Охорона здоров'я, Охорона материнства і дитинства.*

І. П. Бутко.

ПРА́ВО НА ПРА́ЦЮ — одне з основних (конституційних) соціально-екон. прав громадян СРСР; право на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості і не нижче встановленого державою мінімального розміру, включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб. Проголошене ще в перших конституціях Рад. д-ви, П. на п. в особливо широкому обсязі визначено і гарантовано ст. 40 *Конституції СРСР* 1977 та відповідними статтями конституцій союзних (ст. 38 Конституції УРСР) і авт. республік. П. на п. забезпечується в СРСР соціалістичною системою г-ва, неухильним зростанням продуктивних сил, безплатною *професійною освітою*, підвищенням трудової кваліфікації і навчанням нових спеціальностей, розвитком систем *професійної орієнтації* і працевлаштування. Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих переваг при прийнятті на роботу залежно від статі, раси, національної належності і реліг. вірувань не допускається. Рад. законодавство, зокрема *Основи законодавства Союзу РСР* і *союзних республік про працю*, кодекси законів про працю союзних республік (див. *Кодекс законів про працю УРСР*) встановлює ряд юрид. гарантій П. на п. Найважливішими з них є: неприпустимість безпідставної відмови в *прийнятті на роботу*; заборона переводити робітника або службовця на ін. постійну роботу без його згоди; чітка регламентація умов і порядку *звільнення з роботи*; неприпустимість звільнення з ініціативи адміністрації без згоди профспілкового к-ту; встановлення додаткових гарантій здійснення права на працю для жінок, *неповнолітніх*, *молодих спеціалістів* та деяких ін. категорій працівників.

З. К. Симорот.

ПРА́ВО НА СУДОВИ́Й ЗА́ХИСТ — особисте право громадян звертатися в суд за захистом від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно. П. на с. з. закріплено в ст. 57 Конституції СРСР, у конституціях союзних (ст. 55 Конституції УРСР) і авт. республік. Воно є гарантією конституційного положення, за яким поважання особи, охорона прав і свобод громадян є обов'язком усіх держ. органів, *громадських організацій* і *службових осіб*. Законодавчі процесуальні акти гарантують П. на с. з. *Цивільне судочинство* встановлює, що кожна заінтересована особа має право в порядку, встановленому законом, звернутися до суду з *позовом* щодо захисту порушеного або оспорюваного права чи інтересу у справах, що виникають із спірних цивільних, сімейних і трудових *правовідносин*. Якщо шкоду заподіяно громадянинові *злочином*, то його права захищаються в порядку *кримінального судочинства*. Відповідно до ст. 58 Конституції СРСР (ст. 56 Конституції УРСР) громадянин має право оскаржити дії службових осіб, держ. і громад. органів, вчинені з порушенням закону, перевищенням повноважень, які ущімлюють права громадян (див. *Оскарження*

у праві). Незалежність суддів і підкорення їх тільки законові, гласність, здійснення *правосуддя* на засадах рівності громадян перед законом та ін. демократичні принципи рад. судочинства гарантують встановлення істини, ефективний захист у суді прав і свобод громадян. *Г. І. Чангулі.*

ПРА́ВО НА́ЦІЙ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ — суверенне право кожної нації самостійно розв'язувати питання про свій державний устрій; один з основних принципів ленінської *національної політики КПРС*, корінна вимога *національної програми КПРС*. Ґрунтується на визнанні суверенності і рівноправності націй, послідовно виражає єдність демократичного та інтернаціоналістського в *національному питанні*. За В. І. Леніним, «під самовизначенням націй розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, розуміється утворення самостійної національної держави» (Повне зібр. тв., т. 25, с. 247). Водночас марксизм-ленінізм ніколи не змішував право на відокремлення з питанням про його доцільність. Це право однаковою мірою передбачає як свободу відокремлення, так і влаштування держ. життя нації на авт. або федеративних засадах. Питання про форму самовизначення має розв'язуватись конкретно-історично, з огляду на інтереси боротьби трудящих за демократію і соціалізм. Ідеалом робітн. класу, комуністів є великі централізовані д-ви, а не госп. і політ. розпорошеність, але це можливо лише на базі добровільності та *інтернаціоналізму*, які немислимі без свободи відокремлення. Марксизм-ленінізм, поширивши П. н. на с. на всі народи і нації, органічно пов'язав *національно-визвольний рух* з боротьбою за *соціалістичну революцію* і *диктатуру пролетаріату*, довів, що повне здійснення П. н. на с. можливе лише з перемогою пролет. революції, в умовах соціалізму. Велика Жовтн. соціалістична революція, проголосивши П. н. на с. для всіх народів Росії, поклала початок соціалістичному розв'язанню нац. питання. Наслідком вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. республік було утворення СРСР — єдиної союзної соціалістичної держави федеративного типу, виникнення нової істор. спільності людей — *радянського народу*. *Конституція СРСР* (ст. 72) зберігає за кожною союзною республікою право вільного виходу з СРСР. П. н. на с. проголошено і здійснено також в ін. країнах соціалістичної співдружності.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 24. Критичні замітки з національного питання; т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 30. Підсумки дискусії про самовизначення; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982. *Ф. Я. Горовський.*

ПРА́ВО ОБВИНУВА́ЧЕНОГО НА ЗА́ХИСТ — в СРСР конституційна норма, що гарантує *обвинуваченому* здійснення всіх наданих йому законом прав для захисту. Передбачена ст. 158 Конституції СРСР та відповідними статтями конституцій союзних (в УРСР — ст. 156 Конституції УРСР) та авт. республік. П. о. на з. конкретизується рядом норм кримінально-процесуального та ін. законодавства, компетентною діяльністю відповідних *правоохоронних органів*. *Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 21 КПК УРСР) покладають на слідчого, прокурора, суд і особу, що веде дізнання, обов'язок забезпечити обвинуваченому можливість захищатися встановленими законом засобами від пред'явленого йому *обвинувачення* і забезпечити охорону його особистих та майнових прав. Реалізуючи П. о. на з., органи *попереднього розслідування*, *прокурор*, суд зобов'язані вжити всіх заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що обтяжують чи пом'якшують його *вину*. Обсяг використання обвинуваченим своїх прав на захист зумовлюється його процесуальним становищем у певній *процесуальній стадії* і характером цієї стадії. Після того, коли у встановленому законом порядку певну особу притягнуто до кримінальної відповідальності, вона стає обвинуваченою; після *віддання до суду* обвинувачений стає підсудним; після винесення обвинувального *вироку* — засудженим.

Процесуальними гарантіями (див. *Гарантії правові*) П. о. на з. є право обвинуваченого знати, в чому його обвинувачують, і давати пояснення за пред'явленим обвинуваченням. Забороняється домагатися показань обвинуваченого шляхом насильства, погроз та ін. незаконними методами. Обвинувачений має право: подавати *докази*, заявляти клопотання; знайомитися з усіма матеріалами справи після закінчення попереднього слідства користуватися допомогою захисника з моменту допуску його до участі в справі і т. п. При пред'явленні обвинувачення закон зобов'язує слідчого (орган дізнання) роз'яснити обвинуваченому всі надані йому законом права; якщо обвинувачений *неповнолітній* або є особою з фіз. вадами (сліпий, глухий), то допит його проводять у присутності захисника. Обвинувачений (підсудний) безпосередньо бере участь у суд. розгляді справи, може заявляти відводи, оскаржувати дії, рішення слідчих і суд. органів, вирок; мати захисника, яким може бути адвокат або представник громад. орг-ції, користуватися рідною мовою та ін. Свої права обвинувачений реалізує як особисто, так і з допомогою захисника (крім права давати показання і права на останнє слово у судовому засіданні). Обвинувачений має право відмовитися від захисника і взяти свій захист на себе. Участь захисника у суді обов'язкова, якщо в справі виступає прокурор, якщо обвинувачений неповнолітній та в ін. передбачених законом випадках.

Р. І. Гричук.

ПРА́ВО ОБ'Є́ДНАННЯ В ГРОМА́ДСЬКІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — одне з основних (конституційних) політ. прав рад. громадян. Визначено ст. 51 Конституції СРСР і відповідними статтями конституцій союзних (в УРСР — ст. 49 Конституції УРСР) і авт. республік як право об'єднання в *громадські організації*, які сприяють розвиткові політ. активності й самодіяльності рад. людей, задоволенню їхніх різноманітних інтересів відповідно до цілей комуністичного будівництва. Громадяни СРСР можуть як створювати нові, так і вступати в уже існуючі громад. орг-ції, безперешкодно здійснювати мету і статутні завдання орг-ції. Членство в громадських орг-ціях дає громадянам змогу реалізувати окремі політичні права: право висування кандидатів у депутати, право участі в управлінні держ. справами та ін. П. о. в г. о. реально забезпечується в СРСР шляхом надання їм приміщень, друкарень, фондів паперу, засобів інформації, встановленням особливого режиму права власності громад. орг-цій, охороною їхньої діяльності від будь-яких протиправних посягань. П. о. в г. о. широко використовується громадянами СРСР завдяки широкій мережі громадських орг-цій: профспілкових, комсомольських, кооперативних, наук., творчих, тех., спортивних та ін. Найактивніші і найсвідоміші представники робітн. класу, колг. селянства і нар. інтелігенції об'єднуються в *Комуністичну партію Радянського Союзу*.

Л. В. Бориславський.

ПРА́ВО ПРИТУ́ЛКУ — право держави надати можливість в'їзду і перебування на своїй території *іноземцям*, які у себе за батьківщини переслідуються за суспільно-політ., наукову або релігійну діяльність. Передбачає право переслідуваної особи звертатися до будь-якої іноз. д-ви з проханням про надання притулку і правового захисту, а також право д-ви не видавати особу країні, яка вимагає її видачі. Надання П. п. є невід'ємним правом д-ви, яка відповідно до свого внутр. законодавства сама визначає, яким особам і на яких умовах надає притулок. Однак при цьому д-ви мають зважати на вимоги загальновизнаних норм і принципів *міжнародного права*. За цими нормами П. п. не може бути надано: *воєнним злочинцям*; кримінальним злочинцям, видачу яких передбачено багатосторонніми конвенціями по боротьбі з кримінальними злочинами або двосторонніми угодами окремих держав; особам, які здійснили злочинні дії, що суперечать цілям і принципам ООН (див. також *Видача злочинців*). Осн. міжнародноправовими актами, що регулюють питання П. п., є Заг. Декларація прав людини 1948 і Декларація про територіальний притулок 1967. Імперіалістичні країни постійно порушують загальнодемократичні вимоги П. п. Зокрема після 2-ї світ. війни США, Великобританія та деякі ін. держави відкрили свої кордони для багатьох воєнних злочинців. На принципово іншій основі базується

П. п. в соціалістичних країнах. Уперше в Радянській д-ві П. п. було встановлено декретом ВЦВК у березні 1918. Закріплено і гарантовано ст. 38 *Конституції СРСР*, яка проголошує, що Рад. д-ва надає притулок іноземцям, які переслідуються за захист інтересів трудящих і справи миру, за участь у революц. і нац.-визвольному русі, за прогресивну суспільно-політ., наук. чи ін. творчу діяльність. Аналогічні положення містяться в конституціях союзних (ст. 36 Конституції УРСР) республік. Обов'язковою умовою при розв'язанні питання про надання притулку є подача заяви заінтересованою особою. За своїм правовим становищем особа, якій надано притулок, прирівнюється або до іноземців, якщо вона зберігає громадянство своєї д-ви, або до *апатридів* (осіб без громадянства), якщо вона втрачає громадянство своєї д-ви. В обох випадках особа, якій надано притулок, втрачає право на дипломатичний захист з боку своєї держави.

О. М. Купчишин.

ПРА́ВО У́ЧАСТІ ГРОМАДЯ́Н В УПРАВЛІ́ННІ ДЕРЖА́ВНИМИ І ГРОМА́ДСЬКИМИ СПРА́ВАМИ — одне з основних (конституційних) політ. прав, яке полягає в широкій і необмеженій участі громадян СРСР в управлінні всіма сферами держ. і сусп. життя країни, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодерж. і місцевого значення. Це право, що відображає справжній демократизм соціалістичного ладу, проголошено в ст. 48 Конституції СРСР і відповідних статтях конституцій союзних (в УРСР — ст. 46 Конституції УРСР) і авт. республік. Воно забезпечується можливістю громадян обирати і бути обраними до *Рад народних депутатів* та ін. виборних держ. органів (див. *Виборче право*), брати участь у всенародних *голосуваннях* і обговореннях (див. *Референдум*), у нар. контролі, у роботі держ. органів, *громадських організацій* та органів громад. самодіяльності, у зборах *трудових колективів* і за місцем проживання. Право участі громадян СРСР в управлінні держ. і громад. справами гарантується всіма засадами екон. і політ. життя рад. суспільства. Зокрема, екон. система розвинутого соціалізму, антиексплуататорський характер сусп. виробництва за соціалізму забезпечують творчу активність трудящих у сфері управління нар. г-вом. Усе активнішу участь трудящих у держ. і громад. житті гарантують справжня *соціалістична демократія* і *політична система радянського суспільства*.

Л. П. Юзьков.

ПРАВОБЕРЕ́ЖНА УКРАЇ́НА — історико-географічна назва частини укр. земель, що за *Андрусівським перемир'ям 1667* відійшла до *Речі Посполитої* (в її складі перебувала до 1793). Охоплювала тер. сучасних Київської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Ровенської і Волинської областей. За *Бучацьким мирним договором 1672* П. У. було поділено на три частини: Зх. Поділля захопила Туреччина, Пд. Київщина і Брацлавщина перейшли під владу васала тур. султана гетьмана П. *Дорошенка*, а решта тер. П. У. залишилася в складі шляхет. Польщі. З метою визволення П. У. з-під тур.-тат. гніту 1674 було організовано похід рос. війська та укр. лівобережних козац. полків, внаслідок якого 10 правобережних козац. полків возз'єдналися з Лівобережною Україною в складі Рос. д-ви. Тур.-тат. агресори вчинили на П. У. два походи (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). Проте рос. війська і укр. козаки відбили ворожу навалу. Туреччина змушена була відмовитися від зазіхань на Лівобережну Україну, але їй на певний час вдалося закріпити за собою Пд. Київщину, Брацлавщину і Зх. Поділля (див. *Бахчисарайський мирний договір 1681*). В результаті війни проти Туреччини Польща за умовами *Карловицького конгресу 1698—99* знову встановила своє панування над П. У. Нар. маси вели непримиренну боротьбу проти польс.-шляхет. загарбників, за возз'єднання П. У. з Росією. Значну роль у цій боротьбі відіграли козац. полки, створені на території П. У., яка прилягала до Дніпра і охоплювала пд. частину Київщини і Брацлавщину. За *«Вічним миром» 1686* між Росією і Польщею ця територія мала бути незаселеною. На чолі козац. полків стояли С. *Палій*, С. *Самусь*, З. *Іскра*, А. *Абазин*. На Київщині, Брацлавщині, Поділлі і Волині відбулося *Палія повстання 1702—04*. Проте польс.-шляхет. уряд за допомогою гетьмана І. *Мазепи* придушив цей народний виступ.

Після укладення *Прутського трактату 1711* на П. У. знову повернулися польські магнати та шляхта. Поміщицькі господарства все більше втягувалися в товарно-грошові відносини, що вело до посилення експлуатації селян. Розвиток міст, більшість яких перебувала в приватній власності магнатів, гальмувався монополією феодалів на різні промисли, а також тяжкими поборами та повинностями на їхню користь. Між магнатами точилися міжусобиці, що супроводилися розоренням міст і сіл. Посилився нац. гніт. У 18 ст. на П. У. широко розгорнувся *гайдамацький рух*. У 1734, 1750 і 1768 (див. *Коліївщина*) на П. У. вибухали нар. повстання. Визвольна боротьба на П. У., що тривала до кін. 18 ст., була однією з причин ослаблення шляхет. Польщі. З цього скористалися Австрія, Пруссія і Росія. Під час 2-го поділу Польщі (1793) П. У. було визволено з-під гніту шляхет. Польщі і возз'єднано з ін. укр. землями в складі Росії. *Возз'єднання Правобережної України з Росією* сприяло розвиткові продуктивних сил, посилило екон. і культур. зв'язки між укр. землями, відіграло велику роль у формуванні укр. нації, а також зміцнило зв'язки між братніми рос. і укр. народами. Терміни «Правобережна Україна», «Правобережжя» вживаються і в сучас. л-рі як геогр. поняття.

ПРАВОБЕРЕ́ЖНА УКРАЇ́НСЬКА О́ПЕРА, Другий пересувний театр опери та балету УРСР. Діяла 1929—32, база — у Вінниці. Засновники: режисер С. *Каргальський*, диригенти М. *Вериківський* і М. *Тараканов*, хормейстер С. Папа-Афанасопуло, художник А. *Петрицький*, солісти О. Здиховський, К. Минаєв та ін. Гастролювала у Харкові, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Ніжині, Ромнах та ін. містах. У репертуарі: опери — «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Купало» А. Вахнянина, «Кармалюк» В. Костенка, «Пікова дама» П. Чайковського, «Русалка» О. Даргомижського, «Аїда» Дж. Верді, «Чіо-Чіо-сан» і «Тоска» Дж. Пуччіні, «Севільський цирульник» Дж. А. Россіні, «Фауст» Ш. Гуно; балет — «Пан Каньовський» М. Вериківського, та ін. На базі П. у. о. було створено Луганський муз. театр (1932—40), на основі його трупи 1941 — *Донецький театр опери та балету*.

П. К. Медведик.

ПРАВОВА́ ДОПОМО́ГА в СРСР — сукупність заходів щодо подання юридичної допомоги громадянам, *службовим особам*, організаціям, підприємствам, установам тощо для правильної орієнтації в чинному законодавстві, виховання звички свідомого виконання правових норм, зміцнення *соціалістичної законності*. За ст. 161 Конституції СРСР (в УРСР — ст. 158 Конституції УРСР) подання юрид. допомоги громадянам і орг-ціям покладено на *колегії адвокатів*, члени яких здійснюють, зокрема, на попередньому слідстві і в суді захист *обвинуваченого*, представництво в цивільних і адм. справах у суді, *арбітражі* та ін. держ. органах. М-вам, відомствам, орг-ціям, підприємствам і установам юрид. допомогу подають *юридичні служби*. Осн. завданнями цих служб є дальше зміцнення *соціалістичної законності* в діяльності госп. орг-цій, активне використання правових засобів для зміцнення госп. розрахунку й поліпшення показників, забезпечення збереження *соціалістичної власності*, захист прав і законних інтересів підприємств, орг-цій, установ і громадян. КПРС і Рад. уряд приділяють велику увагу правовій регламентації багатогранних і складних госп. зв'язків, питанням неухильного додержання вимог соціалістичної законності й *дисципліни державної* в процесі госп. діяльності. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у грудні 1970 прийняли спец. постанову «Про поліпшення правової роботи в народному господарстві». У діяльності м-в, відомств, підприємств, орг-цій і установ ширше використовують правові засоби при здійсненні системи планування і екон. стимулювання, проводиться значна робота по зміцненню планової, договірної дисципліни, запобіганню порушенням законності, посиленню охорони соціалістичної власності і боротьбі з випуском неякісної пром. продукції, суворому дотриманню *законодавства про працю*, зміцненню *дисципліни трудової*, захисту прав і законних інтересів підприємств, орг-цій і громадян. Це істотно впливає на поліпшення госп. діяльності підприємств і орг-цій.

Для дальшого вдосконалення П. д. в СРСР, зокрема посилення її ролі в підвищенні ефективності сусп. виробництва і в зміцненні законності та держ. дисципліни, для усунення множинності правових актів з одних і тих самих питань велике значення має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 25.VI 1975 «Про заходи по дальшому вдосконаленню господарського законодавства» (відповідно до неї ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову з цього питання від 23.VII 1975). Оновлення рад. законодавства на основі Конституції СРСР, видання Зводу законів СРСР, рішення з'їздів КПРС про дальший розвиток рад. політ. системи, вдосконалення управління, підвищення рівня господарювання в усіх ланках економіки — основа для поліпшення правової допомоги. *О. Г. Павшукова.*

ПРАВОВА́ ДОПОМО́ГА МІЖНАРО́ДНА — співробітництво держав у поданні взаємної допомоги в галузі правосуддя, охорони прав і законних інтересів їхніх громадян і організацій. Здійснюється шляхом звернення компетентних органів однієї д-ви до іншої про проведення її органами і на її території певних процесуальних дій або заходів правового, в т. ч. кримінально-правового, характеру. Двосторонні угоди про правову допомогу, укладені СРСР з більшістю ін. соціалістичних д-в і соціалістичними д-вами між собою, докладно регламентують питання П. д. м. у кримінальних, цивільних і сімейних справах. Актом П. д. м. є, напр., *видача злочинців*, здебільшого за дії, за які закони обох договірних сторін передбачають *позбавлення волі* на строк не менше як один рік. Відносини СРСР у галузі П. д. м. з несоціалістичними д-вами, як правило, регулюються на основі угод про співробітництво з окремих питань. П. д. м., яка набуває особливого значення у боротьбі з такими злочинами, як *апартеїд, геноцид*, незаконне виробництво і поширення наркотичних засобів, *угон повітряних суден* та деякі ін., передбачено й регламентовано спец. багатосторонніми угодами (напр., конвенції про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього 1948; про покладення краю злочинові апартеїду й покарання за нього 1973; єдина конвенція про наркотичні засоби 1961; Гаагська конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970; Монреальська конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, 1971; конвенція про запобігання і покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнар. захистом, у т. ч. дипломатичних агентів, 1973, та деякі ін.). СРСР, УРСР і БРСР є учасниками багатьох цих конвенцій.

Н. М. Ульянова.

ПРАВОВЕ́ ВИХОВА́ННЯ — діяльність Комуністичної партії і Рад. держави, спрямована на формування у громадян СРСР соціалістичної правосвідомості і правової культури, розвиток їхньої соціально-правової активності, зміцнення *соціалістичної законності*; складова частина *комуністичного виховання*. Питанням П. в. присвячена постанова ЦК КПРС від 15.IX 1970 «Про заходи по поліпшенню правового виховання громадян». У постанові ЦК КПРС від 2.VIII 1979 «Про поліпшення роботи по охороні правопорядку і посилення боротьби з правопорушеннями» також звертається увага на поліпшення П. в. громадян. Важливе значення для заг. розвитку П. в. має Постанова ЦК КПРС від 26.IV 1979 «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Розрізняють такі цілі П. в.: пізнавальні (знання і розуміння правових норм, юрид. оцінка соціальних фактів тощо); емоційні (виховання почуттів справедливості, відповідальності, законності тощо); поведінкові (вибір правомірного варіанту поведінки, вироблення звички до додержання правових норм тощо). Засобами П. в. є друкована і усна правова пропаганда та правове навчання. Правова пропаганда здійснюється шляхом обнародування норм права, читання лекцій, видання юрид. л-ри, публікацій у періодичній пресі матеріалів з роз'ясненням законодавства, шляхом висвітлення діяльності правоохоронних органів, зокрема своєчасного вжиття ними заходів до запобігання правопорушенням, і громад. орг-цій, які здійснюють роботу по зміцненню соціалістичної законності, шляхом інформації про стан законності, проведення радіо- і телепередач з цих питань тощо. Правове навчання, крім підготовки юристів у юрид. навчальних закладах, включає вивчення основ Рад. д-ви і права у неюрид. вищих та середніх спец. навчальних закладах, у загальноосвітніх школах, профес.-тех. уч-щах, у навч. закладах по підвищенню кваліфікації фахівців різних галузей нар. г-ва тощо, а також у нар. ун-тах правових знань.

Літ.: Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 6. К., 1978; Вопросы идеологической работы КПСС. М., 1973; Організація правового виховання трудящих. К., 1974; Правосознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе. М., 1975; Личность и уважение к закону. Социологический аспект. М., 1979.

І. П. Бутко.

ПРАВОВЕ́ РЕГУЛЮВА́ННЯ — державна форма впливу на суспільні відносини, що здійснюється за допомогою *права* та інших юридичних засобів. Має чітко виявлений класовий характер. В антагоністичному класовому суспільстві П. р. необхідне для закріплення і утвердження тих сусп. відносин, які забезпечують екон., політ. та ідеологічне панування експлуататорських класів. У соціалістичному суспільстві П. р., виражаючи інтереси і волю спочатку робітн. класу в союзі з селянством (у період *диктатури пролетаріату*), а потім — усього народу при провідній ролі робітн. класу (в період розвинутого соціалізму), забезпечує зміцнення і розвиток соціалістичного способу виробництва, виникнення на його основі й дальше вдосконалення всієї системи соціалістичних сусп. відносин, перетворення їх на комуністичні. За допомогою *норм права* Радянська загальнонародна держава встановлює межі правомірної поведінки учасників сусп. життя, їхні права та обов'язки, гарантії реалізації прав та обов'язків (див. *Реалізація права*), визначає заходи юрид. відповідальності за *правопорушення* та процесуальні основи застосування їх. Крім правових норм, до П. р. належать *правовідносини* і акти реалізації *суб'єктивних прав* і юридичних обов'язків учасників сусп. відносин. За допомогою цих засобів норми права втілюються в життя, забезпечують урегульованість і порядок у суспільстві. На етапі зрілого соціалізму роль і значення П. р. як ефект. засобу втілення в життя завдань екон. і соціального розвитку країни постійно зростає. *Л. П. Юзьков.*

ПРАВОВІДНО́СИНИ — врегульовані правовими нормами суспільні відносини, учасники яких (особи або організації) виступають як носії взаємних юридичних прав і обов'язків. Соціальний зміст П. як продуктів державно-обов'язкового *волевиявлення* зумовлюється класовою суттю держави і права, а в кінцевому підсумку — екон. базисом суспільства, панівним у ньому типом *виробничих відносин*. Соціалістичні П. принципово відрізняються від П. експлуататорського, зокрема буржуазного, суспільства тим, що вони визначаються суспільною власністю на засоби виробництва і виключають експлуатацію людини людиною, виражають *волю* абсолютної більшості населення, характеризуються справжнім демократизмом та гуманізмом; гармонійно поєднують інтереси суспільства і особи; реалізуються (див. *Реалізація права*), як правило, добровільно. Сторонами П. можуть бути лише учасники сусп. життя, яких д-ва наділила *правоздатністю*, тобто визнала *суб'єктами права*. Юрид. зміст П. становлять суб'єктивні юрид. права та юрид. обов'язки. Вони покликані забезпечити учасникам П. здобуття й використання певних соціальних благ, які становлять *об'єкти права*. Підставою для виникнення, зміни і припинення П. є наявність *фактів юридичних*. Реалізація П., що гарантується д-вою, відбувається через правомірні дії суб'єктів П. або за допомогою держ. примусу.

Літ.: Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М., 1974.

П. М. Рабинович.

«ПРАВОВО́Ї ДЕРЖА́ВИ» ТЕО́РІЯ — одна з класичних бурж. концепцій про співвідношення *держави* і *права*, яка тлумачить його в дусі «примату» права над державою, поза їхнім зв'язком з екон. базисом. Виникла в 18 ст. в період боротьби буржуазії за владу. Осн. термін «П. д.» т.— «правова д-ва» ввів у наук. обіг І. *Кант*. Положення «П. д.» т. служили обгрунтуванням бурж. права приватної власності, формальних загальнодемократичних прав і свобод, формальної бурж. *законності* і мали у різних її представників (І. Кант, У. Блекстон, М. Сперанський, Л. Штейн, Р. Моль та ін.), залежно від

конкретних умов, буржуазно-ліберальний, консервативний або буржуазно-демократичний характер. «П. д.» т. взяли на озброєння й праві опортуністи, які почали широко використовувати її у боротьбі проти марксистського вчення про *базис і надбудову*. Сучасні реакційні бурж. юристи надають «П. д.» т. характеру доктрини верховенства «судового права» і антикомуністичної спрямованості, намагаючись довести, ніби бурж. д-ви є правовими, а соціалістичні не зв'язані з правом. Насправді марксизм-ленінізм, виходячи з тісного взаємозв'язку д-ви і права, не протиставляє їх. У країнах соціалізму всі без винятку органи д-ви діють у межах існуючого права. Соціалістичні країни виходять з необхідності постійного вдосконалення принципу *соціалістичної законності* в держ. управлінні і сусп. житті.

Літ.: Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. М., 1971.

Н. С. Прозорова.

ПРАВОГЕГЕЛЬЯ́НСТВО — див. *Старогегельянство.*

ПРАВОЗДА́ТНІСТЬ — визнана державою за громадянами та організаціями здатність мати юридичні права і обов'язки, передбачені законом. П. зумовлюється класовим типом *держави* і відповідною правовою системою. П. є заг. здатністю особи чи орг-ції бути *суб'єктом права*. В СРСР вона визнається насамперед за всіма *громадянами СРСР* незалежно від раси, національності, статі, віросповідання, соціального і майнового стану. Існує також П. спеціальна, що означає здатність мати певні права, які стосуються певного кола відносин, іноді пов'язаних з певним становищем особи (напр., *службової особи*) або завданнями даної орг-ції. Цивільна П. громадянина (т. з. загальна) виникає з часу його народження і припиняється з його смертю. Часткове обмеження П. можливе не інакше, як у випадках і в порядку, передбачених законом. П. орг-ції виникає з її утворенням. Вона зумовлена цілями і завданнями, для виконання яких створено цю орг-цію; припиняється у зв'язку з її ліквідацією.

П. іноземців і осіб без громадянства — здебільшого здійснюється згідно з *національного режиму принципом*, тобто *іноземці* і особи без громадянства користуються П. нарівні з громадянами країни перебування. В СРСР Конституція СРСР (ст. 37), конституції союзних (ст. 35 Конституції УРСР) та авт. республік гарантують цим особам передбачені законом права і свободи, в т. ч. право на звернення до суду та ін. державних органів для захисту своїх особистих, майнових, сімейних та ін. прав. Вони можуть мати житловий будинок, трудові заощадження, набувати ін. *майно* у власність і користування, вступати в *зобов'язання*, успадковувати й заповідати майно, укладати *шлюб*, обирати рід занять тощо. Надання П. іноземцям і особам без громадянства, як правило, не залежить від того, чи користуються рад. громадяни відповідними правами на батьківщині іноземця, тобто в СРСР діє правило про безумовний нац. режим, за винятком того, що іноземці і особи без громадянства не мають *виборчого права*, а також окремих цивільних суб'єктивних прав. Так, їм заборонено займатися промисловим рибальством, гірничим промислом, бути в складі екіпажу судна. П. іноземців і осіб без громадянства передбачає, що вони, перебуваючи на тер. СРСР, зобов'язані поважати Конституцію СРСР і додержувати рад. законів.

М. П. Стеценко, Н. П. Лещенко.

ПРАВОЗДА́ТНІСТЬ ІНОЗЕ́МЦІВ І ОСІ́Б БЕЗ ГРОМАДЯ́НСТВА — див. *Правоздатність.*

ПРАВОМО́ЧНІСТЬ — охоронювана законом можливість громадян чи *юридичних осіб* діяти певним чином при здійсненні належних їм прав, у т. ч. користуватися матеріальн. і духовними благами. Це — право на «власні», юридично значимі дії. П.— це й охоронювана законом можливість особи вимагати від ін. особи вчинити ті чи ін. дії або утриматися від них (право на «чужі» дії). П. є одним з виявів соціальної свободи. Реальна можливість здійснення П. залежить від класової природи, змісту і особливостей тієї чи ін. юрид. системи. Якщо зобов'язана особа не виконує свої обов'язки добровільно, правомочна особа для здійснення своїх прав може скористатися примусовою силою д-ви. За засобами захисту розрізняють абсолютну і відносну П. При абсолютній П. правомочна особа може вимагати конкретних дій та утримання від дій від невизначено широкого кола осіб. При відносній П. вимоги правомочної особи можуть бути звернуті тільки до конкретних осіб чи певного кола осіб. П. тієї або ін. особи визначається її *суб'єктивним правом*. П. органу д-ви, напр., виявляється в його *компетенції*; П. власника — в його праві володіти, користуватися й розпоряджатися майном у межах, встановлених законом. В СРСР здійснення П. кожною особою реально гарантовано.

В. П. Зенін.

ПРАВОНАСТУ́ПНИЦТВО — 1) В рад. *цивільному праві* — перехід прав та обов'язків від однієї особи до іншої. Права та обов'язки при цьому залишаються незмінними. П. виникає внаслідок угод, адміністративних і юрисдикційних актів, спадкоємства. В порядку П. можуть переходити всі цивільні права та обов'язки, за винятком тих, які пов'язані з особою суб'єкта (напр., право на одержання *аліментів*, обов'язок виконати певну роботу). Розрізняють П. загальне (універсальне), при якому переходить уся сукупність прав та обов'язків (напр., при спадкоємстві, реорганізації *юридичної особи*) і П. часткове (сингулярне), якщо до особи переходить лише окреме право (напр., право вимоги від боржника) або окремий обов'язок (напр., сплати боргу). 2) В рад. *процесі цивільному* — заміна однієї з сторін процесу іншою особою — правонаступником вибулої особи. 3) В *міжнародному праві* перехід прав та обов'язків однієї д-ви до іншої. Може виникнути внаслідок соціальної революції при виникненні д-ви нового типу, в разі ліквідації колоніальної залежності і створення незалежної д-ви, при переході території однієї д-ви до іншої, внаслідок чого сталося або об'єднання кількох д-в в одну, або розпад д-ви на окремі частини. У практиці міжнар. відносин не склалося заг. правил щодо виду і обсягу П. Під впливом практики Рад. держави та ін. соціалістичних д-в у сучас. міжнар. праві утвердилося положення, за яким д-ви, створені внаслідок соціальних революцій або ліквідації колоніальної залежності, вправі відмовитися від П., якщо воно не відповідає їхнім інтересам.

А. М. Савицька.

ПРАВООХОРО́ННІ О́РГАНИ — в СРСР державні органи, спеціально уповноважені здійснювати контроль за точним і неухильним додержанням законів, забезпечувати *правопорядок*, застосовувати заходи державного примусу та перевиховання до правопорушників. Надаючи П. о. повноваження застосовувати *санкції* до громадян, *службових осіб* і організацій, що порушують вимоги закону, Рад. д-ва разом з тим точно регламентує в законі діяльність цих органів. До П. о. (у цьому спец. розумінні) насамперед належать *суд, прокуратура*, органи внутр. справ і держ. безпеки. До них належать і створювані для цієї мети правоохоронні комісії при *виконавчих комітетах місцевих Рад народних депутатів* — адміністративні, в справах неповнолітніх та по боротьбі з пияцтвом. П. о. є і *органи народного контролю*, органи держ. *арбітражу*, держ. інспекції — органи контролю і нагляду за додержанням єдиних загальнообов'язкових правил у певній галузі госп. діяльності. Конституція СРСР (ст. 4) зобов'язує всі держ. органи діяти на основі *соціалістичної законності*, забезпечувати охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Тому в широкому розумінні можна говорити про правоохоронні функції всіх держ. органів. Повноваженнями по охороні правопорядку наділено й деякі громадські формування: профспілки, зокрема їхні правові інспекції, *добровільні народні дружини, товариські суди*.

Діяльність П. о., як і Рад. д-ви в цілому, по додержанню правопорядку грунтується передусім на ідейному вихованні громадян, широкій праворозяснювальній і правовиховній роботі, створенні умов, які запобігали б правопорушенням, забезпечували додержання *законності* в усіх сферах суспільного життя.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Шамба Т. М. КПСС и органы охраны правопорядка. М., 1979.

Я. П. Нагнойний.

ПРАВО́ПИС — сукупність правил, які встановлюють способи передачі на письмі словоформ, словосполучень і речень. П. охоплює *орфографію* і *пунктуацію*. Складається історично, відбиваючи різні тенденції в передачі звуків, слів

і форм, що виявляються у кожній писемній мові на різних етапах її розвитку. Для староукр. мови був характерний етимологічний, або традиційно-історичний, принцип П., що полягав у збереженні на письмі літер, які вже часом не передавали ніяких звуків (напр. **ъ** в кінці слів), або відповідали ін. звукам (так, **о** в словах «столъ», «возъ», «носъ» читалося як **і, и,** у тощо залежно від тер. походження читача), або збіглись у вимові з ін. звуками (тому, напр., паралельно писали лѣсъ і лисъ). Етимологічний правопис тримався до кінця 19 ст., а на Зх. Україні подекуди аж до возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Етимологічним правописом користувались Я. Головацький, М. Максимович та ін. І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко та ін. укр. письменники використовували традиційне письмо для відтворення природного звучання укр. мови. Від поч. 19 ст. принцип фонематичного правопису, який грунтується на позначенні однією літерою однієї фонеми, починає витісняти з ужитку літери ъ, ѣ та ін. Фонематичний принцип на грунті укр. мови збігається з фонетичним: літера відповідає звукові і його варіантам. Від невмотивованих з погляду фонетики укр. мови літер відмовилися М. Шашкевич, О. Корсун, А. Метлинський, Л. Боровиковський, П. Куліш та ін. Першим офіційним укр. П. вважаються «Найголовніші правила українського правопису», затверджені АН УРСР і видані 1921. Протягом 20—30-х рр. правила укр. П. удосконалювались, зростала їхня кількість, відбиваючи розширення функцій укр. *літературної мови* в пожовтневий час. У 1946 видано «Український правопис» (1960 вийшло друге, доповнене й виправлене видання), який є осн. регулятором писемної і видавничої практики. В основі укр. П. лежить фонематичний принцип, який доповнюється морфологічним, традиційно-історичним (подвійна функція літер **я, ю, є,** вживання **щ** та ін.) і диференційним (написання великої літери в словах, написання слів разом, окремо і через дефіс) принципами.

Літ.: Жовтобрюх М. А. До історії українського правопису. «Мовознавство», 1937, № 11—12; Москаленко А. А. Нарис історії українського алфавіту і правопису. Одеса, 1958; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977. К., 1980.

В. М. Русанівський.

ПРАВОПОРУ́ШЕННЯ — за рад. правом винне протиправне діяння осудної (див. *Осудність*) і, як правило, повнолітньої людини (див. *Вік* у праві), а також (у випадках, передбачених законом) державної, кооперативної чи громадської організації. П. може полягати у вчиненні забороненої дії або в невиконанні певної дії особою, на яку покладено її виконання. Залежно від характеру і ступеня сусп. небезпеки розрізняють цивільне, трудове, адм., дисциплінарне П. й кримінальний *злочин*. Скоєння П. тягне за собою визначену законом відповідальність (див., зокрема, *Адміністративна відповідальність, Відповідальність адміністрації за порушення трудового законодавства, Відповідальність кримінальна, Відповідальність цивільна*).

ПРАВОПОРЯ́ДОК — порядок суспільних відносин, що грунтується на законі й відповідає його вимогам. П. завжди відображає найсуттєвіші сторони і риси певного екон. і соціально-політ. ладу. Він, як і *право,* має класову природу і призначення. В експлуататорських формаціях П. закріплює екон. і політ. панування правлячих класів і, коли перестає задовольняти їхні потреби, фактично ліквідується. В сучас. імперіалістичних країнах буржуазія все частіше нехтує *законністю,* порушує конституційні права громадян. П. при соціалізмі характеризується стабільністю, точністю юрид. визначеності вимог як до громадян, так і до *службових осіб,* держ. і *громадських організацій.* Встановлюючи певні права і обов'язки суб'єктів правовідносин, *держава* забезпечує і гарантує виконання їх, поновлення порушених прав. П. треба розглядати в тісному зв'язку з правом і законністю.

Міцний П., як і законність, передбачає наявність чіткої й розгалуженої системи правових норм, високої правосвідомості громадян та службових осіб, забезпечення умов, за яких порушення П. викликає відповідну реакцію органів держави, які стоять на його варті. Радянський П. втілює осн. сторони ладу, що утвердився внаслідок побудови в СРСР розвинутого соціалізму. Йому притаманні справжнє народовладдя, що здійснюється через *Ради народних депутатів*; керівна і спрямовуюча роль КПРС, яка є ядром рад. політ. системи, держ. і громад. орг-цій; *соціалістична власність* на засоби виробництва, яка становить основу екон. системи країни; законність у діяльності органів д-ви, зокрема *правоохоронних органів*; рівноправність громадян у всіх галузях екон., політ., соціального і культур. життя; високий рівень і гарантованість їхніх прав і свобод. На сучас. етапі розвитку рад. суспільства П. виражає інтереси і волю всього народу.

Я. П. Нагнойний.

ПРАВОСВІДО́МІСТЬ — специфічна форма суспільної свідомості, яка є сукупністю поглядів людей (класів, суспільства) щодо *права* (діючого чи бажаного) і діючого в державі *правопорядку*. Структуру П. становлять п р а в о в а і д е о л о г і я — теор. правова свідомість класів, їхні систематизовані правові погляди, ідеї, теорії, що формуються в процесі спец. дослідження правових явищ, і п р а в о в а п с и х о л о г і я — несистематизовані правові погляди, уявлення, почуття, які формуються в життєвій практиці людини. П. виникає у класовому суспільстві як відображення інтересів класів у галузі правового регулювання. Вона завжди є результатом певних екон. умов життя суспільства і разом з тим відображенням певної політ. і юрид. надбудови, сусп. *моралі,* традицій, розвитку культури, науки в цілому і юрид. науки і культури зокрема (див. *Базис і надбудова*). П. виконує особливі сусп. функції: вона є необхідним фактором правового регулювання, становлячи ідейну основу правотворчості та *реалізації права.* В експлуататорському суспільстві немає єдиної П. Тут існує П. експлуататорів і П. експлуатованих, причому панівною є П. експлуататорів. Соціалістична П. виникає як П. робітн. класу ще за капіталізму. Вона стає панівною в період *диктатури пролетаріату.* В *розвинутому соціалістичному суспільстві,* коли утворюється нова істор. спільність людей — *радянський народ,* формується єдина П. всього народу. Це не виключає різного рівня оволодіння загальнонар. П. різними соціальними групами, різного рівня індивідуальної, групової, професійної П., «правового інфантилізму», навіть протиправної позиції окремих осіб. Розвинена соціалістична П. характеризується комуністичною спрямованістю, розвитком ідей рівноправності, народовладдя, *інтернаціоналізму, гуманізму, соціалістичної законності* та ін. Завдяки своїй класовій сутності і соціальній спрямованості соціалістична П. стає однією з найважливіших гарантій удосконалення законодавства, зміцнення всієї правової основи держ. і сусп. життя, зростання правової активності членів соціалістичного суспільства. КПРС розглядає формування соціалістичної П. рад. людей як невід'ємну частину своєї ідеологічної роботи по *комуністичному вихованню* мас.

Літ.: Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания. М., 1963; Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. М., 1973; Правосознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе. М., 1975; Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения. К., 1976.

Є. В. Назаренко.

ПРАВОСЛА́В'Я — один із трьох, поряд з *католицизмом* і *протестантизмом,* напрямів *християнства,* поширений гол. чин. у Сх. Європі та на Бл. Сході. П. виникло в 4—5 ст. в сх. частині Римської імперії і відобразило особливості її держ. розвитку — наявність могутньої централізованої влади, яка перетворила церкву на частину держ. апарату і не допускала виникнення єдиного реліг. центру. Остаточно П. сформувалось як самостійне віросповідання після поділу християнства (1054) на зх. (римсько-католицьку) і східну (греко-католицьку) церкви. За останньою утвердилась назва православної. Хоч П. має спільний з католицизмом «*символ віри*», воно відрізняється тлумаченням ряду *догматів релігійних* і *канонів*. П. вважає, що «святий дух» виходить лише від «бога-отця», заперечує догмати про зверхність і непогрішимість *папи римського,* про особливу роль *духівництва* в «спасінні» віруючого, про чистилище, заперечує *целібат* (безшлюбність ду-

хівництва), визнає ін. порядок церк. відправ тощо. На відміну від протестантизму в П. прийнято пишні богослужіння, *чернецтво*. П. заперечує можливість щастя людини в реальному житті, проповідує терпіння й покору долі. Як держ. релігія П. поширилося в *Київській Русі* наприкінці 10 ст. (див. *Хрещення Русі*). Характерними рисами П. є *ірраціоналізм* і *містицизм*, вірність догматам і канонам, затвердженим вселенськими церк. соборами. Однак у процесі розвитку П. пристосовується до нових умов (див. *Модернізм* у релігії). На відміну від католицизму П. не має єдиного світового реліг. центру, а складається з 15 *автокефальних церков*, найзначнішою з яких є *Руська православна церква*. Крім того, в СРСР існують і інші православні церкви й реліг. об'єднання, зокрема *Грузинська православна церква*, старообрядницькі церкви. В умовах соціалістичної дійсності частина православних церков була змушена переглянути свою орієнтацію. Вона лояльно ставиться до соціалістичних д-в, бере участь у боротьбі за мир. Проте П. не змінило своєї антинаукової, несумісної з комуністичним світоглядом сутності. Проповідуючи віру у вічне загробне життя, воно значною мірою перешкоджає активній творчій діяльності трудящих.

В. К. Танчер.

ПРАВОСУ́ДДЯ — одна з форм державної діяльності, яку в СРСР відповідно до *Конституції СРСР* (ст. 151) і конституцій союзних (в УРСР — ст. 148 Конституції УРСР) і автономних республік здійснює тільки суд (див. *Судова система*).

П. здійснюється шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях цивільних справ, що стосуються прав та інтересів громадян, держ. підприємств, установ, орг-цій, колгоспів, ін. *кооперативних організацій*, їх об'єднань, ін. *громадських організацій*, а також розгляду кримінальних справ і застосування встановлених законом мір *покарання* до осіб, винних у вчиненні *злочину*, або виправдання невинних. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР, закони союзних республік про судоустрій встановлюють, що діяльність суду при здійсненні П. спрямована на всемірне зміцнення *соціалістичної законності* і *правопорядку*, запобігання злочинам та ін. правопорушенням і має завданням охорону від усяких посягань на закріплені в Конституції СРСР і конституціях союзних і авт. республік сусп. лад, його політ. та екон. систему; на соціально-екон., політ. та особисті права і свободи громадян, проголошені і гарантовані Конституцією СРСР, рад. законами; прав і законних інтересів підприємств, установ і орг-цій. П. здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом. Громадяни мають *право на судовий захист* від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу і майно. П. здійснюється в точній відповідності з рад. законом. Розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах проводиться колегіально. В суді 1-ї інстанції справи розглядаються судом у складі судді і двох нар. засідателів. Нар. засідателі користуються всіма правами судді. Розгляд справ у касаційному порядку і в порядку нагляду здійснюється у складі трьох суддів (див. *Касаційний розгляд справ, Перегляд у порядку судового нагляду*). Судді і нар. засідателі є незалежними і підкоряються тільки законові. Розгляд справ у всіх судах відкритий, за винятком випадків, передбачених законом (див. *Гласність судового розгляду*). Забезпечується і гарантується *право обвинуваченого на захист*. У судочинстві в цивільних і кримінальних справах адвокати подають юрид. допомогу громадянам і організаціям. Ген. прокурор СРСР і підлеглі йому нижчестоящі прокурори здійснюють нагляд за виконанням законів при розгляді справ у судах. Допускається участь у судочинстві представників громад. орг-цій і *трудових колективів* (див. *Громадський захисник, Громадський обвинувач*). Усією своєю діяльністю рад. суд виховує громадян у дусі відданості Батьківщині, точного і неухильного виконання Конституції СРСР і рад. законів, бережливого ставлення до соціалістичної власності, додержання трудової дисципліни, чесного ставлення до держ. і громадського обов'язку, поважання прав, честі й гідності громадян, правил соціалістичного співжиття.

О. Н. Якименко.

ПРАВОТВО́РЧІСТЬ — діяльність компетентних держ. органів, громадських організацій та ін. органів, спрямована на створення, зміну або скасування *норм права*. П., як і *право*, має класову природу і призначення, визначається співвідношенням класових сил у країні, рівнем розвитку *правосвідомості* тощо. П. в СРСР базується на демократичних принципах, на керівництві КПРС правотворчим процесом, забезпеченні нею наук. пізнання об'єктивних закономірностей *розвинутого соціалістичного суспільства* й визначенні відповідно до цього законодавчої політики. В П. широку участь беруть громадяни СРСР, яким за ст. 48 Конституції СРСР надано право участі в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні й прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення. З П. нерозривно пов'язано право *законодавчої ініціативи*, визначене Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік.

У системі правотворчих (нормативних) актів вирішальна роль належить законові (див. *Верховенство закону*), насамперед Осн. законові Рад. д-ви — Конституції СРСР, її переважній юрид. силі перед ін. нормативними актами, що є виразом *соціалістичної законності* у П. і створює єдність усіх державноправових актів. Однією з гарантій соціалістичної П. є конституційне положення про *всенародне обговорення* проектів законів та ін. найважливіших питань державного життя.

ПРА́ГА — столиця Чехословаччини і Чеської Соціалістичної Республіки, адм. ц. Середньочеської обл. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташована на р. Влтаві поблизу її впадіння в Лабу (Ельбу). Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт міжнар. значення (Рузіне), річковий порт. Метрополітен. 1,2 млн. ж. (поч. 1980). Тер. П. була заселена з 4-го тис. до н. е. племенами невідомого походження, з 5 ст. до н. е.— *бойями*, з 6 ст. н. е.— слов'янами. На рубежі 8 і 9 ст. виникли Празький град і Вишеград, що становлять істор. центр П. З 10 ст. П.— столиця Чес. д-ви. З 11 ст. мала екон. зв'язки з *Київською Руссю*. З 14 ст.— економічний, політичний і культурний центр Чехії.

У П. жив і працював Я. *Гус*. 30.VII 1419 в П. відбулося повстання гуситів (див. *Гуситський революційний рух*). У 1526 підпала під владу *Габсбургів*. У 1618 виступом населення П. проти Габсбургів почалося Чеське повстання 1618—20 — початковий етап *тридцятилітньої війни 1618—48*. Під час *революції 1848—49 в Австрії* відбулося *Празьке повстання 1848*. В 1878 в П. засновано Чехослов'ян. соціал-демократичну робітн. партію. В 1900, 1901 і 1912 у П. побував В. І. Ленін. У 1912 під керівництвом В. І. Леніна відбулася *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП*. 28.X 1918 в П. проголошено Чехословацьку Республіку. В 1921 тут засновано Компартію Чехословаччини. З березня 1939 по травень 1945 П. була окупована німецько-фашист. військами.

В результаті *Травневого повстання 1945* в чеських землях і *Празької операції 1945*, проведеної Рад. Армією, П. визволено 9.V 1945. В П. проходив перший *Всесвітній фестиваль молоді та студентів* (1947). З 1958 тут виходить журн. «*Проблемы мира и социализма*». В П. перебувають Секретаріат *Всесвітньої федерації профспілок*, Секретаріат *Міжнародного союзу студентів*.

Гол. галузі пром-сті — машинобудування і металообробка (електротех., оптико-мех., приладо-, автомобіле-, тепловозо- та авіабудування, виробн. дизелів, компресорів, гірничо-шахтного устаткування, холодильних установок, котлів, трамвайних вагонів, автокранів, мотоциклів, устаткування для ТЕЦ, радіоелектронних приладів тощо). Розвинута харч., особливо пивоварна пром-сть. Значна полі-

Прага. Тинська церква. 1370—1510.

Прага. Вид частини міста.

Прага. Башта Карлового мосту. 12—2-а половина 15 ст.

граф. та швейна пром-сть. Хім. (у т. ч. по виробн. шин), буд. матеріалів, текст., швейні, фарм., шкіряно-галантерейні та ін. підприємства. *Празький університет* і ун-т ім. 17 листопада, Чеське вище тех. уч-ще, вищі хім.-технологічна, екон. та с.-г. школи, академії муз. та образотворчих мистецтв, художньо-пром. ін-т, консерваторія. Президія Чехословацької АН, її численні ін-ти та наук. лабораторії, обсерваторія. Б-ки: Чеської Соціалістичної Республіки, Чехословацької АН, Нац. музею, міська та ін. Музеї: Нац., Нац. галерея, Держ. європейський, етногр., антропологічний, с.-г., Нац. технічний, музеї В. І. Леніна, К. Готвальда та ін. У П.— 26 театрів, у т. ч. Національний, на Віноградах, філармонія.

Місто розташоване на 5 пагорбах, поділених долиною р. Влтави. Старі райони міста зберегли середньовічну забудову й іррегулярне планування. Архіт. пам'ятки: на лівому березі Влтави — ансамбль *Граду Празького* (королівський палац, 12—18 ст.; готичний собор св. Віта, 1344—1929, буд-во розпочато арх. Матвієм з Арраса й П. Парлером); в р-нах Градчани і Мала Страна — палаци у стилях *ренесансу* (літній королівський палац Бельведер, 1535—63, арх. Дж. да Спаціо та ін.; Шварценберзький, 1545—63, арх. А. Влах, тепер Воєнно-історич. музей) і *барокко* (палаци Штернберзький, 1698—1720; Вальдштейнський, почато в 16 ст., продовжено 1624—30, арх. А. Спецца, Дж. П'єроні та ін.; Чернінський, 1669—1750, арх. Ф. Каратті та ін.), монастирі та церкви в стилі барокко (капуцинів, т. з. Лорета, 1626—1736, арх. Дж. Орсі; св. Мікулаша на Мала Страні, 1703—55, арх. К. Дінценгофер, К. І. Дінценгофер, А. Лураго), будинки 17—19 ст. На правому березі Влтави — залишки укріплень 14—15 ст. (Порохова башта, буд-во почато 14 ст.), житл. будинки у стилях *готики*, ренесансу і бароко; готична ратуша Староместська (1338, перебудована в 15—16 і 19 ст.) з годинниковою баштою (1364), Карлів (Празький) ун-т (14 ст.), церкви т. з. Тинська і Марії Снєжної (обидві — 14—17 ст.), монастир св. Анєжки (1234—14 ст.), бароккові палаци Кінських (2-а пол. 18 ст., арх. К. І. Дінценгофер) і Клам-Галласів (бл. 1713—25, арх. Й. Б. Фішер фон Ерлах), єзуїтська колегія (Клементінум, 1653—1-а пол. 18 ст.) та ін. Серед споруд у дусі *еклектизму* — Нац. театр (1868—81, арх. Й. Зітек), Нац. музей (1884—90, арх. Й. Шульц), *функціоналізму* — виставочний будинок т-ва «Манес» (1930). У 60—70-х рр. 20 ст. побудовані: водний стадіон (поч. 60-х рр., арх. Р. Подземний), Ін-т макромолекулярної хімії (1960—65), будинок Федеральних зборів ЧССР (1970—73), обидва — арх. К. Прагер. У П. численні мости (Карлів, 1357—78, арх. П. Парлер, та ін.). Пам'ятники: Янові Гусу (1915), Б. Немцовій (1954), Нац. пам'ятник Визволення на горі Вітков (1929—32, арх. Я. Зазворка) з пам'ятником Яну Жижці (1950), мавзолеєм К. Готвальда, залом Рад. Армії (50-і рр.). Меморіальні ансамблі кладовища визначних чеських діячів на Славині та кладовища рад. воїнів на Ольшанах. На околицях П.— замки Збраслав (13—18 ст.; тепер Музей скульптури) і Карлштейн (14 ст.).

Літ.: Рыбар Ц. Прага. Путеводитель. Пер. с чеш. Прага, 1972.

ПРАГМАТИ́ЗМ [від грец. πράγμα (πράγματος) — справа, дія] — суб'єктивно-ідеалістичне вчення, за яким цінність *понять, суджень* та ін. знань про об'єкти, їхні властивості тощо визначається практичними наслідками для людини дій, що базуються на цих знаннях. Близький до *емпіріокритицизму*.

Осн. ідеї П. висловив у 70-х рр. 19 ст. Ч. *Пірс*. Дальшого розвитку, популяризації та систематизації П. набув у працях У. *Джемса* і Дж. *Дьюї*. Поширений гол. чином у США. Прагматисти абсолютизували практичне призначення людського пізнання, внаслідок чого відображення дійсності зникло з понять «пізнання» та «істина». Ч. Пірс, напр., розглядав *мислення* лише як процес переходу від сумніву до вірування (переконання), а зміст вірування вбачав у готовності діяти тим чи іншим способом. У. Джемс та Дж. Дьюї відмовились від класичного розуміння *істини* як відповідності ідей об'єктивній дійсності і, змішуючи істинність ідеї з способом її встановлення й перевірки, проголосили істинними лише ті ідеї, які є корисними або зручними в процесі життєвого досвіду і сприяють розв'язанню практичних проблем. Об'єктивну реальність прагматисти ототожнюють з «досвідом» (який вони розуміють як «потік свідомості»), суб'єктивізують її, розчиняють реальність у свідомості. Соціальні явища П. намагається пояснити за допомогою «теорії прогресу», за якою прогрес нібито полягає не в досягненні суспільством певної мети, а в самому процесі руху. Фактично П. заперечує теорію взагалі і суспільну зокрема, орієнтуючи на розв'язання окремих, поточних завдань, що рівнозначно проповіді *реформізму*. В 40—50-х рр. 20 ст. роль П. як самостійної течії різко зменшилася під впливом *неопозитивізму, феноменології* та ін. В кін. 60-х рр. інтерес до П. в капіталістичних країнах відроджується, що виявляється в нових спробах його інтерпретації.

Ю. К. Мельвіль.

ПРАГМАТИ́ЧНА ПЕДАГО́ГІКА — одна з поширених пед. течій у США, Англії та деяких ін. капіталістичних країнах, в основі якої лежать ідеї *прагматизму*. Засновник П. п. — *Дж. Дьюї*. П. п. перебільшує значення особистого досвіду дітей, їхніх спонтанних інтересів (див. *Педоцентризм*), недооцінює систематичну освіту, підмінюючи її комплексним навчанням (див. *Комплексна система навчання*), роль вчителя в навч.-виховному процесі зводить до ролі консультанта. Гол. метод П. п.— «навчання через діяльність»: діти набувають знання, уміння й навички в процесі гри або трудової діяльності. Це призводить П. п. до однобічного практицизму, коли теор. освіта підпорядковується практичній діяльності учнів. При-

кильники П. п. вважають, що поліпшення роботи школи може стати засобом перебудови існуючого соціального ладу в дусі примирення класових інтересів різних верств бурж. суспільства. Окремі ідеї П. п. (див. *Метод проектів*) були поширені в СРСР в кін. 20 — на поч. 30-х рр. Засуджені постановою ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (1931).

Б. Ф. Мельниченко.

ПРАГТЛЬ Йосиф (1737, Відень — 1799, с. Браїлів, тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл.) — укр. живописець-монументаліст. Мистецьку освіту здобув у Відні. У 1757 став ченцем монастиря у Берестечку на Поділлі. Твори: фрески у костьолі у Браїлові; ікони в кафедральному костьолі у Кам'янці-Подільському, розписи та 16 ікон у костьолі в Берестечку; ікони в костьолі Станіслава (тепер Івано-Франківськ) та розписи в палаці Чацьких у с. Боремлі на Волині.

ПРА́ДО (Prado), Національний музей живопису та скульптури Прадо — художній музей у Мадріді. Засн. 1819 на базі приватних зібрань іспанських королів. Займає спеціальне приміщення, споруджене 1785—1830 за проектом Х. де Вільянуева в стилі пізнього іспанського *класицизму*. В П. представлено твори найвидатніших майстрів Іспанії (Ель Греко, Х. Рібери, Ф. Сурбарана, Д. Веласкеса, Б. Е. Мурільйо, Ф. Гойї), Італії (Рафаеля, Тіціана), Нідерландів (Р. ван дер Вейдена), Фландрії (П. П. Рубенса), Франції (Н. Пуссена) та ін. Іл. с. 64.

Літ.: Малицкая К. Музей Прадо. Мадрид. [Альбом]. М., 1971.

ПРА́ДО ЧА́ВЕС (Prado Chaves) Хорхе дель (н. 15.VIII 1910, Януара, деп. Арекіпа) — діяч комуністичного руху Перу, журналіст. Н. в сім'ї адвоката. Працював художником. У 1929 вступив до Перуанської КП (ПКП), з 1931 — член її ЦК. В 1931—42, 1949—50 працював у к-тах ПКП в різних місцевостях країни. З 1942 — член Політкомісії ЦК, секретар ЦК ПКП з орг. питань. У 1946—48 — ген. секретар ЦК ПКП. З 1956 — секретар ЦК ПКП з питань пропаганди й агітації. В 1958—62 — гол. ред. ЦО ПКП газ. «Унідад» («Єдність»), 1959 — одночасно секретар ЦК ПКП з питань парт. освіти. З 1960 в зв'язку з арештом ген. секретаря ЦК ПКП виконував його обов'язки. З листопада 1966 — ген. секретар ЦК ПКП. З 1979 — одночасно гол. ред. органу ПКП газ. «Венсеремос» («Ми переможемо»). З 1978 — деп. Установчої асамблеї, з 1980 — парламенту. Не раз зазнавав арештів, жив у еміграції. Автор праць з питань комуністичного і профспілкового руху Перу. Нагороджений орденом Дружби народів.

ПРАЗЕОДИ́М (Praseodymium; від грец. *πράσινος* — світло-зелений і *δίδυμος* — подвійний), Pr — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 59, ат. м. 140, 9077; належить до *лантаноїдів*. Природний П. складається з одного стабільного ізотопу ^{141}Pr, відомо 15 радіоактивних ізотопів. П. відкрив 1885 австр. хімік К. Ауер фон Вельсбах. Вміст у земній корі $7{,}0 \times 10^{-4}$%. Сріблясто-білий метал; густ. 6772 кг/м³; $t_{пл}$ 932° С; $t_{кип}$ 3212° С. П.— хімічно активний. Розчиняється в мінер. к-тах (соляній, сірчаній, азотній), швидко кородує на повітрі (див. *Корозія металів*). П. чистотою до 98,84% одержують кальцієтермічним методом. Застосовується для *легування* сталей і сплавів кольорових металів. У суміші з *неодимом* використовується для одержання безбарвного скла, яке добре поглинає ультрафіолетове проміння.

ПРА́ЗЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП — див. *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП*.

ПРА́ЗЬКА КУЛЬТУ́РА — давньослов'янська археологічна культура 6—7 ст. н. е. на тер. Чехословаччини, Польщі, НДР, Румунії, а також України, Білорусії, Молдавії. Назва походить від ліпної кераміки т. з. празького типу з ранньосередньовічних пам'яток, виявлених поблизу Праги. Для П. к. характерні неукріплені поселення з житлами-напівземлянками, всередині яких були печі-кам'янки, грунтові безкурганні могильники з трупоспаленнями в урнах. При дослідженні пам'яток П. к. простежується зв'язок її з пізнішими слов'ян. археол. культурами Іл. с. 64.

Літ.: Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. М., 1973.

ПРА́ЗЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — завершальна наступальна операція Великої Вітчизняної війни 1941—45, проведена 6—11.V рад. військами 1-го (командуючий — Маршал Рад. союзу І. С. *Конєв*), 4-го (командуючий— генерал армії А. І. *Єременко*), 2-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу Р. Я. *Малиновський*) Укр. фронтів по знищенню нім.-фашистського угруповання на тер. Чехословаччини. В П. о. брали участь 2-а армія Війська Польського, 1-а і 2-а рум. армії і 1-й Чехословацький армійський корпус. Внаслідок завершення *Берлінської операції 1945* рад. війська глибоко охопили з Пн., Пн. Сх. і Пд. лівий та правий фланги нім.-фашист. військ у Чехословаччині. Нім.-фашист. війська груп армій «Центр» і «Австрія» чинили запеклий опір, намагалися відкрити фронт англо-амер. військам і потім капітулювати перед ними. 1—5.V в різних райо-

ПРАЗЬКЕ ПОВСТАННЯ 1848

Праксітель. Гермес з немовлям Діонісом. Фрагмент. Мармур. Близько 340 до н. е. Музей. Олімпія.

нах Чехословаччини почалися нар. повстання, 5.V вибухнуло повстання в Празі (див. *Травневе повстання 1945* в чеських землях). 6.V повстанці Праги звернулися по допомогу до рад. військ. Завдаючи могутніх ударів по збіжних напрямах на Прагу, війська 1-го Укр. фронту зламали опір ворога на рубежі Рудних гір, зайняли Дрезден і вступили на тер. Чехословаччини. Війська 2-го Укр. фронту ввели в бій 6-у гвард. танк. армію і через Іглаву просувалися до Праги з Пд. Війська 4-го Укр. фронту визволили Оломоуц і наступали зі Сх. Вночі проти 9.V 3-я і 4-а гвард. танк. армії 1-го Укр. фронту здійснили 80-кілометровий стрімкий кидок і вступили в Прагу, в той же день до міста підійшли передові частини 2-го та 4-го Укр. фронтів. 10—11.V осн. сили ворога були взяті в полон, 11.V рад. війська зустрілися з частинами 3-ї амер. армії. Рад. Армія виконала свій інтернац. обов'язок, вона визволила чехословацький народ від фашист. окупантів і врятувала столицю Чехословаччини від знищення.

Л. О. Кирилов.

ПРА́ЗЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1848 — повстання широких верств населення Праги проти абсолютистського режиму *Габсбургів*; найвище піднесення революц.-демократичного руху в чес. землях під час *революції 1848—49 в Австрії*. Відбулося 12—17.VI. Приводом до П. п. став розстріл мирної маніфестації городян австр. військами. В місті почалося збройне повстання. Повстанці вимагали незалежності Чехії, запровадження демократичних свобод (заг. виборчого права, скасування станів і станових привілеїв). Поряд з чехами в повстанні взяли участь прогресивні верстви нім. населення Праги. П. п. було підтримане робітниками ін. міст Чехії і антифеод. виступами селянства. Стихійний характер П. п., відсутність єдиного керівництва, компроміс радикальних демократів з лібералами (Ф. *Палацький*, П. *Шафарик*), а також перевага сил реакції зумовили поразку повстання.

ПРА́ЗЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1945 — див. *Травневе повстання 1945* в чеських землях.

ПРА́ЗЬКИЙ ЛІНГВІСТИ́ЧНИЙ ГУРТО́К, Празька школа функціональної лінгвістики — один із напрямів *структурної лінгвістики*. Оформлений організаційно 1926—52 як співдружність чехословацьких філологів В. Матезіуса, Б. Трики, Б. *Гавранека*, Й. Вахека та ін. До них приєдналися також М. *Трубецькой*, С. Карцевський, Р. Якобсон та ін. вчені різних країн. Осн. ідея П. л. г. — трактування мови як функціональної системи засобів вираження, яка служить певній меті. На цій базі було створено нову наук. дисципліну — *фонологію*, розроблено основи функціональної граматики (зокрема вчення про актуальне членування речення), досліджувалися співвідношення між *синхронією* і *діахронією*, функціональні стилі й мови (зокрема літературні), а також *мовні союзи* й *типологія* мов.

Празька культура. Посудина празького типу.

Літ.: Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М., 1964; Пражский лингвистический кружок. М., 1967.

С. В. Семчинський.

ПРА́ЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Карлів університет — перший слов'ян. ун-т, один з найстаріших у Центр. Європі. Засн. 1348 у Празі імператором Карлом IV (звідси друга назва). За феодалізму, зокрема під час *гуситського революційного руху*, був центром нац.-визвольної боротьби чес. народу. На поч. 15 ст. ректором ун-ту двічі було обрано Яна *Гуса*. У кінці 18 — серед. 19 ст. студенти і професори П. у. виступали проти австр. панування, брали участь у революц. русі 1848—49. В 1882 П. у. поділено на чеський і нім. ун-ти. Під час нім.-фашист. окупації не працював, відновив діяльність 1945. У складі П. у. (1981) 13 ф-тів, розташованих переважно у Празі: математики і фізики, природничих наук, педіатрії, філос., юрид., журналістики, фізвиховання і спорту, пед. та ін., мед. ф-ти в Пльзені й у Градець-Кралові. При ун-ті працює ін-т марксизму-ленінізму. У 1979/80 навч. р. у П. у. навчалося 21575 студентів. Вуз видає «Акти Карлового університету»

А. В. Санцевич.

ПРАКРИ́ТИ (від санскр. пракрта — природний) — середньоінд. мови й діалекти, які становлять проміжний етап між давньоіндійськими й новоінд. мовами (див. *Індійські мови*). На письмі зафіксовані вперше в 3 ст. до н. е., хоч елементи П. відмічено вже у *ведах*. Найархаїчніші П.— *палі мова*, П. наскельних написів царя *Ашоки* і т. з. ранній пайшачі. Особливе значення мали трохи пізніші літ. П.: шаурасені, магадхі, махараштрі; в цей самий період існували й деякі ін. П.: ардхамагадхі, пайшачі, чуліка-пайшачі тощо. До пізніших П., перехідних до новоінд. мов, належить апабхранша (з 5 ст.). Для П. характерна тенденція до значного спрощення в фонетиці і до вироблення аналітичних форм у відмінюванні та дієвідмінюванні, до уніфікації типів основ; у синтаксисі формувались основи *ергативної конструкції*.

Літ.: Вертоградова В. В. Пракриты. М., 1978.

В. М. Топоров.

ПРАКСЕОЛО́ГІЯ (від грец. πρᾶξις — справа, діяння і λόγος — вчення) — термін, яким іноді позначають галузь комплексних наук. досліджень, що вивчає умови, методи й заг. принципи ефективності та якості людської діяльності. Як самостійна наук. дисципліна П., завдяки ширшому колу досліджуваних проблем, відрізняється від близької за змістом галузі — *наукової організації праці*. Основоположник П.— польс. учений Т. *Котарбінський*, який у 20-х рр. 20 ст. дав філос. аналіз принципів «якісної роботи». Класичною працею з П. вважається його твір «Трактат про хорошу роботу» (1955). Сучас. напрямами праксеологіч. досліджень в ПНР є: заг. теорія раціональної діяльності, структура організації *трудових колективів*, принципи функціонування і правила управління трудовими колективами, продуктивність праці, типологія помилок і порушень у процесі праці, критерії оцінки результатів діяльності, способи раціонального використання ресурсів і, зрештою, розроблення практичних рекомендацій для організації ефективної праці і створення оптимальних моделей певної розумової і фіз. праці. Характерними для П. є емпіричні дослідження оптимальної діяльності підприємств, наук. установ, закладів нар. освіти та охорони здоров'я, що пов'язані з вивченням міжособових стосунків у колективах, субординації взаємин між виробниками та управлінським апаратом, питань підвищення ділової кваліфікації.

Крім даних теор. і емпіричних досліджень, П. використовує досягнення кібернетики, економіки, соціології, *соціальної психології*, мистецтва й повсякденного досвіду і на цій основі виявляє організаційно-тех. закономірності раціональної діяльності.

В. І. Волович.

Правдо. Головний фасад. Архітектор Х. де Вільянуева. 1785—1830.

ПРАКСІ́ТЕЛЬ (Πραξιτέλης; бл. 390 до н. е.— бл. 330 до н. е.) — давньогрец. скульптор, представник пізньої *класики*. Син і учень скульптора Кефісодота. Працював у Афінах. Твори П. відомі за античними копіями та літ. джерелами. Вважають, що в оригіналі збереглася тільки група «Гермес з немовлям Діонісом» (бл. 340 до н. е., Музей, Олімпія). У ранніх творах («Сатир, що наливає вино», бл. 375 до н. е.) наслідував принципи *Поліклета*. Серед найвідоміших творів П.— «Аполлон Сауроктон» (бл. 370 до н. е.), «Афродіта Кнідська» (бл. 350 до н. е.), «Сатир, що відпочиває». П. славив земну, чуттєву красу людини. Іл. див. також до ст. *Венера*, т. 2, с. 178.

Літ.: Белов Г. Д. Пракситель. Л., 1973.

ПРА́КТИКА (грец. πρακτικά — діяння, активність) — зумовлена специфікою суспільного буття цілеспрямована, чуттєво-предметна діяльність людей, змістом якої є перетворення *природи* і *суспільства*; специфічно людська форма життєдіяльності, спосіб буття людини в світі. Розглядувана як процес олюднення природи, яким опосередковується, регулюється і контролюється, за виразом К. Маркса, обмін речовин між людиною і природою (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 52, 53), П. виступає як *праця*. Розглядувана як суспільна діяльність, що виявляється в конкретно-істор.

формах, П. виступає як *виробництво*. Вона соціалізує природу, постійно розширює сферу суспільного буття шляхом підпорядкування йому все нових галузей природного буття, визначає і спрямовує як осн. напрям сусп. розвитку, так і конкретні форми *суспільних відносин* на окремих його етапах. Розглядувана як діяльність, що штучно відтворює ті або ін. сторони об'єктивного світу з метою наук. дослідження їх, П. виступає як *експеримент*. Найістотнішими проявами П. є процес спілкування, суспільно-політ. діяльність, *класова боротьба, революції соціальні* тощо.

У філософсько-категоріальному значенні П. треба розглядати не як окремі предметно-чуттєві дії і не в обмежених конкретно-істор. формах, а як сукупну діяльність усіх людей у минулому, сучасному, в комуністичній перспективі. Змістом цієї діяльності є виробництво предметних умов людського буття, сусп. відносин, форм соціальності і соціальних ін-тів, соціально-творчих якостей самої людини. Тим, що сусп. буття є найвищим рівнем в ієрархії якісних форм матеріального світу, а сусп. рух відповідно — найвищою формою руху *матерії*, зумовлюється універсальний характер П., її здатність до революційно-творчого освоєння і перетворення будь-яких галузей і сторін навколишнього буття. П. є в своїй сутності активно-перетворюючою діяльністю, оскільки, на відміну від поведінки тварин, її здійснення є реалізацією усвідомленої мети, яка визначає спосіб і характер дій людини. Реалізація мети виступає як опредметнення (в речовинах природи, в сусп. відносинах тощо) практичної діяльності. Включення предметних результатів П. в процес наступної діяльності відтворює «згаслу» в них минулу діяльність, знову переводить її в діяльну форму, розпредметнює її (див. *Опредметнення і розпредметнення*). Відкриття К. Марксом і Ф. Енгельсом діалектики взаємозв'язку «предметної» і «діяльної» форм П. дало змогу подолати «прірву» між людиною і навколишнім світом, яка неминуче виникала перед споглядальною метафіз. філософією внаслідок нерозуміння нею дійсності як людської чуттєвої діяльності. Споглядальність була гол. хибою всього домарксівського матеріалізму. Тому осн. умовою перебудови матеріалістичної філософії на наук. засадах стало не пояснення, а зміна навколишньої дійсності. Саме це зумовлює провідну роль, що її відіграє П. з погляду марксистсько-ленінської філософії. Вказуючи на П. як на спосіб буття людини, що визначає її сутність як сусп. істоти, основоположники марксизму-ленінізму поклали край ненауковим («натуралістичним», «антропологічним» та ін.) уявленням про людину. Вони показали, як нар. маси в процесі творення історії виявляються зрештою здатними взяти під свій контроль стихійні суспільні сили і побудувати комуністичне суспільство, що є базою для всебічного і гармонійного розвитку людської особистості. В межах П. як активно творчої діяльності існує, проте, так би мовити, «пристосовницький» рівень,— діяльність, що визначається готовими правилами, рецептами та інструкціями і має на меті не освоєння нових галузей дійсності чи творення їх, а відтворення або повторення того, що вже здійснювалося. Цей рівень П. відіграє важливу роль — за його допомогою здійснюється масове виробн. предметів, що задовольняють матеріальні й духовні потреби людей, зберігається контроль над уже підпорядкованими людині сферами дійсності, але в цілісній структурі П. він підпорядкований революційно-перетворюючій сутності П. Абсолютизація «пристосовницького» рівня П. представниками *прагматизму, екзистенціалізму* та ін. призводить до суб'єктивно-ідеалістичного спотворення змісту категорії П. Надзвичайно важливою є гносеологічна функція П. як основи *пізнання* і критерію істини. Теор. діяльність, процес пізнання дійсності нерозривно пов'язані з П., бо саме через П. розкриваються об'єктивні закони світу, перевіряється істинність знань. Рівнем розвитку П., тобто ступенем панування людини над світом, визначається обсяг і характер набутих нею знань. Водночас і сама П. (як свідома, цілеспрямована діяльність) завжди грунтується на певних теор. передумовах, знаннях. У єдності П. і *теорії* здійснюється цілісна предметна діяльність — процес практично-теор. освоєння дійсності людиною.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. Тези про Фейєрбаха; т. 20. Енгельс Ф. Діалектика природи; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Практика и познание. М., 1973.

ПРАКТИ́ЧНА АСТРОНО́МІЯ — розділ *астрометрії*, присвячений способам визначення з астрономічних спостережень часу, *координат географічних* і *азимутів* напрямів; теорії, дослідженню і практиці роботи відповідних *астрономічних інструментів;* методам визначення *координат небесних* світил. Застосовують у геодезії (*геодезична астрономія*), судноводінні (*мореплавна астрономія*) та літаководінні (авіац. астрономія). Способи П. а. розробляються методами *сферичної астрономії* і базуються на розв'язуванні паралактичного трикутника (*полюс світу — зеніт* місця спостереження — спостережуване світило) після вимірювання його деяких елементів. Для астр. спостережень використовують *астролябію призмову, зеніт-телескоп, пасажний інструмент,* морський і авіац. *секстанти, теодоліт,* універсальний інструмент та ін.; при визначеннях довготи використовують радіоприймачі й апаратуру для приймання радіосигналів часу. Ряд задач П. а. розв'язується шляхом спостережень штучних небесних тіл.

Літ.: Блажко С. Н. Курс практической астрономии. М., 1979.

О. П. Челомбитько.

ПРА́МНЕК (Прамнієкс) Едуард Карлович (31.XII 1899—29.VII 1938) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в Яунраунській волості (тепер Цесіський р-н Латв. РСР) у сім'ї наймита. З 1913 працював муляром. У 1919—21 — в Червоній Армії, на політ. роботі в Латис. стрілецькій д-зії. В 1921—24 навчався в Комуністич. ун-ті народів Заходу, потім — у Комуністич. ун-ті ім. Я. М. Свердлова. З 1924 — на парт. роботі у Нижньому Новгороді, 1929 — секретар Вятського губкому і окружкому партії, 1930—34 —2-й секретар, 1934—37 — 1-й секретар Горьковського крайкому і обкому ВКП(б). З 1937 — секретар Донецького обкому КП(б)У. На XVII з'їзді ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. Член ВЦВК і ЦВК СРСР.

ПРАМО́ВА, мова-основа, протомова — мова-предок, яка в процесі тривалої еволюції розпалася на ряд окремих споріднених мов (див. *Спорідненість мов*). Історично засвідченою прамовою є *латинська мова,* на основі народнорозмовної форми якої сформувалися сучасні *романські мови.* П., які існували в доістор. час (індоєвропейська, слов'янська, германська та ін.), реконструюються лише здогадно. Їхні елементи й форми (т. з. архетипи) встановлюють з допомогою порівняльно-істор. методу (див. *Порівняльно-історичне мовознавство*) на основі зіставлення відповідностей (т. з. рефлексів) у мовах-наступницях. Питання про реальний звуковий стан П. та про її однорідність дискусійні. На думку А. *Мейє*, відновити П., яка зникла, неможливо.

Літ.: Общее языкознание. М., 1973.

Ю. О. Жлуктенко.

ПРАМОНОТЕЇ́ЗМ, первісне єдинобожжя — псевдонаукова концепція в буржуазній історії *релігії,* за якою первісною формою релігії був *монотеїзм,* який нібито виник внаслідок «божественного одкровення». Ідею П. у 90-х рр. 19 ст. висунув шотл. фольклорист Е. Ленг. Її підхопили католицькі вчені. Цю концепцію активно пропагував австр. етнограф патер В. Шмідт. В Росії з позицій П. виступав В. С. *Соловйов*. Внаслідок спекулятивного характеру й сумнівності аргументів П. не дістав визнання навіть у клерикальних колах Росії. У 50-х рр. 20 ст. неспроможність теорії П. було повністю доведено, оскільки виявилося, що етнографічні дані на її користь фальсифіковано. Насправді єдинобожжя виникло значно пізніше за *політеїзм* у зв'язку з ускладненням соціальної структури суспільства.

ПРАНДТЛЬ (Prandtl) Людвіг (4.II 1875, Фрайзінг, Баварія — 15.VIII 1953, Геттінген) — нім. вчений у галузі механіки, один із засновників експериментальної аеродинаміки. Закінчив Вище політех. уч-ще в Мюнхені. З 1899 — доктор філософії Мюнхенського ун-ту, з 1901 — професор Вищого тех. уч-ща в Ганновері, з 1904 — професор Геттінгенського ун-ту. Директор Ін-ту гідроаеродинаміки в Геттінгені (1925—47). Осн. напрями наук. діяльності — теорія пружності і пластичності, гідроаеромеханіка, газова динаміка і

динамічна метеорологія. П.— автор класичної праці «Про рух рідин при дуже малому терті» (1904), в якій уперше складено диференціальні рівняння руху рідини в ламінарному пограничному шарі (рівняння П.). Розвинув теорію аеродинаміки крила, теорію турбулентної течії, досліджував проблему теплопередачі в потоці газу, відкрив один з осн. критеріїв подібності теплових процесів у рідинах і газах (число П.). Засновник наук. школи прикладної гідроаеромеханіки.

Тв.: Рос. перекл.— Гидроаэромеханика. М., 1951.

ПРА́ПОР, стяг — прикріплене до древка чи шнура полотнище певного кольору або поєднання кольорів з написом, прикрасою, часто з певним зображенням; офіційна емблема держави, символ її суверенітету; емблема військ. частини, з'єднання, корабля, будь-якої організації. Див. також *Прапор державний, Прапори військові, Прапори військово-морські.*

«ПРА́ПОР» — республіканське видавництво системи Держкомвидаву Укр. РСР. Засн. 1945 у Харкові як Харків. книжково-журнально-газетне вид-во. В 1964 перетворене на респ. вид-во «Прапор». Випускає історико-парт., масово-політ., виробничо-тех., с.-г., худож., туристську й краєзнавчу л-ру, образотворчу продукцію. Видає міжвидавничі б-ки «З досвіду партійної роботи», «Бібліотеку передового досвіду», «Заграва», «Шкільну бібліотеку», серії «Історія фабрик і заводів», «Грані нашого життя», «Про доблесті, про подвиги, про славу». Випускає журн. «*Прапор*». Вид-во обслуговує, крім Харківської, Полтавську і Сумську області.

В. П. Невська.

«ПРА́ПОР» — щомісячний літературно-художній та громадсько-політ. журнал Спілки письменників України. Виходить з січня 1956 у Харкові. Публікує прозові, поетичні й драм. твори укр. письменників, літ.-критичні й публіцистичні матеріали, а також переклади творів письменників братніх республік СРСР (під рубрикою «З вінка дружби»). *Н. К. Черченко.*

ПРА́ПОР ДЕРЖА́ВНИЙ — одна з офіційних емблем *держави*, яка символізує її *суверенітет*. Являє собою полотнище одного або кількох кольорів, як правило, з певним зображенням. Опис П. д. встановлюється в законодавчому порядку, здебільшого конституціями. П. д. Союзу РСР відповідно до ст. 170 *Конституції СРСР* становить собою червоне прямокутне полотнище з відношенням ширини до довжини 1 : 2 з зображенням у його верхньому куті, біля древка, золотих серпа й молота і над ними червоної п'ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою. Положення про П. д. СРСР затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР 19.VIII 1955 (в новій редакції — 15.VIII 1980). Кожна рад. союзна республіка має свій П. д. Спільними для П. д. всіх союзних республік є емблема серп і молот з зіркою над ними, а також те, що більшу частину полотнища займає червоний колір. Опис П. д. союзних республік дається в їхніх конституціях. П. д. УРСР (ст. 167 Конституції УРСР) являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох горизонтально розташованих смуг: верхньої — червоного кольору, що становить $^2/_3$ ширини прапора, і нижньої — лазурового кольору ($^1/_3$ ширини) з зображенням у верхній частині П. д., на віддалі $^1/_3$ довжини від древка, золотих серпа і молота і над ними — червоної п'ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою. Положення про П. д. УРСР затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР 3.V 1956 (в новій редакції — 6.IV 1981). Глум над П. д. СРСР або союзної республіки, а також незаконне підняття їх на річковому або мор. судні вважається злочином. Порядок підйому П. д. СРСР і П. д. союзних республік передбачено відповідними положеннями. Зокрема, П. д. УРСР піднімається постійно на будинках Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, виконавчих комітетів місц. Рад нар. депутатів; в *святкові дні* — на будинках міністерств, держ. к-тів і відомств, ін. держ. і громад. органів, підприємств, установ і організацій, а також на житлових будинках. П. д. піднімають при відкритті міжнар. конференцій, під час офіц. церемоній, при врученні міжнар. спорт. призів тощо. Іл. див. на окремому аркуші, с. 72 — 73.

В. В. Мрига.

«ПРА́ПОР КОМУНІ́ЗМУ» — газета, орган ЦК *Комуністичної партії Західної України* (КПЗУ). Виходила в січні—вересні 1932. Друкувалась у підпільній друкарні КПЗУ. Всього вийшло 4 номери. Газета узагальнювала й поширювала досвід комуністичних орг-цій у розгортанні масової революц. боротьби зх.-укр. пролетаріату і селянства за соціальне і нац. визволення від гніту бурж.-поміщицької Польщі.

«ПРА́ПОР КОМУНІ́ЗМУ» — газета, орган Київ. міського к-ту Компартії України і міської Ради народних депутатів. Видається з 1.I 1978. Виходить 6 раз на тиждень укр. мовою.

«ПРА́ПОР ПЕРЕМО́ГИ» — щоденна газета, орган Ворошиловградського обкому Компартії України, обласної Ради нар. депутатів. Виходить у Ворошиловграді українською мовою. Перший номер вийшов 1.II 1946 як орган Ворошиловгр. обкому і міськкому КП(б)У. В 1958—70 — орган Луган. обласного і міського к-тів КП України, обл. і міськ. Рад депутатів трудящих.

ПРАПОРИ́ ВІЙСЬКО́ВІ — символ військ. частини, який виражає ідею єдності. П. в. складається з полотнища певного розміру і кольору, прикріпленого до древка з металевим навершям з символічним зображенням. П. в. існували у різних народів (Перед. Сходу, Індії, Китаю) з давнього часу у вигляді якого-небудь зображення на високому древку. Рос. слово «знамя» (відповідає укр. термінові «прапор») увійшло в ужиток у Рос. д-ві в кінці 15 ст. В укр. козацтва в 16—17 ст. П. в. були *корогви*. На поч. 18 ст. в Росії запроваджено прийняття присяги під П. в. В Рад. Армії П. в. червоного кольору з'явилися 1918. Їх вручають військ. частинам після сформування від імені Президії Верховної Ради СРСР, вони завжди перебувають при своїй частині. На П. в. рад. частин і з'єднань вишито слова «За нашу Радянську Батьківщину». В центрі — серп і молот. На гвард. П. в. золотою ниткою вишито зображення В. І. Леніна. До П. в. прикріплюються ордени (орденські стрічки), якщо частину нагороджено. На кораблях і суднах ВМФ П. в. є *прапори військово-морські*. Іл. на окремому аркуші, с. 72—73.

ПРАПОРИ́ ВІЙСЬКО́ВО-МОРСЬКІ́ — зовнішні розпізнавальні знаки належності військ. корабля (судна) до збройних сил даної держави; являють собою полотнища офіційно встановленого кольору та форми. П. в.-м. з'явилися ще в старод. світі і остаточно встановились у 16—18 ст. В Росії на поч. 18 ст. було запроваджено П. в.-м. з косим блакитним (т. з. Андріївським) хрестом. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції на кораблях Рад. ВМФ 1918—20 піднімали державний і військ. прапор РРФСР, затверджений Рад. урядом 14.IV 1918. 29.IX 1920 затверджено П. в.-м. РРФСР. У зв'язку з утворенням СРСР запроваджено 24.VIII 1923 новий П. в.-м. СРСР. 19.VI 1942 запроваджено Гвардійський П.в.-м. Розміри прапора встановлюються залежно від класу кораблів і суден. Кормовий П. в.-м. СРСР, піднятий на кораблі, є його військ. прапором (див. *Прапори військові*). Крім кормового прапора, кораблі ВМФ СРСР мають гюйс, вимпели, прапори і брейд-вимпели (прапори зменшеного розміру з конічним полотнищем і косицями різного кольору) службових осіб: Верховного Головнокомандуючого Збройними Силами, Міністра оборони, Нач. Генштабу, Головнокомандуючого ВМФ, командуючого флотом, флотилією, ескадрою, командира з'єднання кораблів, з'єднання кораблів прикордонних військ та ін. (іл. див. на окр. арк., с. 72 — 73). Правила піднімання П. в.-м. регламентуються відповідними статутами Збройних Сил СРСР.

ПРА́ПОРЩИК — військ. звання в арміях ряду країн. У рос. армії з 1649 П. називали прапороносців, з 1712 — перший офіцерський чин. У Збройних Силах СРСР звання П. встановлено 1972. За службовим становищем П. близькі до молодших офіцерів і є їхніми помічниками у вихованні та бойовій підготовці особового складу військ. частин. 24.XII 1980 встановлено військ. звання старший прапорщик.

ПРАСА́Д Джайшанкар (10.I 1889, Бенарес — 15.XI 1937, там же) — інд. письменник. Писав *гінді мовою*. Відіграв значну роль у становленні новітньої поезії та драматургії гінді. Разом з *Ніралою* та *С. Пантом* був одним з ідеологів романтико-символічної течії в поезії гінді 20—30-х рр. чхаявад. Поезії П. притаманні складні символіч-

ні образи. Найвідоміші його твори — зб. «Сльози» (1925) та поема «Камаяні» (1935). Заперечуючи доктрини християнства, буддизму, індуїзму, П. єдиною релігією вважав любов. Автор 5 збірок оповідань, 3 романів та кількох п'єс на істор. теми. Найвідоміші п'єси — «Аджаташатру» (1922), «Скандагупта» (1928), «Чандрагупта» (1931). Тавруючи сусп. зло, П. однак здебільшого вважав його вічним і незмінним, тому часто в творах П. звучить мотив трагічності людського буття, болісне відчуття неможливості перемогти зло, перед яким гине все найкраще в людині.

Тв.: Рос. перекл.— Жалоба камня. В кн.: Рассказы писателей Востока. Л., 1958; [Оповідання]. В кн.: Рассказы индийских писателей, т. 1. М., 1959.

Літ.: Потабенко С. Джайшанкар Прасад. В кн.: Литературы Индии. М., 1958 *Ю. В. Покальчук.*

ПРАСА́Д Раджендра (3.XII 1884, Зерадеї, Біхар — 28.II 1963, Патна) — політ. і держ. діяч Індії. У 1908 закінчив Калькуттський ун-т. Юрист. З 1911 — член партії Інд. нац. конгрес (ІНК). З 1917 — учасник нац.-визвольного руху в Індії. В 1934, 1939, 1947—48 — голова ІНК. У 1942—45 — в ув'язненні. В 1946—50 — голова Установчих зборів Індії. В 1952—62 — президент Індії. В 1960 відвідав СРСР з офіц. візитом.

ПРА́СОЛОВ Леонід Іванович [1(13).IV 1875, м. Єнісейськ, тепер Красноярського кр. РРФСР — 13.I 1954, Москва] — рад. грунтознавець і географ, акад. АН СРСР (з 1935; чл.-кор. з 1931). Закінчивши Петерб. ун-т (1898), працював у Самарському губ. земстві. У 1908—18 керував грунтовими дослідженнями в експедиціях у Серед. Азії, Забайкаллі та ін., керівник Донської грунтової експедиції. У 1918—25 — наук. співробітник Комісії по вивченню природних продуктивних сил при АН. З 1926 — у Грунтовому ін-ті АН СРСР (у 1937—48—директор). Осн. праці присвячені генезису, географії, картографії і класифікації грунтів. П. розробив вчення про грунтові провінції, запропонував осн. принципи грунтово-геогр. районування. Вперше зробив підрахунки грунтових ресурсів світу і окремих держав, склав світову грунтову карту. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

ПРАТОЛІ́НІ (Pratolini) Васко (н. 19.X 1913, Флоренція) — італ. письменник. Друкуватися почав 1938. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. Представник *неореалізму* в післявоєнній італ. л-рі. В романах «Вулиця Магадзіні» (1941), «Сімейна хроніка», «Повість про бідних закоханих» (обидва — 1947), «Метелло» (1955) та ін. створив яскраві образи людей з народу, показав авангардну роль комуністів у боротьбі проти фашист. диктатури. Роман «Сталість розуму» (1963) — про формування політ. поглядів молодого робітника у повоєнній Італії. В романах «Марнотратство» (1960) та «Алегорія і глузування» (1966) відійшов від неореалізму.

Тв.: Укр. перекл.— Метелло. К., 1960; Рос. перекл.— Повесть о бедных влюблённых. М., 1957; Метелло. М., 1958; Виа де Магадзини.— Семейная хроника. М., 1958; Квартал. М., 1963; Постоянство разума. М., 1966. *Т. Т. Духовний.*

ПРАТТ (Pratt) Джеймс Біссет (22.VI 1875, Елмайра — 15.I 1944, Уїльямстаун) — амер. філософ-ідеаліст, історик релігії, представник *критичного реалізму*. Відстоював позиції т. з. «епістемологічного дуалізму», згідно з яким пізнавальні образи («дані пізнання») і речі об'єктивного світу існують самостійно як «дуалістичний ряд» змістовно не зв'язаних між собою елементів. Узгодженість цих елементів, спостережувану на практиці, П. пояснював у дусі *прагматизму*, що зумовило близькість його поглядів до *агностицизму*. Дослідження П. в галузі історії (зокрема історії сх. релігій, соціології, релігії), що характеризуються помітним впливом *персоналізму*, сприяли розробці цих дисциплін у США.

І. В. Бичко.

ПРА́ХОВ Адріан Вікторович [4 (16).III 1846, м. Мстиславль, тепер БРСР — 1 (14).V 1916, Ялта] — укр. та рос. мистецтвознавець, археолог та худож. критик. У 1867 закінчив Петербурзький ун-т. Викладав історію і теорію мистецтв у Петерб. (1873—87 та з 1897) і Київ. (1887—97) університетах та петерб. АМ (1875—87, з 1880 — професор). Автор досліджень з історії мистецтва старод. Єгипту і Греції, Київ. Русі та давніх пам'яток церк. архітектури на Волині (1886), а також однієї з перших публікацій про мистецьку спадщину Т. Шевченка. Редагував худож. відділи журналів «Пчела» (1875—78) та «Художественные сокровища России» (1904—07). П. відкрив фрески 12 ст. у *Кирилівській церкві*, для відновлення яких запросив М. *Врубеля*; керував будівництвом і внутрішнім оздобленням *Володимирського собору* в Києві.

ПРА́ХОВ Микола Адріанович (18.V 1873, Рим — 25.XI 1957, Київ) — укр. рад. художник і мистецтвознавець. Син А. В. *Прахова*. З 1883 жив у Києві. З 1896 працював як художник у галузі декоративно-прикладного мистецтва. П.— один з організаторів *АХЧУ*, товариства «Київський художник». Автор спогадів і статей з різних питань образотворчого мистецтва (статті в журналі «Художественные сокровища России»; спогади «Сторінки минулого», 1958).

«ПРА́ЦА» (польс. «Praca» — «Праця») — двотижнева робітнича газета. Виходила 1878—92 у Львові. Створена за ініціативою «Прогресивного т-ва львівських друкарів». Відповідальним редактором був складач Й. М. *Данилюк*. Друкувалася польс. мовою. До складу редакції входили І. Франко, М. Павлик, А. Маньковський і Б. Червенський. «П.» висвітлювала становище робітників та їхню боротьбу, відігравала значну роль в організації страйків, популяризувала марксистські ідеї, знайомила з революц. рухом у Росії, Європі й Америці. В 1890—92 «П.» — друкований орган створеної в Галичині с.-д. робітничої партії.

ПРАЦЕЗДА́ТНІСТЬ — здатність до праці, що залежить від стану здоров'я працівника. Розрізняють П.: загальну — здатність до виконання всякої роботи в звичайних умовах праці; професійну — здатність працювати за певним фахом і на певній посаді; спеціальну — здатність працювати в певних несприятливих умовах (виробничих чи кліматичних); обмежену — здатність до роботи з певними обмеженнями (напр., для інвалідів 3-ї групи); вікову — заборона приймати на роботу *неповнолітніх* до досягнення певного віку; неповну — здатність до роботи з полегшеними умовами праці (скорочений робочий день тощо); умовну — здатність до виконання роботи інвалідами 1-ї і 2-ї груп. В СРСР усім працездатним гарантовано *право на працю*.

ПРА́ЦЯ — цілеспрямована діяльність, в якій люди за допомогою засобів праці діють на природу, пристосовуючи її для задоволення своїх потреб. П.— основа існування й розвитку суспільства, повсякчасна природна умова людського життя. Процес П. являє собою органічну єдність трьох моментів: цілеспрямована, доцільна діяльність людини, або сама П.: *предмети праці*; *засоби праці*, за допомогою яких людина впливає на предмети П. Впливаючи на природу, людина змінює не лише її, а й саму себе, розвиває свої здібності, що збільшує *продуктивну силу праці*. П. створила саму людину. Виробляючи матеріальні блага, люди вступають між собою в певні відносини — *виробничі відносини*, які визначають соціальний характер П. Зміна способів з'єднання *робочої сили* з *засобами виробництва* відбувається зі зміною форм *власності* і зумовлюється панівним *способом виробництва*. Різноманітні форми, в яких виступає П. в різних сусп.-економіч. формаціях, є показником розвитку сусп. відносин епохи. За *первіснообщинного ладу* на основі спільної власності на засоби виробн. і результати праці, існувала, хоч і в примітивній формі, спільна колективна П. З виникненням приватної власності і протягом розвитку всіх класово антагоністичних формацій П. людини стає об'єктом *експлуатації*. Виникають поділ П. на *необхідну працю* і *додаткову працю*, *протилежність між розумовою та фізичною працею*. За капіталізму П. робітників, формально, юридично вільних, але позбавлених засобів до існування, експлуатують капіталісти з метою одержання *додаткової вартості*, яку вони привласнюють.

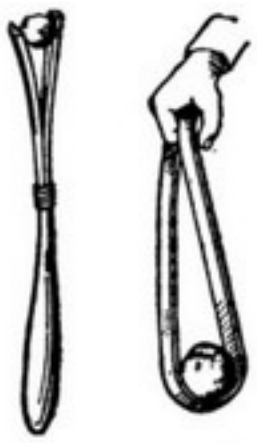
В умовах *товарного виробництва* П. має двоїстий характер. З одного боку, це *конкретна праця*, що її витрачає виробник у певній, корисній специфічній формі і створює *споживну вартість* товару; з другого боку, П. виступає як затрата робочої сили взагалі, як продуктивна діяльність людського мозку, м'язової і нервової си-

Л. І. Прасолов.

А. В. Прахов. Портрет роботи І. М. Крамського. 1879. ДТГ в Москві.

Різновиди праці.

стем. Це — *абстрактна праця*, яка створює *вартість* товару. Доцільну діяльність людини по створенню матеріальних благ наз. *живою працею*. Під *уречевленою працею* (минулою) розуміють П., матеріалізовану у виробленій раніше продукції. Двоїстий характер П. відображає суперечність між П. приватною і суспільною.

За соціалізму, основаному на сусп. власності на засоби виробн., П. перестає бути об'єктом експлуатації, перетворюється на П. для себе, для свого суспільства. Планомірно організована в загальнодерж. масштабі П. має безпосередньо сусп. характер. Продукт, створений П. виробників соціалістичного виробн., є сусп. власністю і при поділі П. на необхідну й додаткову немає підстави для антагонізму. Створений працею продукт йде на задоволення особистих потреб трудящих і їхніх сімей (*необхідний продукт*) та на задоволення заг. потреб суспільства — розширення виробн., створення *суспільних фондів споживання* і резервного фонду споживання, на зміцнення оборони країни, утримання держ. апарату та ін. установ *невиробничої сфери* (*додатковий продукт*). Таким чином, додатковий продукт за соціалізму також використовують в інтересах всіх трудящих. Отже, вся П. є суспільно корисною. Екон. система соціалізму забезпечує рівне для всіх членів суспільства право на П., на одержання гарантованої роботи і оплати П. відповідно до її кількості й якості (див. *Розподілу по праці закон*). Осн. формою оплати П. є *заробітна плата;* органічно поєднуються *матеріальне стимулювання праці* і *моральне стимулювання праці*, зростають надходження з *фондів матеріального заохочення*. Реальне право на П. має на увазі створення для кожного працівника можливості здобути *професію* і підвищити свою *кваліфікацію*. П. є основою, яка визначає становище людини в соціалістичному суспільстві та її *добробут*. На базі сусп. власності на засоби виробн. і усуспільнення виробн. розвивається соціалістична *кооперація праці*, в процесі якої використовуються досягнення *науково-технічного прогресу* для підвищення *продуктивності праці* та поліпшення її умов. За соціалізму рівень розвитку продуктивних сил, сусп. *поділ праці*, що склався, наявність соціально-екон. відмінностей між різними видами П. зумовлюють соціальні відмінності між видами П.— розумовою і фізичною, індустріальною і сільськогосподарською, управлінською і виконавчою, кваліфікованою і некваліфікованою, механізованою і ручною тощо.

Об'єктивно існують ще відмінності не лише між П. робітників, селян, інтелігенції, а й всередині класів і соціальних груп. Ці відмінності й нерівності зумовлюють суперечності, пов'язані з розподілом матеріальних і духовних благ. Здійснюючи контроль над мірою П. і мірою споживання, соціалістична д-ва послідовно усуває суперечності в галузі сусп. організації і оплати П. Оснащення виробн. найпередовішою технікою, раціональна організація його, *комплексна механізація і автоматизація виробництва*, його хімізація на основі досягнень *науково-технічної революції*, *наукова організація праці* сприяють остаточному звільненню людини від важкої фізичної і малокваліфікованої П., поступовому перетворенню її на першу життєву потребу людини.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Енгельс Ф. Принципи комунізму; т. 6. Маркс К. Наймана праця і капітал; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 20.Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 42. Маркс К. Економіко-філософські рукописи 1844 року; т. 46. Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 17. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття; т. 33. Держава і революція; т. 35. Як організувати змагання?; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Великий почин; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Чухно А. А., Саяпин И. Г., Лиходей В.Г. Вознаграждение за труд при социализме. К., 1968; Чангли И. И. Труд. Социологические аспекты теории и методологии исследования. М., 1973; Социально-экономические вопросы организации труда. М., 1974; Малашин С. Д. Труд как источник развития общественного производства. Горький, 1975; Совершенствование условий труда на промышленных предприятиях. К., 1979.

В. К. Черняк.

ПРА́ЦЯ МО́ЛОДІ — врегульована трудовим законодавством праця осіб, які не досягли 18 років. Див. *Молоді робітники, Молоді спеціалісти, Неповнолітні* в праві.

ПРАЧ (Prač) Іван (Ян Богумир; серед. 18 ст., Сілезія — 1818, Петербург) — рос. муз. фольклорист, композитор і педагог. За походженням чех. З кін. 70-х рр. 18 ст. жив у Петербурзі, викладав фп. гру в Смольному ін-ті, театр. уч-щі. Склав і видав (1790, разом з М. Львовим) «Зібрання народних російських пісень з їх голосами», до якого увійшло і сім укр. пісень (у т. ч. «Ой не відтіль місяць світить», «Ах під вишнею...», «Послала мене мати зеленого жита жати»). П.— автор фп. творів і посібника «Повна школа для фортепіано» (1816).

ПРА́ЩА — давня ручна метальна зброя. П.— ремінь (зроблений з шкіри, вовни, рослинного волокна) з розширеною середньою частиною, куди закладали камінь чи свинцеву кульку, або коротка палиця з розщілиною на кінці чи петлею. Була поширена в багатьох народів, зокрема у слов'ян. У 16—17 ст. в Європі П. застосовувалася для метання гранат.

ПРА́Я — столиця Островів Зеленого Мису. Розташована на пд. узбережжі о. Сантьягу. Мор. порт, вузол трансатлантичних сполучень. Бл. 32 тис. ж. (1980). Невеликі харч. підприємства. Рибальство.

ПРЕАДАПТА́ЦІЯ (від лат. prae — перед і *адаптація*) — виникнення в організмі (або органі) потенціально адаптивних (пристосовних) ознак, які можуть мати пристосовне значення в змінених умовах існування. П. наз. також сам процес набуття преадаптивних особливостей. Преадаптивні властивості розвиваються на основі попередніх *постадаптацій* і підготовляють орган до прийняття на себе нових функцій (або організм — до освоєння нових умов середовища). П. контролюється *добором природним* і є його побічним наслідком.

ПРЕА́МБУЛА (від лат. praeambulus — той, що передує) — вступна частина законодавчого *акту, декларації, договору міжнародного* та ін. важливих актів, у якій викладено обставини та мотиви, що були приводом для видання чи укладення даного акту, його цілі й завдання, а також ін. дані заг. характеру.

ПРЕАНІМІ́ЗМ (від лат. prae — перед і anima, animus — душа, дух) — ідеалістична концепція в бурж. історії *релігії*, представники якої твердили, що віра в душі та в духів (див. *Анімізм*) передувала вірі в надприродну безособову силу; оживотворення всієї природи. Виник на поч. 20 ст. Прихильники П. (Р. Маррет, К. Прейс, Д. Кінг та ін.) з ідеалістичних позицій пояснювали походження релігії, намагаючись довести її одвічність.

ПРЕВЕ́НЦІЯ (від лат. praevenio — запобігаю) у праві — система заходів, спрямованих на запобігання *злочинам*. Див. *Запобігання злочинності*.

ПРЕВЕ́Р (Prévert) Жак (4.II 1900, Нейї-сюр-Сен — 11.IV 1977, Ормонвіль-ля-Петіт) — франц. поет. У поемах поч. 30-х рр. поряд з сюрреалістичними мотивами (див. *Сюрреалізм*) виразно звучить антибурж. й антиклерикальна критика. В роки існування Народного фронту створив поеми антифашист. спрямування «Багнет у землю» (1936) та «Події» (1937). Автор збірок поезій «Слова», «Історії» (обидві — 1946), «Казки» (1947), «Видовище» (1951), «Дощ і година» (1955) тощо, п'єс, кіносценаріїв («Набережна туманів» і «Діти райка» йшли в радянському прокаті). Основні риси творчості П.— демократизм і гуманізм. Новатор поетичної мови.

Тв.: Укр. перекл.— Втрачений час. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; [Вірші]. «Всесвіт», 1979, № 12; 1980, № 4; Рос. перекл.— Стихи. М., 1960; Избранные стихи. М., 1967; Избранная лирика. М., 1967.

Л. А. Єремєєв.

ПРЕВЛО́ЦЬКИЙ Степан Степанович (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець і педагог 1-ї пол. 19 ст. Жив у Корсуні. У нього навчалися І. *Сошенко, Г. Лапченко.* Є припущення, що у П. у Вільшані в дитинстві навчався Т. Шевченко.

ПРЕГЛЬ (Pregl) Фріц (3.IX 1869, Лайбах, тепер Любляна, Югославія — 13.XII 1930, Грац) — австр. хімік. Професор ун-тів в Інсбруці (з 1910) і в Граці (з 1913). Поклав початок кількісному органічному мікроаналізові, розробивши методи визначення елементів і функціональних груп у сполуках, що досліджуються в малих кількостях (2—6 мг); запропону-

вав спеціальну апаратуру. Розроблені П. методики сприяли, зокрема, швидкому розвиткові синтезу гормонів, вітамінів та ін. природних речовин. Нобелівська премія, 1923.

ПРЕДИКА́Т (від лат. praedicatum — сказане) — 1) В л о г і ц і — один з двох термінів *судження*, в якому йдеться про предмет мови (див. *Суб'єкт* у логіці). 2) В *математичній логіці* П. часто розуміють як пропозиційну функцію, тобто як функцію, що визначена на якійсь предметній області і змістом якої є висловлювання або їхні істинніс ні значення. 3) У м о в о з н а в с т в і — *присудок*.

ПРЕДИКАТИ́ВНІСТЬ (від лат. praedicativus — стверджувальний, категоричний) — 1) У сучас. *логіці* — одне з осн. понять, що відображає об'єктивно існуючі зв'язки між ознаками і предметами. 2) У м о в о з н а в с т в і — синтаксична категорія, яка формує *речення*, надаючи його змістові характеру повідомлення про той чи ін. факт реальної дійсності. П. виражає осмислене співвіднесення в часі й способі ознаки (дії, якості або властивості) з предметом думки і тим самим робить речення одиницею, що оформлює і повідомляє окрему думку (напр., «Бузок цвіте», «Хай завжди буде сонце!»). У двоскладних реченнях носієм П. є *присудок*, в односкладних — т. з. головний член речення. Осн. засобами вираження П. є граматичні форми часу й способу дієслів-присудків та дієслівних зв'язок, *інтонація*, порядок слів.

І. К. Кучеренко
(П. в мовознавстві).

ПРЕДМЕ́Т — 1) Те саме, що й *річ*. 2) П. пізнання — сторони, властивості і відношення навколишнього світу, виділені в процесі *практики* і перетворені на об'єкт дослідження для розкриття їхніх специфічних закономірностей і структури (див. *Пізнання*). 3) Коло знань, що становить окрему дисципліну викладання (див. *Предмет навчальний*).

ПРЕДМЕ́Т НАВЧА́ЛЬНИЙ, дисципліна навчальна — науково обґрунтована система знань, умінь, навичок, дібраних з відповідних галузей науки, техніки й мистецтва для вивчення. Обсяг, зміст і послідовність вивчення П. н. має відповідати навч. планам і програмам для заг.-осв. школи, профтехучилищ, серед. спец. навч. закладів тощо, зміст — узгоджуватись з дидактичними принципами (див. *Дидактика*). До П. н. входять різні форми знань: наук. факти, уявлення, поняття, провідні ідеї й осн. теорії тієї чи ін. науки, а також система навч.-пізнавальних і практичних навичок, умінь. Виклад знань в П. н. може бути індуктивним (див. *Індукція* в логіці) й дедуктивним (див. *Дедукція*). Індуктивний виклад більш доцільний у поч. класах, дедуктивний — у старших. П. н. сприяє вихованню й розвиткові учнів. *В. О. Онищук.*

ПРЕДМЕ́ТИ ПРА́ЦІ — об'єкт прикладення людської праці в процесі виробництва з метою пристосування його для особистого або виробничого споживання. П. п. бувають двох видів: матеріали, що безпосередньо добувають у природі і перетворюють на продукт (вугілля, руда, риба); матеріали, що пройшли попередню обробку (сировина). В результаті *науково-технічної революції* з'явився новий напрям змін у П. п.— створюються нові матеріали, які не існують у природі (полімери, синтетичні смоли тощо). Разом з *засобами праці* П. п. становлять *засоби виробництва*.

ПРЕДМЕ́ТИ СПОЖИВА́ННЯ — частина *сукупного суспільного продукту*, яку використовують у сфері невиробничого споживання для особистих і колективних потреб. До П. с. належать продукти харчування, предмети тривалого користування (житло, меблі, посуд) тощо. Переважну більшість предметів споживання створюють у с. г., галузях харч. й легкої пром-сті. В міру розвитку *продуктивних сил* дедалі значнішу роль у створенні П. с. відіграє хім., маш.-буд., приладобуд. пром-сть тощо. В умовах соціалізму нова природа поділу матеріальних благ на засоби виробн. і предмети особистого споживання полягає в тому, що виробн. засобів виробн. підпорядковано зміцненню відносин сусп. соціалістичної власності, розширенню виробн. предметів споживання з метою неухильного підвищення матеріального і культур. рівня трудящих і їхнього всебічного розвитку.

ПРЕДМЕ́ТНА СИСТЕ́МА НАВЧА́ННЯ — система організації навчально-виховного процесу, за якою кожний навч. предмет вивчається учнями під керівництвом учителя — спеціаліста з відповідної галузі науки, техніки й мистецтва. Принципи добору навч. предметів історично змінювалися залежно від зміни вимог держави до школи. В СРСР П. с. н. запроваджена в заг.-осв. школах, профтехучилищах, серед. спец. навч. закладах. В школах СРСР П. с. н. застосовується починаючи з 4 класу. В 1—3 класах усі предмети, як правило, викладає один учитель, а музику, образотворче мистецтво і фізкультуру — переважно спеціалісти з цих дисциплін. П. с. н. у рад. школі охоплює в логічній послідовності основи наук, техніки й мистецтва, забезпечує свідоме й глибоке засвоєння учнями системи знань, навичок і вмінь, сприяє *комуністичному вихованню*. *В. О. Онищук.*

ПРЕДМЕ́ТНО-КУРСОВА́ СИСТЕ́МА НАВЧА́ННЯ — система *навчання*, що передбачає вивчення навч. предметів і складання студентами (учнями) протягом навч. року *заліків* та *екзаменів* з предметів даного й наступного курсів (з додержанням послідовності вивчення дисциплін, що базується на їхній наступності та взаємозв'язку). Прийнята в СРСР у вищій *заочній освіті*, при цьому по змозі зберігаються принципи *курсової системи навчання*, яка застосовується на денних і вечірніх ф-тах (відділеннях) вузів.

ПРЕДНІЗОЛО́Н — синтетичний лікарський *гормональний препарат* з групи кортикостероїдних аналогів. Має протизапальну і антиалергічну дію. Застосовують у таблетках, розчинах для ін'єкцій і мазях при ревматизмі, артритах, деяких захворюваннях нирок, бронхіальній астмі тощо.

ПРЕДСТАВНИКИ́ ВЛА́ДИ — 1) Особи, які входять до складу держ. органу, що видає загальнообов'язкові нормативні акти (напр., депутати Верховної Ради УРСР або місцевих Рад нар. депутатів, члени уряду). 2) *Службові особи*, які постійно або тимчасово наділені в межах своєї компетенції правом давати обов'язкові вказівки особам, що не підпорядковані їм по службі (напр., суддя, прокурор, держ. інспектор, слідчий, дільничний уповноважений міліції). Обов'язковість виконання законних вимог П. в. забезпечується в разі потреби заходами держ. примусу (див., зокрема, *Злочини проти порядку управління*). Вбивство П. в. чи завдання йому тяжкого тілесного ушкодження з метою підриву чи ослаблення Рад. влади є *терористичним актом*.

ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО в суді — юридичні відносини, на підставі яких одна особа (представник) виконує згідно з законом або статутом чи договором процесуальні дії в суді в інтересах іншої особи. *Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 28) і цивільно-процесуальні кодекси союзних республік (в УРСР — гл. 12 ЦПК УРСР) передбачають, що громадяни можуть вести свої справи в суді не лише особисто, а й через представника. Справи недієздатних (див. *Дієздатність*) осіб ведуть їхні законні представники. Справи *юридичних осіб* ведуть їхні органи або їхні представники. Представниками *сторін* і *третіх осіб* можуть бути *адвокати*, уповноважені профспілок тощо. П. має бути стверджене відповідним документом, зокрема *довіреністю*.

ПРЕЗЕ́РВИ (від лат. praeservo — запобігаю) — рибні харчові продукти з гострою заливкою, вміщені в герметичну тару. П. не піддають *пастеризації* або *стерилізації*. Зберігають їх при т-рі, не вищій за 2° С.

ПРЕЗИДЕ́НТ [від лат. praesidens (praesidentis) — той, хто сидить попереду, головує] — 1) *Глава держави* в більшості країн з респ. формою правління. В президентських *республіках* одночасно є *главою уряду*, обирається населенням. У парламентарних — обирається *парламентом* або спец. колегією, що складається в основному з його депутатів. 2) Виборний керівник деяких орг-цій і установ (громадських, наукових, міжнародних), у бурж. країнах — також *акціонерних товариств, корпорацій*.

ПРЕЗИ́ДІЯ (від лат. praesideo — сиджу попереду, головую) — 1) Група осіб, обраних для керівництва якими-небудь зборами (П. з'їзду, конференції тощо). 2) Керівний колегіальний орган деяких держ. і наук. установ та громад. орг-цій (напр., *Президія Ради Міністрів СРСР*, П. АН УРСР). Див. також *Президія суду*. 3) В СРСР, союзних рад. соціалістич.

республіках, Албанії, МНР, НДРЙ та УНР постійно діючий колегіальний орган, що виконує функції найвищого органу держ. влади в періоди між його сесіями (див. *Президія Верховної Ради СРСР, Президія Верховної Ради УРСР*). 4) Колективний *глава держави* в СФРЮ.

ПРЕЗИ́ДІЯ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ СРСР — постійно діючий орган *Верховної Ради СРСР*, що є підзвітний їй в усій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених *Конституцією СРСР*, функції найвищого органу державної влади у період між сесіями Верховної Ради СРСР. Правове становище, компетенція, порядок утворення і діяльності Президії визначено Конституцією СРСР, а також прийнятим відповідно до неї *Регламентом Верховної Ради СРСР*. Обирається з числа депутатів на першій сесії новообраної Верховної Ради СРСР на спільному засіданні палат — *Ради Союзу* і *Ради Національностей* — у складі Голови Президії Верховної Ради, Першого заступника Голови, 15 заступників Голови — по одному від кожної союзної республіки, Секретаря Президії і 21 члена Президії. У відповідності з статтею 121 Конституції СРСР Президія призначає вибори до Верховної Ради СРСР, скликає її сесії й координує діяльність постійних комісій палат Верховної Ради СРСР. Вона здійснює контроль за додержанням Конституції СРСР і забезпечує відповідність конституцій і законів союзних республік Конституції і законам СРСР, дає тлумачення законів СРСР, скасовує постанови і розпорядження *Ради Міністрів СРСР* і Рад Міністрів союзних республік у разі їхньої невідповідності законові. В галузі міжнар. відносин Президія ратифікує і денонсує міжнар. договори СРСР, призначає і відкликає дипломатичних представників СРСР в іноземних д-вах і при міжнар. орг-ціях, приймає вірчі й відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноз. д-в. До компетенції Президії належить встановлення *орденів СРСР* і *медалей СРСР* і нагородження ними, встановлення почесних звань в СРСР і присвоєння їх, встановлення і присвоєння військ. звань, *дипломатичних рангів* та ін. спец. звань. Вона розв'язує питання прийому до *громадянства* СРСР і виходу з нього, позбавлення громадянства СРСР, надання притулку (див. *Право притулку*), видає загальносоюзні акти про *амністію* і здійснює *помилування*. В галузі захисту соціалістичної Вітчизни Президія утворює *Раду оборони СРСР* і затверджує її склад, призначає і змінює вище командування Збройних Сил СРСР; оголошує *воєнний стан* в окремих місцевостях або по всій країні, загальну або часткову мобілізацію; у період між сесіями Верховної Ради оголошує стан війни в разі воєнного нападу на СРСР або в разі необхідності виконання міжнар. договірних зобов'язань щодо взаємної оборони від *агресії*. Крім того, в період між сесіями Верховної Ради з наступним поданням на її затвердження на черговій сесії Президія вносить у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів СРСР; затверджує зміни кордонів між союзними республіками; за пропозицією Ради Міністрів СРСР утворює і ліквідує *міністерства СРСР* і *державні комітети СРСР*; за поданням Голови Ради Міністрів СРСР звільняє з посад і призначає окремих осіб, які входять до складу Ради Міністрів СРСР. Актами, що їх видає Президія Верховної Ради, є *укази* і постанови. Їх підписують Голова Президії Верховної Ради СРСР та її Секретар. Президія Верховної Ради СРСР користується правом *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді СРСР. Після закінчення повноважень Верховної Ради СРСР її Президія зберігає свої повноваження аж до утворення новообраною Верховною Радою СРСР нової Президії. Новообрана Верховна Рада СРСР скликається Президією попереднього складу не пізніше як через 2 місяці після виборів. Президії Верховних Рад є також у союзних (див. *Президія Верховної Ради УРСР*) і авт. республіках; їхні функції визначено конституціями відповідних союзних і автономних республік.

О. Ф. Ватченко.

ПРЕЗИ́ДІЯ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УРСР — постійно діючий орган *Верховної Ради УРСР*, що підзвітний їй у всій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених *Конституцією УРСР*, функції найвищого органу державної влади УРСР у період між сесіями Верховної Ради УРСР. За Конституцією УРСР обирається Верховною Радою УРСР з числа депутатів у складі Голови Президії Верховної Ради, 3 заступників Голови, Секретаря Президії і 20 членів Президії Верховної Ради УРСР. Президія обирається на першій сесії кожного чергового скликання на весь строк повноважень Верховної Ради. За Конституцією УРСР, осн. повноваженнями Президії є: призначення виборів до Верховної Ради УРСР і *місцевих Рад народних депутатів*, виборів до *районних (міських) народних судів* республіки; скликання сесій Верховної Ради УРСР; координація діяльності постійних комісій Верховної Ради УРСР; керівництво діяльністю місц. Рад нар. депутатів республіки. Вона здійснює контроль за додержанням Конституції УРСР; дає тлумачення респ. законів; скасовує постанови і розпорядження *Ради Міністрів УРСР*, рішення обласних, міських (міст респ. підпорядкування) Рад нар. депутатів у разі їхньої невідповідності законові. В галузі адм.-територіального устрою Президія визначає порядок розв'язання пов'язаних з цим питань; встановлює і змінює межі й районний поділ областей, вирішує питання про утворення районів і районів у містах, перетворення селищ на міста, встановлює підпорядкованість міст, провадить перейменування районів, міст та інших населених пунктів.

До компетенції Президії входить встановлення і присвоєння *звань почесних УРСР*; нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР; прийняття до громадянства УРСР; розв'язання питань про надання притулку (див. *Право притулку*), видання актів про *амністію* і здійснення *помилування* громадян, засуджених судами УРСР. У галузі міжнар. відносин Президія ратифікує і денонсує міжнар. договори УРСР; призначає і відкликає дипломатичних представників УРСР в іноз. державах і при міжнар. орг-ціях; приймає вірчі й відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноз. д-в. Крім цих питань, що належать до відання Президії, вона в період між сесіями Верховної Ради УРСР, з наступним поданням на її затвердження на черговій сесії, вносить у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів УРСР; утворює області; за пропозицією Ради Міністрів УРСР утворює і ліквідує міністерства (див. *Міністерства УРСР*) і державні комітети УРСР; за поданням Голови Ради Міністрів УРСР звільняє з посади і призначає окремих осіб, які входять до складу Уряду республіки. Актами, що їх видає Президія з питань своєї компетенції, є *укази* і постанови. Їй належить право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді УРСР. Після закінчення повноважень Верховної Ради УРСР Президія зберігає свої повноваження до утворення новообраною Верховною Радою УРСР нової Президії. Правове становище, компетенція, порядок утворення і діяльності Президії визначено Конституцією УРСР 1978, а також *Регламентом Верховної Ради УРСР*, затвердженим Верховною Радою Української РСР 25.III 1980.

О. Ф. Ватченко.

ПРЕЗИ́ДІЯ РА́ДИ МІНІ́СТРІВ СРСР — постійний орган Уряду СРСР для вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням керівництва нар. господарством та інших питань держ. управління. Утворена постановою *Ради Міністрів СРСР* від 30.VII 1949 замість Бюро Ради Міністрів СРСР. Згідно з Конституцією СРСР (ст. 132) і *Законом СРСР про Раду Міністрів СРСР* Президія діє в складі Голови Ради Міністрів СРСР, перших заступників і заступників Голови. Засідання її проводяться регулярно (в міру необхідності), рішення приймаються більшістю голосів. При П. Р. М. СРСР діють постійні комісії, завдання, функції і порядок діяльності яких визначає Рада Міністрів СРСР. Крім того, для виконання окремих доручень Президії можуть утворюватися тимчасові комісії та ін. робочі органи. Акти П. Р. М. СРСР мають силу рішень Ради Міністрів СРСР і оформляються так само, як і її постанови.

М. Ф. Селиван

ПРЕЗИ́ДІЯ РА́ДИ МІНІ́СТРІВ УРСР — постійний орган Уряду УРСР для розв'язання питань, пов'язаних із забезпеченням керівництва народним господарством, та ін. питань держ. управління. Згідно з Конституцією УРСР (ст.

119) і *Законом УРСР про Раду Міністрів УРСР* Президія діє в складі Голови Ради Міністрів УРСР, перших заступників і заступників Голови. До її складу можуть бути включені ін. члени Уряду. Рішення Президії приймаються на засіданнях, які проводяться регулярно, більшістю голосів. Має постійні комісії з питань: екон. зв'язків з зарубіжними країнами; науково-тех. прогресу; галузей групи «Б» і торгівлі; агропромислового комплексу. Завдання, функції і порядок діяльності комісій визначаються *Радою Міністрів УРСР*. Рішення комісій доводяться до відповідних орг-цій. як правило, у вигляді виписок з протоколів засідань комісій, за винятком тих рішень, які у встановленому порядку повинні оформлятися рішеннями Ради Міністрів УРСР.

М. Ф. Селивон.

ПРЕЗИ́ДІЯ СУ́ДУ — в СРСР орган, що здійснює функції судового нагляду та розв'язує ін. питання, покладені на нього *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР*, а також законами про судоустрій союзних республік. Утворюється в Верховних судах АРСР, у крайових, обл., міських судах та судах авт. областей. Можуть бути утворені у Верховних судах союзних республік. Компетенція П. с. встановлюється законодавством союзних республік. В УРСР відповідно до Закону про судоустрій УРСР діють президія Верховного Суду УРСР, Президії обласних і Київ. міського судів. Вони розглядають протести на рішення, вироки, ухвали і постанови районних (міських) нар. судів, що набрали законної сили, матеріали узагальнень суд. практики, дані судової статистики; заслуховують звіти голів суд. колегій про їхню діяльність, а також розглядають питання роботи апарату суду. В засіданнях П. с. обов'язково бере участь прокурор.

Ф. Г. Тарасенко.

ПРЕЗИ́ДІЯ ЦК КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — парт. орган, що його обирав пленум ЦК Компартії України для керівництва роботою партії між пленумами ЦК. Утворена в жовтні 1953 замість Бюро ЦК Компартії України, яке діяло з вересня 1952. У червні 1966 Президію ЦК Компартії України перетворено на *Політичне бюро ЦК Компартії України.*

ПРЕЗИ́ДІЯ ЦК КПРС — керівний парт. орган, що його обирав пленум ЦК КПРС для керівництва роботою партії між пленумами. Утворена 16.X 1952 замість Політбюро ЦК ВКП(б) відповідно до Статуту партії, затвердженого *Дев'ятнадцятим з'їздом КПРС.* Постановою *Двадцять третього з'їзду КПРС* (1966) Президію ЦК КПРС було знову перетворено на *Політичне бюро ЦК КПРС.*

ПРЕЗИНДЖА́НТРОП (від лат. prae — перед і *зинджантроп*) — викопний вищий примат, фрагменти черепа і кістки якого були відкриті 1960 Л. *Лікі* в ущелині *Олдовай* (Танзанія). Об'єм мозку — бл. 600 см³. Давність П., визначена за калій-аргоновим методом, — дещо менша за 2 млн. років. Оскільки П. приписували олдовайську культуру оббитих гальок, деякі вчені зараховували його до роду Homo habilis (людина вміла). Тепер за комплексом морфологічних ознак П. відносять до прогресивних форм *австралопітеків* (Australopithecus habilis). Див. також *Антропогенез.*

Літ.: Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978.

В. Д. Дяченко.

ПРЕЗУ́МПЦІЯ (лат. praesumptio — припущення) — 1) Припущення, що грунтується на ймовірності. 2) У п р а в і — закріплене в законі припущення про існування певного факту, реальність якого вважається істиною і не потребує доказів. Так, на підставі П. держ. власності *безхазяйне майно* надходить у власність держави і стає державною власністю (ст. 32 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*). За сферою дії розрізняють заг. П., що поширюються на всі галузі рад. права (напр., П. істинності актів держ. органів), і спеціальні, які діють лише в певних галузях чи *інститутах* права (напр., *презумпція невинності*).

ПРЕЗУ́МПЦІЯ НЕВИ́ННОСТІ — принцип рад. *кримінального судочинства*, за яким особа, підозрювана або обвинувачена у вчиненні *злочину*, вважається невинною доти, поки її винність (див. *Вина*) не доведена в порядку, передбаченому законом. Одна з гарантій як конституційного положення про те, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону (ст. 160 Конституції СРСР, ст. 158 Конституції УРСР), так і конституційного *права обвинуваченого на захист*. П. н. нерозривно пов'язана з обов'язком доказування винності, що відповідно до ст. 14 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* покладено на органи *дізнання, слідчого, прокурора* і суд. З П. н. випливає ряд важливих положень, закріплених, зокрема, у ст. 15, 22, 213, 327 КПК УРСР: а) обов'язок доведення вини *обвинуваченого*, як і всіх ін. обставин кримінальної справи, покладено на органи Рад. д-ви, визначені законом; б) обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинність; якщо він не зміг або не побажав навести *докази* на свою користь, це не може бути використане проти нього і служити підставою для визнання його винним; в) забороняється домагатись показань обвинуваченого шляхом насильства, погроз та ін. незаконних заходів; г) усі сумніви щодо доведеності *обвинувачення*, якщо їх неможливо усунути, тлумачаться на користь обвинуваченого. П. н. передбачає, що до остаточного розв'язання питання про винність особи, яку підозрюють або обвинувачують у вчиненні злочину, не можна виступати в пресі, по телебаченню і радіо, на зборах з категоричними твердженнями про те, що ця особа є злочинцем. Після набрання вироком законної сили П. н. припиняє свою дію.

ПРЕЙСКУРА́НТ (від нім. Preis — ціна і франц. courant — поточний) — систематизований довідник цін (тарифів) за групами й видами товарів і послуг. В СРСР видають окремо П. оптових, роздрібних і *закупівельних цін*, тарифів на послуги транспорту, підприємств побутового та комунального обслуговування. В П. зазначають назву виробу (продукції) за стандартом або тех. умовами, присвоєну марку (шифр, модель, артикул), номер стандарту, одиницю виміру, ціну тощо. Затверджують П. Держ. к-т цін СРСР, держ. к-ти цін союзних республік, Ради Міністрів авт. республік, крайові (обл.) виконкоми та міськвиконкоми міст республіканського підпорядкування залежно від того, на який з цих органів покладено постановами уряду затвердження відповідних цін.

ПРЕЙСКУРА́НТНІ ЦІ́НИ — ціни, включені в спеціальний довідник — *прейскурант*. Встановлюють на продукцію серійного або масового вироби., як правило, без зазначення строку їхньої дії. В СРСР прейскурантні *роздрібні ціни* застосовують, продаючи товари через держ. і кооп. роздрібну торгівлю. Прейскурантні *оптові ціни* на товари виробничого призначення застосовують при розрахунках постачальників з підприємствами та організаціями-покупцями.

ПРЕКО́С (франц. précose — ранній, скороспілий) — порода *тонкорунних овець* м'ясо-вовнового напряму. Виведена в кінці 19 ст.

Баран породи прекос.

у Франції схрещуванням мериносів *рамбульє* з м'ясною лейстерською породою. Пізніше П. удосконалювали в Німеччині, звідки їх завезено в СРСР (1926—31). Жива маса баранів 100—110 кг, вівцематок 55—60 кг. Шкіра без складок. Настриг вовни з баранів 8—10 кг, з вівцематок 3,8—4,2 кг. Довж. вовни 7—10 см, тонина 58—64 якості, вихід чистої вовни 45—50%. Плодючість 140—150 ягнят на 100 маток. Вівці великі, скороспілі. Ягнята в 6 місяців досягають 40—45 кг. Розводять П. у країнах Європи, Північної Африки, в СРСР, зокрема на Україні.

ПРЕКРА́СНЕ — категорія *естетики*, що характеризує явища матеріального і духовного світу, які мають найвищу естетичну цінність. Має відносний, конкретно-істор. характер. Уже в античній філософії П. оцінювалося з протилежних світоглядницьких позицій. Для *Платона* П.— вічна божественна

ідея, від якої залежить існування всіх прекрасних явищ. *Арістотель* вбачав у П. властивість самої об'єктивної дійсності. Осн. формами П. він вважав порядок, розмірність, визначеність і доцільність. Середньовічні автори реліг. трактатів у П. вбачали втілення бога. Мислителі епохи *Відродження* вірили в об'єктивність П. і його найвищою мірою вважали гармонійно розвинену людину. Ідеологи *Просвітительства* (*Д. Дідро*, Г. *Лессінг*) дотримувалися матеріалістичних поглядів на П., пов'язуючи його з уявленнями про досконале суспільство. Д. *Юм* і І. *Кант* заперечували об'єктивну основу П. Історичний і діалектичний підхід до П. на ідеалістичній основі розвивав Г. В. Ф. *Гегель*. Для нього П.— «чуттєва видимість ідеї»; природа — недосконала, лише в мистецтві, в ідеалі досягається дійсно П.

Матеріалістичне розуміння П. обґрунтовували рос. і укр. революц. демократи (В. Г. *Бєлінський*, Т. Г. *Шевченко*, М. Г. *Чернишевський*, І. Я. *Франко* та ін.), розглядаючи П. як властивість самої дійсності. М. Г. Чернишевський проголосив тезу: «П.— це життя». Сучасна бурж. естетика (Д. *Сантаяна*, Б. *Кроче*) в осн. дотримується ідеалістичних поглядів на П., зводячи П. в мистецтві в кращому разі лише до досконалості форми, стирає відмінність між П. і *потворним*. Марксизм-ленінізм пов'язує П. з практичною *діяльністю* людини, з її здатністю формувати «матерію також і за законами краси» (Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 527). Об'єктивні закономірності П. (*симетрія, гармонія, доцільність, ритм* тощо) набули естетичної значимості у процесі пізнання і перетворення світу людиною. Тому сприйняття властивостей П., розуміння його сутності залежать від сусп. людських цінностей, від здатності П. давати людині радість, найвищу насолоду, будити почуття свободи.

Категорія П. тісно пов'язана з категоріями доброго й істинного. В людських відносинах П. виступає водночас моральним і *піднесеним*. Формування цілісної, морально досконалої, гармонійно розвиненої людини, здатної не лише розуміти і оберігати красу в природі й суспільстві, а й творити «за законами краси», боротися за ідеали П.— мета *комуністичного виховання*. В науці П. виступає як найвища міра істинного відображення і досконалого вираження законів об'єктивного світу. В мистецтві П. досягається на основі органічної єдності глибини й істинності ідей з художньою довершеністю форми.

Літ.: Столович Л. Н. Категория прекрасного и общественный идеал. М., 1969.

М. В. Гончаренко.

ПРЕЛА́Т (лат. praelatus, букв.— поставлений попереду) — почесне найменування представників вищого духівництва в *католицизмі* (*кардинала, архієпископа, єпископа*); титул архієпископа і єпископа в *англіканській церкві*; в ряді європ. країн — глава місцевого протестантського духівництва.

ПРЕЛІМІНА́РНИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР (від франц. preliminaire — попередній) — попередня угода, за якою воюючі сторони визначають основні положення майбутнього *мирного договору*. П. м. д. не є обов'язковим етапом укладення мирного договору.

ПРЕЛЮ́ДІЯ, прелюд (від лат. praeludo — граю попередньо, роблю вступ) — інструментальна п'єса вільного, часто імпровізаційного характеру. Виникла як імпровізаційний вступ до музичного твору.

До 18 ст. розвинулась у самостійну п'єсу, витриману в одному настрої. П. увійшла також у деякі циклічні твори (напр., цикли П. і фуг з «Добре темперованого клавіру» Й. С. Баха, «24 прелюдії і фуги» Д. Шостаковича). Існують цикли, що складаються лише з прелюдій (у Ф. Шопена, О. Скрябіна, С. Рахманінова, Д. Кабалевського, Л. Ревуцького).

ПРЕМ'Є́РА (франц. première, букв.— перша) — перший платний показ театральної вистави, естрадної, концертної або циркової програм, кінофільму, телефільму тощо. Іноді прем'єрою називають кілька перших вистав.

ПРЕМ'Є́Р-МІНІ́СТР (франц. premier ministre — перший міністр) — *глава уряду* в ряді д-в. Як правило, призначається *главою держави* і є лідером партії (або коаліції партій), що має більшість у парламенті, керівником її парламентської фракції.

ПРЕ́МІЇ ІМЕНІ ВИДАТНИ́Х УЧЕ́НИХ УКРАЇ́НИ — запроваджене заохочення (почесне й матеріальне) кращих наук. праць, винаходів і відкриттів, що мають важливе значення для розвитку науки й нар. господарства. Присуджуються щороку Президією АН УРСР на підставі проведених конкурсів. 1) Премія імені О. О. Богомольця. Засн. 1946. Названо ім'ям укр. рад. патофізіолога, державного і громадського діяча, академіка О. О. *Богомольця*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі фізіології й теор. медицини. 2) Премія імені В. І. Вернадського. Засн. 1972. Названо ім'ям радянського природознавця, основоположника геохімії та біохімії, академіка В. І. *Вернадського*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі геології, геохімії, геофізики та гідрофізики. 3) Премія імені В. М. Глушкова. Засн. 1982. Названо ім'ям укр. рад. вченого в галузі кібернетики, академіка В. М. *Глушкова*. Присуджується за видатні досягнення в галузі кібернетики, загальної теорії обчислювальних машин і систем. 4) Премія імені О. М. Динника. Засн. 1972. Названо ім'ям укр. рад. вченого в галузі механіки, академіка О. М. *Динника*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі механіки й машинобудування. 5) Премія імені Д. К. Заболотного. Засн. 1967. Названо ім'ям укр. радянського мікробіолога й епідеміолога, академіка Д. К. *Заболотного*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі мікробіології, вірусології, епідеміології та зоології. 6) Премія імені М. М. Крилова. Засн. 1964. Названо ім'ям укр. радянського математика, академіка М. М. *Крилова*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі математики, матем. фізики й теор. кібернетики. 7) Премія імені С. О. Лебедєва. Засн. 1976. Названо ім'ям радянського електротехніка, академіка С. О. *Лебедєва*. Присуджується за видатні досягнення в галузі обчислювальної техніки, приладобудування і створення засобів і систем автоматизації управління. 8) Премія імені Д. З. Мануїльського. Засн. 1972. Названо ім'ям рад. парт. і держ. діяча, академіка АН УРСР Д. З. *Мануїльського*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі історії, філософії, держави і права. 9) Премія імені О. В. Палладіна. Засн. 1973. Названо ім'ям укр. радянського біохіміка, академіка О. В. *Палладіна*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі біохімії й молекулярної біології. 10) Премія імені Є. О. Патона. Засн. 1964. Названо ім'ям укр. рад. вченого в галузі електрозварювання й мостобудування, академіка АН УРСР Є. О. *Патона*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі створення нових металевих матеріалів і методів їх обробки. 11) Премія імені Л. В. Писаржевського. Засн. 1964. Названо ім'ям укр. радянського хіміка, академіка Л. В. *Писаржевського*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі хімії та хім. технології. 12) Премія імені Г. Ф. Проскури. Засн. 1974. Названо ім'ям укр. рад. вченого в галузі гідромашинобудування й гідромеханіки, академіка АН УРСР Г. Ф. *Проскури*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі енергетики. 13) Премія імені Л. П. Симиренка. Засн. 1980. Названо ім'ям укр. помолога і плодовода Л. П. *Симиренка*. Присуджується за видатні праці в галузі садівництва. 14) Премія імені К. Д. Синельникова. Засн. 1974. Названо ім'ям укр. рад. фізика, академіка АН УРСР К. Д. *Синельникова*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі фізики. 15) Премія імені І. Я. Франка. Засн. 1979. Названо ім'ям укр. письменника, громад. і політ. діяча революц.-демократичного напряму І. Я. *Франка*. Присуджується за видатні роботи в галузі філології, етнографії та мистецтвознавства. 16) Премія імені М. Г. Холодного. Засн. 1972. Названо ім'ям укр. рад. ботаніка, академіка АН УРСР М. Г. *Холодного*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі ботаніки і фізіології рослин. 17) Премія імені О. Г. Шліхтера. Засн. 1972. Названо ім'ям парт. і держ. діяча, академіка АН УРСР О. Г. *Шліхтера*. Присуджується за видатні наук. праці в галузі економіки. 18) Премія імені В. Я. Юр'єва. Засн. 1964. Названо ім'ям укр. рад. селекціонера-рослинника, академіка АН УРСР В. Я. *Юр'єва*. Присуджується за видатні праці в галузі генетики і створення нових методів акліматизації, селекції й гібридизації рослин і тварин, виведення нових, більш високоврожайних сортів сільськогосподарських культур та високопродук-

ДЕРЖАВНІ ПРАПОРИ С Р С Р І СОЮЗНИХ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

Союз Радянських Соціалістичних Республік

РРФСР

Українська РСР

Білоруська РСР

Узбецька РСР

Казахська РСР

Грузинська РСР

Азербайджанська РСР

Литовська РСР

Молдавська РСР

Латвійська РСР

Киргизька РСР

Таджицька РСР

Вірменська РСР

Туркменська РСР

Естонська РСР

До ст. **Прапор державний.**

ПРАПОРИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ СРСР

Гвардійських частин і з'єднань. 1941

Частин і з'єднань

Військово-Повітряних Сил

Військово-Морського Флоту

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІ ПРАПОРИ СЛУЖБОВИХ ОСІБ

Верховного Головнокомандуючого Збройними Силами

Міністра оборони

Начальника Генерального штабу Збройних Сил

Головнокомандуючого Військово-Морським Флотом

Начальника Головного штабу Військово-Морського Флоту

Командуючого флотом

Командуючого флотилією, ескадрою

Командира з'єднання кораблів

Командира з'єднання кораблів прикордонних військ

До статей **Прапори військові, Прапори військово-морські.**

ДЕРЖАВНІ ПРАПОРИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

До ст. **Прапор державний.**

ДЕРЖАВНІ ПРАПОРИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН *(продовження)*

ІРАН

ІРЛАНДІЯ

ІСЛАНДІЯ

ІСПАНІЯ

ІТАЛІЯ

ЙЄМЕНСЬКА АРАБСЬКА РЕСПУБЛІКА

ЙОРДАНІЯ

КАМЕРУН

КАМПУЧІЯ

КАНАДА

КАТАР

КЕНІЯ

КИТАЙ

КІПР

КІРІБАТІ

КОЛУМБІЯ

КОМОРСЬКІ ОСТРОВИ

КОНГО

КОРЕЙСЬКА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

КОСТА-РІКА

КУБА

КУВЕЙТ

ЛАОС

ЛЕСОТО

ЛІБЕРІЯ

ЛІВАН

ЛІВІЯ

ЛІХТЕНШТЕЙН

ЛЮКСЕМБУРГ

МАВРИКІЙ

МАВРІТАНІЯ

МАДАГАСКАР

МАЛАВІ

МАЛАЙЗІЯ

МАЛІ

МАЛЬДІВСЬКА РЕСПУБЛІКА

МАЛЬТА

МАРОККО

МЕКСІКА

МОЗАМБІК

МОНАКО

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

НАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА ЙЄМЕН

НАУРУ

НЕПАЛ

НІГЕР

НІГЕРІЯ

НІДЕРЛАНДИ

НІКАРАГУА

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

НОВА ЗЕЛАНДІЯ

НОРВЕГІЯ

ОБ'ЄДНАНІ АРАБСЬКІ ЕМІРАТИ

ОМАН

До ст. **Прапор державний.**

ДЕРЖАВНІ ПРАПОРИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН *(продовження)*

ОСТРОВИ ЗЕЛЕНОГО МИСУ

ПАКИСТАН

ПАНАМА

ПАПУА-НОВА ГВІНЕЯ

ПАРАГВАЙ

ПЕРУ

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

ПОЛЬЩА

ПОРТУГАЛІЯ

РУАНДА

РУМУНІЯ

САЛЬВАДОР

САН-МАРІНО

САН-ТОМЕ І ПРІНСІПІ

САУДІВСЬКА АРАВІЯ

СВАЗІЛЕНД

СЕЙШЕЛЬСЬКІ ОСТРОВИ

СЕНЕГАЛ

СЕНТ-ВІНСЕНТ І ГРЕНАДІНИ

СЕНТ-ЛЮСІЯ

СІНГАПУР

СІРІЯ

СОЛОМОНОВІ ОСТРОВИ

СОМАЛІ

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

СУДАН

СУРІНАМ

СЬЄРРА-ЛЕОНЕ

ТАЇЛАНД

ТАНЗАНІЯ

ТОГО

ТОНГА

ТРІНІДАД І ТОБАГО

ТУВАЛУ

ТУНІС

ТУРЕЧЧИНА

УГАНДА

УГОРЩИНА

УРУГВАЙ

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНИ

ФІДЖІ

ФІЛІППІНИ

ФІНЛЯНДІЯ

ФРАНЦІЯ

ЦЕНТРАЛЬНОАФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

ЧАД

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

ЧІЛІ

ШВЕЙЦАРІЯ

ШВЕЦІЯ

ШРІ-ЛАНКА

ЮГОСЛАВІЯ

ЯМАЙКА

ЯПОНІЯ

До ст. Прапор державний.

Примітка. Державні прапори зарубіжних країн дано за станом на 1.VII 1980. Зображення прапорів виконано в одному розмірі, хоч їхні дійсні пропорції різні.

тивних порід тварин. 19) Премія імені М. К. Янгеля. Засн. 1977. Названо ім'ям укр. радянського вченого в галузі механіки, академіка М. К. *Янгеля*. Присуджується за видатні досягнення в галузі прикладної й тех. механіки. Розмір кожної премії — 1200 крб. *В. М. Пелих.*

ПРЕ́МІЇ ЛІТЕРАТУ́РНІ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР — заохочення (почесне і матеріальне) авторів за досягнення в різних жанрах літератури. 1) Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (див. *Державні премії УРСР*). 2) Премія імені М. Т. Рильського. Засн. 1972 постановою Ради Міністрів УРСР. Названо ім'ям укр. рад. поета М. Т. *Рильського*. Присуджується спільним рішенням Держкомвидаву УРСР і Спілки письменників України за кращі худож. переклади укр. мовою творів письменників народів СРСР і зарубіж. країн, а також за переклади мовами народів світу творів укр. л-ри щороку 19. III — на день народження М. Т. Рильського. Розмір премії — 1 тис. крб. 3) Премія імені П. Г. Тичини «Чуття єдиної родини». Засн. 1973 постановою Ради Міністрів УРСР. Названо ім'ям укр. рад. поета П. Г. *Тичини*. Присуджується спільним рішенням Держкомвидаву УРСР і Спілки письменників України за кращі літ.-худож. твори, що виховують трудящих у дусі соціалістич. інтернаціоналізму і глибоко розкривають торжество ленінської нац. політики КПРС, братню дружбу та єдність народів нашої країни. Присуджується щороку 27.I — на день народження П. Г. Тичини. Розмір премії — 1 тис. крб. 4) Республіканська премія УРСР в галузі літературно-художньої критики. Засн. 1973 постановою Ради Міністрів УРСР. Присуджується спільним рішенням Держкомвидаву УРСР, Спілки письменників і Спілки журналістів України щороку за кращі роботи, що утверджують ленінські принципи партійності і народності, глибоко аналізують явища, тенденції і закономірності сучас. худож. процесу, розробляють теоретич. проблеми соціалістич. реалізму, сприяють боротьбі за високий ідейно-естетичний рівень рад. мистецтва, з класових позицій оцінюють історію рад. і дореволюц. культури, викривають бурж. ідеологію, ревізіоністські естетичні концепції і декадентські течії. Розмір премії — 1 тис. крб. 5) Премія імені Лесі Українки. Засн. 1971 постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР. Названо ім'ям укр. письменниці Лесі *Українки*. Присуджується спільним рішенням Держкомвидаву УРСР і Спілки письменників України за високоідейні, художньо досконалі твори для дітей, що сприяють комуністичному вихованню підростаючого покоління, щороку 25.II — на день народження Лесі Українки. Розмір премії — 1 тис. крб. 6) Премія Ленінського комсомолу України імені М. О. Островського. Засн. 1958 ЦК ЛКСМ України. Названо ім'ям рос. рад. письменника М. О. *Островського*. Присуджується бюро ЦК ЛКСМ України за кращі літ., журналістські і публіцистичні, музичні, концертно-виконавські твори, досягнення в галузі образотворчого і театрального мистецтва й кінематографії. З 1959 по 1963 присуджувалась щороку. В 1964 не присуджувалась; 1965—68 — щороку, з 1968 — раз у два роки 29.X — на день народження Ленінського комсомолу. Розмір премії — 1 тис. крб. 7) Республіканська премія імені Я. О. Галана в галузі журналістики, публіцистики та кінопубліцистики. Засн. 1964 Спілкою журналістів України. Названо ім'ям укр. письменника Я. О. *Галана*. Присуджується секретаріатом Спілки журналістів України щороку за високоідейні твори в різних жанрах журналістики і публіцистики, що здобули широке громадське визнання, до Дня преси (5.V). Розмір премії — 500 крб. 8) Премія імені А. В. Головка. Засн. 1979 рішенням пленуму правління Спілки письменників України. Названо ім'ям укр. рад. письменника А. В. *Головка*. Присуджується щороку за кращий роман. Розмір премії — 1 тис. крб.9) Премія імені Ю. І. Яновського. Засн. 1982 рішенням пленуму правління Спілки письменників України. Названо ім'ям укр. рад. письменника Ю. І. *Яновського*. Присуджується за кращі твори в галузі новелістики, опубліковані в журн. «Вітчизна» або інших респ. виданнях; твори, що відповідають високим ідейно-худож. вимогам, поставленим перед цим літ. жанром, розкривають рад. спосіб життя, важливі теми сучасності або теми історичного та істор.-революц. минулого укр. народу. Розмір премії — 1 тис. крб. 10) Премія імені І. Я. Франка (див. *Премії імені видатних учених України*). 11) Премія імені П. М. Усенка вид-ва «Молодь». Засн. 1976 постановою секретаріату ЦК ЛКСМ України. Названо ім'ям укр. рад. поета П. М. *Усенка*. Присуджується за худож. твори на комсомольську тематику, в яких оспівується комсомольська героїка сьогодення, яскраво й переконливо розкривається образ нашого сучасника — людини передових комуністичних ідеалів, борця за мир і дружбу народів. Присуджується щороку 29.X — на день народження комсомолу. Розмір премії — 300 крб. 12) Премія імені О. І. Копиленка журналу «Барвінок». Засн. 1978 постановою секретаріату ЦК ЛКСМ України. Названо ім'ям укр. рад. письменника О. І. *Копиленка*. Присуджується за кращі художні твори й ілюстрації, що відображають життя жовтенят і піонерів, учнівських колективів, суспільно-корисну працю дітей, високу громадську активність підростаючого покоління, за твори, що виховують учнів у дусі рад. патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. Присуджується щороку 1.VI — в Міжнародний день захисту дітей. Розмір премії — 300 карбованців.

Літ.: Писатели — лауреаты премий СССР и союзных республик. Львов, 1980; Бабич Є. К., Рогова П. І. Письменники Радянської України — лауреати (1941—1979). Бібліографічний покажчик. К., 1979. *С. П. Стрєлкова.*

ПРЕ́МІКСИ (від лат. praemixtus — попередньо змішаний) — однорідна збагачувальна суміш біологічно активних речовин (вітамінів, антибіотиків, ферментів, гормональних і хіміко-терапевтич. препаратів, мікроелементів, амінокислот) з наповнювачами (висівки, кукурудзяне, вівсяне, пшеничне і трав'яне борошно, макуха тощо). Застосовують для підвищення поживності *комбікормів* і поліпшення біол. дії їх на організм тварин. За складом розрізняють П. вітамінні, мінеральні, вітамінно-терапевтичні тощо. П. виробляють на спеціалізованих або комбікормових заводах і згодовують різним видам і віковим та виробн. групам тварин, що підвищує їхню продуктивність. *В. М. Хрящевський.*

ПРЕМІЮВА́ННЯ — в СРСР одна з форм матеріального стимулювання працівників за високі трудові показники. Премії бувають колективні та індивідуальні. Розрізняють П. одноразове та за преміальною системою оплати праці. Одноразову премію виплачують за рахунок спеціально передбачених для цього коштів. Одним з джерел преміювання є *фонди матеріального заохочення*. Преміювання застосовують у поєднанні з моральними стимулами. Премії виплачують періодично — щомісяця або щоквартalу. Розмір премій встановлюють диференційовано за професіями та групами робітників залежно від виконання встановлених показників і додержання ін. умов преміювання. Преміювання колгоспників здійснюється здебільшого залежно від фактично досягнутих результатів праці колективом в цілому і кожним працівником; при цьому враховують поліпшення екон. показників порівняно з попередніми роками. П. здійснюють на підставі положень про преміювання, що їх затверджують галузеві м-ва й відомства за погодженням з відповідними радами профспілок, на основі Типових положень про преміювання. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 про вдосконалення госп. механізму передбачено підвищити роль трудових колективів у розв'язанні питань матеріального заохочення, а також посилити зв'язок П. з результатами *соціалістичного змагання*. *Р. А. Сліпоморий.*

ПРЕ́МІЯ (від лат. praemium — нагорода, винагорода) — 1) Одна з форм заохочення, нагорода за успіхи чи заслуги в певній галузі суспільно корисної діяльності. В СРСР встановлено *Ленінські премії, Державні премії СРСР* та ін. Держ. премії встановлено в рад. союзних республіках (див. *Державні премії УРСР*), у ряді ін. соціалістичних країн. Є П. імені видатних учених (див., напр., *Премії імені видатних учених України*), міжнар. П. (напр., *Міжнародні Ленінські премії «За зміцнення миру між народами», Нобелівські премії*) тощо. 2) Грошова сума, сплачувана понад осн. *заробітну плату* як заохочення за успішну трудову діяльність. Див. *Преміювання*.

Премчанд.

С. П. Преображенська.

ПРЕ́МЧАНД [справж. ім'я та прізв.— Дханпатрай Шрівастав; 31.VII 1880, с. Ламхі поблизу Бенареса (Варанасі) — 8.X 1936, Бенарес (Варанасі)] — індійськ. письменник і публіцист. Засновник критичного реалізму в л-рах гінді та урду. Писав обома мовами. В творчості П. відбився процес політ. пробудження нар. мас Індії, їхня боротьба за соціальні права й нац. визволення. Особливої уваги надавав проблемам інд. села, таврував жорстокі утиски селян поміщиками та лихварями. Деякий час перебував під впливом ідеології М. К. *Ганді* та Ауробіндо Гхоша.

В окремих творах П. проступають ідеї морального самовдосконалення людини, перевиховання суспільства проповіддю добра. В творах останнього періоду з'являється образ нового позитивного героя — борця за краще майбутнє народу. Збірки оповідань «Любов до батьківщини» (1909) та «Ратний шлях» (1932) за політ. загостреність були конфісковані колоніальною владою. Перекладав на гінді твори Л. Толстого, А. Франса, Дж. Голсуорсі та ін. Автор бл.40 збірок оповідань, 13 романів і повістей, кількох п'єс, багатьох публіцистичних і літ.-критичних статей. Найвідоміші романи: «Притулок» (1918), «Оселя любові» (1922), «Нірмала» (1923), «Арена» (1925), «Жертовна корова» (1936). П.— один із засновників Асоціації прогресивних письменників Індії (1936). Захоплювався будівництвом нового життя в СРСР, пропагував ідеї соціалізму й інтернаціоналізму.

Тв.: Укр. перекл.— Свято кохання. К., 1976; Рамаяна. Прозовий переказ для дітей Премчанда. К., 1979; Завдання літератури. «Всесвіт», 1976, № 11; Жертовна корова. К., 1979; Рос. перекл.— Колодец тхакура. М., 1955; Жертвенная корова. М., 1956; Змеиный камень. М., 1957; Поле битвы. М., 1958; Рассказы.— Нирмала. М., 1958; Секрет цивилизации. М., 1958; Растрата. М., 1961; Арена. Л., 1967; Ратный путь. М., 1969; Избранное. Л., 1979.

Літ.: Покальчук Ю. Про народ і для народу. «Всесвіт», 1961, № 4; Балин В. И. Премчанд-новеллист. Л., 1973; Азарх А. Э. Премчанд. Биобиблиографический указатель. М., 1962.

Ю. В. Покальчук.

ПРЕ́НСА ЛАТІ́НА (ПЛ; ісп. PL, Prensa Latina) — латиноамер. інформаційне агентство (акціонерне товариство латиноамер. країн). Засн. 1959. Має 35 відділень і кореспондентських пунктів у різних країнах і регіонах земної кулі. Зв'язане угодами про обмін інформацією з 50 агентствами світу. Видає 7 бюлетенів латиноамер. новин ісп. і англ. мовами, журн. «Куба» (ісп. і рос. мовами) та ін. Міститься в Гавані.

Преображенська церква в селі Великих Сорочинцях. 1732.

ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКА Софія Петрівна [14 (27).IX 1904, Петербург— 21.VII 1966, Ленінград] — рос. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1955). В 1928 закінчила Ленінгр. консерваторію (клас співу І. *Єршова*). В 1928—59 — солістка Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Марфа («Хованщина» Мусоргського), Графиня («Пікова дама» Чайковського), Азучена («Трубадур» Верді), Єфросинія («Сім'я Тараса» Кабалевського). Концертна діяльність. У 1947—54, 1960—61 викладала в Ленінгр. консерваторії (з 1949 — професор). Нагороджена 2 орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951.

ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА в селі Великих Сорочинцях — пам'ятка укр. архітектури. Збудовано 1732 на замовлення гетьмана Данила *Апостола* — прадіда братів-декабристів С. і М. Муравйових-Апостолів. Спочатку мала дев'ять бань (залишилося п'ять). Розташовані уступами маси церкви групуються навколо центр. бані. Усі грані храму оформлено широкими *пілястрами*. Центр. барабан — у формі дванадцятикутника. Карнизи, фронтончики, наличники вікон і дверей, пілястри біля порталів та карниз на рівні хорів оздоблено різьбленням, в мотивах якого використано поряд з елементами класичної архітектури мотиви народного орнаменту, трилисники, розетки та антропоморфні чоловічі й жіночі постаті. На стіні бабинця — гетьманський герб. Дерев'яний іконостас (шир. 20 м., вис. 17 м). На іконах (їх понад 100, деякі зберігаються у київ. ДМУОМ) — жанрові сцени; зображення «святих» («Деісус», «Покрова», «Введення до храму»). Багаті, складні і заразом легкі драпіровки, граціозність форм та ліній свідчать про вплив стилю *рококо*.

О. В. Замостьян.

ПРЕРА́ДОВИЧ (Preradović) Петар [19.III 1818, Грабровниця — 18.VIII 1872, Фарафельд (Відень)] — хорват. поет. Був генералом австр. армії. Починав писати нім. мовою. Популярність здобув віршем «Вже світає — буде день...» (1844; у перекл. П. Грабовського — «Світає»). В поетичній зб. «Первістки» (1846) переважала інтимна й патріотична лірика; вірш «Мандрівник» став своєрідним символом *іллірізму*. Патріотичні мотиви притаманні й зб. «Нові поезії» (1851) та драмі «Кралевич Марко» (1852). Пізніші твори виразно дидактичні, часом набувають містичного забарвлення. Перекладав з нім., англ. та ін. європ. мов. Прах П. 1879 перенесено до м. Загреба.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поэзия Югославии в переводах русских поэтов. М., 1976.

В. Г. Гримич.

ПРЕРАФАЕЛІ́ТИ (від лат. prae — перед і *Рафаель*) — англ. художники й письменники 2-ї пол. 19 ст., які намагалися відродити «щирість», «наївну релігійність» середньовічного й ранньоренесансного мистецтва («до Рафаеля»). «Братство прерафаелітів» було засн. 1848 поетом і живописцем Д. Г. *Россетті*, художниками Дж. Е. Міллесом, Г. Гентом, які зазнали впливу Ф. М. Брауна. Теоретиком і пропагандистом П. був Дж. Рескін. П. протиставляли *академізму* «священний вогонь», «живу віру» т. з. *примітивів*. В їхніх творах переважали риси декоративності та деталізації. Близькими по духу до П. були поети А. Теннісон, Р. Браунінг, а пізніше — А. Ч. Суїнберн. У 1853 «Братство» розпалося. Нового піднесення воно зазнало в 2-й половині 50-х рр. 19 ст., коли навколо Россетті згрупувалися художники У. Морріс, Е. Бернс-Джонс та ін. Їхній живопис стає площинним, орнаментальним, набуває містичності. Морріс намагався протиставити машинному виробництву ручне (майстри Ф. М. Браун, А. Х'югс, арх. Ф. Уебб). Ідеї П. вплинули на розвиток *символізму* й стилю *модерн*.

ПРЕ́РІЇ (англ. prairies, від франц. prairie — лука) — 1) Група формацій трав'янистої рослинності степового або саванного типу у Пн. Америці (в межах Канади та США). Формуються на чорноземовидних грунтах. Переважають дерновинні злаки: ковила, бородач тощо. Деревна рослинність гол. чин. по долинах рік і на найбільш зволожених знижених ділянках рельєфу. 2) Безлісі рівнини Пн. Америки з густою трав'янистою рослинністю. Простягаються між Скелястими горами та долиною р. Міссісіпі. Поверхня — плато заввишки до 1000—1500 м. Клімат континентальний. Майже всю тер. П. розорано, це важливі с.-г. райони США та Канади.

ПРЕРОГАТИ́ВА (лат. praerogativa — переважне право) — виключне право якого-небудь держ., громадського органу (організації) або *службової особи* в певній галузі чи з певних питань.

ПРЕС (франц. press, від лат. presso — тисну) — машина статичної (неударної) дії для обробки заготовок або матеріалів тиском. Є основним засобом *ковальсько-штампувального виробництва*. П. складається з рухомої (напр., повзуна) і нерухомої (основи) робочих частин, *привода*, механізму керування і формувального пристрою (напр., *прес-форми*). Розрізняють *гідравлічні преси*, преси механічні (напр., кривошипні) і гідромеханічні. Їхня рухома частина може переміщуватись вертикально або горизонтально. За призначенням П. поділяють на трубопрофільні (мал.), ковальські, штампувальні, вигинальні, правильні, карбувальні, обрізні тощо. На П. брикетують кускові й порошкоподібні матеріали, зменшують об'єм пухких матеріалів. Крім того, на П. прасують швейні вироби, сушать шпон і фанеру, виготовляють стереотипи, проводять складальні операції і мех. випробування металів. Макс. зусилля мех. кривошипних П.— 120 МН.

ПРЕ́СА (англ. press, франц. presse) — рукописні й друковані періодичні (*газети, журнали*, альманахи, збірки тощо) і неперіодичні (*книги, брошури, листівки* та ін.) видання, які є засобом поширення різноманітної інформації, вираження і формування громадської думки, ідейною зброєю суспільних класів, політ. партій. К. Маркс вважав П. могутньою підоймою культури і духовної освіти народу, яка «перетворює матеріальну боротьбу в боротьбу ідейну, боротьбу плоті і крові — в боротьбу духовну, боротьбу потреб, пристрастей, емпірії — в боротьбу теорії, розуму, форми» (К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К.,

1973, с. 202). П.— важливий ідеологічний чинник, що впливає на всі сторони духовного і сусп.-політич. життя народу, країни.

Історія П. тісно пов'язана з розвитком писемності, мови і культури, науки й техніки. Попередниками сучас. видів П. були найдавніші написи на різних матеріалах. Принципово важливими етапами дальшого вдосконалення книги було винайдення засобів для одержання відбитків і тиражування написаного — *ксилографії* (6 ст., Китай), а згодом — *книгодрукування* (11 ст., Китай; 15 ст., Європа). Найдавніші вітчизн. рукописні книги належать до часів Київської Русі (11 ст.). Початок книгодрукування в Росії та на Україні пов'язаний з діяльністю Івана *Федорова* (Москва, 1564; Львів 1574). На певному етапі сусп. розвитку сформувалася і друкована періодична П., яка замінила численні рукописні попередники й аналоги (римські рукописні бюлетені 1 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.; найдавніші рукописні, а згодом і друковані ксилографічним методом китайські газети поч. 8 ст.; перші рукописні листки й газети в Європі). Початок укр. періодики припадає на 1-у пол. 19 ст. і пов'язаний з виходом газет «*Харьковский еженедельник*», «*Харьковские известия*», журналів «*Украинский вестник*» і «*Харьковский Демокрит*» та ін., альманахів «*Украинский альманах*», «*Утренняя звезда*», «*Украинский сборник*» та ін., на зх.-укр. землях — альманахів «*Русалка Дністровая*» і «*Вінок русинам на обжинки*», газет «*Зоря Галицька*» і «*Дневник руський*», книжкових видань *Галицько-руської матиці*. Бурж. П. завжди була в руках експлуататорських класів засобом утвердження їхньої диктатури, ідеології. Одночасно розвивалася і демократична, революц. П., яка зазнавала постійних переслідувань. Величезне значення мали праці основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса (див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*) та створена ними періодична П. нового типу, започаткована «*Новою Рейнською газетою*». Незважаючи на утиски, прогрес. П. Росії та України мала значні здобутки, пов'язані в Росії передусім з іменами О. Пушкіна, В. Бєлінського, М. Чернишевського, М. Некрасова, М. Добролюбова, М. Салтикова-Щедріна, В. Короленка та ін., на Україні — Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського. Значною подією у розвитку укр. дожовтневої періодичної П. була поява революц.-демократичних видань — журналів «*Друг*», «*Громадський друг*», «*Світ*», «*Народ*», «*Житє і слово*» та газети «Хлібороб». Революц.-демократичні видання відіграли важливу роль у піднесенні класової самосвідомості трудящих, в активізації революційно-визвольного руху, пропаганді ідей наук. соціалізму й інтернаціоналізму, в утвердженні принципів реалізму й народності в укр. л-рі. Все це робить їх попередниками робітничої та соціал-демократичної П. Початок бойовим традиціям П., яка служить інтересам трудящих, було закладено ленінською газетою «*Искра*», а потім більшовицькими органами «*Вперёд*» (1905), «*Пролетарий*» (1905), «*Звезда*» (1910), «*Правда*» (1912) (див. *Більшовицька преса*). Проголошені В. І. Леніним принципи комуністичної партійності, ідейності, правдивості і нерозривного зв'язку з масами властиві рад. П. з перших днів її існування. Дорогоцінну ідейну скарбницю марксизму-ленінізму становлять твори В. І. Леніна (див. *Видання творів В. І. Леніна*). Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрила широкі можливості для розвитку П. усіх рад. народів. Рад. П. є дійовою зброєю Комуністичної партії в боротьбі за побудову нового суспільства. За кількістю виданих книг СРСР посідає перше місце в світі — за роки Рад. влади видано понад 3 млн. книг і брошур заг. гиражем 52 млрд. примірників. В 1980 в Рад. Союзі видано 80 676 книг і брошур заг. тиражем 1760,5 млн. прим. Тепер у СРСР діє більш як 200 видавництв. Національна політика КПРС і Рад. держави яскраво виявляється в багатонац. характері рад. П., яка забезпечує розвиток нац. л-р, науки і культури. Якщо протягом 118 дореволюційних років укр. мовою в царській Росії було видано лише 3214 назв книг незначним тиражем, то 1980 в республіці надруковано 9061 книгу й брошуру заг. тиражем 145,1 млн. прим.

В СРСР усі види друк. продукції поділяють на неперіодичні, періодичні і видання, що продовжуються. Осн. види видань — газети, журнальні видання, книги та брошури, образотворчі видання, в свою чергу, класифікуються за різними напрямами: газети поділяються за змістом, за відомчою належністю; журнальні видання — за змістом, за цільовим, за читацьким та відомчим призначенням (див. *Історичні журнали, Літературні журнали, Мистецтвознавчі журнали* в УРСР, *Медичні журнали* на Україні, *Технічні журнали* на Україні та ін.). Різні групи видань призначено для певних читацьких категорій (див. *Комсомольська преса, Дитячі газети і журнали*), для задоволення профес. інтересів окремих читацьких верств. Комуністична партія створила високоідейну *партійно-радянську пресу*. До центральної періодичної П. належать загальносоюзні видання (газети «Правда», «Известия», «Труд», «Комсомольская правда», «Социалистическая индустрия», «Сельская жизнь», «Советская культура», «Литературная газета», журнали «Коммунист», «Партийная жизнь», «Новое время», «Новый мир», «Октябрь», «Звезда», «Дружба народов», «Иностранная литература», цілий ряд галузевих науково-технічних та ін. видань; до місцевої — республіканські, крайові, обласні, окружні, багатотиражні та ін. В Радянському Союзі виходить 8088 газет річним тиражем 40 012 млн. прим.; 5236 журналів та ін. видань, що продовжуються, річним тиражем 3225,8 млн. прим.; на Україні видається 1737 газет річним тиражем 4497 млн. прим.; 198 журнальних видань річним тиражем 211,4 млн. прим. (1980): газети: «Радянська Україна», «Правда Украины», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Молодь України», «Комсомольское знамя», «Культура і життя», «Радянська освіта», «Літературна Україна», «Зірка», «Юный ленинец»; журнали: «Комуніст України», «Під прапором ленінізму», «Україна», «Перець», «Вітчизна», «Дніпро», «Всесвіт», «Радуга», «Радянська жінка», «Піонерія», «Барвінок», «Малятко» та численні відомчі наукові й реферативні журнали. Класифікація книжкової продукції проводиться за цільовим призначенням (масово-політична література, художня література, *дитяча література, науково-популярна література* та ін.), за змістом — за осн. галузями знань (згідно з прийнятою бібліотечно-бібліографічною класифікацією). В УРСР працює 26 книжкових вид-в (див. *Видавнича справа*). Найхарактернішою особливістю сучас. бурж. П. є її повне підпорядкування інтересам монополістичного капіталу (див. *Газетно-журнальні монополії*). Реакційній П. протистоять книжкові вид-ва, газети й журнали комуністичних і робітничих партій, зокрема такі видання, як газети «Юманіте» (Франція), «Уніта» (Італія), «Морнінг стар» (Англія), журнали «Марксізм тудей» (Англія), «Політік афферс» (США), «Кайє дю коммюніст» (Франція). 34 мовами світу друкується інформаційний журнал комуністичних і робітничих партій «Проблемы мира и социализма».

Могутнім засобом соціалістичного й комуністичного будівництва, виховання людей і боротьби за мир є П. країн соціалістичної співдружності. Тільки в країнах — членах РЕВ (без СРСР) 1978 випущено 55 тис. книг і брошур тиражем понад 670 млн. прим., виходило 7503 журнали річним тиражем понад 4 млн. прим.; 840 газет тиражем 10 240 тис. прим., у т. ч. такі популярні видання, як «Руде право» (Чехословаччина), «Трибуна люду» (Польща), «Работническо дело» (Болгарія), «Нойєс Дойчланд» (НДР), «Непсабадшаг» (Угорщина), «Скинтейя» (Румунія), «Унен» (МНР), «Гранма» (Куба). Див. також розділ «Преса» до ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, до окремих ст. про союзні республіки, країни світу.

Літ. див. до ст. *Більшовицька преса, Видавнича справа, Журналістика, Газета, Журнал, Література, Партійно-радянська преса.*

П. М. Федченко.

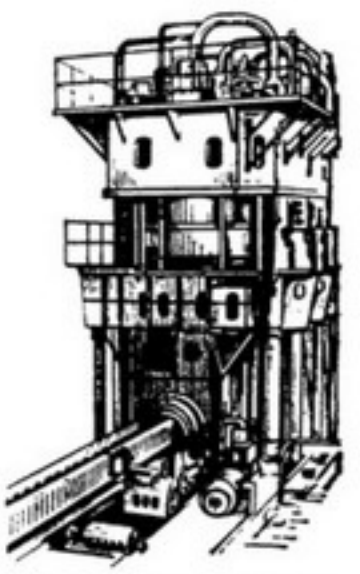

Прерафаеліти. Д. Г. Россетті. Беата Беатрікс. 1863. Галерея Тейт. Лондон.

ПРЕСВІ́ТЕР (від грец. *πρεσβύτερος* — старіший, старійшина) — 1) Священик у католицькій і православній церквах. 2) Виборний керівник громади у *пресвітеріанських церквах*.

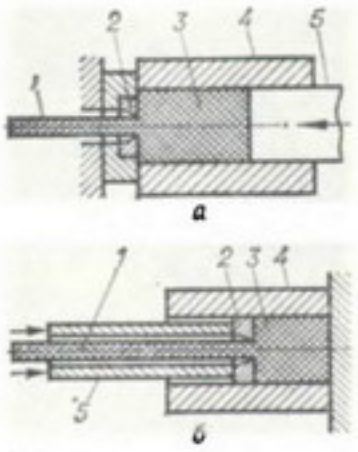
ПРЕСВІТЕРІА́НИ — 1) Одна з течій *кальвінізму*, що виникла в Англії в 16 ст.

Послідовники П. визнають служителем культу лише *пресвітера* (звідси назва), дотримуються само-

Трубопрофільний **прес.**

ПРЕСВІТЕРІАНСЬКІ ЦЕРКВИ

Схеми пресування:
а — прямим методом;
б — зворотним методом;
1 — виріб; *2* — матриця; *3* — заготовка; *4* — контейнер; *5* — пуансон (стрілками показано напрям руху пуансона).

врядування церк. громади. Див. *Пресвітеріанські церкви*. 2) Поміркування релігійно-політ. угруповання *пуритан* під час *Англійської буржуазної революції 17 століття*. Відображало інтереси великої буржуазії, виступаючи проти офіц. *англіканської церкви* і її союзу з королівською владою.
І. І. Бражник.

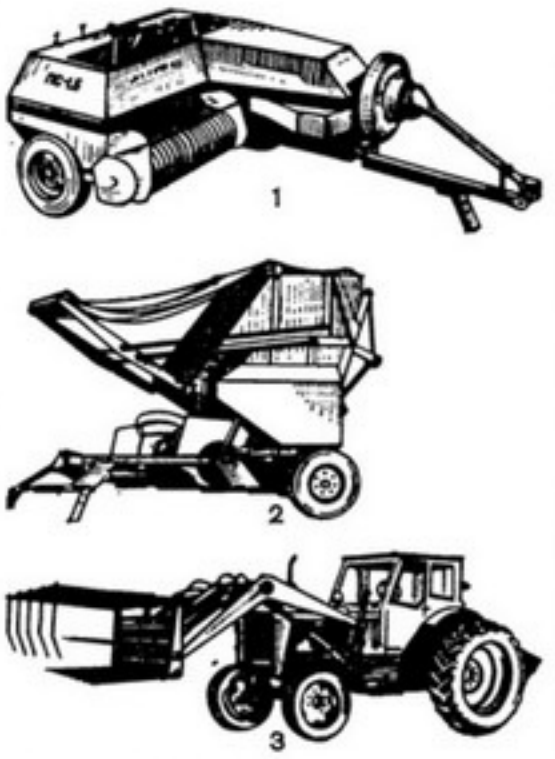
ПРЕСВІТЕРІА́НСЬКІ ЦЕРКВИ́ — в *протестантизмі* автономні релігійні організації. Осн. осередок — община, яка управляється виборними особами — *пресвітерами* (з мирян) та *пастором*. Кілька общин становлять асоціацію на чолі з пресвітерією. Асоціації підлягають провінційним та нац. синодам. Виникнувши в Шотландії та Англії в 17 ст., з часом поширились в ін. країнах, насамперед в колишніх британських володіннях. До Всесвітнього пресвітеріанського союзу входять 125 самостійних пресвітеріанських церков.
І. І. Бражник.

ПРЕ́СИЧ Олександр Силович [27.VIII (9.IX) 1909, ст. Погранична, тепер КНР — 20.IV 1981, Одеса] — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). У 1934 закінчив Київ. муз.-драм. інститут ім. М. В. Лисенка. Очолював симф. оркестри в Кам'янці-Подільському (1934—35), Запоріжжі (1935—40), Одесі (1947—64); був диригентом Львів. театру опери та балету (1946—47), гол. диригентом Донецького театру опери та балету (1964—71), оперної студії Одес. консерваторії (1971—81). Пед. діяльність — з 1934. Серед вистав, здійснених за участю П.,— опери зх.-європейських («Дон Карлос», «Ріголетто», «Аїда» Дж. Верді, «Фауст» Ш. Гуно), російських («Князь Ігор» О. Бородіна, «Мазепа», «Євгеній Онєгін» П. Чайковського) та рад. («Семен Котко» С. Прокоф'єва, «Тихий Дон» І. Дзержинського) композиторів. Концертна діяльність (керував, зокрема, виконанням 9-ї симфонії Бетховена за участю капели «*Думка*», «Реквієму» Верді за участю капели «*Трембіта*»). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПРЕС-КОНФЕРЕ́НЦІЯ (англ. press-conference, франц. conférence de presse) — збори представників органів масової інформації, що їх проводять офіційні особи з метою інформування з найактуальніших суспільно-політ. питань; зустрічі з журналістами державних, громадських діячів, учених та ін. для висвітлення питань, що цікавлять широку громадськість.

ПРЕСЛА́В (у давньоруських літописах — Переяславець) — давнє місто за 3 км на Пд. від сучас. с. Преслава Шуменського округу в Болгарії, 893—971 — столиця Першого Болгарського царства. В 968 П. здобув великий князь київський *Святослав Ігорович*. Розкопками (провадяться з кін. 19 ст.) відкрито руїни монументального палацу, круглого храму, оздобленого 12 мармуровими колонами з різьбленими капітелями, і кількох невеликих церков, залишки жител та майстерень. Археол. знахідки (зброя, знаряддя праці, ювелірні прикраси, розмальована кераміка та ін.) свідчать про високорозвинуті ремесла і жваву торгівлю з Візантією та Руссю.

ПРЕС-ПІДБИРАЧІ́ — *кормозаготівельні машини* для підбирання з валків скошених на сіно трав вологістю 20—22% з одночасним пресуванням їх у тюки прямокутної або циліндричної форми (рулони) з щільністю пресування 100—200 кг/м³, а також для об-

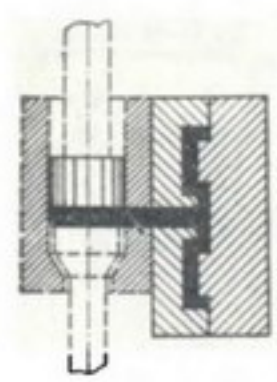
Прес-підбирачі:
1 — «Киргизстан» ПС-1,6; 2 — рулонний ПРП-1,6; 3 — копицевіз навісний універсальний КУН-10.

в'язування ущільнених тюків дротом або високоякісним манільським шпагатом, а рулонів — низькосортним шпагатом. П. можна пресувати і солому. Промисловість СРСР випускає П. таких моделей: П. «Киргизстан» ПС-1,6 (мал.) — для пресування сіна або соломи. Має автоматичні пресувальні апарати двох модифікацій, обв'язує прямокутні тюки дротом чи шпагатом; модифікація цього ж П.— ПС-1,6 Г; призначений для роботи в гірських умовах на схилах до 18—20°. Розміри тюків: довж. 5750 мм, шир. 2770 мм, вис. 1680 мм. Агрегатують «Киргизстан» з тракторами МТЗ-80/82, МТЗ-50/52, ЮМЗ-6Л, Т-40М/40АМ і Т-40АНМ. Продуктивність — 15 т/год. Привід механізмів цих П.— від вала відбору потужності тракторів. У процесі роботи П. вкладають тюки на полі прямолінійно, що полегшує дальше механізоване підбирання їх візками ГУТ-2,5А. П. рулонний ПРП-1,6 (мал.) підбирає і пресує сіно і солому з ущільненістю до 200 кг/м³. Пресує також тюки циліндричної форми (рулони) діаметром 1500 мм; довж. 1400 мм, маса — до 500 кг. Агрегатують П. з тракторами МТЗ-80/82, МТЗ-50/52 і ЮМЗ-6Л. Продуктивність — 15 т/год. Привід у дію механізмів преса — від вала відбору потужності трактора. Для підбирання і навантажування рулонів у транспортні засоби промисловість постачає г-вам пристрій ППУ-0,5, який монтується на універсальному копицевозі КУН-10 (мал.) або на стогокладі. Продуктивність пристрою до 15 т/год. Вантажопідйомність — 500 кг.
С. О. Карпенко.

ПРЕСТИ́Ж (франц. prestige — авторитет, повага) — громадська оцінка суспільної вагомості індивіда, соціальної групи, професії, організації, певної норми тощо. Практично тісно переплітається з *авторитетом*, повагою і впливом, має значний вплив на мотиви поведінки людей, на їхні рішення і дії.

ПРЕ́СТО (італ. prèsto — швидко) — в музиці швидкий темп, швидший за *алегро*. Термін «престо» вживається й у поєднанні з додатковими термінами (presto assai — дуже швидко, presto molto — досить швидко).

ПРЕСУВА́ННЯ — обробка заготовок або матеріалів тиском на *пресах*. Розрізняють П.: ізостатичне (в замкненому об'ємі рідиною під високим тиском), газостатичне (газом під високим тиском при високих т-рах), гідростатичне (гідроекструзійне, див. *Екструзія*), імпульсне (вибухом, високовольтним розрядом у рідині) тощо. В процесі П. (мал.) металеві матеріали в гарячому або холодному стані видавлюють *пуансоном* з замкненої порожнини (контейнера) через отвір *матриці*, форма і розміри якого визначають профіль виробу (напр., прутка, дроту, труби). Пластичні матеріали обробляють у *прес-формах*. Пресуванням одержують також вироби з деревних, керамічних, порошкоподібних та ін. матеріалів, ущільнюють сіно, пряжу, бавовну, переробляють вторинну сировину (напр., стружку) тощо. Див. також *Брикетування*, *Порошкова металургія*.

Прес-форма з вертикальною площиною роз'єму, заповнена матеріалом під тиском поршнів поршневої машини.

ПРЕС-ФО́РМА (нім. Preßform) — пристрій (форма), в якому *пресуванням* виготовляють об'ємні вироби з металу, пластмаси, гуми, керамічних або ін. матеріалів. У П.-ф. є одна або кілька порожнин, форма яких після складання відповідає формі виробу. Якщо необхідно виготовити пустотілі вироби, їх внутр. порожнини створюють за допомогою *пуансонів*. Розрізняють П.-ф. (мал.): ручні, напівавтоматичні й автоматичні; з горизонтальною або вертикальною площиною (однією чи кількома) роз'єму. П.-ф. використовують при *литті* під тиском і за виплавлюваними моделями, при одержанні виробів на *пресах* тощо.

ПРЕ́ТВИЧ Іов (р. н. невід.— п., ймовірно, 29.X 1571) — укр. військовий інженер і будівничий. В 1541—45 під керівництвом П. перебудовано і розширено укріплення фортеці в Кам'янці-Подільському, реконструйовано у ній мури та башти — Лядську, Юлія II, Ковпак, Тенчинську, Малу Рожанку, Водну, прибудовано Денну вежу. Працював також у Кракові, Вільнюсі. Для творчості П. характерні риси Ренесансу.

ПРЕТЕНЗІ́ЙНИЙ ПОРЯ́ДОК (від лат. praetensio — домагання, вимога) — за рад. правом попередня умова для звернення з позовом по господарському спору в органи *арбітражу*. Зміст П. п. полягає в

тому, що спір можна передати на вирішення арбітражу лише після вжиття самими сторонами заходів до безпосереднього врегулювання спору. Така вимога передбачена ст. 12 Закону СРСР про державний арбітраж в СРСР і ст. 4 Правил розгляду госп. спорів державними арбітражами (правила обов'язкові і для відомчих арбітражів). Вимоги щодо безпосереднього врегулювання спорів визначені Положенням від 17.X 1973 про порядок пред'явлення і розгляду претензій підприємствами, орг-ціями і установами та врегулювання розбіжностей по госп. договорах. Норми цього Положення застосовуються, коли законодавством не встановлено ін. порядку врегулювання спорів. Порушення строків пред'явлення і розгляду претензій по спорах майнового характеру тягне за собою сплату штрафу, а пропуск претензійного строку, передбаченого транспортними статутами (кодексами) та Статутом зв'язку, позбавляє можливості звернутися до арбітражу за захистом порушеного права. Без додержання П. п. справи можна порушувати лише за ініціативою арбітражу. *С. А. Буткевич.*

ПРЕ́ТОР (лат. praetor, від praeeo — йду попереду) — держ. посада в Стародавньому Римі. В 367 або 366 до н. е. було встановлено посаду П. як молодшого колеги *консула*, що вів суд. процеси в цивільних справах, а у відсутність консула мав найвищу владу. З 242 до н. е. обиралося два П.: міський, що відав суд. процесами, і П. для чужоземців. За правління *Сулли* було вісім преторів.

ПРЕТОРІА́НЦІ (лат. praetoriani), преторіанські когорти — в Старод. Римі спочатку охорона полководців, потім імператорська гвардія. Були привілейованою частиною війська, комплектувалися лише з італійців, служили менший строк, ніж легіонери, одержували підвищену платню. Брали участь у палацових переворотах. У 4 ст. були замінені палацовими частинами. Переносно — найняті війська, які служать опорою насильницької, основаної на грубій силі влади.

ПРЕТО́РІЯ — столиця Пд.-Африканської Республіки, адм. ц. провінції Трансвааль. Розташована на р. Апіс. Вузол з-ць і автошляхів. Поблизу П. — міжнар. аеропорт Сметса. 572 тис. ж. (1977).

П. засн. 1855 бурами (названа на честь бурського політ. діяча А. В. Я. Преторіуса). З 1860 — столиця Пд.-Афр. Республіки (офіц. назва бурської республіки Трансвааль), з 1910 — Пд.-Афр. Союзу (з 1961 — ПАР).

Значний пром. центр. Найрозвинутіші чорна металургія і машинобудування (виробн. електроустаткування, велосипедів, складання автомашин тощо); великі залізничні майстерні. Хім., цем., склоробні, поліграф., текст., харч. (у т. ч. тютюнові) підприємства. Поблизу П. — з-д по виробн. феровanадію, видобування алмазів і заліз. руди. 2 ун-ти. Тех. коледж. Директорат с.-г. досліджень, Геол. служба Пд. Африки, ін-т Африки, Пд.-Афр. академія наук і мистецтв та ін. Великі б-ки. Музеї: історії нац. культури, Трансвааля, природничих наук і індустрії. Муніципальна художня галерея.

ПРЕФЕ́КТ (лат. praefectus — начальник, глава) — 1) У Старод. *Римі* — особа, яка обіймала певну адм., судову або військ. посаду (напр., наглядача за *префектурою*, помічника *претора*, командуючого флотом, командира *преторіанців*). 2) У ряді бурж. держав — представник центр. уряду в певній адм.-тер. одиниці (напр., у Франції — в департаменті, в Італії — у провінції). 3) У Франції П. поліції — нач. поліції Парижа.

ПРЕФЕКТУ́РА (лат. praefectura) — 1) У Стародавньому Римі муніципії (союзні міста, пов'язані договором з Римом), які були позбавлені самоуправління і перебували під наглядом префекта. З 4 ст. — одиниця адм. поділу Римської імперії. Вся імперія була поділена на 4 П. — Схід, Іллірію, Італію та Галлію. 2) Основна адм.-тер. одиниця Японії.

ПРЕФЕРЕ́НЦІЇ (від лат. praefero — віддаю перевагу) — надання державами одна одній особливих пільг і привілеїв у формі зниження чи повного скасування митних тарифів, які не поширюються на треті країни, хоч останні користуються на їхній території *найбільшого сприяння режимом*. П. можуть бути двосторонні — надаються договірними д-вами на основі взаємності, і односторонні — надаються однією д-вою без зустрічної компенсації. Надання П. здійснюється як на основі спец. угоди, так і за внутр. актом держ. влади. Преференційні угоди можуть поширюватися на всі товари, які ввозяться, або на якусь одну групу товарів чи навіть на окремий товар тощо. В післявоєнний час П. використовувались імперіалістичними д-вами з метою одержання за низькими цінами сировини і прод. товарів із залежних д-в і країн, що розвиваються, а також для забезпечення панування своїх товарів на ринках країн, що розвиваються. Напр., країни Спільного ринку 1957 встановили П. з афр. країнами, які раніше були франц., італ. і бельг. колоніями. Ці П. дають змогу зх.-європ. монополіям на вигідних умовах купувати сировину й підвищувати ціни на свої пром. товари, що експортуються до Африки. З 60-х рр. особливого значення набуло питання про надання П. молодим незалежним д-вам. 1-а сесія Конференції ООН по торгівлі й розвитку 1964 прийняла звід заг. принципів міжнар. торг. відносин, де запропонувала розвинутим д-вам в односторонньому порядку надати П. країнам, що розвиваються. СРСР відповідно до цієї рекомендації з 1.I 1965 повністю скасував усі митні тарифи на товари, які завозяться або походять з країн, що розвиваються, Азії, Африки і Лат. Америки. Ін. соціалістичні країни Європи (НРБ, УНР, ПНР, ЧССР) також надали П. для імпорту товарів з молодих незалежних країн. У 1970 Рада по торгівлі й розвитку ООН затвердила Заг. систему преференцій (ЗСП) строком на 10 років. У повному обсязі її застосовують лише соціалістичні держави.

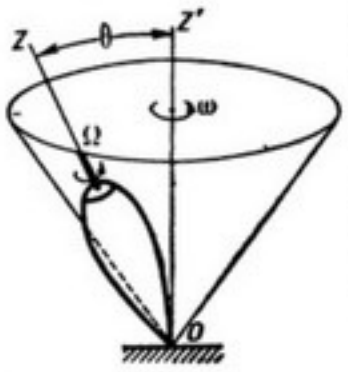
В. І. Кисіль.

ПРЕ́ФІКС (від лат. praefixus — прикріплений спереду) — частина слова (*афікс*), що стоїть перед *коренем слова*. Вносить зміну в лексичне або граматичне значення слова (напр., ріст — наріст, співати — заспівати). В індоєвроп. мовах П. утворилися з *прийменників* і *прислівників*. У деяких індоєвроп. мовах є П., які в певних дієслівних формах під наголосом відділяються від дієслова і ставляться після нього (нім. vórgehen — «наступати», gehe vor — «наступай»).

ПРЕФОРМА́ЦІЯ — механістичне й ідеалістичне вчення в біології; те саме, що й *преформізм*.

ПРЕФОРМІ́ЗМ, преформація (від лат. praeformo — раніше утворюю), передутворення — вчення про наявність у статевих клітинах організму цілком сформованих мініатюрних зародків або їхніх частин. Прихильники П. розуміли індивідуальний розвиток організму (*онтогенез*) механістично, як просте розгортання або кількісний ріст існуючих ще в статевих клітинах (в яйцеклітинах — див. *Овісти* або в сперматозоїдах — див. *Анімалькулісти*) частин зародка. Преформаційне вчення про розвиток було висунуте ще в античний період Гіппократом і дістало завершене ідеалістичне трактування в працях Я. Сваммердама (1669), Н. Мальбранша (1672), М. Мальпігі (1673) та ін. В цей же час вчення було доповнено метафізичною теорією «укладання зародків», за якою у живих істотах закладені зародки всіх майбутніх поколінь. В кінці 18 ст., у зв'язку з розвитком ембріології, особливо під впливом праць К. Ф. *Вольфа* та Х. І. *Пандера*, оформлюється епігенетична (див. *Епігенез*) теорія розвитку зародка. В кінці 19 та на поч. 20 ст. широкого розвитку набула експериментальна ембріологія, яка сприяла прогресу знань про індивідуальний розвиток організму, проте ще була не в змозі подолати методологічну обмеженість П. та епігенезу. Це завдання значною мірою успішно почала розв'язувати *біологія розвитку*, яка сприяла утвердженню правильного погляду на онтогенез як на процес, що здійснюється на основі глибокої взаємодії факторів внутрішнього і зовнішнього середовища. *Б. Г. Новиков.*

ПРЕЦЕДЕ́НТ [від лат. praecedens (praecedentis) — той, що передує] — 1) Випадок, що стався в минулому і є взірцем або виправданням для наступних подібних випадків. 2) П. судовий — одне з гол. джерел права в англо-амер. системі права (у Великобританії, більшості штатів США, Канаді, Австралії). Полягає в тому, що рішення в конкретній справі, винесене судом, надалі є обов'язковим для судів при вирішенні аналогічних справ. Забезпечує бажану для буржуазії свободу довільного розсуду судді, коли це відповідає вимогам держ. політики. Відіграє певну роль у праві ряду

Прецесія.

ін. бурж. країн (напр., Франції, ФРН, Бельгії).

ПРЕЦЕ́СІЯ (лат. praecessio — рух попереду, передування). 1) П. у м е х а н і ц і — рух осі *Oz* власного обертання твердого тіла з нерухомою точкою *O* відносно нерухомої осі *Oz'*, при якому вісь *Oz* описує колову конічну поверхню (мал.). Здебільшого П. супроводиться *нутацією* — періодичною зміною величини кута θ між *Oz* і *Oz'* (т. з. кута нутації). Якщо нутації немає, а кутова швидкість власного обертання тіла ω і кутова швидкість П. Ω сталі, то П. наз. р е г у л я р н о ю. Таку П. при довільних початкових умовах здійснює закріплене в центрі ваги симетричне тіло (астатичний *гіроскоп*), на яке ніякі сили, що створюють момент відносно закріпленої точки, не діють. Віссю П. (віссю *Oz'*) у цьому випадку є незмінний напрям *моменту імпульсу*. 2) П. в а с т р о н о м і ї — повільний рух осі обертання Землі по коловому конусу (кут при вершині 23,5°), вісь симетрії якого перпендикулярна до площини *екліптики*, з періодом повного обороту ≈ 26000 років. Явище відкрив у 2 ст. до н. е. *Гіппарх*.

ПРЕЦИЗІ́ЙНИЙ ВЕРСТА́Т (від франц. précision — точність) — *металорізальний верстат* для високоточної (прецизійної) обробки заготовок. Розрізняють П. в. токарні, свердлильно-розточувальні, шліфувальні, зубообробні і фрезерні. В СРСР верстати бувають нормальної, підвищеної, високої і особливо високої точності, а також особливо точні. Осн. деталі і вузли П. в. виготовляють з високою точністю. Верстати такого типу встановлюють в цехах з постійною т-рою, обладнують контрольними приладами, пристроями, що відводять стружку і ретельно фільтрують мастильно-охолодні рідини. П. в. відзначаються точністю переміщення рухомих вузлів, високим ступенем автоматизації. На П. в. виготовляють вироби з поверхнями правильної геом. форми, з точним просторовим положенням осей. Див. також *Класи точності* в машинобудуванні.

ПРЕЦИЗІ́ЙНІ СПЛА́ВИ — металеві сплави точного хім. складу. Відзначаються особливими фіз. властивостями і структурним станом, високою точністю виготовлення, в них немає шкідливих домішок і *неметалевих включень*. В пром. масштабах використовуються з 20-х рр. 20 ст. До П. с. належать: магнітно-м'які і магнітно-тверді сплави (див. *Магнітні матеріали*), сплави з заданими електр. властивостями (з високим *електричним опором, провідники*), з заданими тепловими властивостями (напр., *теплопровідністю, теплоємністю*). Прецизійними є також сплави з певними значеннями *модулів пружності* (див. *Елінвар*) і їх температурних залежностей, *надпровідники*, термобіметалеві матеріали (вони складаються з двох різнорідних шарів металів або сплавів з різними коеф. термічного розширення). Точність хім. складу і чистота П. с. забезпечуються ретельним підбором шихтових (вихідних) матеріалів, виплавкою їх в очищувальних середовищах (напр., водневому), *зонною плавкою*, електроннопроменевим переплавом (див. *Електроннопроменева технологія*), *плазмоводуговим переплавом*, електролітичним осадженням (див. *Електроліз*). Вдаються також до спеціальної термічної обробки (зокрема, у вакуумі), обробки термомагнітної і термомеханічної. Крім звичайних, створено унікальні за фізичними властивостями аморфні П. с. (без *кристалічних граток*), методи одержання яких грунтуються на надшвидкісному *гартуванні* розплавлених металів, на дії концентрованих джерел енергії (*плазми*, лазерного випромінювання тощо). П. с. випускають у вигляді стрічок, дроту, прутків, порошків та ін. Кількість встановлених *параметрів* для деяких сплавів досягає 30. П. с. застосовують гол. чин. в електроніці, електротехніці та приладобудуванні.

Б. В. Молотилов.

ПРЕЦИПІТА́Т (від лат. praecipitatus — скинутий униз) — мінеральне *фосфорне добриво*, двоосновна кальцієва сіль фосфорної к-ти ($CaHPO_4 \cdot 2H_2O$); тонкий білий порошок, містить до 40% P_2O_5, змішується з усіма добривами. Вносять П. під *оранку* (при *основному удобренні*). П. застосовують також як підкормку і лікувальний засіб для тварин.

ПРЕЦИПІТА́ЦІЯ (лат. praecipitatio — стрімке падіння) — серологічна реакція, яка полягає у взаємодії розчиненого *антигена* з *антитілом* і з наступним випадінням дрібнозернистого осаду. Реакція П. дає змогу визначити в матеріалі, що досліджується, наявність невідомого антигена, тобто чужорідного білка тваринного або рослинного походження, деякі *полісахариди*. Ця реакція застосовується для розпізнавання в *імунодіагностиці* ряду інфекційних захворювань (сибірки, дифтерії), а також у судово-медичних дослідженнях для встановлення видової належності крові, органів і тканин. Див. також *Серологічні реакції*.

ПРЕЦІО́ЗНА ЛІТЕРАТУ́РА (від франц. précieux — дорогоцінний; витончений, манірний) — аристократичний напрям у франц. л-рі *барокко* 17 ст. Була своєрідним протестом переможеної феод. знаті проти політики абсолютизму. Антидемократична за характером, П. л. вимагала повної відмови від «низької» дійсності й нар. мови. Їй властиві алегоричність, умовність, лицарсько-пасторальні сюжети. Виникла в салоні маркізи де Рамбуйє. Найвідоміші представники: поети В. Вуатюр, А. Годо, Ж. Скюдері, Ж. Ф. Саразен, Ж. Шаплен, романісти — О. д'Юрфе, М. Л. де Гомбервіль, Мадлен Скюдері.

В. І. Пащенко.

ПРЕ́ШЕРН (Prešern, Prešéren) Франце (3.XII 1800, с. Врба — 8.II 1849, Крань) — словенський поет. Був юристом. Друкуватися почав 1827. За життя П. видано поему «Хрещення при Савиці» (1836) і впорядковану ним самим збірку «Поезії доктора Прешерна» (1847), до якої увійшов і найбільш відомий його твір «Вінок сонетів» (перша публікація — 1834). Підніс словен. поезію до рівня найвищих європ. зразків, наснаживши її ідеями гуманізму й свободолюбства, запровадив у ній жанри сонета, газелі, романтичної балади. П.— один із творців словен. літ. мови і знавців фольклору, мотивами якого пройнято багато його творів. Типовий представник прогресивного романтизму, він упритул підійшов до джерел словен. реалізму. У віршах П. «Заздоровниця», «Елегія моїм землякам», у «Вінку сонетів» виразно звучать революц.-демократичні мотиви, ідеї дружби народів. Поезії П. укр. мовою перекладали П. Грабовський, Ф. Корш, А. Малишко, Д. Павличко, Д. Паламарчук, Р. Лубківський та ін.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Яричевський С. Франце Прешерн, найбільший словенський поет. Його життя і твори. Перемишль, 1902; Поезії. К., 1977; Р о с. п е р е к л.— Избранное. М., 1955; Лирика. М., 1971.

Літ.: Гримич В. Нетлінне серце Словенії. В кн.: Прешерн Ф. Поезії. К., 1977.

В. Г. Гримич.

ПРЕЮДИЦІА́ЛЬНІСТЬ (від лат. praejudicium — попереднє рішення) — юридичне правило, за яким встановлені судом у конкретній справі обставини і правові відносини, викладені у *вироку, судовому рішенні* чи *ухвалі судовій*, що набрали законної сили (тобто після закінчення строку касаційного оскарження та опротестування), не повинні доводитися і не можуть бути спростовані при розгляді судом ін. справ, пов'язаних з даною. Так, за радянським кримінальнопроцесуальним законодавством (в УРСР — п. 9 ст. 6 КПК УРСР), кримінальну справу не можна порушити, а порушена підлягає закриттю щодо особи, про яку є вирок, постанова суду чи судова ухвала про закриття справи по тому самому *обвинуваченню*.

ПРЕ́СНЯКО́В Олександр Євгенович [21.IV (3.V) 1870, Одеса — 30.IX 1929, Ленінград] — рос. історик, чл-кор. АН СРСР (з 1920). Закінчив Петерб. ун-т, з 1907 — приват-доцент, з 1918 — професор цього ун-ту. В 20-х рр. 20 ст. викладав в ін-ті червоної професури. Праці П. дореволюц. періоду присвячені історії політ. відносин на Русі до 16 ст. («Княже право в Давній Русі», 1909; «Утворення Великоруської держави», 1918, та ін.), історії рос. літописання 16 ст. Поділяв осн. погляди *юридичної школи*. В рад. час намагався засвоїти марксистську методологію. Київ. Русь розглядав як спільну основу істор. розвитку рос. і укр. народів. Значну увагу приділяв рос. історії 19 ст., у т. ч. революц. рухові.

ПРЖЕВА́ЛЬСЬК (до 1889 та з 1921 до 1939 — Каракол) — місто, центр Іссик-Кульської обл. Кирг. РСР. Розташований в пд.-сх. частині Іссик-Кульської улоговини, за 220 км від залізничної ст. Рибаче. Вузол автомоб. шляхів. 54 тис. ж. (1981). Засн. 1869. Радянську владу встановлено на поч. 1918. В 1939—59 і з 1970 — центр Іссик-Кульської області. Провідні галузі промисловості міста — харчова (плодовинрадгоспкомбінат,

пивоварний, мол. і хлібопекарський з-ди) та легка (швейна і взут. ф-ки). Виробн. буд. матеріалів (цегельний, залізобетонних виробів з-ди). Пед. ін-т, мед., пед. і муз. уч-ща. Краєзнавчий музей. Поблизу П.— могила і музей М. М. *Пржевальського.*

ПРЖЕВА́ЛЬСЬКИЙ Микола Михайлович [31.III (12.IV) 1839, с. Кімборово, тепер Смоленської обл. — 20.X (1.XI) 1888, Каракол, тепер Пржевальськ Кирг. РСР] — рос. мандрівник, географ, дослідник Центр. Азії, генерал-майор (з 1886), почесний член Петерб. АН (з 1878) та Рос. геогр. т-ва (з 1880). Закінчив Академію Генштабу (1863). У 1867—69 здійснив експедицію по Уссурійському кр. Провів чотири великі експедиції до Центр. Азії: Монгольську (1870—73), Лобнорську і Джунгарську (1876—77), Тібетську першу (1879—80) і Тібетську другу (1883—85). Уперше дослідив осн. риси природи внутр. областей Центр. Азії, відкрив гірські хребти, вивчив верхів'я Хуанхе і Янцзи та озера Лобнор і Кукунор, описав невідомі до того часу рослини і тварини (кінь Пржевальського, дикий верблюд тощо). В 1891 на честь П. Рос. геогр. т-во заснувало срібну медаль і премію; 1946 засновано золоту медаль ім. П. Ім'ям П. названо місто, хребет у системі Куньлуню, льодовик на Алтаї та ін. геогр. об'єкти.

Тв.: Укр. перекл.— Подорож в Уссурійському краї. К., 1951.

Літ.: Мурзаев Э. М. Н. М. Пржевальский. М., 1953.

ПРЖЕМИСЛО́ВИЧІ (Přemyslovci) — чес. князівська і королівська династія в 9—14 ст. (названа за ім'ям її міфічного засновника Пржемисла, селянина з с. Стадніце). З 12 ст. П.— спадкові королі. За П. було зміцнено центр. владу, зросли військ. могутність і міжнар. авторитет Чеської д-ви. В 1212 «*Священна Римська імперія*» визнала її незалежність. Осн. представники: Пржемисл I (правив 1198—1230), Вацлав II (король 1230—53), Пржемисл II (правив 1253—78).

ПРЖИДО́ЛЬСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — останній вік пізньосилурійської епохи та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади П. я. (вапняки, мергелі, аргіліти, алевроліти) поширені на *Волино-Подільській плиті* і в зх. частині *Причорноморської западини.* Їхня потужність 120—600 м. З відкладами П. я. пов'язані поклади буд. матеріалів (вапняків). Див. також *Силурійський період і силурійська система.*

П. Д. Цегельнюк.

ПРИАЗО́ВСЬКА ВИСОЧИНА́ — на Пд. Сх. УРСР, у межах Донец. і Запоріз. областей. На Пн. межує з Придніпровською низовиною, на Пн. Сх.— з Донецьким кряжем, з Пд. і Зх. обмежована Причорноморською низовиною. У геоструктурному відношенні відповідає пд.-сх. виступові *Українського щита.* Поступово знижується з Пн. (пересічна вис. 200—300 м) на Пд. (до 50—100 м). Найбільші висоти, пов'язані з виходом на денну поверхню давніх кристалічних порід, — г. *Бельмак-Могила* (324 м), *Синя, Могила-Гончариха* та інші.

Поверхня П. в. хвиляста, розчленована річковими долинами і балками. Рельєф урізноманітнюють підвищення, насипані людиною (могили-кургани). З корисних копалин є каолін, залізна руда, графіт, нефеліновий сієніт, буд. матеріали тощо. З П. в. беруть початок річки *Молочна, Берда, Обиточна* та ін. Природна рослинність П. в. (різнотравно-типчаково-ковилова) майже не збереглася. Придатні для с. г. землі розорано. На П. в.— філіал *Українського степового заповідника* Кам'яні Могили.

В. Д. Симоненко.

ПРИАЗО́ВСЬКЕ — селище міського типу Запоріз. обл. УРСР, райцентр, за 26 км від Мелітополя. 6,8 тис. ж. (1982). Засн. бл. 1860 під назвою Покровка Друга. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1935 населений пункт має сучас. назву. З 1957 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — хлібний, сироробний і комбікормовий з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. і музична школи, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ПРИАЗО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н (1923—35 — Покровський район) — у пд. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,9 тис. км². Нас. 36,0 тис. чол. (1982). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Приазовське.* П. р. на Пд. омивається Азовським м., на Пд.-Зх.— *Молочним лиманом.* Розташований у межах *Причорноморської низовини.* Переважають каштанові грунти. В межах району частина держ. заказника «Молочний лиман». Найбільші пром. підприємства: Приазовський сироробний та Нововасилівський прод. товарів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Приазовське) та 6 будинків побуту. В с. г. переважає землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 163,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 144,8 тис. га, пасовища — 16,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, овес, горох, соняшник, рицина. У П. р.— 24 колгоспи, у т. ч. риболовецький; 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Майже всі автомоб. шляхи (356 км) з твердим покриттям. У районі — 34 заг.-осв. і 3 муз. школи; 42 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень. 44 клубні установи, 2 кінотеатри, 48 кіноустановок, 35 б-к. У с. Дмитрівці П. р. народився двічі Герой Рад. Союзу В. С. *Петров.* У П. р. видається газ. «Приазовская новь» (з 1935).

ПРИБАЛТІ́ЙСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. військ Ленінградського (командуючий — Маршал Рад. Союзу Л. О. *Говоров*), 3-го Прибалтійського (командуючий — генерал армії І. І. *Масленников*), 2-го Прибалтійського (командуючий — генерал армії А. І. *Єременко*), 1-го Прибалтійського (командуючий — генерал армії І. Х. *Баграмян*), частини сил 3-го Білоруського (командуючий — генерал армії І. Д. *Черняховський*) фронтів, Червонопрапорного Балт. флоту (ЧБФ, командуючий — адмірал В. Ф. *Трібуц*), проведена 14.IX — 24.XI з метою розгрому нім.-фашист. військ у Прибалтиці. Внаслідок наступу Рад. Армії літом 1944 нім.-фашист. угруповання військ «Північ» і «Нарва» відійшли на рубіж від Нарвської затоки до Сх. Пруссії. З 14 по 27.IX війська 3, 2 і 1-го Прибалт. фронтів збіжними ударами на Ризькому напрямі вийшли до оборонного рубежу «Сігулда» за 25—60 км від Риги. 24.IX у зв'язку із запеклим опором ворога рад. командування перенесло гол. удар з Ризького напряму на Мемельський, де оборона противника була слабкіша. З 28.IX по 24.XI війська 1-го Прибалтійського фронту розгорнули наступ на Мемельському напрямі і вийшли до узбережжя Балтійського моря (10.X), відсікли угруповання «Північ» від Сх. Пруссії, а в районі м. Мемеля (Клайпеда) блокували З д-зію. Війська Ленінгр. фронту у взаємодії з ЧБФ завдали поразки угрупованню «Нарва», визволили Таллін (22.IX), здійснили десантну операцію на Моозундських островах. Війська 3-го і 2-го Прибалт. фронтів, зламавши опір ворога на Ризькому напрямі, визволили Ригу (13.X) і почали переслідувати ворога. Противник зазнав великих втрат: з 59 з'єднань 29 було розгромлено, решту блоковано на Курляндському п-ові (капітулювали 9.V 1945). Внаслідок П. о. Німеччина втратила важливу екон. базу і вигідний плацдарм; Радянська Прибалтика була визволена (за винятком Курляндії).

С. Я. Єлисаветський.

М. М. Пржевальський.

ПРИБІ́Й — руйнування морських або озерних хвиль біля берегів, зумовлене зменшенням швидкості поширення їх через тертя об дно. Викликає руйнування абразивних берегів та сприяє утворенню *пляжів.* Для захисту берегів будують *берегоукріпні споруди.*

ПРИ́БІК Йосип Вячеславович [13 (25).IV 1853, за ін. даними, 11.III 1855, маєток Свята Гора, Гейлітберг, передмістя Пршибра-

Й. В. Прибік.

ма, Чехословаччина — 20.X 1937, Одеса] — укр. рад. диригент, композитор, педагог, нар. арт. УРСР (з 1934). За походженням чех. У 1875 закінчив Празьку фортепіанну академію. З 1878 працював у Росії, був оперним диригентом у Смоленську, Харкові (1880—82. 1889), Львові (1882), Києві (1883—85, 1889—92), Москві, Тбілісі та ін. У 1894—1937 — гол. диригент оперного театру та викладач консерваторії в Одесі (професор — з 1919). Автор 8 одноактних опер за оповіданнями А. Чехова — «Нерви», «Забув», «Освідчення», «У пітьмі», «Невдача» та ін., кантати на честь О. Пушкіна, симфонії «Червоний Жовтень», муз. картин для оркестру «Свято на селі» та «Десять пісень народів СРСР», вокальних творів, муз.-теоретичних праць.

«ПРИБО́Й» — легальне більшовицьке видавництво, створене 1912 в Петербурзі під час *«страхової кампанії»* (1912—14). З 1913 почало випуск л-ри з питань соціального страхування робітників. З липня 1913 стало видавництвом ЦК РСДРП. Гол. увагу приділяло виданню політ. агітаційно-пропагандистської л-ри. Видало збірник «Марксизм і ліквідаторство» зі статтями В. І. Леніна, календар «Спутник рабочего на 1914» зі статтею В. І. Леніна «Страйки в Росії» та ін. В роботі вид-ва брали участь А. І. *Єлізарова-Ульянова*, М. С. *Ольмінський* та ін. На поч. 1-ї світової війни у зв'язку з цензур. репресіями «П.» припинив діяльність. Відновив роботу в березні 1917. Було видано праці В. І. Леніна «Листи про тактику», «Завдання пролетаріату в нашій революції» та ін. У 1918 «П.» влився у книговидавництво «Коммунист».

ПРИБУ́ТОК — *з а к а п і т а л і з м у* — доход на функціонуючий *капітал*, одержуваний підприємцями внаслідок експлуатації найманих робітників; перетворена форма *додаткової вартості*, яку привласнюють капіталісти. Ступінь доходності капіталістичних підприємств визначається *нормою прибутку*, тобто процентним відношенням додаткової вартості до *авансованого капіталу*. Перетворення додаткової вартості на П. пов'язане з тим, що капіталіст авансує свій капітал не лише на придбання *робочої сили*, а й на купівлю *засобів виробництва*, без яких неможливий процес виробн. і створення додаткової вартості. Таким чином, на поверхні явищ здається, нібито джерелом додаткової вартості є весь авансований капітал. В дійсності ж джерелом П. є не весь авансований капітал, а лише та його частина, що йде на купівлю робочої сили, — *змінний капітал*. Перетворення додаткової вартості на П. відбувається в процесі реалізації *товару* на ринку. П. є різницею між *ціною* товару і затратами на його виготовлення. Капіталісти намагаються одержати якомога більший П., підвищують ступінь експлуатації *найманої праці*, прискорюють швидкість *обороту капіталу*. Додаткова вартість у формі П. розподіляється між різними групами капіталістів як *підприємницький доход, торговий прибуток*, позичковий процент (див. *Позичковий капітал, Кредит*), *земельну ренту*. В домонополістичний період капіталізму підприємці задовольнялися середнім П., за імперіалізму вони одержують *монопольний надприбуток*. За *с о ц і а л і з м у* П.— грошовий вираз чистого доходу соціалістичного суспільства, що створюється на соціалістичних підприємствах і використовується д-вою для розвитку виробн. та підвищення *життєвого рівня* населення. П. створюється *додатковою працею* вільних від експлуатації працівників сфери матеріального виробн.; являє собою різницю між оптовою ціною (без *податку з обороту*) реалізованої продукції та її *собівартістю*. Категорія П. в соціалістичній економіці існує в зв'язку з наявністю товарно-грош. відносин і має специфічний соціально-екон. зміст, зумовлюваний соціалістичними *виробничими відносинами*. П.— важливий показник сусп. оцінки госп. діяльності колективів соціалістичних підприємств. Він відіграє велику роль у госпрозрахункових відносинах, стимулює виконання кожним підприємством плану виробн. продукції з найменшими затратами сил і ресурсів. В П. відображаються всі сторони госп. діяльності підприємства, такі як ступінь використання виробничих фондів, рівень техніки й технології, організації виробн. й праці, зниження собівартості й зростання обсягу реалізованої продукції, підвищення її якості. З тієї частини П., що залишається в розпорядженні підприємств, утворюють *фонди стимулювання*, покривають приріст власних *оборотних засобів*, сплачують проценти за користування банківським кредитом, вносять *плату за фонди*, покривають планові збитки від експлуатації житлово-комунального г-ва тощо. Друга частина П. йде в *бюджет державний* для використання його в централізованому порядку на загальнонар. потреби. З розвитком сусп. виробн. і поліпшенням госп. діяльності підприємств маса П., яка залишається в їх розпорядженні, збільшується. Це дає змогу поліпшувати умови їх роботи, посилювати *матеріальне стимулювання праці*. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 роль П. в оцінці діяльності об'єднань (підприємств) і стимулююча його роль у підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва* значно посилюється. Див. *Платежі від прибутку*.

Н. П. Баранова.

ПРИВА́Т-ДОЦЕ́НТ (нім. Privatdozent, від лат. privatim docens — той, що навчає приватно) — вчене звання позаштатного викладача вищої школи в царській Росії та країнах Зх. Європи, яке відповідає званню *доцент*; викладач, який має таке звання.

ПРИВА́ТНА ВЛА́СНІСТЬ (лат. privatus — особистий, приватний) — форма привласнення, за якої *засоби виробництва* і *продукти праці* належать приватним особам. Відомі два види П. в. Перший грунтується на особистій праці виробника (П. в. дрібного й середнього селянства, ремісників та ін.), другий вид оснований на експлуатації чужої праці. Див. *Власність*.

ПРИВА́ТНА ПРА́ЦЯ — праця відокремлених, зовні незалежних і самостійних товаровиробників. Основою П. п. є *приватна власність* на засоби виробн. Сусп. *поділ праці* і обмін продуктами праці між приватними виробниками виявляють внутр. зв'язок зовні незалежних приватних товаровиробників, розкривають сусп. характер їхньої П. п. Праця кожного товаровиробника є одночасно і приватною, і суспільною. Суперечність між суспільною і приватною працею є осн. суперечністю простого товарного виробн. Вона виявляється в процесі обміну, через який встановлюється зв'язок між окремими товаровиробниками, відокремленими один від одного на основі приватної власності. Під час обміну відбувається прирівнювання одного товару до іншого й визнання П. п. товаровиробника суспільно необхідною. За капіталізму суперечність між суспільною і П. п. переростає в суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення, яка стає екон. основою соціалістичної революції.

ПРИВА́ТНЕ ОБВИНУВА́ЧЕННЯ — одна з форм *обвинувачення* в кримінальному процесі. Здійснюється особою, яка потерпіла від злочину. За рад. правом має місце в кримінальних справах про умисне легке тілесне ушкодження, побої, *наклеп* без обтяжливих ознак, *образу*, самоуправство, яким заподіяно шкоду правам та інтересам окремих громадян (в УРСР — ч. 1 ст. 27 КПК УРСР). Особливості справ П. о.: *попереднє розслідування* в цих справах не проводиться; вони порушуються суддею, але не інакше як за скаргою потерпілого, який користується в суді всіма правами обвинувача; підлягають закриттю в разі примирення потерпілого з підсудним до постановлення *вироку*. Справи про злочини, які розглядаються в порядку П. о., може порушити прокурор і без скарги потерпілого, якщо вони мають особливе громад. значення або вимагають охорони прав потерпілого. У цьому разі справу не можна закрити за примиренням потерпілого з підсудним.

С. А. Альперт.

ПРИВА́ТНІ НАВЧА́ЛЬНІ ЗА́КЛАДИ — в капіталістичних країнах заг.-осв. і спец. навч. заклади, які належать приватним особам, благодійним, освітнім, реліг. та ін. орг-ціям. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, були приватні однокласні й двокласні уч-ща, прогімназії, гімназії, пансіони тощо. В США, Англії, Франції, Іспанії, країнах Лат. Америки та ін. П. н. з. займають значне місце в системі *народної освіти*. Призначені вони для дітей заможних батьків. Висока плата за навчання, субсидії від держави та різних орг-цій дають змогу створити в П. н. з. кращу матеріальну базу й умови для навчання, мати кваліфікованих викладачів, що забезпечує високий рівень навчання. В

СРСР з 1918 всі школи державні, єдині, світські, безплатні й доступні всім дітям.

Т. Л. Пономаренко.

ПРИВІЛЕ́Й (лат. privilegium, від privus — особливий і lex — закон) — 1) Особлива перевага, пільга, надана законом окремим особам, групам людей або певному станові, клану або класу. Встановлення класових і станових П. характерне для експлуататорських д-в. 2) Грамота, якою за феодалізму надавали П. (див., напр., *«Привілей війську запорізькому»*, *Привілей Казимира 1447*).

«ПРИВІЛЕ́Й ВІЙСЬКУ ЗАПОРІ́ЗЬКОМУ» — жалувана грамота царя *Олексія Михайловича* від 27.III (6.IV) 1654 про підтвердження *Березневих статей 1654*. В «П. В. З.» царський уряд зобов'язувався зберігати автономні права України в складі Рос. д-ви, зокрема органи управління на чолі з виборним гетьманом, козац. військо, станові привілеї старшини, місцеве звичаєве право, військ.-адм. устрій і порядки, які існували на Україні до її возз'єднання з Росією.

Видання: В кн.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. т. 3. М., 1954.

ПРИВІЛЕ́Й КАЗИМИ́РА 1447 — грамота про розширення прав і вольностей феодалів лит., укр., білорус. і рос. земель, що входили до складу *Великого князівства Литовського*. Виданий великим князем литовським Казимиром (див. *Казимир IV* Ягелончик) 2.V 1447. Привілей сприяв дальшому закріпаченню лит., укр. і білорус. селян.

ПРИВІ́ЛЛЯ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Лисичанській міськраді. Розташоване на р. Сіверському Дінці, за 10 км від залізнич. ст. Рубіжне. Засн. 1753 як військ. поселення під назвою Привільне. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 має сучас. назву. З 1963 П. — місто. Населення П. працює на шахтах та на збагачувальній ф-ці. В П. — гірниче профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. школи, лікарня, клуб, 9 бібліотек.

ПРИ́ВОД — пристрій, що надає руху робочим машинам і механізмам. Осн. частини П.: *двигун* або ін. джерело енергії (напр., пружинний механізм); механ. *передача*, що передає енергію (рух) машині (механізму); ручна, напівавтоматична або автоматична система керування і захисту. До найпоширеніших належать одиночні (в т. ч. індивідуальні) або багатодвигунові *електроприводи*. Розрізняють також П. механічні (з двигунами внутрішнього згоряння, паровими турбінами та ін.), гідравлічні (з використанням рідини, стиснутої гідронасосом), пневматичні (в них використовується повітря, стиснуте компресором) і комбіновані. П. різних типів застосовують гол. чин. у пром-сті і на транспорті. Крім машинних, поширені П. ручні (напр., в арифмометрах) і ножні (у велосипедах, швейних машинах тощо).

ПРИВОДОДІ́ЛЬНІ ГОРГА́НИ, Внутрішні Горгани — група середньовисоких гірських хребтів у зовнішній смузі *Карпат Українських*, на межі Закарпатської та Івано-Франківської областей. У пн.-зх. частині П. Г. — масивні хребти Канч, Пишконя, Стримба, Передня (вершини: гори *Попадя* — 1740 м, Негровець — 1691 м, Ясновець — 1600 м); у пд.-сх. — хребет Братківський (вершини: гори Братківська — 1788 м, Грофа — 1748 м, Чорна Клева — 1719 м). Хребти П. Г. мають вузькі гребені й круті схили. У пригребеневій частині — кам'яні осипища. Схили до вис. 1350 м вкриті переважно буково-ялиновими лісами, вище — чагарниковим криволіссям з сосни, трапляються невеликі ділянки гірських лук.

Я. С. Кравчук.

ПРИВО́ЛЗЬКА ВИСОЧИ́НА — в середній течії Волги, вздовж правого берега. Пересічні висоти 150—200 м, макс. — 375 м. П. в. круто обривається до Волги. Окремі частини високих волзьких схилів мають назву гір (*Жигулі*, Змійові). Зх. схили П. в. пологі. Поверхня розчленована *ярами* та долинами річок. Поширені *зсуви*. Складена пісками, глинами, мергелями, крейдою. Розвинутий *карст*. З корисних копалин є нафта, горючі гази і сланці, фосфорити тощо. Переважають лісостепові й степові ландшафти. Розвинуте землеробство (зернові й тех. культури).

ПРИВОРОТЕ́НЬ, манжетка (Alchemilla) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *розових*. Листки пальчастолопатеві або пальчасторозсічені. Квітки двостатеві, невеликі, в клубочках, зібраних у складне щитковидно волотевидне суцвіття. Плід — горішкоподібна сім'янка. Бл. 300 видів, поширених у Європі, Азії, Африці й Америці. В СРСР понад 200 видів, у т. ч. в УРСР — понад 20. З них найпоширеніші П. блискучий (A. micans) і П. гострокутний (A. acutangula). Ростуть по луках, узліссях, гірських схилах, серед чагарників. Деякі види містять дубильні та барвні речовини. Висушені (в сіні) — добрі кормові рослини. Відвар і настій коріння та листя П. Крилова (A. krylovii) використовують у народній медицині як в'яжучий і кровоспинний засіб.

ПРИГА́РА Марія Аркадіївна [н. 7 (20).II 1908, Москва] — укр. рад. письменниця. Член КПРС з 1948. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1931). Працювала репортером, літредактором, під час Великої Вітчизн. війни — в Саратові на радіостанції ім. Т. Г. Шевченка. Друкуватися почала 1924. Перша зб. віршів — «Весна на селі» (1929). Авторка багатьох збірок віршованих творів для дітей: «Дитячий садок» (1929), «Червона Армія» (1930), «Прикордонник» (1938), «Одна сім'я» (1955), «Ростемо завзяті» (1959), «Козак Голота» (1966), «Ручаї» (1968) та ін.; істор. повісті «Михайлик — джура козацький» (1969). Видала збірки ліричних поезій: «Дорогою війни» (1944), «Напередодні» (1947), «Сестри» (1948), «Надвечір'я» (1977). Працює в галузі худож. перекладу, переважно з польс. мови: поезії А. Міцкевича, романи Б. Пруса («Фараон»), В. Реймонта («Селяни»), Е. Ожешко («Хам»), Є. Путрамента («Роздоріжжя»), оповідання Г. Сенкевича та ін. Літературна премія ім. Лесі Українки (1979).

Тв.: Вибрані твори. т. 1—2. К., 1978.

П. О. Сердюк.

ПРИГО́ДІЙ Михайло Іванович (н. 31.VII 1922, с. Березівка, тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. літературознавець, засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Львів. ун-т (1949). Викладав л-ру у вузах, працював в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, з 1970 — в Ін-ті історії партії при ЦК Компартії України. Досліджує питання розвитку рад. л-ри, взаємозв'язки братніх літератур. Нагороджений орденом «Червоної Зірки», медалями.

Тв.: Публіцистика М. Горького радянського періоду. К., 1958; Взаємодія радянських літератур. К., 1966; Діалектика зближення літератур. К., 1970; Творить свободно и радостно. К., 1980.

Л. П. Жарова.

ПРИГО́ДНИЦЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — різновид художньої прози; твір, сюжетну основу якого становить розповідь про незвичайні пригоди, захоплюючі мандрівки, географічні відкриття тощо. П. л. має давні традиції у світовій л-рі: грецький роман епохи еллінізму, лицарський роман, шахрайський роман, авантюрний роман 18 ст. В сучас. розумінні П. л. сформувалася у 19 ст.: «морські романи» Ф. Купера та Ф. Маррієта, історико-пригодницькі романи А. Дюма-батька. Широкої популярності набули твори Т. М. Ріда, Д. Дефо, Р. Стівенсона, Р. Хаггарда, Дж. Конрада (Англія), Ж. Верна, Л. Жаколіо, Л. Буссенара (Франція), Дж. Лондона (США). П. л. властиві гостра фабула, швидкий і несподіваний розвиток подій, мотиви переслідування, загадок і таємниць. В жанрі П. л. виступали рад. письменники О. Толстой, О. Грін, В. Каверін, О. Бєляєв, І. Єфремов; із укр. письменників — Ю. Смолич, М. Трублаїні, В. Владко, Ю. Дольд-Михайлик та ін. Рад. П. л. відзначається героїко-патріотичним пафосом, романтикою праці та наук. відкриттів. П. л. тісно пов'язана з *науково-фантастичною літературою* і *детективною літературою*.

М. Ф. Гетьманець.

ПРИГОЛОСНІ ЗВУ́КИ — *звуки мови*, які утворюються на місці подолання струменем видихуваного повітря повної чи часткової перепони в мовному апараті. За співвідношенням у творенні шуму й голосу П. з. укр. мови поділяють на сонорні, або сонанти, що творяться з перевагою голосу над шумом (р, л, н, м, й, в), і шумні, серед яких розрізняють глухі, утворювані самим тільки шумом (напр., п, т, с, х), та дзвінкі, утворювані з перевагою шуму над голосом (напр., б, д, з, дз, дж, г). За місцем творення П. з. поділяють на губні, серед яких розрізняють губно-губні (б, п, м) і губно-зубні (в, ф), передньоязикові (з, ц, л, дж, ш, ч та ін.), середньоязикові (й), задньоязикові (к, х, прорив-ний г) та глоткові, або фарингальні (щілинний г). У деяких мовах (напр., кавказьких) виділяють також гортанні П. з. За способом

М. А. Пригара.

Привороте́нь гострокутний.

творення П. з. укр. мови бувають зімкнені, або проривні (б, п, д, т тощо), щілинні, або фрикативні (ф, з, с, ж, х та ін.), зімкнено-прохідні (напр., м, н, л, р) та африкати (дж, ч, дз, ц). Серед зімкнено-прохідних виділяють носові (м, н), ясенно-бокові (л) та вібранти, або дрижачі (р). При додатковому наближенні середньої спинки язика до передньої частини твердого піднебіння творяться пом'якшені, або палаталізовані, приголосні (д', т', л', н', дз' та ін.), а при відсутності такого наближення — тверді (д, т, з, с тощо). За ступенем пом'якшення розрізняють П. з. м'які, пом'якшені й напівпом'якшені. *М. Л. Жовтобрюх.*

ПРИДАТКО́ВІ О́РГАНИ у рослин, адвентивні органи — *бруньки*, корені та ін. органи рослин, які утворюються на не звичайних для їх виникнення місцях. П. о. розвиваються з вторинних твірних тканин (*меристем*). Придаткові корені, які утворюються на стеблах, листках, значно збільшують обсяг кореневої системи. Напр., у однодольних гол. корінь швидко відмирає, і вся коренева система складається з придаткових коренів. З придаткових бруньок, які часто виникають на коренях і нижній частині стовбура деревних (тополя, осика, верба, малина, барбарис та ін.) та коренях і *вузлях* трав'янистих рослин (осот, молочай, хрін тощо), розвивається коренева і пнева поросль, що забезпечує їх *вегетативне розмноження*. Іноді (напр., у бріофілума, бегонії) придаткові бруньки утворюються на листках. При *живцюванні* та *щепленні рослин* П. о. можуть утворюватися на *калюсі*.

ПРИДАТКО́ВІ ПА́ЗУХИ НО́СА — повітроносні порожнини в кістках лицьового *черепа*, які сполучаються з порожниною *носа* за допомогою вузьких каналів або щілин. П. п. н. є *верхньощелепна пазуха*, *лобні пазухи*, решітчастий лабіринт та основна, або клиновидна, пазуха.

ПРИДНІПРО́ВСЬКА ВИСОЧИНА́ — височина в середній частині УРСР, у межиріччі Дніпра і Пд. Бугу. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. на тер. Житомир., Київ., Вінн., Черкас., Кіровогр. і Дніпроп. областей. На Пн. невисоким уступом переходить у Поліську низовину, на Зх. межує з Волинською та Подільською височинами, на Пд. прилягає до Причорноморської низовини. Осн. риси поверхні височини зумовлені її положенням у межах поширення порід *Українського щита*. Пересічні висоти на Пн. становлять 220—240 м, на Пд. не перевищують 150—170 м. Найбільш підвищена (до 323 м) пн.-зх. частина П. в. Для П. в. характерне чергування плескатих вододілів з глибокими (до 80—90 м), часом каньйоноподібними, долинами річок і балками. Особливо густа яружно-балкова сітка в придніпровській частині височини (*Канівські гори* та ін.). Широко розвинуті *зсуви*, *конуси виносу*, прохідні долини тощо. Родовища залізних (*Криворізький залізорудний басейн*), марганцевих (*Нікопольський марганцевий басейн*) руд, каоліну, графіту, бурого вугілля та ін. З П. в. беруть початок численні притоки Дніпра і Пд. Бугу, які в місцях виходу кристалічних порід утворюють *пороги* та бистрини. Поширені лісостепові ландшафти, у пд. частині височини — степові. Більшу частину земель розорано. Район вирощування озимої пшениці, кукурудзи, цукр. буряків та овочів, значні площі — під садами.

Ю. Л. Грубрін.

ПРИДНІПРО́ВСЬКА ДРЕС імені 50-річчя Радянської України — потужна теплова електростанція. Розміщена біля Дніпропетровська. Буд-во почато 1951 і здійснювалося у 5 черг, завершено 1966. Потужність ДРЕС — 2400 тис. кВт. Технологіч. процеси по виробн. електроенергії на станції автоматизовано й механізовано. Освоєно сучасні теплові й електр. схеми, нові схеми запуску устаткування з різних теплових станів, водяне регулювання турбін тощо. П. ДРЕС лініями електропередачі зв'язана з пром. центрами УРСР і з системою «Дніпроенерго», що входить до складу Об'єднаної енерг. системи УРСР. П. ДРЕС нагороджено орденом Леніна (1966).

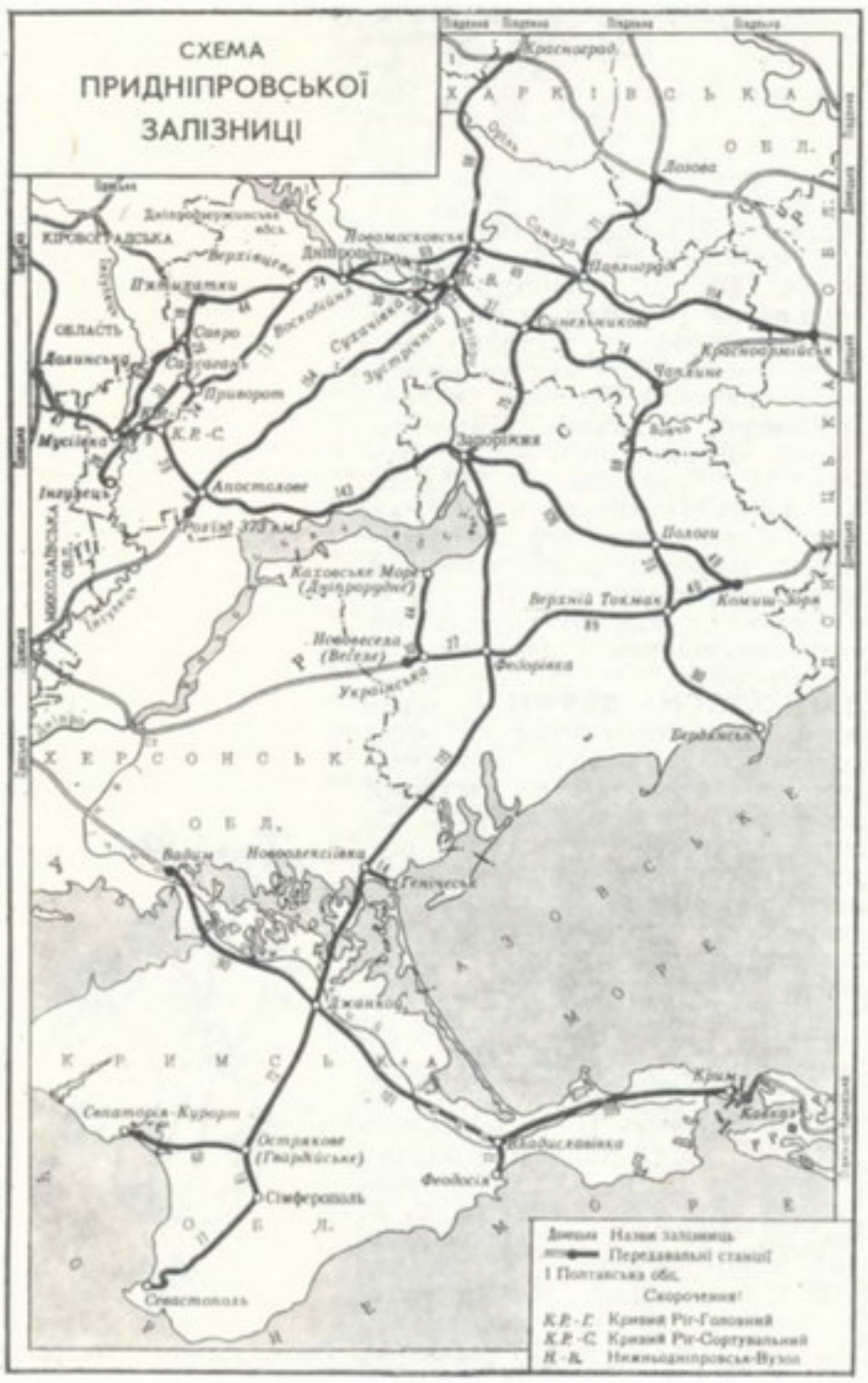
А. П. Брязгін.

ПРИДНІПРО́ВСЬКА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ. В сучас. межах організована 1961. Проходить у пд.-сх. частині УРСР. Зв'язує Донбас з Криворізьким залізорудним басейном, курорти Криму — з усією сіткою з-ць СРСР, які підходять до П. з. з Пн., Сх. та Зх.; обслуговує ряд великих пром. центрів і с. г. Дніпропетровської, Запорізької, Кримської областей, частини Харківської, Херсонської, Миколаївської та Кіровоградської областей. У складі П. з.— 4 відділки: Дніпропетровський, Криворізький, Запорізький та Кримський. Управління міститься в Дніпропетровську. П. з. взаємодіє з Чорноморським і Азовським морськими пароплавствами та Головрічфлотом УРСР.

Першими 1873 було збудовано лінії Лозова — Олександрівськ (тепер Запоріжжя) і Синельникове — Катеринослав (тепер Дніпропетровськ). У 1875 завершено будво Лозово-Севастопольської з-ці, 1884 здано в експлуатацію лінію Ясинувата—Долинська. В 1904 відкрито рух поїздів на лініях Кривий Ріг — Запоріжжя і Запоріжжя — Волноваха. В 1890—1915 збудовано ряд залізнич. ліній місц. значення. Залізничники під керівництвом більшовиків брали активну участь у революції 1905—07, Великій Жовтн. соціалістич. революції та встановленні Рад. влади на Україні. За роки п'ятирічок проведено генеральну реконструкцію з-ці, збудовано лінії Красноград — Апостолове — Снігурівка (1925—29), Павлоград — Новомосковськ—Дніпродзержинськ — Воскобійня (1965—66). Незважаючи на порівняно невелику протяжність, П. з. перевищує багато ін. з-ць за обсягом відправлення вантажів. У перевезеннях вантажів переважають заліз. і марганцева руди, кам. вугілля, кокс, чорні метали, машини, буд. матеріали, флюси, зерно. П. з.— високооснащене транспортне підприємство. Понад 50% (1981) загальної довжини ліній електрифіковано. П. з. нагороджено орденом Леніна (1971).

А. А. Алімов.

ПРИДНІПРО́ВСЬКА НИЗОВИНА́ — на лівобережжі Дніпра, в межах Черніг., Сум., Київ., Черкас., Полтав. і Дніпроп. областей УРСР. На Пн. поступово переходить у *Поліську низовину*, на Сх. межує з Середньоросійською височиною, на Пд.— з Донецьким кряжем, Приазовською височиною і Причорноморською низовиною. У геоструктурному відношенні пов'язана з *Дніпровсько-Донецькою западиною*, що й визначає її осн. орографічні особливості. Пересічна вис. 50—170 м. Макс.

Придніпровська ДРЕС імені 50-річчя Радянської України.

висоти — в сх. та пд.-сх. частинах П. н. (220—236 м). Поступово знижується з Пн. Сх. на Пд. Зх. Глибина розчленування поверхні коливається від 20—25 м на Пн. до 60 м на Сх. та Пд. У цілому на П. н. переважає плескатий рельєф. Для її пн. частини характерне слабке розчленування поверхні, широкі долини річок. Поширені заболочені ділянки, трапляються карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Сх. частина П. н.— підвищена рівнина з розвинутою яружно-балковою сіткою, на межиріччях місцями підносяться горби (напр., *Висачківський горб*, гора *Золотуха*), походження яких пов'язане з *соляною тектонікою*. Найбільш зниженою є зх. частина низовини, зайнята широкими терасовими поверхнями долини Дніпра з численними староріччями, дюнними утвореннями та окремими ізольованими підняттями (гори *Пивиха, Калитва*, Хоцький пагорб). Родовища нафти і газу (*Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область*) та кам'яної солі. Переважають лісостепові ландшафти. Важливий район вирощування зернових і тех. культур.

Ю. Л. Грубрін.

ПРИДНІПРО́ВСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР — так наз. з 1981 *Дніпропетровський науковий центр АН УРСР*.

ПРИДНІПРО́В'Я, Подніпров'я — історико-географічна область, що охоплювала територію в середній течії Дніпра (тепер Київська, Дніпропетровська, сх. частини Черкаської, Кіровоградської та зх. частини Полтавської і Чернігівської областей). Згадується в документах 16—17 ст. Населення П. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, боротьбі укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії в 2-й пол. 17 ст. В сучасній наук. л-рі термін «Придніпров'я» вживається як геогр. поняття.

ПРИДНІСТРО́ВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. (див. *Могилівський полк*).

ПРИДОРО́ГІН Михайло Іванович [19 (31).X 1862, слоб. Баланда, тепер м. Калінінськ Калінінського р-ну Сарат. обл.— 13.VI 1923, Москва] — рад. зоотехнік. В 1887 закінчив Петровську землеробську і лісову академію (тепер Московська с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва) і викладав у Маріїнському землеробському училищі (біля Саратова). В 1888 був переведений в Уманське училище садівництва і землеробства, а потім призначений доцентом у Новоолександрійський інститут с. г. і лісівництва (тепер ПНР). З 1895— проф. кафедри зоотехнії, а в 1902—10 — зав. учбовою фермою Моск. с.-г. ін-ту. Наук. праці з різних галузей тваринництва. П. розробив принципи оцінки с.-г. тварин за зовн. виглядом (*екстер'єром*) та способи поліпшення старих і створення нових порід с.-г. тварин та ін.

К. Б. Свечин.

ПРИДУ́ХА, замор — загибель риб та ін. *водяних тварин* внаслідок зменшення кількості кисню, розчиненого у воді, а також появи у воді отруйних речовин. Розрізняють літню і зимову П. Л і т н я П. спостерігається у стоячих водоймах з великою кількістю органічних речовин, що розкладаються, при значному розвитку фіто- і зоопланктону (див. *Планктон*), частіше вночі (при відсутності *фотосинтезу*); іноді при тривалому штилі (на Азовському м. і деяких пд. озерах). З и м о в а П. спостерігається під льодом і є наслідком слабкого надходження кисню у водойми, іноді — наявності у воді великої кількості гумінових речовин і закису заліза (на рр. Об, Прип'ять та ін.). До П. може призвести забруднення водойм пром. стічними водами, що містять отруйні речовини.

ПРИЖО́В Іван Гаврилович [22.IX (4.X) 1827, Москва — 27.VII (8.VIII) 1885, Петровський завод, тепер Петровськ-Забайкальський Читин. обл.] — рос. письменник-публіцист, історик, етнограф. Учасник революц. руху 60-х рр. У 1869 був заарештований і 1871 засуджений на 12-річну каторгу й довічне заслання в Сибір. Літературну й наукову діяльність почав у кін. 50-х рр.; перші твори надруковано 1860. Автор праць «Світла сторона поетичних стосунків природи і людини. Лірична поезія» (1862, опубл. 1958), «„Кобзарь" Тараса Шевченка» (1867), «Побут Малоросії за пам'ятками її літератури з XI по XVIII ст.» (1869—85, опубл. 1958) та ін. Працю «Малоросія (Південна Русь) в історії її літератури з XI по XVIII ст.» переклав укр. мовою І. Нечуй-Левицький і позитивно оцінили М. Драгоманов та І. Франко. До укр. народу П. звернувся з революц. прокламацією «Лист до громади» (укр. мовою, «Колокол», 1870). З високою повагою писав про українську мову, пропагував творчість Т. Шевченка. Листувався з О. Бодянським.

Тв.: Очерки, статьи, письма. М.—Л., 1934.

Літ.: Мазуркевич А. Р. И. Г. Прыжов. Из истории русско-украинских литературных связей. К., 1958; Цамутали А. Н. Очерки демократического направления в русской историографии 60—70-х годов XIX в. Л., 1971.

О. Р. Мазуркевич.

ПРИ́ЗМА (грец. *πρίσμα*, букв.— розпилена) — *многогранник*, утворений при перетині *призматичної поверхні* (напрямною якої є замкнена ламана) двома паралельними площинами (мал.). Грані П., які лежать в січних площинах, наз. її о с н о в а м и, а решта граней — б і ч н и м и. Основами П. є рівні *многокутники* з відповідно паралельними сторонами, а бічними гранями — *паралелограми*. Залежно від кількості сторін основи П. бувають трикутні, чотирикутні тощо. П. наз. п р я м о ю, коли площини бічних граней перпендикулярні до площин основ. Пряма П. наз. п р а в и л ь н о ю, якщо її основи — правильні многокутники. *Об'єм* П. дорівнює добуткові площі основи на *висоту*.

ПРИЗМАТИ́ЧНА ПОВЕ́РХНЯ — *поверхня*, утворена рухом прямої (*твірної*) в просторі, при якому пряма весь час паралельна заданому напрямові і перетинає дану ламану лінію (н а п р я м н у). Див. також *Призма, Циліндрична поверхня*.

ПРИЗМАТО́ЇД [від грец. *πρίσμα* (*πρίσματος*) — призма та *εἶδος* — вигляд] — *многогранник*, дві грані якого (о с н о в и) є *многокутниками* з довільною кількістю сторін, що лежать у паралельних площинах, а решта — *трикутники* або *трапеції* (мал.). *Об'єм* П. $V = h\,(S_1 + S_2 + 4S_3)/6$, де h — *відда́ль* між основами П., S_1 і S_2 — *площі* основ, S_3 — площа перерізу, рівновіддаленого від обох основ.

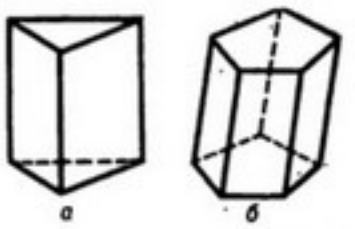
ПРИ́ЗМИ ОПТИ́ЧНІ — обмежені плоскими поверхнями тіла з матеріалів, прозорих для оптичного випромінювання (*світла*) у певному інтервалі його частот (довжин хвиль). П. о. поділяються на дисперсійні (спектральні), відбивальні та поляризаційні. Д и с п е р с і й н і п р и з м и (ДП) служать для просторового розділення випромінювання різних довжин хвиль, тобто розкладання світла в *спектр*. Дія ДП грунтується на залежності кута відхилення δ променя, що пройшов крізь призму (мал. 1), від *заломлення показника n*, неоднакового для променів з різною довжиною хвилі λ (див. *Дисперсія світла*). Для зменшення аберацій (див. *Аберації оптичних систем*) на таку П. о. спрямовують пучки паралельних променів світла. Заломлюючий кут призми ψ, як правило, не перевищує 60°, бо зі збільшенням його зростають втрати світла на відбиття від передньої грані, а при куті падіння на задню грань, більшому за граничний, настає *повне внутрішнє відбиття*. Осн. характеристикою ДП є кутова дисперсія $D = \frac{d\delta}{d\lambda}$. Для ділянки спектра поблизу положення найменшого відхилення

$$D = \frac{2\sin\psi/2}{\sqrt{1 - n^2\sin^2\psi/2}} \cdot \frac{dn}{d\lambda}.$$

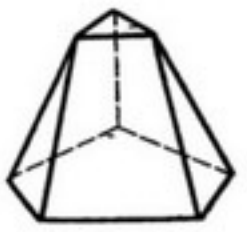
У видимій області спектра матеріалом для виготовлення ДП служить скло, в інфрачервоній — кам'яна сіль, фтористий літій тощо, в ультрафіолетовій — кристалічний *кварц* та *флюорит*. Дисперсійні П. о. широко застосовують у *спектральних приладах*. В і д б и в а л ь н і п р и з м и (ВП) служать для зміни напряму світлового пучка. Характерною їх особливістю є те, що світло всередині призми відбивається від однієї або послідовно від кількох граней. Здебільшого це повне внутр. відбиття. Коли кут падіння на яку-небудь з граней менший за граничний, на неї наносять дзеркальну плівку з срібла або алюмінію. Хід променів у деяких ВП показано на мал. 2. Як і при виготовленні дисперсійних П. о., матеріал для виготовлення ВП підбирають залежно від робочої ділянки спектра оптичного випромінювання. Відбивальні П. о. широко застосовують в *оптичних системах*, зокрема для зменшення їхніх поздовжніх розмірів. П о л я р и з а ц і й н і п р и з м и (ПП) служать для одержування плоскополяризованого світла (див. *Поляризація світла*). ПП складаються з двох або більше тригранних призм, з яких принаймні одна виготовлена з оптично ані-

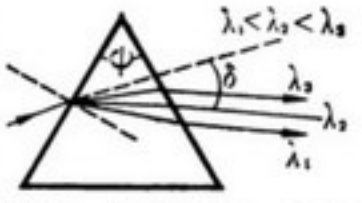
І. Г. Прижов.

Пряма трикутна (*а*) і похила п'ятикутна (*б*) призми.

Призматоїд.

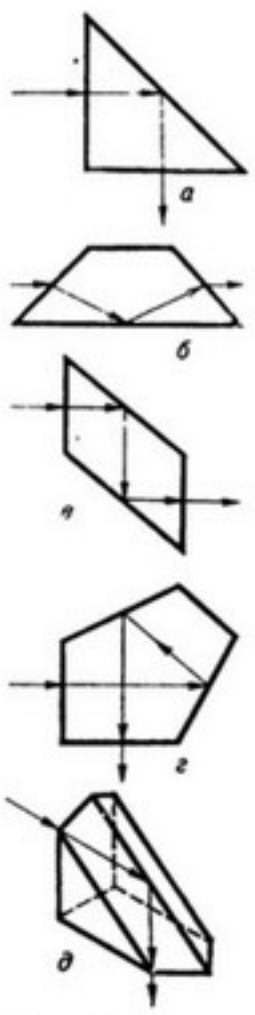
Мал. 1. Схема ходу променів у дисперсійній **призмі оптичній.**

Б. І. Приймак.

зотропного (див. *Анізотропія*) кристала. Конструктивно ПП зроблені так, що світло, яке попадає в призму, зустрічає похилу границю розділу двох середовищ, на якій умови заломлення для звичайного і незвичайного променів (див. *Подвійне променезаломлення*) різні. Тригранні призми, з яких складається ПП, часто склеюють речовиною, показник заломлення якої близький до серед. значень показників заломлення для звичайного і незвичайного променів (канадський бальзам, гліцерин, касторова олія тощо). В багатьох ПП складові частини розділені повітряним проміжком. Залежно від особливостей будови ПП можуть давати один пучок (однопроменеві призми) або два пучки (двопроменеві призми) світла, поляризованого у взаємно перпендикулярних площинах. Прикладом однопроменевих призм є поляризаційна призма Ніколя (часто наз. ніколем), яка складається з двох тригранних призм, вирізаних з кристала ісландського шпату $CaCO_3$ і склеєних канадським бальзамом. Хід звичайного (*o*) і незвичайного (*e*) променів у ній показано на мал. 3. З ніколя виходить незвичайний промінь, а звичайний, внаслідок повного внутр. відбиття від шару клею, відхиляється до бічної поверхні і в ній поглинається. На мал. 4 подано хід променів у деяких двопроменевих призмах (штриховка означає, що оптична вісь кристала лежить у площині малюнка, точки означають, що оптич. вісь перпендикулярна до площини малюнка). Крім ісландського шпату матеріалом для виготовлення ПП служить кристалічний кварц (особливо при роботі з ультрафіолетовим промінням); у комбінації з ісландським шпатом часто використовують скло. Поляризаційні П. о. широко застосовують як *поляризатори* й *аналізатори* світла.

С. П. Парняков.

Мал. 2. Схеми ходу променів у деяких відбивальних **призмах оптичних:**
а — прямокутна призма; *б* — призма Дове; *в* — призма ромб; *г* — пентапризма; *д* — прямокутна призма з дахом.

ПРИ́ЙМА Федір Якович [н. 26.I (8.II) 1909, станиця Ахтанізовська, тепер Краснодар. краю] — рос. і укр. рад. літературознавець. Закінчив Краснодарський пед. ін-т (1932). Учасник Великої Вітчизн. війни. Досліджує переважно літ. спадщину рос. революц. демократів, російсько-укр. літ. взаємини, зв'язки російської та зх.-європ. літератур. Осн. праці присвячені В. Бєлінському, М. Некрасову, Т. Шевченкові, «Слову о полку Ігоревім». За книгу «Шевченко і російська література XIX століття» (1961) удостоєний 1964 Ленінської премії. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Шевченко і російський визвольний рух. К., 1966; «Слово о полку Игореве» в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. Л., 1980.

Ф. К. Сарана.

ПРИЙМА́К Борис Іванович [н. 29.V (11.VI) 1909, м. Новочеркаськ, тепер Ростов. обл.] — укр. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1952. У 1930 закінчив архіт. факультет Харків. худож. ін-ту. До 1936 працював у проектних орг-ціях Харкова, брав участь у складанні проектів планування і реконструкції міст Запоріжжя, Кривого Рога, Маріуполя, Тбілісі (1930—36). В 1955—73 — гол. архітектор Києва. Один з авторів ген. плану реконструкції Києва та проекту планування й забудови *Хрещатика*. Осн. споруди: будинок М-ва зв'язку (1950—55), Головпоштамт (1952—56), готель «Москва» (1959—66), станції метро «Завод „Більшовик"» (1962—63), «Нивки», «Жовтнева» (1971), «Червона площа» (1976), ген. план Києва до

Б. І. Приймак (у співавт.). Станція метро «Жовтнева» в Києві. 1971.

2000 року, проект центру міста (1963—67) та ін., всі — у Києві, у співавт. П.— один з авторів архіт. частини пам'ятника В. І. Леніну в Запоріжжі (1960) та надгробка В. Василевській у Києві (1967). Виступає із статтями з питань архітектури і буд-ва. З 1966 викладає у Київ. худож. ін-ті (з 1971 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ПРИЙМА́ЛЬНА ТЕЛЕВІЗІ́ЙНА ТРУ́БКА — те саме, що й *кінескоп*.

ПРИЙМА́ЛЬНИЙ РАДІОЦЕ́НТР — радіоцентр (сукупність приймальних *радіостанцій*), призначений для одночасного приймання інформації (тексту, музики тощо) від багатьох передавальних радіостанцій. Перші П. р. споруджували одночасно з *передавальними радіоцентрами*. В СРСР, в т. ч. в УРСР, створено розгалужену мережу П. р. різного призначення. Розрізняють П. р. автономні й неавтономні — у складі певного вузла *зв'язку*, напр. космічного радіозв'язку. Осн. тех. засобами П. р., розміщуваними звичайно в стаціонарній споруді на антенному полі, є *радіоприймачі*, що їх у великих радіоцентрах налічується до 100 і більше. Невеликі П. р. обладнують у напівстаціонарних спорудах або на пересувних об'єктах. Спеціальними лініями (*фідерами*) радіоприймачі з'єднано з приймальними *антенами* значних лінійних розмірів (в стаціонарних радіоцентрах до двохтрьох десятків антен). Кожна антена приймає сигнали від кількох пунктів, розташованих в одному напрямі. До ін. тех. засобів П. р. належать антенні *підсилювачі*, комутаційні пристрої, апаратура контролю, керування, службового зв'язку, сигналізації тощо. Електроживлення П. р. забезпечується електр. *підстанцією*, до якої підведено *кабельні лінії електропередачі*, або резервним електрогенератором. Майже всіма пристроями на П. р. керують дистанційно (напр., з радіодиспетчерського пункту). Щоб зменшити вплив різних *перешкод радіоприйманню*, П. р. розміщують, як правило, подалі від передавальних радіоцентрів і потужних передавальних радіостанцій, джерел індустріальних радіоперешкод.

ПРИЙМАЧІ СВІ́ТЛА — пристрої, зміна стану яких під дією потоку оптичного випромінювання (*світла*) служить для виявлення цього випромінювання, його вимірювання, а також для фіксування й аналізу оптичних зображень випромінюючих об'єктів. У П. с. енергія оптичного випромінювання перетворюється на ін. види енергії. Важливою характеристикою П. с. є порогова чутливість — мінімальний потік випромінювання, який можна ще виявити на фоні власних шумів П. с. Приймачі наз. с е л е к т и в н и м и, коли на кривій залежності чутливості приймача від довжини хвилі світла λ є чітко виражені максимуми або (і) мінімуми, і н е с е л е к т и в н и м и, якщо їхню чутливість у широкому діапазоні довжин хвиль можна вважати однаковою. Розрізняють теплові, фотоелектр., мех. та фотохім. П. с. До т е п л о в и х П. с. належать приймачі, дія яких грунтується на виникненні термоелектрорушійної сили (*термоелементи, болометри, радіометри*), а також оптико-акустичні П. с., в яких реєструється збільшення об'єму газу, нагрітого поглинутим випромінюванням. Теплові П. с., як правило, неселективні і придатні для вимірювань у широкій області спектра (λ = 200 нм — 20 мкм, інколи до 1000 мкм). До ф о т о е л е к т р и ч н и х П. с. належать приймачі, дія яких грунтується на зовн. і внутр. фотоефекті (*фотоелементи, фоторезистори, фотодіоди*), а також квантові підсилювачі оптичного діапазону (див. *Квантові генератори і підсилювачі*). Такі П. с. є селективними, їхня чутливість залежить від величини енергії окремих *фотонів*, що поглинаються. Спектральна чутливість П. с. з зовн. фотоефектом має характерну довгохвильову («червону») границю в області λ = = 0,6—1,2 мкм, яка визначається природою речовини П. с. (див. *Робота виходу*). Цієї вади не мають П. с. з фотоелектромагнітним ефектом, що працюють в далекій інфрачервоній області спектра (10—30 мкм). М е х а н і ч н і П. с. виготовляють у вигляді крутильних терезів, які реагують на тиск світла. Такі П. с. неселективні. Їх застосовують порівняно рідко через чутливість до вібрацій та різних теплових процесів. До ф о т о х і м і ч н и х П. с. належать фотоплівки, фотопластинки та ін. матеріали сучас. *фотографії*. Застосовують їх для вимірювання енергії випромінювання за ступенем почорніння світлочутливого шару внаслідок *фотохімічної реакції*. До П. с. можна віднести й органи зору живих істот (див. *Око*).

ПРИЙМЕ́ННИК — частина мови (службове слово), що вказує на відношення іменника (чи займенника) до ін. слів у реченні. П. не мають самостійного лексичного

значення і не можуть бути членами речення. Вони вносять у відмінкові форми смислові відтінки, виступаючи в ролі показника синтаксичного зв'язку між членами речення. На відміну від *післяйменників* П. стоять перед словами, до яких відносяться (через кладку, під гаєм, за місто). Поширені в індоєвроп. і в деяких фінно-угорських мовах. Кожен П. уживається з певними відмінками (одним чи кількома). За будовою П. поділяються на непохідні, або прості (до, з), які генетично є найдавнішими, та похідні — складні (із-за, поміж) і складені (у зв'язку з), які генетично пов'язані з ін. частинами мови і склад яких поповнюється й тепер.

Н. А. Москаленко.

ПРИЙНЯ́ТТЯ НА РОБО́ТУ — в СРСР одна з форм реалізації *права на працю*. П. на р. проводиться, якщо особа досягла 16-річного віку (у виняткових випадках, за погодженням з к-том профспілки, 15-річного віку). Згідно з Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* безпідставним вважається всяке відмовлення в П. на р. з будь-яких причин, не пов'язаних з діловими якостями працівника. Підставою для П. на р., як правило, є укладення *трудового договору*; для молодих спеціалістів — спец. направлення згідно з положенням М-ва вищої та середньої спец. освіти СРСР від 30.VII 1980; для ряду науковців, артистів — результат *конкурсу* тощо. При П. на р. для *неповнолітніх*, інвалідів встановлено броню, тобто певну кількість робочих місць, на які адміністрація повинна приймати лише цих осіб. Закон забороняє відмовляти жінкам у П. на р. у зв'язку з *вагітністю* або годуванням дитини. При П. на р. особа має пред'явити *трудову книжку* (якщо приймається вперше — довідку ЖЕК або сільради), *паспорт*, в окремих випадках і ін. документи (напр., *диплом*).

П. на р. оформляється наказом. Якщо працівника фактично було допущено до даної роботи, а наказу не було, він вважається прийнятим на роботу. У ряді випадків за згодою сторін може застосовуватися встановлений законом *випробувальний строк*. Для П. на р. за *сумісництвом* потрібний письмовий дозвіл керівників заінтересованих установ, організацій чи підприємств. *М. Й. Бару.*

ПРИКА́ЗИ — адміністративно-судові органи центрального управління в Росії (кін. 15—1-а чверть 18 ст.). Створювалися в процесі централізації Рос. д-ви та розвитку станово-представницької монархії. Наприкінці 17 ст. існувало бл. 100 П. Більшість П. будувалася за функціональним принципом: вони керували окремими галузями управління (земський, поміс-ний, посольський, стрілецький, холопський, ямський та ін.); кілька П. відали справами двірцевого управління (напр., П. Великого двору). Окремі П. керували всіма галузями управління на певній території (напр., *Малоросійський приказ*). На чолі П. стояв «суддя», здебільшого з бояр. Він користувався одноособовою владою. При ньому була «приказна ізба» — канцелярія з дяками та піддячими, які фактично вели всі справи П. Відсутність організаційної чіткості, одноособова влада «судді», бюрократизм, несумлінність приказних породжували значну кількість зловживань. Петро I замінив 1718 П. на колегії. Останній з П.— Сибірський існував до 1763.

І. П. Сафронова.

ПРИ́КАЗКА — влучний образний, часто римований народний вислів. На відміну від *прислів'я* не має повчального характеру, мовиться «до слова» й підтверджує, узагальнює якусь думку («Не нашого поля ягода», «Не так шкода, як невигода»).

Видання: Українські народні прислів'я та приказки. К., 1961.

«ПРИКАРПА́ТСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Івано-Франківського обкому Компартії України, обласної Ради нар. депутатів. Видається в Івано-Франківську 5 раз на тиждень. Перший номер під назвою «Радянська Україна» вийшов 23.IX 1939 як орган Станіслав. тимчасового управління. З 27.XI 1939 — орган Станісл. обл. і міського к-тів КП(б)У та облвиконкому. Під час тимчасової окупації Івано-Фр. обл. нім.-фашист. загарбниками 1941—44 не видавалася. З 20.IV 1944 виходить під теперішньою назвою. Газету нагороджено орденом Дружби народів (1980).

ПРИКАСПІ́ЙСЬКА НИЗОВИ́НА — низовина в пониззях рік Волги, Уралу та Емби, оточує з Пн. Каспійське м. Площа майже 200 тис. км². Вис. до 149 м (г. Велике Богдо) на Пн.; пд. частина низовини місцями лежить на 28 м нижче рівня моря. Поверхня переважно плоска, полого нахилена в бік моря; ускладнена окремими підняттями — соляними куполами (Мале Богдо, Чапчачі та ін.). Складена потужною товщею антропогенових піщано-глинистих відкладів. Багато солоних озер (*Ельтон*, *Баскунчак*). Родовища нафти, горючого газу, горючих сланців; в озерах — кухонна сіль. Переважають пустельні й напівпустельні ландшафти. В межах П. н., у пониззі Волги, створено *Астраханський заповідник*. Використовують як пасовища, на Пн.— землеробство, у Волго-Ахтубинській заплаві розвинуті баштанництво, садівництво та городництво.

ПРИКИ́ДОВІ (Ptinidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 1,5—5 мм) блискуче, жовтувате, буре або червонувате. У разі небезпеки жуки прикидаються мертвими (звідси й назва). Личинки дуговидно зігнуті, білуваті або жовтуваті, вкриті довгими густими волосками. Жуки і личинки багатоїдні: живляться борошном, зерном, борошняними виробами, а також пошкоджують вовняні тканини, хутряні вироби, сухі біологічні колекції. Бл. 450 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 35, зокрема на Україні — бл. 20, у т. ч. прикида злодій (Ptinus fur), ніптус горбатий (Niptus hololeucus), які зустрічаються в житлових приміщеннях і на складах. Заходи боротьби — див. у ст. *Шкідники зерна і зернових продуктів.*

І. К. Загайкевич.

«ПРИКЛАДНА́Я МЕХА́НИКА» — щомісячний науково-технічний журнал. Орган *Механіки інституту* АН УРСР. Видається у Києві (з 1955). Висвітлює в основному дослідження в галузі механіки деформівного твердого тіла і заг. механіки. Призначений сприяти розвиткові і координуванню досліджень з механіки, впровадженню в практику їхніх результатів, розв'язуванню актуальних фундаментальних і прикладних задач механіки. Перевидається (з 1966) у США (Нью-Йорк) англ. мовою.

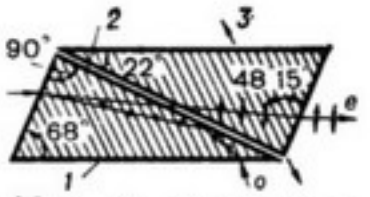
Ю. М. Неміш.

ПРИКЛАДНИ́Х ПРОБЛЕ́М МЕХА́НІКИ І МАТЕМА́ТИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Заснований 1978 на базі Львівського філіалу *Математики інституту* АН УРСР. До складу інституту (1982) входять 10 відділів. Основні напрями наукової роботи: дослідження фундаментальних і прикладних проблем механіки деформівного твердого тіла; вивчення процесів виникнення, взаємодії та поширення полів різноманітної природи стосовно до задач механіки, фіз. матеріалознавства, геофізики та нової техніки; побудова теор. моделей деформівних тіл з розширеними фіз.-мех. властивостями; розробка теор. і прикладних проблем математики стосовно до некласичних задач механіки. При ін-ті функціонує Обчислювальний центр. Ін-т видає періодичний збірник «Математические методы и физико-механические поля», має аспірантуру.

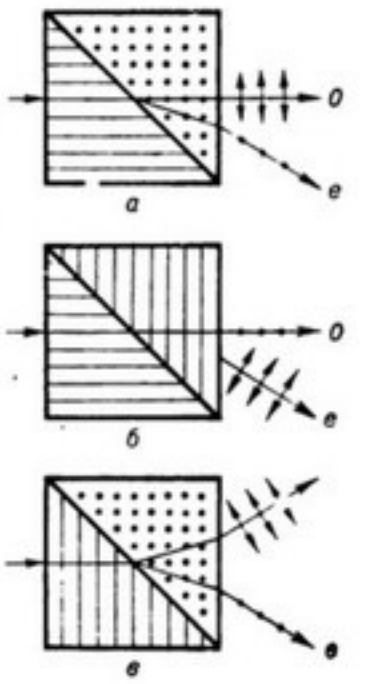
ПРИКЛАДНІ НАУ́КИ — див. *Фундаментальні і прикладні науки.*

ПРИКЛАДНО́Ї МАТЕМА́ТИКИ І МЕХА́НІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1970 на базі Донецького обчислювального центру АН УРСР. До складу інституту (1982) входять 9 відділів та спеціальне конструкторсько-технологічне бюро систем управління. Основні напрями наукової роботи: методи дослідження нелінійних задач у матем. фізиці; конструктивні методи теорії ймовірностей і матем. статистики; теорія функцій; методи дослідження задач аналітичної динаміки й теорії пружності та пластичності; автоматизовані системи управління виробництвом. З ін-том пов'язана діяльність Й. І. *Гіхмана*, І. І. *Данилюка*, О. С. *Космодаміанського*, Я. Б. *Лопатинського*, І. В. *Скрипника*, Г. Д. *Суворова*, П. В. *Харламова* та ін. Ін-т видає періодичні збірники «Механика твёрдого тела» і «Теория случайных процессов», має аспірантуру.

ПРИКМЕ́ТНИК — *частина мови*, що виражає ознаку предмета. Як самостійна частина мови П. є не в усіх мовах. У сх.-слов'ян. мовах П. характеризується своєрідною системою морфологічних та синтаксичних особливостей і специфічною системою словотвору. За значенням П. поділяють на

Мал. 3. Схема ходу променів у поляризаційній **призмі оптичній** Ніколя:
1 — чорніння;
2 — шар клею;
3 — оптична вісь кристала.

Мал. 4. Схеми ходу променів у деяких двопроменевих **призмах оптичних:**
а — призма Рошона;
б — призма Сенармона;
в — призма Волластона.

Прикидові. Прикида злодій.

якісні й відносні. Якісні П. вказують на ознаку, яка сприймається безпосередньо (блакитне небо, солодкий мед). Вони виявляють ознаки з різним ступенем інтенсивності, мають ступені порівняння [синій — синіший (більш синій) — найсиніший (найбільш синій)]. Відносні П. вказують на ознаки через відношення до ін. предметів (залізний міст, морський берег). Серед відносних виділяють присвійні П., що означають належність предмета якійсь особі, істоті (материна хустка, заячий слід). П. змінюються за родами (в однині), числами й відмінками; це категорії синтаксичні, вони залежать від роду, числа й відмінка означуваного іменника. У реченні П. виступає найчастіше як узгоджене означення і як іменна частина складеного присудка («Тихим морем прослались білясті дороги», М. Коцюбинський; «Місцина ця дика, таємнича, але не понура», Леся Українка).

Н. А. Москаленко.

ПРИКОЛО́ТНЕ — селище міського типу Великобурлуцького р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,9 тис. ж. (1982). У П. — буд. матеріалів та олійний з-ди. Середня школа, лікарня, клуб, б-ка. Відоме з 1864, с-ще міськ. типу — з 1957.

ПРИКОРДО́ННА ЗО́НА — в СРСР територія районів, міст, сільських або селищних Рад народних депутатів, що прилягають до *кордону державного*. До П. з., там, де її встановлено, включають також територіальні й внутр. морські води СРСР і рад. частину вод прикордонних річок і озер. П. з. за Положенням про охорону держ. кордону СРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5.VIII 1960 (зі змінами від 10.VI 1971), встановлює Рада Міністрів СРСР або за її дорученням Ради Міністрів союзних і авт. республік. В'їзд на тер. П. з. особам, які не мають там постійного *місця проживання*, без дозволу органів внутр. справ заборонено.

ПРИКОРДО́ННА СМУ́ГА — в СРСР частина *прикордонної зони*, що безпосередньо прилягає до *кордону державного* з іншими країнами і в якій встановлено певний режим відповідно до Положення про охорону держ. кордону, затвердженого Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5.VIII 1960 (зі змінами від 10.VI 1971). Ширина П. с.— до 2 км від лінії держ. кордону на суші або від берегів прикордонних рік чи озер. В'їзд і проживання в П. с. допускається лише з дозволу *прикордонних військ*. Контроль за пропискою й проживанням, виконанням усіх видів робіт (лісозаготівля, випас худоби, водокористування тощо) покладено також на прикордонні війська.

ПРИКОРДО́ННІ ВІЙСЬКА́ — війська, призначені для охорони сухопутних і морських кордонів держави. Рад. П. в. створювалися разом з Рад. Збройними Силами як їх складова частина. 28.V 1918 В. І. Ленін підписав декрет РНК про заснування прикордонної охорони РРФСР. На поч. Великої Вітчизн. війни П. в. разом з частинами прикриття Рад. Армії першими прийняли на себе удар нім.-фашист. військ. Батьківщина високо оцінила вклад рад. П. в. у розгром гітлерівської Німеччини і мілітаристської Японії, бл. 17 тис. прикордонників нагороджено орденами та медалями, понад 150 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Керівництво П. в. здійснюється Гол. управлінням П. в. К-ту держ. безпеки СРСР. Організаційно П. в. складаються з прикордонних округів, які включають загони, комендатури, маневрені групи, контрольні пункти та ін., а також авіац. частин та спец. підрозділів. Для дії на водних ділянках у складі П. в. є частини сторожових кораблів. У своїй діяльності П. в. спираються на допомогу місц. парт. та рад. органів, населення прикордонних районів.

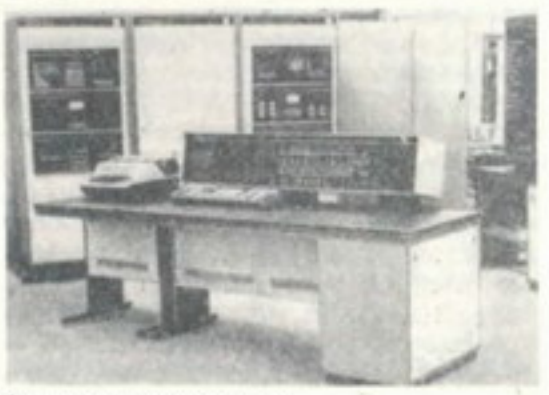
ПРИ́КУС — співвідношення верхніх і нижніх зубних рядів при їх змиканні (оклюзії). За анатомічними і функціональними ознаками П. поділяють на фізіологічний та патологічний, або аномальний, які встановлюються тільки при наявності всіх постійних зубів. При фізіологічному П. молочні й постійні передні зуби верхньої щелепи злегка перекривають передні зуби нижньої щелепи, а бічні зуби верхньої щелепи виступають назовні по відношенню до нижніх; кожний зуб верхньої щелепи контактує з двома зубами нижньої, виняток становлять 5-і зуби в молочному П. і 8-і (мудрості) у постійному П. Фізіологічний П. може бути 4 типів (ортогнатія, ортогенія, прямий П., опістогнатичний), але всі зуби при цьому стикаються у правильному співвідношенні, що забезпечує відкушування твердої їжі й повноцінне її жування. При патологічних типах П. (*прогенія, прогнатія*) порушується жування. Ці типи є природженими аномаліями розвитку зубощелепної системи або наслідком видалення зубів, хвороб чи травми щелеп.

ПРИЛА́Д — 1) Пристрій, за допомогою якого вимірюють певні величини, провадять різноманітні обчислення, спостереження, контролюють і регулюють технологічні процеси, керують машинами й установками тощо (див., напр., *Зубовимірювальні прилади, Навігаційні прилади*). 2) Пристрій, що виконує в машині або іншому технічному засобі самостійну функцію (напр., *витяжний прилад* прядильної машини). 3) Сукупність приладдя для чогось (див., напр., *Опалювальні прилади, Освітлювальні прилади, Санітарні прилади*). 4) Навчально-наочне приладдя, за допомогою якого демонструють якісь закономірності (напр., фізичний П.).

ПРИЛАДОБУДУВА́ННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої випускають засоби обчислювальної техніки, прилади контролю й регулювання технологічних процесів, електро- і радіовимірювання, оптичні й оптико-механічні, для вимірювання мех. величин і часу, технічні засоби для механізації і автоматизації інженерної та управлінської праці, прилади для фіз., мед., фізіологічних та біологічних досліджень. Продукцію П. широко застосовують в усіх галузях нар. г-ва та в побуті. В дореволюц. Росії було кілька невеликих підприємств, які випускали термометри, манометри, водоміри, ваги та ін. простіші прилади. В СРСР пром. виробн. продукції П. почато в роки першої п'ятирічки (1929—32) з утворенням Всесоюзного електротех. об'єднання, Всесоюзного об'єднання точної індустрії, Всесоюзного об'єднання оптико-мех. пром-сті, Всесоюзного об'єднання ваговимірювальної пром-сті, підприємств авіац., мор. та ін. спеціалізованих напрямів. У 1965 створено загальносоюзне М-во приладобудування, засобів автоматизації і систем управління. Найбільші з спеціалізованих підприємств розташовані в Москві, Ленінграді, на Україні, в Білорусії, Прибалтиці. Обсяг виробн. продукції П. зріс в СРСР 1980 проти 1970 в 4,5 рази. За заг. виробн. багатьох приладів і засобів автоматизації та їхньою якістю Рад. Союз посідає одне з провідних місць у світі. Велике значення в розвитку вітчизн. П. має Україна. В Одесі міститься одне з найстаріших

Приладобудування.
Система автоматизованого дозування типу САД, виготовлена на львівському виробничому об'єднанні «Мікроприлад» ім. 60-річчя Радянської України. Конвейєр для складання аналогових електровимірювальних приладів на київському виробничому об'єднанні «Точелектроприлад» імені Комсомолу України.
Комплекс технічних засобів для локальних інформаційно-керуючих систем КТЗ ЛІКС-2, виготовлений на Харківському науково-виробничому об'єднанні по системах автоматизованого управління.

підприємств П.— *Одеський завод важкого вагобудування*. За роки довоєнних п'ятирічок в УРСР створено нові приладобудівні підприємства: *київський завод «Точелектроприлад»*, Київський дослід. завод порційних автоматів, харків. з-ди контрольно-вимірювальних приладів та з-д точного приладобудування. В післявоєнні роки на Україні реконструйовано старі та збудовано ряд нових підприємств галузі, оснащених найновішою технікою. Серед них: *житомирський завод «Електровимірювач»*, *Мукачівський приладобудівний завод*, *Сєвєродонецький приладобудівний завод*, приладобудівний з-д в Івано-Франківську, електронних мікроскопів у Сумах, приладобудівний з-д у Лохвиці (Полтав. обл.), гол. підприємство київ. виробничого об'єднання «Електронмаш», з-д «Термінал» у Вінниці, Одеський з-д обчислювальних машин, Кіровогр. з-д друкарських машин та ін. Обсяг виробн. продукції П. республіки 1980 зріс проти 1965 в 13,2 раза. Осн. напрямами сучас. розвитку П. в країні є уніфікація елементно-конструкторської бази приладів і її системне застосування, що дає можливість створювати прилади і комплекси з обмеженої кількості типових модулів і блоків, впровадження передової елементної бази, в т. ч. інтегральних схем; прискорений розвиток виробництва засобів обчислювальної техніки, приладів контролю й регулювання технологічних процесів та засобів автоматики. Зміцніли н.-д. та наук.-експериментальна бази ін-тів і проектних орг-цій приладобудування, . осн. з яких є: *Автоматики інститут* імені XXV з'їзду КПРС, Сєвєродонецький н.-д. ін-т керуючих обчислювальних машин та ін. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено підвищити тех. рівень *обчислювальної техніки*, приладів і засобів автоматизації на основі найновіших досягнень *мікроелектроніки*, *оптоелектроніки* та лазерної техніки. *Ю. П. Соляник.*

ПРИЛЕЖА́ЄВА Марія Павлівна [н. 9 (22).VI 1903, Ярославль] — рос. рад. письменниця. Член КПРС з 1952. Працювала вчителькою. Друкуватися почала 1937. Перша повість «Цей рік» (1941). Повісті «Семикласниці» (1944), «З тобою товариші» (1949), «Третя Варя» (1963), роман «Над Волгою» (1952) та ін. присвячені життю рад. школи, вихованню високих моральних якостей. Автор книг про В. І. Леніна та його соратників — «Початок» (1957), «Незвичайний рік» (1967), «Три тижні спокою» (1967), худож. біографії Леніна для дітей «Життя Леніна» (1970); повістей про дитячі та юнацькі роки М. І. Калініна — «З берегів Медведиці» (1955) та «Під північним небом» (1959), худож.-публіцистичної книги для дітей «На двадцять четвертому з'їзді» (1971). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1973—75; Укр. перекл.— З тобою товариші. К., 1950; Незвичайний рік. К., 1970; Під північним небом. К., 1970; Життя Леніна. К., 1973; Три тижні спокою. К., 1980.
М. Ф. Гетьманець.

ПРИЛИ́СТКИ — звичайно парні симетрично розташовані вирости біля основи листків у багатьох рослин. Мають вигляд листочків, плівочок, лусочок, вусиків, колючок та ін. Іноді зростаються у вигляді лієчки (розтруб). У багатьох рослин П. прикривають листки в бруньці; після розпускання листка вони здебільшого відпадають. Прилистки часто виконують захисну функцію.

ПРИЛУ́КИ — місто обласного підпорядкування Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Удаї (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 68 тис. ж. (1982). Вперше місто згадується в *Іпатіївському літописі* під 1092. П. були однією з фортець Київської Русі. В 1362 П. захопило *Велике князівство Литовське*, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 1648—1781 П.— центр *Прилуцького полку*. В 1654 П. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. У 1783 місту надано *магдебурзьке право*. Рад. владу встановлено в січні 1918. Підприємства машинобудівної (з-ди будівельних машин та машинобудування для тваринництва), хім. (з-д пластмас), буд. матеріалів (асфальтовий та залізобетонних конструкцій з-ди), деревообр. (меблевий комбінат) пром-сті. Легка пром-сть представлена панчішною, швейною, взут., шкіряно-галантерейною, бавовнопрядильною та головних уборів ф-ками, харчова — з-дами «Білкозин-2», прод. товарів, плодоконсервним, хлібним; ефіроолійним, тютюновим, птахо- і м'ясним комбінатами. Ливарномех. з-д., худож. виробів і госп. виробів ф-ки. Нафтогазопромисел. Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 комбінати побутового обслуговування. Технікуми гідромеліорації та електрифікації с. г. та вечірній маш.-буд.; мед., пед. та профес.-тех. уч-ща, 14 заг.-осв., музична і спорт. школи; 7 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 2 будинки культури, 2 клуби, 6 б-к; музеї: краєзнавчий, історико-меморіальний одного з керівників підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія» О. В. *Кошового*, який народився в П. Архіт. пам'ятки: Спасо-Преображенський собор (1705—16), будинок полкової скарбниці (1708), церкви Спаська (1717), Миколаївська (1720) та Різдва (18 ст.). Пам'ятники В. І. Леніну, Олегу Кошовому і Т. Г. Шевченку, воїнам-визволителям, жителям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, обеліски Вічної Слави. В П. народилися укр. письменник і педагог П. П. *Білецький-Носенко*, укр. письменник І. О. *Затиркевич*, укр. рад. поетеса Л. В. *Забашта*, укр. мемуарист Я. А. *Маркович*, рад. військ. діяч Д. А. *Шмідт*, укр. рад. актор М. Ф. *Яковченко*. В П. 1865—67 працював укр. письменник Панас *Мирний*, 1918—24 — укр. рад. композитор Л. М. *Ревуцький*, навчалися філолог-славіст, історик і письменник О. М. *Бодянський*, математик Г. Ф. *Вороний*, парт. і держ. діяч О. Г. *Шліхтер*. У 1845 і 1846 сюди приїздив Т. Г. Шевченко.

Прилуки. Історико-меморіальний музей Олега Кошового.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений восени 1648. Після приєднання 1649 до нього Ічнянського полку П. п. складався з 21 сотні. За реєстром 1723, до П. п. входило 8 сотень, за ревізією 1764 — 11 сотень, в яких налічувалося 556 поселень (9 містечок, 547 сіл і хуторів). Центром П. п. було містечко Прилуки. Козаки П. п. брали участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, нар. повстанні 1657—58 під керівництвом М. *Пушкаря* і Я. *Барабаша* проти І. *Виговського*, в антифеод. виступах 1687, 1689, 1690—91. Під час *Булавінського повстання 1707—09* на тер. П. п. відбулися заворушення сел.-козац. мас проти соціального гноблення. Козаки П. п. в складі рос. армії брали участь у *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війнах 1735—39, 1768—74. Після ліквідації 1781 на Лівобережній Україні полкового устрою тер. П. п. увійшла до складу створеного *Чернігівського намісництва*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. 3. Полк Прилуцкий. К., 1902.
О. І. Путро.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 63,1 тис. чол. (1982). У районі — 100 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 31 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Прилуки*.

П. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: нафта, природний газ, торф. Найбільша річка — *Удай* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, граб, липа та ін.) займають 14,3 тис. га. Осн. пром. і культурний центр району — місто обл. підпорядкування Прилуки. Найбільші пром. підприємства району — прилуцькі ефіроолійний, птахо-, хлібопродуктів, будівельних матеріалів і конструкцій комбінати, винно-консервний та сироробний заводи, Линовицький цукровий комбінат. Районний комбінат побутового обслуговування (Прилуки) та 5 будинків побуту. Землеробство району зерново-буряківничого, тваринництво — молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 131,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 111,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, цукр. буряки,

С. М. Примак.

В. М. Примаков.

м'ята. У П. р.— 29 колгоспів, 7 радгоспів, 3 міжколг. підприємства — Линовицьке по виробн. яловичини, по виробн. продуктів птахівництва (с. Дубовий Гай), Малодівицький комбікормовий з-д. Райсільгосптехніка з виробничим відділенням та райсільгоспхімія. Залізничні станції: Прилуки, Линовиці, Галка. Автомоб. шляхів — 544 км, у т. ч. з твердим покриттям — 411 км. У П. р. — сільс. професс.-тех. уч-ще, 54 заг.-осв. школи, 64 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень. 72 клубні установи, 83 кіноустановки, 70 б-к, краєзнавчий музей. В с. Жовтневому П. р. народилась новатор с.-г. виробн. Г. Д. *Довженко*, у с. Боршні — укр. рад. актор М. Ф. *Покотило*, у с. Канівщині — укр. рад. поет Б. П. *Степанюк*. У П. р. видається газ. «Правда Прилуччини» (з 1919). *О. М. Панаско.*

ПРИЛЮК Дмитро Михайлович (н. 8.XI 1918, с. Божиківці, тепер Деражнянського району Хмельн. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Український комуністичний ін-т журналістики в Харкові (1940). Доктор філологічних наук. Друкується з 1933. Працював як журналіст. Перша книга — «Уроки» (1956). Більшість творів присвячена проблемам сучасного села [«Село на нашій Україні», «Шукачі скарбу» (обидва — 1961), «Село, а в ньому люди» (1976) та ін.]. Автор циклу повістей про Велику Вітчизн. війну («Ми були молоді», 1980, та ін.). Праці з теорії і практики журналіст. творчості, нариси про трудівників колгоспних полів, про красу їхньої праці. Республіканська премія ім. Я. Галана, 1976. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Одвічне. К., 1967; Де ти, доле? К., 1971; Повноколосся. К., 1977; Рос. перекл.— Село на нашей Украине. М., 1980. *Ф. К. Сарана.*

ПРИЛЯГА́ННЯ — вид підрядного синтаксичного зв'язку між словами в реченні, при якому залежне слово пов'язане з головним інтонаційно, за змістом і за допомогою порядку слів, а не граматичних форм, як при *узгодженні* й *керуванні*. У сх.-слов'ян. мовах прилягають незмінні повнозначні слова — прислівник, дієприслівник, інфінітив (летіти хутко, співають ідучи). Іноді як П. розглядається приєднання до головного слова прийменниково-відмінкових форм іменників з обставинним значенням — т. з. іменне П. (зустріч у місті, йти до лісу).

ПРИ́МА (від лат. prima — перша) — 1) *Інтервал* між звуками одного і того ж ступеня. Чиста П. утворюється двома звуками однакової висоти при їхньому одночасному або послідовному звучанні. 2) Один із ступенів *гами, звукоряду*. 3) Основний тон *акорду*. 4) Провідна партія ансамблю (1-а скрипка, 1-а бандура тощо).

ПРИ́МАК Степан Максимович (н. 26.V 1927, с. Сулимівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) — новатор виробництва на залізничному транспорті, Герой Соціалістичної Праці (1971). Працюючи з 1946 в депо Гребінка Південної з-ці слюсарем, майстром автом. цеху по ремонту рухомого складу, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробн. планів, соціалістичних зобов'язань. Делегат XXIV з'їзду КПРС. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1969. *О. М. Грякало.*

ПРИ́МАК Федір Якович [11 (23).IV 1899, с. Татарівка, тепер с. Софіївка Носівського р-ну Черніг. обл.— 9.IX 1981, Київ] — укр. рад. лікар-терапевт, доктор мед. наук (з 1936), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1944. У 1924 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1939 — професор, у 1940—41 — зав. кафедрою факультетської терапії Львівського медичного інституту. В 1952—73 — зав. кафедрою пропедевтики внутр. хвороб Київ. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені питанням туберкульозу, ангіології, гіпертонічної хвороби, ранового сепсису, гіпоксії та ін. Нагороджений орденом Леніна, 2 ін. орденами, медалями.

ПРИМАКО́В Віталій Маркович [18 (30).XII 1897 — 11.VI 1937] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1914. Н. в м. Семенівці (тепер Черніг. обл.) в сім'ї вчителя. В 1915 за антивоєнну агітацію засуджений на довічне заслання в Сибір, звідки повернувся в квітні 1917. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б). Брав участь у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді. З січня 1918 — організатор і керівник *Червоного козацтва України*, на чолі якого брав участь у боях проти австро-нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, врангелівців, військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1923 закінчив Вищі військ.-академічні курси. В 1925—30 — на військ. і дипломатичній роботі, 1931—33 — командир корпусу, 1933—35 — заст. команд. військами Пн.-Кавказ. військ. округу, заст. інспектора вищих військ.-навч. закладів, з 1935 — заст. команд. військами Ленінгр. військ. округу. Автор статей, спогадів і оповідань, зокрема з історії громадян. війни на Україні. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

Літ.: Петров В. І. Комкор червоних козаків. (Про В. М. Примакова). К., 1964; Дубинский И. Примаков. М., 1968.

ПРИМАКО́В Євген Максимович (н. 29.X 1929, Київ) — рад. економіст-міжнародник, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1959. В 1953 закінчив Моск. ін-т сходознавства. В 1953—62 працював у Держ. к-ті по радіомовленню та телебаченню, 1962—70 — оглядач, заст. редактора газ. «Правда» (по відділу країн Азії і Африки), власний кореспондент газ. «Правда» на араб. Сході, 1970—77 — заст. директора Ін-ту світової економіки і міжнар. відносин АН СРСР. З 1977 — директор Ін-ту сходознавства АН СРСР. Автор праць з історії сучас. Єгипту та ін. араб. країн, досліджень у галузі деяких теоретичних проблем сучас. світового розвитку. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Премія ім. Г. Насера, 1975.

ПРИМА́РОВІ, паличники і листотіли (Phasmoptera) — ряд *комах*. Тіло (довж. до 35 см) видовжене, тонке (паличники) або сплющене і листоподібне (листотіли). Голова маленька, куляста. Вусики короткі, щетинкоподібні або довгі, ниткоподібні. Ротовий апарат гризучий. Ноги ходильні. Передні крила (надкрила) тверді, короткі, задні — віялоподібно складаються вздовж черевця; часто крила відсутні. Завдяки маскувальному забарвленню (зелене, буре), формі тіла та здатності впадати надовго в стан нерухомості П. малопомітні на листках і гілках рослин (див. *Мімікрія*). Розвиток з неповним перетворенням. Рослиноїдні, деякі з них — шкідники культурних рослин, напр. грефея кокосова (Graeffea coccophaga) об'їдає листки кокосових пальм. Ряд об'єднує 7 родин з 2500 видами, поширеними переважно у тропіках і субтропіках. В СРСР (Закавказзя, Серед. Азія, Далекий Схід) — 8 безкрилих видів, серед них середньоазіатський вид — рамулюс двогорбковий (Ramulus bituberculatus). *В. М. Єрмоленко.*

ПРИМА́С (лат. primas — один з перших, головний) — у католицькій і англіканській церквах найголовніший серед *єпископів* тієї чи іншої країни.

ПРИМА́ТИ (Primates) — ряд найвище організованих *ссавців*. Довж. тіла від 8,5 (мишачий лемур) до 175 см (гірська горила); маса відповідно від 60 г до 200 кг. Волосяний покрив переважно добре розвинений, сірого, рудого, чорного кольорів, іноді яскравий. Кінцівки п'ятипалі хватальні, перший палець обох пар кінцівок протиставлений іншим, на пальцях усіх П. (крім *тупай*) є нігті. Хвіст довгий, але є короткохвості й безхвості види. Для *черепа* характерний великий мозковий відділ, головний мозок добре розвинений. Зубна система (див. *Зуби*) гетеродонтна (є різці, ікла, передкутні й кутні) і дифіодонтна (молочні змінюються на постійні). Зір стереоскопічний, кольоровий. Рослиноїдні, рідше всеїдні, іноді комахоїдні тварини. Живуть на деревах (лише окремі види наземні або напівназемні форми). Ведуть переважно стадний спосіб життя. У більшості видів самка приносить по 1 маляті. В ряді 2 підряди: *пів-*

мавпи та *мавпи*; деякі автори виділяють 3 підряди: лемуроподібні (Lemuroidea), довгоп'ятоподібні (Tarsiidea), людиноподібні (Anthropoidea). До П. належить також і *людина*. Бл. 200 видів П. поширені у субтропічних і тропічних областях Азії, Африки, Америки. Люди населяють усю землю. Предками П. є примітивні верхньокрейдові *комахоїдні* ссавці. Центром виникнення П. вважають Азію.

Літ.: Вебер М. Приматы. М.—Л., 1936; Неструх М. Ф. Приматология и антропогенез. М., 1960; Жизнь животных, т. 6. М., 1971; Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978; Данилова Е. И. Эволюция руки. К., 1979. *Г. П. Зіневич.*

ПРИМАТОЛО́ГІЯ (від *примати* і грец. λόγος — вчення) — галузь зоології, яка вивчає приматів.

ПРИМАЧЕ́НКО (Приймаченко) Марія Овксентіївна [н. 30.XII 1908 (12.I 1909), с. Болотня, тепер Іванківського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). Серед творів — серія малюнків «Звірі з Болотні» (1935—41), для яких характерне біле тло, темні плями зображених звірів і птахів, пов'язаних з казковими рослинами, і цикл «Людям на радість» (1960—66), в якому переважають малюнки на кольоровому тлі. Розписи: «Пава» (1936), «Чубарики на квітах» (1959), «Козацька могила» (1962), «Ведмеді на пасіці» (1965), «Чотириногий одуд» (1968). Для розписів характерний яскравий інтенсивний колір; зображення вирішені в традиціях монументального нар. мист. П. ілюструє дитячі книжки: «Ой коники-сиваші» (1968), «Товче баба мак» (1970), «Журавель» (1970), «Чорногуз приймає душ» (1971, дві останні — М. Стельмаха). Твори П. зберігаються в ДМУНДМ в Києві, експонуються на респ., всесоюзних та міжнар. виставках. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1966. Іл. с. 96.

Літ.: Местечкин Г. А. Живопись Марии Примаченко. «Радуга», 1967, № 10; Марія Примаченко. Альбом. К., 1971; Вслігоцька Н. Талант щедрий і самобутній. «Образотворче мистецтво», 1973, № 3. *Г. А. Местечкін.*

ПРИМІ́РНИЙ СТАТУ́Т КОЛГО́СПУ — в СРСР загальносоюзний правовий акт, який регулює основні питання організації й госп. діяльності *колгоспів*. Є осн. джерелом *колгоспного права*. Прийнято 3-м Всесоюзним з'їздом колгоспників 27.XI 1969 і затверджено постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 28.XI 1969. Зміни й доповнення до П. с. к. внесли 20.III 1980 Всесоюзні збори представників *рад колгоспів*; затверджено постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10.VII 1980. П. с. к. складається з преамбули і 12 розділів, які містять 61 статтю. Преамбула визначає, що колг. лад є невід'ємною частиною рад. соціалістичного суспільства, що колгосп як форма соціалістичного г-ва цілком відповідає завданням дальшого розвитку продуктивних сил на селі в умовах розвинутого соціалізму, забезпечує управління виробництвом на основі колг. демократії, дає змогу правильно поєднувати особисті інтереси колгоспників з громадськими. 1-й розділ встановлює цілі й завдання колгоспу. В ньому, зокрема, зазначається, що колгосп є кооп. орг-цією селян, які добровільно об'єдналися для спільного ведення с.-г. виробництва на основі сусп. засобів виробництва й колективної праці. 2-й розділ врегульовує питання членства в колгоспі, прав і обов'язків колгоспників. 3-й розділ містить правові норми щодо використання колгоспом землі, яка закріплюється за ним відповідно до Конституції СРСР і конституцій союзних і авт. республік у безплатне і безстрокове користування. 4—7-й розділи встановлюють правовий режим колгоспної власності, яка є екон. основою колгоспу, виробничо-госп. і фінанс. діяльності колгоспу, що здійснюється на основі госп. розрахунку, широкого застосування моральних і матеріальних стимулів; розділи урегульовують також питання організації, оплати і дисципліни праці в колгоспі, розподілу валової продукції та доходів колгоспу. У 8-му розділі викладено осн. положення щодо соціального забезпечення колгоспників (див. *Пенсії колгоспникам*, *Оплата праці* в сільському господарстві); в 9-му врегульовано питання культури, побуту і благоустрою членів колгоспу. 10-й розділ визначає правові норми щодо підсобного господарства колгоспників, порядок надання присадибних зем. ділянок. В 11-му розділі викладено положення щодо управління справами колгоспу, яке здійснюється на основі широкої демократії, визначено компетенцію заг. і бригадних зборів колгоспників, зборів уповноважених, правління колгоспу, ревізійної комісії колгоспу. 12-й розділ врегульовує питання про прийняття й реєстрацію статуту колгоспу. На основі П. с. к. кожний колгосп розробляє і приймає свій статут. Колгосп після реєстрації свого статуту набуває права юридичної особи. *І. С. Шапоренко.*

ПРИМІТИ́В (від лат. primitivus — первісний, найраніший) — 1) Пам'ятка початкового періоду розвитку образотворчого мистецтва. 2) Стилізація під давній П., якій властиве навмисне спрощення, диспропорція складових частин тощо. 3) Твори художників, які не здобули спеціальної худож. освіти.

ПРИМІТИВІ́ЗМ (від *примітив*) — в образотворчому мистецтві кін. 19—20 ст. навмисне спрощення зображальних засобів і звернення художників до форм т. зв. примітивного мистецтва — первісного, середньовічного, нар. мистецтва давніх позаєвроп. цивілізацій, дитячої творчості. П. поширився у зв'язку з тим, що ряд художників виступили проти сучасної їм бурж. культури і намагалися відійти від дійсності, бажаючи повернутися до первісних пластів життя, шукаючи в них цілісність, емоційну ясність. Однак, ці пошуки нерідко змикалися з різними формальними експериментами *постімпресіонізму*, *авангардизму*. Не будучи єдиним напрямом, П. по різному виявився у творчості П. *Гогена*, представників *фовізму*, *кубізму*, *дадаїзму*, учасників угруповання «Голубая роза» в Росії. Термін «примітивізм» застосовують також до т. з. наївного мистецтва, до творчості майстрів, які не мають спец. худож. освіти (напр., А. Руссо у Франції, Н. *Піросманашвілі* у Грузії).

ПРИ́МОВКА, примівка — 1) Різновид заклинання, *замовляння* (див. *Магія*). 2) Жартівливий, переважно римований вислів, який вставляють у відповідний текст або розмову (напр.: «Згадала примовку: „Іди, ринде, деінде: там тебе люди не знатимуть і риндою не зватимуть“», Ганна Барвінок). 3) Те саме, що й *приказка*.

ПРИМО́РСЬК — місто Запоріз. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Обиточній, за 32 км від залізнич. станції Єлизаветівка. Засн. 1822 під назвою Ногайськ. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. В 1964 Ногайськ перейменовано на П. З 1967 П.— місто. У П.— металовиробів та цегельний з-ди, хлібокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Радгосп-технікум, сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, лікарня. Будинок культури, 3 бібліотеки.

ПРИМО́РСЬКЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Іллічівській райраді м. Жданова. Розташоване за 14 км від залізнич. ст. Жданов-Вантажний. 10,3 тис. ж. (1982). У П.— Маріупольська держ. племінна станція, колгосп. Сільське профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1780, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПРИМО́РСЬКИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Феодосійській міськраді. Розташований на березі Феодосійської зат., за 14 км від залізнич. ст. Феодосія. 12,8 тис. ж. (1982). Професійно-технічне училище, 3 загальноосвітні школи, філіал Феодосійської музичної школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 бібліотеки. Утворений 1952.

ПРИМО́РСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 20.X 1938. Розташований на крайньому Пд. Сх. Рад. Союзу. На Зх. проходить частина держ. кордону СРСР з КНР, на Пд. Зх.— з КНДР. На Пд. і Сх. омивається Японським м. Площа 165,9 тис. км². Нас. 2013 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, татари та ін. Міськ. нас. 77%. Поділяється на 24 райони, має 9 міст і 47 селищ міськ. типу. Центр — м. *Владивосток*. П. к. нагороджено орденом Леніна (1965). Рельєф переважно гористий, майже 80% тер. займають численні хребти та сопки і лише 20% припадає на міжгірні улоговини та річкові долини. Гол. гірська система — *Сіхоте-Алінь* (вис. до 1855 м, г. Облачна), найбільші низовини— Уссурійська, Приханкайська та Роздольненська. П. к. має значні запаси корисних копалин: кольорові метали, кам. і буре вугілля,

Є. М. Примаков.

М. О. Примаченко.

Примарові. Паличник рамулюс двогорбковий.

родовища хімічної сировини та будівельних матеріалів, родовища флюориту, цементної і фарфорової сировини, мармурів. Є мінеральні джерела та лікувальні грязі. Клімат краю мусонний, зумовлений близькістю океану. Пересічна температура січня від — 10° на узбережжі Японського м. до —22, —26° у горах Сіхоте-Аліня; липня + 21°. Річна кількість опадів 500—900 мм (бл. 70% їх припадає на літо й осінь). Улітку багато хмарних днів. Ріки в основному гірські, з переважанням дощового живлення. Найбільша — *Уссурі* (бас. Амуру) з притоками Велика Уссурка і Бікін. Серед ін. річок — Самарга, Кема, Аввакумовка (бас. Японського м.), Ілиста, Мельгуновка (впадають в оз. Ханка). Ріки мають значні запаси гідроенергії, їх використовують для зрошування рисових полів і водопостачання населених пунктів. На Зх.—озеро Ханка, частина якого належить КНР. Грунти буро-підзолисті, лучно-бурі й лучно-глейові; алювіальні. Рослинний і тваринний світ дуже різноманітний з характерним поєднанням представників пн. і пд. флори та фауни. Під лісом — бл. 73% тер. краю. На Пн. переважають ялиново-ялицеві й модринові ліси, в центр. частині — хвойно-широколистяні, на плоскогір'ях — широколистяні ліси з монгольського дуба, ільма, бархатного дерева, маньчжурського горіха, ясена, липи, клена, жовтої берези тощо. В лісах багато цінних харчових та лікар. рослин (женьшень, елеутерокок, лимонник, заманиха). У П. к. — заповідники: Сіхоте-Алінський, Уссурійський ім. В. Л. Комарова, Лазовський ім. Л. Г. Капланова, Кедрова Падь. У затоці Петра Великого — єдиний в країні морський заповідник. П. к.— індустріальний район Далекого Сходу, господарська спеціалізація якого зумовлена мор. промислом і пром-стю по переробці продуктів моря, видобуванням і збагачуванням кольорових металів, лісовою і деревообр. галузями. Розвивається машинобудування, у т. ч. приладобуд., суднорем. і паливно-енергетична пром-сть. Рибна пром-сть сформувалася в значний рибогосподарський комплекс, який об'єднує ловіння риби (оселедець, івасі, скумбрія, сайра, тріска, лосось, терпуг, камбала) і морепродуктів (краби, креветки, кальмари, гребінець, трепанг, морські водорості, зокрема анфельція), переробку, транспортування сировини і готової продукції, портове г-во, бази постачання флоту і виробн. устаткування, тари й оснащення. Найбільші рибні порти — Владивосток і Находка, бухта Троїця. Видобування і переробка кольорових металів зосереджені в Кавалеровському (олово), Дальнєгорському (свинцево-цинкове виробн.) та Красноармійському (вольфрам) р-нах. Добування флюориту (Хорольський р-н). Лісова пром-сть краю базується на багатих запасах деревини (бл. 2000 млн. м²; з них 70% — хвойні). Центри переробки деревини — міста Дальнєрєченськ, Лєсозаводськ, Владивосток, Артем. Деревообробна пром-сть представлена виробн. пиломатеріалів, деревноволокнистих плит, меблів, фанери, паркету, тари тощо (Лєсозаводськ, Артем, Уссурійськ, Владивосток). Машинобудування орієнтоване гол. чин. на судноремонт. Виробляють також устаткування для гірничої пром-сті, деревообр. верстати, металорізальний інструмент і зап. частини, радіотовари та прилади, продукцію побутового призначення та ін. Гол. центри — Владивосток, *Арсеньєв, Артем, Уссурійськ, Находка.* Розвивається хім. (гірничохім. об'єднання «Бор» в Дальнєгорську) та буд. матеріалів (цемент, шифер, азбоцемент) промисловість. Легка пром-сть представлена швейною та взут.; харч.— м'ясо-мол., борошномельно-круп'яною, олійно-жировою, цукр., кондитерською та ін. галузями (Владивосток, Уссурійськ, Спаськ-Дальній, Партизанськ, Находка). Електроенергетика базується гол. чин. на вугіллі (видобування у с-щі Лучегорськ, містах Артем, Партизанськ). Діють Артемівська, Приморська, Партизанська ДРЕС, дві владивостоцькі ТЕЦ. На тер. П. к. формуються Пд.-Приморський, Дальнєрєченсько-Бікінський та Дальнєгорсько-Кавалеровський територіально-виробничі комплекси.

С. г. спеціалізується на виробн. рису, сої, овочів, картоплі, продукції птахівництва та м'ясо-мол. скотарства. Всесоюзне значення мають виробн. рису і сої, звірівництво, бджільництво і пантове оленярство. Розвинуте садівництво та ягідництво. Для перевезення вантажів і пасажирів використовують залізнич. (Транссибірська залізнична магістраль) та мор. (5 мор. портів) транспорт. Через порти (Владивосток, Находка, Восточний, Посьєт) здійснюються зовнішньоторг. зв'язки з країнами Тихого і Індійського океанів, а також каботажні перевезення вздовж берегів Далекого Сходу. У П. к.— Далекосхідний наук. центр Сибірського відділення АН СРСР, Тихоокеанський н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії, Далекосхідний н.-д. гідрометеорологічний ін-т, Приморський н.-д. інститут с. г. та ін. 12 вузів (у т. ч. *Далекосхідний університет,* політех., рибного г-ва технологічний ін-ти у Владивостоку, пед. і с.-г. ін-ти в Уссурійську), 30 серед. спец. навч. закладів. 5 театрів (три у Владивостоку, два драм. театри в Уссурійську), філармонія, цирк, картинна галерея (Владивосток), музеї: Приморський краєзнавчий ім. В. К. Арсеньєва (з філіалами: музеї — В. І. Леніна, торг. флоту у Владивостоку, істор. в Уссурійську, історії м. Арсеньєва), Будинки-музеї К. О. Суханова у Владивостоку, О. О. Фадєєва в с. Чугуєвці, де пройшло дитинство письменника. Вздовж Амурської зат. розташовані приморські кліматичні й грязьові курорти республіканського і союзного значення (Сад-городок, Шмаковка).

Літ.: Советский Союз. Российская Федерация. Дальний Восток. М., 1971; География Приморского края. Владивосток, 1971.

Л. П. Богданова, В. С. Бурилова.

ПРИМО́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 40,0 тис. чол. (1982). У районі — 32 населені пункти, підпорядковані міській та 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Приморськ*. На Пд. район омивається Бердянською та Обиточною затоками Азовського м. У П. р.— Обиточна коса. Більша частина району розташована у межах *Причорноморської низовини,* на Пн.— відроги *Приазовської височини* (г. Корсак-Могила, 132 м). Поклади пегматитів, у лиманах — лік. грязі. Річки — *Лозуватка* та *Обиточна*. Грунти чорноземні й каштанові. Лежить у степовій зоні. У межах району — держ. заказник Коса

Приморський край.
1. У затоці Петра Великого.
2. Залізничний та морський вокзали у Владивостоку.
3. В одному з цехів Каменського рибоконсервного заводу.
4. Приморський судноремонтний завод у місті Находка.
5. Піднімання трала на риболовецькому судні «Г. Батаршин».

Обіточна. Найбільші пром. підприємства: Приморський металовиробів, Лозанівський маслоробний та Коларівський залізобетонних конструкцій з-ди. Комбінат побутового обслуговування і будинок побуту (Приморськ). У с. г. переважає землеробство зернового і тваринництво мол.-м'ясного (скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво) напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 119,9 тис. га, у т. ч. орні землі —

104,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. Садівництво, виноградарство. У П. р. — 22 колгоспи, у т. ч. риболовецький, 2 радгоспи, птахофабрика, міжколг. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Єлизаветівка і Нельгівка. Автомоб. шляхів — 321 км, у т. ч. з твердим покриттям — 240 км. У районі — радгосптехнікум, сільс. профес.-тех. учще, 30 заг.-осв., 3 муз., художня та спорт. школи; 38 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень; на узбережжі Азовського м.— численні бази відпочинку, піонерські табори, турбаза «Приморська». 34 клубні установи, кінотеатр, 51 кіноустановка, 31 б-ка. У с. Преславі П. р. народився рад. історик і філолог М. С. *Державін*. У П. р. видається газ. «Приморская степь» (с 1939). *Є. В. Тиховод.*

ПРИ́МУЛА — рід трав'янистих рослин родини первоцвітих. Те саме, що й *первоцвіт*.

ПРИМУСО́ВА ПРА́ЦЯ — характерна для антагоністичних формацій суспільна форма праці, за якої працівник змушений віддавати без еквівалента свою *додаткову працю* пануючим класам. П. п. виникає на тому ступені розвитку *продуктивних сил*, коли створюються умови для експлуатації людини людиною. За рабовласницького і феод. ладу П. п. грунтувалася на *позаекономічному примусі*. За капіталізму П. п. основана на екон. примусі, тому що найманий працівник позбавлений *засобів виробництва* і змушений продавати капіталістам свою *робочу силу* — єдине джерело існування.

ПРИМУСО́ВІ ЗА́ХОДИ ВИХОВНО́ГО ХАРА́КТЕРУ — за рад. кримінальним правом заходи, які можуть бути застосовані до осіб у віці до 18 років, якщо суд визнає, що вчинений ними злочин не становить великої суспільної небезпеки і коли їх можна виправити без застосування кримінального *покарання*. Кримінальним законодавством (в УРСР — ст. 11 КК УРСР) передбачено такі П. з. в. х.: передання винного під нагляд батькам чи особам, які їх замінюють; передання винного під нагляд громад. орг-ції чи *трудового колективу* за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання; направлення до спец. лікувально-виховного або виховного закладу для дітей і підлітків. Суд також може визнати за необхідне призначити неповнолітньому громад. вихователя відповідно до Положення, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26.VIII 1967. Ці примусові заходи можуть застосовувати й комісії в справах неповнолітніх, які створюються при виконкомах *місцевих Рад народних депутатів*.

М. І. Бажанов.

ПРИМУСО́ВІ ЗА́ХОДИ МЕДИ́ЧНОГО ХАРА́КТЕРУ — за рад. кримінальним правом заходи, що їх може застосувати суд до осіб, які вчинили суспільно небезпечні дії в стані *неосудності* або в стані осудності, але якщо вони до винесення *вироку* захворіли на душевну хворобу, що позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Кримінальним законом (ст. 13 КК УРСР) передбачено такі П. з. м. х.: поміщення в психіатричну лікарню заг. типу; поміщення в психіатричну лікарню спец. типу; передача на опікування (див. *Опіка*) родичам чи опікунам при обов'язковому лікарському нагляді. Вид П. з. м. х. суд визначає залежно від виду душевного захворювання і стану душевнохворої особи, характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого нею діяння, враховуючи висновок *судовопсихіатричної експертизи*. Кримінальне законодавство (в УРСР — ст. 14 КК УРСР) передбачає можливість направлення на примусове лікування осіб, засуджених за злочин, вчинений на грунті *алкоголізму* або *наркоманії;* цей захід суд застосовує незалежно від призначеного покарання.

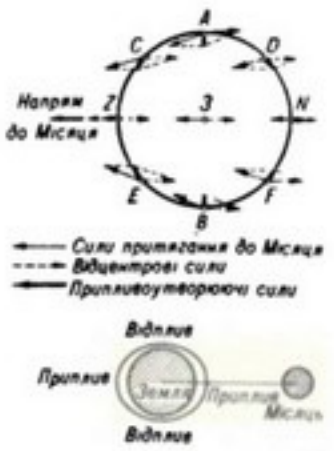
М. І. Бажанов.

ПРИ́НЦА ЕДУА́РДА О́СТРІВ — провінція на Сх. Канади, на о. Принца Едуарда. Пл. 5,6 тис. км². Нас. 116 тис. чол. (1976). Адм. ц. — м. Шарлоттаун. Поширені мішані ліси. Основа економіки — с. г. Вирощують гол. чин. картоплю, тютюн; овочівництво, садівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Розвинуте рибальство, хутрове звірівництво. Лісова та деревообр. пром-сть. Туризм. З материком сполучений залізнич. поромом. Гол. мор. порт — Шарлоттаун.

ПРИ́НЦА УЄ́ЛЬСЬКОГО МИС — крайня зх. точка Пн. Америки (65° 35′ пн. ш., 168° 00′ зх. д.). Лежить у межах Аляски, на п-ові Сьюард.

ПРИ́НЦИП (від лат. principium — начало, основа) — 1) Основне вихідне положення теорії, вчення, науки, світогляду тощо. 2) Внутрішні переконання людини, практичні, моральні й теор. засади, якими вона керується в житті й діяльності.

Припливи та відпливи.

ПРИ́НЦИП ПОДІ́БНОСТІ в гомеопатії — основний принцип *гомеопатії*, відповідно до якого використовують лікарські речовини, що спричинюють в організмі практично здорової людини хворобливі явища, схожі з ознаками хвороби, яку лікують. П. п. дозволяє не тільки вибирати ліки серед вже відомих засобів, але і вказувати шляхи експериментальних пошуків нових лікарських препаратів. Напр., хінін, що спричинює зниження зору, у малих дозах використовується при лікуванні схожих порушень зору; беладонна, яка спричинює психічне збудження, застосовується як заспокійливий засіб; бджолиною отрутою лікують кропивницю та ряд ін. алергічних захворювань (див. *Алергія*). В деяких випадках позитивний ефект звичайних лікарських заходів може бути також пояснений відповідно до П. п. (напр., використання *променевої терапії* в лікуванні пухлинних процесів). *Т. Д. Попова.*

ПРИНЦИПА́Т (лат. principatus — першість, верховенство, від princeps — перший, глава) — в історичній літературі умовний термін для позначення специфічної форми монархії, що існувала в Римській імперії з 27 до н. е. до 193 н. е. За П. формально зберігалися деякі респ. установи, але влада фактично належала одній людині — принцепсу (першому в списку сенаторів).

«ПРИ́НЦИПИ СПІВРОБІ́ТНИЦТВА МІЖ СОЮ́ЗОМ РАДЯ́НСЬКИХ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ РЕСПУ́БЛІК І ФРА́НЦІЄЮ» — програмний документ рад.-франц. відносин. Підписаний 30.X 1971 в Парижі під час офіц. візиту Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва у Францію. Складається з преамбули і тринадцяти пунктів. Сторони підтвердили, що їхні взаємовідносини базуватимуться на взаємності вигід і зобов'язань кожної із сторін і мають на меті сприяти ослабленню міжнар. напруженості, врегулюванню спірних питань мирними засобами, розвиткові співробітництва між всіма д-вами на принципах *мирного співіснування*, розв'язанню проблеми заг. і повного роззброєння. Документ охоплює й такі аспекти, як встановлення взаємовигідних екон. зв'язків між обома країнами, розширення наук., художніх обмінів, контактів між організаціями обох країн та ін. Цей документ — один з перших у сучас. міжнар. відносинах, в якому принцип мирного співіснування країн з різним сусп. ладом здобув міжнар. визнання. Положення документа закріплено в ряді наступних угод і договорів, укладених між СРСР і Францією (див. *Радянсько-французькі документи*). *В. П. Меньшов.*

ПРИПА́Й — нерухомий морський лід, найбільш поширений вздовж берегів арктичних та антарктичних морів. Утворюється восени внаслідок розвитку *заберегів* та змерзання дрейфуючої криги і залишається нерухомим до весни. Шир. П. у полярних морях може досягати сотень кілометрів, потужність — 2,5—3 м і більше.

ПРИПАМІ́РСЬКІ НАРО́ДНОСТІ, припамірські таджики — іраномовне населення *Горно-Бадахшанської автономної області* Тадж. РСР (ваханці, ішкашимці, шугнанці, рушанці, баджуйці, бартангці, язгулемці), Афганського Бадахшану (також зебагці та санглічі), Сіньцзян-Уйгурського авт. р-ну Китаю (сарикольці). Говорять *памірськими мовами*. Здавна мовою спілкування між П. н., а також між П. н. і таджиками була таджицька мова. Віруючі — мусульмани-ісмаїліти. Предки П. н. здавна жили в горах Паміру. В 1883 П. н. потрапили під владу Афганістану. В 1895 частина П. н. ввійшла до складу Росії. До поч. 20 ст. П. н. жили в умовах феод. ладу. У П. н. в СРСР за Рад. влади докорінно змінилися життя і побут. У 1925 вони дістали автономію. Ліквідовано колишню ізольованість П. н., відбувається поступова консолідація з таджиками в єдину націю. Осн. заняття П. н.— високогірне тваринництво, зрошуване землеробство, шовківництво, мисливство, кустарні промисли; частина П. н. працює в промисловості.

ПРИПИСНІ СЕЛЯ́НИ — численна група *державних селян* у Рос. державі, в т. ч. на Україні, у 17 — серед. 19 ст., які були зобов'язані замість сплати *оброку* і *подушної подати* працювати на казенних чи приватних підприємствах. Приписання (звичайно довічно) держ. селян до *мануфактур* широко практикувалося в кін. 17 і особливо у 18 ст. на Уралі і в Сибіру. На Україні П. с. обслуговували *Межигірську фаянсову фабрику*, Катеринославські суконну і панчішну мануфактури, Луганський ливарний і Шосткинський пороховий з-ди. П. с. формально залишалися власністю д-ви. Насправді їхнє становище нічим не відрізнялося від становища кріпаків. Жорстока експлуатація і сваволя власників і адміністрації підприємств були причинами виступів П. с., боротьба яких посилилася під час *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. В кін. 18 ст. уряд припинив приписувати селян до заводів. Указом 1807 царський уряд з 1813 звільнив П. с. від обов'язкових заводських робіт. П. с. під назвою «постійних робітників» увійшли до категорії *посесійних селян*.

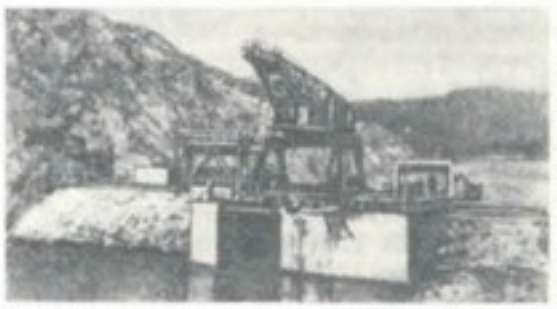
ПРИПЛ́Й — матеріал, яким у розплавленому стані заповнюють при *паянні* проміжок між з'єднуваними частинами виробів. У П. нижча т-ра *плавлення*, ніж у матеріалу з'єднуваних частин. Крім того, він відзначається високими капілярними й адгезійними властивостями (див. *Адгезія*), *рідкотекучістю*. Найчастіше використовують металеві П.— на основі олова, міді (найпоширеніші), благородних металів, нікелю та ін. елементів, рідше — неметалеві П. на основі *оксидів*. Металеві П. бувають: легкоплавкі (т-ра плавлення до 450—500° С, див. також *Легкоплавкі сплави*) і тугоплавкі (т-ра понад 500° С, див. також *Тугоплавкі сплави*); жароміцні, тепло- і кислотостійкі та з ін. властивостями; спечені, композиційні тощо. Ними паяють метали і сплави. Для з'єднування металевих матеріалів з неметалевими застосовують металеві П., що містять хімічно активні метали, а також П. на основі оксидів (напр., склоприпої). Застосовують П. у вигляді дроту, прутків, трубок, заповнених *флюсом*, порошків, паст або *суспензій*.

ПРИПІКА́ННЯ — нанесення з лікувальною метою кімічних, термічних, електричних і променевих *опіків*. Застосовують П. для руйнування невеликих пухлин шкіри, *родимок*, надмірних *грануляцій*, бородавок, *мозолів*, татуювання, розростань слизової оболонки; в хірургічній практиці — для спинення кровотечі, для розділу тканин тощо. В китайській медицині застосовується особливий метод П. спец. цигарками (спресованими з сухого полину). Див. також *Голкотерапія*.

ПРИПЛИ́ВИ ТА ВІДПЛИ́ВИ — періодичні коливання рівня моря, атмосферного тиску та деформації твердого тіла Землі, що відбуваються під дією сили тяжіння Місяця і Сонця та відцентрових сил, які виникають при обертанні систем Земля — Місяць та Земля — Сонце. Земля під дією припливоутворюючих сил Місяця та Сонця набуває форми *еліпсоїда* обертання. Водна оболонка Землі розтягується вздовж лінії, спрямованої до Місяця (див. мал.). Припливоутворююча сила Сонця майже у 2,2 раза менша, ніж Місяця, оскільки Сонце розташоване далі від Землі. При добовому обертанні Землі П. та в. послідовно обходять земну кулю; за місячну добу (24 год. 50 хв.) відбуваються два припливи і два відпливи. Вищий рівень під час П. та в. наз. повною водою, нижчий — малою водою. За періодичністю П. та в. поділяють на півдобові, добові й змішані. При півдобових П. та в. спостерігаються дві повні води і дві малі води, при добових — одна повна і одна мала вода. При змішаних П. та в. найпоширеніші неправильні півдобові та неправильні добові припливи. Найвищі припливи спостерігаються у вузьких витягнутих затоках (напр., у Пенжинській губі Охотського м. амплітуда П. та в. досягає 13 м), у відкритому океані — до 1 м. Амплітуда й характер П. та в. залежать від взаємного розташування Землі, Місяця і Сонця, а також геогр. широти та місц. умов. Спостереження за припливно-відпливними коливаннями рівня ведуть за допомогою *марео-графа*, для вивчення припливних хвиль в океані широко використовують електронно-обчислювальну техніку. Для обслуговування мор. судноплавства складають спец. «Таблиці припливів». Енергію П. та в. використовують *припливні електростанції*. В атм. припливах періодичність припливних коливань дорівнює 12 год. Зміни атм. тиску незначні, максимальні у приекваторіальній зоні (до 1,25 мб). Припливні коливання у твердих оболонках Землі проявляються у вертикальному зміщенні земної поверхні (від 25—50 см на екваторі до 10 см на широті 50°).

М. П. Булгаков, В. С. Латун.

ПРИПЛИ́ВНА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ (ПЕС) — *гідроелектрична станція,* що перетворює енергію морських припливів на електричну. П. е. (мал.) споруджують на берегах морів, перегороджуючи греблями природні (затоки) або штучно створювані басейни. Під час *припливів та відпливів* між рівнями води у морі і в басейні виникає перепад висот, створюється необхідний напір, від діяння якого обертаються робочі колеса *гідротурбін* і ротори *гідрогенераторів,*

Кислогубська припливна електростанція.

виробляючи електр. струм. Економічно доцільним є спільне діяння припливних і річкових електростанцій, при якому річкова електростанція компенсує зменшення виробітку електроенергії на ПЕС при послабленні припливів. ПЕС можна використовувати і як *пікову електростанцію.* Перша в світі ПЕС стала до ладу (1966) у Франції (у гирлі річки Ранс). В СРСР з 1968 діє дослідно-промислова Кислогубська ПЕС (на узбережжі Баренцового моря) потужністю 800 кВт. Передбачається спорудження нових припливних електростанцій.

ПРИПОВІ́ДКА — 1) Жартівливий, переважно віршований вислів. 2) Назва нар. *прислів'їв, приказок, крилатих слів* у зх. областях України. Найбільший збірник П.— «Галицько-руські народні приповідки» (6 томів) видав І. Франко («Етнографічний збірник», Львів, 1901—10).

ПРИ́ПУСК у металообробці — шар металу (надлишковий відносно розмірів майбутнього виробу), що його знімають з заготовки в процесі мех. обробки. П. на обробку передбачають, зважаючи на можливу неточність форми і розмірів заготовок, підвищену шорсткість їхніх поверхонь, наявність дефектів у поверхневому шарі. Величину П. встановлюють залежно від способу одержання заготовок (*литтям, штампуванням, прокаткою* тощо), їхньої наступної обробки. Зменшення П. сприяє економії металу, зниженню трудомісткості й вартості наступних технологічних процесів.

ПРИ́ПУТЕНЬ (Columba palumbus) — птах ряду *голубоподібних.* Довж. тіла до 45 см, маса 420—580 г. Оперення сизих тонів, на шиї — з зеленим і пурпуровим відблиском. Характерна наявність на шиї і крилах білих плям. Дзьоб і ноги червоні. Поширений в Європі, Пн.-Зх. Африці, Зх. і Серед. Азії. У помірних широтах П. — перелітний, на Пд. *ареалу* — осілий птах. В УРСР П. гніздиться в лісах по всій території. Гнізда мостить високо на деревах. Кладка з двох яєць в кінці травня; насиджують самець і самка протягом 17—18 днів. Живиться насінням деревних і трав'янистих рослин. Об'єкт спортивного полювання.

О. Б. Кістяківський.

Припутень.

ПРИП'ЯТСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у Гом. обл. БРСР. Площа 62,2 тис. га. Створений 1969 для вивчення й збереження своєрідних ландшафтів Білоруського *Полісся.* Бл. 78% тер. П. з. вкрито лісами і приблизно 15% — болотами. У лісах переважають сосна, дуб і береза, зрідка — липа, клен, в'яз, граб; у підліску — ліщина, калина, крушина, ожина. Всього в заповіднику бл. 805 видів рослин, у т. ч. 21 — рідкісні. Деякі з них занесені до *Червоної книги* (арніка гірська, півники сибірські, цибуля ведмежа). У П. з. зареєстровано 43 види ссавців, 250 видів птахів (у т. ч. 7 рідкісних), 7 видів рептилій, 12 видів земноводних і 34 види риб. Осн. представники тваринного світу — бобер річковий, лось, свиня дика, козуля. В 1954—56 акліматизовано єнота-полоскуна.

В. С. Гатих.

ПРИП'ЯТЬ — найбільша за площею басейну (121 тис. км²) й водністю права притока Дніпра. Бере початок у Волин. обл. УРСР, тече тер. Брест. і Гом. областей БРСР, впадає у Київське водосховище в межах Київ. обл. Довж. 761 км (в УРСР — 261 км). П. тече переважно Поліською низовиною у низьких заболочених берегах; найбільш заболочена центр. частина бас. ріки, де близько від поверхні залягають підземні води. Долина П. виявлена слабо, русло звивисте, утворює *меандри.* Шир. ріки у верх. течії до 40 м, у середній — 50—70 м, у нижній досягає 250 м. П. має добре розвинену гідрографічну сітку. Гол. притоки: Турія (Тур'я), Стохід, Стир, Горинь, Ствига, Уборть, Словечна (праві), Піна, Ясельда, Цна, Лань, Случ, Птич, Іпа (ліві). Живлення мішане, з переважанням грунтового (до 50%). Пересічна річна витрата води біля гирла 448 м³/с. Замерзає на початку грудня, скресає в кінці березня. Для водного режиму П. характерна тривала весняна повінь, що супроводжується затопленням великих площ. Судноплавна на 577 км від гирла. *Дніпровсько-Бузьким каналом* П. з'єднана з бас. Бугу. З риб водяться язь, лящ, карась, окунь, сом тощо. На П.— річкові порти Пінськ та Мозир (БРСР); пристань Туров. У бас. ріки — *Прип'ятський заповідник.*

А. О. Шаврова.

ПРИП'ЯТЬ — місто обласного підпорядкування Київ. обл. УРСР. Розташована на р. Прип'яті (прит. Дніпра). Залізнич. ст. Янів. У П.— *Чорнобильська АЕС* імені В. І. Леніна, з-д «Юпітер», домобудівний комбінат. Професійно-технічне училище, 3 загальноосвітні та музична школи, комплекс лікарняних установ, Палац культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. П. утворена 1979 у зв'язку з будівництвом АЕС.

ПРИРО́ДА — об'єктивна матеріальна дійсність у всій багатоманітності і єдності її форм. Вона первісно дана, **не** створена людиною, передує суспільству і людській життєдіяльності, утворюючи їхню всезагальну й необхідну передумову. В цьому розумінні поняття «природа» однопорядкове з поняттями *матерія, субстанція, універсум.* Поняття «природа» формується історично, його зміст збагачується з розвитком сусп. *практики* й *пізнання.* Початкові уявлення про П. виникають в міфологічній та реліг. свідомості. Міфологія уподібнює П. людині. Реліг. свідомість, навпаки, протиставляє П. людині, зводить П. до позасвітової надприродної сили — бога. Пізніше ці уявлення трансформуються в ідеалістичному та метафізичному способі мислення. *Ідеалізм* розглядає П. як певний ступінь у розвитку людської самосвідомості; домарксистський *матеріалізм* заперечував міфологічне, релігійне та ідеалістичне тлумачення П., але метафізично ототожнював її з «тілом», речовиною, не розумів закономірностей суспільно-істор. процесу, в результаті представники метафізич. матеріалізму відривали людину від природи. Марксизм-ленінізм пояснює П., виходячи з її взаємодії з предметно-чуттєвою, доцільною практикою людей, яка є основою взаємозв'язку і єдності П. і суспільства. Практика виростає з П., є її складовою частиною, утворює основу суспільства і водночас відрізняє суспільство від П. В світлі практики П. являє собою: 1) сукупність об'єктивних умов існування цивілізації; 2) предмет людської *праці,* її речовинний матеріал, на якому й за допомогою якого здійснюється праця. В такому аспекті П. має також значення матеріальн. субстрату й засобу діяльності і в узагальненому вигляді характеризується як «зовн. середовище»; 3) об'єктивне матеріальне начало в самій людині, її тілесну та родову організацію і всі природні процеси, що в ній відбуваються. В цьому розумінні термін «природа» вживається у значенні «внутрішнє середовище»; тут П. виступає як визначальна умова людського існування, засіб до життя і саме людське життя; 4) матеріальну дійсність, за допомогою якої в практиці об'єктивізуються й уречевлюються відносини

У Прип'ятському заповіднику.

Прип'ять.

людей; 5) загальний і головний об'єкт наук. *знання* і пізнання. Саме тому, що П. всебічно зумовлює існування людини і суспільства, вона є загальною сутністю і виявляється як внутр. об'єктивна закономірність природних речей і явищ соціальної дійсності. Напр., П. д-ви, П. пізнання, П. категорій, П. естетичного, П. світла тощо. Стосовно практики розрізняють «незайману» («чисту») П. та створену людиною в процесі праці «другу П.», предметно включену у сферу соціальних зв'язків — олюднену або соціалізовану П. Ці особливості П., виявлені практикою, мають значення: 1) можливого і дійсного предмета праці та об'єкта пізнання, які охоплюють мікро- і макросвіт, органічну і неорганічну природу, *космос* і *всесвіт*; 2) екологічного середовища як місця, придатного для життя; 3) природних ресурсів як «арсеналу» знарядь виробництва і предметів споживання; 4) предметного людського світу, в природній речовині якого матеріалізована людська життєдіяльність; 5) самої праці як сукупності сформованих суспільно-істор. практикою природних здібностей виробників; 6) матеріальної основи речовинної тілесності «мислячого мозку» людини та її чуттєво-духовних задатків; 7) об'єкта сусп. виховання в цілому та екологічного виховання зокрема. Усталена структура П. проявляється в певних формах матеріального руху: механічній, фізичній, хімічній, біологічній. Найвищою формою є суспільно-істор. процес. Форми руху матерії в П. становлять об'єкт наук. пізнання конкретних наук і визначають їхню класифікацію. Відповідно до форм руху будується наук. знання і його застосування в практиці: *природознавство*, суспільствознавство, технікознавство. Єдність природи, людської праці і пізнання виражається в єдності природничих, сусп. і тех. наук, де П. становить сукупний (комплексний) об'єкт дослідження: П. як *географічне середовище*, П. як *біосфера*, П. як антропосфера, П. як *ноосфера* тощо. Вищий синтез цієї єдності зосереджується в предметі філос. науки, яка узагальнює розвиток і перспективу взаємодії природи, суспільства і мислення. Істор. форми природокористування визначаються рівнем розвитку *продуктивних сил* суспільства, характером *виробничих відносин* і відповідним їм науково-тех. та культур. базисом *виробництва*. За умов приватної власності на засоби виробництва розвиток продуктивних сил зумовлює соціально неконтрольоване, нераціональне ставлення до природи як до об'єкта утилітарно-споживацького присвоєння і використання. Це веде до виснаження природних ресурсів, до порушення екологічної рівноваги в природі, внаслідок чого виникають екологічні кризи. Тільки соціалістичне суспільство створює й реалізує соціальні, науково-тех. і культурні основи для гармонійного поєднання розвитку П. і сусп. практики в цілому (див. *Охорона природи*). За соціалізму П. є загальнонар. надбанням, матеріальною умовою прискореного розвитку продуктивних сил суспільства, а виробництво — засобом раціонального перетворення природної і соціальної дійсності в інтересах людини. Через всебічний розвиток продуктивних сил суспільства і формування здібностей виробників відбувається гармонійне поєднання творчо-перетворювальних можливостей праці з об'єктивним багатством природних сил і властивостей самої П. В цьому процесі П. виступає як важливий продуктивний чинник виробництва, розкривається як життєвий елемент людської діяльності і як основа її власне людського існування. В результаті раціональне природокористування здійснюється як об'єктивний закон суспільно-історичного процесу.

Літ.: Человек и мир человека. К., 1977; Анучин В. А. Основы природопользования. Теоретический аспект. М., 1978; Тугаринов В. П. Природа, цивилизация, человек. Л., 1978.

М. Ф. Тарасенко.

ПРИРО́ДЖЕНІ ІДЕЇ — термін, який означає знання, не здобуті в процесі *досвіду*, а нібито природжені, одвічно властиві людському розумові. Такими П. і. вважалися, напр., матем. і логічні аксіоми, моральні *цінності*. Гносеологічною основою цього вчення, яке виникло ще в давні часи (*Платон*) і набуло систематичного розвитку у Р. *Декарта* і Г. В. *Лейбніца*, є неістор. і недіалектичний підхід до питань про походження *категорій*, заг. понять і принципів, про співвідношення чуттєвого і раціонального в пізнанні. Діалектичний матеріалізм, виходячи з того, що всі знання в кінцевому підсумку грунтуються на людському досвіді, на всій суспільно-істор. практиці, відкидає теорію природжених ідей.

ПРИРО́ДЖЕНІ ХВОРО́БИ — група патологічних станів, виникнення яких пов'язане або з порушенням окремих етапів процесу внутрішньоутробного розвитку, або з наявністю певних передумов (морфологічних, біохімічних та ін.) для прояву захворювання незабаром після народження. П. х. поділяють на *спадкові хвороби* і неспадкові хвороби, які спричинюються різними факторами зовн. і внутр. середовища (інфекційними, хім., фіз. тощо), що діють протягом періоду *вагітності*. Диференціювання спадкових і неспадкових П. х. може бути проведене тільки після медико-генетичного обстеження. Абсолютна більшість П. х. пов'язана з патологіями ембріонального розвитку, які, проте, не призводять до загибелі зародка або плода. Залежно від часу виявлення в *онтогенезі* П. х. можуть бути віднесені до групи ембріопатій (патологія зародка виявляється з 4 тижнів до початку 4-го місяця внутрішньоутробного життя) або фетопатій (патологія плода виявляється з 4-го місяця вагітності і в момент родів). Спектр П. х. надзвичайно широкий: хвороби з переважаючим ураженням певних тканин, органів або систем органів, численні П. х. обміну речовин (фруктозурія, пентозурія, глікогенози — пов'язані з порушенням *вуглеводного обміну*; ліпоїдози — порушенням ліпідного обміну тощо). *Патогенез* П. х. зумовлений порушенням окремих етапів складних і взаємопов'язаних процесів індивідуального розвитку. Механізм виникнення багатьох П. х. ще не з'ясований. Профілактика неспадкових П. х.— усунення шкідливих впливів на організм вагітної. Лікування П. х. може включати дієтотерапію (при деяких формах порушення обміну речовин), симптоматичну терапію, замінну терапію (напр., при гемофіліях, гормональних захворюваннях та ін.) або комплекс хірургічних заходів, спрямованих на виправлення окремих форм природжених пороків розвитку.

І. В. Пінчук.

ПРИРО́ДНА ВОГНИЩЕ́ВІСТЬ — особливість деяких хвороб, яка полягає в тому, що їх збудники, специфічні переносники і тварини — резервуари збудника необмежено тривалий час існують у природних умовах (вогнищах) незалежно від місця проживання людини. Найбільш виявлена П. в. серед *трансмісивних хвороб* — постійне існування в природних умовах (в певній місцевості) збудників захворювання (іноді кількох захворювань), які перебувають в організмі диких тварин і з участю переносників передаються ін. тваринам або людині. Заражені тварини стають новим джерелом переносників, що й зумовлює тривале існування збудника на певній території. П. в. існує там, де для цього є певні умови: наявність збудника, тварини-донора, переносника, тварини-*реципієнта*, а також сприятливих факторів зовн. середовища, сезонність, що забезпечують збереження збудника і можливість його поширення. Захворювання циркулює по ланцюгу: тварина — переносник — тварина. Вчення про П. в. створив Є. Н. *Павловський* (1938). До хвороб з П. в. належать: *туляремія*, *чума*, кліщовий *поворотний тиф*, кліщовий і японський *енцефаліти*, шкірний *лейшманіоз*, *лептоспірози*, деякі *гельмінтози*, сказ тощо. Заходи боротьби і профілактика цих захворювань: знищення гризунів (*дератизація*) — джерела збудників захворювань та їх переносників (*дезинфекція*, застосування *репелентів*), спец. захисний одяг, захист людини і свійських тварин від контакту з хворими тваринами і переносниками збудників захворювань, *вакцинація* певних груп населення (при туляремії, енцефаліті тощо). Вивченням П. в. займаються *епідеміологія* і *медична географія*.

ПРИРО́ДНЕ ВИХОВА́ННЯ — педагогічна теорія, яка вбачає мету виховання лише в тому, щоб слідувати за природним розвитком дитини. Поняття «природне виховання» запровадив у широкий пед. вжиток Ж. Ж. *Руссо*. Великого значення надавали цій теорії Я. А. *Коменський*, Й. Г. *Песталоцці*, Ф. А. *Дістервег*. Ідея П. в. розроблялася в Росії і на Україні починаючи з 17 ст. (С. *Полоцький*, *Єпіфаній Славинецький*, Г. С. *Сковорода*, М. В. *Ломоносов*, М. І. *Новиков* та ін.). Революц. демократи

19 ст. внесли в поняття природи людини соціальний момент як головний у процесі виховання. Питання П. в. розробляв К. Д. *Ушинський* і його послідовники (Т. Г. *Лубенець* на Україні, Я. С. *Гогебашвілі* в Грузії, І. *Алтинсарін* в Казахстані та ін.). В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. ідея П. в. перетворюється бурж. педагогікою на реакц. теорію *вільного виховання* й *педоцентризму*. Рад. пед. наука вважає, що у формуванні людської особистості головним є соціальний фактор, якому й підпорядковується принцип природного виховання. *Т. Л. Пономаренко.*

ПРИРО́ДНЕ ПРА́ВО — концепція в експлуататор. суспільстві, яка розглядає *право* як звід принципів і норм, зумовлених «природою» людини і розуму, що існують незалежно від конкретних соціальних умов та від *держави*. Ідеї П. п. було висунуто ще в Старод. Греції. В умовах панування середньовічного теологічного світогляду вони широко використовувалися для обгрунтування «божественного порядку панування і підкорення», виправдовували кріпосництво. У 17—18 ст. концепції П. п. використовували ідеологи буржуазії (див. *Просвітительство*) як осн. ідеологічну зброю в боротьбі проти феодалізму. Проголошуючи феод. правові інститути такими, що суперечать «природі людини» і засадам справедливості, концепції П. п. висували вимогу створення нового ладу і нового права, яке «відповідає законам розуму», — тобто служили ідеологічним обгрунтуванням бурж. революції. В 19 ст. з утвердженням панування буржуазії й загостренням класових суперечностей ідеї П. п. гублять для неї свою привабливість і піддаються гострій критиці, особливо з боку представників *позитивізму*. В 20 ст. відбувається процес «відродження» П. п. 17—18 ст. і його відповідна модернізація для виправдання і захисту державного і суспільного капіталістичного ладу. Відкидаючи П. п. як ідеалістичну концепцію, марксизм-ленінізм разом з тим не заперечує окремих положень П. п., зокрема про невідчужувані права людини і громадянина, розглядаючи їх як соціально зумовлені, класові категорії.

Літ.: История политических учений, ч. 1. М., 1971; Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. М., 1971.

М. І. Козюбра.

ПРИРО́ДНЕ СЕРЕДО́ВИЩЕ — див. *Навколишнє середовище, Природа*.

ПРИРО́ДНИЙ ДО́БІР — див. *Добір природний*.

ПРИРО́ДНИЙ ЕКСПЕРИМЕ́НТ — один із основних методів наук. дослідження в психології та педагогіці, що полягає у вивченні *особистості* в природних умовах життя й діяльності. Вперше запропонував його на поч. 20 ст. О. Ф. *Лазурський*. При П. е. піддослідні не знають, що вони беруть участь у досліді. П. е. поступається лабораторному в точності й можливості контролювати досліджувані явища, однак дає змогу уникнути деяких вад лабораторного дослідження (штучності, ізольованості тощо). Розрізняють констатуючий і перетворюючий (навчаючий і виховуючий) П. е. Використовують переважно в дитячій і пед. психології. *О. І. Пенішкевич.*

ПРИРО́ДНИЙ ПАРК — територія, на якій природоохоронні заходи поєднують з широким доступом відвідувачів і туристів. Аналогами П. п. за рубежем є натуральні і ландшафтні парки. Всі вони, маючи певні відмінності, є районами масового відпочинку населення. На відміну від *національних парків*, у П. п. відсутні заповідні ділянки. В СРСР П. п. мають такий самий статус, як і нац. парки. За рубежем П. п. є в Ірландії, ФРН, Фінляндії, Індонезії та ін. країнах. На тер. СРСР створено Киргизький П. п., *Карпатський природний парк*.

О. К. Ющенко.

ПРИРОДНИЧОІСТОРИ́ЧНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ — стихійне, філософськи не осмислене переконання переважної більшості природознавців в об'єктивній реальності зовнішнього світу і в його пізнаванності, яке формується на основі суспільної *практики* та засвоєння істор. досвіду розвитку науки. Див. *Стихійний матеріалізм*.

ПРИРО́ДНІ ГА́ЗИ — те саме, що й *гази природні горючі*.

ПРИРО́ДНІ РЕСУ́РСИ — компоненти навколишньої природи, що використовуються чи можуть бути використані для задоволення потреб суспільства. До найважливіших П. р. належать: сонячна енергія, *водні ресурси*, енергія земних надр, земельні ресурси, *мінеральні ресурси*, рослинні, тваринні та ін. П. р. є природними *продуктивними силами*, які в процесі залучення їх у виробництво набувають сусп. характеру. Зміст, обсяг і значення конкретних видів П. р. на кожному етапі розвитку суспільства визначаються структурою й масштабами його потреб та рівнем наук.-тех. прогресу. П. р. класифікують за різними критеріями: належністю до тих чи інших компонентів природи (кліматичні, водні, лісові, грунтові тощо); можливістю відтворення (див. *Відтворення природних ресурсів*) в процесі використання — вичерпні (відновлювані й *невідновлювані природні ресурси*) і невичерпні; залежно від галузей г-ва, в яких вони використовуються (ресурси пром-сті, с. г., буд-ва тощо). З розвитком продуктивних сил обсяг П. р., що залучаються до виробництва, значно зростає. Проблема всебічного вивчення і раціонального освоєння П. р., забезпечення ними людства є однією з найактуальніших. Осн. напрямом освоєння П. р. у нашій країні є комплексне використання їх, що базується на впровадженні маловідхідних і безвідхідних технологій і пов'язане з удосконаленням тер. орг-ції виробн. та формуванням *виробничо-територіальних комплексів*.

УРСР багата на різноманітні П. р., в т. ч. мінеральні (кам'яне вугілля, заліз. і марганцева руди, сірка, каолін, графіт тощо), зем. та рекреаційні, й відзначається високим рівнем їх освоєння. На цій основі в республіці розвиваються паливно-енерг. комплекс, металургія, хім. виробництво, агропром., лісопром. та буд.-індустріальний комплекси, курортне г-во. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання всебічного раціонального використання і відновлення П. р. Раціональне використання їх тісно пов'язане з *охороною природи*.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Ресурсы, среда, расселение. М., 1974; Комар И. В. Рациональное использование природных ресурсов и ресурсные циклы. М., 1975; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Паламарчук М. М., Горленко И. А., Яснюк Т. Е. Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов. К., 1978.

І. О. Горленко, М. М. Паламарчук.

ПРИРО́ДНІ УМО́ВИ — особливості навколишньої природи, які на даному рівні розвитку продуктивних сил мають істотне значення для життя і діяльності людського суспільства. На відміну від *природних ресурсів*, їх безпосередньо не використовують у сусп. виробництві. П. у. розрізняють за окремими природними компонентами (геол., гідрологічні, гідрокліматичні, грунтово-кліматичні умови), територіальною ознакою (П. у. Уралу, Полісся), виявленістю у часі (П. у. палеоліту, сучасні та ін.), видами *природокористування* (П. у. с.-г. виробн., лісового і водного г-ва тощо), за ступенем і характером їх зміни та іншими ознаками. П. у. змінюються дуже повільно. Під впливом госп. діяльності окремі елементи їх зазнають певних змін (див. *Антропогенні зміни клімату, Антропогенні форми рельєфу, Антропогенний ландшафт*). Наук.-тех. прогрес і розвиток продуктивних сил розширюють можливості цілеспрямованої зміни П. у. в інтересах людства. Найдійовішим засобом у цьому напрямі є комплексна меліорація. Див. також *Охорона природи*.

В. Т. Гриневецький.

ПРИРО́ДНО-ТЕРИТОРІА́ЛЬНИЙ КО́МПЛЕКС, географічний комплекс, геосистема, ПТК — частина *географічної оболонки*, що відзначається єдністю походження і відносною однорідністю структури та функціонування. Формується в результаті тривалої взаємодії компонентів природи (геол. будови, рельєфу, клімату, вод, грунтів, мікроорганізмів, рослинності і тваринного світу) як неперервна система з різними можливими рівнями ландшафтної організації. Зміна властивостей одного з компонентів часто веде до перебудови всього ПТК. Осн. факторами розвитку ПТК є *сонячна радіація*, внутр. енергія Землі та енергія її обертання, процеси, що відбуваються в атмосфері й гідросфері. Внаслідок їх взаємодії кожен ПТК характеризується своєрідністю фіз.-геогр. процесів та певним балансом тепла, вологи, мінеральних і органічних речовин. ПТК — одне з осн. понять фіз. географії.

Виділяють ПТК різного рангу. Найбільша увага приділяється географічним *ландшафтам*, які іноді в широкому розумінні вважають синонімом ПТК. Вивчає їх *ландшафтознавство*. Зокрема, досліджують структуру ПТК, особливо

морфологію, а також геофізику й *геохімію ландшафтів*, провадиться картографування їх. Розроблено класифікацію ПТК на основі вивчення їх морфологічних частин (*фацій, урочищ, місцевостей*) і типології (напр., види, типи, класи). ПТК вивчають з метою їх раціонального використання в практиці нар. г-ва (с.-г. виробництво, лісове г-во, *меліорація*, буд-во і *районне планування*, рекреація) та охорони природи. Під впливом діяльності людини ПТК зазнають істотних позитивних і негативних змін на значних територіях (див. *Антропогенний ландшафт*).

О. М. Маринич.

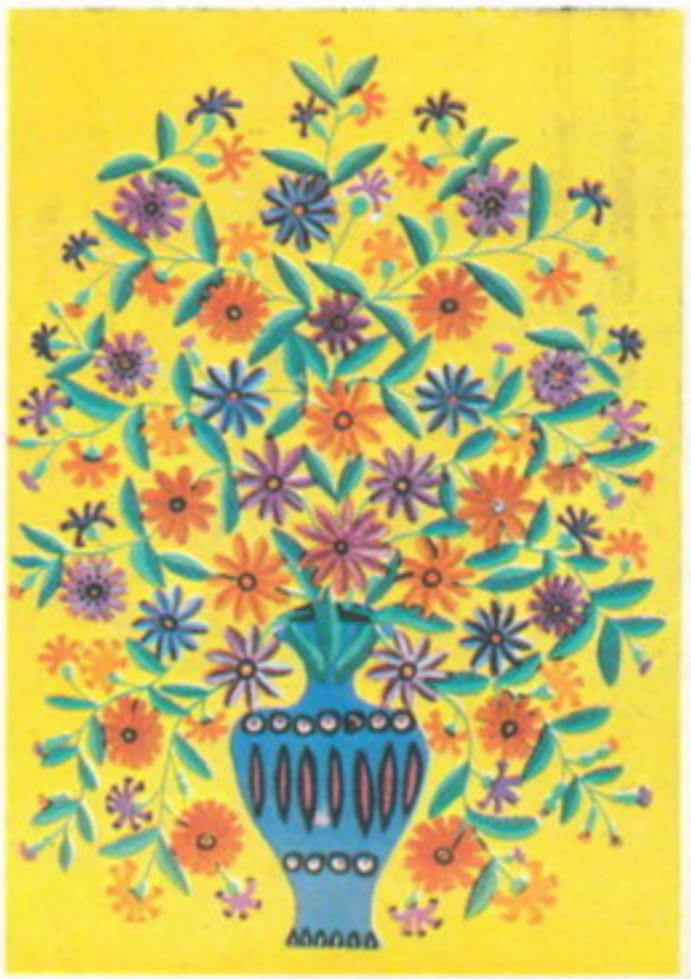
ПРИРОДОЗНА́ВСТВО — система наук про *природу*, одна з трьох основних галузей наукового знання (поряд з тех. і суспільними науками). «Предмет природознавства — рухома матерія» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 33, с. 64). Природа як предмет П. розглядається в нерозривній єдності з діяльністю людини. Завданням П. є пізнання різних видів матерії, що рухається, вивчення взаємопов'язаних закономірностей об'єктивно існуючого матеріального світу з метою використання сил природи в інтересах людини (див. *Виробництво матеріальне*). П. досліджує сутність явищ природи, їхні закони й на цій основі передбачає і створює нові явища, а також розкриває можливість практичного використання пізнаних законів. П. розвивається еволюц. (див. *Еволюція*) і революц. шляхами. При революц. шляху відбувається докорінна ломка панівних теор. основ П. й загострюється класова боротьба навколо його матеріалістичного змісту. В П. можна виділити теоретичну, експериментальну й виробничо-прикладну сторони, тісно пов'язані між собою.

З теор. функцією П. нерозривна світоглядна функція, спрямована на вироблення природничонаук. картини світу, що спростовує ідеалістичні й реліг. погляди на природу. П. тісно пов'язане з матеріалістичною філософією. Обгрунтовуючи важливість союзу природознавців і філософів, В. І. Ленін писав: «Без цього визначні природодослідники так само часто, як до цього часу, будуть безпорадні в своїх філософських висновках і узагальненнях. Бо природознавство прогресує так швидко, переживає період такої глибокої революційної ломки в усіх галузях, що без філософських висновків природознавству не обійтися ні в якому разі» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 45, с. 28). Зв'язок з виробництвом через *техніку*, з *ідеологією* — через *філософію* достатньою мірою відображає найсуттєвіші соціальні зв'язки П. Ідеологія, проникаючи в П. через світоглядні проблеми, перетворює його на арену запеклої ідеологічної боротьби. Через усю історію П. проходить боротьба *матеріалізму* проти *ідеалізму*, *діалектики* проти *метафізики*, наук. світогляду проти псевдонаукового та релігії. Зародки знань про природу виникли в старод. *натурфілософії* й характеризувалися безпосереднім спогляданням явищ природи. За середньовіччя П. перебувало під впливом *теології*, проте в цей період виник експериментальний метод дослідження природи, значного розвитку досягли природничі науки. Революц. актом, яким П. заявило про свою самостійність у наук. пізнанні природи, стало створення М. *Коперником* учення про *геліоцентричну систему світу*. Дальший прогрес П. пов'язаний з розвитком капіталістичних відносин. У 16—18 ст. П. нагромадило великий фактичний матеріал у різних галузях знань. Великими теор. узагальненнями 19 ст., які відіграли роль природничонаук. обгрунтувань *діалектичного матеріалізму*, були *збереження закони*, *клітинна теорія* будови живих організмів, *еволюційне вчення* Ч. Дарвіна. Потім настали відкриття, які повніше розкривали діалектику природи: створення теорії хім. будови органічних сполук (О. М. *Бутлеров*), періодичної системи елементів (Д. І. *Менделєєв*), основ наук. фізіології (І. М. *Сєченов*), електромагн. теорії світла (Дж. К. *Максвелл*). Але, здійснюючи відкриття, які об'єктивно підтверджували діалектику розвитку природи, природодослідники продовжували мислити метафізично. «Новітня революція» в П., здійснена на рубежі 19 і 20 ст. гол. чин у фізиці (відкриття електромагн. хвиль Г. Р. Герцом, короткохвильового електромагн. випромінювання В. К. *Рентгеном*, електрона Дж. П. *Томсоном*, впровадження ідеї кванта М. *Планком*, створення *відносності теорії* А. *Ейнштейном*, відкриття радіоактивного розпаду Е. *Резерфордом* і Ф. *Содді*, винайдення радіо О. С. *Поповим* тощо), привела до краху попередніх метафіз. уявлень про матерію й її будову, властивості, форми руху тощо. Але в умовах ідейної реакції в період імперіалізму революцію в П. використали ідеалісти для наступу на матеріалізм (див., зокрема, «*Фізичний*» *ідеалізм*). Виходячи з марксистського принципу *партійності*, В. І. Ленін глибоко і всебічно розглянув зміст «новітньої революції» в П., розкрив сутність кризи, що виникла тоді в фізиці й проявилася в «ломці старих законів і основних принципів, у відкиданні об'єктивної реальності поза свідомістю, тобто в заміні матеріалізму ідеалізмом і агностицизмом» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 252), і вказав шляхи справді наукового діалектико-матеріалістичного підходу до пояснення нових фундаментальних відкриттів у П. Досягнення П. у 20 ст. перевершили все досягнуте за всю попередню історію *науки*. Велетенським стрибком у пізнанні природи стало вивчення й практичне використання процесів, які відбуваються в світі атомів (оволодіння *атомною енергією* внаслідок відкриття поділу *ядра*, зародження *обчислювальної техніки*, *кібернетики*); дослідження далеких об'єктів Всесвіту і вихід людини в ближній Космос (див. *Космонавтика*). *Квантова механіка* як фундаментальна теорія, яка виражає принцип дії об'єктивних явищ атомного масштабу, стала базою розвитку багатьох природничих наук, придатною для опису квантових явищ у макромасштабах (напр., *лазер*, *надпровідність*). Якщо в центрі сучас. П. до середини 20 ст. стояла *фізика*, яка стимулювала розвиток ін. галузей П., то нині поряд з нею лідирує група природничих наук: *біологія* (особливо *генетика*, *молекулярна біологія*), *хімія* (особливо макрохімія, хімія *полімерів*); в *астрономії* відбувається революція, яка дає змогу експериментально дослідити Космос (див. *Космогонія*, *Космологія*). Значним завоюванням П. є практичне використання атомної енергії. Величезного значення набули проблеми *екології*, *охорони навколишнього середовища*. Зростаюча роль П. з особливою силою проявляється в умовах *науково-технічної революції*. Досягнення сучас. П. є основою *науково-технічного прогресу*, необхідною умовою соціального прогресу, оскільки успішне застосування їх стало вирішальним фактором розвитку продуктивних сил суспільства. Наочно продемонстровано невичерпність матерії та її властивостей. Лише в СРСР щороку створюється штучним шляхом понад 4 тис. речовин, значна частина яких використовується у виробництві. Характерною ознакою сучас. П., як і науки взагалі, є перетворення його на безпосередню продуктивну силу. Сучас. П. дедалі більшою мірою розкриває єдність усіх видів матерії, яка рухається, через їхню взаємоперетворюваність, що є доказом матеріальної єдності світу. Визнання матерії об'єктивною реальністю є могутньою філос. основою П., відкриває перед ученими величезні перспективи пізнання світу і його закономірностей. У свою чергу, дані П., які показали подільність атома, його невичерпність, мінливість усіх форм матерії, підтверджують ідеї діалектичного матеріалізму. Розвиток П. відбувається в умовах загострення ідеологічної боротьби. Майбутнє людства залежить від розумного використання завоювань П., яке стало не лише продуктивною, а й соціальною силою. Природодослідники СРСР роблять вагомий внесок у збільшення наукового потенціалу миролюбних сил нашої планети, в науково-технічний прогрес.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. — Анти-Дюрінг. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; т. 45. Про значення войовничого матеріалізму; Жмудський О. З. В. І. Ленін і сучасне природознавство. К., 1970; Кедров Б. М. Предмет и взаимосвязь естественных наук. М., 1967; Готт В. С., Тюхтин В. С., Чудинов Э. М. Философские проблемы современного естествознания. М., 1974; Научно-техническая революция и современное естествознание. К., 1978.

О. З. Жмудський.

ПРИРОДОЗНА́ВЦІВ ТОВАРИ́СТВА НА УКРАЇ́НІ — наукові об'єднання, що проводили роботу на Україні в дореволюційний час і в перші роки Радянської влади. Створювались з метою сприяння розвитку вітчизн. науки, зокрема

1

2

3

До ст. **Примаченко М. О.**

1. Квіти у вазі. 1961.
2. Чайка на гнізді. 1965.
3. Галя і козак. 1967. Всі — папір, гуаш.

До ст. **Рушник.** Зразки українських народних рушників. **1.** Полтавський вишитий. 19 ст. **2.** Подільський вишитий. 19 ст. **3.** Дніпропетровський вишитий. 20 ст. **4.** Львівський вишитий. 20 ст. **5.** Київський тканий. 19 ст. **6.** Івано-Франківський тканий. 20 ст. **7.** Волинський тканий. 19 ст. **8.** Кіровоградський вишитий. 20 ст. **9.** Хмельницький тканий. 19 ст. **10.** Сумський (кролевецький) тканий. 20 ст. **11.** Одеський тканий. 20 ст. **12.** Закарпатський вишитий. 20 ст.

вивчення тваринного і рослинного світу, як сучас., так і минулих геол. періодів, корисних копалин, геол. будови окремих районів країни, а також поширення природничо-наукових знань. Т-ва об'єднували зоологів, ботаніків, геологів, палеонтологів, фізіологів, хіміків, видавали періодичні видання (праці, збірники, записки тощо) і монографії. Перші П. т. на У. були організовані при ун-тах: 1869 — Київ. т-во природознавців і Харків. т-во дослідників природи, 1870 — Новоросійське (Одеське) т-во природознавців. Крім т-в природознавців, організованих при ун-тах, на Україні існували: Т-во Подільських природознавців і любителів природи (засноване 1910), Кримське т-во природознавців і любителів природи (1910), Т-во дослідників Волині; на західних землях України працювала математико-природничо-медична секція Наукового т-ва ім. Шевченка. У зв'язку з розширенням мережі наук. установ, диференціацією наук, т-ва 1928—30 були реорганізовані. Тепер представлені філіалами всесоюзних т-в природознавців при АН УРСР та ін. наук. установах (напр., Укр. біохім., Укр. бот., Укр. фізіол., Укр. паразитолог. т-ва). Див. *Українські біологічні товариства* наукові.

ПРИРОДОЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й АН УРСР — науково-дослідна установа, в якій ведеться наукова та навчальна робота в галузі природознавства; міститься у Львові. П. м. було створено на базі приватного музею Дзєдушицьких і природничого відділу Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. Формування його колекційного фонду почалося в період між 1830—40. В 1940 музей включено в систему АН УРСР. До складу П. м. входять відділ наук. фондів і експозиції з лабораторіями зоології та ботаніки, а також спеціалізована бібліотека. В фондах П. м. зберігаються понад 300 тис. оригінальних зразків. В експозиційних залах представлено 9 тис. експонатів і розміщено експозиції «Розвиток органічного світу», «Тваринний і рослинний світ України», «Походження людини». В П. м. ведеться робота з вивчення видової різноманітності та екології окремих груп флори і фауни західних областей УРСР, а також наук. опрацювання, поповнення і зберігання фондів, пропаганда природничих знань на основі наук. досліджень і експозицій. *М. І. Сергієнко.*

ПРИРОДОКОРИСТУВА́ННЯ — система заходів по освоєнню, використанню, перетворенню, відновленню та охороні *природних умов* і *природних ресурсів*. П.— частина заг. проблеми взаємодії природи і суспільства. На досоціалістичних етапах розвитку суспільства використання природних ресурсів мало, як правило, споживчий напрям, особливо по-хижацьки їх експлуатують за капіталізму. За соціалізму створено можливості і здійснюються заходи по *раціональному природокористуванню*. В умовах *науково-технічної революції* взаємодія між природою і суспільством значно ускладнилася у зв'язку з розвитком техніки, пром. виробництва і зрослими на цій основі масштабами та інтенсивністю впливу людства на природу, а також у зв'язку зі збільшенням потреб суспільства в природних ресурсах, у знаннях закономірностей розвитку природи, структури динаміки *географічної оболонки*. Крім заг. аспектів П., розрізняють також галузеві види його: землекористування, водокористування, лісокористування, використання *мінеральних ресурсів*, а також комплексно-тер. (регіональне) П., що розглядає глобальні, міждержавні, держ., респ. та локальні проблеми. Інтенсивність, характер і напрям використання природних умов і ресурсів мають важливе значення для багатьох галузей промсті (гірничодобувної, металург., хім., енерг., харч.), с.-г. виробництва, буд-ва, транспорту та охорони здоров'я. XXVI з'їзд КПРС вказав на необхідність вдосконалення держ. управління і посилення контролю в галузі П. та продовження роботи по створенню й розвитку системи кадастрів природних ресурсів. Проблеми П. досліджують природничі, суспільні, мед., с.-г., технічні та ін. науки. Див. також *Охорона природи, Перетворення природного середовища.*

Літ.: Анучин В. А. Основы природопользования. М., 1978; Вопросы географии, сб. 108. Природопользование М., 1978; Генсирук С. А. Рациональное природопользование. М., 1979.

О. М. Маринич.

ПРИРОДООХОРО́ННИЙ КО́МПЛЕКС — регіон, в якому на основі еколого-екон. планування створено багатофункціональні системи для збереження природного балансу, рівноваги між розвитком г-ва і оптимальним станом оточуючого людину природного середовища. Системно-екологічна рівновага створює сприятливі умови використання *природних ресурсів* для потреб нар. г-ва, а багатофункціональна природоохоронна система забезпечує здорове природне середовище населених місць і рекреаційні (див. *Рекреаційна територія*) потреби їх мешканців. Системно-екологічна рівновага досягається на основі оптимального управління природно-екологічними системами (див. *Екосистема*), яке можливе лише в умовах планового соціалістичного г-ва. В СРСР намічено комплексні програми щодо *охорони природи* великих регіонів, напр. о. Байкал (1969), басейнів Чорного і Азовського морів, Сіверського Дінця (1976) та інші.

О. К. Ющенко.

ПРИСАДИ́БНЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВА́ННЯ — в СРСР користування присадибними земельними ділянками, умови і порядок якого регулюються законом; один з видів *землекористування*. Конституція СРСР (ст. 13), конституції союзних (в УРСР — ст. 13 Конституції УРСР) і авт. республік визначають, що в *користуванні* громадян можуть бути ділянки землі, які надаються для ведення підсобного г-ва (включаючи утримання худоби і птиці), садівництва та городництва, а також для індивідуального житл. будівництва. Громадяни зобов'язані раціонально використовувати надані їм зем. ділянки. Д-ва і колгоспи сприяють громадянам у веденні підсобного г-ва. На ефективніше використання присадибних земель, виходячи з конституційних положень, спрямовані постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14.IX 1977 та 8.I 1981 (на їхній основі в УРСР — постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 28.X 1977 та 10.III 1981). XXVI з'їзд КПРС підкреслив необхідність використання можливостей особистих підсобних господарств, які можуть бути істотною підмогою у виробництві м'яса, молока та деяких ін. продуктів. Цим питанням приділено увагу в прийнятій Травневим пленумом ЦК КПРС 1982 *Продовольчій програмі СРСР*. П. з. переважно є вторинним землекористуванням (зем. ділянки одержано від ін. землекористувачів — колгоспів, радгоспів, тощо). Відповідно до ст. 42 *Примірного Статуту колгоспу* сім'ї колгоспника (*колгоспному двору*) надається в користування присадибна ділянка землі в розмірі до 0,5 га, включаючи землю, зайняту будівлями, а на поливних землях — до 0,20 га. Ділянка надається за рішенням заг. зборів членів колгоспу, розміри її встановлюються, виходячи з кількості членів двору та їхньої трудової участі в громад. г-ві колгоспу. При вибутті з колгоспу всіх членів колг. двору присадибна зем. ділянка зменшується до розмірів, установлених для не членів колгоспу. Право на П. з. зберігається за припиненням трудових зв'язків з поважних причин (обрання на виборну посаду, непрацездатність внаслідок старості або інвалідності тощо). В УРСР відповідно до ст. 77 *Земельного кодексу УРСР* присадибні зем. ділянки надають постійним робітникам, службовцям радгоспів та ін.-держ. с.-г. підприємств, установ і орг-цій, а також учителям, лікарям та ін. спеціалістам, які працюють і проживають у сільс. місцевості. При наявності вільних присадибних земель у колгоспах, радгоспах та ін. держ. орг-ціях їх можна надавати й ін. робітникам, службовцям, пенсіонерам та інвалідам, які проживають у сільс. місцевості. Ці ділянки надаються постійним працівникам радгоспів і лісових господарств у розмірах не більше за 0,40 га, а на поливних землях і в радгоспах Пд. берега Криму — не більше за 0,15 га. Як правило, при звільненні з роботи розміри зем. ділянок зменшуються до 0,15 га, а на поливних землях — до 0,08 га; при переході на пенсію, а також за сім'ями осіб, які призвані на лійсну військ. службу, або поїхали вчитися,— зберігаються в попередніх розмірах на строк перебування на службі або навчанні. П. з. має твердо визначений законом цільовий характер. Присадибні ділянки не можна передавати ін. особам, обробляти з застосуванням найманої праці. Контроль за додержанням норм П. з. закон покладає на селищні і сільські *Ради народних депутатів* та їхні виконкоми. *І. С. Шапоренко.*

М. С. Присєкін. Балтійські атланти. Фрагмент. 1968.

ПРИСАДИ́БНИЙ ЗЕМЕ́ЛЬНИЙ ФОНД — землі колгоспу, радгоспу або ін. державного с.-г. підприємства чи організації, призначені для надання присадибних ділянок у вторинне *землекористування*. Співвідношення між землями громадського (основного) призначення і П. з. ф. г-ва визначено *Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік*. Після надання присадибних ділянок за нормами, передбаченими *Статутом колгоспу* і *Земельним кодексом УРСР*, залишається вільний П. з. ф. Його використовують для осн. виробн. г-ва. В разі недостатнього розміру П. з. ф. для забезпечення колгоспних дворів, робітників і службовців присадибними ділянками площа П. з. ф. може бути збільшена з дозволу виконкому обласної Ради народних депутатів на основі обгрунтованого клопотання г-ва. Див. також *Присадибне землекористування*.

С. І. Кожемякін.

ПРИСЄ́КІН Микола Сергійович (н. 10.XI 1928, с. Часта Дубрава, тепер Липецького р-ну Липец. обл.) — рос. рад. живописець, засл. художник РРФСР (з 1974), засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1953. У 1950 закінчив Моск. худож.-пром. училище ім. М. І. Калініна. В 1954 був прийнятий до Студії військ. художників ім. М. Б. Грекова в Москві. Твори: картини — «Помстимося, синку!» (1958), «Волочаєвські дні» (1966), «Бережіть мир!» (1967), «Подвиг курсантів» (1969), «Мати солдата» (1980). Брав участь у створенні діорам: «Штурм Сапун-гори поблизу Севастополя» (1959), «Форсування річки Великої» (1960, Псков), «Бій повітряного десанту під м. Вязьмою. 1942 рік» (1971, Рязань), «Форсування Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького. 1943 рік» (1974, Переяслав-Хмельницький), «Битва за Київ. 1943 рік» (1980, Нові Петрівці, Київ. обл.), відновленні панорами Ф. Рубо «Бородінська битва» у Москві (1968). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ПРИ́СИСНІ — спільна назва двох класів паразитичних плоских червів: *дигенетичних присиснів* і *моногенетичних присиснів*, яких раніше об'єднували в один клас П., або трематод (Trematodes). П. мають на передньому і задньому кінцях і на черевній стороні тіла органи прикріплення у вигляді присосків (звідси й назва). У П.-ектопаразитів на задньому кінці тіла іноді розміщений особливий присисний диск з присосками й гачками. Раніше помилково вважали, що на дні всіх присосків є ротовий отвір. У зв'язку з цим виникли другі назви дигенетичних П.— двоустки і моногенетичних П.— багатоустки. П. спричинюють небезпечні гельмінтозні хвороби тварин і людини — *трематодози*.

В. П. Коваль.

ПРИСКО́РЕНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — кінознімання з швидкістю (частотою) зміни кадрів, що в кілька разів перевищує стандартну (звичайно 24 кадр/с) швидкість її. Верхня границя швидкості такого кінознімання зумовлюється конструкцією і динамічними характеристиками стрибкового механізму (він забезпечує переривчасте переміщення *кіноплівки*) *кінознімального апарата*. При зніманні профес. кінокамерами з грейферними стрибковими механізмами макс. швидкість становить 360 і 600 кадр/с (відповідно для 35-мм і 16-мм кінокамер); у любительських кінокамерах передбачено можливість знімання з швидкістю до 64—72 кадр/с. Якщо фільм, знятий за методом П. к., демонструвати з стандартною швидкістю кінопроекції, на *кінопроекційному екрані* спостерігається сповільнений рух зображення. Кількісною мірою такого сповільнення є масштаб часу — відношення швидкості кінопроекції до швидкості знімання. Ефект сповільнення руху при демонструванні фільму дає змогу краще розрізняти *фази* спостережуваних процесів. П. к. застосовують при зніманні наук. і ігрових фільмів, спорт. змагань тощо.

ПРИСКО́РЕННЯ — фізична величина, яка характеризує зміну *швидкості* тіла з часом. П. є вектор, величина якого дорівнює границі відношення приросту швидкості Δv до проміжку часу Δt, протягом якого цей приріст відбувся, при необмеженому зменшенні Δt:

$$a = \lim_{\Delta t \to 0} (\Delta v / \Delta t).$$

Напрям П. збігається з напрямом сили, що надає тілові П. За другим *Ньютона законом механіки* П. *матеріальної точки* зв'язане з масою m цієї точки і діючою на неї силою $\vec{F}$ співвідношенням $\vec{ma} = \vec{F}$. Однаковим за величиною і напрямом П. всіх точок тіла буває лише при прямолінійному русі. При криволінійному русі П. можна розкласти на дві складові — тангенціальне і нормальне П., напрямлені відповідно по дотичній до траєкторії точки та по гол. нормалі. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) П. вимірюють у метрах на секунду в квадраті (м/с²).

ПРИСКО́РЕННЯ ВІ́ЛЬНОГО ПАДІ́ННЯ — *прискорення*, якого надає *матеріальній точці* сила тяжіння. Таке прискорення мало б будь-яке тіло при падінні на Землю з невеликої висоти в безповітряному просторі. Вперше числове значення П. в. п. наближено визначив Г. *Галілей*. Величина П. в. п. g залежить від геогр. широти місця, висоти його над рівнем моря та від розподілу мас всередині Землі. Поблизу поверхні Землі для Москви g =9,81578 м/с², Києва — 9,81118 м/с², Одеси — 9,80762 м/с². Стандартне (нормальне) значення П. в. п., прийняте для барометричних розрахунків і при побудові систем одиниць, дорівнює 9,80665 м/с². Див. також *Гравіметрія*.

ПРИСКО́РЮВАЧІ ЗАРЯ́ДЖЕНИХ ЧАСТИ́НОК — установки для одержання напрямлених пучків заряджених частинок (*електронів*, *протонів* і т. д., *іонів* та *атомних ядер*) з енергією від сотень кеВ до тисяч ГеВ. Застосовують при дослідженнях з фізики елементарних частинок, ядерної фізики, фізики твердого тіла, а також при розв'язуванні прикладних задач у пром-сті, с. г., медицині. В П. з. ч. прискорення частинок здійснюється за рахунок їхньої взаємодії з зовн. електр. полем. Для забезпечення стійкості руху частинок і фокусування пучків широко застосовують електромагніти, в т. ч. з надпровідними обмотками (див. *Надпровідність*). Прискорення відбувається в вакуумі при тиску 10^{-4}—10^{-6} Па. Залежно від форми траєкторій руху прискорюваних частинок, розрізняють *лінійні прискорювачі*, в яких ці траєкторії близькі до прямих ліній, та *циклічні прискорювачі*, в яких частинка під дією поперечного магн. поля рухається по траєкторії, що являє собою замкнену криву, систему кіл з спільною дотичною або спіраль. За характером прискорюючого поля П. з. ч. поділяють на високовольтні, індукційні та резонансні. У високовольтних П. з. ч. прискорення частинок здійснюється в електростатичному полі прискорюючої системи, що являє собою вакуумну трубку, на два крайні електроди якої подається напруга від високовольтного джерела (напр., *Ван де Граафа генератора*). В т. з. перезарядних прискорювачах (тандемах) високовольтна напруга використовується двічі. Спочатку різницю потенціалів проходять негативно заряджені іони. Після цього вони перезаряджаються (перетворюються на позитивно заряджені) і, продовжуючи рухатись прямолінійно, знову прискорюються тим самим генератором напруги. В індукційних П. з. ч. прискорення частинок здійснюється полем електр. *індукції*. До таких П. з. ч. належить циклічний прискорювач *бетатрон*, в якому прискорювані електрони утримуються магн. полем на коловій орбіті, а прискорення відбувається під дією вихрового електр. поля, створеного центральним змінним магн. потоком. Існують і лінійні індукційні прискорювачі електронів та іонів, у яких частинки рухаються вздовж прямолінійної осі, а ерс індукції створюється при зміні кільцеподібного магн. поля. В резонансних П. з. ч. прискорення частинок здійснюється високочастотним електр. полем, при цьому частинка рухається в резонанс зі зміною поля. Резонансні П. з. ч. можуть бути як циклічними, так і лінійними. В циклічних резонансних П. з. ч. частинка, багато разів проходячи через прискорюючий проміжок, може одержати велику енергію навіть при порівняно невеликій напрузі на ньому. До таких прискорювачів належать *мікротрон*, *циклотрон*, *фазотрон*, *синхротрон* та *синхрофазотрон*. Для ефективнішого використання П. з. ч. застосовують нагромаджувачі та *прискорювачі на зустрічних пучках*. Ведуться пошуки нових, не традиційних методів прискорення частинок. Найперспективнішим з них є т. з. колективний метод, при якому прискорююче поле створюється не зовн. радіотех. засобами, а за допомогою ін. групи заряджених частинок (електронного пучка, електронного кільця, плазмової хвилі).

Історично першим типом П. з. ч. був високовольтний прискорювач (1931, Р. Ван де Грааф; 1932, Дж. *Кокрофт* і Е. *Уолтон*). Великий внесок у розвиток фізики і техніки П. з. ч. зробили рад. вчені В. Й. *Векслер*, Г. І. *Будкер* і О. М. *Скринський*. На Україні велике значення для розвитку прискорювальної техніки мали праці А. К. *Вальтера*, О. І. *Лейпунського*, К. Д. *Синельникова* та ін.

Літ.: Комар Е. Г. Основы ускорительной техники. М., 1975; Арцимович Л. А., Лукьянов С. Ю. Движение заряженных частиц в электрических и магнитных полях. М., 1978; Саранцев В. П., Перельштейн Э. А. Коллективное ускорение ионов электронными кольцами. М., 1979. *О. Ф. Ліньов.*

ПРИСКО́РЮВАЧІ НА ЗУСТРІ́ЧНИХ ПУЧКА́Х — установки, в яких здійснюється зіткнення зустрічних пучків заряджених частинок, прискорених електричним полем до високих енергій (див. *Прискорювачі заряджених частинок*). Найбільшого поширення набули прискорювачі на електрон-електронних, електрон-позитронних та протон-протонних пучках. При використанні звичайних прискорювачів заряджених частинок взаємодію частинок в них вивчають у лабораторній системі відліку, розглядаючи зіткнення прискорених частинок з частинками нерухомої мішені. При цьому, за законом збереження *імпульсу*, більша частина енергії налітаючої частинки йде на переміщення *центра мас* системи взаємодіючих частинок, тобто на надання їм кінетичної енергії. При роботі ж на зустрічних пучках центр мас залишається нерухомим, і практично вся енергія частинок іде на ефективну, «корисну» взаємодію, напр. на народження нових елементарних частинок. Для двох однакових частинок з масами спокою m_0, одна з яких нерухома в лабораторній системі відліку, а друга налітає на неї з швидкістю, близькою до швидкості світла c, енергія $E_{цм}$ в системі центра мас («корисна» енергія) визначається співвідношенням: $E^2_{цм} = 2E_л E_0$, де $E_л$ — енергія рухомої частинки в лабораторній системі, $E_0 = m_0c^2$. Розрахунок показує, що, напр., протони з енергією 25 ГеВ при взаємодії з нерухомою мішенню дають ефективну енергію лише бл. 7 ГеВ, тоді як при роботі на зустрічних пучках вона зростає до 50 ГеВ. Осн. елементом П. на з. п. є кільцевий накопичувач — вміщена в магн. поле кільцеподібна вакуумна камера, в якій до процесу співудару відбувається накопичування відповідних заряджених частинок. У накопичувальне кільце надходять попередньо прискорені частинки від *синхрофазотронів* або *лінійних прискорювачів*. Залежно від знака електр. заряду частинок, що співударяються, П. на з. п. може мати один (напр., для електронів) або два (напр., для електронів і позитронів) накопичувачі. В сучас. П. на з. п. енергія електронів досягає 20 ГеВ, протонів — 1000 ГеВ. Застосовують при проведенні експериментів з фізики елементарних частинок.

О. Ф. Ліньов.

ПРИСЛІ́ВНИК — частина мови, що виражає ознаку дії, стану, якості, а також різні обставини, за яких відбувається дія. Морфологічною ознакою П. є невідмінюваність. П. утворюються від різних частин мови. За значенням поділяються на дві осн. групи — означальні та обставинні. Означальними є П. якісні (добре, тихо), кількісні, або міри (багато, втроє), способу дії (вголос, гуртом, по-нашому). До обставинних належать П. часу (вранці, тепер), місця (там, близько), причини (згарячу, зопалу), мети (навмисне, наперекір). У реченні П. пов'язуються найчастіше з дієсловами, прикметниками та ін. П., рідше — з іменниками зв'язком *прилягання*. Виступають у функції якісного *означення* або *обставини* (Річку швидко перейшли вбрід). Окремо виділяється група предикативних П., які виступають у функції головного члена безособових речень (можна, треба, пора).

І. К. Кучеренко.

ПРИСЛІ́В'Я — один із видів усної *народної творчості*; стислий, влучний образний вислів. За характером П. близькі до нар. *приказок* (але відзначаються більшою смисловою завершеністю, повчальністю й відносною самостійністю), а також до *крилатих слів*. П. узагальнюють різноманітний досвід народу і відзначаються широчінню тематики, універсальністю охоплення явищ дійсності (напр., «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»). Для багатьох П. характерні метафоричність, алегоричність образу, двоплановість композиції, прозорість висновку. Чимало П. походить з нар. казок, байок, бувальщин, анекдотів, пісень. П. часто використовують у розмовній мові, в худож. л-рі й публіцистиці. Перші записи укр. П. належать до 17 ст. Найзначніші публікації здійснено в 19 ст. (М. Номис, М. Закревський, П. Чубинський, І. Франко, Б. Грінченко та ін.). Див. також *Приповідка*.

Видання: Українські народні прислів'я та приказки. К., 1961.
Літ.: Українська народна поетична творчість. т. 1. К., 1958.

І. П. Березовський.

ПРИ́СМЕРКИ, сутінки — оптичне явище поступового переходу від денного світла до нічної темряви і навпаки. Зумовлюються тим, що внаслідок кулястості Землі сонячні промені освітлюють високі шари земної *атмосфери* після того, як для земної поверхні сонце зайде, або перед його сходом. У практиці розрізняють три періоди П. Громадянські (цивільні) П. (зниження Сонця під горизонт не перевищує 7°), коли світла ще досить для праці надворі і міський транспорт працює без штучного освітлення; навігаційні П. (від 7 до 12°), коли світла досить для орієнтування судна за предметами на березі; астрономічні П. (від 12 до 18°), коли біля земної поверхні вже зовсім темно, але освітленість неба заважає астр. спостереженням слабких світил. Тривалість П. залежить від геогр. широти (на екваторі вони найкоротші) та від схилення Сонця. На Пн. від 59,5° пн. ш. та на Пд. від 59,5° пд. ш. поблизу часу літнього *сонцестояння* цілу ніч тривають громадянські П. Це явище дістало назву *білих ночей*.

ПРИ́СПІВ, рефрен — частина *пісні*, що повторюється в кінці кожного *куплета* (іноді двічі), переважно з незмінним текстом. Найчастіше за сольним *заспівом* йде хоровий П., відмінний щодо ритму і темпу від попереднього викладу. На П. нерідко припадає осн. смислове навантаження твору (масові та революц. пісні). У фольклорі П.— словоутворення або вокалізація окремих складів, що вводяться понад міру вірша і повторюються у відповідних місцях («щедрий вечір, добрий вечір», «ружа, біла лелія», «шіді річка дана»).

О. А. Правдюк.

ПРИ́СПІВКИ — коротенькі переважно гумористичні нар. пісеньки, близькі до *частівок* та *коломийок*. Поширені в укр., рос. та білорус. *народній творчості*. П. супроводять весілля, молодіжні гуляння, календарні свята, вечорниці, толоку тощо. Розрізняють П. вуличні, застольні, до танцю. Специфічними особливостями П. є монострофічність, лаконізм, динамічність. Образи П. нерідко гіперболізовані, шаржовані.

Літ.: Танцювальні пісні. К., 1972.

О. А. Правдюк.

ПРИ́СТАНЬ — ділянка берега річки (озера) і прилегла водна площа, обладнані для стоянки й обслуговування суден, посадки—висадки пасажирів, виконання перевантажувальних та ін. операцій; річковий *порт* з *вантажооборотом* до 50 тис. т на рік. П. має звичайно один або два *причали*.

ПРИСТИПО́МА, буркотун (Pomadasys) — рід риб род. помадазієвих, або риб-буркотунів. Довж. тіла до 60 см і більше. Забарвлення різноманітне — від сріблястого чи оливкового до темного; іноді з дрібними темними крапинками, плямочками, поздовжніми чи поперечними смугами. Живе у прибережних шельфових ділянках з замуленим дном і каламутною водою. Живиться бентичними безхребетними (червами, молюсками, ракоподібними), рідше дрібною рибою. Існує багато видів, поширених у теплих водах Атлантичного, Індійського і Тихого океанів, з них найвідоміші: П. сріблясta (P. argenteus), буркотун плямистий (P. hasta), П. каштанова (P. incisus). Об'єкт спортивного і промисл. лову.

Ю. В. Мовчан.

ПРИ́СТРАСТІ — вид *почуттів* людини, що відзначаються великою стійкістю, інтенсивністю й цілеспрямованістю. Як внутр. спонука П. може істотно впливати на діяльність і поведінку людини. Вони виявляються в розумовій діяльності і практичних діях особистості. В структурі П. переплітаються емоційні та вольові компоненти *психіки*. П. бувають позитивні й негативні.

ПРИ́СУДОК — головний член двоскладного речення, який виражає предикативну ознаку (дію, стан, якість чи властивість) її носія, названого другим гол. членом — *підметом*. П. пов'язаний з підметом предикативним зв'язком і ви-

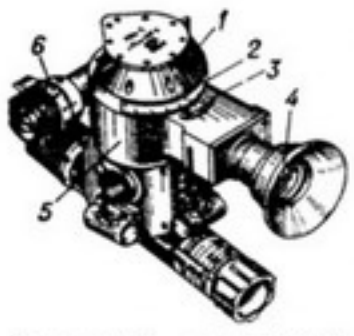
Пристипома каштанова.

А. Ф. Прихотько.

А. Прихильний. Я Боні. Костьол св Лазаря у Львові. 1620—40.

Оптичний панорамний приціл ПП1-2:
1 — корпус відбивної призми; *2* — шкала кутоміра; *3* — покажчик; *4* — окуляр (частина оптичної системи); *5* — корпус панорами; *6* — кільце з точною шкалою кутоміра.

ступає як компонент предикативного центру речення. В двоскладних реченнях П. є носієм *предикативності*. Між підметом і П. часто відбувається координація — повне або часткове уподібнення словоформ. За структурою П. бувають прості й складені. Прості дієслівні П. виражаються дієсловами дійсного, умовного й наказового способу («Свище завірюха», «Тебе я слухала б довіку», «Берімось до роботи»). Складені П., залежно від форми вираження, бувають дієслівні й іменні. Дієслівні складені П. утворюються з допоміжного дієслова та інфінітива ін. дієслова, що передає основну дію чи стан («Зоря починала займатись»). Іменні П. складаються з дієслова-зв'язки (в теперішньому часі вона звичайно опускається) та іменної частини, вираженої іменником, прикметником, числівником або займенником («Ніч була місячна», «Наша ціль — людське щастя і воля»). *Ф. П. Медведев.*

ПРИСЯ́ГА — офіційна урочиста обіцянка додержувати певних зобов'язань, зокрема, на підтвердження правдивості свідчень, вірності тій чи іншій справі, діяти відповідно до *конституції* тощо. Див. також *Присяга військова*.

ПРИСЯ́ГА ВІЙСЬКО́ВА — урочиста клятва, що її дає кожний громадянин, вступаючи до лав збройних сил. Існує в більшості держав.

В СРСР П. в.— клятва на вірність рад. народові і соціалістичній Батьківщині, в готовності військовослужбовця чесно і сумлінно виконувати свій військ. обов'язок щодо захисту Вітчизни. Молоді солдати та матроси приймають П. в. після проходження початкової підготовки. але не пізніше як через 1.5 місяця з дня прибуття у військову частину. Прийнята присяга є для військовослужбовця законом. Уперше в Рад. країні текст П. в. було затверджено ВЦВК 1918. Сучасний текст П. в. затверджений Указом Президії Верховної Ради СРСР 23.VIII 1960; 16.X 1980 в нього було внесено зміни й додатки. Діюче тепер Положення про порядок прийняття П. в. затверджено Президією Верховної Ради СРСР 30.VII 1975.

ПРИСЯ́ЖНІ ЗАСІДА́ТЕЛІ — в буржуазному суді особи, що залучаються до участі в розгляді кримінальної справи і, як правило, розв'язують питання про винність чи невинність підсудного — виносять т. з. *вердикт*. Утворюють окрему від професійних суддів колегію присяжних (в Італії, Франції, ФРН судді і П. з. становлять єдину колегію). П. з. добирають або призначають з додержанням ряду цензів (майнового, осілості, грамотності тощо), як правило, з представників заможних кіл населення. В дореволюційній Росії інститут П. з. існував з 1864.

ПРИТИРА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — те саме, що й *доводочний верстат*.

ПРИТО́КА — річка, що впадає в іншу річку. Залежно від того, впадає П. в гол. річку чи в її притоки, розрізняють П. різних порядків — 1-го, 2-го тощо (див. *Річкова система*). П. наз. також річки, що впадають в озера або ін. водойми.

ПРИ́ТЧА — оповідний твір повчально-алегоричного змісту, основними рисами схожий на *байку*. П. притаманна яскраво виражена мораль, якій цілком підкорена фабула твору і характери персонажів. Багато П. є в бібл. творах, збірках «*Пчела*» та *Ізмарагди*, перекладному романі «Варлаам і Йоасаф», проповідях *Кирила Туровського* (12 ст.). Ці П. в новому освітленні використовували письменники й художники пізнішого часу. На тему євангельської «Притчі про блудного сина» Т. Шевченко створив серію малюнків. Нову інтерпретацію старолавньої П. дав І. Франко у зб. віршів «Мій Ізмарагд».

В. П. Колосова.

ПРИХИ́ЛЬНИЙ Амвросій (р. н. невід. — 1641) — укр. архітектор. За походженням італієць. У 1592 дістав право городянина м. Львова. У львів. цеху будівничих з 1591 багато разів обирався цехмайстром. У 1588 був підмайстром у П. *Барбона*. Разом з П. *Римлянином* та В. *Купиносом* будував Успенську церкву у Львові (1591—1629), брав участь у спорудженні будинків Львів. братства. Після смерті П. Римлянина закінчував будівництво Львів. костьолу бернардинців (1630). Споруди: житл. будинок (тепер вул. Фрунзе № 34), костьол св. Лазаря у Львові (у співавт. з Я. Боні). Брав участь у буд-ві замку Острозьких у Старому Селі (тепер село Пустомитівського р-ну Львів. обл.). Працював у Жовкві (тепер м. Нестеров Львів. обл.), де будував міський костьол (1605) з дзвіницею-баштою. У творах П. риси архітектури італ. *Відродження* поєднуються з місцевими архітектурними мотивами.

Г. Н. Логвин.

ПРИХО́ВАНА ТЕПЛОТА́ — кількість теплоти, яку необхідно підвести до речовини (або відвести від неї) при *фазовому переході* 1-го роду (*кипінні, плавленні, кристалізації, сублімації* тощо). Розрізняють питому та мольну П. т., віднесені відповідно до 1 кг і 1 *моля* речовини.

ПРИХО́ВАНЕ ФОТОГРАФІ́ЧНЕ ЗОБРА́ЖЕННЯ, латентне зображення — невидиме зображення, яке виникає у світлочутливому шарі *фотографічних матеріалів* під діянням світла. Якщо світлочутливий шар фотоматеріалу містить *галогеніди* срібла, поява П. ф. з. спричинюється фотохім. реакцією розкладу цих галогенідів (див. *Фотоліз*) з утворенням локальних груп атомів срібла (центрів прихованого зображення). Вдаючись до *проявлення фотографічного*, П. ф. з. перетворюють на видиме. Несвоєчасне проявлення призводить до самочинного часткового або повного руйнування прихованого зображення. Якщо у світлочутливому шарі фотоматеріалів немає галогенідів срібла, П. ф. з. виникає в процесі інших явищ, наприклад фотоелектричних (див. *Електрофотографія*), розкладу діазосполук (див. *Діазокопіювання*).

ПРИХО́ВУЮЧЕ ЗАБА́РВЛЕННЯ ТВАРИ́Н — форма захисного *забарвлення тварин*, основана на ефекті протитіні, завдяки якому вони стають менш помітними.

ПРИХОДСЬКІ́ УЧИ́ЛИЩА — один з типів початкової школи в царській Росії. Див. *Парафіяльні школи*.

ПРИХО́ДЬКО Микола Тарасович (22.V 1920, м. Здолбунів, тепер Ровен. обл.— 22.II 1943) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1939. Влітку 1942 в складі розвідувальної групи був висаджений на Ровенщині. П. був зв'язковим між розвідувальною групою М. І. *Кузнецова* і партизанським з'єднанням Д. М. *Медведєва*. Під час виконання завдання по дорозі на м. Ровно був затриманий нім. патрулем. Загинув у нерівному бою (останню кулю залишив для себе). В 1945 в м. Здолбунові П. встановлено пам'ятник.

ПРИХОДЬКО́ВА Єлизавета Костянтинівна [7 (19).VIII 1892, Харків — 12.VIII 1975, там же] — укр. рад. фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1950. Закінчила Жіночий мед. ін-т у Харкові (1918), при якому і залишилася працювати; з 1921 — у Харків. мед. ін-ті (з 1935 — професор, з 1946 — зав. кафедрою); одночасно з 1919—48 працювала в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної ендокринології. Праці П. присвячені нормальній фізіології. П. вивчала дію екстрактів органів, тканин, залоз внутр. секреції на організм, адаптаційно-трофічну роль симпатичної нервової системи, стимулюючу дію *ацетилхоліну* в секреторному процесі тощо. Нагороджена орденом Леніна.

ПРИХО́ТЬКО Антоніна Федорівна [н. 13 (26).IV 1906,П'ятигорськ] — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1976). Закінчила Ленінгр. політех. ін-т (1930). В 1930—41 працювала у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (Харків), 1941—44 — в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР, з 1944 — зав. відділом Ін-ту фізики АН УРСР (1965—70 — директор). Осн. наук. праці — з низькотемпературної спектроскопії твердого тіла і оптики молекулярних кристалів. Зокрема, встановила осн. закономірності поглинання і випромінювання світла органічними кристалами і виконала перші низькотемпературні вимірювання нормальної та аномальної дисперсії світла в них; експериментально виявила і дослідила *екситони* в мол. кристалах; виконала широкі дослідження кріокристалів, які привели до відкриття бі- та поліекситонів. Нагороджена двома орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1966. Держ. премія УРСР, 1977.

ПРИЦІ́ЛИ — пристрої, призначені для наведення зброї на ціль; можуть також застосовуватися для спостереження за полем бою та для вибору цілі. Вид зброї визначає схему побудови П., його осн. тех. характеристики і фіз. принципи

візування цілі. П. в своєму розвитку пройшли стадії від найпростіших мех. пристроїв до складних комплексів, які забезпечують автом. прицілювання по швидкорухомих цілях та виявлення їх. Першим найпростішим прицільним приладом на поч. 15 ст. була т. з. прицільна лінія на зовн. поверхні ствола гармати. Сучас. П. класифікуються: за належністю до зброї — на артилерійські (мінометні, зенітні), авіаційні, стрілецькі, танкові, ракетних комплексів та ін.; за принципом дії — на механічні, оптичні (в т. ч. інфрачервоні), телевізійні, лазерні, радіолокаційні, за ступенем участі людини в прицілюванні — на автоматичні, напівавтоматичні та неавтоматичні.

ПРИЧА́Л — сукупність споруд і пристроїв для стоянки і обслуговування суден, посадки і висадки пасажирів, вантажних та ін. операцій. Розрізняють П. (мал.): пасажирські, вантажні, судноремонтні, військові та ін. призначення; стаціонарні і плавучі. П., що розміщені на акваторії *порту* і призначені для якірної стоянки суден, наз. рейдовими. До складу П. залежно від призначення входять *причальні споруди*, перевантажувальні пристрої і механізми, під'їзні залізничні колії й автомоб. шляхи, склади, приміщення для білетних кас тощо. Сукупність П. утворює причальну лінію, або причальний фронт порту.

ПРИЧА́ЛЬНІ СПОРУ́ДИ — гідротехнічні споруди, що забезпечують зручний підхід і причалювання суден. Зводять їх у *портах* при створенні *причалів*. До П. с. належать портові *набережні* і *пірси*, обладнані причальними (швартовими) тумбами, металевими кільцями (римами), відбійними пристосуваннями тощо. Вибір типу і конструкції П. с. зумовлюється експлуатаційними вимогами, т. з. гарантованими глибинами біля причалів (у мор. портах — до 25 м), гідрологічними умовами, властивостями грунту основи і способом виконання робіт.

ПРИЧАЩА́ННЯ — одне з *таїнств* у *християнстві*. Див. *Євхаристія*.

ПРИЧЕ́ПОВІ, причепи (Echeneidae) — родина риб ряду *окунеподібних*. Іноді П. виділяють у самостійний ряд. Тіло довж. 30—90 см, низьке, веретеновидне. Плавальний міхур відсутній. На голові є присоска (видозмінений спинний плавець), за допомогою якої П. прикріплюються до водяних хребетних (акул, черепах, китів) і пасивно переміщуються на значні відстані, хоча П. здатні також до активного плавання; молодь веде вільний спосіб життя і починає прикріплюватися при досягненні довж. тіла 4—8 см. Відомо 7 видів (3—7 родів), поширених у тропіч. і субтропіч. морях. В СРСР (поблизу берегів Пд. Примор'я) — 2 види: причепа звичайна (Echeneis naucrates) та ремора акуляча (Remora remora). П. мають невелике значення у місцевому промислі (м'ясо їстівне); іноді їх використовують для лову черепах, риб, навіть дюгонів. Викопні рештки відомі з еоценових відкладів.

Ю. В. Мовчан.

ПРИЧИ́НА І НА́СЛІДОК — філософські категорії. Див. *Причинність*.

ПРИЧИ́ННИЙ ЗВ'ЯЗО́К у п р а в і — об'єктивний зв'язок між дією (бездіяльністю) тієї чи іншої особи і певним наслідком. У рад. праві питання про П. з. постає в разі притягнення особи до відповідальності за шкідливі наслідки її дії або бездіяльності при *правопорушенні*. Якщо закон, забороняючи те чи інше діяння, пов'язує відповідальність за нього з настанням певного шкідливого наслідку, то для притягнення особи, винної (див. *Вина*) у вчиненні цього діяння, до відповідальності треба, крім ін. обставин, встановити і те, що до цього наслідку спричинилися її дії або бездіяльність. В рад. кримінальному праві П. з. є необхідним елементом об'єктивної сторони тих *складів злочину*, які містять вказівку не лише на заборонене діяння, а й на його шкідливий наслідок. Відсутність П. з. між протиправним діянням особи і певним шкідливим наслідком виключає можливість притягнення особи до відповідальності. В цивільному, трудовому, адм. праві обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду також можна покласти лише на особу, діяння якої є причиною цієї шкоди.

Ф. Г. Бурчак.

ПРИЧИ́ННІСТЬ, казуальність — філос. категорія для означення моменту універсальної взаємодії предметів і явищ матеріального світу, який полягає в утворенні або породженні одними предметами і явищами (причинами) інших (наслідків). На відміну від *об'єктивного ідеалізму*, що зводить П. до духу, *абсолютної ідеї*, або *суб'єктивного ідеалізму*, який вбачає у П. звичну для людини послідовність відчуттів чи апріорну форму організації досвіду, *діалектичний матеріалізм* вважає, що причинні зв'язки об'єктивні, властиві самим речам. Всупереч *метафізиці*, яка або розриває взаємозв'язок між причиною і наслідком, або заперечує наявність якісної межі між ними, діалектичний матеріалізм розкриває як тотожність причини і наслідку, так і їхню відмінність. П. належить до суттєвих визначень предмета. Для її пізнання необхідно застосувати апарат логічного мислення. Глибина і достовірність відображення об'єктивної П. залежить від рівня розвитку суспільно-істор. *практики*. В послідовності розвитку елементів, що становлять зміст категорії П., відображується не лише багатогранність об'єктивних причинних зв'язків, а й історія заглиблення людства в їхню сутність. Відповідно до багатоманітності формоутворень матеріального світу та їхніх структур причинні зв'язки мають різноманітний характер і не зводяться до якоїсь однієї форми. Залежно від властивостей об'єкта П. виражається у формі динамічних і статистичних закономірностей. У сучас. науці великого значення набуває відображення причинних зв'язків у матем. формі. Якщо для вивчення окремих ізольованих ланок руху категорія П. є надійним знаряддям засвоєння і перетворення конкретного, то з переходом до пізнання взаємодії форм рухомої матерії в цілому П. передає свою першорядну роль у пізнанні категорії взаємодії (див. *Взаємодія* у філософії), яка набуває в побудові сучас. наук. теорій (особливо в галузі фізики мікрооб'єктів, *соціології*) дедалі більшого значення. Див. також *Детермінізм та індетермінізм*.

ПРИЧИ́ННОСТІ ПРИ́НЦИП у ф і з и ц і — один з найзагальніших принципів, який визначає допустимі межі взаємозв'язку і взаємозалежності фізичних подій у просторі й часі. Найпростішою вимогою П. п. є недопустимість зворотного впливу фіз. системи на своє минуле. В фіз. теоріях *причинність* відображається у рівняннях руху (напр., рівняння *механіки класичної*, *Максвелла рівняння*, *Шредінгера рівняння*, рівняння *квантової теорії поля*), за допомогою яких можна визначити стан системи в будь-який момент часу, якщо відомий її початковий стан. П. п. є основою для вибору граничних та початкових умов відповідних рівнянь руху, що забезпечує фіз. зміст і одночасність їхнього розв'язку. Найпослідовніше П. п. сформульований у *відносності теорії*, згідно з якою в силу неможливості руху з швидкостями, що перевищують *швидкість світла*, у природі існує абсолютне минуле і абсолютне майбутнє. При цьому дві послідовні події в точках x_1 і x_2 в моменти часу t_1 і t_2 можуть бути причинно зумовленими (одна — причина, друга — наслідок) тільки в тому випадку, якщо вони розділені часоподібним інтервалом, тобто відбуваються на такій віддалі $l = (x_2 - x_1)$ одна від одної, що встигають за час $\tau = (t_2 - t_1)$ обмінятися сигналом, який поширюється зі швидкістю світла c ($l \leqslant c\tau$).

Літ.: Современный детерминизм. Законы природы. М., 1973; Современный детерминизм и наука, т. 2. Проблемы детерминизма в естественных науках. Новосибирск, 1975; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976.

В. С. Ольховський, Е. А. Пашицький.

ПРИ́ЧІП — одно-, дво- або багатовісний безмоторний повіз, буксируваний автомобілем або спец. тягачем. Розрізняють П. (мал.) загального призначення (транспортні), якими перевозять вантажі або пасажирів (див. також *Трейлер*), і спеціальні (*цистерни*, П.-майстерні, П.-автолавки тощо). З'єднувальними частинами служать дишло П. і тягово-зчіпний пристрій автомобіля (тягача). У П. спільні з автомобілем (тягачем) системи гальмування, електроосвітлення і сигналізації. Причіп — складова частина *автомобільного поїзда*.

ПРИЧІПНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКІ МАШИ́НИ І ЗНАРЯ́ДДЯ — спеціальні с.-г. машини і знаряддя, які на відміну від *навісних сільськогосподарських машин і знарядь* приєднують до тракторів за допомогою зчіпних пристроїв, змонтованих на причіпній машині й на тракторі. Всі П. с. м. і з. при транспортуванні й у процесі роботи спираються на ходові колеса

Причал Іллічівського морського порту.

Причіп загального призначення.

Причепові:
1 — причепа звичайна;
2 — ремора акуляча.

М. М. Пришвін.

(пневматичні або металеві). П. с. м. і з. використовують переважно для складання широкозахватних агрегатів з кількох машин або знарядь за допомогою причіпних гідрофікованих зчіпок СП-11, СГ-21, СП-16, напівначіпних — СН-75 і універсальних для негідрофікованих машин і знарядь С-11У. Широкозахватні агрегати з 3, 4, 5, 7 машин чи знарядь (сівалок зернових, культиваторів, зубових борін, кільчасто-шпорових котків, плоскорізів, стерньових сівалок тощо) агрегатують з потужними тракторами К-701, Т-150К, Т-150, Т-74, ДТ-75, ДТ-75М. Крім згаданих П. с. м. і з., з яких складають широкозахватні агрегати, промисловість випускає окремі широкозахватні причіпні знаряддя, такі як гідрофіковані *лущильники* ЛДГ-20, ЛДГ-15, ЛДГ-10, дискові борони БД-10, БДТ-7, *культиватори* КПШ-9. Широкозахватні причіпні агрегати, а також агрегати, складені з кількох П. с. м. і з.,— високопродуктивні й економічно вигідні, сприяють повному використанню тягового зусилля потужних тракторів.

С. О. Карпенко.

ПРИЧОРНОМО́РСЬКА ЗАПА́ДИНА — геологічна структура на Пд. УРСР, частково в РРФСР та Молд. РСР. Включає також акваторії Азовського м. та пн.-зх. частини Чорного м. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. смугою в зоні зчленування *Східно-Європейської платформи* з *Скіфською платформою*. На Пн. межує з *Українським щитом* і Донецькою гірською спорудою, на Пд.— з *Кримською складчастою системою*, на Зх.— з *Карпатською складчастою системою*. П. з. поперечним підняттям фундаменту Скіфської платформи розділена на дві частини — західну і східну. Неоднорідність фундаменту (положення на стику двох платформ) зумовила осн. риси геол. будови П. з. Пн. частина її виповнена осадочними відкладами крейдового, палеогенового, неогенового й антропогенового віку потужністю від десятків до 2300—2500 м. Породи полого́ занурюються у пд. напрямі. Склад і умови залягання порід свідчать про платформений режим їх нагромадження. На Пд. западини поширені породи того ж віку потужністю до 7—8 тис. м, виявлено також вулканогенні відклади. Осадочні відклади крейдового, палеогенового і неогенового віку нерідко зібрані в складки, іноді дуже складні (напр., на Керченському п-ові). Ці риси геол. будови дають підставу вважати, що пд. частина П. з. формувалася в умовах, близьких до геосинкліналь-них (див. *Геосинкліналь*). У геоморфологічному відношенні П. з. відповідає *Причорноморська низовина*. З осадочними геол. відкладами П. з. пов'язані родовища марганцю (*Нікопольський марганцевий басейн*), заліз. руд (*Керченський залізорудний басейн*), нафти й газу (*Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція*), буд. матеріалів та ін. корисних копалин.

Літ.: Земная кора и история развития Черноморской впадины. М., 1975; Чекунов А. В., Веселов А. А., Гилькман А. И. Геологическое строение и история развития Причерноморского прогиба. К., 1976; Основные черты тектоники Украины. К., 1978.

Ю. М. Довгаль.

ПРИЧОРНОМО́РСЬКА НИЗОВИ́НА — низовинна рівнина на Пд. УРСР у межах Одес., Микол., Херсон., Запоріз., Донец. і Крим. областей. Простягається смугою (до 120 — 150 км завширшки) вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів від дельти Дунаю на Зх. до р. Кальміусу на Сх., включає рівнинну частину Кримського п-ова. Розташована в межах *Причорноморської западини*. Поверхневі відклади представлені лесовидними суглинками, річковим алювієм і морськими пісками. Поверхня П. н. має загальний невеликий похил з Пн. (абс. висоти 150—170 м) на Пд. (вис. 2—10 м). П. н. порізана річковими долинами Дніпра, Пд. Бугу, Дністра, долинами малих річок і балками. Міжрічкові простори слабо розчленовані й закінчуються береговими обривами. Ерозійне розчленування збільшується з Пд. на Пн. у міру підвищення поверхні. Поширені *поди*, що займають у сх. частині низовини до 20% її площі, та *блюдця степові*. Характерний лиманний тип берегів — *Дніпровський лиман, Бузький лиман, Одеські лимани, Утлюцький лиман* та ін.; вздовж берегів багато піщаних кіс. На лівобережжі Дніпра своєрідністю природних умов виділяється район *Олешківських пісків*. Клімат помірно континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня —4, —5°. Сніговий покрив малопотужний і нестійкий. Літо сухе і жарке з *пиловими бурями*. Пересічна т-ра липня +20, +22°. Опадів 350—400 мм на рік. П. н. лежить у межах степової зони. В грунтовому покриві переважають чорноземи (звичайні й південні) та темно-каштанові, часто солонцюваті грунти. Природна степова рослинність збереглась у заповіднику *Асканія-Нова* та на крутих схилах деяких лиманів, балок і річкових долин. У балках трапляються байрачні ліси, по долинах річок — *плавні*. П. н.— важливий с.-г. район УРСР з розвинутим зрошуваним землеробством. Велике значення для зрошування земель П. н. має *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України, Краснознам'янська, Інгулецька та Каховська зрошувальні системи, споруджується (1982) Дунайсько-Дністровський канал. Прибережну смугу низовини використовують в рекреаційних цілях (для лікування і відпочинку).

Г. І. Швебс.

ПРИЧОРНОМО́РСЬКО-КРИ́МСЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА ПРОВІ́НЦІЯ — територія в межах Причорноморської низовини, в надрах якої виявлено родовища нафти і газу. Міститься в Одес., Микол., Херсон., Запоріз. і Крим. областях УРСР і частково в Молд. РСР. Охоплює також акваторію Азовського м. та шельф (див. *Материкова обмілина*) прилеглої частини Чорного м. Площа бл. 80 тис. км². У геоструктурному відношенні пов'язана з *Причорноморською западиною* і *Скіфською платформою*. У геол. будові провінції беруть участь палеозойські, мезозойські й кайнозойські осадочні відклади потужністю до 6—8 тис. м. В осадочних гірських породах сформувалися геол. структури, з якими пов'язані осн. області нафто- та газонагромадження. Великі підняття і прогини ускладнені локальними структурами, часто нафтоносними і газоносними. Нафтогазопрояви є в породах від неогенового (див. *Неогеновий період і неогенова система*) до девонського (див. *Девонський період і девонська система*) віку, але пром. поклади (газові й газоконденсатні) поки що виявлено лише в палеогенових (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*) і нижньокрейдових (див. *Крейдовий період і крейдова система*) відкладах на глибинах від 350 до 4500 м. Вони пов'язані переважно з склепінними частинами антиклінальних складок (див. *Антикліналь*). Колекторами нафти й газу є пісковики, алевроліти й органогенно-детритові вапняки. Осн. газові родовища — Карлавське, Задорненське, Джанкойське; газоконденсатні — Глібівське, Західно-Октябрське, Тетянівське. Планомірні розвідувальні роботи у межах П.-К. н. п. почато 1929, осн. родовища відкрито у післявоєнні роки. Добувають газ, який використовують як енерг. паливо для пром. підприємств та газифікації населених пунктів Крим. області.

Літ.: Вопросы геологии нефтегазоносных регионов Украины. К., 1972; Черняк Н. И., Богаец А. Т., Гордиевич В. А. Нефтегазоносность. В кн.: Геология СССР, т. 8, [ч. 2]. Крым. М., 1974.

М. М. Іванюта.

ПРИЧОРНОМО́Р'Я ПІВНІ́ЧНЕ — назва, яку вживають в літературі щодо території тепер. Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької та Кримської областей. Після возз'єднання з Росією в кін. 18 ст. ці землі ввійшли до складу т. з. *Новоросії*. Про історію їх див. *Античні держави Північного Причорномор'я, Кіммерійці, Скіфи, Сармати, Тиверці, Уличі, Печеніги, Генуезькі колонії Північного Причорномор'я, Запорізька Січ, Запорізькі козаки, Російсько-турецькі війни 17—19 століть*.

Пріам. Деталь розпису червонофігурної амфори. 510—500 до н. е. Музей античного ужиткового мистецтва. Мюнхен.

ПРИ́ШВІН Михайло Михайлович [23.I (4.II) 1873, маєток Хрущово, тепер Єлецький р-н Липец. обл.— 16.I 1954, Москва] — російський радянський письменник. Працював агрономом. Друкуватися почав 1898. Подорожні нариси, поетичні мініатюри зібрані в книгах «В краю неполоханих птахів» (1907), «Чорний араб» (1910), «Джерела Берендея» (1925—26), «Записки мисливця» (1932); повість «Женьшень» (перша назва — «Корінь життя», 1933). Автор автобіографічного роману «Кащеїв ланцюг» (опубл. посм., 1960), роману-казки «Осударева дорога» (опубл. посм., 1957), повісті-казки «Корабельна гущавина» (1954), поеми у прозі «Фацелія» (1940). У роки Великої Вітчизн. війни видав «Оповідання про ленінградських дітей» (1943), «Повість нашого часу» (1945, повністю опубл. 1957), каз-

ку-бувальщину «Комора Сонця» (1945). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1956—57; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972; Повести. Поэмы. Охотничьи рассказы. Челябинск, 1980; Укр. перекл. — Іжак. Х.— Одеса, 1934; Звір-бурундук. Х.— Одеса, 1936; Журка. К., 1954; Лисиччин хліб. К., 1960.

Літ.: Ершов Г. Михаил Пришвин. М., 1973; Пришвин и современность. М., 1978. *І. М. Давидова.*

ПРИ́ШИБ — селище міського типу Михайлівського р-ну Запоріз. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,5 тис. ж. (1982). У П.— рем.-мех. та асфальтобітумний з-ди, комбінат хлібопродуктів, філіал Михайлівського комбінату побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи та філіал Михайлівської муз. школи, лікарня, 3 клуби, 5 б-к. П. виник у 2-й пол. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ПРИЩЕ́ПА — 1) Живець або *вічко* (брунька) з частиною кори культурного сорту, прищеплені на ін. рослину (*підщепу*). 2) Культурна (надземна) частина рослини, що розвинулася з прищеплених живця або бруньки. П. є носієм сортових та виробничих ознак виду й сорту рослини, яку розмножують щепленням (див. *Щеплення рослин*).

ПРИЩИТОВИ́ДНІ ЗА́ЛОЗИ — залози *внутрішньої секреції*. Те саме, що й *паращитовидні залози*.

ПРИЮ́ТІВКА — селище міського типу Олександрійського р-ну Кіровоград. обл. УРСР. Розташована на р. Інгулець (прит. Дніпра). Залізнична ст. Користівка. 4,1 тис. ж. (1982). У П.— комбікормовий та Олександрійський цукровий з-ди, виробниче відділення райсільгосптехніки, райсільгоспхімія, Олександрійська інкубаторна та держ. племінна станції. Олександрійське профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. школи; 5 лік. установ, у т. ч. лікарня. Будинок культури, клуб. Санаторій, олександрійський профілакторій «Гірник». П. утворена 1974.

ПРІА́М (Πρίαμος) — у грец. міфології останній цар *Трої*, чоловік *Гекуби*, батько *Гектора*, *Паріса*, *Кассандри* та ін. В «*Іліаді*» його змальовано як батька-патріарха величезної родини (від кількох жінок він мав 50 синів і багатьох дочок). Під час *Троянської війни* втратив усіх синів і сам загинув від руки Ахіллового сина Неоптолема.

ПРІАПУЛІ́ДИ (Priapulida) — клас морських *первиннопорожнинних червів*. Тіло (довж. 0,2—10 см) циліндричне, червоподібне. Передня третина тіла (т. з. хобот) може втягуватись за допомогою особливих м'язів. Стінки тіла складаються з кутикули, одношарового епітелію і добре розвиненої мускулатури. Кишечник у вигляді трубки. Кровоносної системи немає. Дихають П. через шкіру або за допомогою хвостових придатків, що виконують роль зябер. Нервова система складається з навкологлоткового кільця і черевного тяжа. Видільні і статеві органи з'єднані в сечостатеву систему. П. роздільностатеві. Живуть у прибережній зоні, риючи нірки в м'якому грунті. Усього відомо 5 родів з 7 видами, поширені в помірних і холодних морях. В СРСР — 3 види з родів Priapulus, Halicryptus; у морях УРСР П. не трапляються. *В. П. Коваль.*

ПРІЄДЕ Гунар Рейнгольдович (н. 17.III 1928, Рига) — латис. рад. драматург, засл. діяч культури Латв. РСР (з 1976). Член КПРС з 1960. Як драматург почав друкуватися 1955. Автор п'єс «Літо молодшого брата» (1955), «Дівчина Нормунда» (1958), «На шлях китів і чайок» (1964), «Твоє добре ім'я» (1965), «В чеканні Айвара» (1974), «Пісня сороки» (1978) та ін. Осн. герої п'єс П.— молоді сучасники з активним ставленням до життя. Нагороджений орденами Дружби народів, «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— На шлях китів і чайок... В кн.: П'єси братніх республік. К., 1968; Рос. перекл.— Пьесы. М., 1963; Портрет лива в Старой Риге. М., 1978.

Б. К. Звайгзне.

ПРІЄДЕ-БЕ́РЗІНЬ Лілія Давидівна [н. 4 (17).VII 1903, Рига] — лат. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1949. В 1919—20 знімалася в перших лат. худож. фільмах. З 1922 працює в Худож. театрі ім. Я. Райніса (Рига). Серед ролей — Аснате, Мати («Йосиф і його брати», «Вій, вітерець!» Райніса), Анна Кареніна (за однойменним романом Л. Толстого), Любов Ярова («Любов Ярова» Треньова), Марія Стюарт (однойменна трагедія Шіллера), Філумена Мартурано («Філумена Мартурано» Е. де Філіппо). Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

ПРІ́ЗВИЩЕ у праві — родове найменування особи, яке індивідуалізує людину і з яким пов'язаний ряд *правовідносин*. Див. *Ім'я*.

ПРІ́МО ДЕ РІВЕ́РА Мігель (Прімо де Рівера-і-Орбанеха; Primo de Rivera y Orbaneja), маркіз де Естелья (8.I 1870, Кадіс — 16.III 1930, Париж) — іспан. держ. діяч, генерал. Здійснивши держ. переворот (13.IX 1923), очолив уряд і став фактичним диктатором Іспанії. В 1925 встановив у країні військово-монархічну диктатуру. В 1930 у зв'язку з економічною кризою й піднесенням революційного руху вийшов у відставку, емігрував.

ПРІО́Р (від лат. prior — передній, найближчий, старший) — 1) Настоятель невеликого католицького чоловічого монастиря. 2) В *духовно-лицарських орденах* друга після великого магістра особа (т. з. великий П.). 3) За середньовіччя в комунах Серед. Італії — глава цеху, який входив до складу уряду комуни (пріорату).

ПРІОРИТЕ́Т (нім. Priorität, від лат. prior — передній, старший) — 1) Переважне право, найперше значення чогось. 2) П. загальносоюзного закону — переважне значення *закону* СРСР перед законом союзної республіки, яке виявляється в тому, що в разі розбіжності між законом союзної республіки і загальносоюзним законом діє закон СРСР (ст. 74 Конституції СРСР). Цей П.— одна з важливих умов забезпечення єдності законності на всій території СРСР. У конституціях союзних республік, які мають у своєму складі авт. республіки, зазначається, що в разі розбіжності між законом авт. республіки і законом союзної республіки діє закон союзної республіки. 3) Першість у здійсненні відкриття, створення винаходу тощо. Відповідно до Положення про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції (1973) П. автора встановлюється за датою надходження оформленої належним чином заявки до уповноваженої на її розгляд установи, в разі спору — за датою подання заявки на пошту чи реєстрації матеріалів на відповідному підприємстві, куди подано дану заявку, або у місц. орган Всесоюз. т-ва винахідників і раціоналізаторів. Авторами відкриття чи винаходів вважаються ті, хто першими подали належно оформлену заявку, яку було схвалено.

ПРІСНОВО́ДНІ ЧЕРЕПА́ХИ — 1) Збірна назва черепах, які екологічно пов'язані з прісноводними водоймами. До них належать черепахи з різних систематичних груп: кайманові черепахи (Chelydridae), мулові черепахи (Kinosternidae), мексіканські черепахи (Dermatemydidae), великоголові черепахи (Platysternidae), прісноводні черепахи (Emydidae), м'якотілі черепахи, *бокошиї черепахи*. 2) Emydidae — родина невеликих та середніх за розміром черепах з відносно плескатим панциром. Між пальцями є більш або менш розвинені плавальні перетинки. 77 видів (25 родів), поширених в Євразії, Пн. Африці, Пн. і Пд. Америці. Населяють водойми зі стоячою або повільно текучою водою. Живляться водними безхребетними та хребетними тваринами, деякі — рослиноїдні. В СРСР — 2 види, на Україні — 1: *болотяна черепаха* європейська.

В. І. Таращук.

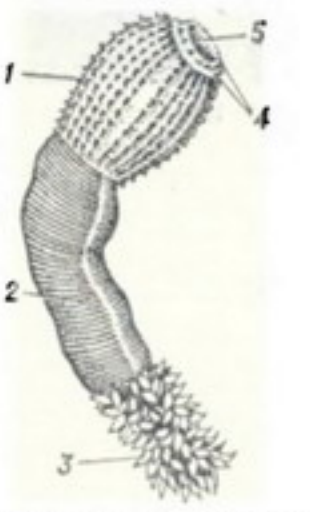
ПРІ́СТЛІ (Priestley) Джозеф (13.III 1733, Філдгед, побл. Лідса — 6.II 1804, Нортамберленд, США) — англ. філософ-матеріаліст, хімік, громад. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1780). Стояв на позиціях *метафізичного матеріалізму*, вважав, що природа матеріальна, а дух (свідомість) — властивість матерії, яка постійно перебуває в русі за властивими їй законами. В теорії пізнання основою всіх ідей вважав *відчуття*. Проте, дотримуючись *деїзму*, твердив, що закони природи створені божественним розумом. У питаннях соціології виступав проти *фаталізму*, був прихильником політ. свободи, обстоював ідеї франц. бурж. революції кінця 18 ст. В етиці стояв на позиціях *евдемонізму*. В галузі логіки чимало уваги приділяв проблемам *гіпотези*, *аналогії* та ін. Дослідження П. стосуються також хімії газів. Показав, що повітря, зіпсоване горінням або диханням, стає придатним для дихання під дією зелених частин рослин. Встановив, що оксид азоту NO на повітрі переходить у діоксид NO_2. Вперше одержав хлорид амонію NH_4Cl, а аміак NH_3. Одно-

Л. Д. Прієде-Берзінь.

Дж. Прістлі.

Пріапулідн. Priapulus caudatus:
1 — «хобот»; *2* — тулуб; *3* — хвостові придатки; *4* — навколоротові зубчики; *5* — рот.

Дж. Б. Прістлі.

Д. Н. Прітт.

К. С. Прічард.

часно з К. Шеєле (1742—86) відкрив кисень O_2. Одержав у чистому вигляді фторид кремнію SiF_4, діоксид сірки SO_2, оксид вуглецю CO. Збагативши науку багатьма новими фактами, вчений проте не зміг правильно пояснити їх і до кінця життя залишався послідовником теорії *флогістону*.

ПРІСТЛІ (Priestley) Джон Бойнтон (н. 13.IX 1894, Брадфорд) — англ. письменник. Літ. діяльність почав 1914 як літ. критик. У романах «Вулиця Ангела» (1930), «Герой-чудотворець» (1933) критикував бурж. дійсність, захищав гуманістичні цінності «маленької» людини. Своєрідні за формою соціально-психологічні драми «Небезпечний поворот» (1932), «Час і сім'я Конвей» (1937), «Візит інспектора» (1947), «Скарб» (1953) та ін. присвячені гострим соціальним та моральним проблемам. Під час 2-ї світової війни займав послідовну демократичну й антифашист. позицію (романи «Затемнення в Гретлі», 1942; «Денне світло в суботу», 1943). Повоєнна творчість не позбавлена ідейно-худож. суперечностей, проте викривальне начало домінує в романах «Сер Майкл і сер Джордж» (1964), «Ця стара країна» (1967), «Лондонський тупик» (1969) та п'єсах «Скандальна історія містера Кеттла та місіс Мун» (1955) та ін. З 70-х рр. виступає як критик і публіцист. У 1945 і 1962 відвідав Рад. Союз.

Тв.: Укр. перекл.— Скандальна історія містера Кеттла і місіс Мун. «Всесвіт», 1959, № 1; Рос. перекл.— Затемнение в Грэтли. М., 1943; Дневной свет в субботу. Л., 1945; Трое в новых костюмах. М., 1946; Герой-чудотворец. Алма-Ата, 1960; Улица Ангела. М., 1960; Ракитовая аллея. М., 1960; 31 июня. «Иностранная литература», 1962, № 9.

Літ.: Ивашева В. В. Джон Бойнтон Пристли. В кн.: Ивашева В. В. Английская литература. XX век. М., 1967.

Н. Ю. Жлуктенко.

ПРІТТ (Pritt) Деніс Ноуелл (22.IX 1887, Гарлсден, передмістя Лондона — 23. V 1972, Лондон) — англ. юрист і громад. діяч. Закінчив Лондонський ун-т. Навчався в Німеччині, Швейцарії, Іспанії. Очолював міжнар. слідчу комісію у справі підпалу рейхстагу (див. *Лейпцігський процес 1933*), яка довела винуватість гітлерівців. У 1933—69 — голова англ. Т-ва культурних зв'язків з СРСР. У 1951—59 — президент Англ. к-ту захисту миру, член *Всесвітньої Ради Миру*, очолював *Міжнародну асоціацію юристів-демократів*. Автор праць з питань юриспруденції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.

ПРІЧАРД (Prichard) Катаріна Сусанна (4.XII 1884, м. Левука, о-ви Фіджі — 2.X 1969, Грінмаунт, поблизу м. Перта, Зх. Австралія) — австрал. письменниця. Член Компартії Австралії з 1920. В л-ру прийшла як журналістка. Дебютувала романом «Піонери» (1915). П.— одна із засновників соціального реалістичного роману в Австралії. В романах «Чорний опал» (1921), «Робочі воли» (1926), «Кунарду...» (1929), «Цирк Хексбі» (1930), «Близькі й чужі» (1937) змалювала життя старателів, лісорубів, аборигенів, мандрівних циркачів, інтелігентів. У 1933 відвідала СРСР (в т. ч. Україну), присвятила цій подорожі художньо-публіцистичну кн. «Справжня Росія» (1934). Широку популярність здобула трилогія П. про робітн. рух у Зх. Австралії: «Буремні дев'ятості» (1946), «Золоті милі» (1948), «Крилате насіння» (1950). Роман «Незгасиме полум'я» (1967) присвятила боротьбі за мир. Авторка новел, віршів, п'єс, літ.-критичних нарисів.

Тв.: Укр. перекл.— Буремні дев'ятості. К., 1973; Рос. перекл. — Девяностые годы. М., 1958; Золотые мили. М., 1958; Крылатые семена. М., 1958; Рождественские деревья. М., 1958; Кунарду, или Колодец в тени. М., 1959; Рождество в Иенде. М., 1960; Измена. М., 1962; Погонщик волов. М., 1965; Дитя урагана. М., 1966; Негасимое пламя. М., 1972; Сеяла Хен лебеду. М., 1979.

Літ.: Цапенко Г. М. Катарина Сусанна Причард. Биобиблиографический указатель. М., 1975.

О. В. Зернецька.

«ПРО ДИКТАТУ́РУ ПРОЛЕТАРІА́ТУ» — план і тези до брошури про *диктатуру пролетаріату*, що її готував В. І. Ленін до 2-річного ювілею Рад. влади. Написано у вересні — жовтні 1919. Вперше опубліковано 1925. Брошуру В. І. Ленін задумав як дальшу теор. розробку проблеми д-ви і революції в умовах прориву фронту імперіалізму в Росії й створення першої в світі соціалістичної д-ви. На основі узагальнення 2-річного досвіду Рад. влади, а також практики революц. робітн. руху в Європі й перших кроків нац.-визвольного руху В. І. Ленін встановив заг. закономірності розвитку суспільства і д-ви в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. В тезах сформульовано суть диктатури пролетаріату як продовження *класової боротьби* пролетаріату в нових формах та зміст нових форм класової боротьби в умовах диктатури пролетаріату, визначено роль і соціальне призначення д-ви як знаряддя пролетаріату в його класовій боротьбі, розкрито справжній, реальний демократизм пролетарської демократії. З тез видно, що В. І. Ленін розглядав диктатуру пролетаріату не як суто рос. явище, а як одну з гол. закономірностей перехідного періоду від капіталізму до соціалізму в кожній країні. Брошуру не було написано. Проте матеріали до неї В. І. Ленін використав у статті *«Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату»*.

«ПРО ЄДИ́НИЙ ГОСПОДА́РСЬКИЙ ПЛАН» — стаття В. І. Леніна, в якій він розкрив суть плану *ГОЕЛРО*, показав необхідність єдиного народногосп. плану, який би охоплював все нар. господарство країни, розкрив характерні риси *планування народного господарства*, його взаємозв'язок з *управлінням народним господарством*. Опублікована 22.II 1921 в газ. «Правда». Включена до Повного зібрання творів (т. 42). Багато уваги в статті приділено питанням наук. обгрунтування планів, єдності екон. і політ. підходу в плануванні, поєднання перспективних і поточних планів, необхідності орієнтації на досягнення *науково-технічного прогресу*, передового досвіду. В. І. Ленін гостро ставить питання про рішучу боротьбу з бюрократизмом в управлінні та його викоренення, про недопустимість адміністрування й волюнтаризму в управлінні й проведенні екон. політики, закликав комуністів уміло підходити до залучення бурж. спеціалісгів до побудови соціалістичного суспільства.

Ф. М. Протас.

«ПРО ЗНА́ЧЕННЯ ВОЙОВНИ́ЧОГО МАТЕРІАЛІ́ЗМУ» — одна з останніх філос. праць В. І. Леніна (написана в березні 1922), в якій сформульовано головні, актуальні завдання журналу «Под знаменем марксизма» і водночас визначено основні завдання ідеологічної роботи партії, вказано шляхи дальшого розвитку марксистської філософії в нову історичну епоху. Характеризуючи осн. напрями філос. роботи в країні, В. І. Ленін особливу увагу зосереджує на питаннях *партійності* марксистської філософії, її войовничій, активній спрямованості проти *ідеалізму*, необхідності тісного зв'язку войовничого *матеріалізму* з *атеїзмом*, природничими науками. Ставлячи боротьбу за войовничий матеріалізм у центр всієї діяльності марксистів, стаття В. І. Леніна закликала вести непримиренну боротьбу проти бурж. світогляду, націлювала комуністів на пропаганду в усіх верствах населення марксистської ідеології, *діалектичного матеріалізму*.

В. І. Ленін особливо підкреслював необхідність керівної ролі партії в комуністичному будівництві, в творчому розвитку марксистської теорії, в боротьбі проти ідейних противників. Водночас він наголошував на необхідності тісного союзу комуністів з матеріалістами-некомуністами, особливо з представниками сучас. *природознавства*, зазначав, що в боротьбі проти реакційних філос. течій треба здійснювати й «певною мірою свій союз з прогресивною частиною буржуазії, неухильно викривати її, коли вона впадає в реакційність» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 25). Боротьбу за войовничий матеріалізм В. І. Ленін пов'язував з пропагандою войовничого атеїзму, конкретизуючи, зокрема, в даній статті завдання атеїстичної роботи. Він вимагав ширше розгорнути атеїстичну пропаганду в масах і, спираючись на досягнення сучас. науки, викривати коріння релігії, прищеплювати масам наук. матеріалістичний світогляд. Значне місце в статті приділено висвітленню нерозривного зв'язку марксистської філософії з природознавством. В. І. Ленін зазначав, що треба уважно стежити за питаннями, які висуває новітня революція в природознавстві, узагальнювати досягнення і відкриття природничих наук з діалектико-матеріалістичних позицій, викривати спроби ідеалістичного тлумачення їх. «Це завдання, без розв'язання якого войовничий матеріалізм не може бути ні в якому разі ні войовничим, ні матеріалізмом» (там же, с. 26—27). Тільки матеріалістична діалектика може допомогти природознавцям знайти правильні відповіді на численні філос.

питання, що їх висуває революція в природознавстві. В. І. Ленін підкреслював, що «без солідного філософського обгрунтування ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може витримати боротьби проти натиску буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду. Щоб витримати цю боротьбу і провести її до кінця з повним успіхом, природник повинен бути сучасним матеріалістом, свідомим прихильником того матеріалізму, який представлений Марксом, тобто повинен бути діалектичним матеріалістом» (там же, с. 27). Водночас, відзначав В. І. Ленін, сама філос. наука не може обійтися без природознавства й суспільно-істор. практики. Великого значення В. І. Ленін надавав всебічній розробці *діалектики* на основі досягнень сучасної науки. Праця В. І. Леніна є взірцем класового, парт. підходу до суспільних процесів. *В. П. Скоткіна.*

«ПРО КООПЕРА́ЦІЮ» — одна з останніх статей В. І. Леніна. Опублікована в травні 1923 в газ. «Правда». Включена в Повне зібрання творів (т. 45). В ній В. І. Ленін творчо розвиває свої висновки й положення з питань соціалістич. будівництва, які містяться в його попередніх працях, намічає конкретну програму переведення с. г. на соціалістичний шлях розвитку через *кооперацію* та розкриває суть і роль її в умовах перемоги пролетарської революції. Він дав визначення соціальної природи кооперації після взяття влади робітн. класом. В статті не лише визначаються мета та істор. рамки процесу кооперування, а й вказуються необхідні для цього засоби. Насамперед це допомога з боку соціалістичної д-ви. В. І. Ленін розкриває відмінності кооперації в умовах політ. панування робітн. класу від кооперації за капіталізму. В умовах капіталізму кооп. підприємства завжди мають приватнокапіталістичний характер, і тому зовсім необгрунтованим є припущення про мирне перетворення капіталізму на соціалізм через кооперацію. Коли держ. влада переходить до рук робітн. класу, то «просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 357). Успіхи соціалістичної перебудови с. г. через кооперацію В. І. Ленін тісно пов'язував з підвищенням культур. рівня й свідомості селян, підкреслював, що для здійснення цього процесу «потрібна ціла історична епоха» (там же, с. 354). Висновки й положення про соціально-екон. зміст кооперації за капіталізму і соціалізму, роль і значення її в переведенні села на соціалістичний шлях розвитку, форми й методи його здійснення, які містяться в праці, є важливим внеском у марксистсько-ленінську теорію переходу від капіталізму до соціалізму.

А. В. Коровський.

«ПРО ЛО́ЗУНГ СПОЛУ́ЧЕНИХ ШТА́ТІВ ЄВРО́ПИ» — стаття В. І. Леніна, опублікована в газ. «Социал-демократ» 23.VIII 1915. Тут В. І. Ленін уперше сформулював положення про можливість перемоги соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій країні. На основі глибокого аналізу сусп. розвитку в епоху імперіалізму В. І. Ленін відкрив закон нерівномірного екон. і політ. розвитку капіталізму, суть якого полягає в тому, що нерівномірність, стрибкоподібність екон. і політ. розвитку капіталістичних країн веде до неодночасного визрівання в різних країнах передумов для здійснення *соціалістичної революції*, а загострення суперечностей між капіталістичними країнами внаслідок зміни співвідношення сил між ними і посилення боротьби за переділ колоній і сфер впливу ослаблює імперіалістичну систему і робить можливим прорив її в найслабшій ланці. Звідси В. І. Ленін зробив висновок, що «можлива перемога соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні» (Повне зібрання тв., т. 26, с. 334). Положення В. І. Леніна про можливість перемоги соціалізму в одній країні являє собою блискучий зразок творчого марксизму і становить основу ленінської теорії соціалістичної революції. *В. Г. Кремень.*

«ПРО НА́ШУ РЕВОЛЮ́ЦІЮ (З приводу записок М. Суханова)» — одна з останніх статей В. І. Леніна, яку він продиктував 16—17.I 1923. Уперше опублікована в газ. «Правда» 30.V 1923. В статті В. І. Ленін розвинув теорію *соціалістичної революції*, вчення про можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні, висунуте ним ще 1915 у праці «*Про лозунг Сполучених штатів Європи*». Відкинувши твердження меншовиків, які вважали, що Росія не дозріла до соціалістичної революції, В. І. Ленін довів, що соціалістична революція в Росії була цілком закономірним явищем, що передумови її створювалися загостренням усіх суперечностей світової капіталістичної системи, зокрема внаслідок 1-ї світової війни. Меншовики, зазначав В. І. Ленін, не зрозуміли вирішального в марксизмі — його революц. діалектики. «Їм зовсім чужа всяка думка про те, що при загальній закономірності розвитку в усій всесвітній історії нітрохи не виключаються, а, навпаки, припускаються окремі смуги розвитку, які являють своєрідність або форми, або порядку цього розвитку» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 360). І надалі революції в різних країнах, указував В. І. Ленін, будуть виявляти ще більше своєрідності, ніж рос. революція. Стаття В. І. Леніна й тепер допомагає комуністичним і робітн. партіям виробляти свою стратегію і тактику, є могутньою теор. зброєю в боротьбі проти *антикомунізму*.

О. М. Кисілевський.

«ПРО ПРА́ВО НА́ЦІЙ НА САМОВИ́ЗНАЧЕННЯ» — праця В. І. Леніна з *національного питання*, написана в лютому — травні 1914 і надрукована того ж року в більшовицькому журналі «Просвещение» (№№ 4—6). За висловом В. І. Леніна, вона була відповіддю на похід опортуністів проти програмної вимоги партії про *право націй на самовизначення* (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 245). В цьому творі глибоко обґрунтовано екон. і соціально-політ. основи нац. самовизначення, доведено неспроможність опортуністичного закличку до «практицизму» в нац. питанні, що позбавляв пролетаріат і його партію конкретно-істор. класової оцінки нац. вимог, показано нерозривний зв'язок між визнанням права на самовизначення і інтернаціоналістським вихованням широких пролет. мас, боротьбою з націоналістичними передсудами. «Великоруський пролетаріат,— писав В. І. Ленін,— не може здійснити с в о ї х цілей, не може розчистити собі шляху до свободи, не борючись систематично з цими передсудами» (там же, с. 263). В. І. Ленін затаврував чорносотенний, бурж. та дрібнобурж. різновиди *націоналізму*, показав їхню духовну спорідненість та антинар. характер. Велике суспільно-політ. значення мало викриття В. І. Леніним великодерж. політики гол. бурж. партії Росії — *кадетів*, зокрема в укр. питанні, підтримки ліберальною буржуазією офіц. привілеїв пануючої нації. Твір В. І. Леніна завдав нищівного удару по намаганнях меншовиків, бундівців, укр. націоналістів підірвати інтернац. єдність загальнорос. пролетаріату, внести в робітн. середовище націоналістичні ідеї. Пройнята духом інтернаціоналізму й непримиренності до будь-яких проявів націоналізму та *шовінізму*, праця В. І. Леніна відіграла визначну роль в інтернац. загартуванні трудящих напередодні Великої Жовтн. соціалістичної революції. Ленінське положення про право націй на самовизначення має неминуще значення в боротьбі комуністів за інтернаціональне згуртування трудящих усього світу. *Ф. Я. Горовський.*

«ПРО ПРОДОВО́ЛЬЧИЙ ПОДА́ТОК» — праця В. І. Леніна, в якій теоретично обґрунтовано необхідність переходу до *нової економічної політики* (непу) в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*, заміни *продрозверстки* на *продподаток*, використання *державного капіталізму* у створенні умов побудови соціалістичного суспільства. Видана брошурою у травні 1921. Включена до Повного зібрання творів (т. 43). Відзначаючи, що економіка перехідного періоду містить елементи капіталізму й соціалізму, В. І. Ленін дає характеристику існуючих у країні соціально-екон. укладів і показує їхні місце і роль у побудові соціалізму. Він розробив корінні принципи *економічної політики* пролетарської д-ви щодо буржуазії, шляхи й методи обмеження дрібнобурж. стихії, підпорядкування її контролю д-ви. Заміна продрозверстки на продподаток забезпечила піднесення продуктивних сил села, допомогла налагодити кращі взаємозв'язки між пром-стю і с. г., сприяла зміцненню диктатури пролетаріату. Пожвавлення приватнокапіталістичних елементів обмежувалося певними рамками, які встановлювала пролетарська д-ва, і не загрожувало здійсненню програми соціалістичного буд-ва в країні. Як зазначав В. І. Ленін,

за диктатури пролетаріату свобода торгівлі не є небезпечною, оскільки політ. влада та осн. *засоби виробництва* перебувають в руках робітників.

Праця В. І. Леніна «Про п. п.» має міжнар. значення. В ній дано аналіз закономірностей розвитку економіки перехідного періоду, який має пройти кожна країна, що стає на соціалістичний шлях розвитку. *А. В. Коровський.*

«ПРО СТА́ТУС НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ В СРСР» — загальносоюзний закон, що відтворює і розвиває положення Конституції СРСР про правове становище *народного депутата* в системі рад. представницької демократії, визначає форми і методи діяльності депутата, а також її основні гарантії. Прийнятий Верховною Радою СРСР 20. IX 1972; 19.IV 1979 затверджено його нову редакцію. Складається з вступної частини і 4 розділів, що містять 35 статей. У вступній частині проголошується, що депутати уповноважені народом брати участь у здійсненні Радами держ. влади, виражати його волю й інтереси. У 1-му розділі вміщено норми, які визначають підстави і строки депутатських повноважень, завдання депутатів у здійсненні Радами держ. влади, а також норми, що регулюють зв'язок депутата з виборцями, його підзвітність і відповідальність перед ними, порядок виконання *наказів виборців*. 2-й розділ урегульовує діяльність депутата в Раді та її органах, зокрема закріплює право *законодавчої ініціативи* депутатів Верховних Рад, визначає порядок внесення *запиту депутатського*, порядок розгляду пропозицій і зауважень депутатів, внесених на сесії Ради. 3-й розділ регламентує питання діяльності депутата у виборчому окрузі: роботу серед населення, розгляд пропозицій, заяв і скарг виборців, звіти перед ними. 4-й розділ містить осн. гарантії депутатської діяльності (охорона труд. прав, забезпечення *недоторканності депутата* тощо). Окрему статтю присвячено депутатському посвідченню і нагрудному знаку депутата. *В. С. Анджиевський.*

ПРО́БА (нім. Probe, від лат. probo — випробовую, оцінюю) благородних металів — вміст золота, срібла, платини або паладію в сплаві, з якого виготовляють ювелірні вироби, монети, медалі тощо. За метричною системою позначення, прийнятою в багатьох країнах (в СРСР 15.XI 1927), П. визначається числом грамів благородного металу в 1000 г сплаву. Чистому металу відповідає 1000-на П. В СРСР встановлені П.: на сплави золота — 375, 500, 583, 750 і 958; на сплави срібла — 750, 800, 875, 916, 925 і 960; на сплави платини — 950; на сплави паладію — 500 і 850. П. гарантується державою: сплави і вироби обов'язково піддають *пробірному аналізу* (див. також *Купелювання*), після чого на них ставлять пробірне клеймо (ним не відмічають тільки ордени, медалі і монети). В СРСР пробірне клеймо складається з емблеми (серпа і молота на фоні п'ятикутної зірки), власне П. (тризначного числа) і шифру (у вигляді букви), закріпленого за певною інспекцією пробірного нагляду. Клеймування ювелірно-побутових виробів відоме в Англії й Італії з 15 ст., у Франції — з 16 ст. В Росії державні клейма на срібні вироби почали ставити з 1613, на золоті — з 1700. В СРСР платинові вироби відмічають з 1927, паладієві — з 1956.

ПРОБІ́ЛЬНІ МАТЕРІА́ЛИ — металеві (з алюмінієвого чи *друкарського сплаву*) або пласмасові брусочки (пластинки), що ними заповнюють пробіли (проміжки) між словами, рядками та ін. частинами *друкарської форми*. Оскільки зріст П. м. (20,3 мм) менший зросту друкуючих елементів (25,1 мм), фарба під час друку не потрапляє на П. м. і, отже, на папір. Розрізняють П. м. рядкові, міжрядкові та шпальтові. Рядковими П. м. (*квадратами*, шпаціями) заповнюють проміжки між словами у рядках, між буквами при виділенні слова розрядкою та ін. До міжрядкових П. м. належать *шпони* і реглети. Ними відділяють, напр., заголовки від тексту. За допомогою шпальтових П. м. (бабашок, марзанів) заповнюють великі проміжки у неповних шпальтах тексту, поля навколо шпальт тощо. П. м. зберігають у *касах складальних* і скриньках (при ручному складанні форм) або відливають (див. *Лінотип*, *Монотип*).

ПРОБІ́РНИЙ АНА́ЛІЗ, пробірне мистецтво — метод визначення вмісту *благородних металів* (гол. чин. *золота* і *срібла*) в рудах, сплавах, продуктах переробки руд, виробах. Виник у Стародавньому Єгипті за 2000 р. до н. е. П. а. здійснюється пірометалургійними (тигельна плавка, шерберна плавка, *купелювання*) і хім. (гол. чин. випробування на т. з. пробірному камені) методами. Пірометалургійні методи П. а. базуються на сплавленні досліджуваного матеріалу з *флюсами* та значною кількістю *глету*. Матеріал, що містить від 1 до 100 г благородних металів на 1 т матеріалу, сплавляють у тиглях, матеріал з вмістом їх понад 100 г/т — у шерберах. Внаслідок сплавлення утворюються легкоплавкі шлаки й сплав свинцю з благородними металами. Цей сплав далі купелюють, тобто нагрівають у капелі з кісткового попелу. При цьому свинець та інші неблагородні метали окислюються і оксиди вбираються пористою капеллю. «Корольок» благородних металів, що залишився, зважують на пробірних терезах (наважка до 0,5 г, точність 0,01 мг). Щоб відокремити срібло, «корольок» розбивають в тоненький лист і обробляють азотною к-тою, після чого зважують нерозчинний залишок золота. При П. а. ювелірних і побутових виробів визначають їхню *пробу*. Для цього досліджуваним виробом й одночасно еталонними сплавами благородних металів наносять риски на пробірний камінь і після обробки відповідними реактивами порівнюють їхні кольори. *А. Т. Пилипенко.*

ПРОБІ́РНИЙ КА́МІНЬ — різновид кремнистого *сланцю*, що складається на 70—85% з кремнезему, на 15—30% — з глинистих мінералів, слюд та ін. Тв. 5,5—7. Застосовують при *пробірному аналізі* для визначення проб виробів з благородних металів (золота, срібла тощо). В СРСР родовища П. к. відомі на Уралі, Кавказі, в Карелії. П. к. виготовляють і штучно.

ПРО́БКОВИЙ ДУБ — див. *Корковий дуб*.

ПРОБЛЕ́МА (від грец. *πρόβλημα* — задача, утруднення) — в широкому розумінні складне теоретичне або практичне питання, що потребує розв'язання, вивчення і дослідження; в науці — суперечлива ситуація, що виступає у вигляді протилежних позицій в поясненні будь-яких явищ, об'єктів, процесів і потребує адекватної теорії для її розв'язання. Важливою передумовою успішного розв'язання П. є правильна постановка її. Формою стислого виразу проблеми, як правило, є питання або система їх.

«ПРОБЛЕ́МИ ПРАВОЗНА́ВСТВА» — в УРСР міжвідомчий науковий збірник. Видає Київ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка з 1965 тричі на рік. У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії д-ви і права, практика функціонування органів держ. влади та управління, громад. орг-цій у республіці, питання соціалістичної демократії, соціалістичної законності, прав, свобод і обов'язків рад. громадян у різних галузях суспільного життя тощо.

ПРОБЛЕ́МНЕ НАВЧА́ННЯ — один з типів *розвиваючого навчання*, істотною відмінністю якого є зближення психології мислення людини з психологією *навчання*. П. н. найповніше відповідає завданням розвитку творчого мислення учнів (студентів) в умовах об'єктивних вимог науково-тех. революції й соціального прогресу 2-ї пол. 20 ст. П. н. не суперечить інформаційно-повідомляючому і пояснювально-ілюстративному типам навчання, воно не заперечує ін. способів навчання (запам'ятовування, повторення тощо). Суть проблемного навчання полягає в пошуковій діяльності учнів, що починається з постановки питань, розв'язання проблем і проблемних завдань, закладених у навч. програмах, поступово висунутих у підручниках, у викладі й поясненні знань учителем, у різноманітній самостійній роботі учнів, у т. ч. практичній діяльності. У проблемному запитанні, на відміну від непроблемного, завжди є прихована суперечність. Воно не має готової схеми розв'язання (за зразком) і цим створює можливість нестандартних відповідей. Усвідомлена суперечність — одна сторона проблемної ситуації. Велике значення має також мотиваційна сторона проблемної ситуації, наявність в учня такого рівня знань, умінь і навичок, який був би достатнім, щоб почати пошук невідомого результату або способу розв'язання задачі. Інакше учень не «прийме» проблеми, і вона втратить значення навчальної.

Літ.: Махмутов М. И. Проблемное обучение. М., 1975; Питання проблемного навчання. К., 1978.

А. М. Алексюк.

«ПРОБЛЕ́МЫ МИ́РА И СОЦИАЛИ́ЗМА» — щомісячний теоретичний та інформаційний журнал комуністичних і робітничих партій. Видається з 14.IX 1958 за рішенням Наради комуністичних і робітн. партій 1957. Висвітлює питання марксистсько-ленінської теорії, стратегії і тактики *міжнародного комуністичного руху*, становища робітн. класу, внутріпарт. життя комуністичних і робітн. партій, міжнар. становища та ін. До складу його ред. колегії та ред. ради входять представники 64 партій (1982). Журнал має 57 нац. видань (1978), а також міжнар. в-во «Мир и социализм» (у Празі), що видає марксистську л-ру. Виходить 37 мовами, розповсюджується в 145 країнах (1982). Місцеперебування редакції — Прага.

«ПРОБЛЕ́МЫ ПРО́ЧНОСТИ» — щомісячний науково-технічний журнал. Орган *Міцності проблем інституту* АН УРСР. Видається в Києві з 1969. Висвітлює результати досліджень питань міцності матеріалів і елементів конструкцій в екстремальних умовах, механіки руйнування матеріалів, теорії несучої здатності конструктивних елементів, критеріїв граничного стану конструкцій. Вміщує й статті з експериментальних проблем механіки та фізики твердого тіла, безпосередньо пов'язаних з міцністю, деформуванням і руйнуванням матеріалів. Перевидається (з 1969) у США (Нью-Йорк) англ. мовою. *Г. С. Писаренко.*

ПРОВА́НС — історична область на Пд. Сх. Франції, на узбережжі Середземного м. Гол. місто — *Марсель*. В 2 ст. до н. е. тер. П. була завойована Старод. Римом. У 5—6 ст. її завойовували *вестготи*, потім *бургунди*, 536 приєднана до *Франкської держави*. В 855—863 П.— самостійне королівство. З 879 — в складі королівства Нижня Бургундія, з 933 — графство в об'єднаному Бургундському королівстві. В 1481 П. було приєднано до Франції із збереженням провінційної автономії. В 17 ст. в П. мали місце значні нар. заворушення. В 1789 П. поділено на деп. Буш-дю-Рон, Вар, Воклюз, Верхні Альпи, Нижні Альпи, Приморські Альпи.

ПРОВАНСА́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *провансальців*. Належить до *романських мов* індоєвроп. сім'ї. Для П. м. характерна значна діалектна диференціація. Осн. риси сучас. П. м.: наявність *дифтонгів*, граматична будова флективно-аналітична: категорії роду й числа іменників виражаються за допомогою артикля і займенникових прикметників, а дієслово має дуже розвинену флективну систему. Алфавіт — на основі латинського. Література П. м. бере початок в усній нар. творчості. Перші з пам'яток, що дійшли до нас: фрагмент поеми «Боецій» (бл. 1000) і «Пісня про святу Віру Аженську» (серед. 11 ст.). В 11—13 ст. розквітла лицарська поезія *трубадурів*, що мала світський життєствердний характер (Дж. Рюдель, Б. де Вентадорн, Б. де Борн, П. Відаль, Г. де Борнейль та ін.). У ній переважала тема кохання, але трубадури зверталися й до тем політ., моральних, антицерковних тощо. Поезія трубадурів відзначалася жанрово-стильовою розмаїтістю і відіграла значну роль у розвитку європ. л-ри. За словами Ф. Енгельса, вона «була тоді недосяжним зразком для всіх романських народів, та й для німців і англійців» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 5, с. 361). Після розгрому *альбігойців* і перетворення *Провансу* на провінцію Франції л-ра занепадає. В 16 ст. розпалася прованс. літ. традиція і єдина літ. мова. В наступні століття л-ра розвивалася на різних діалектах і мала місцеве значення. В 2-й пол. 19 ст. розгорнувся рух *фелібрів* за відродження П. м. й л-ри, який породив значну поезію (Ж. Руманіль, Ф. *Містраль*, Т. Обанель та ін.), а також прозу (Ф. Гра, Л. Рум'є та ін.). Однак фелібрам не вдалося досягнути мети, і на поч. 20 ст. прованс. л-ра знову розпалася на діалектні розгалуження. Але прованс. літ. рух не припиняється. Нове пожвавлення його спостерігається після 2-ї світової війни (П. Л. Гренье, Ж. С. Понс, Ф. Баррю, Ф. Кастана, Ж. П. Серда та ін.).

К. М. Тищенко (мова), *Д. С. Наливайко* (література).

ПРОВАНСА́ЛЬЦІ — обласна група французів, жителі *Провансу*. Говорять *провансальською мовою*, якою в 11—13 ст. була створена багата л-ра. До 16 ст. П. називали жителів всієї Пд. Франції. В 9 ст. тут склалася споріднена з північно-французькою провансальська народність. У процесі формування загальнофранц. культури в 16—18 ст. провансальська народність злилася з північнофранцузькою, франц. мова стала панівною на Пд. Франції. З серед. 19 ст. Прованс — центр руху за відродження провансальських мови і л-ри. П. зберігають деякі етногр. особливості.

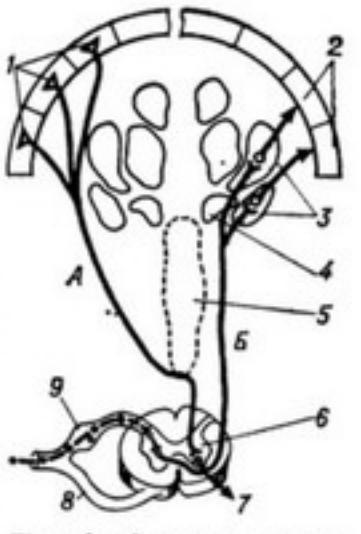
ПРОВІДЕНЦІАЛІ́ЗМ (від лат. providentia — передбачення, провидіння) — розуміння причин суспільних явищ як вияву волі бога, а їхньої сутності — як наперед визначеного наміру бога (провидіння); крайня форма об'єктивно-ідеалістичної *філософії історії*. Такий погляд на історію призводить до *фаталізму*, до виправдання соціальної нерівності, до заперечення права людини на участь у сусп. перетвореннях. Провіденціалістське розуміння історії було розвинуте *Августином Блаженним* (4—5 ст.). П. характерний для всіх релігій. У широкому розумінні — концепції, в яких будь-які зміни розглядаються як наперед визначені «волею провидіння». П. є філософ. основою ряду ідеалістичних течій в історіографії, зокрема філософії історії *неотомізму*.

ПРОВІДНИКИ́ електричні — матеріали, речовини або вироби з них з високою, на відміну від *діелектриків, електропровідністю*. П. містять значну кількість носіїв струму — вільних заряджених частинок, які в електр. полі набувають впорядкованого руху. До осн. П. належать *метали* (металеві *сплави*) і *електроліти*. В металах носіями струму є *електрони*, в електролітах — *іони*. Металеві П. використовують в електр. кабелях і проводах, в котушках індуктивності, обмотках трансформаторів тощо. Електроліти застосовують гол. чин. в електр. акумуляторах. Високою електропровідністю відзначається також *плазма*, де носіями струму служать вільні електрони, а також позитивно й негативно заряджені іони. Поділ матеріалів на провідники й непровідники є умовним, оскільки при високій т-рі діелектрики стають провідниками.

ПРОВІДНІ́ ТКАНИ́НИ РОСЛИ́Н — тканини, основною функцією яких є проведення по рослині води та розчинених у ній органічних та неорганічних речовин. П. т. р. розвиваються з *прокамбію* і *камбію* й утворюють систему, що пов'язує всі органи рослини. Високодиференційовані П. т. р. є лише у т. з. судинних рослин; у мохоподібних та нижчих рослин їх немає. Найскладніше побудована система П. т. р. у покритонасінних. П. т. р. складаються з *ксилеми* (*деревини*) та флоеми (*лубу*). По провідних елементах ксилеми — судинах, або *трахеях*, і *трахеїдах* переважно пересуваються вода і розчини мінеральних речовин, що їх вбирають корені з грунту, у надземні органи (висхідна течія). Провідними елементами флоеми — ситовидними елементами (*ситовидними трубками* у покритонасінних) в основному пересуваються органічні речовини, що утворилися в процесі *фотосинтезу* в листках та ін. зелених частинах рослини, до інших органів рослин (низхідна течія). Іноді, напр., навесні по деревині можуть пересуватися й органічні речовини, відкладені в запас. П. т. р. разом з *механічними тканинами рослин* утворюють *судинно-волокнисті пучки*.

ПРОВІДНІ́ ШЛЯХИ́ головного і спинного мозку — складні системи спеціалізованих нервових клітин (*нейронів*) та їх відростків (*аксонів*), за допомогою яких здійснюються взаємозв'язок між структурами мозку і координація його діяльності. Кожний П. ш. (шлях, тракт, канатик) утворений двома або більше послідовно з'єднаними відростками нейронів, тіла яких об'єднані в ядра.

Розрізняють П. ш. висхідні, низхідні та внутрішньомозкові. Останні поділяються на асоціативні, що з'єднують різні відділи кори *головного мозку* однієї і тієї самої півкулі, та комісуральні, що зв'язують обидві півкулі між собою. Більшість нейронів висхідних шляхів міститься в сірій речовині *спинного мозку*, а їх аксони, піднімаючись у білій речовині, закінчуються у верх. відділах спинного мозку або в структурах головного мозку. Частина висхідних шляхів утворена аксонами нейронів спинномозкових гангліїв, які містяться поза спинним мозком. Осн. висхідні шляхи: дорзальні канатики — медіальна петля, спіно-таламічний, спіно-тектальний, спіно-черебелярні, спіно-ретикулярні. Висхідні шляхи передають сенсорну (чутливу) ін-

Провідні шляхи головного і спинного мозку. Схема кортико-спінального (*А*) та спіно-таламічного (*Б*) шляхів: *1* — пірамідні нейрони кори головного мозку; *2* — сенсорні зони кори головного мозку; *3* — таламус; *4* — гіпоталамус; *5* — ретикулярна формація; *6* — спинний мозок; *7* — шлях до м'язів; *8* — руховий корінець; *9* — чутливий корінець.

формацію до центрів мозку. По цих шляхах передається інформація від *пропріорецепторів*. Перші три шляхи забезпечують також передачу різних компонентів шкірно-мех., температурної і больової чутливості. Низхідні шляхи починаються від нейронів різних ядер головного мозку, аксони цих нейронів спускаються в білій речовині до нейронів різних сегментів спинного мозку. Основні низхідні шляхи: пірамідні, руброспінальний, вестибуло-спінальний, ретикуло-спінальні, текто-спінальний. Гол. функцією низхідних шляхів є керування складними руховими реакціями організму, забезпечення тонічного напруження м'язів тощо. Важливе місце серед П. ш. займають аміноспецифічні системи, утворені нейронами, тіла, відростки і закінчення яких містять високі концентрації *амінів біогенних* (норадреналін, дофамін, серотонін та ін.). Такі нейрони локалізовані в стовбурі головного мозку, а їх аксони поширюються в головному і спинному мозку. Аміноспецифічні системи керують функціональним станом складних субсистем мозку, пов'язаних з поведінкою, сном, неспанням, навчанням і пам'яттю.

Літ.: Привес М. Г., Лысенков Н. К., Бушкович В. И. Анатомия человека. Л., 1974; Буданцев А. Ю. Моноаминэргические системы мозга. М., 1976; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977.

Ю. П. Лиманський.

ПРОВІДНІСТЬ у біології — властивість нервової та м'язової тканини проводити *збудження*; в основі лежить виникнення *потенціалу дії*. Збудження, що поширюється по одному волокну, не переходить на ін. волокна того самого нерва або м'яза (за винятком серцевого). В організмі завдяки наявності *синапсів* має місце лише однобічна П.: збудження поширюється в одному напрямі — з *аксона* на *дендрит* або тіло іншого *нейрона*. Дуже низька П. спостерігається у безхребетних тварин; у ссавців, у т. ч. і людини, вона значно вища. П. нервів вища, ніж м'язів. Див. також *Імпульс нервовий*.

ПРОВІЗОР (від лат. provisor — передбачливий) — аптечний працівник (фармацевт) вищої кваліфікації. В СРСР — особа, яка здобула вищу фармацевтичну освіту.

ПРОВІЗОРНІ ОРГАНИ (нім. provisorisch — тимчасовий, від лат. provisor — передбачливий) — органи, що існують лише у *зародків* і *личинок* багатоклітинних тварин і зникають при формуванні дорослого організму. Виконують важливі життєві функції організму до початку функціонування органів, характерних для дорослого організму. До П. о. відносять черевні кінцівки і зябра личинок комах; зябра та хвіст *пуголовка* тощо. В окремих випадках П. о. сучас. організмів дають уявлення про відповідні утвори у дорослих форм предків цих організмів (див. *Біогенетичний закон*); у деяких тварин П. о. є пристосуванням до сучас. умов життя (напр., *зародкові оболонки*).

ПРОВІНЦІЯ (лат. provincia — область) — 1) Території за межами Італії, завойовані Стародавнім Римом; управляв П. римський намісник. 2) Адм.-тер. одиниця в Росії у 18 ст. Окремі П. створено 1711—12, всюди запроваджено указом 1719 як складові частини губерній. Губернії мали різну кількість П. (напр., Московська — 9, Київська — 4). П. поділялися на *повіти*. Очолювали П. *воєводи*, в губ. містах — губернатори. Поділ на П. ліквідовано 1775. 3) Адм.-тер. одиниця в багатьох сучас. капіталістичних д-вах (Італії, Іспанії, Канаді, Аргентині та ін.).

ПРОВІРУС (від грец. *πρό* — перед, раніше, замість і *віруси*) — латентна (прихована) неінфекційна форма існування вірусу або помірного *бактеріофага* (фага; в цьому випадку він наз. *профагом*) в клітині. Являє собою цілий *геном*, ДНК (*дезоксирибонуклеїнову кислоту*) вірусу (у онкорнавірусів ДНК-копію генома-РНК, *рибонуклеїнової кислоти*), вбудований в геном клітини-хазяїна; реплікується (див. *Реплікація*) і передається з ним із покоління в покоління як єдине ціле. П. перебуває під контролем клітини, і тільки частина його генів може функціонувати. Останні можуть спричинити спадкові зміни деяких властивостей клітини: у випадку пухлинотворного вірусу відбувається її *трансформація*, а у випадку помірного фага — *лізогенна конверсія*. Під дією деяких факторів П. або профаг активізується, і вірусний геном звільнюється (починають працювати один за одним всі його гени), з'являються інфекційні вірусні частинки; виникає звичайний інфекційний процес і клітина гине (див. *Лізогенія*).

І. П. Кок.

ПРОВОДИ електричні — металеві *провідники* з одного або кількох дротів, що утворюють струмопровідні жили. Бувають неізольовані та ізольовані. Неізольовані П. призначені гол. чин. для *повітряних ліній електропередачі, контактних мереж* електр. транспорту, для антенних пристроїв. Підвішують їх на опорах або сталевих тросах за допомогою електр. *ізоляторів* і спец. кріпильної арматури. П. повітр. ліній електропередачі — переважно сталеалюмінієві, з високими мех. міцністю і *корозійною стійкістю*. Переріз таких П.— до 800 мм². У високовольтних лініях електропередачі застосовують багатодротові П. з перерізом 0,6—1 см², для особливих умов експлуатації ліній — П. спец. конструкції (порожнисті, з антикорозійними заповнювачами тощо). В контактній мережі використовують П. мідні (сталемідні) або сталеві, коли треба передавати невелику потужність, і П. бронзові (сталебронзові), якщо провідники мають відзначатися високими мех. міцністю й *електропровідністю*. Ізольовані П. поділяють на обмоткові, установочні й монтажні. Обмоткові П. призначені для обмоток електр. машин і апаратів, трансформаторів тощо. Виготовляють їх з міді або алюмінію, їхній переріз — круглий або прямокутний, ізоляція — емалева, скловолокниста, паперова, бавовняна тощо. Є проводи обмоткові високовольтні (напруга понад 1000 В) з нагрівостійкою ізоляцією (лавсановою плівкою) і високочастотні (частота від десятків кілогерц до сотень мегагерц). Установочні П. використовують гол. чин. для прокладання нерухомих відкритих і прихованих електропроводок, монтажу силових і освітлювальних електромереж. Вони бувають мідні й алюмінієві, переважно круглого перерізу з гумовою або полівінілхлоридною ізоляцією. Розраховують їх на напругу звичайно 220—660 В, рідше — до 3000 В. Іноді такі П. вміщують у тонку металеву захисну трубку. Монтажні П. застосовують для електрич. з'єднання елементів в електро- і радіотех. пристроях, з'єднання приладів і апаратів на пультах і щитах керування тощо. П. такого типу — здебільшого мідні, круглого перерізу, з поліетиленовою або полівінілхлоридною ізоляцією. Їх розраховують на напругу переважно 24—500 В, деякі — до 1000 В. Для підключення побутових приладів і апаратури до електромережі призначені П. (шнури) на напругу до 250 В, їхня ізоляція — гумова або полівінілхлоридна. Набувають поширення надпровідні П. (переважно із сплавів ніобію з цирконієм і титаном) в оболонці з рідким гелієм. Вони відзначаються практично нульовим електр. опором при низьких т-рах (~ 4 К).

В. М. Левицький.

ПРОВОДОВЕ МОВЛЕННЯ — система звукового мовлення, в якій звук (мова, музика) передається великій кількості слухачів (абонентів) за допомогою електр. коливань (сигналів), що поширюються по проводових мережах (на відміну від передавання звуку по радіо — *радіомовлення*). Основою П. м. є *радіовузли*. Розрізняють П. м. однопрограмне (на звукових частотах) і багатопрограмне (на звукових і високих частотах). Систему однопрограмного П. м. було розроблено (1921) в СРСР. Перший вузол П. м., що став до ладу (1925) в Москві, обслуговував численні гучномовці, розміщені на вулицях. Система трипрограмного мовлення створена в 30-х рр. 20 ст. в Німеччині, Австрії та деяких ін. країнах. В СРСР така система (з одночасним передаванням трьох програм) широко запроваджена з 1962. Тех. засоби П. м. поділяють на станційні, лінійні й абонентські (приймальні). Станційні засоби (*підсилювачі* різного типу, передавачі, фільтри тощо) посилюють передавані (напр., з *радіостудій*) сигнали, надають їм зручної для передавання форми. Лінійні засоби утворюють розподільну проводову мережу. До них належать повітряні, кабельні (див. *Кабель зв'язку*) або комбіновані лінії, лінійні *трансформатори*. Абонентськими засобами є трансформатори, регулятори гучності, гучномовці, приймачі, перемикачі програм тощо. П. м. відзначається високою економічністю й надійністю, нескладністю експлуатації. В УРСР налічується (на 1.I 1982) 18,5 млн. точок проводового мовлення, в т. ч. 8,5 млн.— багатопрограмного. Дальший розвиток П. м. пов'язаний з розширенням мережі трипрограмного мовлення, з впро-

вадженням стереофонічних програм, із створенням спільних кабельних мереж телевізійного і звукового мовлення.

Літ.: Глухов А. А. Основы звукового вещания. М., 1977; Справочник по радиовещанию. К., 1981.

ПРОВОДО́ВИЙ ЗВ'ЯЗО́К — передавання і приймання повідомлень (інформації) за допомогою електричних сигналів, що поширюються в проводах; вид *електрозв'язку*. Повідомлення вводять у систему П. з. голосом, а приймають на слух *(телефонний зв'язок)*. Їх можна також передавати і приймати спец. апаратами: у вигляді *коду* або букв і цифр (*передача даних, телеграфний зв'язок*), нерухомих зображень, напр. фотографій, креслеників, малюнків (див. *Фототелеграф*), а також у вигляді рухомих (телевізійних) зображень і мови абонентів (*відеотелефон*). Розрізняють П. з. далекий (міжнародний, міжміський, зоновий) і П. з. місцевий (міський, сільський, внутрішньовиробничий). Для П. з. використовують переважно підземні *кабелі зв'язку* (рідше повітряні лінії, див. також *Міжміський кабель зв'язку*); електронні *підсилювачі* сигналів, що їх вмикають у ці кабелі на певній відстані один від одного; кінцеву апаратуру. П. з. поєднують з *радіозв'язком*, напр. з *радіорелейним зв'язком* і зв'язком супутниковим (див. *Космічний зв'язок*). Значну увагу приділяють *лінії зв'язку ущільненню*.

ПРОВО́РА Хома Васильович (бл. 1830, хутір Богодар, тепер с. Богодарівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.— р. см. невід.)— укр. народний оповідач, виконавець пісень. У дитинстві осліп. Майстерно грав на сопілці. У 80-х рр. Д. І. *Яворницький* записав від П. багато істор., ліричних, побутових пісень, балад, примовок, прислів'їв, чимало казок, переказів, оповідок тощо. Частину цих матеріалів він опублікував у своїй праці «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (ч. 1—2. СПБ, 1888). У праці «По следам запорожцев» (СПБ, 1898) Д. І. Яворницький присвятив П. окремий розділ, пізніше надрукував про нього кілька нарисів. Частину матеріалів, записаних від П., опубліковано в різних укр. фольклорних збірках.

І. П. Березовський.

ПРОГЕНІ́Я (від грец. *πρό* — вперед і *γένειον* — підборіддя) — неправильний *прикус* у людини, зумовлений виступанням нижньої щелепи вперед. П. зв'язана з надмірним розвитком нижньої й недорозвиненням верхньої щелеп. При П. нижні передні зуби перекривають верхні, частково або повністю, верхня губа западає, нижня — вип'ячується (обличчя набуває старечого вигляду, навіть у дитячому віці); передні зуби можуть передчасно стиратись, а також розхитуватись. Лікування: у ранньому дитинстві ортодонтичне (див. *Ортодонтія*), у дорослому віці — хірургічне.

ПРОГЕСТЕРО́Н (від лат. pro — перед, раніше, на користь і gestatio — носіння, тут — вагітність) — *статевий гормон* хребетних тварин та людини. За хім. природою — *стероїд*. Попередником П. є прегненолон, молекула якого містить ядро *холестерину*. П. є проміжним продуктом при синтезі всіх гормонів стероїдного типу. Осн. місце синтезу П.— *жовте тіло* яєчників. П. разом з *естрадіолом* регулює естральний цикл у ссавців (менструальний у людини). Під дією П. слизова оболонка матки набуває здатності до *імплантації* заплідненої яйцеклітини. При відсутності заплідненої яйцеклітини жовте тіло атрофується, а синтез П. зменшується. П. пригнічує активність гладенької мускулатури матки, чим запобігає можливості викидня. У кінці вагітності концентрація П. знижується, і активність гладенької мускулатури матки підвищується. П. застосовується в медицині при лікуванні порушень овариального циклу (див. *Овогенез, Овуляція*) та вагітності, а в поєднанні з *естрогенами* — як *протизачаттєві засоби*. П. виявлено також у деяких комах та у квіткових рослин.

Літ.: Кононский А. И. Биохимия животных. К., 1980; Хефтман Э. Биохимия стероидов. Пер. с англ. М., 1972; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976. *О. В. Стефанов.*

ПРОГЕСТИ́НИ (від лат. pro — перед, раніше, на користь і gestatio — носіння, тут — вагітність), гестагени — жіночі *статеві гормони*, що за хімічною будовою належать до *стероїдів*. П. виробляються переважно *жовтим тілом* та ін. структурними елементами яєчників, а також плацентою, сім'яниками, надниркovими залозами самців і самок усіх хребетних тварин та людини. З П. найбільш відомий *прогестерон*, який у взаємодії з *естрадіолом* регулює естральний цикл у ссавців та менструальний — у людини. До П. відносять, крім того, деякі продукти обміну прогестерону, зокрема прегнандіол, виявлення якого має діагностичне значення в акушерстві та гінекології. П. регулюють процес розвитку організму. Природні та синтетичні П. використовують для лікування безплідності, синхронізації статевого циклу, збереження вагітності, якщо є загроза аборту. *О. Г. Резников.*

ПРОГИ́Н — вертикальне переміщення точки, що лежить на осі балки (арки, рами і т. п.) або на серединній поверхні оболонки (пластини), через *деформацію*, спричинену різними зовн. чинниками. За величиною найбільшого П. визначають один з *граничних станів* конструкції. Максимально допустимі значення П. для споруд різних типів наведено у *Будівельних нормах і правилах*. При випробуванні конструкцій П. визначають спец. приладами — прогиномірами. Див. також *Пружна лінія* в будівельній механіці.

ПРОГІМНА́ЗІЇ (від лат. pro — перед, замість і *гімназія*) — неповні середні навч. заклади в дореволюційній Росії й Німеччині. В Росії засн. 1864. Строк навчання тривав 4—6 років. За навч. планами і програмами П. відповідали чотирьом молодшим класам гімназії. Випускники П. без вступних екзаменів могли продовжувати навчання в наступних класах гімназії. Чоловічі П. з 1866 мали право проводити екзамени на звання приходського вчителя та на перший класний чин. На поч. 20 ст. у Росії було понад 200 чоловічих, жіночих і військ. П. Ліквідовані 1918. У Німеччині мали 6 класів і поділялися на класичні та реальні.

Т. Л. Пономаренко.

ПРОГІ́Н, проліт — 1) Вільний відкритий простір між чим-небудь. 2) У будівництві — віддаль між суміжними *опорами* горизонтальних конструктивних елементів будинків і споруд. Є П. розрахунковий (відстань між осями опор) і П. у просвіті (між внутр. гранями опор). В СРСР величини П. уніфіковано відповідно до Єдиної модульної системи (див. також *Модуль* в архітектурі та будівництві). П. наз. також частину площі будинку, обмежену, напр., двома суміжними рядами колон, стіною і рядом колон.

ПРОГНАТИ́ЗМ (від грец. *πρό* — вперед і *γνάθος*—щелепа) — сильне виступання обличчя у вертикальній площині. Розрізняють заг. П., для якого характерне виступання усього обличчя, та альвеолярний — виступання лише альвеолярної (зубної) частини верхньої щелепи. П. найтиповіший для представників екваторіальної раси, а також для південних монголоїдів. Ступінь розвитку П. беруть до уваги при визначенні антропологічних типів людини.

ПРОГНАТІ́Я (від грец. *πρό* — вперед і *γνάθος* — щелепа) — неправильний *прикус* у людини, зумовлений виступанням верхньої щелепи вперед. П. пов'язана з надмірним розвитком або стисненням верхньої й недорозвиненням нижньої щелеп. Значна П. веде до вип'ячування середньої частини обличчя (підборіддя при цьому скошене назад); функції зубів порушуються. Лікування — див. ст. *Прогенія*.

ПРОГНО́З (від грец. *πρόγνωσις* — передбачення) — наукове передбачення на основі наявних даних напряму, характеру й особливостей розвитку якогось явища, процесу (*прогноз географічний, прогноз погоди, прогноз* у медицині тощо); використовується в значенні ймовірнісного судження про майбутнє на основі спец. наук. досліджень. Див. *Прогнозування*.

«ПРОГНО́З» — назва рад. спеціалізованих *штучних супутників Землі* (ШСЗ) — сонячних обсерваторій, призначених для вивчення впливу сонячної активності на міжпланетне середовище й магнітосферу Землі. На ШСЗ «П.» встановлено наук. апаратуру для дослідження корпускулярного й електромагн. випромінювання Сонця, сонячної плазми, магн. полів у навколоземному космічному просторі, а також галактичних ультрафіолетових, рентгенівських та гамма-випромінювань (частина її разом з супутником постійно орієнтована на Сонце). Дослідження здійснюються за єдиною програмою, початою 1972 (табл.). ШСЗ «П.» запускаються на дуже витягнуті еліптичні орбіти з макс. віддаленням від Землі (в апогеї) бл. 200 тис. км і мінімальним (у перигеї) —

Дати запусків штучних супутників Землі «Прогноз»

«Прогноз-1»	14.IV	1972
«Прогноз-2»	29.VI	1972
«Прогноз-3»	15.II	1973
«Прогноз-4»	22.XII	1975
«Прогноз-5»	25.XI	1976
«Прогноз-6»	22.IX	1977
«Прогноз-7»	30.X	1978
«Прогноз-8»	25.XII	1980

483 ÷ 634 км. Для виведення використовується проміжна орбіта. Маса «П.» — від 845 до 930 кг. Час активного існування — понад 1 рік. Відповідно до програми міжнар. співробітництва в освоєнні й дослідженні космічного простору на борту «П.» встановлювалась і наукова апаратура, створена у Франції, ЧССР, УНР, Швеції та ПНР. *Ю. М. Михайлов.*

ПРОГНО́З у медицині — передбачення лікарем можливого розвитку і кінця хвороби. П. стосується життя хворого (чи буде жити хворий), темпу і повноти відновлення здоров'я і працездатності, характеру ускладнень тощо. П. базується на знанні *етіології* і *патогенезу,* статистичних даних і аналізі індивідуальних особливостей перебігу захворювання у конкретного хворого.

ПРОГНО́З ГЕОГРАФІ́ЧНИЙ — науково обгрунтоване передбачення розвитку *географічного середовища* та окремих його компонентів. На основі оцінки стану геогр. середовища в минулому і теперішнього П. г. дає інформацію для прийняття рішення про його можливі наступні зміни з метою *раціонального природокористування.* П. г. базується на методологічних положеннях марксистсько-ленінської діалектики, заг. теорії *прогнозування* і системи цілеспрямованого геогр. аналізу. Для П. г. використовують заг. методи прогнозування — логічні, екстраполяційні, експертні, *моделювання* та *системний підхід,* а також геогр. методи — палеогеографічні, ландшафтно-індикаційні, генетичних рядів, картографічний тощо. Залежно від об'єкта дослідження розрізняють П. г. галузеві (напр., *прогноз погоди,* зволоження, стоку) і комплексні. За просторовими масштабами П. г. поділяють на глобальні (планетарні), регіональні й локальні, за часовими — на короткострокові й довгострокові.

П. г. виявляє стійкі та стихійні ймовірнісні тенденції, можливі нові шляхи розвитку геогр. середовища під впливом природних та антропогенних факторів. Відправними моментами для нього є вивчення закономірностей розвитку *природно-територіальних комплексів,* плани соціально-екон. розвитку, а також прогрес науки і техніки. В СРСР П. г. розглядають як стадію перспективного планування, їх розробляють у зв'язку з організацією спостережень по системі моніторинга (слідкування та контроль) за станом природного середовища всієї країни, а також підготовкою регіональних проектів (напр., перекидання частини стоку з Пн. на Пд., можливості перевищення допустимих негативних навантажень на природу в сфері дії великих госп. об'єктів, зокрема *Курської магнітної аномалії, Каракумського каналу,* траси *Байкало-Амурської магістралі* тощо). XXVI з'їзд КПРС поставив завдання удосконалення методів прогнозування погоди та інших явищ природи.

Літ.: Звонкова Т. В., Саушкин Ю. Г. Проблемы долгосрочного географического прогноза. «Вестник Московского университета. Серия географическая», 1968, № 4; Сватков Н. М. Основы планетарного географического прогноза. М., 1974; Региональный географический прогноз, в. 1—2. М., 1977—80.
Т. В. Звонкова.

ПРОГНО́З ПОГО́ДИ — науково обгрунтоване передбачення та розрахунок майбутнього стану *погоди* для даної території або окремого пункту. Осн. методом П. п. є синоптичний метод (див. *Синоптична метеорологія*). Він полягає в тому, що на основі знання закономірностей атм. процесів і даних *метеорологічних станцій, радіолокаційних станцій, радіозондів, метеорологічних ракет,* інформації, одержаної від *штучних супутників Землі,* складають синоптичні карти, за якими визначають майбутній (на момент прогнозу) розподіл і хід метеорологічних елементів і явищ погоди. Розрізняють П. п. короткочасні (до 48 год.) і довгочасні (від 3—10 діб до місяця та сезону). П. п. можуть бути заг. користування та спеціалізовані (авіац., агрометеорологічні, морські та ін.). З впровадженням електронно-обчислювальної техніки широкого розвитку набули чисельні методи П. п. В середньому П. п. здійснюється на 80%. Помилки зумовлені недосконалістю методів прогнозування, а також відсутністю достатньої інформації з океанів, малонаселених районів земної кулі та високих шарів атмосфери. *Л. З. Прох.*

ПРОГНОЗУВА́ННЯ — процес *передбачення наукового* майбутнього стану предмета чи явища на основі аналізу його минулого і сучасного, систематична науково обгрунтована інформація про якісні й кількісні характеристики розвитку цього предмета чи явища в перспективі. Результатом П. є *прогноз* — знання про майбутнє і про ймовірний розвиток сьогочасних тенденцій. П. передує плановій розробці в управлінні природними та соціальними процесами. Заг. закономірності П. досліджує прогностика. Предметом марксистсько-ленінської соціальної прогностики як науки про теорію і практику одержання і обробки інформації про перспективи і ймовірні напрями сусп. розвитку є вивчення перспектив розвитку держави, економіки, науки, техніки, культури, освіти та ін. сусп. процесів методами конкретних соціальних досліджень, спираючись на теорію *наукового комунізму, політичну економію, наукознавство* та ін. сусп. науки. Розрізняють розвідувальні й нормативні соціальні прогнози. Розвідувальне П.— це розробка прогнозів розвитку реально існуючих об'єктів за певних умов. Нормативне П.— розробка прогнозів таких тенденцій розвитку об'єктів, які мають забезпечити розв'язання завдань, пов'язаних з певними класовими чи нац. потребами, інтересами або цілями. Соціальні завдання і прогнози споріднені характером їхнього регулюючого впливу на сусп. процеси, проте вони істотно відрізняються за формами вираження. Якщо формами вираження соціального завдання є норма, *проблема, обов'язок, ціль, ідеал,* тобто те, що обов'язково включає вольові вчинки, то прогноз є тільки знанням про майбутнє і не має ні нормативного, ні проблемного, ні обов'язкового характеру і тим більше не є ідеалом або метою. Тільки перетворюючись на соціальне завдання, прогноз може виступати і як мета, і як ідеал, і як норма, але при цьому він перестає бути прогнозом, набуваючи законодавчого, нормативного статусу. Методами розробки П. є *екстраполяція,* експертні оцінки і *моделювання,* а осн. його об'єктами — рівень виробництва, характер виробничих відносин, спосіб життя, соціально-класова структура суспільства, характер взаємовідносин суспільства і природи. Хоч методика і техніка П. за капіталізму і соціалізму мають деякі спільні риси, між ними існує принципова відмінність. У капіталістичних країнах П. здійснюється з позицій *футурології,* спирається на численні суперечливі методологічні концепції бурж. філософії і соціології й служить інтересам держ.-монополістичного капіталізму. В країнах соціалістичної співдружності П. базується на марксистсько-ленінській ідеології й тісно пов'язане з нар.-госп. плануванням. В умовах *науково-технічної революції* ефективне управління розвитком соціалістичного суспільства передбачає наявність розвинутої системи П. В СРСР П. охоплює сукупність організації життєдіяльності суспільства, пов'язану з усіма ймовірними проявами соціальних дій (поведінки) людини (див. також *Прогнозування економічне, Прогнозування науково-технічне*).

Літ.: Васильев Ю. А. В. И. Ленин и социальное предвидение. Минск, 1978; Косолапов В. В. Методология социального прогнозирования. К., 1981.
В. В. Косолапов.

ПРОГНОЗУВА́ННЯ ЕКОНОМІ́ЧНЕ — наукове передбачення найбільш вірогідних змін стану, структури й динаміки *народного господарства,* окремих його елементів у майбутньому; допоміжний засіб перспективного планування. П. е.— система наук. досліджень про перспективні напрями розвитку економіки, що базується на об'єктивних *економічних законах.* За соціалізму воно охоплює в єдності та взаємодії розвиток *продуктивних сил* і *виробничих відносин.* Його методологічною основою є марксистсько-ленінське вчення про закономірності розвитку суспільства, теорія соціалістичного розширеного *відтворення,* побудови матеріально-тех. бази соціалізму і комунізму. Найважливішою рисою методології прогнозування є *системний підхід.* В умовах планового г-ва прогнози *економічного зростання* країни мають виявити найімовірніші економічно ефективні альтернативи *науково-технічного прогресу* (див. *Прогнозування науково-технічне*), ін. осн. умови екон. розвитку, можливу його спрямованість за даних конкретно-істор. умов. П. е. є попередньою, передплановою стадією процесу *планування народного господарства,* дослідницькою основою підготовки конкретних планових рішень на базі врахування екон. завдань довгострокової

перспективи. П. е. використовує комплекс взаємопов'язаних і взаємозумовлених прогнозів розвитку науки і техніки, руху населення і трудових ресурсів, відтворення сусп. багатства, рівня життя населення, нар.-госп. динаміки і структурних зрушень у виробн., складу й тех. рівня випуску продукції, розвитку світового г-ва та зовнішньоекон. зв'язків, вдосконалення *господарського механізму* тощо. П. е. є однією з форм конкретизації наук. передбачення в соціально-економічному розвитку, перспектив кількісного і якісного зростання нар. г-ва. Результати П. е. мають містити характеристику найкращого з можливих шляхів розвитку соціалістичної економіки. Воно розглядає варіанти активного впливу на об'єктивні можливості перспективного розвитку суспільства. В умовах зрілого соціалізму зростає роль перспективного плану як провідної форми загальнодерж. планування, а також науково обґрунтованих довгострокових прогнозів розвитку економіки. Ступінь імовірності майбутнього розвитку дедалі більше піддається спрямованому впливові. За капіталізму П. е. обмежується приватновласницькими відносинами, методи прогнозування зводяться в основному до методів *екстраполяції* та експертних оцінок.

М. П. Панченко.

ПРОГНОЗУВА́ННЯ НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНЕ — система оцінок можливих цілей і шляхів розвитку *науки* і *техніки*, очікуваних результатів *науково-технічного прогресу*. П. н.-т. включає: прогноз щодо проведення н.-д. робіт, який виявляє і формулює нові можливості й перспективні напрями розвитку науки і техніки відповідно до цілей, майбутніх потреб суспільства; програмний етап прогнозування, на якому визначають заходи щодо реалізації тих чи ін. цілей розвитку науки і техніки, встановлюють можливі строки і черговість досягнення цілей; орг. етап прогнозування, на якому визначають конкретні умови (соціальні, організаційні, матеріальні, фінанс. та ін.), необхідні для виконання різних варіантів програм.

Прогнозування наук.-тех. прогресу — найважливіша складова частина *прогнозування економічного*, оскільки прогрес науки і техніки значною мірою зумовлює темпи розвитку нар. г-ва. Прогнозування як необхідна стадія розробки *єдиної технічної політики* визначає принципові напрями фундаментальних і прикладних досліджень та розробок, найважливіші зрушення в тех. оснащеності виробн. Деталізація цих напрямів дає можливість сформулювати реальні процеси на основі оцінки варіантів розвитку. Якщо прогнозування визначає майбутні варіанти наук.-тех. прогресу, то перспективне планування передбачає прийняття конкретних рішень на основі вибору варіантів шляхом певних обмежень. П. н.-т. має важливе значення для вдосконалення всієї системи *планування народного господарства* і визначення шляхів створення *матеріально-технічної бази комунізму*, для розвитку *соціалістичної економічної інтеграції*.

О. Д. Заруба.

ПРОГО́НОВА БУДО́ВА МОСТА́, пролітна будова моста — частина *моста*, що перекриває віддаль (*проліт*) між *опорами* і спирається на них.

Основними елементами П. б. м. (мал.) є: гол. несучі конструкції (поздовжні *балки, ферми, арки, склепіння*, канати або ланцюги), *плита* проїзної частини (вона підтримує дорожнє полотно, тротуари) й опірні частини (з металу, спец. гуми, комбіновані), через які навантаження передається на опори. В деяких мостах, напр. рамних, опірних частин немає — прогонова будова становить єдине ціле з опорою. Система гол. несучих конструкцій П. б. м. (аркова, балкова, консольна, рамна, комбінована) визначає конструкцію і статичну схему всього моста (див. *Арковий міст, Балковий міст, Висячий міст, Рамний міст, Консольна система* в будівельній механіці, *Комбінована система* в будівельній механіці). Розрізняють П. б. м.: з їздою по верху, по низу і посередині (з плитою проїзної частини, розміщеною відповідно вище, нижче і посередині гол. несучих конструкцій); річкові (над судноплавною частиною річки) і берегові (над ін. частиною її). За матеріалом гол. несучих конструкцій П. б. м. поділяють на бетонні, залізобетонні, металеві, комбіновані (напр., сталезалізобетонні), кам'яні та дерев'яні (в тимчасових мостах). Форма П. б. м. у плані звичайно прямолінійна, іноді — спіралеподібна, кільцева або ін. Найчастіше П. б. м. будують із збірних елементів, виготовлених на спеціалізованих з-дах або *полігонах*.

Аркові прогонові будови моста через Дніпро в Дніпропетровську.

ПРОГРА́М ПАКЕ́ТИ, пакети прикладних програм — вид *математичного забезпечення ЕОМ*, орієнтований на автоматизацію процесу розв'язування задач з однієї чи кількох прикладних галузей. Під сучасним П. п. розуміють комплекс прикладних і системних *програм ЦОМ* разом з мовними засобами, що забезпечують взаємодію користувача з цим комплексом, і необхідною тех. документацією, яка використовується при *програмуванні* і розв'язуванні задач певного класу. Прикладні програми (функціональне наповнення пакета) забезпечують безпосереднє розв'язування задач з даної предметної області, а системні (системне наповнення пакета) забезпечують взаємодію користувача з пакетом, автоматизацію процесу програмування задач та керування розв'язуванням їх. Розробка прикладних програм грунтується на попередньому *системному аналізі* відповідної предметної області і матем. методів, використовуваних при розв'язуванні її задач. Складність системного наповнення пакета залежить від тих функцій, виконання яких покладається на пакет. При побудові П. п. враховують: простоту і зручність в користуванні П. п. при розв'язуванні задач, автоматизації обчислювального процесу, в т. ч. на етапі вибору найдоцільнішого методу для розв'язування даної задачі; економний розподіл *пам'яті обчислювальної машини*; можливість генерації робочих програм і їх комплексів, які можуть згодом самостійно використовуватися для розв'язування задач; сумісність з ін. П. п., які використовуються для розв'язування задач з даної чи суміжної предметної області; автоматичне нагромадження «досвіду» роботи пакета шляхом автоматичного й автоматизованого збору та обробки статистичних даних, що характеризують роботу всього пакета і його окремих частин; модульність (див. *Модуль* у техніці) побудови математичного забезпечення (МЗ) пакета, що забезпечує його здатність адаптуватися, модифікуватися, розширюватися, ефективно використовуватися протягом довгого часу. Осн. складові частини П. п.: його вхідна мова; керуюча програма (див. *Операційна система*); бази даних пакета, що містять моделі предметних областей та прикладні програми і їх система введення; підсистема обробки даних, що характеризує роботу пакета; підсистема внесення змін в МЗ пакета; підсистема ведення контролю за правильністю функціонування пакета на всіх етапах його роботи. Розрізняють П. п. методо-орієнтовані (П. п. заг. призначення), в яких реалізована певна група методів, що дозволяє розв'язувати задачі з різних предметних областей; проблемно-орієнтовані, в яких використано набори методів, що дають змогу розв'язувати задачі даної проблемної області (задачі планування, керування тощо); інформаційні — призначені для нагромадження, зберігання і введення даних великих об'ємів; функціональні, що розширюють можливості певної операційної системи. П. п. працюють в таких осн. режимах: пакетному, телеобробки даних, діалоговому, реального масштабу часу та мішаних режимах, які є певною комбінацією перелічених режимів. Режим телеобробки призначений для приймання і передачі даних на віддаль за допомогою *каналів зв'язку*; діалоговий — для розв'язування задач при активному втручанні користувача в обчислювальний процес шляхом внесення змін в його параметри; реального масштабу часу — для обробки даних, які характеризують об'єкт (реактор, хім. процес тощо) протягом його роботи в реальному часі. При розв'язуванні наук.-тех. і госп. проблем розробляються і використовуються системи взаємозв'язаних і взаємо-

діючих П. п. Великі можливості підвищення ефективності розв'язування задач із застосуванням П. п. відкриваються при їх використанні на багатопроцесорних ЕОМ, в яких реалізована ідея ведення паралельних обчислень.

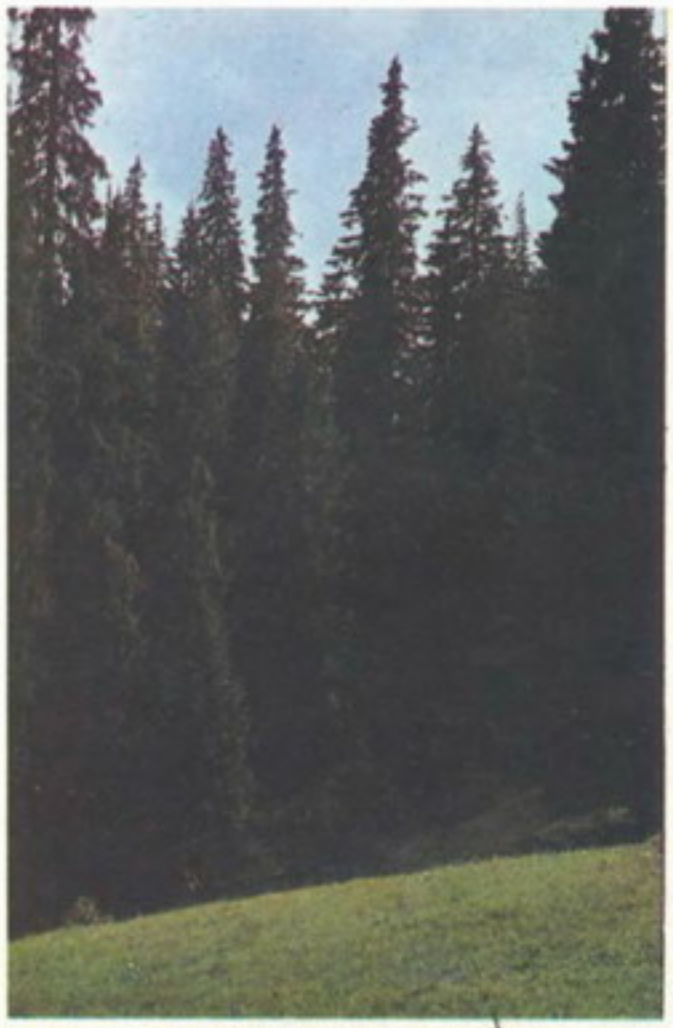
Літ.: Словарь по кибернетике. К., 1979. *І. В. Сергієнко.*

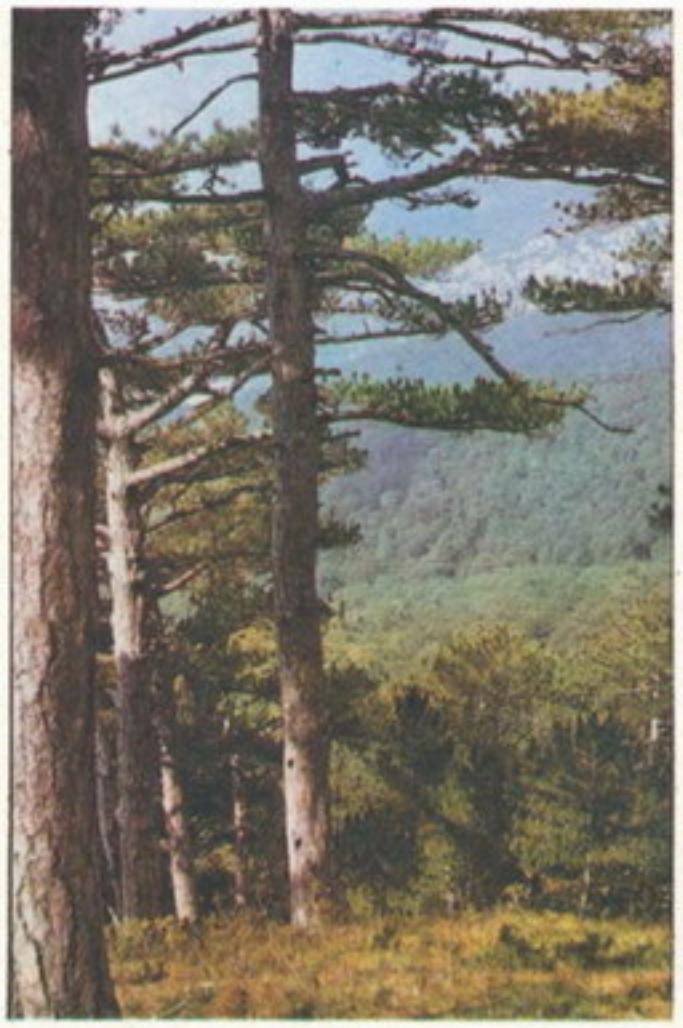
ПРОГРА́МА (грец. *πρόγραμμα* — письмова об'ява, розпорядження) — 1) План діяльності, робіт, проведення якогось заходу (напр., П. космічних досліджень, *програма ЦОМ*, П. фестивалю). 2) Виклад осн. завдань, цілей і принципів діяльності д-ви, політ. орг-ції або окремого діяча (див., напр., *Програма миру, Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, Програма розвитку ООН*). 3) Короткий виклад змісту навч. предмета. Див. *Навчальна програма.* 4) Зміст театр., концертної, циркової вистави, радіо- або телепередач, а також друк. покажчик їхніх номерів, окремих передач, як правило, з зазначенням авторів, дійових осіб, виконавців та ін. 5) Літ. виклад *теми* або *сюжету* інструментального музичного твору. Див. *Програмна музика.*

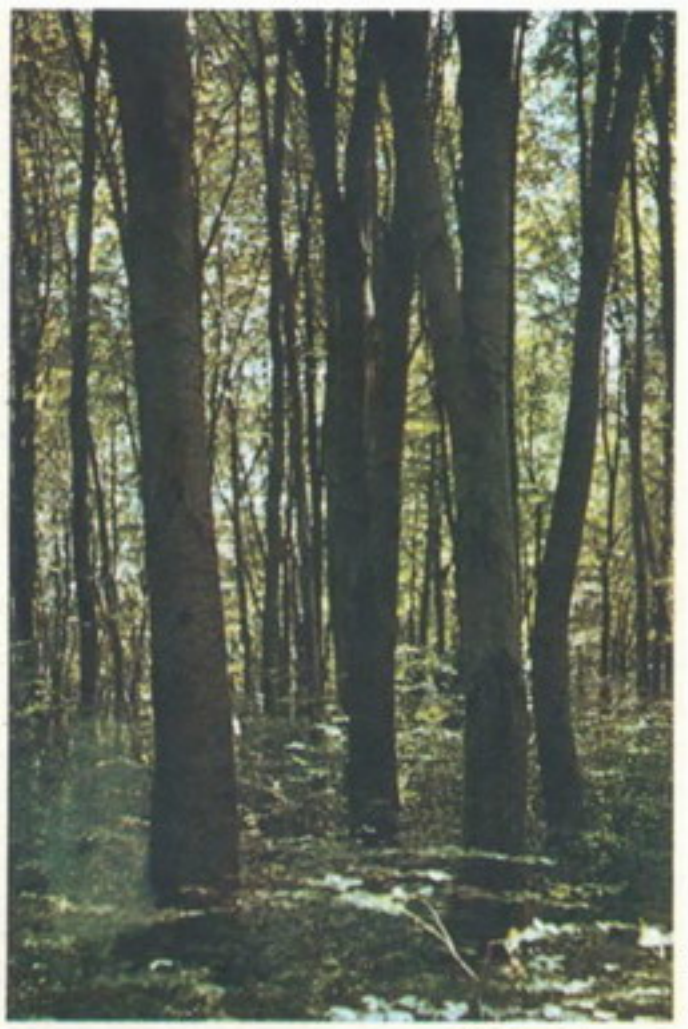
ПРОГРА́МА КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — осн. документ, у якому викладено гол. принципи, цілі й завдання КПРС на конкретний істор. період, теоретично обгрунтовано і визначено шляхи й методи здійснення їх. «Програма,— пояснював В. І. Ленін,— це значить коротке, ясне й точне проголошення всього, чого партія добивається і за що вона бореться» (Повне зібр. тв., т. 7, с. 160). Програма обов'язкова для всіх комуністів і парт. орг-цій, вона забезпечує концентрацію їхніх зусиль для побудови комуністичного суспільства. Першим програмним документом міжнар. комуністичного руху був написаний К. Марксом і Ф. Енгельсом 1847 «*Маніфест Комуністичної партії*». За час своєї діяльності *Комуністична партія Радянського Союзу* виробила три програми: першу — для періоду боротьби за перемогу бурж.-демократичної і соціалістичної революцій; другу — для етапу будівництва соціалізму; третю — для періоду комуністичного будівництва. Кожна з цих програм відповідає найважливішим істор. етапам розвитку соціалізму в нашій країні, є концентрованим виразом революц. думки і революц. практики партії. Вони справляють величезний вплив на *міжнародний комуністичний рух*, служать для багатьох компартій світу взірцем при розробці програм. Перша Програма народжувалася разом з партією, вирішальна роль у її створенні належить В. І. Леніну. Перебуваючи в ув'язненні (1895—96), він написав «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії». В цій праці В. І. Ленін дав аналіз розвитку капіталізму в Росії й визначив осн. завдання класової боротьби пролетаріату, сформулював кінцеву мету — завоювання політ. влади, знищення приватної власності на засоби виробництва і створення соціалістичного суспільства. Наприкінці 1899 В. І. Ленін підготував другий проект Програми. Питання про вироблення Програми особливо гостро постало у зв'язку з підготовкою *Другого з'їзду РСДРП* (1903). Наступний варіант Програми виробила редакція ленінської газ. «*Искра*» в боротьбі проти ліберального *народництва*, «*легального марксизму*» та «*економізму*» в Росії, а також проти міжнар. опортунізму. Проте на цей варіант Програми не було єдиного погляду і в редакції «Искры». В. І. Ленін піддав гострій критиці запропонований Г. В. Плехановим проект Програми, оскільки в ньому неправильно оцінювалася політ. роль рос. буржуазії, давалася лише заг. характеристика капіталізму, не аналізувалися притаманні йому суперечності, недостатньо підкреслювалася провідна роль робітн. класу щодо всіх трудящих, нечітко ставилося питання про диктатуру пролетаріату, недооцінювалося значення селянства як союзника робітн. класу. Завдяки принциповій позиції В. І. Леніна ці помилки було виправлено. Аграрну частину й заключення Програми написав В. І. Ленін. Проект Програми, опублікований в «Искре», з невеликими змінами прийняв II з'їзд РСДРП. Це була важлива перемога революц. марксизму. Світовий робітн. рух одержав послідовно марксистську програму, ідейну основу всієї діяльності партії робітн. класу. Т. ч., пролетаріат Росії був єдиним класом, що виступив напередодні революції з програмою, яка відповідала інтересам народу і потребам сусп. розвитку. Програма складалася з двох частин — програми-мінімум і програми-максимум. Програма-мінімум указувала на необхідність повалення царизму і встановлення демократичної республіки. Програма-максимум ставила завдання *соціалістичної революції* й встановлення диктатури пролетаріату. Ці дві частини тісно між собою пов'язані, оскільки без знищення численних пережитків докапіталістичного укладу — царського самодержавства, поміщицького землеволодіння, станового поділу суспільства тощо було неможливо піднести боротьбу пролетаріату на вищий ступінь, забезпечити умови для соціалістичної революції. Програма вимагала запровадження демократичних свобод. Аграрна частина Програми містила вимоги скасування викупних і оброчних платежів, організації сел. к-тів для повернення земель, відрізаних у селян під час *селянської реформи 1861* («відрізків»), та ін. Ці вимоги було спрямовано на створення і зміцнення *союзу робітничого класу і селянства*. Важливе значення мало й правильне розв'язання в Програмі *національного питання*. В його основі лежала ленінська вимога *права націй на самовизначення*, безумовна і непримиренна боротьба проти будь-якого нац. гноблення. Цей пункт Програми забезпечував інтернац. виховання трудящих багатонац. Росії, сприяв згуртуванню їх навколо рос. пролетаріату в боротьбі за демократичні свободи і соціалізм (див. *Національна програма КПРС*).

Величезною заслугою В. І. Леніна й твердих іскрівців було те, що вони відстояли в боротьбі проти опортунізму всіх мастей положення про диктатуру пролетаріату в Програмі партії. В ній уперше після програмних документів К. Маркса і Ф. Енгельса чітко сформульовано тезу про диктатуру пролетаріату як гол. умову соціалістичної революції. «Питання про диктатуру пролетаріату,— писав пізніше В. І. Ленін,— поставлене в цій програмі ясно і виразно, притому поставлене са́ме у зв'язку з боротьбою проти Бернштейна, проти опортунізму» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 351). Вже цим Програма докорінно відрізнялася від програм усіх партій *Інтернаціоналу 2-го*. Вона була Програмою партії соціалістичної революції й диктатури пролетаріату, партії нового типу.

Майже півтора десятиріччя героїчної боротьби, яка завершилася перемогою *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, повністю підтвердили силу і життєвість ленінських програмних принципів. Накреслений шлях було пройдено, мети досягнуто, першу Програму виконано. В лютому 1917 було повалено самодержавство. Велика Жовтн. соціалістична революція назавжди знищила капіталізм у нашій країні й поклала початок краху імперіалізму в усьому світі. Вперше в історії виникла д-ва нового типу — Радянська Соціалістична Республіка, було встановлено диктатуру пролетаріату, почалася епоха будівництва соціалізму. Нова епоха висунула нові завдання. Осмислити їх, накреслити шляхи руху вперед, до соціалізму мала нова Програма партії. В. І. Ленін віддав багато сил розробці й створенню другої Програми партії — програми побудови першого в світі соціалістичного суспільства. Завдання зміни Програми В. І. Ленін висунув ще до *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*, щоб показати те нове, що відбулося в сусп. житті після II з'їзду РСДРП. У *Квітневих тезах В. І. Леніна* вже конкретно говорилося про необхідність зміни Програми партії, щоб у ній знайшли відображення питання про імперіалізм та імперіалістичну війну, ставлення до держави тощо. *Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б)* доручила ЦК переглянути Програму. В лютому 1918 ЦК партії створив спец. комісію на чолі з В. І. Леніним для підготовки проекту Програми. В березні 1918 В. І. Ленін написав «Чорновий начерк проекту програми». На *Сьомому з'їзді РКП(б)* він виступив з доповіддю про перегляд Програми і зміну назви партії. З цього часу вона почала називатися Російська Комуністична партія (більшовиків). З'їзд створив комісію, якій доручив терміново підготувати проект нової Програми. У лютому 1919 програмна комісія закінчила вироблення «Проекту програми РКП(б)», який було опубліковано в «Правде» в лютому 1919 й широко обговорено

1
2
3

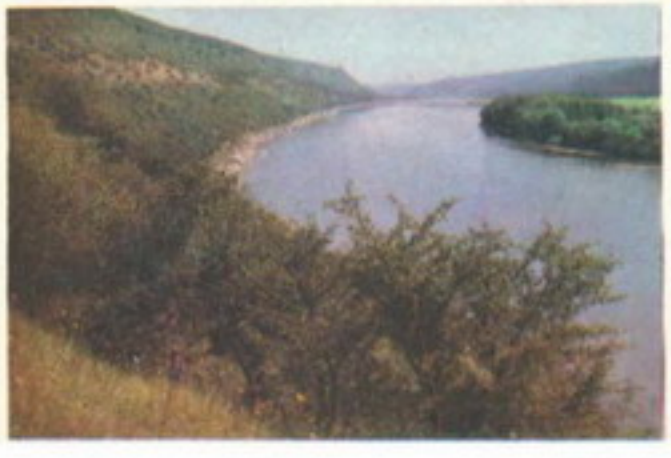
4
5
6

7
8
9

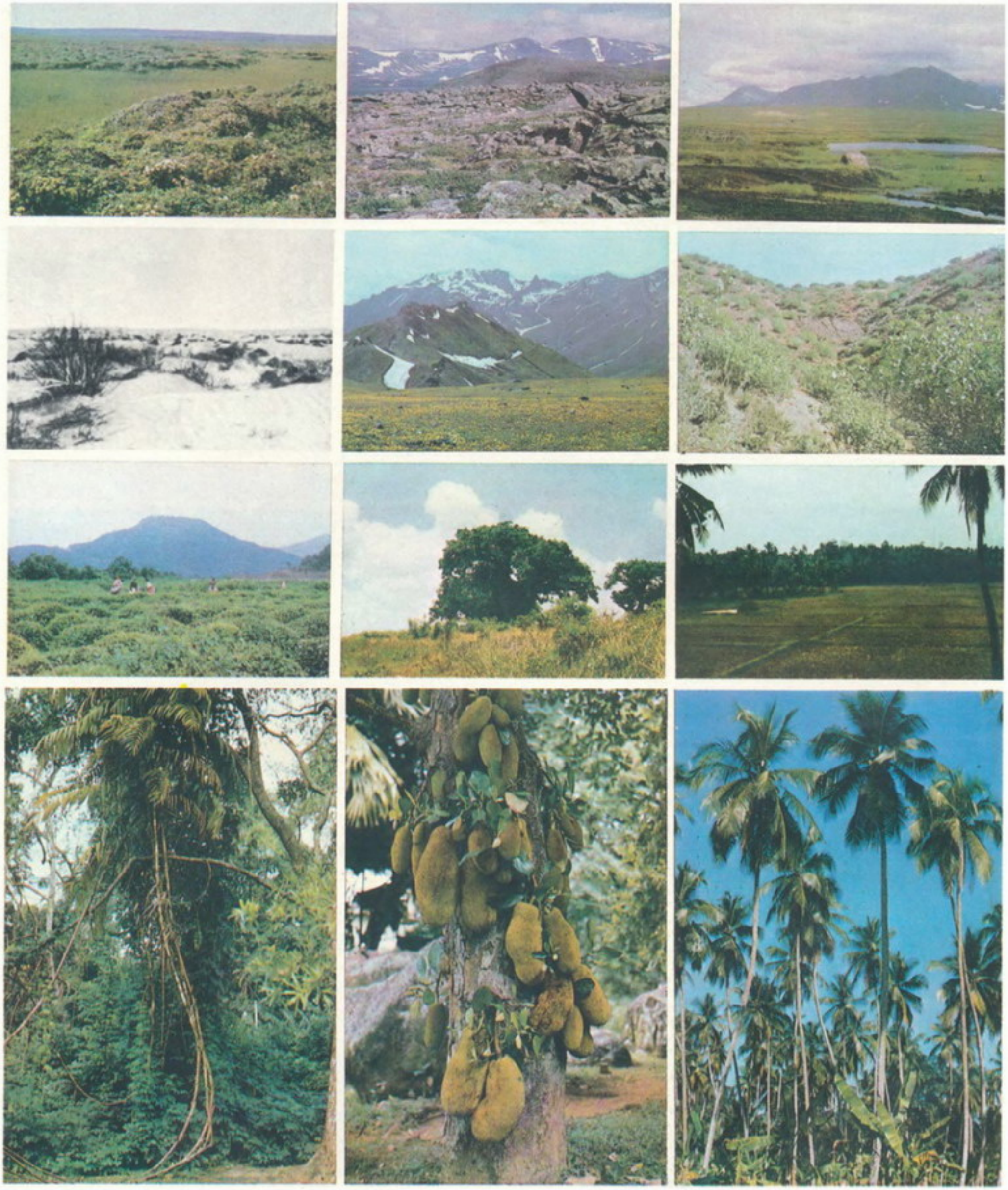

10
11
12

До ст. **Рослинність** (с. 1 — рослинність України): **1–4** — ліси: **1** — темнохвойний ліс на Карпатах, **2** — сосновий ліс у Криму, **3** — грабова діброва на Подільській височині, **4** — мішаний ліс на Малому Поліссі; **5** — рослинність заплави р. Гнилої Липи на Поділлі; **6** — рослинність вапнякових скель у Товтрах; **7** — альпійська рослинність Говерли (Карпати); **8** — лісостеп на Пд. Зх. Вінницької обл.; **9** — Хомутівський степ; **10** — чагарникова рослинність у долині Дніпра; **11** — суходільні луки на Львівщині; **12** — прибережно-водна рослинність Дніпра.

До ст. **Рослинність** (с. II — рослинність різних районів земної кулі): **1—3** — рослинність тундри: **1** — купинчаста тундра в районі Воркути, **2** — кам'яниста і **3** — чагарникова тундри на Полярному Уралі; **4** — чагарникова пустеля в Каракумах; **5** — високогірна субальпійська рослинність на Паміро-Алаї: **6—9** — субтропічна рослинність: **6** — фісташкове рідколісся в Бадхізькому заповіднику Туркм. РСР, **7** — чайні плантації в Ленкорані, **8** — африканська савана (з баобабом), **9** — рисові поля в Пд.-Сх. Азії; **10** — пальма ротанг у тропічному лісі Малайзії. **11** — хлібне дерево в тропічному лісі на Сейшельських островах; **12** — гай кокосових пальм у Шрі-Ланці.

в парт. орг-ціях. У його основу покладено «Чорновий начерк проекту програми» та ін. праці В. І. Леніна. Розгляд другої Програми партії був одним з осн. питань порядку денного *Восьмого з'їзду РКП(б)* (березень 1919). З доповідями в цьому питанні виступили В. І. Ленін і Бухарін. Це пояснювалося тим, що Бухарін і його спільники заперечували ряд ленінських положень, зокрема про сутність імперіалізму, про шляхи розв'язання нац. питання та ін. З'їзд одностайно підтримав ленінські положення Програми і 22.III 1919 одноголосно прийняв нову Програму. Вперше в історії було прийнято Програму Комуністичної партії, що стояла при владі й керувала будівництвом соціалістичного суспільства.

Нова Програма складалася з теор. частини і розділу, де було сформульовано конкретні завдання соціалістичного будівництва. Положення теор. частини Програми були дальшим розвитком марксизму-ленінізму. В ній підкреслювалося величезне значення Великої Жовтн. соціалістичної революції, що поклала початок новій ері в історії людства — ері переходу від капіталізму до соціалізму. Характеристику капіталізму доповнювала ленінська оцінка імперіалізму, наголошувалося на неминучості й закономірності заміни капіталістичної формації соціалістичною, підкреслювалися міжнар. характер боротьби пролетаріату, необхідність спільних дій пролет. партій, трудящих усіх країн, підтримки *національно-визвольного руху* в колоніальних і залежних країнах. У другій частині Програми накреслювалися завдання партії в усіх галузях соціалістичного будівництва. Тут дано чітке визначення класової суті *Радянської соціалістичної держави,* в якій уся влада належить робітникам і трудовому селянству — абсолютній більшості населення, диктатури пролетаріату як влади, що базується на союзі робітн. класу і селянства при керівній ролі в цьому союзі робітн. класу. Програма розкривала величезні переваги рад. демократії над буржуазною. В галузі нац. відносин Програма вимагала ліквідації будь-яких нац. привілеїв чи обмежень, повної рівноправності націй. Велике місце в ній посідали питання екон. політики. Ставилося завдання довести до кінця експропріацію буржуазії і перетворення засобів виробництва на спільну власність усіх трудящих, зробити все можливе для всебічного розвитку продуктивних сил країни, насамперед налагодити загальнодерж. планування, раціонально використовувати матеріальні ресурси, розвивати творчу ініціативу трудящих, встановити зв'язок науки з виробництвом. Програма передбачала кооперування дрібної і кустарної пром-сті, створення радгоспів, сприяння організації товариств по спільній обробці землі та ін. форм об'єднання селян. Партія висувала як кардинальне завдання соціалістичного будівництва ліквідацію відмінностей між містом і селом. Програма підкреслювала необхідність рішуче боротися проти куркульства, спираючись на пролет. і напівпролет. верстви селянства, при найтіснішому союзі з середнім селянством. Значну увагу було приділено школі. Партія вимагала перетворити її із знаряддя класового панування буржуазії на засіб перебудови суспільства на комуністичних засадах. Ставилося питання про запровадження безплатного і обов'язкового навчання для всіх дітей до 17 років, створення дошкільних закладів, викладання рідною мовою, забезпечення широкого доступу до вузів усіх бажаючих і насамперед робітників. Програма РКП(б) мала величезне значення не тільки для нашої партії, для будівництва соціалізму в Країні Рад, а й для всього міжнар. комуністичного руху. В. І. Ленін говорив: «Наша програма буде найсильнішим матеріалом для пропаганди й агітації, буде тим документом, на підставі якого робітники скажуть: „Тут наші товариші, наші брати, тут робиться наша спільна справа"» (Повне зібр. тв., т. 38, с. 206). Комуністична партія успішно здійснювала свою другу Програму. Було розгромлено інтервентів і внутр. контрреволюцію, відбудовано нар. г-во, здійснено соціалістичну *індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культурну революцію.* Рад. народ втілив у життя *ленінський план побудови соціалізму в СРСР.* Соціалізм переміг у Рад. Союзі повністю і остаточно. Другу Програму партії було виконано. Вже XVI з'їзд ВКП(б) (1930) поставив питання про необхідність перегляду Програми партії, зважаючи на успіхи соціалістичного будівництва. На XVIII (1939) і XIX (1952) з'їздах партії було виділено спец. комісію по підготовці проекту нової Програми. XX з'їзд партії (1956) доручив ЦК КПРС скласти такий проект. Він був підготовлений, опублікований і обговорювався всією партією, всіма трудящими країни. В обговоренні проекту Програми взяло участь близько 73 млн. чол.

31.X 1961 *Двадцять другий з'їзд КПРС* одностайно прийняв нову Програму партії — програму побудови комуністичного суспільства. Нова Програма зберігає наступність з попередніми програмами, але це документ нової епохи, осн. зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, епохи боротьби двох протилежних сусп. систем, епохи соціалістичних і нац.-визвольних революцій, поразок імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, переходу на шлях соціалізму все нових народів, епохи торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі. В новій Програмі повною мірою враховано досвід соціалістичного будівництва в СРСР, досвід міжнар. робітничого і національно-визвольного руху.

Програма складається з двох частин: 1) Перехід від капіталізму до комунізму — шлях розвитку людства; 2) Завдання КПРС по будівництву комуністичного суспільства. В 1-й частині Програми підкреслюється істор. неминучість переходу від капіталізму до соціалізму. Яскраве свідчення цього — існування *світової системи соціалізму.* Рад. народ під керівництвом Комуністичної партії досяг величезних успіхів у соціалістичному будівництві, проклав усьому людству стовповий шлях до соціалізму. В Програмі висловлено впевненість, що цим шляхом рано чи пізно підуть усі народи. В капіталістичному світі після Жовтня все більше поглиблюється *загальна криза капіталізму.* Імперіалізм вступив у період занепаду й загибелі. Він, підкреслює Програма, «безповоротно втратив владу над більшістю людства. Головний зміст, головний напрям і головні особливості історичного розвитку людства визначають світова соціалістична система, сили, які борються проти імперіалізму, за соціалістичну перебудову суспільства» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 22). Проте це не означає, що імперіалізм добровільно зійде з істор. арени. Програма накреслює шляхи антиімперіалістичної боротьби, закликає до пильності, до боротьби проти бурж. ідеології, проти *антикомунізму,* підкреслює необхідність активної протидії *ревізіонізмові* та *догматизмові.*

В галузі зовнішньополіт. діяльності КПРС ставить перед собою мету забезпечити мирні умови для побудови комуністичного суспільства і розвитку світової системи соціалізму, разом з усіма миролюбними народами врятувати людство від світової війни.

У 2-й частині Програми розглядаються завдання партії по будівництву комуністичного суспільства, дається чітке його визначення: **«Комунізм — це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом з всебічним розвитком людей виростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком і здійсниться великий принцип „від кожного — по здібностях, кожному — по потребах". Комунізм — це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу»** (там же, с. 55).

Побудова комунізму, визначає Програма, пов'язана з розв'язанням трьох поєднаних між собою історичних завдань: створенням *матеріально-технічної бази комунізму,* розвитком комуністичних сусп. відносин і вихованням нової людини. Створення матеріально-тех. бази комунізму означає повну електрифікацію країни, комплексну механізацію та автоматизацію, широке застосування хімії, всебічний розвиток нових, економічно ефективних галузей виробництва, нових видів енергії та матеріалів, органічне поєднання

науки з виробництвом, швидкі темпи науково-тех. прогресу, високий культурно-тех. рівень трудящих. Усе це забезпечить вищий, порівняно з розвинутими капіталістичними країнами, рівень продуктивності праці. Обов'язковою умовою побудови комунізму є створення, поряд з могутньою пром-стю, всебічно розвинутого високопродуктивного с. г., на цій основі зближення, а в перспективі й злиття колгоспної власності з загальнонародною в єдину комуністичну власність. Буде ліквідовано й соціально-екон. та культурно-побутові відмінності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, праця перетвориться на першу життєву потребу всіх членів суспільства, відбудеться перехід до комуністичного розподілу за потребами.

Важливе значення має розробка в Програмі питання про перерастання д-ви диктатури пролетаріату в загальнонар. д-ву, партії робітн. класу — в партію всього рад. народу.

Програма накреслює чіткі завдання в галузі ідеології — виховання, освіти, науки і культури. Осн. завдання в цій галузі полягають у вихованні трудящих у дусі високої ідейності, комуністичного ставлення до праці, в повному подоланні пережитків бурж. поглядів і моралі, у всебічному гармонійному розвитку особи, створенні справжнього багатства духовної культури. Виконання цих завдань можливе лише за умови успішної роботи по формуванню у рад. людей наук. світогляду, ідейною основою якого є *марксизм-ленінізм*. У процесі комуністичного будівництва все більше зростає роль моральних факторів у житті суспільства. В Програмі визначено *моральний кодекс будівника комунізму*, в якому відображено осн. обов'язки рад. людини щодо суспільства, товаришів, сім'ї, трудящих усіх країн і народів. Програма підкреслює, що КПРС розглядає будівництво комунізму в СРСР як складову частину будівництва нового суспільства народами всієї соціалістичної системи. Будуючи комунізм, народи Рад. Союзу прокладають шляхи для всього людства. Звідси інтернац. значення Програми КПРС, яка є справжньою ідейною скарбницею світового революц. руху.

Особливу увагу програмним питанням приділив XXVI з'їзд КПРС, який відзначив, що існуюча Програма, якою партія керується протягом 20-річного періоду, в цілому правильно визначає закономірності світового сусп. розвитку, цілі і осн. завдання боротьби партії і рад. народу за комунізм. Виходячи з того, що з часу прийняття діючої Програми КПРС нагромаджено великий досвід соціалістичного і комуністичного будівництва і на міжнар. арені виникло багато нових принципово важливих явищ і процесів, XXVI з'їзд доручив ЦК КПРС внести необхідні зміни і доповнення в діючу Програму партії, в яких «повинні дістати глибоке наукове відображення найважливіші зміни в житті радянського суспільства і в світовому суспільному розвитку, найголовніші завдання будівництва комунізму» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 98).

Літ.: Ленін В. І. Про програму партії. Документи, статті, промови. К., 1961; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981.

Ю. Ю. Кондуфор.

ПРОГРА́МА МИ́РУ — вироблений XXIV—XXVI з'їздами КПРС зовнішньополітичний курс СРСР на сучасному етапі світового розвитку. Осн. цілі П. м.— забезпечення сприятливих зовнішніх умов для комуністичного будівництва в СРСР і соціалістичного будівництва в інших країнах соціалізму, боротьба проти агресивної політики імперіалізму, за утвердження ленінських принципів *мирного співіснування* країн з різним соціальним ладом, за зміцнення миру і безпеки народів, забезпечення соціального прогресу в усьому світі. П. м. не тільки поставила конкретні цілі, а й указала реальні шляхи їхнього втілення в життя. Серед першочергових завдань, викладених у П. м.,— ліквідація воєнних вогнищ у Пд.-Сх. Азії (див. *Агресія США у В'єтнамі*) і на Бл. Сході (див. *Близькосхідна криза*), надання негайної відсічі будь-яким актам агресії й міжнар. сваволі, відмова від застосування сили і погрози її застосування для розв'язання гострих питань. З свого боку СРСР запропонував країнам, які поділяють цей підхід, укласти відповідні двосторонні або регіональні договори. П. м. висунула положення про остаточне визнання тер. змін, які сталися в Європі в результаті 2-ї світової війни. В П. м. запропоновано здійснити докорінний поворот до розрядки, миру і колективної безпеки на європ. континенті, укласти договори, які забороняли б ядерну, хім. і бактеріологічну зброю, добиватися припинення скрізь і всіма країнами випробувань ядерної зброї, включаючи підземні, сприяти створенню *без'ядерних зон* у різних районах світу. П. м. поставила питання про ядерне роззброєння всіх д-в, що мають ядерну зброю, висунула пропозицію про скликання всесвітньої конференції для розгляду питань роззброєння в усьому обсязі. П. м. запропонувала повністю втілити в життя рішення ООН про ліквідацію колоніальних режимів, які ще лишилися (див. *Колоніалізм, Колоніальна система імперіалізму*), засудити в загальносвітовому масштабі прояви *расизму* й *апартеїду*. Рад. Союз закликав поглиблювати відносини взаємовигідного співробітництва в усіх галузях з д-вами які з свого боку до цього прагнуть (див. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 33—34). Прямим наслідком здійснення П. м. став досягнутий у 70-х рр. перехід від «холодної війни» до *розрядки міжнародної напруженості* та оздоровлення міжнар. клімату. Значні зрушення сталися в галузі *європейської безпеки* та *азіатської безпеки*; підписано ряд важливих договорів з провідними капіталістичними країнами [див. *Радянсько-американські документи* (1942, 1972—74, 1976, 1979), статті, за аналогією, про підписані документи з Францією, Англією, ФРН та ін.], розширилася сфера міжнар. співробітництва, активізувалась громадськість планети в боротьбі за мир (див. *Всесвітні асамблеї, конгреси і конференції на захист миру, Рух прихильників миру*). В 1975 було підписано *Заключний акт* — підсумковий документ *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*. XXV з'їзд КПРС, оцінюючи міжнар. становище СРСР і обстановку на світовій арені, конкретизував зміст П. м. і визначив її осн. завдання на черговому етапі: дальше зміцнення єдності братніх соціалістичних д-в, нарощування їхнього спільного вкладу у зміцнення миру; боротьба за припинення гонки озброєнь, скорочення запасів зброї й роззброєння; завершення підготовки нової угоди між СРСР і США про обмеження і скорочення стратегічних озброєнь, укладення міжнар. договорів про заг. і повне припинення випробувань ядерної зброї, про заборону і знищення хім. зброї, про заборону створення нових видів і систем зброї масового знищення, а також впливу на природне середовище у воєнних та ін. ворожих цілях; ліквідація воєнних вогнищ і насамперед — на Бл. Сході; поглиблення розрядки міжнар. напруженості, втілення її в конкретні форми взаємовигідного співробітництва між д-вами, втілення в життя Заключного акта загальноєвроп. наради, розвиток мирного співробітництва в Європі; гарантування безпеки в Азії на основі спільних зусиль д-в цього континенту, укладення всесвітнього договору про незастосування сили в міжнар. відносинах; повна ліквідація всіх залишків системи колоніального гноблення, всіх вогнищ колоніалізму і расизму; усунення дискримінації в міжнар. торгівлі, ліквідація всіх проявів нерівноправності й диктату в міжнар. екон. відносинах (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 28—30). Виходячи з генеральної лінії зовн. політики СРСР, XXVI з'їзд КПРС вніс нові положення і пропозиції, що поглибили й розширили П. м. Характеризуючи міжнар. політику партії і Рад. д-ви, з'їзд підкреслив, що боротьба СРСР за зміцнення миру, за поглиблення розрядки міжнар. напруженості — це, насамперед, боротьба за забезпечення рад. народові необхідних зовн. умов для розв'язання творчих завдань, які стоять перед ним. Постійна й неослабна увага приділялися КПРС і Рад. д-вою дальшому зміцненню дружби, співробітництва з країнами соціалізму. Важливим напрямом П. м., як і раніше, є розширення співробітництва з країнами, які визволилися від колоніальної залежності. Було укладено договори про дружбу і співробітництво з Анголою, Ефіопією, Мозамбіком, Афганістаном, НДРЙ, Сірією; розвивалися взаємовигідні екон. і науково-тех. зв'язки, надавалась допомога у зміцненні обороноздатності країнам, які визволилися, ко-

ли вони зверталися з таким проханням. КПРС, її Центральний Комітет вели активну роботу, спрямовану на дальше розширення й поглиблення всебічного співробітництва з братніми партіями, на зміцнення світового комуністичного і робітничого руху, розширення відносин КПРС з ін. демократичними силами. На розвиток П. м. СРСР у період між XXV і XXVI з'їздами продовжував активно проводити ленінську політику мирного співіснування і взаємовигідного співробітництва з капіталістичними д-вами, твердої відсічі агресивним підступам імперіалізму. Принципової і конструктивної лінії СРСР дотримується у відносинах з США. Проте адміністрація США в кінці 70 — на поч. 80-х рр. стала на шлях руйнування того позитивного, що з немалими труднощами вдалося створити в рад.-амер. відносинах за попередні роки. В результаті двосторонні зв'язки обох д-в в ряді напрямів виявилися відкинутими назад; було заморожено набрання чинності договору ОСО-2 (підписаний 1979 у Відні). Такий курс США посилив напруженість міжнар. обстановки. Рад. Союз продовжує цілеспрямовану боротьбу за мир і безпеку в Європі. На європ. континенті всупереч ворогам розрядки мирне співробітництво між країнами двох систем розвивається на користь народів, ширше й насиченіше стали політ. контакти, зросли. набуваючи нових якостей, госп., науково-тех. і культурні зв'язки. Проводилися багатосторонні наради з різних питань загальноєвроп. співробітництва (Белград, 1977—78; Мадрід, 1980—82). Розширилися взаємовигідні зв'язки СРСР з багатьма країнами Латинської Америки, Африки й Азії.

Стрижнем П. м., розвинутої далі XXVI з'їздом КПРС, була й лишається боротьба за ослаблення загрози війни, приборкання гонки озброєнь. Це завдання набуло особливого значення й терміновості, оскільки політика агресивних імперіалістичних кіл у кін. 70 — на поч. 80-х рр. призвела до значного зростання міжнар. напруженості. Рад. Союз виступив з новим широким спектром конкретних і реалістичних ініціатив з проблем обмеження ядерних озброєнь, зокрема з питань повної заборони випробувань ядерної зброї. СРСР заявив і підтвердив, що не буде застосовувати ядерну зброю проти неядерних країн, які не допустять розміщення її на своїй території, запропонував припинити виробництво і почати скорочення ядерної зброї, запасів її аж до повної ліквідації. Ряд конкретних пропозицій СРСР спрямовано на заборону всіх інших видів зброї масового знищення: радіологічної, хім., нейтронної. З метою розв'язання питань воєнної розрядки й роззброєння в Європі СРСР і його союзники запропонували скликати загальноєвроп. конференцію, висунули пропозицію, щоб учасники європ. наради 1975 в Хельсінкі зобов'язалися не застосовувати першими один проти одного ні ядерної, ні звичайної зброї, щоб не розширялися існуючі й не створювалися нові воєнні блоки, перетворити Європу на без'ядерну зону. Нові пропозиції СРСР висунув щодо зміцнення заходів довір'я у воєнній галузі, що вживаються за рішенням європ. наради 1975 (повідомлення заздалегідь про військ. навчання сухопутних військ, запрошення на них спостерігачів з ін. країн). СРСР запропонував істотно розширити зону застосування цих заходів, поширивши їх на всю Європейську частину СРСР, за умови відповідного розширення зони заходів довір'я і з боку західних д-в. Радянський Союз висловив готовність вести конкретні переговори щодо заходів довір'я на Далекому Сході з усіма заінтересованими країнами, домовитися щодо створення безпеки в районі Перської затоки, Бл. і Серед. Сходу. На розвиток П. м. СРСР висловив готовність продовжувати переговори з США про обмеження стратегічних озброєнь і скорочення їх із збереженням усього того позитивного, що було досі досягнуто в цій галузі. СРСР запропонував домовитися про встановлення мораторію на розміщення в Європі нових ракетно-ядерних засобів середньої дальності країн НАТО і СРСР, створити міжнар. к-т, який показав би життєву необхідність відвернення ядерної катастрофи, скликати спец. засідання Ради Безпеки ООН з участю найвищих керівників д-в — членів Ради з метою недопущення війни. Керуючись інтересами народів, прагненням відвернути від них загрозу ядерного спустошення і, в кінцевому підсумку, виключити його з життя людства, Рад. Союз у своєму Меморандумі другій спец. сесії Генеральної Асамблеї ООН з питань роззброєння (червень 1982) прийняв на себе зобов'язання не застосовувати першим ядерну зброю. Ця виняткової важливості акція набрала чинності негайно, в момент її обнародування; вона спрямована на те, щоб сприяти поворотові від воєнної небезпеки до більш надійного та стійкого миру. В цьому самому Меморандумі Рад. Союз висунув ряд пропозицій щодо розробки, прийняття і поетапного здійснення програми ядерного роззброєння, а також конкретизував свої пропозиції в галузі укладення Всесвітнього договору про незастосування сили у міжнар. відносинах, цілковиту заборону хім. зброї і ліквідацію її запасів, обмеження і скорочення стратегічних озброєнь і стримання їхньої гонки. Всі ці пропозиції є органічним продовженням і розвитком П. м. стосовно до найпекучіших і найактуальніших проблем міжнар. життя. Пропозиції СРСР знайшли широку підтримку і схвалення країн соціалістичної співдружності, марксистсько-ленінських партій, прогресивної світової громадськості, всіх миролюбних сил земної кулі (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 31—36).

А. В. Кудрицький.

ПРОГРА́МА ООН З НАВКО́ЛИШНЬОГО СЕРЕДО́ВИЩА, ЮНЕП (англ. UNEP; United Nations Environment Programme)— установа ООН з питань навколишнього середовища. Створена 1972 як орган *Генеральної Асамблеї ООН*. До складу Ради керуючих ЮНЕП входять 58 д-в, у т. ч. СРСР (з 1979 — БРСР, з 1.I 1981— УРСР). Осн. мета ЮНЕП — забезпечити ефективне здійснення заходів, спрямованих на захист і поліпшення навколишнього середовища. Завдання ЮНЕП: міжнар. співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, систематичний нагляд за станом навколишнього середовища в світі з метою розв'язання проблем, які виникають на рівні держав, сприяння обмінові інформацією в цій галузі, узгодження програм щодо навколишнього середовища з планами і завданнями пром. розвитку тощо. Керівний орган — Рада керуючих ЮНЕП. Координуючий орган — Адм. комітет ООН по координації. ЮНЕП співробітничає з *Радою Економічної Взаємодопомоги*. Місцеперебування Ради — м. Найробі (Кенія).

В. І. Філіппов.

ПРОГРА́МА РО́ЗВИТКУ ООН (ПРООН) — спеціальний орган ООН. Створена за рекомендацією *Економічної і соціальної ради ООН* (ЕКОСОР) відповідно до резолюції *Генеральної Асамблеї ООН* від 22.XI 1965 на основі об'єднання Розширеної програми тех. допомоги і Спец. фонду ООН. Діє з 1.I 1966. Мета ПРООН — допомога країнам, що розвиваються, у використанні наявних природних і людських ресурсів, модернізації різних галузей економіки, створенні навч. закладів і дослідних центрів, а також у розвитку й запровадженні нових технологічних методів у пром-сті та с. г. Рад. Союз бере активну участь у ПРООН. Керівний орган ПРООН — Рада керуючих у складі 49 членів (у т. ч. СРСР), яких обирає ЕКОСОР з числа держав — членів ООН, її спеціалізованих установ і МАГАТЕ строком на три роки. Очолює ПРООН адміністратор. Місцеперебування Секретаріату ПРООН — Нью-Йорк.

С. І. Соколенко.

ПРОГРА́МА РОСІ́ЙСЬКОЇ КОМУНІ́СТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ (більшовиків), програма РКП(б) — програма партії, розроблена за безпосередньою участю й під керівництвом В. І. Леніна і прийнята *Восьмим з'їздом РКП(б)* (1919). Див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*.

ПРОГРА́МА РОСІ́ЙСЬКОЇ СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ РОБІТНИ́ЧОЇ ПА́РТІЇ, Програма РСДРП — перша програма партії, розроблена за безпосередньою участю й під керівництвом В. І. Леніна і прийнята *Другим з'їздом РСДРП* (1903). Див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*.

ПРОГРА́МА ЦОМ — опис *алгоритму* розв'язування задачі, заданий для *цифрової обчислювальної машини*. П. ЦОМ можна складати *мовою машинною* або деякою ін. формальною мовою (*мовою програмування*), орієнтуючись на використання відповідного *транслятора*; вона являє собою

послідовність інструкцій, що вказують, у якому порядку, над якими даними і які операції має виконати машина та в якій формі видати результат. Див. також *Програмування.*

Л. П. Бабенко.

ПРОГРА́МИ НАВЧА́ЛЬНІ — див. *Навчальна програма.*

ПРОГРА́МНА МУ́ЗИКА — інструментальна музика, написана на певну тему (сюжет), викладену в словесній (часто поетичній) програмі. Відома з давніх часів. Розвиток її в 19 ст. пов'язаний з *романтизмом,* що обстоював принцип оновлення музики за допомогою поєднання її з поезією. Програма може бути оригінальною («Прощальна симфонія» Й. Гайдна, «Партизанські картини» А. Штогаренка) або грунтуватись на літ. чи мистецькому творі (симф. фантазія «Франческа да Ріміні» П. Чайковського на сюжет з «Божественної комедії» Данте, симф. поема «Лілея» Г. Майбороди на сюжет однойменної балади Т. Шевченка, симф. картина «Запорожці» Р. Глієра за картиною І. Рєпіна). Програмним змістом можуть бути істор. події, образи героїв, картини природи, нар. казки, легенди тощо; часом він розкривається у назві («Ніч у Мадріді» М. Глинки, «Картинки з виставки» М. Мусоргського), а в цикліч. творі — в назвах окремих частин («Важке минуле», «Лісосплав», «Зоря над Карпатами» в «Закарпатських ескізах» В. Гомоляки). Іноді композитор дає змогу слухачеві самому побудувати програмну концепцію відповідно до загального настрою твору (6-а «Патетична» симфонія П. Чайковського, «Святкова увертюра» В. Борисова). Типовим зразком П. м. є симф. поема, якій властива сюжетно-драматична побудова (симф. поеми Ф. Ліста). Твори П. м. пишуть у різноманітних муз. формах: від великих циклічних — до мініатюр. Окремі програмні номери є у великих муз.-драм. творах («Полтавський бій» в опері «Мазепа» Чайковського).

Літ.: Арановский М. Г. Что такое программная музыка? М., 1962; Хохлов Ю. Н. О музыкальной программности. М., 1963.

ПРОГРА́МНЕ КЕРУВА́ННЯ — процес керування об'єктом за наперед заданою *програмою.*

Прикладами П. к. є програми розвитку економіки країни в цілому чи деякого її регіону, керування роботою верстатів з програмним управлінням, *роботів* та ін. *автоматів* (див. *Машин і механізмів теорія*) тощо. Відповідно до осн. принципів керування розрізняють системи П. к. розімкненого і замкненого типів або, ін. словами, системи керування за збуреннями і системи керування зі *зворотними зв'язками.* Успішно застосовувати системи П. к. розімкненого типу можна лише тоді, коли є достатньо адекватна матем. модель (див. *Моделювання математичне*) об'єкта керування і доступні вимірюванню всі збурення, які діють на нього, а також достатньо повно вимірюється стан самого об'єкта керування. Для тих об'єктів керування, розвиток (рух) яких описується диференціальними чи різницевими рівняннями, визначення потрібного характеру зміни керування заданим об'єктом можна одержати на основі використання *Понтрягіна принципу максимуму.* Прикладом такого П. к. може бути керування *космічним літальним апаратом.* Якщо нема достатньо адекватної матем. моделі об'єкта керування або контролюються не всі збурення, що діють на нього, то застосовують системи П. к. замкненого типу, за допомогою яких повністю або частково компенсуються неточність у прийнятій математичній моделі об'єкта керування і дія неконтрольованих збурень.

Літ.: Понтрягин Л. С. [та ін.]. Математическая теория оптимальных процессов. М., 1976.

В. М. Кунцевич.

ПРОГРА́МНО-ЦІЛЬОВИ́Й МЕ́ТОД ПЛАНУВА́ННЯ — метод розробки планів, який забезпечує їхню орієнтацію на розв'язання актуальних нар.-госп. проблем. П.-ц. м. п. застосовують як складову частину заг. методології розробки нар.-госп. планів і як метод розробки особливих планових документів — цільових комплексних програм.

Реалізація П.-ц. м. п. в розробці нар.-госп. планів в цілому забезпечується на основі визначення соціально-екон. цілей розвитку, а також шляхів і засобів досягнення їх на стадії довгострокового (перспективного) планування і наступної конкретизації цих цілей на стадіях середньострокового (п'ятирічного) і поточного (річного) планування. Програмно-цільового характеру набувають і окремі розділи нар.-госп. плану, напр., «Комплексний план соціального розвитку і підвищення рівня життя народу», «План охорони природи і раціонального використання природних ресурсів». Важливим напрямом забезпечення цільової орієнтації планів є розробка єдиних планів для взаємопов'язаних груп галузей (*агропромислового комплексу,* паливно-енергетичного тощо). Для розв'язання найважливіших міжгалузевих і територіальних проблем як складові частини держ. планів екон. і соціального розвитку розробляються цільові комплексні наук.-тех., соціально-екон. програми та програми розвитку окремих регіонів і територіальних комплексів. Цільова комплексна програма є директивним і адресним плановим документом, який включає взаємопов'язаний за ресурсами, виконавцями і строками здійснення комплекс соціально-екон., виробничих, н.-д., орг.-госп. та ін. заходів, що забезпечують найефективніше розв'язання нар.-госп. проблем. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС розроблено *Продовольчу програму СРСР* на період до 1990 року, яка є найважливішою складовою частиною *економічної стратегії КПРС* на найближче десятиріччя. Розробляються комплексна програма *науково-технічного прогресу,* цільова програма розвитку транспорту тощо. В Укр. РСР розроблено шість респ. програм, а також 140 галузевих і міжгалузевих, близько ста регіональних. Реалізація їх має забезпечити зміцнення тех. бази галузей паливно-енерг. комплексу, підвищення ефективності використання енергоресурсів, поліпшення якості металу, зниження матеріаломіскості, дальше підвищення ефективності с.-г. виробн., поліпшення використання *трудових ресурсів.*

В. М. Паламарчук.

ПРОГРАМО́ВАНЕ НАВЧА́ННЯ — *метод навчання* людини за складеною заздалегідь *навчальною програмою,* удосконаленою так, що на кожному ступені навчального процесу чітко обумовлені ті знання, вміння та навички, які мають бути засвоєні, і контролюється процес засвоєння. Для реалізації навчальних програм використовуються *програмовані підручники* і *навчальні машини.* При П. н. насамперед формулюється заг. мета навчання та послідовність етапів, в процесі виконання яких вона досягається; для кожного етапу формуються порції навчального матеріалу, а також розробляються запитання, вправи і контрольні завдання, що дають змогу оцінювати ступінь досягнення учнем мети етапу. Після одержання відповіді на запитання або виконання вправи чи завдання учневі негайно повідомляють про те, чи правильно він відповів, а в ряді випадків зазначають тип допущених помилок і видають порції навчального матеріалу з поясненням цих помилок.

О. А. Ющенко.

ПРОГРАМО́ВАНИЙ ПІДРУ́Ч-НИК — *підручник,* у якому для кожної порції навчального матеріалу чітко визначено, що і якою мірою має бути засвоєне учнем і як це проконтролювати. Значна частина обсягу П. п. відводиться на аналіз прикладів, запитання для самоконтролю, завдання і різні варіанти відповідей і розв'язків тощо. П. п. поділяються на посібники з лінійними, розгалуженими та адаптивними *навчальними програмами.* У лінійних програмах до вивчення нової порції матеріалу переходять після звірення відповідей на попередню з правильними відповідями, вміщеними у підручнику. В розгалужених — роз'яснення до попередньої порції подаються на деякій віддалі, щоб затруднити підглядання відповідей. В адаптивних — той самий матеріал викладається в кількох варіантах відповідно до рівня підготовки учнів. Часто такі П. п. використовують поряд з *навчальною машиною,* яка на основі аналізу відповідей відсилає до потрібного варіанта викладу. П. п. забезпечують високу якість навчання і економію часу.

О. А. Ющенко.

ПРОГРАМУВА́ННЯ — 1) П. для обчислювальних машин — прикладний розділ *алгоритмів теорії,* який розробляє: теорію і методи розв'язування задач на *цифрових обчислювальних машинах* та виконання за допомогою цих машин різних видів розумової праці; засоби зв'язку людини з ЦОМ; складання *програм ЦОМ.* Безпосереднє П. на *мовах машинних* пов'язане з великими труднощами; тому зародилась ідея *автоматизації програмування.* З

цією метою розробляються *мови програмування* різних рівнів і орієнтації (зручні для формалізації тих чи ін. класів задач і процесів їх розв'язування) та методи реалізації цих мов шляхом створення відповідних систем П. (компіляторів, *трансляторів* тощо). Окремим розділом П. є системне П., яке полягає в розробці комплексів програм широкого використання, в тому числі *операційних систем,* обслуговуючих програм, бібліотек підпрограм та *програм пакетів.* Ці комплекси програм дістали назву систем *математичного забезпечення ЕОМ.* Розробка і впровадження таких систем, які включають багато сотень тисяч і навіть мільйони команд, — це складна комплексна проблема, для якої необхідне розв'язання матем., лінгвістичних, інженерних і адм. питань. Труднощі П. особливо зростають з уведенням в дію мультипроцесорних (див. *Мультипрограмування*) *обчислювальних систем,* здатних виконувати паралельно цілий ряд обчислень для розв'язання однієї задачі (в однопрограмному режимі) або багатьох задач (у мультипрограмному режимі). Щоб зменшити затрати на виготовлення програм великого об'єму та підвищити продуктивність праці, розробляють різні методи технології П., які регламентують роботу по написанню програм незалежно від мови програмування, розв'язуваної задачі, операційної системи та *обчислювальної машини.* Використання таких технологій забезпечує організацію технологічних ліній, призначених для виготовлення програм у визначені строки. 2) П. математичне — розділ прикладної математики, що займається задачами відшукання *екстремумів* скалярних *функцій* на деякій множині. Під заг. задачею матем. П. розуміють задачу відшукання екстремуму деякої функції $f_0(x)$ за умов:

$$f_j(x) \leqslant 0,\ j = 1,\ 2,\ \ldots,\ m;$$

$$x = (x_1, x_2, \ldots, x_n) \in Q,$$

де Q — якась множина в просторі *векторів* x. Функція $f_0(x)$ наз. цільовою, а множина

$$\Omega = \{x \in Q;\ f_j(x) \leqslant 0,\ j = 1, 2, \ldots, m\} —$$

допустимою множиною. В матем. П. виділяють розділи: лінійне П. — функції $f_0(x)$, $f_1(x)$, ..., $f_m(x)$ — лінійні; $x_j \geqslant 0$, $j = 1, 2, \ldots, n$; опукле П.— цільова функція і допустима множина опуклі; квадратичне П.— функція $f_0(x)$ квадратична і опукла, функції $f_1(x)$, ..., $f_m(x)$ лінійні; дискретне П.— розв'язок шукають лише в дискретних (напр., цілочислових) точках множини Q; стохастичне П.— функції $f_0(x)$, $f_1(x)$, ..., $f_m(x)$ (або деякі з них) є *випадковими величинами.* В багатьох задачах матем. П. пошук розв'язку трактується як багатокроковий процес прийняття рішень. Методи аналізу й розв'язування таких задач наз. динамічним П. Матем. П. пов'язане з *графів теорією, ігор теорією* тощо. Методи матем. П. застосовують, напр., при розв'язуванні численних проблем керування і планування виробничих процесів, у задачах проектування, в *математичній економіці,* зокрема в перспективному плануванні, тощо.

Літ.: Ющенко Е. Л. Адресное программирование. К., 1963; Гнеденко Б. В., Королюк В. С., Ющенко Е. Л. Элементы программирования. М., 1963; Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; Вельбицкий И. В., Ходаковский В. Н., Шолмов В. И. Технологический комплекс производства программ на машинах ЕС ЭВМ и БЭСМ-6. М., 1980; Сергиенко И. В., Лебедева Т. Т., Рощин В. А. Приближённые методы решения дискретных задач оптимизации. К., 1980.

К. Л. Ющенко.

ПРОГРЕ́С (від лат. progressus — поступальний рух, розвиток) у живій природі — вдосконалення організмів або окремих *таксонів* (*виду, роду* та ін.) у процесі *еволюції.* Уявлення про П. та шляхи його досягнення з розвитком науки змінювалися.

Ч. *Дарвін* розумів П. як удосконалення пристосованості організмів (внаслідок ускладнення або спрощення їх будови) до умов навколишнього середовища, що приводить до перемоги у *боротьбі за існування.* О. М. Сєверцов 1925 запропонував поняття біологічного П., що приводить до збільшення чисельності, розширення *ареалу* та адаптивної радіації виду і відбувається шляхами *ароморфозу, ідіоадаптацій* або заг. *дегенерації* (при переході до *паразитизму,* прикріпленого способу життя). В розробку питань П. внесли значний вклад рад. (І. І. *Шмальгаузен,* А. Л. *Тахтаджян* та ін.) та зарубіжні (Дж. Хакслі, Б. Ренш та ін.) вчені. Починаючи з праць І. І. Шмальгаузена (1946), розрізняють такі напрями біол. П. Ароморфоз — набуття пристосувань заг. значення, пов'язаних з ускладненням організації і підвищенням життєдіяльності організмів, що дає змогу встановити нові зв'язки з навколишнім середовищем. *Аломорфоз* — зміна взаємовідношень організму з середовищем при заміні одних пристосувань іншими, біологічно рівноцінними. Теломорфоз — пристосування до певних умов існування при обмеженні зв'язків організму з середовищем і більшій спеціалізації організму. *Гіперморфоз* — порушення взаємовідношень організму з середовищем внаслідок швидкої зміни його умов і перерозвитку самого організму в певному напрямі. *Катаморфоз* — перехід до більш простих взаємовідношень з середовищем, пов'язаних із спрощенням будови і дегенерацією організму. *Гіпоморфоз* (форма катаморфозу) — недорозвиток організму, спричинений збереженням взаємовідношень між організмом і середовищем, характерних для личинки або молодого організму. Виділяють також заг. П., при якому адаптивні (див. *Адаптація*) можливості організму розширюються, і П. частковий (спеціалізація). Риси П. можна виявити, розглядаючи палеонтологічний літопис. Напр., П. простежується в послідовному розвитку кісткового скелета, легень, теплокровності (див. *Гомойотермні тварини*) і мозку у груп тварин, які панували в різні геол. епохи. У рослин П. виявився в утворенні *квітки* і *зав'язі* у покритонасінних. Сучас. прогресивними формами є людина, серед тварин — птахи, летючі комахи, гризуни, серед рослин — однорічні трав'янисті покритонасінні. Див. також *Регрес* у живій природі.

Літ.: Северцов А. Н. Морфологические закономерности эволюции. М.—Л., 1939; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969.

О. В. Денисьєвський.

ПРОГРЕ́С І РЕГРЕ́С (від лат. progressus — поступальний рух, regressus — зворотний рух) — властивість матеріальних явищ, яка полягає в їхньому нескінченному висхідному русі від нижчого до вищого — прогрес або в низхідному русі від вищого до нижчого — регрес. Суперечлива діалектична єдність П. і р. становить *розвиток* — форму прояву вічного *руху* і змінності *матерії.* Будь-які П. і р. є рухом, але не всякий рух є розвитком. Матерія в цілому не має ні початку, ні кінця, і в своєму вічному, абсолютному саморусі вона не розвивається як суто прогрес чи суто регрес, а перебуває у вічному круговороті, формою прояву якого є П. і р. матеріальних об'єктів. Розвиток — це діалектична єдність якісних переходів їх від одного стану до іншого у висхідному або низхідному напрямах, розгортання форм руху від мех. переміщення до людського суспільства (прогрес) або від вищих форм руху, напр. біологічних, до нижчих — механічної, хімічної (регрес). Найзагальнішою формою П. і р. є рух по спіралі. У ній втілено діалектичність взаємоперетворень форм руху матерії і всіх матеріальних об'єктів і одночасно вічність існування самої матерії та її *атрибутів.* В основі прогресу матеріальних явищ лежить їхня внутр. здатність до нагромадження *інформації,* що поєднується з підвищенням рівня організації, з переходом у найбільш високоорганізованих формах матерії до самоорганізації, саморегулювання, самоуправління. Сучас. природознавство розглядає П. і р. як діалектично взаємодіючі сторони руху матерії (притягання і відштовхування в механіці, фізиці й хімії, *ентропія* і негентропія — в кібернетиці, теорії інформації тощо). Прогрес і регрес матеріальних об'єктів невичерпні в своїх конкретних проявах і видозмінах. Для виявлення прогресу чи регресу в розвитку явища необхідний конкретний природничонауковий аналіз умов його існування. П. і р. специфічно проявляються в різних формах руху, в різних явищах і на різних етапах одного і того самого явища (див., напр., *Прогрес* у живій природі). Зокрема, П. і р. в суспільстві істотно відрізняються від П. і р. в неорганічній природі. Сусп. прогрес — розвиток суспільства по висхідній лінії, розквіт його; регрес — повернення до старих, віджилих форм, застій, деградація. Тенденцією розвитку

ПРОГРЕСИВНА ПАРТІЯ ТРУДОВОГО НАРОДУ

Дати запусків автоматичних безпілотних вантажних транспортних кораблів «Прогресс»

«Прогресс-1»	20.I 1978
«Прогресс-2»	7.VII 1978
«Прогресс-3»	8.VIII 1978
«Прогресс-4»	4.X 1978
«Прогресс-5»	12.III 1979
«Прогресс-6»	13.V 1979
«Прогресс-7»	28.VI 1979
«Прогресс-8»	27.III 1980
«Прогресс-9»	27.IV 1980
«Прогресс-10»	29.VI 1980
«Прогресс-11»	28.IX 1980
«Прогресс-12»	24.I 1981
«Прогресс-13»	23.V 1982
«Прогресс-14»	10.VII 1982
«Прогресс-15»	18.IX 1982
«Прогресс-16»	31.X 1982

людства є прогрес, історія людства — це, насамперед, історія *способів виробництва*, кожний з яких досконаліший за попередній. В основі сусп. прогресу лежить розвиток *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. Його магістральною лінією в сучас. епоху є перехід від капіталізму до соціалізму в світовому масштабі.

В. В. Косолапов.

ПРОГРЕСИ́ВНА ПА́РТІЯ ТРУДОВО́ГО НАРО́ДУ Кіпру, АКЕЛ [новогрец. ΑΚΕΛ, Ἀνορθωτικό(ν) Κόμμα Ἐργαζομένου Λαοῦ]. Попередницею АКЕЛ була засн. 15.VIII 1926 на установчому з'їзді КП Кіпру (КПК). З 1928 КПК діяла напівлегально, 1931 була заборонена, проте продовжувала роботу в нелегальних умовах. 14.IV 1941 на установчій нараді кіпр. комуністи створили легальну партію — АКЕЛ. В роки 2-ї світ. війни АКЕЛ мобілізувала нар. маси на боротьбу проти фашизму, багато з її членів брали безпосередню участь у бойових діях. VI з'їзд АКЕЛ (1949) сприяв її перетворенню на дійсно марксистсько-ленінську партію. Вона стала організатором боротьби кіпр. народу за визволення від брит. колоніального гніту. VIII з'їзд АКЕЛ (1954) прийняв нову програму-мінімум, що намітила завдання боротьби за незалежність Кіпру. З 1955, в зв'язку з запровадженням у країні надзвичайного стану, партія працювала в підпіллі. В грудні 1959, після скасування надзвичайного стану, взяла участь у виборах першого президента Кіпру, а в липні 1960 — у виборах першого складу парламенту, до якого ввійшло 5 її представників. 16.VIII 1960 Кіпр було проголошено республікою. X з'їзд (1962) прийняв нову програму партії, в якій підкреслено необхідність боротьби за повну незалежність країни, ліквідацію іноз. військ. баз на її тер., демократизацію сусп. життя. В зв'язку з загостренням з 1963 відносин між грец. і тур. населенням Кіпру АКЕЛ виступила за створення в країні єдиного антиімперіалістичного фронту і нормалізацію становища мирним шляхом. У ході організованого 1974 грец. хунтою і внутр. реакцією збройного путчу зазнала великих втрат, але незабаром відновила ряди. XV з'їзд АКЕЛ (травень 1982) поставив завдання продовжувати боротьбу за мирне врегулювання на Кіпрі, за демілітаризацію країни, підкреслив важливість дальшого зміцнення позицій партії в народному русі й підвищення рівня її ідеологічної й орг. роботи. В своїй діяльності АКЕЛ спирається на Загальнокіпр. федерацію праці (засн. 1946), Єдину демократичну орг-цію молоді (ств. 1959) та ін. демократичні орг-ції. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969, у конференціях європ. комуністичних і робітничих партій 1967 і 1976, Паризькій зустрічі комуністичних і робітничих партій Європи 1980. Чисельність — 14 тис. чол. (1982). Генеральний секретар — Е. *Папаіоанну* (з 1949). Друк. органи: ЦО — щоденна газ. «Харавгі» («Світанок», з 1956, грец. мовою), політ. і теор.— ж. «Неос дімократіс» («Новий демократ», з 1960, грец. мовою) та інші.

П. Ф. Гриньок.

ПРОГРЕСИ́ВНИЙ ПАРА́ЛІЧ — психічне захворювання, зумовлене ураженням центральної *нервової системи* сифілісом. Звичайно розвивається через 10—15 років після зараження; спостерігається досить рідко. Ознаки П. п.: прогресуючий розпад психіки аж до недоумства, розлади пам'яті, *невростенія, марення* (зокрема, величі), поступові зміни особистості, порушення співвідношення між процесами *збудження* і *гальмування* тощо. Лікування: антибіотики, протисифілітичні препарати. Див. також *Сифіліс*.

«ПРОГРЕСИ́СТИ», «Прогресивна партія» — націонал-ліберальна партія рос. великої буржуазії і капіталістичних поміщиків; за своїм складом та ідеологією посідала місце між *октябристами* й *кадетами*. Спочатку «П.» виступали як фракція 3-ї *Державної думи*, у листопаді 1912 фракція оформилася в «Прогресивну партію». «П.» були прихильниками встановлення конституційної монархії. Під час 1-ї світової війни з ініціативи «П.» було створено *воєнно-промислові комітети*. Після Лютн. революції 1917 деякі лідери «П.» входили до *Тимчасового уряду*, сама ж партія в цей період фактично розпалася. Після перемоги Великого Жовтня кол. лідери «П.» активно боролися проти Рад. влади.

ПРОГРЕ́СІЯ (лат. progressio — поступальний рух, розвиток) — один з видів *рекурентної послідовності*. Див. *Арифметична прогресія* і *Геометрична прогресія*.

«ПРОГРЕ́СС» — назва рад. автоматичних безпілотних вантажних *транспортних кораблів*, призначених для доставки на борт *орбітальної станції* наук. апаратури, кіно- і фотоматеріалів, засобів забезпечення життєдіяльності екіпажу, пошти, палива (для рушійної установки станції), а також для видалення зі станції відходів та обладнання, що відпрацювало. Застосовуються і як *космічні буксири* для корекції траєкторії руху орбітальної станції за допомогою їхніх рушійних установок. Розроблені на базі пілотованого космічного корабля «*Союз*». Маса корабля «П.» 7020 кг, маса вантажу, що доставляється, ~2300 кг. Після виконання політного завдання корабель сходить з орбіти, входить у щільні шари атмосфери і припиняє своє існування. Перший в історії космонавтики автом. вантажний транспортний корабель «П.-1» було запущено 20.I 1978. Він зістикувався 22.I 1978 з орбітальною станцією «Салют-6» (див. «*Салют*»). Для забезпечення тривалого функціонування цієї станції було запущено ще 11 кораблів «П.». 25.V 1982 з орбітальною станцією «Салют-7» зістикувався корабель «П.-13», 12.VII 1982 — «П.-14», 20.IX 1982— «П.-15», 2.XI 1982 — «П.-16» (табл.).

Ю. М. Михайлов.

ПРОГУ́Л — за рад. трудовим законодавством невихід без поважних причин на роботу протягом усього *робочого дня*, а також поява на роботі в нетверезому стані. Згідно з п. 4 ст. 17 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (п. 4 ст. 40 КЗпП УРСР) адміністрація підприємства, установи чи орг-ції може звільнити працівника з роботи в разі П.; накласти на нього *дисциплінарне стягнення*, передати питання на розгляд *товариського суду* чи громад. орг-ції. Звільнення з роботи за П. перериває *трудовий стаж* і позбавляє працівника права в перші 6 м-ців роботи на новому місці одержувати допомогу по тимчасовій непрацездатності (за винятком випадків трудового каліцтва). Відповідно до постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 13.XII 1979 «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плинності кадрів у народному господарстві» та роз'яснення Держкомпраці СРСР і ВЦРПС від 3.X 1980 встановлено, що працівникам, які вчинили П., може не надаватися повністю або частково додаткова відпустка за безперервний стаж роботи.

«ПРОДАМЕ́Т», «Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів» — найбільша монополія в промисловості дореволюц. Росії. Створено 5.VII 1902. В 1913 до складу «П.» входило 90% всіх металург. підприємств Росії, які належали в основному франц., бельг. і нім. капіталістам. Припинив своє існування після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*.

«ПРОДАРУ́Д», «Товариство для продажу руд Півдня Росії» — монополістичне об'єднання власників залізорудних підприємств Криворізького басейну. Створено 1908. До складу синдикату ввійшло 6 найбільших фірм, які контролювали переважну частину видобутку руди незаводськими рудниками Криворіжжя (1907—80%). Синдикат поступово (1913—15) розпався, а його підприємства ввійшли до складу монополістичних об'єднань металургії Півдня. Див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*.

«ПРОДВАГО́Н», «Товариство для торгівлі виробами російських вагонобудівних заводів» — синдикат по збуту вагонів. Створений 1904 внаслідок об'єднання 14 вагонобудівних з-дів Росії. Посідав панівне становище на внутр. ринку. Продавав понад 90% продукції вагонобуд. пром-сті Росії. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції його було ліквідовано. Див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*.

«ПРОДВУГІ́ЛЛЯ», «Товариство для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну» — синдикат донецьких вуглепромисловців, одна з найбільших монополій царської Росії. Засн. 1904. Фактично почало свою діяльність 1906. Контролювало бл. 75% видобутку вугілля в Донбасі і майже 70% його збуту (1913). Підприємства синдикату належали франц. і бельг. капіталістам. У 1916 припинив свою діяльність. Див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*.

ПРОДЗАГО́НИ, продовольчі загони — загони переважно з робітників, створені 1917—20 Радянською владою з метою реквізиції хлібних надлишків, охорони продовольчих вантажів та ін. Перші П. з робітників і матросів було направлено з Москви і Петрограда в хлібні губернії в листопаді 1917. Декретом ВЦВК від 27.V 1918 П. засновували при місц. продовольчих органах. Відіграли велику роль у ліквідації куркульського саботажу, в успішному здійсненні *продрозверстки,* в організації сел. бідноти і її політ. освіти. Після закінчення громадян. війни та у зв'язку з переходом до *нової економічної політики* припинили діяльність.

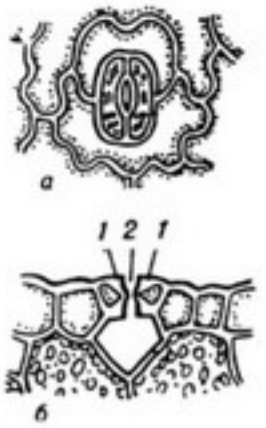
ПРО́ДИХ — мікроскопічний щілиноподібний отвір в *епідермісі* рослин разом з двома спеціальними (т. з. замикаючими) клітинами, що його оточують. П. сполучають *міжклітинники* рослин з атмосферним повітрям і здійснюють регуляцію газо- та парообміну рослини з навколишнім середовищем завдяки оборотним змінам *тургору* замикаючих клітин. З підвищенням тургору тонкі ділянки їхніх стінок розтягуються і вигинаються у напрямі від продихової щілини, в результаті чого П. відкривається. При зменшенні тургору замикаючих клітин П. закривається. В зміні тургорного стану замикаючих клітин велике значення має перетворення крохмалю, що міститься в них, на цукор і навпаки. Існує думка, що в регуляції тургору цих клітин важливу роль відіграють іони калію. Звичайно П. закриті вночі і в години денної спеки. Найбільше П. у епідермісі листків. На 1 мм² епідермісу листка у різних рослин буває найчастіше 100—300 продихів.

ПРОДОВО́ЛЬЧА І СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ООН, ФАО (англ. FAO; Food and Agriculture Organization of the United Nations) — міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1945. Наприкінці 1980 членами ФАО були 147 д-в. СРСР не входить до цієї установи. Офіц. мета: поліпшення харчування і підвищення життєвого рівня народів; підвищення продуктивності с. г. і поліпшення системи розподілу продовольства та продукції с. г., підвищення добробуту і поліпшення умов життя сільс. населення. Найвищий орган ФАО — конференція у складі представників усіх держав-членів. Керівний орган — Рада у складі представників 49 держав-членів, яких обирає конференція. Адм. орган — Секретаріат на чолі з генеральним директором. Місцеперебування Секретаріату ФАО — Рим.

С. І. Соколенко.

ПРОДОВО́ЛЬЧА ПРОГРА́МА СРСР на період до 1990 року — цільова комплексна програма, розроблена відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схвалена Травневим пленумом ЦК КПРС 1982. Програма є однією з найважливіших складових частин *економічної стратегії КПРС* на найближче десятиріччя. Мета її — забезпечити у якомога стисліші строки стале постачання населенню всіх видів продовольства, істотно поліпшити структуру його харчування за рахунок найбільш цінних продуктів. Підготовка й здійснення П. п. СРСР — це принципово новий крок у системі планування, в управлінні соціалістичною економікою. В програмі підбито підсумки розвитку агропром. комплексу за період здійснення курсу *аграрної політики КПРС,* виробленого на Березневому пленумі ЦК КПРС 1965 і розвинутого далі на наступних пленумах, на XXIV—XXVI з'їздах КПРС. Визначено завдання його розвитку на період до 1990 і осн. напрями реалізації П. п. СРСР. Основою П. п. СРСР є дальше піднесення с. г. Ключова проблема в цій галузі — прискорене і стале нарощування виробн. зерна. Завдання полягає в тому, щоб у найближчі роки забезпечити зростаючі потреби країни у високоякісному продовольчому і фуражному зерні, мати необхідні держ. резерви зерна і ресурси його для експорту. При збереженні стабільності посівних площ зернових культур осн. шлях нарощування виробн. зерна— повсюдне підвищення врожайності. Зокрема, накреслено досягти сталого зростання валових зборів високоякісного зерна пшениці твердих і сильних сортів, зерна озимого жита; піднести врожайність і валові збори проса й гречки; для збільшення ресурсів кормового зерна нарощувати виробн. ячменю і вівса, повніше використовувати великі можливості кукурудзи; значно збільшити валові збори зернобобових культур. Поставлено завдання — забезпечити введення й освоєння науково обґрунтованих *систем землеробства,* виходячи з конкретних природно-екон. умов; здійснити в одинадцятій п'ятирічці переведення насінництва зернових культур на пром. основу. Одним з найважливіших завдань, поставлених П. п. СРСР, є збільшення виробн. продуктів тваринництва, повсюдний перехід на інтенсивні методи ведення тваринництва і значне підвищення продуктивності всіх видів худоби й птиці. В програмі підкреслюється, що осн. напрямом збільшення ресурсів м'яса повинно стати прискорене зростання виробн. яловичини. Передбачено більше уваги приділяти дальшому розвитку свинарства як однієї з найважливіших галузей тваринництва, збільшити виробництво баранини, м'яса птиці і м'яса кролів, молока і молочних продуктів. П. п. СРСР передбачено створення міцної кормової бази для тваринництва, намічено надати кормовиробн. в колгоспах і радгоспах спеціалізованого галузевого характеру. Передбачено великі заходи щодо поліпшення постачання населенню плодоовочевої продукції і картоплі за рахунок дальшого збільшення виробн. і підвищення їхньої якості, а також різкого скорочення втрат продукції на шляху її від поля до споживача. Важливе місце в програмі відведено завданням по збільшенню виробн. цукру, олії і маргаринової продукції, кондитерських виробів, харчових концентратів, виноградного вина, пива і безалкогольних напоїв, по збільшенню збирання чайного листу, поліпшенню якості й розширенню асортименту вироблюваного чаю, виробн. рибної продукції. Велику увагу в програмі приділено питанням збільшення виробн. продуктів у підсобних г-вах. ЦК компартій і Радам Міністрів союзних республік, м-вам і відомствам, парт., рад., госп. і профспілковим органам доручено вжити заходів до значного збільшення виробн. продовольства в підсобних сільс. г-вах підприємств і організацій, створити умови для того, щоб кожна сім'я, що живе на селі, могла мати присадибні ділянки, утримувати худобу й птицю. В програмі розроблені заходи щодо поліпшення організації торгівлі прод. товарами. Найважливішою умовою успішної реалізації П. п. СРСР є прискорення наук.-тех. прогресу, високоефективне використання виробничого потенціалу і зміцнення матеріально-тех. бази с. г., всіх галузей агропром. комплексу на основі дальшого розвитку механізації і хімізації виробн., широкої *меліорації* земель. Для успішного вирішення цих завдань у Програмі передбачено великий комплекс заходів. Одним з найважливіших завдань П. п. СРСР є трансп. забезпечення агропром. комплексу. У зв'язку з цим намічено здійснити систему заходів на залізничному, повітряному, морському, річковому, автомоб. транспорті. Держплану СРСР і Держпостачу СРСР доручено здійснити необхідні заходи по забезпеченню потреб харч. галузей пром-сті, торгівлі й с. г. у тарі й таропакувальних матеріалах. Програмою передбачено заходи по дальшому розвитку наук. досліджень і прискоренню впровадження у виробництво досягнень науки в галузях агропром. комплексу.

Важливе місце відведено питанням поліпшення соціально-побут. умов життя на селі, підвищенню ефективності роботи колгоспів, радгоспів та ін. підприємств і орг-цій агропром. комплексу, зокрема в галузі планування й управління, матеріального стимулювання виробництва. В програмі визначені осн. завдання союзних республік по реалізації П. п. СРСР. Перед Укр. РСР, зокрема, поставлено завдання забезпечити середньорічне виробн. зерна в одинадцятій п'ятирічці у кількості 51—52 млн. т і у дванадцятій п'ятирічці — 53—54 млн. т, цукрових буряків відповідно — 57 млн. т і 60 млн. т. Збільшити за десятиріччя валові збори насіння соняшнику, плодів і ягід не менше ніж у 1,4 раза і винограду в 1,8 раза. Досягти дальшого зростання виробн. картоплі й овочів. Здійснити заходи по забезпеченню сталого зростання виробн. й закупок круп'яних культур, пшениці твердих і сильних сортів, квасолі. Створити зони гарантованого виробн. зерна кукурудзи у р-нах, сприятливих для вирощування цієї культури. Збільшити за десятиріччя виробн. всіх видів кормів у 1,3—1,4 раза. Забезпечити середньорічне виробн. м'яса (у за-

Продих:
а — вигляд зверху; *б* — у поперечному розрізі; *1* — замикаючі клітини; *2* — продихова щілина.

бійній вазі) в одинадцятій п'ятирічці в кількості 3,9—4,1 млн. т і в дванадцятій п'ятирічці — 4,6—4,7 млн. т, молока відповідно — 22,5—23 млн. т і 24—24,4 млн. т. Ввести в експлуатацію за десятиріччя не менше 1 млн. га зрошуваних земель і осушити 1,3 млн. га перезволожених земель. Завершити буд-во Дунай-Дністровської і Каховської зрошувальних систем, другої черги каналу Дніпро — Донбас, розпочати спорудження третьої черги Північно-Кримського каналу, першої черги Приазовської зрошувальної системи і Сірогозького магістрального каналу. Розгорнути буд-во Дніпро-Бузького гідровузла. Високими темпами розвивати харчові галузі пром-сті.

Програмою передбачено на основі поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції* країн—членів РЕВ збільшити виробн. усіх видів продовольства в інтересах дальшого підвищення добробуту рад. народу і народів братніх країн соціалізму. З метою забезпечення успішної реалізації П. п. СРСР Травневий пленум ЦК КПРС 1982 затвердив ряд постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР: «Про поліпшення управління сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу», «Про заходи по вдосконаленню економічного механізму та зміцненню економіки колгоспів і радгоспів», «Про заходи по посиленню матеріальної заінтересованості працівників сільського господарства у збільшенні виробництва продукції і підвищенні її якості», «Про заходи по дальшому поліпшенню житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення», «Про дальше зміцнення колгоспів і радгоспів керівними кадрами і спеціалістами, підвищення їх ролі і відповідальності в розвитку сільськогосподарського виробництва», постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про додаткові заходи по закріпленню в колгоспах, радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах працівників, зайнятих у тваринництві».

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982.

С. П. Тимошенко.

ПРОДОВО́ЛЬЧОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДІпродмаш — установа М-ва машинобудування для легкої і харчової пром-сті та побутових приладів СРСР. Створений 1960 у Києві. З 1977 — у складі Київ. наук.-виробничого об'єднання харч. машинобудування «Харчомаш». В ін-ті (1981) 20 відділів і 5 лабораторій. Основним напрямом діяльності інституту є створення нових машин, механізмів і потокових ліній для цукрової, хлібопекарської і кондитерської галузей харчової промисловості.

Ю. В. Бурляй.

ПРОДПОДА́ТОК, продовольчий податок — натуральний *податок* з сел. господарств, введений в країні замість *продрозверстки.* Запроваджено за рішенням X з'їзду РКП(б) 1921 при переході країни від політики «*воєнного комунізму*» до *нової економічної політики.* Мета П. полягала в стимулюванні піднесення с.-г. виробн. На відміну від продрозверстки д-ва встановлювала тверді норми здавання П. у вигляді процентного відрахування від виробленої в сел. г-ві продукції. П. був значно менший за продрозверстку. Найбідніша частина селян повністю звільнялася від нього, *середняк* оподатковувався у зниженому розмірі, а *куркульство* підлягало підвищеному оподаткуванню. Після виконання П. селянин мав право вільно реалізовувати лишки виробленої с.-г. продукції на внутр. ринку. Цим П. сприяв розширенню товарообороту, зміцненню госп. змички між містом і селом, між пром-стю і с. г. XII з'їзд РКП(б) 1923 прийняв рішення про об'єднання всіх державних податків на селі в єдиний сільськогосподарський податок.

ПРОДРОЗВЕ́РСТКА, продовольча розверстка — система держ. заготівель с.-г. продуктів, встановлена Рад. державою 1918—20 у зв'язку з іноземною воєнною інтервенцією і громадянською війною (див. «*Воєнний комунізм*»). Запроваджена декретом Раднаркому РРФСР від 11.I 1919. Суть П. полягала в тому, що всі лишки хліба та ін. с.-г. продуктів підлягали обов'язковій здачі органам Рад. влади за твердими цінами. В розпорядженні селян лишалася частина продуктів, як для особистого, так і для виробничого споживання, яка встановлювалася за певними нормами. Це був вимушений захід, викликаний надзвичайними обставинами — продовольчою кризою та важким воєнним і екон. становищем країни. П. мала класовий характер, максимально обкладалося *куркульство,* менше — *середняки, біднота селянська* частково або повністю звільнялася від П. Для боротьби з куркульством, яке чинило опір виконанню П., а також із спекуляцією, що набрала значних розмірів, було створено *продзагони.* П. допомогла Радянській державі розв'язати життєво важливу проблему — забезпечити армію, робітн. клас продовольством, пром-сть — сировиною, переможно завершити війну. Після закінчення громадян. війни П. почала гальмувати розвиток продуктивних сил у с. г. Тому Комуністична партія на X з'їзді РКП(б) (1921) прийняла рішення про заміну П. *продподатком* і про перехід до *нової економічної політики.*

ПРОДРОМА́ЛЬНИЙ ПЕРІ́ОД (від грец. *πρόδρομος* — той, що біжить попереду; провісник) — початковий період інфекційної хвороби, в якому з'являються перші, нечітко виявлені симптоми (напр., втрата апетиту, порушення сну, головний біль, кволість тощо). П. п. при інфекційних захворюваннях настає вслід за *інкубаційним періодом.* П. п. може також спостерігатися і при деяких захворюваннях неінфекційного походження (напр., при *інфаркті міокарда* — пульс стає частішим, посилюються приступи болю у серці тощо).

ПРОДУ́КТ ПРА́ЦІ (від лат. productus — вироблений, створений) — *споживна вартість,* речовина природи, пристосована працею для задоволення потреб людини; матеріальний результат праці людини. Предмети праці, піддані обробці в процесі виробництва, перетворюються на П. п., які поділяють на *засоби виробництва* і *предмети споживання.* За умов товарного виробн. П. п., виготовляють для продажу на ринку, тобто вони стають *товаром.*

ПРОДУКТИ́ВНА ПРА́ЦЯ — категорія марксистської політ. економії, що характеризує працю працівників виробничої сфери, якою створюється як необхідний, так і *додатковий продукт,* і одночасно працю, що визначає форми тих виробничих відносин, у системі яких вона здійснюється. Зміст П. п. визначається специфічними рисами кожного способу виробн., його осн. *економічним законом,* що характеризує мету виробн. За капіталізму П. п.— характеристика праці в сфері матеріального виробн., яка створює *додаткову вартість* у системі капіталістичних виробничих відносин і відносин експлуатації *найманої праці* в *невиробничій сфері.* Бурж. економісти, маскуючи експлуататорський характер бурж. суспільства, всупереч фактам проголошують продуктивною всяку працю, що дає людині доход, ототожнюючи працю найманого робітника, діяльність підприємця-власника, поліцейського, священика, судді тощо. В соціалістичному суспільстві П. п. характеризує планово організовану працю, результати якої використовуються для розширення матеріального виробн., і одночасно працю, що реалізує мету соціалістичного способу виробн.— підвищення добробуту всіх членів суспільства і всебічний розвиток особи. Цієї мети досягають, розвиваючи матеріальне виробн. та галузі невиробничої сфери. Праця, що застосовується в невиробничій сфері (культур.-побутове обслуговування населення, держ. управління, оборона країни тощо), є необхідною і суспільно корисною. Проте основою життя суспільства завжди лишається матеріальне виробн., що дає можливість здійснювати такі види діяльності, як освіта, наука, культура, охорона здоров'я тощо. Див. *Непродуктивна праця.*

В. Е. Козак.

ПРОДУКТИ́ВНА СИ́ЛА ПРА́ЦІ — можливості людини в досягненні певних результатів праці, що залежать від розвитку її фізичних сил, духовних здібностей і умов виробництва; в єдності з *інтенсивністю праці* становить *продуктивність праці.* Здійснення П. с. п. відбувається шляхом матеріально-речового перетворення природи в процесі сусп. праці або духовного освоєння її. П. с. п. охоплює всі сторони життя людини, це «основа господарського буття» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 430).

П. с. п. є продуктивною силою конкретної праці і фактично виз-

начає рівень ефективності доцільної діяльності протягом даного проміжку часу. Зміна П. с. п. сама по собі не зачіпає абстрактної праці (незалежно від зміни П. с. п. за одиницю часу створюється одна й та сама за величиною вартість). Зростання П. с. п. дає змогу збільшити кількість вироблюваних за даний час споживних вартостей. Розрізняють індивідуальну та суспільну П. с. п. Їхній рівень залежить від середньої майстерності працівника, розмірів та ефективності *засобів виробництва*, рівня розвитку *науки* та ступеня її технологічного застосування, суспільного *поділу праці*, форм суспільної її організації та природних умов. За рабовласницького ладу та феодалізму еволюція індивідуальної П. с. п. була зумовлена поглибленням сусп. поділу праці, винаходом найпростіших мех. знарядь, простою кооперацією та цеховою організацією ремесла (див. *Цехи*). Проста капіталістична кооперація, *мануфактура* та *фабрика* були послідовними формами становлення й зростання якісно нової, суспільної П. с. п., яка за своєю суттю є загальною силою об'єднаних для спільної праці людей. Наступний етап у розвитку П. с. п. пов'язаний із застосуванням у виробн. продуктивної сили машин; розвиток процесу з'єднання науки з виробн. зумовив революц. характер зростання П. с. п. Це відкрило можливість заміни фіз. сили людини незрівняно більшою рушійною силою різних видів енергії. Внаслідок *автоматизації виробництва* розвиток духовних здібностей людини став необхідною умовою здійснення П. с. п. Проте за капіталізму рівень П. с. п., за якого стає можливою *додаткова праця*, виступає як необхідна передумова експлуатації робітн. класу, створення *додаткової вартості*. Зростання П. с. п.— гол. елемент механізму *загального закону капіталістичного нагромадження*. Збільшення П. с. п. створило можливість послідовного скорочення робочого дня та збільшення вільного часу для всебічного розвитку людини, проте за капіталістичних виробничих відносин значна частина вільного часу перетворюється на додатковий. За соціалізму виникають нові умови для зростання П. с. п.: сусп. власність на засоби виробн., нар.-госп. планування, раціональне і комплексне використання природних ресурсів, широка участь трудящих в управлінні економікою, *соціалістичне змагання* та ін. Набуття знань, підвищення кваліфікації працівників, *комплексна механізація і автоматизація виробництва* та ін. сфер людської діяльності, оволодіння новими джерелами енергії, застосування найновіших засобів інформації та широке використання їх для передачі передового досвіду збільшують П. с. п. Неухильне підвищення продуктивності праці внаслідок росту П. с. п. за соціалізму є основою підвищення рівня життя трудящих, важливим фактором подолання відмінностей між містом і селом, розумовою і фіз. працею, досягнення повної соціальної однорідності суспільства, всебічного розвитку особи. *В. О. Шорсткий.*

ПРОДУКТИ́ВНИЙ КАПІТА́Л — капітал, що функціонує у формі *засобів виробництва* і *робочої сили*; друга стадія кругообороту *промислового капіталу* (див. *Кругооборот капіталу*). Гол. функція П. к.— створення вартості і *додаткової вартості*. Щоб здійснився процес виробн., необхідно з'єднати засоби виробн. і робочу силу. За капіталізму це з'єднання відбувається шляхом регулярно купівлі капіталістом робочої сили і засобів виробн., після чого здійснюється виробн. товарів. П. к. діє лише в сфері матеріального виробн. З двох частин П. к.— *постійного капіталу* і *змінного капіталу* — єдиним джерелом створення додаткової вартості є змінний капітал, що йде на купівлю робочої сили.

ПРОДУКТИ́ВНІ СИ́ЛИ — система особистих (людина) і речових (засоби виробництва) елементів, у процесі з'єднання яких здійснюється матеріальне виробництво. П. с. розкривають і характеризують взаємодію між суспільством і природою на різних етапах розвитку людства, виражають ступінь опанування ним законів природи та використання їх у виробничому процесі. Робітники й засоби виробн. завжди є факторами виробництва незалежно від його сусп. форми. В органічній єдності особистого й речового факторів вирішальна роль належить людям, працівникам, які, використовуючи знання, виробничий досвід, навички до праці, приводять в дію засоби виробн. Речові фактори стають П. с. лише тоді, коли безпосередньо включаються в людську діяльність, оживляються нею. Поза цією діяльністю, незалежно від неї не існує і П. с. В. І. Ленін підкреслював, що: «п е р ш о ю п р о д у к т и в н о ю с и л о ю в с ь о г о л ю д с т в а є р о б і т н и к, т р у д я щ и й» (Повне зібр. тв., т. 38, с. 347). Доцільно затрачуючи свою робочу силу під час виробничої діяльності, люди створюють засоби виробн. і предмети споживання. З усієї сукупності речових елементів П. с. виділяються засоби праці, особливо знаряддя праці (машини, інструмент, устаткування та ін.), за допомогою яких люди впливають на предмети праці, піддаючи їх обробці. Саме засоби праці, як зазначав К. Маркс, «можна назвати кістковою і мускульною системою виробництва» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 177—178), показником рівня його розвитку. Відповідно розвиваються такі засоби праці, як трубопроводи, різні ємності— що є «судинною системою виробництва» (там же, с. 178), виробн. будівлі, шляхи, канали та ін. Зміни в засобах праці — найбільш революційному елементі П. с. зумовлюють розвиток, удосконалення структури, форм та умов функціонування П. с. К. Маркс зазначав, що «економічні епохи різняться не тим, що́ виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця» (там же, с. 177). Якісні перетворення в знаряддях праці є початком перевороту в продуктивних силах. Заг. закон розвитку П. с. полягає в тому, що матеріальні можливості наступної форми П. с. зароджуються і розвиваються в надрах попередньої форми, але сама вона стає панівною лише на новому ступені розвитку суспільства. К. Маркс виділив три осн. ступені розвитку продуктивних сил: первинні, або архаїчні П. с., вторинні, або антагоністичні П. с., і комуністичні П. с. (див. там же, т. 19, с. 386—405). В процесі виробн. люди впливають не тільки на природу. Вони неминуче вступають між собою в певні, необхідні й від їхньої волі незалежні стосунки — *виробничі відносини*. Продуктивні сили й виробничі відносини становлять дві сторони *способу виробництва*. Взаємозв'язок і взаємозалежність між ними виражає закон відповідності виробничих відносин характерові й рівню П. с. як закон поступального розвитку суспільства. Поступальний рух людства, розвиток і послідовна зміна сусп.-екон. формацій являють собою закономірний історичний процес, глибинну основу якого становить зростання П. с.

Кожному ступеневі розвитку П. с. відповідають певні виробничі відносини, які виступають як сусп. форма їхнього руху. Коли такої відповідності немає, виробничі відносини гальмують розвиток П. с. Внаслідок відставання виробничих відносин від рівня П. с. на певних етапах історії виникає явна невідповідність між ними. Тоді в класово антагоністичному суспільстві відбувається соціальна революція, яка ліквідує старі виробничі відносини і замінює їх новими. На початку 20 ст. капіталізм настільки розвинув П. с., централізував виробн., усуспільнив працю, що приватновласницькі виробничі відносини вичерпали себе. Це привело до того, що капіталізм, з його антагоністичними суперечностями, соціальними конфліктами створив необхідні умови для виникнення й перемоги пролетарської революції. Суперечності між П. с. і виробничими відносинами — явище закономірне. В умовах соціалізму д-ва на основі пізнання й свідомого використання механізму діяння екон. законів своєчасно виявляє назріваючі неантагоністичні суперечності між П. с. і виробничими відносинами й планомірно усуває їх. Сучас. розвиток П. с. соціалістичного суспільства вимагає постійного вдосконалення стилю й методів госп. діяльності, системи наук. управління, планування й екон. стимулювання. Напрями й форми вдосконалення соціалістичних виробничих відносин як форми розвитку П. с. розвинутого соціалізму постійно розробляють Комуністична партія і Радянська держава. Виконання партійно-державних постанов щодо вдосконалення госп. механізму спрямоване на постійне приведення виробничих відносин у відповідність з характером і рівнем П. с. Так, без соціальних потрясінь, внаслідок організа-

торської діяльності партії та уряду за участю всього народу розвивається соціалістичне суспільство. В умовах суспільної власності на засоби виробництва відкриваються необмежені можливості для швидкого зростання П. с. Дальший комплексний розвиток їх — основа створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і всебічного розвитку трудівників нового суспільства.

В умовах *науково-технічної революції* вирішальним фактором дальшого зростання П. с. є застосування у виробн. досягнень науки і техніки. Наук.-тех. революція являє собою якісний стрибок у пізнанні природи й використанні її законів, який нерозривно пов'язаний з дедалі більшим перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу. Під її визначальним впливом відбуваються якісні зміни в речових елементах продуктивних сил, істотні зрушення в структурі *народного господарства*, в характері виробничого процесу, організації та управлінні економікою. Змінюються функціональна роль і місце людини в процесі виробн. Науково обґрунтовану програму якісно нового піднесення П. с. Рад. Союзу накреслив XXVI з'їзд КПРС. Здійснення її сприятиме дальшому зростанню П. с. соціалістичного суспільства, дедалі повнішому розвиткові здібностей і творчої активності трудящих як головної продуктивної сили.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Начерки відповіді на лист В. І. Засулич; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 26. Маркс К. Теорії додаткової вартості (IV том «Капіталу»); Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? Повне зібрання творів, т. 1; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Марахов В. Г. Структура и развитие производительных сил социалистического общества. М., 1970; Материально-техническая база коммунизма, т. 1—2. М., 1977; Интеграция науки и производства в условиях развитого социализма. К., 1979.

М. С. Черненко, А. В. Шегда.

ПРОДУКТИ́ВНІСТЬ ПРА́ЦІ — плодотворність, ефективність виробничої діяльності людей, яка вимірюється кількістю виробленої продукції за одиницю *робочого часу* (годину. зміну, місяць, рік) або кількістю робочого часу, затраченого на одиницю продукції. П. п. визначається двома її складовими: *продуктивною силою праці* (підвищення якої дає можливість збільшити обсяг виробн. продукції за одиницю часу при незмінних затратах праці, але залежно від її умов) та *інтенсивністю праці* (збільшення обсягу продукції за одиницю часу залежно від напруженості праці, але при незмінних умовах виробництва). З а к а п і т а л і з м у, особливо на стадії *імперіалізму*, існує надмірна інтенсивність праці, яка є гол. засобом посилення експлуатації трудящих, підвищення П. п. і, на цій основі — прибутків монополій. За соціалізму на основі планової системи г-ва, впровадження в нар. г-во досягнень *науково-технічного прогресу*, всебічної *інтенсифікації виробництва*, вдосконалення організації і управління економікою поступово встановлюється суспільно нормальна інтенсивність праці, продуктивна сила праці стає основою підвищення П. п. Розрізняють індивідуальну П. п., що грунтується лише на затратах *живої праці*, або П. п. окремого робітника, і сусп. П. п., що базується на затратах як живої, так і минулої праці, уречевленої в матеріальних засобах праці. К. Маркс зазначав, що «підвищення продуктивності праці полягає саме в тому, що частка живої праці зменшується, а частка минулої праці збільшується, але збільшується так, що загальна сума праці, вміщена в товарі, зменшується» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, с. 267). Зростання П. п. є екон. законом, властивим кожній сусп.-екон. формації. Він виявляється в тому, що внаслідок розвитку *продуктивних сил* суспільство скорочує суспільно необхідні затрати праці на виготовлення різних продуктів, призначених для особистого і сусп. споживання. За капіталізму цей закон не є безумовним, його діяння обмежене антагоністичними суперечностями. В умовах соціалізму підвищення П. п. стає непорушним екон. законом (див. *Неухильного зростання продуктивності суспільної праці закон*), оскільки соціалістичні *виробничі відносини* створюють необмежений простір для розвитку продуктивних сил. В. І. Ленін підкреслював вирішальне значення підвищення П. п. для розвитку комуністичного суспільства. Він зазначав: «Комунізм є вища, проти капіталістичної, продуктивність праці добровільних, свідомих, об'єднаних робітників, що використовують передову техніку» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 21). В 1979 порівняно з 1913 П. п. в пром-сті СРСР зросла в 28,1 раза, в с. г.— в 6,5 раза, на залізнич. транспорті — 13,6 раза. На Україні П. п. 1980 порівняно з 1940 зросла майже у 6 разів. СРСР випередив розвинуті капіталістичні країни Європи за рівнем П. п. і скоротив розрив у рівні П. п. з США. Зростання П. п. стало гол. умовою розширення виробн., збільшення *національного багатства*. Якщо в першій п'ятирічці (1929—32) за рахунок зростання П. п. було одержано 51% всього приросту промислової продукції, то в десятій п'ятирічці (1976—80) — 75%. *Національний доход* — основа піднесення *добробуту* радянських людей — з 1913 по 1979 збільшився в 67 раз.

XXVI з'їзд КПРС намітив здійснити дальші перетворення у сфері *праці*, прискорити наук.-тех. прогрес і піднести технічну озброєність праці, всемірно впроваджувати системи машин для *комплексної механізації і автоматизації виробництва*, неухильно скорочувати в усіх галузях кількість працівників, зайнятих ручною працею, особливо на допоміжних та підсобних роботах, наполегливо впроваджувати наук. організацію праці, вдосконалювати нормування й стимулювання праці. Передбачено підвищити продуктивність сусп. праці за одинадцяту п'ятирічку (1981—85) на 17—20%, одержати за рахунок цього не менше як 85—90% приросту нац. доходу. Зростання продуктивності сусп. праці супроводиться підвищенням *життєвого рівня* всього народу, збільшенням *реальних доходів населення, суспільних фондів споживання*. Дальше підвищення П. п. та розв'язання завдяки цьому соціальних завдань здійснюється на основі органічного поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарства. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 в нар. г-во впроваджується метод визначення П. п. на основі нормативно чистої продукції, оцінка діяльності об'єднань (підприємств) і підбиття підсумків соціалістичного змагання щодо виконання плану підвищення П. п. здійснюватимуться також, виходячи з нормативно чистої продукції. Зростанню П. п. сприяє поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції* країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Підвищення П. п. — головна умова посилення могутності країни, побудови *матеріально-технічної бази комунізму*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Великий почин; Ленін В. І. Про продуктивність праці. К., 1956; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Экономика социалистической промышленности. М., 1980; Опіярі В. І. Зростання продуктивності праці: стимули і резерви. К., 1979; Савенко Л. Г. Продуктивність праці: динаміка і резерви зростання. К., 1979; Хромов П. А. Производительность труда. (Теория, методология, динамика). М., 1979.

Г. П. Жеребкін.

ПРОДУКТИ́ВНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — кількість і якість продукції, яку одержують за певний період (добу, місяць, рік, протягом життя) від тварини, або здатність робочої худоби виконувати певну роботу. С.-г. тварин розводять гол. чин. з метою виробництва продуктів харчування і сировини для переробної пром-сті, тому П. с. т.— осн. їх господарсько-корисна властивість. Продуктивність визначається *спадковістю*, залежить від виду, породи, вікових та ін. особливостей і буде високою лише за сприятливих умов годівлі й утримання тварин. Молочну продуктивність оцінюють за кількістю і якістю *молока*, наявністю в ньому білка, жиру, вітамінів та ін. Так, *надої* у корів за *лактацію* становлять 4000—5000 кг молока (рекордний — 25 000 кг), у кіз — 450—550 кг, овець — до 500 кг, кобил — 1000—3000 кг, верблюдиць — 750—2000 кг, буйволиць — 800—1200 кг. М'ясну продуктивність тварин оцінюють за їх масою, якістю *м'яса*, забійним виходом (процентним відношенням маси туші до передзабійної маси тварини), скороспілі-

стю, затратами кормів на одиницю продукції тощо. При інтенсивному вирощуванні та відгодівлі 1,5-річні бички важать до 450 кг, свині віком 180—210 днів — 95—100 кг, ягнята у віці 6—8 міс.— 40—50 кг, курчата-бройлери за 60 діб досягають 1,5 кг, індиченята за 90—100 діб — 3,5—4 кг. Забійний вихід у великої рог. худоби становить 55—65%, свиней — 75—80%, овець і кіз — 45—55%. Вовнову продуктивність оцінюють за настригом вовни у овець і кіз, а також одержанням *овчин* і *смушків*. У *тонкорунних овець* (маток) настриг вовни становить 5—8 кг (у баранів на 40—60% більше); начіс пуху у кіз пухових порід — 0,3—0,5 кг. Яєчна продуктивність с.-г. птиці оцінюється кількістю знесених яєць за рік і становить у курок 220—250 шт. (рекордна — 300), у качок — 120—180, індичок — 100—150, гусок — 50—80. Продуктивність бджоляної сім'ї за сезон становить 100—150 кг меду, в тому числі товарного меду 30—50 кг.

П. с. т. є найважливішим показником, за яким ведеться *племінна робота* в тваринництві. Методи оцінки її детально розроблені для кожного виду *свійських тварин* та їхньої продукції. Найвищу продуктивність мають плем. тварини. Дальший розвиток *тваринництва* і підвищення П. с. т. сприяє виконанню завдань, поставлених у *Продовольчій програмі СРСР*.

Літ.: Справочник по качеству продукции животноводства. К., 1979.

В. М. Хрящевський.

ПРОДУЦЕ́НТИ [від лат. producens (producentis) — той, що виробляє] — автотрофні організми (див. *Автотрофи*), які в *ланцюгах живлення* продукують органічну речовину з простих неорганічних речовин. Див. також *Консументи, Редуценти, Біологічна продуктивність*.

ПРОДЮ́СЕР (англ. producer, від лат. produco — виробляю, створюю) — в кінематографії капіталістичних країн довірена особа кінокомпанії, яка здійснює ідейно-художній та організаційно-фінансовий контроль над створенням фільму. П. іноді стають режисери, актори, сценаристи, створюючи власні кінофірми.

ПРОЄ́КТ (від лат. projectus — кинутий уперед) — сукупність документальних матеріалів для зведення майбутньої будівлі або архітектурного комплексу. Включає кресленики, розрахунки, макети, схеми й обґрунтування прийнятих рішень, які дають змогу заздалегідь передбачати експлуатаційні, техніко-екон. та худож. якості проектованого об'єкту. П. складають для планування й забудови міст та конкретних споруд. Містобудівні П. включають документи *районного планування, генеральних планів* міст, П. детального планування й забудов, а також ін. матеріали. Для масового буд-ва розробляють типові П.; є також індивідуальні П. Проектування включає дві стадії — складання технічного проекту і виготовлення робочого кресленика.

О. О. Тіц.

ПРОЕКТИ́ВНА ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчаються властивості фігур, що не змінюються при проективних перетвореннях, тобто перетвореннях, при яких прямі переходять у прямі. П. г. реалізується в *евклідовому просторі*, доповненому *нескінченно віддаленими елементами*. Такий простір наз. п р о е к т и в н и м. При проективних перетвореннях зберігається *гармонічне розміщення* точок на прямій. Кожне проективне перетворення площини (напр., *гомологія*) зводиться до *перспективи* її на другу площину і до суміщення цих площин. Осн. *інваріантом* проективних перетворень є *подвійне відношення*. Паралельність і перпендикулярність прямих, рівність відрізків і кутів не є інваріантами проективних перетворень. В класичній П. г. осн. теоремами є *Бріаншона теорема, Дезарга теорема, Паскаля теорема*.

Існує кілька систем аксіом для задання проективного простору як сукупності точок, прямих і площин, зв'язаних відношеннями належності та порядку. З виникненням і розвитком *графів теорії* та *комбінаторного аналізу* значного розвитку набула теорія скінченних геометрій; зокрема, триває вивчення властивостей скінченних проективних площин, тобто площин, що складаються зі скінченної кількості точок і прямих.

Основи П. г. закладено в працях Ж. *Дезарга*, Б. *Паскаля* і Ж. *Понселе*. Значний внесок у її розвиток зробили Е. *Картан*, А. *Келі*, Ф. *Клейн*, А. Ф. *Мебіус*, М. *Шаль*, К. О. *Андрєєв* та ін.

Літ.: Четверухін М. Ф. Вища геометрія. К., 1952; Глаголев Н. А. Проективная геометрия. М., 1963; Ефимов Н. В. Высшая геометрия. М., 1971; Картеси Ф. Введение в конечные геометрии. Пер. с англ. М., 1980.

М. П. Хоменко.

ПРОЄ́КТОР — те саме, що й *проекційний апарат*.

ПРОЕКТУВА́ННЯ — створення проекту — прототипу, прообразу передбачуваного або можливого об'єкта (стану). Розрізняють П. об'єктів будівництва (див. також *Експериментальне проектування*), технологічне, машинобудівне, соціальне, інженерно-психологічне, генетичне, П. трудових процесів, людино-машинних систем (див. *Система «людина — машина»*) тощо. П.— складний процес, в якому тісно пов'язані логічні методи, основані на досягненнях теорії *моделювання, математичної статистики, інформації теорії, імовірностей теорії, множин теорії, алгоритмів теорії*, та методи інтуїтивні, що грунтуються на кваліфікації і досвіді проектувальника з урахуванням вимог *наукової організації праці, інженерної психології* й *ергономіки*. Розробляються й експлуатуються *автоматизовані системи* П. на основі електронних обчислювальних машин. Автоматизація П.— один з напрямів комплексної автоматизації виробництва (див. *Комплексна механізація і автоматизація виробництва*). У заг. рисах П. полягає в аналізі проектної ситуації (збиранні й уточненні інформації), синтезі (пошуку) та оцінці рішень. Воно є багатоступінчастим (багатостадійним) процесом — з послідовною деталізацією проектних рішень. Первинний опис об'єкта П. (завдання на П.) є неповним (умовним, приблизним, несистематизованим), кінцевий опис об'єкта (результат П.), як правило, характеризується визначеністю, однозначністю, систематизованістю. Під час П. використовують елементи *типізації*, що дає змогу, напр., багато разів зводити споруди (будинки), виготовляти машини, створювати орг.-тех. системи на основі спец. розроблених проектів (див. також *Типовий проект*) з уніфікованими (див. *Уніфікація*) рішеннями, з урахуванням прогресивних тех. і екон. показників. При П. керуються загальносоюзними, республіканськими або відомчими нормами і правилами (напр., у буд-ві — *Будівельними нормами і правилами*), що встановлюють єдині кількісні та якісні показники. Крім того, П. регламентується спец. стандартами щодо системи документації — порядку її розроблення, оформлення й оберненя (напр., Єдиною системою конструкторської документації — ЄСКД, Системою проектної документації для буд-ва — СПДБ, Єдиною системою технологічної підготовки виробн.— ЄСТПВ). В УРСР проектуванням займаються галузеві і спеціалізовані проектні інститути, напр. *Автотранспортний науково-дослідний і проектний інститут, Діпроцивільпромбуд, Машинобудівної і верстатоінструментальної промисловості український проектний і конструкторський інститут, Південдіпронафтопровід, Промислового будівництва проектний інститут, Титану всесоюзний науково-дослідний і проектний інститут, Укрводоканалпроект, Укрдіпрохарчопром*. Проектні роботи виконують також конструкторські бюро, ін. організації. У сучасних умовах П. є складовою частиною циклу: наука — проектування — виробництво — споживання.

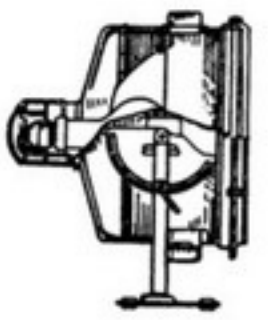
Літ.: Гировский В. Ф., Разу М. Л., Алавердов Р. А. Экономика, организация и планирование проектных работ. М., 1972; Автоматизированное проектирование конструкций гражданских зданий. К., 1977; Джонс Дж. К. Инженерное и художественное конструирование. Пер. с англ. М., 1976.

О. В. Касилов.

ПРОЕКТУВА́ННЯ ПІДПРИЄ́МСТВ РІЧКОВО́ГО ТРА́НСПОРТУ УКРАЇ́НСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, Укрдіпрорічтранс — установа Головного управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Організований 1956 на базі Київ. відділення Діпрорічтрансу (Москва), яке функціонувало з 1948. В ін-ті (1981)—12 відділів. Осн. напрями діяльності ін-ту: розроблення проектно-кошторисної документації для капітального буд-ва об'єктів річкового транспорту в межах України, Білорусії, Молдавії і прибалтійських республік — річкових портів, вокзалів, пром. підприємств, міських набережних, причалів та ін. гідротех. споруд; проектування засобів механізації портових робіт.

В. О. Галков.

Прожектор заливального світла.

ПРОЕКТУВА́ННЯ СТАЛЕ́ВИХ КОНСТРУ́КЦІЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, Укрпроектстальконструкція — установа Держбуду СРСР. Засн. 1944 в Києві як проектне бюро (сучас. назва з 1960). Входить до складу науково-виробничого об'єднання «СоюзметалобудНДІпроект». В інституті (1981)— 15 підрозділів, 4 з них —у Ворошиловграді, Жданові, Полтаві й Харкові. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування сталевих конструкцій і конструкцій з легких сплавів, використовуваних при спорудженні пром. підприємств, громад. будинків, аеровокзалів, висотних об'єктів радіо- і телезв'язку, мостів тощо; проектування заводів, що виготовляють металеві конструкції та нестандартизоване устаткування; натурні обстежування і реконструкція металевих каркасів будинків і споруд.

І. А. Нечаєв.

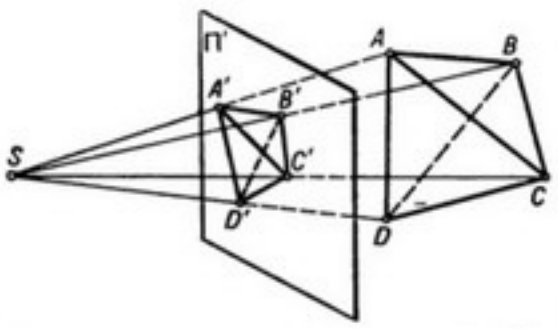
ПРОЕКЦІ́ЙНИЙ АПАРА́Т, проектор — оптико-механічний апарат (прилад), яким проеціюють на екран зображення плоских оригіналів: креслеників, малюнків, фотокопій тощо. Розрізняють П. а. стаціонарні та пересувні. Апаратами такого типу проеціюють зображення оригіналів прозорих (*діаскопи*), непрозорих (епіскопи), а також прозорих і непрозорих (*епідіаскопи*). Оптична частина П. а. складається з освітлювальної системи, що включає *джерело світла* і *конденсор*, та проекційного *об'єктива*. Мех. частина П. а. забезпечує належне розміщення оригіналу відносно оптичної частини, зміну його і потрібну тривалість проеціювання. П. а. застосовують у кінематографії, креслярській справі, під час лекцій, доповідей тощо. Див. також *Кінопроекційний апарат*.

ПРОЕКЦІ́ЙНИЙ ДРУК, оптичний друк — спосіб друку, що полягає в одержанні позитивного фотографічного зображення за допомогою проекційних оптичних засобів. В аматорській (при друкуванні *позитивів*) і наук. фотографії (при виготовленні фотограф. відбитків) для П. д. використовують *фотозбільшувачі*. Щоб одержати фільмокопії або перевести зняті кінофільми з одного формату на інший, застосовують оптичні *кінокопіювальні апарати*. П. д. дає змогу виготовити зменшене, збільшене або однакове за розмірами з *негативом* позитивне зображення. Ним можна також виправити перспективні викривлення, що виникли під час знімань, збільшити або зменшити оптичну густину чи *контраст* зображень, вибрати будь-який фрагмент зображення з кадра тощо.

ПРОЕКЦІ́ЙНИХ СУМІ́ЩЕНЬ МЕ́ТОД — метод *комбінованого кінознімання*, за яким в одному кадрі суміщують раніше зняті зображення або зображення фону з акторською сценою. Використовуючи П. с. м., на кіноплівку знімають зображення, утворене кінопроекторами на екрані — просвітному чи відбивному (див. *Рирпроекції метод, Фронтпроекції метод*), або акторську сцену на фоні такого зображення. Знімання здійснюють з стандартною (24 кадр/с) частотою або покадрово. Вдаються також до проекційного суміщення за методом *проекційного друку* — безпосередньо з кіноплівок у кадрових вікнах кінопроекторів. Щоб запобігти повторному експонуванню деяких ділянок кадру, використовують різні маски і контрмаски. Методом проекційних суміщень знімають «натурні» епізоди в лабораторних умовах або *павільйоні кінознімальному* (напр., відтворюють на екрані «рухомий» фон за вікнами автомобілів), створюють монтажні переходи між кадрами, вдруковують рухомий фон у заголовні написи при виготовленні титрів тощо.

І. М. Пономарьов.

ПРОЕ́КЦІЯ (від лат. projectio — кидання вперед, викидання) — одне з основних геометричних понять. П.— результат відображення плоских або просторових фігур на площину (чи іншу поверхню) або пряму, при якому обирають довільну точку S (центр проеціювання) і площину Π' (площину проекцій), яка не проходить через S. П. точки A (прообразу) є точка A' (образ) перетину SA з Π'. Проекцією фігури є сукупність П. всіх її точок (мал.). Така П. наз. центральною, або конічною; вона лежить в основі *перспективи*. При розв'язуванні деяких задач розглядають П. на пряму лінію. Коли пряма SA паралельна площині або прямій П., то в *евклідовому просторі* точка A не матиме образу (див. *Нескінченно віддалені елементи*); в проективному просторі (див. *Проективна геометрія*) кожна точка має образ.

Центральна проекція фігури $ABCD$.

Якщо всі проеціюючі промені паралельні заданому напряму (центр проеціювання є нескінченно віддаленою точкою), одержуємо паралельну, або циліндричну, П. Крім центр. П., в *нарисній геометрії* та кресленні широко використовують частинний вид паралельної П., коли проеціюючі промені перпендикулярні до площини П. Така П. наз. прямокутною, або ортогональною. На паралельному, косокутному чи прямокутному проеціюванні базуються аксонометричні П. (див. *Аксонометрія*), а на прямокутному — П. з числовими відмітками. Спец. види проеціювання на сферичну, циліндричну та ін. поверхні застосовують в астрономії, географії, картографії та ін. науках.

В. Є. Михайленко.

ПРОЕ́КЦІЯ в психології — сприймання власних психічних процесів як властивостей зовн. об'єкта внаслідок несвідомого перенесення на нього своїх власних внутр. імпульсів і почуттів. П. спостерігається в процесі розвитку психіки в ранньому дитячому віці, коли відсутня чітка диференціація між суб'єктивним «я» і зовн. світом. Явище П. лежить в основі архаїчних антропоморфних уявлень про навколишній світ, які є характерними для ранніх стадій розвитку людської свідомості. Деякі психічні захворювання (*параноїя, фобії*) пов'язані з патологічними формами П., коли різко порушується сприймання навколишнього світу при наявності ілюзії контролю над власною поведінкою. Явище П. використовують у діагностичних цілях за допомогою проективних *тестів* (тест Роршаха, Мерея та ін.) для виявлення прихованих суб'єктивних мотивацій діяльності.

С. П. Бочарова.

ПРОЖЕ́КТОР (англ. projector, від лат. projectus — кинутий уперед) — прилад зі штучним джерелом світла й оптичною системою (сукупністю дзеркал або лінз), яка створює концентрований потік потужних світлових променів; різновид *освітлювальних приладів* і *світлових приладів*. Джерелами світла, розміщуваними у фокусі оптичної системи П., є спец. або звичайні *лампи розжарення*, газорозрядні лампи — дугові вугільні та ін. (див. *Джерела світла*). В деяких П. світловий промінь може бути рухомим. Розрізняють П. (мал.) заливального світла (з розсіяними променями), далекої дії і сигнальні (з паралельними променями). За допомогою П. заливального світла освітлюють відкриті території (напр., аеродроми), кінознімальні майданчики, фасади будинків тощо. П. далекої дії, що набули поширення у військ. справі, призначені для освітлення віддалених об'єктів. Сигнальними П. передають інформацію (світловими проблисками) або позначають місце їхнього розміщення (напр., на світлових маяках). У засобах електронної техніки (напр., кінескопах) використовують електронні П., що формують електронний промінь.

В. В. Платонов.

ПРОЖИТКО́ВИЙ МІ́НІМУМ — соціально-екон. категорія, що характеризує мінімум життєвих засобів, необхідних для підтримання життєдіяльності трудящого і відновлення його робочої сили. Див. *Життєвий рівень*.

ПРО́ЗА [лат. prosa (oratio) — незв'язана, вільна мова] — загальна назва невіршованих, на відміну від *поезії*, творів художньої літератури, написаних за нормами звичайної розмовної мови. Найраніші зразки П., зокрема грецької («Дафніс і Хлоя» Лонга) та перської («Тисяча і одна ніч»), створені ритмізованою мовою. П. в сучас. розумінні бере початок з епохи Відродження (твори Дж. Боккаччо, Ф. Рабле, М. Сервантеса). Хоч П. загалом невластива ритмічна організація тексту, проте і в прозовій розповіді є своєрідний мовностильовий ритм. Іноді прозаїки вдаються до особливо виразної організації ритму в окремих сценах і картинах, у ліричних відступах (напр., «Чудовий Дніпро у тиху погоду...» з «Вечорів на хуторі

біля Диканьки» М. Гоголя, ритмізовані описи у творах М. Коцюбинського, Ю. Яновського, О. Довженка та ін.). Як окремий різновид прозових творів вирізняється *вірш прозою*, ритміка якого наближається до віршового, поетичного ритму («Вірші прозою» І. Тургенєва, «Пісня про Буревісника» М. Горького). Переносно слово «проза» вживається на означення чогось буденного, звичайного, на відміну від поезії як піднесеного, прекрасного. *В. П. Лета.*

ПРОЗЕ́КТОР (від лат. prosecо — розтинаю) — лікар патологоанатомічного відділення (прозектури) при лікувальному закладі. Інша назва — лікар-патологоанатом.

ПРОЗЕНХІ́МА (грец. *προσέγχυμα*, букв.— наповнене поверх чогось; тут — тканина) — загальна назва рослинних тканин, які, на відміну від *паренхіми*, складаються з дуже видовжених, звичайно загострених на кінцях клітин (т. з. прозенхімні клітини), різних за походженням і функціями. До П. належить більшість механічних тканин (волокна *лубу* і *деревини* тощо), а також деякі твірні тканини (*прокамбій, камбій*).

ПРОЗЕРИ́Н — синтетичний лікарський препарат, що має здатність блокувати активність ферменту *холінестерази*. Застосовується в таблетках і розчині (для *ін'єкцій*) при міастенії, глаукомі, атонії кишечника і сечового міхура, після перенесеного поліомієліту, енцефаліту тощо.

ПРОЗЕРПІ́НА (Proserpina) — у рим. міфології богиня підземного світу й царства померлих, дочка *Церери*, дружина *Плутона*. У грец. міфології відповідає *Персефоні*.

ПРО́ЗОРОВ Григорій Михайлович [1803, Чернігівщина — 8 (20).I 1885] — вітчизняний лікар, акад. петерб. Медико-хірургіч. академії (1863). Навчався у Черніг. семінарії; 1825 закінчив петерб. Медико-хірургіч. академію лікарем по ветеринарній та медичній частині. За дисертацію про прорізання зубів у дітей визнаний доктором медицини і хірургії (1836). В 1836—63 — професор ветеринарії цієї ж академії, де першим став читати курс про *зоонози*. Праці присвячені зоонозам, лікуванню скарлатини, сифілісу, сказу, історії петерб. Медико-хірургічної академії. Заповідав Військ.-мед. академії іменну стипендію для студентів з Чернігівщини.

М. О. Оборін.

ПРОКА́ЗА, лепра — хронічне інфекційне захворювання людини. Збудник П.— мікобактерія, відкрита норвез. лікарем Г. Гансеном (1871). П. була відома ще за глибокої давнини. Тепер у багатьох країнах світу П. майже цілком ліквідовано. Зараження відбувається від хворої людини. В організм здорової людини збудник П. потрапляє через дихальні шляхи або ушкоджену шкіру. *Інкубаційний період* триває в середньому 4—6 років, іноді до 10 років і більше. За характером клінічних проявів розрізняють 3 типи П. Туберкулоїдна П.— характеризується утворенням на шкірі червонувато-бурих плям, в зоні яких порушується чутливість, знижують сальні та потові залози, волосяні мішечки, шкіра стає атрофічною, з'являються вузли — лепроми розміром з лісовий горіх. Лепроматозна П. (найтяжча і найзаразніша форма) — утворюються на шкірі кінцівок та обличчя розпливчасті червоно-бурі плями, інфільтрати, лепроми; випадають брови, вії, розсмоктуються кістки. Лепроми вкриваються виразками, погано загоюються. Внаслідок ураження нервів втрачається чутливість, атрофуються м'язи, що призводить до деформації кінцівок. Можливе ураження внутріш. органів. Недиференційована П.— уражаються шкіра та периферичні нерви. Лікування хворих на П. проводять у *лепрозоріях*; особи, які були в контакті з хворими на П., підлягають періодичним оглядам.

ПРОКА́МБІЙ (від лат. pro — перед, раніше і *камбій*) — бічна твірна тканина (*меристема*) у рослин, з якої диференціюються первинні *провідні тканини рослин*. Формується П. у вигляді меристематичних тяжів у *конусі наростання* пагона або у вигляді суцільного циліндра (чи кільця) в конусі наростання кореня. Клітини П. видовжені (прозенхімні; див. *Прозенхіма*), з густою протоплазмою. Із зовн. клітин П. формуються елементи *лубу*, а з внутрішніх — елементи *деревини*. У однодольних П. диференціюється у т. з. замкнуті провідні пучки, нездатні до дальшого потовщення. У голонасінних і дводольних П. перетворюється на камбій.

ПРОКАРІО́ТИ (від грец. *πρό* — перед, раніше і *κάρυον* — ядро), доядерні — організми, які не мають типового сформованого клітинного ядра і хромосомного апарату. Матеріальним субстратом, пов'язаним з *генетичною інформацією*, у П. є молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК), включені безпосередньо в *цитоплазму*. Місце включення ДНК в цитоплазму наз. нуклеоїдом. До П. відносять бактерії, синьо-зелені водорості, іноді віруси. П. протиставляють *евкаріотам*.

ПРОКА́Т, побутового прокату договір — угода, за якою наймодавець (держ., кооперативна, громадська організація) надає наймачеві (тільки громадянину) в тимчасове *користування* за плату предмети домашнього вжитку, муз. інструменти, спорт. інвентар, теле- та радіоапаратуру тощо. П. є різновидом *майнового найму договору*. В УРСР регламентується ст. 273—276 ЦивК УРСР. Докладніше П. визначається типовими договорами, які видають Ради Міністрів союзних республік. В УРСР, зокрема, діють типові правила П., прийняті 9.X 1963 (з наступними змінами й доповненнями від 15.VII 1965). П. *майна* оформляється письмовим документом — зобов'язанням-квитанцією. Відступи від умов типових договорів П., які обмежують права користувачів, вважаються недійсними. Плата за П. стягується відповідно до встановлених тарифів, які затверджуються виконкомами обл. або міських Рад нар. депутатів. Після закінчення строку договору користувач зобов'язаний повернути майно справним, а в разі його пошкодження — відшкодувати прокатному пункту вартість ремонту або сплатити збитки. В договорі П. передбачено штрафні санкції за несвоєчасне повернення майна.

І. Ю. Красько.

ПРОКА́Т у металургії — металеві вироби, що виготовляють гарячою або холодною *прокаткою*; продукція *прокатного виробництва*. Розрізняють П. листовий (листи, стрічки, широкі штаби) і сортовий (напр., рейки, таврові і двотаврові балки, *швелери*, труби, колеса, шестерні). Спеціальними видами П. є гнуті вироби, вироби зі змінним поперечним перерізом тощо.

ПРОКА́ТКА металів — обробка металевих заготовок, що полягає в обтискуванні їх (зі зменшенням поперечного перерізу, наданням заданої форми) на *прокатних станах*; різновид *обробки металів тиском*. Розрізняють *гарячу прокатку, теплу прокатку* і *холодну прокатку*. П. (мал.) буває поздовжньою (найпоширеніша), поперечною і поперечно-гвинтовою (косою). В процесі поздовжньої П. заготовка деформується в напрямі своєї поздовжньої осі. В такий спосіб виготовляють сортовий і листовий *прокат*, розкочують заготовки у готові труби. При поперечній П. заготовка деформується в напрямі своєї поперечної осі. Такою П. одержують шестерні, кільця, вироби з періодичним профілем тощо. В разі поперечно-гвинтової П. заготовка обертається у бік, протилежний обертанню валків, і внаслідок їх нахилу одночасно рухається поступально вперед, набуваючи обертально-поступального (гвинтового) руху. Цей спосіб застосовують для виробн. труб, куль та ін. тіл обертання. Порівняно з ін. видами обробки металів тиском (*куванням, волоченням* тощо) П. продуктивніша. До того ж прокатний метал відзначається (внаслідок значної пластичної деформації) кращою внутр. структурою і високими мех. властивостями.

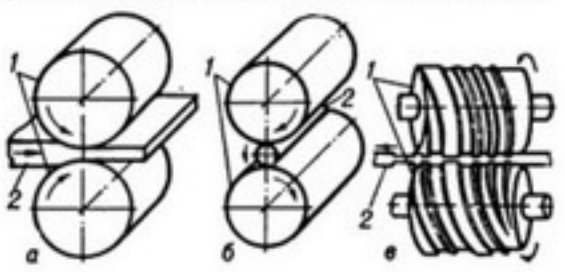
Літ.: Целиков А. И., Грешков А. И. Теория прокатки. М., 1970; Тетерин П. К. Теория поперечно-винтовой прокатки. М., 1971; Тетерин П. К. Теория периодической прокатки. М., 1978.

В. Д. Чехранов, Ю. С. Чорнобривенко.

ПРОКА́ТНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — одержання *прокату* з сталі і кольорових металів на *прокатних станах*; галузь металургії. У невеликих пром. масштабах (при обробці заліза) почалося з 18 ст., зокрема на Уралі. У 19 ст. осн. центрами П. в. були Німеччина і США. В СРСР П. в. набуло особливого розвитку з 30-х рр. (Макіївський і Дніпродзержинський металург. з-ди). Є дві технологічні схеми виробництва сталево-

Викрадення **Прозерпіни.** Скульптура В. І. Демута-Малиновського. 1808—11. Пудостський камінь. Гірничий інститут у Ленінграді.

Схеми **прокатки:** *а* — поздовжня; *б* — поперечна; *в* — поперечно-гвинтова (коса); *1* — прокатний валок; *2* — заготовка.

го прокату. За першою готові вироби одержують із *зливків*, що утворилися у *виливницях*; за другою — з безперервнолитих *блюмів, слябів* або заготовок. В обох схемах розрізняють, як правило, дві стадії: на першій одержують напівпродукт (блюми, сляби, заготовки), охолоджують і зачищають його, на другій здійснюють повторний нагрів напівпродукту і з нього виготовляють вироби на сортових або ін. прокатних станах. Двостадійний спосіб дає змогу виготовляти вироби із зливків масою до 40 т і з безперервнолитого напівпродукту масою до 70 т, усувати дефекти з поверхні блюмів, слябів або заготовок. Рідше застосовують одностадійний спосіб. За першою схемою П. в. використовують т. з. пряму прокатку, що полягає в нагріві і прокатуванні зливків у напівпродукт, переміщенні його в гарячому стані на сортові та листові стани і в одержанні на них (без додаткового нагріву) готових виробів. За другою схемою П. в. в разі одностадійного способу безперервним розливанням виготовляють напівпродукт і одержують з нього (без проміжного охолодження) готові вироби на прокатних станах. Одностадійний спосіб за обома схемами П. в. дає змогу повніше використовувати первісне тепло литого і нагрітого металу, а за другою схемою — ще й значно зменшувати втрати металу. Для виробництва прокату і кольорових металів (алюмінію і його сплавів, міді та ін.) використовують плоскі зливки, що їх обтискують на дротових і листових станах. Розроблений також спосіб (як для сталі, так і для кольорових металів), що грунтується на суміщенні процесів безперервного розливання металу і прокатки в одному нерозривному потоці. За таким способом безконечний (нерозрізаний) зливок з кристалізатора установки надходить у валки листового, сортового або ін. прокатного стану. Важливою галуззю П. в. є гаряча прокатка труб на *трубопрокатних агрегатах*. Розвиток П. в. пов'язаний з розширенням сортаменту прокату, підвищенням якості продукції, інтенсифікацією й автоматизацією технологічних процесів, розробкою нових технологій і устаткування. В СРСР підприємствами з розвинутим П. в. є Магнітогорський, Нижньотагільський і Кузнецький металург. комбінати, зокрема в УРСР — *Криворізький металургійний завод, «Запоріжсталь», Ждановський металургійний завод* імені Ілліча, *ждановський металургійний завод «Азовсталь», Дніпровський металургійний завод* та ін.

Б. М. Прокопович.

П. І. Прокопович.

Феофан Прокопович.

М. О. Прокопчак.

Літ.: Специальные прокатные станы. М., 1971.

В. А. Токарєв, В. Д. Чехранов.

ПРОКА́ТНИЙ СТАН — агрегат (система машин і пристроїв) для обробки тиском (*прокатки*) металевих зливків. До осн. робочої частини П. с. належать обертові *валки прокатні*, між якими метал деформується (прокатується). В П. с. є також пристрої, якими транспортують прокатувані зливки (штаби) від нагрівальних пристроїв до валків, від однієї пари валків до іншої (див. *Рольганг*), змінюють положення їх (див. *Кантувач, Маніпулятор*), охолоджують, випрямляють (див. *Правильна машина*), розрізують (див. *Ножиці*), упаковують в пакети чи змотують у бунти або рулони, маркірують прокатану продукцію. За призначенням розрізняють: *заготовочні стани* і *обтискні стани, сортові стани, листові стани,* стани трубопрокатні (див. *Трубопрокатний агрегат*) та спеціальні (деталє-, колесо- і кулепрокатні, для виробів з профілем змінного перерізу тощо). Є П. с.: з валками, розміщеними в робочих *клітях* горизонтально (найпоширеніші), з вертикальними і косорозміщеними валками; двовалкові (стан-дуо), три- (стан-тріо), чотири- (стан-кварто) і багатовалкові. Вони бувають: з однією, двома, трьома, чотирма і багатьма клітями; лінійні (кліті розміщені в одну або кілька ліній), безперервні (кліті встановлені одна за одною) та напівбезперервні; з постійним і зворотним (реверсивні П. с.) обертанням валків. П. с. для виробн. сортового *прокату* характеризується діаметром валків, для виготовлення листового прокату — довжиною бочки валків, для виробництва труб — їхнім зовн. діаметром. Продуктивність безперервного заготовочного П. с. становить бл. 4—6 млн. т заготовок на рік, автом. трубопрокатного — 50—70 т безшовних труб за годину.

В. Д. Чехранов, Ю. С. Чорнобривенко.

ПРОКА́ТНІ ВАЛКИ́ — див. *Валки прокатні.*

ПРОКО́НСУЛ (лат. proconsul, від pro — замість і consul — *консул*) — у Стародавньому Римі держ. посада. П. спочатку виконували військові доручення поза межами Риму, пізніше управляли *провінціями*. Мали повноваження звичайно на рік.

ПРО́КОП ВЕЛИ́КИЙ (Прокоп Голий; Prokop Veliký; бл. 1380—30.V 1434, біля Ліпан, поблизу Праги) — діяч *гуситського революційного руху*. З 1426 — політичний і військовий керівник *таборитів*. Багато зробив для об'єднання їх з *чашниками*, яке було необхідне для організації боротьби проти феод.-католицької реакції. Очолював гуситське військо в битві з армією нім. імператора біля Усті-над-Лабою (1426) і *хрестоносцями* біля Тахова (1427) та Домажліце (1431). Організатор походів гуситів в Австрію, Саксонію, Баварію, Угорщину. В 1433 очолені П. В. таборити подали допомогу Польщі в боротьбі проти *Тевтонського ордену*. Загинув у бою.

ПРОКО́П'ЄВСЬК — місто обласного підпорядкування Кемер. обл. РРФСР. Залізнична станція. 267 тис. ж. (1981). Поділяється на 3 міські р-ни. Один із центрів видобування вугілля в Кузбасі (16 вуг. шахт та розріз). У П.— з-ди: «Електромашина», шахтної автоматики, підшипниковий, мех., продовольчого машинобудування, фарфоровий, гумових виробів; швейна ф-ка. Розвивається харч. (м'ясокомбінат, мол., пивоварний, дріжджовий з-ди, кондитерська і тютюнова ф-ки) та буд. матеріалів пром-сть. Н.-д. вугільний ін-т, вечірній ф-т Сибірського металург. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. П. утворений 1931.

ПРОКО́ПІЙ (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер 40—70-х рр. 17 ст. Ілюстрував алегоричними гравюрами *Апокаліпсис* (1646—62). Створив гравюри до перших видань «*Києво-Печерського патерика*» (1661 і 1678).

Прокопій. Ілюстрація до Апокаліпсиса. Гравюра. 1654. Київ.

ПРОКО́ПІЙ Данило (рр. н. і см. невід.) — укр. будівничий 18 ст. У 1739 збудував у м. Турці (тепер Львів. обл.) церкву Миколи (тридільна, з квадратним верхом над бабинцем і восьмигранними верхами над вівтарем і навою; іконостас у стилі *барокко*).

ПРОКО́ПІЙ КЕСАРІ́ЙСЬКИЙ (Προκόπιος ὁ Καισαρεύς; між 490 і 507, Кесарія Палестинська — після 562) — візант. історик. Брав участь у походах проти персів, *вандалів* та *остготів*. У своїх працях «Війни» (8 кн., 553), «Про будови» (553—555) висвітлив історію Візант. імперії 6 ст. У «Війнах» дав цінні відомості про сх. і пд. слов'ян (їхні сусп. устрій, г-во, побут, організацію війська тощо) і народи Кавказу.

ПРОКОПО́ВИЧ Борис Миронович (13.VII 1929, с. Кутров, тепер Горохівського району Волин. обл.— 19.II 1980, Полтава) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1964. Після закінчення 1953 Харків. держ. театр. інституту працював режисером (з 1965 — гол. режисером) Полтав. укр. муз.-драматичного театру ім. М. В. Гоголя. Вистави: «Наталка Полтавка» І. Котляревського (муз. М. Лисенка), «Вій» М. Кропивницького (за М. Гоголем), «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Нескорена полтавчанка» П. Лубенського, «Живий труп» Л. Толстого, «Комуніст» Є. Габриловича, «Анджело — тиран Падуанський» В. Гюго, та ін.

ПРОКОПО́ВИЧ Ігор Євгенович [н. 24.XI (7.XII) 1912, Харків] — укр. рад. вчений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1960), професор (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1937) Одес. ін-ту інженерів цивільного і комунального буд-ва (тепер Одес. інженерно-буд. ін-т) працював на буд. підприємствах Одеси. З 1939 — в Одес. інженерно-буд. ін-ті (з 1951 — зав. кафедрою буд. механіки). Осн. праці — з теорії

тривалого деформування й опору матеріалів і конструкцій. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПРОКОПО́ВИЧ Петро Іванович [29.VI (10.VII) 1775, с. Митченки, тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.— 22.III (3.IV) 1850, с. Пальчики того ж р-ну і області] — укр. бджоляр-експериментатор. Закінчив Київ. академію, після чого пішов (1794) на військ. службу. В 1798 вийшов у відставку в чині поручика, повернувся в с. Митченки і зайнявся *бджільництвом*. У 1814 П. винайшов рамковий (втулковий) *вулик*. Першим у світі одержав чистий стільниковий мед без розплоду і попереднього знищення бджіл. У своєму вулику магазин від гнізда П. відділяв дощаною перегородкою з пропилами для проходу робочих бджіл, яка є прототипом сучасної роздільної гратки. П. створив і очолював (1828—50) першу в Росії школу бджільництва. В 1843 цю школу в с. Пальчики відвідав Т. Г. Шевченко. Ім'я П. в 1975 присвоєно Укр. дослідній станції бджільництва (м. Гадяч Полтав. обл.).

ПРОКОПО́ВИЧ Феофан (Єлеазар) [8 (18).VI 1681, Київ — 8 (19).IX 1736, Петербург] — церковний і громадський діяч, укр. і рос. письменник, учений. Закінчив Києво-Могилянську колегію (1698). Прийнявши уніатство, продовжував навчання в польс. школах та в Римському колегіумі. Бл. 1704 повернувся до Києва, постригся в ченці і став професором риторики й піітики в *Київській академії*, з 1710 був її ректором. В 1716 за викликом Петра I виїхав до Петербурга і фактично став на чолі рос. православної церкви. З 1720 був архієпископом Новгородським, з 1721 — віце-президентом Синоду. У своїх філос. трактатах і проповідях рос. мовою («Духовний регламент», «Правда волі монаршої», «Слово про власть і честь царську» та ін.) виступав пристрасним публіцистом, пропагандистом петровських реформ, гнівно картав ворогів цих реформ, передусім опозиційне духівництво. Брав участь у створенні Академії наук. Організував т. з. учену дружину, до якої входили поборники петровських нововведень (В. Татищев, А. Кантемір та ін.). П. був глибоко освіченою людиною свого часу, в його бібліотеці налічувалось бл. 30 тис. книг різними мовами. В літ. діяльності виявив себе як видатний публіцист, драматург, поет, теоретик літератури, реформатор рос. і укр. книжного вірша. У віршованій трагедокомедії «Володимир» (1705), поставленій студентами Київ. академії, розробив істор. сюжет — запровадження християнства на Русі. В образі кн. Володимира прославляв Петра I, а в сатирич. образах жерців, які відстоюють поганство, висміював захисників старовини. Серед поетичних творів П. відзначається «Епінікіон» (1709) — патріотична ода на честь Полтавської битви, елегія з алегоричним змістом «Плаче пастушок у тривалу негоду», вірш «Каяття запорожця», де показано муки сумління козака, який пристав до зрадника гетьмана Мазепи. П.— автор ряду юрид., педагогічних, літ.-теор. праць (передмова до «Морського статуту», «Перше учення отрокам», курс поетики лат. мовою «De arte poetica» та ін.). Переклав кілька книг і прокоментував їх; брав участь у складанні істор. монографії про діяльність Петра I.

Тв.: Сочинения. М.—Л., 1961; Філософські твори, т. 1—3. К., 1979—81.
Літ.: Соколов А. Н. О поэтике Феофана Прокоповича. В кн.: Проблемы современной филологии. М., 1965; Ничик В. М. Феофан Прокопович. М., 1977. *Б. А. Деркач.*

ПРОКОПЧА́К Марія Онуфріївна (н. 7.VIII 1914, Слава, провінція Альберта, Канада) — діячка укр. прогресивних організацій у Канаді. Член Компартії Канади з 1935. Дружина П. Д. *Прокопчака*. Брала участь у роботі *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*. З 1960 П.— помічник крайового секретаря по роботі серед жінок, останні роки — заст. голови Крайового виконавчого к-ту *Товариства об'єднаних українських канадців*. Входить до складу к-ту по керівництву жіночим рухом при ЦК Компартії Канади. П. не раз відвідувала Рад. Союз, зокрема 1962 була учасницею Всесвітнього конгресу за заг. роззброєння і мир у Москві.

ПРОКОПЧА́К Петро Данилович (12.XI 1903, с. Вапенне, тепер ПНР — 31.X 1981, Торонто) — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді, журналіст. У 1926 емігрував до Канади. Працював шахтарем. З 1933 — редактор журн. *«Робітниця»*, з 1935 — газ. *«Українські робітничі вісті»*, згодом — *«Народної газети»*. Був активним діячем *Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні*. В 1940—42 перебував в ув'язненні. З 1961 — секретар *Товариства об'єднаних українських канадців* (ТОУК), член Ради директорів *Робітничого запомогового товариства*. В 1972—78 — голова крайового виконавчого комітету ТОУК, з 1978 — його почесний президент.

ПРОКОПЮ́К Микола Архипович [25.V (7.VI) 1902, с. Самчики, тепер Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл.— 11.VI 1975, Москва] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1944. В 1920—37 служив у військах НКВС. Учасник нац.-революц. війни іспанського народу (1937—39). В 1941 командував батальйоном військ НКВС, а також виконував завдання штабу Пд.-Зх. фронту по підготовці партизан. груп. З серпня 1942 — командир групи «Мисливці» особливого призначення. Згодом ця група виросла в партизан. загін, потім — у з'єднання. Партизани на чолі з П. активно діяли в Житомир. обл., в районі Києва, Луцька, Ковеля, Бреста, в Сх. Карпатах, а також на тер. Польщі, Чехословаччини. З 1950 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПРОКО́ФЄВ Іван Прокопович [24.I (4.II) 1758, Петербург — 10(22). II 1828, там же] — рос. скульптор, представник *класицизму*. В 1764—79 навчався в петерб. АМ у Ф. Гордєєва, акад. з 1785. В 1779—84 — пенсіонер АМ у Парижі. Твори: «Актеон, якого переслідують собаки» (1784), рельєфи на будинку петерб. АМ (1785—86), в палаці у Павловську (1785—87), декор. статуї й групи для фонтанів Петергофа («Тритони», 1800), рельєф «Поклоніння мідному змію» на аттіку Казанського собору в Ленінграді (1805—06); портрети. Відомий як рисувальник. В 1784—1828 викладав у петерб. АМ (з 1800 — професор).

Літ.: Ромм А. Иван Прокофьевич Прокофьев. М.—Л., 1948.

ПРОКО́ФЄВ Олександр Андрійович [19.XI (2.XII) 1900, с. Кобона, тепер Волховського р-ну Ленінгр. обл.— 18.IX 1971, Ленінград] — російський радянський поет, Герой Соціалістичної Праці (1970), заслужений діяч культури Білорус. РСР (з 1968). Член КПРС з 1919. Друкуватися почав 1927. Перші збірки віршів — «Полудень», «Вулиця Червоних зір», «Перемога» (всі — 1931) — про громадян. війну, ламання старих традицій сільського укладу. Збірки ліричних віршів «Дорога через міст» (1933), «На захист закоханих» (1939) та ін. У роки Великої Вітчизн. війни працював в армійській пресі, писав патріотичні твори. Поема «Росія» (1944; Держ. премія СРСР, 1946) — про красу рос. природи і патріотизм рад. народу. У зб. «Запрошення до подорожі» (1960; Ленінська премія, 1961) створив образ рідної країни. Автор збірок поезій «Заріччя» (1955), «Яблуня над морем» (1958), «Вірші з дороги» (1963), «Під сонцем і під зливами» (1964) та ін. Писав для дітей. Україні присвятив ряд поезій («Цвіти, Україно моя», «Великому Кобзарю», «Андрієві Малишку», «А вже звідки на Ладозі українська мова?» та ін.). Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Л., 1978—80; Укр. перекл.— Вибрана лірика. К., 1960. *І. Т. Крук.*

ПРОКО́ФЄВ Сергій Андрійович [25.XI (7.XII) 1874, м. Моршанськ, тепер Тамб. обл.— 14.I 1944, Київ] — укр. рад. вчений у галузі будівництва. Закінчив (1899) Петерб. ін-т інженерів шляхів. Збудував (1899) на Кавказі один з перших у Росії залізобетонних мостів. З 1908 викладав у Київ. політех. ін-ті (з 1922 — професор), де перший у Росії почав читати (1905) курс залізобетону. Автор праць, що стосуються технології, властивостей і застосування залізобетону, а також розрахунку аркових конструкцій.

Тв.: Теория расчета сплошных упругих арок и применение ее к расчету арок параболических. К., 1912.

ПРОКО́ФЄВ Сергій Сергійович [11 (23).IV 1891, с. Сонцівка, тепер с. Красне Красноармійського р-ну Донец. обл. — 5.III 1953, Москва] — рос. рад. композитор, піаніст і диригент, нар. арт. РРФСР (з 1947). Музики навчався з 5 років, 1902 і 1903 — під керівництвом

М. А. Прокопюк.

О. А. Прокоф'єв.

С. С. Прокоф'єв.

І. П. Прокоф'єв. Актеон, якого переслідують собаки. Бронза. 1784. ДРМ у Ленінграді.

Р. *Глієра*. Закінчив Петерб. консерваторію (1909, по класу композиції — у А. *Лядова*, М. *Римського-Корсакова*, Я. *Вітола*; 1914, по класах: диригування — у М. Черепніна і фортепіано—у А. Єсипової). В 1908—18 виступав як піаніст і диригент з виконанням власних творів. В 1918—32 жив у США і Франції. В 1927 і 1929 приїздив з концертами до СРСР (Москва, Ленінград, Київ, Харків, Одеса). У 1932 повернувся на Батьківщину. Деякий час викладав у Школі вищої майстерності при Моск. консерваторії. Творчість композитора — епоха у світовій музиці 20 ст. П. був новатором, збагатив мелодичну сферу, гармонічне мислення, звуковий колорит, виробив свій власний, «прокоф'євський» ритм. Музика П. охоплює майже всі жанри — від фортепіанної мініатюри до масштабних оперних і симф. полотен, її тематика широка і різноманітна. П. був членом і почесним членом кількох зарубіжних мистецьких та муз. академій. Твори: 8 опер — «Маддалена» (1913), «Гравець» (1915—16), «Любов до трьох апельсинів» (1919), «Вогненний ангел» (1919—27), «Заручини в монастирі» («Дуенья», 1940). «Семен Котко» (1940), «Війна і мир» (1941—52), «Повість про справжню людину» (1947—1948); 7 балетів — «Казка про блазня, що сімох блазнів переміг» (1915—20), «Сталевий скік» (1925), «Блудний син» (1928), «На Дніпрі» (1930), «Ромео і Джульєтта» (1935—36), «Попелюшка» (1946), «Оповідь про кам'яну квітку» (1948—50); ораторія «На варті миру» (1950); 6 кантат, у т. ч. «Олександр Невський», «Заздоровниця» (обидві — 1939); вокально-симф. сюїти «Пісні наших днів» (1937), «Зимове вогнище» (1949); 7 симфоній (1917—52), симфоньєта (1909—29); симф. казка «Петя і Вовк» (1936, з читцем); симф. сюїти, в т. ч. «Скіфська сюїта» (1914—15); увертюри (зокрема «Російська увертюра», 1936); концерти (з оркестром) — 5 для фортепіано (1912—32), 2 для скрипки (1921, 1935), 2 для віолончелі (1938, 1952); 5 маршів для духового оркестру; інструм. ансамблі, в т. ч. 2 струнних квартети, 14 сонат для інструментів; інструм. п'єси, в т. ч. цикли для фортепіано — «Сарказми» (1912—14), «Перебіжності» (1915—17), «Казки старої бабусі» (1918), «Дитяча музика» (1935); бл. 30 романсів; пісні, обробки нар. пісень; музика для театру і кіно («Поручик Кіже», 1933; «Пікова дама», 1938; «Олександр Невський», 1938; «Лермонтов», 1941; «Іван Грозний», 1942).

П. виріс на Україні. Укр. мелодику використано у сценах опери «Семен Котко», в якій відтворено події громадян. війни на Україні, в музиці до кінофільмів «Котовський» та «Партизани в степах України» (обидва — 1942). В укр. театрах поставлені опери П. «Війна і мир» (Київ), «Семен Котко» (Донецьк, Одеса), «Заручини в монастирі» (Донецьк), балети «Ромео і Джульєтта», «Попелюшка», «Кам'яна квітка», «Блазень» (перша і єдина на рад. сцені постановка здійснена в Києві). На батьківщині композитора в с. Красному 1967 відкрито меморіальний музей, 1968 — муз. школу, яка носить ім'я П. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943, 1946 (тричі), 1947, 1951. Ленінська премія, 1957 (посмертно).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—20. М., 1955—67.

Літ.: Нестьев И. Жизнь Сергея Прокофьева. М., 1973.

М. Р. Черкашина-Губаренко.

ПРОКРУ́СТ (Προκρούστης, букв. — витягувач) — 1) У грец. міфології розбійник. Жив біля м. Елевсіна, недалеко від Афін. Заманюючи до себе подорожніх, клав їх на своє ліжко. Коли ліжко було замале, то відрубував ноги своїй жертві, а коли завелике — то витягував їх. Тезей убив П., відрубавши ноги йому самому. 2) П е р е н о с н о «прокрустове ложе» — штучна мірка, під яку намагаються підігнати факти.

ПРОКСИМА́ЛЬНИЙ (від лат. proximus — найближчий) — термін, яким в анатомії позначають орган або його частину, що спрямована або міститься ближче до центру тіла або його серединної (медіанної) площини. П. протилежний терміну *дистальний*.

ПРОКТИ́Т (від грец. πρωκτός — відхідниковий отвір) — запалення слизової оболонки прямої кишки. Гострий П. виникає внаслідок поширення запального процесу з розташованих вище відділів кишечника (*коліти, ентероколіти* тощо), при отруєннях (сулемою, миш'яком тощо), як ускладнення *геморою*, іноді при проникненні мікробів (напр., гонококів) через задній прохід. Ознаки гострого П.: біль у ділянці прямої кишки (віддає в крижі, сечовий міхур), відчуття жару, паління, повноти і тиснення, часті позиви до сечовипускання тощо, виділення з калом слизу та гною. Хронічний П. найчастіше є наслідком невилікуваного гострого, іноді проявом свищів прямої кишки, *туберкульозу* або *сифілісу* прямої кишки. Л і к у в а н н я залежно від форми П. і причини захворювання.

ПРОКУРА́ТОР (лат. procurator — розпорядник, управитель) — у Стародавньому Римі управитель будинку в багатих римлян; довірена особа римського громадянина в судових і комерційних справах. В епоху імперії також управителі великих маєтків або невеликих провінцій, ті, що відали збором податків у великих провінціях або очолювали фінанс. і госп. відомства.

ПРОКУРАТУ́РА (від лат. procuro — піклуюсь, забезпечую) — 1) В СРСР та ін. соціалістичних країнах система держ. органів, що здійснюють найвищий нагляд за точним виконанням законів. Принципи організації й діяльності П. СРСР визначено Законом СРСР про Прокуратуру СРСР від 30.XI 1979 (див. *Прокуратура СРСР*). П. являє єдину централізовану систему, очолювану *Генеральним прокурором СРСР* (див., зокрема, *Прокуратура УРСР, Прокурор УРСР*). 2) У капіталістичних д-вах — один з органів *буржуазної держави*, що здійснює гол. чин. функції кримінального переслідування та підтримання *обвинувачення* в суді.

ПРОКУРАТУ́РА СРСР — орган Радянської держави. Відповідно до ст. 164 *Конституції СРСР* П. СРСР здійснює найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, держ. к-тами і відомствами, підприємствами, установами й орг-ціями, виконавчими і розпорядчими органами *місцевих Рад народних депутатів*, колгоспами, кооп. та ін. громад. орг-ціями, *службовими особами* і громадянами. Очолюється *Генеральним прокурором СРСР*. Рад. прокуратура створена 1922 за ініціативою В. І. Леніна. Входила в систему наркоматів юстиції союзних республік. У 1933 утворено П. СРСР. Орг. принципи, повноваження і порядок діяльності органів прокуратури закріплено в главі 21 Конституції СРСР і Законі про прокуратуру СРСР від 30.XI 1979. Завданнями П. СРСР є всемірне зміцнення *соціалістичної законності* і *правопорядку*, охорона сусп. ладу, політ. і екон. системи СРСР, соціально-екон., політ. і особистих прав і свобод громадян, законних інтересів держ. підприємств, установ і орг-цій, колгоспів, кооп. та ін. громад. орг-цій та ін. Для цього прокурорів наділено правом опротестовувати (див. *Протест прокурора*) незаконні акти вносити подання про усунення причин правопорушень, розслідувати злочини, притягати винних до відповідальності тощо. Органи П. СРСР, у т. ч. *Прокуратури УРСР*, зобов'язані вживати заходів до виявлення і своєчасного усунення будь-яких порушень закону, від кого б вони не виходили. В своїй роботі вони взаємодіють з *Радами народних депутатів*, громадськістю, спираються на активну допомогу громадян. Відповідно до ст. 168 Конституції СРСР органи прокуратури здійснюють свої повноваження незалежно від будь-яких місц. органів, підлягаючи тільки Генеральному прокуророві СРСР. Органи П. СРСР становлять єдину централізовану систему, з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим. Прокуратури утворюються в союзних і авт. республіках, краях, областях, авт. областях і округах, містах і районах. У систему органів прокуратури входять і військ., транспортні та ін. прокуратури. Строк повноважень усіх прокурорів — 5 років. У П. СРСР, прокуратурах союзних і авт. республік, країв та областей утворюються колегії з керівних працівників. У всіх прокуратурах є слідчі, що ведуть попереднє слідство у справах, віднесених законом до їхньої компетенції, а також у ін. справах, переданих їм прокурором. Структуру П. СРСР визначено згідно з постановою Президії Верховної Ради СРСР від 29.V 1980 «Про структуру Прокуратури СРСР». *Прокурорами* та слідчими прокуратури призначаються громадяни СРСР (прокурорами — не молодші за 25 років), які мають вищу юрид. освіту й володіють необхід-

ними якостями. Працівникам органів прокуратури відповідно до посади і стажу роботи присвоюються класні чини. *Ф. К. Глух.*

ПРОКУРАТУ́РА УРСР — складова частина єдиної централізованої системи органів *прокуратури СРСР*, очолювана *прокурором УРСР*. Утворена 1922. Відповідно до ст. 162 Конституції УРСР найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів на тер. республіки всіма міністерствами, держ. к-тами і відомствами, підприємствами, установами і орг-ціями, виконавчими і розпорядчими органами місц. *Рад народних депутатів*, колгоспами, кооп. та ін. громад. орг-ціями, службовими особами, а також громадянами на тер. УРСР здійснюється *Генеральним прокурором СРСР* як особисто, так і через підлеглих йому Прокурора УРСР та нижчестоящих прокурорів. П. УРСР діє на основі і відповідно до положень Конституції УРСР (ст. 162—165) і Закону про прокуратуру СРСР 30.XI 1979. Органи П. УРСР складаються з самої П. УРСР, прокуратур областей, міст і районів, а також транспортних прокуратур. У прокуратурах УРСР, областей і м. Києва утворено колегії з керівних працівників. У всіх прокуратурах за встановленою законом структурою є відповідні управління та відділи. Завданнями П. УРСР, як і всіх органів прокуратури СРСР, є всемірне зміцнення *соціалістичної законності* і *правопорядку*, охорона сусп. ладу, політ. і екон. системи СРСР, прав і свобод громадян, законних інтересів підприємств, установ і орг-цій, боротьба зі злочинністю, запобігання правопорушенням. Органи прокуратури зобов'язані вживати заходів до виявлення і своєчасного усунення будь-яких порушень закону, до відновлення порушених прав і притягнення винних до встановленої законом відповідальності. У своїй роботі вони взаємодіють з Радами нар. депутатів, громадськістю, спираються на активну допомогу громадян, координують діяльність правоохоронних органів по боротьбі з злочинністю та ін. правопорушеннями. Відповідно до ст. 165 Конституції УРСР органи П. УРСР здійснюють свої повноваження незалежно від будь-яких місц. органів, підлягаючи тільки Генеральному прокуророві СРСР. *Ф. К. Глух.*

ПРОКУРО́Р (франц. procureur, від лат. procuro — піклуюсь, забезпечую) — 1) В СРСР *службова особа* єдиної централізованої системи *Прокуратури СРСР*, яка здійснює найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів (див. *Прокурорський нагляд*). У функції П. входять підтримання держ. *обвинувачення* в суді, боротьба з *злочинністю* та ін. правопорушеннями. Рад. законодавство вживає термін «прокурор» до осіб, що очолюють *прокуратуру*, а також до їхніх заступників і помічників під час їхньої участі в суд. процесі. Такі самі функції покладено на П. і в ін. соціалістичних д-вах. 2) У капіталістичних д-вах службова особа, що провадить кримінальне переслідування, підтримує обвинувачення в суді, а в окремих країнах здійснює й адміністративний нагляд.

ПРОКУРО́Р УРСР — службова особа, що очолює органи прокуратури республіки. Призначається відповідно до ст. 163 Конституції УРСР *Генеральним прокурором СРСР* строком на 5 років. П. УРСР і нижчестоящі прокурори в межах своєї компетенції здійснюють на тер. УРСР найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма м-вами, держ. к-тами і відомствами, підприємствами, установами і орг-ціями, виконавчими і розпорядчими органами *місцевих Рад народних депутатів*, колгоспами, кооп. та ін. громад. організаціями, *службовими особами* і громадянами. Основні напрями діяльності П. УРСР визначено, як і для всіх органів прокуратури, Законом про прокуратуру СРСР від 30.XI 1979. П. УРСР належить також право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді Української РСР. Він має право вносити подання в Президію Верховної Ради УРСР з питань, що потребують *тлумачення законів*. П. УРСР призначає міських, районних і транспортних (на правах районних) прокурорів, з наступним затвердженням їх Генеральним прокурором СРСР. П. УРСР має першого заступника і заступників, які призначаються Генеральним прокурором СРСР за поданням прокурора республіки, а також старших помічників і помічників. При ньому перебувають старші слідчі в особливо важливих справах, слідчі в особливо важливих справах і старші слідчі. П. УРСР є головою колегії Прокуратури УРСР, яка утворюється з керівних працівників.

О. Й. Ляхович.

ПРОКУРО́РСЬКИЙ НА́ГЛЯД — в СРСР найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, держ. комітетами й відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами *місцевих Рад народних депутатів*, колгоспами, кооперативними та ін. громадськими організаціями, *службовими особами*, а також громадянами, покладений *Конституцією СРСР* на *Генерального прокурора СРСР* і підлеглих йому прокурорів (ст. 164). Кожний прокурор у межах своєї компетенції має право вимагати від держ. і громад. органів для перевірки відповідності законові видані ними накази, інструкції, розпорядження та ін. акти; від керівників м-в, держ. к-тів, відомств, виконавчих і розпорядчих органів місц. Рад нар. депутатів, ін. установ — проведення перевірок і ревізій діяльності підконтрольних або підпорядкованих їм підприємств, установ, орг-цій і підлеглих їм службових осіб у зв'язку з наявними даними про порушення закону; перевіряє виконання законів органами держ. управління, підприємствами, установами, орг-ціями і службовими особами; законність адм. затримання громадян; опротестовує акти, що суперечать законові. Прокурор може притягти правопорушників до кримінальної відповідальності, порушити дисциплінарне провадження або провадження про адміністративне правопорушення. Прокурори здійснюють нагляд за виконанням законів органами *попереднього розслідування*. Цей вид П. н. передбачає право прокурора вимагати від органів *дізнання* і попереднього слідства кримінальні справи, документи, матеріали та ін. відомості про вчинені злочини; скасовувати незаконні й необгрунтовані постанови цих органів; давати письмові вказівки про розслідування злочинів; санкціонувати проведення *обшуку, арешт* обвинуваченого; продовжувати строк розслідування і утримання під вартою тощо, усувати особу, яка провадить дізнання, або слідчого від розслідування злочину, якщо вони допустили порушення закону при розслідуванні справи. Здійснюючи нагляд за діяльністю суд. органів, прокурор бере участь у *судовому розгляді справ*, підтримує держ. обвинувачення, опротестовує незаконні рішення, вироки, ухвали і постанови суду. Прокурори здійснюють нагляд і за додержанням законів у місцях попереднього ув'язнення, місцях позбавлення волі, при виконанні покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та ін. заходів примусового характеру, які призначаються судом. Вимоги прокурора про усунення виявлених ним порушень закону є обов'язковими для виконання всіма органами, службовими особами та громадянами. Див. також *Протест прокурора*.

П. Г. Осипенко.

ПРОЛАКТИ́Н [від лат. pro — перед, раніше, на користь і lac (lactis) — молоко], лактогенний, або мамотропний гормон — гормон тварин і людини, що синтезується лактогенними ацидофільними клітинами передньої частки *гіпофіза*. Регулює *лактацію* у ссавців, диференціювання різних тканин, ростові та обмінні процеси, сприяє формуванню материнських інстинктів; у деяких тварин (щури, миші) П. контролює функцію *жовтого тіла* яєчників. У нижчих хребетних спричинює ряд ефектів, що сприяють процесам розмноження та виховування потомства. П.— білок з мол. масою 24 000, складається з одного поліпептидного (див. *Пептиди*) ланцюга з трьома внутрішніми дисульфідними зв'язками. Особливо посилено виробляється в організмі жінок під час вагітності та в період годування груддю. Механізм дії П. полягає в активації *біосинтезу* різних типів *рибонуклеїнових кислот* в альвеолярній тканині молочної залози, що спричинює вироблення білків молока та їх секрецію. П. одержано у кристалічному вигляді.

Т. П. Угарова.

ПРОЛАМІ́НИ — прості запасні *білки*, що містяться в насінні злакових рослин. Гетерогенні речовини. Розчиняються обмежено у воді і добре у 60—80%-ному етиловому спирті. П. характеризуються високим вмістом залишків *глутамінової кислоти* (понад 40%) та *проліну* (бл. 15%). Окремі компоненти П. здатні полімеризуватися (див. *Полімеризація*) і входи-

ти до складу *глютелінів*. До П. належать гліадин (в пшениці, житі), зеїн (в кукурудзі), гордеїн (в ячмені), авенін (у вівсі), оризин (у рисі), кафірин (у сорго). У зерні пшениці гліадин разом з глютеніном утворює клейковину, що зумовлює хлібопекарські властивості пшениці.

ПРОЛЕГО́МЕНИ (грец. *προλεγόμενα*, від *προλέγω* — кажу заздалегідь, роблю вступ) — вступ, попередні зауваження до твору наук. характеру, що мають на меті подати попередні відомості про предмет дослідження (напр., «Пролегомени...» І. *Канта* до його праці «Критика чистого розуму»).

ПРО́ЛЕЖЕНЬ — місцеве змертвіння шкіри й прилеглих тканин у людини і тварин, зумовлене розладами живлення (кровообігу і *трофіки нервової*) у відповідній ділянці тіла. До виникнення П. можуть спричинюватися тривалі механічні подразнення (напр., тертям, від тиснення гіпсової пов'язки тощо) та розлади функцій нервової системи. Здебільшого П. спостерігаються у тяжкохворих (при лежанні на спині — в ділянках крижів, сідниць, п'ят; при лежанні на боці — в ділянці великого вертела стегнової кістки). Профілактика: усунення подразнюючих чинників; ретельний догляд за шкірою у тяжкохворих (систематичне протирання камфорним спиртом загрозливих ділянок та ін.). Лікування: ультрафіолетове опромінювання, пов'язки з антисептичними речовинами, змазування розчином перманганату калію тощо.

«ПРОЛЕТА́Р» — видавництво політичної літератури на Україні 1922—30. Див. *Політвидав України*.

«ПРОЛЕТА́Р» — газета, виходила з квітня до вересня 1920 в Омську, спершу як орган Укр. відділу Омського загальноміського к-ту РКП(б), з липня 1920 — як орган Галицького крайового бюро при Сибірському бюро РКП(б). Видавався укр. мовою. Всього вийшло 13 номерів. Газета відіграла значну роль у поширенні комуністичних ідей серед галичан — військовополонених 1-ї світової війни, що перебували в Зх. Сибіру. Видання було припинено після від'їзду осн. частини галичан на Україну.

ПРОЛЕТАРІ (лат. proletarii) — 1) В Стародавньому Римі громадяни, яких не було включено за реформою *Сервія Туллія* (6 ст. до н. е.) до складу п'яти класів, або розрядів, римської громади за майновим цензом. У період пізньої республіки та імперії П.— декласовані верстви суспільства, які жили за рахунок подачок д-ви або багатіїв. 2) У капіталістичному суспільстві клас найманих робітників (див. *Пролетаріат, Робітничий клас*).

ПРОЛЕТАРІА́Т (нім. Proletariat, від лат. proletarius — незаможний, але юридично вільний громадянин, пролетар) — клас найманих робітників (див. *Наймана праця*) капіталістичного суспільства, позбавлений засобів виробництва і змушений продавати свою *робочу силу* капіталістам; один з двох основних антагоністичних класів капіталістичного суспільства. Пролітаріат — єдиний послідовно революц. клас, істор. місією якого є знищення капіталізму і побудова комунізму. Див. також *Робітничий клас*.

«ПРОЛЕТАРІА́Т» — польс. політ. партії у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Перший «П.», Великий «П.» — перша політ. партія польс. робітн. класу. Засн. 1882 Л. *Варинським*. Програма «П.» ставила завлання створення соціалістичної д-ви і усуспільнення засобів виробництва, викривала бурж. націоналізм, проголошувала пролет. інтернаціоналізм. Поряд з цим програма містила ряд анархістських вимог. «П.» створив ряд орг-цій на місцях, видавав нелегальну газ. «Пролетаріат». З 1883 на чолі «П.» став ЦК, до складу якого увійшли С. *Куніцький*, Л. Варинський та ін. Члени «П.» підтримували зв'язки з Г. В. *Плехановим*, В. І. *Засулич*, 1884 уклали союз з «*Народною волею*», визнавши осн. формами боротьби проти самодержавства екон. і політ. терор. У 1886 орг-ції «П.» було розгромлено царизмом. Другий «П.» — засн. 1888 в результаті об'єднання Варшавського робітн. к-ту (утворений 1887 М. *Каспиаком*) і студентської групи пропагандистів. «П.» висував вимоги союзу з рос. революціонерами, політ. боротьби і автономії Королівства Польського. Члени «П.» 1889 в Парижі брали участь в установчому конгресі *Інтернаціоналу 2-го*. В 1893 гуртки «П.» ввійшли до Соціал-демократії Королівства Польського. Третій «П.», ППС — Пролетаріат — засн. 1900 львівською секцією (очоленою Л. Кульчицьким), що вийшла з Польської соціалістичної партії. Програма-максимум «П.» проголошувала соціалістичну революцію, програма-мінімум — загальнорос. конституцію і автономію Королівства Польського, відокремлення церкви від д-ви, запровадження 8-годинного робочого дня. На чолі «П.» стояв ЦК (перебував у Львові, потім у Кракові). «П.» видавав журн. «Пролетаріат». Діяльність партії припинилася 1909.

«ПРОЛЕТА́РИЙ» — нелегальна більшовицька щотижнева газета, центр. орган РСДРП, створений за рішенням III з'їзду партії. Видавався в Женеві з 14 (27).V по 12 (25).XI 1905. Вийшло 26 номерів. Відповідальним редактором «П.» був В. І. Ленін. До складу редколегії входили В. В. *Воровський*, А. В. *Луначарський*, М. С. *Ольмінський*. У «П.» було опубліковано близько 90 статей, заміток В. І. Леніна, найважливіші матеріали III з'їзду партії. «П.» підтримував зв'язки з місцевими партійними організаціями. Серед кореспонденцій, опублікованих у газеті, були матеріали й з України. Газета пропагувала бойові лозунги більшовиків, викривала опортунізм меншовиків. Видання її було припинено незабаром після від'їзду В. І. Леніна з Женеви до Росії.

«ПРОЛЕТА́РИЙ» — нелегальна більшовицька газета, фактично центр. орган більшовиків. Видавався з 21.VIII (3.IX) 1906 по 28.XI (11.XII) 1909. Виходив у Виборзі (№ 1—20), Женеві (№ 21—40), Парижі (№ 41—50). У 1906 «П.» виходив 1-2 рази на місяць (№ 21—28 — щотижня), 1909 — нерегулярно. Редактором газети був В. І. Ленін. У роботі редакції брали участь В. В. *Воровський*, Й. Ф. *Дубровинський*, А. В. *Луначарський* та ін. В «П.» було опубліковано понад 125 статей, заміток і документів, написаних В. І. Леніним. Редакція «П.» мала зв'язки з с.-д. орг-ціями Росії, зокрема України, спрямовувала їх на боротьбу проти меншовиків-ліквідаторів, одзовістів та ін. опортуністів. Видання газети було припинено відповідно до рішення Січневого пленуму ЦК РСДРП 1910.

«ПРОЛЕТА́РИЙ» — більшовицька газета, орган Харків. к-ту РСДРП(б). Виходив у Харкові з 10 (23).III по 21.IX (4.X) 1917, спочатку нерегулярно, з № 8 — щодня. Всього вийшло 135 номерів. Гол. редактором був О. В. Ємельянов (Сурик). Активну участь у виданні «П.» брали *Артем* (Ф. А. Сергєєв), С. І. *Покко*, Ю. Д. Тиняков, М. К. *Муранов*, І. І. Шварц та ін. Газета відіграла визначну роль в організації трудящих мас на боротьбу за перемогу соціалістичної революції на Україні. В ній було надруковано понад 60 праць В. І. Леніна. «П.» знайомив читачів з рішеннями партії, резолюціями VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), VI з'їзду партії, важливими статтями з «Правди». Газета друкувала матеріали про життя та революц. діяльність В. І. Леніна, роз'яснювала трудящим політику партії з осн. питань революції, викривала контрреволюц. сутність Тимчасового уряду та угодовство меншовиків, есерів і укр. бурж. націоналістів, вимагала встановлення 8-годинного робочого дня, робітн. контролю над виробництвом, передачі землі селянству. Багато уваги газета приділяла *більшовизації Рад 1917*, забезпеченню більшовицького керівництва профспілками, фабзавкомами та ін. масовими орг-ціями, інтернац. вихованню трудящих, боротьбі проти укр. бурж. націоналізму. Розповсюджували «П.» по всій Україні. Наступником «П.» став «*Донецкий пролетарий*».

Літ.: Будников В. П. Большевистская партийная печать в 1917 году. Х., 1959; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. К., 1967.

«ПРОЛЕТА́РИЙ» — щоденна робітнича газета, орган ЦК КП(б)У і Всеукр. Ради професійних спілок. Видавався 1923—35 спочатку в Харкові, потім у Києві. Перший номер вийшов 2.XI 1923 як додаток до органу ЦК КП(б)У газ. «Коммунист». З 20.II 1924 «П.» виходив як самостійне видання. З 1.VI 1924 газету перетворено на орган Укрбюро ВЦРПС і Укрбюро ЦК професійних спілок, з 11.XI 1924 — на орган Всеукр. Ради професійних спілок, з 6.VII 1926 «П.» — знову орган ЦК КП(б)У і

ВЦРПС. З 6.XI 1926 до 12.II 1927 газета виходила під назвою «Всеукраинский пролетарий». Видання «П.» припинилося 18.X 1935. Газета відіграла значну роль у згуртуванні робітн. класу навколо Комуністичної партії, в боротьбі за відбудову нар. г-ва, в здійсненні індустріалізації й колективізації с. г., в будівництві соціалізму.

«ПРОЛЕТА́РСКАЯ МЫСЛЬ» — більшовицька газета, орган Київ. міської та обласної Рад робітн. депутатів, Центр. ради профспілок та Центр. ради фабзавкомів. Видавалася з 5 (18).XI 1917 по 31.XII 1917 (13.I 1918) в Києві. Вийшло 29 номерів. «П. м.» викривала контрреволюц. політику *Центральної ради*, боролася за єдність рос. та укр. пролетаріату, відіграла важливу роль у мобілізації трудящих Києва на боротьбу за встановлення Рад. влади.

П. С. Кувшинов.

«ПРОЛЕТА́РСКАЯ ПРА́ВДА» — одна з назв, під якою виходила [з 7 (20).XII 1913 по 21.I (3.II) 1914] газ. «*Правда*».

«ПРОЛЕТА́РСКАЯ РЕВОЛЮ́ЦИЯ» — перший рад. марксистський істор. журнал. Виходив 1921—41 у Москві; 1921—28 — орган *Істпарту*, 1928—31 — Ін-ту Леніна при ЦК ВКП(б), 1933—41 — орган Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). Всього вийшло 132 номери. Журнал публікував статті дослідницького характеру, документи й матеріали з історії робітн. і революц. руху в Росії, Комуністичної партії, Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни 1918—20, про видатних діячів партії, робітн. і с.-д. руху. Тут було вміщено також матеріали про революц. події на Україні, рецензії на окремі видання укр. авторів.

Літ.: «Пролетарская революция». Систематический и алфавитный указатель. 1921—1929 гг. Л., 1931.

«ПРОЛЕТА́РСКОЕ ЗНА́МЯ» — газета, орган Миколаївського к-ту РСДРП(б). Виходила з 11 (24).X до 23.XI (6.XII) 1917 в Миколаєві 1—2 рази на тиждень. Всього вийшло 7 номерів. Редактором газети був І. С. Скляр. Газета викривала контрреволюц. політику Тимчасового уряду та угодовство меншовиків і есерів, а також бурж. націоналістів, вела агітацію за перехід усієї влади до Рад. Після перемоги в центрі країни Великої Жовтневої соціалістичної революції газета широко роз'яснювала рішення Рад. уряду і його заходи. В грудні 1917, коли «*Голос пролетария*» [орган Одеського к-ту РСДРП(б)] став загальногуб. більшовицьким органом, вихід «П. з.» припинився. Газета відіграла важливу роль у мобілізації трудящих Миколаївщини на боротьбу за перемогу Рад. влади.

ПРОЛЕТА́РСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — див. *Соціалістична революція*.

«ПРОЛЕТА́РСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ І РЕНЕГА́Т КА́УТСЬКИЙ» — праця В. І. Леніна. Написана в жовтні — листопаді 1918. Вперше опублікована в грудні 1918 в Москві як окрема книга, укр. мовою — 1920 в Києві. Була відповіддю на видану в серпні 1918 у Відні брошуру К. *Каутського* «Диктатура пролетаріату», в якій Каутський перекручував марксистське вчення про *диктатуру пролетаріату*, критикував досвід Великої Жовтн. соціалістич. революції, проголошуючи більшовиків і всіх прихильників Рад. влади «диктаторською» течією *соціал-демократії* на противагу «демократичній», що стояла на позиціях бурж. *парламентаризму*. В своїй праці В. І. Ленін довів, що пролет. революція, внаслідок якої встановлюється диктатура пролетаріату, неможлива без революц. *насильства*, проте не воно є головним у диктатурі пролетаріату, а будівнича функція — створення нового, соціалістичного суспільства. При цьому В. І. Ленін не виключав можливості мирного взяття влади пролетаріатом у разі, коли експлуататорські класи не можуть чинити збройний опір. В. І. Ленін показав, що *демократія* є класовим поняттям. Бурж. демократія є диктатурою бурж. меншості над трудящою більшістю. Демократією ж для величезної більшості трудящих є пролет. демократія, одна з форм якої — Рад. влада. Саме Рад. влада, знищивши капіталістичну експлуатацію, зробила рівність громадян реальністю, дала трудящим масам не тільки політ. свободи, а й політ. владу. В «П. р. і р. К.» В. І. Ленін показав правильність інтернаціоналістської тактики більшовиків у період 1-ї світ. війни, підготовки й проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції, підкреслив, що *більшовизм* указав усім народам вірний шлях до врятування від страхіть війни та імперіалізму і що як зразок тактики він придатний для всіх. Теор. положення, розвинуті В. І. Леніним у праці «П. р. і р. К.», мають величезне значення для боротьби проти сучас. *ревізіонізму*, *догматизму* та *сектантства* в робітн. русі.

Б. М. Забарко.

ПРОЛЕТА́РСЬКЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Гірницькій райраді м. Макіївки. Розташоване за 8 км від залізнич. ст. Харцизьк. 4,1 тис. ж. (1982). У П.— кам.- вуг. шахта, з-д металоконструкцій, будинок побуту. Середня школа, поліклініка, Палац культури, б-ка. П. виникло 1937, с-ше міськ. типу — з 1956.

ПРОЛЕТА́РСЬКИЙ (до 1943 — Картушине) — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична ст. Картушине. 1,6 тис. ж. (1982). Відділок радгоспу «Лози». Середня школа, 2 фельдшерсько-акушерські пункти, Будинок культури. П. виник у 70-х рр. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПРОЛЕТА́РСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́ЗМ — див. *Інтернаціоналізм* пролетарський.

ПРОЛЕТКУ́ЛЬТ — культурно-освітня і літературно-мистецька організація, що виникла напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції і відобразила потяг трудящих до худож. творчості, оволодіння культурою. У перші роки Рад. влади була масовою (налічувала до 400 тис. членів), мала велику кількість літ., театр., образотворчих студій і клубів, друк. органи «Пролетарская культура», «Грядущее» (Петроград), «Горн» (Москва), «Зори грядущего» (Харків). Теоретики П. (О. Богданов, В. Плетньов, П. Керженцев та ін.) обстоювали хибні ідеї класово «чистої» пролетарської культури, створеної без участі інтелігенції й селянства, відкидали традиції минулого. В. І. Ленін у проекті резолюції «Про пролетарську культуру» (1920), промові на III з'їзді РКСМ (1920), замітках на статтю В. Плетньова (1922), ЦК РКП(б) у листі «Про пролеткульти» (1920) піддали гострій критиці платформу П., вказали на необхідність залучення до справи будівництва нової культури найширших верств населення, використання прогресивних надбань культур. спадщини. П. припинив існування 1932.

Літ.: Горбунов В. В. И. Ленин и Пролеткульт. М., 1974; Тростянецький А. А. Боротьба партії проти хибних ідей Пролеткульту. «Радянське літературознавство», 1962, № 1.

А. В. Кулінич.

ПРОЛІ́Н, α-піролідинкарбонова кислота — гетероциклічна *амінокислота*. Існує в оптично активних D- та L-, а також рацемічній DL-формах. Мол. м. 115,1. Безбарвні кристали, розчинні у воді. L-П. входить до складу всіх природних білків (найбільше П. у *проламінах* та *колагені*) та біологічно важливих *пептидів*, а D-П.— до складу деяких *алкалоїдів*. П. може бути в організмі також у вільному стані. *Біосинтез* П. здійснюється через γ-напівальдегід *глютамінової кислоти* або з орнітину.

ПРО́ЛІСКА, пролісок (Scilla) — рід трав'янистих рослин родини *лілійних*. Стебло безлисте; цибулина яйцевидна, 2—3 см у діаметрі. Листки лінійні, відходять від основи стебла. Квітки двостатеві, правильні, блакитні, сині, зрідка рожеві, білі, поодинокі або в китицях, розташовані на верхівці стебла. Плід — коробочка. Бл. 90 видів, поширений у помірних та тропічних областях — у Європі, Африці. В СРСР — 13 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 4: найбільш поширені — П. о с і н н я (S. autumnalis) — росте в степах на Пд. України та в Криму; П. д в о л и с т а (S. bifolia) і П. п о н и к л а, або с и б і р с ь к а (S. sibirica) — в лісах і на узліссях. Серед П. є декоративні види. Вирощують П. для озеленення (на газонах, клумбах), на зрізування (маленькі букети) та для вигонки (у теплицях).

К. Д. Харченко.

Проліска поникла. Верхня частина квітучої рослини.

ПРОЛІ́Т — див. *Прогін*.

ПРОЛІТФРО́НТ, Пролетарський літературний фронт — 1) Об'єднання укр. рад. письменників, створене 1930 у Харкові. Осн. ядро П. становили колишні автори «*Літературного ярмарку*», «ваплітяни» (див. *Вапліте*), група літераторів, які вийшли з «*Молодняка*» та ін. Ідейно-худож. програма суперечлива. В деяких творчих питаннях орг-ція стояла на засуджених літ. громадськістю позиціях (нападки на «пролетарський реалізм», хибне розуміння творчого методу і стилю, проголошення «активного романтизму» тощо). Серед найактивніших учасників — Г. Епік, М. Куліш, І. Момот та ін.

У січні 1931 П. самоліквідувався. 2) Літературно-критичний журнал, «Місячник об'єднання студій Пролетарського літературного фронту», що виходив протягом квітня — грудня 1930 в Харкові (вийшло 8 номерів). У місячнику друкувалися П. Тичина, Ю. Яновський, П. Панч, І. Сенченко, В. Мисик, Ю. Шовкопляс, Г. Коцюба, Д. Гордієнко, О. Донченко, Т. Масенко, І. Багмут, молоді літератори — М. Нагнибіда, І. Шутов, І. Калянник. Ідейно-худож. програма журналу була суперечливою. Поряд з реалістич. творами публікувались статті, які заперечували реалізм як нібито стиль бурж. епохи. Місячник виступав проти теорії та худож. практики укр. футуристів. *В. І. Півторадні.*

ПРОЛІФЕРА́ЦІЯ (від лат. proles — нащадок, потомство і fero — несу) — 1) У т в о р и н і л ю д и н и — розростання тканин, пов'язане з новоутворенням і розмноженням клітин. Див. *Гіперплазія, Гіпертрофія.* 2) У р о с л и н — те саме, що й *проліфікація.*

ПРОЛІФІКА́ЦІЯ (від лат. proles — нащадок, потомство і facio — роблю), проліферація — проростання сформованої *квітки.* При П. за рахунок невикористаної верхівкової *меристеми* вісь квітки видовжується і над нею утворюється облиснений *пагін* або, іноді, нова квітка. П. досить часто буває у троянди, полуниць, ананаса. Явище П. свідчить про те, що квітка являє собою видозмінений, вкорочений пагін.

ПРОЛО́Г (грец. πρόλογος — передн є слово) — 1) В т е а т р і — вступне слово, яке промовляє актор перед початком вистави, або сцена, що готує головну дію п'єси. 2) В л і т е р а т у р і — в 19—20 ст. один з видів вступу в художніх творах різних жанрів (роман, драма, поема тощо).

ПРОЛОНГА́ЦІЯ ДО́ГОВО́РУ (від лат. prolongo — продовжую) — продовження терміну дії договору. Зокрема, в *міжнародному праві* П. д. відбувається шляхом укладення спец. угоди або автоматично, в порядку, передбаченому самим договором.

ПРОЛЮ́ВІЙ (від лат. proluo — промиваю, виношу течією) — пухкі геол. відклади, що утворюються біля підніжжя гір, у гирлах балок і ярів у результаті перенесення водою і відкладання продуктів *вивітрювання* гірських порід. На відміну від *делювію,* утворення якого пов'язане з *площинним змивом,* П. утворюється внаслідок діяння тимчасових водотоків. До П. відносять весь комплекс відкладів *конусів виносу.* Мех. склад П. змінюється від *гальки* і *щебеню* до лесовидних (див. *Лес*) супісків і суглинків, генетично пов'язаних між собою. П. характеризується незначною відсортованістю і обкатаністю уламкового матеріалу. Як генетичний тип відкладів П. виділив О. П. *Павлов* 1888.

М. В. Щербакова.

ПРОМЕДО́Л — лікарський препарат з групи наркотичних *знеболювальних засобів,* синтетичний замінник *морфіну.* Має добре виявлену знеболювальну дію, а також спазмолітичну дію на гладеньку мускулатуру. Застосовують у тих самих випадках, що й препарати групи морфіну.

ПРОМЕ́ЖИНА у людини — анатомічна ділянка, обмежована спереду верхівкою підлобкового кута, ззаду — верхівкою куприка, ззовні — сідничними буграми; утворює дно *таза.* В акушерстві П. наз. простір між задньою спайкою великих статевих губ і відхідниковим отвором. При родах в середньому у 10% жінок виникають розриви промежини.

ПРОМЕНЕ́ВА ТЕРАПІ́Я — використання іонізуючих випромінювань з лікувальною метою. П. т.— один з осн. методів лікування онкологічних хворих. В ряді випадків вона застосовується і при деяких непухлинних захворюваннях — *артрозах, спондильозах, панаріціях, гідраденітах,* гострих і хронічних запальних процесах та ін. Лікувальний ефект іонізуючого випромінювання зумовлений більшою чутливістю до діяння випромінювань пухлини порівняно з оточуючими її нормальними тканинами. Існують високо-, помірно- і малочутливі до діяння П. т. пухлини. П. т. застосовують самостійно або в комбінації з хірургічним втручанням (перед- і післяопераційне опромінення), з одночасним або наступним введенням протипухлинних хім. препаратів та ін. лікарських речовин, які посилюють ефективність П. т. Застосовують такі методи П. т.: в н у т р і ш н ю — шляхом введення всередину (через рот або внутрішньовенно) радіоактивного йоду (^{131}I) — при захворюванні щитовидної залози, фосфору (^{32}P) — при *метастазах* в кістки і *мієломній хворобі,* колоїдного золота (^{198}Au) — при раковому обсіменінні плеври або очеревини; в н у т р і ш н ь о п о р о ж н и н н у — здійснюється різними способами, застосовується при лікуванні злоякісних пухлин порожнинних органів — носоглотки, стравоходу, сечового міхура, прямої кишки, піхви, матки; найчастіше використовують препарати радіоактивного кобальту (^{60}Co), їх вводять в радіоманіпуляційній, а потім хворого поміщають у спец. палату; в н у т р і ш н ь о т к а н и н н у — проводиться вкоріненням в пухлину голки з радіоактивного кобальту (в пухлину язика, порожнини рота) або шляхом ін'єкцій колоїдного радіоактивного золота; д и с т а н ц і й н у — джерело випромінювання міститься на великій відстані від шкіри. Останній вид лікування одержують 60—65% онкологічних хворих. Крім локального опромінення пухлини в статичному, ротаційному, маятниковому або конвергентному режимі, при поширеному пухлинному процесі застосовують субтотальне або тотальне опромінення хворого. На ранніх стадіях захворювання застосування П. т. може привести до радикального вилікування ряду пухлин. При поширеному процесі в ряді випадків досягається тимчасове, іноді тривале покращення.

Літ.: Переслегин И. А., Саркисян Ю. Х. Клиническая радиология. М., 1973; Милько В. И., Лазарь А. Ф., Назилюк Н. Ф. Медицинская радиология. К., 1980.

Л. Я. Баран.

ПРОМЕНЕ́ВА ХВОРО́БА — захворювання, яке виникає від діяння на організм іонізуючих випромінювань (див. *Іонізація*). Може розвиватися як при зовн. опроміненні організму, так і при потраплянні в нього радіоактивних речовин (див. *Біологічна дія іонізуючих випромінювань*). У людини при одно-, дво- або трикратному опроміненні великими дозами розвивається гостра, а при тривалому опроміненні малими дозами — хронічна П. х. (див. *Променеве ураження*). Гостра П. х. може бути наслідком опромінення при ядерному вибуху, застосування бойових радіоактивних речовин у воєнний час, а також при аварійних ситуаціях на ядерних установках в мирний час. Х р о н і ч н а П. х. може розвиватися у осіб, які постійно працюють в умовах використання джерел іонізуючого випромінювання або які одержують *променеву терапію* при злоякісних новоутвореннях. Тяжкість захворювання залежить гол. чин. від дози опромінювання і поділяється на 4 ступені: легкий, після заг. опромінення дозами 100—200 р, середн. тяжкості — 200—300 р, тяжкий — понад 500 р і дуже тяжкий — 600—1000 р. В клінічній картині гострої П. х. розрізняють 4 періоди: первинних реакцій, прихований, розпалу захворювання і кінця хвороби. Симптоми захворювання: *апатія* або збудження, запаморочення, нудота, порушення серцевої діяльності, сну, смакових відчуттів, підвищення т-ри. В крові розвивається *лейкоцитоз,* зрушення лейкоцитарної формули ліворуч; в розпалі захворювання вміст лейкоцитів, тромбоцитів, еритроцитів знижується, зсідання крові уповільнюється; настає різке пригнічення функції кісткового мозку та ін. П р о ф і л а к т и к а: *захист організму від іонізуючих випромінювань.* Л і к у в а н н я: гемостимулююча і гемозамінна терапія (зокрема, переливання свіжої крові і пересаджування кісткового мозку), дезинтоксикаційна і симптоматична терапія, запобігання інфекціям і боротьба з ними, а також з кровотечами, раціональне харчування. *Л. П. Кіндзельський.*

ПРОМЕНЕ́ВА ШВИ́ДКІСТЬ — швидкість зміни віддалі між джерелом випромінювання та спостерігачем. Визначення П. ш. базується на *Доплера ефекті.* Якщо відносна зміна *довжини хвилі* λ внаслідок ефекту Доплера мала ($z = \Delta\lambda/\lambda \ll 1$), то П. ш. v пов'язана зі швидкістю світла c співвідношенням: $v = c \cdot z$; якщо z порівнянне з одиницею або більше за неї, то

$$v = c \cdot \frac{(1+z)^2 - 1}{(1+z)^2 + 1}.$$

Малі значення П. ш. (порядку до сотень км/с) характерні для об'єктів, що належать *Галактиці,* великі — для позагалактичних об'єктів, в т. ч. *квазарів,* у яких вони порівнянні зі швидкістю світла. П. ш. використовують для визначення мас, а також елементів орбіт *по-*

двійних зір, для оцінки маси *галактик* і при вивченні будови та еволюції Всесвіту. *В. П. Цесевич.*

ПРОМЕНЕ́ВЕ УРА́ЖЕННЯ, радіаційне ураження — ушкодження органа, тканини або системи органів, спричинене діянням іонізуючого випромінювання і деякими ін. видами випромінювання (напр., інфрачервоного, ультрафіолетового тощо). Зумовлене найчастіше *біологічною дією іонізуючого випромінювання*. Ушкодження, що виникають під час П. у. іонізуючим випромінюванням, викликають розвиток *променевої хвороби*. П. у. від інфрачервоного випромінювання виявляється тепловими *опіками*, перегріванням. Ультрафіолетове випромінювання виявляє гол. чин. хімічну дію.

ПРОМЕНЕПЕ́РІ (Actinopterygii) — підклас *кісткових риб*. На відміну від *кистеперих* у П. парні плавники не мають м'ясистих лопатей, скелет їх утворений рядом елементів — радіалій; внутрішніх ніздрів (хоан) немає; луска ганоїдна або кісткова. П. об'єднують вимерлих і сучас. представників. Численна група морських і прісноводних риб (понад 19 тис. видів). Систематика П. розроблена недостатньо. У підкласі виділяють від 5 до 10 надрядів, з яких найвідоміші: *кісткові ганоїди*, багатопери (Polypteri, або Brachiopterygii) і *костисті риби*. Викопні П. відомі з середнього девону. *Ю. В. Мовчан.*

ПРОМЕНИ́СТЕ ОПА́ЛЕННЯ — опалення, при якому тепло передається в опалюване приміщення внаслідок променистого *теплообміну* між *опалювальними приладами* і внутр. поверхнями огороджувальних конструкцій; вид *панельного опалення*. Для П. о. вдаються, напр., до нагрівання стелі, прокладаючи в перекритті труби або канали з теплоносієм — найчастіше з гарячою водою, рідше — з парою або гарячим повітрям. Іноді в перекритті розміщують гріючі елементи (наприклад, електричні кабелі). Для променистого опалення великих приміщень (гол. чин. виробничих) під стелею підвішують випромінюючі панелі з трубами, де циркулює теплоносій. У деяких приміщеннях на окремих ділянках встановлюють інфрачервоні газові або електр. випромінювачі (місцеве П. о.). *Г. Е. Бем.*

ПРОМЕНЯКИ́ — підклас одноклітинних тварин класу саркодових. Те саме, що й *радіолярії*.

ПРОМЕРИСТЕ́МА (від грец. *прó* — перед, раніше та *меристема*) — первинна, найменш диференційована твірна тканина рослин.

ПРО́МЕТ Ліллі (н. 16. II 1922, м. Петсері, тепер м. Печори Псков. обл.) — ест. рад. письменниця, засл. письменниця Ест. РСР (з 1971). В 1940 — 51 — на журналістській роботі. Перші оповідання надруковані 1954.

Збірки оповідань і мініатюр «Служителі святого мистецтва» (1958), «Лежачий тигр» (1964), «Хто поширює анекдоти?» (1967) присвячені в основному зображенню дійсності бурж. Естонії. Роман «Село без чоловіків» (1962) — про життя в тилу в роки Великої Вітчизн. війни; у романі «Прімавера» (1971) порушила соціально-психологічні проблеми сучасності. Автор п'єси «Los capricho·» («Капризи», 1976), книг дорожніх нарисів (у співавт. з Р. *Парве*), публіцистичних творів, літ. есе, кіносценаріїв. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ПРОМЕТЕ́Й (Προμηθεύς) — 1) У грец. міфології *титан*, богоборець, захисник людей від сваволі богів. За найдавнішими варіантами міфа, П. викрав з *Олімпу* вогонь і дав його людям. Розгніваний Зевс наказав прикувати П. до скелі на Кавказі і пробив йому списом груди. Щодня прилітав величезний орел, скльовував печінку титана, а за ніч вона знову відростала. І так П. мучився тисячі років, доки його не визволив *Геракл*. За пізнішими варіантами міфа, П. не тільки дав людям вогонь, а й урятував їх від загибелі, навчив будувати житла, обробляти землю, плавати на кораблях, лікуватись, писати, читати тощо. Згідно з ін. варіантами міфа , П. створив людей із землі (чи землі й води). Образ П., благородного захисника людей, поборника справедливості — один з найвеличніших у світовій л-рі. За словами К. Маркса, «Прометей — найблагороднiший святий і мученик у філософському календарі» (К. Маркс, Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, с. 22). Образ П. відтворено в л-рі (Есхіл, Овідій, Вольтер, Дж. Байрон, П. Б. Шеллі, Й. В. Гете, К. Рилєєв, М. Огарьов, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, А. Малишко та багато ін.), музиці (Л. Бетховен, Ф. Ліст, О. Скрябін), образотворчому мист. (Тіціан, І. Рєпін, Ф. Гордєєв, І. Кавалерідзе). 2) П е р е н о с н о — «Прометеїв вогонь» — благородні почуття людяності, самопожертви.

ПРОМЕ́ТІЙ (Promethium; за ім'ям міфологічного титана *Прометея*), Pm — радіоактивний хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 61; масове число найбільш вивченого ізотопу — 147 ($T_{1/2}$ = 2,7 р.); належить до *лантаноїдів*. У природі не знайдений. П. виділили (1947) амер. фізики Дж. Маринський, Л. Гленденін і Ч. Корієлл із суміші *радіоактивних ізотопів* елементів, які утворилися під час розпаду *урану* в ядерному реакторі. П.— метал білого кольору; густ. 7200 кг/м³; $t_{пл}$ 1168° С; $t_{кип}$ 3030° С. За хім. властивостями П.— типовий лантаноїд. Взаємодіючи з киснем, утворює оксид Pm_2O_3. На основі ізотопу ^{147}Pm створено мініатюрні атомні батареї, застосування яких перспективне в годинниках, радіоелектронних і авіац. приладах, космічних кораблях тощо.

ПРОМИВА́ННЯ ШЛУ́НКА — багаторазове видалення з шлунка решток їжі або отруйних речовин. П. ш. провадиться лікарем або фельдшером за допомогою спец. шлункового зонда, через який вводять рідину. У випадках тяжкого *отруєння*, загрозливого для життя, П. ш. можна зробити до приходу лікаря: хворому дають випити підряд 5—6 склянок води, потім, подразнюючи пальцями задню стінку глотки, викликають *блювання*. Цю процедуру повторюють кілька разів підряд. Після П. ш. хворого слід покласти у ліжко і укрити теплою ковдрою; можна дати 1—2 ковтки гарячого чаю.

ПРОМИСЛО́ВА ГРА́ФІКА — вид прикладної художньої графіки, що обслуговує сферу виробництва і збуту пром. продукції (товарні ярлики, фірмові знаки, видавничі марки, рекламні видання — каталоги, конверти тощо). В сучас. П. г. важливу роль відіграють шрифт, орнамент, фотографія, кольорове й поліграф. рішення. П. г. відома з давніх часів (клейма, торговельні марки). Поступово П. г. стала окремою галуззю худож. діяльності. Її осн. особливості склалися наприкінці 19 ст., коли з'явилися колективи профес. художників, які працювали у цій галузі (напр., роботи художника П. Беренса). П. г. розвивається у тісному зв'язку зі стильовими напрямами того чи ін. часу (напр., *модерн*, *функціоналізм* — роботи Г. Байєра, Я. Чихольда та ін.). Сучас. П. г. в країнах Зх. Європи належить до системи худож. конструювання. Після перемоги Великого Жовтня в П. г. Рад. країни з'явилася нова емблематика тощо. В 20 — на поч. 30-х рр. свою творчість П. г. присвятили Л. Лисицький, В. Маяковський, О. Родченко та ін., в 30-х рр.— Є. Лансере, в 40-х — Кукринікси. На Україні в галузі П. г. працювали Г. Нарбут, А. Страхов, В. Єрмилов, А. Середа, І. Хотінок та ін.

ПРОМИСЛО́ВА РЕЗЕ́РВНА А́РМІЯ — див. *Перенаселення відносне*.

ПРОМИСЛО́ВЕ БУДІВНИ́ЦТВО— галузь *будівництва*, яка створює основні виробничі фонди *промисловості*. В процесі буд-ва виконується комплекс буд.-монтажних робіт, що забезпечують введення в дію нових або розширення й реконструкцію діючих потужностей. П. б. характеризується різноманітністю й складністю об'єктів, що зводяться, різнохарактерністю й великою протяжністю споруджуваних підземних і надземних мереж і комунікацій, значними масштабами підготовчих і осн. робіт. З перших років Рад. влади Комуністична партія і Рад. уряд приділяли велику увагу буд. справі. В 1920—28 на основі ленінського плану *ГОЕЛРО* розгорнулось велике пром. й енерг. буд-во. За цей період лише на Україні відбудовано й збудовано 600 великих пром. об'єктів. У зв'язку з бурхливим розвитком нар. г-ва за роки довоєнних п'ятирічок (1929—41), зокрема, в УРСР було створено й зміцнено *будівельну індустрію*. Серед пром. гігантів, споруджених у республіці до 1941,— *Дніпрогес*, *ждановський металургійний завод* «*Азовсталь*», «*Запоріжсталь*» тощо. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 буд. орг-ції України брали участь у великих оборонних роботах та спорудженні на сході країни нових пром. підприємств. Серед післявоєнних новобудов — багато шахт Донбасу й Львівсько-Волинського басейну, Південний гірничо-збагачувальний комбінат у Кривому Розі, нафтопереробні з-ди в Дрогобичі, Оде-

Прометей. Ілюстрація І. Ю. Рєпіна до поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ». Листівка. Акварель. 1908.

сі, Херсоні тощо. Лише за 7 років (1959—65) у республіці збудовано і введено в експлуатацію бл. 900 великих пром. об'єктів. Серед них: Дніпропетровський шинний з-д, Черкаський та Чернігівський з-ди хім. волокна та ін., понад 300 підприємств легкої та харч. пром-сті. З 1965 відбувалося дальше розширення масштабів і підвищення темпів П. б. За 1965—70 збудовано 2300 важливих пром. комплексів, цехів і об'єктів, серед яких надпотужна доменна піч на Криворізькому й середньосортовий стан на Дніпровському металург. з-дах, конвертори на Ждановському, Єнакіївському та Криворізькому металург. з-дах та багато ін. Потужність і темпи П. б. характеризуються значними обсягами капітальних вкладень у пром-сть та зростанням введених у дію *основних фондів*. В СРСР 1970 обсяг капітальних вкладень становив 80,6 млрд. крб., 1975 — 112,9 млрд. крб., 1980 — 133,5 млрд. крб., у т. ч. в УРСР — відповідно 12,9, 17,5, 18,9 млрд. крб. В 1970 введено в експлуатацію осн. фондів по країні 76,4 млрд. крб., 1975 — 105,6 млрд. крб., 1980 — 130,2 млрд. крб., у т. ч. по республіці — відповідно 12,7, 16,8, і 18,8 млрд. крб. За роки десятої п'ятирічки в країні стали до ладу понад 1200 великих пром. підприємств. П. б. здійснюється на основі перспективних схем розвитку і розміщення галузей в економічних районах, розроблюваних відповідно до планів екон. і соціального розвитку нар. господарства. Важливу роль в утворенні районів буд-ва, *територіально-виробничих комплексів* відіграють *природні ресурси*. Зростають обсяги П. б. в районах Сибіру і Далекого Сходу. Бл. 65% заг. обсягу капітальних вкладень у пром-сть країни спрямовується на розширення, реконструкцію і тех. переозброєння підприємств. Введення потужностей здійснюється окремими пусковими комплексами, що забезпечує прискорення *окупності капітальних вкладень*. Підвищення ефективності П. б. досягається в результаті вдосконалення об'ємно-планувальних і конструктивних рішень будинків і споруд, блокування виробничих і підсобних будинків, винесення устаткування на відкриті й напіввідкриті майданчики та створення *промислових вузлів*. Основою індустріалізації П. б. є уніфікація планувальних і конструктивних рішень, поліпшення технології буд.-монтажних робіт, впровадження передових методів організації буд. виробн., удосконалення механізму планування й управління. П. б. в УРСР проводять гол. чин. підрядні орг-ції М-ва буд-ва підприємств важкої індустрії УРСР, М-ва промислового буд-ва УРСР та субпідрядні орг-ції М-ва монтажних і спец. буд. робіт УРСР. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року зазначено, що в одинадцятій п'ятирічці капітальні вкладення будуть направлені насамперед на реконструкцію і технічне переозброєння підприємств та на завершення раніше розпочатих будов; має бути поліпшена проектно-кошторисна справа, буд-во здійснюватиметься за найбільш прогресивними й економічними проектами. П. б. країн—членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* здійснюється за єдиним планом *інтеграції економічної*, в рамках якого проводяться спільні наукові дослідження, проектування і спорудження об'єктів.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Совершенствование типов промышленных зданий. М., 1967; Экономическая эффективность проектных решений в промышленном строительстве. М., 1969; Лубенец В. Г. Организация и управление строительством металлургических предприятий. К., 1979; Народное хозяйство СССР в 1980 году. Статистический ежегодник. М., 1981; Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний щорічник. К., 1981.

Г. П. Кривобороденко.

ПРОМИСЛО́ВЕ ОБ'Є́ДНАННЯ — єдиний виробничо-госп. комплекс, що складається з пром. підприємств, н.-д., конструкторських, проектно-конструкторських, технологічних та ін. організацій у масштабі галузі (підгалузі) промисловості, інших сфер матеріального виробництва. До його складу входять також виробничі та наук.-виробничі об'єднання, комбінати. Діяльність П. о. грунтується на поєднанні централізованого планового керівництва з господарською ініціативою його ланок. Утворення П. о. почалося в процесі переходу на дво- і триланкову системи управління в галузях пром-сті, особливо після прийняття Загального положення про всесоюзне і республіканське промислове об'єднання (1973). Вони створювалися замість гол. управлінь пром. м-в, діють на основі *господарського розрахунку*.

Осн. видами П. о. є союзні, підпорядковані відповідним м-вам і відомствам СРСР, та республіканські, підпорядковані союзно-респ. і респ. м-вам (відомствам) або в окремих випадках Радам Міністрів союзних республік. Їх створюють відповідно до генеральних схем управління галузями. П. о. має самостійний баланс, забезпечує одержання прибутку, необхідного для розрахунків з бюджетом і банками, розвитку об'єднання, утворення фондів, резервів та ін. цілей, є *юридичною особою*. П. о. здійснює керівництво підприємствами й орг-ціями, які входять до його складу, та є щодо них вищестоящим органом управління. Щоб підвищити ефективність виробн., П. о. проводить *єдину технічну політику*, централізує повністю або частково виконання окремих виробничо-госп. функцій, перш за все проведення науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт. Для цього створюють відповідні централізовані фонди й резерви.

Гол. завдання П. о.: розвиток виробн. для найбільш повного задоволення потреб суспільства у певних видах продукції; забезпечення *науково-технічного прогресу* в галузі (підгалузі); підвищення *якості продукції*; забезпечення планомірного, пропорційного розвитку всього виробничо-госп. комплексу з метою інтенсифікації виробн. та підвищення його ефективності, досягнення високих екон. показників діяльності; зростання ефективності капіталовкладень, своєчасне введення в дію і повне використання виробничих потужностей; забезпечення дійового *соціалістичного змагання* та здійснення *планів соціального розвитку колективів*. Рішення КПРС та Рад. уряду про вдосконалення *господарського механізму*, прийняті 1979, передбачають дальше поліпшення діяльності П. о. Зокрема, для підвищення їхньої відповідальності за результати господарювання та посилення заінтересованості в ефективнішому використанні матеріальних і фінанс. ресурсів встановлюють стабільні нормативи відрахувань від *прибутку* (диференційовані за роками), що залишаються у їхньому розпорядженні, а також передбачено удосконалення ін. підойм раціонального господарювання.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Совершенствование хозяйственного механизма. М., 1980; Кухаренко В. Д., Михайлов В. І. Виробничі об'єднання та їх економічні зв'язки. К., 1979; Заставний Ф. Д. Прогнозування розвитку промислових комплексів в Українській РСР. К., 1980; Организация управления промышленным объединением. К., 1980.

В. Ю. Шевченко.

ПРОМИСЛО́ВЕ ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ, прикладне телебачення — *телебачення*, використовуване для контролю за випуском промислової продукції, з науковою, організаційною та ін. метою. Система такого телебачення є *замкненою телевізійною системою*, що передає (на відміну від мовної) сигнали зображення по спец. кабелю. За системою П. т. одночасно діючі передавальні *телевізійні камери* вибірково (залежно від потреби) підключають спец. *комутатором* до одного або кількох телевізійних приймачів. Керують телевізійними камерами дистанційно. П. т. дає змогу контролювати безконтактним способом, не затримуючи і не зупиняючи виробничого процесу, розміри і конфігурацію виготовлюваних виробів, виявляти дефекти в них. Ним користуються при космічних дослідженнях (див. *Космічне телебачення*), підводних роботах (див. *Підводне телебачення*), в медицині, на транспорті, в с. г. тощо.

ПРОМИСЛО́ВИЙ ВУ́ЗОЛ — зосередження на обмеженій території комплексу промислового виробництва, допоміжних підприємств, транспортних та інших комунікацій, а також населення, яке забезпечує на цій території випуск пром. продукції. В результаті тер. *концентрації виробництва*, тісних екон. і технологічних зв'язків підприємств, єдиної виробничої і соціальної *інфраструктури* та ін. переваг у П. в. досягається вища ефективність сусп. виробн. порівняно з підприємствами, що не входять до П. в. За соціалізму П. в. формується планомірно під впливом об'єктивних *економічних за-*

конів соціалізму і планового г-ва. В СРСР розрізняють П. в. двох типів: П. в. як пром.-тер. комплекс на компактній території, що охоплює один або кілька *промислових центрів* на площі від кількох сот до кількох тисяч км²; групове розміщення підприємств і елементів виробн. інфраструктури за єдиним проектом забудови на одному або суміж. майданчиках (за методом «блокування підприємств»). Внаслідок спільного й економного використання території, єдиних джерел енергії, тепла, споруд і комунікацій, служб тощо досягається висока *економічна ефективність капітальних вкладень*, зниження експлуатаційних витрат, економія зем. та ін. ресурсів (див. *Промислове будівництво*). XXV і XXVI з'їздами КПРС передбачено всемірно розвивати прогресивну повузлову форму організації будівництва.

Л. М. Корецький.

ПРОМИСЛО́ВИЙ КАПІТА́Л — *капітал*, авансований для виробництва *додаткової вартості*, який функціонує в сфері матеріального виробництва. П. к. перебуває в постійному русі, послідовно проходить три стадії, набуваючи трьох функціональних форм — *грошового капіталу, продуктивного капіталу* і *товарного капіталу*. Повне завершення циклу руху функціональних форм капіталу наз. кругооборотом П. к. (див. *Кругооборот капіталу*).

ПРОМИСЛО́ВИЙ ПЕРЕВОРО́Т — перехід від *мануфактури* з її ручною технікою до великої машинної індустрії, тобто до фабрично-заводської системи капіталістичного виробництва. П. п. мав дві сторони — технічну і соціальну. В тех. відношенні П. п. забезпечував заміну осн. ручних знарядь системою робочих *машин* і впровадження у виробн. парових двигунів, створення для капіталізму відповідної йому тех. бази. Наслідком тех. перевороту був переворот соціальний: відбулася найкрутіша ломка сусп. відносин, сформувалися осн. класи капіталістичного суспільства — *пролетаріат* і *буржуазія*. П. п. знаменував остаточну перемогу капіталістичного способу виробництва над феодальним.

П. п.— закономірний процес, зумовлений зростанням *продуктивних сил* суспільства і потреб внутр. і зовн. ринку. Вперше в світі і в найбільш класичній формі він відбувся в Англії (1770—1850). Йому передувала бурж. революція 17 ст., яка розчистила шлях для розвитку капіталістичних відносин. В результаті П. п. Англія стала великою пром. д-вою, «фабрикою» світу. Слідом за нею на шлях швидкого розвитку великої машинної індустрії стали ін. передові країни (Франція, Німеччина, США). В Росії, в т. ч. на Україні, П. п. відбувався за умов, коли розвиток капіталістичних відносин гальмувався феод.-кріпосницькими відносинами, а після реформи 1861 — їхніми залишками. Внаслідок цього до серед. 19 ст. тут мало місце в основному тільки спорадичне застосування машин. Наприкінці 1-ї — на поч. 2-ї пол. 19 ст. у деяких галузях пром-сті (гол. чин. у бавовняній мануфактурі центр. губерній Росії і цукровій мануфактурі укр. губерній) виникають підприємства фабричного типу. Скасування кріпосного права (1861) відкрило шлях для розвитку капіталізму й переходу до великої машинної індустрії. В пореформений період П. п. став визначальним фактором соціально-екон. розвитку країни, завершився тут у 90-х рр. 19 ст. Він відбувався швидше в тих галузях (бавовняній та ін.), де була розвинута капіталістична організація виробн. і менш позначилися феод. пережитки. В процесі П. п. гол. район паливно-металург. промисловості—Урал втратив своє значення. Одночасно виник новий вуг.-металург. центр Росії на Пд. країни — Донецько-Придніпровський, оснований на капіталістичних засадах. З серед. 90-х рр. він утвердився як гол. центр металург. пром-сті дореволюц. Росії. Об'єктивні наслідки П. п. в Росії, в т. ч. на Україні, були суперечливі. З одного боку, велика машинна індустрія перетворилася на гол. форму пром. виробн. країни. Швидкими темпами формувалися пролетаріат і буржуазія; з другого боку, збереження напівкріпосницьких відносин на селі та в окремих галузях пром-сті звужувало внутр. ринок, уповільнювало темпи розвитку великої машинної індустрії, обмежувало сферу її поширення і вплив на все нар. госп. країни. Внаслідок промислового перевороту Росія стала згодом країною з середнім рівнем розвитку капіталізму. В історичному плані промисловий переворот прискорював *усуспільнення виробництва* і тим самим створював об'єктивні й суб'єктивні передумови соціалізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Струмилин С. Г. Промышленный переворот в России. М., 1944; Ерофеев Н. А. Промышленная революция в Англии. М., 1963; Цыпин Б. Л. Некоторые особенности промышленного переворота в России. Свердловск, 1968; Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. К., 1975.

Т. І. Дерев'янкін.

ПРОМИСЛО́ВИЙ РАЙО́Н — територія з чітко вираженою індустріально-виробничою спеціалізацією. В капіталістичних країнах П. р. звичайно складаються стихійно, хоч є спроби регулювання їх розвитку.

За соціалізму формуються планомірно, при цьому використовують переваги соціалістичного *територіального поділу праці*. П. р. спеціалізуються на характерних для кожного з них галузях, для розвитку яких є всі основні ресурси і можливості, що дає змогу випускати продукцію з найменшими затратами засобів виробн. і праці. Для тер. структури та організації П. р. характерні *промислові вузли* і *промислові центри* з груповим розміщенням підприємств. За роки Рад. влади в країні всебічно розвинулися такі П. р., як Донбас, Центральний, Урал, Кузбас, Придніпров'я та ін.

В. В. Обозний.

ПРОМИСЛО́ВИЙ ТРА́НСПОРТ — виробничий транспорт пром. підприємств, який переміщує предмети та продукти праці в сфері виробництва. Є складовою частиною виробн., важливою ланкою *транспорту* заг. користування. Тех. базу П. т. становлять: залізничний та автомоб. рухомий склад, плавучі засоби, підйомно-транспортні та вантажно-розвантажувальні машини й механізми, трансп. будівлі (депо, гаражі, рем. майстерні), споруди (шляхи , колії, причали, естакади, галереї тощо). П. т. поділяють на зовнішній і внутрішній. Зовнішній П. т. доставляє на підприємства сировину, паливо, матеріали, устаткування та ін. вантажі, а також вивозить з тер. підприємств готову продукцію в пункти передачі її на магістральний транспорт або безпосередньо споживачеві. Внутрішній П. т. в обробній пром-сті включає внутрішньоцеховий та міжцеховий; в добувній пром-сті — внутрішньошахтний (підземний), транспорт на поверхні та кар'єрний. Осн. видами П. т. є *залізничний транспорт* (широкої та вузької колії), *автомобільний транспорт*, водний, наземний безрейковий (електронавантажувачі, електровізки, автонавантажувачі тощо), конвейєрний, пневмо-конвейєрний, канатно-підвісний, монорейковий підвісний (канатні та монорейкові шляхи) та трубопровідний (гідравлічний і пневматичний). Застосування того чи ін. виду транспорту визначають на основі тех.-екон. розрахунків (залежно від обсягу, дальності і характеру перевезень, типу вантажів та від місц. умов). Залізничному та автомоб. транспорту належить провідна роль серед ін. видів П. т. Осн. напрями вдосконалення П. т.: широке впровадження взаємопов'язаної технології роботи П. т. і магістрального транспорту, розвиток нових форм організації управління залізнич. та автомоб. П. т. на основі укрупнення трансп. г-в і створення великих галузевих та міжгалузевих підприємств і комбінатів, організація спеціалізованих баз по ремонту трансп. техніки, впровадження централізованих міжцехових перевезень за заздалегідь розробленими маршрутами і графіками, комплексна механізація і автоматизація підйомно-транспортних та вантажно-розвантажувальних робіт, застосування автоматизованих систем в управлінні П. т., удосконалення рухомого складу різних видів транспорту, розробка і застосування нових універсальних трансп. машин і механізмів тощо.

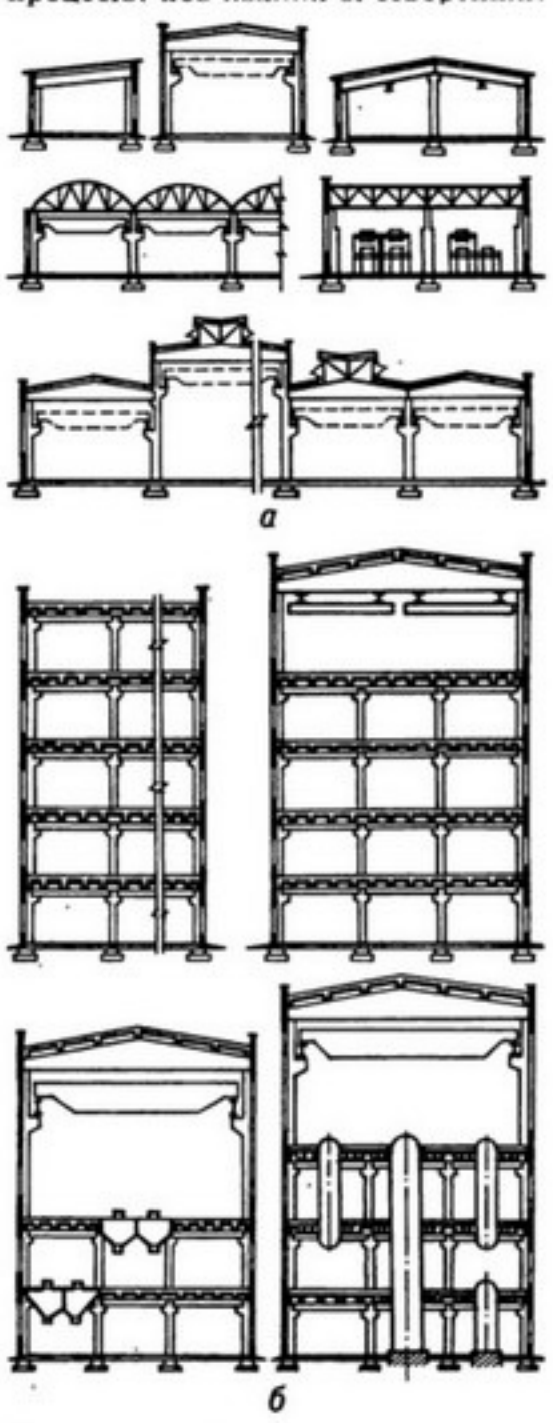
Ю. Я. Лисенко.

ПРОМИСЛО́ВИЙ ЦЕНТР — місто або селище міського типу, де зосереджено кілька пром. підприємств однієї чи різних галузей і в якому населення зайнято переважно в промисловості. В СРСР та ін. соціалістичних країнах П. ц. розвиваються планомірно. Великі П. ц., що мають розвинуту багатогалузеву пром-сть, виконують і інші нар.-госп. функції — адм.-

політичні й орг.-постачальні, н.-д., навчальні, культур.-освітні, кредитно-фінансові та ін. П. ц. розрізняють за розмірами — найбільші, великі, середні й малі (критерії — кількість жителів та ін.), за галузев. спеціалізацією пром. виробн. — вугільні, металург., машинобудівні тощо, серед яких виділяють диференційованіші види П. ц. залежно від належності підприємств до тієї чи іншої конкретної галузі пром-сті. *В. В. Обозний.*

ПРОМИСЛО́ВИХ ГІДРОПРИВО́ДІВ І ГІДРОАВТОМА́ТИКИ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНО-КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, ВНДІГідропривод — установа М-ва верстатобудівної й інструментальної промисловості СРСР. Створений 1964 у Харкові на базі спец. конструкторського бюро. У складі інституту (1981) 12 відділів, 7 лабораторій, обчислювальний центр, експериментальний цех. Осн. напрямом діяльності ін-ту є дослідження, спрямовані на створення досконаліших конструкцій гідравлічних насосів, двигунів, гідравлічних і пневматичних приводів, верстатів, пресів, маніпуляторів тощо. *А. Я. Оксененко.*

ПРОМИСЛО́ВІ БУДИ́НКИ — будинки, що в них розміщено засоби промислового виробництва і створено належні умови для праці людей і експлуатації технологічного устаткування. За призначенням П. б. поділяють на: основні (в них розміщують цехи осн. виробництва), підсобні (напр., ремонтно-механічні цехи, лабораторії), трансп. (локомотивні *депо*, *гаражі*), енергетичні (котельні, компресорні, ТЕЦ та ін.), складські й допоміжні (напр., заводоуправління, їдальні, пожежні депо). Основні, підсобні і допоміжні П. б. одного підприємства (а при екон. доцільності — двох і більше підприємств) найчастіше об'єднують в одному укрупненому корпусі, що дає змогу раціонально використовувати заводські території, зменшити протяжність інженерних комунікацій тощо. Розрізняють П. б. (мал.): одно-, дво- та багатоповерхові й комбіновані: одно-, дво- і багатопрогонові; кранові (обладнані мостовими й підвісними *підйомними кранами*) і безкранові; з *освітленням* природним, штучним або комбінованим. Є П. б. опалювані, неопалювані «гарячі» (цехи з надлишковим тепловиділенням) і неопалювані «холодні» (склади); з природною (див. *Аерація*) або штучною *вентиляцією* та *кондиціюванням повітря*. П. б. бувають каркасні площинні (у т. ч. з *фермами*, *рамами*, аркові та ін.), каркасні просторові (покриття — *оболонки*), з *висячими системами* (у т. ч. вантовими з однією опорою в центрі) та повітроопірні (див. *Пневматичні будівельні конструкції*). Їхній каркас — залізобетонний (збірний, монолітний), металевий або дерев'яний, несучі стіни — цегляні. Основою об'ємно-планувального рішення П. б. є технологічна схема виробництва. Одноповерхові П. б. (найпоширеніші) призначені для виробничих процесів з використанням важкого устаткування, для процесів, пов'язаних зі створенням

Промислові будинки: *а* — одноповерхові; *б* — багатоповерхові.

великогабаритних виробів, тощо. Їх споруджують з *прогонами* довжиною 12—36 м і більше (кратно 6), кроком колон 6—12 м. Зводять і одноповерхові П. б. павільйонного типу, де устаткування розміщують на спец. одно- або багатоярусних етажерках (сталевих, залізобетонних). Багатоповерхові П. б. призначені для виробничих процесів з вертикальними технологічними лініями, самопливним транспортуванням матеріалів, відносно легким малогабаритним устаткуванням, з вертикально розміщеною циліндрич. апаратурою. У таких П. б. (в основному 3—6-поверхових, а також до 10 поверхів і більше) довжина прогонів 6—12 м і більше, крок колон — 6 м, заг. ширина — звичайно 36—48 м. *Уніфікація* П. б., *типізація* і *стандартизація* їхніх буд. рішень сприяють зниженню вартості і матеріаломісткості буд-ва, зниженню трудомісткості і поліпшенню якості буд.-монтажних робіт, забезпечують високу якість пром. архітектури. Див. також *Повнозбірне будівництво*. *Промислові споруди*.

Літ.: Самойло А. И. Производственные здания из сборных элементов. М., 1971; Конструкции промышленных зданий. М., 1972; Шерешевский И. А. Конструирование промышленных зданий и сооружений. Л., 1979; Коников А. С., Путилин В. В. Гражданские, промышленные и сельскохозяйственные здания. М., 1980.

П. Є. Андрущик.

ПРОМИСЛО́ВІ ПІДЗЕ́МНІ ВО́ДИ — підземні води, в яких розчинені хім. елементи та їхні сполуки (бор, бром, йод, літій, вольфрам, кам'яна сіль тощо) в таких кількостях, що їх економічно доцільно вилучати за сучасного стану розвитку науки і техніки. Розрізняють бромні, йодні, йодобромні, борні, йодо-борні й радієві П. п. в. Найкраще вивчено бромні та йодні води. Бромні П. п. в. з високими концентраціями брому поширені у відкладах кембрійської системи (див. *Кембрійський період і кембрійська система*), йодні і йодобромні — у відкладах юрського, крейдового, палеогенового й неогенового віку. На Україні П. п. в. (йодобромні) виявлено на Поліссі, Придніпровській низовині, Причорноморській низовині та в рівнинному Криму. *Г. Г. Мальований.*

ПРОМИСЛО́ВІ СПОРУ́ДИ — інженерні споруди, що виконують певні функції у виробничому процесі або сприймають навантаження від технологічного устаткування, транспортних засобів тощо. До П. с. (мал.) належать споруди комунікаційного призначення: *тунелі* й канали, в яких прокладають технологічні комунікації, кабельні лінії електропостачання і зв'язку; *трубопроводи*, якими переміщують сировину та ін. матеріали; *опори ліній електропередачі*, *опори контактної мережі*, опори систем *освітлення* та ін. Ними є й споруди систем *водопостачання* і *каналізації*, місткості для сипких, рідких і газоподібних матеріалів: *басейни бризкальні*, *бункери*, *відстійники*, *водозабірні споруди*, *водонапірні башти*, *газгольдери*, *градирні*, *нафтосховища*, *очисні споруди*, *силосні споруди* тощо. Окремі групи становлять трансп. споруди: *шляхопроводи*, опори *підвісних доріг*, кранові *естакади*, конвеєрні галереї, а також споруди, на яких розміщують технологічне устаткування або місткості: *фундаменти*, опорні майданчики, постаменти та ін. П. с. найхарактерніші для хім., гірничої і металургійної пром-сті. Рік у рік їх стає більше у зв'язку з доцільністю розміщення технологічного устаткування на відкритих майданчиках — поза *промисловими будинками*. В СРСР у *промисловому будівництві* частка вартості П. с. у заг. вартості буд.-монтажних робіт становить понад 25%. Підвищенню ступеня індустріалізації й ефективності П. с. сприяють

Промислові споруди промислового еверговузла.

використання збірних залізобетонних, сталевих (іноді дерев'яних клеєних) конструкцій заводського виготовлення, *типізація* й *уніфікація* пром. споруд.

П. Є. Андрущик.

ПРОМИСЛО́ВІСТЬ, індустрія — провідна галузь нар. господарства, яка робить вирішальний вплив на рівень розвитку продуктивних сил суспільства; сукупність підприємств (фабрик, заводів, електростанцій, шахт, рудників тощо), на яких виробляють знаряддя праці та ін. продукцію як для самої П., так і для інших галузей нар. господарства, а також видобувають сировину й паливо, виробляють енергію, заготовляють ліс, обробляють і переробляють продукцію, одержану в П. або в с. г. Пром-сть є основою розширеного відтворення сусп. виробн. В СРСР у П. створюється осн. частина нац. доходу і валового сусп. продукту. Від розвитку П. великою мірою залежить рівень всієї економіки країни, задоволення безпосередніх потреб населення. Соціалістична П.— основа зміцнення обороноздатності країни.

За екон. призначенням і використанням продукції, її роллю в процесі відтворення П. поділяють на дві групи: виробн. засобів виробн. (група «А») і виробн. предметів споживання (група «Б»). За характером виробн. і предметами праці П. поділяють на добувну і обробну П. За класифікацією, прийнятою в СРСР, до П. (1981) входять 18 укрупнених галузей: електроенергетика (див. *Електрифікація*); паливна П.; чорна металургія; кольорова металургія; хім. і нафтохімічна П.; машинобудування і металообробка; лісова, деревообробна і целюлозно-паперова П.; буд. матеріалів П.; П. буд. конструкцій і деталей; скляна і фарфоро-фаянсова П.; легка П.; харчова П.; мікробіологічна П.; борошномельно-круп'яна і комбікормова П.; медична П.; поліграфічна П. та ін. галузі П. Всього в сучас. пром-сті СРСР виділяють понад 280 спеціалізованих галузей і виробництв.

П. як окрема галузь сусп. виробництва виникла з часів відокремлення ремесла від землеробства — другого великого сусп. *поділу праці*. Капіталістична П. зародилась в 14—15 ст. у країнах Зх. Європи і пройшла три стадії розвитку: проста капіталістична кооперація, капіталістична *мануфактура*, велика машинна індустрія. Перехід від мануфактури до великої машинної П. в кінці 18 — на поч. 19 ст. набув характеру *промислового перевороту* спочатку в Англії, а пізніше в ін. країнах Європи. Капіталістична П. в Росії, в т. ч. на Україні, розвивалась з поч. 18 ст. у вигляді мануфактур; пізніше, особливо після реформи 1861,— як машинна індустрія. В органічному зв'язку з ін. процесами соціально-екон. розвитку Росії цей процес всебічно висвітлив В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії». На поч. 20 ст. за рівнем техніки і обсягом виробн. Росія значно поступалася перед розвинутими капіталістичними країнами, хоч перевищувала їх за концентрацією П. Велика залежність від іноз. капіталу гальмувала розвиток нац. П *Продуктивні сили* розміщувались нераціонально — обробна П. була відірвана від джерел сировини, $^3/_4$ її продукції вироблялось у чотирьох районах — Московському, Петербурзькому, Івановському та на Україні. В 1913 царська Росія в пром. виробництві світу посідала 5-е місце і виробляла пром. продукції у 8 раз менше, ніж США, прибл. в 3,5 раза менше, ніж Німеччина.

Розвиток П. в дореволюц. Україні був тісно пов'язаний з усією капіталістичною економікою Росії. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. П. на Україні, особливо в Донецькому вуг. басейні, залізорудному Придніпров'ї, Харкові, Одесі, Києві, Луганську розвивалась швидше, ніж в ін. районах царської Росії. В. І. Ленін, аналізуючи розвиток капіталізму в Росії, показав, що «застосування машин до виробництва і збільшення кількості робітників ішло на Півдні значно швидше, ніж на Уралі» (Повне зібр. тв., т. 3, с. 464); тут швидко зростали робітн. клас, нац. буржуазія, пром. міста. На Україні виникли одні з перших монополістичні об'єднання загальнорос. значення: синдикат цукрозаводчиків (1887), «*Продамет*» у металург. пром-сті (1902), «*Продвугілля*» (1906) та ін. У великій П. України переважав іноз. капітал Німеччини, Франції, Бельгії, США, Англії, якому належало 70—80% паливно-металург. виробн., бл. 30% машинобудування. В 1913 на Україні видобуто 22 млн. т вугілля, або 78% його видобутку в Росії, вироблено 69% чавуну, 57% сталі, 40% паровозів, 52% с.-г. машин, 81% цукру-піску. Проте техніка виробн., як і в усій царській Росії, була низькою; переважаючим за обсягом виробн. було с. г., в якому зосереджувалось 80% усього населення. Велика Жовтн. соціалістич. революція докорінно змінила соціально-екон. умови, організацію і мету розвитку П. в СРСР. Для П., як і для всього нар. г-ва, характерним є планомірність, стабільний і безкризовий розвиток на основі держ. річних, п'ятирічних і довгострокових планів екон. і соціального розвитку.

За роки відбудови та довоєнних п'ятирічок пром-сть СРСР було докорінно перебудовано; внаслідок *індустріалізації* вже напередодні 2-ї світової війни за обсягом пром. продукції СРСР вийшов на 1-е місце в Європі і 2-е у світі. В процесі індустріалізації було створено нові галузі, збудовано сотні нових підприємств, у т. ч. гігантів важкої П. в старих і нових районах; продукція П. 1940 перевищила рівень 1913 в 7,7 раза. Величезних втрат зазнала країна в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Нім.- фашист. загарбники знищили бл. 32 тис. пром. підприємств, майже 60% потужностей по виробн. вугілля і металу та багато ін. Особливо великих руйнувань зазнала П. на тер. України. Було знищено понад 16 тис. пром. підприємств, у т. ч. шахти Донбасу, гіганти енергетики, металургії, хімії і машинобудування.

В післявоєнний період пром-сть СРСР, було відбудовано і докорінно реконструйовано. В 1980 валова продукція П. порівняно з 1940 зросла в 21 раз. Розвиваючись в єдиному нар.-госп. комплексі СРСР, набагато зросла П. усіх союзних республік (порівняно з 1940): РРФСР — у 19 раз, УРСР — у 14 раз, Білоруської РСР — у 29 раз, Молд. РСР — у 51 раз, Каз. РСР — у 32 рази. В результаті послідовного курсу переважаю-

Питома вага групи «А» і групи «Б» у загальному обсязі промислової продукції СРСР і УРСР (в %)

Вся промисловість		у т. ч.	
		група «А»	група «Б»
СРСР			
1913	100	35,1	64,9
1940	100	61,0	39,0
1970	100	73,4	26,6
1980	100	73,8	26,2
УРСР			
1913	100	36,0	64,0
1940	100	62,0	38,0
1970	100	71,0	29,0
1980	100	71,9	28,1

чого розвитку важкої індустрії — основи всієї економіки в СРСР, у т. ч. і в УРСР, докорінно змінилось співвідношення між виробн. засобів виробництва і виробн. предметів споживання (табл.). В міру збільшення екон. потенціалу країни темпи зростання засобів виробн. і предметів споживання неухильно зростали. На 1981—85 рішеннями XXVI з'їзду КПРС передбачено більш високі темпи зростання продукції галузей групи «Б» (27—29%) порівняно з групою «А» (26—28%).

Для пром-сті СРСР характерні високі й стабільні темпи розвитку, високий рівень тех. оснащення на основі електрифікації, механізації і автоматизації, зростання одиничних потужностей агрегатів, застосування передової технології виробн. і електронно-обчислюваль-

Питома вага продукції окремих галузей у загальному обсязі продукції промисловості (в %)

	СРСР		УРСР	
	1970	1980	1970	1980
Вся промисловість у т. ч.	100	100	100	100
електроенергетика	3,0	3,0	2,7	2,7
паливна	6,4	5,6	7,1	5,0
хімічна і нафтохімічна	5,7	7,0	5,0	6,5
машинобудування і металообробка	19,7	28,7	19,7	29,8
лісова, деревообробна і целюлозно-паперова	5,1	4,1	2,8	2,5
будівельних матеріалів	4,1	3,6	4,2	3,5
легка	18,9	15,9	13,3	12,6
харчова	20,0	15,9	24,7	18,8
борошномельно-круп'яна і комбікормова	3,1	3,1	3,1	3,5

ної техніки. Це досягається постійним оновленням осн. фондів. За 70-і рр. осн. фонди П. зросли більш як у 2 рази і були оновлені за 1971—75 на 40%, за 1976—80 — на 36%. Фондоозброєність працюючих у П. зросла за 1970—80 в 1,9 раза. Ці та інші фактори сприяли неухильному зростанню *продуктивності праці*, яка за 1951—80 зросла в 5,3 раза (в США — в 2,5, ФРН — в 3,6 раза, 1979). СРСР посідає 1-е місце у світі за видобутком вугілля, заліз. руди, виробн. сталі, мінеральних добрив, тракторів, цементу, вовняних тканин, тваринного масла, цукру-піску та ін.

Пром-сть СРСР характеризується високою концентрацією виробн. і прогресивними формами її сусп. організації (див. *Спеціалізація виробництва, Комбінування виробництва, Кооперування виробництва*). Ефективність П. залежить від її тер. організації. В розміщенні П. відбулися корінні зрушення — набули комплексного розвитку всі райони, створено нові пром. бази й центри на Сході, Півночі, в Серед. Азії і Казахстані. Ефективним у тер. організації П. є розвиток її у складі *територіально-виробничих комплексів* (ТВК). Відповідно до рішень XXV і XXVI з'їздів КПРС успішно розвиваються Зх.-Сибірський, Братсько-Усть-Ілімський, Павлодар-Екібастузький, Оренбурзький, Нижньокамський та ін. ТВК. У 1976—80 вони забезпечили в СРСР весь приріст видобутку нафти і газу, значну частину приросту виробн. електроенергії, видобутку заліз. руди, вугілля, виробн. вантажних автомобілів і тракторів. Важливе значення матиме передбачене XXVI з'їздом КПРС дальше формування ТВК на базі Курської магнітної аномалії, на Пн.-Сх. Сибіру, а також Кансько-Ачинського, Саянського, Пд.-Якутського, Пд.-Таджицького та ін. Пром-сть УРСР є складовою частиною потужної індустрії Союзу РСР і розвивається в його єдиному нар.-госп. комплексі. За допомогою братніх народів СРСР на Україні створено високорозвинуту й багатогалузеву П., в якій гармонійно поєднуються великомасштабне виробн. важкої індустрії — потужний *паливно-енергетичний комплекс*, хімічна, маш.-буд. П. та ін. з розвинутим виробн. харчової і легкої індустрії, що входять до *агропромислового комплексу* УРСР. Важливу роль у розвитку П. республіки відіграють екон. взаємозв'язки з ін. республіками СРСР. В умовах планового г-ва на Україні створено потужну електроенергетику — збудовано великі ДРЕС, у т. ч. Вуглегірську, Запорізьку, Криворізьку та ін., що належать до найбільших в Європі, каскад ГЕС на Дніпрі, АЕС — Чорнобильську, Ровенську та ін. Розвинулись високомеханізовані і технічно оснащені кам'яновугільна, чорна й кольорова металургія, найбільша в Європі залізо- і марганцеворудна П.; створено хімічну П., багатогалузеве машинобудування і металообробку (в т. ч. важке машинобудування, електротех., автомобілебудування, літакобудування, тракторо-, верстатобудування, приладобудування, с.-г. машинобудування, радіотех., електронну, засобів автоматизації і обчислювальної техніки та ін. галузі). УРСР виробляє бл. $^1/_5$ пром. продукції СРСР і виділяється виробн. кам'яновугільної (понад 200 млн. т), залізо- і марганцеворудної, металургійної та цукрової продукції.

В 1980 валова продукція всієї П. республіки зросла проти 1940 в 14 раз (електроенергетика — у 24 рази, машинобудування і металооброб. — в 57 раз, хімічна і нафтохім. — в 47 раз).

Темпи зростання промислової продукції в країнах — членах Ради Економічної Взаємодопомоги (1950 = 1)

Країни	1970	1980
Болгарія	12	24
В'єтнам	9,7	19
Куба (1960 = 1)	1,1	2,0
МНР	7,1	16
НДР	5,4	9,3
Польща	7,1	15
Румунія	11	33
СРСР	6,9	12
Угорщина	5,2	8,4
Чехословаччина	4,9	8,4

Виробництво найважливіших видів промислової продукції в УРСР

Продукція	1913	1940	1980
Електроенергія, млрд. квт·год	0,5	12,4	236,0
Вугілля, млн. т	22,8	83,8	197,1
Сталь, млн. т	2,4	8,9	53,7
Готовий прокат чорних металів, млн. т	1,9	5,6	36,0
Залізна руда (товарна), млн. т	6,9	20,2	125,5
Мінеральні добрива (в умовних одиницях), млн. т	0,04	1,0	19,7
Сірчана кислота в моногідраті, млн. т	0,04	0,4	4,5
Сода кальцинована (100%-на), тис. т	113	413	1077
Сода каустична (100%-на), тис. т	36,4	77,6	396,4
Хімічні волокна й нитки, тис. т	—	1,6	161,2
Металорізальні верстати, тис. шт.	0,07	11,7	32,9
Трактори (у фізичних одиницях), тис. шт.	—	10,4	135,6
Екскаватори, шт.	—	17	9874
Тепловози магістральні, секцій	—	1*	1311
Папір, тис. т	26,9	27,9	209,0
Білизняний трикотаж, млн. шт.	—	30,3	214,8
Верхній трикотаж, млн. шт.	—	12,0	79,0
Взуття шкіряне, млн. пар	8,0	40,8	177,2
Телевізори широкомовні, тис. шт.	—	—	2525
Холодильники побутові, тис. шт.	—	0,2	702
Масло тваринне, тис. т	—	33,3	335,5
Олія, тис. т	—	159	941
Цукор-пісок, млн. т	1,1	1,6	5,3

* Теплопаровоз.

Комплексно розвиваються старі індустріальні райони — Донбас, Придніпров'я, Причорномор'я, створено нові пром. центри на Київщині (найбільший центр — столиця УРСР Київ), Полтавщині, Харківщині, Дніпропетровщині, в пн. і пд. областях і особливо в зх., возз'єднаних з УРСР 1940—45. Найбільшим індустріальним центром у зх. областях став Львів; розвинулась П. в Івано-Франківську, Луцьку, Ровно, Чернівцях, Ужгороді, Мукачевому та ін., тут створено паливно-енерг. базу (Львівсько-Волинський вуг. басейн, потужні ГЕС), велику маш.-буд., гірничохімічну, легку, харчову та ін. галузі. Виробничі осн. фонди в П. республіки за 1970—80 зросли в 2,0 раза, продуктивність праці на 45%. У 80-х рр. в УРСР, як і в ін. республіках, здійснюється велике пром. буд-во. Рішеннями XXVI з'їзду КПРС на 1981—85 і на період до 1990 передбачено дальше вдосконалення структури сусп. виробн., в т. ч. і П., випереджаюче зростання галузей, що забезпечують тех. прогрес, — енергетики, металургії, маш.-буд., хімії; визначено, що найважливішим завданням П. є повніше задоволення потреб нар. г-ва в засобах виробн., а населення — в товарах нар. споживання, інтенсифікація виробн., підвищення якості продукції. Для розв'язання цих завдань передбачено в СРСР збільшити пром. продукцію 1981—85 на 26—28%, підвищити продуктивність праці на 23—25%, одержати за рахунок цього понад 90% приросту продукції, вдосконалювати структуру, показники, форми й методи економіки та організації П. В УРСР обсяг виробн. пром. продукції має збільшитись на 20—23%, створюватимуться нові енерг. центри на основі АЕС, випереджаючими темпами розвиватимуться енерг. і хім. машинобудування, приладобудування, виробн. машин для тваринництва й кормовиробництва, всі галузі агропромислового комплексу відповідно до рішень Травневого пленуму ЦК КПРС 1982 щодо здійснення *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року.

Високі темпи росту П. в СРСР та ін. соціалістичних країнах піднесли їхню частку у світовому пром. виробн. В 1917 вона становила менше як 3%, 1937 — менше як 10%, 1950 — прибл. 20%, 1980 — понад 40%. Середньорічні темпи приросту П. соціалістичних країн за 1971—80 становили 7,2%, інших — 3,5%, у т. ч. розвинутих капіталістичних країн — 3,2%. Особливо швидко розвивається П. у країнах — членах *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Цьому сприяє *соціалістична економічна інтеграція*.

П. в капіталістичних країнах розвивається нерівномірно. Для неї характерні нестійкість розвитку, чергування піднесень і спадів, криз і депресій, хронічне недовантаження підприємств і безробіття, що особливо проявляються в період *загальної кризи капіталізму*. Розвинуті капіталістичні країни виробляють бл. 85% пром. продукції всього капіталістич. світу, в т. ч. США — 37%, капіталістичні країни Зх. Європи — 31,7%, Японія — 9,7% (1980). Незважаючи на величезні можливості, що їх створює *науково-технічна революція*, середньорічні темпи приросту пром. виробн. розвинутих капіталістичних країн 1951—80 майже вдвоє нижчі, ніж у соціалістичних країнах. Для П. капіталістичних країн після 2-ї світової війни характерні створення міжнар. монополій і розвиток галузей, пов'язаних з воєнно-промисловими комплексами. Країни, що розвиваються, колишні колонії, які здобули політ. неза-

лежність в основному після 2-ї світової війни, виробляють лише 15% пром. продукції несоціалістичного світу. Після ліквідації колоніальної системи в цих країнах почалося зростання пром. виробн., але воно відбувається дуже повільно, особливо враховуючи високі темпи зростання чисельності населення в них. В Азії, Африці, Лат. Америці поряд з країнами з відносно розвинутою П. (Індія, Мексіка, Бразілія) є країни, де П. лише зароджується. Індустріалізація країн, що розвиваються, має вирішальне значення в розвитку нац. економіки, в боротьбі з неоколоніалізмом, монополіями імперіалістичних д-в і досягненні екон. незалежності. Див. також статті про окремі союзні республіки, країни, про галузі промисловості СРСР, а також розділ Промисловість у томі Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Темпи зростання промислової продукції в соціалістичних країнах та в інших країнах (1950=100)

	1960	1970	1980
Весь світ	206	391	628
Соціалістичні країни	354	723	в 14 разів
Інші країни	167	298	420
в т. ч. розвинуті капіталістичні країни	161	283	389
країни, що розвиваються	235	457	726

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1—3. К., 1959—66; Корецький Л. М., Паламарчук М. М. Географія промисловості Української РСР. К., 1967; Пробст А. Е. Вопросы размещения социалистической промышленности. М., 1971; Лившиц Р. С. Эффективность концентрации производства в промышленности СССР. М., 1971; Экономика промышленного производства. М., 1973; Бем І. С., Демідіон В. О. Проблеми розвитку і розміщення машинобудування та металообробки в Українській РСР. К., 1977; Развитые капиталистические страны. Социально-экономический справочник. М., 1979; Народное хозяйство СССР в 1980 году. Статистический ежегодник. М., 1981; Народне господарство Української РСР в 1980 році. Статистичний щорічник. К., 1981.

Л. М. Корецький

ПРОМИСЛО́ВОГО БУДІВНИ́ЦТВА ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т. Київський Промбудпроект — установа Держбуду СРСР. Засн. 1931 у Києві як філіал ін-ту «Держпроектбуд» (у 1932 — ін-т «Металобудпроект», теперішня назва — з 1933). У складі ін-ту (1981) 10 виробничих і 6 допоміжних відділів. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування пром. комплексів, підприємств, будинків і споруд; індустріалізація і підвищення ефективності капітального буд-ва. Ін-т бере участь у типовому й експериментальному проектуванні пром. об'єктів, створенні нормативно-тех. документації.

В. М. Варварцев.

ПРОМИСЛО́ВОГО БУДІВНИ́ЦТВА ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т, Харківський ПромбудНДІпроект — установа Держбуду СРСР. Заснований 1931 у Харкові (теперішня назва — з 1963). У складі ін-ту (1981) проектна (14 відділів) і наукова (4 відділи, експериментальні майстерні) частини. Осн. напрями діяльності ін-ту: будівельне проектування підприємств і споруд чорної металургії і машинобудування; розробка проектів виконання буд. робіт; розробка генеральних планів пром. вузлів; дослідження з питань вдосконалення підземних конструкцій і методів зведення будинків і споруд чорної металургії; підвищення довговічності й надійності споруд. Ін-т займається типовим проектуванням буд. конструкцій і споруд, розробляє методичні й інструктивні матеріали з різних питань буд-ва. Видає збірники праць співробітників ін-ту.

Л. М. Звенигородський.

«ПРОМЫ́ШЛЕННАЯ ТЕПЛОТЕ́ХНИКА» — науково-прикладний журнал. Орган *Технічної теплофізики інституту* АН УРСР. Видається в Києві з 1979, 6 раз на рік. Висвітлює результати досліджень у галузі тепло- і тепломасообміну, термогазодинаміки, теплометрії, інтенсифікації процесів тепло- і масопереносу, підвищення ефективності теплового енергетичного і технологічного устаткування. Вміщує й оглядові статті з різних проблем прикладної теплофізики та матеріали з досвіду роботи теплотех. проектно-конструкторських, технологічних і виробничих організацій. *В. М. Дикий.*

«ПРОМЫ́ШЛЕННОЕ СТРОЙТЕ́ЛЬСТВО И ИНЖЕНЕ́РНЫЕ СООРУЖЕ́НИЯ» — щоквартальний збірник журнального типу. Орган Держбуду УРСР, М-ва будівництва підприємств важкої індустрії УРСР, М-ва пром. будівництва УРСР, М-ва монтажних і спец. робіт УРСР та Укр. респ. правління НТТ будіндустрії. Видається в Києві з 1959 (до 1964 — орган Академії буд-ва і архітектури УРСР). Висвітлює передовий досвід пром. буд-ва на Україні: нові форми управління буд-вом, досягнення в проектуванні та будівництві нових і реконструкції діючих підприємств, оптимальні об'ємно-планувальні й конструктивні рішення будинків і споруд, проблеми використання ефективних індустріальних конструкцій, прогресивної технології буд. виробн., підвищення якості й надійності споруд і конструкцій, зростання екон. ефективності буд-ва. Збірник пропагує передові методи організації праці, безпечні методи виконання буд. робіт, хід соціалістичного змагання на підприємствах тощо. Випускає його видавництво *«Будівельник»*.

І. С. Чумаков.

ПРОМІ́ЖНИЙ МО́ЗОК — відділ *головного мозку,* що утворює передню (у людини — верхню) частину мозкового стовбура, над якою містяться великі півкулі головного мозку. Структури П. м. відіграють важливу роль у підтримці *гомеостазу,* регуляції вегетативних функцій, діяльності *залоз* внутрішньої секреції, а також *сну, пам'яті, інстинктивної поведінки* тощо.

ПРОМІ́ЖНИЙ О́БМІН — сукупність процесів перетворення речовин з моменту їх надходження в організм до утворення кінцевих продуктів обміну. Складається в основному з внутрішньоклітинних процесів, проте включає і позаклітинні реакції. Окремі внутрішньоклітинні утворення (*мітохондрії, рибосоми, лізосоми*) здійснюють різні реакції П. о., що взаємно доповнюють одна одну. П. о. в різних органах та тканинах має специфічні особливості. Активність процесів П. о. змінюється залежно від умов існування, функціонального стану організму, віку. Регуляція П. о. здійснюється гол. чин. гормонами. Див. також *Метаболізм, Обмін речовин.*

О. С. Мікоша.

ПРОМІ́ЖНІ КУЛЬТУ́РИ — сільськогосподарські рослини, що їх вирощують на даному полі навесні до сівби основної культури або восени після її збирання, а також одночасно з основною культурою. Сіють П. к. для одержання з одної площі двох врожаїв на рік. Розрізняють кілька типів П. к.: р а н н і я р і (салат, шпинат, редиска, морква), що їх сіють весною до сівби основної культури (капусти, помідорів, кабачків тощо, які висівають після збирання врожаю П. к.); о з и м і — висівають після збирання основної культури і збирають урожай до сівби чи садіння осн. культури наступного року, а також П. к. *післяукісних посівів, післяжнивних посівів* та *підпокривних посівів.* Високі врожаї П. к. дають на зрошуваних землях і в р-нах з достатнім зволоженням (особливо в другій половині літа) і тривалим безморозним періодом восени.

В. П. Гудзь.

ПРОМІ́ЖНІ ХАЗЯЇ́ — 1) Тварини, в тілі яких розвиваються личинкові стадії *паразитів.* На відміну від П. х., тварини, в тілі яких паразити досягають статевої зрілості, наз. остаточними хазяями (див. *Паразитизм*). Напр., проміжним хазяїном ціп'яка озброєного (див. *Ціп'яки*) є свиня, остаточним — людина. Розвиток деяких паразитів пов'язаний із зміною двох-трьох і навіть чотирьох хазяїв, які звичайно належать до різних систематичних груп. Так, котяча двоустка (див. *Дигенетичні присисні*) має двох проміжних хазяїв: молюска бітинію і рибу (плітку, в'язя та ін.); її остаточним хазяїном є людина і ссавці, що їдять рибу. 2) Рослини, на яких проходять частину свого розвитку *іржасті гриби* та деякі *сумчасті гриби.* Ці гриби мають кілька форм спороношень, що змінюють одна одну. На П. х. у іржастих грибів звичайно відбувається утворення ецидіальних спороношень, на основному хазяїні — уредо- та теліоспор (телейтоспор).

ПРОМІ́ЛЕ (від лат. pro mille — на тисячу) — тисячна частка величини, позначається ‰; 1‰ = 0,1%. Див. також *Проценти.*

«ПРО́МІНЬ» — книжкове видавництво Держкомвидаву Укр. РСР. Засн. 1954 у Дніпропетровську як Дніпроп. книжково-журнально-газетне видавництво на базі книжкової редакції Дніпроп. облвидаву М-ва культури УРСР. З 1964 наз. «Промінь». Видає суспільно-політ., худож., дит. (сучасну й класичну), виробничо-тех., туристську, краєзнавчу л-ру укр., рос. та ін. мовами народів СРСР, іноз. мовами. Виходять серії «Шкільна бібліотека», «Заграва», «Історія фабрик і заводів».

Значне місце відводиться історико-парт. тематиці, л-рі з досвіду роботи парт., рад., громад. і госп. організацій, пром. підприємств, колгоспів, радгоспів, новобудов. Вид-во обслуговує, крім Дніпропетровської, Запорізьку, Кіровоградську і Черкаську області УРСР.

І. М. Книшев.

«ПРО́МІНЬ» — літературно-громадський журнал. Виходив 1921—23 у Чернівцях. Хоч і не мав послідовно-революц. спрямування, об'єднував передові сусп.-політ. і літ. сили Буковини. Виступав за політ. і культурно-освітні права укр. народу, на захист переслідуваних румун. бурж. владою укр. мови, прогресивної укр. л-ри, закликав до боротьби за возз'єднання Буковини з Рад. Україною, інформував читача про досягнення нар. г-ва і культури в УРСР. У «П.» друкувалися О. Кобилянська, О. Маковей, М. Марфієвич, Остап Вільшина (Ю. Пантелейчук), М. Підгірянка, А. Волощак, Д. Макогон та ін. Журнал передруковував твори рад. письменників П. Тичини, Д. Загула та інших.

М. І. Дубина.

ПРОМІСКУЇТЕ́Т (від лат. promiscuus — змішаний, спільний) — на думку деяких учених, стадія в історії шлюбу, що характеризувалася нічим не обмеженими відносинами між статями; передувала встановленню будь-яких норм *шлюбу* і *сім'ї*.

ПРОМО́ТОР (від лат. promoveo — просуваю) — ділянка *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК); один з регуляторних елементів *оперона*. Складається з 10—20 *нуклеотидів*. Бере участь у процесі зчитування *генетичної інформації*. До П. приєднується т. з. фермент РНК-полімераза, що розплітає подвійну спіраль ДНК.

ПРОМО́ТОРИ, активатори — речовини, самі по собі каталітично неактивні або малоактивні, але додавання яких у невеликій кількості до *каталізатора* підвищує його активність, стійкість або вибірковість. Більшість пром. каталізаторів є промотованими. Так, геміпентоксид ванадію V_2O_5 активується (як каталізатор) у виробн. сірчаної к-ти оксидами алюмінію і калію.

ПРОМПА́РТІЯ, Промислова партія, Союз інженерних організацій — нелегальна контрреволюц. шкідницька організація, що об'єднувала верхівку ворожої щодо Рад. влади старої бурж.-технічної інтелігенції та колишніх власників націоналізованих Рад. владою підприємств. Діяла 1925—30. Члени П., обіймаючи відповідальні посади в ВРНГ, Держплані, Наркомземі тощо (у т. ч. на Україні), намагалися дезорганізувати рад. економіку шляхом шкідництва, створення диспропорцій між окремими галузями нар. г-ва тощо. Кінцева мета П.— повалення диктатури пролетаріату і реставрація капіталізму в СРСР. Не маючи опори навіть у широких колах тех. інтелігенції в країні, керівники П. розраховували на допомогу з-за кордону та контрреволюц. підпільних орг-цій. Слідом за *Шахтинським процесом 1928* протягом 1928—30 було викрито шкідницькі орг-ції в ряді галузей пром-сті і на транспорті. 25.XI—7.XII 1930 у Москві відбувся відкритий судовий процес над керівниками П. Всі вони визнали свою вину. Верховний суд СРСР засудив 5 чол. до розстрілу, 3 — до 10 років ув'язнення. Президія ЦВК СРСР за клопотанням засуджених замінила розстріл 10-річним ув'язненням і зменшила міру покарання ін. засудженим. Процес П. сприяв ізоляції контрреволюц. елементів інтелігенції.

ПРОМУЛЬГА́ЦІЯ (лат. promulgatio — оголошення, обнародування) — офіційне опублікування *закону* або ін. акта найвищого органу держ. влади.

ПРОНЕ́ФРОС (від грец. *πρό* — перед і *νεφρός* — нирка), передня нирка, головна нирка — орган виділення у *зародків* нижчих хребетних; у вищих хребетних і людини П. закладається, але не функціонує. В процесі розвитку зародка замінюється *мезонефросом*. П. у більшості тварин являє собою систему покручених канальців. Один з кінців канальців відкривається у *вторинну порожнину тіла* (целом) лійкою (нефростомом), інші, зливаючись, утворюють протоку П., яка росте назад і переходить у т. з. вольфів канал, що впадає в *клоаку*.

ПРОНИ́КНІСТЬ БІОЛОГІ́ЧНИХ МЕМБРА́Н — здатність *мембран біологічних* пропускати в клітину або з неї молекули різних речовин і іони. Має велике значення в багатьох процесах життєдіяльності клітини, зокрема в підтриманні *гомеостазу*, *осморегуляції*, в проведенні *імпульсу нервового* тощо. Серед механізмів П. б. м. розрізняють просту дифузію, опосередковане перенесення речовин за допомогою специфічних переносників, перенесення через спеціалізовані структури мембрани (іонні канали), *піноцитоз*.

Шляхом простої дифузії через мембрану проходять деякі гідрофільні (розчинні у воді) речовини, молекули яких мають відносно невеликі розміри (вважають, що вони проходять крізь пори, заповнені водою); речовини, розчинні у *ліпідах*, напр. ряд органічних сполук, деякі лікарські препарати тощо. Такі життєво важливі для клітини речовини, як *моносахариди*, *амінокислоти*, практично не проникають у клітину шляхом простої дифузії. Вони транспортуються за допомогою опосередкованого перенесення специфічними мембранними переносниками. Вважають, що такими переносниками є переважно *білки* мембрани. Розрізняють пасивне (полегшена дифузія) і активне (активний транспорт) опосередковане перенесення (див. *Мембранний транспорт*). Важливими критеріями опосередкованого перенесення є: 1) зростання його швидкості зі збільшенням концентрації тільки до певної граничної величини, тобто виникнення стану насичення; 2) специфічність по відношенню до речовини, яка переноситься, завдяки тому, що системи опосередкованого перенесення містять у собі центри зв'язування субстрату (речовин, що транспортується), які нагадують за своєю специфічністю активні центри молекул *ферментів*; 3) конкурентне пригнічення перенесення речовинами, близькими за структурою до субстрату, або агентами, що блокують чи змінюють специфічні функціональні групи білків (неконкурентне пригнічення). Іони проникають через мембрани крізь спец. утвори (іонні канали), які мають вибіркову проникність і відіграють важливу роль у механізмах клітинного збудження (див. *Іонна теорія збудження*). Такі великі молекули, як білки і *нуклеїнові кислоти*, можуть проходити в деякі клітини шляхом піноцитозу. П. б. м. може змінюватися під впливом *гормонів*, деяких біологічно активних речовин тощо. Для вивчення механізмів П. б. м. для іонів використовують моделі — штучні фосфоліпідні мембрани; застосовують електрохімічні, фізичні, хімічні та ін. методи.

Літ.: Трошин А. С. Проблема клеточной проницаемости. М.—Л., 1956; Иост Х. Физиология клетки. Пер. с англ. М., 1975; Котык А., Яначек К. Мембранный транспорт. Пер. с англ. М., 1980.

І. С. Магура.

ПРОНО́С, діарея — розлад функції кишечника, проявляється у тому, що виникають часті рідкі випорожнення. Причиною П. здебільшого є запальні процеси в тонкому кишечнику (ентерит) або товстому кишечнику (*коліт*). П. можуть виникати також внаслідок порушення функції шлунка (*ахілія*), підшлункової залози (*панкреатит*), розладів нервової регуляції, при авітамінозах і хронічних *отруєннях* різними *отрутами*. До П. спричиняються деякі гострі інфекційні захворювання (*дизентерія*, *холера*, *черевний тиф*), рідше — хронічні (*туберкульоз* та ін.). П. іноді виникає при сильних емоціях (страх, радість). Факторами, що зумовлюють П., є підвищення виділення кишкового соку, рідкого запального випоту, порушення рухової функції кишок (посилена перистальтика), порушення процесів всмоктування в кишечнику. Консистенція випорожнень при П. може бути різною — водянистою, кашкоподібною, у вигляді слизоподібної маси, з домішками крові або без них. Лікування: залежно від причини проносу.

ПРОНО́СНІ ЗА́СОБИ — група лікарських речовин, які, посилюючи *перистальтику* кишечника, прискорюють його спорожнення. До П. з. відносять неорганічні речовини (напр., глауберова та штучна карловарська солі, сульфат магнію та ін.), органічні олії (вазе-

лінова, рицинова тощо), частини рослин (ревінь. жостір, олександрійський лист та ін.). Механізм дії П. з. різний: подразнення хеморецепторів (див. *Хеморецепція*) слизової оболонки кишечника (фенолфталеїн, ревінь), мех. полегшення просування вмісту по кишечнику (олії), утруднення всисання води в кишечнику (неорганічні солі). П. з. застосовують при запорах, для видалення з кишечника отруйних речовин та ін. Протипоказання: запальні процеси у кишечнику, вагітність тощо.

ПРОНУ́КЛЕУС (від лат. pro — перед і nucleus — ядро) — гаплоїдне (див. *Гаплоїд*) ядро статевої клітини — *гамети* (спермія — чоловічий, або сім'яний, П.; яйцеклітини — жіночий П.) в процесі *запліднення* до утворення диплоїдного (див. *Диплоїд*) ядра *зиготи* — синкаріону, в якому набори *хромосом* обох П. підсумовуються.

ПРОПАГА́НДА (від лат. propaganda — те, що підлягає розповсюдженню) — особливий вид соціальної діяльності, осн. функцією якого є поширення політ., філософських, наук., художніх та ін. ідей і поглядів з метою укорінення їх у сусп. свідомість і активізації відповідної їм масової практичної діяльності. Як процес, П. складається з таких взаємодіючих елементів: суб'єкт (соціальна група, інтереси якої відображає П.), зміст, форми і методи, засоби і канали П. (*засоби масової інформації і пропаганди*, система *партійної освіти*, лекційна П. тощо), об'єкт (аудиторія чи соціальні спільності, яким адресована П.). Вирішальними для розуміння процесу П. є соціальні *інтереси* її суб'єкта, співвідношення їх з інтересами суспільства в цілому й окремих груп, до яких звернуто П. Це визначає зміст П., справляє істотний вплив на вибір її форм, методів і засобів.

П. належить до явищ надбудовного порядку (див. *Базис і надбудова*). Як і вся ідеологічна надбудова, вона підпорядковується матеріальним екон. відносинам. У вужчому розумінні П. означає один з її видів — політ. або ідеологічну П. Ядром П. є певна класова *ідеологія*. Залежно від її характеру сучас. П. поділяється на діаметрально протилежні бурж. і комуністичну П. Бурж. П. використовується пануючим класом, щоб видати свій груповий інтерес за загальний, для маніпулювання свідомістю мас. Вона намагається відвернути трудящих країн капіталу від боротьби за свої інтереси і права, від соціалізму. Бурж. антикомуністична П. веде шалений наступ на соціалістичні країни, прагне з допомогою найвитонченіших методів і сучас. тех. засобів очорнити соціалізм, реабілітувати імперіалізм. Бурж. П. протистоїть комуністична П., підвалини якої заклали К. Маркс і Ф. Енгельс. Дальшого розвитку теорія комуністичної П. набула в працях В. І. Леніна. Найповніше її викладено в його працях «*Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?*», «Наша програма», «*Що робити?*», «Про ставлення робітничої партії до релігії», «*Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі*» та ін. КПРС будує свою пропагандистську діяльність на основі марксистсько-ленінського вчення. В рішеннях з'їздів партії і пленумів ЦК КПРС узагальнено великий досвід П., визначено її стратегічний напрям, розкрито її особливості на різних істор. етапах. Важливим політ. і теор. документом є постанова ЦК КПРС від 26.IV 1979 «Про поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», в якій сформульовано завдання П. на сучас. етапі комуністичного будівництва. Комуністична П.— вид духовної діяльності, в ході якої здійснюється розповсюдження, впровадження і засвоєння наук. знань. Її характер визначається природою та інтересами робітн. класу, які стали інтересами всього рад. суспільства й відображені в марксистсько-ленінській ідеології й політиці партії. Одним з осн. завдань комуністич. П. є формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду. Вона несе в маси теорію *марксизму-ленінізму*, озброює їх знанням об'єктивних законів розвитку природи і суспільства, глибоким розумінням осн. цілей і напрямів внутр. і зовн. політики КПРС і Рад. д-ви й на цій основі формує тверді комуністичні переконання, підвищує творчу активність мас. Осн. принципами комуністичної П., як складової частини *ідеологічної роботи КПРС*, є: *партійність*, науковість, єдність теорії і практики, зв'язок з життям, систематичність, послідовність і безперервність, оперативність, наступальність, аргументованість і дохідливість, диференційований підхід до мас. Провідні функції комуністичної П.— освітня, виховна, організаторська. В них акумулюються принципово важливі риси П.: її соціальна сутність, сусп. призначення, об'єктивна спрямованість. У функціях П. відображається зв'язок її з суспільством, його потребами, інтересами і цілями. Вони виступають ланкою, яка поєднує теорію з практикою, специфічним засобом матеріалізації ідей і поглядів. Відмітною рисою комуністичної П. розвинутого соціалізму є глибоко демократичні принципи її організації й функціонування.

Кожний соціальний інститут політ. системи суспільства (партія, д-ва, профспілки, комсомол тощо) і його осн. ланки мають свої засоби і канали П., через які здійснюють виховний вплив та інформування мас, а маси (члени орг-цій), у свою чергу, впливають на їхню роботу. Ідейне й орг. керівництво всією системою П. здійснює партія. Ідейно-теор. діяльність КПРС, її ЦК, інститутів і установ, якими керує партія, по розвитку марксистсько-ленінської науки й комуністичної ідеології в цілому, наук. узагальненню досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва, визначенню поточних завдань внутр. і зовн. політики виступає основою і змістом П. В сучас. умовах разом із зростанням соціальної ролі П. ускладнюється й процес керівництва нею, який є частиною заг. проблеми наук. управління суспільством. Наук. керівництво П. потребує комплексного підходу до неї, що враховує багатоплановість її внутр. структури, зв'язків і відносин з ін. ланками ідеологічної роботи. В заг. вигляді він здійснюється по двох напрямах: а) вироблення на кожному етапі діяльності стратегічних цілей пропагандист. діяльності у внутріполіт. і зовнішньополіт. аспектах; б) створення відповідної системи ідейно-виховної роботи, спроможної реалізувати поставлені цілі. Перше виходить з осн. програмних настанов партії, друге зводиться до матеріального та орг. забезпечення їх. В умовах розвинутого соціалізму для комуністичної П. складаються надзвичайно сприятливі умови. Величезні успіхи реального соціалізму в матеріальному виробництві, у розвитку всіх сторін суспільних відносин, духовного життя самої людини демонструють правильність марксистсько-ленінської теорії, надають П. велику силу впливу на свідомість людей. В ідеологічній роботі КПРС, як процесі поширення ідей *наукового комунізму* в масах, виділяють два осн. види діяльності: П. і *агітація*. Їх специфіка полягає насамперед у змісті, цілях і характері. Якщо основу П. становлять теорія марксизму-ленінізму й політ. стратегія партії, то осн. зміст агітації — поточна політика, соціально-екон. проблеми, події й факти місц. життя. П. допомагає з'ясувати заг., перспективні цілі комуністичного будівництва, охопити розвиток суспільства в цілому. Агітація забезпечує розв'язання найближчих тактичних завдань партії й народу. Комуністична П. не може успішно функціонувати і розвиватися без постійно організованого зворотного зв'язку, тобто вивчення духовних потреб, інтересів, *громадської думки*, настроїв мас та змін цих факторів під впливом об'єктивних умов і дійової П. Зворотний зв'язок у системі комуністичної П. виконує важливу роль у процесі дальшого підвищення участі трудящих в управлінні соціалістичним суспільством. Вона покликана озброювати комуністів, трудящих знанням внутр. і зовн. політики КПРС, допомагати розбиратися в сьогоденні й бачити майбутнє, свідомою творчою працею наближати його, виховувати у мас непримиренність до бурж. ідеології, прагнення жити, працювати і боротися по-ленінському, по-комуністичному. Ступінь реалізації цієї мети виступає спільним критерієм ефективності комуністичної П., а її заг. показником є рівень свідомості мас. Відзначивши важливість парт. П. для роз'яснення політики партії, для боротьби проти пропагандист. засобів класового ворога, XXVI з'їзд КПРС підкреслив, що П. не повинна обходити гострі теми, боятися підіймати т. з. гострі питання, оскільки партія готова відповісти на будь-які питання, що виникають у радянських людей.

Літ.: Ленин В. И. О пропаганде и агитации. М., 1978; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали

XXVI з'їзду Компартії України. К., 1981; Научные основы коммунистической пропаганды. М., 1975; Основы коммунистической пропаганды. М., 1978. *В. А. Балашова.*

ПРОПАГА́НДА ВИРОБНИ́ЧО-ТЕХНІ́ЧНА — в СРСР комплекс організаційно-методичних заходів, спрямованих на поширення та впровадження у виробництво досягнень науково-тех. прогресу та передового виробничого досвіду. П. в.-т. має сприяти впровадженню в нар. г-во нової техніки, прогресивної технології, раціональної організації виробн. та праці, розв'язанню завдань інтеграції науки з виробн., підвищенню продуктивності праці, ефективності сусп. виробн., якості, надійності й довговічності продукції, підвищенню виробничо-тех. знань, культур.-тех. рівня трудящих, поліпшенню умов їхньої праці. П. в.-т.— одна з функцій госп. органів, які здійснюють її за допомогою громад. орг-цій і культур.-осв. закладів. Провідну роль у її проведенні відіграють парт. та профспілкові орг-ції. Для П. в.-т. використовують різні форми й методи усної, друкованої, наочно-ілюстративної, кіно-, радіо- й телепропаганди. Активну П. в.-т. проводять виробничо-тех. кабінети, центр. і респ. ін-ти тех. інформації, т-во «Знання». Комплексне використання всіх форм П. в.-т. підвищує її ефективність.

Р. А. Сліпоморий.

ПРОПАГА́НДА ВІЙНИ́ — за рад. правом один з *державних злочинів*. Ст. 28 Конституції СРСР проголошує, що в СРСР пропаганда війни забороняється. Ще 1947 на 2-й сесії Генеральної Асамблеї ООН рад. делегація закликала засудити паліїв війни. Під тиском прогресивних сил світу *Генеральна Асамблея ООН* в резолюції від 27.X 1947 засудила підмову до нової війни. Згідно з рекомендацією 2-го Всесвітнього конгресу прихильників миру Верховна Рада СРСР 12.III 1951 прийняла *Закон про захист миру*, який проголосив П. в. найтяжчим злочином. Відповідно до нього і закону «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» 1958 (в УРСР — ст. 63 КК УРСР) П. в. в будь-якій формі карається позбавленням волі на строк від 3 до 8 років і засланням на строк від 2 до 5 років чи без такого. Практика не знає випадків притягнення до відповідальності за такі дії, оскільки для них в СРСР немає соціальних умов, але наявність такого Закону свідчить про постійне піклування Комуністичної партії і Рад. уряду про мир у всьому світі. *М. Л. Наклович.*

«ПРОПАГАНДИ́СТ» — щомісячний журнал агітпропу ЦК КП(б)У та Харків. окружного к-ту партії. Видавався з грудня 1925 по вересень 1927 в Харкові рос. мовою. Журнал широко висвітлював парт. життя, питання соціалістичного будівництва, пропагував кращі форми і методи політ. агітації. На сторінках журналу друкувалися теор. статті, бібліографічні матеріали, давалися консультації. В жовтні 1927 «П.» об'єднано з журн. «*Агітатор*».

«ПРОПАГАНДИ́СТ І АГІТА́ТОР» — щомісячний журнал ЦК КП(б)У. Виходив 1944 — 46 в Києві. В 1944 (№ 1—11) мав назву «Агітатор». З січня 1945 за рішенням ЦК КП(б)У реорганізований у журнал «П. і а.». Висвітлював парт. життя, питання соціалістичного будівництва, пропагував кращі форми і методи політ. агітації тощо. В листопаді 1946 на базі «П. і а.» і журн. «*Партробітник України*» створено журн. «*Партійне життя*».

ПРОПА́Н, $CH_3 — CH_2 — CH_3$ — *насичений вуглеводень*; безбарвний горючий газ без запаху; $t_{пл}$ — 187,7° С; $t_{кип}$ — 42,1° С; $t_{займання}$ — 465° С; вибухонебезпечні об'ємні концентрації в суміші з повітрям 2,1—9,5%. Міститься в природному й попутних нафтових газах (див. *Гази природні горючі*), утворюється при *крекінгу* нафтопродуктів тощо. Застосовують для одержання *нітрометану, пропілену*, в суміші з бутаном — як побутовий газ тощо.

ПРОПЕ́ЛЕР (англ. propeller, від лат. propello — підганяю, штовхаю вперед) — те саме, що й *повітряний гвинт*.

ПРОПЕ́РЦІЙ Секст (Sextus Propertius; бл. 50 до н. е., Асізія, тепер Ассізі — бл. 15 до н. е., Рим) — рим. поет. Належав до літ. гуртка Г. Ц. *Мецената*. Автор 92 елегій, об'єднаних у 4 книги. Осн. тема елегій — нещасливе кохання поета до Кінтії (Цінтії).

Тв.: Укр. перекл.— [Елегії]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968:[Поезії]. «Іноземна філологія»,1975, в. 40; Рос. перекл.— [Елегії]. В кн.: Валерий Катулл.— Альбий Тибулл.— Секст Проперций. М., 1963. *А. О. Білецький.*

ПРОПІЛЕ́Ї (грец. προπύλαιον — переддвер'я, вхід перед брамою) — парадний, архітектурно оформлений портиками і колонадами проїзд, вхід у місто, до архітектурного ансамблю. Відомі П. на *Акрополі* в Афінах (437—432 до н. е., арх. Мнесікл), біля *Смольного* в Ленінграді (1923—24, арх. В. Щуко та В. Гельфрейх), гол. вхід на ВДНГ УРСР у Києві (1956, арх. І. Мезенцев, В. Кунцевич) та ін.

Пропілеї на Акрополі в Афінах. Реконструкція.

ПРОПІЛЕ́Н, пропен — *ненасичений вуглеводень* $CH_2=CH—CH_3$; безбарвний горючий газ із слабким запахом; $t_{кип}$ — 47,7° С; $t_{займання}$— 455° С; границі вибухонебезпечних об'ємних концентрацій у суміші з повітрям 2,0—11,1%. Характеризується високою реакційною здатністю. У пром-сті П. одержують *піролізом* нафтових фракцій і каталітичним дегідруванням *пропану*. Застосовують для одержання *поліпропілену, гліцерину, акрилонітрилу* та ін. видів хім. сировини, моторних палив.

ПРОПІ́ЛОВИЙ СПИРТ, пропанол-1, етилкарбінол — одноатомний *спирт* $CH_3—CH_2—CH_2OH$; безбарвна рідина з характерним спиртовим запахом; $t_{кип}$ 97,2° С; змішується з водою, спиртом, ефіром, бензолом. Входить до складу *сивушного масла*, звідки його і виділяють. Добувають П. с. і синтетично. Використовують як розчинник, сировину для виробн. пропіонового альдегіду і фармацевтичних препаратів.

ПРО́ПОВІДЬ, казання — 1) Промова релігійно-повчального змісту, що проголошувалась у церкві при відправі. 2) Церковний літ.-ораторський жанр урочистого або повчального характеру. У давній укр. л-рі термінові «проповідь» відповідали «слово», «повчання». У 17 ст. жанр П. розробляли Лазар *Баранович*, Іоаннікій *Галятовський*, Антоній *Радивиловський* та ін.

ПРОПО́ЛІС (грец. πρόπολις, букв. — передмістя), бджоляний клей — смолиста клейка речовина темно-зеленого або буро-зеленого кольору з специфічним приємним запахом, що виробляється бджолами і використовується ними в основному для заліплювання щілин у вулику та обмазування його стінок. П. розчинюється в гарячому метиловому, 70%-ному етиловому, нашатирному спиртах, петролейному ефірі, оцтовій кислоті; розчинність П. у воді низька. Має протимікробну дію. При зберіганні утворює тверду масу темно-коричневого кольору. До складу П. входять смолисті речовини (50—55%), віск (бл. 30%), ефірні олії та бальзамічні речовини (8—10%), а також у незначній кількості пилок та сторонні домішки. Зберігають у вигляді грудочок (150—200 г), загорнутих у пергаментний папір, у закритій посудині у темному прохолодному місці. П. застосовується в медицині та ветеринарії у вигляді виготовлених прополісних мазей, спиртового та водно-спиртового розчинів, екстрактів, емульсій, а також в лакофарбовій пром-сті для виробництва цінних лаків.

П. О. Кравчук.

ПРОПО́ЛЮВАННЯ — видалення бур'янів з посівів і посадок с.-г. і лісових культур, один з осн. агротех. заходів по догляду за посівами і посадками культурних рослин. Залежно від способу знищення бур'янів буває механічне П.— провадять за допомогою *культиваторів* (див. також *Культивація, Міжрядний обробіток ґрунту*), а також *борін* (див. *Боронування*); хімічне П., коли бур'яни знищують за допомогою *гербіцидів*; П. вручну застосовують на *насінних посівах*, де, крім бур'янів, виполюють також культурні рослини ін. видів (видове П.) і сортів (сортове П.). Провадять П. в найраніші фази розвитку бур'янів. Запізнення з П. призводить до швидкого розвитку бур'янів, які пригнічують культурні рослини, що різко знижує врожай.

ПРОПО́РЦІЇ в пластичних мистецтвах — співвідношення розмірів елементів худож. твору, а також окремих елементів і всього твору в цілому. Важливе значення має при зображенні людського тіла, обличчя та в *дизайні*. В архітектурі — гармонійне

співвідношення в будівлі частин і цілого, що допомагає сприйняттю єдності її просторової форми. В давні часи системи П. визначалися характером буд. виробництва, засобами вимірювання, властивостями матеріалів та рівнем матем. знань. У процесі буд-ва, розраховуючи обриси майбутньої споруди на землі без масштабних креслеників й визначаючи розміри окремих деталей, вироблялися певні прийоми узгодження розмірів — принципи формотворення. Пропорційність частин досягалася геом. побудовою або нескладними обчисленнями. Відомі прийоми модульних співвідношень (див. *Модуль* в архітектурі та будівництві), геом. подібності, вписаних квадратів, триангуляції, *золотого перерізу* та ін. Як спосіб одержання тех. та худож. оптимальних співвідношень архітектурної структури П. зберігають своє значення і в наш час. Сучас. теорія П. доповнюється модулором *Ле Корбюзьє* (система гармонійно пов'язаних величин, основаних на пропорціях людського тіла), універсальними й двомодульними системами, а також впровадженням стандартизації розмірів і параметрів сучас. будівель.

О. О. Тіц.

ПРОПО́РЦІЇ СУСПІ́ЛЬНОГО ВИРОБНИ́ЦТВА — співвідношення, розмірності між обсягами виробництва *споживних вартостей* різних галузей *народного господарства,* окремими частинами *сукупного суспільного продукту* в процесі *відтворення*. В основі руху сусп. виробн. і встановлення пропорцій лежить певний рівень розвитку *продуктивних сил*, сусп. потреб. Характер формування П. с. в. визначається метою виробн., системою *економічних законів*.

За умов приватнокапіталістичної власності на засоби виробництва пропорції встановлюються відносно тимчасово, лише в результаті *економічних криз*, як середня величина з ряду постійних коливань, порушень, диспропорцій. Держ.-монополістичне регулювання, яке здійснюється у формах і масштабах, що відповідають інтересам монополістичного капіталу, неспроможне приборкати стихійні сили формування пропорцій (див. *Анархія виробництва*). За соціалізму відбулися корінні зміни в характері П. с. в. Вони формуються і підтримуються в результаті усвідомленої діяльності соціалістичного суспільства, постійно вдосконалюються під впливом всієї системи екон. законів, регулюються нар.-госп. планом в інтересах задоволення дедалі зростаючих потреб трудящих і дальшого поступального розвитку виробн. (див. *Планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон*). П. с. в. включають пропорції загальноекон., міжгалузеві, внутрішньогалузеві, територіальні, внутрішньовиробничі; виступають в єдності матеріально-речової і вартісної форм. До загальноекономічних пропорцій належать певні кількісні співвідношення, розмірності між сферою матеріального виробн. і *невиробничою сферою*, між І і ІІ підрозділами сусп. виробництва, між *фондом заміщення* матеріальних витрат і *національним доходом* у сукупному суспільному продукті, *фондом споживання* і *фондом нагромадження* у нац. доході. Міжгалузеві пропорції виражають співвідношення між взаємозв'язаними різними галузями виробн. (напр., вугільною і металург. пром-стю, чорною металургією і машинобудуванням, електроенергетич. і хім. пром-стю, рослинництвом і тваринництвом у с. г.). Внутрішньогалузеві пропорції включають співвідношення між різними елементами всередині галузі (напр., у чорній металургії — між виробн. чавуну, сталі й прокату; у машинобудуванні — між енергетичним, важким, атомним, хім., с.-г., верстатобудуванням, приладобудуванням; у с. г.— між м'ясним і мол. тваринництвом). Територіальні, регіональні пропорції характеризують поділ сусп. праці у просторі і спеціалізацію окремих районів (співвідношення між екон. районами, тер.-виробничими комплексами, союзними республіками — див. *Територіальний поділ праці*). Внутрішньовиробничі пропорції виражають співвідношення, розмірності між різними необхідними частинами відтворюваного процесу (між різними стадіями обробки сировини і матеріалів, створення і складання готових виробів) на окремому підприємстві. Визначальну роль у дальшому вдосконаленні пропорцій соціалістич. відтворення відіграє випереджаючий розвиток базових галузей індустрії — електроенергетики, металургії, хімії, машинобудування, паливної промсті, а також забезпечення сталого зростання с. г. як осн. сировинної бази галузей пром-сті, які виробляють предмети споживання. Вдосконалення П. с. в. в розвитку *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* забезпечується наук. поєднанням комплексного і пропорційного розвитку г-ва союзних республік з використанням переваг загальносоюзного *поділу праці*.

М. М. Діденко.

ПРОПОРЦІ́ЙНА СИСТЕ́МА у виборчому праві — одна з *виборчих систем*, яка будується на принципі додержання пропорцій між кількістю депутатських місць, що надаються окремим політ. партіям, та числом голосів, зібраних ними на виборах. Існує в ряді капіталістичних д-в Зх. Європи, окремих країнах Латинської Америки та деяких ін. За П. с. вибори проводяться здебільшого по багатомандатних *виборчих округах*, кожному з яких надається кілька місць у парламенті (мандатів), а на голосування кожна партія висуває окремий список кандидатів. Підрахунок голосів і розподіл мандатів проводяться, як правило, в два етапи: спочатку між парт. списками, згодом — між кандидатами даного парт. списку. П. с. в умовах капіталізму є демократичнішою, ніж *мажоритарна система* виборів. П. с. встановлюється, як правило, під тиском демократичних сил. Правлячі кола намагаються обмежити її демократичний зміст тим, що не допускають до розподілу мандатів партії, які не набрали встановленої кількості голосів, дозволяють об'єднання кількох парт. списків в один, а також голосування одночасно за кількома парт. списками тощо.

П. Ф. Мартиненко.

ПРОПОРЦІ́ЙНИЙ ПО́ДІЛ — поділ величини на частини, прямо пропорційні (див. *Пропорційність* у математиці) заданим числам.

ПРОПОРЦІ́ЙНИЙ ЦИ́РКУЛЬ — інструмент для зміни відрізків у деякому *відношенні*, а також для поділу відрізків на рівні частини. Складається з двох пластинок (aB і bA) із загостреними кінцями, з'єднаних рухомим шарніром C (мал.). При закріпленому шарнірі відношення $ab : AB$ залишається незмінним (рівним $aC : CB$) для будь-яких розхилів П. ц. Змінюючи положення шарніра, міняють відношення довжин ніжок і, отже, відношення віддалей між їхніми кінцями. П. ц. використовують при різних видах креслярських робіт.

Пропорційний циркуль.

ПРОПОРЦІ́ЙНІСТЬ у математиці — найпростіший вид функціональної залежності (див. *Функція* в математиці). Розрізняють пряму і обернену П. Змінні величини x і y наз. прямо пропорційними, якщо при збільшенні (зменшенні) однієї з них у кілька разів друга також збільшується (зменшується) у стільки ж разів. Аналітично пряма П. виражається формулою $y = kx$, де k — т. з. коефіцієнт П., графічно — прямою, що проходить через початок координат (див. *Лінійна функція*). Про обернену П. див. *Обернено пропорційні величини*. Пропорційна залежність зустрічається дуже часто. Напр., шлях, пройдений тілом при рівномірному русі, прямо пропорційний часові руху; величина струму, який проходить через провідник від певного джерела струму, обернено пропорційна опорові провідника тощо.

ПРОПО́РЦІЯ (лат. proportio — співвідношення, співрозмірність) у математиці — рівність двох відношень $a : b = c : d$. Величини a і d наз. крайніми, а b і c — середніми членами П. Добуток серед. членів П. повинен дорівнювати добуткові крайніх. Цю властивість (осн. властивість П.) використовують для перевірки правильності П. і для знаходження будь-якого її члена, коли відома решта (напр. $d = bc/a$).

ПРОПРІОРЕЦЕ́ПТОРИ, пропріоцептори (від лат. proprius — власний, особливий і *рецептори*) — чутливі нервові закінчення з групи *механорецепторів*; розташовані в скелетних м'язах, сухожилках, зв'язках; дають інформацію про положення різних частин тіла відносно одна одної. До П. відносять також м'язові веретена (скелетних м'язів, сухожилків), що складаються з 2—12 інтрафузальних м'язових волокон (іннервуються т. з. гамма-мотонейронами); тільця Гольджі, що знаходяться в м'язових сухожилках; тільця Пачіні (зв'язок, сухожилків, фасцій). Подразниками П. є скорочення і

Б. І. Пророков.

розтягування або напруження і розслаблення м'язів.

ПРОРА́Н — 1) Вільна, не перекрита гідротехнічними спорудами частина річища, через яку пропускають воду при будівництві *гідровузла*. Закриттям П. завершується повне перекриття річища. 2) Отвір, що утворився при прориві водяним потоком напірної гідротех. споруди, зведеної з місцевих матеріалів (напр., *земляної греблі, дамби*). 3) Вузька протока у косі, мілині, дельті річки або випрямлена річкова ділянка, що утворилася при прориві звивини річки у повінь.

ПРОРЕ́КТОР (від лат. pro — замість і *ректор*) — заступник ректора вузу по навчальній, наук., або адм.-госп. роботі, по вечірній і заочній освіті тощо.

ПРОРИ́В — важливий етап наступу, що полягає в зламі підготовленої оборони і знищенні осн. угруповань противника на певній ділянці фронту вогнем артилерії, ударами авіації та іншими засобами ураження, атакою танків і мотострілецьких військ з наступним розвитком дій у глибину та в бік флангів. П. може мати тактичне і оперативне значення. Після 2-ї світової війни засоби П. розробляються, враховуючи можливе застосування ядерної зброї.

Літ.: Сидоренко А. А. Наступление. М., 1970.

ПРОРИВА́ННЯ — див. *Проріджування сходів*.

ПРОРІ́ДЖУВАННЯ СХО́ДІВ — видалення з посівів зайвих рослин, щоб створити кращі умови розвитку і росту для тих рослин, що залишилися; агротехнічний прийом, що його застосовують при вирощуванні багатьох просапних культур з метою формування оптимальної густоти насаджень. П. с. провадять у ранній період розвитку і росту рослин (напр., цукр. буряків — у фазі «вилочки» й першої пари справжніх листочків, кукурудзи — при 3—4 листочках, соняшнику — при 2 справжніх листочках). Невчасне П. с. і навіть незначне запізнення з ним призводять до зниження врожаю. Проводять П. с. впоперек рядків за допомогою культиваторів (див. *Букетування*), а вподовж — *проріджувачами сходів цукрових буряків*. П. с. вручну наз. прориванням сходів.

ПРОРІ́ДЖУВАЧ СХО́ДІВ ЦУКРО́ВИХ БУРЯКІ́В — машина для формування густоти насаджень цукрових буряків. В СРСР промисловість випускає П. двох типів. П. 12-рядний УСМП-5,4К — для проріджування сходів цукрових буряків уздовж рядків і подальшого догляду за посівами. Основні вузли його: однобрусова рама, проріджувальні робочі органи (фрези), опорно-приводні колеса. Фрези вирізають зайві рослини на потрібну відстань. Агрегатують з тракторами «Беларусь», ЮМЗ—6Л і Т—70С за допомогою автозчіпного пристрою. За один прохід проріджує 12 рядків. Продуктивність 3,5 га за годину. П. електронний, 6-рядний ПСА-2,7 (мал.) — для механізованого формування густоти цукр. буряків, посіяних пунктирним способом (див. *Пунктирна сівба*) малими нормами з застосуванням *гербіцидів*. Осн. вузли: рама з автозчепом і опорно-ходовими колесами, кардан для приведення в дію масляного насоса гідравлічної системи, три спарені проріджувальні секції, гідравлічна та електронна система керування і контролю. Довжину букета змінюють за допомогою ножів, а крок проріджування — електронного слідкуючого механізму. Працює за принципом контактного

Проріджувач сходів цукрових буряків ПСА-2,7.

визначення рослин. Агрегатують з трактором МТЗ-80/82. Продуктивність 1,4 га за годину. Випускає П. ПСА-2,7 Тернопільський комбайновий завод у співдружності СРСР і НРБ. Див. також *Широкорядна сівба*.

С. О. Карпенко.

ПРОРО́КИ біблійні — в Старод. Палестині проповідники *іудаїзму*, які в стані екстазу «провіщали» майбутнє від імені бога. Проповіді П., хоч і викривали багатіїв і світських володарів, об'єктивно сприяли зміцненню царської влади, оскільки П. виступали проти збройної боротьби нар. мас і закликали чекати рятунку від месії. Міфи про П. запозичили з іудаїзму *християнство* й *іслам*. Ідеї П. справили вплив на християнську л-ру, їх використовували певною мірою середньовічні *єресі*, ідеологи сел. війн, соціалісти-утопісти.

ПРОРО́КОВ Борис Іванович [26. IV (9.V) 1911, Іваново-Вознесенськ, тепер Іваново — 19.IX 1972, Москва] — рос. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1971), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1945. В 1929—31 навчався у ВХУТЕІНі в Москві у Д. *Моора*. Працював у газ. «Комсомольская правда», журналах «Смена» и «Крокодил». Учасник Великої Вітчизн. війни, працював у фронтовій пресі. Твори: серії — «Ось вона, Америка!» (1948—49), «За мир» (1950), «Маяковський про Америку» (1951—54), «Це не повинно повторитися!» (1958—59); «Боротьба» (1969—70). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1952. Ленінська премія, 1961.

Тв.: О времени и о себе. М., 1979

Літ.: Кислякова И. В. Борис Пророков. М., 1967.

ПРОСАПНІ́ КУЛЬТУ́РИ — сільськогосподарські рослини, для нормального розвитку і росту яких необхідні більша *площа живлення рослин*, ніж для культур звичайного рядкового і вузькорядного посіву, та *міжрядний обробіток ґрунту*. До П. к., що їх вирощують на Україні, належать цукрові буряки, кукурудза, соняшник, картопля, рицина, гречка, тютюн, кормові буряки, переважна більшість овочевих культур та ін. Багато П. к. сіють пунктирним способом з широкими міжряддями (див. *Пунктирна сівба*), деякі — висаджують *розсадою*. Догляд за П. к.— це боротьба з бур'янами за допомогою *гербіцидів*, шляхом до- і післясходового *боронування, культивації* міжрядь, а також боротьба з шкідниками та хворобами с.-г. культур, *підживлення рослин* тощо. Наявність П. к. у *сівозміні* підвищує її ефективність та культуру землеробства.

І. С. Руденко.

Б. І. Пророков. Мати. З серії «Це не повинно повторитися!». 1958—59. Акварель, туш. ДРМ у Ленінграді.

«ПРОСВЕЩЕ́НИЕ» — більшовицький легальний щомісячний громадсько-політ. і літературно-теор. журнал. Видавався в Петербурзі з грудня 1911. Створений за ініціативою В. І. Леніна замість закритого царським урядом журн. «*Мысль*». Вийшло 27 номерів. Керівництво журн. здійснювала закорд. редколегія на чолі з В. І. Леніним, а практичну роботу — ред. колегія в Росії. До складу редколегій в різні часи входили В. В. *Воровський*, Н. К. *Крупська*, А. І. *Єлізарова-Ульянова*, М. С. *Ольмінський*, М. О. *Скрипник* та ін. В 1913 белетристичним відділом керував О. М. Горький. У «П». опубліковано 28 статей і заміток В. І. Леніна. В червні 1914 царський уряд закрив журнал. Восени 1917 видання «П.» було відновлено, видано один (подвійний) номер, у якому було надруковано праці В. І. Леніна «Чи вдержать більшовики державну владу?» і «До перегляду партійної програми». В журналі друкували матеріали про екон. становище в країні, зокрема в Донбасі, про революц. боротьбу робітн. класу Росії проти царизму. Журнал відіграв значну роль у викритті *ліквідаторства, одзовістів*, троцькістів і бурж. націоналістів, у пропаганді більшовицьких ідей.

«ПРОСВІ́ТА» — культурно-освітня громадська організація на Україні, що існувала з 2-ї пол. 19 — до кінця 30-х рр. 20 ст. Заснована в грудні 1868 у Львові «*народовцями*» (А. *Вахнянином*, О. *Партицьким* та ін.) з метою поширення освіти серед народу. За статутом Львівська «П.» засновувала в містах і містечках філії, а в селах — читальні й бібліотеки. Філії «П.» були в Бережанах, Дрогобичі, Коломиї, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі й ін. містах. «П.» видавала твори укр. письменників, популярні брошури, шкільні підручники, газ. «Читальня» та «Письмо Просвіти», літ.-наук. альманахи, «Народний календар» тощо. Ці видання, особливо популярні брошури, мали переважно повчальний та реліг. характер. «П.» пропагувала ідею споживчої кооперації, організовувала курси, торговельно-кооперативні школи тощо. Перебувала під впливом ліберальної течії «народовців», а згодом — укр. націонал-демократичної партії. Австро-угор. уряд намагався використовувати «П.» для боротьби проти революц. руху нар. мас і розпалювання ворожнечі проти Росії. В 1919 польс.

бурж. уряд заборонив діяльність Львів. «П.», але з 1920 вона відновила роботу. Керівні органи її на Зх. Україні й Закарпатті перебували в руках укр. бурж. націоналістів. Однак чимало місцевих орг-цій «П.» було під впливом комуністів, які використовували їх для проведення легальної роботи в масах. Особливо успішною була діяльність комуністів у «П.» на Зх. Волині. Головна управа «П.» чинила тиск на читальні, що були під впливом комуністів. Тому весь час точилась боротьба між рядовими членами низових орг-цій і націоналістичною верхівкою. На Зх. Україні «П.» існувала до 1939. На поч. 20 ст. бурж.-ліберальна інтелігенція почала засновувати орг-ції «П.» і в тій частині України, що входила до складу Росії [в Києві, Полтаві, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Одесі, Чернігові та інших містах], а також серед укр. еміграції в США, Канаді; після першої світової війни — на Закарпатті. Незважаючи на те, що більшість «П.» Наддніпрянської України перебувала під впливом укр. бурж. націоналістів, окремі «П.», у роботі яких брали участь прогресивні діячі культури, розгорнули широку й корисну роботу. У Києві «П.» очолювали Л. *Яновська,* Б. *Грінченко* (1906—09); значну роботу проводив М. Лисенко, 1906 організувала бібліотеку-читальню Леся Українка. Відома прогресивна діяльність Чернігівської «П.» за часів головування М. Коцюбинського (1906—08): т-во поширило свою діяльність на міста Козелець та Ніжин, де було відкрито його філії. У Полтавській «П.» працював Панас *Мирний* та ін. Царський уряд переслідував і закривав «П.». Поширення «П.» пояснювалось гол. чин. тим, що вони вели роботу укр. мовою, а також відсутністю в селах ін. культур.-осв. орг-цій. У 1917—20 бурж.-націоналістичні елементи намагалися використовувати орг-ції «П.» для націоналістичної та антирад. пропаганди. ЦК КП(б)У поставив завдання підпорядкувати «П.» комуністичному впливові. «П.» припинили існування на поч. 20-х рр. 20 ст. у зв'язку з організацією нових, породжених рад. системою культур.-осв. установ та організацій.

Літ.: Історія Української РСР, т. 3, 4. К., 1978; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 рр.). К., 1960; Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.). К., 1961; Масловський В. І. Дорога в безодню. Львів, 1978.

ПРОСВІТИ́ТЕЛЬСТВО — антифеодальна ідеологія, ідейний рух буржуазії в країнах, що вступили на шлях капіталістичного розвитку. Характерне для періоду підготовки і здійснення бурж. революції 17—18 ст. Просвітителі критикували феодальний лад та його культуру, вимагали встановлення нових, прогресивніших суспільних порядків, виступали на захист народних мас, за їхнє право на освіту й культуру. Вони вірили в людину, її розум і високе покликання. В цьому просвітителі продовжували гуманістичні традиції *Відродження* і *Реформації.* Проте в питаннях сусп. розвитку вони стояли на ідеалістичних позиціях. Осн. шлях до прогресу вони вбачали в поширенні освіти, культури, ідей добра і справедливості, приділяли велику увагу проблемам виховання, боролися проти *релігії* і *схоластики.* В 17 ст. з ідеями П. виступали У. *Акоста,* Г. *Гроцій,* Б. *Спіноза* — в Нідерландах, Ф. *Бекон,* Т. *Гоббс,* Дж. *Локк* — в Англії, П. *Бейль* — у Франції та ін. Їхні ідеї, зокрема *суспільного договору теорія,* висунута Т. Гоббсом і розвинута Дж. Локком, який оголосив приватну власність і бурж. свободу «природними правами» людини, мали значний вплив на франц. просвітителів 18 ст., які, за висловом Ф. Енгельса, «просвіщали голови для революції, що наближалася» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 19, с. 185). Ідеологи прогресивної на той час франц. буржуазії просвітителі 18 ст. Ш. Л. *Монтеск'є, Вольтер,* Ж. Ж. *Руссо,* представники утопічного комунізму *Морелі,* Г. Б. *Маблі,* Ж. *Мельє,* філософи-матеріалісти Ж. *Ламетрі,* П. *Гольбах,* К. *Гельвецій,* Д. *Дідро* та ін. виступали проти *абсолютизму* та втручання церкви в політ. життя, за знищення станових привілеїв тощо. Заслугою франц. П. в галузі філософії був розвиток *матеріалізму.* Залишаючись в основному в межах механіст. і метафіз. матеріалізму, франц. просвітителі у ряді важливих питань підійшли до діалектич. розуміння природи. Вони вперше в історії філософії зробили з матеріалізму атеїстичні й соціально-політичні висновки, спрямовані проти феод. ладу і його ідеології. В Англії 18 ст. ідеї П. пропагували Дж. *Толанд,* А. Коллінз, Д. *Гартлі,* Дж. *Прістлі,* які обстоювали культ розуму, рівність людей, свободу совісті та ін. В Німеччині на розвитку П. позначилися політ. роздробленість країни, екон. відсталість і крайня слабість буржуазії. Спочатку нім. П. проявлялося у реліг. рухах. Його праве крило (Х. Вольф, М. Мендельсон) обмежувалося пропагандою наук. знань, критикою канонічної церк. л-ри. Послідовнішими були Г. Е. *Лессінг,* Ф. *Шіллер,* Й. Г. *Гердер* і Й. В. *Гете,* які виступали за нац. єдність країни і визволення народу від феод. гноблення. В Пн. Америці 18 ст. просвітителі В. Франклін, Т. *Джефферсон,* Т. Пен були ідеологами і політ. вождями амер. буржуазії в боротьбі проти англ. колонізаторів. П. відіграло значну роль у розвитку прогресивної сусп. і наук. думки в країнах Лат. Америки (А. Алсате, Х. Кабальєро), в пропаганді реформаторських, антифеод. ідей в Індії (Раммохан *Рай*), Китаї (*Дай Чжень*), Кореї (*Пак Чі Вон*) та ін. У слов'ян. країнах Європи 2-ї пол. 18 — 1-ї пол. 19 ст. просвітителі були ідеологами нац.-визвольної боротьби. Так, чес. просвітителі К. Сабіна, К. Сладковський і Й. Фріч поєднували критику феод. ладу з боротьбою за незалежність Чехії. П. в слов'ян. країнах розвивалося під значним впливом рос. П. В Росії ідеологія П. почала поширюватися в 2-й пол. 18 ст. в умовах початку розкладу кріпосницького ладу. Однак уже в 1-й пол. 18 ст. передові діячі рос. культури (В. М. *Татищев,* А. Д. *Кантемір,* Ф. *Прокопович*) виступали з ідеями П. Розвиток П. в Росії 18 ст. пов'язаний насамперед з ім'ям М. В. *Ломоносова.* Представниками рос. П. були також учені Д. С. Аничков, С. Ю. *Десницький,* І. А. *Третьяков,* О. А. Каверзнєв і П. С. Батурін, письменники М. І. *Новиков,* Д. І. *Фонвізін,* І. А. *Крилов* та ін., які засуджували жорстокість кріпосників, прагнули полегшити долю народу. Проте надії на визволення народу вони покладали не на революцію, а на поширення освіти. Значний крок уперед у розвитку ідей П. зробив О. М. *Радищев,* який закликав до боротьби проти самодержавства і кріпосництва. Ідеї О. М. Радищева і передових рос. П. 18 ст. були важливим джерелом формування світогляду *декабристів.*

Значну роль у боротьбі проти феод.-кріпосницької ідеології відіграли дворянські просвітителі 30—40-х рр. 19 ст. П. Я. *Чаадаєв,* М. В. *Станкевич* і Т. М. *Грановський.* На Україні на поч. 18 ст. окремі ідеї П. були висловлені в творах М. *Козачинського,* Г. *Конисього* та ін. діячів *Київської академії.* В 2-й пол. 18 ст. разом з рос. просвітителями виступили укр. просвітителі Г. С. *Сковорода* і Я. П. *Козельський.* Вони відстоювали ідею суспільства, побудованого на засадах заг. рівності, людського щастя, що грунтується на праці відповідно до природних нахилів людини. На позиціях П. стояли такі представники сусп. думки на Україні кін. 18 — серед. 19 ст., як В. Н. *Каразін,* І. С. *Рижський* і П. Д. *Лодій,* письменники І. П. *Котляревський* і М. С. *Шашкевич,* закарпатські «*будителі*» О. В. *Духнович* і О. І. *Павлович.* П. відіграло значну роль у розвитку революц. руху. Прогресивні традиції П. прийняли і збагатили представники *революційного демократизму* В. Г. *Бєлінський,* О. І. *Герцен,* М. П. *Огарьов,* М. Г. *Чернишевський,* М. О. *Добролюбов,* Д. І. *Писарєв,* М. В. *Шелгунов,* М. О. *Серно-Соловйович,* М. О. *Антонович* та ін. рос. революц. демократи, які, виступаючи як ідеологи сел. революції, в боротьбі проти самодержавства і кріпосництва підняли на новий, вищий щабель ідеї рос. П. Ці ідеї відстоювали в своїх творах рос. письменники М. О. *Некрасов,* М. Є. *Салтиков-Щедрін,* Г. І. *Успенський* та ін.

Велику роль у розвитку революц. П. відіграв укр. поет і мислитель Т. Г. *Шевченко,* який вів відкриту боротьбу проти царизму і кріпосництва за визволення народу від соціального і нац. гніту. Продовжувачами його справи були укр. революц. демократи П. А. *Грабовський,* М. М. *Коцюбинський,* Панас *Мирний,* Леся *Українка,* І. Я. *Франко,* С. А. *Подолинський,* О. С. *Терлецький* та ін. Під впливом революц. П. розвивалася передова демократична культура й ін. народів Росії, що яскраво відображено у творчості таких

Г. Ф. Проскура.

просвітителів, як білорус. поет Ф. К. *Богушевич*, груз. письменники І. Г. *Чавчавадзе* і А. Р. *Церетелі*, осет. поет К. *Хетагуров*, казах. поет *Абай Кунанбаєв*, вірм. поет і філософ М. Л. *Налбандян*, азерб. письменник М. Ф. *Ахундов*, ест. письменник Ф. Р. *Крейцвальд* та ін.

Повне й чітке визначення осн. рис світогляду і ролі рос. П. 60-х рр. 19 ст. дав В. І. Ленін.

Він писав: «Як і просвітителів західноєвропейських... і більшість літературних представників 60-х років... одушевляє палка ворожість до кріпосного права і до в с і х й о г о породжень в економічній, соціальній і юридичній сфері. Це перша характерна риса „просвітителя". Друга характерна риса, спільна всім російським просвітителям,— палкий захист освіти, самоврядування, свободи, європейських форм життя і взагалі всебічної європеїзації Росії. Нарешті, третя характерна риса „просвітителя" це — обстоювання інтересів народних мас, головним чином селян (які не були ще цілком звільнені або тільки звільнялися в епоху просвітителів), щира віра в те, що скасування кріпосного права та його залишків принесе з собою загальний добробут і щире бажання сприяти цьому» (Повне зібр. тв., т. 2, с. 496). Просвітителі відіграли значну роль у дальшому розвитку революц. руху. Ідеї П. мали вплив на соціалістів-утопістів (див. *Утопічний соціалізм*), рос. *народництво*. Прогресивні революц. традиції рос. П. 40—60-х рр. 19 ст. сприйняла й збагатила рос. соціал-демократія.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики; т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємося? Повне зібрання творів, т. 2; Орлов В. Русские просветители 1790—1800 годов. М., 1953; Русские просветители (от Радищева до декабристов), т. 1—2. М., 1966; Нарис історії філософії на Україні. К., 1966; История философии в СССР, т. 1—3. М., 1968; Проблемы просвещения в мировой литературе. М., 1970; Каменский З. А. Философские идеи русского Просвещения. М., 1971; Волгин В. П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке. М., 1977. *В. С. Левін.*

ПРОСВІ́ТЛЕННЯ О́ПТИКИ — збільшення прозорості деталей оптичних систем (*лінз*, *призм оптичних*) нанесенням на їхні поверхні тонкого шару певної речовини (або кількох шарів) з *заломлення показником*, меншим, ніж у матеріалу оптичної деталі. П. о.— результат *інтерференції світла*, яке відбивається від передньої та задньої границь цього шару (просвітлюючої плівки). При належному доборі речовини і товщини плівки для певного кута падіння і певної довжини хвилі світла λ відбиті світлові хвилі можуть повністю погасити одна одну. Оскільки найбільша чутливість людського ока відповідає центральній частині видимої ділянки спектра з $\lambda = 555$ нм, товщину плівки здебільшого беруть рівною $^1/_4$ вказаної довжини хвилі. При цьому відбиття буде малим для зеленого і найбільшим для синьо-фіолетового та червоного світла (у відбитому світлі поверхня оптичної деталі матиме пурпуровий відтінок).

ПРОСКРИ́ПЦІЇ (лат. proscriptio — оголошення, обнародування) — в Стародавньому Римі списки осіб, оголошених поза законом. П. було запроваджено 82 до н. е. Л. К. *Суллою*. Майно цих осіб конфісковувалося, нащадки позбавлялися почесних прав і майна. За видання або вбивство включеного до списків призначалася винагорода, за переховування — страта. П. використовувалися правлячими колами як засіб політ. терору, а інколи для зведення особистих рахунків і збагачення.

ПРОСКУ́РА Георгій Федорович [16 (28).IV 1876, Сміла, тепер Черкас. обл.— 30.X 1958, Харків] — укр. рад. вчений у галузі гідромеханіки, гідромашинобудування й авіації, акад. АН УРСР (з 1929), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1944). Закінчив (1901) Моск. вище тех. уч-ще. З 1902 викладав (з 1911 — професор) у Харків. технологічному (тепер — політех.) ін-ті, де читав з 1909 курс «Повітроплавання й авіація» (1904—06 працював на Петерб. судноремонтному з-ді). З 1922 — зав. кафедрою Харків. технологічного, з 1930 — і Харків. авіац. ін-ту. В 1945—55 — водночас директор Лабораторії проблем швидкохідних машин і механізмів (тепер Ін-т проблем машинобудування) АН УРСР. Осн. праці — з теорії гідроаеродинаміки, газових і водяних турбін, насосів, компресорів, теорії повітряних гвинтів. Один із творців потужних осьових насосів для каналу ім. Москви. Керував спорудженням (1934) першої в СРСР гідродинамічної труби для дослідження гідродинамічних граток. Працював над проблемами газотурбобудування, зокрема авіаційного, над застосуванням гідротрансформаторів у нар. г-ві, удосконаленням гідротурбін і підвищенням їхньої потужності тощо. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Делегат 13-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. В 1974 встановлено премію імені Г. Ф. Проскури, присуджувану АН УРСР за визначні праці в галузі енергетики.

Тв.: Водяные турбины, ч. 1. Х., 1913; Центробежные и пропеллерные насосы. М.—Л., 1932; Экспериментальная гидроаэродинамика, ч. 1. М.—Л., 1933; Гидродинамика турбомашин. К., 1954.
Літ.: Алексапольський Д. Я., Борисенко О. І., Дедусенко Ю. М. Георгій Федорович Проскура. К., 1979.

О. І. Борисенко.

ПРОСКУ́РА Ольга Василівна [18 (31).V 1904, Київ — 2.V 1978, там же] — укр. рад. лікар-уролог, доктор мед. наук (з 1959), засл. діяч науки УРСР (з 1968). У 1928 закінчила Київ. мед. ін-т. У 1953—69 — зав. кафедрою урології, з 1961 — професор Київ. ін-ту вдосконалення лікарів. Протягом багатьох років була Головним урологом М-ва охорони здоров'я УРСР. Осн. праці присвячені питанням пластичної урології при травмах сечових органів та їх виродливостях, сечокам'яної хвороби, вивченню змін функцій органів та вдосконаленню оперативної техніки і консервативних методів лікування при нефролітіазі. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

ПРО́СКУРА (від грец. *προσφορά* — підношення) — круглий хлібець з пшеничного борошна особливої випічки, вживаний у християнських обрядах, зокрема при причащанні (див. *Євхаристія*).

ПРОСКУ́РІВ — колишня (до 1954) назва м. *Хмельницького*.

ПРОСКУРІ́ВНА Марія [справжнє прізв., ім'я та по батькові Семенко Марія Степанівна; 3 (15).VI 1863, с. Кибинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.— 19.X 1945, Київ] — укр. письменниця. Мати М. *Семенка*. Друкуватися почала в журн. «*Рідний край*». В оповіданнях «Од сіна до соломи», «Уляся», «Пані писарка» (всі — 1914) реалістично показала гірку долю сільських наймитів, реакційну роль релігії. У 1925—27 опублікувала кілька оповідань у журналах «*Червоний шлях*», «*Всесвіт*», «*Глобус*». Окремі твори позначені автобіографізмом.

М. М. Сулима.

ПРОСКУ́РІВСЬКА ОКРУЖНА́ ПІДПІ́ЛЬНО - ПАРТИЗА́НСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — антифашистська організація, що під час нім.-фашист. окупації діяла в м. Проскурові (нині м. Хмельницький). Створена у вересні 1941. Об'єднувала 32 підпільні групи, утворені на пром. підприємствах і в установах міста та в населених пунктах навколишніх районів. Роботою орг-ції керував підпільний к-т на чолі з кол. секретарем Чернівецького райкому КП(б)У М. А. Храновським, а після його загибелі (червень 1943) — на чолі з комсомольцем Ф. В. Назаровим. Підпільники виготовляли й розповсюджували листівки, повідомлення Радінформбюро, здійснювали на підприємствах і залізниці диверсії, організовували втечі військовополонених з концтабору, створили 3 партизанські загони, забезпечували їх зброєю, продуктами і медикаментами. Партизани й підпільники пустили під укіс 22 ешелони ворога, висадили в повітря 2 мости, врятували від вивезення в Німеччину понад тисячу радянських людей. На поч. 1944 за вказівкою підпільного обкому партії більшість підпільників влилась у партизанські загони, решта продовжувала підпільну боротьбу до визволення міста рад. військами.

І. Ф. Шиманський.

ПРОСКУ́РІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Перша с.-д. група в Проскурові (тепер м. Хмельницький), створена в кінці липня 1902. В 1905 перетворена на орг-цію РСДРП. Вела агіт. роботу серед залізничників, робітників чавуноливарного, мех. і цукрового з-дів. Після виходу з підпілля в березні 1917 більшовики входили до складу об'єднаної орг-ції РСДРП. Самостійну більшовицьку орг-цію в місті вони створили в серпні 1917. Орг-ція підтримувала зв'язок з ЦК РСДРП(б). До її к-ту входили М. М. Дерманер, М. Г. Рєзников, Т. Є. Чекирда, С. С. Крутошинський. У серпні орг-ція налічу-

вала бл. 200, в кінці листопада — 400 чол. У листопаді 1917 більшовики добилися вирішального впливу в місц. Раді робітн. і солдат. депутатів. 20.XI (3.XII) 1917 в місті встановлено Рад. владу. У зміцненні П. о. РСДРП велику роль відіграли більшовики 7-ї армії. П. о. РСДРП(б) існувала до окупації міста нім. військами в кінці лютого 1918. *Б. І. Корольов.*

ПРО́СКУ́РІВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ робітників і солдатів гарнізону Проскурова (тепер м. Хмельницький) проти петлюрівської *Директорії*. П. з. п. підготували підпільна більшовицька орг-ція та ревком. Виступ почався о 4 год. ранку 5.II. Робітн. загони зайняли пошту, телеграф, в'язницю і ряд адм. установ. Повсталі солдати двох полків Директорії, заарештувавши офіцерів, спрямували удар на залізничну станцію. Але петлюрівці перейшли в наступ. Під натиском переважаючих сил ворога повстанці залишили місто. Повстання знову спалахнуло в березні 1919. Повстанці зайняли місто й тримали його кілька днів. Проте й на цей раз П. з. п. придушили прибулі з фронту петлюрівські війська. Проскурів визволили рад. частини 6.IV 1919.

ПРО́СКУ́РІВСЬКО-ЧЕРНІВЕ́ЦЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. військ 1-го Укр. фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу Г. К. *Жуков*) у взаємодії з військами 2-го Укр. фронту, проведена 4.III — 17.IV з метою розгрому нім.-фашист. угруповання армій «Південь» на Правобережній Україні. 4.III гол. удару в напрямі на Чортків завдали 60-а, 1-а гвард. загальновійськові, 4-а і 3-я гвард. танк. рад. армії, а 5—11.III перейшли в наступ з лівого флангу 18-а і 38-а рад. армії. Передові частини рад. танк. з'єднань вийшли на лінію Тернопіль, Проскурів (тепер м. Хмельницький) і перерізали з-цю Львів— Одеса. Між 4-ю — 1-ю нім. танк. арміями було вбито глибокий клин. 21.III війська 1-го Укр. фронту відбили контрудари противника і поновили наступ на гол. напрямі. На той час 18-а і 38-а армії визволили Хмільник, Вінницю, Жмеринку, відтіснили частини 1-ї нім. танк. армії до Кам'янця-Подільського; 13-а рад. армія вийшла на підступи до м. Броди. Гол. угруповання 1-го Укр. фронту зламало опір ворога і рушило на Пд.; визволило м. Чортків (23.III), форсувало Дністер (24.III), визволило Кам'янець-Подільський (26.III), форсувало Прут, визволило Чернівці (29.III), розрізавши стратегічний фронт ворога на дві частини. В результаті П.-Ч. о. рад. війська завдали тяжкої поразки нім. угрупованню «Південь», визволили значну частину Правобережної України і вийшли до передгір'їв Карпат.

С. Я. Єлисаветський.

ПРОСКУ́РІН Єгор Павлович (н. 28.IV 1939, с. Дубровка Должанського р-ну Орлов. обл.) — передовик виробництва в галузі металургії, сталевар, засл. металург УРСР (з 1968). Член КПРС з 1963. З 1960 працює в мартенівському цеху з-ду «Запоріжсталь» підручним сталевара, сталеваром, сталеплавильним майстром. П.— ініціатор впровадження передової організації праці. Делегат XXIV та XXV з'їздів КПРС. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1975.

М. К. Гуща.

ПРОСКУ́РІН Петро Лукич (н. 22. I 1928, селище Косиці, тепер Севського р-ну Брян. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1971. Друкуватися почав 1958. Романи «Глибокі рани» (1960), «Кінець» (1966) — про життя радянського народу в роки Великої Вітчизн. війни. У романах «Коріння оголюється в бурю» (1961), «Гіркі трави» (1964), «Камінь сердолік» (1968) показав життя рад. народу в повоєнний час. Романи «Доля» (1972; кінодилогія «Любов земна», «Доля». Держ. премія СРСР, 1979), «Ім'я твоє» (1978) розкривають істор. події періоду будівництва соціалізму і Великої Вітчизн. війни. Автор збірників повістей і оповідань «Ціна хліба» (1961), «Роса на рейках» (1962), «Любов людська» (1965), «Шоста ніч» (1970), «Риса» (1972). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1976—77; Укр. перекл.— Гіркі трави. К., 1966; Двобій. К., 1972.

І. М. Давидова.

Є. П. Проскурів.

ПРОСКУРЯКО́В Лавр Дмитрович [18 (30).VIII 1858—14.IX 1926, Москва] — рад. вчений у галузі мостобудування і будівельної механіки. Закінчив (1884) Петербурзький ін-т інженерів шляхів. З 1887 викладав у цьому вузі, з 1896 — професор Моск. інженерного уч-ща (тепер — Моск. ін-т інженерів залізнич. транспорту). За проектами П. збудовано великі мости через річки Нарву, Зх. Буг, Волхов, Оку, Амур, Єнісей та ін. Проект моста через Єнісей (1896) було відзначено Золотою медаллю на Всесвітній виставці в Парижі (1900). П. розробив параболічні й полігональні статично визначувані мостові ферми з шпренгельною граткою, запропонував консольні й аркові ферми для залізничних мостів тощо.

Просо посівне. Загальний вигляд рослини та плід.

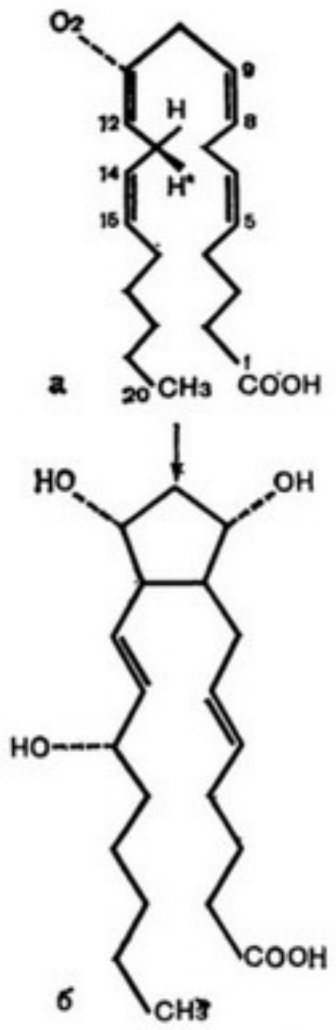
ПРО́СО (Panicum) — рід рослин родини *злакових*. Бл. 400 видів, пошир. переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 4 види; на Україні — 2: П. посівне, або звичайне (P. miliaceum) і П. волосовидне (P. capillare) — бур'ян у посівах. Важливе госп. значення як круп'яна культура має лише П. посівне — однорічна яра самозапильна рослина. Коренева система мичкувата. Стебло пряме просте (соломина) або галузисте, 50—150 см заввишки. Листки широколінійні. Суцвіття — волоть. Плід — зернівка. Колоски двоквіткові. П. в Азії, Європі, Пн. Африці відоме за 3 тис. років до н. е. На Русі його вирощували дуже давно. Зерно використовують для виготовлення крупів (пшона) і годівлі с.-г. тварин, зокрема птиці. 100 кг зерна містять 96 корм. одиниць і 8,4 кг перетравного протеїну. Солома, полова й зелена маса — добрий корм для вел. рог. худоби та овець. Урожайність у передових г-вах 35—40 ц/га і більше. Поширені (1982) на Україні сорти (табл.). Іноді просом наз. деякі рослини з ін. родів — *могар*, *чумизу*, *пайзу*.

Літ.: Круп'яні культури. Гречка, просо, рис. К., 1968; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978; Якименко О. П., Мартиненко С. Я. Круп'яні на лівобережній Україні. Х., 1979.

Сорти проса, поширені на Україні (1982)

Веселоподолянське 38
Веселоподолянське 632
Миронівське 51
Миронівське 94
Райдуга
Харківське 25
Харківське 65
Янтарне

Простагландини. Арахідонова кислота (*а*) та простагландин $F_{2\alpha}$ (*б*).

гляд) — 1) Широка пряма міська вулиця. 2) Поширений виклад плану, короткий зміст наукової праці, навчального посібника. 3) Рекламна листівка, *буклет,* довідник з описом товарів та умов купівлі.

ПРО́СТА́ ПРА́ЦЯ — *праця,* що не потребує від виконавця спеціальної підготовки, некваліфікована праця (див. *Кваліфікація*). В умовах *товарного виробництва* П. п. є тією базою, до якої прирівнюють усі види *складної праці*.

ПРО́СТА́ РЕЧОВИ́НА — речовина, що складається з атомів одного кім. елемента. Деякі елементи (напр., вуглець, сірка) утворюють кілька П. р., які відрізняються будовою молекул або кристалічною структурою (див. *Алотропія*). Поняття П. р. і *елемент хімічний* не рівноцінні. Для позначення П. р. і відповідних хім. елементів вживають здебільшого однакові назви, а для П. р., що трапляються у вигляді алотропних видозмін, є індивідуальні назви (напр., графіт і алмаз) або їх позначають літерами (напр., α-залізо, γ-залізо) тощо.

ПРОСТАГЛАНДИ́НИ — біологічно активні речовини, похідні ненасичених *жирних кислот*; синтезуються в різних тканинах організму людини і тварин і беруть участь в регуляції *обміну речовин* у клітинах. Вперше виділені У. Ейлером 1936 з витяжки *передміхурової залози* (лат. glandula prostatica; звідси й назва). В 1960 одержані в кристалічному стані. Відомо понад 20 природних П., які за хім. структурою поділяють на 4 гол. групи: E, A, B і F. Найактивніші П. груп E і F. Попередниками П. є ненасичені жирні к-ти: арахідонова, ліноленова та ін., в яких міститься по 20 атомів вуглецю (див. мал.). П., на відміну від *гормонів,* швидко руйнуються (особливо в легенях, нирках та печінці). Найбагатшим джерелом П. є *сім'яна рідина* людини (100—300 мкг/мл). П. посилюють розщеплення *ліпідів* у жировій, *глікогену* — в м'язовій тканинах, активують утворення *кортикостероїдів* у надниркових залозах. П. можуть виявляти протилежну дію залежно від стану організму і концентрації П. в клітинах. Так, П. беруть участь як у виникненні запалення (як захисної функції), так і в його ліквідації; сприяють запліднению яйцеклітини, але можуть спричинити *аборт,* впливаючи на скорочення гладенької мускулатури. Застосовують П. для полегшення нормальних *пологів* та штучного переривання вагітності, лікування бронхітів, бронхіальної астми, артритів, тромбозів, виразки шлунка тощо.

Літ.: Марков Х. М. Простагландины. «Успехи физиологических наук», 1970, т. 1, № 4; Кононский А. И. Биохимия животных. К., 1980; Мецлер Д. Биохимия, т. 2. Пер. с англ. М., 1980.

О. В. Стефанов.

ПРОСТА́ТА (від грец. προστάτης— передовий, передній) — те саме, що й *передміхурова залоза*.

ПРОСТАТИ́Т — гостре або хронічне запалення *передміхурової залози,* часто з ураженням заднього відділу сечівника і сім'яних пухирців. Збудники П. (стафілококи, стрептококи, гонококи, кишкова паличка, трихомонади, мікоплазми, туберкульозна інфекція тощо) проникають в простату гематогенним (через кров'яну систему), лімфогенним (через лімфатичну систему) або каналікулярним (через канальці) шляхом. Розрізняють П. гострий і хронічний. За перебігом гострий П. поділяється на катаральний, фолікулярний, паренхіматозний. Клінічні прояви П. залежать від поширеності запального процесу в простаті. Ознаки гострого П.: біль в промежині, утруднення сечовипускання з частими позивами до нього, особливо вночі, *гарячка*. Якщо утворюються гнояки (абсцес простати), приєднуються симптоми заг. інтоксикації, пульсуючий біль у промежині. Хроніч. П. здебільшого є наслідком гострого П. Виникненню його сприяють порушення ритму статевих зносин, застій секрету передміхурової залози. Типові ознаки хроніч. П.: свербіння в промежині й анальному отворі, відчуття пекучості при сечовипусканні, слизові виділення з сечівника вранці й після *дефекації*. Ускладненням П. є *імпотенція*. Лікування гострого П.— антибактеріальна терапія, теплові процедури. При абсцесі простати — хірургічне втручання. При хроніч. П.— тривала антибіотикотерапія, масаж простати, дієта, фітотерапія, грязелікування, фізіотерапія. *В. М. Погребінський.*

ПРО́СТЕ́ ВІДТВО́РЕННЯ — див. *Відтворення*.

ПРО́СТЕ́ РЕ́ЧЕННЯ — речення, компоненти якого об'єднуються навколо одного синтаксич. центру. П. р. бувають двоскладні (двочленні) й односкладні (одночленні). Синтаксичний центр двоскладного П. р. становлять два предикативно пов'язані (див. *Предикативність*) головні члени — *підмет* і *присудок* («Пісня дзвенить»). В односкладному П. р. синтаксичний центр складається з одного головного члена, а другий граматично не виражений, хоч семантично (ситуативно) він присутній («Ніч», «Пахне грозою»). Залежно від способу вираження й значення головного члена односкладні П. р. поділяють на дієслівні (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні) та іменні (номінативні). П. р. бувають непоширені й поширені. Речення, що складається тільки з головних членів (головного члена), наз. непоширеним, а речення, до складу якого входять і другорядні члени — *додаток, означення, обставина,* — наз. поширеним («Дзвонить пісня в світанкові зорі». Я. Шпорта; «Тепла зоряна ніч». М. Стельмах).

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1972.

М. Я. Плющ.

ПРО́СТЕ́ ТОВА́РНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — див. *Товарне виробництво*.

ПРО́СТИЙ ЗВ'ЯЗО́К, ординарний зв'язок, одинарний зв'язок — хім. *ковалентний зв'язок,* здійснюваний парою *електронів* (з антипаралельною орієнтацією *спінів*), що рухаються в полі двох атомних ядер. Напр., у молекулах H_2 і HCl є по одному ковалентному зв'язку. Для цих молекул можна записати електронні й структурні формули: H : H і H — H; H : Cl і H — Cl, де дві крапки й риска позначають пару електронів, загальну для обох сполучених атомів.

ПРОСТИТУ́ЦІЯ (лат. prostitutio— віддавання розпусті; збезчещення, осквернення) — продаж жінкою свого тіла для статевих зносин, щоб здобути засоби для існування. П.— породження експлуататорського суспільства, де злидні і безправ'я штовхають жінку на ганебний шлях. Вперше П. було узаконено в Старод. Греції. Зростання П. і її тяжкі наслідки призвели до організації у 15—16 ст. санітарної поліції, поліції нравів, до створення спец. тюрем для повій (Австрія, 1671), суворих законів проти П. (Пруссія, 1686). В Росії також робилися спроби боротьби з П. (введення «жовтих білетів»). Але всі ці заходи тільки прикривали лицемірство влади та церкви, які про людське око боролися з П. Насправді ж П. не могла бути знищеною, бо соціальне коріння її залишалося. Незважаючи на формальні заходи щодо обмеження П., вона і досі існує в бурж. країнах. Рад. влада, розкріпостивши жінку, надавши їй можливість трудитися у всіх сферах виробництва нарівні з чоловіками, вжила заходів у боротьбі з П., реально забезпечила викорінення цієї тяжкої спадщини капіталізму. Соціальний розвиток і культура рад. суспільства назавжди знищили причини виникнення П. Рад. закон передбачає покарання за зайняття П., втягнення в неї неповнолітніх, звідництво тощо.

І. В. Михайлов.

ПРО́СТІ ЧИ́СЛА — числа *натурального ряду,* які більші за одиницю і не мають інших дільників, крім 1 та самих себе, напр. 2, 3, 5, 7, 11, 13, 19 ... П. ч. відіграють осн. роль у вивченні *подільності* натуральних чисел, бо кожне натуральне число розкладається на добуток П. ч. (див. *Розкладання на множники*) однозначно. П. ч. є безліч. Найбільше з чисел, про які відомо, що вони прості, дорівнює $2^{11213}-1$; в ньому 3376 цифр. *Ератосфен* подав спосіб знаходження П. ч. (т. з. решето Ератосфена). П. Г. Л. *Діріхле* довів теорему про існування нескінченного числа П. ч. у будь-якій *арифметичній прогресії* з цілих чисел, *найбільший спільний дільник* першого члена та різниці якої дорівнює одиниці. П. Л. *Чебишов* одержав оцінку кількості П. ч., менших за дане число; цю оцінку пізніше уточнив Ж. *Адамар*. Заг. формули для П. ч. не існує. Див. також *Гольдбаха проблема, Чисел теорія*.

Літ.: Бородін О. І. Теорія чисел. К., 1960; Виноградов И. М. Основы теории чисел. М., 1972.

ПРО́СТІР у математиці — абстрактна множина, з аксіоматично заданою певною структурою, в якій розвивається та чи інша математична теорія. Поняття матем. П. виникло в зв'язку з осмисленням і узагальненням звичайного тривимірного П. R^3. Найважливішим і найпростішим є одновимірний П. R^1, що складається з точок пря-

мої, між якими введена звичайна віддаль. Його використовують, напр., при вивченні *функцій* однієї змінної. У випадку функцій багатьох змінних користуються *багатовимірним простором* R^n. Дальшим узагальненням є *метричний простір* і *топологічний простір* — множини, в яких тим чи ін. способом вказано поняття близькості точок, тобто визначено поняття граничної точки. При сучас. аксіоматичній побудові математики для вивчення, напр., поняття *неперервності* функції важливе лише поняття близькості значень аргумента, тому в найширшому аспекті такі функції розглядаються, коли аргумент належить топологічному П. При вивченні ін. понять, напр. міри підмножини деякої множини R, поняття близькості неістотне, але істотною є структура сукупності підмножин, які вивчаються,— так виникає поняття П. R з заданою т. з. алгеброю його підмножин (тобто з заданою структурою сукупності його підмножин, яка задовольняє певні властивості). Такий П. — основний при побудові теорії імовірностей. При вивченні алгебр. понять істотними будуть вже не поняття близькості точок чи структури сукупності підмножин, а ті чи ін. властивості алгебр. операцій, які аксіоматично вводяться поміж точками. Так з'являється, напр., поняття групи (див. *Груп теорія*) або *кільця* в математиці. Аналогічно в *геометрії, функціональному аналізі* та ін. розділах математики запроваджують відповідні П.— абстрактні множини, для елементів яких аксіоматично вводяться лише ті поняття, які використовуються в даній теорії. Див. також *Векторний простір, Евклідів простір, Фазовий простір, Диференціальна геометрія, Евклідова геометрія, Неевклідові геометрії, Рімanова геометрія, Топологія.*

Ю. М. Березанський.

ПРО́СТІР І ЧАС — філософські категорії, які відображають основні форми існування *матерії*. Простір виражає співіснування і відокремленість речей одна від одної, їхню протяжність, порядок розташування однієї відносно одної; час характеризує послідовність існування явищ, які змінюють одне одного, відокремленість різних стадій розвитку, тривалість, швидкість, темпи, ритми матеріальних процесів. Діалектич. матеріалізм розглядає категорії П. і ч. як форми осягнення об'єктивної дійсності, що виробляються на основі суспільно-істор. *практики* і змінюють свій зміст відповідно до способів людського буття та глибини пізнання. Різним способам людського буття, різним типам культури властиві свої особливі уявлення П. і ч. Проте з цього зовсім не випливає висновок про суб'єктивність П. і ч., як це вважає *суб'єктивний ідеалізм*. Діалектичний матеріалізм, виходячи з об'єктивного, незалежного від свідомості, існування матерії, визнає об'єктивність П. і ч. Ідеалізм заперечує об'єктивно реальне існування П. і ч., розглядаючи їх або як похідні від індивідуальної свідомості (*Дж. Берклі, Е. Мах*), або як апріорні форми чуттєвого споглядання (*І. Кант*), чи як категорії абс. ідеї (*Г. В. Ф. Гегель*). Важливими аспектами проблеми П. і ч. є питання про їхній зв'язок з матерією, про їхні осн. закономірності і властивості. За метафіз. концепцією П. і ч., яка склалася на основі поглядів давньогрец. атомістів (*Демокріт, Епікур*) і представників класичної фізики (*І. Ньютон*), існують абсолютні П. і ч., незалежні від матерії. Абс. простір, за цими уявленнями,— безмежна порожнеча, абсолютно нерухома, проникна й неперервна, однорідна й однакова за фіз. властивостями в усіх напрямах; абс. час безвідносний до будь-чого зовнішнього, лине рівномірно, однорідний і неперервний. Абс. простір і абс. час — безконечні і не пов'язані між собою. На відміну від метафіз. концепцій діалектичний матеріалізм стверджує нерозривність матерії і руху, П. і ч., а також залежність характеристик П. і ч. від рівнів організації матерії. Розвиток математики і фізики в 19 ст. (праці *М. І. Лобачевського, К. Ф. Гаусса* і *Г. Ф. Б. Рімана* з геометрії, створення електродинаміки рухомих тіл, досліди *А. А. Майкельсона,* Ф. Троутена та ін.) привів до заміни Ньютонової концепції П. і ч. новою концепцією — *відносності теорією* *А. Ейнштейна,* яка підтвердила правоту діалектичного матеріалізму. Було розкрито глибокі зв'язки між властивостями П. і ч. та фундаментальними законами збереження (*Нетер теорема*). П. і ч., як доводить сучас. фізика, органічно пов'язані між собою і з рухом матерії, є двома сторонами одного цілого. Відкриття новітнього природознавства підтвердили діалектико-матеріалістичну концепцію П. і ч., стали природничо-наук. основою її дальшого розвитку. Діалектич. матеріалізм виходить з того, що сутністю П. і ч. є рух як спосіб існування матерії. Отже, матерія, рух, П. і ч. невіддільні. Це не різні предмети, які певним чином тимчасово поєднуються, а різні необхідні характеристики одних і тих самих процесів. Оскільки П. і ч. є формами буття матерії, то діалектичний матеріалізм вважає їхню природу суперечливою, як суперечлива сама матерія. Ця суперечливість розкривається в процесі зміни, *розвитку* й руху матерії. П. і ч. конечні й безконечні, перервні й неперервні, являють собою моменти сталого і мінливого. Марксистсько-ленінська філософія надає особливого значення вивченню специфіки соціального П. і ч., оскільки в них, як формах існування найвищого рівня організації матерії, знімаються (див. *Зняття*) характеристики П. і ч. всіх ін. рівнів.

В осмисленні соціального П. і ч. діалектичний і історичний матеріалізм спирається на сучасні дані природничих і гуманітарних наук, проте філос. поняття П. і ч., як і поняття матерії, не зводяться до конкретно-наук. уявлень про них, вони включають великий світоглядний і культурологічний зміст.

ПРОСТО́Ї ВИРОБНИ́ЧІ — тимчасове припинення роботи з вини працівника або з причин виробничого характеру (несправність верстатів, відсутність сировини, енергії, палива тощо). В СРСР час П. в., що стався не з вини працівника, оплачують у розмірі половини *тарифної ставки* почасової оплати праці працівника відповідного розряду, а в гірничорудній, металург. і коксовій пром-сті — в розмірі $^2/_3$ тарифної ставки (окладу). Під час освоєння нового виробництва П. в. оплачують як на нових, так і на діючих підприємствах з розрахунку тарифної ставки почасовика відповідного розряду. Час П. в., що стався з вини працівника, оплаті не підлягає. Тих, кого звільняють за П. в. з причин виробничого характеру, переводять, враховуючи їхні спеціальність і кваліфікацію, на ін. роботу на тому самому підприємстві, в установі, орг-ції на весь час П. в. або на ін. підприємство, в установу, орг-цію, але в тій самій місцевості, на строк до одного місяця з оплатою виконуваної роботи. При переведенні на нижчеоплачувану роботу внаслідок П. в. за працівниками, які виконують *норми виробітку,* зберігається середній заробіток за попередньою роботою, а за тими, які не виконують норми або переведені на почасово оплачувану роботу, зберігається їхня тарифна ставка (оклад).

ПРОСТОРО́ВА КРИВА́, крива подвійної кривини — крива, точки якої не лежать в одній площині. В декартових системах *координат* П. к. може бути задана в одній з таких форм: $F_1(x, y, z) = 0$, $F_2(x, y, z) = 0$ (перетин двох *поверхонь*); $x = f_1(t)$, $y = f_2(t)$, $z = f_3(t)$ (в параметричній формі). П. к. є, напр., *гвинтова лінія.*

ПРОСТОРО́ВА СИСТЕ́МА в будівельній механіці — система (*несуча конструкція*), в якій осі серединних поверхонь елементів і лінії дії зовнішніх сил лежать у різних площинах. Може бути утворена з окремих *плоских систем,* з'єднаних між собою в'язями. Розрізняють П. с.: тонкостінні (*оболонки, складчасті конструкції, склепіння*), стрижневі (напр., башти, *щогли*), масивні (*греблі, підпірні стінки, фундаменти* тощо) і комбіновані. В буд. практиці більшість інженерних споруд є просторовими системами (див. також *Комбінована система* в будівельній механіці). Розрахунок П. с. значно складніший за розрахунок плоских систем, оскільки в будь-якому перерізі мають бути забезпечені всі умови рівноваги у просторі. Крім того, П. с. відзначаються, як правило, високим ступенем статичної невизначуваності (див. *Будівельна механіка*).

ПРОСТОРО́ВИЙ ЗАРЯ́Д, об'ємний заряд — *електричний заряд,* розосереджений по деякому об'єму. П. з. визначає просторовий розподіл електр. *потенціалу* і *напруженості поля* електричного. Для виникнення П. з. концентрації позитивних і негативних носіїв заряду (напр., іонів і електронів у *плазмі*) не повинні бути рівними. Поява П. з. здебільшого пов'язана

С. М. Простяков.

М. П. Протасенко.

з проходженням електр. струму. П. з. виникає поблизу електродів при протіканні струму в *електролітах*, на межі двох *напівпровідників* з різною (електронною і дірковою) електропровідністю, у вакуумі при *емісії електронній*, в електр. *розрядах в газах* тощо.

ПРОСТОРО́ВИЙ МЕХАНІ́ЗМ — *механізм*, у якому траєкторії точок ланок лежать у непаралельних площинах або траєкторії точок деяких ланок є *просторовими кривими*. До просторових належать, напр., деякі *кривошипні механізми, кулачкові механізми, шарнірні механізми*. П. м. деяких типів є частинами *маніпуляторів* та ін. машин або пристроїв.

ПРОСТРА́ЦІЯ (лат. prostratio — пригніченість, занепад) — стан надзвичайної фізичної і нервовопсихічної кволості, що може виникнути при тяжких інфекційних захворюваннях, виснаженні внаслідок тривалого голодування, після раптових нервових потрясінь тощо. Застаріле поняття, оскільки не дає чіткого визначення.

ПРОСТРІ́Л — сильний біль, що виникає раптово в попереку. Див. *Люмбаго*.

ПРОСТУ́ПОК, провина — вид *правопорушення*, що полягає в провинній дії (або бездіяльності), яка відрізняється від *злочину* меншим ступенем суспільної небезпеки. За П., що полягає в порушенні *громадського порядку*, до винного може бути застосований один із заходів громад. впливу — громад. осуд, догана, штраф тощо; за П., здійснений при виконанні службових обов'язків,— одне з *дисциплінарних стягнень*; за скоєння адміністративного проступку — одне з *адміністративних стягнень*.

ПРОСТЯКО́В Сергій Михайлович [н. 19.II (4.III) 1911, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. РРФСР (з 1961). Член КПРС з 1944. Після закінчення моск. студії «Зеленого театру» (педагог М. *Охлопков*) працював у театрах Москви, Ленінграда, Бреста, Мурманська. З 1967 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова. Серед ролей — Войницький («Дядя Ваня» Чехова), Тетерев («Міщани» М. Горького), Григорій Мелехов («Тихий Дон» за Шолоховим), Кривоніс («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Карбишев («Коли мертві оживають» Рачади), Альєндо («Президент» Земляка), Лір («Король Лір» Шекспіра).

К. О. Островська.

ПРОСЦЕ́НІУМ (лат. proscaenium, з грец. *προσκήνιον*) — передня, ближча до глядача частина *сцени*, розташована перед її *порталом*. У давньогрец. театрі П. — майданчик для гри акторів перед сценою.

ПРОСЯНА́ — селище міського типу Покровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 6,6 тис. ж. (1982). У П.— Просянський каоліновий комбінат (найбільший у Європі), елеватор, нафт. база, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, філіал Покровської муз. школи; лікарня, 2 мед. пункти. Палац культури, 3 б-ки. П. засн. 1882, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПРОСЯНІ́ВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАОЛІ́НІВ — у Покровському р-ні Дніпроп. обл. УРСР. Площа бл. 80 км². Пром. запаси каолінів 88 771 тис. т (1982). Родовище складається з чотирьох розвіданих ділянок — Маломихайлівської, Лівобережної Скиданівської, Правобережної Скиданівської і Вершинської. Каоліни первинні, пов'язані з *корою вивітрювання* гранітів і гнейсів. Їхня потужність від 0,1 до 61,5 м, глиб. залягання — 14—23 м. Гідрогеол. умови родовища сприятливі для видобування каолінів відкритим способом. Родовище відоме з 1894. Експлуатується Вершинська ділянка, її розробляє Просянівський комбінат вогнетривких виробів М-ва буд. матеріалів СРСР. Каоліни родовища використовують як сировину для керамічної, паперової, гумової, хім. та ін. галузей промисловості.

К. О. Суходольський.

ПРОТАГО́Р з Абдери (Πρωταγόρας; бл. 480 — бл. 410 до н. е.) — давньогрец. філософ-*софіст*, політ. діяч, ідеолог рабовласницької демократії. За безвірництво П. було вигнано з Афін, а його твір «Про богів» спалено. В поглядах П. стихійно-матеріалістичні тенденції поєднувалися з суб'єктивно-ідеалістичними. П. визнавав існування незалежного від людини матеріального світу, відчуття вважав початком пізнання. Однак з позицій суб'єктивного ідеалізму проголошував людину «мірою всіх речей». Твори П. не збереглися.

ПРОТАЗА́НОВ Яків Олександрович [23.I (4.II) 1881, Москва — 8.VIII 1945, там же] — рос. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935), засл. діяч мист. Узб. РСР (з 1943). Один із засновників рос. кінематографії. В кіно— з 1911. До 1918 поставив бл. 80 фільмів, серед яких «Пікова дама» (1916), «Отець Сергій» (1918). В рад. кіно створив фільми: «Аеліта» (1924, за однойменним твором О. М. Толстого), «Його заклик» (1925), кінокомедії — «Закрійник із Торжка» (1925), «Процес про три мільйони» (1926), «Чини і люди» (1929), «Хамелеон», «Анна на шиї» (обидва — за творами А. Чехова), «Свято святого Йоргена» (за Х. Бергстедтом; усі три — 1930), «Насреддін в Бухарі» (1943); картини «Сорок перший» (1927, за твором Б. Лавреньова), «Безприданниця» (1937), «Салават Юлаєв» (1941).

Літ.: Арлазоров М. С. Протазанов. М., 1973.

ПРОТАКТИ́НІЙ (Protactinium; від грец. *πρῶτος* — перший і новолат. Actinium — *актиній*), Pa — радіоактивний хімічний елемент; ат. н. 91, ат. м. 231,0359; належить до *актиноїдів*. Стабільних ізотопів не має; з 15 радіоактивних ізотопів у природі існують ^{231}Pa і ^{234}Pa, інші одержано штучно. Найбільш довгоживучий ізотоп ^{231}Pa ($T_{1/2}$ = 32 480 р.) відкрили 1918 нім. учений О. *Ган* і австр. фізик Л. Майтнер (1878—1968), а також одночасно і незалежно від них англ. учені Ф. *Содді* і Дж. Кранстон при переробці уранових руд. Вміст П. в земній корі 1×10^{-10}%. П.— світло-сірий метал; густ. 15 370 кг/м³; $t_{пл}$ 1572° С. На повітрі покривається оксидною плівкою. П.— дуже токсичний; застосування його обмежене.

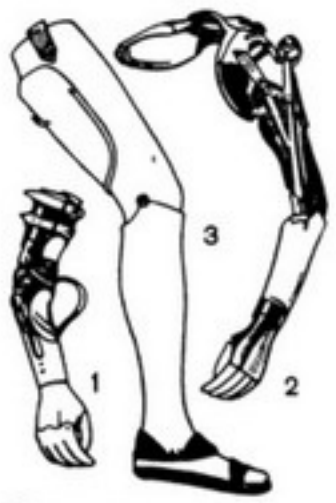
ПРОТА́ЛІЙ (від грец. *πρό* — перед, раніше і *θαλλός*— паросток, пагін) — статеве покоління у папоротей, хвощів, плаунів і селагінел. Те саме, що й *зарості*к.

ПРОТАМІ́НИ — низькомолекулярні *білки*, що мають чітко виявлену лужну реакцію; входять до складу *хроматину*. Мол. м. 4000—12 000. Розчиняються в нейтральних і кислих середовищах, у лужних — зсідаються. Побудовані з *амінокислот*, переважно *аргініну* й *лізину* (вміст яких досягає 80%). Найбільше П. у спермі й ікрі риб. Амінокислотний склад П. для кожного виду риб специфічний. Разом з *гістонами* П. становлять білкову частину *нуклеопротеїдів*, що визначає їхню біол. важливість. П. застосовують у мед. практиці для продовження строку дії *інсуліну*.

ПРОТА́СЕНКО Микола Прокопович (н. 22.V 1923, м. Макіївка, тепер Донец. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1965). Член КПРС з 1966. В 1944—48 працював в укр. муз.-драм. театрі м. Артемівська, при якому закінчив театр. студію; 1948—50 — артист Шахтарського ансамблю пісні і танцю на Донбасі, з 1951 — Донец. укр. муз.-драматичного театру ім. Артема. Ролі: Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Карбишев («Коли мертві оживають» І. Рачади), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького). Створив образ В. І. Леніна («Правда» Корнійчука). Нагороджений орденом Леніна.

ПРОТЕА́ЗИ — ферменти класу *гідролаз*, що розщеплюють пептидні зв'язки в білках та пептидах. Те саме, що й *протеолітичні ферменти*.

ПРОТЕ́ЗИ (франц. prothèses, від грец. *πρόσθεσις* — додаток, приєднання) — механічні пристрої і апарати, які замінюють втрачені сегменти кінцівок або ін. частин тіла, що служать для якнайбільшої компенсації функції ушкодженого органа або виправлення косметичного дефекту. П. поділяють на робочі й косметичні. До робочих П. відносять апарати, які дають змогу обслуговувати себе і виконувати певну роботу. Косметичні П. відтворюють лише відсутній сегмент кінцівки або органа (кисті, ока, вушної раковини, молочної залози, зубів тощо). За способом керування П. поділяють на тягові, комбіновані, біоелектричні та міотонічні. Залежно від рівня *ампутації* існують П. кисті, передпліччя, плеча, стопи, гомілки, стегна та ін. (див. мал.). Після ампутації нижньої кінцівки на будь-якому рівні для підготовки хворого і *кукси* до *протезування* (щоб людина могла стояти і пересуватись) застосовують тимчасовий лікувально-тренувальний П. Останніми роками практично застосовується лікувально-тренувальне протезування на операційному столі (експрес-протезування). Лікувально-тренувальний П. за своєю будовою повинен наближатися до П., що має бути для даного хворого постійним. Як правило, П. виготовляють з легких і

Протези:
1 — передпліччя;
2 — плеча;
3 — стегна.

міцних металевих сплавів, пластич. мас, скла, шкіри, текстильних матеріалів з застосуванням нітролаку. Протезно-ортопедич. вироби в СССР виготовляють в основному безплатно, за рекомендацією лікаря-ортопеда або лікаря-протезиста, строком на 1,5—2 роки. Усі види протезування здійснюються протезними заводами і майстернями. Конструкції різних П., апаратів і ортопедичного взуття розробляються в н.-д. ін-тах протезування, ортопедії і травматології, відновлювальної хірургії і в закладах практичного протезування.

К. С. Терновий.

ПРОТЕЗУВА́ННЯ — медико-технічна дисципліна, що займається питаннями компенсації відсутньої або лікуванням порушеної функції органів опори і руху за допомогою спеціальних механічних пристроїв. П., що є суміжною дисципліною між *медициною* і технікою, тісно пов'язане з *ортопедією, травматологією* і відновлювальною *хірургією* та ін. Хоча П. як окрема дисципліна відокремилась у 19 ст., відомості про нього трапляються ще у стародавні часи (у грец. історика *Геродота*, римського історика Плінія та ін.). В Росії розвиток П. пов'язаний з іменами І. П. *Кулібіна*, М. І. *Пирогова* та ін. Науково обгрунтоване П. і протезобудування виникло в нашій країні лише після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Розвиткові П. в СРСР сприяли М. Н. *Бурденко*, Н. Н. Пріоров, М. А. Бернштейн та ін.; першими організаторами П. на Україні були М. І. *Ситенко*, М. П. *Новаченко*, М. Г. Зеленін, О. П. Котов, Я. А. Ранц, О. О. Яралов та ін. В СРСР П. являє собою надзвичайно актуальну з державного погляду проблему, бо працевлаштування інвалідів є справою постійної турботи партії та уряду. Питаннями П. і дальшого працевлаштування хворих і інвалідів займаються органи охорони здоров'я, соціального забезпечення і освіти. У сучасному П. використовують досягнення ортопедії, фізіології і біомеханіки, класичної механіки, електроніки, технології матеріалів, хімії. Розрізняють основні види П.: анатомічне (виготовлення штучних кінцівок — *протезів* рук і ніг, зубів, очей, носа, молочних залоз тощо) і лікувальне (ортопедичні вироби — корсети, взуття, бандажі тощо). Окремим видом П. є виготовлення слухових апаратів. До П. відносять також постачання інвалідам і хворим спеціальних засобів пересування: колясок, крісел-ліжок, автомашин з ручним керуванням тощо. У кожній області республіки є протезно-ортопедичні підприємства, які складаються з медичного відділу з стаціонаром і виробничої частини, де виготовляють основні види протезів. Для комплексного наукового медико-технічного вивчення питань П. в Москві, Ленінграді, Харкові є н.-д. ін-ти П. Координацію наукових досліджень здійснює Центральний н.-д. ін-т протезування і протезобудування (Москва). Значним досягненням в галузі П. є введення в практику експрес-протезування (П. безпосередньо на операційному столі). Цей метод був розроблений *Ортопедії і травматології харківським науково-дослідним інститутом* ім. професора М. І. Ситенка (1967). Завданням великої державної ваги є П. дітей, яке має бути раннім і здійснюватися в спеціалізованих стаціонарах висококваліфікованими спеціалістами. Провідна роль в процесі П. належить клінічному лікарю, але великий внесок в удосконалення протезної справи роблять і фізіологи, біологи, інженери, техніки, майстри-протезисти. Проблеми П. в СРСР висвітлюються, зокрема, в журналі «Ортопедия, травматология и протезирование» (з 1955).

Літ.: Котов А. П. Развитие теории и практики протезирования и протезостроения на Украине. Х., 1956; Протезирование и протезостроение. Сборник трудов, в. 54, М., 1980.

К. С. Терновий.

ПРОТЕЇДИ — складні *білки*; складаються з простих білків — *протеїнів* та речовин небілкової природи (т. з. простетичної групи). Залежно від типу простетичних груп розрізняють такі П.: *глікопротеїди, ліпопротеїди, нуклеопротеїди, хромопротеїди, фосфопротеїди, металопротеїди*. До П. належить багато *ферментів*. В результаті *гідролізу* П. утворюються *амінокислоти* і відповідні небілкові речовини. Біол. роль П. полягає в їхній участі в процесі *обміну речовин* і енергії в організмі, вони є структурними компонентами клітин і тканин.

ПРОТЕЇНИ (від грец. *πρῶτος* — перший, головний) — прості білки; речовини, молекули яких побудовані з амінокислотних залишків, сполучених між собою *пептидними зв'язками*. При *гідролізі* розпадаються на *амінокислоти*. Є осн. складовою частиною всіх живих організмів. До П. належать *альбуміни, глобуліни, протаміни, гістони, проламіни, глютеліни, склеропротеїни, протеолітичні ферменти*. За певних умов П. можуть перетворюватись на складні білки — *протеїди*.

ПРОТЕЇНОВЕ ВІДНО́ШЕННЯ — відношення кількості перетравних безазотистих речовин до кількості перетравного *протеїну* в кормі; характеризує рівень протеїнового живлення тварин. П. в. 1 : 4—5, при якому на 1 вагову частину протеїну припадає 4—5 вагових частин безазотистих речовин, вважається вузьким (багато протеїну в кормі); 1 : 6—8—середнім (найкращим); більше ніж 1 : 8 — широким (бідний на протеїн). В *кормових раціонах* для молодняка, молочної худоби, підсисних маток і при м'ясній відгодівлі П. в. має бути середнє або вузьке; при сальній відгодівлі і для робочих тварин — широке. Див. також *Поживність кормів*.

Г. В. Танцуров.

ПРОТЕЇНОВІ ЗЕ́РНА — відклади білкових речовин у насінні рослин. Те саме, що й *алейронові зерна*.

ПРОТЕЇНОЇ́ДИ (від *протеїни* і грец. *εἶδος* — вигляд) — 1) Прості білки (протеїни) тваринного походження. Те саме, що й *склеропротеїни*. 2) Білковоподібні речовини, які одержують штучно (абіогенно) в дослідах, що моделюють умови первісної Землі. Вважають що, П.— попередники білків (див. *Походження життя на Землі*).

ПРОТЕЇНОТЕРАПІ́Я (від *протеїни* і грец. *θεραπεία* — лікування)— метод лікування захворювань білковими речовинами, що вводяться в організм людини або тварин парентерально (минаючи шлунково-кишковий тракт). Показання для П.— хронічні інфекції й інфекційно-алергічні захворювання, *виразкова хвороба*, трофічні виразки. Відомі спроби застосування П. при *пухлинах* і *лейкозах*. Для П. застосовують кров (див. *Гемотерапія*), розчин *казеїну* або стерилізоване молоко (лактотерапія) та ін. білкові речовини. Внаслідок П. змінюється реактивність організму, підвищуються його захисні сили, активність *ретикуло-ендотеліальної системи* (підвищується заг. опірність організму).

ПРОТЕЇНУРІ́Я (від *протеїни* і грец. *οὖρον* — сеча) — виділення білка з сечею. Коли нирки здорові, білок кров'яної плазми надходить у сечу в дуже невеликій кількості і звичайними методами не визначається. П. виникає при захворюваннях нирок (*пієлонефрит*), порушенні у них кровообігу (застійна нирка), а також при гарячкових інфекційних захворюваннях, травмах черепа, епілептичних припадках. Іноді П. зумовлена запаленням сечовидільних шляхів. П. може виникнути у здорової людини після значного фіз. навантаження, охолодження, сильних емоцій.

ПРОТЕЙОВІ (Proteidae) — родина *хвостатих земноводних*. Тіло (довж. 16—43 см) видовжене з двома парами дуже слабких ніг і довгим хвостом, облямованим плавниковою складкою. Протягом усього життя мають зовн. зябра. Живуть у прісних водоймах. Живляться безхребетними. Розмножуються, відкладаючи яйця. 2 роди: європейський протей (Proteus, 1 вид) і американський протей (Necturus, 6 видів). Європейський протей (Proteus anguinus) живе в підземних водах Пд. Європи (зх. частина Югославії), тіло непігментоване, зябра яскраво-червоні, очі під шкірою, на передніх лапах по 3, на задніх — по 2 пальці. Американський протей трапляється у водоймах сх. частини США і Пд. Канаді, забарвлення мінливе — коричнево-червоне або сіре з чорними плямами, очі маленькі, малопомітні, кінцівки з 4 пальцями. Деякі зоологи вважають, що П. є неотенічними личинками (див. *Неотенія*) давніх *саламандр*, що втратили здатність до *метаморфозу*.

В. І. Таращук.

ПРОТЕ́КТОР (лат. protector — охоронець, захисник) — 1) Покровитель. 2) Держава, що здійснює *протекторат*. 3) Шар гуми з канавками й виступами, що захищає пневматичну *шину* від пошкоджень під час руху і збільшує її зчеплення з поверхнею шляху. 4) Гумові кільця, що запобігають тертю бурильних штанг. 5) Металева пластина, що прикріплена до металевої конструкції і служить засобом електрохімічного захисту її від *корозії металів* (пластина є по відношенню до конструкції *ано-*

Протейові. Європейський протей.

дом, що руйнується, а конструкція — *катодом,* що не зазнає руйнування). 6) Шар матеріалу (гуми, *корду* тощо), який перешкоджає витіканню палива з пошкоджених баків літального апарата.

ПРОТЕКТОРА́Т — одна з форм колоніальної залежності; полягала в тому, що д-ва-протектор відбирала в залежної країни право на всі зовн. зносини, оформляючи це відповідним договором, нав'язаним залежній країні. Інколи П. встановлювався одностороннім актом (напр., П. Великобританії 1914 над Єгиптом), міг бути й одночасний П. двох і більше імперіалістичних д-в, т. з. *кондомініум* (напр., П. Франції і Великобританії над Новими Гебрідами). Згідно з Статутом ООН і Декларацією про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 (див. *Декларації ООН*) угоди про П. визнаються нерівноправними і підлягають скасуванню. П. є порушенням загальновизнаних принципів міжнар. права.

С. В. Ісакович.

ПРОТЕКЦІОНІ́ЗМ (від лат. protectio — заступництво, захист) — економічна політика держави, спрямована на захист нац. економіки від іноземної конкуренції й розширення зовнішніх ринків. Здійснюється капіталістичними країнами за допомогою засобів зовнішньоторг. і *митної політики,* що їх доповнюють внутр. заходи заохочення нац. виробн. й експорту. Політика П. спочатку була спрямована на охорону нац. промсті, а з кінця 19 ст.— і с. г. (аграрний П.). П. виник в епоху т. з. *первісного нагромадження капіталу,* його теор. базою було вчення *меркантилізму*; сприяв розвиткові капіталістичних відносин. Виступав гол. чин. у формі митної політики. З розвитком капіталізму П. починає відігравати консервативну роль. Він перетворюється на гальмо в розвитку світової торгівлі, поглиблення *міжнародного поділу праці,* обмежує розвиток капіталізму нац. рамками. Розвинуті капіталістичні країни переходять до політики вільної торгівлі — *фритредерства,* не відмовляючись повністю від П. З переходом до імперіалізму, особливо на стадії *загальної кризи капіталізму,* П. набуває яскраво вираженого агресивного характеру, перетворюється в руках монополій на знаряддя загарбання внутр. і зовн. ринків. Інтеграційні процеси в капіталістичному світі спричинилися до виникнення «колективного П.» — узгодженої екон. політики, яку проводять групи бурж. д-в в інтересах нац. монополій. Політика імперіалістичного надпротекціонізму неминуче призводить до погіршення становища трудящих, зростання споживчих цін, загострення класової боротьби та імперіалістичних суперечностей. П. *країн, що розвиваються,* спрямований на заохочення розвитку нац. економіки, захисту її від імперіалістичної експансії та досягнення екон. незалежності.

А. Г. Селіванченко.

ПРОТЕО́ЛІЗ (від грец. πρῶτος — перший і λύσις — розв'язування, розпад) — процес поступового розщеплення (*гідролізу*) білків на *пептиди* і *амінокислоти* за участю *протеолітичних ферментів.* Відбувається у живих організмах та у навкол. середовищі під впливом мікроорганізмів. П. відіграє важливу роль в утворенні *ферментів, гормонів* та біологічно активних пептидів з їхніх неактивних попередників.

ПРОТЕОЛІТИ́ЧНІ ФЕРМЕ́НТИ, протеази, пептид-гідролази — *ферменти* класу гідролаз, каталізують розщеплення *пептидних зв'язків* у *білках* і *пептидах.* Містяться в усіх живих організмах. Серед П. розрізняють пептидази (екзопептидази), які відщеплюють N-кінцеві (амінопептидази) та С-кінцеві (карбоксипептидази) амінокислотні залишки поліпептидного ланцюга, та протеїнази (ендопептидази), які гідролізують переважно внутр. пептидні зв'язки. П. ф. розрізняють за субстратною специфічністю (тобто за здатністю гідролізувати зв'язки між певними амінокислотними залишками), за будовою активного центру, за здатністю активуватися іонами металів. Типовими представниками П. ф. є протеїнази шлунково-кишкового тракту — *пепсин, трипсин, хімотрипсин,* які секретуються в організмі у вигляді неактивних попередників — пепсиногену, трипсиногену, хімотрипсиногену (див. *Профементи*). До П. ф. належать різні внутрішньоклітинні протеїнази — катепсини, які здійснюють *катаболізм* цитоплазматич. білків. Багато мікроорганізмів синтезують і виділяють в оточуюче середовище складний набір П. ф., які розщеплюють білки, що містяться в ньому. П. ф. застосовують у медицині (для розсмоктування тромбів, прискорення загоювання ран), шкіряній (для м'якшення шкури), харч. (у сироварінні) пром-сті та в лабораторній практиці (для визначення структури білків).

Літ.: Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976.

В. К. Лішко.

ПРОТЕРОЗО́ЙСЬКА ЕРА І ГРУ́ПА, протерозой (від грец. πρότερος — попередній, раніший та ζωή — життя) — друга ера в історії геол. розвитку Землі, що охоплювала пізній *докембрій.* Настала після архейської ери (див. *Архейська ера і група*), бл. 2700 млн. років тому, тривала понад 2100 млн. років, до палеозойської ери. П. е. поділяють на ранній протерозой і пізній протерозой; за даними вивчення абс. віку порід виділяють 4 мегацикли (див. *Геохронологія*). За П. е. відбулися значні деформації земної кори (див. *Докембрійські епохи складчастості*), з якими пов'язані процеси магматизму (з проникненням кислої *магми*) й *метаморфізму.* У ранньому протерозої уже виділялися підняті блоки материкової *земної кори* й прогини, що їх розділяли. У прогинах, обмежованих *глибинними розломами,* нагромаджувалися глинисто-карбонатні, кремнисті й *теригенні відклади.* У пізньому протерозої сформувалися осн. платформи (див. *Платформа* в геології), які в періоди заг. занурень були покриті шельфовими морями, а в епохи горо-утворень перетворювалися на великі суходоли, нерідко з гірськими масивами. Органічний світ П. е. бідний — у відкладах П. г. є рештки *залізобактерій* і *синьо-зелених водоростей.* На Україні гірські породи протерозойського віку, представлені гранітами, гнейсами, габро-анортозитами, кварцитами тощо, поширені у межах *Українського щита.* З ними пов'язані родовища заліз. руд (*Криворізький залізорудний басейн, Кременчуцький залізорудний район, Білозерський залізорудний район*), графітів (*Петрівський графітоносний район, Заваллівське родовище графіту*), *кольорових металів, п'єзокварцу* та ін. корисних копалин.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 1. Докембрій. К., 1972; Палеонтология и стратиграфия верхнего докембрия и нижнего палеозоя юго-запада Восточно-Европейской платформы. К., 1976; Проблемы геологии и стратиграфии докембрия Украины. К., 1979.

В. А. Рябенко.

ПРОТЕ́СТ ПРОКУРО́РА (від лат. protestor — заявляю, тверджу) — в СРСР акт, в якому прокурор вказує на порушення закону. Здійснюючи відповідно до Закону СРСР про Прокуратуру СРСР від 30.XI 1979 *прокурорський нагляд,* прокурор виявляє і опротестовує ті рішення, постанови, накази, розпорядження тощо міністерств, держ. к-тів і відомств, виконавчих і розпорядчих органів *місцевих Рад народних депутатів,* органів держ. *арбітражу, народного контролю,* підприємств, установ і орг-цій, які суперечать законові, а також незаконні акти і дії *службових осіб.* П. п. адресується органові чи службовій особі, які видали такий акт, або вищестоящому органові. У протесті прокурор вимагає скасування незаконного акта або приведення його у відповідність до діючих правових норм, а також негайного припинення протизаконних дій службових осіб та відновлення порушеного права. Протест має бути розглянутий не пізніше 10 днів. Про результати його розгляду повідомляється прокуророві. Принесення протесту на акт, який порушує права і свободи громадян, а також в ін. передбачених законом випадках зупиняє дію акта до розгляду протесту. Здійснюючи нагляд за виконанням законів при розгляді справ у судах, прокурор має право принесення касаційного протесту та протесту в порядку нагляду на незаконні і необгрунтовані рішення, вироки, ухвали і постанови судів у кримінальних і цивільних справах, а також на рішення в адм. справах.

Г. О. Мурашин.

ПРОТЕСТАНТИ́ЗМ [від лат. protestans (protestantis) — той, хто прилюдно доводить] — один з трьох основних напрямів *християнства* (поряд з *католицизмом* і *православ'ям*). Виник в Європі в 16 ст. в ході *Реформації.* В 1529 на Шпейєрському сеймі група нім. князів і представників міст підписала т. з. Протестацію (звідси назва) — протест проти рішення більшості сейму про обмеження розповсюдження в Німеччині *лютеранства.* Надалі П. почали називати всі нові церк. напрями, що відкололися від католицизму в ході Ре-

формації, зокрема лютеранство. Незабаром П. поширився в Швейцарії і Німеччині (*кальвінізм*), в Англії (*англіканська церква*). Пізніше, в 17—18 ст., внаслідок відокремлення від гол. протестантських церков у П. склалися нові течії — *баптистів, методистів, квакерів, адвентистів* та ін. Відображаючи прагнення буржуазії до здешевлення і спрощення реліг. культу, до його демократизації в ім'я бурж. індивідуалізму, приватної ініціативи й підприємництва, П. відкинув осн. католицькі догмати, насамперед про зверхність і непогрішимість *папи римського,* про церк. *ієрархію,* про спасіння через посередництво церкви тощо і висунув свої — про спасіння через особисту віру, безпосередній «зв'язок» людини з богом. П. відмовився від зовн. проявів релігійності — *ікон,* переважної більшості *таїнств* (крім *хрещення* і *євхаристії*), пишних богослужінь, обмеживши їх *проповідями.* Поступово протестантські церкви перетворилися на державні або рівноправні з церквами ін. віросповідань. П. поширений гол. чином у скандінавських країнах, ФРН, Швейцарії, Великобританії, США. В СРСР існують лютеранські церкви (Литва, Естонія), секти протестантського походження — *євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники,* адвентисти, *євістки.* З ініціативи протестантської церкви створено *Всесвітню раду церков,* яка очолює *екуменічний рух.* *В. В. Танчер.*

«ПРОТЕСТА́ЦІЯ» (польс. protestacja — протест, опротестовування, від лат. protestatio — урочиста заява, проголошення) — антиуніатський твір, написаний 1621 польс. мовою митрополитом І. *Борецьким.* «П.» засуджувала утиски православ'я польс.-шляхет. урядом, католицькою церквою, уніатами й закликала укр. і білорус. народи до визвольної боротьби, підкреслювала роль запорізького козацтва у визвольному русі проти шляхет.-католицької агресії, стверджувала дружбу укр. і рос. народів. «П.» — видатний зразок укр. антиуніатської полемічної л-ри 20-х рр. 17 ст.

ПРОТИА́ТОМНИЙ ЗА́ХИСТ — див. *Захист від зброї масового ураження.*

ПРОТИГА́З — прилад для індивідуального захисту органів дихання, очей та обличчя людини від отруйних, радіоактивних речовин, бактеріальних засобів та ін. шкідливих сумішей, які містяться в повітрі. П. вперше було застосовано під час 1-ї світової війни у вигляді багатошарових марлевих пов'язок, насичених спец. розчином, а згодом масок з окулярами. В 1915 був розроблений новий тип сухого фільтруючого П. рос. хіміком М. Д. *Зелінським.* За принципом захисту сучас. П. поділяються на фільтруючі та ізолюючі. Дія фільтруючих П. (мал., а) основана на фільтрації вдихуваного повітря: заражене повітря у фільтрі (міститься в коробці) очищається від аерозолей, парів та газів і надходить через трубку в шолом-маску. Маса П.— бл. 2 кг. Ізолюючі П. (мал., б) застосовуються при нестачі кисню в навколишньому середовищі або наявності в повітрі суміші, яку не затримує фільтруючий П. Розрізняють П. на хімічно зв'язаному кисні і П. із стиснутим киснем (повітрям). Вага таких П.— 4—16 кг. Спец. П. застосовують і для тварин.

ПРОТИГЛИ́СНІ ЗА́СОБИ, глистогінні засоби, антигельмінтики — лікарські препарати, які застосовуються при лікуванні *гельмінтозів.* Розрізняють синтетичні П. з. (дитразин, хлоксил та ін.) та П. з. рослинного походження (екстракт чоловічої папороті, полин цитварний тощо). Механізм дії П. з. різний: одні препарати пошкоджують покриви гельмінтів (гептилрезорцин, фенасал), інші зменшують тонус їхнього тіла і рухову активність (піперазин, сантонін, нафтамон). Застосування П. з. забезпечує знищення або видалення гельмінтів з органів травної системи (кишечника та ін.), а також знищення їх у крові, лімфатичних судинах і тканинах.

ПРОТИГРИБКО́ВІ ЗА́СОБИ — лікарські препарати, які застосовують для лікування грибкових захворювань — *мікозів.* П. з. зовнішнього застосування (у вигляді мазей, розчинів тощо) спричинюють відшарування ураженого епідермісу шкіри, видалення волосся та нігтів, уражених грибом (напр., препарати саліцилової, молочної к-т, епілін, оніхолізин тощо), або пригнічення росту грибів (напр., аміказол, цинкундан, нітрофунгін та ін.). П. з. загальної дії призводять до загибелі або уповільнення розмноження грибів при прийманні всередину (гризеофульвін, ністатин, леворин) або внутрішньовенному введенні (амфотерицин В). Див. також *Дерматомікози.*

ПРОТИДЕСА́НТНА ОПЕРА́ЦІЯ — спільна оборонна операція з'єднань сухопутних військ, ВМФ, ВПС і військ ППО, що проводиться з метою зірвати морську десантну операцію ворога. П. о. полягає у створенні протидесантної оборони (підготовка позицій, влаштування загороджень, обладнання узбережжя й підходів до нього з боку моря, організація угруповання військ і системи вогню та ін.), у завданні ударів по десантах ворога та силах їхнього прикриття в районах зосередження, посадки (навантаження) і на переході морем, у відбитті висадки мор. та повітр. десантів, утриманні узбережжя та в розгромі десантів, що висадилися на берег. Умовами успіху П. о. є централізація управління, ефективна розвідка, активні дії, спрямовані на зрив десантної операції, завоювання панування в повітрі в районі висадки, чітка взаємодія всіх сил і засобів.

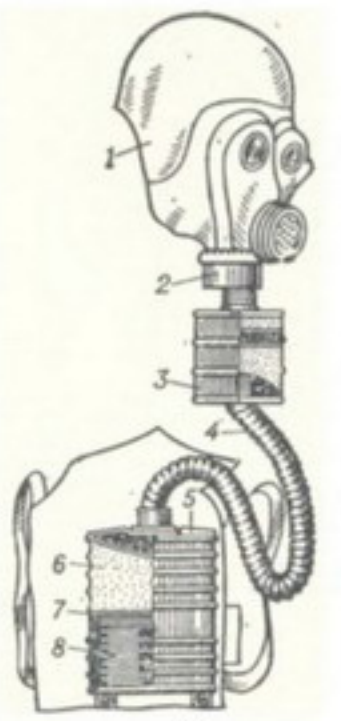
ПРОТИЕРОЗІ́ЙНА СИСТЕ́МА ОБРОБІ́ТКУ ГРУ́НТУ — система *обробітку ґрунту* в умовах водної і вітрової ерозії; один із основних заходів боротьби з *ерозією ґрунту.* У р-нах поширення водної ерозії П. с. о. г. спрямована на затримання весняних талих вод, а також вод зливових дощів улітку. Для цього обробіток ґрунту і сівбу с.-г. культур проводять упоперек схилів (на складних схилах застосовують контурну *оранку* — вздовж горизонталей), *щілювання ґрунту,* лункування та *валкування ґрунту* тощо. Для захисту ґрунтів будують *протиерозійні гідротехнічні споруди.* Щоб запобігти вітровій ерозії, у П. с. о. г. звичайну оранку замінюють плоскорізним обробітком ґрунту культиваторами-плоскорізами (див. *Культиватор*) та плоскорізами-глибокорозпушниками зі збереженням більшої частини післяжнивних рослинних решток на поверхні ґрунту, застосовують ін. безполицеві знаряддя для обробітку ґрунту, а на сівбі — стерньові сівалки. Захистові ґрунту сприяють також *протиерозійні лісові насадження.*

Літ.: Рубін С. С., Михаловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980. *С. С. Рубін.*

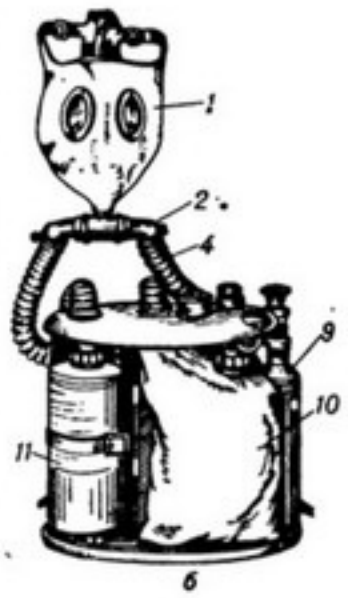
ПРОТИЕРОЗІ́ЙНІ ГІДРОТЕХНІ́ЧНІ СПОРУ́ДИ — будови для боротьби з водною *ерозією ґрунту* на пересіченій місцевості. За їх допомогою регулюють переміщення, накопичення і скидання рідких та твердих опадів, що надходять з водозбірної площі при зливах і таненні снігу. За призначенням П. г. с. об'єднують в чотири групи: водозатримуючі, водоспрямовуючі, водоскидні і донні. Водозатримуючі П. г. с.— це вали, що примикають до вершин та головних відгалужень берегових та схилових ярів, тераси та водозатримуючі траншеї на схилах, греблі-перемички на дні балок та неглибоких схилових і берегових ярів. До водоспрямовуючих П. г. с. належать водовідвідні вали і розпилювачі стоку; за їх допомогою відводять потоки води від вершин ярів, ділянок доріг, що розмиваються, та ін. цінних об'єктів в бік водоскидних споруд, водозатримуючих валів, задернованих ділянок схилів та ін. ерозійно безпечних місць. Група водоскидних П. г. с. об'єднує східчасті лотоки, лотоки-швидкотоки, шахтні, консольні, похилотрубчасті і висячі водоскиди, стінки падіння; будують їх для скидання води на дно ярів та балок з метою запобігання росту ярів в довжину та захисту угідь, що примикають до них. Донні П. г. с.— це кам'яні, бетонні, залізобетонні, дерев'яні і плотові загати, відбійні і підпірні стінки, палісади, кам'яні накидки та водоспрямовуючі дамби; вони захищають водоскидні споруди від підмиву і обвалів, перешкоджають розмиву русла яру, формують стійкий профіль його дна за рахунок продуктів змиву, що надходять разом в водою. Будують П. г. с. спеціалізовані організації відповідно до проектів за рахунок коштів Держбанку. На Україні широко застосовують П. г. с. Канівська, Ржищівська та ін. *станції гідролісомеліоративні.*

Літ.: Агролесомелиорация. М., 1959; Лісівництво та захисне лісорозведення. К., 1971. *В. Т. Зайцев.*

ПРОТИЕРОЗІ́ЙНІ ЛІСОВІ́ НАСА́ДЖЕННЯ — природні і штучно створені лісові насадження, які спроможні захищати ґрунти від водної і вітрової ерозії. П. л. н. зменшують швидкість поверхневого

а

б

Протигази:
а — фільтруючий; *б* — кисневий ізолюючий; *1* — шолом-маска; *2* — клапанна коробка; *3* — гопкалітовий патрон; *4* — сполучні трубки; *5* — протигазова коробка; *6* — вугілля-каталізатор; *7* — ватна прокладка; *8* — протидимний фільтр; *9* — балон з киснем; *10* — дихальний мішок; *11* — регенеративний патрон.

стоку, що зумовлене водорегулюючими властивостями лісу; переводять поверхневий стік у внутрішньогрунтовий (водовбирні властивості); захищають грунти від змивання і розмивання (грунтозахисні властивості). Велику протиерозійну роль відіграє *лісова підстилка,* яка може вбирати води в 1,5—2 рази більше від своєї маси і не втрачати при цьому водопроникності, затримує в собі глинясті часточки, що запобігає замулюванню пор грунтів і зменшує їх промерзання. П. л. н. включають водорегулюючі лісові смуги на схилах, прияружні й прибалкові смуги, лісові насадження по берегах балок і відкосах ярів, по дну ярів і балок, на конусах виносу, а також насадження на піщаних і легкорухомих грунтах (*піскозакріплювальні насадження*). Протиерозійна роль водорегулюючих лісових смуг полягає в рівномірному розподілі снігу на прилеглих полях, що затримує його здування в балки і яри, захищає грунти від промерзання, завдяки чому тала вода добре вбирається, а не стікає по схилу. Закладають їх на орних схилах, впоперек напряму лінії стоку. Прияружні і прибалкові смуги створюють по периметру *ярів* і *балок*. В перших 2—3 рядках від бровки яру висаджують коренепаросткові породи: на Поліссі і в Лісостепу — осику, берест, тополю білу, акацію білу, терен, вишню, березу, клен ясенелистий та ін., в Степу — акацію білу, айлант, терен, шипшину тощо. Основний спосіб створення смуг — рядкова сівба насіння або садіння саджанців. Конструкцію цих двох типів смуг, їх ширину і віддаль між ними визначають спеціалісти, враховуючи конкретні місцеві умови, де створюють П. л. н. Лісові насадження на берегах балок і відкосах ярів закріплюють грунти від розмивання, кольматують (див. *Кольматаж*) твердий стік, що надходить із схилів, фіксують на місцевості сніг, поліпшують мікроклімат території. Складні й різноманітні лісорослинні умови (крутизна, експозиція схилів, ступінь змивності грунтів, різні температурний і водний режими тощо) потребують ретельного добору деревних порід при створенні цього типу лісових насаджень. Як головні породи використовують дуб черешчатий, акацію білу, гледичію звичайну, березу бородавчату, тополі білу і канадську, осику та ін.; супутні: грушу лісову, клени гостролистий і польовий, липу дрібнолисту, софору японську, берест тощо; до складу *підліску* вводять *чагарники*. Виробничий досвід Канівської і Ржищівської гідролісомеліоративних станцій в УРСР показує, що на яружно-балкових землях можна створити біологічно стійкі насадження шляхом суворого додержання комплексу агротехнічних заходів. Лісові насадження по дну ярів і балок стримують ерозійні процеси, скріплюють грунт дна і нижні частини скосів від розмивання, частково кольматують твердий стік. Створюють суцільні й куртинні насадження у вигляді 3—5-рядних смуг, розташованих упоперек русла яру через 20—30 м. Особливо ефективні куртинні посадки в комплексі з донними загатами (*протиерозійні гідротехнічні споруди*). До складу донних насаджень вводять вологолюбні і швидкоукорінливі породи (тополі білу і канадську, осику, вільху чорну тощо), які спроможні протистояти змиву і виконують фільтраційні функції. Насадження на конусах виносу створюють після припинення росту ярів на бідних піщаних грунтах, більш родючі мулуваті наноси відводять під с.-г. культури. Розширення П. л. н. спрямоване на втілення в життя рішень XXVI з'їзду КПРС в справі охорони природи. Див. також *Ерозія грунту*.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Колесниченко М. В. Лесомелиорация с основами лесоводства. М., 1981.

С. А. Генсірук, Л. Й. Гайдарова.

ПРОТИЗАПАЛЬНІ ЗА́СОБИ — лікарські препарати, що пригнічують запальну (див. *Запалення*) реакцію. Для пригнічення місцевої запальної реакції на слизових оболонках і шкірних покривах застосовують симпатоміметичні аміни (адреналін, ізадрин, ефедрин, нафтизин та ін.), *в'яжучі засоби* (танін та ін.), а також солі металів (ксероформ, дерматол, галуни, ацетат свинцю) та обволікаючі препарати. Стероїдні (*глюкокортикоїди*) та нестероїдні П. з. мають резорбтивну дію (поглинаються). Стероїдні П. з., у т. ч. напівсинтетичні — преднізон, преднізолон, дексаметазон, триамцинолон та ін., застосовуються (зовнішньо, всередину та у вигляді ін'єкцій) при недостатності функції кори *надниркових залоз,* лікуванні вовчака червоного, ревматизму, подагри, *гепатиту,* нефриту, бронхіальної астми та ін. алергічних захворювань, шоку, недокрів'я тощо. Нестероїдні П. з. (різні за хім. складом) — саліцилати (саліцилат натрію, ацетилсаліцилова к-та), антранілати (мефенамова к-та), похідні піразолону і піразолідину (амідопірин, аналгін, бутадіон), індолу (індометацин) та ін.— виявляють багатосторонню дію, що забезпечує застосування їх при лікуванні ревматизму, плевриту, нефриту, запальних захворювань нервової системи, суглобів, м'язів тощо.

Ф. П. Трінус.

ПРОТИЗАЧАТТЄ́ВІ ЗА́СОБИ, контрацептиви — засоби, які запобігають *вагітності*. Розрізняють механічні і хімічні П. з. Механічні П. з. перешкоджають проникненню *сперматозоїдів* у порожнину *матки*; до них належать чоловічі презервативи (кондоми), жіночі шийкові та піхвові ковпачки. Застосовують також внутрішньоматкові П. з. (у вигляді поліетиленової спіралі або «зонтика»), які вводяться лікарем у порожнину матки і залишаються там на тривалий час (до 1 року). Хімічні П. з. місцевої дії спричинюють загибель сперматозоїдів або їх знерухомлення. Хім. речовини, які використовують з цією метою, вводять у піхву у вигляді таблеток (хіноцептин), кульок, свічок (конграцептин Т), паст (граміцидинова, преконсоль), тампонів, просочених розчином борної к-ти, тощо. Хім. П. з. загальної дії — *гормональні препарати* є синтетичними похідними *статевих гормонів — естрадіолу* (естрогени), *прогестерону* та *тестостерону* (гестагени). Застосування жінкою оральних препаратів, які містять гестагенний та естрагенний компоненти (таблетки інфекундину, бісекурину, нонованлону та ін.), призводить до пригнічення *овуляції*, без чого настання вагітності неможливе. Хім. П. з. заг. дії (гормональні препарати), як і внутрішньоматкові, найефективніші. Проте застосування гормональних препаратів може супроводитися іноді небажаними ускладненнями, тому їх можна приймати лише за призначенням і під наглядом лікаря.

М. Л. Тараховський.

ПРОТИЛЕ́ЖНІ ЧИ́СЛА — два *дійсні числа,* рівні за *модулем,* але протилежні за знаками. Напр., 5 і —5.

ПРОТИЛЕ́ЖНІСТЬ — філософська категорія, яка відображає сторони, властивості, тенденції та процеси в предметах і явищах, що взаємно зумовлюють і взаємно виключають одне одного. Відношення між П.— їхня єдність і боротьба — є *суперечністю,* що становить джерело будь-якого руху й розвитку. Див. *Єдність і боротьба протилежностей*.

ПРОТИЛЕ́ЖНІСТЬ МІЖ МІ́СТОМ І СЕЛО́М — об'єктивно зумовлена протилежність між *містом* і *селом,* характерна для всіх класово антагоністичних суспільно-екон. формацій. Виникла з розвитком сусп. *поділу праці,* приватної власності на засоби виробн. і обміну. Екон. основу цієї протилежності в класово антагоністичному суспільстві становить протилежність між пануючими класами міста і трудящими села, між пануючими класами міста і села, між пануючими класами села і трудящими міста. П. між м. і с. виникла за *рабовласницького ладу,* найвищого рівня досягла за капіталізму, коли міста зростають за рахунок села. «Міста дедалі більше експлуатують села, віднімаючи найкращі робочі сили у сільських господарів, висмоктуючи все більшу частку багатства, що виробляє сільське населення» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 4, с. 85). Монополізація продажу селянам матеріально-тех. засобів і купівлі с.-г. продукції, посилення їхньої залежності від капіталістичного кредиту, банківського капіталу шляхом включення с.-г. підприємств на основі системи всеохоплюючих контрактів у *вертикальну інтеграцію* супроводиться розоренням дрібних фермерів, зменшенням частки сільс. населення в заг. кількості населення, концентрацією і централізацією зем. власності. Зменшення самодіяльного населення в с. г., зростання безробіття в прихованій формі (див. *Аграрне перенаселення*) все більше загострюють П. між м. і с. За соціалізму однотипність екон. основи міста і села (*соціалістична власність* на засоби виробн.), відсутність екс-

плуатації та перетворення с. г. на кооперативній основі (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*) зумовлюють зникнення П. між м. і с., однак суттєві виробничо-тех. й культур.-побутові відмінності лишаються. Вони зумовлені специфікою агр. виробн. порівняно з індустріальним, наявністю двох форм соціалістичної сусп. власності [*державної (загальнонародної) власності* та *колгоспно-кооперативної власності*], нижчим рівнем розвитку продуктивних сил і усуспільнення виробн. *Подолання істотних відмінностей між містом і селом* відбувається в процесі створення *матеріально-технічної бази комунізму*, підвищення рівня усуспільнення соціалістичного виробн., злиття двох форм соціалістичної власності в єдину *комуністичну власність*, перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної, вирівнювання соціально-екон. і культурно-побутових умов міста і села.

В. О. Сизоненко.

ПРОТИЛЕ́ЖНІСТЬ МІЖ РОЗУМО́ВОЮ ТА ФІЗИ́ЧНОЮ ПРА́ЦЕЮ — історично минуща форма протилежності інтересів членів суспільства, зайнятих фізичною і розумовою працею. Виникла в період становлення *рабовласницького ладу* на базі поглиблення сусп. *поділу праці*, утвердження панування приватної *власності* на засоби виробн. і появи антагоністич. класів. Екон. основу П. між р. та ф. п. становить експлуатація людей фіз. праці представниками розумової праці, які перебувають на службі експлуататорських класів або належать до них. За капіталізму відокремлення розумової праці від фізичної набуває свого завершення і супроводиться поглибленням антагоністичних суперечностей між носіями розумової і фіз. праці. Межа між класом експлуатованих і класом експлуататорів у сучас. умовах не збігається з поділом на людей, зайнятих фізичною і розумовою працею; експлуатується і значна частина працівників розумової праці. Сучас. рівень *продуктивних сил* (*комплексна механізація і автоматизація виробництва*) об'єктивно зумовлює необхідність в поєднанні фізичної і розумової праці, створює умови для ліквідації П. між р. та ф. п. Однак капіталістичні виробничі відносини перешкоджають усуненню цієї протилежності, бо сприяють закріпленню існуючої антагоністичної класової структури. За соціалізму протилежність інтересів між носіями розумової і фіз. праці в її антагоністичній формі зникає внаслідок ліквідації експлуататорських класів, встановлення сусп. власності, безпосередньо сусп. характеру праці та підвищення загальноосвітнього й культур.-тех. рівня робітн. класу і селянства. Однак істотні соціально-екон. відмінності між розумовою і фіз. працею зберігаються. Вони виявляються в особливостях характеру праці, відмінностях у рівні оплати праці, загальноосвітньому і культур.-побутовому рівнях працівників, ступені використання духовних благ. З розвитком продуктивних сил істотні відмінності між розумовою і фіз. працею будуть повністю ліквідовані на етапі вищої фази комуністичного способу виробн. (див. *Подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею*).

В. О. Сизоненко.

ПРОТИЛОКАЦІ́ЙНІ САМОНАВІДНІ́ СНАРЯ́ДИ — боєприпаси (снаряди, ракети та ін. засоби), оснащені бортовою апаратурою самонаведення, за допомогою якої автоматично здійснюється наведення цих боєприпасів на джерело локаційного випромінювання. Див. також *Радіоелектронна боротьба*.

ПРОТИМАЛЯРІ́ЙНІ ЗА́СОБИ — лікувальні препарати для лікування і профілактики *малярії*. За вибірковою або переважаючою дією на різні форми збудника малярії — *плазмодія* виділяють кілька груп П. з. Напр., хінін, акрихін, хлорохін та ін. знищують шизонтів у крові; хіноцид і примахін вбивають малярійних паразитів у тканинах; бігуваль діє як на еритроцитарні, так і на статеві форми плазмодія тощо. Більшість П. з.— синтетичні препарати, хінін — *алкалоїд* хінного дерева.

ПРОТИОБЛІ́ДНЮВАЧ, антиобліднювач — пристрій, яким захищають передні ребра *крила*, оперення, *повітряних гвинтів*, лобове скло кабін літаків і вертольотів від обледеніння в польоті. Розрізняють П., що запобігають обледенінню, і П., які видаляють лід, що утворився. До найпоширеніших належать теплові П., що періодично або постійно обігрівають частини літальних апаратів електр. струмом (електротеплові П.) або гарячим повітрям (повітряно-теплові П.). Рідше застосовують фізико-кімічні, пневматичні та комбіновані П. Принципово новими є розроблені в СРСР електроімпульсні П., що їх електромагнітне поле впливає на залізні осердя, жорстко з'єднані з ділянками обшивки. Спеціальні П. створено для авіадвигунів.

ПРОТИОТРУ́ТИ, антидоти — лікарські засоби, які застосовують для лікування *отруєнь*. Одні П., які запобігають надходженню отрути в кров або уповільнюють цей процес, діють в шлунку, на шкірі, слизових оболонках очей, носа, ротової порожнини (напр., активоване вугілля, сода тощо). Інші П., які усувають токсичні реакції після надходження отрути в організм, вводяться всередину, в пряму кишку, підшкірно, внутрішньом'язово, внутрішньовенно, внутрішньосерцево (напр., атропін, дипіроксим, унітіол та ін.). В основі дії П. лежать складні, ще не до кінця розкриті механізми — фіз. (розчинення, адсорбція, діаліз. гемосорбція), хім. (окислення, нейтралізація, утворення комплексних та важкорозчинних солук) та біохім. (на основі конкурентних відношень отрути і П. в тих самих або різних біохімічно або фізіологічно важливих системах організму). Важливим для лікувального ефекту є конкурентні відношення між отрутою і П. за дію на рецептори або активні центри ферментних (див. *Ферменти*) систем. За механізмом дії П. поділяють на групи (табл. с. 156). В практиці широко застосовують комбіновану терапію П. разом з ін. засобами (штучне дихання, масаж серця, переливання крові, протишокова терапія, *реанімація* тощо).

Ф. П. Трінус.

ПРОТИПОВІ́ТРЯНА ОБОРО́НА (ППО) — сукупність заходів і бойових дій по відбиттю повітряного нападу противника, прикриттю угруповань військ, захисту населення, адм.-політ. центрів, важливих об'єктів тилу від ударів противника з повітря. Розрізняють ППО військ, ППО сил флоту, ППО країни. ППО військ організується в частинах, з'єднаннях і об'єднаннях відповідно до рішень командира (командуючого) в усіх видах бою і операції, при пересуванні і розташуванні військ на місці. Вона сприяє завоюванню та утриманню панування в повітрі. Здійснюється військами ППО сухопутних військ і фронтовою винищувальною авіацією у взаємодії з військами ППО країни, на приморських напрямах — і ППО сил флоту. ППО сил флоту проводиться зенітними засобами кораблів, військ.-мор. баз, винищувальною мор. авіацією у взаємодії із засобами ППО країни та сухопутних військ. ППО країни здійснює протиповітр. операції, які становлять сукупність узгоджених за метою, місцем і часом протиповітр. битв і боїв; проводиться за єдиним задумом і планом у взаємодії з винищувальною авіацією, силами й засобами ППО фронтів (військ. округів), флотів для зриву повітр. операцій противника шляхом знищення осн. сил його авіації і недопущення ударів по об'єктах країни та угрупованнях військ. У сучас. ППО країни провідне місце посідають *зенітно-ракетні війська*, авіація ППО та *радіотехнічні війська*. ППО виникла під час 1-ї світової війни і розвинулась далі в 2-й світовій війні. Швидкий розвиток засобів повітр. нападу противника після 2-ї світової війни зумовив удосконалення ППО, її роль різко зросла, і вона набула значення стратегічного фактора. Осн. вимогами щодо ППО є висока постійна бойова готовність сил і засобів до відбиття повітр. нападу противника на далеких підступах до об'єктів, що підлягають обороні. Див. також *Війська протиповітряної оборони*.

Літ.: Батицкий П. Ф. Войска противовоздушной обороны страны. М., 1977; Развитие противовоздушной обороны. М., 1976.

І. Д. Єршов.

ПРОТИПУХЛИ́ННІ ЗА́СОБИ — лікарські препарати, які застосовують для пригнічення росту злоякісних *пухлин*. Серед П. з. розрізняють алкілуючі речовини (новембіхін, циклофосфан, допан, хлорбутин, сарколізин та ін.), похідні нітрозосечовини (нітрозометилсечовина, ВХНМ, ЦГНМ), *антибіотики* (адріаміцин, олівоміцин, рубоміцин тощо), *алкалоїди* та ін. речовини рослинного походження (вінбластин, вінкристин, колхамін), деякі *гормональні препарати* та *інгібітори* синтезу гормонів (фосфестрол, хлортрианізен,

хлодитан та ін.) тощо. Застосування П. з. при певних формах пухлин сприяє видужанню або значному подовженню життя хворого. В основі дії цих засобів лежить пригнічення прискореного розмноження або руйнування пухлинних клітин. П. з., як правило, мають широкий спектр дії, напр. похідні нітрозосечовини застосовують при лімфогранулематозі, лімфомах, мієломі, гострій формі лейкемії, раку, *метастазах* у тканинах мозку. Багато П. з., зокрема алкілуючі речовини та ін., водночас спричинюють пригнічення кровотворення, облисіння, нудоту, блювання, кровотечу тощо. П. з. поряд з хірургічними методами лікування та методами *променевої терапії* займають важливе місце в практиці *онкології*.

Ф. П. Трінус.

ПРОТИРАДІОЛОКАЦІЙНІ ПЕРЕШКО́ДИ, радіолокаційні перешкоди — перешкоди, що утруднюють або порушують нормальну дію *радіолокаційних станцій* (керованих по радіо ракет чи ін. радіолокаційних засобів). Бувають активні і пасивні, природні й штучні (організовані). Активними природними перешкодами є грозові розряди. До активних П. п. належать також явища (напр., іскроутворення, випромінювання), що виникають під час експлуатації електр. установок, сусідніх радіолокаційних станцій (радіолокаторів), ін. радіолокаційних або радіотех. засобів. Пасивні П. п.— сигнали радіолокаторів, відбиті від місцевих земних об'єктів, потужних купчастих або грозових хмар тощо. До активних штучних П. п., створюваних спец. радіопередавачами, вдаються у військовій справі. Ці перешкоди поділяють на: безперервні, що являють собою незатухаючі електромагн. коливання, та імпульсні, або переривчасті; загороджувальні та прицільні. Імпульсні П. п. бувають синхронні та несинхронні. Спектр випромінюваного сигналу безперервних або імпульсних загороджувальних П. п. ширший, ніж *смуга пропускання частот* приймача радіолокатора, дію якого мають утруднити або порушити. Такими П. п. подавляють дію кількох радіолокаторів, що їх експлуатують в одному діапазоні частот. Спектр випромінюваного сигналу безперервних або імпульсних прицільних П. п. сумірний зі смугою пропускання частот приймача радіолокатора, що пов'язане з необхідністю точно настроюватись на несучу частоту цього приймача. Частота повторення випромінюваних сигналів імпульсних синхронних П. п. дорівнює або кратна частоті повторення сигналів радіолокатора, а частота повторення сигналів імпульсних несинхронних П. п. перебуває у довільному співвідношенні з частотою повторення сигналів радіолокатора. Ефективність застосування активних штучних П. п. визначається достовірністю даних про радіолокатор: його несучу частоту, частоту повторення випромінюваного сигналу, тривалість електр. *імпульсу*. Щоб дістати такі відомості, використовують пошукові радіоприймачі, радіоприймачі визначення тех. параметрів радіолокатора, розвідувальні *пеленгатори*. Радіоприймачі встановлюють майже завжди на рукомих засобах. Вони попереджають про попадання цих засобів у зону опромінювання радіохвилями. Пасивні штучні П. п. створюють найчастіше дипольними (напр., у вигляді стрічок чи голок) або ін. типу відбивачами радіохвиль. Дипольні відбивачі розсіюють у повітрі. За допомогою пасивних П. п. маскують об'єкти, дезорієнтують щодо їх дійсного положення. Набувають поширення відбивачі з мініатюрними передавачами перешкод.

С. М. Скворцов.

ПРОТИСКЛЕРОТИ́ЧНІ ЗА́СОБИ — лікарські препарати, які запобігають розвитку або зменшують прояви *атеросклерозу*. Виділяють кілька груп П. з. Гіпохолестеринемічні препарати зменшують всмоктування холестерину в травному каналі (стерин рослинного походження, бета-ситостерин, діоспонін, поліспонін), пригнічують його синтез (клобібрейт, цетаміфен), стимулюють виділення (літенол, арахіден). Антикоагулянти (напр., гепарин) та речовина антибрадикінінової дії — пармідин (синтетичні — продектин, ангінін) гальмують тромбогенні фактори атеросклерозу. Порушені при атеро-

Отрути та протиотрути

Отрути	Протиотрути	Отрути	Протиотрути
	1. Протиотрути, які конкурують з отрутами за дію на спеціальні рецептори	Залізо	Дефероксамін
		Мідь	Пеніциламін, тетацин-кальцій
Морфін	Налоксон	Формальдегід	Солі амонію
Антикоагулянти непрямої дії (напр., дикумарин)	Вітамін К	Гепарин	Протамін
Чадний газ	Кисень	Токсини	Антитоксини
Тубокурарин, диплацин	Прозерин, галантамін	Ціаніди	Метгемоглобінутворювачі (нітрити)
Ізоніазид	Вітамін B_6		**7. Протиотрути, які реактивують ключові рецептори або ферменти**
Антиметаболіти амінокислот (напр., фторфенілаланін)	Амінокислоти (напр., фенілаланін)	Антихолінестеразні засоби (напр., хлорофос)	Дипіроксим
	2. Протиотрути, які блокують рецептори, що відповідають за прояв токсичних реакцій		**8. Протиотрути, які ферментативно розщеплюють токсичну речовину**
Інгібітори холінестерази (напр., хлорофос), мускариноподібні речовини (напр., мускарин, ацетилхолін)	Атропін	Пеніцилін	Пеніциліназа
	3. Протиотрути, що пригнічують летальний синтез		**9. Протиотрути, які нормалізують функції шляхом запобігання або усунення токсичних ефектів отрути**
Метанол, етиленгліколь	Етанол	Гангліолітики	Адреноміметики
Фторацетат	Ацетат	Серцеві глікозиди	Калій, новокаїнамід, бета-адреноблокатори
Селеноцистеїн	Цистеїн	Фторурацил	Тимідин
	4. Протиотрути, які витісняють отрути з місць фіксації	Меркаптопурин	Пурини
Броміди	Хлориди		**10. Протиотрути, що хімічно нейтралізують отрути**
Стронцій	Кальцій	Кислоти	Гідрокарбонат натрію, окис магнію
Талій	Калій	Луги	Лимонна кислота
	5. Протиотрути, що прискорюють метаболічне знезараження отрути	Йод	Тіосульфат
Ціаніди	Тіосульфат	Срібло	Натрію хлорид
	6. Протиотрути, що діють шляхом комплексоутворення		**11. Протиотрути, що фізично знешкоджують отрути**
Миш'як, ртуть	Унітіол	Алкалоїди	Активоване вугілля
Свинець, флуторид	Унітіол, пеніциламін, тетацин-кальцій, пентацин		

склерозі окислювально-відновні процеси нормалізують нікотинова та фолієва к-ти, нікотинамід, рибофлавін, пангамат кальцію, рослинна їжа тощо. *І. С. Чекман.*

ПРОТИСТА́ВЛЕННЯ — логічна операція над *судженням*, яка полягає в зміні його якості (ствердження на заперечення і навпаки) і одночасній перестановці місцями його *суб'єкта* і *предиката*. Щоб утворене судження зберігало значення істинності вихідного, необхідно в процесі П. дотримуватися певних правил. Зокрема, зміну якості проводити як подвійне заперечення (див. *Подвійного заперечення закон*), загальностверджувальне судження перетворювати на загальнозаперечне і частковозаперечне — на частковостверджувальне. Операцію П. часто використовують як безпосередній *умовивід*, тобто умовивід з одного *засновку*.

ПРОТИСТОЛО́ГІЯ (від грец. *πρῶτιστος* — найперший і *λόγος* — вчення), протозоологія — розділ зоології, що вивчає *найпростіших*. Вивчення найпростіших почалося в другій пол. 17 ст. з винайденням мікроскопа.

Перших представників найпростіших відкрив голландський природодослідник А. *Левенгук*. Значно розширились відомості про них у 18 ст. Поняття про найпростіших як про одноклітинні організми вперше сформулював нім. зоолог К. Зібольд (1845). У 20 ст. П. диференціювалася на медичну, ветеринарну, грунтову й загальну. Великий вплив на розвиток П. мали дослідження нім. (Х. Еренберг, О. Бючлі, Ф. Шаудін та ін.) та вітчизн. (Л. С. Ценковський, В. Я. Данилевський, В. Т. Шевяков, С. І. Метальников та ін.) вчених. Засновниками рад. П. є В. О. Догель, Г. В. Епштейн, В. Л. Якимов. П. тісно пов'язана з ін. науками, зокрема з цитологією, паразитологією, гідробіологією, екологією та ін. Значному розвитку П. сприяли застосування електронної мікроскопії, методів *біофізики, біохімії*.

ПРОТИСТОЯ́ННЯ ПЛАНЕ́ТИ — таке положення верхньої *планети*, при якому екліптичні *довготи* її і Сонця відрізняються на 180° (див. *Конфігурації планет*). Внаслідок еліптичності *орбіт* планет і *Землі* віддалі між ними під час різних протистоянь періодично змінюються; найменшим віддалям відповідають великі П. п. Напр., у *Марса* великі протистояння повторюються через кожні 15—17 років.

ПРОТИСЯ́ЙВО — світла овальна пляма (діаметром бл. 20°) на нічному небі, розміщена діаметрально протилежно до Сонця. З'єднується з конусами *зодіакального світла* т. з. зодіакальною смугою — дуже слабким свіченням, що поширюється вздовж *екліптики* у вигляді смуги шириною бл. 10°. Яскравість П. незначна: його видно лише в темні ночі в тропічних і субтропічних широтах (в СРСР — на Кавказі й у Серед. Азії) у лютому — березні та у вересні — жовтні. П. зумовлене розсіянням світла на частинках *космічного пилу* в *міжпланетному середовищі*.

ПРОТИТА́НКОВА ОБОРО́НА (ПТО) — комплекс заходів і бойових дій військ для відбиття атак танків, ін. броньованих машин противника та їхнього знищення. ПТО зародилася під час 1-ї світової війни; після неї в арміях було запроваджено спец. протитанк. артилерію, міни, і вона стала одним з видів *забезпечення бойових дій*. Далі розвинулася ПТО під час 2-ї світової війни. На сучас. етапі в зв'язку з підвищенням ролі танків, броньованих машин боротьба проти них стала осн. змістом бою, операції. ПТО переросла з виду забезпечення в елемент оборони. Для боротьби проти танків, броньованих машин призначені удари ракетних військ і авіації, вогонь артилерії, танки, *бойові машини піхоти*, протитанкові керовані реактивні снаряди, гранатомети, гранати, вогнемети, протитанкові загородження (див. *Загородження військові*) та ін. ПТО організується на всю глибину оперативного шикування (бойового порядку).

ПРОТИТА́НКОВА РУШНИ́ЦЯ (ПТР) — вогнепальна зброя з нарізним стволом, яку призначено для ураження броньованих цілей. ПТР мали калібр від 6,5 до 20 мм, вагу — від 9 до 60 кг, швидкість кулі (снаряда) — від 550 до 1175 м/с. З'явилися наприкінці 1-ї світової війни. В СРСР 1941 було прийнято на озброєння Рад. Армії 14,5 мм ПТР однозарядну (вага 17,3 кг) системи В. О. *Дегтярьова* і магазинну самозарядну (вага бл. 21 кг) конструкції С. Г. *Симонова*, які пробивали на віддалі 300 м броню завтовшки до 35 мм. У 1941—44 ПТР відіграли значну роль у боротьбі проти легких, серед. танків і бронемашин. З 1945 замінені *гранатометами*.

14,5-мм **протитанкова рушниця** зразка 1941.

ПРОТИТУБЕРКУЛЬО́ЗНІ ЗА́СОБИ — лікарські препарати, які застосовують при лікуванні *туберкульозу*. За своєю активністю поділяють на П. з. 1-го ряду — препарати групи *стрептоміцину*, ізонікотинової (фтивазид, салюзид, ларусан та ін.) та саліцилової (*ПАСК*, бепаск) кислот і П. з. 2-го ряду — *антибіотики* (канаміцин, рифампіцин), а також піразинамід, етіонамід, етоксид та ін. синтетичні препарати. Лікування починають препаратами 1-го ряду, а потім для запобігання лікарській стійкості мікобактерій туберкульозу призначають препарати 2-го ряду. *Г. Т. Писько.*

ПРОТИХІМІ́ЧНИЙ ЗА́ХИСТ — див. *Захист від зброї масового ураження*.

ПРО́ТІЙ (Protium; від грец. *πρῶτος* — перший), ^1H — стабільний і найпоширеніший *ізотоп* водню з *масовим числом* 1. Ядро атома П.— *протон*.

ПРОТОДЕ́РМА (від грец. *πρῶτος*— перший і *δέρμα*— шкіра, оболонка) — зовнішній шар клітин верхівкової (апікальної) *меристеми* пагона та кореня. Є меристематичним попередником *епідермісу, епіблеми*, рідше — деяких субепідермальних тканин.

ПРОТОДИЯ́КОН (від грец. *πρῶτος* — перший і *диякон*) — в православній церкві старший диякон, звичайно гол. диякон у кафедральному соборі в центрі *єпархії*.

ПРОТОДЬЯ́КОНОВ Михайло Михайлович [22.IX (4.X) 1874, Оренбург — 5.IV 1930, Ташкент]— рос. рад. вчений у галузі гірничої справи. Після закінчення (1899) Петерб. гірничого ін-ту був заарештований за участь у пропаганді с.-д. ідей. У 1900—04, перебуваючи під наглядом поліції, працював зав. Садонським рудником (Пн. Кавказ). У 1904—14 викладав у Катеринослав. Вищому гірничому уч-щі (тепер — Дніпроп. гірничий ін-т), з 1908 — професор. Один із організаторів Ташкентського ун-ту (1918). З 1925 одночасно працював у Моск. гірничій академії. Осн. праці — з проблем гірничого тиску, кріплення гірничих виробок, рудникової вентиляції, тех. нормування в гірничій пром-сті.

Літ.: Зворыкин А. А. Михаил Михайлович Протодьяконов. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ПРОТОЗООЛО́ГІЯ — розділ *зоології*, що вивчає *найпростіших*.

ПРОТОЗОРЯ́ — умовна назва тіла, з якого формується *зоря*. За сучас. уявленнями, зорі в нашій *Галактиці* та в ін. галактиках виникають внаслідок поділу (розвалу) на окремі фрагменти протяжних холодних газопилових хмар, густина яких у тисячі разів перевищує густину *міжзоряного середовища*. Тривалість стиску П., який супроводиться зменшенням її розмірів,— бл. 20 млн. років. Протягом цього часу речовина П. розігрівається і т-ра в її надрах зростає до 10 млн. градусів і більше. Тим самим створюються передумови для перебігу реакцій термоядерного синтезу (спочатку — перетворення водню в гелій). Як тільки такі реакції у надрах П. починаються, її стиск припиняється — утворюється зоря. *І. А. Климишин.*

ПРОТОІЄРЕ́Й (від грец. *πρῶτος*— перший та *ієрей*) — у православній церкві звання старшого (головного) священика.

ПРОТО́КА — вузький водний простір, що сполучає суміжні водні басейни (океани, море з океаном, два моря тощо). Гідрологічний режим П. визначається особливостями самої П. (глибиною, шириною, довжиною) та режимом водних басейнів, які вона з'єднує. П. роз'єднують дві ділянки суходолу (напр., материки, материк і острів, два острови).

ПРОТО́КИ МІЖНАРО́ДНІ — в міжнар. праві морські протоки, які використовуються для міжнар. судноплавства. Загальновизнаним є право вільного проходу через такі протоки всіх суден і кораблів. Правовий режим проток, простори яких не перекриваються тер. водами прибережних д-в (Ла-Манш, Па-де-Кале, протока Дрейка, Мозамбікська та ін.), не відрізняється від режиму *відкритого моря*.

В протоках, які повністю або частково проходять у *територіальних водах* (Гібралтарська, Магелланова, Малаккська та ін.), право вільного проходу регулюється спец. положеннями міжнар. конвенцій і нац. законодавством відповідної д-ви. Прохід через *Чорноморські протоки* регламентується спеціально укладеною для них конвенцією (Монтре, 1936). Над П. м. існує свобода прольоту повітряних суден.

О. Ф. Висоцький.

В. П. Протопопов

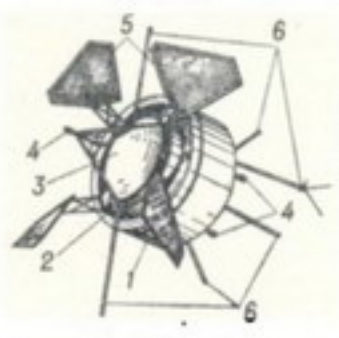
ПРОТОКО́Л (грец. *πρωτόκολλον*, від *πρῶτος* — перший і *κολλάω* — приклеюю) — 1) Документ, який містить запис усіх виступів і рішень зборів, засідання, наради тощо. 2) Документ, який містить запис виконаних дій і засвідчує встановлення фактів, виявлених внаслідок цих дій (напр., П. досліду, П. випробування). 3) Документ про проведення певних слідчих, адм. чи судових дій, їхній зміст і наслідки (напр., П. допиту, П. обшуку, П. судового засідання). 4) П. голосування — документ про наслідок виборів до представницьких органів (в СРСР — до *Рад народних депутатів*). 5) У міжнародному праві — одна з назв *договору міжнародного*. 6) *Протокол дипломатичний*.

ПРОТОКО́Л ДИПЛОМАТИ́ЧНИЙ — сукупність загальноприйнятих правил, традицій та умовностей, що їх додержують уряди, відомства закордонних справ, *дипломатичні представництва*, дипломатичні представники та ін. офіційні особи в міжнар. спілкуванні. П. д. визначає порядок візитів, форми дипломатичного листування, організації і проведення дипломатичних прийомів, участь у різних торжествах і траурних церемоніях тощо. П. д. регламентує порядок приймання в країні глави іноз. д-ви, глави уряду іноз. д-ви та ін. держ. діячів і урядових делегацій. На основі принципу рівності суверенних д-в у міжнар. відносинах загальновизнано, що правил П. д. додержують у стосунках з усіма д-вами, без *дискримінації*.

ПРОТО́Н (від грец. *πρῶτος* — перший), *p* — стабільна *елементарна частинка* з позитивним електр. зарядом $q = 1{,}6021917 \cdot 10^{-19}$ Кл, масою спокою $m_p = 1{,}6726 \cdot 10^{-27}$ кг, *спіном* $^1/_2$ і *магнітним моментом* $\mu_p = 2{,}792782\ \mu_{яд}$, де $\mu_{яд}$ — ядерний *магнетон*. Бере участь у всіх типах *взаємодій елементарних частинок*, належить до *баріонів*. П.— ядро найлегшого *ізотопу* водню. З П. і нейтронів (їхня спільна назва — *нуклони*) складаються всі ін. атомні ядра. Кількість П. в ядрі дорівнює *атомному номеру* хім. елемента і, отже, визначає положення цього елемента в *періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва*. П. — осн. складова частина первинного *космічного проміння*. Пучки П., одержані на *прискорювачах заряджених частинок*, — один з осн. інструментів експериментальних ядерної фізики і фізики елементарних частинок. Прискорені П. застосовують у *радіоактиваційному аналізі*, а також для одержання *радіоактивних ізотопів*. *Античастинкою* щодо П. є антипротон, який відрізняється від П. знаками електр. заряду і магн. моменту. Уявлення про П. виникло на поч. 20 ст. на основі фундаментальних відкриттів в атомній фізиці. Термін «протон» запровадив 1920 Е. *Резерфорд*.

Дати запусків штучних супутників Землі «Протон»

«Протон-1»	16.VII 1965
«Протон-2»	2.XI 1965
«Протон-3»	6.VII 1966
«Протон-4»	16.XI 1968

Штучний супутник Землі **«Протон-1»**:
1 — зовнішня оболонка; *2* — хімічні джерела струму; *3* — герметичний корпус; *4* — датчики системи індикації положення осей супутника в просторі; *5* — панелі сонячної батареї; *6* — антени.

«ПРОТО́Н» — назва серії рад. важких дослідницьких *штучних супутників* Землі (ШСЗ), призначених для вивчення енерг. спектра і хім. складу частинок первинного *космічного проміння*, а також інтенсивності й енерг. спектра гамма-проміння і електронів галактичного походження. Однотипні «П-1»—«П-3» (мал.) виводились (табл.) на еліптичні орбіти з макс. віддаленням від Землі (в апогеї) бл. 630 км і мінімальним (у перигеї) — 190 км. Маса кожного з них разом з обладнанням, розміщеним на останньому ступені ракети-носія, 12,2 т. У комплекс наук. апаратури масою 3,5 т входив іонізаційний калориметр, призначений для вивчення частинок з енергією до 10^{13} еВ. «П.-4» масою бл. 17 т (без останнього ступеня ракети-носія) було виведено на орбіту з апогеєм 495 км і перигеєм 255 км. Унікальний комплекс наук. апаратури «П.-4» масою 12,5 т дав змогу розширити діапазон досліджуваних енергій до 10^{15} еВ. У результаті наук. досліджень на ШСЗ «П.» одержано нові дані про космічне проміння і взаємодію з речовиною частинок надвисоких енергій.

Ю. М. Михайлов.

ПРОТОНЕ́МА (від грец. *πρῶτος* — перший і *νῆμα* — нитка), передросток — початкова фаза розвитку *гаметофіта* у мохів. Розрізняють первинну П. (розвивається із *спори*) та вторинну П. (утворюється внаслідок *регенерації* клітин гаметофіта або спорофіта). У листяних мохів П. має здебільшого вигляд розгалужених зелених ниток, у печіночних і сфагнових мохів П. має вигляд пластинки. На П. закладаються *бруньки*, з яких виростають гаметофори — листостеблові та пластинчасті пагони, на яких утворюються статеві органи (*антеридії* і *архегонії*).

ПРОТОНЕФРИ́ДІЇ (від грец. *πρῶτος* — перший і *нефридії*) — органи *виділення* у багатьох безхребетних тварин (напр., немертин, плоских і первиннопорожнинних червів, деяких кільчастих червів і трохофорних личинок); з хордових — у *ланцетника*. Походять з *ектодерми*. Являють собою систему простих або розгалужених канальців, що містяться в порожнині або *паренхімі* тіла тварин і впадають в головний канал, який відкривається назовні.

ПРОТОПІ́П — застаріла назва *протоієрея*.

ПРОТОПЛА́ЗМА (від грец. *πρῶτος* — перший, первісний і *πλάσμα* — виліплене, утворене) — вміст живої *клітини*, включаючи її *ядро* і *цитоплазму*; матеріальний субстрат, з якого складаються організми. Уявлення про П. виникло і утвердилось у зв'язку з розвитком *клітинної теорії*. Термін «протоплазма» вперше застосував Я. *Пуркінє* (1839) для визначення формоутворювальної речовини зародка, подібної до *камбію* рослин. В 1882 польс. ботанік Е. Страсбургер розділив поняття П. на *каріоплазму* і цитоплазму. Для П. всіх живих клітин характерна принципова єдність фізико-хім. властивостей і структурно-функціональної організації. П. рослинної й тваринної клітин містить (у %): води 75—85, білка 10—20, ліпідів 2—3, неорганічних речовин 1. Сухий залишок П. на 96% складається з вуглецю, кисню, водню та азоту, на 3% — з кальцію, фосфору, калію, сірки; в невеликих кількостях в П. є йод, залізо, натрій, хлор, магній, мідь та ін. елементи. П.— багатофазна *колоїдна система*, в якій дисперсним середовищем є вода з розчиненими в ній неорганічними солями, а осн. дисперсними фазами — білки, ліпіди, нуклеопротеїди. П. являє собою не тільки неоднорідне, а й високоструктуроване і компартментизоване (розділене перегородками — мембранами на відсіки, що виконують певні функції) середовище, якому властивий високий ступінь молекулярної організації. В структурній організації П. та її функціональній активності важлива роль належить *мембранам біологічним*. Останні розподіляють П. на окремі структури (див. *Органоїди*), обмежують дифузію речовин, одночасно створюють специфічну орієнтацію поліферментативних систем, на яких можуть локалізуватися певні типи реакцій.

А. Ф. Карась.

ПРОТОПЛА́СТ (від грец. *πρῶτος* — перший і *πλαστός* — утворений) — вміст рослинної клітини; складається з клітинної мембрани (див. *Мембрани біологічні*) і *протоплазми*, не включає *оболонку рослинної клітини*.

ПРОТОПО́ПОВ Віктор Павлович [10 (22).X 1880, с. Юрки, тепер Козельщинського р-ну Полтав. обл.— 29.XI 1957, Київ] — укр. рад. психіатр, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1934). У 1906 закінчив Військово-мед. академію у Петербурзі, де залишився працювати. Професор Пермського ун-ту (1921—23), Харків. мед. ін-ту (1923—44). Одночасно — директор Ін-ту клінічної психіатрії і соціальної психогігієни (1926—29), зав. психіатричною клінікою Психоневрологічного ін-ту Наркомздоров'я УРСР (1932—41) у Харкові. З 1944 — професор Київ. ін-ту удосконалення лікарів, одночасно (1944—57) зав. відділом *Фізіології інституту* ім. О. О. Богомольця АН УРСР. Був гол. психіатром та головою Вченої ради М-ва охорони здоров'я УРСР. Праці П. присвячені проблемам фізіології і патології вищої нервової діяльності, психіатрії. П. створив патофізіол. напрям у психіатрії, оснований на застосуванні біохім. і фізіол. методів дослідження хворих. Впровадив вчення І. П. Павлова у психіатрію, вперше в СРСР застосував лікування сном. Запропонував методи лікування шизофренії та маніакально-депресивного психозу та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна.

Тв.: Избранные труды. К., 1961.

ПРОТОРЕНЕСА́НС (Protorenaissanse) — період в історії італ. культури; охоплює 13 і 1-у пол.

14 ст. Термін «проторенесанс» запровадив швейц. історик Я. Буркгардт. Соціальною базою П. було піднесення італ. вільних міст-комун. Культура цього періоду формувалася з різнорідних худож.-стильових елементів: романських, візантійських, готичних і класичних (античних). П. знаменував відхід від символіко-алегоричної худож. системи середньовіччя, початок переорієнтації мистецтва на зображення реального світу і людини. Найвиразніше виявився у живописі, де з'явилися перспектива, об'ємність постатей тощо. Серед найвидатніших представників П.— *Джотто*, Дуччо ді Буонінсенья, П. Лоренцетті, С. Мартіні, Н. *Пізано*, Дж. *Пізано*, Арнольфо ді Камбіо. П. позначився і на архітектурі (Палаццо Веккйо, баптистерій Сан-Джованні, церква Марії дель Фйоре, всі — у Флоренції). Аналогічні процеси відбувалися в італійській поезії (Данте) і в музиці. Див. *Передвідродження*.

Літ.: Лазарев В. Н. Происхождение итальянского Возрождения, ч. 1. Искусство Проторенессанса. М., 1956; Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. М., 1978; История искусств стран Западной Европы от Возрождения до начала XX века. Искусство раннего Возрождения. М., 1980.

Д. С. Наливайко.

ПРОТОТИ́П (грец. *πρωτότυπον*), прообраз — історична чи сучасна авторові конкретна особа, життя і характер якої стали першоосновою для створення образу літературного героя. Герой твору і П. не тотожні. Письменник створює не копію реальної людини, а узагальнений худож. образ, який містить у собі й авторську оцінку.

Г. К. Сидоренко.

ПРОТОТРО́ФИ, прототрофні мікроорганізми (від грец. *πρῶτος* — перший і *τροφή* — їжа, живлення) — мікроорганізми, які на відміну від *ауксотрофів* синтезують усі необхідні їм речовини. До П. належать *нітрифікуючі бактерії, сіркобактерії, залізобактерії, водневі бактерії*. Термін «прототрофи» раніше використовували як синонім *автотрофів*.

ПРОТРАВНІ́ БАРВНИКИ́ — синтетичні *барвники*, при *фарбуванні* якими волокнистих матеріалів рослинного і тваринного походження застосовуються допоміжні речовини — п р о т р а в и (звідси назва). Як протрави використовують гол. чин. солі, іони яких містять важкі метали (Cr^{3+}, Fe^{3+}, Cu^{2+}, Sn^{4+}, Al^{3+} тощо). У процесі фарбування П. б. зв'язуються з гідроксидами чи основними солями металів, що одержують з відповідних солей (протрав), які утворюють на волокні нерозчинні забарвлені комплексні сполуки, т. з. лаки. За хім. будовою П. б. є *азобарвниками* й *антрахіноновими барвниками*. Найвідоміший з П. б. *алізарин*. Застосовують П. б. для фарбування вовни, рідше — шовку, бавовни.

В. О. Ковтуненко.

ПРОТРОМБІ́Н (від грец. *πρό* — перед, раніше і *тромбін*) — білок плазми крові людини і тварин, що в процесі *зсідання крові* перетворюється на фермент тромбін. За хім. природою П.— *глікопротеїд*, мол. м. бл. 70 000. *Біосинтез* П. відбувається в клітинах печінки і залежить від вмісту в організмі вітаміну К. Зниження рівня П. в крові призводить до кровоточивості. В мед. практиці визначають рівень П. в крові для характеристики зсідання крові.

ПРОТРУ́ЮВАННЯ НАСІ́ННЯ — обробка насіння сільськогосподарських культур *пестицидами* для знезаражування від збудників грибкових і бактеріальних хвороб, а також для захисту сходів від грунтових шкідників. Розрізняють 3 способи П. н.: с у х е (за допомогою апаратів і пристроїв насіння обпилюють препаратами); н а п і в с у х е (за допомогою *протруювача* насіння зволожують невеликою кількістю розчину препарату або густою суспензією порошковидного препарату); м о к р е (насіння сильно змочують розчином формаліну чи ін. препарату або навіть занурюють у нього на кілька хвилин). При П. н. суворо додержуються інструкції та правил безпеки при роботі з пестицидами. Для знищення збудників хвороб, що містяться всередині зерна (напр., летюча сажка пшениці та ячменю), застосовують також пестициди або термічне знезараження (прогрівання) насіння.

В. М. Лопатін.

ПРОТРУ́ЮВАЧ — машина або установка для протруювання насіння *пестицидами* з метою знищення збудників хвороб чи шкідників зерна. СРСР випускає П. двох типів. П. у н і в е р с а л ь н и й ПС-10 (мал.) для обробки насіння зернових, бобових і техніч. культур водними суспензіями пестицидів і стимулюючих речовин проти збудників хвороб і для поліпшення посівних якостей насіння; продуктивність 20 т насіння за годину. Являє собою автоматичну самопересувну установку, в якій вузли і механізми приводяться в дію від електродвигунів. П. ш н е к о в и й п е р е с у в н и й ПСШ-3 призначений для протруювання насіння зернових культур напівсухим або мокрим способом; продуктивність — 3 т насіння за годину.

ПРОТУБЕРА́НЦІ (нім. Protuberanzen, від лат. protubero — надимаюсь, виростаю) — світні утворення з розжарених газів, що спостерігаються у вигляді виступів різноманітної форми над диском Сонця. Серед. висота П. над поверхнею Сонця становить від 30 000 до 50 000 км, серед. довжина — 200 000 км, ширина — 5000 км. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Сонце*.

ПРОТЯГА́ННЯ в м е т а л о о б р о б ц і — 1) Обробка металів різанням, що полягає у зрізуванні інструментом (*протяжкою*) *припуску* на внутрішніх і зовнішніх поверхнях заготовки. Протяганням створюють наскрізні отвори різної форми, прорізи тощо. До нього вдаються також при обробці циліндричних і конічних зубчастих коліс. П. відзначається більшою (порівняно з *струганням, довбанням, фрезеруванням*) продуктивністю, що зумовлюється використанням великої активної довжини різальних ребер інструмента, забезпечує значну точність обробки і високу чистоту поверхні. Для П. застосовують *протяжні верстати*. 2) Обробка металів тиском, що полягає в протяганні заготовки через спец. пристрій з калібрувальним отвором, діаметр якого менший за діаметр заготовки; одна з операцій *кування* і *штампування*. Дає змогу зменшувати діаметр і збільшувати вихідну довжину заготовок (труб, прутків тощо). П. проводять звичайно на протяжних *гідравлічних пресах*, використовуючи заготовки, одержані ненаскрізним *прошиванням*.

ПРОТЯ́ЖКА — багатолезовий металорізальний інструмент, яким на *протяжних верстатах* обробляють внутрішні і зовнішні поверхні заготовок. Відзначається поступовим збільшенням висоти різальних зубців. П. для внутрішнього *протягання* бувають циліндричні квадратні та ін., П. для зовн. протягання — плоскі й фасонні. Є П., що не ріжуть, а вирівнюють і ущільнюють метал (вигладжувальні П.). Іл. с. 160.

ПРОТЯЖНИ́Й ВЕРСТА́Т — металорізальний верстат, на якому *протяжкою* обробляють внутрішні й зовнішні поверхні заготовок. Розрізняють П. в.: горизонтальні (гол. чин. для внутрішнього *протягання*) і вертикальні (для всіх протяжних робіт); одно- і багатопозиційні (з поворотними столами); загального призначення (для обробки заготовок різного типу) і спеціальні (на них обробляють заготовки одного розміру). Окрему групу становлять П. в. безперервної дії — ланцюгові і ротаційні. Крім того, є верстати, на яких нарізають зубці циліндричних і зубчастих коліс (зубопротяжні П. в.). П. в. застосовують у масовому, а також великосерійному виробництві. Швидкість протягання на П. в. загального призначення становить 15—20 м/хв, на П. в. спеціальних — до 90 м/хв. Іл. с. 160.

ПРОТЯ́ЖНІСТЬ — одна з характеристик простору, яка виражає його розміри. В понятті «протяжність» зафіксовано відносну постійність певних типів зв'язку, що зумовлює можливість порівняння розмірів фіз. тіл. Історії науки відомі два протилежні підходи до тлумачення П. За субстанційною концепцією простору (починаючи від грец. атомістів до І. *Ньютона* і Р. *Декарта*), П.— єдина його характеристика. Метафізично відриваючи простір від матеріальної взаємодії речей і процесів, ця концепція тлумачить П. як первинну сутність *субстанції*. Релятивна концепція просторово-часової структури (Д. *Дідро*, Г. В. *Лейбніц* і сучас. теорії багатомірного простору) дає розуміння П. як відношення порядку й взаємного розташування фіз. тіл. Для вироблення уявлень про фіз. властивості простору (наприклад, конечність чи безконечність П. реального простору) треба брати до уваги розподіл і рух мас матерії. Без введення ідеї залежності геометрії простору від його фіз. природи поняття «П.» залишається порожньою абстракцією. Положення про зумовленість геометрії простору особливостями матеріального руху фіз. тіл реалізував А. *Ейнштейн* у заг.

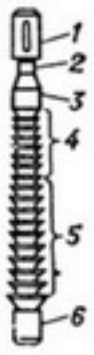
Проторенесанс. Церква Сан-Міньято аль Монте у Флоренції. 11—13 ст.

Проторенесанс. Джотто. З'явлення Христа Марії Магдалині. Фреска Капели дель Арена в Падуї. Фрагмент. Між 1305 і 1313.

Протруювач насіння універсальний ПС-10.

Циліндрична **протяжка:**
1 — хвостовик; *2* — шийка; *3* — передня напрямна частина; *4* — робоча (різальна) частина; *5* — калібрувальна частина; *6* — задня напрямна частина.

відносності теорії. Діалектичний матеріалізм, визначаючи простір як форму існування матерії, тим самим стверджує, що просторові властивості фіз. тіл, зокрема їхня П., залежать від властивостей рухомої матерії. Див. також *Простір і час.*

ПРОФА́Г (від грец. *πρό* — раніше, перед і *φάγος* — пожирач) — неінфекційна форма існування бактеріального вірусу (*бактеріофага*) в клітині (див. *Провірус*).

ПРОФА́ЗА (від грец. *πρό* — раніше, перед і *φάσις* — прояв) — перша фаза мейотичного (див. *Мейоз*) і мітотичного (див. *Мітоз*) поділу клітини. Після П. настає *метафаза.*

ПРОФЕРМЕ́НТИ, преферменти (від лат. pro, prae — раніше, попереду і *ферменти*), зимогени — неактивні попередники ферментів. Назва П. утворюється додаванням до відповідної назви ферменту префікса «про» (напр., протромбін) або слова «ген» (напр., пепсиноген). П.— важлива ланка в *біосинтезі* ферментів, що дає змогу накопичувати біологічно неактивний матеріал, не пошкоджує тканину і здатний перетворюватись на активний фермент під впливом активаторів (водневих іонів, залишків раніш синтезованого ферменту або специфічних ферментів), які викликають частковий *протеоліз* П. П. відіграють велику роль у травленні (див. *Протеолітичні ферменти*), зсіданні крові (див. *Протромбін*) та в ін. фізіол. процесах.

ПРОФЕ́СІЇ ТА ПОСА́ДИ З ШКІДЛИ́ВИМИ УМО́ВАМИ ПРА́ЦІ — за рад. законодавством визначені тех. і технологічними умовами професії, які характеризуються несприятливим діянням виробничих факторів на організм працівників. В СРСР кількість таких професій неухильно зменшується завдяки розвиткові *охорони праці,* за рахунок впровадження нової техніки та технології, комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, які дають змогу усувати виробничу шкідливість, небезпечність робіт, запиленість і загазованість повітря тощо. На тих роботах, де тех. засобами поки що немає змоги повністю усунути несприятливе діяння виробництва на організм працівника, законодавство встановлює ряд заходів щодо нейтралізації виробничої шкідливості, пільги та компенсації працівникам цих пофесій та посад: скорочений робочий день, додаткову *відпустку,* підвищену оплату праці, засоби індивідуального захисту, *лікувальне харчування,* пільгове пенсійне забезпечення та ін. З метою охорони здоров'я *законодавством про працю* встановлено спец. переліки професій, до виконання яких не допускаються окремі категорії трудящих: жінки (список таких професій затверджено Держкомпраці СРСР та ВЦРПС 25.VII 1978), підлітки віком до 18 років (список таких професій затверджено Держкомпраці СРСР 10.IX 1980).

О. І. Процевський.

Вертикальний **протяжний верстат.**

ПРОФЕСІ́ЙНА ОРІЄНТА́ЦІЯ — науково-практична система підготовки молоді, переважно учнівської, до вільного й свідомого професійного самовизначення. Розділ *психології праці.* Осн. завдання П. о. полягає у формуванні в учнів позитивного ставлення й інтересу до різних видів профес. діяльності та психологічної готовності до активного вибору конкретної професії відповідно до їхніх інтересів, покликання, здібностей з урахуванням сусп. потреб. В структуру П. о. включаються відносно самостійні підрозділи — профес. інформація, профес. консультація і профес. добір.

Професійна інформація — система організації і проведення навч.- виховної роботи, спрямованої на засвоєння учнями необхідних знань про соціально-економічні та психофізіологічні умови правильного вибору професії, формування в них уміння аналізувати вимоги різних професій до психологічної структури особистості, а також аналізувати свої професійно значущі якості, шляхи й засоби їх розвитку. Професійна консультація — система психолого-пед. вивчення особистості учня з метою надання йому істотної допомоги в успішній реалізації його професійного самовизначення. Професійний добір — заключний етап роботи з учнями, в процесі якого обираються конкретна професія та профіль професійного навчання, що відповідають професійно значущим особливостям психологічної структури особистості учня. В процесі профорієнтаційної роботи як методичний матеріал використовують професіограми (всебічний опис) масових професій.

Літ.: Физиологические основы профессиональной ориентации школьников. М., 1977; Система профессиональной информации в старших классах средней школы. К., 1977; Жуковская В. И. Психологические основы выбора профессии. Минск, 1978; Профконсультационная работа со старшеклассниками. К., 1980.

Б. О. Федоришин.

ПРОФЕСІ́ЙНА ОСВІ́ТА — підготовка в навч. закладах спеціалістів різних рівнів кваліфікації для трудової діяльності в одній з галузей нар. господарства, науки, культури; невід'ємна складова частина єдиної системи *народної освіти.* Зміст П. о. включає поглиблене ознайомлення з наук. основами й технологією обраного виду праці; прищеплення спец. практичних навичок і вмінь; формування психологічних і моральних якостей особистості, важливих для роботи у певній сфері людської діяльності. Термін «професійна освіта» розуміють і як сукупність знань, навичок і вмінь, оволодіння якими дає змогу працювати спеціалістом вищої, серед. кваліфікації або кваліфікованим робітником. В СРСР П. о. будується на широкій заг.-осв. і політех. основі (див. *Політехнічна освіта*). Сучас. система П. о. в СРСР охоплює *вищу освіту, середню спеціальну освіту* і *професійно-технічну освіту.* Частково питання П. о. розв'язуються в заг.-осв. школі у процесі *професійної орієнтації, трудового навчання* й виховання, на факультативних заняттях, у гуртках, *міжшкільних навчально-виробничих комбінатах,* учнівських виробничих бригадах та ін. трудових об'єднаннях школярів. Осн. формами профес. підготовки, яка озброює спец. освітою, є *вищі учбові заклади* й *технікуми* різних типів і профілів та *професійно-технічні навчальні заклади.* Вища П. о., тобто підготовка спеціалістів вищої кваліфікації, здійснюється в різних типах вищих навчальних закладів (інженерно-технічних, сільськогосподарських, медичних, педагогічних, художніх та ін.).

Середню П. о. набувають у середніх спеціальних навчальних закладах (індустріальних, транспортних та ін. технікумах, педагогічних і муз. училищах, медичних, юрид., художніх та ін. школах). Кадри з конкретних робітничих спеціальностей для пром-сті, с. г., сфери обслуговування готують у навч. закладах системи профес.-тех. освіти.

О. С. Дубинчук.

«ПРОФЕСІ́ЙНІ ВІ́СТІ» — газета, неофіційний орган ЦК *Комуністичної партії Західної України.* Видавалася з грудня 1926 до вересня 1928 у Львові. Всього вийшло 28 номерів, більшість з них конфіскувала бурж. польська цензура. Висвітлювали профспілковий рух на Зх. Україні. «П. в.» відіграли значну роль в організації страйкової боротьби робітників та об'єднанні їх у «Профлівицю» Зх. України — профспілкову орг-цію, якою керувала КПЗУ.

ПРОФЕСІ́ЙНІ СПІ́ЛКИ, профспілки — масові орг-ції трудящих, пов'язаних спільними інтересами за родом їхньої діяльності на виробництві, в сфері обслуговування і культури; складова частина міжнародного робітничого руху. Виникли в епоху капіталізму в процесі боротьби пролетаріату проти експлуатації, за підвищення свого життєвого рівня й поліпшення умов праці. Перші П. с. сформувалися в кін. 18 ст. в Зх. Європі і США на основі товариств взаємодопомоги робітників і стали першими масовими орг-ціями *робітничого класу.* Незабаром вони почали брати участь у страйковій боротьбі. З перших днів існування П. с. зазнавали репресій. Створення П. с. було «гігантським прогресом робітничого класу на початку розвитку капіталізму, як перехід від розпорошеності і безпорадності робітників до початків класового об'єднання» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 41, с. 31). Разом з тим у міру виходу робітн. класу як самостійної сили на арену політ. боротьби і висунення завдання поєднання соціалізму з робітн. рухом у П. с. почали проявлятися деякі риси професійної обмеженості. Перші П. с. організовувалися за цеховими ознаками, що обмежувало їхній склад переважно кваліфікованими робітниками і сприяло розповсюдженню ідеології *тред-юніонізму.* Це особливо яскраво проявилося у Великобританії, де вже в 19 ст. виникла *робітнича аристократія,* яка визначила характер діяльності П. с. В останній третині 19 ст. одночасно з появою робітн. партій виникали виробничі П. с., які утворювали міжнар. виробничі секретаріати (МВС),

створювалися нац. профцентри. В 1903 було засновано Міжнар. секретаріат профспілок, керівництво яким захопили реформісти. П. с. з перших днів свого існування стали ареною класової боротьби. Буржуазія через свою агентуру в робітн. класі намагалася повести П. с. за собою, протиставити марксистським партіям. З цією метою в кін. 19 ст. католицька церква створює християнські П. с., керівники яких виступали з позицій *реформізму*, маскуючи тактику співробітництва з буржуазією реліг. фразеологією. В 80—90-х рр. 19 ст. у профспілковому русі зароджується *анархо-синдикалізм* — дрібнобурж. течія, що виникла під впливом *анархізму* і заперечувала необхідність існування політ. партії пролетаріату. Революц. напрям у П. с. зміцнювався в боротьбі проти реформізму всіх гатунків. Ця боротьба почалася ще в період *Інтернаціоналу 1-го* під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса і була продовжена В. І. Леніним і більшовицькою партією. П. с. Росії, які виникли під впливом більшовиків під час революції 1905—07, взяли активну участь у революц. виступах робітн. класу.

Під впливом Великої Жовтн. соціалістичної революції, що поклала початок бурхливому розвиткові *світового революційного процесу*, П. с. всього світу активізували свою діяльність. П. с. капіталістичних країн відіграли важливу роль у зриві планів антирад. інтервенції, в русі «*Руки геть від Росії*». Реформістські профлідери в цих умовах намагалися знизити революц. порив трудящих. У 1919 вони створили Міжнар. федерацію профспілок, або *Амстердамський інтернаціонал профспілок*, від участі в якому було усунуто рад. П. с., більшість П. с. колоніальних і залежних країн, ряд революц. П. с. капіталістичних країн. У 1920 засновано Міжнар. конфедерацію християн. профспілок (МКХП). Так було оформлено розкол світового профруху. Революц. П. с. створили 1921 *Червоний Інтернаціонал профспілок* (Профінтерн), який згуртував прогресивні елементи міжнар. профспілкового руху. В міжвоєнні роки П. с. капіталістичних країн добилися успіхів у боротьбі за інтереси трудящих. У багатьох країнах було встановлено 8-годинний робочий день, поліпшено трудове законодавство. Прихід до влади фашизму в Німеччині, Італії та деяких ін. країнах призвів до ліквідації в них соціальних завоювань робітн. класу і вільного профспілкового руху. Прагнучи до згуртування всіх орг-цій робітн. класу в антифашист. боротьбі, революц. П. с. пішли на ліквідацію Профінтерну (1937).

В роки 2-ї світової війни П. с. брали активну участь у боротьбі проти фашист. агресорів і окупантів. У цей період було створено англо-рад. і франко-рад. профспілкові к-ти. На цій базі 1945 виникла *Всесвітня федерація профспілок* (ВФП) — перший в історії профцентр, що об'єднав усі П. с., які існували тоді, крім Амер. федерації праці і християн. П. с. Реформістські профлідери, які змушені були піти на участь у ВФП, незабаром взяли курс на її розкол і заснували 1949 *Міжнародну конфедерацію вільних профспілок* (МКВП). Вона об'єднує (1982) профес. орг-ції ряду капіталістичних країн (бл. 85 млн. чол.). Провідне місце в МКВП посідають керовані соціал-демократами профцентри Зх. Європи. Лідери МКВП всупереч прагненням рядових членів профспілок відкидають заклики ВФП до єдності дій. МКХП, яка відновила свою діяльність 1945, реорганізовано 1968 у Всесвітню конфедерацію праці (ВКП). З її статуту та ін. документів було вилучено прямі посилання на доктрини католицизму, але зв'язки з церквою збереглися. Її чисельність в останні роки неухильно зменшується і становить бл. 12,5 млн. чол. (1982). ВКП не відмовляється від окремих спільних акцій з ВФП, проте в документах ВКП нерідко містяться антикомуністичні випади. На сучас. етапі *загальної кризи капіталізму* П. с. капіталістичних країн діють в умовах зростання безробіття, інфляції, підвищення ролі транснаціональних корпорацій, які стали гол. противником профспілкового руху, ініціатором посилення антипрофспілкових акцій бурж. урядів. Це веде до загострення класової боротьби, особливо страйкового руху, в якому все активніше беруть участь П. с. Екон. боротьба робітн. класу країн капіталу нерідко переростає у виступи проти всієї системи *державно-монополістичного капіталізму*. Підвищується роль П. с. у боротьбі трудящих за мир, розрядку міжнар. напруженості, проти гонки озброєнь. Це потребує єдності профспілкового руху, за що послідовно бореться ВФП, вплив якої у робітн. русі зростає. ВФП — єдиний світовий профцентр, що об'єднує П. с. соціалістичних, розвинутих капіталістичних і молодих країн, що визволилися (90 орг-цій, що охоплюють бл. 206 млн. чол., 1982). Всесвітні конгреси профспілок, які скликаються нею, відкрито для всіх орг-цій. Вони незмінно збирають представників профцентрів різних напрямів. Так, на 10-му Всесвітньому конгресі (1982) було представлено 350 профес. орг-цій. Велику роль у ВФП відіграють П. с. соціалістичних країн. Комуністичні і робітн. партії країн, під керівництвом яких працюють П. с., беруть курс на неухильне посилення прав і можливостей П. с. як школи управління, школи господарювання для широких трудящих мас. П. с. соціалістичних країн беруть участь у розробці держ. планів, в управлінні виробництвом, організації *соціалістичного змагання*, контролі за додержанням норм охорони праці, керують у ряді країн соціальним страхуванням, ведуть велику ідейно-виховну роботу. Вони твердо стоять на позиціях соціалістичного *інтернаціоналізму*, міжнар. пролет. солідарності. Боротьба ВФП за єдність профспілкового руху зустрічає все більшу підтримку П. с. країн Азії, Африки, Лат. Америки. Багато профцентрів цих континентів входять до ВФП і до 11 *міжнародних об'єднань галузевих профспілок*, які примикають до неї. Поряд з цим у післявоєнні роки створено регіональні орг-ції — Міжнар. конфедерацію араб. профспілок (створена 1956), *Постійний конгрес профспілкової єдності трудящих Латинської Америки* (1964), *Організацію африканської профспілкової єдності* (1973), які підтримують стосунки дружби і ділового співробітництва з ВФП, з *професійними спілками СРСР*. Єдність дій, яка відповідає корінним інтересам міжнар. робітн. класу, зустрічає протидію з боку правореформістських діячів, у першу чергу керівництва *Американської федерації праці — Конгресу виробничих профспілок*, яке дотримується антикомуністичного курсу. Утворена 1973 Європейська конфедерація профспілок, що об'єднала багато профцентрів Зх. Європи, залишається замкненою орг-цією, яка не приймає в свої ряди ряд прогресивних профспілок (Франції, Іспанії, Португалії та ін.), відмовляється від контактів з П. с. соціалістичних країн Європи. Проте лінія єдності дій П. с. різних напрямів дає плідні наслідки. В ряді країн (Італія, Колумбія, Шрі-Ланка і багато ін.) відбуваються єдині виступи проти влади монополій. З 1975 регулярно (раз на два роки) збираються європ. профспілкові конференції. Прогресивні П. с. виступають за скликання загальноазіатської конференції, всесвітньої профспілкової конференції з соціально-екон. аспектів роззброєння на широкій базі, розширюються контакти П. с. у *Міжнародній організації праці* (МОП), проведено спільні акції проти *апартеїду*, за новий світовий екон. порядок тощо. Прогресивні П. с. виступають за дальше зміцнення єдності дій трудящих і П. с. усього світу в боротьбі за мир, демократію і соціальний прогрес, проти імперіалізму і монополій.

Літ.: Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Про страйки; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; История профсоюзного движения за рубежом, ч. 1—2. М., 1962—67; Классовая борьба и профсоюзы. М., 1971; Адибеков Г. М. Красный Интернационал профсоюзов. (Очерки истории Профинтерна). М., 1971; Домнич М. Я. Очерки истории христианского синдикализма. М., 1976; Коммунисты и профсоюзы. М., 1977; Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории, т. 1—4. М., 1976—80; Баглай М. В. Международное рабочее и профсоюзное движение на современном этапе. М., 1979; Фостер У. Очерки мирового профсоюзного движения. Пер. с англ. М., 1956.

В. Є. Можаєв.

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ СРСР — наймасовіша, непартійна громадська організація, яка об'єднує на добровільних засадах робітників, колгоспників і службовців, зв'язаних спільними професійними інтересами за родом своєї діяльності, а також учнів вищих і середніх спец. навчальних закладів і професійно-тех. училищ. Профспілки в Росії виникли під час *революції 1905—07 в Росії*. На відміну від Зх. Європи, де проф-

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ СРСР

З'їзди професійних спілок СРСР

1-й Всеросійський з'їзд	7—14. (20—27).I 1918, Петроград
2-й Всеросійський з'їзд	16—25.I 1919, Москва*
3-й Всеросійський з'їзд	6—13.IV 1920
4-й Всеросійський з'їзд	17—25.V 1921
5-й Всеросійський з'їзд	17—22.IX 1922
6-й Всесоюзний з'їзд	11—18.XI 1924
7-й Всесоюзний з'їзд	6—18.XII 1926
8-й Всесоюзний з'їзд	10—24.XII 1928
9-й Всесоюзний з'їзд	20—29.IV 1932
10-й Всесоюзний з'їзд	19—27.IV 1949
11-й Всесоюзний з'їзд	7—15.VI 1954
12-й Всесоюзний з'їзд	23—27.III 1959
13-й Всесоюзний з'їзд	28.X—2.XI 1963
14-й Всесоюзний з'їзд	27.II—4.III 1968
15-й Всесоюзний з'їзд	20—24.III 1972
16-й Всесоюзний з'їзд	21—25.III 1977
17-й Всесоюзний з'їзд	16—20.III 1982

* Всі наступні з'їзди профспілок відбувалися в Москві.

спілки з'явилися раніше за пролет. партії, у Росії вони зародилися, коли тут уже діяла марксистська партія, яка стала їхнім організатором і керівником, що зумовило революційність профспілок. У роки столипінської реакції (1907—10) профспілки зазнали жорстоких репресій, у період нового революц. піднесення (1910—14) їхня діяльність дещо пожвавилася, під час 1-ї світової війни 1914—18 більшість профспілок було знову розгромлено. Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 створилися умови для активної діяльності профспілок, виникали нові професійні спілки, на підприємствах — *фабрично-заводські комітети* (фабзавкоми). Важливу роль у розвитку профспілкового руху в боротьбі проти меншовиків, які намагалися повести профспілки по шляху угодовства з буржуазією, проповідували теорію «нейтральності» профспілок, відіграли резолюції *Шостого з'їзду РСДРП(б)* «Завдання професійного руху» та «Партія і професійні спілки». Профспілки під керівництвом більшовицьких орг-цій взяли активну участь у боротьбі за встановлення і зміцнення Рад. влади. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли пролетаріат став правлячим класом, профспілки, як наймасовіша орг-ція робітн. класу, стали відігравати величезну роль у соціально-політ. і екон. житті країни, зокрема у створенні і вдосконаленні держ. апарату, організації *робітничого контролю*, націоналізації пром-сті тощо. В січні 1918 в Петрограді відбувся 1-й Всерос. з'їзд профспілок, який підтвердив виробничий принцип їхньої побудови, визначив осн. завдання, прийняв статут і обрав керівний загальнорос. профспілковий орган — Всерос. Центр. Раду професійних спілок (ВЦРПС). Дороговказом для рад. профспілок стала доповідь В. І. Леніна на 2-му Всерос. з'їзді профспілок (січень 1919) «Про завдання професійних спілок», у якій викладено осн. положення вчення про профспілки як школу комунізму, про їхнє місце в системі диктатури пролетаріату, їхні завдання в період соціалістичного і комуністичного будівництва. Велику увагу профспілкам приділив *Десятий з'їзд РКП(б)* (1921), який підбив підсумки нав'язаної партії троцькістами *дискусії про профспілки*, схвалив ленінську платформу і на її основі прийняв постанову «Про роль і завдання профспілок». У роки довоєнних п'ятирічок П. с. СРСР під керівництвом партії очолили *соціалістичне змагання* і його найяскравіший прояв у 30-х рр. — *стахановський рух*, зробили великий внесок у здійснення *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* — соціалістичної *індустріалізації* країни, *колективізації сільського господарства* та *культурної революції*. Зростала роль профспілок у всіх сферах життя рад. суспільства. В 1933 до їхнього відання перейшли управління держ. соціальним страхуванням, держ. нагляд за додержанням законодавства про працю, за охороною праці і технікою безпеки, 1934 — функції органів Робітничо-селянської інспекції на підприємствах і керівництво громад. контролем за роботою закладів торгівлі і громад. харчування. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 П. с. СРСР усю свою діяльність підпорядкували завданням розгрому фашист. загарбників. Вони під проводом парт. орг-цій організовували соціалістичне змагання за дострокове і високоякісне виконання фронтових замовлень, дбали про підготовку кадрів замість тих, що пішли на фронт, про сім'ї фронтовиків, про дітей-сиріт тощо.

В післявоєнні роки роль профспілок у рад. суспільстві піднялася на новий, вищий щабель. Їхні права було значно розширено. В 1957 фабрично-заводські й місц. к-ти профспілок (ФЗМК) дістали право безпосереднього розгляду *трудових спорів*. З прийняттям 1958 Положень про постійно діючі *виробничі наради* і про права ФЗМК усі питання розвитку виробництва, умов праці, заробітної плати, побуту, культури, відпочинку, оздоровчих заходів тощо стали розв'язуватися за обов'язковою участю профспілок. У 1960 в їхнє відання перейшли санаторії та будинки відпочинку.

Свою роботу профспілки будують на міцному теор. фундаменті марксистсько-ленінського вчення про профспілки. Вони працюють під керівництвом *Комуністичної партії Радянського Союзу* і активно підтримують її політику, яка відображає інтереси народу. Всю діяльність П. с. СРСР основано на принципі *демократичного централізму*, що забезпечує широку ініціативу та активність місц. орг-цій. П. с. СРСР беруть активну участь в управлінні суспільним виробництвом, зокрема у плануванні нар. г-ва. Одним з гол. методів впливу профспілок на економіку було і залишається соціалістичне змагання. Найважливіша особливість соціалістичного змагання на сучас. етапі — його масовість і конкретність. На серпень 1982 у соціалістич. змаганні брало участь близько 110 млн. робітників і службовців; понад 70 млн. чол. включились у *рух за комуністичне ставлення до праці*. Масовою школою соціалістичного господарювання стали постійно діючі виробничі наради (ПДВН), спрямовані на поліпшення організації виробництва і підвищення його ефективності. За роки десятої п'ятирічки кількість ПДВН зросла з 129 тис. до 139 тис. На серпень 1982 в їх складі 6,4 млн. чол., з них 64% робітників. Важливою формою безпосередньої участі трудящих в управлінні виробництвом є *колективний договір*. *Профспілкові комітети* (профкоми) наділено правом контролю за виконанням заходів, що передбачені договором. Профспілки СРСР захищають законні права та інтереси трудящих, піклуються про умови їхньої праці і побуту. За погодженням з профспілковими органами в СРСР встановлюються умови праці, побуту і відпочинку, переглядаються норми виробітку, часу і обслуговування, системи і форми оплати праці, визначаються розряди робітникам. В умовах удосконалення госп. механізму перед профспілками відкриваються широкі перспективи впровадження ефективніших форм організації праці й матеріального стимулювання.

Рад. д-ва щороку виділяє великі кошти на потреби соціального страхування (1982 його бюджет становив 40 млрд. крб.). Ці кошти є державними, але право розпоряджатися ними передано профспілкам. З 1977 введено єдину систему соціального страхування для колгоспників, управління ним також передано профспілковим орг-ціям. Профкоми призначають допомогу по соціальному страхуванню, надають робітникам і службовцям путівки в санаторії та будинки відпочинку, туристично-екскурсійні заклади, забезпечують дієтичним харчуванням, направляють дітей трудящих у піонерські табори. Через своїх представників к-ти профспілки беруть участь у призначенні пенсій робітникам і службовцям органами соціального страхування. Профспілки СРСР забезпечують санаторно-курортне лікування і відпочинок трудящих, розвивають спорт і туризм. На 1982 в їхньому розпорядженні було 940 здравниць, 2579 санаторіїв-профілакторіїв (безпосередньо на підприємствах). Санаторії і будинки відпочинку обслуговують протягом одного року за путівками профспілок бл. 13 млн. робітників, колгоспників і службовців. У віданні профспілок є 2878 стадіонів, 14,3 тис. спорт. залів і плавальних басейнів, 6355 лижних і 966 туристичних баз.

Розширені права П. с. СРСР законодавчо закріплено в Конституції СРСР (ст.7). Профспілки СРСР беруть участь в управлінні держ. і громад. справами, у розв'язанні політ., госп. і соціально-культур. питань.

Профспілки СРСР під керівництвом КПРС проводять значну роботу по комуністичному вихованню трудящих, підвищенню їхнього загальноосвітнього і культурно-тех. рівня. Вони беруть участь в організації нар. ун-тів, суспільно-політ. читань, постійно діючих лекторіїв, науково-практичних конференцій, усних журналів, циклів лекцій, єдиних політ. днів. У школах комуністичної праці, за роботу яких безпосередньо відповідають профспілки, навчалося (березень 1982) більш як 14 млн. робітників і колгоспників. Значно зміцніла матеріальна база ідейно-виховної та культурно-масової роботи профспілок. У їхньому розпорядженні понад 22 тис. клубів, палаців і будинків культури, понад 19 тис. бібліотек, понад 58 тис. кіноустановок.

В СРСР функціонує 32 виробничогалузеві профспілки, 51 тис. первинних профспілкових орг-цій, понад 571 тис. цехових к-тів і профбюро, понад 3 млн. профгруп. На липень 1982 в рядах профспілок було бл. 132 млн. чол. Дві третини членів профспілок становлять робітники. Чисельність профспілкового активу за два останні десятиріччя значно збільшилась і досягла понад 60 млн. чол., більш як

50% з них працюють членами різних комісій при к-тах профспілок. За *Статутом професійних спілок СРСР*, прийнятим на 10-му з'їзді (1949) і доповненим на 11—15-му і 17-му з'їздах, найвищим органом профспілок СРСР є з'їзд професійних спілок, а між з'їздами — *Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок* (ВЦРПС). Голова ВЦРПС — С. О. Шалаєв (з 1982). На місцях функціонують республіканські, крайові та обласні ради профспілок і к-ти галузевих профспілок. *Професійними спілками УРСР* керує *Українська республіканська рада професійних спілок*. ВЦРПС і центр. к-ти профспілок разом з міністерствами і відомствами випускають 10 газет і 26 сусп.-політ. і виробничо-масових журналів (1980). Разовий тираж профспілкової періодичної преси становить 25 млн. примірників. ЦО ВЦРПС — газ. «*Труд*». П. с. СРСР мають своє вид-во — Профвидав. Профспілки СРСР нагороджено орденами Леніна (1957, 1972), Жовтневої Революції (1977). Профспілки СРСР беруть активну участь у міжнар. профспілковому русі. Своїм вірним служінням інтересам трудящих, послідовною боротьбою за мир, дійовими проявами пролетарського інтернаціоналізму, солідарності з трудящими всіх країн вони завоювали у них визнання і авторитет. Профспілки СРСР беруть активну участь у діяльності *Всесвітньої федерації профспілок* (ВФП). У 1981 вони здійснювали зв'язки з профспілковими об'єднаннями 145 країн усіх континентів нашої планети. XXVI з'їзд КПРС, відзначивши, що партія розглядає П. с. СРСР як свою надійну опору в масах, могутній засіб розвитку демократії, залучення трудящих до будівництва комунізму, висунув перед ними завдання посилити контроль за розв'язанням усіх питань праці, життя та побуту людей, розширити їхню участь у плануванні та управлінні виробництвом, доборі і розстановці кадрів, ефективному використанні коштів підприємств і організацій.

Літ.: Ленин В. И. О профсоюзах. М., 1980; КПСС о профсоюзах. М., 1977; Материалы XVII съезда профессиональных союзов СССР. М., 1982; М. И. Калинин о профсоюзах. 1919—1945. М., 1958; Брежнев Л. И. Советские профсоюзы в условиях развитого социализма. М., 1978; Профсоюзы СССР. Документы и материалы, т. 1—5. М., 1963—74; Соратники В. И. Ленина — организаторы профсоюзов СССР. М., 1970; Советские профсоюзы и пятилетка. М., 1976; Советские профсоюзы в условиях развитого социализма. М., 1978; Ленин, Октябрь и профсоюзы. (Материалы научной конференции). М., 1979; Социалистическое общество и профсоюзы. М., 1979; Коммунисты и профсоюзы. М., 1977; История профсоюзов СССР. Учебное пособие, ч. 1—2. М., 1977—79; Справочник профсоюзного работника. М., 1979; Алексеев Г. П. Профсоюзы в системе управления социалистическим производством. М., 1975; Иванов Е. А. Профсоюзы в политической системе развитого социализма. М., 1978; Научно-техническая революция и профсоюзы. М., 1980.

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ УРСР — масові громадські організації трудящих республіки, один з найбільших загонів *професійних спілок СРСР*. Профспілки на Україні, як і в усій країні, виникли під час *революції 1905—07 в Росії*. Профспілковий рух зароджувався і розвивався під керівництвом більшовицької партії, що визначило його бойовитість і революційність. У Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, ін. містах України трудящі за прикладом робітників Петербурга і Москви створювали галузеві профспілки, зокрема металістів, гірників, залізничників, машинобудівників, електриків, друкарів, текстильників. У кінці 1905 в Одесі було 30 профспілок, у Харкові — 13, у Києві — 18, Катеринославі — 11, Миколаєві — 8. Профспілки брали активну участь у політ. і екон. боротьбі робітн. класу, підготовці та проведенні страйків, політичних демонстрацій, збройних виступів. Після виникнення перших на Україні *Рад робітничих депутатів 1905* між ними та профспілками було встановлено найтісніший зв'язок. Під керівництвом більшовиків П. с. України, як і всієї країни, незважаючи на репресії, вели боротьбу проти царизму в роки столипінської реакції, нового революц. піднесення, 1-ї світової війни. Більшовики України, як і всієї Росії, категорично відкинули меншовицькі ідеї «нейтральності» і «незалежності» професійних спілок від партії, рішуче засудили спроби меншовиків нав'язати профспілкам *тред-юніонізм* і *синдикалізм*, відірвати їх від партії. Після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* більшовицькі орг-ції розгорнули широку роботу по залученню профспілок на бік соціалістичної революції, допомагали робітникам створювати керівні профспілкові органи — центр. бюро або ради, що об'єднували галузеві професійні спілки за територіальною ознакою. Поряд з цим на підприємствах організовувалися *фабрично-заводські комітети* (фабзавкоми), які з перших днів свого існування перебували під впливом більшовиків і боролися за встановлення 8-годинного робочого дня, регулювання заробітної плати, поліпшення умов життя і праці робітників, встановлення *робітничого контролю*. Профспілки і фабзавкоми брали діяльну участь у боротьбі проти бурж. Тимчасового уряду і бурж.-націоналістичної *Центральної ради*, зокрема у формуванні й постачанні загонів *Червоної гвардії*. Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* вони під проводом більшовицької партії активно включилися в боротьбу за встановлення Рад. влади. 27.IV—4.V 1919 в Харкові відбувся 1-й Всеукр. з'їзд профспілок, який заявив про тверду волю й готовність втілювати в життя політ. лінію більшовицької партії, брати активну участь у здійсненні завдань соціалістичного будівництва. На прохання з'їзду ВЦРПС було створено в Харкові Пд. бюро ВЦРПС. 2-й Всеукр. з'їзд профспілок (1924) обрав керівний орган П. с. УРСР — Всеукр. Раду профспілок (ВУРПС), створив Всеукр. к-ти галузевих профспілок (ВУКи, існували до 1937). Перехід до мирного будівництва, нові функції, що з'явилися у профспілок, викликали загострення боротьби між меншовиками, що засіли в керівництві деяких профспілок, а також з троцькістами, «*робітничою опозицією*», *групою «демократичного централізму»*, очолюваною Бухаріним «буферною» групою, з одного боку, і більшовиками, з другого, в питаннях про роль і завдання профспілок, їхнє місце в системі диктатури пролетаріату. В ході нав'язаної партії *дискусії про профспілки* антипарт. угруповання дістали гідну відсіч з боку більшовиків. П. с. засудили фракціонерів і розкольників. Виконуючи рішення з'їздів партії про соціалістичну індустріалізацію країни, підготовку робітн. і тех. кадрів, П. с. розгорнули широку виробничу діяльність, всіляко сприяли розвиткові творчої активності трудящих. У ході виконання перших п'ятирічних планів вони під керівництвом парт. орг-цій організовували *соціалістичне змагання*, всіляко сприяли розвиткові *ударництва* і *стахановського руху*, мобілізовували трудящих на боротьбу за режим економії, підвищення продуктивності праці, розгорнули роботу по освоєнню нової техніки, підготовці й тех. навчанню робітників. В роки Великої Вітчизн. війни П. с. УРСР свою діяльність підпорядкували потребам фронту. Профспілкові орг-ції евакуйованих підприємств будували свою роботу під лозунгом «Все для фронту, все для перемоги!». Велика увага приділялася й створенню необхідних житлово-побутових умов для трудящих, що виїхали на схід, та сімей військовослужбовців. Разом з усіма проф. організаціями країни П. с. УРСР брали активну участь у мобілізації трудящих на якнайшвидшу відбудову зруйнованого війною нар. г-ва, спрямовували свої зусилля на організацію дійового соціалістичного змагання, підвищення культурно-тех. рівня робітн. класу, дострокове виконання першої повоєнної п'ятирічки.

Керуючись ленінським ученням, Комуністична партія послідовно проводила і проводить курс на підвищення ролі профспілок у житті суспільства, розширення їхніх функцій і прав, удосконалення орг. структури, розвиток демократичних принципів їхньої діяльності. Все це вносило відповідні зміни в діяльність П. с. УРСР, сприяло дальшому зростанню авторитету профспілкових орг-цій, піднесенню їхнього значення у житті трудових колективів.

На етапі зрілого соціалізму, з переходом рад. суспільства до розв'язання якісно нових, великомасштабних завдань, пов'язаних з побудовою комуністичного суспільства, наповнилося новим, значно ширшим змістом і підвищеними вимогами ленінське визначення профспілок як школи комунізму. В програмних парт. документах, рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, пленумів ЦК партії,

З'їзди і конференції профспілок Української РСР

1-й з'їзд	27.IV—4.V 1919, Харків
2-й з'їзд	3—8.XI 1924, Харків
3-й з'їзд	28.XI—3.XII 1926, Харків
4-й з'їзд	1—8.XII 1928, Харків
5-й з'їзд	10—17.IV 1932, Харків
1-а конференція	29—30.XI 1948, Київ*
2-а конференція	15—17.III 1951
3-я конференція	1—2.IV 1954
4-а конференція	10—11.IV 1956
6-й з'їзд	14—16.V 1958
7-й з'їзд	6—8.IV 1960
8-й з'їзд	28.II—2.III 1962
9-й з'їзд	10—12.X 1963
10-й з'їзд	24—26.I 1968
11-й з'їзд	9—11.III 1972
12-й з'їзд	2—4.III 1977
13-й з'їзд	25—26.II 1982

* Всі наступні з'їзди й конференції відбувалися в Києві.

працях Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва ці питання дістали всебічне глибоке висвітлення. Зміни, які відбулися в соціальному складі профспілок СРСР, добре видно на прикладі профспілок України. Це насамперед організація робітн. класу. У республіканській профспілковій орг-ції широко представлені також інженерно-технічні, наук. працівники, службовці.

У республіці — 21 галузевий республіканський комітет, 25 обласних і Київська міська ради профспілок (1982). На здійснення рішень XXV з'їзду КПРС про збільшення масовості профспілкових орг-цій на селі до профспілки прийнято 3 млн. колгоспників. Удосконалюється структура, підвищується роль виробничих профспілок. Створено 842 профкоми виробничих і науково-виробничих об'єднань. Більш як 2 тис. профспілкових к-тів великих трудових колективів надано права райкомів профспілки. У республіці налічується майже 131 тис. первинних профспілкових орг-цій. Діючи безпосередньо в трудових колективах, вони під керівництвом парт. органів організовують соціалістичне змагання, в якому бере участь майже 22 млн. чол. Профспілки постійно відчувають допомогу партії в справі поліпшення умов праці, соціально-культур. та побутового обслуговування трудящих. Тільки за роки 10-ї п'ятирічки в УРСР на поліпшення умов і охорону праці та санаторно-оздоровчі заходи витрачено 5 млрд. крб. З року в рік збільшується бюджет державного соціального страхування УРСР, який на кінець десятої п'ятирічки зріс до 2,5 млрд. крб. Постійно розвивається мережа профспілкових здравниць, зокрема санаторіїв-профілакторіїв. У республіці щороку всіма видами відпочинку й оздоровлення охоплюється до 10 млн. чол. Виконуються плани введення в дію робітн. їдалень, кількість місць в яких за 10-у п'ятирічку зросла на 236 тис. Здійснюються заходи по забезпеченню трудящих житлом, по створенню належних умов у гуртожитках. Профспілкові орг-ції республіки нагромадили певний досвід участі в розробці та реалізації перспективних планів соціального розвитку трудових колективів. Всебічному духовному розвиткові трудящих, формуванню у них високих моральних та фіз. якостей сприяє широка мережа профспілкових клубів, будинків і палаців культури, б-к, спорт. комплексів і споруд. Щороку зростає кількість шкіл комуністичної праці, в яких навчається бл. 2,7 млн. трудящих. Вихованню молодої зміни робітн. класу активно сприяють 350 тис. наставників. На 1.I 1982 профспілкові орг-ції УРСР налічували понад 25 млн. чол. В різний час *Українську республіканську раду професійних спілок* (до 1948 — ВУРПС) очолювали Ф. Я. Угаров, А. Ф. Радченко, І. О. Акулов, М. Є. Чувирін, А. Т. Колибанов, К. Ф. Москалець, В. К. Клименко та ін. З 1971 голова УРРПС — В. О. Сологуб. Профспілки УРСР, сприймаючи як свою кровну справу рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, докладають всіх зусиль для мобілізації трудящих на досягнення нових успіхів у розвитку економіки і культури, будівництві комунізму в Рад. країні.

В. О. Сологуб.

ПРОФЕСІЙНІ ХВОРОБИ — захворювання, у розвитку яких переважну роль відіграють несприятливі умови праці — *професійні шкідливості*. Характер П. х. визначається особливостями механізму дії шкідливих виробничих факторів та їх поєднань на організм людини, а також сила і тривалість дії. Класифікація П. х. побудована за етіологічним (див. *Етіологія*) принципом з урахуванням шкідливого виробничого фактора, який спричинив розвиток хвороби. Розрізняють П. х. від шкідливої дії фіз. факторів (професійна *туговухість, вібраційна хвороба, променева хвороба, кесонна хвороба, висотна хвороба* та ін.), хім. речовин (гострі й хронічні *отруєння*), виробничого пилу (*пневмоконіоз, бронхіт* та ін.), фіз. перенапруження і травматизації (*неврити, бурсити* та ін.), біологічних факторів (інфекційні та паразитарні захворювання). Серед П. х. відомі хвороби, у патогенезі яких провідну роль відіграє алергічний механізм (алергічні П. х. — див. *Алергічні хвороби*). У виникненні П. х. велику роль відіграє також зниження опірності організму. Профілактика П. х.: систематичне поліпшення умов праці — ліквідація шкідливо діючих факторів, зменшення їх дії до безпечного для здоров'я людини рівня тощо. З цією метою удосконалюють технологічні процеси, широко використовують санітарно-технічне обладнання, раціоналізують режим праці й відпочинку тощо. Вивченням *патогенезу* клінічних проявів і перебігу П. х., патогенетичним лікуванням, експертизою працездатності і реабілітацією захворілих займається професійна *патологія* (професійні хвороби) — клінічна дисципліна, яка відокремилась від заг. патології. Відомості про дію шкідливих умов праці на здоров'я людини зустрічаються ще в єгипетських письменах, у працях старогрец. і рим. вчених (*Арістотеля, Гіппократа*), а також нім.— Агріколи, *Парацельса* та ін. Перший систематизований опис умов праці й окремих П. х. був здійснений проф. Падуанського ун-ту Б. Рамацціні в книзі «Про хвороби ремісників» (1700). У вітчизн. літературі перші відомості про П. х. наведено у книзі О. М. Нікітіна «Хвороби робітників з вказівками запобіжних заходів» (1847). Наукове узагальнення відомостей про вплив умов праці на здоров'я людини і фіз. розвиток працюючих належить Ф. Ф. Ерісману (1877). Питання професійної патології як клінічної дисципліни набули всебічного розвитку в працях вітчизн. учених М. О. Вігдорчика, І. Г. Гельмана, С. М. Генкіна, Б. І. Марцинківського, Е. М. Тареєва, Е. Ц. Андреєвої-Галаніної, К. П. Молоканова, Є. А. Дрогічиної та ін. Питаннями профілактики П. х. займаються лікарі з *гігієни праці* санітарно-епідемічних станцій, н.-д. ін-тів гігієни праці і професійних захворювань, профспілкові установи. Рівень П. х. в СРСР, у т. ч. й в УРСР, неухильно знижується.

Літ.: Профессиональные болезни. М., 1976: Труд и здоровье в развитом социалистическом обществе. М., 1979; Кундиев Ю. И. Основные направления и перспективы развития научных исследований по гигиене и физиологии труда в Украинской ССР. «Врачебное дело», 1977, № 10.

Ю. І. Кундієв, Є. П. Краснюк.

ПРОФЕСІЙНІ ШКІДЛИВОСТІ, виробничі шкідливості — фактори трудового процесу і виробничого середовища, що несприятливо впливають на здоров'я і працездатність людини і спричинюють за певних умов розвиток *професійних хвороб*. Джерела П. ш. найчастіше зумовлені недосконалістю виробничих процесів, технології і нераціональною конструкцією устаткування. До таких П. ш. відносять: токсичні речовини, пил, радіоактивні речовини, іонізуюче, інфрачервоне й ультрафіолетове випромінювання, шум, вібрацію, високу і низьку т-ри, високу відносну вологість повітря, підвищений і знижений атм. тиск тощо. П. ш. можуть бути пов'язані з нераціональною організацією трудового процесу, його напруженістю і тривалістю, наприклад великою напруженістю *нервової системи*, зору, слуху, частими одноманітними рухами тощо. Див. також *Отруєння*.

ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА — в СРСР система підготовки і *підвищення кваліфікації* робітничих кадрів, форма *професійної освіти*, органічна частина системи *народної освіти*. Рад. П.-т. о. з самого початку грунтувалася на поєднанні продуктивної праці з навчанням і підвищенням кваліфікації молоді та дорослих робітників, з *політехнічною освітою*. Поряд з шкільними формами підготовки молодих робітників (див. *Професійно-технічні навчальні заклади*) до П.-т. о. входять різноманітні професійні *курси* і школи на виробництві, індивідуально-бригадне навчання. Осн. етапи в розвитку П.-т. о. характеризувалися створенням у 20—30-х рр. *шкіл фабрично-заводського учнівства*, системи трудових резервів (1940), держ. системи П.-т. о. (1958), переходом на підготовку кваліфікованих робітників з серед. освітою (1969). Конкретну програму дальшого підвищення ефективності П.-т. о. викладено у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30.VIII 1977 «Про дальше вдосконалення процесу навчання й виховання учнів системи професійно-технічної освіти». В ній наголошується на необхідності вдосконалювати систему профтехосвіти як справжню школу комуністичного виховання й трудової майстерності, підготовки всебічно освічених молодих робітників, які володіють глибокими знаннями, міцними профес. навичками, широким політех. кругозором. В СРСР з 1941 видається журн. «Профессионально-техническое образование».

О. С. Дубинчук.

ПРОФЕСІ́ЙНО-ТЕХНІ́ЧНІ НАВЧА́ЛЬНІ ЗА́КЛАДИ — училища й школи різного типу й профілю, які готують кваліфікованих робітників. У Росії П.-т. н. з. з'явилися на поч. 18 ст. В перші роки Рад. влади (1917—20) діяли профшколи, *школи-клуби,* навч.-показові майстерні, школи учнівства. В 20-і рр. створено *школи фабрично-заводського учнівства* (ФЗУ); в 40-і рр. — *ремісничі училища,* залізничні уч-ща, *школи фабрично-заводського навчання* (ФЗН). У 1954 відкрито *технічні училища.* В 1958—59 П.-т. н. з. усіх типів реорганізовано в міські й сільські профес.-тех. уч-ща (ПТУ) й передано у відання комітетів союзних республік по профес.-тех. освіті. В 1966 відновлено тех. уч-ща. Тепер профес.-тех. підготовку робітн. кадрів проводять в середніх профес.-тех. уч-щах із строком навчання 3—4 роки для підготовки робітників з заг. серед. освітою та профес.-тех. уч-щах масових професій із строком навчання 1—2 роки, до яких приймають молодь, що закінчила 8-річну школу; тех. уч-щах із строком навчання 1—1,5 року для випускників серед. школи; вечірніх (змінних) профес.-тех. уч-щах, де навчається працююча молодь, що не має профес. освіти. Створення серед. профес.-тех. уч-щ (1969) ознаменувало новий етап у розвитку і вдосконаленні системи і змісту *професійно-технічної освіти,* відіграло значну роль у здійсненні заг. середньої освіти в країні. В УРСР на 1982 було 1001 П.-т. н. з. (632,7 тис. учнів), у т. ч. денних профес.-тех. уч-щ — 1021 (591,7 тис. учнів). Вечірньою (змінною) формою навчання охоплено 19,4 тис. учнів. Серед денних П.-т. н. з. — 554 міські профес.-тех. уч-ща (341,8 тис. учнів), 230 тех. уч-щ (144,1 тис. учнів) і 237 сільс. профес.-тех. уч-щ (105,7 тис. учнів). З заг. кількості денних профес.-тех. уч-щ 715 дають заг. середню освіту (380,7 тис. учнів). Навчання в П.-т. н. з. проводиться за єдиними для певної професії (групи професій) навч. планами і програмами, які затверджує Держ. к-т СРСР по профес.-тех. освіті.

О. С. Дубинчук.

ПРОФЕСІОНАЛІ́ЗМИ — спеціальні слова й звороти, характерні для людей тієї чи іншої професії. Передають поняття, пов'язані з певною галуззю практичної діяльності людей. Лексика традиційних нар. професій дуже розгалужена і зберігає значною мірою діалектні риси. З профес. лексикою тісно пов'язані *терміни* різних галузей техніки, науки, культури тощо, чимало з яких є *інтернаціоналізмами.* П. вживаються в худож. л-рі для зображення виробничої діяльності людей і становлять важливий засіб індивідуалізації мови персонажів твору.

ПРОФЕСІОНА́ЛЬНІ РЕВОЛЮЦІОНЕ́РИ — в радянській історико-парт. л-рі назва «людей, які професіонально займаються революційною діяльністю» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 6, с. 117). В Росії першими П. р. були народники (див. *Народництво*). На поч. 20 ст. орг-ція пролетарських П. р. на чолі з В. І. Леніним, що склалася в Росії навколо «*Искры*», відіграла вирішальну роль у створенні РСДРП. Від організаторів передових робітників до організаторів широких пролетарських мас пройшли шлях П. р. діячі Комуністичної партії і Рад. д-ви Ф. Е. Дзержинський, Г. І. Петровський, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, С. Г. Шаумян і багато ін. Переслідування царизму, обмаль коштів партії прирікали П. р. на злидні, небезпеку, розлуку з близькими; їхня діяльність загрожувала їм неминучими арештами, тюрмою, засланням, еміграцією. В. І. Ленін високо цінував заслуги ядра П. р. у створенні і зміцненні партії, «яке, старанніше від інших, партію пестувало і партію випестувало» (там же, т. 16, с. 97). Досвід рос. пролетарських П. р. по створенню в нелегальних умовах самодержавної Росії масової партії робітничого класу, політ. виховання всіх трудящих, здійснення соціалістичної революції використовувався і використовується світовим революційним рухом.

ПРОФЕ́СІЯ (лат. professio — офіційно зазначене заняття, фах) — сталий і відносно широкий рід трудової діяльності, що передбачає певну сукупність теоретичних знань, практичного досвіду та трудових навичок. П. виникають і відмирають в процесі розвитку *продуктивних сил* суспільства, еволюції знарядь праці, змін, що відбуваються в *поділі праці* та кооперуванні її. За характером використовуваних засобів праці П. поділяють на П. машинної, ручної та апаратної праці, залежно від галузі нар. г-ва — на галузеві та міжгалузеві. Поглиблення профес. поділу праці, об'єктивна необхідність вдосконалення профес. майстерності людей внаслідок, як правило, свідомого й добровільного обмеження їхніх профес. інтересів поступово зумовили появу *спеціальностей* як різновиду трудової діяльності в межах тієї чи іншої П. В СРСР набуло поширення *суміщення професій.* Рад. Конституція забезпечує трудящим право вільного вибору П. відповідно до особистих психо-фізіол. якостей, нахилів, культур. і духовних запитів з урахуванням потреб нар. г-ва в кадрах.

В. М. Данюк.

ПРОФЕ́СОР (лат. professor — викладач, учитель) — *вчене звання,* що присвоюється найбільш кваліфікованим викладачам вищих навч. закладів і наук. співробітникам н.-д. установ; особа, яка має це звання. В СРСР звання П. присвоює *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР (ВАК СРСР) особам, які мають учений ступінь *доктора наук,* а в окремих випадках — висококваліфікованим спеціалістам, які не здобули вченого ступеня, але мають великі заслуги в галузі науки, техніки, в багаторічній пед. діяльності, а також мають друк. праці й навч.-методичні посібники. З 1961 у вузах і наук. установах запроваджено посаду П.-консультанта.

ПРОФІЛА́КТИКА (від грец. προφυλακτικός — запобіжний) у медицині — система науково обґрунтованих заходів, спрямованих на запобігання захворюванням, зміцнення здоров'я. У широкому розумінні П. включає також і всебічний розвиток людини. Розрізняють індивідуальну (додержання правил особистої *гігієни* у побуті і на виробництві) і суспільну (система заходів по охороні здоров'я колективів). Медична П. є провідним напрямом рад. *охорони здоров'я.* П. окремих хвороб відома ще з стародавніх часів. Елементи П., основані на досвіді, існували ще в Стародавній Індії, Римі, Греції, Київській Русі та ін. країнах. В процесі істор. розвитку суспільства об'єктивна потреба в П. зростала, удосконалювались форми її здійснення. Наукові основи П. закладено матеріалістичними уявленнями про роль зовн. середовища у виникненні хвороб. Передові вчені й лікарі бачили майбутнє розвитку *медицини* і охорони здоров'я в суспільній П. хвороб, нерозривній єдності П. і лікувальної медицини. Таких поглядів додержувалися видатні діячі вітчизн. медицини С. Г. Забелін, Д. С. *Самойлович,* М. І. *Пирогов* та ін. В 19 ст. завдяки успіхам природознавчих наук набули розвитку гігієна, *мікробіологія, епідеміологія* — осн. галузі профілактичної медицини. Основоположники вітчизн. гігієни О. П. Доброславін, Ф. Ф. Ерісман, а також видатні земські лікарі І. І. Молесон, Є. М. Дементьєв, Д. М. Жбанков, О. В. Погожаєв та ін. пов'язували високу *смертність* і захворюваність, низький фіз. розвиток населення дореволюц. Росії з нестерпними, антисанітарними умовами праці та побуту, недостатнім харчуванням. Їхні санітарно-статистичні дослідження високо оцінив В. І. Ленін. Вимоги про поліпшення умов праці та побуту, скорочення робочого дня, соціальне страхування, введення санітарного законодавства та ін. заходів громадської П., піднесення їх на рівень загальнополітичних завдань робітничого класу висували класики марксизму. Ці заходи могли бути реалізовані тільки в умовах соціалістич. суспільства, коли П. забезпечується системою держ. соціально-економічних заходів і діяльністю органів та закладів охорони здоров'я. Осн. положення П. включають до програмних документів комуністичних і робітничих партій. В СРСР та ін. соціалістичних країнах вони закріплені держ. законодавчими актами. «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік» передбачають в організації охорони здоров'я основні принципи П. Конституції СРСР і УРСР (ст. 18, 42 і 18, 40 відповідно) закріпили право на охорону здоров'я громадян сучас. і майбутнього поколінь, забезпечивши його комплексом держ. заходів, серед яких найважливіша роль належить здійсненню П. захворювань, оздоровленню навколишнього середовища, постійному поліпшенню умов праці. Тепер завдяки П. досягнуто великих успіхів у боротьбі з *інфекційними хворобами.* Великого значення набула П. неінфекційних захворювань (серцево-судинних і онкологічних). Науковою розробкою актуальних проблем П. в

І. Прохаска.

Олександр Михайлович Прохоров.

Ю. В. Прохоров.

Електродинамічний профілометр: *1* — алмазна голка; *2* — контрольована деталь; *3* — датчик (перетворювач); *4* — електровимірювальний прилад.

УРСР займаються н.-д. ін-ти системи МОЗ в комплексі з ін-тами АН УРСР. На цій основі створюються гіг. стандарти, санітарні правила, вимоги, провадиться фізіол. раціоналізація режимів праці і відпочинку, вдосконалюється діяльність органів держ. санітарного нагляду. Див. також *Диспансеризація, Імунізація.*

П. у ветеринарії — система заходів, спрямованих на запобігання виникненню й поширенню хвороб свійських тварин, риб, бджіл, хутрових звірів; охорону людей від хвороб, спільних для людини і тварин; зменшення втрат у тваринництві та підвищення продуктивності тварин. Система вет. П. проводиться по всій країні на основі Вет. законодавства і *Ветеринарного статуту СРСР*. Профілактич. заходи поділяють на загальні (вет. контроль, регулярні огляди і диспансеризація тварин, *дезинфекція, ветеринарно-санітарний нагляд*) і специфічні (заходи проти певних хвороб із застосуванням вакцин, сироваток, хіміко-терапевтич. препаратів та ін.).

Літ.: Философские и социально-гигиенические аспекты учения о здоровье и болезни. М., 1975; Романенко А. Ю. Охорона здоров'я — справа всенародна. К., 1977.

Ю. І. Кундієв (П. в медицині).

ПРОФІЛАКТО́РІЙ — лікувально-профілактичний заклад для санаторного лікування робітників і службовців без відриву від виробництва. До 1924 П. наз. нічними санаторіями. Перший нічний санаторій для хворих на туберкульоз було відкрито 1921 у Москві. В 1924 було створено комплексний заклад, який дістав назву П. До складу цього закладу, крім нічного санаторію, входили амбулаторія, дієтична їдальня, фізіотерапевтичні кабінети. Розрізняють загальнотерапевтичні (для хворих на серцево-судинні, шлунково-кишкові та ін. захворювання) і спеціалізовані П. (для хворих на туберкульоз, венеричні хвороби тощо). Загальнотерапевтичні П. організовують профспілкові організації пром. підприємств, вищих учбових закладів тощо. Путівки — безплатні або пільгові (за 30% вартості) — видаються фабрично-заводськими та місцевими комітетами профспілок. Строк лікування — 24 дні. Туберкульозні П. створюються при туберкульозних *диспансерах* і лікарнях, підпорядкованих органам охорони здоров'я. Строк лікування — 30 днів. Існують також венерологічні П. та лікувально-трудові П. (переважно для осіб, що зловживають алкоголем).

ПРОФІЛЕЗГИНА́ЛЬНИЙ СТАН — агрегат, на якому поступовим згинанням між валками (роликами) металевих листів (або штаб) виготовляють балки, швелери чи ін. вироби з різним поперечним профілем. Складовими частинами П. с. (мал.) є машини і пристрої, за допомогою яких готують лист до обробки (розмотувач, *правильна машина, ножиці*), згинають і опоряджують його, а потім видаляють готові вироби. На П. с. лист згинається в необхідний профіль за одну операцію кількома послідовно розміщеними в окремих робочих клітях парами (до 30) валків. Швидкість, з якою згинають оброблюваний лист,— від 12 до 250 м/хв.

ПРОФІЛО́ГРАФ (від франц. profil — обрис і грец. γράφω — пишу) в металообробці — прилад, яким визначають розмір нерівностей (шорсткість) обробленої поверхні деталей, автоматично записуючи результати вимірювань у вигляді кривої лінії — профілограми. Принцип дії П. грунтується на перетворенні (електр. або оптичним способом) коливань алмазної голки, яка переміщується перпендикулярно по поверхні деталі, на сигнали, що фіксуються на світлочутливій плівці чи папері. Обробляють профілограми графоаналітичними методами. П. виготовляють, як правило, разом з *профілометром*.

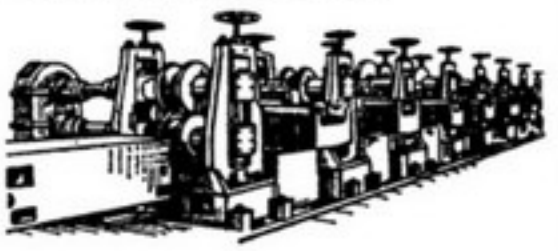
ПРОФІЛО́МЕТР (від франц. profil — обрис і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким визначають розмір нерівностей (шорсткість) обробленої поверхні деталей. Електродинамічний П. (мал.) складається з алмазної голки, що переміщується перпендикулярно по контрольованій поверхні, і *датчика*, який перетворює коливання голки на відповідні показання електровимірювального приладу. Таким П. можна вимірювати внутр. поверхні при діаметрі 6 мм і більше. Є також оптичні П., що відтворюють (у збільшеному масштабі) профіль поверхні на екрані. П. застосовують гол. чин. у машинобудуванні.

ПРО́ФІЛЬ ПІДПРИЄ́МСТВА — техніко-економічна категорія, що визначає зосередження діяльності підприємства на випуску певної, конструктивно однотипної й технологічно однорідної продукції або на виконанні окремих видів робіт, які забезпечують раціональне поєднання та ефективне використання засобів праці, предметів праці й самої праці. П. п. є основою для класифікації типів виробн., організації виробничих процесів на підприємстві; визначає поєднання основних, допоміжних та обслуговуючих робіт. Плановими орг.-тех. заходами передбачено звуження виробничого П. п., бо стійка однорідність робіт, їхня часта повторюваність дають можливість істотно підвищити навантаження устаткування та коефіцієнт його використання, поглиблюють предметну спеціалізацію за рахунок перерозподілу однотипної продукції, формують оптимальні обсяги виробництва.

В. О. Сизоненко.

ПРО́ФІЛЬ РІВНОВА́ГИ — поздовжній нахил дна русла річки, що встановлюється при сталому *базисі ерозії*. При цьому повинна існувати рівновага між ерозійною та акумулятивною діяльністю річки, коли вона не розмиває русла і не нагромаджує відкладів. Поздовжній профіль русла річки на окремих ділянках неоднаковий. П. р.— поняття умовне, має переважно теор. значення як гранична форма профілю, до якого наближається річка. Практичне значення вивчення П. р. має при проведенні гідротех. розрахунків.

Профілезгинальний стан.

ПРОФІНТЕ́РН — див. *Червоний інтернаціонал профспілок*.

ПРОФСПІЛКО́ВІ КОМІТЕ́ТИ (профкоми) — колективні виборні органи, які керують всією роботою профспілкової організації в проміжках між заг. зборами чи профспілковими конференціями. Обираються строком на 1 рік на заг. зборах (конференції) профорг-ції об'єднання, підприємства, колгоспу, установи чи орг-ції, яка налічує не менше як 15 членів профспілки. В первинній профорг-ції, яка об'єднує 300 і більше членів профспілки, профком обирається строком на 2—3 роки. Кількісний склад профкому встановлюється заг. профспілковими зборами (конференцією). Зі свого складу профком обирає голову, заступника (заступників) голови, скарбника. Діють профкоми відповідно до *Статуту професійних спілок СРСР*. П. к., які представляють інтереси робітників, колгоспників і службовців у галузі виробництва, праці, побуту і культури, беруть участь у розробці проектів планів екон. і соціального розвитку об'єднання, підприємства, установи, орг-ції, комплексних планів поліпшення умов, охорони праці і санітарно-оздоровчих заходів, укладають *колективний договір*, здійснюють контроль і організовують виконання зобов'язань за цим договором, спільно з адміністрацією розробляють і здійснюють заходи по підвищенню заінтересованості працівників і колективу в цілому в результатах праці, організовують *соціалістичне змагання* і рух за комуністичне ставлення до праці; підбивають підсумки і визначають заходи матеріального і морального заохочення переможців змагання, активно сприяють розвиткові громад. форм участі трудящих у розв'язанні питань виробництва, керують роботою постійно діючих виробн. нарад (ПДВН), первинних орг-цій *науково-технічних товариств* (НТТ), осередків Всесоюзного т-ва винахідників і раціоналізаторів (ВТВР), здійснюють контроль за впровадженням нової техніки, винаходів і рацпропозицій, піклуються про підвищення виробн. кваліфікації робітників, контролюють додержання трудового законодавства, правил і норм виробн. санітарії і техніки безпеки, здійснюють держ. *соціальне страхування* робітників і службовців і соціальне страхування колгоспників, проводять роботу по вихованню, культурно-побутовому обслуговуванню робітників, колгоспників і службовців, розвивають фізкультуру і спорт, організовують громад. контроль за виконанням планів житлового і культурно-побутового будівництва, за роботою підприємств торгівлі, громад. харчування і

побутового обслуговування, спільно з адміністрацією розподіляють житлову площу, вживають заходів по організації й розвитку підсобних г-в, колективного садівництва і городництва, заслуховують доповіді керівників у питаннях виробництва, праці, побуту і культури, організовують виконання постанов заг. зборів (конференцій) і вищестоящих профспілкових органів, залучають членів профспілки до активної громад. роботи, створюють постійні й тимчасові комісії з різних питань профспілкової роботи. *М. І. Селіхов.*

ПРО́ХАСКА (Прохазка; Prochaska, Procházka) Їржі (Георг; 10.IV 1749, м. Бліжковіце, тепер Пд.-Моравської обл.— 17.VII 1820, Відень) — чес. лікар, анатом, фізіолог і психолог. Закінчив Віденський ун-т (1776). Професор Віденського (1778—80 і 1791—1818) та Празького (1780—91) ун-тів. Відомий як лікар-офтальмолог. Особливо цінні дослідження П. з анатомії і фізіології нервової системи. П.— один із основоположників рефлекторної теорії, що стала основою *нейрофізіології*. Заснував у Відні й Празі анатомічні музеї та наук. мед. т-во у Празі. Почесний член ун-тів та наук. установ ряду країн, у т. ч. петерб. Медико-хірург. академії і Казанського ун-ту.

Тв.: Рос. перекл.— Трактат о функциях нервной системы. Л., 1957.

О. Т. Губко.

ПРОХЕЙЛІЯ (від грец. *πρό* — вперед і *χεῖλος* — губа) — в антропології виступання верхньої губи вперед.

ПРОХЕНКО́ВИЧ Олександр (рр. н. і см. невід.) — укр. скульптор 2-ї половини 17 ст. Жив і працював у Львові. П. вважають автором мармурового вівтаря кармелітського костьолу у Львові.

ПРОХІДНА́ ПІЧ — промислова піч безперервної дії, в якій заготовки (вироби), що нагріваються, переміщуються (проходять) за допомогою штовхачів, *рольгангів, конвейєрів* тощо. Експлуатують П. п. на електр. струмі, рідкому або газоподібному паливі. Ширина робочого простору печі здебільшого 1—6, іноді — до 25 м, висота — 1—2, довжина — до 250 м. Т-ра в ньому може становити понад 1000° С. В П. п. заготовки нагрівають перед обробкою тиском, керамічні та металеві емальовані вироби піддають *випалу*. Перспективні П. п. з переміщенням заготовок під впливом стиснутого газу.

ПРОХІДНІ́ РИ́БИ — риби, які для розмноження (*нересту*) мігрують з морів у ріки (осетер, севрюга, оселедець чорноморський), рідше — з рік у моря (вугор річковий). Внаслідок міграцій (див. *Міграція тварин*) П. р. їх молодь розвивається в сприятливих умовах, забезпечується багата кормова база тощо. Серед деяких П. р. (лососеві, осетрові та ін.) виділяють озимих, які зимують у ріках, а навесні піднімаються по них до *нерестовищ*, і ярих, які заходять у ріки і відразу йдуть до нерестовищ. Після нересту багато П. р. гинуть. Більшість П. р.— цінні промислові риби.

ПРО́ХОРІВКА — село Канівського району Черкас. обл. УРСР. Розташована на лівому березі Дніпра, за 7 км на Пд. від Канева та за 7 км від залізничної станції Гладківщина. Пристань. У селі — лісництво, середня школа, клуб, бібліотека. На хуторі *Михайлова гора*, колишній садибі проф. М. О. *Максимовича*,— будинок відпочинку «Прохорівка». В П. бували Т. Г. Шевченко (1859), М. В. Гоголь, М. В. Лисенко, В. В. Докучаєв. Т. Шевченко намалював тут портрети подружжя Максимовичів, написав поему «Марія», М. Гоголь в своїй повісті «Вій» використав матеріали з життя старої П. Тут народився український радянський письменник С. Д. Скляренко.

ПРО́ХОРОВ Костянтин Олександрович (н. 20.XII 1924, с. Караваєво, тепер Петушинського р-ну Влад. обл.) — укр. і рос. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1959. В 1940—42 та 1945—46 навчався в Івановському худож. уч-щі, 1946—48 — в Сімферопольському худож. уч-щі ім. М. Самокиша у М. *Крошицького* та М. *Щеглова*. Твори: «Артеківська бухта» (1952), «Літо в Артеку» (1955), «Кримська весна» (1957), «Золота пора» (1959), «Осіння пісня» (1962), «На будівництві Красноярської ГЕС» (1963), «Вечір. У вільну хвилину» (1964), «Увечері на рейді» (1965), «На тайговій річці Сухоні» (1966).

ПРО́ХОРОВ Олександр Михайлович [н. 28.VI (11.VII) 1916, Атертон, Австралія] — рос. рад. фізик, один з основоположників квантової електроніки, акад. (з 1966), член Президії (з 1970), акад.-секретар Відділення заг. фізики і астрономії АН СРСР (з 1973), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1950. Учасник Великої Вітчизн. війни. Народився в сім'ї робітника-революціонера, який за революційну діяльність був засланий у Сибір, а потім виїхав до Австралії. Закінчив Ленінгр. ун-т (1939). З 1946 працює в Фіз. ін-ті АН СРСР (з 1954 — зав. лабораторією, з 1968 — заст. директора). Професор Моск. ун-ту (з 1959), зав. кафедрою Моск. фізико-тех. ін-ту (з 1969). Гол. редактор 3-го видання «БСЭ» (з 1969). В 1954 спільно з М. Г. *Басовим* створив перший квантовий генератор (*мазер*). Спільно з співробітниками розвинув методи створення парамагн. мазерів (1957—58). Висунув ідею т. з. відкритих резонаторів, які набули широкого застосування в лазерній техніці (1959), та ідею газодинамічного лазера (1967). Автор фундаментальних робіт по створенню потужних лазерів інфрачервоного і видимого випромінювання, з питань взаємодії потужного лазерного випромінювання з речовиною. Нагороджений чотирма орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1959. Державна премія СРСР, 1980. Нобелівська премія, 1964.

ПРО́ХОРОВ Олексій Миколайович (н. 19.I 1923, с. Рождественське, тепер Поворінського р-ну Воронеж. обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1976), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на Ленінгр., 3-му Білоруському фронтах. Здійснив 238 бойових вильотів. У 1950 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1968 — на військ. викладацькій роботі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПРО́ХОРОВ Семен Маркович [30.I (11.II) 1873, містечко Малоярославець, тепер місто Калуж. обл.— 23.VII 1948, Харків] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1941). В 1904 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури та архітектури, 1904—09 навчався в петерб. АМ у І. *Рєпіна*. Твори: «Хвора дитина» (1909), «Портрет О. М. Горького» (1910), цикл «В колонії» (1915—18), «Жниці» (1922—23), «Жінвідділ», «Корабель революції», «Робітфаківці», «Сільська комуна», «На Дніпробуді» (1929), «Виступ С. Орджонікідзе в робітничому клубі» (1937), «Повернення демобілізованого воїна» (1947). Картини П. зберігаються в ДМУОМ у Києві та Харків. худож. музеї. В 1913—22 викладав у Харків. худож. уч-щі, 1922—48 — Харків. худож. ін-ті (з 1935 — професор).

ПРО́ХОРОВ Юрій Васильович (н. 15.XII 1929, Москва) — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1972). Закінчив (1949) Моск. ун-т. З 1949 працює в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР, одночасно (з 1952) — в Моск. ун-ті. П.— учень А. М. *Колмогорова*. Осн. праці — з теорії імовірностей і матем. статистики. В теорії імовірностей П. знайшов достатні умови для посиленого закону великих чисел, які є досить близькими до необхідних; необхідні й достатні умови слабкої збіжності розподілів випадкових процесів у функціональних просторах. У матем. статистиці йому належать праці з питань т. з. характеризації класів розподілів і прикладних методів теорії імовірності. В працях з граничних теорем для випадкових процесів П. запропонував нові методи, основані на вивченні збіжності мір у функціональних просторах. Ці методи він застосував до обґрунтування граничного переходу від дискретних процесів до неперервних, зокрема в задачах *масового обслуговування теорії*. Ряд праць П. стосуються матем. методів у теор. фізиці й теорії керованих процесів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1970.

ПРОЦЕ́ВСЬКИЙ Олександр Іванович (н. 28.III 1929, с. Мальцевка, тепер Корочанського р-ну Курської обл.) — укр. рад. юрист, доктор юрид. наук (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1955. В 1956 закінчив Харків. юрид. ін-т. З 1969 — зав. кафедрою трудового права, з 1981 — проректор Харків. юрид. ін-ту. Осн. праці — з питань рад. трудового права.

Олексій Миколайович Прохоров.

С. М. Прохоров. Автопортрет. 1942. Харківський художній музей.

С. М. Прохоров. Жінці. 1922—1923. Харківський художній музей.

Тв.: Рабочее время и рабочий день по советскому трудовому праву М., 1963; Метод правового регулирования трудовых отношений М., 1972; Предмет советского трудового права М., 1979.

ПРОЦЕДУ́РА (від лат. procedo — просуваюсь, проходжу) — 1) Офіційно встановлений чи прийнятий за звичаєм порядок, послідовність дій для здійснення або оформлення якихось справ. 2) Лікувальні заходи.

ПРОЦЕДУ́РА в програмуванні — поняття, що в багатьох *мовах програмування* застосовується для означення типових частин *алгоритмів*, які використовуються неодноразово або в багатьох *програмах ЦОМ*. Дії П. описуються в термінах деяких величин (формальних параметрів), яким при зверненні до П. ставляться у відповідність їхні фактичні значення. Так, П. розв'язування системи лінійних алгебр. рівнянь може мати параметрами порядок системи, імена матриці коефіцієнтів, векторів правих частин і невідомих (останній параметр — результат, попередні — початкові дані). Звернення до П. оформлюється у вигляді окремого *оператора*. Особливий клас П. становлять функції, осн. призначенням яких є обчислення деякого (одного) значення; звернення до функції — це первісний вираз відповідної мови програмування. У ряді мов — АЛГОЛ-60, АЛГОЛ 68 (див. *АЛГОЛ*), ПЛ-1, СИМУЛА та ін. поняття П. є засобом, що визначає апарат *підпрограм*.

К. Л. Ющенко.

ПРОЦЕ́НКО Володимир Сидорович (н. 4.I 1942, м. Жданов Донец. обл.) — укр. рад. математик, доктор фізико-математичних наук (з 1977), професор (з 1977). Член КПРС з 1975. Закінчив (1964) Бердянський пед. ін-т. У 1967—70 працював у Харків. с.-г. ін-ті ім. В. В. Докучаєва, з 1970 — у Харків. авіац. ін-ті (з 1973 — зав. кафедрою). Осн. наук. праці стосуються теорії й застосування т. з. *R*-функцій. Держ. премія УРСР, 1980.

ПРОЦЕ́НКО Дмитро Пилипович [5 (17).VI 1899, с. Малий Бузуків, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.— 17.III 1980, Київ] — укр. рад. фізіолог рослин, професор (з 1936), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Член КПРС з 1947. Закінчив Київ. ун-т (1925); з 1944 — зав. кафедрою фізіології рослин цього ж ун-ту. Осн. наук. праці присвячені вивченню фізіол. основ стійкості зернових культур та плодових рослин до несприятливих факторів навколишнього середовища (гол. чин. до морозів та посухи). Значну увагу приділяв дослідженню анатомічних показників різних за стійкістю сортів с.-г. рослин. Автор наук. праць, підручників та учбових посібників з фізіології і анатомії рослин. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

О. В. Брайон.

ПРОЦЕ́НКО Федір Данилович [8 (20).VI 1866, Ніжин — 14.XI 1942, Ленінград] — укр. рад. хормейстер і актор. В 1913 закінчив регентські учительські курси в Петербурзі. Викладав муз. дисципліни у Ніжинському історико-філол. ін-ті імені кн. Безбородька. Концертна діяльність — з 1886. В Ніжині був організатором аматорських вистав. Серед ролей — Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського). Заснував Ніжинський нар. будинок, а в ньому — мішаний хор (1893), вокальну студію, камерний і вокальний квартети. Був членом Рос. театр. товариства.

С. І. Білокінь

ПРОЦЕ́НТ позичковий (від лат. pro centum — за сотню, на сотню) — за капіталізму частина прибутку, яку функціонуючий капіталіст, промисловець або торговець сплачує власникові позичкового капіталу за право тимчасового користування його грошовим капіталом. За екон. змістом П.— одна з перетворених форм *додаткової вартості*. Джерелом П. є прибуток підприємця. Одна частина прибутку у формі П. передається власникові позичкового капіталу як сплата за користування позичкою, інша залишається у пром. капіталіста у вигляді *підприємницького доходу*. За соціалізму в зв'язку з наявністю товарно-грош. відносин, госпрозрахункових і кредитних відносин П. становить частину чистого доходу, який створюється в соціалістичному г-ві. Сплачується банкам, що належать д-ві, за тимчасове користування позичковими коштами. Розмір його регулює держава в плановому порядку.

ПРОЦЕ́НТИ — соті частки від цілого, що приймається за одиницю. Позначають %. Тисячна частка від цілого (або 0,1%) наз. *проміле*. Застосування П. дає можливість швидко порівнювати частки числа з усім числом та між собою, спрощувати розрахунки тощо. Розрізняють три типи задач на процентні обчислювання: знаходження П. від даного числа, числа за його П. і процентного відношення чисел. П. широко використовують, напр., у фінансових розрахунках. Якщо з величини a наростає $p\%$ за рік, то через t років вона перетвориться на величину $x = a\,(1 + pt/100)$. При цьому вважають, що після закінчення кожного року прибуток за 2-й, 3-й і т. д. роки обчислюють з поч. величини a (в цьому розумінні кажуть про прості П.). Якщо ж прибуток додають до поч. величини, тобто за новий рік прибуток обчислюють з нарощеної величини, то кажуть про складні П.; в цьому випадку величина a перетвориться через t років на величину $x = a\,(1 + p/100)^t$. При обчисленні П. за частину року умовно вважають, що рік містить 360 діб, а кожний місяць — 30 діб. Див. також *Процент позичковий*.

ПРОЦЕРКО́ЇД (від грец. πρό — перед, раніше, κέρκος — хвіст і εἶδος — вигляд) — одна з *личинок* деяких *стьожкових червів*. Тіло має веретеноподібну форму, розміром до 0,05 мм, задній кінець його має 3 пари гачків і відокремлений від тіла перетяжкою у вигляді маленької кульки. Розвивається П. з *онкосфери* в тілі проміжного хазяїна — рачка-циклопа. Другим проміжним хазяїном П. є деякі риби, амфібії, плазуни, що живляться цим рачком. В тілі хазяїна П. перетворюється на плероцеркоїд, що відповідає стадії *фінки*.

Процеркоїд широкого стьожака.

ПРОЦЕ́С (від лат. processus — проходження, просування) — 1) Послідовна зміна фаз *розвитку* явищ природи, суспільства та людського мислення й проходження ними різних станів і ступенів. Для характеристики П. важливими є момент подібності й тотожності і момент розрізнення станів, ступенів і фаз. Якщо перший є умовою збереження даного П., то другий містить у собі момент зміни його. Тому П. являє діалектичну єдність збереження й зміни, руху й спокою, сходження й низходження. 2) Сукупність послідовних дій, спрямованих на досягнення певних результатів (виробничий П., навчальний П.). 3) У судочинстві — порядок діяльності слідчих і судових органів при розслідуванні й розгляді кримінальних, цивільних та ін. справ; сам розгляд справи судом. Див. *Процес кримінальний*, *Процес цивільний*.

В. І. Плотников.

«ПРОЦЕ́С 17-ти» — 1) Судовий процес над групою революц. народників. Відбувся 28.III (9.IV) — 5 (17).IV 1883 в Петербурзі. Підсудні — члени «*Народної волі*» І. В. *Калюжний*, Н. С. *Смирницька*, Я. В. *Стефанович* та ін. звинувачувалися в спробах повалення існуючого порядку. За вироком суду 7 чол. було засуджено до довічної каторги, 7 — до каторжних робіт від 8 до 20 років, 3 — до заслання в Сибір. 2) Судова розправа денікінців (див. *Денікінщина*) в січні 1920 над членами підпільної парт.-комсомольської організації Одеси. Білогвардійська контррозвідка заарештувала 17 молодих підпільників, які під керівництвом *Одеського підпільного обласного комітету КП(б)У* і обласного військ.-революц. повстанського штабу вели активну боротьбу проти денікінського режиму. Заарештовані зазнали жорстоких тортур, а 17.I 1920 стали перед військ. судом. 9 підпільників (Б. Туровського, З. Рудниковського, Д. Любарську, В. Петренко, І. Краснощокіну та ін.) було засуджено до страти і 18.I 1920 розстріляно.

«ПРОЦЕ́С 28-ми» — судовий процес над групою революц. народників Одеси і Миколаєва. Відбувся в Одес. військ.-окружному суді 25.VII (6.VIII)— 5 (17).IX 1879. Підсудних звинувачували в належності до орг-ції, яка ставила гол. завданням знищити існуючий у Росії лад і підготувати замах на Олександра II в Миколаєві. За вироком суду С. Ф. Чубарова, Д. А. *Лизогуба*, Й. Я. *Давиденка*, С. Я. *Віттенберга*, І. І. *Логовенка* було засуджено до смертної кари, 23 чол.— до каторги та заслання в Сибір. Процес був жорстокою судовою розправою, яка свідчила про перехід царського самодержавства до терору щодо революційних народників.

«ПРОЦЕ́С 50-ти», процес «москвичів» — суд над учасниками революц. народницької групи «Всеросійська соціально-революційна організація», що відбувся 21.II—14.III (5—26.III) 1877 в Петербурзі

(див. *Народництво*). Обвинувачуваними були народники, які розгорнули революц. пропаганду в масах, насамперед серед робітників багатьох міст країни, в т. ч. Києва, Одеси, Харкова, Полтави. Відкритий і публічний, «П. 50-ти» був першим у Росії політ. процесом, на якому активно виступили робітники і жінки. Яскраві революц. промови виголосили робітник П. О. *Алексєєв*, а також С. І. *Бардіна* і Г. Ф. Зданович. За остаточним вироком на каторгу було відправлено 9 чол., на заслання в Сибір — 27 чол., на різні строки тюремного ув'язнення засуджено 11 чол. Мужня поведінка революціонерів на суді викликала глибокі симпатії до них передової громадськості країни і за рубежем. Процес поряд з ін. судовими процесами 1877—78 сприяв подоланню народниками анархістського аполітизму й переходу до політ. боротьби проти самодержавства. Промови П. О. Алексєєва і С. І. Бардіної, не раз передруковувані нелегально, входять до кращих зразків підпільної агітаційної літератури.

Літ.: Процесс 50-ти. М., 1906; Панухина Н. Б. «Москвичи». (Из истории революционного подполья 70-х годов XIX века). М., 1974.

А. М. Катренко.

«ПРОЦЕ́С 193-х», «Великий процес» — один з найбільших політ. судових процесів у Росії, який відбувся 18 (30).X 1877 — 23.I (4.II) 1878 в Петербурзі над частиною учасників «*ходіння в народ*» (див. також *Народництво*). Він завершив проведене урядовими органами попереднє розслідування в справі поширення революц. пропаганди в Рос. імперії, у ході якого було заарештовано понад 4 тис. чол. Серед підсудних були відомі революц. народники: І. М. *Мишкін*, С. П. *Ковалик*, А. І. *Желябов*, С. Л. *Перовська*, М. О. *Морозов*, М. А. *Чарушин*, С. О. *Жебуньов*, М. Д. *Муравський*, С. С. *Синьогуб*, В. Ф. *Костюрін* та ін. Вони належали до численних народницьких гуртків у Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Херсоні та ін. містах країни. Центр. подією на процесі стала промова І. М. Мишкіна, в якій він розкрив причини революц. руху, заявив про неминучість соціальної революції, затаврував ганьбою самодержавний лад і його судово-слідчі органи. Із 190 підсудних (3 померло під час процесу) 28 чол. було відправлено на каторгу, 39 — на заслання, а частині зараховано в покарання тривале попереднє ув'язнення. Для 80 із 90 чол., виправданих судом, Олександр II санкціонував адм. заслання. «П. 193-х» дав поштовх дальшому розгортанню визвольного руху в Росії.

Літ.: Троицкий Н. А. Царские суды против революционной России. Саратов, 1976.

А. М. Катренко.

ПРОЦЕ́С АДМІНІСТРАТИ́ВНИЙ — визначений рад. правом порядок розгляду і розв'язання органами держ. управління справ, що виникають між суб'єктами адм.-правових відносин з приводу порушення норм *адміністративного права*. П. а. базується на заг. принципах рад. *управління державного*, а також на властивих П. а. принципах, які зумовлюють специфіку адм. діяльності. До них належать принципи оперативності та економічності, охорони інтересів Рад. д-ви та особи, гласності, об'єктивної істини, незалежності в прийнятті рішення компетентним органом тощо. П. а. є формою процесуального захисту прав і обов'язків суб'єктів адм.-правових відносин. Суб'єктами П. а. є громадяни, органи держ. управління та їхні підрозділи, держ. підприємства, установи, орг-ції, *громадські організації* та їхні органи; держ. органи, держ. службовці та *службові особи*, яким доручено розгляд адм. справи, а в окремих питаннях — органи суду та прокуратури. Суб'єктами П. а. можуть бути й *іноземці* та особи без громадянства. Норми П. а. врегульовано *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення* та ін. нормативними актами. П. а. складається з таких процесуальних стадій: порушення справи, розгляд і розв'язання справи по суті, оскарження (якщо воно було) і перегляд рішення, виконання рішення. Підставою для порушення адм. справи є адміністративний *проступок* або дійсне чи уявне порушення прав учасника адміністративно-правових відносин іншим суб'єктом їх.

І. М. Пахомов.

ПРОЦЕ́С КРИМІНА́ЛЬНИЙ — порядок *порушення кримінальної справи*, розслідування, судового розгляду, виконання вироків (ухвал і постанов суду). Поняття «кримінальний процес» тотожне поняттю «кримінальне судочинство».

ПРОЦЕ́С ЦИВІ́ЛЬНИЙ — порядок провадження в цивільних справах і виконання судових рішень. Відбувається шляхом послідовної зміни *процесуальних стадій*. Поняття «процес цивільний» тотожне поняттю «цивільне судочинство».

ПРОЦЕ́СОР — центральний пристрій *електронної обчислювальної машини*, призначений для автоматичного виконання будь-якої послідовності її *операцій машинних*. Складається з операційного і керуючого пристроїв. У першому виконуються операції (див. *Арифметичний пристрій*), другий керує ходом обчислювального процесу, вибиранням команд програми (див. *Програма ЦОМ*) з *пам'яті обчислювальної машини* (див. також *Запам'ятовувальний пристрій*), розшифруванням їх та перетворенням на сигнали керування (мікрооперації). П. класифікують за ознаками, пов'язаними з формою подання і обробки *інформації*, організацією обчислювального процесу, забезпеченням певних якостей [паралельної, послідовної і комбінованої дії, одно- і багатопрограмні (див. *Мультипрограмування*), заг. і спец. призначення тощо]. Осн. характеристики П.— час виконання операцій, розрядність, елементна база, енергоспоживання та ін. Кожному П. відповідає своя *мова машинна*. Розрізняють також мовні процесори — програми обчислювальних машин, які обробляють тексти, складені відповідною мовою. Див. також *Єдина система електронних обчислювальних машин, Мікропроцесор, Міні-ЕОМ, Обчислювальна техніка. Обчислювальні системи.*

Літ.: Глушков В. М., Цейтлин Г. Е., Ющенко Е. Л. Алгебра. Языки. Программирование. К., 1978; Справочник по цифровой вычислительной технике. (Процессоры и память). К., 1979.

Б. М. Малиновський.

ПРОЦЕСУА́ЛЬНІ ПРАВА́ ІНОЗЕ́МЦІВ — складова частина визначеного і гарантованого Конституцією СРСР (ст. 37) правового статусу *іноземців*, які перебувають на території СРСР, в сфері здійснення соціалістичного *правосуддя* та *процесу адміністративного*. Норми рад. цивільного процесуального права, кримінального процесуального права і адм. процесуального права, що визначають *правоздатність* і *дієздатність*, процесуальне становище осіб, які беруть участь у справі, ін. процесуальні права і гарантії (див. *Гарантії правові*), поширюються на іноземців, незалежно від того, чи існує взаємність у визначенні й забезпеченні рівнозначних прав рад. громадян у країнах, громадянами яких є дані іноземці. Ці норми визначено, зокрема, розд. VI *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (розд. VI ЦПК УРСР), ст. 11 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 9 КПК УРСР) про забезпечення права давати пояснення в суді рідною мовою тощо. У *Кримінально-процесуальному кодексі УРСР* (ст. 3) зафіксовано, що норми його застосовуються при провадженні в справах про злочини іноземців і осіб, що не мають громадянства, за винятком тих, які користуються правом дипломатичної недоторканності (див. *Дипломатичні привілеї та імунітети*). Іноземні громадяни в СРСР підлягають *адміністративній юрисдикції* на заг. підставах з громадянами СРСР (ст. 8, 35 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення*). Ряд положень про П. п. і. вміщено в міжнар. угодах, укладених СРСР з відповідними д-вами. З 1967 СРСР є учасником Гаазької конвенції про цивільний процес 1954. В окремих випадках, коли в іноземній д-ві щодо рад. громадян застосовано спец. обмеження, закон надає Раді Міністрів СРСР право встановлювати щодо осіб таких країн відповідні обмеження в порядку *реторсій*.

М. Й. Штефан.

ПРОЦЕСУА́ЛЬНІ СТА́ДІЇ — пов'язані між собою частини цивільного, кримінального або адм. процесу, які мають самостійні, але підпорядковані загальній меті того або ін. процесу завдання, особливе коло учасників, специфічні процесуальні дії і правовідносини, рішення. П. с. послідовно змінюють одна одну і в сукупності створюють систему процесу. Ця послідовність визначена *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік, Основами кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення*, відповідними ко-

М. І. Прудків.

дексами союзних республік. Цивільний процес складається з таких стадій: пред'явлення *позову*; підготовка до *судового розгляду справ*; суд. розгляд; виконання судового рішення. Кримінальний процес має стадії: *порушення кримінальної справи*; *попереднє розслідування*; *віддання до суду*; суд. розгляд; *виконання вироку*. Про П. с. в справах про адм. правопорушення див. *Процес адміністративний*. Крім цих стадій, в разі оскарження прийнятого рішення настає стадія *касаційного розгляду справи* чи (в справах про адм. правопорушення) розгляду постанови виконкомом *Ради народних депутатів*, при якій створено адм. комісію. У випадках, коли з'ясовується, що суд. рішення, вирок, ухвала, постанова, що набрали законної сили, є необгрунтованими, закон надає право здійснити виняткову стадію — *перегляд у порядку судового нагляду*. Не всі справи проходять через кожну П. с. Так, ряд справ закривається, напр., у стадії попереднього розслідування; в справах т. з. *приватного обвинувачення* не проводиться попереднє розслідування; не всі рішення, вироки, ухвали і постанови оскаржуються чи опротестовуються перед вищестоящою інстанцією. *М. М. Михеєнко.*

ПРОЦІО́Н, α Малого Пса — *зоря* 0,37 візуальної *зоряної величини*, найяскравіша в сузір'ї *Малого Пса*. Світність у 7,7 раза більша за сонячну, віддаль від Сонця 3,5 *парсека*. П. є *подвійною зорею*.

ПРОШИВА́ННЯ в металообробці —1) Обробка металів тиском, яка полягає у вдавлюванні в заготовку спец. інструмента — прошивня для створення наскрізних отворів або заглиблень; операція *кування* і *штампування*. Для П. використовують, напр., *преси, молоти*. П. може бути підготовчою операцією для подальшого *протягання* тощо. 2) Видалення внутрішнього облою (плівки), що залишається на заготовках, підданих штампуванню, при пробиванні в них отворів. Видаляють облой у штампах, застосовуючи прошивний *пуансон* з гострими ребрами. 3) Виготовлення пустотілих гільз із зливків або заготовок з поперечними перерізами у вигляді кола; операція *трубопрокатного виробництва*. Гільзи одержують на пресах (за допомогою прошивної голки) або на *прошивних станах* (з використанням *оправки*).

ПРОШИВНИЙ СТАН — прокатний стан, на якому *прошиванням* виготовляють пустотілі гільзи; засіб *трубопрокатного виробництва*. Є частиною *трубопрокатного агрегату*. Розрізняють П. с. з бочкоподібними, грибоподібними і дисковими *валками прокатними*.

ПРОШЛЯКО́В Олексій Іванович [5 (18).II 1901, с. Голеніщево, тепер Сапожковського р-ну Рязан. обл.— 12.XII 1973, Москва] — рад. воєначальник, маршал інженерних військ (1961), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1921. В Рад. Армії з 1920. Під час Великої Вітчизн. війни П. 1941—42 організував інженерне забезпечення бойових дій армій у районі Бобруйська, Могильова, був заст. нач. інженерного управління Центр. і Брян. фронтів. У 1942—45 — заст. командуючого — нач. інженерних військ Пд., Сталінградського, Донського, Центр., Білорус., 1-го Білорус. фронтів. Після війни — нач. інженерних військ — заст. головкому Групи рад. військ у Німеччині. В 1951 закінчив курси при Академії Генштабу. В 1952—65 — нач. інженерних військ Рад. Армії. З 1965 — інспектор-радник М-ва оборони СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПРОШЯ́Н Перч [справж. прізв.— Тер-Аракелян Ованес Степанович; 3 (15).VI 1837, с. Аштарак, тепер Аштаракського р-ну Вірм. РСР — 23.XI (6.XII) 1907, Баку, похований у Тбілісі] — вірм. письменник, педагог. Учителював. В 1861 заснував першу вірм. жіночу школу. Друкуватися почав 1859. Перший твір — соціально-побутовий роман «Сос і Вардітер» (1860). В істор. романах «Яблуко чвар» (1876), «Початок родових мук» (1892) та ін. показав нац.-визвольну боротьбу вірм. народу. Романи «Заради хліба» (1880), «Глитаї» (1889), «Бхде» (1890) — про хижацьку суть сільських глитаїв і лихварів. У романі «Унон» (1900) відобразив бунтарські настрої вірм. селянства.

Тв.: Рос. перекл.— Из-за хлеба. М., 1965. *С. Г. Амірян.*

ПРОЯ́ВЛЕННЯ ФОТОГРАФІ́ЧНЕ — перетворення *прихованого фотографічного зображення*, що виникло у світлочутливому шарі фотоматеріалу, на видиме. Найчастіше вдаються до хімічного П. ф.— з використанням спец. речовин (проявників), здатних відновлювати (перетворювати) *галогеніди* срібла, які зумовлюють появу прихованого зображення, до металевого срібла, потрібного для утворення видимого зображення. В разі проявлення кольорових фотоматеріалів практично одночасно відбувається процес відновлення металевого срібла і одержання зображень з барвників. Основою всіх проявників, застосовуваних під час хімічного П. ф., є проявляючі речовини (напр., розчини з *метолом* або *гліцином*), речовини зберігаючі (звичайно *сульфіт* натрію), що запобігають окисленню проявників киснем повітря, і прискорюючі (напр., розчин *гідрохінону, натрію гідроксиду*), які активізують дію проявника. В них додають також противуалюючі речовини (*бромід* калію тощо), ін. компоненти. Склад кольоровик проявників близький до складу проявників для чорно-білих фотоматеріалів. Щоб із світлочутливого шару фотоматеріалів видалити залишки галогенідів срібла, не відновлених при П. ф., застосовують *фіксування фотографічне* (закріплення). Крім хімічного, розроблено т. з. фізичне П. ф. (гол. чин. для наукової фотографії) — з відновленням металевого срібла із срібної солі, розчиненої в проявнику. Для П. ф. використовують кювети (плоскі посудини), спец. бачки, проявні машини (переважно з безперервним переміщенням фотоматеріалів з баку в бак) тощо. Проявлення фотоматеріалів, світлочутливі шари яких не містять галогенідів срібла, грунтується на інших принципах, напр. на застосуванні електрично заряджених порошків (див. *Електрофотографія*).

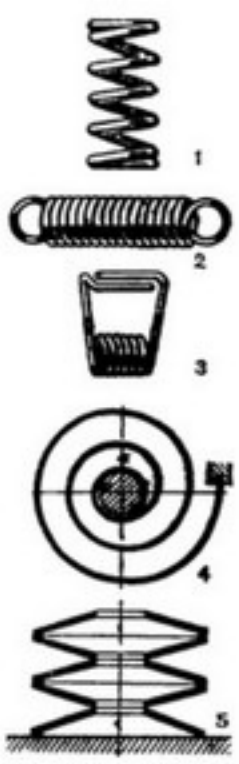
ПРОЯ́СНЮВАННЯ ВОДИ́ — видалення з води домішок (завислих та колоїдних частинок), що зумовлюють її каламутність; один із способів *очищення води*. Ступінь П. в. встановлюють залежно від якості води у джерелі *водопостачання* і призначення водопроводу. Воду, використовувану, напр., для господарсько-питних та деяких технологічних потреб (на підприємствах, де допускається лише незначна каламутність води), проясню́ють проціджуванням її (через спец. гратки, сітки), відстоюванням (у *відстійниках*) та фільтруванням (на *фільтрах*). Якщо каламутність води мала́, замість відстоювання її спочатку піддають *коагуляції*, після чого пропускають через осад, що утворився, і фільтрують. Воду для зрошування земель прояснюють лише проціджуванням.

ПРУДКИ́Й Никін Іванович (5.IV 1890, Канів — 8.XII 1982, Черкаси) — укр. рад. кобзар. У 20—30-х рр. був постійним доглядачем музею на могилі Т. Шевченка в Каневі, багато років виступав з бандурою на Шевченковій могилі. У 50-х рр. керував самодіяльними ансамблями бандуристів у Черкасах. У репертуарі П.— пісні про Леніна, революц. пісні, укр. нар. пісні та думи, пісні на слова Т. Шевченка, власні композиції.

Літ.: Лебідь І. П. Кобзар Никін Прудкий. «Народна творчість та етнографія», 1980, № 3. *Ф. І. Лавров.*

ПРУ́ДКІН Марк Ісакович [н. 1 (13).IX 1898, Клин] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1961). Член КПРС з 1941. В 1918—24 навчався і працював у 2-й Студії МХТ. З 1924 — у трупі МХАТу. Ролі: Вронський, Каренін («Анна Кареніна» за Л. Толстим), Яків Коломійцев («Останні» М. Горького), Шервінський («Дні Турбіних» Булгакова), Незеласов («Бронепоїзд 14-69» В. Іванова), Мехті-Ага («Глибока розвідка» Крона), Шабельський («Іванов» Чехова), Друг («Все скінчилось» Олбі) та ін. Серед ролей в кіно — Федір Карамазов у кінофільмі «Брати Карамазови» за Ф. Достоєвським. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1949.

ПРУДО́Н (Proudhon) П'єр Жозеф (15.I 1809, Безансон — 19.I 1865, Париж) — франц. дрібнобурж. соціолог і публіцист, один з ідеологів *анархізму*. Гол. твори: «Що таке власність?» (1840) і «Система економічних суперечностей, або філософія злиднів» (1846), яку К. Маркс піддав нищівній критиці в праці «Злиденність філософії». П. заперечував політ. боротьбу пролетаріату, обстоював утопічну ідею мирного перетворення капіталістичного суспільства на соціалістичне шляхом реформи кредиту й товарообігу з метою встановлення «справедливого обміну» між окре-

Пружини:
1 — стиску; 2 — розтягу; 3 — кручення; 4 — спіральна; 5 — тарілчаста.

мими товаровиробниками. Розвивав реакц. теорію мютюелізму (від. франц. mutuel — взаємний), за якою визволення пролетаріату можливе за допомогою виробничих, кредитних і споживчих асоціацій, заснованих на принципі взаємодопомоги.

Виступав проти марксизму. Філос. погляди П. мають ідеалістичний, еклектичний характер. Він вульгаризував діалектику Г. В. Ф. *Гегеля*, перетворивши її на вчення про мех. поєднання «добрих» і «поганих» сторін у кожному явищі. Свою анархістську доктрину найповніше виклав у праці «Про федеративний принцип» (1863), спрямованій проти централізованої держави. Див. також *Прудонізм*.

Н. М. Пірумова.

ПРУДОНІЗМ — одна з форм дрібнобурж. соціалізму й *анархізму*, заснована на вченні П. Ж. *Прудона*. П. засуджував велику капіталістичну власність, відстоюючи дрібні «володіння», не пов'язані з експлуатацією найманої праці. Пояснюючи суперечності капіталізму нееквівалентним обміном, П. виступав за екон. реформи в сфері обігу, за допомогою яких можна здійснити «соціальну революцію» мирним шляхом, на основі класового співробітництва пролетаріату і переважної більшості буржуазії. Для цього, за доктриною П., треба здійснити мирну ліквідацію *держави*, замінивши її договірними відносинами між окремими виробниками, групами і товариствами робітників. Ідеї П. були поширені в ряді країн Зх. Європи, гол. чин. у Франції, в середині 19 ст. Деякий час прудоністи очолювали франц. секцію *Інтернаціоналу 1-го*, але завдяки рішучій боротьбі К. Маркса і Ф. Енгельса проти П. секція вийшла з-під його впливу. Пізніше ідеї П. ввійшли до арсеналу *бакунізму* й *анархо-синдикалізму*, були взяті на озброєння сучас. *реформізмом*.

Н. М. Пірумова.

ПРУДЯ́НКА — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на березі р. Лопані (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 2,6 тис. ж. (1982). У П.— друге відділення радгоспу ім. XXII парт. з'їзду. Восьмирічна школа, мед. амбулаторія, клуб, 6-ка. Засн. на поч. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПРУЖИ́НА — деталь машини або механізму, яка при навантаженні стискується, вбираючи мех. енергію, а після припинення дії навантаження набуває первісної форми, віддаючи енергію. Розрізняють П. (мал.): розтягу, стиску, кручення і вигину; статичної, обмежено кратної і багатократної пульсаційної дії; витої, або гвинтової (найпоширеніші — циліндричні), плоскі, спіральні, тарілчасті, кільцеві та ін. Виготовляють П. звичайно з пружинної сталі або з бронзи (при експлуатації в агресивному середовищі). За допомогою П. збуджують рух (напр., механізму *годинників*), вимірюють зусилля (в *динамометрах*, пружинних вагах тощо), пом'якшують удари і поштовхи (напр., у пружинних *амортизаторах*), з'єднують важелі (напр., у *пантографах*) тощо.

ПРУ́ЖНА ЛІ́НІЯ, зігнута вісь у будівельній механіці — умовна назва кривої лінії, що її форми набуває вісь балки (бруса) при згині у межах пружної *деформації*. Ступінь викривлення такої осі залежить від величини згинального моменту M і *жорсткості* балки: $1/\rho = M/EI$, де ρ — радіус кривини зігнутої осі балки; E — *модуль пружності* матеріалу; I — момент інерції перерізу балки. Рівняння П. л. знаходять з т. з. наближеного диференціального рівняння осі зігнутої балки, яке розв'язують як аналітичними, так і графоаналітичними способами. Знаючи рівняння П. л., можна для будь-якого перерізу балки визначити величину *прогину*, кут повороту, згинальний момент і поперечну силу. До таких розрахунків вдаються при дослідженні систем *будівельної механіки*.

ПРУ́ЖНІ ХВИ́ЛІ — пружні *деформації*, що поширюються в твердих, рідких і газоподібних середовищах. У однорідному ізотропному (див. *Ізотропія*) пружному середовищі вони бувають двох типів: хвилі розширення, пов'язані зі зміною густини (ущільнення і розрідження), та хвилі зсуву (вихрові), пов'язані лише зі зміною форми тіла. Якщо опір зсувові незначний (напр., у повітрі), то з'являються П. х. розширення — звукові хвилі (див. *Звук*). На межі поділу двох середовищ можуть виникати *поверхневі хвилі*, а в тонких циліндричних стрижнях — поздовжні та крутильні пружні хвилі.

ПРУ́ЖНІСТЬ — властивість тіл відновлювати свої форму й об'єм (тверді тіла) або лише об'єм (рідини й гази) після припинення дії зовнішніх сил (або причин, напр. нагрівання), що спричинили їхню *деформацію*. Залежить від структури тіл та умов їхнього деформування (величини навантаження, т-ри, тиску і т. д.). П. твердих та рідких тіл зумовлена силами взаємодії (притягання й відштовхування) між атомами й молекулами їх речовини. В газах ці сили незначні, і їхня П. визначається тепловим рухом молекул, які співударяються зі стінками посудини, що обмежує об'єм газу. Твердим тілам властива П. на стиск, розтяг і зсув. Рідини можуть проявляти П. до зсуву (П. форми) лише при змінних зовн. діяннях досить великої частоти. В області пружних деформацій твердих тіл справджується *Гука закон*. Див. також *Модулі пружності*.

ПРУНА́РІУ (Prunariu) Думітру (н. 27. IX 1952, м. Брашов) — космонавт-дослідник, інженер-капітан Збройних Сил Соціалістичної Республіки Румунії, Герой Радянського Союзу (1981), Герой Соціалістичної Республіки Румунії (1981). Член Румунської комуністичної партії з 1973. Закінчив Бухарестський політех. ін-т (1976), а також військово-авіаційну офіцерську школу. В березні 1978 в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна почав готуватися до польоту за програмою «*Інтеркосмос*». Пройшов повний курс навчання за програмою пілотованого корабля «*Союз*» та орбітальної станції «*Салют*». Разом з Л. І. *Поповим* здійснив політ (14—22.V 1981) на кораблі «Союз-40». Корабель було зістиковано з орбітальним наук. комплексом «Салют-6» — «Союз Т-4» (осн. екіпаж — В. В. *Ковальонок* і В. П. *Савіних*). Космонавти виконали заплановану програму науково-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів, запланованих вченими СРСР і СРР. Вони проводили фотознімання окремих районів земної поверхні і акваторії Світового океану, опрацьовували методи одержування в умовах орбітального польоту монокристалів заданого профілю, одержали дані про склад космічного випромінювання в навколоземному просторі.

ПРУС (Prus) Болеслав (справж. ім'я та прізв.— Олександр Гловацький; 20.VIII 1847, Грубешув, поблизу Любліна — 19.V 1912, Варшава) — польс. письменник. Учасник *польського повстання 1863—64*. Літ. діяльність почав 1872 гумореськами, статтями, фейлетонами. В перших новелах змальовував типові явища польс. капіталістичної дійсності, духовне виродження шляхти («Село і місто», 1875; «Анелька», 1880), реалістично відтворював життя селян, ремісників, інтелігенції («Михалко», 1880; «Жилетка», 1882), трагічну долю дітей бідняків («Сиротська доля», 1876; «Антек», 1881; «Гріхи дитинства», 1883). В повісті «Зворотна хвиля» (1880) висвітлив конфлікт між працею і капіталом. Повість «Форпост» (1885), яку позитивно оцінив І. Франко, присвячена опорові польс. селянства колонізаторським зазіханням Пруссії. Панорамою життя польс. суспільства 2-ї пол. 19 ст. є соціально-психологічний роман «Лялька» (1887—89). Головним героєм істор. роману «Фараон» (1895—96, окреме видання 1897) виступає трудовий народ Старод. Єгипту. Критичною спрямованістю проти морально-етичних норм пануючих верств позначений роман «Емансипантки» (1894). В повісті «Діти» (1909) виявив нерозуміння революції 1905—07. Подолавши ідейну кризу, в останній, незакінч., повісті «Зміни», над якою працював 1911—12, створив позитивний образ рос. студента-соціаліста.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—5. К., 1978—79; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—7. М., 1961—63.

Літ.: Франко І. Польський селянин в освітленні польської літератури. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 27. К., 1980; Вербицький П. П. Болеслав Прус. Творчість. Х., 1967.

В. П. Ведіна.

Д. Пруваріу.

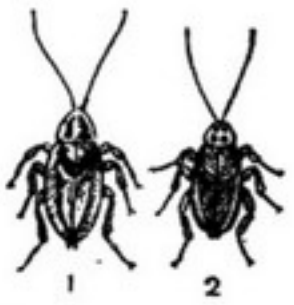

Б. Прус.

ПРУС (Calliptamus) — рід комах род. саранових. Довж. тіла 15—45 мм. Забарвлення переважно коричнево-сірих відтінків; стегна задніх ніг у більшості видів з темними перев'язями, голінки червоні або жовті, крила біля основи рожеві. Більшість П. рослиноїдні, є небезпечними шкідниками багатьох культурних рослин. 15 видів П., поширених в Євразії і Пн. Африці; в СРСР — 5 видів, у т. ч. на Україні зустрічається найнебезпечніший шкідник — П. італійський, або сарана італійська (C. italicus), ушкоджує бобові, со-

Прус італійський: 1 — самка; 2 — самець; 3 — кубушка; 4 — ушкоджена рослина.

Прусак:
1 — самець; 2 — самка.

няшник, овочі, баштанні культури, злаки, бавовник, іноді молоді лісонасадження. За рік дає 1 покоління. Зимують яйця в кубушках у верхньому шарі грунту. Личинки виплоджуються навесні, дорослі особини з'являються в червні — липні. Періодично розмножуються у масовій кількості; утворюють великі зграї. Заходи боротьби — див. у ст. *Саранові*.

О. П. Кришталь.

ПРУСА́К, рудий тарган (Blattella germanica) — комаха род. Blattellidae ряду тарганоподібних. Довж. тіла 10—13 мм. Забарвлення бурувато-руде з двома темними смужками на передньоспинці. Живе в житлах людини. Розвиток з неповним перетворенням, триває кілька місяців. Багатоїдний: пошкоджує харчові продукти, книжки тощо. Може переносити збудників небезпечних захворювань людини (напр., дизентерії, гельмінтозів). Заходи боротьби — див. у ст. *Тарганоподібні*.

ПРУСІНО́ВСЬКИЙ (Prusinowski) Ян (1818, с. Подорожня, тепер Хмільницького р-ну Вінн. обл.— 9.XII 1892, Житомир) — польс. письменник і фольклорист. Навчався в Київ. ун-ті, з якого 1838 виключений за революц. діяльність. Закінчив Казанський ун-т. Жив у Москві і Симбірську. У 50—80-х рр. працював адвокатом у Житомирі. В 1856 видав у Варшаві збірки «Поезії» та «З народних легенд і з чужої мови». В деяких віршах звучать соціальні мотиви («Грабарська пісня»). Поезії «Козак на поганській землі», «Остання сповідь козака» — на укр. тематику. Автор оповідань і публіцистичних статей, нарисів з історії Волині. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, укр. нар. пісні. Досліджував укр. фольклор («Українські прислів'я в піснях», 1862—63).

Р. Я. Пилипчук.

ПРУ́ССИ — група племен, що здавна населяла пд. узбережжя Балтійського моря між нижньою течією річок Вісли і Німану. До 13 ст. П. об'єдналися в конфедерацію 11 земель. З 30-х рр. 13 ст. вели боротьбу проти нім. феод.-католицької агресії, яку почав *Тевтонський орден*. У 1283 землі П. були загарбані орденом. Більшу частину П. було винищено, решту — примусово понімечено. Тер. П. заселили нім. колоністи. Від найменування племені вона дістала назву *Пруссія*.

ПРУ́ССІЯ — нім. військово-колонізаторська держава, оплот реакції й мілітаризму в Німеччині; ліквідована в результаті розгрому фашистської Німеччини в 2-й світовій війні. Осн. істор. ядро П. становив *Бранденбург*, що об'єднався 1618 з герцогством Пруссія (засн. 1525 на частині земель *Тевтонського ордену*, загарбаних ним у прибалт. племені *пруссів*) в єдину Бранденбурзько-прусську д-ву. За *Вестфальським миром 1648* до П. перейшли польс. землі Зх. Помор'я та ряд ін. територій. Бранденбурзько-Прусське князівство 1701 стало королівством П. на чолі з дин. *Гогенцоллернів*. У П. панував мілітаристський поліцейсько-бюрократич. режим. Екон. і політ. життя П. було підкорене інтересам поміщиків (*юнкерства*), розвиток капіталізму гальмувало кріпацтво. За *Фрідріха II* (1740—86) прусська армія стала найбільшою в Європі. П. була військ. плацдармом нім. феодалів, а згодом — нім. імперіалістів для агресії на Сх. В ході війни за австр. спадщину 1740—48 П. загарбала більшу частину Сілезії. Під час *Семилітньої війни 1756—63* рос. війська, розгромивши армію Фрідріха II, 1757 зайняли Сх. П., а 1760 — Берлін. Внаслідок поділів Польщі (1772, 1793, 1795) до П. було приєднано польс. землі (Варшаву, Гданськ, Торунь, Познань та ін.). Прусська монархія була оплотом феод.-абсолютистської реакції в Європі. Під час *Великої французької революції* П. взяла участь у антифранц. коаліціях європ. д-в. Після розгрому прусської армії *Наполеоном I* за *Тільзітським миром 1807* П. втратила бл. половини своєї території.

В 1807—11 у П. було здійснено ряд бурж. реформ (скасування особистої кріпосної залежності селян, запровадження міського самоврядування), а також реформу армії. В 1812 П. взяла участь у війні наполеонівської Франції проти Росії, а 1813 приєдналася до антифранц. коаліції. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* тер. П. було значно розширено. В 1815 П. увійшла до *Священного союзу*. В серед. 19 ст. в П. почалася індустріалізація, став зростати робітн. рух (див. *Сілезькі повстання ткачів*). Після поразки революції 1848—49 в П. та ін. нім. д-вах розвиток капіталізму в с. г. пішов важким для селянства т. з. прусським шляхом. Уряд П. допоміг рос. царизмові придушити *польське повстання 1863—64*. Боротьба за гегемонію в Німеччині між П. і Австрією завершилася перемогою П. Після *австро-прусської війни 1866* було утворено 1867 Пн.-Нім. Союз на чолі з П. Внаслідок *франко-прусської війни 1870—71* уряд О. *Бісмарка* «залізом і кров'ю» завершив возз'єднання Німеччини на прусській мілітаристській основі. П. здійснила інтервенцію проти *Паризької комуни 1871*. Після возз'єднання Німеччини (1871) П. стала гол. частиною Нім. імперії. Король П. був водночас нім. імператором. Прусський мілітаристський дух пройняв усі сторони життя Німеччини, надихав її агресивну зовн. політику. Створений 1891 *Пангерманський союз* пропагував ідею світової гегемонії Німеччини, приділяючи значне місце в своїх агресивних планах загарбанню слов'янських, зокрема укр., земель, був натхненником розв'язання 1-ї світової війни 1914—18. Під час *Листопадової революції 1918* в Німеччині було повалено монархію. П. стала однією з земель Німеччини, залишилася носієм реакції й мілітаризму, які посилилися з приходом до влади в Німеччині фашистів. Після розгрому гітлерівської Німеччини в 2-й світовій війні, відповідно до рішень *Потсдамської конференції 1945*, Польщі було повернуто загарбані П. землі, а м. Кенігсберг (тепер Калінінград) з прилеглими районами передано Рад. Союзові, тер. П. на Зх. від Одри і Зх. Нейсе залишено в складі Німеччини. 25.II 1947 Союзна контрольна рада в Німеччині ухвалила закон про ліквідацію Прусської держави.

О. В. Долинський.

ПРУСТ (Proust) Жозеф Луї (26.IX 1754, Анже — 5.VII 1826, там же)— франц. хімік, член франц. Академії наук (з 1816). З 1777 викладав хімію у Вергарській семінарії (Іспанія), у 1780—91 читав лекції з хімії в Парижі; професор хімії арт. уч-ща в Сеговії та в Мадрід. ун-ті (1791—1808). П. сформулював і експериментально обгрунтував *сталості складу закон*. Цей закон здобув заг. визнання після тривалої (1801—08) дискусії П. з франц. хіміком К. Л. *Бертолле*. Відкрив гідроксиди металів, показав, що метали можуть утворювати більше як один оксид і сульфід. Виділив з виноградного соку глюкозу.

ПРУСТ (Proust) Марсель (10.VII 1871, Париж — 18.XI 1922, там же) — франц. письменник. Спадщину П. становлять романи, новели, есе, переклади. Осн. твір — цикл із семи романів «У пошуках втраченого часу» (1913—27). Популярність П. приніс другий роман циклу — «У затінку дівчат квітучих» (1918). Зазнав впливу філософії *інтуїтивізму*. Був близьким до *імпресіонізму* й *символізму*. Протиставляв мистецтво соціальній практиці. Зображення психіки головного героя за допомогою «*потоку свідомості*» виявляло намагання П. ізолювати людину від громад. життя. Проте об'єктивно творчість П. містить елементи соціальної критики, зберігає певний зв'язок з реалістичною традицією.

Тв.: Рос. перекл.— В поисках утраченного времени, кн. 1—3. [По направлению к Свану; Под сенью девушек в цвету; У Германтов]. М., 1973—80.

Літ.: Андреев Л. Г. Марсель Пруст. М., 1968; Сучков Б. Л. Марсель Пруст. В кн.: Сучков Б. Л. Лики времени, т. 2. М., 1976; Днепров В. Д. Психологический роман Марселя Пруста. В кн.: Днепров В. Д. Идеи времени и формы времени. Л., 1980.

Л. А. Єремєєв.

ПРУСТИ́Т (за прізвищем Ж. Л. *Пруста*) — мінерал класу сульфідів. Ag_3AsS_3. *Сингонія* тригональна. Густ. 5,57. Твердість 2—3. Колір яскраво-червоний. Блиск алмазний. П.— характерний мінерал свинцево-цинково-срібних жил. У значних кількостях трапляється в родовищах НДР, ФРН, Чехословаччини, Канади, Мексіки, Чілі, Перу, Болівії. У Рад. Союзі є в РРФСР (на Алтаї, Далекому Сході), в Казахстані, Середній Азії та ін. районах. П. одержу-

Ріка Прут.

ють і штучно. Використовують як *срібну руду*.

ПРУТ — ріка в Івано-Фр. і Чернів. областях УРСР та на кордоні СРСР (гол. чин. Молд. РСР) з Румунією, ліва прит. Дунаю. Довж. 967 км (у межах УРСР — 272 км). Площа бас. 27,5 тис. км². Бере початок на пн. схилах хр. Чорногора в Українських Карпатах, на вис. 1600 м над р. м. У верхів'ї має гірський характер, порожиста; нижче долина ріки розширюється, в заплаві багато озер, боліт і плавнів. Гол. притоки: Черемош, Жижія (праві), Раковець, Чугур, Кам'янка (ліві). Живлення дощове та снігове. Замерзає в кінці січня, скресає у березні; льодовий покрив несталий. Характерні переважно весняні паводки, у верхів'ї — весняні й літні. Пересічна річна витрата води 2,4 км³. У П. водяться осетер, білуга, скумбрія тощо. Судноплавний до м. Леово. На П. споруджено рад.-рум. гідротех. комплекс «Костешти—Стинка» з водосховищем об'ємом понад 1 млрд. м³, води якого використовують для зрошування 140 тис. га земель (у т. ч. 70 тис. га на тер. Молд. РСР). На П.— міста Яремча, Коломия, Чернівці (УРСР), Унгени, Леово (Молд. РСР).

В. Ю. Прока.

«ПРУТ» — навчальне судно рос. Чорноморського флоту, команда якого брала активну участь у революції 1905—07. Судно споруджено 1879, команда — бл. 650 чол., у т. ч. 450 учнів машинної школи і Одес. мореплавного уч-ща. С.-д. орг-ція на «П.» існувала з 1904. В червні 1905 її очолив член центр. флотського к-ту *Севастопольської військової організації РСДРП* більшовик О. М. *Петров*. 19.VI (2.VII) на підтримку повстання на броненосці «*Потьомкін*» почалося повстання на «П.». Команда заволоділа судном. Було обрано суднову комісію на чолі з О. М. Петровим. «П.» пішов до Одеси, щоб з'єднатися з «Потьомкіним», але броненосець на той час уже вирушив до Румунії. Тоді «П.» повернув до Севастополя, щоб підняти там повстання. В дорозі неозброєний «П.» 20.VI (3.VII) затримали 2 міноносці й проконвоювали його до Севастополя. 42 учасників повстання було віддано до суду. Керівники повстання О. М. Петров, І. Ф. Адаменко, І. А. Чорний, Д. М. Титов були засуджені до страти і 24.VIII (6.IX) 1905 розстріляні в Севастополі. 16 матросів засуджено до каторги, решту відправлено в арештантські роти і дисциплінарні батальйони.

ПРУ́ТСЬКИЙ ПОХІД 1711 — похід рос. війська в Молдавію в ході рос.-тур. війни 1710—13 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). У травні рос. армія двома колонами (кіннота на чолі з Б. П. *Шереметєвим* і гол. сили, очолювані *Петром I*) вирушила в Молдавію. 25.VI (6.VII) вони з'єдналися в Яссах. До рос. армії приєдналося 5-тисячне молд. військо під командуванням Д. *Кантеміра*. 9 (20).VII гол. рос. сили (44 тис. чол., 114 гармат) були оточені тур. військом (бл. 120 тис. чол., понад 440 гармат) і тат. кіннотою (70 тис. чол.) під с. Станілешті поблизу м. Ясс. Рос. військо відбило штурм ворога. Однак становище його стало критичним (не було боєприпасів і продовольства). Зважаючи на це, рос. командування почало переговори з великим візиром, які закінчилися укладенням невигідного для Росії *Прутського трактату 1711*.

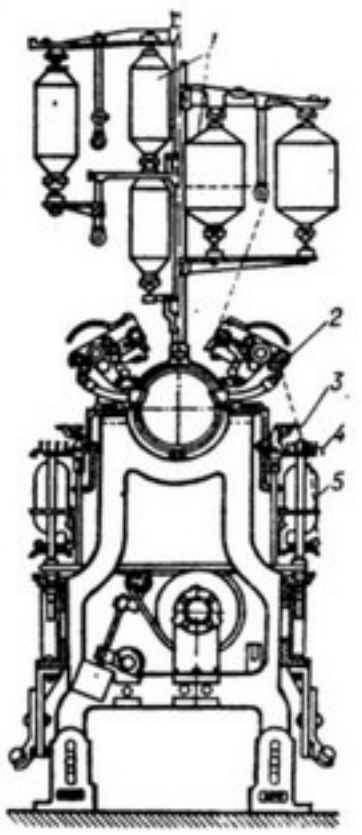
ПРУ́ТСЬКИЙ ТРАКТА́Т 1711 — мирний договір між Росією і Туреччиною, укладений 12 (23).VII у військ. таборі поблизу р. Пруту під м. Яссами. Завершив *Прутський похід 1711*. За П. т. Росія зобов'язувалася повернути Туреччині Азов з прилеглою до нього територією, зруйнувати новозбудовані фортеці — Таганрог на Азовському м., Кам'яний Затон на Дніпрі і Новобогородицьку в гирлі р. Самари. Туреччина зобов'язалася не перешкоджати відведенню рос. військ до Росії. Було досягнуто угоди про обмін полоненими, вільну сухопутну торгівлю між Росією і Туреччиною, обумовлювалося невтручання обох д-в у внутр. справи Речі Посполитої. Царський уряд згодився пропустити через рос. територію *Карла XII* з тур. володінь до Швеції. Росії не дозволялося мати свого посла в Константинополі. П. т. не було повністю реалізовано. Його умови поклали в основу договорів між Росією і Туреччиною, підписаних 5 (16).IV 1712 і 13 (24).IV 1713, за якими Росія зобов'язувалася вивести свої війська з Правобережної України.

ПРУ́ХА (Průcha) Ярослав (н. 24.IV 1898, с. Скврняни, біля Пльзеня — 25.IV 1963, Прага) — чес. актор і режисер, нар. арт. ЧССР (з 1953). Член КПЧ з 1945. З 1924 працював у театрах міст Кладно, Праги, Оломоуца, Брно, 1931—63 — в Нац. театрі в Празі (з 1955 — гол. режисер). Ролі: Ян Жижка (однойменна п'єса Ірасека), Гален («Біла хвороба» Чапека), Макар Діброва (однойменна п'єса Корнійчука). П. перший на чес. сцені створив образ В. І. Леніна («Кремлівські куранти» Погодіна). Серед вистав — «Вперта жінка» Тила, «Навала» Л. Леонова. Знімався в кіно. У 1963 в ЧССР встановлено премію ім. Я. Прухи, його ім'я присвоєно театру в Кладно.

ПРШЕ́ДМОСТІ, Пржедмості — багатошарове пізньопалеолітичне поселення поблизу м. Пршерова в Пн. Моравії (Чехословаччина). Досліджувалося з 19 ст. При розкопках осн. культурного шару (до 80 см завтовшки) знайдено численні кістки мамонтів, крем'яні й кістяні знаряддя і твори мистецтва (стилізоване зображення жінки, вирізьблене на бивні мамонта, схематизовані кістяні фігурки мамонтів і людей, геометричні узори, вирізьблені на кістці). Виявлено овальну могилу з 20 людськими кістяками, які належали до одного з варіантів кроманьйонського типу (див. *Кроманьйонці*).

ПРЯДИ́ВНІ КУЛЬТУ́РИ — рослини, з яких одержують волокно для текстильно-джутової промисловості. Залежно від того, з яких органів одержують волокно, П. к. поділяють на три групи: рослини, у яких використовують вільні волоски, що вкривають насіння (*бавовник*), рослини, які містять волокно в луб'яному шарі кори стебла (*льон, коноплі, джут, кенаф, канатник*), рослини, у яких джерелом волокна є листки (новозеландський льон, *агава*). У світовому виробництві найбільше вирощують для одержання волокна бавовник, джут, кенаф, льон-довгунець і коноплі. На Україні з П. р. поширені льон-довгунець і коноплі.

ПРЯДИ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, на якій з *рівниці* (або вовняної стрічки) виготовляють *пряжу*. Ще за кілька тисячоліть до н. е. майже всі народи застосовували ручний спосіб створення пряжі: витягували з маси волокон (переважно вовни, льону, бавовни, коноплі) вузеньку стрічечку і зсукували її пальцями. Першими знаряддями прядіння стали ручні гребені, якими розчісували волокна, і ручні веретена, за допомогою яких волокна зсукували. Досконалішими були прядки, веретена яких приводилися в рух від обертового колеса. З 15 ст. в Європі почали застосовувати самопрядки (з ножним приводом), які одночасно зсукували пряжу і намотували її на веретено. В 1738 у Великобританії запатентовано першу машину безперервного прядіння з витяжним приладом, на якій витягували, скручували і намотували пряжу. Пізніше у Великобританії і Франції було створено кілька типів машин прядильного виробництва. В Росії такі машини діяли з другої половини 18 ст. на льоно- і бавовнопрядильних фабриках. Найпоширенішими сучасними є П. м. кільцеві (з *веретеном*) і пневмомеханічні (без веретена, розроблені наприкінці 60-х рр. рад. і чехосл. спеціалістами). На кільцевій П. м. (мал.) рівниця (або стрічка) потрапляє з котушки у *витяжний прилад*, де витягується до заданої товщини, потім, проходячи через ниткопровідник та бігунок, скручується, після чого за допомогою веретена намотується на шпулю (патрон тощо). У продуктивніших пневмомеханічних П. м. рівниця роз'єднується на окремі волокна, які потоком повітря подаються в швидкообертову камеру, де з них формується пряжа. Дальше удосконалення П. м. спрямоване на підвищення швидкості прядіння, поліпшення конструкції розділяючих пристроїв, розширення діапазону товщин виробленої пряжі тощо.

Кільцева **прядильна машина:**
1 — котушка з рівницею;
2 — витяжний прилад;
3 — ниткопровідник;
4 — веретено; *5* — бігунок.

ПРЯДІННЯ, прядильне виробництво — сукупність технологічних процесів вироблення *пряжі*. Розрізняють бавовнопрядіння, льоно- і вовнопрядіння. П. буває: гребінне (з використанням *гребенечесальних машин* і машин кардочесальних, що прочісують волокна гребенями або голчастими стрічками), кардне (з застосуванням кардочесальних машин) й апаратне (з використанням кардочесальних апаратів). У вовнопрядінні гребінне П. наз. також камвольним, а апаратне — суконним. У процесі прядильного виробництва волокна

Прямоточний повітряно-реактивний двигун: *1* — повітрозабирач; *2* — пристрій, що подає пальне; *3* — камера згоряння; *4* — реактивне сопло (стрілками показано напрям руху повітря і продуктів згоряння).

спочатку розпушують (поділяють на дрібні пасма), потім (якщо волокна різного виду) змішують, після чого піддають *тіпанню* — розпушують на ще дрібніші пасма, очищають від домішок, усувають дефекти. Наступним є процес *чесання*, під час якого волокниста маса розділяється на окремі волокна, які до того ж остаточно очищаються, певною мірою розпрямляються і розміщуються паралельно одне одному: розпушена маса волокнистого матеріалу перетворюється на стрічку — напівфабрикат прядильного виробництва. Легким скручуванням або суканням волокон із стрічки формують товсту нитку — *рівницю*. Далі з рівниці (рідше — із стрічки), витягуючи і скручуючи її, одержують безперервну тонку нитку — пряжу. До тех. засобів П. належать *тіпальні машини, чесальні машини, стрічкові машини, рівничні машини, прядильні машини, крутильні машини, мотальні машини*, спец. ванни тощо. Пряжу з хім. волокон одержують на *штапелювальних машинах*. Див. також *Текстильна промисловість*.

ПРЯ́ДКІН Леонід Федорович [н. 8 (21).III 1906, м. Краматорськ] — український рад. кінооператор. У 1935 закінчив Київ. кіноінститут. Працює в кіно з 1935. З 1940 — оператор Київ. студії науково-популярних фільмів. Зняв фільми: «Українська РСР» (1951), «Золоті зерна» (1963), «Підірваний світанок» (1965), «Академік Іванов» (1966), «Мова тварин» (1967), «Сім кроків за горизонт» (1968), «Чи думають тварини» (1970), «Я та інші» (1972), «Добрий і злий» (1976), п'ять останніх — реж. Ф. *Соболєв*. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1972.

ПРЯ́ЖА — безперервна тонка *нитка* з скручених (іноді склеєних) між собою порівняно коротких натуральних або хімічних *волокон*; продукт *прядіння*. Натуральна П. буває вовняна, бавовняна, лляна, шовкова тощо. Розрізняють П.: однорідну (з волокон одного виду) і мішану (з суміші різних волокон); гребінну (з найдовших і тонких волокон), кардну (з волокон середньої довжини і товщини) й апаратну (з коротких і грубіших волокон, волокнистих відходів). Гребінна П. відзначається гладенькою поверхнею, високою міцністю на розрив. Кардна П. менш гладка, міцність на розрив її досить висока. Апаратною є П. з пухнастою (ворсистою) поверхнею. Її товщина нерівномірна, міцність на розрив невелика. П. буває також: сирова (неопорядкована), вибілена (див. *Вибілювання*), мерсеризована (див. *Мерсеризація*), фарбована, меланжева (див. *Меланжева тканина*) і *муліне*; одноніткова і кручена (з кількох ниток); високооб'ємна, армована (обвита ін. волокнами або нитками), фасонна та ін. З П. виробляють тканини, трикотаж, килими, швейні нитки, канати тощо.

ПРЯМА́ КИ́ШКА — кінцевий відділ *кишечника* людини і вищих ссавців. Довж. у дорослої людини 12—15 см. Міститься П. к. у малому тазі попереду *крижів*.

ПРЯМА́ МО́ВА — чужа мова, точно, дослівно відтворена тим, хто говорить (чи пише). У П. м., на відміну від *непрямої мови*, зберігаються її граматичні, лексичні, інтонаційні, емоційні та стилістичні особливості («Хай чабан,— усі гукнули,— за отамана буде!» П. Тичина). У текст вводиться здебільшого авторськими словами, що мають у своєму складі дієслова типу «сказати», «спитати», «згадати» тощо. Виділяється в тексті лапками або подається з абзаца, на початку якого ставиться тире. Різновидом П. м. є *цитати*.

Літ.: Кодухов В. И. Прямая и косвенная речь в современном русском языке. Л., 1957. *Л. Г. Скрипник.*

ПРЯМЕ́ ВИ́БОРЧЕ ПРА́ВО — безпосереднє обрання виборцями *депутатів* до представницьких органів без будь-яких проміжних виборів. Є одним з осн. принципів рад. *виборчої системи*, що законодавчо закріплений у ст. 98 Конституції СРСР і відповідних статтях конституцій союзних (в УРСР — ст. 87 Конституції УРСР) і авт. республік. П. в. п. означає, що депутати всіх *Рад народних депутатів* обираються громадянами СРСР безпосередньо. На основі П. в. п. обирають і *народних суддів*. В СРСР та ін. соціалістичних країнах П. в. п. є однією з гарантій справді демократичного характеру виборів. У капіталістичних країнах депутати або президент здебільшого обираються шляхом багатоступеневих виборів, що обмежує виборчі права громадян.

ПРЯМЕ́ КОМБАЙНУВА́ННЯ — спосіб машинного збирання сільськогосподарських культур за одне проходження збирального агрегату; однофазне *збирання врожаю* з виділенням основної продукції (наприклад, зерна на збиранні зернових культур, насіння на збиранні соняшників і насінників трав тощо) за один етап. При збиранні зернових культур П. к. одночасно скошують рослини, обмолочують їх і попередньо очищають зерно, а транспортні засоби використовують для відвезення зерна, полови, соломи до місць зберігання. Щоб запобігти втратам урожаю, за певних умов застосовують двофазне, або *роздільне збирання* зернових культур, а також *потокове збирання*.

М. Д. Галенко.

ПРЯМЕ́ СХО́ДЖЕННЯ в астрономії — одна з координат у другій екваторіальній системі *координат небесних*. П. с.— кутова відстань кола схилень (великого кола *небесної сфери*, що проходить через *полюси світу* і світило) від точки весняного *рівнодення*. Відлічується проти годинникової стрілки (якщо дивитись з Пн. полюса) і може набувати значень від 0 до 360°.

ПРЯМІ́ БАРВНИКИ́, субстантивні барвники — синтетичні органічні *барвники*, якими фарбують рослинне волокно та *віскозу* без протрави (звідси назва «прямі»). За хім. будовою П. б. здебільшого є натрієвими солями сульфокислот *азосполук* (переважно похідних *бензидину* та діаміностильбену; див. *Азобарвники*). Бувають багатьох кольорів; дешеві, прості у використанні. Застосовуються (рідше) і для фарбування шкіри, паперу, шовку тощо.

ПРЯМОКРИ́ЛІ (Orthoptera, синонім Saltatoria) — ряд *комах*. Довж. тіла 2 мм — 10 см. Ротові органи гризучого типу. Крила (2 пари) з густою сіткою жилкування, передні (надкрила) — шкірясті, прямі (звідси назва), задні — широкі, складаються віялоподібно. Іноді крил немає. Задні ноги стрибальні, передні — ходильні, рідше копальні. Органи відтворення звуку (стрекотання) містяться на надкрилах або стегнах задніх ніг. Розвиток з неповним перетворенням. Яйця відкладають по одному або купками здебільшого у грунт. Зимують, як правило, у фазі яйця. Більшість П.— рослиноїдні, деякі з них — небезпечні шкідники с.-г. культур і лісових насаджень. 2 підряди: довговусі (Dolichocera, синонім Ensifera) з надродинами коникові, цвіркунові; коротковусі (Brachycera, синонім Caelifera) з надродинами *саранові*, триперстові (Trydactyloidea). Відомо бл. 20 тис. видів П., поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР — понад 700 видів, з них на Україні — бл. 170, у т. ч. такі шкідники, як *прус*, перелітна сарана, вовчок звичайний (див. *Вовчкові*) та ін. У викопному стані П. відомі починаючи з кам'яновугільного періоду.

О. П. Крисаль.

ПРЯМОКУ́ТНИЙ ТРИКУ́ТНИК — *трикутник*, один кут якого дорівнює 90°. Сторони, які утворюють цей кут, наз. *катетами*, а сторона, розташована напроти прямого кута,— *гіпотенузою*. Для П. т. виконується *Піфагора теорема*.

ПРЯМОКУ́ТНИК — чотирикутник, у якого всі *кути* прямі. П.— *паралелограм*; якщо в паралелограма є хоч би один прямий кут, то він буде прямокутником.

ПРЯМОКУ́ТНИКІВ ФО́РМУЛА — одна з формул наближеного обчислювання визначеного інтеграла. Див. *Наближене інтегрування*.

ПРЯМОКУ́ТНІ КООРДИНА́ТИ — числа, які в прямокутній системі *координат* визначають положення точки на площині або в просторі. Див. також *Декартова система координат*.

ПРЯМОТО́ЧНИЙ ПОВІТРЯНО-РЕАКТИ́ВНИЙ ДВИГУ́Н — безкомпресорний *повітряно-реактивний двигун*, в якому робочий процес (безперервне згоряння пального, розширення продуктів згоряння) відбувається в наскрізному (прямоточному) каналі. Необхідне підвищення тиску повітря всередині двигуна спричинюється швидкісним напором зустрічного повітряного потоку. Порівняно з *турбореактивним двигуном* (компресорним повітряно-реактивним двигуном) конструкція П. п.-р. д. (мал.) менш складна, він легший. Застосування П. п.-р. д. доцільне в апаратах с надзвуковими швидкостями польоту, коли стискування повітря значно зростає, а витрата пального стає мінімальною. Літальні апарати з прямоточними

двигунами стартують за допомогою спец. силових пристроїв (напр., *катапульт*).

ПРЯНИШНИКОВ Дмитро Миколайович [25.X (6.XI) 1865, м. Кяхта, тепер Бурятської АРСР — 30.IV 1948, Москва] — рад. агрохімік, біохімік і фізіолог рослин, акад. АН СРСР (з 1929), акад. ВАСГНІЛ (з 1935), Герой Соціалістичної Праці (1945). Учень К. А. Тімірязєва. В 1887 закінчив Московський ун-т, а 1889 — Петровську землеробську і лісову академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва), де потім працював усе життя (з 1895 — професор). Одночасно, 1891—1931, П. читав лекції в Моск. ун-ті, в ін. навчальних закладах, працював у багатьох н.-д. установах, брав активну участь у роботі Держплану і Комітету по хімізації народного г-ва СРСР. Найважливіші дослідження П.— з питань живлення рослин і застосування добрив у землеробстві. Класичний посібник П. «Агрохімія» (Держ. премія СРСР, 1941) користується світовою популярністю. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами.

Тв.: Мои воспоминания. М., 1957; Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1965.

Літ.: Дмитренко П. О. Агрохімічні дослідження Д. М. Прянишникова і їх розвиток на Україні. К., 1968.

ПРЯНИШНИКОВ Іларіон Михайлович [20.III (1.IV) 1840, с. Тимашово, тепер Калуз. обл.— 12 (24). III 1894, Москва] — рос. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1893). В 1856—66 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у С. *Зарянка*. Член-засновник Т-ва *передвижників*. Твори: «Жартівники. Гостиний двір у Москві» (1865), «Спасів день на Півночі» (1887), обидва — в ДТГ; «Порожняки» (1871, Харків. худож. музей). У співавт. з В. *Маковським* виконав (1871—72) малюнки, присвячені героїчній обороні Севастополя 1854—55. Картини П. зберігаються в музеях Києва, Одеси, Львова, Полтави. В 1873—94 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури.

Літ.: Горива Т. Н. Илларион Михайлович Прянишников. М., 1958.

І. М. Прянишников. Порожняки. Варіант картини 1871. Харківський художній музей.

ПРЯНІ РОСЛИ́НИ — рослини, які містять у різних органах ароматичні або пекучо-смакові речовини (ефірні олії, глікозиди, таніди тощо) і використовуються в їжу як *прянощі*. Багато П. р. (часник, цибуля, петрушка, хрін тощо) — вітаміноносні рослини, а ті з них, що містять фітонциди (часник, цибуля), відзначаються ще й бактерицидними та консервуючими властивостями. До П. р. належать дерева, кущі й трави, більшість яких росте в тропіках. З них найвідоміші: *гвоздичне дерево, перець чорний, ваніль, коричник, імбир* та *мускатник*. В СРСР, зокрема на Україні, вирощують такі П. р.: петрушку, часник, цибулю, *перець стручковий*, кріп, коріандр, пастернак, фенхель, шалфей, аніс, кмин, естрагон, селеру, гірчицю, майоран, м'яту, лавр та ін. Деякі види (аніс, м'ята, кмин та ін.) поширені також як дикорослі. П. р. додають до харч. продуктів у невеликих кількостях (свіжими або сушеними, цілими чи подрібненими), вони поліпшують смак їжі й надають їй приємного аромату. П. р. посилюють обмін речовин в організмі, сприяють перетравленню їжі, деякі з них мають харч. і дієтичне значення та застосовуються як *лікарські рослини*. Їх використовують у консервному, ковбасному, кондитерському, лікеро-горілчаному та ін. виробн., у медицині, парфюмерії тощо. Див. також статті за назвами рослин.

ПРЯ́НОЩІ — продукти рослинного походження (висушені або у свіжому вигляді частини *пряних рослин*), що містять пряні й ароматичні речовини. Додаються у невеликих кількостях до харч. продуктів, сприяючи поліпшенню їхніх смакових якостей, травленню і засвоюванню. У складі П. є звичайно *ефірні олії, глікозиди* і *дубильні речовини*. Як П. використовують насіння (напр., мускатного горіха, гірчиці), плоди (перцю, ванілі, анісу), квітки або їхні частини (гвоздики, каперсів), листя (лавровий лист), кору (напр., кориці) та кореневища (напр., імбиру). П. застосовують у *кулінарії*, харч. пром-сті (консервній, кондитерській, лікеро-горілчаній, хлібобулочній), а також у медицині й парфюмерії.

ПРЯ́СЕЛЬЦЕ — тягарець, який насаджували на веретено, щоб надати йому сталості і рівномірності обертання. П. відомі з часів *неоліту*. Спочатку їх виготовляли з глини, пізніше і з каменю. На Русі в 11—13 ст. були поширені П. з розового шиферу (виготовлялися поблизу Овруча на Волині). Відомі шиферні П. з написами — іменами власниць.

ПРЯ́ШІВСЬКЕ ЛІТЕРАТУ́РНЕ ТОВАРИ́СТВО, «Литературное заведение» в Пряшеві — культурно-просвітницька організація закарпатської інтелігенції у Пряшеві (див. *Пряшівщина*).

Засн. 1850 з ініціативи О. В. *Духновича* при підтримці прогресивної чес. і словацької інтелігенції. Ставило за осн. мету поширювати освіту серед укр. населення Австрії. Видало перші підручники для поч. шкіл — буквар, граматику й географію, автором яких був О. В. Духнович, альманахи та укр.-руські календарі, на мові яких проте позначився вплив «москвофільської» архаїки. Т-во вело роботу по збиранню укр. нар. пісень і казок, а також експонатів для першого укр. музею. В 1852 П. л. т. припинило діяльність через вороже ставлення до нього австр. влади.

В. І. Шевчук.

ПРЯ́ШІВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ТЕА́ТР (УНТ) — державний музично-драм. професійний укр. театр Східної Словаччини. Створений 1945 як «Товариство з обмеженою порукою». Для становлення і творчого розвитку театру вагоме значення мала діяльність режисерів та акторів Й. Фельбаби (1949—71 — худож. керівник і гол. режисер, з 1971 — директор), М. Симко, Й. *Корби*, І. Грець-Дуди, В. Баволяра, Ю. Шерегія, М. Петрункіна, В. Чернявського, Ю. Загребельського, Ю. Прохазки та ін. Спочатку більшу частину репертуару становили муз. п'єси та муз. комедії. В 1957 з оперетковой групи УНТ створений *Піддукляньский український народний ансамбль*. Основа репертуару театру — укр., рос. та зарубіжна класична драматургія, твори рад., чеських, словацьких драматургів. Серед кращих вистав театру — «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Украдене щастя» І. Франка, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Земля» за О. Кобилянською, «97» М. Куліша, «В степах України» О. Корнійчука, «Фараони» О. Коломійця, «Обережно, ангели!» Я. Соловича, «Біла хвороба» К. Чапека, «Смуток за небіжчиком» Б. Нушича, «Одруження» М. Гоголя, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Три сестри» А. Чехова, «Міщани» М. Горького, «Король Лір» У. Шекспіра, «Колотнеча в Кйоджі» К. Гольдоні, «Третя патетична», «Кремлівські куранти» М. Погодіна (образ В. І. Леніна створив Й. Корба). В 1971—78 художнє керівництво здійснював І. Іванчо, а з 1978 — вихованець режисерського ф-ту Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого Я. Сисак.

Літ.: УНТ на службі народу. Пряшів, 1976.

П. І. Тернюк.

ПРЯ́ШІВЩИНА — історико-етнографічна область на тер. Чехословацької Соціалістичної Республіки (з 1960 входить до складу Східно-Словацької обл. ЧССР). На П. (назва походить від м. Пряшева) живуть словаки й українці. Укр. населення П. за говіркою і особливостями культури близьке до *лемків*. Слов'яни з'явилися на тер. П. в 3—5 ст. З 11 ст. П. потрапила в залежність від угор. феодалів. У 1241—42 населення П. героїчно оборонялося від орд *Батия*. Протягом століть укр. і словацьке селянство П. пліч-о-пліч виступало проти феод. гніту (повстання 1648—54, 1697, 1703, 1830 та ін.). Словаки й українці боролися разом проти політики денаціоналізації, яку проводив австро-угор. уряд. У 19 ст. П. стала центром культур.-осв. діяльності «*будителів*» (О. В. *Духнович*, О. І. *Павлович* та ін.), які виступали проти мадяризації укр. населення. Нестерпні соціально-екон. умови життя на П. за капіталізму, масове розорення селянства призвели до інтенсивної еміграції сільс. населення (гол. чин. до США й Канади). Під час 2-ї світової війни укр. і словацьке населення П. брало активну участь у партизан.

Д. М. Прянишников.

Прясельця.

боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Після перемоги нар. демократії в Чехословаччині (1948) в політ., екон. і культур. житті П. сталися докорінні зміни. На П. успішно розвиваються соціалістична пром-сть і колективне с. г. Укр. населення П. (бл. 40 тис. чол.), яке користується рівними правами з народами ЧССР, розвиває свою нац. культуру. На П. є школи з укр. мовою викладання, укр. відділ при Пряшівському пед. ін-ті й укр. відділ Словацького пед. видавництва, укр. радіомовлення. Широко відомі твори укр. поетів і письменників, які працюють на П.,— Ф. Лазорика, Ф. Іванчова, В. Зозуляка. Велику роботу серед населення П. проводить *Культурна спілка українських трудящих ЧССР* (КСУТ) і Музей укр. культури в Свидинику (засн. 1956). Друковані органи КСУТ укр. мовою: газ. «*Нове життя*», журн. «*Дружно вперед*», літ. альманах «Дукля». В 1969 створено Наукове т-во КСУТ, яке видає «Наукові записки». Життя і праця укр. населення Сх. Словаччини відбито в творах укр. художників С. Гапака, Є. Бісс-Капішовської, А. Гая, Д. Милого та ін. Укр. муз. мистецтво П. має давні традиції і грунтується на фольклорі. За часів бурж. Чехословаччини тут існували лише поодинокі хорові гуртки, переважно при міських та сільських школах. Тепер на П. працює бл. 200 укр. колективів художньої самодіяльності. Серед них — муз. колективи при Пряшівському пед. ін-ті, Міжлабірецькому окружному будинку культури. Широко відомий у країні *Піддуклянський український народний ансамбль* (ПУНА, засн. 1955). На П. діє *Пряшівський український народний театр* (УНТ), засн. 1945. Проводяться щорічні фестивалі: драми і худож. слова ім. Духновича та культури і спорту в Медзілаборце, співацьких ансамблів у Камйонці Старолюбовнянського округу і свята пісні і танцю у Свидинику (з 1956). *С. В. Віднянський.*

ПСА́ЛІЇ — давні деталі вудил — пара вертикальних стрижнів, що прикріплювалися перпендикулярно до кінців вудил. Повсюдно застосовували кістяні, бронзові, пізніше залізні П. З поч. 2-го тис. н. е. поступово вийшли з ужитку.

Пряшівщина. Обеліск на честь Радянської Армії у Пряшеві.

ПСАЛМИ́ (грец. ψαλμοί, від ψάλλω — оспівую) — твори іудейської й християнської релігійної лірики. Найповнішим циклом П. є «Псалтир», що входить до складу *Старого завіту* Біблії і приписується давньоєвр. царю *Давиду*. Насправді вони пізнішого походження і належать не одному, а багатьом авторам. З іудейського культу П. були перейняті християнським культом. Жанрові різновиди П.: похвала богові, моління, скарга, прокляття, каяття, істор. огляд, шлюбна пісня, філос. роздум. Мова П. відзначається багатою образністю. П. вплинули на європ. фольклор (особливо на приказки і прислів я), на європ. літератури середньовіччя, Ренесансу, барокко. Переспіви П. є у всіх європ. письменствах. На східнослов'ян. поетів велике враження справили П. у переспівах польс. письменника Я. *Кохановського*. У сх. слов'ян П. переспівували Симеон Полоцький, Г. Сковорода, М. Ломоносов, Г. Державін, М. Язиков, П. Гулак-Артемовський, П. Куліш, Т. Шевченко, І. Франко та ін. Музична форма П. знайшла розвиток в європ. музиці: її використовували в своїй творчості Дж. Габріелі, К. Монтеверді, Палестріна, А. Вівальді, Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель, Ф. Шуберт, Й. Брамс, Ф. Ліст, І. Стравінський та ін., на Україні і в Росії — М. Ділецький, А. Ведель, В. Титов, М. Березовський, Д. Бортнянський та ін.; на Україні розвинулася т. з. псальма — напівфольклорна триголоса пісня на перевіршовані тексти псалмів.

В. І. Крекотень.

ПСАЛО́МЩИК, дячок — у *православ'ї* нижчий церк. служитель, що допомагає священикові під час богослужіння, зокрема, читає уголос богослужбові книги, співає *псалми* (звідси назва); до 1918 вів записи в церк. метричних книгах.

ПСАМІ́ТИ (від грец. ψαμμίτης — піщаний) — група піщаних осадочних гірських порід, що складаються більш ніж на 50% з уламків розміром від 0,1 до 2,0 мм. Утворюються внаслідок руйнування різних гірських порід, перенесення і перевідкладання продуктів руйнування в мор., річкових, озерних, пустельних та ін. умовах. До П. належать *піски* й *пісковики*.

ПСАМО́Н (від грец. ψάμμος — пісок та ὄν — суще) — мікроскопічні організми, що живуть у вологому піску по берегах річок і озер вище рівня води. До складу П. входять діатомові, протококові, синьо-зелені водорості, найпростіші, коловертки, нематоди, малощетинкові черви тощо. Іноді П. наз. і мікроскопічні організми, що живуть у прибережних морських пісках.

ПСАМОФІ́ЛИ (від грец. ψάμμος — пісок і φιλέω — люблю) — тварини, що живуть серед сипучих пісків. П. здатні швидко рухатися (бігати, стрибати, літати), зариватись у пісок, пересуватися в ньому. Всі П. є *ксерофільними тваринами*. До типових П. належать комахи (піщана блоха, жуки чорнотілки, деякі оси), плазуни (деякі круглоголовки, сірий варан, піщаний удавчик), ссавці (деякі тушканчики, тонкопалий ховрах) тощо.

ПСАМОФІ́ТИ (від грец. ψάμμος — пісок і φυτόν — рослина) — рослини, що пристосувалися до життя на пісках. П. характеризуються здатністю протистояти перевіюванню вітром (завдяки утворенню зцементованих піщаних чохлів навколо корінчиків, збереженню частини листків попередніх років тощо) і витримувати засипання піском (за допомогою утворення додаткових коренів, легких пузирчастих або щетинистих плодів та ін.). Серед П.— багато *ксерофітів* і однорічних *ефемерів*. Деякі П. використовують для закріплення пісків.

ПСЕВДО... (від грец. ψεῦδος — обман, вигадка) — частина складних слів, що означає: несправжній, вигаданий, позірний, напр. *псевдоміксис, псевдосфера* тощо.

ПСЕВДОГА́МІЯ (від *псевдо...* грец. γάμος — шлюб) — 1) У нижчих рослин — те саме, що й *псевдоміксис*. 2) У покритонасінних рослин — утворення зародка без *запліднення* при обов'язковій стимуляції *зародкового мішка* вмістом пилкової трубки, що потрапляє в нього. 3) У тварин — те саме, що й *гіногенез*. Див. також *Апоміксис*.

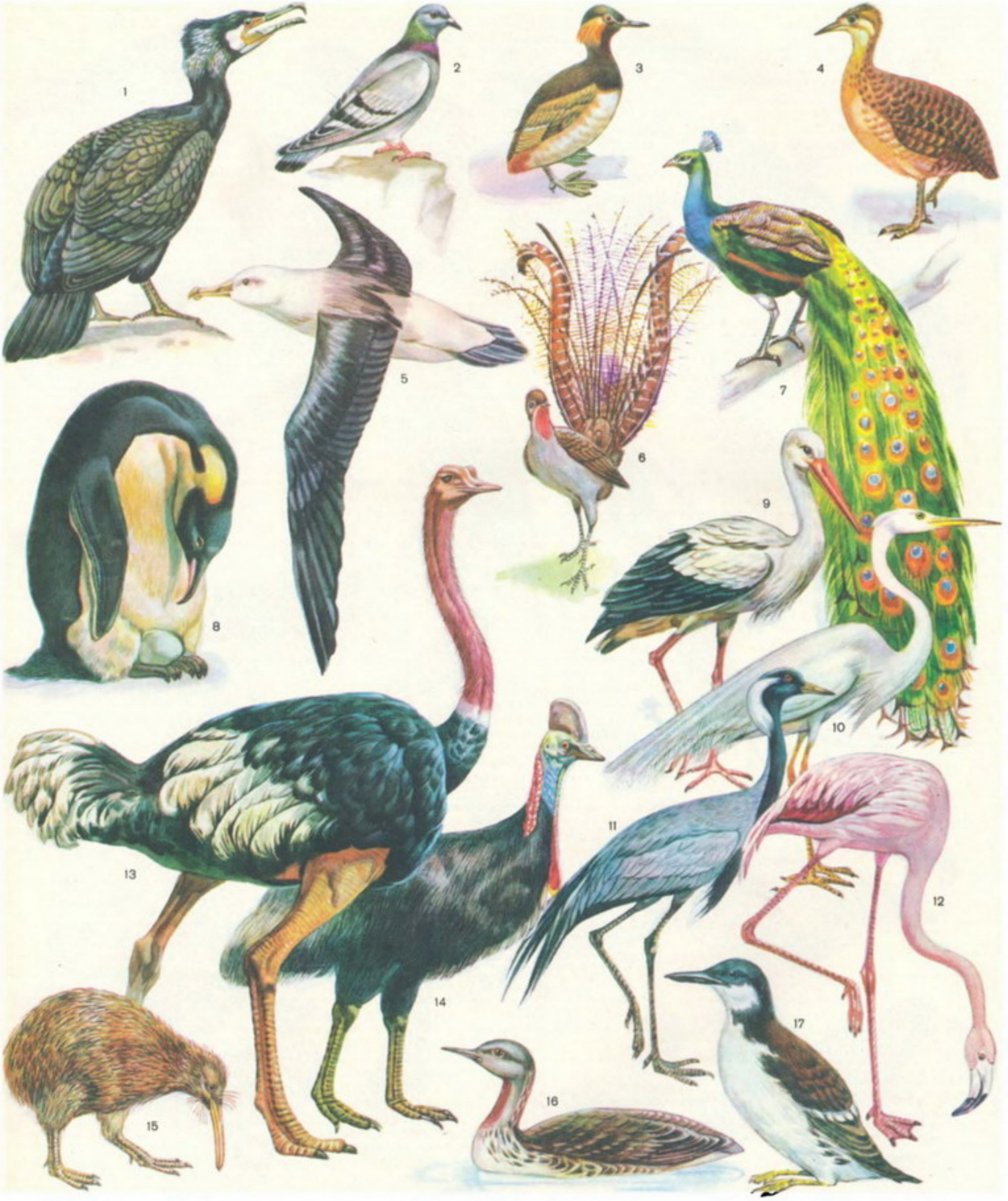
ПСЕВДОГО́ТИКА, неоготика — напрям в архітектурі 18—19 ст., що відроджував форми і конструктивні особливості середньовічної *готики*. Зародження П. пов'язане з розквітом *садово-паркового мистецтва*. У псевдоготичному стилі споруджували альтанки, каплиці, вілли, пізніше католицькі та протестантські церкви, громад. будівлі тощо. Серед представників П.— архітектори О. П'юджін, Ч. Беррі (Англія), К. Ф. Шінкель (Німеччина), Е. Е. Віолле-ле-Дюк (Франція), Ю. Фельтен, В. *Баженов*, М. *Казаков* (Росія), В. *Городецький* (Україна). Каркасна конструкція П. мала вплив не тільки на розвиток стилів *модерн* і *неоромантизм* але й на зародження *функціоналізму* 20 ст.

ПСЕ́ВДО-МАВРИ́КІЙ — умовне найменування автора трактату з військ. справи «Стратегікон» (рубіж 6 і 7 ст.), який інколи приписують візантійському імператорові Маврикію (правив у 582—602). Твір П.-М. подає відомості про військ. справу у Візантії, а також про сусп. лад, побут, військ. справу *антів*, *аварів* і *персів*.

Літ : Бліфельд Д. І. З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврікія «Археологія», 1962, т. 14.

ПСЕВДОМІ́КСИС (від *псевдо...* і грец. μίξις — змішання, поєднання), псевдогамія — особливий тип розмноження у грибів. Полягає у злитті двох вегетативних морфологічно не диференційованих на *статі* клітин.

ПСЕВДОМОРФО́ЗИ (від *псевдо...* і грец. μορφή — вигляд, форма) — мінеральні утворення, форма яких не відповідає їхньому хім. складові й внутр. будові. Виникають внаслідок заповнення мінеральними утвореннями порожнин у гірських породах чи мінералах та в результаті перекристалі-

До ст. **Птахи. 1.** Баклан великий (Phalacrocorax carbo). **2.** Голуб сизий (Columba livia). **3.** Норець чорношиїй (Podiceps caspicus). **4.** Тинаму рудий (Rhinchotus rufescens). **5.** Альбатрос білоспинний (Diamedea albatrus). **6.** Ліріхвіст (Menura novaehollandiae). **7.** Павич звичайний (Pavo cristatus). **8.** Пінгвін імператорський (Aptenodytes forsteri). **9.** Лелека білий (Ciconia ciconia). **10.** Біла чапля велика (Egretta alba). **11.** Журавель степовий (Anthropoides virgo). **12.** Фламінго звичайний (Phoenicopterus ruber). **13.** Страус африканський (Struthio camelus). **14.** Казуар шоломоносний (Casuarus casuarus). **15.** Ківі звичайний (Apterux australis). **16.** Гагара червоновола (Gavia stellata). **17.** Кайра товстодзьоба (Uria lomvia).

До ст. **Птахи.** **1.** Зозуля звичайна (Cuculus canorus). **2.** Квезал (Pharomachrus mocino). **3.** Папуга (Platyceros eximius). **4.** Ластівка сільська (Hirundo rustica). **5.** Стриж чорний (Apus apus). **6.** Гриф чорний (Aegypius monachus). **7.** Орел степовий (Aquila rapax). **8.** Сапсан (Falco peregrinus). **9.** Пугач звичайний (Bubo bubo). **10.** Дрімлюга звичайна (Caprimulgus europaeus). **11.** Строкатий дятел великий (Dendrocopos major). **12.** Шпак звичайний (Sturnus vulgaris). **13.** Одуд (Upupa epops). **14.** Рибалочка звичайний (Alcedo atthis). **15.** Ракша звичайна (Coracias garrulus). **16.** Колібрі топазова (Topaza pella). **17.** Горобець хатній (Passer domesticus). **18.** Дрофа (Otis tarda). **19.** Гуска сіра (Anser anser). **20.** Ходулочник (Himantopus himantopus). **21.** Носорір (Buceros bicornis). **22.** Пелікан рожевий (Pelecanus anocrotalus). **23.** Малинівка (Erithacus rubecula). **24.** Крук (Corvus corax). **25.** Мартин чорноголовий (Larus melanocephalus). **26.** Крижень звичайний (самець) (Anas platyrhynchos). **27.** Султанка (Porphyrio poliocephalus).

зації або заміщення одних мінералів іншими. П. трапляються в усіх мінералах, але найхарактерніші вони для оксидів *карбонатів* та *сульфатів*. П.— один з важливих показників походження мінералів.

ПСЕВДОНІ́М (від грец. ψευδώνυμος — несправжньо іменований) — прибране прізвище або авторський знак (криптонім, криптограма), що ним користуються письменник, журналіст, актор замість власного прізвища. Вживання П. діячами культури зумовлене переважно політ. причинами та етичними міркуваннями. П. відомі з часів античності. У давній укр. л-рі до П. зверталися письменники-полеміс ти (М. Смотрицький мав псевдонім Теофіл Ортолог; І. Вишенський — Феодул та ін.). У зв'язку з загостренням ідейної боротьби за капіталізму П. став для демократичних та революц. діячів засобом самозахисту перед урядовими та цензурними переслідуваннями. Широкого вжитку П. набули в укр. л-рі 19—20 ст. (Карпенко-Карий — псевд. І. Тобілевича, Мирон — І. Франка). Інколи П. ставали постійними іменами письменників (Стендаль, Жорж Занд, Панас Мирний, Леся Українка, Максим Горький та ін.).

Для діячів революц. руху П. був засобом конспірації при виступах у легальній пресі. В. І. Ульянов з цією метою користувався П.: Вл. Ільїн, К. Тулін, Н. Ульянов, Н. Ленін та ін. Псевдонім Ленін став всесвітньо відомим як ім'я великого вождя трудящих. Інколи за П. стоїть колективне авторство: в рос. л-рі — Козьма Прутков (О. К. Толстой та брати О. М. і В. М. Жемчужникови), в укр. виданнях — Г. Р. Молодик (М. Павлик та студенти «Академічного братства»).

Літ.: Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей, т. 1—4. М., 1950—60; Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). К., 1969.

О. І. Дей.

ПСЕВДОПО́ДІЇ [від *псевдо...* і грец. πούς (ποδός) — нога], псевдоніжки — тимчасові випини *цитоплазми* у одноклітинних організмів (*кореноніжок*, деяких *джгутикових*, *споровиків* і *міксоміцетів*), а також у окремих клітин (напр., *лейкоцитів*, *макрофагів* тощо) багатоклітинних організмів. Виконують функції пересування (амебоїдний рух), захоплювання їжі або сторонніх часточок (див. *Фагоцитоз*). П. можуть утворюватися в будь-якій ділянці клітини, завдяки чому форма клітини постійно змінюється. Утворюються П. переважно завдяки зміні *поверхневого натягу* клітини.

ПСЕВДОСКОРПІО́НИ (Pseudoscorpionoidea) — ряд безхребетних тварин класу *павукоподібних*. Довж. тіла 1—10 мм. Зовні нагадують *скорпіонів*, але на відміну від них не мають хвостової голки на кінці 11—12-членикового черевця. На перших парах кінцівок (хеліцер) розміщені павутинні залози, секрет яких П. використовують для будування гнізд; у деяких видів є отруйні залози. Живуть в моху, під корою дерев, в лісовій підстилці, часто зустрічаються в житлових приміщеннях, книгосховищах і т. п. Живляться дрібними комахами. Роздільностатеві. Бл. 1300 видів, поширених всесвітньо, найбільш численні у тропіках. В СРСР — бл. 70, зокрема на Україні — бл. 10 видів, у т. ч. книжковий псевдоскорпіон (Chelifer cancroides).

ПСЕВДОСФЕ́РА (від *псевдо...* і грец. σφαῖρα — куля) — *поверхня* сталої від'ємної *кривини*. Утворюється обертанням *трактриси* навколо її *асимптоти* (мал.). Для достатньо малих частин П., які не мають *особливих точок*, виконуються співвідношення *Лобачевського геометрії*. Це відкриття Е. *Бельтрамі* (у 1868) відіграло важливу роль у розвитку *неевклідових геометрій*, бо дало змогу переконатись у реальності геометрії Лобачевського. Назва «несправжня сфера» підкреслює схожість і відмінність між П. і *сферою*, яка є поверхнею сталої додатної кривини.

ПСЕВДОТСУ́ГА (Pseudotsuga) — рід рослин родини соснових. Вічнозелені однодомні хвойні дерева, заввишки 20—75 (100) м. Хвоя плеската. Шишки яйцевидно-довгасті, від 3 до 18 см завдовжки. Насіння з крилом. Відомо 18 видів, поширених в Пн. Америці і Азії (Китай, Японія). В СРСР, зокрема в УРСР, як декоративні дерева вирощують кілька видів П., з них найчастіше— П. тисолисту, або дугласову смереку (P. taxifolia). Тут вона досягає 30—40 м вис. Деревину використовують в будівельному і меблевому виробництві.

ПСЕВДОТУБЕРКУЛЬО́З, несправжній туберкульоз — група маловивчених інфекційних хвороб свійських тварин; характеризується утворенням у внутр. органах і лімфатич. вузлах гнійно-некротич. горбочків, що зовні нагадують туберкульозні вузлики. Збудники — мікроорганізми з родів *пастерел* і *коринебактерій*. Джерело інфекції — хворі і перехворілі тварини, корми, інфіковані збудниками хвороби, тощо. Тварини заражаються через рани на шкірі, шлунково-кишковий тракт і дихальні шляхи. Ознаки захворювання: припухання лімфатич. вузлів у ділянці плеча, колінної складки і вимені, гнояки під шкірою, сухий болісний кашель, анемія і виснаження. Смерть настає від отруєння організму. Заходи боротьби. Хворих тварин ізолюють і лікують *антибіотиками*. Зовнішні ураження піддають хірургіч. обробці, тварин з ознаками виснаження забивають. На псевдотуберкульоз може захворіти також людина.

ПСЕЛ, Псьол, Псло — ріка в Бєлг. і Курській областях РРФСР та Сум. і Полтав. областях УРСР, ліва притока Дніпра (впадає у Дніпродзержинське водосховище). Довж. 717 км, площа бас. 22,8 тис. км². Бере початок на зх. схилах Середньоросійської височини, тече Придніпровською низовиною. Гол. притоки: Грунь, Хорол (праві), Грунь-Ташань, Говтва (ліві). Живлення переважно снігове. Пересічна витрата води у пониззі 55 м³/с. Замерзає у грудні, скресає в кінці березня. Використовують для водопостачання та зрошування; споруджено 5 невеликих ГЕС. На П.— міста Суми, Гадяч.

ПСЕФІ́ТИ (від грец. ψῆφος — круглий камінець) — група уламкових гірських порід, зерна яких мають розмір не менше ніж 2 мм. Найчастіше П. утворюються в гірських районах, у долинах рік, прибережних частинах морів. До П. належать: *галька*, *щебінь*, *гравій*, конгломерат (див. *Конгломерат* у геології), *брекчія* тощо.

ПСИЛОМЕЛА́Н [від грец. ψιλός — голий і μέλας (μέλανος) — чорний] — мінерал класу оксидів і гідроксидів. $BaMn^{2+}\ Mn^{4+}_{8}\ O_{20} \times \times 3H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густина 4,71. Твердість 5,5—6,5. Колір чорний, бурувато-чорний. Блиск напівметалевий. В СРСР є в Грузії (у *Чіатурському марганцевому басейні*) і на Україні (у *Нікопольському марганцевому басейні*). П.— важлива *марганцева руда*.

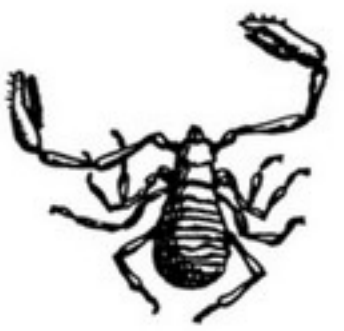
ПСИЛО́ТОВІ, псилотовидні — відділ (Psilotophyta) давніх судинних рослин, який включає 1 клас (Psilotopsida) з одним рядом (Psilotales). П. невеликі трав'янисті вилчасто розгалужені безкореневі рослини, які ведуть епіфітний спосіб життя (див. *Епіфіти*) або ростуть на багатому гумусом ґрунті чи на корі дерев у вологих тропічних і субтропічних лісах. Реліктові рослини. До П. відносять два роди: 1) псилот (Psilotum) з двома видами; мають маленькі листки, в пазухах яких містяться *спорангії*; поширений від Австралії і Нової Зеландії до Японії; 2) тмезиптерис (Tmesipteris) з одним видом; має досить широкі вилчасто розгалужені листки, при основі яких містяться спорангії; поширений від Австралії до Філіппін.

ПСИЛОФІ́ТИ (Psilophyta) — застаріла назва найпримітивнішого відділу викопних вищих рослин; див. *Риніофіти*.

ПСИХАСТЕНІ́Я (від грец. ψυχή — душа і ἀσθένεια — слабкість) — хворобливий стан, при якому найбільш вираженою особливістю психічного складу людини є тривожно-помисливий характер, який виявляється в постійній невпевненості в собі, нерішучості, боязкості і вразливості. Такі люди схильні до сумнівів, їм постійно важко приймати будь-яке рішення. Вони нескінченно аналізують свої вчинки, схильні до зниженої самооцінки, рідко бувають задоволені собою. В *етіології* провідними є конституційний фактор, а також психогенний вплив зовн. середовища. Лікування і профілактика П. Важлива роль належить педагогічним заходам, а також соціальному і трудовому влаштуванню хворого; *психотерапія*. Див. також *Психопатія*, *Нав'язливі стани*.

В. Г. Гуляєв.

ПСИХІАТРІ́Я (від грец. ψυχή — душа та ἰατρεία — лікування) — розділ медицини, що вивчає *психічні хвороби*: їх *етіологію* та *патогенез*, розвиток, прояви, розпізнавання, засоби запобігання і лікування. Теоретичною основою П. є вчення про *вищу нервову діяльність* людини. П. також вивчає різні прояви патології особистості людини.

Псевдоскорпіони. Книжковий псевдоскорпіон.

Псевдосфера.

Псевдотсуга тисолиста: *1* — гілка з шишкою; *2* — насінна луска з насінням; *3* — насінна луска з покривною лускою.

Згадки про психічні хвороби зустрічалися ще в працях *Гіппократа, Галена,* Цельса, *Ібн-Сіни* та ін. Спеціальні установи для психічних хворих почали з'являтися у 13—16 ст. (в Чехії, Англії та ін. країнах). Тривалий час існували релігійно-містичні уявлення про причини психічних хвороб. Це зумовлювало нелюдяне ставлення до психічно хворих. В кін. 18 ст. Ф. Пінель реформував психіатрич. допомогу у Франції, за його наполяганням з психічно хворих вперше зняли кайдани і наручники, для них було встановлено лікарняний режим. Велике значення у розвитку П. в 19 ст. і першій пол. 20 ст. мали наукові праці й практична діяльність вітчизн. вчених І. М. Балинського, І. П. Мержеєвського, В. Х. Кандинського, *С. С. Корсакова,* В. М. *Бехтерєва,* П. Б. Ганнушкіна та ін., німецьких психіатрів В. Гризінгера, Е. Крепеліна, К. Верніке, англ.— Дж. Джексона, франц.— Ф. Пінеля, Ж. Ескіроля та ін. Праці видатних рос. вчених І. М. *Сєченова* та І. П. *Павлова* дали можливість пов'язати психічні процеси з фізіологічними функціями організму. П. досягла великих успіхів у вивченні механізмів розвитку психічних хвороб та їх лікуванні. Розвиток вітчизн. П. на Україні пов'язаний значною мірою з діяльністю таких психіатрів, як В. М. *Гаккебуш,* Є. А. Копистинський, О. І. *Ющенко,* В. П. *Протопопов,* Т. І. *Юдін,* Я. П. *Фрумкін,* Н. П. *Татаренко* та ін. П. поділяється на загальну (психопатологія), що вивчає загальні для багатьох психічних хвороб закономірності прояву і розвитку розладів психічної діяльності, природу типових психопатологічних процесів, їх причини, проблеми відтворення, та спеціальну П., що досліджує окремі захворювання. Самостійними розділами П. є дитяча П.; судова, що розробляє проблему судово-психіатричної експертизи; військова; трудова; наркологія, організаційна, П. старечого віку та ін. Спец. розділами П. є біохімія (нейрохімія), психофармакологія та ін. Найбільш значними розділами психіатрії є вчення про психози, *неврози, аномалії* розвитку особистості, різноманітні за формами прояву. Причини останніх — ушкодження мозку в процесі його розвитку. П. займається також вивченням аномалій характеру, що мають назву психопатії. Розлади вищої нервової діяльності при психічних хворобах складаються з різноманітних порушень співвідношень основних мозкових процесів збудження і гальмування, взаємовідношення першої та другої *сигнальних систем,* кори та підкірки, з порушень системної діяльності *мозку.* Найважливішою особливістю розвитку П. в СРСР є створення психоневрологічних *диспансерів.* Профілактична спрямованість П. розширила можливості вивчення початкових і «пограничних» форм психічних захворювань, генетичних досліджень, лікування і *реабілітації* хворих. Осередками розробки питань з П. є н.-д. ін-ти АМН СРСР і МОЗ республік (у Москві, Ленінграді, Тбілісі та ін.), зокрема в УРСР — *Неврології і психіатрії харківський науково-дослідний інститут.* В усіх мед. вузах країни і ін-тах удосконалення лікарів є кафедри П. Рад. психіатри об'єднані у Всесоюзне т-во невропатологів і психіатрів, яке входить до складу Всесвітньої психіатричної асоціації. Див. також *Психічні хвороби.*

Літ.: Фрумкин Я. П., Воронков Г. Л., Шевчук И. Д. Психиатрия. К., 1977; Оранський В. В. Нервові та психічні хвороби з основами медичної психології. К., 1977.

Н. І. Протасевич.

ПСИ́ХІКА (від грец. ψυχικός — душевний) — властивість високоорганізованої матерії — мозку, його здатність відображати об'єктивну дійсність у вигляді відчуттів, уявлень, думок, вольових дій та ін. суб'єктивних образів об'єктивного світу. Щодо матерії П. вторинна, похідна. Це виявляється у способі існування П. (П.— властивість мозку) та її змісті (П.— суб'єктивний образ об'єктивного світу). П. виникла на певному етапі розвитку матерії, з появою у живих організмів особливої форми подразливості — чутливості, або здатності до *відчуття.* В процесі біол. еволюції розвинувся специфічний орган П. У людини й вищих тварин — це *головний мозок.* П.— єдність суб'єктивного й об'єктивного. Психічна діяльність завжди належить певному суб'єктові, зумовлюється його індивідуальними особливостями. Водночас П. об'єктивна як реальний процес відображувальної діяльності мозку, що створює певну картину об'єктивного світу. П.— внутр. єдність *психічних процесів, психічних станів* і *психічних властивостей* людини. Вища форма розвитку П.— людська П. Вирішальна роль в її виникненні й розвитку належить специфічному для людини способові взаємовідносин з навколишнім світом — праці. П. людини — продукт не тільки біологічного, а й сусп.-істор. розвитку. Сусп.-трудова практика породила вищу, суто людську форму П.— *свідомість.* Головна особливість П. людини — можливість передбачати вчинки, події тощо й планувати свої дії. Сприймаючи предмети і явища об'єктивної дійсності, людина спирається при цьому на людський досвід, зафіксований у *мові,* якою вона користується. В основі психічної діяльності людини лежить взаємодія першої і другої сигнальних систем (див. *Сигнальні системи*). Найважливішими характеристиками П. є її рефлекторна природа (акти свідомої і несвідомої психічної діяльності людини за походженням — *рефлекси*), безперервність і необоротність протікання. Реально П. існує у вигляді *діяльності.* В діяльності вона формується, виявляється і пізнається. Важливу роль у формуванні П. людини відіграють *навчання* й *виховання.* В ході навчання і праці відбувається індивідуальний розвиток П. людини, що полягає в засвоєнні матеріальних і духовних багатств, надбаних людством. Досліджує П. *психологія.*

Літ.: Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972.

С. Д. Максименко.

ПСИХІ́ЧНІ ВЛАСТИ́ВОСТІ — сталі душевні якості індивіда, що створюються в процесі його тривалої відображувальної діяльності, виховання та самовиховання. Виникають на базі *психічних процесів.* До П. в. особистості належать властивості інтелектуальної та емоційно-вольової сфер діяльності людини (пам'ятливість, сприйнятливість, уважність, вдумливість, мовчазність, емоційність та ін.), а також властивості, які породжують *характер* і *темперамент,* психічні якості людини (мужність, сміливість, доброту, рішучість тощо). Деякі П. в. є природними — органічні потреби, а також властивості темпераменту, які відбивають тип *вищої нервової діяльності.* Вроджені властивості можуть розвиватись і вдосконалюватися. Більшість П. в. формується в процесі навчання й виховання людини.

С. Д. Максименко.

ПСИХІ́ЧНІ ПРОЦЕ́СИ — різні форми єдиного цілісного відображення суб'єктом об'єктивної дійсності у процесі діяльності центр. нервової системи. Розрізняють такі осн. види П. п.: *відчуття, сприймання, пам'ять, уявлення, уява, мислення, мовлення, почуття, увага, воля.* П. п. виступають первісними регуляторами *поведінки* й забезпечують активні стосунки та зв'язок особистості з дійсністю. На основі П. п. формуються відповідні *психічні властивості,* їх певна система, яка регулює перебіг П. п. За І. М. Сєченовим, кожний П. п. має визначені початок, проходження й кінець, характеризується динамічністю, виникає під впливом зовн. діяння. П. п. поділяють на пізнавальні, емоційні й вольові. Ця класифікація відносна.

С. Д. Максименко.

ПСИХІ́ЧНІ СТА́НИ — тимчасові, актуальні, відносно сталі рівні психічної діяльності, що виявляються в різноманітній активності або характеризують психіку в цілому. Поряд із *психічними процесами* та *психічними властивостями* П. с. належать до трьох гол. форм психічної діяльності. Фізіол. основою П. с. є взаємодія процесів збудження й гальмування в межах одного *аналізатора* або кори головного мозку в цілому. П. с. мають безумовнорефлекторну (голод, спрага, тривожність) й умовнорефлекторну (натхнення, піднесеність або пригніченість) природу й формуються в певній обстановці або під діянням фізіол. станів організму. Вихідним моментом П. с. є діяння зовн. і внутр. факторів чи поєднання їх. П. с.— специфічний фон, на якому протікають психічні процеси. В той же час П. с. виступають і як своєрідний продукт психічної діяльності. Вони посилюють або послаблюють активність особистості. Структура П. с.— складний процес відображення дійсності та єдність психічних процесів. П. с. поділяють на такі, що залежать від індивідуально-типологічних особливостей особистості, та ситуативні, глибокі й поверхові, позитивні й негативні, тривалі й короткочасні, а також більш чи менш усвідомлені. Особливим видом П. с. є *натхнення,* яке рефлекторно мобілізує весь організм на інтен-

сивну продуктивну роботу. Протилежні стани — невпевненість, відчай, туга, печаль, при переживанні яких відбувається занепад сил, нездатність до активної діяльності. Наявність непереборних труднощів викликає стан *фрустрації*, толерантності (розчарування в житті, втрата інтересу до всього, що оточує). П. с. зумовлюються типологічними особливостями вищої нервової діяльності, формуються в процесі цілеспрямованого свідомого діяння — навчання, виховання, праці. *С. Д. Максименко.*

ПСИХІ́ЧНІ ХВОРО́БИ — розлади діяльності головного мозку, що виявляються в порушенні *психіки* людини, тобто у втраті здатності правильно відображати навколишній світ і адекватно реагувати на різні життєві обставини. Перші ознаки П. х. з'являються здебільшого у ранньому віці. Симптоми виникнення П. х.: в'ялість, бажання нічого не робити, коло інтересів різко звужується, порушуються настрій, сон, погіршується апетит. У ряду хворих виникають зорові, слухові *галюцинації*, ідеї *марення*, переслідування тощо. Іноді з'являються думки про самогубство. Блазенство, вигадливість, манірність нерідко теж є ознаками П. х. Важливими симптомами П. х. є порушення розумової діяльності, розлади *пам'яті*, різке зниження працездатності. До П. х. відносять *шизофренію, маніакально-депресивний психоз, епілепсію, олігофренію*, слабоумство, *наркоманію, психогенію* тощо, а також хвороби, що виникли внаслідок травм головного мозку, інфекцій, інтоксикацій, судинної патології головного мозку та велику групу хвороб, які пов'язані з віковими змінами організму.

І. І. Кутько.

ПСИХОАНА́ЛІЗ (від грец. ψυχή — душа та *аналіз*) — психологічна концепція *фрейдизму*, а також метод лікування, розроблений на її основі. Головним у вченні П. є визнання домінуючої ролі *підсвідомого* в житті людини (насамперед *інстинктів*, у першу чергу, статевого). Чільними поняттями П. є «Воно» (підсвідоме), «Я» (свідоме), «Над-Я» (соціальні норми, совість). За З. *Фрейдом*, між свідомим і підсвідомим існує постійний антагонізм, що нерідко викликає *неврози*. Моральні норми суспільства, а також внутр. сумління («цензура») приводять до того, що заборонені для одвертого виявлення інстинктивні потяги (передусім сексуальні — так зване лібідо) витісняються в підсвідоме і трансформуються (сублімуються; див. *Сублімація*), виступаючи у легалізованій свідомій діяльності особистості, зокрема в її творчості в «зашифрованій», символічній формі. Фрейд і його сучас. послідовники перенесли суб'єктивні методи П. на історію суспільства, яку вони довільно тлумачать як прояви несвідомих потягів особи і цілих народів. Подібна екстраполяція безпідставна в наук. відношенні і зводить реальні соціальні суперечності до суперечностей психологічних. П. є теор. і методологічною основою ряду напрямів психологічної школи в соціології. П. як один з методів *психотерапії* має свою передісторію (клінічна практика Ж. *Шарко*, П. *Жане*, Й. Брейєра та ін.) і полягає в тому, що лікар-психоаналітик намагається методом вільних асоціацій з'ясувати, яка психічна травма спричинила невроз, і звільнити пацієнта від неї.

Д. Ф. Ніколенко.

ПСИХОГЕ́НІЇ (від грец. ψυχή — душа і γένος — походження) — група *психічних хвороб*, причиною яких є психічна травма (тяжкі переживання). Для П. характерно: виникнення хвороби услід за психічною травмою; увесь перебіг хвороби пов'язаний з травмуючими переживаннями; хвороба закінчується після припинення дії психотравмуючого фактора. Для виникнення П. мають значення характер і сила травми і нестійкість або неповноцінність психічної системи. П. поділяють на патологічні реакції, *неврози* і реактивні психози. Лікування: усунення психотравмуючого моменту, *психотерапія*, фармакотерапія (транквілізатори, антидепресанти тощо).

В. Г. Гуляєв.

ПСИХОГІГІЄ́НА — розділ гігієни, що вивчає заходи по збереженню й зміцненню психічного здоров'я людей та запобіганню психічним захворюванням. Початок бере від спец. праці *Галена* «Гігієна пристрастей, або Моральна гігієна». П. тісно пов'язана з *психотерапією*, соціальною *психіатрією* та ін. розділами медицини, фізіологією *вищої нервової діяльності* та заг. і *соціальною психологією*. Розкриває шляхи й засоби організації міжлюдських стосунків і навкол. середовища в напрямі їх оптимізації. Осн. завдання П.: формування гармонійно розвинутої особистості; запобігання перевантаженню нервової системи; виховання правильного співвідношення інтелектуально-вольових властивостей особистості з афективною сферою; вибір і рекомендація корисних навичок і запобігання формуванню шкідливих звичок; виховання правильного ставлення людини до свого психічного і фіз. здоров'я. Як і в заг. гігієні, виділяють сусп. і особисту П. Найважливіші розділи П.: вікова, праці й навчання, побуту, сім'ї і статевого життя. Інтенсивно розвивається і спец. П. (інженерна, військова, авіаційна, космічна та ін.). У зв'язку з ускладненням виробництва і соціальних контактів в умовах НТР роль П. і здійснюваної на її основі психопрофілактики неухильно зростає.

Н. І. Рейнвальд.

ПСИХО́ЗИ — один з видів *психічних хвороб*.

ПСИХОЛАМАРКІ́ЗМ — антидарвіністичний напрям у вченні про *еволюцію* організмів; одна з течій *неоламаркізму*. Згідно з П. осн. фактором еволюції рослинних і тваринних організмів є їхні свідомі вольові акти, властиві також тканинам і клітинам усього живого.

ПСИХОЛІНГВІ́СТИКА — наука на межі *психології* й *лінгвістики*. Вивчає психологічні механізми функціонування лінгвістичних і паралінгвістичних засобів у мовному спілкуванні. Виникла в 50-х рр. 20 ст., хоч спроби поєднання мовознавства й психології робилися у 19 ст. у працях В. Гумбольдта й Г. Штейнталя, а у вітчизн. мовознавстві — О. О. *Потебні*. Осн. метод П.— експеримент. П. фактично стала закріпленням нового напряму в дослідженні мовної діяльності — експериментального. В СРСР П. виникла в 60-х рр. на базі рад. психологічної школи Л. С. *Виготського* й лінгвістичної традиції, що йде від праць Л. В. *Щерби*. Теор. основами амер. П. є *біхевіоризм* у психології та менталізм у мовознавстві. Сучасна П.— достатньо розгалужена наук. дисципліна, що включає дослідження в галузі теорії пізнавальних процесів, пов'язаних з засвоєнням і використанням мови, а також розробки прикладних аспектів мовного спілкування, діагностики й лікування мовних порушень, визначення емоційних станів, атрибуцію текстів тощо.

Літ.: Леонтьев А. А. Психолингвистика. Л., 1967; Психолингвистика за рубежом. М., 1972; Основы теории речевой деятельности. М., 1974; Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. Пер. с англ. М., 1976.

О. Ф. Бондаренко.

ПСИХОЛО́ГІЗМ у соціології — підхід до вивчення соціальних явищ і процесів, при якому дослідника цікавлять насамперед психічні взаємодії, які відбуваються в соціальній групі; один з провідних методологічних принципів буржуазної соціології. Як теорія і метод соціологічного дослідження П. виявляється в перебільшенні ролі психологічних причин поведінки людей, що розглядаються поза зв'язком з конкретно-істор. системою *суспільних відносин*. Бурж. соціології кін. 19 — поч. 20 ст. («класичний П.») було властиве намагання пояснити життя суспільства за допомогою понять індивідуальної психології (інстинкти, наслідування, прагнення). В центрі уваги сучас. бурж. соціології перебувають соціально-психологічні закономірності групової взаємодії та групової свідомості, що їх тлумачать ізольовано від матеріального життя суспільства. З позицій П. суспільство становить ідейно-психологічну спільність, сукупність ставлень, впливів і комунікацій у сфері свідомості «колективний психічний суб'єкт». Предмети соціології й *соціальної психології* по суті не розчленовуються. Картина соціальної дійсності створюється лише на основі фактів свідомості, а «специфічно соціальними» вважаються настрої і почуття людей як продукт міжособового спілкування. На сучас. етапі П. є своєрідною методологічною настановою, властивою майже всім напрямам сучас. бурж. соціології, насамперед «*соціальної дії*» *теорії* (Т. *Парсонс*), «символічному інтеракціонізму» (Дж. *Морено*), феноменологічній соціології (Х. Беккер, Е. Гофман). П. широко використовується для обгрунтування реформістських доктрин, зокрема «*людських відносин теорії*», що мають на меті «вдосконалити» бурж. суспільство за допомогою психологічних засобів. Разом з цим П. притаманний і соціологам, що виступають у ролі соціальних критиків (Д. Рісмену та ін.). Марксистська соціологія, даючи всебіч-

ний аналіз діяльності людей, виходить з визнання провідної і визначальної ролі об'єктивних матеріальних відносин у функціонуванні й розвитку суспільства, розкриває діалектичний взаємозв'язок істор. необхідності і свідомої діяльності людей, активну роль суб'єктивного фактора в житті суспільства. Критикуючи П., вона разом з тим вимагає конкретно досліджувати процеси сусп. психології і сусп. життя в діалектичному зв'язку з об'єктивною логікою соціально-історичного розвитку.

В. О. Тихонович.

ПСИХОЛО́ГІЇ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т УРСР — в системі М-ва освіти УРСР. Створений 1945 у Києві. Наук. тематика ін-ту охоплює широке коло теор. і прикладних проблем методології психологічних досліджень, заг., вікової, дитячої, пед., соціальної психології, психофізіології, шкільної та профес. психодіагностики, психології навчання й виховання учнівської молоді, психології праці, управління, психології аномальних дітей тощо. Гол. спрямування цих досліджень — вивчення об'єктивних закономірностей функціонування психологічного фактора у виробництві, управлінні, наук. пізнанні, навчанні й вихованні, творчості, дозвіллі й відпочинку, проектування нових зразків людської діяльності в умовах соціалістичного способу життя й дальшого розгортання наук.-тех. революції. В ін-ті поєднуються фундаментальні й прикладні дослідження, опрацьована й реалізується система заходів по впровадженню психологічних розробок у пед. і соціальну практику.

Ін-т здійснює координацію психологічних досліджень в УРСР, надає допомогу М-ву освіти, Держ. к-ту по профтехосвіті щодо оптимізації навч.-виховного процесу в школах і проф.-тех. уч-щах, пед. вузах. поширенні психологічних знань серед викладачів, студентів, учнів, батьків, громадськості, узагальненні передового пед. досвіду. Осн. структурним підрозділом ін-ту є лабораторія (на 1982 — 21). При ін-ті є наук. б-ка (120 тис. одиниць зберігання) й експериментальна майстерня. Ін-т видає міжвідомчий наук.-методичний збірник «Психологія» (виходить з 1965 раз на рік).

В. І. Войтко.

ПСИХОЛО́ГІЧНА СУМІ́СНІСТЬ — максимальне поєднання психічних параметрів двох або кількох людей; взаєморозуміння людей, що спілкуються. Основою П. с. є узгодженість їхніх рухів, дій, вчинків, емоційності, спрямованості потреб та ін. П. с. включає 4 рівні: психофізіологічний (збіг властивостей, темпераменту, потреб), психологічний (взаємодія характерів, мотивів поведінки), соціально-психологічний (узгодженість соціальних ролей, інтересів, цінностей), соціально-ідеологічний (подібність ідеологічних цінностей, соціальних установок відносно фактів дійсності у сфері класових інтересів). П. с. має виняткове значення для групової (колективної) діяльності, коли чітко розподіляються ролі і функції між виконавцями спільної програми і кожен з них доповнює іншого (екіпаж космічного корабля, підводного човна, будь-яка експедиція тощо). Знання П. с. використовують у галузі *психології управління*. П. с. є також важливою умовою надійності сімейного життя.

Літ.: Социальная психология. Л., 1979; Обозов Н. Н. Межличностные отношения. Л., 1979.

Л. А. Лепихова.

ПСИХОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА — див. *Австрійська школа.*

ПСИХОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА — напрям у літературознавстві. Склалася в Зх. Європі й Росії в 70—80-х рр. 19 ст. Розвиваючи ідеї *культурно-історичної школи*, П. ш. водночас відображала заг. поворот філософії та соціології до психологізму. Осн. увагу представники П. ш. звертали на вивчення духовного життя письменника, внутрішню, психологічну сторону його творчості, оскільки джерелом мистецтва вони вважали творчу особистість, глибини її психіки. В Зх. Європі принципи психологічного методу найвиразніше виявились у працях С. Жірардена, Е. Еннекена (Франція), В. Вундта, В. Веца (Німеччина) та ін. У вітчизн. літературознавстві основоположником цього напряму був О. *Потебня*, який системно виклав ідеї П. ш. у книзі «Думка і мова» (1862). Питанням психології худож. творчості він присвятив праці «З лекцій з теорії словесності» (1894), «Із записок з теорії словесності» (1905) та ін. З очолюваної ним т. з. харківської школи літературознавців вийшли відомі дослідники Д. Овсянико-Куликовський, А. Горнфельд, Б. Лезін, О. Білецький та ін. В 1911—1923 в Харкові видавався збірник «Питання теорії і психології творчості» (вийшло 8 томів). П. ш. перестала існувати в 20-х рр. Кращі здобутки П. ш. засвоювали і рад. літературознавці, ставлячи психологію творчості на справді науковий, матеріалістичний грунт.

Г. Ф. Семенюк.

ПСИХОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА в соціології — див. *Психологізм* у соціології.

ПСИХОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА ПРА́ВА — одна з основних форм вияву об'єктивізму бурж. юриспруденції, прихильники якої розглядають право як продукт психіки окремої особи або соціальної групи, а не соціальних, класових відносин. Тим самим право відривається від класової організації суспільства, яка зумовлює його, і втрачає свій об'єктивний характер. Виникла на межі 19 і 20 ст. Одним із засновників і найяскравішим представником П. ш. п. був рос. юрист Л. Й. *Петражицький*. П. ш. п. поклала початок психологізмові як одній з провідних заг. тенденцій сучас. бурж. правової думки. Заперечення існуючих правових норм, абсолютизація правотворчості тих, хто здійснює застосування права, у поєднанні з ірраціоналістичними концепціями (див. *Ірраціоналізм*) сучас. бурж. психології, — основні риси психологізму сучас. бурж. теорії права. Ці риси властиві представникам її різних течій — «школи вільного права», соціологічної юриспруденції, амер. і скандінавського «реалізму», *екзистенціалізму* в праві та ін. Подібний психологізм є зручним засобом для теор. обгрунтування систематичних порушень бурж. законності поліцією, суддями, чиновниками в імперіалістичних державах.

В. К. Забігайло.

ПСИХОЛОГІ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — добровільні науково-громадські організації, що об'єднують фахівців-психологів, студентів психологічних факультетів та відділень вузів, представників суміжних професій, які працюють у галузі психології. Метою П. т. є сприяння розвиткові науки, координація наук. досліджень, обмін наук. інформацією. Серед перших П. т.— Моск. П. т. (1885), Брит. П. т. (1892), Амер. психологічна асоціація (1892), Франц. П. т. (1901), Нім. П. т. (1903). Є міжнар. орг-ції наук. психології: Міжнар. спілка психологічної науки, Міжнар. асоціація прикладної психології (Стокгольм, Швеція), асоціація аналітичної психології (Цюріх, Швейцарія) та ін. П. т. діють в багатьох країнах. Вищою організаційною формою роботи міжнар. П. т. та орг-цій є психологічні конгреси, що скликаються раз на 4 роки.

Т-во психологів СРСР організоване в 1957 при АПН СРСР. Цілі, завдання й організаційна побудова т-ва визначені статутом. Вищий орган т-ва — з'їзд, що скликається раз на 3 роки. Укр. відділення т-ва створене 1959, вищий його орган — конференція, яка збирається раз на 4 роки, робочий орган — президія, що координує роботу зональних відділень (Харківського, Львівського. Одеського).

Л. А. Лепихова.

ПСИХОЛО́ГІЯ (грец. ψυχή — душа і λόγος — вчення) — наука про закономірності виникнення, розвиток і форми вияву *психіки* у людини і тварин, про *психічні процеси* і властивості, які є компонентами діяльності та спілкування людей, *поведінки тварин*. Об'єктом вивчення П. є психіка як функція *головного мозку*, що виявляється у відображенні навколишнього середовища і внутр. станів особи, її зв'язків з об'єктивним світом. Упродовж історії П. знання людини про психіку формувалися в боротьбі матеріалізму проти різних ідеалістичних концепцій. Методологічну основу наук. П. становить діалектичний та історичний матеріалізм. Вихідною категорією П. є *відображення*. Ленінська *відображення теорія* визначає психіку людини як особливу форму відображення суб'єктом об'єктивної дійсності. Вищою формою відображення у людини є її *свідомість*. П. вивчає умови і механізми зв'язків між неосмисленими формами психічного відображення і свідомістю (див. *Несвідоме* у психології, *Підсвідоме*). Предметом вивчення П. є *відчуття* й образи *сприймання*, *мислення* і *почуття*, діяльність і *спілкування* тощо. Завдання П.— розкриття закономірностей психіки, формування *психічних властивостей* людини в єдності філогенетичного й онтогенетичного розвитку (див. *Філогенез* і *Онтогенез*). У розв'язанні цих завдань П., з одного бо-

ку, тісно пов'язана з біол. науками, зокрема *фізіологією*, а з другого — з соціологією, *педагогікою*, історією культури, *логікою* та ін. сусп. дисциплінами. П. передусім вивчає специфічно людські форми психіки — свідомість і *самосвідомість*.

Сучасна П.— досить розгалужена система знань, яка, крім загальної П., налічує бл. 40 ін. психологічних дисциплін (*авіаційна психологія, військова психологія, дитяча психологія, диференціально психологія, етнічна психологія, інженерна психологія, зоопсихологія, космічна психологія, кримінальна психологія, медична психологія, нейропсихологія, патопсихологія, педагогічна психологія, психологія праці, психологія спорту, психологія спеціальна, психологія творчості, психологія управління, соціальна психологія, юридична психологія*, історія психології тощо). Процес диференціації психологічного пізнання відбувається досить швидко насамперед за рахунок прикладних галузей. За цих умов першочергового значення набуває випереджаючий розвиток загальнопсихологічної теорії, надійне методологічне забезпечення психологічних досліджень, реалізація на практиці принципу гармонійності розвитку всіх галузей психологічної науки. Відмітною рисою П. з кінця 19 ст. є нарощування експериментального потенціалу. Для вивчення психічної діяльності П. використовує сукупність методів: *спостереження*, лабораторний експеримент (констатуючий і формуючий), *природний експеримент*, аналіз результатів діяльності, порівняльногенетичний метод, моделювання психічних процесів (див. *Моделювання психіки*), метод психологічних *тестів*, експертних оцінок, інтерв'ю, *анкетування* тощо. У сучас. П. широко використовуються електронно-обчислювальна техніка, електричні, хімічні та ін. індикатори для глибинного аналізу психіки. Гострі суперечки у психологічній науці точаться навколо методу самоспостереження (інтроспекції). Ідеалісти намагалися перетворити інтроспекцію на основний метод, матеріалісти доводили його обмеженість, необхідність вивчення психіки об'єктивними методами (див. *Інтроспективна психологія*). Саме завдяки об'єктивним методам було встановлено матеріальний субстрат психіки, детермінованість внутр. суб'єктивних явищ реальними відносинами, в яких діють людські індивіди чи групи.

Психологічні знання з античних часів розвивалися в надрах філософії і медицини. Старогрец. лікарі Гіппократ, Ерасістрат знали, що органом психіки є мозок, душу людини тлумачили як речовинну частку космосу (Демокріт — матеріалістична лінія). Їм протистояло ідеалістичне вчення про безсмертя душі (Платон і неоплатоніки, див. *Неоплатонізм*). Видатним здобутком античності є трактат Арістотеля «Про душу», в якому він розробив систему психологічних понять, хоч і не позбавлених дуалістичних нашарувань. У період середньовіччя панували ідеалістичні погляди на психіку, що гальмувало розвиток психологічного пізнання. Однак воно продовжувало розвиватися у працях окремих філософів і лікарів (Ібн-Сіни та ін.). Початкові відомості про психолог. знання уперше засвідчені й у писемних пам'ятках Київської Русі — «*Повісті временних літ*», «*Повчанні Володимира Мономаха*» та ін. Систематичні курси П. читали в *Київській академії* (І. *Гізель*, Й. *Кононович-Горбацький*, Ф. *Прокопович* та ін.), а пізніше — у Слов'яно-греко-латинській академії у Москві. У 18 ст. матеріалістичні ідеї у П. розвивали М. В. Ломоносов, О. М. Радищев, Г. С. Сковорода та ін. У Зх. Європі в епоху *Відродження* переважало досвідне вивчення людини (Леонардо да Вінчі, Х. Вівес та ін.), а згодом поступово утверджувався детермінізм (див. *Детермінізм* та *Індетермінізм*) у з'ясуванні природи психіки (Р. Декарт. Т. Гоббс, Б. Спіноза, Г. Лейбніц, Дж. Локк, франц. матеріалісти 18 ст.— К. А. Гельвецій, П. А. Д. Гольбах, Д. Дідро та ін.).

Відгалуження П. від філософії й оформлення в окрему науку належить до 2-ї пол. 19 ст. і пов'язане зі створенням нім. ученим В. *Вундтом* першої експериментальної лабораторії у Лейпцігу. На кін. 19 ст. настає криза бурж. П., її методологічних основ. У 20 ст. у бурж. П. визначився ряд напрямів, представники яких дискутують між собою з осн. проблем побудови П. як науки (*біхевіоризм, гештальтпсихологія, персоналізм, фрейдизм* та ін.). Істор. значення для утвердження матеріалізму у П. в Росії відіграли праці вітчизн. видатних природодослідників, передусім І. М. Сєченова, про рефлекторну природу психіки, вчення І. П. Павлова про *вищу нервову діяльність*. Перша в Росії експериментальна психологічна лабораторія (друга в світі після лейпцігської) була створена В. М. *Бехтерєвим* у Казані (1885), майже одночасно виникла лабораторія в Харків. ун-ті. У 90-х рр. 19 ст. психологічні лабораторії створили М. *Ланге* — в Одесі, Г. *Челпанов* — у Києві, С. *Корсаков* — у Москві, а згодом — В. Бехтерєв, О. *Лазурський*, О. *Нечаєв* — у Петербурзі, В. Чиж — у Юр'єві (тепер Тарту).

В дореволюц. Росії П. розвивалася передусім в ун-тах названих міст. У 1912 створено перший н.-д. ін-т психології при Моск. ун-ті. У цьому ж році І. О. *Сікорський* створив перший у світі Ін-т дитячої психології в Києві. Перспективну програму розвитку наук. П. розробив І. М. Сєченов. Вона відіграла видатну роль в утвердженні матеріалістичного напряму у П. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції перебудова П. як науки відбувалася в Рад. країні на грунті марксизму (К. М. Корнілов, П. П. Блонський та ін.). Зберігаючи в сучас. умовах свою пізнавальну роль, П. надалі стає галуззю особливої професіональної практичної діяльності в промисловості, держ. управлінні, системі освіти, охороні здоров'я, культурі, спорті тощо. Здобутки П. мають значення для розкриття і приведення в дію психологічних резервів особистості (робітника, службовця, вченого, учня, студента, управлінця, спортсмена, пропагандиста тощо) і підвищення на цій основі ефективності їхньої праці. Знання психіки людей дає ключі до оптимізації їхньої пізнавальної, трудової, комунікативної діяльності, нарощування творчого потенціалу людства.

Проблеми П. розробляються в Ін-ті психології АН СРСР, Н.-д. ін-ті заг. і пед. психології АПН СРСР, Ін-ті психології АН Груз. РСР, зокрема на Україні в *Психології науково-дослідному інституті УРСР*, відділеннях психології Київ. і Харків. ун-тів, *психологічними товариствами*, в численних психологічних лабораторіях на підприємствах і в установах. Створено психологічні підрозділи в Ін-ті управління нар. г-вом Держ. комітету Ради Міністрів СРСР по науці і техніці, у Н.-д. ін-ті проблем вищої школи при М-ві вищої і серед. спец. освіти СРСР та ін. Наук. і практично-прикладні осередки П. становлять елементи створюваної в нашій країні психологічної служби.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973; Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1980; Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів, т. 29; Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1969; Естественнонаучные основы психологии. М., 1978; Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. М., 1960; Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., 1973; Общая психология. М., 1976; Психологія. К., 1968; Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1968; Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. М., 1974; Ярошевский М. Г. История психологии. М., 1976; Петровский А. В. История советской психологии. М., 1967; Роменець В. А. Історія психології. К., 1978; Смирнов А. А. Развитие и современное состояние психологической науки в СССР. М., 1975; Психологическая наука в СССР, т. 1—2. М., 1959—60; Ткаченко О. М. Принципи та категорії психології. К., 1979.

В. І. Войтко.

ПСИХОЛО́ГІЯ ПРА́ЦІ — галузь прикладної психології, що вивчає психіку людини в трудовій діяльності з метою підвищення продуктивності праці й формування професійно важливих якостей особистості. Почала формуватися на межі 19 і 20 ст. Виникнення П. п. пов'язане з початком *наукової організації праці*. На першому етапі розвитку П. п. проблема профес. добору вирішувалася на основі *тестів*, які виявляють професійні здібності працюючих. Далі виникла необхідність вивчення психології професій. Виділяють спец. види П. п.— *професійна орієнтація* і профес. консультація. Важливу галузь П. п. становить вивчення коливань працездатності, пов'язаних зі стомлюваністю, добовим ритмом, обгрунтування оптимального режиму праці. В цій частині П. п. тісно пов'язана з *фізіологією праці*. Одне з завдань П. п.— раціональне реконструювання професій, з'ясування психологічно оптимального поєднання операцій, які входять до їхнього складу, наук. обгрунтування діле-

Психрометр.

спрямованої автоматизації виробничих процесів, що має важливе значення для підвищення продуктивності праці. П. п., яка пов'язана з комплексною механізацією та автоматизацією виробництва, істотно відрізняється від П. п., де переважає ручна обробка. У час *науково-технічної революції* П. п. покликана вивчати нові умови, форми й можливості стимуляції трудової діяльності, нові професії й вимоги до технічно оснащеної праці. П. п. пов'язана з соціологією праці, *соціальною психологією, інженерною психологією, ергономікою,* фізіологією й гігієною праці, *технічною естетикою* та ін. Див. також *Психотехніка.*

Літ.: Левитов Н. Д. Психология труда. М., 1963; Платонов К. К. Вопросы психологии труда. М., 1970; Психология труда, ч. 1—2. Пер. со словац. М., 1979.

І. Д. Бех.

ПСИХОЛО́ГІЯ СПЕЦІА́ЛЬНА — галузь психології, яка вивчає психологічні особливості аномальних дітей і дорослих, дефект яких зумовлений органічним ураженням *головного мозку* (розумово відсталі), порушенням аналізаторів (глухі, туговухі, слабозорі, сліпоглухі; див. *Аналізатори* в біології), тяжкими порушеннями мови при збереженні слуху. П. с. з'ясовує зміни у перебігу психічних процесів порівняно з нормою, їх причини і механізми, розробляє спеціальні методи корекції аномалії, аналізує результати, які досягаються в ході спеціально організованого навчання і виховання (насамперед у дитячому віці). Залежно від категорії *аномалії* розрізняють такі галузі П. с.: психологія розумово відсталих, психологія глухих і туговухих (сурдопсихологія), психологія сліпих та слабозорих (тифлопсихологія), психологія сліпоглухонімих, психологія дітей з порушеннями мови. Осн. завдання кожної галузі П. с.— вивчення закономірностей розвитку, формування особистості аномальних дітей під впливом навчально-виховної роботи в умовах *спеціальних шкіл*. Розроблені рад. психологами методологічні і наук.-природничі засади дали їм можливість створити вчення про компенсаторний розвиток аномальних дітей (див. *Компенсація* в психології). Значний внесок у розвиток П. с. зробили *Л. С. Виготський,* О. Р. *Лурія,* О. М. *Леонтьєв,* О. Т. Мещеряков, І. О. Соколянський та ін. Рад. П. с. розкриває антинауковість бурж. теорій, що недооцінюють потенціальні можливості розвитку аномальних дітей і роль спец. навчання в їх реалізації.

В. І. Войтко, Н. М. Стадненко.

ПСИХОЛО́ГІЯ СПО́РТУ — галузь психологічної науки, що розробляє психологічні основи спортивної діяльності та фіз. виховання. Оскільки виступи у спорті частіше відбуваються на межі людських можливостей, все більшого значення набувають, зокрема, вольові, характерологічні та світоглядні риси особистості, її емоційна стійкість в екстремальних і стресових умовах («передстартова лихоманка» та ін.). П. с. розробляє питання рухових образів (уявлень про рухи і дії, які треба виконувати на тренуванні чи під час змагання) та їх свідомої регуляції, питання мотивації спортивної діяльності, проблеми оперативно-тактичного мислення спортсменів, а також їхнього спілкування і взаємодії в спортивних колективах тощо.

Літ.: Проблемы психологии спорта, в. 1—2, 4—6. М., 1960—68; Психология физического воспитания и спорта. М., 1979; Психология спорта высших достижений. М., 1979.

В. В. Клименко.

ПСИХОЛО́ГІЯ ТВАРИ́Н — галузь *психології,* що вивчає психіку й поведінку тварин. Див. *Зоопсихологія.*

ПСИХОЛО́ГІЯ ТВО́РЧОСТІ — галузь психологічної науки, що вивчає діяльність людини, спрямовану на пошуки нового розв'язання в навчальній та наук. практиці, здійснення винаходу, створення нової машини в техніці, нового твору в худож. літературі й мистецтві. П. т. досліджує, в першу чергу, процес *творчості* (здійснення нового розв'язання, стратегію його пошуку), творчу особу (її здібності, специфічні риси тощо), умови творчості (особливості середовища, в якому працює творча особа, стимули та бар'єри в творчій роботі), продукт творчості (його структуру, об'єктивну та суб'єктивну новизну), особливості колективної творчості (структуру творчого колективу, функції його членів тощо). П. т. спирається на такі загальнопсихологічні методи— *спостереження, анкетування,* бесіди, а в ряді випадків, напр., при дослідженні тех. творчості, все ширше використовує експеримент. метод. П. т. почала інтенсивно розвиватися починаючи з 50-х рр. 20 ст. Результати П. т. мають не лише теор. значення. Їх використовують у практиці навчання, підвищення профес. майстерності, рівня кваліфікації працівників різного профілю, для інтенсифікації раціоналізаторської та винахідницької діяльності, в *трудовому вихованні* молоді, для залучення її до суспільно корисної праці. В СРСР та в багатьох зарубіж. країнах ведеться робота по створенню заг. теорії П. т., вивчаються усвідомлювані, логічні та неусвідомлювані, інтуїтивні компоненти творчості (див. також *Натхнення, Уява, Інтуїція, Талант, Інсайт* тощо). П. т. тісно пов'язана з *психологією праці,* психологією мистецтва, ін. галузями психології, з філософією, педагогікою, фізіологією.

В. О. Моляко.

ПСИХОЛО́ГІЯ УПРАВЛІ́ННЯ — галузь психологічної науки, яка вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності. До проблем П. у. належать роль людського і психологічного факторів в управлінні, оптимальний розподіл профес. і соціальних ролей у групі (колективі), лідерство й керівництво, процеси інтеграції і згуртованості колективу, неформальні стосунки між його членами, психологіч. механізми прийняття управлінського рішення, соціально-психологіч. якості керівника та ін. В управлінні стикаються управлінець і керований. Важливо, щоб управлінська діяльність будувалася як їхня спільна діяльність щоб до розв'язання управлінських завдань активно й систематично залучалися ті люди, яким доведеться виконувати управлінські рішення. В ході управління здійснюється не лише предметна діяльність, а й розгортаються складні й суперечливі міжособистісні стосунки, відбувається *спілкування.* Успіх управлінської праці залежить від уміння керівника чітко проводити в життя закон переміни ролей, відкривати для кожного керованого ролеву перспективу, створювати і підтримувати в колективі здоровий психологічний клімат. Висновки й рекомендації П. у. мають значення і для наук. керування сусп. життям, зокрема для добору й виховання управлінських кадрів, інтенсифікації та підвищення якості роботи всіх ланок управління.

В. І. Войтко.

ПСИХОПА́ТІЯ (від грец. ψυχή — душа і πάθος — страждання, хвороба), патологічний характер, психопатичні конституції — патологічний дисгармонійний склад характеру. Ця дисгармонія виявляється в нестійкості ефективно-вольових рис людини при одночасному збереженні інтелекту. Перші ознаки П. з'являються дуже рано, під впливом різних несприятливих обставин виникає загострення стану. Прояви П. різні. За переважанням тих чи ін. рис психічного складу розрізняють паранойяльні П., що характеризуються гол. чин. тлумаченнями марень, нав'язливістю думок; шизоїдні П. — відгородженістю, замкненістю; збудливі (експрозивні) П.— вибуховістю, дратливістю, невживчивістю, поганою адаптацією до життєвих умов; психастенічні П.— схильністю до тяжких сумнівів, страхів, тривоги, боязні, нерідко при цій формі П. виникають іпохондричні думки (див. *Іпохондрія*); істерична П. характеризується швидкою зміною настрою, поведінки, поглядів, демонстративними вчинками, припадками, може бути природженою й набутою та ін. Природжені П. є наслідком внутрішньоутробного ушкодження плоду, родових травм, інфекцій та інтоксикацій в дитинстві тощо. При набутих П. велике значення має неправильне виховання. Лікування: комплексне, психотерапія, сучасні заспокійливі засоби, перевиховання особи згідно з новими установками.

І. І. Кутько.

ПСИХОТЕРАПІ́Я (від грец. ψυχή — душа і θεραπεία — лікування) — лікування хворого за допомогою психічного впливу на нього. Під П. у широкому значенні розуміють правильний режим у лікувальних закладах, усунення факторів, що травмують психіку хворого, сприяння виникненню у хворого позитивних емоцій тощо. П. насамперед впливає на почуття людини, на її *емоції.* Під впливом різних переживань (стану *нервової системи*) змінюється діяльність внутрішніх органів, тому усунути їх порушення можливо психотерапевтичним лікуванням, осн. фактором якого є слово. П. найефективніша при *неврозах, психастенії.* Розрізняють кілька методів П., серед яких здебільшого засто-

совують сугестивну П. (лікування *навіюванням, гіпнозом*) і раціональну (розумову П).

ПСИХОТЕ́ХНІКА — одна з галузей прикладної психології, яка розробляла проблеми психології та психофізіології праці, *професійної орієнтації* і профдобору. Виникла на поч. 20 ст. Термін «психотехніка» запровадив В. *Штерн* (Німеччина), її розвиткові сприяв Г. Мюнстерберг (США). З 20-х рр. П. поширилась в СРСР. Ін-ти праці (Москва, Харків), психотех. лабораторії (Москва, Ленінград, Київ, Харків, Казань) проводили значну наук. і практичну роботу щодо профдобору й раціоналізації праці. В 1927 засновано Всеросійське, а згодом — Всесоюзне т-во П. і психофізіології праці, видавався журнал «Психофизиология труда и психотехника» (1928—32, з 1932 — «Советская психотехника»), відбувалися психотехнічні конференції і з'їзди. Але нечіткість методологічних позицій, емпіризм і некритичне наслідування П. бурж. країн, зокрема тестових методик у профдоборі, діагнозі та прогнозі працездатності, заважали розвиткові П. В кінці 30-х рр. П. в СРСР припинила існування. Її проблеми успішно розробляються з марксистсько-ленінських позицій *психологією праці* та *інженерною психологією*. *Д. Ф. Ніколенко.*

ПСИХОТРО́ПНІ ЗА́СОБИ (від грец. ψυχή — душа і τροπή — поворот, зміна) — група лікарських препаратів, які здатні впливати на психічні функції. П. з. регулюють порушену психічну діяльність і застосовуються для лікування *нервових хвороб* і *психічних хвороб*. Поява П. з. в 50-х рр. 20 ст. зумовила розвиток психофармакології. За дією на психопатологічні синдроми П. з. поділяють на нейролептики (аміназин, галоперидол), що застосовуються при психомоторному збудженні; анксіолітики (мепробамат, седуксен) — при емоційному збудженні; психостимулятори (фенамін, сіднокарб) — при психічному та фіз. стомленні; антидепресанти (меліпрамін, амітрептилін) — при психічній депресії. Психодислептики (мескалін, ДЛК) спричинюють експериментальний психоз. Існують й інші класифікації психотропних засобів. *Л. О. Громов.*

ПСИХОФІ́ЗИКА — галузь психологічної науки, що вивчає кількісні відношення між фізичними характеристиками подразника та інтенсивністю *відчуття*, яке виникає у відповідь на нього. Термін «психофізика» запровадив Г. *Фехнер* у праці «Елементи психофізики» (1860). Основи П. у 19 ст. заклали праці В. *Вебера*, Г. Фехнера, Г. *Гельмгольца*, В. *Вундта* та ін. Гол. завданнями П. є вимірювання порогів відчуттів та побудова психофізичних шкал. Для П. характерні високі вимоги до методів дослідження — процедурна точність і можливість формального опису. В останні десятиліття розвиток П. посилився у зв'язку з необхідністю в багатьох наук. дослідженнях і в практичній діяльності виявляти різні ледь помітні, неясні зображення на екранах фіксувальних приладів тощо, зокрема в прикладній галузі П.— теорії виявлення сигналів на фоні шумів. Див. також *Вебера — Фехнера закон*. *О. Т. Губко.*

ПСИХОФІЗИ́ЧНА ПРОБЛЕ́МА — проблема відношення психічного до фізичного, зокрема до нейрофізіологічного. Згідно з науковим, діалектико-матеріалістичним розв'язанням П. п. психічне є особливою властивістю матерії, функцією *головного мозку*, що полягає в активному відображенні дійсності. В бурж. філософії та психології поширені такі способи розв'язання П. п.: відособлення психічного від його матеріальних основ (ідеалізм); дуалістичне протиставлення психічних і фізичних процесів як явищ, що відбуваються паралельно й незалежно одні від одних (психофізичний паралелізм) або зовні взаємодіють між собою (психофізична взаємодія); зведення психічного до фізичного або фізіологічного (*вульгарний матеріалізм*, конструктивізм та ін.). Конкретні питання П. п. досліджує *психологія, психофізіологія, нейропсихологія*. *Г. Г. Бикова*

ПСИХОФІЗІОЛО́ГІЯ — галузь науки, що досліджує співвідношення між психічними та фізіологічними процесами. Гол. завданням П. є наук. розв'язання *психофізичної проблеми*. Термін «психофізіологія» запропонував франц. філософ Н. Массіас 1830, але засновником її вважають нім. психолога В. *Вундта*. Найбільш поширеною і науково розробленою є П. органів чуттів. Саме тут було застосовано найточніші методи наук. дослідження і встановлено найчисленніші і найважливіші психофізіологічні закономірності. Питання П. розробляють як психологи, так і фізіологи, а також представники деяких ін. суміжних наук. На межі П. і *диференціальної психології* виникла та інтенсивно розробляється диференційна психофізіологія. *О. Т. Губко.*

ПСИХРО́МЕТР (від грец. ψυχρός — холодний та μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання т-ри та *вологості повітря*. Складається з двох спарених термометрів, резервуар одного з яких обгорнутий зволоженим батистом. Внаслідок випаровування з поверхні батисту т-ра змоченого термометра завжди нижча від т-ри сухого. Т-ру повітря визначають за сухим термометром, вологість — за показниками сухого й змоченого термометрів (психрометрична різниця) з використанням спец. психрометричних таблиць. При т-рах нижче —5° для визначення вологості повітря користуються *гігрометром*.

ПСИХРОФІ́ЛЬНІ МІКРООРГАНІ́ЗМИ (від грец. ψυχρός — холодний та φιλέω — люблю) — кріофільні мікроорганізми — бактерії, дріжджі, мікроскопічні гриби та водорості, здатні рости при т-рах від —10° С до +20° С. Чутливість П. м. до більш високих т-р зумовлена властивостями клітинних білків. Є *сапрофітами*. Найчастіше П. м. знаходять у водах, снігах, кризі Арктики, Антарктики, на високогір'ї. Окремі види П. м. мають пігменти *каротиноїди* і при масовому розмноженні забарвлюють поверхню субстрату в червоний колір. Деякі П. м. псують харчові продукти при їх зберіганні на холоді. Поділ мікроорганізмів на температурні групи — психрофіли, мезофіли і термофіли досить умовний. *В. О. Кудрявцев.*

ПСИХРОФІ́ТИ (від грец. ψυχρός — холодний і φυτόν — рослина) — рослини, що ростуть на вологих і холодних грунтах. До П. належать як нижчі рослини (снігові й льодові водорості, наскельні лишайники), так і вищі, представлені різними життєвими формами (чагарник, чагарничок, напівчагарничок, багаторічні трави тощо). П. пристосувалися до умов високих широт і високогір'я: тривалої зими, низьких температур грунту і повітря, сильних вітрів, малої кількості опадів, недостачі поживних речовин та ін. Внаслідок короткого *вегетаційного періоду* у П. переважає *вегетативне розмноження*. Прикладами П. є дріада, кедровий сланик тощо.

ПСІХА́РІС (Ψυχάρης) Янніс (15.V 1854, Одеса — 29.IX 1929, Париж) — грец. письменник і лінгвіст. З 1869 жив у Франції. З 1904 — професор новогрец. філології в Парижі. Засновник прогресивного літ.-громад. руху димотикізму (див. *Грецька мова*). Пропагував повагу до простого народу, обстоював право на використання розмовної мови в л-рі, де на той час панувала штучна архаїзована мова кафаревуса. Свої ідеї виклав у найголовн. творі «Моя подорож» (1888). Автор романів «Сон Янніріса» (1897), «Життя й кохання на самоті» (1904), «Хвора служниця» (1907) та ін. *Т. М. Чернишова.*

ПСІХЕ́Я (Ψυχή) — у грец. міфології втілення людської душі. Зображували П. у вигляді метелика чи дівчинки. За легендою, що її розповів *Апулей* у «Метаморфозах», красі П. заздрила сама *Афродіта*. Богиня наказала своєму синові *Ероту* викликати в П. кохання до якогось негідника. Та Ерот сам закохався в П. Міф про кохання П. й Ерота відображено в образотворчому мист. (античні скульптори, А. Канова, Рафаель, Джуліо Романо та ін.), л-рі (Ж. Б. Мольєр, Ж. Лафонтен), музиці (Ж. Б. Люллі). Новелу Апулея про кохання Амура (Ерота) й П. укр. мовою переклав І. Франко. Див. також іл. т. 1, с. 168; т. 4, с. 271.

Викрадення **Псіхеї**. Картина П. Прюдона. 1808. Лувр. Париж.

ПСКОВ — місто, центр Псков. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Великій, поблизу її впадіння в Псковське оз. Вузол з-ць, автомоб. шляхів. 179 тис. ж. (1981). Вперше згадується в літописі під 903. З 12 ст.— у складі *Новгородської феодальної республіки*. З 1348 — центр *Псковської феодаль-*

Псков. Кремль. **13—17 ст.**

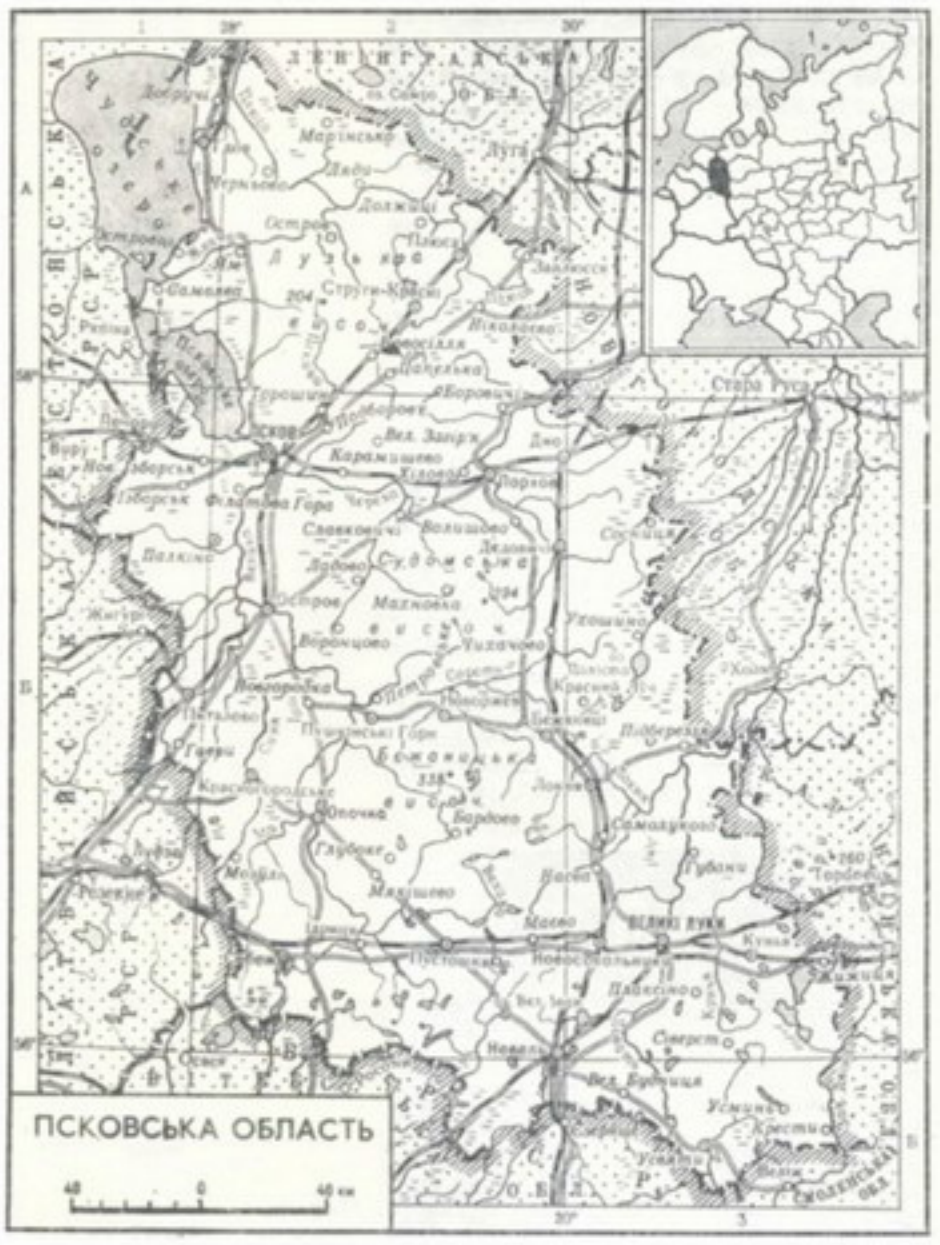
ПСКОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Псковська школа архітектури та живопису. Церква Василія з Горки у Пскові. 1413.

ної республіки. В 13—16 ст.— значний торг.-екон., а також культур. центр Русі (див. *Псковська школа архітектури та живопису*). З 1510 — у складі Рос. централізованої д-ви. Під час *Лівонської війни 1558—83* уславився героїчною *Псковською обороною 1581—82*. У 17 ст. в П. відбулися нар. повстання 1608—11 і *Псковське повстання 1650*. З 1777 — центр губернії. З 26.II (10.III) до 19.V (1.VI) 1900 у П. під негласним наглядом поліції жив В. І. Ленін. У квітні він провів Псковську нараду революц. марксистів з «легальними марксистами» з питання про їхнє сприяння виданню газ. «*Искра*». Влітку 1903 в П. оформилася с.-д. орг-ція. 2 (15). III 1917 у П. цар *Микола II* зрікся престолу. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1944 П.— обл. центр.

Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. (з-ди: електромаш.-буд., важкого електрозварювального обладнання, зубчастих коліс, об'єднання «Псковхімлегмаш») та легка (галантерейно-футлярна ф-ка, льонокомбінат, філіал Ленінгр. швейного об'єднання ім. М. М. Володарського). Виробництво засобів зв'язку (завод апаратури дальнього зв'язку), харчова та будівельних матеріалів промисловість. У П.— педагогічний ін-т та філіал Ленінгр. політех. ін-ту, 7 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм. та ляльок, філармонія. Музеї: об'єднаний істор.-художній та архіт. музей-заповідник, Будинок-музей В. І. Леніна та квартира-музей В. І. Леніна, в якій він жив у лютому — травні 1900. Серед архіт. пам'яток — кремль (13—17 ст.); монументальні собори монастирів — Мірожського (до 1156), Іванівського (до 1243), Снетогорського (1310; фрески 1313); церкви — Василія з Горки (1413), Георгія зі Взвозу (1494), Успіння з Пароменя (1444), Ніколи з Усохи (1536); кам. житл. будинки (14—17 ст.). Пам'ятники: В. І. Леніну на вул. Некрасова (1945, скульптор М. Манізер) та на пл. Леніна (1960, скульптор Г. Арапов), монумент на честь перших перемог Червоної Армії під П. у 1918 (1969, арх. І. Білібін та ін., скульптор Г. Мотовилов).

ПСКО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ— у складі РРФСР. Утворена 23.VIII 1944. Розташована на Пн. Зх. Європ. частини СРСР. Площа 55,3 тис. км². Нас. 842 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, білоруси, латиші, естонці та ін. Міськ. нас.— 57%. Поділяється на 24 райони, має 14 міст і 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Псков*. П. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Поверхня області переважно рівнинна. На Зх.— Великорецька рівнина з Псковсько-Чудською западиною. Середню частину П. о. займають височини: Лузька, Судомська й Бєжаницька (заввишки до 338 м); на Пд. Сх. — відроги *Валдайської височини*. Корисні копалини: торф, буд. матеріали; є джерела мінеральних вод, лік. грязі. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —7, —8°, липня +17, +17,5°. Опадів 550—650 мм на рік. Ріки належать до бас. Балтійського м., найбільші — Велика, Ловать, Шелонь, Плюса. Багато озер (*Псковське озеро, Чудське озеро*) та боліт. Грунти підзолисті й болотні, по берегах озер та в долинах річок — алювіальні. П. о. розташована у зоні мішаних лісів, які займають 31% її території. Переважають сосна, ялина, береза, осика, вільха. Сучас. господар. комплекс П. о. характеризується поєднанням розвинутої пром-сті з с. г. Енергетика базується на довізному вугіллі й нафтопродуктах, а також на місц. торфі. Працюють ряд ТЕЦ, Шильська ГЕС (найбільша на р. Великій). Провідні галузі пром-сті — машинобудування і металообробка — представлені виробн. радіо- та електротех. виробів, верстатів, устаткування та запасних частин для первинної обробки льону, торфодобувних машин (Псков, Великі Луки). Розвивається лісова, деревообр. та буд. матеріалів пром-сть (Псков, Новий Ізборськ, Печори, Великі Луки). Осн. галузі легкої пром-сті — швейна, трикотажна та шкіряно-взут., харчової — мол., м'ясна, овочеконсервна, борошномельна й рибна. П. о.— одна з найбільш освоєних у с.-г. відношенні тер. Європ. Півночі. С. г. спеціалізується на тваринництві мол.-м'ясного напряму та льонарстві. Вирощують також зернові (жито, пшениця, овес) і кормові культури, картоплю. Значні площі під сіножатями та пасовищами. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Рибальство. У с. Волишові — кінний з-д (російські рисаки) та звіроферма по розведенню сіро-голубих песців і норок. Осн. вид транспорту — залізничний (магістралі: Ленінград — Дно — Новосокольники—Вітебськ, Ленінград — Луга — Псков — Даугавпілс — Вільнюс, Рибінськ — Бологоє — Стара Руса — Дно — Псков — Печори — Рига та ін.). Розвивається також автомоб. та трубопровідний транспорт. Судноплавство по Чудському і Псковському озерах та у нижній течії р. Великої. У П. о.— пед. ін-т (Псков), с.-г. ін-т (Великі Луки), 16 серед. спец. навч. закладів. Псковське відділення Держ. н.-д. ін-ту озерного рибного г-ва, обл. держ. с.-г. дослідна станція. Музеї: об'єднаний істор.-худож. та архіт. музей-заповідник (Псков) з філіалами — Ізборська фортеця (Ізборськ) музей ім. М. П. Мусоргського (Куньїнський р-н), музей ім. К. Назарової (Остров), садиба М. А. Римського-Корсакова (Плюський р-н); музей-заповідник О. С. Пушкіна (Михайловське, Тригорське і Петровське), Будинок-музей В. І. Леніна та квартира-музей В. І. Леніна, в якій він жив у лютому — травні 1900 (Псков); історико-революційний (Великі Луки), історії громадянської війни в краї (Гдов), партизанської слави (Новоржев) та ін. Драм. театри у Пскові і Великих Луках; театр ляльок, філармонія у Пскові. Бальнеологічний курорт Хілово. На тер. П. о.— численні об'єкти туризму.

ПСКО́ВСЬКА ОБОРО́НА 1581—82 — героїчна оборона гарнізону і жителів Пскова від військ Речі Посполитої на чолі зі С. *Баторієм* на заключному етапі *Лівонської війни 1558—83*. Осн. сили армії Речі Посполитої почали облогу міста 24—26.VIII 1581. Баторій зробив 31 спробу захопити Псков (перший штурм відбувся 8.IX), але вона закінчилася невдало для його війська. П. о. фактично керував І. П. Шуйський. 2.XI польс. війська почали пасивну облогу. Псковський гарнізон, незважаючи на нестачу боєприпасів і продовольства, протягом листопада — грудня здійснив ряд вилазок проти ворога. Безрезультатність облоги змусила уряд Речі Посполитої почати в грудні 1581 переговори, що закінчилися підписанням у січні 1582 Ям-Запольського перемир'я на 10 років. 4.II останні загони противника пішли з-під Пскова.

«ПСКО́ВСЬКА СУ́ДНА ГРА́МОТА» — пам'ятка рос. феодального права 14—15 ст.; зібрання законів *Псковської феодальної республіки*. До «П. с. г.» ввійшли норми *звичаєвого права* і «*Руської правди*» та княжі грамоти. Складається з 120 статей. Грамота регулювала відносини між феодалами і феодально залежним населенням порядок судочинства, містила норми цивільного та кримінального права. Більше половини статей «П. с. г.» присвячено цивільному праву, зокрема нормам, що регулювали право власності, відносини в галузі зобов'язального права (купівля — продаж, дарування тощо), спадкування. «П. с. г.», що стояла на сторожі інтересів феодалів, передбачала покарання за злочини проти д-ви злочини проти особи, майнові

злочини; смертну кару — за крадіжку з Псковського кремля, за держ. зраду («перевет»), підпал, крадіжку, вчинену втретє. За всі ін. злочини — «продажа», тобто грошовий штраф. «П. с. г.» була важливим засобом зміцнення феод. відносин у Псковській д-ві. Порівняно з «Руською правдою» відображала більш високий рівень екон. і політ. розвитку феод. д-ви, розвиток товарно-грошових відносин у країні.

Видання: Мартысевич И. Д. Псковская судная грамота. Историко-юридическое исследование. М., 1951.

ПСКО́ВСЬКА ФЕОДА́ЛЬНА РЕСПУ́БЛІКА — держ. утворення середньовічної Русі 2-ї пол. 13—поч. 16 ст. Після роздроблення *Київської Русі* (12 ст.) Псков з прилеглими до нього територіями по р. Великій, озерах Чудському й Псковському і р. Нарові ввійшов до складу *Новгородської феодальної республіки*. В 13 ст. значення Псковської землі зросло в зв'язку з участю псковичів у боротьбі проти *Лівонського ордену* 1240 і 1242, а з серед. 13 ст. вона стала фактично самостійною. Відокремлення П. ф. р. юридично оформив Болотовський договір 1348, за яким новгородські бояри відмовлялися посилати у Псков своїх посадників. Осн. заняття населення — землеробство, рибальство, ремесла, торгівля. Псков став одним з найбільших ремісничо-торг. центрів Русі. Соціальні відносини, що склались у П. ф. р., відображає «*Псковська судна грамота*». Найвищим органом влади було *віче*. В 1510 П. ф. р. було приєднано до *Російської централізованої держави*. Псков був значним центром літописання (там було укладено Псковські літописи), образотворчого мистецтва (див. *Псковська школа архітектури та живопису*).

Літ.: Псковские летописи, в. 1—2. М.—Л., 1941—55; Масленникова Н. Н. Присоединение Пскова к Русскому централизованному государству. Л., 1955; Марасинова Л. М. Новые псковские грамоты XIV—XV веков. М., 1966.

ПСКО́ВСЬКА ШКО́ЛА АРХІТЕКТУ́РИ ТА ЖИВО́ПИСУ — одна з шкіл рос. середньовічного мистецтва. Склалася у *Пскові* та його володіннях в період феод. роздробленості, була пов'язана з буд-вом і мист. *Київської Русі* та *Новгородської школи архітектури та живопису*. В кін. 14 — на поч. 15 ст. досягла свого найвищого розвитку. На відміну від Новгорода, архітектурі Пскова були притаманні живописний асиметричний ансамбль, більша різноманітність композиційних прийомів, ускладненість об'ємів, численні прибудови приділів, дзвіниць та ін. до основних будівель (Троїцький собор у Пскові, 1365—67; дзвіниця церкви Успіння в Пароменьї у Пскові, 16 ст., та ін.). Для споруд 14—16 ст. характерні своєрідна пластика стін, простота і лаконічність декору (церква Василія з Горки у Пскові, 1413, та ін.). Живопису П. ш. а. та ж. властиві насичений колорит, динамічність композицій, експресія образів (розпис церкви Різдва богородиці Снетогорського монастиря, 1313, численні ікони тощо). *Ю. С. Асєєв.*

ПСКО́ВСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро в Псков. обл. РРФСР, на кордоні з Ест. РСР. Площа 710 км². Переважають глиб. до 5—6 м, найбільша — 12 м. Протокою завширшки 2—4 м (Теплим оз.) сполучене з *Чудським озером*. Береги переважно низькі, подекуди заболочені. Судноплавство, рибальство.

ПСКО́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1650 — антифеод. повстання у Рос. державі в серед. 17 ст. Приводом до П. п., що почалося 26—27.II (8—9.III), стали зростання цін і спекуляція уряду хлібом. На кін. березня — поч. квітня воєводу та ін. офіц. осіб було заарештовано, влада в місті перейшла до повсталих (їхніми органами стали мирський сход і *земська ізба*). П. п. підтримали жителі Новгорода (див. *Новгородське повстання 1650*). Псковського та сусідніх з ним повітів. У травні псковичі надіслали урядові кілька чолобитних, що включали ряд поміркованих вимог. У червні урядові війська блокували Псков. У ході П. п. між різними соціальними групами його учасників загострилися суперечності. На час прибуття до міста [17 (27).VIII] делегації Земського собору, скликаного урядом *Олексія Михайловича* у зв'язку з П. п., до керівництва повстанням прийшли ставленики посадської верхівки. Вони дійшли згоди з представниками делегації. Спроба біднішого населення почати нове повстання 20 (30).VIII виявилася невдалою. У кін. серпня царські війська зайняли Псков. У жовтні керівників заарештували й заслали.

ПСОРІА́З (від грец. ψωριάω — страждаю від шкірної хвороби), лускатий лишай — хронічне захворювання, що виявляється висипанням на шкірі людини різко відмежованих плям, вкритих тонкими сріблясто-білими лусочками. Зливаючись, вони утворюють бляшки. Причина П. не з'ясована; певне значення мають порушення функцій нервової та ендокринної систем, розлади обміну речовин. Перебіг процесу хронічний, з періодичними поліпшеннями стану — ремісіями (іноді тривалими). Найчастіше висипання з'являються на шкірі ліктів, колін, волосистої частини голови, крижових ділянках, іноді П. уражає нігтьові пластинки. Лікування: вітаміни (A, B_1, B_6, B_{12}), гормонотерапія, заспокійливі засоби, курортолікування тощо.

ПСТРАК Ярослав Васильович (24.III 1878, містечко Гвіздець, тепер смт Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.— 1916, Харків) — укр. живописець і графік. В 1895—99 навчався в мюнхен. АМ. Виконав чимало портретів («Голова жінки», 1900; портрети — А. Русина, 1901; Б. Хмельницького, 1906; Т. Шевченка, 1914), композицій на історичні на побутові теми («Козак веде полоненого яничара», «У літній день», «Гуцулка зі свічкою», «Каменяр», 1904; «Помста», 1907; «Під конвоєм. 15 вересня 1914» та ін.), іл. до повісті І. Франка «Захар Беркут» (1902), до читанки А. Крушельницького (1905), повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» (1907). Соціальна спрямованість творчості П. особливо виявилася у карикатурах для сатирично-гумористичних двотижневиків «Комар» та «*Зеркало*» (між 1900—1908). Твори П. зберігаються в Коломийському музеї нар. мист. Гуцульщини, Львів. музеї укр. мистецтва та Львів. істор. музеї.

Літ.: Фіголь М. Ярослав Васильович Пстрак. К., 1966.

ПСУ́РЦЕВ Микола Дем'янович [23.I (4.II) 1900, Київ — 9.III 1980, Москва] — рад. військ. та держ. діяч, генерал-полковник військ зв'язку, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1934 закінчив Військ. електротех. академію РСЧА. З 1935 — на відповідальній роботі в Наркоматі оборони СРСР, Наркоматі зв'язку СРСР. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни — нач. зв'язку Зх. напряму, Зх. фронту, заст. нач. Гол. управління зв'язку Рад. Армії, нач. управління зв'язку штабу головнокоманд. рад. військами на Далекому Сході. З 1946 — нач. зв'язку Генштабу. В 1948—75 — міністр зв'язку СРСР. З 1975 — на пенсії. На XXII—XXIV з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—9-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПСЬО́Л (за чоловіком Дуніна-Борковська) Глафіра Іванівна (24.X 1823, с. Псьолівка, тепер с. Пісільське Великобагачанського р-ну Полтав. обл.— 26.IV 1886) — укр. художниця. Малярства навчалася вдома. В 1843 в Яготині познайомилася з Т. Шевченком і користувалася його порадами щодо малярства. Написала портрети В. О. Рєпніної, М. Г. Рєпніна, В. М. Рєпніної (1839, Київ. музей Т. Г. Шевченка). П. Д. Дуніна-Борковського. Відомо, що П. працювала над портретом Т. Шевченка.

ПСЬО́Л Олександра Іванівна [1817, с. Псьолівка, тепер с. Пісільське Великобагачанського р-ну Полтав. обл.— 15 (27).X 1887, Москва] — укр. поетеса. Сестра Г. *Псьол*. У 30—40-х рр. жила в Яготині в родині М. *Рєпніна-Волконського*, де 1843—44 зустрічалася з Шевченком. Пізніше разом з В. Рєпніною жила в Одесі (1848—55) і в Москві (1855—87). Вся її творчість зв'язана з Шевченком. Листувалася з поетом і підтримувала його, коли він був на засланні. Т. Шевченко позитивно оцінив один з її ранніх віршів «Свячена вода». Поетичний цикл П. «Три сльози дівочі» («Заплакала Україна», «Ой, коли б я голос соловейка мала», «Віє вітер над Києвом») був відгуком на розправу над учасниками *Кирило-Мефодіївського товариства*. Ці вірші надруковано (без підпису) в альманасі «*Хата*». Твір П. «До сестри» помилково приписували Т. Шевченкові, і він увійшов до кількох видань «Кобзаря».

Тв.: [Вірші]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968.

Л. І. Міщенко.

ПТАХ, Пта — у єгип. міфології творець Всесвіту, батько богів,

Псковська школа архітектури та живопису. Богоматір-одигітрія. Ікона. Кінець 13 — початок 14 ст.

Я. В. Пстрак. Старий гуцул. 1909. Львівський музей українського мистецтва.

Г. І. Псьол. Портрет В. М. Рєпніної. Близько 1839. Київський музей Т. Г. Шевченка.

Пташник 6-поверховий на 175 тис. курей Київської птахофабрики:
1 — норія;
2 — надваговий бункер;
3 — автоматичні ваги;
4 — шнековий транспортер;
5 — кліткова батарея.

покровитель ремесел і мистецтв. Зображували його здебільшого у вигляді мумії. Центром культу П. було м. Мемфіс. Старод. греки ототожнювали П. з *Гефестом*.

ПТА́ХИ (Aves) — клас хребетних тварин типу *хордових*; належать до групи *амніот*. Розміри різноманітні: маса від 2 г (колібрі) до 90 кг (страуси). П.— теплокровні, літаючі тварини (крім пінгвінів і страусів, у яких відсутність здатності до літання — вторинне явище). Морфофізіологічні ознаки П. тісно пов'язані з функцією польоту. Тіло (крім деяких голих ділянок — *аптерій*) вкрите легким покривом — *пір'ям*, шкіра тонка, майже без залоз (є лише *куприкова залоза*). Передні кінцівки — *крила*, задні виконують функції бігання, ходіння, плавання, захоплювання здобичі тощо. *Скелет* П. легкий і міцний, характеризується зрощенням окремих елементів у комплекси (передній та задній пояси кінцівок тощо), пневматичністю кісток, наявністю *груднини* з *кілем*, до якого прикріплюються добре розвинені грудні м'язи, що приводять у рух крила. Для *черепа* характерні злиття кісток, висока мозкова коробка, великі орбіти. *Хребет* поділяється на шийний, грудний, поперековий, крижовий і хвостовий відділи. *Кровоносна система* добре диференційована, *серце* чотирикамерне, що забезпечує повне розділення венозної і артеріальної течії крові, є лише права дуга *аорти*. *Нервова система* складної будови, *головний мозок* відносно великий, добре розвинені півкулі переднього мозку, середній мозок, *мозочок*. З *чуттів органів* найкраще розвинені органи зору і слуху, слабіше — нюху і смаку. Сучас. П. не мають *зубів*, щелепи вкриті роговим чохлом, що утворює *дзьоб*, у стравоході багатьох П. є відокремлена ділянка — *воло*, шлунок з 2 відділами: залозистим і м'язовим. *Дихання органи* — губчасті *легені*, прикріплені до спинної стінки грудної клітки, частина бронхів розширюється, утворюючи тонкостінні *повітряні мішки*. П. властиві дуже високий рівень енергетичного обміну, висока стала т-ра тіла (37,8°—45,5° С) — гомойотермія (див. *Гомойотермні тварини*), здатність до *терморегуляції*. Органи виділення — тазові *нирки* та статеві органи (у самців — парні сім'яники, у самок — непарний яєчник) відкриваються у *клоаку* і утворюють сечостатеву систему. У багатьох П. чітко виявлений статевий *диморфізм*, спостерігаються складні прояви статевих відносин, властиві такі особливості поведінки, як турбота про потомство, токові ігри (див. *Токування*), співи, гніздобудування, годування молоді, захист від ворогів тощо. Розмножуються П., відкладаючи яйця (від 1 у орлів до 20 і більше у куріпок), вкриті твердою вапняковою шкаралупою. Розвиток яєць відбувається переважно під дією т-ри тіла птаха, що насиджує їх протягом 11—63 днів. Пташенята, які щойно вилупились, у різних видів П. бувають неоднаково розвинуті (див. *Виводкові птахи, Нагніздні птахи*). Тривалість життя П. у неволі від 15—20 років (дрібні птахи) до 56 (какаду) — 70 років (пугач); у природних умовах — значно менша. Гомойотермія, велика рухливість у зв'язку із здатністю до польоту, складна і різноманітна поведінка — все це дозволило П. широко розселитися по всій земній кулі. Вони живуть у найрізноманітніших місцевостях: лісових, болотних, лучних, степових, пустельних, а також на водоймах та навколо них. Багато П. пристосовані крім літання (див. *Літання тварин*) також до лазіння по деревах, бігання, плавання та пірнання. Живляться П. як рослинною, так і тваринною їжею. П. властиві далекі кормові та сезонні міграції (див. *Перельоти птахів*). Відомо бл. 8600 сучас. і кількасот викопних видів (до 33 рядів, за деякими авторами, які приймають більш роздрібнену класифікацію П.,— до 40 рядів); у фауні СРСР бл. 750 сучас. видів, у т. ч. на Україні — бл. 360. Клас поділяють на 2 підкласи: *ящерохвостих*, або *стародавніх*, П. (Archaeornithes), представник — археоптерикс та *справжніх*, або *віялохвостих*, П. (Neornithes) з 4 надрядами: викопні — зубасті П. (Odonthognathe), представник — гесперорніс; *іхтіорніси*; сучасні — плаваючі П. (Impennes) з 1 рядом— *пінгвіноподібні*, новопіднебінні, або типові, П. (Neornithes) з 29 рядами; серед них найвідоміші: *трубконосі, пеліканоподібні, лелекоподібні, куроподібні, голубоподібні, зозулеподібні*, пластинчастодзьобі, *совоподібні, дятлоподібні, горобцеподібні* та ін. Вважають, що П. є прогресивною гілкою *плазунів*, які пристосувались до польоту. Походять від примітивних тріасових *архозаврів* — псевдозухій. В юрських відкладах Європи виявлено рештки первісних П.— *археоптериксів*.

П. мають велике значення в житті людини; багато з них (*банківська курка, качка, гуска, індик*, голуби та ін.) є родоначальниками свійських П., яких використовують для одержання м'яса, яєць, пуху. Велика кількість П. (*куріпка, перепілка, рябчик*, дикі гуси і качки, деякі кулики та ін.) є об'єктами спорт. та промисл. полювання. П. займають значне місце в *біоценозах*, знищують багато комах та гризунів, зокрема шкідників лісового та сільського г-ва, за певних умов деякі можуть самі завдавати шкоди, викльовуючи щойно висіяне насіння с.-г. культур, руйнуючи гнізда ін. П. тощо. Всі П., особливо співочі й декоративні, мають велике естетичне значення, окремі — об'єкти для наук. спостережень та експериментів. Госп. діяльність людини (висушування боліт, розорювання цілинних степів, вирубування лісів тощо), ненормоване полювання, забруднення повітря та води відходами виробництв та ін. фактори призвели до звуження *ареалів*, зменшення чисельності або навіть повного винищення деяких П. (напр., *дронтових, мандрівних голубів* та ін.). У зв'язку з цим у багатьох країнах світу П., що перебувають під загрозою зникнення, включено до *Червоних книг* та взято під охорону закону. Вивчає П. спец. розділ зоології — *орнітологія*. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 176—177.

Літ.: Руководство по зоологии, т. 6. М.—Л., 1940; Воїнственський М. А., Кістяківський О. Б. Визначник птахів УРСР. К., 1962; Фауна України, т. 4—5. К., 1957—79; Жизнь животных, т. 5. М., 1970; Питерсон Р. Птицы. Пер. с англ. М., 1973.

М. А. Воїнственський.

Птерозавр рамфоринх.

ПТАХІВНИ́ЦТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — наукова установа в системі Південного відділення ВАСГНІЛ. Міститься в смт Бірки Готвальдівського р-ну Харків. обл. Організований 1932 в м. Кам'янці-Подільському, 1934 реорганізований у Н.-д. станцію птахівництва, яка 1936 була переведена в с-ще Бірки, з 1959 знову ін-т, має 7 відділів, 13 лабораторій, 2 дослідних г-ва. На базі ін-ту і дослідних г-в 1975 організовано селекційно-генетич. центр з *птахівництва*. Ін-т розробляє методи і програми селекції та розведення с.-г. птиці, виводить нові і вдосконалює існуючі лінії, кроси ліній і породи птиці, поліпшує технологію та організацію виробн. яєць і м'яса птиці, норми годівлі й профілактику захворювань птиці, координує науково-дослідну роботу з птахівництва на Україні. Видає наукові праці. *В. Д. Лук'янова.*

ПТАХІВНИ́ЦТВО — галузь *тваринництва*, що займається розведенням с.-г. птиці (курей, качок, гусей індиків та ін.) для одержання висококалорійних продуктів харчування — яєць і м'яса та цінної сировини для легкої пром-сті — пуху й пера. Відходи забою птиці та інкубації використовують для виробн. високопоживного борошна для годівлі птиці. П. є високопродуктивною, високоекономною галуззю тваринництва. В СРСР розвивається в усіх зонах, проте найбільшого значення воно набуло навколо великих міст і пром. центрів. У 1980 поголів'я птиці в усіх категоріях г-в Рад. Союзу становило 1029,3 млн. виробн. яєць — 67,8 млрд. шт., на Україні відповідно — 232,8 млн., 14,5 млрд. шт. Сучасне інтенсивне П. грунтується на використанні гібридної птиці, яку одержують схрещуванням відповідно спеціалізованих яєчних або м'ясних ліній. Для одержання гібридних несучок в СРСР використовують лінії яєчних (леггорни, білі російські) та загальновикористовуваних (нью-гемпшир, московських тощо) порід і породних груп, для одержання гібридних *бройлерів* — кроси і лінії порід корніш і білий плімутрок. Найпоширеніші породи індиків — північнокавказькі та бронзові, або білі широкогруді, качок — пекінські та українські, гусей — великі сірі, холмогорські та ін. В П. склалась чітка внутрігалузева спеціалізація з відповідною системою племінних і товарних господарств. Виведенням порід і високопродуктивних ліній займаються селекційно-генетичні станції; відтворенням породної і лінійної птиці та її вдосконаленням стосовно зональних умов — племінні заводи. Товарним П. займаються колгоспи, радгоспи, *птахофабри-*

ки, особисті підсобні г-ва населення. У *Продовольчій програмі СРСР* на період до 1990 року, розробленій відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленій Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, передбачено забезпечити виробництво м'яса птиці (в забійній вазі) 1985 в кількості не менш як 2,6 млн. т, яєць — 72 млрд. шт., 1990 відповідно — 3,4—3,6 млн. т, 78—79 млрд. шт.; прискорити будво нових і реконструкцію діючих бройлерних птахофабрик, додатково створити спеціалізовані г-ва по виробн. м'яса індиків, качок і гусей. Наук. питання розвитку П. в УРСР розробляє *Птахівництва український науково-дослідний інститут.* *П. В. Щепівенко.*

ПТАХОФА́БРИКА — спеціалізоване підприємство індустріального типу по виробництву яєць або м'яса птиці на пром. основі. П.— найперспективніший тип ведення *птахівництва*, особливо для забезпечення великих міст і пром. центрів яйцями та м'ясом птиці.

В СРСР, зокрема на Україні, залежно від розмірів П. її річне виробн. продукції може становити 1—4 млн. м'ясних курчат або 50—300 млн. яєць. Внаслідок спеціалізації, застосування цілорічної *інкубації*, рівномірного по місяцях вирощування молодняка і комплектування дорослого стада весь технологіч. процес виробн. організований по заводському типу. П. має такі осн. цехи: батьківського стада, інкубації, вирощування молодняка; пром. стада курей (для П. яєчного напряму) або пром. стада м'ясного молодняка (*бройлерів*); забою і обробки птиці, сортування і пакування яєць; переробки відходів та ін. Цехи П. розташовують так, щоб забезпечити потоковість технологіч. процесу; транспортування кормів, птиці з *пташників*, інвентаря, посліду; найраціональніше розміщення механізмів; додержання вет.-сан. правил. Технологія виробн. на П. основана на використанні високопродуктивної гібридної птиці, збалансованих *комбікормів*, комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, що дає змогу одержувати продукцію птахівництва рівномірно протягом року і з низькою собівартістю. П. бувають із замкнутим і незамкнутим циклом виробництва. Перший цикл забезпечує повне відтворення поголів'я птиці і підготовку готової продукції до реалізації; другий — кооперування П. з ін. підприємствами. Великими пром. підприємствами по виробництву продуктів птахівництва на Україні є П. «Південна» Крим. обл. потужністю понад 300 млн. яєць на рік, радгоспу ім. Дзержинського Крим. обл. — понад 3 млн. бройлерів, «Київська» Київ. обл.— 160 млн. яєць, «Донецька» Донец. обл. — 100 млн. яєць, Яготинська Київ. обл.— 5 тис. тонн качиного м'яса, Старинська Київської області — до 3 тис. тонн індичого м'яса та ін.

В. І. Резуненко.

ПТАШИ́НІ БАЗА́РИ, пташині гори — масові колоніальні гніздування морських птахів, здебільшого на стрімких скелях морських узбереж. П. б. зустрічаються на узбережжях Європи, Азії, Пд. та Пн. Америки, Пд. Африки та на океанічних о-вах Пд. півкулі. Утворення П. б. в певних р-нах морів пов'язане з великою *біологічною продуктивністю* в цих р-нах, зокрема значним розвитком *планктону*, великою кількістю риби, а також із наявністю зручних для гніздування берегів. В СРСР П. б. утворюють кайри, чистикоподібні, мартин трипалий, фульмар, баклани тощо (на о-вах Баренцового м., Командорських, Курильських та ін.). В деяких районах П. б. мають господарське значення (добування яєць, *гуано*). В СРСР П. б. охороняються.

Пташиний базар на Командорських островах.

ПТАШИ́НІ КОЛО́НІЇ — спільні гніздища птахів одного чи кількох видів. Деякі морські птахи утворюють досить численні П. к.— *пташині базари*.

ПТА́ШНИК — основна виробнича будівля птахоферм і *птахофабрик* для вирощування і утримання с.-г. птиці. Тип П. визначають залежно від виду і віку птиці, системи утримання та госп. використання. Молодняк птиці до 2-місячного віку утримують у брудергаузах (див. *Брудер*), батарейних цехах (див. *Клітkова батарея*), з 2- до 4-місячного віку — в акліматизаторах, звідки його переводять у П. для дорослої птиці. Передовою технологією впроваджується вирощування молодняка птиці від 1 до 120-денного віку в кліткових батареях без переміщень. Для молодняка, вирощуваного на м'ясо (*бройлерів*), будують спец. широкогабаритні П., в яких утримують курчат з добового до 60—70-денного віку; для дорослої птиці батьківського стада — П. з наземним утриманням; для пром. стада — П. з клітковим і наземним утриманням. П., як правило,— утеплені одноповерхові типові будівлі (у пд. районах — полегшеного типу), прямокутної форми, шир. 12—18 м, довж. 72—108 м. Для пром. стада на 120—175 тис. курей-несучок будують 4—6-поверхові П., на 80 тис. курчат-бройлерів — 4-поверхові. У П. устатковують водопровід, каналізацію, опалення, вентиляцію, встановлюють апаратуру для створення мікроклімату і комплект технологічного обладнання для механізації й автоматизації виробничих процесів.

В. І. Резуненко.

ПТЕЛЕ́Я (Ptelea) — рід рослин родини рутових. Листопадні дерева або кущі. Листки чергові, черешкові, перисторозсічені, з 3, рідше 4—5, листочками, мають характерний запах. Квітки одностатеві (рослини дводомні), дрібні, зеленувато-білі, запашні, у кінцевих китице- або щитковидних суцвіттях на коротких бокових пагінцях. Плід — крилатка. Близько 10 видів, поширених у Пн. Америці і Мексіці. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 3 види в культурі. Найчастіше зустрічається П. т р и л и с т а (P. trifoliata), яку розводять у парках і садах як декоративну рослину, висаджують у лісах і лісосмугах; свіже листя і молоду кору використовують у медицині, плоди — в пивоварінні як замінники хмелю.

А. П. Лебеда.

ПТЕРИ́ЛІЇ (від грец. πτερόν — перо та ὕλη — ліс, чагарник) — ділянки шкіри птахів, вкриті контурним *пір'ям*. У більшості птахів П. чергуються з *аптеріями*. Така будова *оперення* полегшує рух окремих ділянок шкіри, вкритих пір'ям, а почасти і *терморегуляцію*.

ПТЕРОДА́КТИЛІ (Pterodactyloidei) — підряд викопних *птерозаврів*. Існували в юрському та крейдовому періодах. Мали витягнуті в довгий дзьоб щелепи з гострими дрібними зубами (частіше беззубі), потиличну частину черепа не витягнуту назад, добре розвинуті широкі крила, короткий хвіст. Дрібні П. живилися комахами, великі — рибою та ін. водними тваринами.

ПТЕРОЗА́ВРИ (Pterosauria), літаючі ящери — викопні плазуни підкласу *архозаврів*. Були тваринами, що пристосувались до польоту. Розміри П. були різні (найменші — з горобця, великі — з птеранодона, розмах крил якого становив 7,5 м). Кістки скелета не мали губчастої тканини, часто порожнисті; між боками тіла та передніми кінцівками — шкіряста перетинка. Груднина з кілем, під нижньою щелепою містився шкірястий горловий мішок. Ранні форми П. (рамфоринхи) мали гострі, добре розвинуті зуби, у пізніх форм (*птеродактилі*) вони були редуковані. Жили П. переважно по берегах водойм, живились в основному рибою, а дрібні тварини — комахами. Відомі з юрських і крейдяних відкладів Європи, Африки та Америки; в СРСР — Поволжя і Казахстану.

ПТИ́ЦЯ Клавдій Борисович [н. 21.I (3.II) 1911, с. Пронськ, тепер смт Рязан. обл.] — рос. рад. хоровий диригент, нар. арт. СРСР (з 1966). У 1937 закінчив Моск. консерваторію. Керував хорами оперної студії Моск. консерваторії (1936—38) і Моск. філармонії (1938—41); був хормейстером Держ. хору рос. пісні (пізніше Держ. хор СРСР, 1943—46). З 1950 — худож. керівник Великого хору Держтелерадіо. Пед. діяльність: 1938—41 та з 1943 — в Моск. консерваторії (з 1956 — професор), одночасно 1946—60 — в Держ. муз.-пед. ін-ті імені Гнесіних. Автор книг і статей, у т. ч. «Нариси з техніки диригування хором» (1948), «Майстри хорового мистецтва в Московській консерваторії»

К. Б. Птиця.

Птелея трилиста:
1 — гілка з суцвіттям;
2 — гілка з плодами.

К. Птолемей.

М. В. Птуха.

О. Л. Птушко.

Ж. А. Пуанкаре.

(1970). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ПТІАЛІ́Н (від грец. πτύαλον — слина) — фермент *слини* людини і деяких тварин; розщеплює крохмаль та ін. полісахариди до *мальтози*. Див. також *Амілази*.

ПТОЗ (від грец. πτῶσις — падіння) — опущення верхньої *повіки*. Може бути природженим (недорозвинення або відсутність м'яза, що піднімає верхню повіку) або набутим (виникає внаслідок паралічу м'яза, що піднімає верхню повіку, може спричинюватись *невритом* окорухового нерва, *енцефалітом* та ін.). Лікування: усунення осн. захворювання, фізіотерапія, іноді — хірургічне.

ПТОЛЕМЕ́Ї, Птоломеї, або Лагіди (грец. Πτολεμαίοι, Λαγίδαι) — царська династія, що правила в елліністичному Єгипті 305—30 до н. е. Заснував її полководець *Александра Македонського* діадох Птолемей I Сотер («Рятівник»), син Лага. Найбільшої могутності д-ва П. досягла за царювання П. III Евергета (246—221 до н. е.). З 2 ст. до н. е. Єгипет потрапив у залежність від Риму, а після битви біля *Ахція* (31 до н. е.) і загибелі останніх П.— *Клеопатри VII* та її сина Цезаріона — був приєднаний 30 до н. е. до Рим. імперії як провінція.

ПТОЛЕМЕ́Й (Πτολεμαίος) Клавдій — давньогрец. вчений (2 ст.). Жив і працював переважно в Александрії (Єгипет). П.— автор «*Альмагеста*», в якому зібрано осн. астр. праці його попередників (гол. чин. *Гіппарха*) та власні дослідження, подано каталог 1022 зір. П. створив *геоцентричну систему світу*; хоча вона була помилкова, розроблена на її основі теорія руху Місяця й планет давала змогу з дуже великою точністю обчислювати наперед їхні положення. В «Альмагесті» було також систематизовано прямолінійну й сферичну тригонометрію, розв'язано деякі матем. задачі, доведено теорему про властивість чотирикутника (добуток довжин діагоналей вписаного в коло чотирикутника дорівнює сумі добутків довжин його протилежних сторін) тощо. Після появи праць М. *Коперника* і особливо Й. *Кеплера* «Альмагест» втратив своє практичне значення. Широко відомим був твір П. «Посібник з географії», в якому систематизовано тодішні геогр. знання, наведено геогр. координати 8000 відомих здавна пунктів і покладено їх на карту, що багато дало для розвитку *картографії*. Праці П. стосувались також оптики, хронології тощо.

ПТОМАЇ́НИ (від грец. πτῶμα — труп) — група азотвмісних хімічних сполук, які утворюються в процесі гнильного (див. *Гниття*) розпаду тваринних білків за участю *гнильних мікроорганізмів*. До П. відносять путресцин, кадаверин, неврин, метилгуанідин, тирамін, триптамін та ін. Більшість П. більшою або меншою мірою токсичні речовини; деякі з П.— фізіологічно активні сполуки, які беруть участь у нормальному *обміні речовин* (напр., *гістамін* та ін. циклічні аміни) в організмі. Деякі П. знайдені у вільному стані в грибах, пивних дріжджах, вищих рослинах та ін. Термін «птомаїни» застарів і тепер маловживаний.

ПТУ́ХА Володимир Васильович [25.III (6.IV) 1894 —25.IV 1938] — рад. партійний діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в м. Остр (тепер Чернігівської обл.) в сім'ї службовця. Брат М. В. *Птухи*. В 1912—17 навчався в Петерб. гірничому ін-ті, брав участь у революц. русі. Учасник Великої Жовтн. соціалістичної революції на Україні (член Остерського ревкому), один із засновників і керівників Остерської більшовицької орг-ції. В 1917—18 — член Остерської Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1918—19 — на підпільній парт. роботі, комісар Остерського партизан. загону, комісар 1-го кав. полку 1-ї Укр. рад. дивізії. З кінця 1919 — секретар Остерського повітового к-ту КП(б)У, зав. орг. відділом Черніг. губкому КП(б)У. В 1923—24 — інструктор ЦК КП(б)У, з 1924 — ЦК ВКП(б). В 1927—35 — перший секретар Сталінградського губкому, Нижньоволзького та Сталінградського крайкомів ВКП(б). З 1935 — другий секретар Далекосхідного крайкому партії. На XVI і XVII з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК.

ПТУ́ХА Михайло Васильович [7.XI (26.X) 1884, м. Остер, тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.— 3.X 1961, Київ] — укр. рад. статистик і демограф, акад. АН УРСР (з 1920), член-кор. АН СРСР (з 1943), засл. діяч науки УРСР (з 1944). У 1910 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту. В 1919—38 — директор Ін-ту демографії АН УРСР (до 1934 — Демографіч. ін-т). П. організував статистичні дослідження населення України, розробив ряд нових методів аналізу смертності й шлюбності, працював у галузі вивчення демографічних перспектив республіки. В 1919— 38— секретар Соціально-екон. відділення АН УРСР. У 1945—50 — голова Відділення сусп. наук і член Президії АН УРСР. У 1929 був обраний дійсним членом Міжнар. статистичного ін-ту. Осн. праці П. з питань заг. теорії статистики, теор. і прикладної демографії, історії статистики і демографії. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. *В. С. Стешенко.*

ПТУШИ́НСЬКИЙ Юрій Григорович (н. 29.XI 1927, Київ) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Закінчив Київ. ун-т (1951). З 1954 працює в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1970 — зам. директора, зав. відділом). Наук. праці з фізики електронно-адсорбційних явищ на поверхні металів. Виявив стопроцентну конденсацію атомів одного металу на атомарно чистій поверхні іншого. З'ясував механізм атомних процесів при адсорбції та десорбції кисню з поверхні тугоплавких металів. Відкрив явище пасивування поверхні металу щодо адсорбції при нанесенні на неї незначної кількості домішок. Вивчив вплив адсорбції на гальваномагн. явища в тонких металевих плівках та вплив стану поверхні металу на розсіяння електронів провідності.

ПТУШКО́ Олександр Лукич [6 (19).IV 1900, Луганськ, тепер Ворошиловград — 6.III 1973, Москва] — рос. рад. кінорежисер і художник, нар. арт. СРСР (з 1969). Навчався в Моск. ін-ті нар. господарства. З 1927 працював у кіно, спочатку був конструктором ляльок і режисером графічних мультфільмів. Поставив мультфільми: «Володар побуту» (1932), «Новий Гуллівер» (1935), «Золотий ключик» (1939, в двох останніх поєднувалися худож. й мультиплікаційне знімання). Серед ігрових фільмів — екранізації казок: «Кам'яна квітка» (1946), «Садко» (1953), «Ілля Муромець» (1956), «Казка про втрачений час» (1964), «Казка про царя Салтана» (1967), «Руслан і Людмила» (1972), а також фільм «Червоні вітрила» (1961). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

Тв.: «Чудеса» кино. М., 1949.

ПУА́З [франц. poise, від прізвища франц. фізика Ж. Л. Пуазейля (1799—1869)], П, P — одиниця динамічної *в'язкості* в *СГС системі одиниць*. 1 П = 0,1 Па с (див. *Паскаль*).

ПУАНКАРЕ́ (Poincaré) Жюль Анрі (29.IV 1854, Нансі — 17.VII 1912, Париж) — франц. математик і філософ, член франц. АН (з 1887), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1895). Навчався в Політех. (1873—75) та Гірничій (1875—79) школах у Парижі. Працював у Каннському (1879—81) та Паризькому (з 1881) ун-тах. З 1893 був членом Бюро довгот. Праці П. стосуються багатьох розділів математики та її застосувань, зокрема теорії диференціальних рівнянь, геометрії, матем. фізики, топології, небесної механіки тощо. П. побудував якісну теорію *диференціальних рівнянь*; подав класифікацію *особливих точок* систем таких рівнянь; запровадив поняття «граничні цикли»; вивчав періодичні та асимптотичні розв'язки диференціальних рівнянь; поклав початок теорії автоморфних функцій. Дав нову інтерпретацію *Лобачевського геометрії*. В матем. фізиці П. дослідив коливання тривимірних континуумів; вивчив ряд задач теплопровідності, теорії потенціалу, електромагн. коливань тощо; йому належать також праці по обгрунтуванню принципу Діріхле, для чого він розробив т. з. метод вимітань. П. ввів осн. поняття комбінаторної *топології*, довів формулу, яка пов'язує число ребер, вершин і граней *n*-вимірного многогранника; дав перше інтуїтивне формулювання заг. поняття *розмірності*. В небесній механіці П. розвинув і вдосконалив класичні методи розв'язування задач, що стосувались вивчення збуреного руху; важливе значення мають його праці з питань стійкості руху та фігур рівноваги рідини, що обертається. Одночасно з А. *Ейнштейном* і незалежно від нього сформулював осн. положення спец. *відносності теорії*. У філософії П. дотримувався реакційних махістських поглядів, які В. І. Ленін критикував у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

Тв.: Избранные труды, т. 1—3. М., 1971—74.
Літ.: Бородін О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. К., 1973.

ПУАНКАРЕ́ (Poincaré) Раймон (20.VIII 1860, Бар-ле-Дюк, деп. Мез — 15.X 1934, Париж) — франц. політ. і держ. діяч. За фахом адвокат. У 1887—1903 — депутат парламенту, 1903—13 і з 1920 — сенатор. У 1912 — січні 1913, 1922—24, 1926—29 — прем'єр-міністр і міністр закорд. справ. У 1913 — січні 1920 — президент Франції. Проводив реакційну мілітаристську політику (виступав за зміцнення *Антанти*, ведення світової війни до переможного кінця, за гегемонію Франції в Європі). Один з організаторів антирад. інтервенції в період громадян. війни.

ПУАНСО́ (Poinsot) Луї (3.I 1777, Париж — 5.XII 1859, там же) — франц. математик і механік, член франц. АН (з 1813). Закінчив (1797) Політех. школу (Париж), з 1809 — професор у цій школі. У своїй наук. діяльності П. широко використовував геом. методи в дослідженні мех. проблем. Він побудував теорію обертання твердого тіла навколо нерухомої точки; запровадив поняття «еліпсоїда інерції». Ряд праць П. стосується правильних зірчастих *многогранників*, які згодом дістали назву «тіла Пуансо».

ПУАНСО́Н (франц. poinçon, букв. — шило) — 1) У металообробці — робоча частина (звичайно металевий стрижень) *штампів*, застосовуваних при *обробці металів тиском*. У процесі *штампування* П. входить у заглиблення (отвір) другої частини штампа — *матриці*. При *пресуванні* передає тиск на заготовку, що її видавлюють через матрицю. Виготовляють П. з високоміцної сталі. 2) В поліграфії — сталевий брусок з рельєфним зображенням *літери*. За допомогою П. (мал.) в металі видавлюють друкарські матриці.

ПУАНТИЛІ́ЗМ (франц. pointillisme, від pointiller — відмічати крапками) — 1) У живописі — одна з назв прийнятої *неоімпресіонізмом* системи письма дрібними мазками правильної форми. Серед представників П.— Ж. *Сера*, П. *Сіньяк*, К. *Піссарро*. 2) У музиці 20 ст.— один з типів муз. письма, що характеризується перевагою окремих звуків-крапок над мелодичними мотивами або акордами. Застосовували А. *Веберн*, П. Булез та ін. композитори, близькі до сучас. *авангардизму*.

ПУАССО́Н (Poisson) Сімеон Дені (21.VI 1781, Пітів'є, деп. Луара — 25.IV 1840, Париж) — франц. вчений, член франц. АН (з 1812), почесний член Петерб. АН (з 1826). Після закінчення (1800) Політех. школи в Парижі працював у ній, з 1809 — у Паризькому ун-ті. Осн. праці — з питань теор. і небесної механіки, матем. аналізу, *імовірностей теорії* та матем. фізики. П. записав рівняння аналітич. механіки в складових імпульсу; займався питаннями руху стисливої в'язкої рідини з урахуванням теплопередавання й теорії пружності; запровадив т. з. коеф. Пуассона (див. *Модулі пружності*). В небесній механіці П. розглянув питання стійкості Сонячної системи, займався розв'язуванням задач про збурення планетних орбіт і про рух Землі навколо її центра ваги. Праці П. з матем. аналізу стосуються визначених інтегралів, підсумовування розбіжних *рядів* та *скінченних різниць числення*, з теорії імовірностей — *великих чисел закону* та граничних теорем (див., напр., *Пуассона розподіл*). В матем. фізиці П. запровадив одне з найважливіших її рівнянь (див. *Пуассона рівняння*) і застосував його до розв'язування задач з гравітації й електростатики; досліджував питання теплопровідності, магнетизму, капілярності, поширення звукових хвиль і балістики. Філос. погляди П. близькі до поглядів франц. матеріалістів.

ПУАССО́НА РІВНЯ́ННЯ — *рівняння математичної фізики* виду

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial x_2^2} + \dots + \frac{\partial^2 u}{\partial x_n^2} = f(x_1, x_2, \dots, x_n),$$

де $u(x_1, x_2, \dots, x_n)$ — шукана, а $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ — задана функції. При $n = 3$ його задовольняє *потенціал* $u(x, y, z)$ об'ємних мас, розподілених з густиною $f(x, y, z)/4\pi$, а також потенціал об'ємно розподілених електр. зарядів. Розв'язування *крайових задач* для П. р. підстановкою $u = v + w$ зводиться до розв'язування крайових задач для *Лапласа рівняння* $\Delta w = 0$. П. р. вперше (1812) запровадив і вивчив С. Д. *Пуассон*.

ПУАССО́НА РОЗПО́ДІЛ — один з найважливіших *розподілів випадкових величин*. За означенням, П. р. з параметром $\lambda > 0$ — розподіл *випадкової величини* X, що набуває цілочислових невід'ємних значень з *імовірностями*

$$P\{X = k\} = p_k(\lambda) = \lambda^k e^{-\lambda}/k!, \quad k = 0, 1, 2, \dots .$$

Математичне сподівання і *дисперсія* величини X дорівнює λ. Нехай $A_1, \dots, A_n$ — незалежні випробування з імовірностями успіхів $p_1, \dots, p_n$. Тоді при $n \to \infty$, $\max\{p_1, \dots, p_n\} \to 0$, $p_1 + \dots + p_n \to \lambda$ імовірність k успіхів прямує до $p_k(\lambda)$. Названо за ім'ям С. Д. *Пуассона*, який досліджував цей розподіл. П. р. широко застосовують до обчислення ймовірностей, пов'язаних з рідкісними подіями (напр., у теорії надійності).

ПУАТУ́ — історична область на Зх. Франції, біля узбережжя Атлантичного ок. Назва пов'язана з племенем піктонів, які населяли в давнину цю територію. З 9 ст. П.— графство. З 1154 — під владою Англії, з 1259 — в складі Франції. Під час *Столітньої війни 1337—1453* П. з 1360 належало Англії. В 1369—73 його знову відвоювала Франція. Під час *Великої французької революції* П.— один з районів *Вандейських воєн*. З 1790 поділяється на департаменти Вандея, В'єнна, Де-Севр. Гол. місто — *Пуатьє*.

ПУАТЬЄ́ — місто на Зх. Франції, адм. ц. департаменту В'єнна. Розташоване на р. Клен (бас. Луари). Вузол автошляхів, залізнична станція. 71 тис. ж. (1978). П.— одне з найдавніших міст країни, засн. *галлами*. В 9—18 ст. П.— гол. місто графства і пров. Пуату. Під П. 507 франкський король *Хлодвіг I* розбив вестготів. В 732 франкське військо, очолене *Карлом Мартеллом*, побл. П. здобуло перемогу над арабами, які вдерлися до Пд. Галлії з Піренейського п-ова; 1356 під час *Столітньої війни 1337—1453* біля П. англ. військо завдало поразки франц. армії.

У місті — маш.-буд., хім., шкіряні, текст., харч. підприємства. Торг. центр с.-г. району. Ун-т. Серед архіт. пам'яток: баптистерій Сен-Жан (4 ст., добудова 7 та 11 ст.; тепер музей меровінгського мистецтва), романські церкви Сент-Радгонд (засн. 6 ст., основне буд-во 1083—99, добудова 13—14 ст.), Сент-Ілер-ле-Гран (засн. в 6 ст., основне буд-во в 11—12 ст.), Нотр-Дам-ла-Гран (11—16 ст.); собор Сен-П'єр (1166—1271, добудова 13—15 ст.); фрагменти герцогського замку (12—15 ст.), Палац правосуддя (19 ст.), ратуша (1869—76).

С. Д. Пуассон.

ПУБЛІЦИ́СТИКА (від лат. publicus — громадський) — вид літературної творчості, метою якої є висвітлення актуальних суспільно-політ. та ін. проблем сучасності. Сприяючи формуванню громадської думки, поглядів, інтересів і прагнень людей, П. відіграє важливу політ. та ідеологічну роль у житті суспільства, служить гострою зброєю ідейної боротьби, дійовим знаряддям *агітації* і *пропаганди*, політ. організації мас. П. стоїть на межі між наук. дослідженням дійсності і худож. л-рою. Як літ. форма вона відзначається багатством і різноманітністю жанрів, які умовно можна об'єднати в такі групи: власне публіцистичні жанри — статті (проблемні, полемічні, теоретичні, передові та ін.), відкриті листи, звернення і послання, політ. портрети, коментарі й огляди подій; нарисові жанри — *нариси*, зарисовки, кореспонденції, *репортажі* й *мемуари*; літ.-критичні виступи — *рецензії*, *передмови*, огляди періодичних і книжкових видань; сатирична П.— *памфлети*, *фейлетони*, портрети політ. противників, викривальні нотатки; малі форми П.— нотатки-відгуки на події, відозви, листи, прокламації тощо; ораторська П.— доповіді на громад.-сусп. теми, промови і виступи, бесіди та інтерв'ю. Твори П., в яких переважають худож.-образні елементи, відносять до т. з. художньої П. Публіцистичністю часто пройняті худож. твори прози, поезії, драматургії, наук. праці. П. накладає свій відбиток на кінематограф і образотворче мистецтво (кіно- і фотодокументалістика. *плакат*).

Пуатьє. Церква Нотр-Дам-ла-Гран 11—16 ст. Західний фасад. 2-а чверть 12 ст.

В античному суспільстві публіцистичністю відзначалися промови Демосфена, Ціцерона, сатири Арістофана, Ювенала, Лукіана. В епоху *Відродження* П. розвивалася як знаряддя боротьби проти феод. свавілля, церк. мракобісся і схоластики. Рос. і укр. П. бере початок від літописних творів, повчань, ораторської прози. В 16—17 ст.

Пуансон з літерою.

В. С. Пугачов.

блискучі зразки П. були в укр. полемічній і шкільній л-рі. Новий етап у розвитку П. пов'язаний з виступом дворянських просвітителів 18 ст. Визначне місце посідала П. в боротьбі декабристів, рос. і укр. письменників — революц. демократів проти самодержавства.

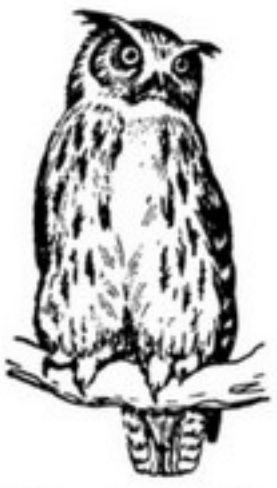
Основоположниками і неперевершеними майстрами нової, комуністичної П. були К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. Їхні публіцистичні твори відбивають теорію і практику боротьби за соціалізм і комунізм, відзначаються блискучою літ. формою, образністю, багатством мови і стилю. В. І. Леніну належить визначення сусп. ролі й мети П., її специфіки як особливої форми літ. діяльності. «Ми повинні робити постійну справу публіцистів,— відзначав В. І. Ленін,— писати історію сучасності і намагатися писати її так, щоб наше побутописання приносило посильну допомогу безпосереднім учасникам руху і героям-пролетарям там, на місці дій,— писати так, щоб сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати» (Повне зібр. тв., т. 9, с. 198). Під могутнім впливом В. І. Леніна зросла і активно працювала плеяда більшовицьких журналістів.

В рад. л-рі починаючи з О. М. Горького публіцистичні твори писали майже всі визначні письменники. В нарисах і публіцистичних статтях відображено будівництво соціалізму часів довоєнних п'ятирічок. В роки Великої Вітчизняної війни публіцистичні твори стали впливовою зброєю мобілізації сил народу на розгром ворога. Трудовий подвиг рад. людей, боротьба за мир і дружбу народів — гол. теми П. післявоєнного часу. В умовах розвинутого соціалізму й будівництва комунізму роль П. зростає. Досягнення в галузі П. і журналістики на Україні відзначають Респ. премією ім. Я. Галана.

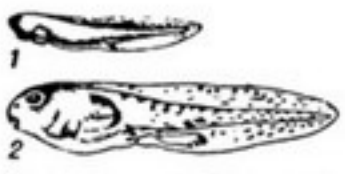
Літ.: Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; Прохоров Е. П. Публицистика в жизни общества. М., 1968; Лазебник Ю. А. Публіцистика в літературі. К., 1971; Черепахов М. С. Проблемы теории публицистики. М., 1973; Здоровега В. И. Слово тоже есть дело. М., 1979; Валько И. В. Публицистика и развитие социалистического образа жизни. К., 1980; Нечиталюк М. Ф. Оружием публициста. Львов, 1981.

Д. Я. Шлапак.

ПУБЛІ́ЧНА ВЛА́ДА — специфічний різновид суспільної *влади*, характерний для держави. Відмітною рисою класового суспільства, держави, найважливішою її ознакою є встановлення особливої П. в., яка є владою економічно пануючого класу і здійснюється спец. оссбами (див. *Механізм держави*). Вони становлять спец. апарат, який виконує виключно функцію управління. Кожний *тип держави* так організує П. в., щоб вона якнайкраще забезпечувала інтереси пануючого класу (в *розвинутому соціалістичному суспільстві*— всього народу). Див. також *Влада державна*.

Пугач звичайний.

Пуголовок жаби гостромордої:
1 — на ранній стадії розвитку, з зовнішніми зябрами; *2* — на пізній стадії розвитку — розчленування (появи суглобів) та рухливості задніх кінцівок.

ПУБЛІ́ЧНІ БІБЛІОТЕ́КИ, масові бібліотеки — в дореволюц. Росії загальнодоступні бібліотеки з універсальним фондом. Перші П. б. з фондом світської і наук. л-ри з'явилися в кінці 18 — на поч. 19 ст.: безплатна б-ка-читальня М. І. Новикова в Москві (засн. наприкінці 18 ст.), П. б. у Петербурзі (засн. 1795; див. *Бібліотека публічна* імені М. Є. Салтикова-Щедріна). В Одесі П. б. засн. в 1830, у Києві — 1866 (див. *Бібліотека республіканська УРСР* імені КПРС), у Харкові — 1886. П. б. поділялися на кілька категорій: комерційні (б-ки або кабінети для читання), громадські (платні, організовувались земствами й міськими думами) і безплатні *народні бібліотеки*. Користування громадськими б-ками було платне. П. б. та їхні фонди перебували під контролем поліції й цензури, діяльність їх всіляко обмежувалась. На 1913 в Росії налічувалось усього 13 880 П. б. з фондом бл. 9 млн. книг, на Україні — 3153 б-ки з фондом 1,9 млн. книг.

В СРСР назва «публічна бібліотека» збереглася в назвах деяких б-к, напр. *Бібліотека науково-технічна публічна СРСР* у Москві. Сучас. публічна (масова) б-ка, що склалася в умовах Рад. держави, має такі ознаки: універсальний фонд; орієнтація на різні читацькі групи; активна пропаганда л-ри; керівництво читанням. Будучи загальнодоступним джерелом знань і осн. базою для самоосвіти, масові б-ки керують читанням з метою комуністичного виховання і підвищення культурно-осв. рівня народу. До мережі масових б-к входять міські, районні, сільські, дитячі б-ки системи м-в культури, профспілкові б-ки — на підприємствах, у клубах, будинках культури, колгоспні тощо. В 1980 в СРСР налічувалося 132 тис. масових б-к з фондом 1823,8 млн. одиниць зберігання, в УРСР — 26,2 тис. з фондом 370,7 млн. одиниць зберігання. Відбувається централізація мережі масових б-к, внаслідок якої створюється централізована бібліотечна система.

І. М. Солдатенко.

ПУБЛІ́ЧНІСТЬ СУДОЧИ́НСТВА — один з основоположних принципів рад. кримінального і цивільного процесів. У *кримінальному судочинстві* П. с. полягає в тому, що орган дізнання, слідчий, прокурор, суд з метою охорони інтересів Рад. д-ви і суспільства від злочинних посягань повинні в межах своєї компетенції при виявленні ознак *злочину* порушити кримінальну справу, розкрити злочин, виявити винних осіб, притягнути їх до відповідальності, вживати заходів і виконувати відповідні, передбачені законом дії по забезпеченню та охороні прав і законних інтересів учасників процесу (див., зокрема, *Попереднє розслідування*, *Правосуддя*). В *цивільному судочинстві* П. с. полягає в тому, що заінтересовані громадяни і орг-ції можуть звертатися за захистом своїх прав та охоронюваних законом інтересів до суду або пред'явити *позов* на захист інтересів ін. осіб, а також в обов'язку прокурора і суду на підставі повноважень, наданих їм законом, спрямовувати *судочинство* на охорону держ. і сусп. інтересів та прав громадян. Проявом П. с. є також обов'язок органів д-ви залучати до розкриття і попередження *правопорушень* представників громадськості у встановлених законом формах і порядку. Принцип П. с. діє на всіх стадіях кримінального і цивільного процесів. Див. *Процесуальні стадії*.

Г. О. Мурашин.

ПУ́ГАЧ (Bubo) — рід птахів ряду *совоподібних*. Довж. тіла до 74 см, маса до 3 кг; самки більші за самців. Пір'я навколо очей створює лицьовий диск; на голові є довге пір'я у вигляді «вушок». Забарвлення рудувате, вохристе чи білувато-вохристе з бурими або чорними пістрявинами. П. населяють ліси різних типів, яри, відкриті місця з чагарниками тощо. Живляться мишовидними гризунами, зайцями, їжаками, різними птахами. Моногами. Кладку з 2—3 (рідко 4—5) яєць у березні — квітні насиджує самка 35 діб. 12 видів, поширених в Євразії, Америці, Пн. Африці; в СРСР, у т. ч. УРСР,— 1: П. звичайний (B. bubo) — осілий птах; як зникаючий вид занесений до Червоної книги СРСР та Червоної книги Української РСР. Утримується в зоопарках.

В. М. Зубаровський.

ПУГАЧО́В Володимир Семенович [н. 12 (25).III 1911, Рязань] — рад. вчений у галузі механіки, проблем управління і математики, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Закінчив (1931) Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського, де працював до 1972. З 1956 — зав. лабораторією Ін-ту проблем управління, з 1972 викладає у Моск. авіац. ін-ті ім. С. Орджонікідзе. Осн. праці стосуються динаміки польоту, статичної теорії процесів управління, теорії імовірностей. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1976.

ПУГАЧО́В Омелян Іванович [бл. 1742, станиця Зимовейська-на-Дону — 10 (21).I 1775, Москва] — керівник найбільшого у 18 ст. селянсько-козацького виступу в Росії (див. *Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*). Н. в сім'ї бідного козака. Учасник *Семилітньої війни 1756—63* і рос.-тур. війни 1768—74. За хоробрість, виявлену під час облоги Бендер 1770, здобув чин хорунжого. В грудні 1771, не бажаючи служити в царській армії, втік на Терек. Тут він організував виступ козаків. Протягом 1772 — 1-ї пол. 1773 кілька разів був заарештований, однак кожного разу тікав з тюрми. П. кілька разів бував і деякий час жив на Україні, зокрема в Києві, під Черніговом, на Слобідській і Правобережній Україні. В серпні 1773, незабаром після втечі з казанської тюрми, прибув на р. Яїк (тепер р. Урал). Розпочав підготовку виступу козаків, сподіваючись на підтримку його селянами. З цією метою П. вирішив прибрати ім'я покійного імператора *Петра III*. Кінцеву мету повстання П. вбачав у створенні сел.-козац. д-ви на чолі зі справедливим «мужицьким царем». Після поразок, завданих царськими карателями війську П., змовники — група за-

можних козаків — 8 (19).IX 1774 заарештували П. й видали його владі. Після жорстоких тортур П. було страчено.

Літ.: Лимонов Ю. А., Мавродин В. В., Панеях В. М. Пугачев и пугачевцы. Л., 1974.

ПУ́ГОЛОВОК — личинка безхвостих *земноводних*. Розвивається з ікринки, живе у воді, має зовн. *зябра*, двокамерне серце, хвіст, органи бічної лінії (див. *Бічні органи*); кінцівки відсутні. Живиться гол. чин. рослинною їжею. Через 3—4 місяці розвитку у П. відбувається *метаморфоз*: поступово виростають кінцівки, розсмоктуються зябра і хвіст, серце стає трикамерним, дихання — легеневим, вкорочується кишечник, змінюється будова черепа, і П. перетворюється на жабеня.

ПУД — стара міра маси і ваги, яку застосовували в Росії до запровадження *метричної системи мір*. Як одиниця маси 1 пуд = 40 фунтам = 16,3805 кг; як одиниця ваги він дорівнював 40 фунтам, або 160,638 Н (див. *Ньютон*).

ПУДО́ВКІН Всеволод Іларіонович [16 (28).II 1893, Пенза — 30.VI 1953, Москва] — рос. рад. кінорежисер, актор і теоретик кіно, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1939. В 1914 закінчив Моск. ун-т. В 1920 вступив до 1-ї Держкіношколи, навчався у В. *Гардіна*, згодом працював у майстерні Л. *Кулешова* (знімався у його фільмах «Незвичайні пригоди містера Веста в країні більшовиків», 1924; «Промінь смерті», 1925). Перші фільми: комедія «Шахова лихоманка» (1925, разом з М. Шпиковським), наук.-популярний — «Механіка головного мозку» (1926). Найвідоміший фільм — «Мати» (1926, за однойменним твором М. Горького, оператор А. *Головня*). Поставив фільми: «Кінець Санкт-Петербурга» (1927), «Нащадок Чінгіз-хана» (1929), «Дезертир» (1933), «Мінін і Пожарський» (1939), «Суворов» (1941, обидва у співавт. з М. Доллером), «Адмірал Нахімов» (1946), «Жуковський» (1950, у співавт. з Д. Васильєвим), «Повернення Василя Бортникова» (1953, за романом «Жнива» Г. Ніколаєвої). Розробляв питання типажу й майстерності кіноактора, теорію кінодраматургії, монтажу, худож. освоєння звуку в кіно. Був членом Рад. комітету захисту Миру. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1951.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1974—76.

Літ.: Караганов А. В. Всеволод Пудовкин. М., 1973.

О. С. Мусієнко.

ПУЕ́БЛА — місто на Пд. Мексики, адм. ц. штату Пуебла. Вузол з-ць і автошляхів. 499 тис. ж. (1976). Провідна галузь пром-сті — бавовняна. Підприємства автоскладальної, керамічної, цем., шкіряно-взут., харч. та ін. галузей. Центр с.-г. району. 2 ун-ти. Музеї штату Пуебла та мистецтва, театр. Архіт. пам'ятки 16—18 ст. П. засн. 1531.

ПУЕ́БЛО (ісп. pueblo — народ, населення) — ісп. назва (з 16 ст.) групи індіанських племен на Пд. Зх. сучас. США. Чисельність — бл. 35 тис. чол. (1967, оцінка). Говорять мовами хопі, суньї, керес, тано; до серед. 20 ст. другою мовою була іспанська, тепер її витісняє англійська. За релігією більшість П.— католики; зберігаються також давні культи і обряди. До ісп. колонізації 16 ст. П. були одним з найрозвинутіших племен Пн. Америки. Їхній сусп. лад характеризувався переходом від *матріархату* до *патріархату*. В них були розвинуті зрошуване землеробство, ремесла; існувала висока техніка будівництва громад. будинків-селищ (називали їх теж *пуебло*). П. вели тривалу боротьбу за незалежність проти іспанських (повстання 1680—92), а згодом амер. колонізаторів, проте були поневолені та обезземелені. Осн. заняття сучас. П.— робота за наймом.

ПУЕ́БЛО — ісп. назва (з 16 ст.) поселень осілих індіанців Пд. Зх. Північної Америки (див. *Пуебло, Індіанці*). П. переважно складалося з одного багатокімнатного, багатоповерхового (до 5—6 поверхів) будинку, який вміщав бл. 1—3 тис. чол. П. будували з плит пісковика або цегли-сирцю. Нижній поверх був сховищем і не мав вікон і дверей. На його плоскому даху споруджувалася житл. частина; поверхи піднімалися догори терасами. Звичайно П. мало П-подібний або дугоподібний план, інколи утворювало замкнуте коло з глухими зовн. стінами і двором посередині.

ПУЕ́НТ-НУА́Р — місто на Пд. Народної Республіки Конго. Основний порт країни на узбережжі Атлантичного ок. З-цею сполучений з м. *Браззавілем*. Міжнар. аеропорт. 142 тис. ж. (1974, з передмістями). Найрозвинутіша харч. пром-сть, у т. ч. рибоконсервна, олійна і пивоварна. Підприємства металообр., хім., нафтоперероб ної, деревообр. та взут. галузей, невелика судноверф та суднорем. майстерні. ТЕС. Рибальство. В районі П.-Н.— видобування нафти і калійних солей. Через П.-Н. вивозять деревину, нафту, калійну сіль, марганцеву руду з Габону тощо.

ПУЕРА́РІЯ (Pueraria) — рід багаторічних дерев'янистих витких рослин родини *бобових*. Листки трійчасті. Квітки червоні, фіолетові або блакитні, зібрані в довгі китиці. Плід — біб. Бл. 32 видів, поширених у Пд. і Сх. Азії. В СРСР (у Криму і на Кавказі) вирощують як декоративну П. шорстку (P. lobata, синонім P. hirsuta), яка зустрічається і як здичавіла; це велика ліана з дерев'янистим стеблом до 10 м завдовжки; дико росте в Китаї і Японії. Корені, які містять до 40% крохмалю, вживають в їжу. Стебла дають міцне волокно.

ПУЕРТОРІКА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ПКП). Ств. 23.IX 1934 на І з'їзді в м. Понсе на основі комуністичних груп, що виникли в Пуерто-Ріко на поч. 30-х рр. З'їзд прийняв програму партії, в якій було висунуто завдання розгорнути в країні революц. і антиімперіалістичний рух. Надзвичайний з'їзд ПКП (1946) прийняв статут, IV з'їзд (1954) — нову програму партії. ПКП бореться за екон. та політ. права трудящих, демократизацію сусп. життя, нац. незалежність Пуерто-Ріко, проти його статусу д-ви, що «вільно приєдналася» до США. Зазнає постійних переслідувань. Брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969. Ген. секретар — Хуан Батіста Перес (з 1979). Друк. орган — щоміс. газ. «Пуебло» («Народ», ісп. мовою). Видається напівлегально.

Є. Г. Лапшев.

ПУЕРТОРІКА́НЦІ — основне населення Пуерто-Ріко, де чисельність їх становить 3,29 млн. чол. (1978, оцінка). Сформувалися в результаті змішання ісп. колоністів 16—19 ст. спочатку з індіанцями — *карибами*, а згодом з неграми, яких ввозили з Африки як рабів. Говорять ісп. мовою, бл. $^1/_3$ П.— і англійською. За релігією — переважно католики. Чимала еміграція П. відбувалася гол. чин. у США, де 1978 їх налічувалося 1,8 млн. чол. Про історію, г-во, культуру див. *Пуерто-Ріко*.

ПУЕ́РТО-РІ́КО — глибоководний жолоб в Атлантичному ок., розташований на Пд. Зх. *Північно-Американської улоговини*. Макс. глиб. 8742 м. Простягається з Зх. на Сх. майже на 1200 км.

ПУЕ́РТО-РІ́КО. Співдружність Пуерто-Ріко — володіння США у Вест-Індії. Розташоване на о. Пуерто-Ріко та прилеглих невеликих островах (В'єкес, Кулебра, Мона та ін.) у сх. частині архіпелагу Великих Антільських островів. Площа — 8,9 тис. км². Населення — 3,3 млн. чол. (1977), з них креолів 73%, мулатів 23%, негрів 4%. Офіц. мови — англійська й іспанська. Адм. центр — м. Сан-Хуан. У адм. відношенні поділяється на 7 округів.

Природа. Поверхня о. Пуерто-Ріко переважно гориста, вздовж узбережжя — вузькі смуги низовин. Поклади марганцевої та заліз. руд, кам. солі, мармуру та ін. Клімат тропічний, пасатний. Часто бувають урагани. Річки короткі, несудноплавні. Залишки вічнозелених та мішаних лісів.

Історія. Острів відкрив Х. *Колумб* 1493. Винищивши на серед. 16 ст. майже все місц. індіанське населення, ісп. колонізатори почали завозити негрів-рабів з Африки. Протягом 17—19 ст. пуерторіканці не раз повставали проти колоніального гніту. В 1868 повстанці захопили частину острова і проголосили республіку, але ісп. війська жорстоко придушили повстання. В 1873 в П.-Р. було скасовано рабство. Згідно з умовами *Паризького мирного договору 1898* влада

О. І. Пугачов.

В. І. Пудовкін.

Пуерарія волосиста. Листок з суцвіттям та плід.

над П.-Р. перейшла від Іспанії до США. П.-Р. фактично стало колонією США. Народ П.-Р. не припиняв боротьбу за нац. визволення. В 20—30-х рр. 20 ст. цю боротьбу очолила Націоналістична партія. В 1934 засн. *Пуерторіканську комуністичну партію,* що активно включилась у боротьбу за незалежність країни. Після 2-ї світової війни, в умовах зростання визвольного руху в Лат. Америці, США змушені були піти на деяке розширення політ. самоврядування в колонії. В 1952 прийнято конституцію, згідно з якою країну проголошено д-вою, що «вільно приєдналася» до США. На острові розміщено 13 військ. баз, склади ядерної зброї США. В 1971 в П.-Р. відбулися масові демонстрації під лозунгом надання повної незалежності країні. В 1972 питання про становище в П.-Р. розглядалося в К-ті ООН по деколонізації, який визнав невід'ємне право народу П.-Р. на незалежність. В 1975 за ініціативою Всесвітньої Ради Миру скликалася міжнар. конференція солідарності з боротьбою за незалежність П.-Р. За надання незалежності П.-Р. 1979 висловилася VI Конференція голів д-в та урядів країн, що не приєдналися, яка проходила в Гавані, і міжнар. конференція солідарності з народом П.-Р. в Мехіко (1979). Боротьбу трудящих П.-Р. за незалежність очолює Пуерторіканська компартія.

В. В. Пашук.

Господарство. Економіка П.-Р. повністю контролюється американськими монополіями. Розвивається гірничодобувна пром-сть та пром-сть по переробці с.-г. сировини. У с. г. зайнято 35% самодіяльного населення, 80% с.-г. угідь належить амер. компаніям. Гол. експортні культури — цукр. тростина, кава, банани, тютюн, цитрусові, ананаси, бавовник та ін. Для власного споживання вирощують кукурудзу, бобові, рис тощо; більшу частину продовольства довозять із США. Розводять велику рогату худобу, свиней та коней. Розвинуте рибальство. Видобувають марганцеву та заліз. руди, мармур, кам. сіль. Розвинута харч. пром-сть (особливо цукр., а також тютюнова, виноробна, фруктоконсервна, рибопереробна та ін.). Підприємства електротех., електронної, хім., нафтопереробної, цем.. фарм., легкої (швейної, взуттєвої, по виробн. мережив) пром-сті. В 1978 вироблено 13,3 млрд. кВт · год електроенергії. Осн. пром. центр — Сан-Хуан. Довж. автошляхів — 16,7 тис. км (1979). Гол. мор. порти: Сан-Хуан, Понсе та Маягуес. У Сан-Хуані — міжнар. аеропорт Ісла-Верде. З П.-Р. вивозять продукцію с. г., нафтопереробної, хім., електронної, електротех., легкої пром-сті, цукор, тютюн, ром тощо; довозять сировину та напівфабрикати, машини і устаткування, товари широкого вжитку. Грош. одиниця — долар США.

Є. С. Соломенцев.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За офіційними даними, у 70-х рр. налічувалося 12,2% неписьменних серед дорослого населення і 20% — серед старших за 10 років. Обов'язковим проголошено навчання дітей віком від 6 до 16 років. Повний курс навчання в загальноосв. школі 12 років (складається з 6-річної елементарної, 3-річної молодшої серед. і 3-річної старшої серед. шкіл). Викладання проводиться ісп. мовою, англ. мова є обов'язковим предметом на всіх ступенях навчання. В 1975/76 навч. р. в П.-Р. діяло 1964 держ. загальноосв. школи (709,5 тис. учнів) і 310 приватних шкіл (102,8 тис. учнів). Серед. спец. освіту здобувають у серед. професс.-тех. школах. Найбільші вузи: Ун-т П.-Р. у м. Сан-Хуані (засн. 1903; в 1975/76 навч. р.— понад 50 тис. студентів), Католиц. ун-т П.-Р. у м. Понсе (засн. 1948; в 1975/76 навч. р.— понад 8 тис. студентів) та ін. У 1977 у приватних ун-тах і коледжах навчалося понад 58 тис. студентів. Наук. установи: н.-д. ін-т тропіч. лісівництва, Пуерторіканський центр атомної енергії, Ін-т іспано-амер. лексикографії, Пуерторіканський ін-т культури. Найбільші б-ки: Ун-ту П.-Р. (фонд — понад 1,4 млн. тт.) у м. Сан-Хуані та Ун-ту Святого серця (фонд — понад 140 тис. тт.) у м. Сан-Хермані. Музеї: Будинок книги, Воєнний музей нац. гвардії, красних мистецтв, історії армії і військ.-мор. флоту, істор. парк руїн Капарра — в м. Сан-Хуані, худож. музей у м. Понсе, Музей природничої історії в м. Пуерто-де-Тьєрра.

М. І. Павлов.

Література розвивається ісп. мовою. До 19 ст. існував лише фольклор. У 19 ст. провідним літ. напрямом був романтизм. Його представляли твори Сант'яго Відарте, А. Тапія-і-Рівери, ранні твори революц. демократа, письменника, громад. діяча Е. М. де Остоса, який виступав проти окупації П.-Р. Сполученими Штатами Америки. Одночасно з романтизмом виник і розвивався т. з. креолізм, близький до *костумбризму* увагою до нар. побуту (поети М. А. Алонсо, Ф. Васальйо-і-Кабрера та ін.). В кін. 19 ст. з'явилися реалістичні прозові твори С. Брау, М. Фернандеса Хункоса, М. Сено Гандії, М. Гонсалеса Гарсіа. На поч. 20 ст. виникла поезія пуерторіканського «модернізму» (Л. Льоренс Торрес та ін.), яка, хоч і була явищем суперечливим, розвивала тенденції боротьби за нац. незалежність і самобутність л-ри. В 20-х рр. виникли різні напрями «лівого» «авангардистського» мистецтва, що здебільшого відмовлялося від нац. традицій. Проте реалізм не зникав (дві збірки оповідань, коротких повістей, нарисів і віршів М. Гонсалеса Гарсіа, збірки віршів В. Давіли, романи М. Мелендеса Муньйоса). В 30-х рр. л-ра відгукується на гострі соціальні проблеми життя країни (поезія учасників антиімперіалістичної боротьби Х. Енаморадо Куести і Х. А. Корретхера, учасника нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 Ф. Манріке Кабрери). Найглибше розкривають соціальні суперечності нац. життя і відомі сучасні письменники Е. Лагерре, Х. Л. Гонсалес та ін. Ці теми широко представлені і в л-рі 70-х рр. (романи П. Х. Сото; п'єси Р. Маркеса; поезія Ф. Матоса Паоли — автора «Пісні Пуерто-Ріко», спрямованої проти експансії США; твори поетес Лаури Гальєгос, Лоліти Леброн та ін.). Значну роль у розвитку сучасного літ. процесу, його демократичного і патріотичного спрямування відіграє літ.-критичний журн. «Асоманте» («Оглядова вишка», з 1945), який видає відома дослідниця амер. л-р і критик Ніліта В'єнтос Гастон.

В. С. Харитонов.

Літ.: Булавин В. И. Пуэрто-Рико. М., 1962; Пояркова Н. Т. Пуэрто-Рико. М., 1975; Москаленко А. П. Пуэрто-Рико и США. М., 1974; Мамонтов С. П. Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XX в. М., 1972.

ПУЗАНКИ́ — група риб роду *алоза.*

ПУЗА́НОВ Іван Іванович [13 (25). IV 1885, Курськ — 22.I 1971, Одеса] — укр. рад. зоолог і зоогеограф, доктор біол. наук (з 1938), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Закінчив Моск. ун-т (1911), в якому працював до 1917. З 1917 — в Севастопольському народному ун-ті, з 1922 — професор Крим. ун-ту (з 1925 —пед. ін-т); в 1934—47 — професор Горьк. і з 1947 — Одес. ун-тів. Праці П. присвячені вивченню ссавців, птахів, плазунів, земноводних, риб та молюсків; питанням *зоогеографії,* історії формування *фауни* (зокрема, Криму), охорони природи та раціонального використання природних ресурсів.

ПУ́ЗДРАЧ Семен Данилович (1847, с. Двірець, тепер Житомирського р-ну Житомир. обл.— 1929, там же) — укр. народний оповідач, гуморист, казкар. Займався бджільництвом, як пасічник мав кілька медалей і почесних дипломів від с.-г. та наук. установ. У 1923—26 В. Г. *Кравченко* записав від П. багато казок, переказів, оповідань, пісень, прислів'їв, повір'їв про тварин, явища природи тощо, а також цінних відомостей про нар. вірування, звичаєве право, нар. медицину, обряди і звичаї. Записані від П. матеріали широко використовують укр. фольклористи й етнографи.

І. П. Березовський.

ПУЗИ́НА Костянтин (у чернецтві — Філадельф; 1790, Полтавщина — 1850, Видубицький монастир у Києві) — укр. поет, церковно-освітній діяч. Закінчив духовну академію в Петербурзі (1814). Був професором духовних семінарій на Україні та в Росії, ректором Кишинівської духовної семінарії, а також настоятелем ряду монастирів. Осн. літ. твір П.— сатирична ода «Малоросійський селянин», в якій виражено ідею захисту знедоленого селянства. Викриваючи соціальну нерівність, П. продовжував традиції Г. Сковороди та І. Котляревського. Написав кілька віршів рос. мовою: «Від малороса до малороса», «Малоросійська ода на смерть найсвітлішого кн. Кутузова-Смоленського», а також казання («Слово про мир» та ін.).

Тв.: Малороссийский крестьянин. В кн.: Антологія української поезії, т. 1. К., 1957.

ПУЗИРЕ́ВСЬКИЙ Нестор Платонович [18 (30).VIII 1861, Петербург — 26. VIII 1934, Ленінград] — рад. вчений у галузі гідротехніки. Закінчив (1885) Петерб. ін-т інже-

До ст. **Риби.** **1.** Плащоносна акула (Chlamydoselachus anguineus). **2.** Лисяча акула (Alopias vulpinus). **3.** Риба-молот, або акула-молот (Sphyrna zygaena). **4.** Катран (Squalus acanthias). **5.** Пилкорил гребінчастий (Pristis pectinatus). **6.** Бичача акула японська (Heterodontus japonicus). **7.** Скватина європейська (Squatina squatina). **8.** Китова акула (Rhincodon typus). **9.** Хвостокол звичайний (Dasyatis pastinaca). **10.** Манта, або морський диявол (Manta birostris). **11.** Химера європейська (Chimaera monstrosa). **12.** Латимерія (Latimeria chalumnae). **13.** Електричний скат мармуровий (Torpedo marmorata). **14.** Багатопер нільський (Polypterus bichir). **15.** Амія (Amia calva). **16.** Порозуб (Neoceratodus forsteri). **17.** Щука звичайна (Esox luceus). **18.** Панцирна щука (Lepisosteus osseus). **19.** Осетер російський (Acipenser güldenstädti). **20.** Оселедець чорноморський (Alosa kessleri pontica). **21.** Форель струмкова (Salmo trutta morpha fario). **22.** Нерка (Oncorhynchus nerca). **23.** Риба-метелик (Pantodon buchholzi). **24.** Пилкозуб (Alepisaurus ferox). **25.** Вугор європейський (Anguilla anguilla). **26.** Гнатонем криворилий (Gnathonemus curvirostris). **27.** Великорот пелікановидний (Eurypharynx pelecanoides). **28.** Мурена середземноморська (Muraena helena). **29.** Сом звичайний (Silurus glanis). **30.** Гігантура (Gigantura chuni).

До ст. **Риби.** **1.** Атерина чорноморська (Atherina mochon pontica). **2.** Сарган звичайний (Belone belone luxini). **3.** Шишковик японський (Monocentris japonicus). **4.** Сайра (Cololabis saira). **5.** Лящ (Abramis brama). **6.** Сазан (Cyprinus carpio). **7.** Тріска атлантична (Gadus morhua). **8.** Лин (Tinca tinca). **9.** Плітка (Rutilus rutilus). **10.** Колючка триголкова (Gasterosteus aculeatus). **11.** Лобан (Mugil cephalus). **12.** Сонцевик європейський (Zeus faber pungio). **13.** Минь (Lota lota). **14.** Гамбузія міссісіпська (Gambusia affinis). **15.** Судак звичайний (Lucioperca lucioperca). **16.** Ламприс звичайний (Lampris guttatus). **17.** Парусник (Istiophorus platypterus). **18.** Пегас (Pegasus umitengu). **19.** Морський коник (Hippocampus guttulatus). **20.** Скумбрія (Scomber scombrus). **21.** Морський окунь атлантичний (Sebastes marinus). **22.** Бичок-кругляк (Neogobius melanostomus). **23.** Калкан чорноморський (Rhombus maeoticus). **24.** Морський йорж чорноморський (Scorpaena porcus). **25.** Місяць-риба (Mola mola). **26.** Морський чорт (Lophius piscatorius). **27.** Риба-куля (Cyclichthys orbicularis). **28.** Барабуля (Mullus barbatus). **29.** Риба-присосок (Lepadogaster lepadogaster). **30.** Риба-жаба (Opsanus tau).

верів шляхів; з 1904 викладав у цьому ж вузі (з 1914 — професор), з 1930 — професор Ленінгр. ін-ту водного транспорту. Виконав гідрограф. обстеження і дав опис Дністра, Дону, Сіверського Дінця, Оки та ін. рік Росії. Автор проектів буд-ва й поліпшення водних шляхів і річкових з'єднань — Біломорсько-Балтійського, Волго-Донського, Московсько-Нижегородського та ін. Розробив оригінальну конструкцію розбірної греблі, нові типи шлюзових воріт, судно- і рибопідйомників тощо. Осн. праці — з питань гідротехніки водних шляхів, механіки грунтів, основ і фундаментів, економіки водних сполучень.

ПУЗИРІ́ — родина укр. майстрів кераміки. М у с і й П. (1812—95) — з 1842 мав керамічну майстерню в Радичеві на Чернігівщині, де працював з синами Лаврентієм (1845—1917) та Григорієм П. (бл. 1850—1930). Згодом Лаврентій мав власну майстерню в Новгороді-Сіверському. П. виготовляли декоративний та ужитковий посуд, розмальований рослинним орнаментом і горизонтальними смугами. Твори зберігаються в музеях Києва, Чернігова.

ПУЗИРКО́В Віктор Григорович (н. 4.X 1918, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1979). Член КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1938—46 (з перервами) навчався в Київ. худож. ін-ті у К. *Єлеви* та О. *Шовкуненка*. У своїх творах розкриває тему рад. патріотизму: «Нескорені» (1946), «Чорноморці» (1947), «Розгром» (1960), «Вистояли» (1963), «Патруль. ЧОП» (1969), «Солдати» (1972), «Київ. 1942 рік» (1974), «Вони воювали за Батьківщину» (1977), «Біля рідного порога» (1979) та ін. Картини П. зберігаються в ДМУОМ та ін. музеях. З 1948 викладає у Київ. художньому ін-ті (з 1957 — професор). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Слави 3-го ступеня, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1950. Держ. премія ім. Т. Г. Шевченка, 1976. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49, а також на окремому аркуші до статті *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*, т. 2 с. 152—153.

Літ.: Фогель З. Виктор Григорьевич Пузырьков. М., 1959.

ПУ́ЙМАНОВА (Pujmanová) Марія (8.VI 1893, Прага — 19.V 1958, там же) — чес. письменниця, нар. письменниця ЧССР (з 1953). Член Компартії Чехословаччини з 1945. Дебютувала зб. автобіогр. оповідань «Під крилами» (1917). Морально-етичним проблемам присвятила зб. «Оповідання з міського саду» (1920), роман «Пацієнтка доктора Гегла» (1931). У 30-х рр. виступала в комуністичних виданнях з публіцистичними статтями, репортажами. В кн. «Погляд на нову країну» (1932) поділилася враженнями про поїздку до Рад. Союзу. В 1937 вийшов перший роман трилогії «Люди на роздоріжжі». Під час нім.-фашистської окупації створила поетичні збірки «Пісенник» (1939), «Материнські вірші» (1940), повість «Передчуття» (1942), в яких звучать мотиви любові до батьківщини, близьких людей. У післявоєнній творчості П. центр. місце займають дві наступні книги трилогії «Гра з вогнем» (1948) і «Життя проти смерті» (1952). В трилогії зображено суспільно-політ. історію Чехословаччини періоду 1918—45. У збірках поезій «Радість і печаль» (1945), «Освідчення в коханні» (1949), «Мільйони голубок» (1950), «Прага» (1954), поемі «Пані Кюрі» (1957), повісті «Сестра Алена» (1958), збірках репортажів та оповідань «Слов'янський щоденник» (1947), «Світанок» (1949) піднімала питання боротьби за мир, оспівувала радість праці, будівництво нового життя. *Тв.:* У к р. п е р е к л.— На будівництві.— Празькі пахощі. «Вітчизна», 1956, № 5; Р о с. п е р е к л.— Сочинения, т. 1—5. М., 1960—61; Люди на перепутье.— Игра с огнём. М., 1981; Жизнь против смерти. М., 1981.

Літ.: Бернштейн И. Творческий путь Марии Пуймановой. М., 1961; Шевчук В. І. Марія Пуйманова. В кн.: Сучасні письменники Чехословаччини. К., 1963; Токсина И. В. Мария Пуйманова. Биобиблиографический указатель. М., 1954. *В. А. Моторний.*

ПУЙЯ́Д (Pouyade) П'єр (н. 25.VII 1911, Серізьє, деп. Йонна) — франц. громадський і військ. діяч, бригадний генерал (1955). Закінчив вищу військ. школу Сен-Сір. З 1933 — офіцер франц. ВПС. Під час 2-ї світової війни 1939—45 командував авіац. полком «*Нормандія—Німан*». Після війни — військ. аташе при посольстві Франції в Аргентині. З 1958 — в запасі. В 1966—73 — депутат Нац. зборів. Учасник *Руху прихильників миру*. Один з керівників Т-ва дружби «Франція — СРСР». Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1977.

ПУ́КІРЄВ Василь Володимирович [1832, с. Лужники, тепер Тул. обл.— 1 (13).VI 1890, Москва] — рос. живописець. У 1847—58 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у С. *Зарянка*. Твори: «Нерівний шлюб» (1862), «У майстерні художника» (1865), «Збір недоїмок» (1869—70), «Прийом посагу за описом» (1873) та ін. Картини П. зберігаються в ДТГ. В 1861—73 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (з 1863 — професор).

ПУКЦИ́НІЯ (Puccinia) — рід *іржастих грибів*. Понад 3000 (за ін. джерелами, бл. 4000) видів. Паразитують на вищих рослинах, спричинюючи у них захворювання — іржу. Види П. мають кілька форм спороношень. У одних видів усі спороношення розвиваються на одній рослині (напр., іржа соняшника), у інших — спермогонії з спермаціями та ецидії з ецидіоспорами утворюються на одній рослині, а уредо- і теліоспороношення на другій (напр., іржа злакових). Найшкідливіші П.: P. graminis — викликає іржу різних видів злакових, P. dispersa — іржу жита, P. triticina — іржу пшениці, P. maydis — іржу кукурудзи, P. coronifera — іржу вівса та ін. Заходи боротьби — див. у ст. *Іржа рослин*.

ПУЛ (англ. pool — спільний котел) — форма монополістичного об'єднання, що має звичайно тимчасовий характер. Характеризується тим, що прибуток усіх учасників надходить у загальний фонд, а потім розподіляється між ними пропорційно до величини їхніх капіталів, кількості випущеної продукції тощо.

ПУЛ — розмінна монета Афганістану, дорівнює $^1/_{100}$ *афгані*.

ПУ́ЛА — місто на Пн. Зх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Хорватії. Порт на п-ові Істрія на березі Адріатичного м. Залізнична станція. 50 тис. ж. (1974). Найрозвинутіше суднобудування (у т. ч. буд-во великотоннажних танкерів). Окремі підприємства хім., склоробної, цем., деревообр., текст., шкіряно-взут. та харчосмакової пром-сті. Курорт. Туризм. Пам'ятки стародавньої римської культури. П. засн. у 1 ст. н. е.

ПУЛЕМЕ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — на Пн. Зх. Волин. обл. УРСР. Площа 16,3 км². Довж. 6 км, шир. до 3,6 км. Найбільша глиб. 19 м. Пд. береги піщані, пн.— заболочені. Живлення за рахунок грунтових і поверхневих вод. Протоками сполучене з озерами *Лука* та *Світязь*. Рибальство.

ПУ́ЛКОВСЬКА ОБСЕРВАТО́РІЯ — див. *Астрономічна обсерваторія головна АН СРСР*.

ПУЛОРО́З (від лат. pullus — курча), бацилярний білий пронос, бацилярна дизентерія — інфекційна хвороба птахів; характеризується ураженням кишечника, паренхіматозних органів у курчат і яєчників у дорослої птиці. Збудник — мікроорганізм Salmonella pullorum-gallinarum. Джерело інфекції — здебільшого заражена і перехворіла (бактеріоносії) птиця. Найбільше хворіють курчата віком до 3—4 тижнів, у яких хвороба проявляється у гострій формі. Хвора птиця важко дихає, малорухлива, із скуйовдженим пір'ям, у неї пронос, фекалії білі. Смертність — до 90%. У дорослої птиці прояви хвороби приховані. З а х о д и б о р о т ь б и: хвору і підозрілу на захворювання птицю забивають, а підозрілу на зараження досліджують. Приміщення дезинфікують. Обмеження на птахоферму касують після дворазового одержання негативних результатів у досліджуваної на П. птиці. Молодняк слід вирощувати окремо від дорослої птиці. *В. І. Резуненко.*

ПУЛЬМОНОЛО́ГІЯ [від лат. pulmo (pulmonis) — легеня і λόγος — вчення] — розділ клінічної *медицини*, що вивчає хвороби органів дихання: *трахеї, бронхів, легень* і *плеври*. В самостійний розділ медицини від *фтизіатрії* і онкології П. відокремилася у 2-й пол. 20 ст., цьому сприяло зростання захворюваності на хронічний *бронхіт* і інші хронічні неспецифічні захворювання легень (НЗЛ). Було створено по всій країні ряд спеціалізованих лікувально-профілактичних установ (пульмонологічні обласні та республіканські центри, спеціалізовані відділення, кабінети). При мед. вузах та ін-тах удосконалення лікарів (в аспірантурі, ординатурі) почали готувати лікарів-пульмонологів. Проблемам

В. Г. Пузирков.

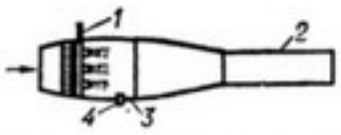
П. Пуйяд.

М. Пуйманова.

В. В. Пукірєв. Нерівний шлюб. 1862. ДТГ у Москві.

Пульсуючий повітряно-реактивний двигун: *1* — пристрій, що подає пальне; *2* — реактивне сопло; *3* — камера згоряння; *4* — запалювальна свічка (стрілкою показано напрям руху повітря).

патології органів дихання присвячені праці видатних вітчизн. вчених М. П. Кончаловського, М. Д. Тушинського та ін., зокрема на Україні—М. М. *Амосова*, О. М. *Авілової*, Г. Г. Горовенка та ін. Г. Ф. Ланг, В. М. Виноградов, Б. Є. Вотчал розробили та запровадили в клінічну практику ряд методів інструментального дослідження, функціональної діагностики і лікування органів дихання. В сучас. П. застосовують багато спеціальних методів дослідження: рентгенологічні (томографія, бронхографія, ангіопульмографія, пневмомедіастинографія та ін.), ендоскопічні (трахеобронхоскопія, плевроскопія), функціональної діагностики (дослідження функції зовн. дихання, кровообігу в легенях), лабораторні дослідження, аспіраційну та пункційну *біопсії* тощо. У 1967 в СРСР було створено Всесоюзний н.-д. ін-т пульмонології (Ленінград). В УРСР розробкою питань з проблем П. займаються відділи пульмонології при *Туберкульозу і грудної хірургії київському науково-дослідному інституті, Туберкульозу львівському науково-дослідному інституті, Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинському науково-дослідному інституті* ім. І. М. Сєченова. Лікарі-пульмонологи в СРСР об'єднані у секції при терапевтичних і хірургічних наукових т-вах. Питання П. висвітлюються в мед. журналах: «Грудная хирургия», «Врачебное дело», «Клиническая медицина» та ін.

А. В. Макаров.

ПУ́ЛЬПА (лат. pulpa — м'якоть) в анатомії — 1) М'якотна тканина, яка виповнює канал кореня і порожнину коронки *зуба*. Складається з пухкої *сполучної тканини*, пронизаної нервовими закінченнями, лімфатичними і кровоносними капілярами; забезпечує живлення і ріст зубів. 2) М'якоть *селезінки*; складається з ретикулярної тканини, проміжки якої заповнені клітинами крові (якщо гол. чин. *еритроцитами* — червона П.; лімфоїдними клітинами — біла пульпа).

ПУ́ЛЬПА в техніці — суміш рідини і твердих частинок (дрібніших за 1—0,5 мм), завислих у ній. В буд-ві й гірничій справі П. наз. суміш води і грунту або гірської породи, одержувану під час земляних і гірничих робіт з використанням, напр., засобів *гідромеханізації*. При *збагачуванні корисних копалин* П. являє собою суміш гірської породи або продуктів її збагачування з водою. В гідрометалургії і виробн. мінеральних добрив П.— суміш оброблюваних матеріалів з водою або хім. реагентами.

ПУЛЬПІ́Т — запалення зубної м'якоті — *пульпи* зуба. Зумовлюється проникненням в пульпу мікробів, переважно з вогнищ *карієсу*, рідше занесенням мікробів плином крові (напр., при *сепсисі*), хім., термічними або мех. подразненнями. За перебігом розрізняють гострий та хронічний П. Ознаки гострого П.: напади зубного болю з поступовим скороченням безбольових проміжків. Лікування: у початковій стадії — введення в порожнину зуба антибіотиків і знеболюючих засобів; у задавнених випадках — руйнування (девіталізація) пульпи миш'яковистою пастою з наступним видаленням ураженої ділянки і пломбуванням дефекту зуба. Іноді як ускладнення П. виникає *періодонтит*.

ПУЛЬС (від лат. pulsus — поштовх) — поштовхоподібні коливання стінок кровоносних судин у тварин і людини; викликається викиданням *крові* з серця при кожному його скороченні. Розрізняють артеріальний, венозний і капілярний П. Найбільше значення має артеріальний П., який у людини здебільшого прощупують на променевій артерії. У дорослої здорової людини в стані спокою частота П. відповідає частоті серцевих скорочень і дорівнює 60—80 ударів за 1 хв. При *аритміях серця* спостерігають різні порушення частоти П. Дослідження П. — один із способів оцінки стану серцево-судинної системи при різних захворюваннях.

ПУЛЬСА́РИ (англ. pulsars, скор. від pulsating sources of radioemission — пульсуючі джерела радіовипромінювання) — слабкі джерела космічного електромагнітного випромінювання, інтенсивність якого змінюється періодично. Періоди П. лежать у межах від 0,033 до 3,75 с і за рік змінюються не більш ніж на 10^{-8} с. Перші П. відкрила 1967 група англ. радіоастрономів під керівництвом Е. *Х'юіша* як слабкі джерела імпульсного радіовипромінювання (радіопульсари). В 70-х рр. 20 ст. відкрито т. з. рентгенівські П. (див. *Рентгенівська астрономія*), властивості випромінювання яких істотно відрізняються від властивостей радіопульсарів. До 1980 зареєстровано бл. 100 П. Природа П. повністю ще не розкрита. Більшість вчених вважає, що П. являють собою *нейтронні зорі* з дуже сильним магн. полем (до 10^{13} Гс), які швидко обертаються навколо своєї осі. У деяких П. спостерігаються стрибкоподібні зміни періоду, які підтверджують передбачення про наявність твердої кори і надплинного ядра у нейтронних зір (стрибок періоду відбувається при розломі твердої кори — «зоротрусі»). Найбільше вивчено П. в центрі *крабоподібної туманності*, який є також оптичним П. (тобто у нього виявлено періодичні пульсації у видимій ділянці спектра). Розподіл П. наближено відповідає розподілові залишків *наднових зір*. Рентгенівські П. бувають тільки в подвійних системах. У деяких радіопульсарів також спостерігається імпульсне рентгенівське випромінювання і навіть γ-випромінювання, але зовсім ін. природи, ніж у власне рентгенівських П. Спостереження П. використовується для вивчення будови *Галактики*, дослідження *міжзоряного середовища* та *міжпланетного середовища* і перевірки заг. *відносності теорії*.

Літ.: Физика космоса. М., 1976; Шкловский И. С. Звёзды. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977; Смит Ф. Г. Пульсары. Пер. с англ. М., 1979.

В. В. Цимбал.

ПУЛЬСА́ЦІЯ ЛЬОДОВИКІ́В (лат. pulsatio — удари, биття) — періодичні різкі (з швидкістю до сотень метрів і більше на добу) наступання льодовиків. Зумовлені змінами сили тертя і дробленням льоду. Періодичність пульсацій — від кількох до 100 років. На тер. СРСР встановлено більше 70 випадків швидкого наступання льодовиків. П. л. можуть призвести до утворення льодовиково-загатних озер, *селів*.

В. М. Котляков.

ПУЛЬСУ́ЮЧИЙ ПОВІ́ТРЯНО-РЕАКТИ́ВНИЙ ДВИГУ́Н — безкомпресорний *повітряно-реактивний двигун*, в якому згоряння пального відбувається короткими послідовними (один за одним) спалахами. П. п.-р. д. (мал.) здатні розвивати рушійну силу (силу тяги) на місці, тому літальні апарати (напр., літаки-снаряди) з такими двигунами не потребують силових стартових пристроїв (установок).

ПУЛЬТ (нім. Pult, від лат. pulpitum — підмостки) — столик — похила підставка для книг, нот.

ПУЛЬТ КЕРУВА́ННЯ — пристрій (щит, колонка тощо), на лицьових частинах (*панелях*) якого розміщено засоби відображення інформації про стан керованого об'єкта (процесу), органи керування ним; тех. елемент *системи «людина — машина»*. До засобів відображення інформації на П. к. (мал.) належать, напр., *мнемонічні схеми*, світлові *табло*, різні *індикатори*; до органів керування — клавіші, кнопки, важелі, перекидні *перемикачі*. Розрізняють П. к. місцеві (біля об'єкта) і дистанційні. За виконуваними функціями П. к. бувають: оперативного керування, інформаційно-довідкові, ручного введення даних (у графічній або символьній формі), функціонально-технологічного контролю, електронних обчислювальних машин і комбіновані. У багатьох тех. засобах такими пультами служать панелі керування й інформації, напр. панелі керування телевізора або радіоприймача. Оператор, вмикаючи або вимикаючи за допомогою П. к. певні механізми, збільшуючи або зменшуючи швидкість обертання агрегатів тощо, має змогу впливати на об'єкт (процес), на його якісні та кількісні характеристики.

Пульт керування атомної електростанції.

Пума.

ПУ́МА, кугуар (Felis concolor) — ссавець роду кіт род. *котячих*. Довж. тіла бл. 190 см, маса понад 100 кг. Кінцівки короткі з широкими міцними лапами і втяжними кігтями. Волосяний покрив короткий, густий і м'який, рудувато-жовтого забарвлення, нижня частина шиї і кінець морди майже

білі. П. поширені в гірських і рівнинно-степових місцевостях Пн. (крім пн. районів), Центр. і Пд. Америки. Трапляються в лісах, заболочених джунглях та безлісних пампасах. Добре бігають, лазять по деревах, в разі необхідності плавають. Ведуть нічний спосіб життя. Живляться тваринами, зрідка падлом. Після бл. 95-денної вагітності самка раз на 2—3 роки народжує 2—3 (іноді 5) кошенят плямистого забарвлення. Статевозрілими стають у 3 роки. Тривалість життя до 20 років. Завдають значної шкоди мисливському, іноді тваринницькому господарству. *О. П. Корнєєв.*

ПУ́МПУР Андрій Індрикович [10 (22).IX 1841, Лієлюмправа — 23.VI (6.VII) 1902, Рига] — латис. поет. Брав участь у визвольній боротьбі сербського народу проти турків (1876). У 1878 закінчив Одеське юнкерське училище і до кінця життя служив у рос. армії. У 80-х рр. був зв'язаний з гуртком латис. народовольців. Друкуватися почав 1869. Осн. твір — епос за мотивами нар. переказів «Лачплесіс» (1888) — про боротьбу латис. народу проти нім. гнобителів у 13 ст. Автор зб. віршів «На батьківщині і на чужині» (1890), дорожніх нарисів «Від Даугави до Дунаю» (1895).

Тв.: Рос. перекл.— Лачплесис. М., 1950. *Б. К. Звайгзне.*

ПУ́НА — 1) Високогірний ландшафтний пояс напівпустельних і пустельних внутрішніх плато Центр. Анд у Пд. Америці. Лежить на вис. 3500—4600 м. Клімат тропічний високогірний, різко континентальний (пересічна т-ра листопада від +5 до +10°, липня від —2 до +6°; опадів на Пн. до 1000 мм на рік, на Пд. до 200 мм). Грунти змінюються від високогірних степових до червоно-бурих пустельних; часто засолені. П. використовують як пасовища, улоговини та долини, що лежать на висоті до 4000 м, в основному розорані під зернові культури та картоплю. 2) Високогірний тип рослинності Пд. Америки представлений подушковими чагарниками, дернинними злаковими та низькорослими деревами, що не утворюють суцільного покриву.

ПУ́НА — місто на Зх. Індії, у штаті Махараштра. Розташована при злитті річок Мутхи і Мули, на гірському автошляху та з-ці в Зх. Гатах. 856 тис. ж. (1971). Підприємства маш.-буд., текст., хім., паперової, фарм. та шкіряно-взут. пром-сті. Ун-т та ін. вузи. Нац. хім. лабораторія, н.-д. сх. ін-т. Обсерваторія.

ПУНІ́ЙЦІ (лат. Puni, Poeni, Phoenices) — назва, яку дали стародавні римляни фінікійцям, які переселилися до Пн. Африки і заснували там у 12—7 ст. до н. е. колонії (*Карфаген* та ін.).

ПУНІ́ЧНІ ВІ́ЙНИ (264—146 до н. е., з перервами) — війни між Стародавнім *Римом* і *Карфагеном* за панування в Зх. Середземномор'ї. 1-а Пунічна війна (264—241 до н. е.) велася в основному в Сіцілії і біля її берегів. Поразка карфагенського флоту біля Егадських о-вів 241 до н. е. вирішила долю війни. За умовами миру до Риму відійшла Зх. Сіцілія і острови між Італією та Сіцілією. Карфаген сплатив 3200 талантів срібла контрибуції. На поч. 2-ї Пунічної війни (218—201 до н. е.) в результаті успішного італ. походу карфагенського полководця *Ганнібала* і поразок рим. армії (в т. ч. біля Тразіменського озера і м. *Канн*) багато племен і міст Пд. Італії перейшло на бік Карфагену. Проте римлянам протягом 211—205 до н. е. вдалося захопити о. Сіцілія, більшу частину володінь Карфагену в Іспанії і перенести війну на тер. Африки. Після поразки біля м. Зами 202 до н. е. Карфаген за миром 201 до н. е. втратив афр. володіння, сплатив 10 000 талантів срібла контрибуції, розпустив армію і військ. флот. 3-я Пунічна війна (149—146 до н. е.) велася в Африці і завершилася поразкою Карфагену. Місто Карфаген було зруйновано, жителів його продано в рабство. Частину тер. Карфагену було передано *Нумідії*, решту перетворено на рим. провінцію Африку.

Я. Ю. Заборовський.

ПУ́НКІН Яків Григорович (н. 8. XII 1921, Запоріжжя) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту (з 1952), класична боротьба; олімпійський чемпіон (1952; легка вагова категорія). Чемпіон СРСР 1949—51 (напівлегка вагова категорія), 1954—55 (легка вагова категорія). Нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

ПУНКТ (нім. Punkt, від лат. punctum — крапка, точка) — 1) Місце з певними ознаками (напр., географічний П.). 2) Місце зосередження чого-небудь (напр., населений П.). 3) Установа, підприємство, що обслуговує певний район, дільницю (медичний П. та ін.). 4) Розділ або положення (в документі, викладі тощо). 5) Одиниця довжини, якою вимірюють *кегель* шрифтів, розмір *пробільних матеріалів* та ін. Дорівнює 0,3759 мм.

ПУНКТИ́РНА СІВБА́ (від нім. punktieren — відмічати крапками) — спосіб *рядкової сівби* с.-г. культур, яку провадять сівалками точного і пунктирного висіву так, щоб у рядку кожна насінина розміщувалася одна від одної на задану відстань. Застосовують при вирощуванні *просапних культур*. Остаточного формування густоти насаджень з однаковою *площею живлення рослин* на плантаціях цукр. буряків досягають за допомогою автоматичного *проріджувача сходів цукрових буряків*. П. с. забезпечує підвищення врожаю та зниження його собівартості.

ПУНКТУА́ЦІЯ (від лат. punctum — крапка) — 1) Система *розділових знаків* у писемності якоїсь мови, використовуваних як засіб членування тексту відповідно до його смислових, синтаксичних та інтонаційних особливостей. 2) Система правил вживання розділових знаків у тексті. 3) Розставляння розділових знаків у тексті. Разом з *графікою* та *орфографією* П. є осн. засобом унормування писемної мови (див. *Норма мовна*). П. розвивалася з еволюцією *письма*. Сучасна система розділових знаків європ. мов сформувалася в основному після появи *книгодрукування*. Її використовують для мов, алфавіти яких створено на лат., слов'яно-кириличній, вірм., груз., араб. та ін. графіч. основах. Їхня П. базується приблизно на єдиних принципах. В основі укр. П., як і П. російської та ін. мов народів СРСР, лежить логіко-граматичний принцип, відповідно до якого за допомогою розділових знаків членується текст (напр., вживання коми між частинами складного речення), хоч частково відбивається в ній і ритмомелодичний (інтонаційний) принцип (вживання крапки, знака питання чи знака оклику для передачі відповідної інтонації тощо).

Літ.: Український правопис. К., 1960; Булаховський Л. А. Українська пунктуація. К.— Львів, 1947; Курс сучасної української літературної мови, т. 2. К., 1951; Иванова В. Ф. История и принципы русской пунктуации. Л., 1962. *С. П. Бевзенко.*

ПУ́НКЦІЯ (від лат. punctio — укол) — прокол з діагностичною або лікувальною метою стінки якоїсь порожнини тіла (плевральної, черевної тощо), органу, тканини або патологічного утвору (пухлини, інфільтрату).

ПУ́НОЧКА (Plectrophenax) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Включає один вид — П. арктична, або сніговий подорожник (P. nivalis). Довж. тіла 14,5—19,6 см, маса 29—50 г. Оперення пухнасте, у самців спина і поперек чорні, голова, надхвістя і низ тіла — білі, самки буруваті. П. поширена **круго**полярно на островах Пн. Льодовитого ок. і в зоні тундр Євразії і Пн. Америки. На зиму відлітає в лісостепову і степову зону. В УРСР — зимовий птах, трапляється на полях, рідше — на заплавних луках. Гніздо мостить на землі в ущелинах або серед каміння. Кладка з 4—6 яєць у червні — липні; насиджує самка протягом 14 днів. Живиться взимку насінням трав'янистих рослин, влітку — комахами.

Пуночка.

ПУНТ — давньоєгип. назва країни в Сх. Африці, вірогідно, на узбережжі Аденської затоки. Об'єкт грабіжницьких походів єгип. фараонів (з П. вивозили золото, чорне дерево, слонову кістку, а також рабів).

ПУ́НЬ (Пуні; Pugni) Чезаре (Цезар; 31.V 1802, Генуя — 26.I 1870, Петербург) — італ. композитор. У 1822 закінчив Міланську консерваторію. Працював у театрах Мілана, Лондона, Парижа. В 1851—70 — композитор балетної музики при петерб. імператорських театрах. Співробітничав з хореографами Ж. *Перро*, М. *Петіпа* та ін. Автор балетів (серед них — «Есмеральда», 1844; «Дочка фараона», 1862; на рос. тему — «Горбоконик», 1864), опер та ін. На укр. сцені йшли балети П. «Есмеральда» та «Горбоконик».

В. Д. Туркевич.

ПУПКУВА́ННЯ — один із способів *вегетативного розмноження* деяких безхребетних тварин; здійснюється в результаті утворення на тілі материнського організму або на його спец. виростах — столонах пупка, з якого й розвивається нова особина, або шляхом відокремлення внутрішньої ділянки

материнського організму з наступним утворенням з неї дочірньої особини. П. розмножуються багато найпростіших, губки, кишковопорожнинні, мохуватки, покривники, деякі черви. Нові особини, які утворюються в результаті П., відокремлюються від материнського організму або залишаються з'єднаними з ним (в останньому випадку виникають колонії, див. *Колоніальні організми*).

ПУПОВИ́НА, пупковий канатик — анатомічний шнуроподібний утвір, яким у людини і плацентних ссавців *плід* зв'язаний з організмом матері (через *плаценту*). В основі П.— пухка сполучна тканина (т. з. вартонові драглі), в якій проходять пупкова вена та дві пупкові артерії.

Я. Е. Пуркинє.

ПУ́П'ЯНОК, бутон — квіткова *брунька,* з якої після розпускання утворюється *квітка.* Всі частини квітки в П. вже сформовані. Фазу утворення П. наз. бутонізацією.

ПУРА́НИ (від санскр. пурана — прадавній) — пам'ятки санскритської л-ри (див. *Санскрит*) серед. 1-го тис. до н. е.— 2-ї пол. 1-го тис. н. е. П. вважають і п'ятою книгою *вед.* В основному в них викладаються гол. релігійні, суспільні й етичні принципи *індуїзму.* Написані двовіршами (шлоками). В П. чимало легенд і міфів про створення світу, про походження богів, царських династій та героїв, що частково повторюють «*Рамаяну*» та «*Махабхарату*». Ідеї П. вплинули на багатьох письменників інд. середньовіччя (зокрема, це виразно відчувається в драмах *Калідаси*). Кожна П. присвячена культові одного з богів. Особливий вплив на світогляд письменників новітньої л-ри мала Бгагавата-пурана, в якій проповідувався культ самовідданої любові до бога, а легенда про *Крішну* стала основою багатьох творів інд. письменників різних часів.

Ю. В. Покальчук.

ПУ́РВІТ (Пурвітіс) Вільгельм Карліс [20.II (3.III) 1872, хутір Яужі, тепер Цесіського р-ну Латв. РСР— 14.I 1945, Нойгайм, Німеччина] — латис. живописець і педагог, акад. петерб. АМ (з 1913). В 1890—97 навчався в петерб. АМ у А. *Куїнджі.* Твори: «Зимовий пейзаж», «Останній сніг» (обидва — 1898), «Цвітуть каштани» (1908), «В саду Вістура» (1914), «Осінь» (бл. 1929). Зберігаються в Худож. музеї Латв. РСР у Ризі. В 1909—15 викладав у Ризькому худож. учщі, 1919—44 — в Латв. АМ (1919—34 — ректор, 1921—44 — керівник пейзажної майстерні). Серед учнів П.— Е. *Калнинь* і К. Мелбардіс.

К. Пуркинє. Портрет коваля Єха («Коваль-політик»). 1860. Національна галерея. Прага.

ПУРГЕ́Н — лікарський препарат з групи *проносних засобів*; таблетки, що містять *фенолфталеїн.*

ПУРИ́ЗМ (франц. purisme, від лат. purus — чистий) — течія у франц. живописі кін. 10—20-х рр. 20 ст. Засновники П.— А. Озанфан і Ш. Е. Жаннере (*Ле Корбюзьє*). Представники П. заперечували декоративні тенденції *кубізму,* прагнули до раціоналістично чіткої передачі «стійких» предметних форм тощо. Для творів пуристів характерні площинність, плавна ритміка напівпрозорих силуетів й контурних обрисів предметів. Окремі теор. засади П. поширилися в архітектурі.

ПУРИ́НОВІ ОСНО́ВИ, пурини — органічні гетероциклічні сполуки, похідні пурину. Утворюються з *амінокислот.* Входять до складу *нуклеотидів, нуклеїнових кислот,* багатьох *коферментів* усіх живих організмів, а також існують у вільному стані. До найпоширеніших П. о. належать *аденін* і *гуанін.* П. о. є також *кофеїн, теобромін,* гіпоксантин, ксантин та ін. П. о. вивільняються в організмах в результаті розкладу нуклеїнових кислот та нуклеотидів. Перетворення П. о. в організмах становить пуриновий обмін, кінцевим продуктом якого у різних груп організмів є різні речовини — *сечова кислота,* алантоїн, *сечовина* та ін.

ПУРИТА́НИ (англ. puritans, від лат. puritas — чистота) — 1) Прихильники *кальвінізму* в Англії і Шотландії в 16—17 ст. Представляли інтереси буржуазії, виступали проти *абсолютизму* й *англіканської церкви,* вимагаючи очищення її від елементів *католицизму* (звідси й назва). Поділялися на *пресвітеріан* (поміркованих) та *індепендентів* (радикальніших). Пуританізм став ідеологічним прапором *Англійської буржуазної революції 17 століття.* 2) Переносно — суворі ревнителі чистоти, моральності, звичаїв, прихильники *аскетизму.*

ПУРКА́ЄВ Максим Олексійович [14 (26).VIII 1894, с. Налитово, тепер с. Пуркаєво Дубенського р-ну Мордов. АРСР — 1.I 1953, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (з 1944). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. На військ. службі з 1915, прапорщик. Учасник громадян. війни. У 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Пд.-Зх. фронту, команд. армією на Пн.-Зх., Калінін. фронтах; команд. Калінін., Далекосхідним і 2-м Далекосхідним фронтами. Після війни — на командній роботі в Радянській Армії. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПУ́РКИНЄ (Purkynĕ) Карел (11.III 1834, Бреславль, тепер Вроцлав, ПНР — 5.IV 1868, Прага) — чес. живописець. Син Я. Е. *Пуркинє.* З 1851 навчався в АМ у Празі, 1854—55 — у Мюнхені. Автор портретів, жанрових картин і натюрмортів. Твори: портрети — сім'ї різьбяра Ворлічека (1859—60), коваля Єха («Коваль-політик», 1860); автопортрет (1863), «Діти художника» (1867—68); «Фазани» (1861).

В. К. Пурвіт. Останній сніг. 1898.

Літ.: Эренбург И. Г. Карел Пуркине. М., 1960; Бродский В. Я. Карел Пуркине. М., 1979; Прокофьева Н. А. Творчество Карела Пуркине и чешская живопись середины XIX века. М., 1980.

ПУ́РКИНЄ (Purkynĕ) Ян Евангеліста (17.XII 1787, Либоховіце, побл. м. Літомержіце, Чехія — 28.VII 1869, Прага) — чес. біолог та громадський діяч, чл.-кор. Петерб. АН (з 1836), почесний член петерб. Медико-хірургічної академії, Т-ва російських лікарів у Петербурзі тощо. Батько К. *Пуркинє.* Закінчив Празький ун-т (1818). З 1823 — професор Бреславльського (Вроцлавського), а з 1850 — Празького ун-тів. Організував перший у світі фізіол. ін-т у Бреславлі (1839), а потім (1851) аналогічний ін-т у Празі. Праці П. присвячені переважно проблемам фізіології (зокрема, зору), гістології та ембріології. П. належить ряд тверджень щодо клітинної будови організмів; він відкрив ядро яйцеклітини (1825), запровадив поняття «протоплазма» (1839), збагатив техніку мікроскоп. досліджень, описав ряд гістологічних структур, які названо його ім'ям (Пуркинє волокна, Пуркинє клітини) тощо. П. організував т-во чеських лікарів, «Чеський медичний журнал», науково-популярний журнал «Жива»; боровся за створення національної АН, національного театру. Виступав на захист прав чеського та словацького народів.

ПУ́РПУРА ТРОМБОЦИТОПЕНІ́ЧНА, пурпура геморагічна (лат. purpura — багряниця) — поширене захворювання людини, а також тварин. Належить до групи *діатезів геморагічних;* характеризується численними крововиливами в шкіру і кровотечами з слизових оболонок, які зумовлені зниженням кількості *тромбоцитів* у крові й порушенням її зсідання. П. т. спостерігається переважно у жінок (хвороба Верльгофа) і часто має хронічний перебіг. В *патогенезі* цієї хвороби важливу роль відіграє утворення автоантитіл (див. *Антитіла*) до тромбоцитів, посилений розпад їх у селезінці. Крім того, спостерігаються П. т. лікарські (виникають при прийманні ліків — анальгетиків, сульфаніламідів та ін.) і симптоматичні (спостерігаються при септичному *ендокарди ті, колагенових хворобах, лейкозах, метастазах* пухлин тощо). Лікування: кортикостероїди, кровоспинні засоби, видалення селезінки тощо.

ПУРПУ́РНІ БАКТЕ́РІЇ, родобактерії — група фотосинтезуючих бактерій, виділених (Bergey, 1974) в підпорядок Rhodospirillineae, що об'єднує 2 родини: Chromatiaceae (сірчані П. б.) та Rhodospirillaceae (несірчані П. б.). Є переважно анаеробними і рухомими, різними за формою водними бактеріями. Містять бактеріохлорофіли *a* чи *b* та червоні або коричневі *каротиноїди,* в зв'язку з чим у масі забарвлені в темно-пурпур-

но-червоний колір. Для *фотосинтезу* П. б. використовують відновлені сполуки сірки або водень чи органічні речовини. Гол. різниця між двома родинами П. б. зумовлюється відмінностями у механізмі використання відновлених сполук сірки та органічних речовин. Проте відомі перехідні форми П. б. з усіма ознаками сірчаних і несірчаних П. б., що свідчить про можливість об'єднання їх у єдину фізіологічну групу.

В. О. Кудрявцев.

ПУСА́Н — місто у Пд. Кореї. В адм. відношенні прирівняний до провінції. Значний порт на березі Корейської прот., вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 1,9 млн. ж. (1971). Найрозвинутіші машинобудування (суднобудування, електротех., радіоелектронне та ін.) і бавовняна пром-сть. Металург., хім., харч. (у т. ч. рибоконсервні) підприємства. Рафінування солі. ТЕС. Рибальство. Військ.-мор. база.

ПУСКО́ВА Ольга Олександрівна (1857, Київ — 1911, Одеса) — вітчизняна оперна співачка (контральто). В 1874 закінчила Моск. консерваторію. Удосконалювала майстерність у М. П. *Віардо-Гарсіа* в Парижі. В 1874—76, 1878—79 була солісткою Київ. (пізніше періодично виступала в Києві), 1876—77 — Харківського оперних театрів. Партії: Ваня («Іван Сусанін» Глинки), Басманов («Опричник» Чайковського; цю партію композитор написав спеціально для П.), Азучена («Трубадур» Верді). Концертна та пед. діяльність (Київ, Катеринослав, Одеса).

І. М. Лисенко.

ПУСКОВА́ СИСТЕ́МА в космонавтиці — агрегат, який забезпечує прийом, вертикалізацію, утримання в пусковому положенні і пуск *ракети-носія,* а також підведення до неї паливних, пневматичних, електр. та ін. комунікацій; осн. елемент стартової позиції *космодрому.*

ПУСКОВА́ УСТАНО́ВКА — пристрій (агрегат) або споруда, призначені для передстартової підготовки, наведення і пуску ракет. Осн. елементами П. у. є основа (платформа), станок, напрямна (контейнер), механізми наведення напрямної і перевірочно-пускове обладнання. Залежно від кута підвищення напрямної під час пуску розрізняють П. у. похилого та вертикального старту. За місцем розташування П. у. поділяються на наземні (стаціонарні, рухомі), корабельні та авіаційні. Стаціонарні П. у. можуть бути у вигляді пускових столів та пускових споруд: незаглиблених, напівзаглиблених та шахтних. Рухомі П. у. поділяються на залізничні і польові (грунтові). Польові П. у. бувають саморушні, буксировані, везені та переносні. Корабельні П. у. розміщуються на палубі або в спец. відсіках кораблів і підводних човнів, а авіаційні — під крилом та фюзеляжем літальних апаратів.

В. О. Симоненко.

ПУССЕ́Н (Poussin) Ніколá (червень 1594, Лез-Анделі, Нормандія — 19.XI 1665, Рим) — франц. живописець, представник *класицизму* 17 ст. У 1612 приїхав до Парижа, пізніше, 1624—40 і з 1642, працював у Римі, де вивчав зразки античного мист., а також твори великих майстрів доби італ. *Відродження.* П. був прихильником ідей раціоналізму. У своїх картинах на історичні, міфологічні, релігійні та літ. сюжети прославляв красу, розум і благородство людини. Твори: «Рінальдо і Армідa» (1625—27, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві), «Зняття з хреста» (бл. 1630, ДЕ), «Царство Флори», «Вакханалія» (бл. 1631—32), «Аркадські пастухи» (бл. 1650, Лувр). У кін. 40-х рр. П. звернувся до зображення природи і працював у жанрі т. з. героїчного пейзажу («Пейзаж з Поліфемом», бл. 1649, ДЕ), серія «Пори року» (1660—64, Лувр). Велику цінність мають і малюнки П. Свої теор. погляди сформулював у листах. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Класицизм,* т. 5, с. 96—97.

Н. Пуссен. Натхнення поета. Між 1635 і 1638. Лувр. Париж.

Літ.: Гликман А. С. Никола Пуссен. Л.—М., 1964.

ПУСТЕ́ЛЬ ЗО́НИ — географічні зони помірного, субтропічного і тропічного поясів, що утворюються в умовах дуже посушливого і жаркого клімату. П. з. характеризуються аридними умовами зволоження (див. *Аридний клімат*), різкими коливаннями добових і річних т-р повітря, незначним поверхневим стоком, малорозвинутими грунтами, переважанням еолових форм рельєфу (див. *Еолові відклади*), розрідженістю, а місцями відсутністю рослинного покриву. Пустель зона помірного поясу Пн. півкулі в Євразії простягається від Каспійського м. до плато Ордос (Китай); у Пн. Америці — фрагментарно в міжгірних улоговинах, на нагір'ях Великого Басейну (*Кордільєри*). Клімат різко континентальний, сухий. Опадів 100—200 мм на рік. Зима холодна (пересічна т-ра січня від —7 до —15°), літо жарке (пересічна т-ра липня +22, +32°). Є безстічні солоні озера. Переважають бурі і сіро-бурі грунти, часто засолені. Напівчагарникова і чагарникова рослинність (полин, саксаул). Пустель зони субтропічних поясів поширені у внутр. районах Азії, Пн. та Пд. Америки, на Пн. Африки та в Австралії. Пересічна т-ра січня +5, +15°, липня +25, +35°; опадів менше 100 мм на рік. Річки наповнюються водою лише під час дощів. Грунти примітивні пустельні й сіро-бурі, поширені *такири.* Рослинність представлена *ксерофітами,* у зниженнях рельєфу — *галофіти,* на пісках — *псамофіти.* Пустель зони тропічних поясів найбільші площі займають в Африці (*Сахара, Наміб, Калахарі*), Азії, Австралії; у Пн. і Пд. Америці простягається вздовж узбережжя Тихого ок. Пересічна т-ра січня +20, +25° (іноді до +7°), липня +35, +38°. Опадів 50—100 мм на рік. Поверхневого стоку майже немає. Переважають червонувато-бурі й тропічні примітивні грунти, в зниженнях — солончаки. Розріджена ксерофітна рослинність лише в долинах річок і на підніжжях гір. У приокеанічних пустелях (*Атакама,* Наміб) відносно низькі т-ри, висока відносна вологість повітря.

Тваринний світ П. з. досить різноманітний, з помітним переважанням плазунів (ящірки, змії, черепахи) і ссавців (ховрахи, піщанки, антилопи); є ендеміки — кенгуру, даман, варан та ін. В межах СРСР П. з. займають понад 210 млн. га. В нашій країні ведуться великі роботи щодо освоєння та перетворення пустель, здійснюється *меліорація,* закріплюють піски. Тут добувають нафту, газ, буре і кам. вугілля, мірабіліт та ін. корисні копалини. Розвинуте пасовищне тваринництво. В *оазисах* — зрошуване землеробство. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні.*

Літ.: Петров М. П. Пустыни земного шара. М., 1973; Бабаев А. Г., Фрейкин З. Г. Пустыни СССР вчера, сегодня, завтра. М., 1977.

А. Г. Бабаєв.

ПУСТИ́НКІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *бронзового віку* на березі Дніпра поблизу с. Пустинки Чернігівського р-ну Черніг. обл. Відкрите 1963, майже повністю досліджене 1964—67. Розкопками встановлено планування вулиць поселення, виявлено житлові, госп. і культові споруди. На поселенні знайдено велику кількість кераміки, кам'яні й кістяні знаряддя. Осн. заняття населення П. п.— землеробство і скотарство. П. п.— родове поселення, в якому жило бл. 200—250 чол. Належить до т. з. сосницького варіанту сх.-тшинецької культури. Датується 13—12 ст. до н. е. Поблизу П. п. виявлено могильник з трупоспаленнями.

Літ.: Березанская С. С. Пустынка — поселение эпохи бронзы на Днепре. К., 1974.

С. С. Березанська.

ПУСТИ́РНИК — рід рослин родини губоцвітих. Те саме, що й *собача кропива.*

ПУ́СТИЩЕ — тип рослинності з переважанням вічнозелених *чагарничків* і багаторічних трав звичайно за участю мохів або лишайників. Типовими П. є *вересовища,* поширені у приатлантичних р-нах Зх. Європи з вологим прохолодним кліматом. Розрізняють також трав'янисті П., що виникли на місці суходільних лук внаслідок надмірного випасання; лишайникові П.— на місці знищених соснових борів тощо. П. наз. також деякі чагарникові й чагарничкові угруповання Пд. Африки та Пд. Австралії.

Н. Пуссен. Автопортрет. Фрагмент. 1650. Лувр. Париж.

Пустинківське поселення. Святилище. Реконструкція С. С. Березанської.

О. І. Пустовалов.

Г. М. Пустовійт. Портрет О. П. Довженка. Олівець. 1942. ДМУОМ у Києві.

ПУСТОВА́ЛОВ Олександр Іванович (н. 6.II 1937, Ленінград) — укр. і рос. рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1976); майор. Член КПРС з 1964. У 1959 закінчив Ленінгр. консерваторію. З 1962 працював хоровим диригентом у військ. ансамблях пісні і танцю. З 1974 — начальник — художній керівник *Ансамблю пісні і танцю КВО*.

ПУСТОВІ́ЙТ Гаврило Михайлович [13 (26).VII 1900, с. Межиріч, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.— 20.III 1947, Київ] — укр. рад. графік. У 1915—17 навчався у Київ. худож. уч-щі, 1923—30 — у Київ. худож. ін-ті у І. *Плещинського* та С. *Налепинської-Бойчук*. Працював у галузі книжкової та станкової графіки, переважно в техніці малюнка та літографії. Твори: обкладинки до творів Дж. Лондона «Залізна п'ята» (1928), І. Франка «Перехресні стежки» (1928—29), Е. М. Ремарка «На західному фронті без змін» (1929); ілюстрації до творів І. Гончарова «Обломов» (1935), Т. Шевченка «Наймичка» (1938), М. Бажана «Данило Галицький» (1942), І. Франка «Захар Беркут» (1946); серії літографій «Колгоспна Молдавія», «Індустріальний Дніпро» (обидві — 1937); цикли малюнків «Львів», «Гуцульщина» (обидва — 1939—41); портрети Ю. Яновського, В. Сосюри, О. Копиленка, О. Довженка, А. Малишка, К. Трохименка, В. Заболотного та ін. (всі — 1941—42).

ПУСТОВО́ЙТ Василь Степанович [2 (14).I 1886, с. Таранівка, тепер Готвальдівського р-ну Харків. обл. — 11.X 1972, Краснодар] — рад. селекціонер, акад. АН СРСР (з 1964) і ВАСГНІЛ (з 1956), двічі Герой Соціалістичної Праці (1957, 1963), засл. діяч науки РРФСР (з 1969). Член КПРС з 1963. У 1907 закінчив Харківське землеробське уч-ще, у 1926 — Кубанський с.-г. ін-т. В 1908—24 — викладач Кубанського с.-г. технікуму, у 1926—30 — зав. кафедрою генетики, селекції і насінництва Кубанського с.-г. ін-ту. У 1912 організував при Кубанській с.-г. школі дослідно-селекційне поле «Круглик», яке в 1932 перетворено у Всесоюзний н.-д. ін-т олійних культур. В цьому ж ін-ті П. (1935—72) завідував відділом селекції і насінництва олійних культур та лабораторією селекції соняшнику. Розробив новітні високоефективні системи селекції і насінництва соняшнику з високою олійністю. Створив 20 високоолійних (олійність абсолютно сухого насіння до 57%) стійких проти *вовчка* сортів соняшнику (Передовик, ВНИИМК 8883, ВНИИМК 6540 та ін.). П. нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, Ленінська премія. 1959.

ПУСТОВО́ЙТОВА Ганна Теофілівна [15 (27).VII 1843, містечко Верховишки біля Житомира — 2.V 1881, Париж] — рос. революціонерка. Дочка рос. генерала. В 1853—59 навчалася в Ін-ті шляхетних дівчат у Пулавах (тепер ПНР). Учасниця *польського повстання 1863—64*. Після поразки повстання жила в еміграції в Австрії, Швейцарії і Франції. Учасниця *Паризької комуни 1871*, працювала сестрою-жалібницею у військ. шпиталі. Після розгрому Комуни її було заарештовано. Визволена з в'язниці разом з ін мед. працівниками завдяки втручанню Міжнар. т-ва «Червоного Хреста». Останні роки життя П. жила в Парижі, де брала участь у робітн. русі.

ПУСТОМИ́ТИ — селище міського типу Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Ставчанці (бас. Дністра). Залізнична станція. 7,1 тис. ж. (1982).

П. вперше згадуються 1441. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1958 П.— с-ще міськ. типу.

У селищі — виробниче об'єднання «Львівшляхбудматеріали», заводоуправління вапняних з-дів, виробниче об'єднання по виробн. яєць, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту. Зх.-укр. відділення експериментальної конструкторсько-технологічної лабораторії застосування рідкого аміаку та ін. рідких добрив у с. г. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 3 бібліотеки.

ПУСТОМИ́ТІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 101,3 тис. чол. (1982). У районі — 109 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 28 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Пустомити*. П. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: гіпс, вапняки. Річки — Зубра, *Полтва*. Грунти світло-сірі, сірі, темно-сірі та чорноземні опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, бук, дуб, ялина, граб, смерека, вільха) займають 15,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства: дослідно-експериментальний з-д нестандартного обладнання (с. Водяне), щирецькі заводоуправління буд. матеріалів та з-д «Склоприлад», Пустомитівське заводоуправління вапняних з-дів. Комбінат побутового обслуговування (Пустомити) і 8 будинків побуту. Землеробство району овочевого напряму, тваринництво мол.-м'ясного. Площа с.-г. угідь 1980 становила 62,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 42,6 тис. га. Гол. культури: овочеві, картопля, пшениця, ячмінь, жито. У П. р.— 11 радгоспів, 2 птахофабрики, н.-д. ін-т землеробства і тваринництва зх. районів УРСР (с. Оброшине), дослідне г-во Львів. зоовет. ін-ту (с. Давидів), Зх.-укр. відділення експериментальної конструкторсько-технологічної лабораторії застосування рідкого аміаку та ін. рідких добрив у с. г. (Пустомити), Зх. відділення укр. н.-д. ін-ту механізації та електрифікації с. г. (с. Підгірне). Залізничні станції: Пустомити, Глинна-Наварія, Щирець-II, Борщовичі, Старе Село. Автомоб. шляхів — 435 км, у т. ч. з твердим покриттям — 380 км. У районі — 54 заг.-осв. і 3 муз. школи; 68 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторій. 10 будинків культури, 74 клуби, 2 кінотеатри, 80 кіноустановок, 94 б-ки. У смт Щирці П. р. народився укр. рад. живописець О. П. *Курилас*, у с. Вовкові — укр. художник К. М. *Устиянович*. У П. р. видається газ. «Ленінський прапор» (з 1944).

В. М. Лук'яненко.

ПУ СУНЛІ́Н (псевд.— Ляо Чжай; 1640, повіт Цзичуань, провінція Шаньдун — 1715) — кит. письменник. У зб. «Дивовижні історії з кабінету Ляо», що містить бл. 500 новел, використовуючи фантастичні сюжети, гостро критикував свавілля маньчжурських завойовників, таврував продажне чиновництво, що слугувало їм, викривав хабарництво, беззаконня в судочинстві, висловлював симпатії до простого народу. Збірка поширювалася в списках. Була опублікована після смерті автора. Писав також п'єси.

Тв.: Укр. перекл.— Розповіді про людей незвичайних. К., 1957: Ченці-чудотворці. К., 1980; Рос. перекл.— Новеллы. М., 1961; Лисьи чары. М., 1973.

Літ.: Фишман О. Л. Три китайских новеллиста. XVII—XVIII вв.: Пу Сунлин, Цзи Юнь, Юань Мэй. М., 1980; Устин П. М. Пу Сунлин и его новеллы. М., 1981.

І. К. Чирко.

ПУТАСУ́ (Micromesistius) — рід риб род. *тріскових*. Тіло (довж. 30—55 см, маса до 1,2 кг) видовжене, низьке; забарвлення спини зеленувато- або блакитнувато-сіре, боків і черева — сріблясте. Нижня щелепа виступає уперед, вусика (на відміну від ін. тріскових) на підборідді немає. 2 види: П. північна (M. poutassou) та П. південна (M. australis), поширені в пн. і пд.-зх. частинах Атлантичного ок. Ведуть пелагічний, часом придонний спосіб життя. Живляться планктонними організмами (рачками, мальками риби тощо). Об'єкти промислу заради м'яса та печінки, що містить до 50% жиру, вітаміни A і D.

Ю. В. Мовчан.

ПУТИ́ВЛЬ — місто Сум. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Сеймі (бас. Дніпра), за 24 км від залізнич. ст. Путивль. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1146 (за ін. даними місто вже існувало в 11 ст.). Був однією з фортець, які захищали *Київську Русь* від нападів *половців*. У 2-й пол. 12 ст. П. став центром удільного Путивльського князівства. Навесні 1185 новгород-сіверський князь *Ігор Святославич* виступив

з Новгорода-Сіверського через П. у похід проти половців (похід Ігоря став істор. основою «*Слова о полку Ігоревім*»). Бл. 1356 лит. феодали захопили П. У 1500 місто ввійшло до складу Рос. д-ви. Поблизу П. почалося антифеод. *селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*. Під час *польської і шведської інтервенції початку 17 століття* місто захопила шляхет. Польща, за умовами *Деулінського перемир'я 1618* воно знову відійшло до Росії. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 П. був одним з пунктів, через який Рос. д-ва подавала екон. і військ. допомогу укр. народові. В 1903—10 у П. діяла група РСДРП. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В 1926 П. ввійшов до складу УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни на Путивльщині починало свої бойові дії партизан. з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака* і С. В. *Руднєва*.

У П. — овочесушильний, мол., комбікормовий з-ди, хлібний і харч. комбінати, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Плодоовочевий технікум, пед. і 2 профес.-тех. уч-ща, 7 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, санаторій, турбаза «Ярославна», Будинок культури, кінотеатр, 5 б-к, краєзнавчий музей. П. мав радіально-кільцеве планування, був укріплений двома рядами валів та ровів. Серед архіт. пам'яток — ансамбль Молчанського монастиря (засн. 1579; фортечна стіна 16—17 ст.) з собором Різдва богородиці (1630—36), дзвінницею (1700) і келіями (19 ст.); Спаський монастир із Спасо-Преображенським собором (1617—1707), гол. брама з надбрамною церквою Благовіщення (1693—97) та дзвінницею (17 ст.); церква Миколи Козацького у стилі укр. *барокко* (1735—37). Пам'ятник С. В. Руднєву (1961, скульптори М. Вронський, О. Олійник, арх. В. Федоренко), монумент партизанської слави (1966, скульптор О. Іванченко, арх. М. Махонько), монумент «Народні месники» (партизанам Спадщанського лісу: 1971, скульптор Б. Никончук, арх. С. Тутученко), пам'ятник С. А. Ковпаку (1971, скульптори М. Лисенко та В. Сухенко, арх. А. Ігнащенко і Тутученко). В П. народилися рос. революціонер-народник О. Д. *Михайлов*, рад. зоолог П. О. *Свириденко*.

ПУТИ́ВЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1926. Площа 1,1 тис. км². Нас. 43,1 тис. чол. (1982). У районі — 97 населених пунктів, підпорядкованих міській та 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Путивль*. У межах П. р.— відроги *Середньоросійської височини*. Корисні копалини: торф, глина, крейда, пісковики. Річки — *Сейм* та його прит. *Клевень*. Грунти в основному чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, дуб, липа, клен, ясен) займають 18,5 тис. га. Найбільше пром. підприємство — путивльський овочесушильний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Путивль). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, ячмінь, овес, просо), цукр. буряків, картоплі, овочевих, луб'яних культур та виробн. молока, м'яса, яєць, вовни. Площа с.-г. угідь 1980 становила 76,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 52,3 тис. га. У П. р.— 18 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Путивль. Автомоб. шляхів — 373 км, у т. ч. з твердим покриттям — 215 км. У П. р.— плодоовочевий технікум,

пед. та 2 профес.-тех. уч-ща, 36 заг.-осв. і музична школи; 53 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні; санаторій, турбаза «Ярославна». 15 будинків культури, 37 клубів, кінотеатр, 54 кіноустановки, 46 б-к; музеї — краєзнавчий у Путивлі та партизанської слави у Спадщанському лісу. У с. Мойсіївці (тепер с. Руднєве) народився учасник і організатор партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни С. В. *Руднєв*, у с. Волокитиному — укр. рад. співак В. А. *Войтенко*. У П. р. видається газ. «Ленинский путь» (з 1919).

І. І. Сидельник.

ПУТИ́ЛА — селище міського типу Чернів. обл. УРСР, райцентр. Розташована в долині р. Путили

(бас. Дунаю), за 45 км від залізнич. ст. Вижниця. 3,0 тис. ж. (1982). Вперше згадується 1501 під назвою Путилів. В той час була під владою Молдавії. В 1774 П. в складі Буковини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). З кінця 18 ст. до поч. 20 ст. с-ще мало назву Путила-Сторонець. У 40-х рр. 19 ст. в районі с-ща відбулися сел. виступи на чолі з Л. *Кобилицею* проти гніту австр. та укр. поміщиків. У 1920 с-ще перейменовано на П. В 1940 П. в складі Пн. Буковини возз'єднано з УРСР. З 1961 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — деревообр. та лісовий комбінати, ф-ка по переробці вовни, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей-садиба Ю. *Федьковича*.

В П. народилися Л. Кобилиця, укр. письменник Ю. А. Федькович. У 1875 П. відвідав М. П. *Драгоманов*, на поч. 20 ст. тут часто бував укр. письменник і мистецтвознавець Г. М. *Хоткевич*.

Літ.: Ревуцький М. О. Путила. Ужгород, 1979.

ПУТИ́ЛІВКА — річка в Ровен. та Волин. областях УРСР, ліва притока Горині (бас. Прип'яті). Довж. 57 км, площа бас. 506 км². Бере початок на пн. схилах *Волинської височини*. П. є водоприймачем осушувальних систем. На річці — міста Олика і Цумань.

ПУТИ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,9 тис. км². Нас. 25,4 тис. чол. (1982). У районі — 51 населений пункт, підпорядкований селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Путила*. П. р. розташований у межах *Карпат Українських*. На тер. району — численні мінеральні джерела. Річки — *Черемош* з притоками Білий Черемош і Путила; на пд.-сх. межі району — Сучава (всі — бас. Дунаю). Грунти гол. чин. дерново-підзолисті та гірсько-лучні. Площа лісів (в основному ялинових) 60 тис. га. В межах району — держ. заказник Чорний Діл. Провідна галузь промсті — лісова (найбільше підприємство — Путильський лісокомбінат). Розвинуті художні промисли (вироби з дерева й вовни, вишивка). Комбінат побутового обслуговування (Путила). Гол. галузь с. г.— тваринництво (скотарство м'ясомол. напряму, вівчарство). У землеробстві переважає вирощування коренеплодів (кормові буряки, *куузику*). Площа с.-г. угідь 1980 становила 22,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 1,0 тис. га, сіножаті — 12,9 тис. га. У П. р.— 12 колгоспів, опорний пункт Чернівецької дослідної с.-г. станції, племінний завод, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 160 км.

У районі — 25 заг.-осв. та музична школи, 40 лік. закладів, у т. ч. лікарня. 43 клубні установи, 35 кіноустановок, 37 б-к. У с. Підзахаричах П. р. народився укр. письменник Д. Ю. *Харов'юк*. У П. р. видається газ. «Радянські Карпати» (з 1945).

А. В. Коцюба.

В. С. Пустовойт.

Г. Т. Пустовойтова.

Путивль. Спасо-Преображенський собор. 1617—1707.

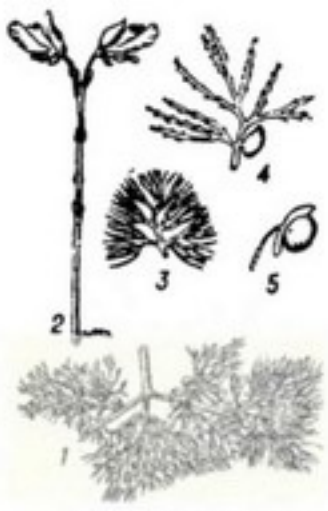
Путасу північна.

В. В. Пухальський.

Путті з іконостаса Миколаївської церкви в місті Золочеві (тепер Львівської області). Різьблене дерево. 18 ст.

Пухирник звичайний: *1* — підводна частина рослини; *2* — надводна частина рослини; *3* — листок; *4* — листок з пухирцями; *5* — плід.

ПУТІ́ЛОВСЬКИЙ СТРАЙК 1905 — виступ робітників Путіловського заводу (тепер Кіровський з-д) у Петербурзі. 29.XII 1904 (11.I 1905) робітники висунули вимогу повернути на з-д 4 звільнених робітників і розрахувати майстра, який звільнив їх. Адміністрація відмовилася виконати ці вимоги. 2 (15).I їй пред'явили нові вимоги: запровадження 8-годинного робочого дня, скасування понаднормових робіт, встановлення мінімуму заробітної плати. Після відмови адміністрації прийняти їх 3 (16). I почався страйк. Під впливом заходів, що їх здійснив Петерб. к-т РСДРП, 7—8 (20—21). I виступ путіловців перетворився на заг. страйк робітників міста. За неповними даними, він охопив 456 підприємств з 113 (за ін. відомостями 150) тис. робітників. Путіловці брали участь у складанні петиції царю та мирній маніфестації до Зимового палацу *дев'ятого січня 1905*. В результаті розстрілу демонстрації 45 робітників з-ду загинуло, 61 — дістав тяжкі поранення. Страйк тривав, робота на з-ді відновилася лише 18 (31).I 1905. В. І. Ленін назвав П. с. одним з «найвеличніших проявів робітничого руху» (Повне зібр. тв., т. 9, с. 166).

ПУТІ́НЦЕВ Альберт Григорович (н. 24.VI 1932, Омськ) — рос. і укр. рад. письменник та кінодраматург. Член КПРС з 1957. В 1961 закінчив Київський університет імені Т. Г. Шевченка. Працював журналістом, гол. редактором Респ. комітету по радіомовленню і телебаченню, з 1973 — директор Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Збірки оповідань і повістей: «Нічні фіалки» (1958), «Найкрасивіша» (1961), «Бій у вранішньому степу» (1971), романи «Свій» (1965), «Полудень» (1974). Автор сценаріїв телефільмів «Ілліча втілена мрія», «Мелітопольські черешні», «3600», «Сталь і троянди», «Майстри» та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

М. Ф. Гетьманець.

ПУ́ТНІ БОЯ́РИ, путники — 1) Категорія військовослужилих людей у 15 — 1-й пол. 16 ст. у феод. Литві та на загарбаних нею укр. землях. Займаючи проміжне становище між *державними селянами* і дрібною шляхтою, П. б. користувалися тими самими привілеями, що й *панцирні бояри*. З часом частина П. б. дістала шляхет. привілеї, переважна ж більшість П. б. втратила своє привілейоване становище і злилася з селянством. На Україні частина кол. П. б. в останній чверті 16 ст. ввійшла до складу *реєстрових козаків*. 2) У рос. князівствах у 14 — 1-й пол. 16 ст. П. б. називали бояр, які управляли окремими галузями («путями») князівського двірцевого господарства.

ПУТРА́МЕНТ (Putrament) Єжи (н. 14.XI 1910, Мінськ) — польс. письменник, громад. діяч. З 1944 — член Польс. робітн. партії, з 1948 — член ПОРП. У 1938—39 співробітничав у львів. польс. журн. «Сигнали». В роки 2-ї світової війни жив у Рад. Союзі, працював у Львові й Києві, був одним з організаторів Спілки польс. патріотів у СРСР і Першої армії Війська Польського. В 1940—41 — член Спілки рад. письменників України. В л-рі виступив 1930 як поет. Гострі соціальні проблеми порушував у романах «Дійсність» (1947), «Вересень» (1952), «Роздоріжжя» (1954), «Пасинки» (1963), «Пуща» (1966), «Маловірні» (1967), «Болдин» (1969). У мемуарах «Піввіку» (т. 1—7, 1961—80) описано літ. середовище Львова 1939—41, співпрацю укр. рад. письменників і польс. письменників-емігрантів, діяльність Я. Галана, Степана Тудора, О. Гаврилюка, О. Десняка, П. Тичини, становлення післявоєнної польс. л-ри. Останнім часом вийшли романи П. «Втеча» (1978) й «Повернення» (1979) з циклу «Обранці». Нагороджений рад. орденом Дружби народів.

Тв.: Укр. перекл.— Вересень, т. 1—2. К., 1955—58; Роздоріжжя. К., 1956; Четверо в яхті. К., 1960; Ноїв ковчег. «Всесвіт», 1962, № 11; Рос. перекл.— Действительность. М., 1948; Пуща. М., 1970; Рассказы. М., 1977; Сентябрь. М., 1981.

Літ.: Вєдіна В. П. Єжи Путрамент. К., 1977. *І. М. Лозинський.*

ПУ́ТТІ (італ. putti, мн. від putto— маленький хлопчик; амур) — зображення маленьких хлопчиків (іноді крилатих), улюблений декоративний мотив у мистецтві *Відродження*, а також 17—18 ст. П. свідчили про утвердження в мист. світського начала.

ПУТЧ (нім. Putsch) — авантюристична спроба невеликої групи змовників здійснити державний переворот.

ПУ́ТЯТА Вишатич (р. н. невід.— п. не раніше 1113) — воєвода, тисяцький (начальник міського ополчення, міський суддя) в Києві за князювання *Святополка Ізяславича* (1093—1113). Учасник *Витечівського з'їзду 1110*. Брав участь у феод. міжусобицях, у боротьбі проти *половців* (1106). П. займався, можливо, лихварством. Під час *Київського повстання 1113* двір П. розгромили повстанці.

«ПУТЬ ПРА́ВДЫ» — одна з назв, під якою виходила [з 22.I (4.II) по 21.V (3.VI) 1914] газ. «*Правда*».

«ПУТЬ ПРОСВЕЩЕ́НИЯ» — науково-педагогічний журнал, орган Наркомату освіти УРСР. Виходив 1922—31 у Харкові укр. і рос. мовами. З 1926 наз. «Шлях освіти», з 1931 — «Комуністична освіта». Див. «*Радянська школа*».

ПУ́ФЕНДОРФ (Pufendorf) Самуель фон (8.I 1632, Дорфхемніц — 2.X 1694, Берлін) — нім. юрист та історик, барон, представник нім. *Просвітительства*. З 1661 — професор Гейдельберзького, з 1670 — Лундського (Швеція) ун-тів. З 1677 — держ. секретар і офіц. історіограф у Швеції, з 1688 — історіограф бранденбурзьких курфюрстів. У працях П., присвячених історії Швеції, є відомості про *визвольну війну українського народу 1648—54*. Працями П. користувалися укр. козац. літописці С. В. *Величко* і Г. І. *Грабянка*.

ПУХ — 1) Різновид *пір'я*. Має м'який, дуже вкорочений стрижень з довгими, м'якими, не з'єднаними між собою борідками, на яких знаходяться борідочки без гачків. У дорослих птахів П. звичайно прикритий контурним пір'ям (див. *Оперення*). 2) П. у ссавців — різновидність *волосся*. Як правило, коротке тонке хвилеподібне волокно, здебільшого без серцевини. П. поліпшує *терморегуляцію* тіла тварин. З П. звичайно складається підшерсток тварин (у хутрових звірів — підпушок). У тонкорунних овець, деяких порід кіз, кроликів шерстяний покров складається тільки з П. Див. також *Шерсть*. 3) П. бавовни, лінт — короткі волокна, що залишаються на насінні *бавовника* після відокремлення нормального волокна.

ПУХА́ЛЬСЬКИЙ Володимир Вячеславович [21.III (2.IV) 1848, Мінськ — 23.II 1933, Київ] — укр. і рос. рад. піаніст, композитор, муз. діяч. У 1874 закінчив Петерб. консерваторію (1874—76 — викладач). З 1876 — викладач, 1877—1913 — директор муз. уч-ща Київ. відділення Російського муз. т-ва, членом дирекції якого був 1877—88. У 1913—33 — професор (перший директор, 1913—14) Київ. консерваторії. Інтенсивною була його музично-громадська і концертно-виконавська діяльність. П.— автор опери «Валерія» (за І. Тургенєвим; пост. 1923), симфонії «В горах», «Малоросійської фантазії» для оркестру, концерту ре-мінор для фортепіано з оркестром, фп. п'єс, романсів. *Р. І. Кулик.*

ПУХИ́РНИК (Utricularia) — рід комахоїдних рослин родини пухирникових. Водяні і болотні трави, деякі види *епіфіти*. П. не мають коренів; листки їх багаторазово розсічені на нитковидні часточки, окремі з яких метаморфозовані в пухирці, що є ловильними апаратами. В пухирцях комахи та ін. дрібні безхребетні перетравлюються за допомогою ферментів. Квітки зібрані в китицю на верхівці безлистого квітконоса. Плід — коробочка. Понад 250 видів, поширених у помірних і тропічних зонах земної кулі. В СРСР — 6 видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них найпоширеніші П. звичайний (U. vulgaris) і П. середній (U. intermedia). Деякі види П. мають лікарське значення.

ПУХИ́РНИЦЯ — хронічне тяжке захворювання, що характеризується висипанням пухирів з в'ялою оболонкою, заповнених серозно-геморагічним *випотом*, на шкірі та слизових поверхнях порожнини рота, гортані, очей, статевих органів. Внаслідок того, що пухирці лопаються, утворюється велика, вкрита виразками, поверхня. Загальний стан хворого погіршується, спостерігаються кволість, підвищення т-ри тіла. Розрізняють власне П., або акантолітичну, для усіх клінічних різновидів якої характерна наявність акантолізу (одна з форм *дегенерації* клітин *епідермісу* шкіри). При цій формі П. хвороба поступово прогресує, може розвиватися *кахексія*. При неакантолітичній П. пухирці утворюються внаслідок запального процесу. *Етіологія* П. не з'ясована. Хворіють звичайно особи середнього і похилого віку. Лікування: *кортикостероїди*, знеболюючі засоби, вітаміни, протимікробні речовини тощо.

ПУХИРОНО́ГІ, бахромчатокрилі, трипси (Thysanoptera) — ряд комах. Тіло (довж. 0,5—2, зрідка до 5 мм) сплощене. Ротовий апарат колючо-

сисний. Ноги короткі. На лапках містяться присоски у вигляді пухирців (звідси назва). Крила оторочені бахромою з довгих волосків (звідси назва «бахромчатокрилі»), нерідко крила вкорочені або їх немає. П. живуть на рослинах, під опалим листям, у ґрунті. Більшість рослиноїдні. Живляться соками рослин (у т. ч. й культурних), деякі хижаки: живляться яйцями та личинками рослиноїдних П., кліщів та ін. дрібних комах. Розвиток з неповним перетворенням. За рік можуть дати кілька поколінь. Бл. 2 тис. видів, поширених переважно в тропіках; в СРСР зустрічається 230 видів, у т. ч. в УРСР — понад 100, з них 30 видів зареєстровані як шкідники культурних рослин, напр. пшеничний трипс (Haplothrips tritici), тютюновий трипс (Thrips tabaci) та ін. Ряд поділяють на 2 підряди: яйцекладні (Terebrantia) та трубкохвості (Tubulifera). *О. П. Крищталь.*

ПУХІ́ВКА, пушиця (Eriophorum) рід рослин родини *осокових*. Багаторічні трави з тригранними стеблами. Прикореневі листки довгі, лінійні; стеблові — вкорочені або редуковані. Квітки двостатеві; оцвітина з численних гладеньких м'яких щетинок, які при плодах дуже розростаються. Плід — горішок. Бл. 20 видів, поширених переважно в Пн. півкулі. Ростуть П. в тундрах, по болотах, заболочених луках, лісах, в горах. В СРСР — понад 14 видів, у т. ч. в УРСР — 5, з них найпошир.: П. широколиста (E. latifolium), П. вузьколиста (E. angustifolium) та П. піхвова (E. vaginatum). В тундрі П. є цінним ранньовесняним кормом для оленів; стебла поїдаються водоплавною птицею.

ПУХЛИ́НИ, новоутворення, неоплазми, бластоми — прояви патологічного процесу, зумовленого зовнішніми або внутрішніми бластомогенними (канцерогенними) факторами, який виник в організмі з порушеною реактивністю і характеризується надмірним розмноженням клітин, що втратили здатність до нормальної диференціації та виконання своїх специфічних функцій. П. зустрічаються у рослин, комах, риб, плазунів, ссавців, найчастіше — у людей. За біологічними особливостями П. умовно поділяють на доброякісні та злоякісні. Доброякісні П. (напр., *міоми,* фіброміоми та ін.) ростуть повільно, добре відмежовані від оточуючих тканин і легко можуть бути видалені. Злоякісні П. (напр., *рак, саркома* та ін.) ростуть швидко, їх клітини глибоко проникають у сусідні частини органів, в лімфатичні та кровоносні судини, що зумовлює появу нових вузлів в ін. місцях (*метастази*). П. можуть виникати внаслідок дії на організм різних хім. сполук (канцерогенних речовин), іонізуючої радіації, порушення гормонального балансу та ін. У тварин збудником П. можуть бути також певні *пухлинотворні віруси.* Деякі форми П. мають зв'язок з спадковими захворюваннями (напр., з пігментною *ксеродермою*). У профілактиці П. велике значення має комплекс заходів, що включає захист людей від хім. канцерогенних сполук, іонізуючого випромінювання, профілактичні медичні огляди (див. *Диспансеризація*) з метою виявлення т. з. передпухлинних захворювань (див. *Передрак*) та їх лікування. Для діагностики П. застосовують спеціальні методи (морфологічні, цитохімічні, рентгенологічні, радіоізотопні та ін.). Сучасні методи лікування онкологічних хворих спрямовані на знешкодження П. хірургічним шляхом, променевою терапією, хіміотерапією, а також на підвищення захисних реакцій організму за допомогою видалення з крові токсичних речовин та застосування імунологічних і неспецифічних стимуляторів. Ефективність лікування залежить від своєчасного (раннього) розпізнавання пухлин. Вивченням П. займається *онкологія.*

Літ.: Кавецкий Р. Е. Взаимодействие организма и опухоли. К., 1977; Шабад Л. М. Эволюция концепций бластомогенеза. М., 1979; Клиническая онкология, т. 1—2. М., 1979.

А. Й. Бикоріз.

ПУХЛИНОТВО́РНІ ВІ́РУСИ, онкогенні віруси — група різнорідних за будовою *вірусів,* що викликають появу доброякісних і злоякісних *пухлин* і *лейкозів* у тварин (рептилій, риб, птахів, ссавців, приматів) і, очевидно, людини. Тепер налічується більш як 150 П. в. Вони підрозділяються на ДНК-вмісні (адено-, герпес-, покс-, паповавіруси) і РНК-вмісні (див. *Нуклеїнові кислоти*) віруси (онковіруси типів A, B, C, D). На відміну від інфекційних вірусів П. в. не руйнують клітини організму посиленим розмноженням, а спричинюють перетворення клітин у пухлинні, що можуть набути здатності до росту, який не контролюється. Пояснення переродженню клітин у пухлинні дає вірусо-генетична теорія Л. О. Зільбера, згідно з якою можлива *інтеграція* вірусного *генома* з клітинним для передачі клітинам генетичної інформації. Відкриття у 1970 (Г. *Темін,* Д. *Балтімор,* С. Міцутані) у РНК-вмісних П. в. специфічного ферменту ревертази, з допомогою якого ці віруси можуть синтезувати ДНК, здатну вбудовуватись у клітинний геном, значно укріпило цю теорію. Виявлено вірусні гени (онкогени), а тепер інтенсивно досліджуються їх білкові продукти, які відповідають за злоякісну трансформацію клітин. Доведено, що доброякісні пухлини людини (папіломи шкіри і гортані, а також кондиломи) викликаються П. в. Можлива також вірусна етіологія лейкозів людини. П. в., як правило, передаються макроорганізму у період ембріонального розвитку і залишаються надовго у латентному стані. Під дією деяких факторів зовн. середовища (інфекційних вірусів, радіації, хім. канцерогенів і гормонів) П. в. можуть активізуватися і сприяти розвитку пухлин. *В. І. Струк.*

ПУ́ХОВ Георгій Євгенович [н. 10 (23).VIII 1916, м. Сарапул, тепер Удм. АРСР] — український рад. вчений у галузі теоретичної електротехніки, обчислювальної техніки, прикладної математики, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1977. Закінчив (1940) Томський політех. ін-т. Учасник Великої Вітчизн. війни. Викладав у Львів. (1944—48) та Томському (1948—53) політех. ін-тах, Таганрозькому радіотех. ін-ті (1953—57), Київ. ін-ті інженерів цив. авіації (з 1957). У 1959—70 працював в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР, у 1971—80 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР, з 1981 — директор Ін-ту проблем моделювання в енергетиці АН УРСР. Член Президії АН УРСР — акад.-секретар Відділення фіз.-тех. проблем енергетики АН УРСР з 1978. Наук. праці присвячені методам аналізу та синтезу складних електр. ланцюгів, теорії електр. машин, створенню основ теорії квазіаналогового моделювання. Запропонував нові принципи побудови аналогових і гібридних обчислювальних машин. Під його керівництвом створено й запроваджено в серійне виробництво ряд таких машин. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1981.

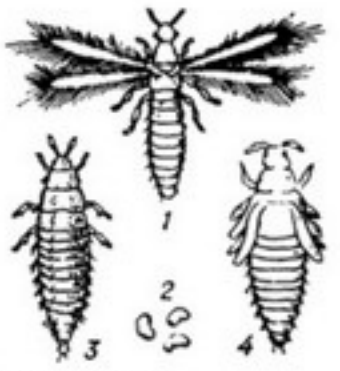
Г. Є. Пухов.

ПУ́ХОВ Микола Павлович [13 (25).I 1895, с. Гришево, тепер Бабинінського р-ну Калуз. обл.— 28.III 1958, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1944), Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1941. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1935 закінчив курси удосконалення комскладу при Військ. академії механізації і моторизації, з цього року — на викладацькій роботі в академіях РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир стрілецької д-зії, команд. 13-ю армією на Пд.-Зх., Брянському, Центр. та 1-му Укр. фронтах. Після війни — команд. військами ряду військ. округів. У 1952 закінчив Вищі курси при академії Генштабу. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПУХОЇ́ДИ (Mallophaga) — ряд вторинно*безкрилих комах*. Постійні зовнішні паразити птахів (пухоїди, пероїди) і ссавців (*волосоїдові*). Тіло (довж. 0,5—11 мм) плоске. Зовні дещо схожі на *вошей,* але на відміну від них мають гризучий ротовий апарат, голова ширша від грудей. Очі редуковані. Черевце з 8—10 сегментів. Покриви щільні, жовтуваті або темні. П. живляться зроговілими частинками *епідермісу* та ін. похідними шкіри (пух, перо, волосся), виділеннями сальних залоз, зрідка кров'ю хазяїна. Розвиток з неповним перетворенням; триває 3—4 тижні. Ряд включає 2 підряди: справжні П. (Amblycera), перо- і волосоїди (Ischnocera); об'єднують бл. 3000 видів, з них понад 300 видів паразитують на ссавцях, решта видів — на птиці, напр. курячі П. (Menopon gallinae, Eomenacanthus stramineus). При масовому ураженні П. спричинюють сильний свербіж, розчісування та розкльови шкіри. Виникає *дерматит,* який супроводиться випаданням волосся і пір'я, ослабленням організму тварин. П. можуть виконувати певну роль і

Пухівка піхвова:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — стебло з суцвіттям; *3* — горішок; *4* — плід з летючкою.

Пухироногі.
Тютюновий трипс:
1 — доросла комаха; *2* — яйця; *3* — личинка; *4* — німфа.

Н. О. Пучківська.

Дж. Пуччіні.

Пухоїди:
1 — голубиний пухоїд;
2 — собачий волосоїд

в передачі збудників заразних хвороб. Заходи боротьби: обробка тварин *інсектицидами, дезинфекція* приміщення.

О. П. Маркевич.

ПУЦОЛА́НИ (італ. pozzolane, від назви м. Поццуолі) — гірські породи, що складаються з пухких продуктів вулканічних виверженъ (вулканічного попелу, пемзи, вулканічних туфів). У суміші з вапном П. здатні тверднути у воді, утворюючи міцні суміші. Великі родовища П. є в Італії; в СРСР — на Пн. Кавказі, у Вірменії, на Україні (Кримський п-ів). Використовують для виготовлення в'яжучих матеріалів, зокрема *пуцоланового портландцементу*.

ПУЦОЛА́НОВИЙ ПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ — цемент, одержуваний сумісним помелом або змішуванням попередньо подрібнених портландцементного *клінкеру*, активної мінеральної *добавки* (*пуцоланів*) і гіпсу; гідравлічна *в'яжуча речовина*. Вміст у П. п. активних мінеральних добавок вулканічного походження, випаленої глини або паливної золи — 25—40%; добавок осадкового походження — 20—30%; вміст трикальцієвого силікату ($3CaO \cdot SiO_2$) у клінкері — не більше 8%. Марки П. п. за міцністю на стиск 300 і 400. П. п. відзначається (порівняно з звичайним *портландцементом*) більшими *водостійкістю* і *корозійною стійкістю* (зокрема, сульфатостійкістю), більшою водонепроникністю, меншим тепловиділенням в процесі тужавіння і тверднення. Вади П. п.: підвищена водопотреба, сповільнена швидкість тверднення, знижені повітро- і *морозостійкість*. П. п. застосовують для бетонних і залізобетонних конструкцій підземних або гідротех. споруд.

ПУЧКІ́ВСЬКА Надія Олександрівна [н. 12 (25).V 1908, Смоленськ] — український рад. офтальмолог, акад. АМН СРСР (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Герой Соціалістич. Праці (1960). Дочка О. М. *Пучківського*. Закінчила Київ. мед. ін-т (1930). З 1946 працює в *Очних хвороб та тканинної терапії одеському науково-дослідному інституті* (з 1956 — директор). Учениця В. П. *Філатова*. Осн. праці з проблем пересадки рогівки, хірургіч. лікування та імунотерапії наслідків тяжких опіків очей, застосування лазерного випромінювання в офтальмології, організації офтальмологіч. допомоги населенню тощо. Відповідальний редактор «*Офтальмологического журнала*» (з 1956). Член Міжнародної офтальмологічної академії (1975), почесний чл. Міжнарод. т-ва очних хірургів (1969), наук. т-в офтальмологів НРБ, ЧССР, ПНР, НДР. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань, заст. голови Верховної Ради УРСР 7—8-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. В. П. Філатова АМН СРСР, 1961. Держ. премія УРСР, 1978.

Тв.: Пересадка роговой оболочки при осложнённых бельмах. К., 1960; Основы пересадки роговой оболочки. К., 1971 [у співавт.]; Патогенез и лечение ожогов глаз и их последствий. М., 1973 [у співавт.]; В. П. Філатов. К., 1975.

ПУЧКІ́ВСЬКИЙ Олександр Митрофанович [6 (18).VI 1881, м. Батурин, тепер Черніг. обл. — 14.II 1942] — укр. рад. оториноларинголог. Закінчив петербурзьку Військ.-мед. академію (1905), працював військ. лікарем. У 1920—22 — професор Одес. ун-ту. Водночас (1921) працював в Одес., а з 1922 — в Київ. мед. ін-тах, в яких заснував кафедри оториноларингології. Праці присвячені вивченню склероми верхніх дихальних шляхів, туберкульозу гортані, питанням історії оториноларингології та ін. Запропонував кілька методів оперативного втручання, зокрема кістковопластичну операцію лобних пазух, створив перший укр. посібник з оториноларингології.

ПУЧЧІ́НІ (Puccini) Джакомо (22.XII 1858, Лукка — 29.XI 1924, Брюссель) — італ. оперний композитор, представник *веризму*. В 1883 закінчив Міланську консерваторію. Його операм (їх — 12) властиві вокально-аріозні форми, емоційність, ліризм, життєвість драм. ситуацій, сценічність. Твори П.— це ліричні муз. драми. Кращі з них — «Манон Леско» (1893), «Богема» (1896), «Тоска» (1900), «Мадам Баттерфляй» (1904; в Росії наз. «Чіо-Чіо-сан»), «Турандот» (пост. 1926). П. був у дружніх стосунках з укр. співачкою С. *Крушельницькою*. Твори П. широко представлені в репертуарі оперних театрів України.

ПУШКА́Р Мартин (р. н. невід.— п. 11.VI 1658) — полтав. полковник (1648—58). Належав до тієї частини козац. старшини, що виступала за визволення укр. народу від польс.-шляхет. загарбників, за возз'єднання України з Росією. Був одним із сподвижників Б. Хмельницького, брав участь у багатьох битвах нар.-визв. війни 1648—54. Після смерті Б. Хмельницького П. не раз попереджав рос. уряд про ворожі наміри старшинсько-шляхет. угруповання на чолі з гетьманом І. *Виговським* відірвати Україну від Росії. В кінці 1657 П. разом з кошовим Я. *Барабашем* очолив нар. повстання (див. *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58*). Загинув у бою під Полтавою.

ПУШКА́Р Микола Антонович (н. 30.X 1894, с. Головчинці, тепер Заліщицького р-ну Терноп. обл.) — укр. рад. мовознавець. Закінчив Празький ун-т (1925). Учителював на Львівщині. У 1940—74 (з перервою) працював у Львів. ун-ті, 1950—56 завідував кафедрою слов'ян. філології. Осн. праці: «Найменодша палаталізація шелестівок в українській мові» (1932), «Курс лекцій з сучасної чеської літературної мови» (ч. 1—3, 1963), «Історична фонетика чеської мови» (ч. 1—2, 1965), «Історична морфологія чеської мови» (ч. 1—2, 1970—72). *І. М. Лозинський.*

ПУШКА́Р Микола Сидорович (н. 3.VIII 1930, с. Шолохове, тепер Нікопольського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. кріобіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1960. Закінчив Дніпроп. мед. ін-т (1954). Проректор (з 1968), ректор (1971) Укр. ін-ту вдосконалення лікарів. З 1972 — директор Ін-ту проблем кріобіології і кріомедицини АН УРСР. Наук. праці П. присвячені дослідженню дії низьких і наднизьких т-р на біоматеріали, теорії та клінічній практиці кріоконсервування і трансплантації біоматеріалів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1980; Державна премія СРСР, 1978.

А. М. Білоус.

ПУШКАРІ́ВСЬКІ СТОЯ́НКИ — група пізньопалеолітичних і мезолітичних стоянок на правому березі Десни в околицях с. Пушкарів Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Під час розкопок стоянки Пушкарі I (досліджували її 1932—33 і 1937—39) виявлено залишки довгочасного, напівземлянкового житла, площа якого поділялася на три округлі частини з вогнищами в центрі кожної з них. Виявлено також скупчення кісток і бивнів мамонта, що були використані при спорудженні житла. Крем'яні вістря й наконечники дротиків, скребки, масивні різці та пластини з затупленим краєм дають змогу датувати стоянку оріньяко-солютрейським часом (див. *Оріньякська культура, Солютрейська культура*). Знайдено багато кістяних виробів, зокрема мотикоподібне знаряддя, лощила, підвіски-гудзики. Пушкарі I — довгочасне поселення мисливців на мамонта, шерстистого носорога, дикого коня, пн. оленя, ведмедя, вовка, песця та ін. тварин. При розкопках стоянки Пушкарі VII (досліджувалася 1937—39) знайдено численні невеликі крем'яні знаряддя. Датується ця стоянка раннім періодом *мезоліту*.

Літ.: Борисковский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., 1953.

ПУШКАРЯ́ І БАРАБАША́ ПОВСТА́ННЯ 1657—58 — нар. повстання на Україні проти старшинсько-шляхетської верхівки та її ставленика гетьмана І. *Виговського*. Повстання вибухнуло в зв'язку з загостренням класових суперечностей і обуренням нар. мас та переважної частини козац. старшини зрадницькими діями гетьмана І. Виговського та його поплічників, які виступали за відрив України від Росії, за відновлення польс.-шляхет. панування. Першими в кінці 1657 повстали козаки *Полтавського полку* на чолі з полковником М. *Пушкарем*. До них приєдналися запорожці на чолі з кошовим Я. *Барабашем*. Невдовзі повстання козаків і запорожців злилося з антифеод. рухом *дейнеків*, з яких М. Пушкар сформував піхотний полк. У зв'язку з відмовою козаків Ніжинського і Чернігівського полків брати участь у придушенні повстання І. Виговський послав проти повстанців свої наймані іноз. загони. 27.I (6.II) 1658 повстанське військо розгромило найманців в урочищі Жуків Байрак. Після цієї перемоги повстання охопило все Придніпров'я. Навесні 1658 І. Виговський закликав на допомогу крим. татар і заручився підтримкою шляхет. Поль-

щі. Після боїв під Красним Лугом (поблизу м. Говтви) і Полуозером (поблизу Полтави) повстанці змушені були відступити до Полтави, де їх в кінці травня оточили загони І. Виговського. На світанку 1 (11). VI 1658 повстанське військо виступило з Полтави і захопило гетьманський обоз. Але на допомогу І. Виговському підійшли гетьманські частини й значні сили крим. татар. У бою, в якому загинув М. Пушкар, повстанське військо зазнало поразки. Придушивши повстання, І. Виговський підписав з польс.-шляхет. урядом *Гадяцький договір 1658* про перехід України під владу шляхет. Польщі.

Літ.: Літопис Самовидця. К., 1971; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. 1. К., 1848; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

К. І. Стецюк.

ПУ́ШКІН Василь Львович [27.IV (8.V) 1770, Москва — 20.VIII (1.IX) 1830, там же] — рос. поет. Дядько О. С. *Пушкіна*. Друкуватися почав 1793 (сатира «До каміна»). Був членом літ. гуртка «Арзамас», прихильником М. М. *Карамзіна*. Писав елегії, романси, пісні, альбомні вірші в дусі сентименталізму (послання «До Жуковського», «До Дашкова», обидва — 1811). Патріотичні настрої виразив у вірші «До жителів Нижнього Новгорода» (1812). Автор іроїко-комічної поеми «Небезпечний сусід» (написана 1811, вид. 1855), зб. «Вірші» (1822), віршованої повісті «Капітан Храбров» (1829—30), прозових «Нотаток про людей і суспільство» (1826).

І. Д. Бажинов.

ПУ́ШКІН Олександр Сергійович [26.V (6.VI) 1799, Москва — 29.I (10.II) 1837, Петербург] — рос. письменник. Походив з старовинного дворянського роду. В 1811—17 П. навчався в Царськосельському ліцеї. Патріотичне піднесення в країні, викликане Вітчизняною війною 1812, зближення з П. *Чаадаєвим* і М. *Раєвським* сприяли розвиткові волелюбних поглядів П. Друкуватися почав 1814 в журн. «Вестник Европы» («До друга-віршника»). В 1816 входить до літ. гуртка «Арзамас». У ліцейських віршах оспівував любов, радість молодості, виражав високі громадянські почуття. Після закінчення ліцею П. зарахували на службу до колегії іноз. справ. У 1819— член літ. гуртка «Зелена лампа», що мав зв'язки з таємним т-вом «Союз благоденства». У травні 1820 за волелюбні твори («Вольність», «Село», «До Чаадаєва») був висланий у Катеринослав (тепер Дніпропетровськ). Пізніше виїхав на лікування на Кавказ і в Крим, звідти переїхав у Кишинів — на місце нової служби (1820—23). З Кишинева виїжджав у Київ (1821), Тульчин (тепер Вінн. обл., 1822) і Кам'янку (тепер Черкас. обл., 1820—22), де в маєтку В. *Давидова* збирались декабристи.

Хоч П. не належав до таємного т-ва, проте він став поетичним виразником ідей і настроїв декабристських кіл («В. Л. Давидову», «Кинджал», згодом «У глибині сибірських руд», «Аріон», «Анчар»). Влітку 1823 за клопотанням петерб. друзів П. переводять до Одеси на службу в канцелярію князя М. *Воронцова*. Відомий раніше як автор поеми «Руслан і Людмила» (1817—20), в період південного заслання П. написав, крім ліричних віршів, романтичні поеми «Кавказький бранець», «Брати-розбійники», «Бахчисарайський фонтан», почав поему «Цигани». Ці поеми — свідчення розквіту *романтизму* в творчості П., в них вперше накреслився філософський підхід до проблем свободи особи. В травні 1823 почав писати роман у віршах «Євгеній Онєгін». В липні 1824 поета, як неблагонадійного, звільнили зі служби і вислали у псковський маєток батьків — с. Михайловське під нагляд властей. Тут поет закінчує поему «Цигани», пише глави «Євгенія Онєгіна», поему «Граф Нулін», ліричні вірші, критичні статті і трагедію «Борис Годунов» (1824—25, вид. 1831), в якій уперше в рос. драматургії звернув увагу на роль народних мас в істор. процесі. Після розгрому повстання декабристів Микола I, намагаючись використати талант П. у своїх політ. інтересах, вернув П. у вересні 1826 із заслання, але залишив під наглядом поліції, посиливши цензуру його творів (проходили цензуру самого царя через посередництво шефа жандармів О. *Бенкендорфа*). В цей час П. написав перші прозові твори «Арап Петра Великого» (1827; не закінч.), «Подорож в Арзрум» (1829); поему «Полтава» (1828). У 1830—31 співробітничав в «Литературной газете». У вересні 1830 виїхав у Болдіно (маєток батька в Нижегородській губ.). Болдінська осінь — час найбільшого творчого піднесення поета. За 3 міс. він написав бл. 50 творів різних жанрів. У Болдіні П. створив багато ліричних поезій, в осн. закінчив соціально-психологічний роман у віршах «Євгеній Онєгін», який відзначається глибоким реалізмом, справжньою народністю, правдивістю людських характерів. Роман, за висловом В. Бєлінського, є енциклопедією сучасного поетові рос. життя. Тут П. створив т. зв. маленькі трагедії — «Скупий лицар», «Моцарт і Сальєрі», «Камінний гість», «Бенкет у чуму», поему «Домик у Коломні», «Повісті покійного Івана Петровича Бєлкіна», «Історію села Горюхіна» (своєрідна хроніка зубожіння кріпацького села), «Казку про попа і наймита його Балду». Писав критичні статті і замітки. В 1831 П. одружився з Н. Гончаровою. В 1832—33 працював в архівах над історією повстання Пугачова, їздив у Казань, Оренбург, Уральськ. Побував у Болдіні. В другу болдінську осінь (1 жовтня—середина листопада 1833) П. працював над «Історією Пугачова», повістями «Дубровський», «Капітанська дочка», написав поеми «Мідний вершник», «Анджело», повість «Пікова дама», «Казку про рибака й рибку», «Казку про мертву царівну та про сімох богатирів»; перекладав поезії А. Міцкевича. В 1836 видавав журн. «*Современник*». Працював над історією Петра I. Спілкувався з відомими представниками рос. культури А. Дельвігом, В. Кюхельбекером, І. Пущиним, К. Батюшковим, В. Жуковським, П. Вяземським, М. Карамзіним. Поборник свободи, противник реакційних сил, П. зазнав цькування з боку вищого світу, реакційної преси. Конфлікт між поетом і придворною клікою закінчився дуеллю П. з франц. емігрантом Ж. Дантесом, що відбулася 27.I (8.II) 1837 в передмісті Петербурга на Чорній річці. П. був тяжко поранений і 29.I (10.II) помер. Похований поблизу с. Михайловське в Святогорському монастирі (тепер с-ще Пушкінські Гори Псков. обл.). П. — основоположник реалізму в рос. л-рі, своєю творчістю утвердив норми сучас. рос. літ. мови.

О. С. Пушкін.

Ідейно-естетичні звершення П. в поезії та ін. родах худож. творчості ставлять його в ряд найвеличніших явищ світової культури. Він поклав початок майже всім сучасним жанрам прози — від дорожніх записок і нарису до істор. роману і філософ. повісті, нар. драми. Величезна роль П. і в історії передової рос. журналістики, публіцистики і літ. критики. Його творчість справила великий вплив на розвиток рос. л-ри (М. Гоголь, М. Лермонтов, М. Некрасов, М. Салтиков-Щедрін, Л. Толстой, Ф. Достоєвський та ін.) і культури 19—20 ст., а також на розвиток національних л-р народів СРСР, в т. ч. і української. П. виявляв інтерес до укр. історії (написав «Нарис історії України», 1831), фольклору, культури, був знайомий з укр. діячами — М. Максимовичем, М. Маркевичем, Д. Бантишем-Каменським, Є. Гребінкою та ін. З Україною пов'язаний ряд творів П. («Козак», «Гусар», «До моря», «Брати-розбійники», «Полтава» та ін.).

Твори П. ще за його життя поширювались на Україні. Перші переклади укр. мовою належать Л. Боровиковському (1830) і Є. Гребінці (1831); твори П. також перекладали С. Руданський, П. Грабовський, О. Навроцький, Олена Пчілка, В. Самійленко, М. Старицький, Б. Грінченко, О. Шпигоцький. І. Франко переклав усі драм. твори П., ряд поезій, в літ.-критичних виступах популяризував його творчість. Він підкреслював плідну роль рос. реалізму, зокрема «Євгенія Онєгіна», у формуванні світогляду і творчого методу Шевченка (ст. «Темне царство»). Твори П. високо цінував Т. Шевченко, звертався до них і як художник (акварель-ілюстрація до поеми П. «Полтава», 1840). До творчості П. в різний час зверталися Марко Вовчок, Панас Мирний, М. Коцюбинський, Леся Українка. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції значний вклад у поширення творів П. на Україні вніс М. Рильський. Він переклав «Мідний вершник», «Євгеній Онєгін», «Бенкет у чуму» та ін. поеми, казки і вірші, присвятив П. вірші, статті. Твори П. також перекладали П. Тичина, М. Бажан, В. Сосюра, А. Малишко, М. Терещенко, Л. Первомайський, О. Гончар, М. Стельмах, О. Новицький, С. Крижанівський та ін. В 20 — на поч. 30-х рр. друкувались однотомники вибра-

І. І. Пущин.

Г. В. Пфейффер.

них творів П. в укр. перекладах, в 1937 вийшло двотомне, в 1952—54 — чотиритомне видання. Укр. мовою видано «Вінок Пушкіну. Радянські поети» (1949). П'єси П., інсценізації його творів йдуть у рад. театрах, зокрема українських. Багато творів П. екранізовано. На його слова писали музику М. Глинка, О. Даргомижський, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, П. Чайковський, С. Рахманінов, С. Прокоф'єв, Р. Глієр, Б. Асаф'єв, Г. Свиридов, Д. Шостакович, Г. Майборода, К. Домінчен, Д. Клебанов та ін. Створено Всесоюзний музей О. С. Пушкіна в Ленінграді, Держ. музей О. С. Пушкіна в Москві; остання квартира П. в Петербурзі перетворена на музей-квартиру О. С. Пушкіна. На Україні відкрито літ.-меморіальний музей П. в Одесі, в Кам'янці (Черкаська обл.) — *Пушкіна О. С. і Чайковського П. І. музей.* В 1922 в с. *Михайловське* створено Пушкінський держ. заповідник. Пам'ятники П. встановлено в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Кам'янці (Черкас. обл.) та ін. містах. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 448—449.

Соч.: Полное собрание сочинений, т. 1—17. М.—Л., 1937—59; Полное собрание сочинений, т. 1—10. М., 1974—78; Укр. перекл.— Твори, т. 1—4. К., 1952—54.

Літ.: Бєлінський В. Г. Твори Олександра Пушкіна. В кн.: Бєлінський В. Г. Літературно-критичні статті. К., 1953; Пушкин в русской критике. М., 1953; А. С. Пушкин в воспоминаниях современников, т. 1—2. М., 1974; Пушкин. Исследования и материалы, т. 1—6. М.—Л., 1956—69; Пушкин. Итоги и проблемы изучения. М.—Л., 1966; Цявловский М. А. Летопись жизни и творчества А. С. Пушкина, т. 1. М., 1951; Булаховский Л. Художественный язык А. С. Пушкина. К., 1947; Благой Д. Д. Творческий путь Пушкина. М.—Л., 1950; Томашевский Б. В. Пушкин, кн. 1—2. М.—Л., 1956—61; Волков Р. М. Народные истоки творчества А. С. Пушкина. Черновцы, 1960; Степанов Н. Проза Пушкина. М., 1962; Словарь языка Пушкина, т. 1—4. М., 1956—61; Бочаров С. Г. Поэтика Пушкина. М., 1974; Геніальний поет російського народу. К., 1937; О. С. Пушкін (Статті та матеріали). К., 1938; О. С. Пушкін. Львів, 1949; О. С. Пушкін в Одесі. Одеса, 1950; Гудзій М. К. Пушкін. К., 1949; Рильський М. Т. Пушкін і Шевченко. В кн.: Рильський М. Т. Твори, т. 3. К., 1956; Білецький О. І. Пушкін і Україна. В кн.: Білецький О. І. Від давнини до сучасності, т. 2. К., 1960; Косарик Д. Пушкін на Україні. Х., 1937; Неборячок Ф. М. О. С. Пушкін українською мовою. Львів, 1958; Крутікова Н. Є. Поетичний світ Пушкіна і українські письменники. В кн.: Крутікова Н. Є. Реалізм. Збагачення. Єдність. К., 1976; Левкович Я. Л., Петрунина Н. Н. Библиография произведений А. С. Пушкина и литературы о нём. М.—Л., 1960; Бойко І., Гімельфарб Г. Пушкін і Україна. Короткий бібліографічний покажчик. К., 1949. *Н. Є. Крутикова.*

ПУ́ШКІН (з 1728 — Царське Село, 1918—37 — Дєтське Село) — місто Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Ленінгр. міськраді. Залізнична ст. Дєтське Село. 90 тис. ж. (1981). Засн. 1708. З 2-ї пол. 18 ст.— заміська резиденція рос. імператорів. У 1808, після об'єднання з населеним пунктом Софія (засн. 1785), Царське Село стало містом. У 1811 тут було відкрито Царськосельський ліцей, у якому 1811—17 навчався О. С. Пушкін. У 1837 Царське Село було сполучено з Петербургом першою в Росії залізницею. З 1937 місто має сучас. назву. В період окупації П. (17.IX 1941—24.I 1944) нім.-фашист. загарбники зруйнували й знищили значну кількість істор.-худож. пам'яток. У післявоєнні роки П. відбудовано. У П.— з-ди: 2 рем.-мех., деревообр., асфальтобетонний, хлібний; виробниче поліграфічне об'єднання. Підприємства легкої пром-сті. Всесоюзна академія с.-г. наук Нечорноземної зони РРФСР, Ленінгр. с.-г. ін-т, всесоюзні н.-д. ін-ти захисту рослин, с.-г. мікробіології, розведення і генетики с.-г. тварин, н.-д. і проектно-технологічний ін-т механізації і електрифікації с. г. Нечорноземної зони та ін. У П.— Всесоюзний музей О. С. Пушкіна з філіалом — меморіальним музеєм ліцеєм. П. та його околиці — зона відпочинку, місце туризму. П. має регулярне планування (бл. 1780, арх. Ч. Камерон). У місті — один з найбільших в СРСР палацово-парковий комплекс 18—19 ст. До нього належать палац (1717—23; перебудовано: 1743—48 — арх. А. *Квасов,* 1752—57 — арх. В. *Растреллі,* в стилі *бароккo*) і будови у стилі *класицизму*: комплекс «Агатових кімнат» з «Холодними лазнями», «Висячого саду» та «Камеронової галереї» (усі — арх. Ч. Камерон), Зубовський та Церк. флігелі (арх. Ю. Фельтен), корпус Ліцею (1789—91, тепер меморіальний музей О. С. Пушкіна; обидва — арх. І. Неєлов, перебудовано 1811, арх. В. *Стасов*). Парки П.— Катерининський та Олександрівський (пл. 600 га) — складаються з регулярної (1720—21) та пейзажної (1771—80) частин. У парках — Олександрівський палац (1792—96, арх. Дж. *Кваренгі*), численні павільйони (в т. ч. Ермітаж, 1743—54, арх. М. Земцов, В. Растреллі та ін.), декоративні споруди, пам'ятники, садово-паркова скульптура роботи італ. майстрів, ставки, штучні канали.

Місто Пушкін. Олександрівський палац. Архітектор Дж. Кваренгі. 1792—96.

Літ.: Музеи и парки Пушкина. Путеводитель. Л., 1980.

ПУ́ШКІНА О. С. І ЧАЙКО́ВСЬКОГО П. І. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у м. Кам'янці Черкаської області. Засновано 1937 в будинку В. *Давидова,* де збиралися декабристи, бували О. Пушкін (1820—22), П. Чайковський (з 1865 з перервами до 1893). Експозиція музею відтворює життя і діяльність О. Пушкіна і П. Чайковського, їхні зв'язки з Україною, є відділ історії декабристського повстання. Багато оригінальних експонатів зібрано у відділі «Пушкін, Чайковський і сучасність». Експозицію музею доповнюють істор. пам'ятки — Пушкінський грот, Пушкінська скеля, Зелений млин та ін.

ПУ́ШКІНО — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташоване на р. Уча. Залізнична станція. 71 тис. ж. (1980). У П.— прядильно-ткацька, тонкосуконна і меблева ф-ки; електромех. та металовиробів з-ди, об'єднання по виробн. штучних шкір. Всесоюзний н.-д. ін-т лісівництва та механізації, 2-е Моск. муз. уч-ще. Місто — з 1925.

ПУ́ШТУ́, афганська мова. Належить до *іранських мов* індоєвроп. сім'ї. Розмовляють нею в Афганістані та в ряді районів Пакистану. У П. розрізняють дві групи діалектів — східну й західну. Характерні риси П.: багатство системи приголосних (є ретрофлексні, увулярні, фарингальний приголосні) і відносна бідність голосних, які бувають довгі й короткі. У системі імен — протиставлення прямої й непрямої форм. У морфологічній структурі чітко виявляється тенденція до аналітизму. Найдавніші написи на П. належать до 13 ст. Письмо — на основі араб. алфавіту. Про л-ру мовою П. див. *Афганістан, Пакистан,* розділ Література.

Літ.: Дворянков Н. А. Язык пушту. М., 1960; Калинина З. М. Очерки по лексикологии современного литературного пушту. М., 1972.

В. М. Топоров.

ПУШТУ́НИ — 1) Афганці, які живуть за межами *Афганістану* (переважно в Зх. Пакистані — Пуштуністані), кол. назва — патани. Заг. чисельність — понад 20 млн. чол. (1978, оцінка). Мова — пушту. За релігією П.— переважно мусульмани-суніти. Історія П. до кін. 19 ст. нерозривно пов'язана з історією афганців. В 1893 англ. колонізатори приєднали Пуштуністан до тодішньої своєї колонії — *Індії.* В 1947 пуштунські райони ввійшли до складу *Пакистану.* За конституцією Пакистану 1973 провінція, населена П., здобула автономію. У П. зберігаються патріархально-феод. пережитки; ще існують племінні об'єднання, серед яких найважливішими є афридії, моманди, оракзаї, юсуфзаї, хатаки, вазири, какари. Осн. заняття П.— землеробство і відгінне тваринництво; частина П. працює в пром-сті. У П. багатий фольклор, танці і пісні; розвивається л-ра мовою пушту. 2) Самоназва афганців.

ПУ́ЩА-ВОДИ́ЦЯ — селище міського типу (з 1981), підпорядковане Подільській райраді Києва. Розташована за 2 км від автомагістралі Київ — Ковель. 7,2 тис. ж. (1982). На тер. П.-В.— 2 серед., 3

Пуща-Водиця. Дитячий туберкульозний санаторій імені О. М. Горького.

спец. та муз. школи; лікарня, поліклініка. Кінотеатр, б-ка. Селище П.-В. здавна відоме як дачна місцевість.

П.-В.— кліматичний курорт, розташований в лісовому масиві. Лік. засоби: *кліматотерапія* і аеротерапія (повітря П.-В. містить пари скипидару, озон і небагато *галогенідів*). Показання: активні й загасаючі форми туберкульозу легень, наслідки туберкульозного менінгіту і травм периферичного відділу нервової системи, функціональні захворювання первової системи. В П.-В.— 8 спеціалізованих санаторіїв, санаторії-профілакторії, 2 будинки відпочинку, піонер. табори. Курорт функціонує цілий рік.

ПУ́ЩИН Іван Іванович [4 (15).V 1798, Москва — 3 (15).IV 1859, с. Мар'їне Бронницького пов., поховано в м. Бронницях, тепер Моск. обл.]— декабрист, рос. письменник. Син сенатора. Закінчив Царськосельський ліцей (1817); близький друг О. С. Пушкіна. Офіцер гвардійської кінної артилерії, з кін. 1823 — суддя. З 1817 П.— член «*Союзу порятунку*», на поч. 1818 ввійшов до «*Союзу благоденства*», 1823 — до *Північного товариства декабристів*. Організував Петерб. управу, 1825 (разом з Є. П. *Оболенським*) — Моск. управу Пн. т-ва. Учасник повстання декабристів 14 (26).XII 1825 в Петербурзі. Засуджений до страти, заміненої 20 роками каторги. З 1839 — на поселенні. В 1856 після амністії повернувся із заслання. П.— автор «Записок про Пушкіна» (вперше опубліковано 1853, останнє видання — 1956).

ПФЕ́ЙФФЕР Георгій Васильович [12 (23).XI 1872, с. Сокиринці, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.— 10.X 1946, Київ] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1920). Закінчив (1896) Київ. ун-т. Працював у Київ. політех. ін-ті (1899—1909) та Київ. ун-ті (1900—46). Директор об'єднаного Ін-ту математики і фізики АН УРСР (1941—44). Осн. праці П. присвячені теорії диференціальних рівнянь з частинними похідними. Він створив заг. спосіб формального інтегрування нелінійних рівнянь та повних систем нелінійних рівнянь з частинними похідними першого порядку, а також одержав багато ін. важливих результатів.

ПФЕ́НІГ (нім. Pfennig) — розмінна монета Німецької Демократичної Республіки (дорівнює $^1/_{100}$ *марки* НДР), Федеративної Республіки Німеччини (дорівнює $^1/_{100}$ марки ФРН).

ПХЕ́НЬЯ́Н — столиця КНДР, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Виділений в окрему адм. одиницю. Розташований на р. Тедонган, вузол з-ць і автошляхів; аванпорт П.— м. Нампхо (на Жовтому м.). Аеропорт міжнар. значення (Сунан). 1,5 млн. ж. (1979). П.— одне з давніх міст Кореї. В 427—668 був столицею д-ви *Когуре*. За серед. віків П.— важливий опорний пункт у боротьбі проти іноз. навал (кит. династій, *кіданів, монголів* та ін.). У 20 ст.— центр нац.-визвольної боротьби проти япон. колонізаторів. Після визволення Кореї від панування япон. імперіалістів (1945) П. став базою демократичних сил кор. народу. В 1946 тут було створено Тимчасовий нар. к-т Пн. Кореї, який здійснив ряд перетворень у країні. З проголошенням 1948 КНДР П.— столиця країни, центр боротьби за мирне об'єднання Кореї. Осн. галузі пром-сті — машинобудування (с.-г., трансп., точне, електротех., текст.), текст. (найбільший у країні текст. комбінат) та харчова (у т. ч. м'ясохолодобійна, тютюнова). Є підприємства хім., гумової, керамічної та буд. матеріалів пром-сті. П.— центр вуг. басейну, на базі якого працює ТЕС. Разом з невеликими містами-супутниками утворює індустр. район, в якому розвинуті також чорна і кольорова металургія, тракторобудування, цем. пром-сть. Ун-т, політех., мед., пед., легкої пром-сті, транспорту, іригації, образотворчих мистецтв, театру і кіно ін-ти та ін. вузи. *Корейська академія наук*, академії сусп., мед. та с.-г. наук, лісотехнічна. Найбільші б-ки — Центр. держ., АН КНДР, при ун-ті. Музеї: кор. революції, визвольної боротьби кор. народу, етногр., істор., художній. Численні театри, у т. ч. Держ. драм. «Чхолліма», міський; консерваторія. Серед архіт. пам'яток середньовіччя — залишки фортечної стіни з сх. (Тедонмун; 3 ст., перебудовано в 17 ст.) та зх. (Потхонмун; 10 ст., перебудовано в 15 ст.) брамами, брама Чхільсонмун (10 ст., перебудовано в 18 ст.), павільйон Йонгванджон (1111, перебудовано в 17 ст.), на вершині г. Моранбон — дозорна вежа Ільмільде (3 ст., перебудовано в 14 ст.). Після 1945 споруджено багато адм. та громад. будівель, у будові яких використано нові індустр. методи з урахуванням нац. традицій: Держ. ун-т ім. Кім Ір Сена (1957), Великий театр (1960), Музей кор. революції (1972), Палац спорту (1973) та ін. Пам'ятники: монумент Визволення (1947, в пам'ять воїнів Рад. Армії), пам'ятник Чхолліма (1961), статуя Кім Ір Сена та пам'ятник революц. визвольної боротьби (1972).

«ПЧЕЛА́» — давньорус. збірник *афоризмів*, коротких оповідань, *притч*. Спершу складений у Візантії (11 ст.) на матеріалі біблійних книг, висловлювань античних письменників і філософів, писань «отців церкви». На Русі «П.» перекладено наприкінці 12 ст. В 14—15 ст. «П.» переписували і водночас поповнювали висловами з оригінальних літ. пам'яток («Моління» *Данила Заточника* тощо) та нар. прислів'ями і приказками. В 1599 в Острозькому гуртку вчених здійснено новий переклад «П.» (т. з. дерманська «Пчола»). Деякі афоризми з «П.» перейшли у фольклор. *В. П. Колосова.*

ПЧІ́ЛКА Олена [справж. прізв., ім'я, по батькові — Косач Ольга Петрівна; 17 (29).VII 1849, м. Гадяч, тепер Полтав. обл.— 4.X 1930, Київ] — українська письменниця, фольклорист, етнограф. Член-кор. АН УРСР (з 1927). Мати Лесі *Українки*, сестра М. *Драгоманова*. Закінчила Київський інститут шляхетних дівчат. Друкуватися почала у 80-х рр. Разом з Н. Кобринською видала альманах «*Перший вінок*» (1887). Була редактором-видавцем журналу «*Рідний край*» та додатку до нього «*Молода Україна*» (1908—14). З 1921 постійно жила і працювала в Києві. П.— автор поетичних творів (зб. «Думки-мережанки», 1886), повістей, оповідань, п'єс («Світова річ», 1908, та ін.), позначених впливом ліберально-народницьких і культурницьких ідей. Їй належать спогади про М. Старицького (1904), М. Лисенка (1912—28), М. Драгоманова (1926). Перекладала зі слов'ян. л-р, писала твори для дітей. З етногр. праць найвідоміші «Український орнамент» (1876) та «Українські узори» (1912, 1927).

Тв.: Оповідання. Х., 1930; Твори. К., 1971. *О. Р. Мазуркевич.*

Олена Пчілка.

«ПЧОЛА́» — перший в Галичині укр. літературно-науковий журнал. Виходив з травня по вересень 1849 у Львові замість політ. газ. «Новини». Видавав І. *Гушалевич* мовою, наближеною до народної. В журналі опубліковано уривки з 5-ї частини «Енеїди» і «Пісню на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» (вперше) І. Котляревського, твори М. Костомарова, А. Могильницького та ін. І. Гушалевич найчастіше друкував свої поезії переважно «москвофільського» напряму. Вийшло 19 номерів. *В. В. Яременко.*

ПШЕВО́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 1 ст. до н. е. — 4 ст. н. е., поширена на території центр. і пд. частини Польщі і частково на території зх. областей УРСР. Назва походить від могильника поблизу м. Пшеворська в Пд. Польщі. Носіями П. к. були землеробсько-скотарські племена. При дослідженні поселень П. к. виявлено залишки наземних і заглиблених жител з вогнищами або печами всередині та госп. ями. Поховання без насипів (див. *Поля поховань*) з обрядом трупоспалення в грунтових ямках або в посудинах-урнах. У племен П. к. були розвинуті залізоробне виробництво, гончарство (з 3 ст. використовували гончарний круг). З рим. провінцій шляхом обміну до населення П. к. потрапляли монети, бронзовий, скляний і червонолаковий посуд, глиняні амфори, прикраси. Племена П. к. жили в умовах розкладу первіснообщинного ладу. Деякі дослідники вважають, що П. к. належала слов'янам — *венедам*, які. за свідченням Плінія, Таціта, Птолемея, у перших століттях н. е. жили на території поширення пшеворської культури.

Пхеньян. Панорама міста.

Районовані на Україні (1983) сорти твердої озимої пшениці

Одеська ювілейна
Парус

Районовані на Україні (1983) сорти твердої ярої пшениці

Накат
Харківська 46

Районовані на Україні (1983) сорти м'якої ярої пшениці

Білоруська 12
Дніпрянка
Дублянка 4
Ленінградка
Луганська 4
Миронівська яра
Рання 73
Ровенська
Харківська 2

Літ.: Пшеворська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975; Кухаренко Ю. В. Археология Польши. М., 1969.

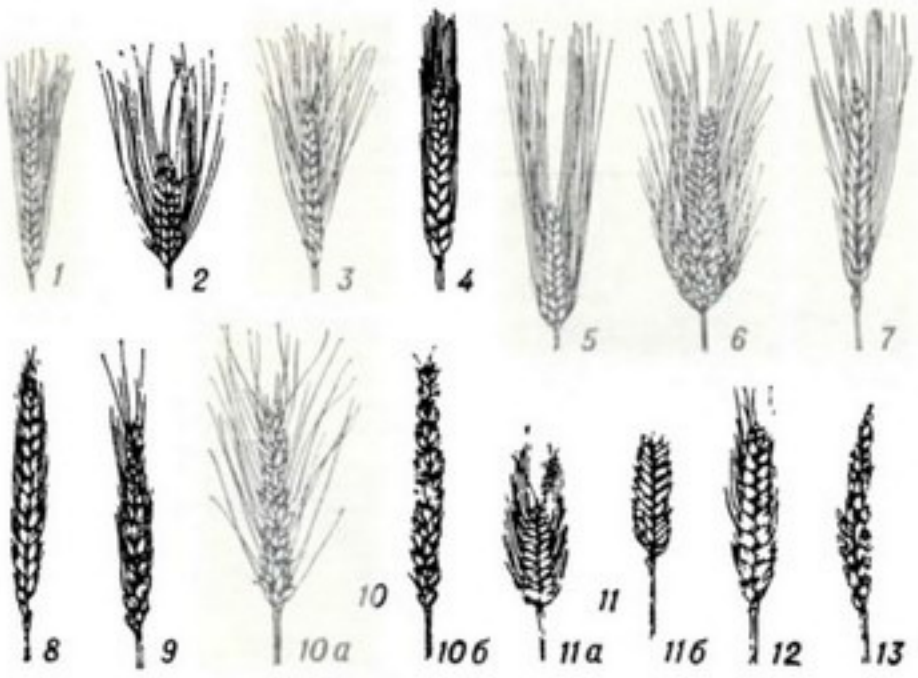
ПШЕНИ́ЦЯ (Triticum) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *злакових;* найважливіша продовольча культура. Об'єднує 28 дикорастучих і культурних видів, що їх відносять до 3 рядів — диплоїдного, тетраплоїдного і гексаплоїдного, які відрізняються числом хромосом в соматичних клітинах (див. *Поліплоїдія*). Диплоїдний ряд (2n = 14) включає 2 дикорастучі види — *однозернянку* дику беотійську (T. boeoticum) та дику однозернянку Урарту (T. urartu) і 2 культурні — однозернянку плівчасту (T. monococcum) і однозернянку голозерну, або пшеницю Синської (T. sinskajae). Тетраплоїдний ряд (2n = 28) об'єднує дикорослі види — дика *полба* (T. dicoccoides), полба араратська (T. araraticum); культурні види з плівчастим зерном і культурні голозерні види — П. тверда (T. durum). До гексаплоїдного ряду (2n = 42) відносять культурні плівчасті та голозерні форми П. м'якої (T. aestivum). Стебло — порожниста *соломина*. Коренева система мичкувата. Листок подовжений, ланцетоподібний, складається з листкової пластинки та піхви. Суцвіття — довгастий, іноді чотиригранний (складний) колос, на його стрижні розміщуються 3—5-квіткові колоски, кожний з яких обгорнений з боків двома колосковими лусками. Квітка складається з двох квіткових (зовнішньої та внутрішньої) плівок, маточки і трьох тичинок з двогніздими пиляками. Плід — однонасінна *зерні́вка,* у якої тонкий навколоплідник щільно зрісся з насінною оболонкою. *Зерно* борошнисте або скловидне, біле або червоне, іноді фіолетове. Його переробляють на борошно, з якого виготовляють хлібобулкові, кондитерські, макаронні вироби, крупи та ін. продукти харчування, а також одержують спирт, крохмаль, клейковину тощо. Пшеничні висівки є цінним кормом для худоби. *Солому* використовують як корм і підстілку для тварин, у паперовій промсті. П.— давня зернова культура. На території сучасного Ірану, Туреччини, Сірії вона була відома у 6—5, а на Україні — у 4—3 тисячоліттях до н. е. За морфологічними ознаками всі види П. поділяються на дві групи: голозерні і плівкові, або полб'яні. У культурних голозерних П. колосовий стрижень не ламкий, і зерно при обмолоті легко відділяється від колоскових лусок. У полб'яних і дикорослих П. колосовий стрижень розламується на окремі членики разом з колосками, а зерно не відділяється від колоскових лусок. Провідне місце у с.-г. виробн. займають голозерні види — м'яка, або звичайна, П. (T. aestivum, син. T. vulgare) і тверда П. (T. durum). Інші види П. тургідум (T. turgidum), туранська (T. turanicum), ефіопська (T. aethiopicum), полонікум (T. polonicum), карталінська (T. carthlicum), пшениця Якубцинера (T. jacubzineri), пшениця Мілітіни (T. militinae) займають незначні площі. На Україні їх використовують лише в селекц. роботі. З диких видів П. на Україні (в Криму) трапляється П. Таудар (T. thaoudar). М ' я к а П.— найпошир. на земній кулі вид П. Серед ін. видів П. за площею посіву (бл. 95,8%) вона посідає перше місце. У культурі м'яка П. представлена озимими та ярими формами. У світовому виробництві (в т. ч. в СРСР) поширена яра П. На Пд. Рад. Союзу, зокрема в УРСР, переважає озима П. Озимі форми більш пристосовані до пд. теплих і помірно прохолодних широт, ярі — до континентального клімату. Т в е р д а П.— другий (після м'якої П.) за поширенням у світі вид П. Її культивують в СРСР, у середземноморських країнах, Малій Азії, на Близькому і Середньому Сході, в США і Канаді. У виробництві тверда П. представлена переважно ярими формами. Сорти озимої твердої П. малозимостійкі, їх вирощують на незначних площах у Закавказзі, Серед. Азії, у пд. р-нах України. Тверда П.— степова культура, має форми, стійкі проти бурої іржі пшениці. З плівчастих П. на Україні на незначних площах (гірські райони Карпат) сіють полбу. Види П. за морфологічними ознаками (наявністю чи відсутністю остюків, забарвленням зерен, опушенням колоскових лусок) поділяють на багато різновидів. З безостих різновидів м'якої П. у виробництві найпоширеніші: лютесценс (колос білий, зерно червоне) і мільтурум (колос червоний неопушений, зерно червоне); з остистих — еритроспермум (колос білий неопушений, зерно червоне), а з різновидів твердої П.— мелянопус (колос білий опушений циліндричний, остюки чорні, зерно біле), гордеїформе (колос червоний неопушений, зерно скловидне біле) та ін. Тверда П. дає зерно з підвищеним вмістом білка і клейковини, яке має високу пружність, крупку (борошно) з нього використовують у макаронному виробництві. Зерно м'яких озимих П. містить (у %) білка 9,6—25,2 (міжнародний стандарт для цих П.— 12,5 і для групи сильних пшениць в СРСР до 14%); крохмалю 48,6—73,4; цукру 3,0—6,5; жиру 1,42—3,20; золи 1,28—2,79 (за Княгиничевим). За хлібопекарською якістю зерна сорти м'якої П. поділяють на сильні, середні і слабкі. Із скловидного зерна м'яких сильних пшениць одержують високоякісне борошно. Загальний ареал культурних П. на Пн. досягає 66° пн. ш. (у Швеції), в дослідних посівах — 67,44 пн. ш. (Мурм. обл. РРФСР); на Пд. охоплює Австралію, Америку та Африку. Заг. площа посівів П. у всьому світі (1973. 1976) становить бл. 221,4 млн. га. Найбільше П. виробляють в СРСР. У 1980 площа її становила 61,1 млн. га, в т. ч. ярої — 38,7 млн. га (Сибір, Казахстан, Поволжя, пд.-степові райони Європ. частини РРФСР, східні і зх. райони України) та озимої П.— 22,4 млн. га (УРСР, Молдавія, пд. райони Європ. частини РРФСР, Каз. РСР та Узб. РСР). На Україні виробляють понад 60% валового збору зерна озимої П. в СРСР. Пересічна врожайність 1980 становила 26,6 ц/га, а в окремі роки (1978) по окремих областях понад 36—45 ц/га (Тернопільська, Полтав., Кіровогр., Вінницька, Черкас. обл.). Багато передовиків вирощують зерна П. по 50—65 ц/га. В УРСР усі посіви П. (1982) сортові (див. табл.). Площа посівів ярої П. в УРСР (1978—80) становила 22—32 тис. га. Врожайність ярої П. в УРСР становить 17,3—28 ц/га, передові г-ва збирають по 30—35 ц/га і більше. Найпоширеніші на Україні (1982) сорти твердої ярої П. (див. табл.). Селекційну роботу по виведенню нових сортів П. на Україні ведуть *Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут, Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут, Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут* та обласні сільськогосподарські науково-дослідні станції.

Літ.: Иванов П. К. Яровая пшеница. М., 1971; Мироновские пшеницы. М., 1976; Пшеницы мира. Л., 1976; Пшеница. К., 1977; Николаев Е. Н. Агротехника выращивания высококачественных сильных пшениц на юге УССР. Одесса, 1978; Озимая пшеница. М., 1979; Воронкова А. А. Генетико-иммунологические основы селекции пшеницы на устойчивость к ржавчине. М., 1980.

В. М. Ремесло.

ПШЕНИ́ЧНА НЕМАТО́ДА, пшенична вугриця (Anguina tritici) — паразитичний круглий черв'як род. справжніх шишкоголових нематод; шкідник пшениці (див. *Фітогельмінти*). Довж. тіла самок 3—5 мм, 0,9—2,5 мм, шир. 0,1—0,2 мм. При ураженні П. н. в колосі рослини замість нормальних зерен розвиваються *гали*. Зараження рослин відбувається весною, коли гали потрапляють у грунт разом з посівним насінням. Личинки проникають у сходи, деякий час живуть на стеблах, згодом переповзають у зав'язь, в утворених ними нових галах розвиваються до статевозрілої форми. Там же самки відкладають яйця (плодючість однієї самки 2000—2500 яєць; в одному галі може бути до 40 самок). Згодом з яєць в галі розвиваються личинки, які впадають у стан *анабіозу*; у висушеному зерні можуть зберігати життєздатність понад 20 років. П. н. була поширена в Євразії, Пн. Америці, Пн. Афри-

Види **пшениці:**
1 — культурна однозернянка; *2* — Тимофєєва; *3* — полба (емер); *4* — перська (дика); *5* — тверда; *6* — тургідум; *7* — польська; *8* — маха; *9* — спельта; *10* — м'яка: *10а* — остистий колос, *10б* — безостий колос; *11* — щільноколоса: *11а* — остистий колос; *11б* — безостий колос; *12* — кулезерна; *13* — Вавилова (вансь-ка).

ції, Австралії до 40-х рр. 20 ст. В СРСР зустрічалась в Білорусії, Прибалтиці, республіках Серед. Азії, на Україні; завдяки ретельному контролю за якістю посівного матеріалу майже повністю знищена. Іл. с. 208. *Д. Д. Сігарьова.*

ПШЕНИ́ЧНИЙ Борис Миколайович (н. 24.IV 1937, Київ) — укр. рад. математик, доктор фіз.-матем. наук (з 1970), професор (з 1974). Член КПРС з 1972. Закінчив (1959) Львів. держ. ун-т. З 1959 працює в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Осн. наук. праці стосуються матем. програмування, теорії оптимального управління, теорії диференціальних ігор, обчислювальних методів оптимізації. Держ. премія УРСР, 1978. Держ. премія СРСР, 1981.

ПШЕНИ́ЧНИЙ Павло Дмитрович [н. 30.X (12.XI) 1903, с. Савинці, тепер смт Балаклійського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. вчений у галузі тваринництва, доктор с.-г. наук (з 1949), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1941. Після закінчення Харків. зоотех. ін-ту (1926) працював у н.-д. установах і вищих с.-г. навчальних закладах. З 1949 — професор Харків. зоотех. ін-ту, з 1954 — Укр. с.-г. академії (1954—57 — ректор). Розробив принципи і методи раціонального живлення у молодняка тварин, підвищення коефіцієнта корисної дії корму і кормового протеїну при утворенні м'яса і молока у тварин, систему вирощування і нагулу молодняка м'ясної худоби, а також діагностику і профілактику А-гіповітамінозу у телят. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

ПШЕНИ́ЧНО-ПИРІЙНІ ГІБРИ́ДИ — гібриди злакових рослин, що виникли від природного або штучного схрещування пшениці з пирієм. Найбільшого поширення набули штучні схрещування м'якої пшениці (Triticum aestivum) з пирієм сизим (Agropirum glaucum) та пирієм довгастим (Agropirum elongatum). Штучно схрещують ці види для того, щоб поєднати в одній рослині найкращі властивості пшениці (крупне високоякісне зерно) й пирію (висока стійкість проти морозів, посухи, хвороб; великий багатоквітковий колос та значний вміст білка в зерні). У першому поколінні П.-п. г.— це переважно багаторічні або стерильні рослини. Для подолання стерильності гібридів застосовують повторні схрещування. Повторне запилення провадять пилком пшениці (для одержання однорічних рослин пшеничного типу) або пилком пирію (для одержання багаторічних форм). Внаслідок *гібридизації* пшениці з пирієм (роботи проводились під керівництвом академіка М. В. *Цицина*) створено нові види й різновидності пшениці: багаторічну пшеницю, що дає 2—3 урожаї без пересівання, стійку проти морозів та хвороб, і зернокормові П.-п. г., що мають властивість відростати після збирання зерна і давати ще й урожай зеленої маси. *І. К. Котко.*

ПШИБИШЕ́ВСЬКИЙ (Przybyszewski) Станіслав (7.V 1868, Лоєво, тепер Бидгощського воєводства ПНР — 23.XI 1927, Яронти, там же) — польс. письменник. Почав писати нім. мовою і сам перекладав свої твори польською. В романах «Діти сатани» (1899), «Homo sapiens» (1901), «Сини землі» (1904), драмах «Танок кохання і смерті» (1901), «Мати», «Сніг» (обидві — 1903) та ін. творах проголошував ніцшеанський культ надлюдини, біологічну зумовленість людських вчинків. У центрі більшості творів — аналіз патологічних душевних станів людини. Автор маніфесту модерністського мистецтва «Confiteor» («Сповідаюся», 1899), спогадів «Мої сучасники» (вид. 1930).

Літ.: Украинка Л. Заметки о новейшей польской литературе. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977. *В. П. Ведіна.*

ПШИЛЕ́НЦЬКИЙ (Przyłęcki) Станіслав (1805, Литва — 1868) — польс. бурж. історик, археограф. Закінчив Львівський ун-т. Деякий час очолював бібліотеку *Осссолінеуму*, був секретарем Львівського екон. т-ва. Автор ряду праць з історії феод. Польщі. Опублікував зб. документів «Справи України» (1842) і «Записки про Конецпольських» (1842), які містять матеріали з політ. історії України 17 ст., та поему польс. поета 17 ст. В. Потоцького «Хотинська війна» (1850).

ПШИРКО́В Юліан Сергійович [18 (31).X 1912, с. Кістяни, тепер Рогачовського р-ну Гом. обл.— 23.XII 1980, Мінськ] — білорус. рад. літературознавець і критик. Учасник Великої Вітчизн. війни. Досліджував становлення і розвиток білорус. рад. прози. Осн. праці: «Якуб Колас. Життя і творчість» (1951), «Білоруське літературознавство» (1960), «Тарас Шевченко і білоруська література» (1964), «А. Я. Богданович» (1966), «Епос революції» (1975) та ін. Один із авторів «Історії білоруської дожовтневої літератури» (1977). Нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня, «Знак Пошани», медалями. *В. Я. Бурач.*

ПШІ́НКА (Ficaria) — рід рослин родини *жовтецевих*. Багаторічні трави з бульбовидно потовщеними коренями і суцільними листками. Квітки жовті, поодинокі. Плід збірний з сім'янок. 8—10 видів, поширених переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 5—6 видів, в т. ч. в УРСР — 1 — П. весняна (F. verna); росте по вологих місцях, лісах, луках по всій Україні, крім Криму. Іл. с. 208.

ПЮПІ́ТР (франц. pupitre, від лат. pulpitum — дощатий поміст) — підставка для нот, вмонтована в муз. інструмент (рояль, піаніно, орган, фісгармонію тощо). П. бувають і настольними — для нот і книг.

П'Я — розмінна монета Бірми, дорівнює $^1/_{100}$ *к'ята*.

П'ЯВКИ (Hirudinea) — клас безхребетних тварин типу *кільчастих червів*. Тіло (довж. 0,2—15 см і більше) витягнуте, частіше пласке, різноманітного забарвлення. Мають 2 присоски (передня та задня). Кількість сегментів звичайно постійна (33), передня частина травного апарату з трьома щелепами (щелепні П.) або має вигляд хобота (хоботні П.). Майже у всіх видів *вторинна порожнина тіла* (целом) редукована й рештки її перетворились в лакунарну систему, що містить кров; проміжки між органами заповнені *мезенхімою*. Мускулатура добре розвинена. Більшість П. живиться кров'ю тварин (деякі також і кров'ю людини); у цих П. при укусі з слиною виділяється *гірудин*, який перешкоджає зсіданню крові, інші П. поїдають дрібних безхребетних. Гермафродити. Розмноження статеве. Розвиток прямий. П. живуть в прісних водоймах, менше видів — у морях, окремі — наземні. Клас поділяється на 2 підкласи: давні П. (Archihirudinea) та справжні П. (Euhirudinea), що об'єднують бл. 400 видів, поширених у всіх частинах світу; в СРСР зустрічається бл. 80 видів, з них на Україні — понад 25. Серед П. є шкідливі (напр., види роду Protoclepsis можуть спричинювати масову загибель водоплавних птахів, риб'ячі П.— риб). Медичну П. (Hirudo medicinalis) та деяких ін. використовують для лікування ряду хвороб. Окремі П. є кормом для риб та водних ссавців.

Літ.: Лукін Е. І. Фауна України, т. 30. П'явки. К., 1962; Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Фауна СССР, т. 1. Л., 1976; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981. *Ю. І. Лукін.*

П'ЯДУНО́ВІ (Geometridae) — родина смеркових і нічних *метеликів*. Розмах крил 3,5—4,5 см, у окремих видів до 8 см. Самки деяких П. з дуже короткими крилами або безкрилі. Забарвлення переважно бурувато-сіре. Гусениця з двома парами черевних ніг на 6-му і 10-му сегментах, під час руху дуговидно вигинає догори середину тіла, підтягуючи задній кінець його до голови, і ніби п'ядями вимірює пройдену відстань (звідси й назва). Гусінь П. живиться листками (в т. ч. і хвоєю), рідше — пуп'янками, квітками, брунь ками. Зимують лялечки у підстилці. Бл. 15 тис. видів П., поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР — бл. 1600 видів, з них в УРСР — понад 1000. Серед П. багато шкідників плодоягідних культур і лісових дерев, у т. ч. зимовий п'ядун (Operophtera brumata), агрусовий п'ядун (Abraxas grossulariata), сосновий п'ядун (Bupalus piniarius), обдирало (Erannis defoliaria) та інші. Іл. с. 213.

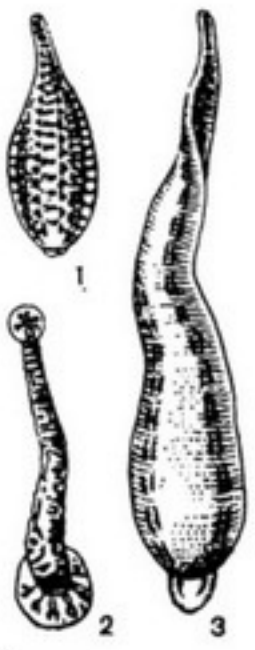
П'ЯДЬ — старовинна нар. міра довжини у слов'ян. народів, що дорівнювала віддалі між великим і вказівним пальцями (мала П.) або між великим пальцем і мізинцем (велика П.). На Україні П. становила чверть аршина (17,78 см).

П'ЯНКИЙ ХЛІБ — хвороба злакових культур, що спричинюється грибом Fusarium graminearum (див. *Фузаріози*). Споживання зерна заражених цим грибом культур спричиняє отруєння, подібне до сп'яніння (звідси назва).

ПЯ́РНУ (кол. Пернау, Пернов) — місто респ. підпорядкування Ест. РСР, райцентр. Розташований на р. Пярну при її впадінні в Ризьку

Районовані на Україні (1983) сорти м'якої озимої пшениці

Безоста 1
Білоцерківська 18
Білоцерківська 47
Білоцерківська 177
Веселоподолянська 78
Дніпровська 755
Дніпровська 846
Донецька 5
Еритроспермум 127
Запорізька остиста
Іванівська 12
Іллічівка
Карібо
Киянка
Краснодарська 39
Миронівська 25
Миронівська 808
Миронівська ювілейна
Напівкарликова 49
Обрій
Одеська 51
Одеська 66
Одеська напівкарликова
Охтирчанка
Південна зоря
Поліська 70
Сєвєродонська
Степняк
Тарасовська 29
Харківська 63
Харківська 81
Чайка

П'явки:
1 — слимакоп'явка звичайна (Glossiphonia complanata);
2 — риб'яча п'явка (Piscicola geometra);
3 — п'явка медична (Hirudo medicinalis).

Пшенична нематода: 1 — самка; 2 — рослина, заражена нематодою; 3 — гали.

зат. Балтійського м. Мор. порт, залізнична станція. В П.— рибний і текст. комбінати. Підприємства маш.-буд. та лісової пром-сті. Драм. театр, краєзнавчий музей, меморіальний музей поетеси Лідії *Койдули*. П. засн. 1251.

П.— приморський кліматичний і грязьовий курорт. Літо тепле (серед. т-ра червня 17° С), зима м'яка (серед. т-ра січня —5°); опадів 540 мм на рік. Лік. засоби: *кліматотерапія,* мор. мулова грязь. Показання: захворювання органів кровообігу, травлення, руху та опори, нервової системи, гінекологічні захворювання. Санаторії, водогрязелікарня, будинки відпочинку. Курорт функціонує цілий рік.

ПЯСЕ́ЦЬКИЙ (Piasecki) Павло (17.X 1579, Пяски, тепер ПНР— 1.VIII 1649, с. Могила, тепер в складі м. Кракова) — польс. історик, юрист, політ. і церковний діяч. Навчався в Кракові, Празі і Римі. З 1627 — кам'янецький, з 1640 — хелмський, з 1644 — перемишльський єпископ. Автор праці «Хроніка Європи» (1645), в якій висвітлено істор. події з кінця 16 ст. до 1638. Праця містить матеріали про життя і побут запорізьких козаків, сел.-козацькі повстання 16 — поч. 17 ст., *Брестську унію 1596* і тат.-тур. напади на Україну.

ПЯ́СІНА — ріка у Сх. Сибіру, в Таймирському (Долгано-Ненец.) авт. окрузі Краснояр. кр. РРФСР. Довж. 818 км, площа бас. 182 тис. км². Бере початок з оз. Пясіно, впадає у Пясінську зат. Карського м., утворюючи *естуарій* та піщаний *бар*. Бас. П. заболочений, багато (понад 60 тис.) озер. Живлення переважно снігове. Замерзає в жовтні, скресає в липні. Судноплавна. Рибальство.

ПЯ́СТИ (Piasty) — династія князів (бл. 960—1025) і королів Польщі (1025—79 з перервами і 1295—1370). Легендарним засновником династії вважається селянин Пяст. Першим історично достовірним князем дин. П. був *Мешко I*. За правління його сина *Болеслава I* Хороброго Польща 1025 стала королівством. Останнім королем династії був *Казимир III* Великий.

«П'ЯТА КОЛО́НА» — прозивна назва ворожої таємної агентури, що використовується для розкладу тилу тієї чи іншої держави. Термін «п'ята колона» виник у період нац.-революц. війни іспанського народу 1936—39 (див. *Іспанська революція 1931—39*). Фашисти, які восени 1936 наступали чотирма колонами на Мадрід, назвали свою підпільну агентуру, що діяла в тилу Іспанської республіки, «П. к.» (займалася шпигунством, організовувала саботаж і диверсії, сіяла паніку серед населення). «П. к.» під час 2-ї світової війни 1939—45 називали і фашист. агентуру, що діяла в різних країнах.

П'ЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ. Відбулася в Харкові 17—22.XI 1920. В роботі конференції брали участь 378 делегатів з ухвальним і 129 делегатів — з дорадчим голосом, які представляли 75 113 членів партії. Конференція проходила на правах з'їзду. Порядок денний: 1) Політ. і орг. доповіді ЦК КП(б)У; 2) Доповідь про

Пшінка весняна. Загальний вигляд рослини.

чергові завдання партії; 3) Госп. завдання партії; 4) Земельне питання на Україні; 5) Продовольче питання; 6) Боротьба проти бандитизму; 7) Робота серед молоді; 8) Орг. питання; 9) Вибори керівних органів КП(б)У. Відповідно до рішень *Дев'ятого з'їзду РКП(б)* і *Дев'ятої Всеросійської конференції РКП(б)* конференція КП(б)У намітила практичні заходи в галузі госп. будівництва і перебудови парт. роботи в зв'язку з переходом від громадян. війни до мирного соціалістичного будівництва. Конференція розробила конкретні заходи відродження нар. г-ва республіки, залучення до цієї справи широких мас робітн. класу, профспілок, комсомолу. Накреслено було також заходи щодо піднесення продуктивності с. г. і зміцнення *комітетів незаможних селян*. Конференція висловилася за встановлення тісного екон. союзу УРСР з РРФСР та ін. рад. республіками. Вона завдала рішучого удару «децистам» (див. *Група «демократичного централізму»*) в КП(б)У, проявам *великодержавного шовінізму* та *українського буржуазного націоналізму,* засудила й відкинула антипарт. погляди *«робітничої опозиції»*. Конференція обрала ЦК КП(б)У. Вона визнала за необхідне створити Центр. контрольну комісію, а на місцях при губкомах — спеціальні парт. комісії.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Чирко В. П'ята конференція КП(б)У. К., 1958.

В. А. Чирко.

П'ЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП (Загальноросійська 1908). Відбулася 21—27.XII 1908 (3—9.I 1909) в Парижі. В роботі конференції взяло участь 24 делегати; з них 16 — з вирішальним голосом: 5 більшовиків, 3 меншовики, 5 польських соціал-демократів, 3 бундівці. Було представлено найбільші парт. орг-ції країни. В. І. Ленін був присутній від ЦК РСДРП з дорадчим голосом. Конференція проходила в обстановці спаду революц. руху в Росії й посилення реакції. Порядок денний: 1) Звіти ЦК РСДРП, ЦК Польської соціал-демократії, ЦК Бунду, Петербурзької орг-ції, Моск. і Центральнопромислової обласної, Уральської, Кавказької орг-цій; 2) Сучасне політ. становище і завдання партії; 3) Про думську с.-д. фракцію; 4) Орг. питання в зв'язку зі зміною політ. умов; 5) Об'єднання на місцях з нац. орг-ціями; 6) Закордонні справи. Центр. питанням конференції була доповідь В. І. Леніна «Про сучасний момент і завдання партії» (текст доповіді не знайдено, його осн. положення викладено В. І. Леніним у статті «На дорогу»). В доповіді було визначено тактичну лінію партії в роки реакції. В резолюції по ленінській доповіді вказувалося, що нова революц. криза неминуча, що гол. завданням партії залишається боротьба за гегемонію пролетаріату і союз робітн. класу і селянства як осн. умова повалення самодержавства. Особливо підкреслювалася необхідність зміцнення нелегальних парт. орг-цій, поєднання нелегальної роботи з роботою легальних робітн. орг-цій. Конференція засудила *ліквідаторство, одзовістів,* меншовиків, які намагалися пристосуватися до столипінського режиму. Вона визначила завдання думської соціал-демократич. фракції, наголошуючи на необхідності широко використовувати Держ. думу для пропаганди парт. лозунгів. Більшовики дали відсіч атакам меншовиків і бундівців на ЦК партії та *Закордонне бюро ЦК РСДРП*. В резолюції про об'єднання нац. орг-цій на місцях було відкинуто принцип федералізму, який нав'язували бундівці. Вони відстоювали поділ робітників у партії за нац. ознакою. Було прийнято рішення про об'єднання с.-д. партії Литви з ППС-«лівицею», про скликання парт. з'їзду та ін. Конференція націлила партію на подолання ідейно-політ. та орг. кризи, знаменувала поворотний етап у розвитку робітн. руху після перемоги контрреволюції, закріпила нові тактичні настанови РСДРП, вказала шляхи збереження і зміцнення нелегальної партії. зміцнення її зв'язків з масами.

Літ.: Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982.

А. О. Ірлін.

П'ЯТА РЕСПУ́БЛІКА у Франції — політичний режим президентсько-парламентського типу, встановлений конституцією 1958 у Франції в інтересах великого монополістичного капіталу. Конституція була підготовлена урядом Ш. де *Голля,* ухвалена референдумом 28.IX 1958; набрала чинності з 5.X 1958. Характерними ознаками режиму П. р. є розширення прав *виконавчої влади* за рахунок обмеження прав *законодавчої влади,* зростання ролі адм. апарату в екон. і політ. житті країни. Провідне місце в держ. ієрархії П. р. посідає президент (обирається заг. голосуванням строком на 7 років), якому конституція надала особливі повноваження: призначення найвищих держ. і військ. службових осіб, у т. ч. і прем'єр-міністра, головування на засіданнях уряду, право дострокового розпуску Нац. зборів, а в разі надзвичайних обставин — прийняття на себе всієї повноти держ. влади. Президенти П. р.: Ш. де Голль (1959—69), Ж. *Помпіду* (1969—74), В. *Жіскар д'Естен* (1974—81). В травні 1981 президентом П. р. обраний Ф. *Міттеран* — представник лівих сил, що, поряд з утворенням лівої парламентської більшості (червень 1981), створило ситуацію, об'єктивно сприятливу для прогресивних перетворень в політ. і соціально-екон. житті Франції.

М. І. Маймескул.

П'ЯТА́К Олесь Авдійович (н. 28. VI 1928, Київ) — укр. рад. кардіолог, доктор мед. наук (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. Закінчив Дніпроп. мед. ін-т (1953). У 1962—64 працював в Запоріз. ін-ті вдосконалення лікарів, з 1964 — Дніпроп. мед. ін-ті, 1971 — До-

нецьк. мед. ін-ті, де заснував і очолив кафедру госпітальної терапії для субординаторів. З 1973— професор. З 1975 — голова Вченої медичної ради, начальник Гол. управління н.-д. робіт та член колегії МОЗ УРСР, зав. кафедрою, професор Київ. мед. ін-ту. Осн. праці П. з кардіології, наукознавства та з питань методики викладання внутрішніх хвороб у вищій школі. Держ. премія УРСР, 1980.

ПЯТАКО́В Леонід Леонідович [22.IX (4.X) 1888, Мар'їнський цукрозавод, тепер с. Городище Черкас. обл.— 25.XII 1917 (7.I 1918), Київ] — учасник революц. руху на Україні. Член РСДРП з 1915. В 1908 закінчив Київ. політех. ін-т. Під час 1-ї світової війни мобілізований до армії, вів революц. роботу на Пд.-Зх. фронті. Деякий час працював у Баку і Донбасі. В 1917 брав участь в організації Червоної гвардії в Києві, був членом Київ. к-ту РСДРП(б), членом Виконкому Київ. Ради робітн. депутатів, з жовтня 1917 — голова Київ. військ.-революц. комітету. В грудні 1917 на обласному з'їзді РСДРП(б) Пд.-Зх. краю обраний до *Головного комітету соціал-демократії України*. На 1-му Всеукр. з'їзді Рад обраний до складу ВЦВК. У січні 1918 після захоплення влади Центральною радою заарештований гайдамаками у Києві, де він був на підпільній роботі, і замордований.

П'ЯТИГО́РСЬК — місто крайового підпорядкування Ставр. краю РРФСР. Розташований на р. Підкумку (прит. Куми) і схилах г. Машук. Залізнична станція. 112 тис. ж. (1981). Розвинута харч. (м'ясний, мол., виноробний та птахокомбінати, кондитерська ф-ка) та легка (швейна, взут., килимова і сувенірів ф-ки) пром-сть. Маш.-буд. і рем. з-ди, виробн. буд. матеріалів. У П.— фарм. та пед. іноз. мов ін-ти, філіал Ставр. політех. ін-ту; рад. торгівлі й с.-г. технікуми, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей, музей-заповідник М. Ю. Лермонтова, який провів у П. останні місяці свого життя й загинув на дуелі біля підніжжя г. Машук 1841. В П.— пам'ятник М. Ю. Лермонтову (іл. див. до ст. *Лермонтов* М. Ю., т. 6, с. 130). П. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1980). П.— бальнеогрязьовий низькогірський курорт (510—630 м над р. м.) з групи *Кавказьких Мінеральних Вод*. Літо тепле (пересічна т-ра червня 22° С), зима помірно м'яка (пересічна т-ра січня — 4° С); опадів 475 мм на рік. Лікувальні фактори: мулова грязь оз. Тамбукан; вуглекисло-сірководневі термальні (45—47° і 57° С), радонові, вуглекислі гідрокарбонатно-натрієві води; вода типу Єсентуки № 17 і типу Арзні. Показання: захворювання органів руху та опори (нетуберкульозного походження), центр. і периферичної нервової системи, шкіри; гінекологічні захворювання; хвороби серця, судин, органів травлення. Санаторії, пансіонати, бальнеогрязелікарні, радонолікарні, бювети для пиття. Курорт функціонує цілий рік.

П'ЯТИДЕСЯ́ТНИКИ, трясуни — християнська секта, віровчення якої виходить з євангельського міфа про зішестя «святого духа» на *апостолів* у п'ятидесятий день після *пасхи* — в день п'ятидесятниці (звідси й назва); близькі до *баптистів*. Виникли на поч. 20 ст. в США. П. поширені також у багатьох країнах Європи, Лат. Америки, Африки. В 20-х рр. п'ятидесятництво проникло в СРСР. В 1945 частина П. об'єдналася з баптистами та євангелістами в церкву *євангельських християн-баптистів*. Віровчення і діяльність ряду сект П. є антигромадськими. В СРСР кількість П. незначна.

П'ЯТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел., червоноармійських і козачих депутатів, що відбувся 4—10.VII 1918 у Москві. На з'їзді були присутні 1164 делегати з ухвальним голосом, з них 773 більшовики, 353 ліві есери та ін. Порядок денний: 1) Звіти ВЦВК і Раднаркому (доповідачі — В. І. Ленін і Я. М. Свердлов); 2) Продовольче питання (доповідач — О. Д. Цюрупа); 3) Організація соціалістичної Червоної Армії; 4) Конституція Рос. Республіки; 5) Вибори ВЦВК. Лідери лівих есерів з усіх питань, зокрема щодо *Брестського миру 1918*, зайняли антирад. позицію. 5.VII з'їзд більшістю голосів схвалив зовн. і внутр. політику Рад. уряду. 6.VII робота з'їзду була перервана *лівоесерівським заколотом 1918*, в придушенні якого брала участь більшовицька фракція. 9.VII, відновивши роботу, з'їзд повністю схвалив політику Рад. уряду щодо примусового вилучення продовольства у куркулів, створення комітетів бідноти, *продзагонів*. 10.VII з'їзд прийняв постанову про організацію регулярної Червоної Армії і першу рад. Конституцію — Конституцію РРФСР, обрав новий склад ВЦВК.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959.

П'ЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 25.II—3.III 1921 в Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 1050 делегатів, у т. ч. 841 з ухвальним голосом. Серед делегатів — 851 комуніст. Порядок денний: заг. доповідь Уряду УРСР; про госп. будівництво; про електрифікацію України; про організацію праці; про відбудову транспорту; продовольче питання; зем. питання; про організацію нар. освіти; про рад. будівництво; про ратифікацію союзного робітничо-сел. договору між РРФСР і УРСР та ін. З усіх питань прийнято відповідні постанови, зокрема першочерговим завданням було визначено відбудову вугільної і металургійної пром-сті, накреслено конкретні заходи щодо електрифікації республіки, впорядкування землекористування тощо. Особливу увагу з'їзд звернув на необхідність широкого залучення трудящих до участі в роботі Рад. З'їзд одностайно ратифікував *союзний робітничо-селянський договір між РРФСР і УРСР*. З'їзд встановив *Трудового Червоного Прапора УСРР орден*. На з'їзді було обрано ВУЦВК у складі 155 членів і 55 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах, 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

П'ЯТИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 20—28.V 1929 у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 2559 делегатів, у т. ч. 1675 з ухвальним голосом. Серед делегатів було 1196 комуністів. Порядок денний: звітна доповідь Уряду СРСР; перший п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР; про піднесення с. г. і кооп. будівництва на селі; утворення ЦВК СРСР. З'їзд повністю схвалив діяльність Рад. уряду, спрямовану на здійснення *індустріалізації* країни, на підвищення матеріального добробуту і культур. рівня трудящих, а також створення умов для переходу до масової *колективізації сільського господарства*, зовн. політику Рад. уряду. З'їзд затвердив *перший п'ятирічний план* розвитку народного господарства СРСР, обрав ЦВК СРСР у складі двох палат: Союзної Ради (690 членів і кандидатів) і Ради Національностей (199 членів і кандидатів).

Літ.: Съезды Советов в документах, 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960.

П'ЯТИЙ (ЛО́НДОНСЬКИЙ) З'ЇЗД РСДРП. Відбувся 30.IV—19.V (13.V—1.VI) 1907 в Лондоні. В роботі з'їзду взяло участь 303 делегати з ухвальним голосом і 39 — з дорадчим від 150 тис. членів партії, 145 парт. орг-цій (100 орг-цій РСДРП, 8 — соціал-демократії Польщі й Литви, 7 — соціал-демократії Латиського краю, 30 — Бунду). Серед делегатів з ухвальним голосом було 177 делегатів РСДРП, у т. ч. 89 більшовиків і 88 меншовиків, 45 представників соціал-демократії Польщі й Литви, 26 — соціал-демократії Латиського краю і 55 — Бунду. Більшовицькі парт. орг-ції України представляли 6 делегатів від Луганська, Харкова, Києва, Катеринослава та Одеси. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Звіт думської фракції та її організація; 3) Ставлення до бурж. партій; 4) Держ. дума; 5) Робітн. з'їзд і безпарт. робітн. орг-ції; 6) Профес. спілки і партія; 7) Партизан. виступи; 8) Безробіття, екон. криза і локаути; 9) Орг. питання; 10) Міжнар. конгрес у Штутгарті (Перше травня, мілітаризм); 11) Робота в армії; 12) Різне. На з'їзді розгорнулася боротьба між меншовиками, яких підтримували бундівці й Троцький, і більшовиками, яких в осн. питаннях підтримували польс. і латиські делегати, незважаючи на окремі їхні вагання. Гол. питанням з'їзду було ставлення до бурж. партій. Доповідачем від більшовиків виступив В. І. Ленін. Прийнята з'їздом резолюція, написана В. І. Леніним, визначила класовий зміст непролет. партій — октябристів, кадетів, есерів, сформулювала тактику революц. соціал-демократії щодо цих партій. З'їзд прийняв резолюцію «Про Державну думу», в якій вказувалося на необхідність використати Думу як трибуну для викриття самодер-

жавного уряду і зрадницької політики бурж. лібералізму, для пропаганди революц. програми і лозунгів партії. З'їзд засудив меншовицьку ідею скликання безпарт. «робітничого з'їзду» як спробу ліквідувати РСДРП, відкинув їхню теорію «нейтральності» профспілок, затвердив новий Статут партії, який чітко визначив функції ЦК і його взаємовідносини з ін. центр. установами партії. В обраному з'їздом ЦК прихильники ленінської лінії дістали більшість, проте до складу ЦК ввійшли й меншовики та представники нац. с.-д. орг-цій, які часто хиталися між більшовиками і меншовиками. У зв'язку з цим більшовики в кінці роботи з'їзду провели нараду, на якій обрали свій Більшовицький Центр на чолі з В. І. Леніним. Рішення з'їзду РСДРП знаменували велику перемогу ленінізму в робітн. русі, підтвердили правильність більшовицької лінії в революції, підтримку цієї лінії більшістю свідомих робітників Росії.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 14. Про скликання екстреного партійного з'їзду; т. 15. Проекти резолюцій до п'ятого з'їзду РСДРП.— Платформа революційної соціал-демократії.— Як не слід писати резолюцій.— Тактична платформа меншовиків.— V з'їзд РСДРП. 30 квітня — 19 травня (13 травня — 1 червня) 1907 р.— Ставлення до буржуазних партій; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967.

Л. О. Ірлін

П'ЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний держ. план розвитку нар. господарства СРСР на 1951—55, розроблений на основі Директив, затверджених XIX з'їздом КПРС (1952). Осн. завдання плану — забезпечити дальший розвиток усіх галузей нар. г-ва на основі переважаючого розвитку важкої пром-сті, високих темпів зростання продуктивності сусп. праці, поліпшення якості й асортименту продукції. План передбачав широку програму підвищення життєвого рівня народу. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

«П'ЯТИКНИ́ЖЖЯ» (в іудаїзмі — Тора, тобто Закон, або Вчення) — назва перших п'яти книг *Біблії*, авторство яких за традицією приписується міфічному пророкові *Мойсею*. В дійсності осн. частина «П.» створена у 9—7 ст. до н. е., а остаточна кодифікація «П.» відбулася у 5 ст. до н. е. В «П.» вміщено міфи про виникнення світу і людей, про *рай*, всесвітній потоп, походження «богообраного» єврейського народу, про встановлення іудейської релігії, її ритуалів і вимог. Сучас. *сіонізм* використовує П. для пропаганди «зверхності» єврейського народу та обґрунтування загарбницької політики Ізраїлю.

П'ЯТИРІ́ЧНІ ПЛА́НИ розвитку народного господарства СРСР — основна форма держ. планування екон. і соціального розвитку СРСР, органічна частина єдиної системи соціалістичного *планування народного господарства*; науково обґрунтовані документи. Планова система, притаманна соціалізмові, є виявом його корінних переваг перед капіталізмом. Реальною умовою нар.-госп. планування є соціалістична власність на засоби виробництва. В. І. Ленін зазначав, що «не можна працювати, не маючи плану, розрахованого на тривалий період і на серйозний успіх» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 146), вказував на необхідність мати перспективний єдиний госп. план у масштабах країни. Держ. П. п. є саме такими керівними госп.-політ. документами, законом для всіх ланок виробничої діяльності. За допомогою п'ятирічних планів Рад. д-ва спрямовує ресурси країни на досягнення заг. мети — створення комуністичного суспільства. Розробка П. п. здійснюється за дорученням ЦК КПРС і Рад. уряду Держпланом СРСР, ін. плановими органами та наук. установами. Істор. місце кожного п'ятирічного плану визначається його гол. завданням. Висуваючи гол. завдання П. п., Комуністична партія виходить з вимог об'єктивних екон. законів, а також реальних можливостей, створених попереднім розвитком соціалістичного виробн. Відповідно до цього намічаються темпи екон. зростання, обсяги виробн. і капітального буд-ва, завдання щодо тех. прогресу й поліпшення організації виробн., підвищення добробуту трудящих, охорони природи, розміщення продуктивних сил і розвитку г-в союзних республік, розширення зовнішніх екон. зв'язків, щодо вдосконалення *управління народним господарством* і планування. Характерною рисою П. п. є те, що вони мають соціальну спрямованість. Початок обґрунтованому, плановому, комплексному розвиткові соціалістичної економіки був покладений першим у світовій практиці перспективним нар.-госп. планом — ленінським «Планом електрифікації РРФСР» (див. *ГОЕЛРО*), схваленим 8-м Всеросійським з'їздом Рад (1920). З проголошенням 1925 курсу на соціалістичну *індустріалізацію* СРСР Комуністична партія вказала на необхідність посилити планове начало в економіці, визнала за доцільне перейти до планування розвитку нар. господарства по п'ятирічках. План першої п'ятирічки, складений відповідно до директив XV з'їзду ВКП(б), був першим єдиним держ. перспективним планом піднесення всіх галузей нар. г-ва країни, дальшим розвитком ленінського плану ГОЕЛРО. Закономірним продовженням першої стали всі наступні п'ятирічки.

Перший п'ятирічний план (1928/29—1932) і *другий п'ятирічний план* (1933—37) увійшли в історію як плани, за допомогою яких розв'язувались кардинальні завдання *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*. Гол. завдання першого П. п.— побудувати фундамент соціалістичної економіки, здійснити дальше витіснення капіталістичних елементів, другого — забезпечити остаточну ліквідацію капіталістичних елементів і повне усунення причин, що породжують експлуатацію людини людиною, завершити *соціалістичну реконструкцію* народного господарства. Водночас передбачалися в цілому оптимальні для конкретних умов періоду співвідношення між зростанням *соціалістичного нагромадження* і *споживання*. Було збудовано і введено в дію 6 тис. нових великих держ. пром. підприємств. Серед них — Дніпрогес імені В. І. Леніна, Магнітогорський і Новокузнецький металург. комбінати, «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», Нікопольський південнотрубний металург. з-д, Новокраматорський і Уральський з-ди важкого машинобудування, Харківський турбінний з-д, Горьковський з-д фрезерних верстатів, Московський з-д револьверних верстатів і Київський з-д верстатів-автоматів, Сталінградський, Харківський і Челябінський тракторні з-ди, «Ростсільмаш», запорізький з-д с.-г. машинобудування «Комунар», Московський і Горьковський автомобільні з-ди, великі суднобудівні, авіаційні з-ди та ін. Найважливішими новобудовами на транспорті були Туркестано-Сибірська магістраль (лінія Семипалатинськ — Лугова), Біломорсько-Балтійський канал, канал Москва — Волга (тепер — ім. Москви). В 1935 введено в експлуатацію першу чергу Моск. метрополітену. Валова продукція пром-сті СРСР зростала небаченими темпами (17,1—19,2% за рік) і збільшилася за роки першої п'ятирічки у 2,3 раза, другої — ще у 2,2 раза. За обсягом її 1932 було перевищено рівень дореволюц. Росії (1913) у 2,7 раза, 1937 — майже в 6 раз. Сталися великі позитивні зрушення в розміщенні галузей народного господарства, було створено нові пром. бази на сході країни та в ін. регіонах. В результаті вже 1936 за виробн. пром. продукції СРСР посів 1-е місце в Європі і 2-е в світі (після США). Високорозвинута соціалістична індустрія стала тією основою, яка забезпечила докорінні перетворення в економіці і в усьому сусп. ладі країни. В нар.-госп. комплексі СРСР пром-сть посіла провідне місце. Питома вага її в сукупному продукті пром-сті і с. г. підвищилась з 42,1% 1913 до 54,5% 1929 і до 75,6% 1935. Це означало, як відзначав Січневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 1938, що СРСР з країни аграрної перетворився на країну індустріальну. Одночасно індустріального характеру набула виробнича структура самої пром-сті, в якій почали переважати галузі важкої індустрії, насамперед *машинобудування*, що виробляють засоби виробництва. Внаслідок цього, як і намічалося п'ятирічними планами, було не тільки значно збільшено (протягом першої п'ятирічки — в 2,2 раза, другої — в 2,5 раза), а й майже повністю оновлено осн. виробничі фонди пром-сті. В 1937 понад 80% пром. продукції було вироблено на заново збудованих або цілком реконструйованих підприємствах. На рейки машинної техніки, яка стала *матеріально-технічною базою соціалізму*, переведено с.-г. виробн. Якісні зрушення відбулися в матеріально-тех. базі залізнич. транспорту. В другій п'ятирічці завершилося усуспільнення засобів виробн. в усіх галузях нар.

г-ва. Великим досягненням цього періоду було те, що в с. г. остаточно переміг колг. лад: у колгоспи об'єдналося 93% сел. г-в, на які припадало 99% усіх посівних площ. У 1937 питома вага соціалістичних форм г-ва становила в осн. виробничих фондах країни (без худоби) — 99,6%, у нац. доході — 99,1, у валовій продукції пром-сті — 99,8, у валовій продукції с. г. (включаючи особисте підсобне г-во колгоспників) — 98,5, у роздрібному товарообороті торг. підприємств (включаючи громад. харчування) — 100. Єдиною і непорушною основою рад. сусп. ладу стала соціалістична власність на засоби виробн. Виник новий клас — колгоспне *селянство*; відбулися кількісні й якісні зміни в *робітничому класі*. Народилася також нова, рад. *інтелігенція* з робітників і селян, яка вірно служить народові. Всі експлуататорські класи в СРСР були повністю ліквідовані. За допомогою трудящих індустріальних районів було в основному ліквідовано фактичну нерівність в економіці і культур. розвитку пригноблених за царизму націй і народностей, вікову відсталість національних окраїн. Зближення рівнів екон. розвитку союзних республік стало матеріальною основою одночасного переходу до соціалізму всіх народів СРСР, у т. ч. і тих, які до Великого Жовтня не досягли стадії капіталізму. Остаточно склалися соціалістичні нації, законом розвитку яких стали братерська дружба і співробітництво. В 1930 в СРСР було повністю ліквідовано *безробіття*. Важливим досягненням стало забезпечення кваліфікованими кадрами всіх галузей нар. г-ва. Таким чином, гол. підсумок першої і другої п'ятирічок полягав у тому, що істор. завдання побудови соціалізму в СРСР було в основному розв'язано. Це законодавчо закріпила Конституція СРСР, прийнята Надзвичайним 8-м з'їздом Рад СРСР у грудні 1936. Наступний період в історії рад. суспільства — це період будівництва розвинутого соціалізму. Він охоплює третю — шосту п'ятирічки (1938—60). Виходячи з настанов В. І. Леніна, XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939) вказав, що, побудувавши в основному соціалізм, СРСР вступив у період завершення побудови соціалізму і поступового переходу до комунізму. З'їзд визначив на перспективу гол. екон. завдання Рад. країни — наздогнати й випередити найрозвинутіші капіталістичні країни по виробн. продукції на душу населення. Найближчі практичні завдання щодо цього були сформульовані в затвердженому з'їздом *третьому п'ятирічному плані* (1938—42). За 1938 — 1-у пол. 1941 рівень розвитку нар. г-ва за осн. показниками наблизився до рівня, передбаченого планом. За 3,5 року було збудовано і введено в дію 3 тис. нових великих пром. підприємств. Серед них — нові шахти в Донецькому і Кузнецькому вуг. басейнах, Новотагільський металургійний завод, Краматорський завод важкого верстатобудування, багато підприємств легкої і харч. пром-сті та ін. Обсяг пром. продукції зріс за цей час на 46%, що становило 86% рівня, запланованого на 1942. В 1940 валова продукція пром-сті СРСР перевищувала дореволюц. рівень (1913) в 7,7 раза (а продукція машинобудування — в 30 раз), валова продукція с. г.— в 1,4, вантажооборот усіх видів транспорту — в 3,9, нац. доход — в 5,3 раза. Зросла могутність рад. економіки, в поєднанні з її плановим характером. вона стала важливим фактором забезпечення обороноздатності країни.

Велика Вітчизн. війна 1941—45. нав'язана Рад. Союзу фашист. Німеччиною, була найжорстокішим випробуванням для соціалістичного нар. г-ва. З метою розв'язання воєнно-екон. завдань Комуністична партія перебудувала систему управління економікою, зокрема організацію планової діяльності. На другий день війни, 23.VI 1941 по всій країні були введені мобілізаційні виробничі плани підприємств. 30.VI 1941 Рад. уряд прийняв мобілізаційний нар.-госп. план на 3-й квартал 1941. 16.VIII 1941 був затверджений воєнно-госп. план на 4-й квартал 1941 і на 1942. В наступний період воєнна економіка СРСР розвивалась на основі річних, квартальних і місячних воєнно-госп. планів. Переваги планового соціалістичного г-ва дали змогу з перших днів війни поставити екон. ресурси країни на службу фронту, за короткий строк створити потужну воєнну економіку. В результаті валова продукція пром-сті СРСР 1944 збільшилась порівняно з 1940 на 4%; в той же час виробн. засобів виробн. зросло на 36%, а продукція воєнних наркоматів — у 2,5 раза. За воєнні роки Рад. Союз випустив майже в 2 рази більше бойової техніки, ніж фашист. Німеччина. Вже під час Великої Вітчизн. війни Комуністична партія і Рад. уряд приступили до розробки планів відбудови і дальшого розвитку нар. г-ва. Програмою післявоєнного відродження Рад. країни став *четвертий п'ятирічний план* (1946—50), прийнятий як закон 1-ю сесією Верховної Ради СРСР 2-го скликання (березень 1946). Гол. завдання четвертої (першої післявоєнної) п'ятирічки — відбудувати потерпілі в період війни райони країни, відновити довоєнний рівень пром-сті і с. г., а потім і перевершити цей рівень у значних розмірах; забезпечити в першу чергу відбудову і розвиток важкої пром-сті і залізнич. транспорту як найважливішої умови піднесення всього нар. г-ва. Відповідно до завдань п'ятирічного плану 1946 нар. г-во СРСР в основному було переведено на мирні рейки. Це відіграло важливу роль у розгортанні госп. буд-ва. Осн. завдання плану були перевиконані. За 1946—50 відбудовано, збудовано і введено в дію понад 6 тис. великих пром. підприємств. Почалося буд-во нових великих електростанцій, зрошувальних каналів і систем тощо. Осн. виробничі фонди пром-сті країни зросли порівняно з 1940 в 1,5 раза, поліпшилася їхня якість. Середньорічні темпи зростання валової продукції пром-сті досягли (без 1946) 23%. В 1950 обсяг валової продукції пром-сті зріс порівняно з 1940 на 73% (проти 48% за планом), в т. ч. важкої індустрії — більш як у 2 рази. Значних успіхів було досягнуто у відбудові й розвитку с. г. Валовий збір пшениці 1950 становив 31,1 млн. т і майже досяг рівня 1940 (31,8 млн. т). Збільшився валовий збір ряду важливих культур: бавовни-сирцю — більш як у 1,5 раза, цукр. буряків (фабричних) і картоплі — приблизно в 1,2 раза. Відбулися нові раціональні зміни в розміщенні продуктивних сил. Зростала роль східних районів в економіці країни. Було досягнуто вирішальних успіхів у соціалістичній реконструкції нар. г-ва республік і областей, які увійшли до складу СРСР 1939—40 (Латвія, Литва, Естонія, Бессарабія, зх. області України і Білорусії). Успішне завершення післявоєнної відбудови стало передумовою дальших перемог соціалізму. Етапними віхами на цьому шляху були п'ята і шоста п'ятирічки. *П'ятим п'ятирічним планом* (1951—55) і *шостим п'ятирічним планом* (1956—60), відповідно до їх гол. завдань, намічалось на базі переважаючого розвитку важкої пром-сті, неухильного тех. прогресу і підвищення продуктивності праці забезпечити дальше зростання нар. г-ва, особливо найважливіших галузей пром-сті, здійснити круте піднесення с. г. і на цій основі забезпечити значне підвищення добробуту народу. Із закінченням відбудовних робіт протягом 50-х рр. було виконано величезну програму нового буд-ва. Якщо в четвертій п'ятирічці введено в дію осн. фондів на суму 42,2 млрд. крб., то в п'ятій — на 79,9 млн. крб., а в шостій — на 155,8 млрд. крб. Переважна частина їх, як і раніше, припадала на пром-сть. Стали до ладу Волзька ім. В. І. Леніна, Каховська, Кременчуцька, Усть-Каменогорська гідроелектростанції, Череповецький металург. з-д, Орсько-Халіловський металург. комбінат, Дніпропетровський з-д пресів, Сєвєродонецький і Саратовський хім. комбінати, Херсонський бавовняний комбінат та ін. Було збудовано Волго-Донський судноплавний канал ім. В. І. Леніна, магістральний газопровід Ставрополь — Москва, перші черги метрополітенів у Ленінграді і Києві. Розвиток рад. науки і техніки ознаменувався такими всесвітньо-істор. значення досягненнями, як введення в дію першої в світі Обнінської атомної електростанції (1954), створення і успішний запуск першого в світі штучного супутника Землі (1956), спуск на воду першого атомного криголама «Ленін» (1957). Валова продукція пром-сті країни збільшилася 1960 (порівняно з 1940) в 5,2 раза. При цьому виробн. засобів виробн. зросло в 6,7 раза, предметів споживання — в 3,3 раза. Успішно розвивалися ін. галузі нар. г-ва. На основі могутнього піднесення важкої індустрії в 50-х рр. було зроблено важливий крок у дальшому підвищенні тех. рів-

ня та *концентрації виробництва*. В міру розгортання *науково-технічної революції*, що почалася в 50-х рр., створювалися принципово нові види матеріалів, знарядь праці, технологічні процеси. У післявоєнний період розвиток СРСР відбувався у докорінно нових міжнародних умовах. Виникла *світова система соціалізму*, яка почала перетворюватись на вирішальний фактор розвитку всього людського суспільства. Між країнами цієї системи склалися нові, соціалістичні взаємовідносини, основані на братерській дружбі і взаємодопомозі. Для планомірної координації їхніх госп. взаємовідносин у січні 1949 було створено спец. орган — *Раду Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). Величезні труднощі, пов'язані з війною і відбудовою нар. г-ва, звичайно позначились на соціальних програмах післявоєнних п'ятирічок. Після війни все працездатне населення Рад. країни було забезпечене роботою. Чисельність робітн. класу досягла довоєнного рівня на поч. 1948. Розгорнулися великомасштабні роботи по відбудові зруйнованих і буд-ву нових жител. Розв'язувались назрілі соціальні проблеми. Відповідно до рішень Вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 були підвищені заготівельні й закупівельні ціни на деякі види с.-г. продукції, що благотворно позначилося на матеріальному становищі колг. селянства. З 1956 здійснювались впорядкування заробітної плати в пром-сті, зокрема підвищувалась зар. плата низькооплачуваних категорій трудящих. Зростала частка матеріальних і культур. благ, яку рад. люди одержували через сусп. фонди споживання. Відповідно до Закону про держ. пенсії, прийнятого в липні 1956, докорінно було поліпшене пенсійне забезпечення. З кінця 50-х рр. у країні введено заг. обов'язкову восьмирічну освіту, скасовано плату за навчання в старших класах серед. школи, в середніх спец. і вищих навч. закладах. Був створений і розвинувся новий тип навч. закладів — школи-інтернати, школи і групи з подовженим днем. Після прийняття постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» (1957), яка визначила шляхи розв'язання житл. проблеми, набагато збільшились асигнування на спорудження житлових будинків. В результаті великих кількісних і глибоких якісних зрушень у речових елементах продуктивних сил, а також у їх структурі на кінець 50-х рр. в СРСР було створено матеріально-технічну базу, адекватну *розвинутому соціалістичному суспільству*. Одночасно докорінні зміни в співвідношенні сил на світовій арені на користь соціалізму, пов'язані з посиленням екон. могутності Рад. країни в післявоєнний період, виникненням і розвитком світової системи соціалізму, створили гарантію від реставрації в СРСР капіталізму силами міжнародного імперіалізму. На цій підставі Позачерговий XXI з'їзд КПРС (1959) зробив висновок про те. що соціалізм в СРСР переміг повністю і остаточно. З прийняттям 1961 нової (третьої) Програми КПРС країна вступила в якісно новий етап розвитку — в період розвинутого соціалізму. В межах зазначеного періоду закінчувалось здійснення семирічного плану (1959—65), було розроблено й виконано *восьмий п'ятирічний план* (1966—70), *дев'ятий п'ятирічний план* (1971—75), *десятий п'ятирічний план* (1976—80). Кожна нова рад. п'ятирічка — це новий великий крок у створенні *матеріально-технічної бази комунізму*, в підвищенні рівня життя народу, зміцненні безпеки країни. Комуністична партія, визначаючи гол. шляхи розв'язання соціально-екон. проблем розвинутого соціалізму, чітко проводить лінію на більш глибокий поворот до розв'язання завдань дальшого підвищення добробуту народу, на перехід до переважно інтенсивних факторів екон. зростання, на піднесення ефективності і якості всієї роботи. Втілюючи в життя грандіозні накреслення П. п. періоду розвинутого соціалізму, Рад. країна істотно просунулась уперед на всіх напрямах створення матеріально-тех. бази комунізму. Зросли масштаби капітального буд-ва. Це дало можливість збільшити осн. фонди СРСР у таких розмірах (млрд. крб.): протягом 1961—65 — на 228,4, за восьму п'ятирічку — на 319,0, дев'яту — на 460,8, десяту — на 588. Стали до ладу такі нові гіганти соціалістичної індустрії, як Красноярська ГЕС (6 млн. кВт), Рефтінська ДРЕС (3,8 млн. кВт), Ленінградська АЕС (4 млн. кВт), Нурекська ГЕС (2,7 млн. кВт), друга черга Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна, Волзький і Камський автомоб. заводи, шахта «Ждановська-Капітальна» № 1 у Донбасі, Північний гірничо-збагачувальний комбінат ім. Комсомолу України, волгодонський з-д «Атоммаш», Тольяттинський азотний з-д, Чарджоуський хім. з-д та ін. Завершено буд-во і введено в експлуатацію Гол. Каховський магістральний канал. Високими темпами здійснювалися роботи по формуванню *Єдиної енергетичної системи СРСР, Єдиної автоматизованої системи газопостачання СРСР, Єдиної транспортної системи СРСР, Єдиної автоматизованої системи зв'язку СРСР*. Новими історичними досягненнями рад. науки і техніки стали успішне виведення на орбіту першого в світі космічного корабля-супутника з людиною на борту (1961). Високим динамізмом характеризувався розвиток сусп. виробництва. Валова продукція пром-сті СРСР збільшилася 1970 порівняно з 1940 у 12, а 1980 — в 21 раз, у т. ч. виробн. засобів виробн. (група «А») — відповідно в 16 і 29, виробн. предметів споживання — в 6,5 і 11 раз. Переважаючими темпами зростали галузі, які найбільшою мірою визначають тех. прогрес,— машинобудування, електроенергетика, хім. і нафтохім. пром-сть. Розвинулися або створені заново такі сучасні виробн., як атомне машинобудування, космічна техніка, електронна й мікроелектронна пром-сть, лазерна техніка, виробн. штучних алмазів та ін. нових синтетичних матеріалів. Заг. обсяг с.-г. виробн. 1980 перевищив довоєнний рівень (1940) у 2,4 раза, вантажооборот усіх видів транспорту — в 12,5 раза. Продуктивність праці в нар. г-ві зросла протягом 70-х рр. майже в 1,5 раза. Внаслідок підвищення продуктивності праці в десятій п'ятирічці одержано приросту продукції (%): в пром-сті — 75, с. г.— 100, буд-ві (приріст буд.-монтажних робіт) — 95. Продовжувала збільшуватись роль основного фактора підвищення ефективності суспільного виробництва — науково-технічного прогресу і, зокрема, науки. Тільки в 1980 створено близько 4 тис. нових типів машин, устаткування, апаратів, приладів і засобів автоматики, введено в дію 12 тис. механізованих і автоматиз. ліній, більше як 5 тис. автоматиз. систем, впроваджено 4 млн. винаходів і рацпропозицій. Характерна особливість періоду — нові великі зміни в розміщенні продуктивних сил. Відповідно до рішень XXV з'їзду КПРС здійснювалося формування *територіально-виробничих комплексів* у Європ. частині РРФСР, на Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані і Таджикистані. У рамках *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* відбувалися нові позитивні зрушення в г-ві союзних республік. Набагато зросли заг. обсяги виробн. в УРСР, напр. в середині десятої п'ятирічки республіка виробляла пром. продукції в 3,5 раза більше, ніж її випускала вся промисловість СРСР 1940. Відбувалося дальше зближення рівнів екон. розвитку союзних республік. У десятій п'ятирічці забезпечувались прискорені (вищі від загальносоюзних) темпи зростання пром-сті Білорусії, Молдавії, Вірменії, Казахстану, а також сх. районів РРФСР, зх. областей УРСР тощо. Значного розвитку набули *зовнішні економічні зв'язки СРСР*. Згідно з прийнятою 1971 *Комплексною програмою* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ країни соціалістичної співдружності здійснювали планомірно регульований процес оптимізації і зближення їхніх нац. екон. структур. Завдяки високим сталим темпам розвитку нар. г-ва Рад. Союз досяг нових рубежів у світовій економіці. Частка СРСР у світовому пром. виробн. зросла до 20% (проти 4% 1913). Значно скоротився розрив у заг. рівнях індустріального розвитку СРСР і США: 1950 СРСР виробив пром. продукції бл. 30% обсягу її у США, 1970 — більш як 75, а 1980— більш як 80%. СРСР займає провідні позиції за обсягом виробн. переважної більшості видів пром. продукції і 1-е місце в світі по виробн. ряду найважливіших її видів (вугілля, коксу, заліз. руди, нафти, сталі, магістральних тепловозів і електровозів, тракторів, зернозбиральних комбайнів, мінеральних добрив, цементу, вовняних тканин, цукру-піску та ін.). У 70-х рр. в СРСР приблизно в 2

рази швидше, ніж у США, зростало виробн. продукції пром-сті на душу населення. Найважливіша особливість п'ятирічних планів періоду розвинутого соціалізму полягає в тому, що в них розробляються комплексні програми соціального розвитку і піднесення нар. добробуту. Відповідно до цих програм неухильно збільшуються асигнування на нові заходи щодо підвищення рівня життя рад. людей. В цілому ресурси нац. доходу, спрямовані на споживання й невиробниче буд-во, зросли з 219 млрд. крб. 1970 до 354 млрд. крб. 1980, тобто на 62%. Середньомісячна заробітна плата працівників 1980 перевищила 168 крб. і збільшилася порівняно з 1970 в 1,4 раза. Ще вищими темпами зростала оплата праці колгоспників. Майже в 2 рази збільшилися виплати й пільги з сусп. фондів споживання. Величезні досягнення рад. народу, керованого Комуністичною партією, в піднесенні економіки і розв'язанні соціальних проблем у концентрованій формі законодавчо закріплені в новій Конституції СРСР. XXVI з'їзд КПРС озброїв партію і народ конкретною програмою дальшого розвитку рад. суспільства — суспільства зрілого соціалізму. В затверджених з'їздом Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року намічено нові істор. рубежі в комуністичному будівництві. Гол. завдання *одинадцятого п'ятирічного плану*: забезпечення дальшого зростання добробуту рад. людей на основі сталого, поступального розвитку нар. г-ва, прискорення наук.-тех. прогресу і переведення економіки на інтенсивний розвиток, більш раціональне використання виробничого потенціалу країни, всемірна економія всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи. Гол. фактор екон. зростання — підвищення продуктивності праці. В одинадцятій п'ятирічці накреслено забезпечити зростання продуктивності сусп. праці на 17—20%. За рахунок цього передбачається одержати не менш як 85—90% приросту нац. доходу. Випуск пром. продукції заплановано збільшити за п'ятирічку на 26—28%. 1981—85 роки будуть першим етапом реалізації *цільових комплексних програм*, зокрема енерг. програми, в якій першочергове значення надається форсованому розвиткові газової пром-сті в Зх. Сибіру; спеціальної *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року, основою якої буде дальше піднесення с. г.; довгочасної комплексної програми розвитку транспорту та ін. В 1985 передбачено довести виробн. електроенергії до 1550—1600 млрд. кВт год, видобуток нафти (з газовим конденсатом) — до 620—645 млн. т, газу — 600—640 млрд. м³, вугілля — 770—800 млн. т, одержати готового прокату чорних металів 117—120 млн. т, збільшити випуск продукції машинобудування і металообробки в 1,4 раза, забезпечити поставку с. г. мінеральних добрив не менш як 115 млн. т (в умовних одиницях). Середньорічне виробн. с.-г. продукції планується збільшити на 12—14%, продуктивність праці в сусп. г-ві — на 22—24%, середньорічне виробн. зерна довести до 238—243 млн. т, м'яса — до 17—17,5 млн. т (у забійній вазі), молока — до 97—99 млн. т. Сільс. г-ву за п'ятирічку намічено поставити 1870 тис. тракторів, 1450 тис. вантаж. автомобілів, 600 тис. зернозбиральних комбайнів та ін. с.-г. техніку. На одинадцяту п'ятирічку розроблено широку програму соціального розвитку і дальшого підвищення добробуту народу. Реальні доходи на душу населення зростуть на 16—18%. Середньомісячну заробітну плату робітників і службовців планується підвищити на 13—16% і довести її рівень до кінця п'ятирічки до 190—195 крб., підвищити оплату праці колгоспників у громад. г-ві на 20—22%. *Суспільні фонди споживання* передбачено збільшити на 20%. У великих масштабах здійснюватиметься житл. буд-во. Намічено збудувати житл. будинків заг. площею 530—540 млн. м². Розвиватимуться далі системи соціального забезпечення і нар. освіти. В одинадцятій п'ятирічці передбачено дальше піднесення економіки всіх союзних республік. Зокрема, в УРСР нац. доход планується збільшити за п'ятирічку на 18—20%, продуктивність сусп. праці — на 20—22%, виробн. електроенергії 1985 довести до 280—290 млрд. кВт год, випуск готового прокату чорних металів збільшити на 14—16%, виробн. мінеральних добрив довести до 26 млн. т (в умовних одиницях), середньорічний обсяг валової продукції с. г. передбачено збільшити на 12—14%, середньорічні валові збори зерна довести до 51—52 млн. т. В одинадцятій п'ятирічці намічено дальше поглиблення соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ. П. п. розробляються і здійснюються в СРСР понад 50 років. Строк історично невеликий. Проте за цей час незаперечно доведено величезні переваги планової соціалістичної системи нар. г-ва.

Країна Рад впевнено йде ленінським курсом, досягає дедалі більш високих рубежів у створенні матеріально-технічної бази комунізму, у формуванні й розвитку нових комуністичних суспільних відносин.

Див. також розділи Народне господарство в статтях про союзні республіки та в окремому томі Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Літ.: Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р. — Про єдиний господарський план. Повне зібрання творів, т. 42; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—10. К., 1978—81; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 2—6. К., 1971—78; Шаги пятилеток. Развитие экономики СССР. М., 1968; Пятилетние планы коммунистического строительства. М., 1978; Вознесенский Н. А. Избранные произведения. 1931—1947. М., 1979; История социалистической экономики СССР, т. 1—7. М., 1976—80; СССР в 70-е годы. М., 1981.

Т. І. Дерев'янкін.

П'ЯТИСО́ТЕННИЦІ — новатори сільськогосподарського виробництва, ініціатори масового руху колгоспників за одержання високих урожаїв цукрових буряків. На 2-му Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників (лютий 1935, Москва) ланкова колгоспу ім. Комінтерну с. Старосілля (тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.) М. С. *Демченко* взяла зобов'язання виростити цукрових буряків до 500 ц/га. Почин підхопило багато буряководів України, в т. ч. М. В. *Гнатенко*, Г. Д. *Кошова* та ін. Вони з честю виконали зобов'язання 1935. Ініціаторів новаторського руху було нагороджено орденами Леніна. В наступні роки боротьба за високі врожаї набула масового характеру.

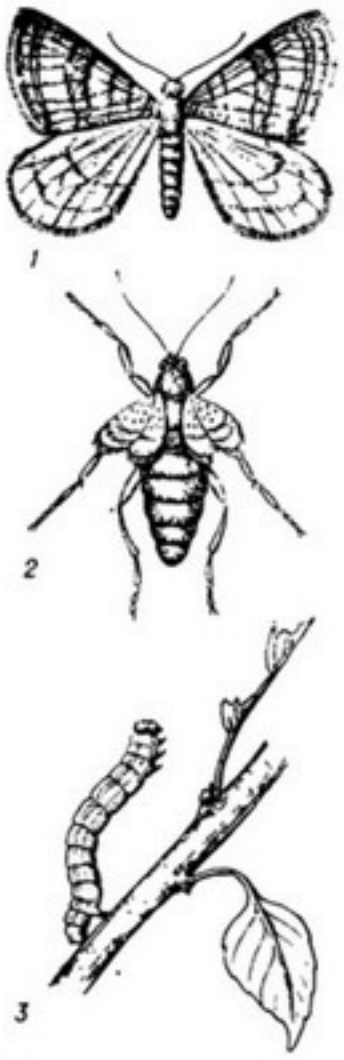
П'ЯТИУ́СТКИ, язичкові (Linguatulidae) — клас паразитичних тварин типу *членистоногих*. Тіло (довж. від 3 мм до 14 см) червовидне. Дихальної, кровоносної і видільної систем П. не мають. Живуть у дихальних шляхах, часто в носовій порожнині і лобних пазухах хижих ссавців, плазунів і птахів. Яйця П. розвиваються лише в тілі проміжного хазяїна (травоїдного ссавця), в кишечнику якого вилуплюються личинки, які активно проникають у черевну порожнину, де інкапсулюються на печінці, в очеревині й згодом перетворюються на *німфу*. В організм остаточного хазяїна (в тілі якого П. досягають статевої зрілості) німфи потрапляють при поїданні ним заражених органів проміжного хазяїна. Бл. 75 видів, поширених переважно в тропіках та субтропіках. На тер. України є 3 види, зокрема Linguatula serrata, що живе в носових порожнинах собак, рідше вовків і лисиць.

О. П. Маркевич.

П'ЯТИХА́ТКИ — місто Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. У 1886 тут почалося будівництво залізничної станції, біля якої виник населений пункт. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 П.— місто. У П.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. Рем., пресових вузлів, маслоробний та хлібний з-ди, швейна ф-ка, елеватор, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи, 2 лікарні. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 4 б-ки, музей історії району.

П'ЯТИХА́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 59,1 тис. чол. (1982). У районі — 95 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *П'ятихатки*. П. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: вогнетривкі глини, граніт. Річки — *Жовта, Саксагань, Омельник* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Найбільші пром. підприємства: п'ятихатські швейна ф-ка, маслоробний, рем., пресових вузлів та хлібний, Ерастівський щебеневий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (П'ятихатки). Землеробство району зернового, тваринництв

П'ядунові.
Зимовий п'ядун:
1 — самець;
2 — самка;
3 — гусениця.

П'ятиустки. Linguatula serrata.

во м'ясо-мол. напрямів (скотарство, свинарство, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 136,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 117,2 тис. га, луки і пасовища — 17,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, соняшник, цукр. буряки, овочеві. Садівництво. У П. р.— 18 колгоспів, радгосп, 2 птахофабрики, бройлерна ф-ка, дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (смт Вишневе),

сільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Железнякове, Жовті Води, Зелена, П'ятихатки, Савро, Яковлівка. Автомоб. шляхів — 518 км, у т. ч. з твердим покриттям — 363 км. У районі — Ерастівський с.-г. технікум (Вишневе), сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Саксагань), 37 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 53 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень. 54 клубні установи, кінотеатр, 61 кіноустановка, 39 б-к, музей історії району. В смт Лихівці П. р. народився рад. ботанік О. А. *Гроссгейм*, у с. Жовтому — укр. рад. вчений в галузі селекції і генетики плодових і ягідних рослин С. Х. *Дука*. У П. р. видається газ. «Ударный фронт» (з 1930). *Г. Г. Колос.*

П'ЯТКОВИ́Й СУХОЖИ́ЛОК — див. *Ахіллів сухожилок*.

П'ЯТНА́ДЦЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ ВКП(б) — відбулася 26.X—3.XI 1926 в Москві. В її роботі взяли участь 194 делегати з ухвальним і 640 — з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Про міжнар. становище; 2) Про госп. становище країни і завдання партії; 3) Підсумки роботи і чергові завдання профспілок; 4) Про опозицію і внутріпарт. становище. Конференція цілком і повністю схвалила міжнар. діяльність ВКП(б), закликала продовжувати рішучу боротьбу проти антиленінських ухилів у Комінтерні. Конференція визначила чергові завдання партії в здійсненні політики соціалістичної *індустріалізації*, вказала на шляхи і методи реконструкції нар. г-ва, наголосивши на необхідності всемірного підвищення продуктивності праці, широкого здійснення раціоналізації виробництва. Вимагаючи суворого додержання режиму економії, конференція разом з тим категорично висловилася проти будь-яких спроб економити за рахунок насущних інтересів трудящих. Було намічено шляхи дальшого розвитку с. г., зокрема обмеження і витіснення капіталістичних елементів на селі. Успішне розв'язання поставлених завдань пов'язувалося з необхідністю докорінного поліпшення роботи профспілок СРСР і посилення їхньої ролі в будівництві соціалізму. Конференція проходила в гострій боротьбі проти *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку*, лідери якого намагалися ревізувати вчення В. І. Леніна, рішення XIV конференції і XIV з'їзду ВКП(б) щодо можливості та шляхів побудови соціалізму в СРСР. Конференція одностайно кваліфікувала дії лідерів опозиції як меншовицький, соціал-демократичний ухил у партії. Конференція попередила опозиціонерів, що дальша еволюція в бік меншовизму приведе до виключення їх з рядів партії. В резолюції «Про опозиційний блок у ВКП(б)» було всебічно обгрунтовано настанову партії на перемогу соціалізму в СРСР і викрито пораженську сутність ідеології троцькізму, що заперечував можливість побудови соціалізму в СРСР. *Літ.:* XV конференция Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 октября — 3 ноября 1926 г. Стенографический отчет. М.— Л., 1927; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3. К., 1979; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982.

В. П. Шевчук.

П'ЯТНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б) — відбувся 2—19.XII 1927 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 898 делегатів з ухвальним голосом і 771 — з дорадчим, що представляли 887 233 членів партії і 348 957 кандидатів. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії; 3) Звіт ЦКК — РСІ; 4) Звіт делегації ВКП(б) в Комінтерні; 5) Директиви до складання п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва; 6) Про роботу на селі; 7) Вибори центр. установ партії. З'їзд увійшов в історію як з'їзд колективізації сільського господарства й підготовки наступу соціалізму по всьому фронту. З'їзд схвалив політ. і орг. діяльність ЦК ВКП(б), відзначивши, що рад. народ під керівництвом партії у надзвичайно складній обстановці досяг за звітний період серйозних успіхів у госп. будівництві та здійсненні миролюбної зовн. політики. В тяжких умовах капіталістичного оточення, загрози нової війни послідовна мирна політика ВКП(б) забезпечила піднесення ролі СРСР у боротьбі за збереження миру, сприяла посиленню впливу й авторитету соціалістичної д-ви серед трудящих зарубіжних країн. З'їзд підбив підсумки соціалістичного будівництва і визначив завдання в галузі внутр. політики. Визнавши правильною лінію й діяльність ЦК у галузі госп. будівництва, з'їзд доручив ЦК продовжувати курс на неослабні темпи соціалістичної індустріалізації, розширювати і зміцнювати соціалістичні командні висоти в усіх галузях нар. г-ва, тримати курс на остаточну ліквідацію капіталістичних елементів. Велику увагу з'їзд приділив стану та перспективам розвитку с. г., відзначивши, що с.-г. виробництво, хоч у цілому перевищило довоєнний рівень, значно відставало від швидких темпів розвитку соціалістичної пром-сті, гальмувало все соціалістичне будівництво й зміцнення обороноздатності країни. Гол. причина повільного розвитку с. г. полягала в його приватновласницькому характері, роздрібненості сел. г-в, основаних на примітивній техніці й ручній праці. Керуючись *ленінським планом побудови соціалізму в СРСР*, враховуючи назрілі завдання політ., госп. і культур. будівництва, спираючись на *кооперативний план В. І. Леніна*, з'їзд ВКП(б) прийняв рішення про всемірне розгортання *колективізації сільського господарства*. З'їзд визначив шляхи переходу до великого соціалістич. с.-г. виробництва, заснованого на колективній праці й новій техніці, форми і методи проведення масової колективізації, дальшого наступу на капіталістичні елементи. При цьому підкреслювалося, що перехід дрібних сел. г-в на шлях колгоспів повинен здійснюватися поступово, на добровільних засадах. Водночас було висунуто завдання зміцнення і розвитку *радгоспів* як могутніх підойм соціалістичної перебудови села. З'їзд обговорив і прийняв Директиви по складанню *першого п'ятирічного плану*. Перехід від річних контрольних цифр до перспективного планування був великою перемогою ленінської госп. політики партії, він означав дальший розвиток планових засад у керівництві нар. г-вом. У Директивах підкреслювалась необхідність посилення темпів розвитку важкої індустрії й швидкого зростання на її основі всіх галузей нар. г-ва, безперервного і систематичного підвищення питомої ваги соціалістичного сектору, підготовки планомірного наступу на капіталістичні елементи в усіх галузях економіки, по всьому фронту. З'їзд пройшов під знаком зміцнення *єдності партії*. Він підбив підсумки багаторічної боротьби проти *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку*, вказавши в спец. резолюції «Про опозицію», що вона ідейно порвала з ленінізмом, сповзла на позиції меншовизму, переродилась у групу капітулянтів і зрадників інтересів партії, народу. Опозиціонери не тільки грубо порушили парт. дисципліну, Статут партії, а й стали на шлях боротьби проти Рад. влади. З'їзд оголосив належність до опозиції й пропаганду її поглядів несумісними з перебуванням у партії. З'їзд схвалив постанову ЦК і ЦКК ВКП(б) від 14.XI 1927 про виключення з партії лідерів опозиції Троцького і Зінов'єва і прий-

няв постанову про виключення з партії ще 75 активних діячів троцькістсько-зінов'євського антипарт. блоку і групу Сапронова як явно антиреволюційну (див. *Група «демократичного централізму»*). З'їзд обрав ЦК, Центр. ревізійну комісію і ЦКК.

Літ.: Пятнадцатый съезд ВКП(б). 2—19.XII 1927. Стенографический отчет, ч. 1—2. М., 1961—62; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. т. 4. К., 1980; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982.

Б. П. Ковалевський.

П'ЯТНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ. Відбувся 13—17.V 1940 у Києві. В роботі з'їзду брали участь 552 делегати з ухвальним і 133 — з дорадчим голосом, які представляли 379 630 членів і 257 284 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1. Звіт ЦК КП(б)У; 2. Звіт Ревізійної комісії КП(б)У; 3. Вибори керівних парт. органів. Вперше у роботі з'їзду брали участь делегати парт. орг-цій зх. областей УРСР. На з'їзді було підбито перші підсумки роботи комуністів республіки по розв'язанню завдань, поставлених *Вісімнадцятим з'їздом ВКП(б)*, і накреслено програму боротьби за дострокове виконання третьої п'ятирічки. Докладно було розглянуто актуальні питання госп. і культур. будівництва, відмічено значні досягнення у розвитку пром-сті, соціалістичного с. г., зміцненні колгоспного ладу. Разом з тим з'їзд піддав критиці істотні недоліки в роботі окремих галузей пром-сті, накреслив широку програму її дальшого піднесення, намітив заходи по ліквідації відставання її окремих галузей, зростанню культури виробництва, зміцненню трудової і держ. дисципліни, додержанню режиму економії. Намічені з'їздом заходи щодо поліпшення парт. керівництва с. г., масово-політ. роботи серед колгоспників було спрямовано на зміцнення колг. ладу. З'їзд відзначив підвищення добробуту трудящих, розвиток рад. торгівлі, розширення виробн. товарів нар. споживання, житлового буд-ва, поліпшення мед. обслуговування. Компартія України добилася значних успіхів у розвитку укр. соціалістичної культури. Наполегливо здійснювалася директива XVIII з'їзду ВКП(б) про перехід до заг. семирічного навчання. На великий наук. центр перетворилася АН УРСР. З'їзд відзначив, що культур. фронт вимагає постійного піклування з боку парт. орг-цій, є однією з найвідповідальніших ділянок парт. роботи. Докладно було розглянуто питання внутріпарт. життя. Відзначивши значне зростання рядів КП(б)У, з'їзд вказав на необхідність підвищення вимогливості при прийомі в партію, зростання парт. орг-цій передусім за рахунок передових робітників, працівників провідних професій. Було піддано критиці істотні недоліки в роботі з кандидатами в члени партії. Вказувалося на необхідність активізації роботи по вихованню парт. кадрів. Відзначивши, що парт. орг-ції стали більше приділяти уваги роботі по зміцненню оборони країни, патріотич. вихованню трудящих, з'їзд закликав до посилення військ. підготовки мас, визнав невідкладним завданням організацію військ. навчання парт. активу. З'їзд обрав ЦК КП(б)У та Ревізійну комісію.

М. Б. Погребінський.

П'ЯТНИЦЬКА ЦЕ́РКВА в Чернігові — пам'ятка давньоруської архітектури. Споруджено в кін. 12 — на поч. 13 ст. (ймовірно майстром П. *Милонєгом*). В кін. 17 ст. перебудовано в стилі укр. *барокко* (ймовірно арх. І. *Зарудним*). У 40-х рр. 17 ст. зведено дзвіницю. Під час Великої Вітчизн. війни церкву зруйнували фашисти. В 1950—56 її відновлено у первісному вигляді (арх. П. Барановський). У плані — тринавна (8,2 × 12,5 м), триабсидна, з чотирма опорними стовпами, які несуть на собі систему склепінь і одну баню. Абсиди значно знижені і слабо виступають з основного об'єму, завдяки цьому храм сприймається як дивовижний стовп-башта. Фасади оформлені багатопрофільованими пучковими *пілястрами*, плоскими *нішами* та пояском сітчатого ромбовидного орнаменту з цегли. Інтер'єр церкви відзначається висотно розкритим внутрішнім простором. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

Г. Н. Логвин.

П'ЯТНИЦЬКИЙ Ігор Володимирович [н. 23.X (5.XI) 1910, Київ] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1959). Член КПРС з 1948. Закінчив 1937 Київ. ун-т і з того часу працює в ньому (з 1960 — професор). Наук. праці стосуються дослідження комплексних сполук металів з оксикислотами та застосування цих сполук в аналітичній хімії. З'ясував закономірності взаємодії оксикислот жирного ряду з катіонами металів, склад, будову і стійкість комплексних сполук, що утворюються, їхні хіміко-аналітичні властивості і поведінку при *екстрагуванні*. Держ. премія УРСР, 1973.

П'ЯТНИЦЬКИЙ (справж. прізв. — Таршис) Йосип Аронович [17 (29).I 1882—29.VII 1938] — діяч рос. і міжнар. комуністичного руху. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у м. Вількомирі (тепер м. Укмерге Лит. РСР) у сім'ї столяра. З 1901 працював в іскрівській транспортній групі у Вільні. Був заарештований у березні 1902, разом з ін. іскрівцями здійснив втечу з Лук'янівської тюрми в Києві, емігрував до Німеччини, де продовжував займатися транспортуванням «Искры». В 1905 повернувся в Росію, член Одес. к-ту РСДРП, 1906—08 займався створенням нелегальних друкарень, виданням і розповсюдженням л-ри Моск. к-ту РСДРП. З 1908 — в Женеві, потім у Лейпцігу керував пересилкою нелег. л-ри в Росію. В 1913—14 вів парт. роботу у Вольську й Самарі. В 1914 висланий в Єнісейську губ. Один з керівників Жовтн. збройного повстання 1917 в Москві. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції — на відповідальній рад., профспілковій і парт. роботі, зокрема 1923—35 — секретар Виконкому Комінтерну. На IX з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на XIII і XIV з'їздах — членом ЦКК, на XV—XVII — членом ЦК ВКП(б). Автор ряду праць з питань міжнар. революційного руху.

П'ЯТНИЦЬКИЙ Митрофан Юхимович [21.VI (3.VII) 1864, с. Александровка, тепер Ліскинського р-ну Ворон. обл.— 21.I 1927, Москва] — рос. рад. музикант, збирач і виконавець рос. нар. пісень, засл. арт. Республіки (з 1925). Навчався в сільс. школі і духовному уч-щі. В 1899—1923 — діловод однієї з моск. лікарень, брав уроки співу в К. Еверарді. Зібрав і видав (1904, 1912, 1914) рос. нар. пісні. Заснував 1910 рос. нар. хор (перший концерт його відбувся 1911 в Москві), який в рад. час став визначним профес. колективом (з 1940 — Держ. рос. нар. хор ім. М. П'ятницького). П. записав на фонографі 400 нар. пісень (частково опубліковані в зб. «Російські народні пісні», 1950), зібрав колекції нар. інструментів і костюмів. У 1921—25 викладав спів у 3-й Студії МХТ (тепер — Театр ім. Є. Вахтангова).

М. Ю. П'ятницький.

Літ.: Казьмин П. М. Страницы из жизни М. Е. Пятницкого. М., 1961.

П'ЯТНИЦЬКИЙ Сергій Сергійович [2 (15).III 1905, Харківщина — 2.V 1971, Харків] — укр. рад. вчений-лісівник, селекціонер, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956), доктор с.-г. наук (з 1948), професор (з 1949), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1946. В 1925 закінчив лісний факультет Харків. с.-г. ін-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни. Понад 42 роки працював в н.-д. установах. З 1934 — зав. відділом селекції Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації, а з 1949 і до останніх днів життя — одночасно і зав. кафедрою лісівництва і агролісомеліорації Харків. с.-г. ін-ту. Наук. праці з теоретичних основ агролісомеліорації та лісівництва, лісової селекції і генетики, в т. ч. вивчив вплив полезахисних лісових смуг на врожайність с.-г. культур на Україні, процеси насіннєвого відновлення Донецьких нагірних дібров тощо; вивів нові стійкі в степових умовах форми дуба (дуби Висоцького, Тімірязєва, Комарова, Мічуріна). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

С. С. П'ятницький.

М. М. Грисюк.

П'ЯТЬ ПРИ́НЦИПІВ МИ́РНОГО СПІВІСНУВА́ННЯ, панча шила (мовою хінді — п'ять принципів) — сформульовані в преамбулі угоди між КНР і Індією в квітні 1954. П. п. м. с. включають: 1) взаємне поважання територіальної цілісності і суверенітету; 2) ненапад; 3) невтручання у внутр. справи один одного; 4) рівність і взаємовигідне співробітництво; 5) мирне співіснування.

ПЬОТРКУ́ВСЬКИЙ СТАТУ́Т 1496 — держ. акт, виданий польс. королем Яном Ольбрахтом у м. Пьотркув-Трибунальський. П. с. законодавчо оформив прикріплення селян до землі (правом виходу міг скористатися один власник сел. наділу в селі, а з його сім'ї тільки один син). Міщанам заборонялося купувати землю у власність. Це позбавляло їх можливо-

сті переходу до шляхетського стану. Шляхта звільнялася від сплати мита за товари зарубіжного виробництва, одержувала право безмитної торгівлі, вільної навігації по Віслі і на Балт. м. та право пропінації (виключне право виготовлення і продажу спиртних напоїв). П. с. завдав екон. удару польському місту, яке вже в 16 ст. вступило в період занепаду. Дія П. с. поширилася і на Галичину, загарбану в 14 ст. феодальною Польщею. *Я. С. Мельничук.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМИ БУКВИ Р
Давньо-єгипетська	𓂋 𓉔 𓂝
Сіноїдська	𐤓 𐤓 𐤓 Ω
Фінікійська	𐤓 𐤓 𐤓 𐤓 𐤓
Давньо-грецька	Ρ Ρ D ▷ R R Ρ
Візантійська	Ρ Ρ ſ C C C
Латинська	R R R Λ R R ſ
Романська	R r 𝓡 r ɾ
Готична	𝔑 r 𝔑 r 𝔑 r
Кирилиця	Р Р Р Р Р Р
Глаголиця	ⱐ Ⱋ ⱐ ⱐ Ⱏ
Російська й українська	Р р 𝑃 р

Р

Р — двадцята буква укр. алфавіту. Є також у всіх ін. алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — грохи видозмінена кирилична літера, що походить від грецької. У сучас. укр. мові літерою «р» позначають передньоязиковий сонорний плавний дрижачий звук, який може бути твердим (риба) і м'яким (ряст).

РА, Ре — 1) В давньоєгип. міфології та релігії бог Сонця, що вшановувався як цар і батько богів; ототожнювався з богом *Амоном*. 2) Одна з давніх назв ріки Волги, згадувана в творах К. *Птолемея* та ін. давніх істориків і географів.

РАБ (Rab) Жужа (н. 3.VI 1926, Папа) — угор. письменниця, перекладачка. Переклала багато творів класичної рос. л-ри (О. Пушкіна, А. Фета, М. Горького, С. Єсеніна, О. Купріна, І. Буніна, В. Брюсова та ін.), книги «Казки народів СРСР» (1954), «Російська народна поезія» (1962), більш як 130 романів рад. письменників, зокрема О. Гончара, М. Стельмаха; вірші Д. Павличка, В. Коротича. Перекладає також з нім., ісп., слов'ян. мов. За пропаганду літератури народів СРСР нагороджена радянським орденом «Знак Пошани», удостоєна премії імені М. Горького.

Тв.: Укр. перекл.— Мій письмовий стіл. «Жовтень», 1970, № 6; Сповідь перекладача. — Чотири ліричні монологи. «Всесвіт», 1979, № 7; Рос. перекл.— Из лирического дневника. «Иностранная литература», 1981, № 4.

Літ.: Коротич В. Сади Жужі Раб. «Всесвіт», 1979, № 1.

К. О. Шахова.

РАБА́Т — столиця *Марокко*, гол. адм.-політ. і культур. центр країни. Порт на узбережжі Атлантичного ок., у гирлі р. Бу-Регрег. Вузол автомоб. шляхів, залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 736 тис. ж. (1978, з передмістями). Засн. у 12 ст. династією *Альмохадів*. У 1912—56 — адм. центр франц. зони протекторату в Марокко. Після проголошення незалежності Марокко (1956) — столиця країни. У Р.— підприємства текст., швейної, шкіряно-взут., суднобуд., металообр., деревообр., хім., поліграф., харч. пром-сті. Розвинуті кустарні промисли (килимарство, карбування на металі, керамічні, шкіряні та ін. вироби). Ун-т, ф-ти мусульм. ун-ту Карауїн, Нац. консерваторія музики, танцю і драм. мистецтва та ін. Серед наук. установ — Шеріфський наук. ін-т, Центр наук. досліджень при ун-ті та ін. Центр. б-ка з архівом, б-ка Шеріфського наук. ін-ту. Музеї: античний та археологічний. Серед архіт. пам'яток — мечеть Хасана (1195), мінарет «Вежа Хасана» (12 ст.), Велика мечеть (14 ст.), палац султана (тепер королівський, бл. 1775), мечеть ес-Сунна (1785, перебудовано в 2-й пол. 19 ст.), театр (1962), мечеть і мавзолей Мухаммеда V (1966) та ін.

Іл. див. до ст. *Марокко*, т. 6, с. 378.

РАБА́Т (нім. Rabatt, від франц. rabattre — знижувати) — комерційна знижка з усієї суми грошей, що належить за товар. Надається при сплачуванні готівкою, закупівлі товару оптом тощо.

РАБА́ТКА (від нім. Rabatte) — грядка, клумба, засаджена *декоративними рослинами*. Влаштовують Р. вздовж доріг, вулиць, бульварів, огорож, фасадів будинків. Р. входить до складу квітників на площах, центральних місцях населених пунктів та ін. Довжина Р. здебільшого довільна, проте не менше 7—10 м. На Р. висаджують однорічні або багаторічні рослини одного чи кількох видів, розміщених за певним планом. Р. бувають одноколірні, різноколірні, одноярусні і багатоярусні.

РАБЕАРІВЕ́ЛО (Rabearivelo) Жан Жозеф (4.III 1901, Антананаріву — 22.VI 1937, там же) — малагаскарський поет. Родоначальник франкомовної поезії Мадагаскару. Автор збірок «Чаша попелу» (1924), «Сільфи» (1927), «Книги» (1928), «Напівсни» (1934), «Підслухане у ночі» (1935), «Старовинні пісні країни Імеріни» (вид. 1939).

Тв.: Рос перекл.— [Вірші] В кн.: В ритмах там-тама. М., 1961; [Вірші]. В кн.: Голоса африканских поэтов. М., 1968; [Вірші]. В кн.: Поэзия Африки. М., 1973.

РАБЕМАНАНДЗА́РА (Rabemananjara) Жак (н. 1913, м. Таматаве) — мадагаскар. поет, драматург, політ. діяч. Пише франц. мовою. В 1945 і 1946 обирався депутатом Установчих зборів Франції від Мадагаскару. За політ. діяльність 1947 Р. було засуджено до страти, яку замінили на довічне ув'язнення. Звільнений через 9 років. Ранні твори Р. позначені впливом франц. л-ри, зокрема романтизму й символізму. Більшість творів написав у в'язниці. Революц. поема «Антза» («Заклик», 1948) перекладена багатьма мовами світу. В зб. «Семиструнна ліра» (1948), в поемах «Апофеоз», «Ода Ранавалоні» (обидві — 1952), «Ламба» (1956) звучить пристрасний заклик до свободи. Автор драм «Мальгаські боги» (1942), «Світанкові мореплавці» (1957), «Свято богів» (1962), кн. сонетів «Божі суди» (1973), політ. статей та есе.

В. К. Кухалашвілі.

РА́БИН (від давньоєвр. раббі — вчитель) — в *іудаїзмі* служитель культу, керівник релігійної громади.

РАБИНО́ВИЧ Зіновій Львович (н. 1.VIII 1918, Київ) — укр. рад. вчений у галузі обчислювальної техніки, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1970). Член КПРС з 1944. Закінчив (1941) Київ. політех. ін-т. У 1941—48 працював конструктором. З 1948 — на науковій роботі: до 1952 — в Ін-ті електротехніки АН УРСР, у 1952—57 — в Ін-ті математики АН УРСР, з 1957 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР (з 1962 — зав. відділом). Осн. наук. праці присвячені теорії цифрових обчислювальних машин. Під керівництвом С. О. *Лебедєва* брав участь у створенні першої вітчизняної ЕОМ «*МЭСМ*». Держ. премія УРСР, 1978. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1978.

РАБИНО́ВИЧ Ісак Мойсейович [27.II (11.III) 1894, Київ — 4.X 1961, Москва] — рос. та укр. рад. художник, засл. діяч мист. РРФСР (з 1936). Навчався в Київ. худож. уч-щі (1906—12) і в худож. студії О. *Мурашка* (1912—13) у Києві. Член київ. худож. об'єднання «Кільце» (1914). Під час громадян. війни розписував у Києві агітпароплави та агітпоїзди. У 1919 створив декорації до співзвучної сучасності вистави «Фуенте овехуна» Лопе де Вега (режисер К. *Марджанішвілі*), а також спектаклів «Саломея» О. Уайльда, «Хворий та й годі» Ж. Б. Мольєра в Київ. *Театрі Української Радянської Республіки* ім. Леніна (Другому), «Хазяйка готелю» К. Гольдоні (1914), «Фауст» Й. В. Гете (1920; обидві — в Харків. театрі М. *Синельникова*) та ін. З 1920 працював у театрах Москви, де оформив вистави «Весілля» А. Чехова (1920), «Лісістрата» Арістофана (1923), «Гроза» О. Островського (1934), «Мрії Кіноли» О. Бальзака (1954). В 1955—61 працював гол. художником Театру ім. Є. Вахтангова (Москва). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Выставка произведений Исаака Моисеевича Рабиновича. Каталог. М., 1962; Сыркина Ф. Я. И. Рабинович. М., 1972.

РА́БІ (Rabi) Ізідор Айзек (н. 29. VII 1898, Риманув, тепер ПНР) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1940). Закінчив Корнеллський ун-т (1919). З 1929 працює в Колумбійському ун-ті (з 1937 — професор). У 1940—45 —

помічник директора радіаційної лабораторії Массачусетського технологічного ін-ту. Наук. праці — з магнетизму, ядерної фізики, спектроскопії мол. пучків, квантової механіки. В 1933—39 розробив метод вимірювання *магнітних моментів* атомних ядер і здійснив прецизійні вимірювання магн. моментів протона і дейтрона. Нобелівська премія, 1944.

РА́БКІН Данило Маркович [н. 26. IX (9.X) 1912, с. Баришівка, тепер смт, райцентр Київ. обл.] — укр. рад. вчений у галузі металургії та технології зварювання, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1939) Київ. індустріального (тепер політех.) інституту працює в Інституті електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР. Основні праці — з металургії і технології зварювання алюмінію та його сплавів, з фізики зварної дуги.

РАБЛЕ́ (Rabelais) Франсуа (бл. 1494, поблизу Шінона — 9.IV 1553, Париж) — франц. письменник-гуманіст. Представник культури Відродження. Вивчав право, медицину, філологію та ін. науки. Працював лікарем. Літ. діяльність почав 1532. Того ж року видав першу книгу роману «Гаргантюа і Пантагрюель», над яким працював до кінця життя (четверта книга вийшла 1552). «П'ята книга Пантагрюеля» (1564) написана невідомим автором. Осн. зміст твору — нещадне осміяння всього, що суперечило соціальному й духовному прогресові людства (середньовічний реліг. фанатизм, паразитизм і лицемірство духівництва, тупоумство й жорстокість чиновництва, королівський деспотизм, загарбницькі війни), і непохитна віра в оновлення всіх сфер людського життя. В дусі передових ідей епохи пропагував гуманістичне виховання людини, в якому б гармонійно поєднувалися фізичний і духовний розвиток. Широко використовував худож. засоби франц. фольклору, багатство нар. мови. В романі органічно переплітаються реалістичне і фантастичне, високе і грубо комічне, гротескне. Вільнодумство роману було причиною його цензурного переслідування. Творчість Р. відіграла велику роль у розвитку франц. і світової сатиричної літератури.

Тв.: Укр. перекл.— Гаргантюа. Х., 1929; Папідулі та Папомани. К., 1957; Рос. перекл.— Гаргантюа и Пантагрюэль. М., 1973.

Літ.: Евнина Е. М. Франсуа Рабле. М., 1948; Пинский Л. Е. Смех Рабле. В кн.: Пинский Л. Е. Реализм эпохи Возрождения. М., 1961; Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., 1965; Пожарский Н. И., Паевская А. В. Франсуа Рабле. Биобиблиографический указатель. М., 1953.

Т. Т. Духовний.

РАБОВЛА́СНИЦЬКИЙ ЛАД — перша в історії суспільства класова суспільно-екон. формація, основана на приватній *власності* на *засоби виробництва,* коли об'єктом привласнення стає сам безпосередній виробник. Виник на пізніх стадіях розкладу *первіснообщинного ладу* в найбільш розвинутих для свого часу народів Азії та Африки (в Месопотамії, Єгипті) на рубежі 4 і 3-го тисячоліть до н. е. Р. л. існував у передових для того часу країнах Азії, Європи та Африки аж до 3—5 ст. н. е. Найвищого розвитку досяг у Старод. Греції і Римі. Ряд народів, у т. ч. давні слов'яни, минули Р. л., перейшовши безпосередньо до *феодалізму.* На тер. СРСР в давнину Р. л. існував в д-ві *Урарту* (9—6 ст. до н. е.), пізніше — в Хорезмі (Середня Азія), в *античних державах Північного Причорномор'я* (6 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.). *Рабство* виникло на тій стадії розвитку докласового первісного суспільства, коли перехід від кам'яних знарядь до мідних і бронзових, а далі до залізних зумовив підвищення продуктивності праці, формування приватної власності. Праця людини могла вже створити більше продукту, ніж його було необхідно для її власного існування. Привласнення цього *додаткового продукту* стало екон. основою виникнення відносин рабовласницької експлуатації. Рабовласники і раби — перша форма поділу на класи (див. В. І. Ленін. Повн. зібр. тв., т. 39, с. 64). Вони становили два осн. антагоністичні класи рабовласницького суспільства. Ряди рабів поповнювалися гол. чин. в результаті воєн, а також внаслідок розорення селян і ремісників. Розвиток рабовласництва закономірно привів до виникнення класової рабовласницької *держави* як органу влади рабовласників. В період Р. л. історії людства виникли література, театр, були закладені основи природничих наук, математики, філософії, створені такі величні пам'ятки як піраміди в Єгипті, Велика китайська стіна, афінський Акрополь. За Р. л. виникли *гроші,* купецький та *лихварський капітал.* Розвивалася торгівля між країнами, в основному предметами розкоші та ремісничими виробами, важливе місце посідала торгівля рабами. Проте товарне виробн. було придатком до натурального і перебувало у суперечності з ним.

Примусовий характер праці не викликав у раба заінтересованості у підвищенні її продуктивності, прагнення до вдосконалення знарядь праці та прийомів праці. Р. л. у цьому відношенні був позбавлений рушійних стимулів до розвитку продуктивних сил — основи сусп. прогресу. Тому як сусп. формація він був приречений і згодом витіснений феодалізмом. Падіння рабства було зумовлене його екон. безперспективністю — нездатністю розвивати продуктивні сили, всезростаючим загостренням класових суперечностей (повстання *Спартака, Арістоніка, сіцілійські повстання рабів* та ін.). Рабство поступово переростало в *колонат,* при цьому рабовласники перетворювалися на феодалів, частина рабів — на кріпосних селян. Рабовласницька форма експлуатації змінилася кріпосницькою. Цей процес у всесвітньому масштабі завершився в основному протягом 4—6 ст. нашої ери.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 29. Філософські зошити; т. 33. Держава і революція; т. 39. Про державу; Всемирная история, т. 1—2. М., 1955—56; Юмашев А. И. Рабовладельческий способ производства. М., 1957; Тёкеи Ф. К теории общественных формаций. Пер. с венг. М., 1975; Штаерман Е. М. Древний Рим: проблемы экономического развития. М., 1978.

О. М. Розинко.

«РАБО́ТНИК» — перша легальна більшовицька газета на Україні. Два номери «Р.» вийшли 8 і 9 (21 і 22).VI 1906 в Києві. Видавалась *Вузловим бюро РСДРП Південно-Західної залізниці.* В № 1 було надруковано статтю В. І. Леніна «Напередодні». В газеті публікувалися матеріали про страйкову боротьбу робітників на підприємствах Києва, Житомира, Дубна та ін. міст, про аграрний рух у Київ., Волин., Черніг., Полтав. та ін. губерніях. В «Р.» вміщено теор. статті, в яких популярно викладено завдання пролетаріату на найближчому етапі розвитку 1-ї рос. революції й перспективи його боротьби проти самодержавства, викрито опортуністичну тактику меншовиків. Третину тиражу № 1 «Р.» конфіскувала поліція, після виходу № 2 газету було закрито.

«РАБО́ТНИЦА» — щомісячний громадсько-політ. і літ.-художній журнал для жінок. Виходить у Москві. Засн. з ініціативи В. І. Леніна. Перший номер вийшов 23.II (8.III) 1914 в Петербурзі. «Р.» — перший більшовицький масовий легальний журнал, який ставив на меті захист інтересів жіночого робітничого руху. В 1914 вийшло 7 номерів. 26.VI (9.VII) 1914 видання було припинено через переслідування поліцією. Відновлено 10 (23).V 1917 як щотижневий журнал ЦК РСДРП(б); до 26.I (8.II) 1918 вийшло 13 номерів. У зв'язку з труднощами періоду громадян. війни 1918—20 видання «Р.» було тимчасово припинено. Відновлено в січні 1923. «Р.» проводить велику роботу по ідейно-політ. вихованню рад. жінок і залученню їх до активної участі в держ. і громад. житті, будівництві комунізму; по пропаганді пролетар. інтернаціоналізму й міжнар. солідарності трудящих у боротьбі проти імперіалізму, за соціальну справедливість, за мир у всьому світі. Журнал нагороджено орденами Леніна (1964) і Трудового Червоного Прапора (1933).

Ф. Рабле.

Ю. М. Работнов.

«РАБО́ТНИЧЕСКО ДЕ́ЛО» («Робітнича справа») — щоденна газета, ЦО ЦК *Болгарської комуністичної партії.* Засн. 5.III 1927 як орган Робітн. партії (РП; ств. 1927). З 1938, після об'єднання БКП (тісних соціалістів) і РП,— орган БКП. Наступниця органу БКП газ. «Работнически вестник» («Робітнича газета»), що видавалася з 5 (17).IX 1897 до 15.XI 1937 (як орган БКП — з 1904). В 1934—44 виходила нелегально. Видається в Софії.

РАБО́ТНОВ Юрій Миколайович [н. 11 (24).II 1914, Нижній Новгород, тепер м. Горький] — рад. вчений у галузі механіки, акад.

Равенна. Палац Теодоріха. Початок 6 ст. або 8 ст.

АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1951. Закінчив (1935) Моск. держ. ун-т, викладав у Моск. енерг. ін-ті (1935—41, 1943—47). В 1941—43 працював у Всесоюзному електротех. ін-ті, 1947—57 — в Ін-ті механіки АН СРСР, 1958—65 — в Ін-ті гідродинаміки Сибірського відділення АН СРСР. Професор (з 1946) Моск. держ. ун-ту. Осн. праці — з теорії оболонок, теорії повзучості й пластичності, теорії втомленості, механіки різних композиційних матеріалів. Побудував клас спец. *операторів*, застосовуваних у теорії спадкової пружності, створив установки для вивчення повзучості матеріалів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

«РАБО́ЧАЯ ГАЗЕ́ТА» — нелегальна загальнорос. с.-д. газета. Видавалася в Києві 1897. Вийшли номери: № 1—22.VIII (3.IX) і № 2—20.XII (1.I 1898), для конспірації датований листопадом. Редактори — Б. Л. Ейдельман, П. Л. Тучапський, Н. А. Вигдорчик та ін. Газета висвітлювала екон. і політ. становище робітників, пропагувала ідею створення робітн. партії в Росії. *Перший з'їзд РСДРП* (1898) визнав «Р. г.» офіційним органом партії. Внаслідок масових арештів і розгрому друкарні 10 (22).III 1898 видання газети було припинено. № 3, підготовлений до друку, захопила поліція.

«РАБО́ЧАЯ ГАЗЕ́ТА» — нелегальна більшовицька газета, видавалась неперіодично з 30.X (12.XI) 1910 до 30.VII (12.VIII) 1912 в Парижі. Вийшло 9 номерів. Ініціатором створення і редактором її був В. І. Ленін. В «Р. г.» надруковано 15 статей В. І. Леніна. Газета вела боротьбу за збереження та зміцнення марксистської нелегальної партії, проти меншовиків-ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, готувала робітн. клас до нової революції. Редакція «Р. г.» підтримувала зв'язки з парт. орг-ціями Росії, в т. ч. України. Газета провела велику роботу по підготовці *Шостої* (*Празької*) *Всеросійської конференції РСДРП*, яка оголосила її офіц. органом ЦК РСДРП.

«РАБО́ЧАЯ ГАЗЕ́ТА» — щоденна масова газета, орган ЦК ВКП(б). Виходила в Москві з 1.III 1922 по 30.I 1932 (№ 1—98 — під назвою «Рабочий»). Газета сприяла розвиткові *робсількорівського руху*, допомагала фабрично-заводській пресі, приділяла значну увагу розгортанню соціалістичного змагання. При газеті видавалися журн. «Работница», «Крокодил», «Хочу всё знать», «Экран „Рабочей газеты"» та ін.

«РАБО́ЧАЯ ПРА́ВДА» — одна з назв, під якою виходила [з 13 (26).VII по 1 (14).VIII 1913] газ. «*Правда*».

«РАБО́ЧЕЕ ДЕ́ЛО» — с.-д. група в Києві, створена 1896. Назвою група підкреслювала свою солідарність з *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»*, який готував видання політичної газети «Рабочее дело». Група розгорнула політ. агітацію серед робітників Києва, організувала випуск агіт. листівок, видання газ. «*Вперёд*». У березні 1897 в Києві відбулося об'єднання марксистських гуртків і с.-д. груп у *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*.

«РАБО́ЧЕЕ ДЕ́ЛО» — нелегальна газета, орган *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В грудні 1895 було підготовлено до друку № 1 газети, який відредагував В. І. Ленін. У ред. підготовці «Р. д.» брали участь Г. М. Кржижановський, А. О. Ванєєв та ін. Для цього номера В. І. Ленін написав передову статтю «До російських робітників», в якій було сформульовано істор. завдання робітн. класу, статті «Фрідріх Енгельс», «Про що думають наші міністри?», «Ярославський страйк 1895 року». Передбачалося надрукувати в номері і ряд кореспонденцій з різних міст Росії. Вночі проти 9 (21).XII 1895 чотирьох з п'яти членів керівного центру «Союзу боротьби» було заарештовано, захоплено рукописи № 1 газети.

«РАБО́ЧИЙ» — нелегальна газета ЦК РСДРП. Видавалася за постановою *Третього з'їзду РСДРП* в Москві з початку серпня до 25.X (7.XI) 1905. Вийшло 4 номери. № 2 було видано двічі: у серпні і у вересні з різним текстом. В редакцію входили О. О. *Богданов*, В. Л. *Шанцер* (Марат). У № 2 за вересень 1905 вперше опубліковано написане В. І. Леніним звернення «Від редакції Центрального Органу РСДРП». У №№ 1—4 друкувались статті М. Горького «Листи до робітників» під псевдонімом «Третій».

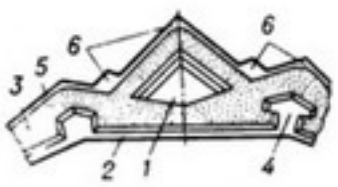
«РАБО́ЧИЙ» — одна з назв, під якою виходила [з 22.IV (5.V) по 7 (20).VII 1914 та з 25.VIII (7.IX) по 2 (15).IX 1917] газ. «*Правда*».

«РАБО́ЧИЙ» — нелегальна більшовицька газета, орган Одес. к-ту РСДРП. Вийшов № 1—2 (здвоєний) 1 (14).I 1910. Передову статтю «Наші завдання» написав В. В. *Воровський*. 9 (22).I 1910 поліція розгромила підпільну друкарню Одес. комітету.

«РАБО́ЧИЙ» — нелегальна більшовицька газета, орган Севастопольського к-ту РСДРП. Вийшло два номери: 1 (14).XII 1907 і в січні 1908. В «Р.» співробітничали О. М. *Ярославський* і М. В. *Криленко*. Центр. орган більшовиків «*Пролетарий*» відзначив вихід 1-го номера газети («Пролетарий», 1908, № 22).

«РАБО́ЧИЙ И СОЛДА́Т» — щоденна більшовицька газета, видавалась у Петрограді з 23.VII (5.VIII) по 10 (23).VIII 1917. Виходила замість газ. «*Солдатская правда*», закритої Тимчасовим урядом. До 4 (17).VIII була органом Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б), потім — органом ЦК і Петербурзького к-ту РСДРП(б) та Військ. орг-ції при ЦК. Вийшло 15 номерів. У газеті було вміщено рішення і матеріали VI з'їзду РСДРП(б), друкувалися статті В. І. Леніна. Газета закрита буржуазним Тимчасовим урядом.

«РАБО́ЧИЙ ПУТЬ» — одна з назв, під якою виходила [з 3 (16).IX по 26.X (8.XI) 1917] газ. «*Правда*».

Взаєморозташування **равеліну** і бастіонів у фортечному мурі: *1* — равелін; *2* — куртина; *3* — фортечний рів; *4* — бастіон; *5* — контрескарп; *6* — розширення (т. з. плацдарми) для забезпечення зосередження військ при переході в контратаку.

РА́БСТВО — перша в історії людства форма експлуатації, за якою осн. виробник матеріальних благ — раб належав рабовласникові поряд із знаряддям виробництва. Раби не мали ніяких юрид. прав. Р. досягло найбільшого розвитку за *рабовласницького ладу*. Р. мало різні форми.

Спочатку виникло патріархальне Р. Воно було типовим для періоду розкладу *первіснообщинного ладу* й формування класів (у Греції гомерівського періоду, в Римі епохи царів). Патріархальне Р. було й у *скіфів* у 4—3 ст. до н. е., хоча в умовах натурального г-ва рабська праця не перетворилася у них на основу виробництва. Форми патріархального Р. існували також у слов'ян, у т. ч. й східних (див. *Холопи*). Вищого рівня Р. досягло в країнах Стародавнього Сходу, де рабська праця широко використовувалась у царських і храмових г-вах та в маєтках знаті: на іригаційних і буд. роботах, у гірничій справі; багато рабів виконували різну домашню роботу. В с. г. осн. робочою силою були не раби, а вільні землероби та орендарі. Становище рабів у цих країнах, порівнюючи з патріархальним Р., було набагато гіршим, але вони ще мали деякі права. Так, у Єгипті, в епоху Нового царства рабам нерідко надавалась можливість мати маленьку ділянку землі, невелике майно, сім'ю, в Месопотамії раби могли отримувати деяке майно (пекулій) і сплачувати певний оброк своєму господареві. В Індії хазяїн не мав права привласнити спадщину свого раба, якщо у нього залишались родичі. Найрозвинутішою формою Р. було Р. античного типу, яке досягло найвищого рівня в Стародавній *Греції* та Стародавньому *Римі*. Воно мало місце в *античних державах Північного Причорномор'я*. Осн. джерелом поповнення рабів служили загарбницькі війни; було ще й боргове та ін. форми Р.

В перших століттях н. е. почалася криза рабовласницької системи. Кількість рабів різко зменшилася, в той час як збільшилася кількість вільновідпущеників; багатьох рабів прикріплювали до землі, що приводило до поступового змішування їх з колонами (дрібними вільними або залежними від землевласника землеробами-орендарями). Виникнення системи *колонату* свідчило про кризу рабовласницького способу виробництва й знаменувало поступовий перехід до прогресивніших — феодальних виробничих відносин.

Р. існувало в багатьох країнах за феодалізму і навіть за капіталізму. Значних розмірів Р. набуло у колоніях на амер. континенті. Рабська праця широко застосовувалась у рудниках і особливо на плантаціях. Найжорстокіша експлуатація рабів породила сусп. рух за ліквідацію Р. негрів у колоніях (див. *Аболіціонізм*). В ряді колоніальних і залежних країн його було ліквідовано лише на поч. 20 ст. В арабів Центр. і Пд. Аравії та в деяких країнах Африки Р. зберігалось до 50-х рр. 20 ст. У Саудівській Аравії Р. скасовано

лише в листопаді 1962. Заг. декларація прав людини, прийнята 1948 ООН, проголосила заборону Р. і работоргівлі. В 1956 в Женеві відбулася конференція представників 59 д-в з питання про боротьбу проти Р., яка прийняла додаткову конвенцію про скасування Р., работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства.
Літ. див. до ст. *Рабовласницький лад.* *М. М. Бондар.*

РАВАЛПІ́НДІ — місто на Пн. Сх. Пакистану, в пров. Пенджаб. Розташоване на р. Лех (бас. Інду), на шляхах з Пенджабу в Афганістан і Кашмір (Індія). Залізнич. станція, вузол автомоб. шляхів, аеропорт. Р. фактично зливається з столицею — м. *Ісламабадом*. 615 тис. ж. (1972). Найрозвинутіша харчосмакова, текст. і взут. пром-сть. Підприємства маш.-буд., металообр., хім.-фарм., нафтопереробної, цем. галузей. Кустарні промисли. Поблизу Р.— видобування нафти. Археол. музей.

РА́ВА-РУ́СЬКА — місто Нестеровського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташована на березі р. Рати (прит. Бугу). Вперше згадується 1455. Восени 1648 і 1655 через Р.-Р. проходило військо на чолі з Б. Хмельницьким. Після 1-го поділу Польщі (1772) — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини місто загарбала бурж.-поміщицька Польща (1919). З 2-ї пол. 1926 у Р.-Р. діяв підпільний к-т КПЗУ. В 1939 Р.-Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Р.-Р. — місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (27.VI 1941 — 20.VII 1944) в районі Р.-Р. діяв один із загонів «*Народної гвардії*» ім. Івана Франка. В Р.-Р.— комбікормовий, шпалопросочувальний, маслоробний та спиртовий з-ди, цех Червоноградської швейної ф-ки, лісгосп. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. школи, 2 будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

РАВЕЛІ́Н (франц. ravelin) — допоміжна фортифікаційна споруда трикутної форми, розташована перед ровом фортеці між *бастіонами*. Служив для прикриття фортечних мурів від арт. вогню, атак противника, а також для зосередження військ гарнізону перед вилазкою. Являв собою кам'яну (цегляну) огорожу з *казематами* для стрільців або складався з рову і валу (звичайно з кам'яним облицюванням). Р. використовували у воєнних цілях з 16 ст. до кінця 19 ст. Див. також *Олексіївський равелін*.

РАВЕ́ЛЬ (Ravel) Моріс Жозеф (7.III 1875, Сібур, Атлантичні Піренеї — 28.XII 1937, Париж) — франц. композитор. У 1897 закінчив Паризьку консерваторію. Розвивав принципи *імпресіонізму*; був майстром оркестрового письма. Автор опер, у т. ч. «Іспанська година» (1907, пост. 1911), «Дитина і чари» (1925); балетів, зокрема «Дафніс і Хлоя», «Аделаїда, або Мова квітів» (обидва — 1911); хореографічної поеми «Вальс» (1920), творів для оркестру — «Іспанська рапсодія» (1907), «Гробниця Куперена» (фп. цикл 1917, оркестрова ред.— 1919), «Болеро» (1928), 2 фп. концерти (1931); інструм. ансамблів (в т. ч. струнний квартет, фп. тріо, соната для скрипки і фортепіано), а також вокальних творів — цикл «Шехерезада» (1904), «Природні історії» (1906) та ін.; для фортепіано, зокрема, «Павана на смерть інфанти» (1899), «Гра води» (1901), «Дзеркала» (1905), Сонатина (1905), «Благородні і сентиментальні вальси» (1911); пісень, хорів. У 1922 зробив оркестрове перекладення «Картинок з виставки» М. Мусоргського.

РАВЕ́НДІ, Абу Бекр Наджмад-дін Мухаммед (р. н. невід., Ісфаган — п. після 1206, Конью) — іран. історик. У 1181—89 — придворний каліграф сельджуцького султана, з 1190 — вихователь синів хамаданського еміра. З 1206 жив у Конью. Працяя Р. «Спочивання сердець і чудо радості» (1202—05) є осн. джерелом з історії д-ви Сельджуків з поч. 11 ст. до 1199.

РАВЕ́ННА — місто на Пн. Італії, адм. ц. пров. Равенна в обл. Емілія-Романья. Мор. порт поблизу Адріатичного м., з яким сполучений судноплавним каналом. Вузол з-ць. 137,9 тис. ж. (1975). Розвинуті нафтопереробна та хім. пром-сть (у т. ч. один з найбільших у країні нафтохім. комбінатів). Маш.-буд., текст., взуттєві, цем., керамічні, по виробн. муз. інструментів підприємства. У Р.— численні пам'ятки ранньохристиянської та візант. архітектури. Серед них — мавзолей Галли Плацідії (бл. 440), баптистерії православних (серед. 5 ст.) і аріан (кін. 5 — поч. 6 ст.), церкви Сант-Аполлінаре Нуово (поч. 6 ст.) і Сан-Вітале (526—547), оздоблені мозаїками у візант. дусі; т. з. палац Теодоріха (поч. 6 ст. або 8 ст.). У Р. поховано *Данте*; його надгробок (1483, арх. і скульптор П. Ломбардо, мармур) розміщено у невеликому класицистичному храмі (1780, арх. К. Моріджа). За міськ. мурами — мавзолей Теодоріха (бл. 520) і базиліка Сант-Аполлінаре ін Классе [освячена 549, мозаїки 6, 7 і 9 (?) ст.].

РАВЕНСБРЮ́К—нім.-фашист. жіночий концентраційний табір біля м. Фюрстенберга (на Пн. від Берліна). У Р. за час його існування (1939—45) було ув'язнено понад 132 тис. жінок і дітей з 23 країн (у т. ч. 1943—45 — понад 2 тис. рад. жінок); бл. 93 тис. з них закатовано. В таборі діяла інтернац. підпільна орг-ція «Комуністичне кільце», що складалася з нац. груп. На чолі її стояли комуністки Є. Л. Клем, Р. Тельман, Е. Бухман, М. Запотоцька, Г. Фучікова, М. К. Вайян-Кутюр'є, З. Неєдлова, О. Бенаріо-Престес, М. Дерюмо та ін. На поч. 1944 в Р. склалася підпільна орг-ція рад. жінок, засновниками і керівниками якої були Є. Л. Клем, В. С. Удовенко (Бобкова), А. О. Никифорова, К. М. Повєтьєва, Л. В. Бойко, К. А. Денисова, А. А. Тятько, Т. І. Чаяло та ін. Підпільниці вели антифашист. пропаганду, організовували саботаж на виробництві, розповсюджували листівки. За саботаж у Р. тільки за час з 5.V 1944 по 11.III 1945 було страчено 65 рад. жінок. 30.IV 1945 в'язнів визволила Рад. Армія. Після війни на тер. Р. встановлено пам'ятник жертвам фашизму і відкрито меморіальний музей.
Літ.: Женщины Равенсбрюка. М., 1960. *М. М. Лемещук.*

Пам'ятник на могилі жінок, закатованих у концтаборі Равенсбрюк.

РАВЕ́НСЬКИХ Борис Іванович [14 (27).VI 1914, Петербург — 10.I 1980, Москва] — рос. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1954. Після закінчення 1935 Ленінгр. театр. технікуму працював асистентом режисера в Ленінгр. театрі робітн. молоді, Театрі ім. В. Мейєрхольда (Москва). В 1941—50 — режисер Драм. студії (згодом — Моск. драм. театр ім. К. Станіславського), 1951 — 60 і з 1970 — *Малого театру*. В 1960—70 очолював Моск. драм. театр ім. О. Пушкіна. Серед вистав: «Влада темряви» Л. Толстого, «Піднята цілина» за М. Шолоховим, «Драматична пісня» за романом М. Островського «Як гартувалася сталь», «День народження Терези» Г. Мдівані, «Чому посміхалися зорі» О. Корнійчука, «З коханням не жартують» П. Кальдерона. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР. 1951. 1972.

РАВИ́ЦЬКИЙ Микола Петрович (н. 29.I 1921, с. Сорочанове, тепер Бобринецького р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1950 Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (педагоги В. *Неллі* та В. *Вільчер*), працював режисером Івано-Фр. укр. муз.-драм. театру ім. І. Франка (1950—58), Херсон. укр. муз.-драм. театру (1958—70), Запоріз. укр. муз.-драм. театру ім. М. Щорса (1970—73), Київ. театру юного глядача (1975—79). В 1973—75 — начальник управління театрів М-ва культури УРСР, з 1979 — директор *київського театру «Дружба»*. Серед вистав: «Маруся Богуславка», «За двома зайцями» М. Старицького, «Кассандра» Лесі Українки, «Крила», «Мої друзі» О. Корнійчука, «Сині роси» М. Зарудного «Шалені гроші» О. Островського, «Третя патетична» М. Погодіна, «З коханням не жартують» П. Кальдерона. Спектакль «Дикий Ангел» О. Коломійця здійснив у Груз. драм. театрі ім. О. Цуцунаве (м. Махарадзе).

М. Ж. Равель.

Б. І. Равенських.

М. П. Равицький.

І. А. Равич. Срібний келих з ажурною сіткою на чаші й седесі. 1749.

Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

РА́ВИЧ Іван Андрійович (1677, Київ — 1762) — укр. майстер-золотар. Жив і працював у Києві, де мав власну майстерню. В 1740 знайомився із золотарською справою в Німеччині, 1745 — в Москві. Виконував замовлення монастирів, козацької старшини, укр. гетьманів, а також рос. вельмож. Твори Р. виготовлені в стилі *барокко,* оздоблювалися пишним акантовим орнаментом, сюжетними композиціями, *картушами,* медальйонами тощо. Збереглося понад 60 виробів Р. Серед них — келихи, чарки у формі ковпачка, потири, срібні оправи до книжок, шати на ікони, свічники, водосвятна чаша у вигляді великого келиха (1720), блюдо (1723), дарохранильниця (1743). Твори Р. зберігаються в Історичному музеї, ДМУОМ у Києві, Києво-Печерському держ. істор.-культур. заповіднику та ін. музеях.

Літ.: Петренко М. З. Українське золотарство. XVI—XVIII ст. К., 1970.

РАВІ́ТА (Rawita) Францішек (справж. прізв.— Гавронський; 4.XI 1845, с. Степашки, тепер Гайсинського р-ну Вінн. обл.— 16.IV 1930, Юзефув поблизу Варшави)— польс. бурж. історик і літератор. Освіту здобув у Відні. Автор істор. праць «Історія гайдамацьких рухів» (1899—1901), «Богдан Хмельницький» (1908—09), «Козацька Україна у Речі Посполитій» (1923) та ряду повістей, у т. ч. «Пан гетьман Мазепа» (1888). В своїх працях намагався виправдати агресивну політику шляхет. Польщі щодо України, всіляко принизити і очорнити антифеод. і визвольну боротьбу укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників. Деякий наук. інтерес мають опубліковані Р. джерела з історії *визвольної війни українського народу 1648—54,* зокрема листи Б. Хмельницького, А. *Кисіля* тощо.

РАВЛЮ́К Микола Тимофійович (1881, с. Орелець, тепер Снятинського району Івано-Фр. обл.— 1933, Чернівці) — укр. педагог і методист. Закінчив Чернів. університет (1908). Викладав укр. і лат. мови в Кіцманській гімназії. Під час першої світової війни був у таборі полонених у Ташкенті, в роки громадян. війни брав участь в орг-ції нових шкіл у Фергані, викладав рос. мову. З 1920 вчителював у Чернів. гімназії. Видав посібники «Дієприкметники і дієприслівники в українській мові» (1912), «Читанка для I і II класів гімназії» (1924) та ін. *І. І. Кобиляцький.*

РАГІ́М Мамед [справж. ім'я та прізв.— Мамед Рагім Аббас-огли Гусейнов; 7 (20).IV 1907, Баку — 6.V 1977, там же] — азербайджанський радянський поет, засл. діяч мист. (з 1940), нар. поет Аз. РСР (з 1964). Друкуватися почав 1926. Збірки віршів: «Бажання» (1930), «Нубар» (1939), «Любов до Батьківщини» (1942), «В обіймах Дону» (1943), «Вітер мандрівок» (1964), «Азербайджанська кантата» (1972) та ін. Поема «Безсмертний герой» (1933) присвячена С. М. Кірову. Трилогію становлять поеми «Над Ленінградом» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «На Апшеронській землі» (1950), «Над Каспієм» (1958). Автор п'єси «Хагані» (1955). Ряд віршів присвятив Україні. Перекладач творів Т. Шевченка та ін. поетів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл.— Надежда. Стихи и поэма [«Натаван»]. М., 1967; Азербайджанская кантата. М., 1972. *В. І. Ціпко.*

РАГІ́МОВ Сулейман Гусейн-огли [н. 9 (22).III 1900, с. Аїн, тепер Кубатлинського р-ну Аз. РСР] — азерб. рад. письменник, нар. письменник Аз. РСР (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1926. Друкуватися почав 1930. Роман «Шамо» (т. 1—3, 1931—64) — про боротьбу за встановлення Рад. влади в Азербайджані, роман «Сачли» (1940—48) — про соціалістичні перетворення на селі. Подіям Великої Вітчизн. війни присвячені повісті «Голос землі» (1941), «Медальйон» (1942), «Братська могила» (1943). У повісті «Мехман» (1944), романі «В горах Агбулага» (1954—55) відтворив трудовий ентузіазм рад. людей. У романі «Кавказька орлиця» (т. 1—2, 1971—73) показав дружбу народів Закавказзя і Росії. Автор роману «Пам'ятник матері» (1978). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Шамо, т. 1—3. Баку, 1950—66; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972.
В. І. Ціпко.

РАД (англ. rad, скор. від radiation absorbed dose — поглинута доза випромінювання), рад, rad — позасистемна одиниця поглинутої *дози* іонізуючого випромінювання. Дорівнює такій дозі, при якій 1 кг опроміненої речовини поглинає 0,01 *джоуля* енергії (1 рад = 0,01 Дж/кг). Р. є сотою частиною грея — одиниці дози іонізуючого випромінювання в *Міжнародній системі одиниць* (СІ).

«РА́ДА» — укр. літ.-наук. альманах у двох частинах (1883, 1884), виданий у Києві М. Старицьким. Основу видання становили твори демократичних письменників — поезії М. Старицького і його п'єса «Не судилось», дві частини повісті «Повія» і два оповідання з серії «Як ведеться, так і живеться» Панаса Мирного, повість І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», оповідання Гната Карого (І. К. Тобілевича) «Новобранець», А. Конощенка «Дід», твори Я. Щоголева, М. Садовського, Олени Пчілки, Б. Грінченка, Ганни Барвінок, Д. Мордовця та ін. У «Р.» було вміщено публіцистичну статтю В. Василенка «Про хліборобські спілки», що розкривала зубожіння і соціальну нерівність в укр. селі. М. Комаров виступив з першим бібліографічним підсумком розвитку укр. л-ри на сх.-укр. землях: його «Бібліографічний покажчик нової української літератури» охоплював період з 1798 по 1883.
О. І. Дей.

«РА́ДА» — укр. щоденна газета ліберально-бурж. напряму. Виходила з 15 (28).IX 1906 до 20.VII (2.VIII) 1914 у Києві. Події суспільно-політ. життя висвітлювалися в «Р.» з бурж.-ліберальних націоналістичних позицій. Через заборону царською цензурою прогрес. преси на Україні в «Р.» друкували свої твори укр. письменники М. М. *Коцюбинський,* А. Ю. *Тесленко,* Панас *Мирний.* В окремі роки як додаток до «Р.» передплатники одержували «Кобзар» Т. Г. Шевченка та ін. видання.

РА́ДА БЕЗПЕ́КИ ООН — один з головних органів *Організації Об'єднаних Націй. Статут ООН* визначає його особливе місце в системі ін. органів ООН, роль і функції в справі збереження міжнар. миру: «Для забезпечення швидких і ефективних дій Організації Об'єднаних Націй її члени покладають на Раду Безпеки головну відповідальність за підтримання міжнародного миру й безпеки» (ст. 24). Статут ООН зобов'язує держави — члени ООН виконувати рішення Р. Б. Згідно з статутом, Р. Б. уповноважена розслідувати будь-який спір або ситуацію, щоб визначити, чи не може продовження їх загрожувати підтриманню міжнар. миру; рекомендувати у випадку спорів подібного характеру належну процедуру, методи врегулювання або умови вирішення спору. Р. Б. також визначає існування будь-якої загрози мирові, порушення миру або акту *агресії* та вирішує і рекомендує заходи, яких слід вжити для підтримання або відновлення міжнар. миру і безпеки. Для здійснення своїх рішень Р. Б. може зажадати від членів ООН вжиття заходів, не пов'язаних з використанням збройних сил (розрив екон., дипломатичних відносин тощо), або вдатися до застосування *надзвичайних збройних сил ООН.* Одночасно Статут ООН визначає невід'ємне право д-ви на індивідуальну або колективну самооборону в разі збройного нападу доти, доки Р. Б. не вживе необхідних заходів. Про вжиті заходи самооборони д-ви повинні негайно інформувати Р. Б. До складу Р. Б. входять 15 держав — членів ООН (до 1965—11), у т. ч. 5 постійних членів (СРСР, США, Франція, Великобританія, Китай). Непостійні члени обираються *Генеральною Асамблеєю ООН* на 2 роки з урахуванням справедливого географіч. розподілу й участі д-ви в підтриманні миру (УРСР була членом Р. Б. 1947—49). Статут ООН (ст. 27, п. 3) встановив особливий порядок голосування в Р. Б. для прийняття рішень з усіх питань, крім питань процедурного характеру (див. *Одноголосності принцип в ООН*). СРСР, на відміну від ін. постійних членів Р. Б., передусім від США, використовує зазначений порядок голосування в інтересах усіх народів, зміцнення миру і міжнар. правопорядку. Р. Б.— постійно діючий орган. Важливого значення, особливо в сучас. міжнар. обстановці, набуває проведення її періодичних засідань на рівні членів урядів д-в — членів Р. Б. Перше таке засідання на рівні міністрів закордонних справ відбулося 1970. Поряд з ін. конструктивними зовнішньополіт. ініціативами XXVI з'їзду КПРС запропону-

вав скликати спец. засідання Р. Б. з участю найвищих керівників держав — членів Ради з метою розробки шляхів і засобів оздоровлення міжнар. обстановки, недопущення війни. *Н. М. Ульянова.*

РА́ДА ВИРОБНИ́ЧОГО ОБ'Є́ДНАННЯ в сільському господарстві — керівний орган *виробничого об'єднання* міжколгоспних підприємств. Правове становище і компетенцію Р. в. о. визначає «Положення про виробниче об'єднання в сільському господарстві», затверджене Радою Міністрів СРСР 7.XII 1978. До виключної компетенції Р. в. о. належать: затвердження заходів по спеціалізації, концентрації і кооперуванню виробництва в об'єднанні; визначення для всіх учасників об'єднання планів держ. закупівель с.-г. продукції; затвердження показників перспективних і річних планів, планів розвитку об'єднання, вирішення питань централізації виконання в об'єднанні окремих виробничо-госп. функцій, створення централізованих фондів і резервів об'єднання, а також порядок їх використання. Рішення Р. в. о. мають обов'язкову юрид. силу для членів об'єднання і об'єднання в цілому. Головою ради є ген. директор головного виробничого об'єднання. В об'єднанні з відособленим апаратом управління голова (ген. директор) об'єднання обирається Радою об'єднання.

Літ.: Маслов В. Ф., Подопригора З. А., Попов В. К. Правовое положение производственных объединений в сельском хозяйстве. К., 1979.

В. В. Янчук.

РА́ДА ГЕНЕРА́ЛЬНОЇ СТАРШИ́НИ — на Лівобережній Україні від часів народно-визвольної війни 1648—54 і до ліквідації 1764 *Генеральної військової канцелярії* вузький дорадчий орган при *гетьмані*. Складалася з осіб, що входили до *генеральної старшини*. Виражала інтереси *козацької старшини* і шляхетства.

РА́ДА ДИРЕКТОРІ́В — в СРСР регіональна форма розв'язання спільних господарських і соціальних проблем підприємств різного відомчого й галузевого підпорядкування шляхом ділового співробітництва та взаємодопомоги. Виникли в 60—70-х рр. Р. д. створюється здебільшого у великих пром. центрах (міська Р. д.) і діє як громад. колегіальний орган. Р. д. вивчає заг. для всіх підприємств міста проблеми, залучаючи для цього вчених і фахівців, сприяє поширенню передового досвіду тощо. На засіданнях Р. д. вивчаються виробничі потреби і можливості підприємств, налагоджуються ділові зв'язки, розробляються рекомендації щодо подання допомоги відстаючим підприємствам тощо. Найважливіші пропозиції Р. д. розглядають і затверджують виконкоми міських Рад нар. депутатів або міські к-ти партії. Р. д. проводять свою роботу на правах дорадчого органу. Вони сприяють розвиткові міжзаводської кооперації, об'єднанню зусиль у боротьбі за підвищення ефективності виробн. і якості роботи, сприяють раціональному поєднанню галузевої організації управління з інтенсивним розвитком тер. зв'язків. *Р. А. Сліпоморий.*

РА́ДА ЕКОНОМІ́ЧНОЇ ВЗАЄМОДОПОМО́ГИ (РЕВ) — міжнар. економічна організація співробітництва соціалістичних держав, побудована на новому типі екон. відносин, принципах братерського співробітництва і соціалістичного інтернаціоналізму, повної рівноправності й товариської взаємодопомоги. Засн. 1949 в Москві. Створення РЕВ сприяло поглибленню *міжнародного соціалістичного поділу праці*, розширенню дальшого екон. співробітництва соціалістичних країн.

До складу РЕВ входять (1982): НРБ, СРВ, Республіка Куба, МНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР і ЧССР. З 1961 Албанія перестала брати участь у роботі РЕВ. З 1964 з ряду питань співробітничає СФРЮ, що не є членом РЕВ. На засіданнях деяких органів Ради як спостерігачі беруть участь представники КНДР, Лаосу, Анголи, Ефіопії, НДРЙ. В 1973 підписано угоду про співробітництво між РЕВ і Фінляндією, 1975 — між РЕВ та Іраком і Мексікою. РЕВ має активні зв'язки з установами ООН. РЕВ — відкрита орг-ція, членом якої може стати будь-яка країна, що поділяє принципи й цілі Ради і бажає брати участь у її діяльності. Об'єднуючи й координуючи зусилля країн-членів, вона покликана сприяти дальшому поглибленню та вдосконаленню співробітництва і розвитку *соціалістичної економічної інтеграції*, планомірному розвиткові нар. г-ва, прискоренню екон. і *науково-технічного прогресу* в цих країнах, підвищенню індустріального рівня країн з меншим промисловим потенціалом, безперервному зростанню продуктивності праці, поступовому зближенню та вирівнюванню рівнів екон. розвитку й неухильному піднесенню добробуту народів країн — членів РЕВ. У своїй роботі РЕВ керується Статутом (набув чинності 1960), *Комплексною програмою* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ (1971) та ін. документами. Найвищий орган — сесія Ради. Виконавчий орган — Виконавчий комітет РЕВ, до складу якого входять заступники глав урядів країн — учасниць РЕВ. Для організації екон. і наук.-тех. співробітництва в конкретних галузях створено к-ти й постійні комісії РЕВ, до складу яких входять представники д-в — членів Ради. В 1971 створено Комітет по співробітництву в галузі планової діяльності і Комітет по наук.-тех. співробітництву, 1974 — Комітет по співробітництву в галузі матеріально-технічного постачання. Екон. виконавчо-адм. органом Ради є Секретаріат РЕВ, що перебуває в Москві. В рамках РЕВ діють *Міжнародний банк економічного співробітництва* та *Міжнародний інвестиційний банк, Міжнародний інститут економічних проблем світової соціалістичної системи* та інші *міжнародні економічні організації*. Органи РЕВ розробляють загальнотеоретичні й методологічні питання, визначають напрями соціалістичної економічної інтеграції, створюють ефективний механізм екон. і наук.-тех. співробітництва, виробляють найбільш раціональні та дійові форми екон. зв'язків. На початку своєї діяльності РЕВ зосередила зусилля на розвитку торгівлі між соціалістичними країнами. Надалі в роботі РЕВ гол. напрямом стає координація нар.-госп. планів країн — членів РЕВ, яка визнана осн. методом діяльності РЕВ і гол. засобом планомірного розвитку та поглиблення міжнар. соціалістичного поділу праці, беручи до уваги всесвітній поділ праці. Новим важливим етапом у розвитку країн — членів РЕВ стала Комплексна програма дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ, розрахована на 15—20 років. Соціалістична співдружність країн, об єднаних у РЕВ, являє собою найдинамічнішу екон. силу в світі, провідний фактор світової політики. За своїм *потенціалом економічним* соціалістичні країни — члени РЕВ перевищують як США, так і зх.-європ. групу д-в, які об'єднані в *Європейське економічне товариство*. Темпи екон. зростання країн — членів РЕВ за десятиріччя (1971—80) були вдвоє вищими, ніж у розвинутих капіталістичних країн (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 8).

Розвиваючи екон. і наук.-технічне співробітництво між собою, а також з країнами, що розвиваються, і капіталістичними д-вами, країни — члени РЕВ здійснюють активну міжнар. діяльність, спрямовану на зміцнення миру і зміцнення позицій світового соціалізму, підтримання боротьби народів за соціальний прогрес.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Основные принципы международного социалистического разделения труда. М., 1964; Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., 1971; Фадеев Н. В. СЭВ: достижения и перспективы. М., 1977; Комплексная система стимулирования научно-технического прогресса и роста производительности труда в странах — членах СЭВ. М., 1978.

Л. О. Каніщенко.

Будинок **Ради Економічної Взаємодопомоги** в Москві. Архітектори М. Посохін та ін. 1969.

РА́ДА ЗГО́ДИ — політико-економічна організація 5 афр. держав (Бенін, Берег Слонової Кості, Верхня Вольта, Нігер, Того). Засн. 1959. Метою орг-ції є співробітництво країн, що входять до неї, в екон. галузі, запровадження ними спільного митного законодавства, координація зовн. політики. Члени Р. з. є асоційованими членами *Європейського економічного товариства*, входять до зони франц. франка, до *Загальної афро-маврікійської організації*. В межах Р. з. діє фонд взаємодопомоги і гарантій позик. Найвищий орган Р. з.— Конференція глав д-в (скликається не рідше 2 раз на рік). Виконавчі органи — Постійний адміністративний секретаріат і ряд спеціалізованих комісій.

РА́ДА МІНІ́СТРІВ — конституційна назва *уряду* ряду країн, зокре-

ма СРСР (див. *Рада Міністрів СРСР*), УРСР (див. *Рада Міністрів УРСР*) та ін. рад. союзних і авт. республік, а також Болгарії, Франції, Індії, Лівії тощо.

РА́ДА МІНІ́СТРІВ СРСР — Уряд СРСР, найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади Союзу РСР. Конституція СРСР (гл. 16), *Закон СРСР про Раду Міністрів СРСР* визначають осн. принципи і напрями діяльності Р. М. СРСР, її організацію, завдання, склад, компетенцію і порядок діяльності, відносини з ін. держ. органами. Р. М. СРСР утворюється на 1-й сесії *Верховної Ради СРСР* кожного чергового скликання на спільному засіданні Ради Союзу і Ради Національностей у складі Голови, перших заступників і заступників Голови, міністрів СРСР, голів держ. к-тів СРСР. До складу Р. М. СРСР входять за посадою голови Рад Міністрів союзних республік. Верховна Рада СРСР може включати за поданням Голови Р. М. СРСР до її складу керівників ін. органів і орг-цій СРСР. Уряд СРСР відповідальний перед Верховною Радою СРСР і їй підзвітний, а в період між сесіями Верховної Ради СРСР — перед *Президією Верховної Ради СРСР*. Про свою роботу Р. М. СРСР регулярно звітує перед Верховною Радою СРСР. Осн. принципами діяльності Р. М. СРСР є *демократичний централізм*, соціалістичний федералізм, *соціалістична законність*, гласність і врахування *громадської думки*. За ст. 113 Конституції СРСР Рада Міністрів СРСР має право *законодавчої ініціативи*. Р. М. СРСР правомочна вирішувати всі питання держ. управління, віднесені до відання Союзу РСР оскільки вони не входять до компетенції Верховної Ради СРСР і її Президії. В межах своїх повноважень Р. М. СРСР забезпечує керівництво нар. г-вом і соціально-культур. будівництвом, розробляє і здійснює заходи щодо забезпечення зростання добробуту і культури народу, розвитку науки і техніки тощо; щодо зміцнення грошової і кредитної системи, проведення єдиної політики цін, оплати праці, *соціального забезпечення* та ін.; організує управління пром., будівельними та с.-г. підприємствами і об'єднаннями, підприємствами транспорту і зв'язку, банками, а також ін. орг-ціями й установами союзного підпорядкування; розробляє і вносить у Верховну Раду СРСР поточні й перспективні держ. плани екон. і соціального розвитку СРСР, держ. бюджет СРСР тощо. Р. М. СРСР здійснює заходи щодо захисту інтересів д-ви, охорони соціалістичної власності і *громадського порядку*, щодо забезпечення та захисту прав і свобод громадян; вживає заходів по гарантуванню *державної безпеки*; здійснює заг. керівництво будівництвом *Збройних Сил* СРСР тощо. На Уряд СРСР покладено здійснення заг. керівництва в галузі відносин з іноземними д-ми, *зовнішньої торгівлі*, екон., наук.-тех. і культур. співробітництва СРСР із зарубіжними країнами; вжиття заходів до забезпечення виконання *договорів міжнародних* СРСР, затвердження і денонсування міжурядових міжнар. договорів. Р. М. СРСР об'єднує і спрямовує роботу *міністерств СРСР, державних комітетів СРСР*, ін. підвідомчих їй органів. У разі необхідності утворює к-ти, гол. управління та ін. відомства при Р. М. СРСР у справах госп., соціально-культур. і оборонного будівництва. Постійним органом Р. М. СРСР є *Президія Ради Міністрів СРСР*. Р. М. СРСР видає постанови й розпорядження та перевіряє виконання їх. З найважливіших питань держ. управління ЦК КПРС і Р. М. СРСР ухвалюють спільні постанови. Акти Р. М. СРСР публікуються в «Собрании постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик». Робочими органами Р. М. СРСР є постійні комісії Президії Р. М. СРСР, а також тимчас. комісії та ін. органи. Апаратом Р. М. СРСР є Управління справами Р. М. СРСР, до складу якого входять відділи та ін. структурні підрозділи. 28.IV 1978 постановою Р. М. СРСР затверджено «Положення про відділи Управління справами Ради Міністрів СРСР». Конституція СРСР (ст. 134) надає Р. М. СРСР право в питаннях, віднесених до відання СРСР, зупиняти виконання постанов і розпоряджень Рад Міністрів союзних республік, а також скасовувати акти міністерств СРСР, державних комітетів СРСР, ін. підвідомчих їй органів.

Літ.: Свод законов СССР, т. 1. М., 1980. *Р. І. Гричук.*

РА́ДА МІНІ́СТРІВ УРСР — Уряд УРСР, найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади республіки. Конституція СРСР (ст. 135—136), Конституція УРСР (гл. 13), *Закон УРСР про Раду Міністрів УРСР* визначають організацію, осн. принципи і напрями діяльності Р. М. УРСР, її завдання, склад, компетенцію та порядок діяльності, відносини з ін. держ. органами. Р. М. УРСР утворюється на 1-й сесії *Верховної Ради УРСР* кожного чергового скликання в складі Голови, перших заступників і заступників Голови, міністрів УРСР та голів держ. к-тів УРСР. Верховна Рада УРСР може включати за поданням Голови Р. М. УРСР до її складу керівників ін. органів і орг-цій УРСР. Уряд УРСР відповідальний перед Верховною Радою і їй підзвітний, а в період між сесіями Верховної Ради УРСР — перед *Президією Верховної Ради УРСР*. Про свою роботу Р. М. УРСР регулярно звітує перед Верховною Радою УРСР. Водночас для Р. М. УРСР обов'язкові закони СРСР, постанови і розпорядження *Ради Міністрів СРСР* з питань, які входять до компетенції СРСР або до спільної компетенції СРСР і УРСР. Згідно з ст. 101 Конституції УРСР Р. М. УРСР має право *законодавчої ініціативи*. Осн. принципи діяльності Р. М. УРСР такі самі, як і Ради Міністрів СРСР. Р. М. УРСР правомочна вирішувати всі питання держ. управління, віднесені до відання УРСР, оскільки вони не входять до компетенції Верховної Ради УРСР і її Президії. У межах своїх повноважень Р. М. УРСР забезпечує керівництво нар. г-вом і соціально-культур. будівництвом, розробляє і здійснює заходи щодо забезпечення зростання добробуту і культури народу, розвитку науки і техніки, сприяє здійсненню заходів по зміцненню грошової і кредитної системи, організації держ. страхування та єдиної системи обліку і статистики, організує управління підприємствами і орг-ціями, установами респ. і місц. підпорядкування тощо; розробляє і вносить у Верховну Раду УРСР поточні й перспективні держ. плани екон. і соціального розвитку республіки, держ. бюджет УРСР та ін.; забезпечує комплексний екон. і соціальний розвиток УРСР, екон. районів, областей і міст; координує і контролює діяльність підприємств, установ і орг-цій союзного підпорядкування з питань, віднесених до відання УРСР; здійснює заходи по захисту інтересів д-ви, охороні соціалістичної власності і *громадського порядку*, забезпеченню та захисту прав і свобод громадян. Уряд УРСР вживає заходів щодо гарантування *державної безпеки* і обороноздатності країни. Р. М. УРСР керує діяльністю виконавчих к-тів обл. і міських (міст респ. підпорядкування) *Рад народних депутатів*. Р. М. УРСР у разі необхідності створює к-ти, гол. управління та ін. відомства при Р. М. УРСР у справах госп. і соціально-культур. будівництва; здійснює керівництво в галузі відносин УРСР з іноз. д-вами та її участі в діяльності міжнар. орг-цій. Постійним органом Р. М. УРСР є *Президія Ради Міністрів УРСР*. Уряд республіки об'єднує і спрямовує роботу *міністерств УРСР* і держ. к-тів УРСР. У межах своєї компетенції Р. М. УРСР видає постанови і розпорядження, обов'язкові до виконання на всій тер. УРСР (публікуються в «Зібранні постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки»). З найважливіших питань держ. управління ЦК Компартії України і Р. М. УРСР ухвалюють спільні постанови. Р. М. УРСР має своє постійне представництво при Раді Міністрів СРСР. *Р. І. Гричук.*

РА́ДА НАРО́ДНИХ КОМІСА́РІВ (РНК, Раднарком) — у 1917—46 найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади, Уряд СРСР; союзних (див., зокрема, *Рада Народних комісарів УРСР*) і автономних республік. Першу РНК утворив *Другий Всеросійський з'їзд Рад*. До складу РНК, очолюваної В. І. Леніним, увійшло 14 нар. комісарів. За Конституцією СРСР 1924 РНК СРСР утворювалася *Центральним Виконавчим Комітетом СРСР*, а РНК союзних і авт. республік — ЦВК республік. За Конституцією СРСР 1936 РНК СРСР та РНК союзних і авт. республік утворювали Верховна Рада СРСР, Верховні Ради союзних і авт. республік. Законом від 15.III 1946 РНК СРСР перетворено на *Раду Міністрів СРСР*, а РНК союзних і авт. республік — на відповідні

Ради Міністрів (див. *Рада Міністрів УРСР*).

Літ.: История Советской Конституции (В документах). 1917—1956. М., 1957; История государства и права СССР. Сборник документов, ч. 1—2. М., 1968.

РА́ДА НАРО́ДНИХ КОМІСА́РІВ УРСР (РНК УРСР), Раднарком УРСР — в 1919—46 найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади України; уряд республіки. Утворений на підставі декрету *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України* від 29.1 1919. Попередниками РНК УРСР були *Народний Секретаріат* — перший Рад. уряд України, згодом — Тимчасовий Робітничо-Сел. уряд України. За Конституцією УРСР 1919 РНК УРСР обиралася *Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом* (ВУЦВК), була відповідальна перед Всеукраїнським з'їздом Рад та ВУЦВК. Під контролем ВУЦВК могла видавати закони. При РНК УРСР створювалися допоміжні установи: Малий Раднарком (з 16.V 1919), різні комісії тощо. За Конституцією УРСР 1929 РНК УРСР обиралась ВУЦВК, була його розпорядчим і виконавчим органом, що здійснював заг. управління республікою; в межах прав, наданих їй ВУЦВК, видавала нормативні акти, обов'язкові до виконання на всій тер. УРСР. За Конституцією УРСР 1937 РНК УРСР утворювалася *Верховною Радою УРСР*, якій була підзвітна, а в період між сесіями Верховної Ради УРСР — перед *Президією Верховної Ради УРСР*, мала право видавати постанови і розпорядження на основі і на виконання діючих законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень РНК СРСР. До складу РНК УРСР входили: Голова РНК УРСР, його заступники, голова Держплану УРСР, наркоми республіки, уповноважений к-ту заготівель СРСР, нач. управління у справах мистецтв, уповноважені загальносоюзних наркоматів. РНК УРСР у різний час очолювали В. Я. *Чубар*, П. П. *Любченко*, Л. Р. *Корнієць* та ін. У березні 1946 Рада Народних Комісарів УРСР перетворена на *Раду Міністрів УРСР*.

Літ.: История Советской Конституции (В документах). 1917—1956. М., 1957; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

В. С. Кульчицький.

РА́ДА НАЦІОНА́ЛЬНОСТЕЙ — одна з двох рівноправних палат *Верховної Ради СРСР*, яка представляє специфічні інтереси народів багатонаціональної Радянської держави. На необхідність створення в системі найвищих органів держ. влади СРСР спец. органу представництва національностей на засадах рівності вказувалося ще в резолюції XII з'їзду РКП(б) (1923), а Конституція СРСР 1924 законодавчо закріпила двопалатну структуру *Центрального Виконавчого Комітету СРСР* у складі Союзної Ради та Ради Національностей. За Конституцією СРСР 1977 Р. Н. обирається громадянами СРСР по *виборчих округах* на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні на строк 5 років за нормою: 32 депутати від кожної союзної республіки, 11 депутатів від кожної авт. республіки, 5 депутатів від кожної автономної області та один депутат від кожного автономного округу.

Орг. структура Р. Н., порядок її діяльності, компетенція визначаються *Конституцією СРСР*, *Регламентом Верховної Ради СРСР* та ін. актами. Р. Н. обирає Голову палати, який керує її засіданнями і відає внутр. розпорядком, та чотирьох його заступників. Р. Н. належить право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді СРСР. Р. Н. обговорює проекти законів та ін. питання, внесені на розгляд Верховної Ради СРСР, як на роздільних, так і на спільних з *Радою Союзу* засіданнях. Для попереднього обговорення порядку денного сесії, порядку її роботи та ін. питань, пов'язаних з організацією проведення сесій Верховної Ради СРСР, у Р. Н. скликається Рада Старійшин з представників груп депутатів. Відповідно до Конституції СРСР Р. Н., як і Рада Союзу, обирає з числа депутатів постійні комісії (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*). До Р. Н. Верховної Ради СРСР 10-го скликання (1979) обрано 750 депутатів, у т. ч. від УРСР — 32 депутати.

В. Є. Бражников.

РА́ДА ОБОРО́НИ СРСР — один з найвищих органів держ. управління в галузі керівництва *Збройними Силами* СРСР. Р. о. СРСР здійснює координацію діяльності органів держ. управління в цій галузі, визначає осн. напрями військового будівництва в СРСР. Згідно з п. 14 ст. 121 Конституції СРСР Р. о. СРСР утворюється Президією Верховної Ради СРСР, яка затверджує також склад Ради Оборони.

І. А. Тимченко.

РА́ДА ПА́РТІЇ — за Статутом РСДРП, прийнятим II з'їздом РСДРП (1903), найвища установа партії. На Р. п. покладалося завдання погоджувати і об'єднувати діяльність ЦК і редакції ЦО (центрального друкованого органу), представляти партію в стосунках з ін. партіями тощо. До складу Р. п. входили 5 чол.: два від ЦО — В. І. Ленін і Л. Є. Гальперін, два від ЦК — Ф. В. Ленгнік і В. О. Носков; голова Ради — Г. В. Плеханов — був обраний на II з'їзді партії. Після того як «*Искра*» стала меншовицькою (листопад 1903), склад Р. п. змінився. Від ЦО до неї ввійшли Л. Мартов і П. Б. Аксельрод. З того часу Р. п., як і «Искра», стала фракційним меншовицьким органом. Згідно з Статутом партії, прийнятим III з'їздом РСДРП (1905), Р. п. ліквідовано.

РА́ДА ПО ВИВЧЕННЮ ПРОДУКТИ́ВНИХ СИЛ УРСР АН УРСР (РПС УРСР АН УРСР) — науково-дослідна установа, що координує й узагальнює наукові дослідження з проблем розвитку й розміщення продуктивних сил УРСР та економічних районів і забезпечення нар. господарства республіки мінерально-сировинними ресурсами на перспективу. Створено 1934 на базі Комісії по вивченню продуктивних сил України. В 1959 її перетворено на н.-д. установу на правах ін-ту АН УРСР, 1963 стала установою та наук.-методичним центром Держплану УРСР з проблем розвитку і розміщення продуктивних сил республіки, з листопада 1966 її знову передано до системи АН УРСР. У складі Ради — 15 відділів; є аспірантура. Рада розробляє осн. напрями розвитку і розміщення продуктивних сил УРСР на перспективні періоди — 15—20 років. Рада видала ряд наук. праць.

О. М. Алимов.

РА́ДА ПО ОПІ́ЦІ — один з головних органів ООН, який здійснює функції ООН щодо територій, які входять в систему *опіки міжнародної*. Створена 1946. Осн. завдання ради полягають в нагляді за тим, як д-ви, під опікою яких перебувають певні території, сприяють політ., екон. і соціальному прогресові населення підопічних територій, їхньому розвиткові в напрямі до самоврядування й незалежності. Р. по о., відповідно до ст. 86 *Статуту ООН*, складається з членів ООН, які управляють підопічними територіями, постійних членів *Ради Безпеки ООН*, які не мають підопічних територій, та ін. членів ООН, що обираються *Генеральною Асамблеєю ООН* на трирічний строк з умовою, щоб заг. кількість членів ради розподілялась порівну між членами ООН, які управляють і які не управляють підопічними територіями. Всі підопічні території, за винятком Тихоокеанських о-вів (Каролінських, Маршалових і Маріанських), що перебувають під опікою США, одержали незалежність. Тому рада нині складається з п'яти постійних членів Ради Безпеки (США, СРСР, КНР, Великобританія і Франція). Представник СРСР на сесіях ради виступає за надання цим о-вам справжньої свободи і незалежності, аж до утворення самостійної держави.

М. К. Михайловський.

РА́ДА ПРА́ЦІ ТА ОБОРО́НИ (РПО) — центральний орган державного управління в Радянській державі, що діяв 1920—23 на правах комісії при Раднаркомі РРФСР, 1923—37 — при Раднаркомі СРСР. До складу РПО входили нар. комісари у військ. і мор. справах, праці, шляхів, землеробства, РСІ, голова ВРНГ і представник ВЦРПС. Головою РПО за посадою був голова Раднаркому. Представники союзних республік, центр. відомств тощо брали участь у засіданнях РПО, коли обговорювалися питання, що безпосередньо стосувалися їхньої діяльності. Органами РПО на місцях були екон. наради. До компетенції РПО входили питання про розвиток окремих галузей народного господарства, оборони країни, фінансової політики Радянської держави тощо. РПО також розв'язувала питання розподілу матеріальних фондів і коштів між союзними республіками й союзними госп. наркоматами. Акти РПО мали обов'язкову силу і могли бути припинені або скасовані лише Раднаркомом СРСР. Припинила свою діяльність відповідно до постанови ЦВК СРСР від 28.IV 1937.

Питома вага радгоспів та інших державних господарств у загальному виробництві продуктів громадським сільським господарством СРСР (в %)

	1940	1980
Зерно	8	49
Бавовна-сирець	6	34
Цукрові буряки (фабричні)	4	10
Соняшник	2	25
Картопля	2	17
Овочі	9	43
М'ясо	9	38
Молоко	6	32
Яйця	2	61
Вовна	12	47

Питома вага радгоспів та інших державних господарств у загальному виробництві продуктів громадським сільським господарством УРСР (в %)

	1940	1980
Зерно	6,6	24,8
Цукрові буряки (фабричні)	3,8	5,4
Соняшник	2,1	21,9
Картопля	5,7	15,9
Овочі	16,2	51,4
М'ясо	34,6	31,5
Молоко	36,2	26,4
Яйця	22,2	62,8
Вовна	19,1	27,6

РА́ДА РОБІТНИ́ЧОЇ І СЕЛЯ́НСЬКОЇ ОБОРО́НИ (Рада оборони) — надзвичайний найвищий орган Рад. д-ви в період громадянської війни 1918—20. Створена 30.XI 1918. Головою Ради було призначено В. І. Леніна. Раді належала вся повнота влади в справі мобілізації сил і засобів для оборони Країни Рад, її постанови були обов'язковими для всіх відомств і установ, для всіх громадян. У квітні 1920 Раду реорганізовано в *Раду Праці та Оборони*.

РА́ДА СІЧОВО́Ї СТАРШИ́НИ — напівофіційний орган на *Запорізькій Січі*, в якому брали участь *кошовий отаман* та ін. військові старшини. Здебільшого її називали старшинською сходкою. Скликали її для обговорення політ., військ., адм. та ін. питань. Р. с. с. відображала інтереси старшини та заможного козацтва. Із зростанням класових суперечностей за часів *Нової Січі* Р. с. с. фактично виконувала функції найвищого органу влади на Запоріжжі.

РА́ДА СОЮ́ЗУ — одна з двох рівноправних палат *Верховної Ради СРСР*, яка представляє спільні інтереси і волю всього радянського народу. Попередницею Р. С. була Союзна Рада, що діяла у складі найвищого органу держ. влади СРСР — *Центрального Виконавчого Комітету СРСР* 1924—37. За *Конституцією СРСР* 1977 Р. С. обирається громадянами СРСР на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні на строк 5 років по *виборчих округах* з рівною кількістю населення. Р. С. і *Рада Національностей* складаються з рівної кількості депутатів. Орг. структура Р. С., порядок її діяльності, компетенція визначаються Конституцією СРСР, *Регламентом Верховної Ради СРСР* та ін. актами. Р. С. обирає Голову палати, який керує її засіданнями і відає внутр. розпорядком, та чотирьох його заступників. Р. С. належить право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді СРСР. Р. С. обговорює проекти законів та ін. питання, внесені на розгляд Верховної Ради СРСР, як на роздільних, так і на спільних з Радою Національностей засіданнях. Для попереднього обговорення порядку денного сесії, порядку її роботи та ін. питань, пов'язаних з організацією проведення сесій Верховної Ради СРСР, у Р. С. скликається Рада Старійшин з представників груп депутатів. Відповідно до Конституції СРСР Р. С., як і Рада Національностей, обирає з числа депутатів постійні комісії (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*) для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради СРСР, а також для сприяння проведенню в життя законів СРСР та ін. рішень Верховної Ради СРСР і її Президії, контролю за діяльністю держ. органів і організацій. До Р. С. Верховної Ради СРСР 10-го скликання (1979) обрано 750 депутатів, у т. ч. від УРСР — 144.

В. Є. Бражников.

РА́ДА СТАРШИ́НИ — на Лівобережній Україні від часів нар.-визвольної війни 1648—54 і до 1764 дорадчий орган при *гетьмані*. До її складу входила старшинська верхівка — *генеральна старшина* та полковники городових полків. Р. с. схвалювала податки, оренди, відала справами військ.-оборонного характеру тощо. В 2-й пол. 18 ст. почала присвоювати собі правомочність *Генеральної військової ради*. Див. також *Рада генеральної старшини*.

РАДА́Р (англ. radar, скор. від radio detecting and ranging — радіовиявлення і визначення відстані) — те саме, що й *радіолокаційна станція*.

РАДВА́НКА — околиця м. Ужгорода Закарп. обл., де 1950 відкрито поселення 8—9 ст. При розкопках виявлено залишки напівземлянкових жител, знайдено уламки ліпного й кружального посуду, прясельць, кістки свійських і диких тварин тощо. Вважають, що поселення належало слов'ян. племені хорватів, яке жило на тер. тепер. Закарп. області.

РАДГО́СПИ, радянські господарства — соціалістичні держ. підприємства в сільському господарстві СРСР. В Р. всі засоби виробн. і створювана продукція є *державною (загальнонародною) власністю*. Поряд з *колгоспами* Р. є однією з форм розвитку *продуктивних сил* с. г.; порівняно з колгоспами характеризуються більш високим рівнем *усуспільнення виробництва*. Працюють Р. на *господарському розрахунку*; їхня діяльність регламентується Положенням про *соціалістичне державне виробниче підприємство* і базується на поєднанні планового централізованого керівництва з госп. самостійністю підприємства: мають статут і самостійний баланс, користуються правами *юридичної особи*.

Р. почали організовувати відразу після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції (див. *Декрет про землю*) з ініціативи В. І. Леніна. У «Квітневих тезах» (1917) він відзначив необхідність «створення з кожного великого маєтку... зразкового господарства під контролем батрацьких депутатів і на громадський рахунок» (Повне зібр. тв., т. 31, с. 112). Перед Р. стояли два гол. завдання: забезпечувати населення міст і пром. центрів продовольчими товарами, пром-сть — сировиною і сприяти добровільному соціалістичному перетворенню дрібноселянських г-в. Р. подавали навколишнім сел. г-вам і особливо першим колгоспам допомогу сортовим насінням, племінною худобою, машинами. Для цього створювались тракторні колони й загони. На базі тракторного загону радгоспу ім. Шевченка (Березівський р-н Одес. обл.) було організовано (1928) першу *машинно-тракторну станцію* (МТС). За її прикладом почалося масове створення в країні МТС.

В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 Р., що перебували на тимчасово окупованій території, зруйнували окупанти. В післявоєнні роки радгоспне виробн. було відновлене й набуло дальшого розвитку. Важливим етапом у піднесенні радгоспної системи стало освоєння цілинних і перелогових земель (1954—60), на яких було створено 425 високомеханізованих зернових Р. Велике значення мала також організація спеціалізованих овоче-молочних, молочних, свинарських, птахівничих та плодово-виноградних Р. В СРСР кількість Р. зросла 1965 порівняно з 1940 майже у 2,5 раза; в УРСР — відповідно більше ніж в 1,4 раза, а в наступному десятиріччі (1966—76) — в 1,5 і 1,3 раза. В республіці (1980) було 2110 Р. з серед. розміром посівної площі 3,4 тис. га і заг. площею с.-г. угідь 4,6 тис. га. На кожний з них в серед. припадало бл. 48 тракторів, 11 зернозбиральних комбайнів, 33 автомашини та багато ін. тех. засобів. Тех. оснащеність Р. швидко зростає. На цій основі забезпечується механізація виробничих процесів, підвищується продуктивність праці. Осн. роботи — оранка, сівба, обробіток посівів, збирання зернових, силосних культур та ряд ін.— повністю механізовано. Завершується комплексна механізація виробн. цукр. буряків, ін. тех. культур. Підвищується рівень механізації виробн. овочів, картоплі, кормів та продуктів тваринництва. Р. організовуються як спеціалізовані г-ва: зернового напряму, по виробн. насіння цукрових буряків, по вирощуванню племінної худоби тощо. У післявоєнні роки створена та організаційно зміцніла система Р. по виробн. молока і овочів, плодів і винограду, яєць, м'яса та ін. В Укр. РСР від спеціалізованих Р. надходить понад $^3/_4$ винограду, овочів та яєць, що виробляються в держ. секторі. Відповідно до постанови ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції» (1976) поглиблюється спеціалізація виробн. Р., здійснюється їхня інтеграція з підприємствами, зайнятими первинною переробкою с.-г. продукції. Створюються *агропромислові комплекси*. Розвивається внутрігосподарська, внутрігалузева спеціалізація, міжгосп. кооперація. Р. стають членами держ. і держ.-колг. об'єднань. Виникають глибоко спеціалізовані підприємства пром. типу, як, напр., система «Птахопром» або радгосп-комбінат «Калитянський» ім. 50-річчя СРСР (Київ. обл.), де на тваринницькому комплексі виробляється за рік бл. 12 тис. т свинини. Продуктивність праці тут у 13 раз вища, а собівартість в 1,5 раза нижча, ніж на свинофермах. Підвищенню ефективності с.-г. виробн. в Р. сприяє також удосконалення механізму господарювання: планування, орг-ції виробн. та управління, матеріального стимулювання. Осн. напрямами вдосконалення планування, визначеними постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування та економічного стимулювання виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів» (1980), є: забезпечення збалансованості обсягів виробн. і держ. закупівель з наявними матеріально-тех. та фінанс. ресурсами;

утворення резервів, необхідних для збалансованого розвитку; доведення Р. та їхнім об'єднанням єдиних планів продажу д-ві продукції. Складанню напружених планів сприяє виплата надбавок у розмірі 50% закупівельних цін за продаж д-ві продукції понад серед. рівень, досягнутий у попередній п'ятирічці. Велика роль належить Р. у здійсненні *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Первинними трудовими колективами в Р. є виробничі бригади й механізовані ланки, що входять у більші виробничі підрозділи — відділення й цехи. Постійні підрозділи госпрозрахункового характеру поєднуються з тимчасовими формами організації на основі використання групового методу виконання с.-г. робіт, що забезпечує скорочення їхніх строків та підвищення ефективності використання техніки. Фінансування Р. здійснюється за рахунок власних джерел (амортизаційних відрахувань, прибутку), коштів держ. бюджету, кредитів Держбанку, а також відомчих ресурсів, що їх перерозподіляють між окремими г-вами. Для підвищення ефективності механізму господарювання важливе значення мало переведення Р., відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 13.IV 1967, на повний господарський розрахунок. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20.XI 1973 «Про заходи по дальшому розвитку господарського розрахунку в радгоспах та інших державних сільськогосподарських підприємствах» для Р. з недостатнім рівнем розвитку зберігаються бюджетні асигнування для фінансування капіталовкладень, покриття планових виробничих витрат і формування фондів матеріального стимулювання за умови забезпечення планового рівня ефективності с.-г. виробництва.

Управління в Р. здійснюється за принципом *єдиноначальності*, який поєднується з широкою участю трудових колективів у розв'язанні виробничих і соціально-екон. питань. Розвиток спеціалізації супроводиться посиленням принципу галузевого управління. Це веде до формування в Р. цехової системи управління, в умовах якої зростає роль спеціалістів у керівництві серед. ланкою виробн. Раціоналізації управління сприяє організація функціональних підрозділів: матеріально-тех. постачання, збуту, диспетчерської служби. Важливе значення має розмежування функцій між різними рівнями управління. Держ. управління Р. здійснюється через галузеві і тер. *виробничі об'єднання*, підпорядковані м-вам і відомствам.

Матеріальна заінтересованість працівників Р. у результатах виробн. забезпечується гол. чин. через реалізацію принципу оплати за працею, яка виступає у формі *заробітної плати*. Р. застосовують акордно-преміальну, відрядно-преміальну та почасово-преміальну системи оплати. Крім осн. оплати, використовують систему доплат і надбавок на кваліфікацію, стаж роботи в г-ві, суміщення професій, скорочення строків збирання врожаю, підвищення якості продукції. Щоб стимулювати збільшення виробн. продукції, широко застосовують систему доплат за кінцеві результати роботи. У Р. створюють колективні фонди стимулювання: матеріального заохочення, соціально-культур. заходів і житл. буд-ва. За рахунок фонду житл. буд-ва та бюджетних асигнувань Р. здійснюють широке житл.-побутове й соціально-культур. буд-во, що сприяє *подоланню істотних відмінностей між містом і селом*. Для підвищення матеріального *добробуту* робітників і службовців Р. використовуються також *суспільні фонди споживання*, які формуються в масштабах країни.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Про завдання пролетаріату в даній революції. — Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р.— Резолюція в аграрному питанні; т. 38. Засідання І з'їзду сільськогосподарських робітників Петроградської губернії 13 березня 1919 р.; т. 41. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Первісний начерк тез по аграрному питанню; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1982; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1982; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 р. К., 1982; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, т. 1—12. М., 1967—77; Євтушенко А. П. Радгоспи України за 50 років Радянської влади. К., 1967; Погорелов М. С., Пахомов Ю. М. Економічна реформа в радгоспах. К., 1970; Панкова К. И. Вопросы интенсификации и экономического стимулирования производства в совхозах. М., 1973; Богденко М. Л., Земнин И. Е. Совхозы СССР. Краткий исторический очерк (1917—1975). М., 1976.

Л. О. Шепотько.

РАДГО́СП-ТЕ́ХНІКУМ — середній спец. навч. заклад, що готує спеціалістів с. г. шляхом чергування теоретичних і практичних занять з роботою на виробництві. Засн. 1964. Р.-т. функціонують на базі великих, передових за рівнем виробництва радгоспів і с.-г. технікумів. Строк навчання — в межах, встановлених для серед. спец. навч. закладів. В Р.-т. учні, поряд із знаннями з заг.-осв. предметів в обсязі серед. школи, дістають теор. і практичну підготовку за спеціальністю, а також кваліфікацію з присвоєнням розряду однієї з робітн. професій.

О. С. Дубинчук.

РА́ДЕВСЬКИЙ Христо Василев (н. 10.X 1903, с. Белиш, тепер Ловецького округу) — болг. поет, нар. діяч культури Болгарії (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член Болг. компартії з 1927. Брав участь у революц. і антифашист. русі, за що зазнав переслідувань. Друкуватися почав 1924. Перша збірка — «До партії» (1932). В збірках «Пульс» (1936) і «Коли не вистачало повітря» (1945) звучить заклик до інтернац. солідарності трудящих, до боротьби проти реакц. режиму і фашизму. Після 1944 гол. героєм творів Р. став будівник соціалістичного суспільства. Автор збірок віршів, байок, фейлетонів «Шановні» (1947), «Вони ще живуть» (1959), «Сатира», «Сто байок» (обидві — 1961), «Небо близько» (1963), «Люди» (1970), «Премудра книга» (1971), «Вибрана сатира» (1974), «Ліричний записник» (1981). Перекладач творів рос. поетів. У перекладі Р. вийшла «Антологія сучасної російської поезії» (1938). За його редакцією видано понад сто збірників «Радянські поети». Редагував болг. переклади творів Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри та ін. Пише і для дітей.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Рос. перекл. — Стихи и басни. М., 1957.

О. Д. Кетков.

РАДЕ́ХІВ — місто Львів. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Вперше згадується в писемних джерелах 1493. Після 1-го поділу Польщі (1772) Р.— під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини Р. загарбала бурж.-поміщицька Польща (1919). З 1925 в Р. діяв підпільний к-т КПЗУ. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Р.— місто. У Р.— рем.-мех., буд. матеріалів, маслоробний, пивоварний та комбікормовий з-ди, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. В Р. народився укр. рад. вчений у галузі нафтопереробки Я. І. *Середа*.

РАДЕ́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,1 тис. км². Нас. 53,5 тис. чол. (1982). У районі — 72 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Радехів*. Р. р. лежить у межах *Малого Полісся*. Корисні копалини: кам. вугілля, торф, пісок, глина. Річки — *Стир* з притоками Острівкою, Судилівкою (бас. Прип'яті) та *Буг* з притоками Білостоком і Холоївкою. Грунти дерново-підзолисті, чорноземи на карбонатних породах. Ліси (сосна, граб, береза, вільха, дуб, смерека, ліщина) займають 29,7 тис. га. Найбільші пром. підприємства: цукр. (с. Павлів), рем.-мех. (Радехів), торфобрикетні (с. Стоянів, смт Лопатин) з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Радехів). Землеробство району зернового

Раджпутська школа мініатюри. Крішна приборкує змія Калійя. Мініатюра з рукопису «Бхагавата-пурана». Темпера. Близько 1640. Музей міста Кота.

напряму, тваринництво — м'ясо-молочного. Площа с.-г. угідь 1980 становила 74,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 21,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, цукр. буряки, картопля, овочеві. У Р. р.— 12 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Бабичі, Вузлове, Радехів, Стоянів. Автомоб. шляхів — 414 км, у т. ч. з твердим покриттям — 311 км. У районі — 37 загальноосвітніх та музична школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 61 клубна установа, кінотеатр, 57 кіноустановок, 59 б-к. У с. Стоянові Р. р. народився діяч прогресивних укр. орг-цій у Канаді П. І. *Кравчук*, у с. Новому Виткові — укр. оперний співак О. П. *Мишуга*, у с. Оглядові — укр. письменник О. В. *Турянський*, у с. Нестаничах — укр. письменник В. М. *Шашкевич*. У Р. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1939).

О. О. Пилипчук

РА́ДЖА (санскр.) — в Індії у давнину правитель держави, з часу середньовіччя і до 1950 — князівський титул.

РАДЖАСТХА́Н — штат на Пн. Зх. Індії. Площа 342 тис. км². Нас. — 33 млн. чол. (1980). Адм. ц.— м. Джайпур. Розташований у межах *Індо-Гангської рівнини* та плоскогір'я *Декан*. Основа економіки — с. г. Переважає тваринництво вовнового напряму (Р.— найбільший у країні постачальник вовни). Землеробство зрошуване, оазисного типу. Вирощують зернові, бавовник, олійні й садові культури. Видобувають мармур, гіпс, азбест, вапняк, слюду, лігніти, марганцеву і свинцево-цинкову руди, дорогоцінне каміння. Обробна пром-сть розвинута мало (бавовняні ф-ки, залізничні майстерні, цем. і цукр. з-ди тощо). Кустарні промисли (виробн. бавовняних і вовняних тканин, килимів, гончарних, бронзових, лакових, з слонової кістки та ін. виробів). Працює великий з-д мед. устаткування, збудований з допомогою СРСР. АЕС.

РАДЖАСТХА́НІ, раджастані — мова *раджастханців*. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. У Р. виділяють ряд діалектів. Характерні риси Р.: фонологічне протиставлення приголосних за м'якістю — твердістю, розвинена система тонів; є *ергативна конструкція* речення, специфічні форми інфінітива, дієприкметника та ін. Для Р. використовують переважно письмо *деванагарі*. Мовою Р. створено *раджастханську літературу*.

РАДЖАСТХА́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — л-ра *раджастханців* (шт. *Раджастхан*), одна з л-р Індії. Початки її відносять до 11 ст. Посилено розвивалася в 15 ст. двома літ. мовами — дингал та пінгал. Л-ра цього періоду представлена переважно поезією, проза — літописами (кх'яти) та біографічним жанром (ваншавалі). В 17—19 ст. досягла значного розквіту. З героїчними баладами (расо) виступили Кешавдас, Чанд Бардаї, Налласінх, Джодхарадж та ін. Як і в багатьох інд. л-рах, в цей період у Раджастхані процвітав культ бога *Крішни*. Осн. мотиви поезії — любовно-еротичні. Найвизначніші поети цього напряму, які писали й на дингалі і на пінгалі,— Ісардас (16 ст.), Аградас, Набхадас, Ашананд (кін. 16 — поч. 17 ст.). Широко відомими поетами-крішнаїтами були також Прітхвірадж, Саньяджі. Їхні сучасники — Кушаллабх, Парашурам, Мадхавдас. В народі користувалися популярністю вірші нар. оповідача, коваля Дінаджі, який один з перших почав писати на *раджастхані*. Серед поетів, які писали на раджастхані, найвідомішими були Саїндан, Джогідас, Вірабхан, серед поетес — Міра Баї, Паварібаї, Банітхані, Чандрасакхі. Виникнення прози в Р. л. в 1-й пол. 19 ст. пов'язано з ім'ям Найнасі. З 2-ї пол. 19 ст. прозові твори писали *гінді мовою*, а поезію — брадж — діалектом гінді. З поч. 20 ст. гінді стала основною літ. мовою, хоч поетична традиція на дінгалі та пінгалі все ще існувала. Після завоювання Індією незалежності (1947) багато письменників звертається до раджастхані. Це поети Мукуль, Нараян Сінх Бхаті, Буддхіпракаш Парік, Гірдхарі Сінх Паріхар та ін., прозаїки Мурлідхар В'яс, Нрісінх Раджпурохіт, Віджайдав Детха, Нанурам Санскарта та ін. В останній період з романами і повістями на раджастхані виступили Шрінараян Агравал («Чампа»), Шрілал Натхамал Джоші («Уражена небом», «Носильник вантажів»), з драм. творами — Амбікадатт В'яс, Шівчандра Бхаратія, Чатурбхудждас, Говіндлал Матхур та ін. На гінді пишуть Рамкрішна Шукла, Сатьянараян Гангадас В'яс та ін. Важливу роль в Р. л. і зараз відіграє фольклор.

Ю. В. Покальчук.

РАДЖАСТХА́НЦІ, раджастанці— народ, корінне населення шт. *Раджастхан* в Індії. Чисельність — 14,3 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять мовою *раджастхані*. Більшість Р. сповідає індуїзм, бл. 8% — іслам, бл. 2% — джайнізм. Часто населення Раджастхану наз. раджпутами, але ця назва стосується тільки представників військово-феод. касти. В 6—7 ст. у Р. виник ряд князівств. Найсильнішим з них було князівство Марвар. Свідченням давньої високої культури Р. є давні міста і пам'ятки середньовічної архітектури, нар. творчість (перекази, пісні тощо). В 16 ст. Р. були завойовані д-вою *Великих Моголів*, а в 19 ст. підпали під владу англ. колонізаторів. Осн. заняття Р.— землеробство, тваринництво, ремесла; частина Р. працює в промисловості.

РАДЖКО́Т — місто на Зх. Індії, в штаті Гуджарат. Розташований на п-ові Катхіявар. Залізнична ст. 301 тис. ж. (1971). Підприємства текст., харч. і металообр. пром-сті. Значний торг. центр. Філіали Гуджаратського ун-ту (коледжі).

РАДЖПУ́ТСЬКА ШКО́ЛА МІНІАТЮ́РИ, раджастханська школа— одна з основних шкіл інд. мініатюри 16—19 ст. Містилася на тер. раджпутських князівств у Раджастхані і Центр. Індії з гол. центрами в Меварі, Марварі, Бунді, Кішангарху, Мальві та ін. Мініатюри Р. ш. створювалися на реліг. або міфологічні сюжети, пов'язані з культом *Крішни*; зображення відзначаються ліризмом і тонким відчуттям природи. На поч. 17 ст. на творах Р. ш. позначився вплив більш реалістичної могольської школи, однак вони зберегли умовний характер.

РАДЗИВІ́ЛЛИ (Radziwilly) — князівський рід *Великого князівства Литовського* (з 14 ст.), потім *Речі Посполитої*, у 18—20 ст. Росії і Пруссії. Великі зем. магнати, обіймали вищі держ.-адм. і військ. посади. В 16—18 ст. користувалися привілеями удільних князів, мали надвірне військо (бл. 6 тис. чол.), власні фортеці. Підтримували агресію Литви і Польщі на укр., білорус. і рос. землі та брали в ній безпосередню участь. Найвідоміші: Альбрехт Станіслав Р. (1595—1656) — великий лит. канцлер (з 1623). Насаджував католицизм на Україні. Автор «Мемуарів» (т. 1—2, 1839), що охоплюють період історії Польщі з 1632 по 1656. «Мемуари» містять відомості про визвольну війну укр. народу 1648—54. Януш Р. (1612—55) — лит. коронний гетьман. Нещадно придушував повстання в Білорусії 1648—54. У 1651 очолене ним військо захопило Київ і жорстоко розправилося з населенням. У 1654 його загони були розбиті рос.-укр. полками в Білорусії. Кароль Станіслав Р. (1734—90) — лит. коронний гетьман. Учасник *Барської конфедерації 1768*, після поразки якої перейшов на бік царського уряду. Пізніше брав участь у боротьбі магнатів за владу, яка знесилила Польщу і привела в кін. 18 століття до втрати нею державності.

РАДЗИХО́ВСЬКИЙ Борис Леонідович [24.VII (6.VIII) 1909, с. Новоолексіївка, тепер Генічеського р-ну Херсон. обл.— 17.II 1975, м. Чернівці] — укр. рад. окуліст, доктор мед. наук (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Закінчив Дніпроп. мед. ін-т (1932). Завідував кафедрою очних хвороб Чернівец. мед. ін-ту (1945—75). Наукові праці присвячені лікуванню трахоми, рентгенологічному визначенню локалізації сторонніх тіл ока, конструюванню очних інструментів та апаратів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

М. К. Бородій.

РАДЗІЄ́ВСЬКИЙ Микола Іванович [15 (27).XI 1884, с. Єрки, тепер смт Катеринопільського р-ну Черкас. обл.— 27.V 1965, м. Хмельницький] — укр. рад. композитор, диригент, муз.-громадський діяч, засл. арт. Республіки (з 1930). Навчався в Моск. консерваторії (клас композиції С. *Танєєва*). Працював диригентом у театрах Росії та України (Вінниця, Київ). У 20-х рр. організував у Києві експериментальний оркестр нар. інструментів «МІК», який складався переважно з мандолін і концертино. Був членом правління Муз. товариства ім. М. Леонтовича, Всеукр. т-ва революц. музикантів, Всеукр. об'єднання пролет. музикантів. Після 1945 — зав. муз.

частиною і диригент Вінницького і Хмельницького муз.-драм. театрів. Автор понад 80 хорів і солоспівів (на слова Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка; укр. рад. поетів М. Рильського, В. Сосюри, П. Тичини та ін.), симф. творів — увертюри «Сагайдачний», «Фантастичної поеми»; тріо для скрипки, альта й віолончелі.

Л. І. Носов.

РАДЗІЄ́ВСЬКИЙ Олексій Григорович [2 (14).IV 1864, м. Васильків, тепер Київ. обл.— 22.IX 1934, Київ] — укр. рад. хірург та уролог. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1890), де й залишився працювати. В 1903—20 — професор Київ. вищих жіночих курсів, а 1921—30 — Київ. мед. ін-ту. Праці Р. стосуються питань оперативної хірургії, урології (зокрема, хірургічного лікування хворих з гіпертрофією передміхурової залози і хворих з явищами уремії), а також бактеріології.

РАДЗІШЕ́ВСЬКИЙ (Radziszewski) Броніслав (6.XI 1838. Варшава — 11.III 1914, Львів) — польс. хімік, акад. Краківської АН (з 1878). Закінчив Моск. ун-т (1862). Учасник польс. повстання 1863—64. В 1864 емігрував до Бельгії, де вступив у Гентський ун-т. Працював у лабораторії Ф. А. *Кекуле*. У 1872—1910 — професор Львів. ун-ту. Осн. праці Р. присвячені дослідженню ароматичних вуглеводнів, сполук імідазолу та його похідних, будови бензоїнових сполук, явища фосфоресценції тощо. Р. провів аналізи води мінер. джерел Прикарпаття (Моршина, Трускавця та ін.). Вивчав склад зх.-укр. нафти.

В. С. Телегус.

РА́ДИ, ар-Ради Хусейн Ахмед (парт. псевд.— Салям Аділь; 1924, м. Ен-Неджеф — 7.III 1963, Багдад) — діяч комуністичного руху Іраку. Н. в робітн. сім'ї. Закінчив пед. уч-ще в Багдаді. Викладав у школі в м. Ед-Діванія. В 1943 вступив до Іракської КП (ІКП). В 1953 — керівник орг-ції ІКП губернаторства Басра, 1954—55 — обл. Серед. Євфрат. З 1954 — член ЦК, з 1955 — 1-й секретар ЦК ІКП. В 1957 брав активну участь у створенні Фронту нац. єдності, що разом з орг-цією «Вільні офіцери» (ств. 1956) очолював антиімперіалістичну й антифеод. революцію 1958. Зазнавав ув'язнення, майже весь час працював у підпіллі. Після реакц. держ. перевороту 8.II 1963 знову заарештований. Загинув у тюрмі.

РА́ДИ ДІЇ, комітети дії — організації англ. робітників, створені 1920 для боротьби проти участі Великобританії в антирад. інтервенції. Див. «*Руки геть від Росії*».

РА́ДИ КОЛГО́СПІВ — виборні громадські органи колгоспів у районах, областях (краях), республіках і в центрі (Союзна рада колгоспів). Створені за постановою 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників від 27.XI 1969. Їхнє правове становище визначено, зокрема, Положенням про Союзну раду колгоспів 1971, респ. положеннями (в УРСР — Положенням про раду колгоспів УРСР). Р. к. є колективними демократичними органами, осн. завданнями яких є поліпшення використання земель, техніки, матеріальних, фінанс. і трудових ресурсів, обговорення і вирішення найважливіших питань життя і діяльності колгоспів, узагальнення передового досвіду організації громад. виробництва, вироблення рекомендацій по найповнішому використанню резервів зростання і зміцнення громад. г-ва. До складу рад обираються досвідчені голови колгоспів, передовики колг. виробництва, спеціалісти с. г., представники міжколгоспних об'єднань, с.-г. органів, громад. орг-цій, учені, керівники м-в і відомств, обл. і районних орг-цій і установ, пов'язаних з діяльністю колгоспів. Ради прийняли ряд нормативних актів з питань діяльності колгоспів. Серед них — Примірні правила внутр. розпорядку колгоспу, прийняті Союзною радою колгоспів 1970, зміни в *Примірному статуті колгоспу*, затверджені Всесоюзними зборами представників Р. к. 1980, Рекомендації по оплаті праці в колгоспах УРСР та ін. У своїй діяльності ради забезпечують додержання прав колгоспів, міжколг. підприємств і об'єднань, передбачених їхніми статутами, положеннями і чинним законодавством, всебічно сприяють розвиткові їхньої госп. самостійності та ініціативи. Постанови Р. к. мають рекомендаційний характер. Прийняті на їх основі локальні нормативні акти набувають юрид. сили після затвердження їх відповідним найвищим органом управління колгоспу або міжколгоспного підприємства чи об'єднання.

В. З. Янчук.

РА́ДИ НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ — представницькі органи державної влади в СРСР, що обираються безпосередньо народом, втілюють його *суверенітет* і становлять політичну основу Рад. держави. В. І. Ленін відкрив у Радах держ. форму *диктатури пролетаріату*, розкрив особливості Рад, їхній соціалістичний демократизм. Після Великого Жовтня всю владу в країні було передано Радам (з 1918—19—Радам робітн., сел. і червоноармійських депутатів). Ліквідація експлуататорських класів, перемога соціалізму в СРСР викликали суттєві зміни в представницькій системі *Радянської соціалістичної держави*. Конституція СРСР 1936 законодавчо закріпила перемогу в СРСР соціалістичних суспільних відносин і привела у відповідність з цим усю систему органів влади і управління, а також порядок виборів до Рад. Ради з того часу стали називатися Радами депутатів трудящих. Нова *Конституція СРСР* 1977 визначила, що в СРСР побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство*, підкреслила, що Рад. д-ва є загальнонародною, виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, всіх націй і народностей країни. Відповідно до цього Ради стали Радами народних депутатів. Вони становлять єдину систему органів держ. влади, до якої входять *Верховна Рада СРСР*, Верховні Ради союзних республік (див. *Верховна Рада УРСР*), Верховні Ради авт. республік, крайові, обл. Р. н. д., Р. н. д. авт. областей і авт. округів, районні, міські, районні в містах, селищні та сільс. Р. н. д. Порядок утворення, повноваження і форми діяльності Р. н. д. визначаються Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, відповідними загальносоюзними і респ. законами (див., зокрема, *Закони УРСР про місцеві Ради*). Депутати Рад обираються громадянами СРСР на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні; вони є повноважними представниками народу в органах держ. влади. В Р. н. д. представлені всі соціальні верстви рад. суспільства, всі національності країни. Через Р. н. д. радянський народ здійснює *владу державну*. Становище Рад як політ. основи СРСР зумовлює їхнє чільне місце в рад. держ. механізмі. Всі ін. держ. органи підконтрольні й підзвітні Р. н. д. На всіх істор. етапах найважливішими політ. завданнями Рад є забезпечення союзу робітн. класу, селянства і нар. інтелігенції, згуртування всіх націй і народностей з метою спільного будівництва соціалізму і комунізму. На сучас. етапі розвинутого соціалістичного суспільства Ради виступають всеохоплюючою орг-цією народу, втіленням його єдності. В їхніх руках концентруються всі функції по керівництву соціально-екон. процесами будівництва комуністичного суспільства і управлінню загальнонар. державою. Ради відіграють провідну роль у розширенні й поглибленні *соціалістичної демократії*, дальше розгортання якої є осн. напрямом розвитку *політичної системи радянського суспільства*. Такі важливі засади розвитку політ. системи, як дедалі ширша участь громадян в управлінні справами д-ви і суспільства, вдосконалення держ. апарату, підвищення активності громадських орг-цій, посилення *народного контролю*, зміцнення правової основи держ. і сусп. життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки реалізуються насамперед завдяки діяльності Рад і через Ради. Р. н. д. безпосередньо і через створювані ними органи керують усіма галузями держ., госп. і соціально-культур. будівництва. Всі ланки Р. н. д. діють як працюючі органи, поєднуючи керівництво і безпосереднє управління, прийняття державно-правових актів з виконанням їх. Діяльність Р. н. д. будується на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих органів, ін. створюваних Радами органів перед відповідними Радами та населенням, широкого залучення громадян до участі в їхній роботі. Найважливіші питання, віднесені до відання відповідних Р. н. д., розглядаються і вирішуються на їхніх сесіях. Ради обирають *постійні комісії Рад народних депутатів*, створюють виконавчі і розпорядчі, а також ін. підзвітні їм органи. Вони утворюють і *органи народного контролю*. Важливим завданням Рад є організація роботи з *наказами ви-*

Х. А. ар-Ради.

борців. Відповідні Р. н. д. розглядають ці накази, враховують їх при розробці планів економічного і соціального розвитку та складанні бюджету, організують виконання наказів та інформують громадян про реалізацію їх. Р. н. д. тісно взаємодіють з масовими *громадськими організаціями*, що забезпечує єдність усього механізму народовладдя в СРСР. Широкі, багатогранні відносини складаються у Р. н. д. з *трудовими колективами* — найчисленнішими осередками сусп. структури, що є необхідним елементом усієї системи зв'язків Рад з народом.

Політ. керівництво Р. н. д. здійснює *Комуністична партія Радянського Союзу*, яка є ядром політ. системи, всіх держ. і громад. орг-цій. Партія приділяє постійну увагу поліпшенню роботи Рад, підвищенню їхньої ролі в комуністичному будівництві, забезпечуючи повне використання ними своїх повноважень, зміцнюючи самостійність і розвиваючи їхню ініціативу у вирішенні справ, віднесених до їх компетенції. Керуючи діяльністю Рад, партія не підміняє їх, чітко розмежовує функції парт. і держ. органів, проводить єдину політ. лінію в усіх госп. і соціально-культур. заходах Рад, забезпечує правильне співвідношення різних рівнів держ. керівництва, здійснюваного Радами. XXVI з'їзд КПРС зазначив, що з прийняттям Конституції СРСР, а потім — конституцій союзних і авт. республік у роботі Р. н. д. почався новий етап. Відповідальна роль належить Р. н. д. у реалізації накреслених XXVI з'їздом КПРС планів на найближче десятиріччя — забезпечити дальший соціальний прогрес суспільства, здійснити широку програму підвищення нар. добробуту. На активізацію всієї системи Рад у розв'язанні висунутих партією завдань спрямована постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1.IV 1981 «Про завдання Рад народних депутатів, що випливають з рішень XXVI з'їзду КПРС». У сучасних умовах одним з основних завдань Рад народних депутатів є реалізація прийнятої Травневим (1982) пленумом ЦК КПРС *Продовольчої програми СРСР*, рішень Листопадового (1982) пленуму ЦК КПРС.

Літ.: В. И. Ленин. КПСС о работе Советов. М., 1979; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Советы народных депутатов. Сборник документов. М., 1980; Павловский Р. С. Конституционные основы деятельности местных Советов народных депутатов. Х., 1979; Виноградов Н. Н. Партийное руководство Советами в условиях развитого социализма. М., 1980; Советы народных депутатов: конституционные основы организации и деятельности. М., 1981: Советы народных депутатов: правовые вопросы организации и деятельности. К., 1981.

В. Є. Бражников.

РА́ДИ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА, раднаргоспи (РНГ) — в СРСР 1917—32 центральні республіканські й місцеві органи управління промисловістю; 1957—65 — державні органи, що в межах екон. адміністративних районів здійснювали управління дорученими їм галузями промисловості, до 1962 — будівництвом. Вперше РНГ (обласні, губернські, повітові) з'явилися після утворення 2(15).XII 1917 *Вищої ради народного господарства* (ВРНГ), на яку покладалося завдання регулювати все екон. життя країни. Наприкінці 1918 в компетенції ВРНГ та її органів на місцях було залишено лише управління пром-стю. На Україні Пд. обласну РНГ було створено в січні 1918, а згодом за постановою Рад. уряду України (січень 1919) — РНГ України. В березні 1919 її було об'єднано з ВРНГ РРФСР, а влітку 1919 у зв'язку з іноз. інтервенцією вона припинила своє існування. Вдруге РНГ України було створено 25.XI 1920, вона функціонувала, як і раднаргоспи взагалі, до січня 1932. У серпні 1926 у ВРНГ були створені гол. управління за галузями (главки). В міру успіхів соціалістичної індустріалізації керувати галузями пром-сті, які розросталися, ставало все важче. 5.I 1932 ВРНГ СРСР було реорганізовано в загальносоюзний наркомат — Наркомважпром. З його відання було виділено легку й лісову пром-сть і створено Наркомлегпром і Наркомліспром. Під впливом дальшого поглиблення спеціалізації в пром-сті неухильно зростала чисельність галузевих наркоматів (з березня 1946 — міністерств). У 1957 союзних і союзно-респ. м-в по пром-сті і буд-ву було вже 37. Для вдосконалення форм управління швидко зростаючою пром-стю Лютневий пленум ЦК КПРС 1957 прийняв постанову про перехід до тер. принципу управління по екон. адм. районах і про створення раднаргоспів. У 1957 було створено 105 РНГ. Кожний раднаргосп мав галузеві (відповідно до специфіки пром-сті району) та функціональні управління або відділи. Позитивним у роботі новоутворених раднаргоспів було об'єднання в ряді випадків споріднених підприємств, створення міжгалузевих підприємств по ремонту устаткування, виробн. заготовок, інструменту тощо. Поряд з цим в тер. системі управління були істотні недоліки. Раднаргоспи були неспроможні забезпечити єдність тех. політики, комплексно розв'язувати наук.-тех. проблеми розвитку галузей. Спробою подолати ці недоліки було створення респ. раднаргоспів в РРФСР, УРСР і Каз. РСР (1960), укрупнення РНГ (1962), організація РНГ СРСР (1962) і ВРНГ СРСР (1963—65), створення Держ. к-тів з ряду галузей пром-сті. Проте ці орг. заходи не усунули суперечності між осн. тенденцією галузевого розвитку сучасної промисловості та системою територіального управління нею. Вересневий пленум ЦК КПРС 1965 визнав за необхідне здійснити перехід до галузевої системи управління промисловістю. У зв'язку з цим раднаргоспи на всіх рівнях було ліквідовано і створено промислові міністерства.

В. І. Сенченко.

РА́ДИ РОБІТНИ́ЧИХ ДЕПУТА́ТІВ 1905 — масові політ. організації робітничого класу, що виникли і діяли в ході *революції 1905—07 в Росії* як керівні органи загальнореволюц. боротьби трудящих і зародки нової революц. влади. Р. р. д. складалися з виборних делегатів від усіх підприємств міста. Зародковими формами Рад були створені в перші місяці 1905 на окремих підприємствах Депутатські збори, які мали неоднакову структуру й різні назви (напр., в Катеринославі — Делегатські збори, в Харкові — Комісія виборних, у Кадіївці — Рада робітн. депутатів, у Миколаєві — Збори депутатів). Термін «Рада робітн. депутатів» здобув заг. визнання лише в жовтні 1905 в назві Петерб. Ради. Однією з перших Р. р. д. була Іваново-Вознесенська Рада уповноважених, обрана в травні 1905. Протягом жовтня — грудня 1905 було створено Р. р. д. більш як у 50 містах і заводських селищах Росії — у Петербурзі, Москві, Красноярську, Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому, Маріуполі, Юзівці, Кременчуці та ін. У деяких містах виникли Ради робітн. і сел. депутатів, а також Ради робітн., матроських і солдатських депутатів. Меншовики розглядали Ради виключно як страйкові к-ти або органи місц. самоврядування. Більшовики вважали їх масовими орг-ціями робітн. класу, вбачали в них органи підготовки й проведення збройного повстання, зародки нової революц. влади трудящих. Очолені більшовиками Ради створювали *бойові дружини 1905—07*, здійснювали свободу слова і зборів, запроваджували 8-годинний робочий день, здійснювали ін. соціальні заходи. Після поразки *Грудневих збройних повстань 1905* Р. р. д. були розгромлені і виникли знову в ході Лютн. революції 1917. Р. р. д. 1905 стали прообразом Рад. влади, встановленої пролетаріатом під керівництвом більшовицької партії в жовтні 1917. Ще в 1905 В. І. Ленін вказував, що «в політичному відношенні Раду робітничих депутатів слід розглядати як зародок тимчасового революційного уряду» (Повне зібрання тв., т. 12, с. 57). Див. також *Ради робітничих і солдатських депутатів, Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Ради селянських депутатів*.

Літ.: Ленин В. И. О работе Советов. М., 1970; Шморгун П. М. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. К., 1955· Демочкин Н. Н. Советы 1905 года — органы революционной власти. М., 1963.

П. М. Шморгун.

РА́ДИ РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — виборні політ. організації робітників і солдатів, що виникли в Росії, в т. ч. на Україні, після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* на основі досвіду революції 1905—07 в Росії. В 1917, на відміну від *Рад робітничих депутатів 1905*, у великих центрах країни, як правило, було створено об'єднані Р. р. і с. д. Виникали й *Ради селянських*

депутатів. Ради з перших днів існування стали органами *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства.* 27.II (12.III) створено Петроградську Р. р. і с. д. На Україні процес об'єднання Рад ускладнювався через протидію контрреволюц. військ. командування, меншовиків та есерів, укр. бурж. націоналістів. У Вінн., Полтав., Харків. і Черніг. Радах об'єднання відбулося в перші тижні революції. В кін. квітня злилися Ради в Миколаєві, у травні — в Херсоні, Катеринославі. Влітку 1917 у повітових містах, як правило, діяли об'єднані Р. р. і с. д. В Києві та Одесі процес об'єднання тривав до кін. 1917. В. І. Ленін відкрив у Радах, республіці Рад держ. форму *диктатури пролетаріату* і в квітні 1917 висунув лозунги: «Вся влада Радам!», «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду!». Більшовики в період *двовладдя* боролися за ізоляцію дрібнобурж. партій від мас, за завоювання більшості в Радах і передачу їм мирним шляхом повноти влади в країні. На місцях Р. р. і с. д. діяли як органи влади, скасовували накази і розпорядження *Тимчасового уряду* та його органів, запроваджували 8-годин. робочий день, дбали про постачання населенню продовольства, керували роботою залізничного транспорту та ін. Після *липневих днів 1917,* коли Тимчасовий уряд при підтримці есероменшовицького керівництва Радами захопив владу, партія тимчасово зняла лозунг «Вся влада Радам!». Цей лозунг було поновлено у вересні 1917, після розгрому *корніловщини,* коли більшовики завоювали більшість у Р. р. і с. д. і перетворили їх на органи повстання. Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* почався *тріумфальний похід Радянської влади,* яку протягом жовтня 1917 — лютого 1918 було встановлено майже в усій країні. Одночасно відбувалося злиття Р. р. і с. д. з Радами сел. депутатів, створювалася єдина система Рад, яка стала єдиною політ. основою всієї держ. влади в країні. На Україні у жовтневі дні 1917 першими взяли владу Луганська і Горлівсько-Щербинівська Р. р. і с. д. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* 12 (25). XII 1917 проголосив Україну Республікою Рад робітн., солдат. і сел. депутатів. У грудні 1917 — лютому 1918 влада Рад перемогла майже на всій території України. Див. також *Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Ради народних депутатів.*

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Про завдання пролетаріату в даній революції.— Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. Промова про ставлення до Рад робітничих і солдатських депутатів 25 квітня (8 травня). Резолюція про Ради робітничих і солдатських депутатів; т. 32. І Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 3—24 червня (16 червня — 7 липня) 1917 р. Промова про ставлення до Тимчасового уряду 4 (17) червня; т. 34. Одне з корінних питань революції.— Лист до товаришів більшовиків, які беруть участь в обласному з'їзді Рад Північної області; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977. *Г. І. Сургай.*

РА́ДИ РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — виборні органи державної влади Рад. республіки в центрі і на місцях 1918—36. Утворилися внаслідок перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* за постановою *Другого Всеросійського з'їзду Рад* про перехід влади в країні до Рад робітничих, солдатських і сел. депутатів. 13 (26).I 1918 3-й з'їзд Рад робітн. і солдатських депутатів об'єднався з 3-м з'їздом Рад сел. депутатів (див. *Третій Всеросійський з'їзд Рад*), що поклало початок створенню єдиної системи Рад як політ. основи Рад. соціалістичної д-ви, в якій знайшов свій організаційний вираз найвищий принцип *диктатури пролетаріату — союз робітничого класу і селянства.* Об'єднання Рад було характерною рисою рад. будівництва в кін. 1917 — на поч. 1918 по всій країні. *Всеукраїнська селянська конференція 1918* одностайно схвалила рішення *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* і обрала 20 представників до ЦВК Рад України. Після організації 15 (28).II 1918 Робітн.-Сел. Червоної Армії об'єднані Ради робітничих, солдатських і сел. депутатів дістали назву Р. р., с. і ч. д. Після утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік верх. органом держ. влади в країні став *З'їзд Рад* Союзу РСР, а у період між з'їздами — *Центральний Виконавчий Комітет СРСР.* Найвищими органами держ. влади в союзних і авт. республіках були з'їзди Рад (див., зокрема, *Всеукраїнський з'їзд Рад*), а в період між з'їздами — обрані ними ЦВК, на Україні — *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет* (ВУЦВК). Місц. органами влади були крайові, обласні, губернські, окружні, повітові, районні і волосні з'їзди Рад, а в період між з'їздами — обрані ними виконкоми. Всі найвищі і місц. органи держ. влади обиралися трудящими міста й села відкритим голосуванням. Вибори міськ. і сільс. Рад були прямими (на виборчих зборах), а вищестоящі Ради обиралися делегатами відповідних з'їздів Рад. Основним організаційним принципом побудови Р. р., с. і ч. д. був *демократичний централізм.* За Конституцією СРСР 1936 вони були перетворені на Ради депутатів трудящих, а з прийняттям Конституції СРСР 1977 — на *Ради народних депутатів.*

Літ.: Ленин В. И. О работе Советов. М., 1970; Лепешкин А. И. Советы — власть трудящихся. 1917—1936. М., 1966; Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956.

Г. І. Сургай.

РА́ДИ СЕЛЯ́НСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — виборні політ. організації селянства Росії. Виникли під час *революції 1905—07 в Росії* як органи боротьби селян за землю під впливом революц. пролетаріату і за прикладом *Рад робітничих депутатів 1905.* Були повсюди створені й набули широкого розвитку після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* в губерніях, повітах, волостях і селах. На Україні перші Р. с. д. створено при активному сприянні *Рад робітничих і солдатських депутатів* у березні 1917 в окремих волостях Харків. губ. У квітні — травні 1917 в Херсон., Черніг., Київ. і Таврійській губерніях активно проходив процес утворення повітових Р. с. д. Але через протидію укр. есерів темп їх організації відставав від темпу в Центр. Росії. Керівництво Р. с. д. у всій країні захопили угодовці, гол. чин. есери. Під їхнім впливом *Перший Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів 1917* висловив довір'я бурж. *Тимчасовому уряду* і схвалив есерівську програму передачі землі народу на засадах «зрівняльного користування». В Р. с. д. загострилися суперечності між куркульством і біднотою, яка йшла за більшовиками. На місцях Р. с. д. відіграли велику роль у боротьбі селян за землю в процесі підготовки соціалістичної революції. Лише після *Великої Жовтневої соціалістичної революції* трудяще селянство дістало доступ до керівництва д-вою. Скрізь у країні відбувалося злиття Р. с. д. з Радами робітн. і солдатських депутатів, що посилило керівництво більшовиків і пролетаріату селянством, зміцнило *союз робітничого класу і селянства.* В січні 1918 3-й Всерос. з'їзд Р. с. д. об'єднався з 3-м Всерос. з'їздом Рад робітн. і солдатських депутатів (див. *Третій Всеросійський з'їзд Рад*). *Всеукраїнська селянська конференція 1918* одностайно схвалила рішення *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* і обрала 20 представників до ЦВК Рад України.

Літ.: Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Моисеева О. Н. Советы крестьянских депутатов в 1917 году. М., 1967.

Г. І. Сургай.

РАДИВИ́ЛІВСЬКИЙ Юрій (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець серед. 18 ст. Жив і працював у м. Кам'янці-Подільському. В 1749 приїжджав до Львова малювати ікони в соборі св. Юра. У 1743 в м. Дубні виконав кілька портретів кн. Любомирського та його дружини.

РАДИВИЛО́ВСЬКИЙ Антоній [р. н. невід.— 10 (20).XII 1688, Київ] — укр. літературний і церковний діяч. У 40-х рр. навчався в Києво-Могилянській колегії, після закінчення якої прийняв чернечий сан і деякий час був архідияконом у Чернігові. З пол. 50-х рр. його діяльність проходила в Києві. З 1671 — намісник Києво-Печерської лаври, з 1683 — ігумен київського Микільського монастиря. Проповіді Р., написані книжною укр. мовою, ввійшли до збірників «Огородок Марії богородиці» (1676) і «Вінець Христов» (1688). Збереглись рукописні варіанти цих збірників (1671 і 1776—83). Проповіді Р.— яскраві зразки культової ораторської прози стилю барокко. Вони насичені новелістичними прикладами різних жанрів (легендами, апофегмами, фацеціями, міфами, казками, байками, параболами тощо); в них чується відлуння тогочасного народного життя.

О. М. Радищев.

Літ.: Марковский М. Антоний Радивиловский... К., 1894; Крекотень В. І. Антоній Радивиловський про ораторське мистецтво. «Радянське літературознавство», 1959, № 5.

В. І. Крекотень.

РАДИКА́Л (англ., франц. radical, від лат. radix — корінь) — математичний знак $\sqrt{}$ (видозмінене лат. *r*), яким позначають дію добування *кореня*, а також результат добування кореня, тобто число виду $\sqrt[n]{a}$.

РАДИКА́ЛИ — 1) Прихильники докорінного (радикального) розв'язання певних питань, рішучих дій. 2) У капіталістичних країнах члени політичних партій, що іменуються радикальними або радикал-соціалістичними (напр., *Партія радикалів і радикал-соціалістів* у Франції). Р. відкрито виступають проти реакції, пороків експлуататорського суспільства, у своїх програмах вимагають бурж.-демократичних реформ, які, проте, не зачіпають соціально-екон. засад існуючого ладу. Р. виражають в основному інтереси дрібної буржуазії, серед. верств службовців, частини інтелігенції. Як правило, вони виступають проти програмних вимог докорінних соціалістичних перетворень, які висувають комуністичні й робітн. партії.

В. Б. Євтух.

РАДИКА́ЛИ ХІМІ́ЧНІ — групи атомів, що переходять під час хім. реакцій від однієї сполуки до іншої без зміни хім. будови. Атоми і групи атомів, які мають один і більше неспарених електронів і здатні самостійно існувати, наз. вільними Р. х. У *номенклатурі хімічній* Р. х. (їх наз. також залишками) — це групи атомів з однією або кількома вільними *валентностями*, утвореними в результаті відщеплення від молекули відповідного числа атомів водню. Так, у неорганічних сполуках Р. х. є *гідроксильна група* OH, *аміногрупа* NH_2, кислотні залишки SO_4, NO_3, CN тощо; в органічних — залишки *вуглеводнів* (*алкіли* з алканів — метил CH_3, етил C_2H_5; *арили* з ароматичних вуглеводнів — феніл C_6H_5, нафтил $C_{10}H_7$), *спиртів*, *альдегідів* та ін. Вільні Р. х., як правило, дуже реакційноздатні й існують лише короткий час, напр., $H^{\cdot}$, $Cl^{\cdot}$. Відомі стійкі (стабільні) вільні Р. х. (напр., трифенілметил $(C_6H_5)_3C^{\cdot}$), бірадикал $^{\cdot}O{=}O^{\cdot}$ — молекула кисню, що містить два неспарені електрони. Вільні Р. х. утворюються шляхом розриву *ковалентних зв'язків* так, що кількість з'єднуючих електронів ділиться порівну між двома новими частинками. Під час хім. реакцій можуть утворюватися також вільні заряджені Р. х. (катіон-радикали, аніон-радикали). Всі вільні Р. х. відзначаються *парамагнетизмом*, що лежить в основі визначення і дослідження їх методом електрон. *парамагнітного резонансу* (ЕПР). Стабільні вільні Р. х. вперше виявив 1900 амер. учений М. Гомберг (1866 — 1947). У серед. 20 ст. М. М. *Семенов* і С. *Гіншелвуд* показали важливу роль короткоживучих Р. х. у *ланцюгових реакціях* (*полімеризація*, *вибух*, *піроліз*). Вільні Р. х. є також проміжними частинками у фотохім. реакціях, гетерогенному каталізі, у ферментативних процесах живих організмів тощо.

О. І. Толмачов.

«РАДИКА́ЛЬНА ПОЛІТИ́ЧНА ЕКОНО́МІЯ» — один з нових напрямів бурж. *політичної економії*, що виник у 2-й половині 60-х рр. 20 ст. як результат дальшого поглиблення її кризи. Поширилася практично в усіх гол. капіталістичних країнах, відображаючи поглиблення *загальної кризи капіталізму*, розчарування в бурж. *реформізмі* й *лібералізмі*. Представники: Г. Шерман, Е. Хант, Д. Гордон (США), Д. Робінсон (Великобританія) та ін. «Р. п. е.» — конгломерат різних опозиційних течій, яких об'єднує відмова від найбільш дискредитованих положень «*економіксу*» і т. з. чистої теорії, що виключають аналіз соціальних проблем. Як заявляють її автори, «Р. п. е.» виступає і проти монополістичного капіталізму, і проти марксизму з позицій «гуманістичної критики», суть якої полягає в еклектичному поєднанні окремих положень марксизму з бурж. екон. теоріями. Вони визнають внесок К. Маркса і Ф. Енгельса в екон. науку, хоч і не доходять висновку про необхідність соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, а навпаки, під виглядом переосмислення марксизму намагаються вихолостити його революц. зміст. Серед радикалів поширена тенденція до реформізму, на основі якого роблять висновки про можливість «поліпшення» капіталізму шляхом посилення держ. втручання в економіку та проведення цілого ряду ін. реформ. Незважаючи на всю непослідовність «Р. п. е.», вона демонструє наростаючу відмову від відверто вульгарно-апологетичних концепцій і визнає їхнє банкротство.

В. А. Вергун

РАДИКУЛІ́Т (від лат. radicula — корінець) — найпоширеніше захворювання *периферичної нервової системи*, при якому ушкоджуються пучки нервових волокон, що відходять від *спинного мозку*. Найчастіше Р. спричинюється захворюваннями *хребта* (остеохондроз, *спондильоз*), травмами, переохолодженням тіла, інтоксикаціями, а також виникає як ускладнення інфекційних захворювань тощо. Залежно від місця ушкодження розрізняють верхньошийний, шийно-плечовий, грудний і найпоширеніший попереково-крижовий Р. За перебігом Р. поділяють на гострий і хронічний. Основні ознаки для усіх форм Р.— біль, зниження чутливості в зоні ушкоджених корінців, обмеження рухів, зниження відповідних сухожильних рефлексів тощо. Лікування спрямоване на усунення причини, що викликала Р. Разом з болезаспокійливими засобами застосовують фізіотерапевтичні методи, лікувальну гімнастику тощо.

РАДИ́МИЧІ — східнослов'янське плем'я (союз племен), яке в 9—10 ст. жило в межиріччі Дніпра і Десни. Займалися орним землеробством і різними ремеслами (виготовляли глиняний посуд, залізні знаряддя праці і зброю, обробляли дерево тощо). Літопис повідомляє, що в серед. 9 ст. Р. сплачували данину *хозарам*. У 885, за князювання *Олега*, ввійшли до складу *Київської Русі*, 911 брали участь у поході Олега на Візантію. В Р. виникли міста Гомій (Гомель), Вщиж на Десні, Чичерськ на Сожі та ін. В 11 ст. ці землі ввійшли до Смоленського і Чернігівського князівств. Останній раз Р. згадуються в літописі під 1169. Археол. пам'ятки Р.— численні курганні могильники з трупоспаленнями (9—10 ст.) і трупопокладеннями (11—12 ст.). Характерною етногр. ознакою Р. є жіночі прикраси у вигляді семипроменевих бронзових і срібних вискових підвісок.

РАДИШЕ́ВСЬКИЙ Онисим Михайлович (Михайлов Онисим; рр. н. і см. невід.) — укр. і рос. друкар, майстер військово-інженерної справи. Родом з Волині. Ймовірно, працював в *Острозькій друкарні*. У 1586 приїхав до Москви і став майстром-палітурником при Друкарському дворі. Бл. 1605—10 — один з керівників Друкарського двору. Видав Євангеліє (1606), Устав церковний (1610). Один з провідних майстрів Пушкарського приказу. Керував інженерними роботами у фортецях, зокрема 1620 будував спец. водопідвідну систему до фортеці в Путивлі. Склав першу в Росії військ.-тех. кн. «Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки» (опублікував укр. археограф В. Г. Рубан, СПб, 1777 і 1781).

Літ.: Петрушенко М. А. Друкар XVII сторіччя Онисим Радишевський. В кн.: Українська книга. К.—Х., 1965.

Я. Д. Ісаєвич.

РАДИ́ЩЕВ Олександр Миколайович [20 (31).VIII 1749, Москва — 12 (24).IX 1802, Петербург] — рос. письменник, просвітитель, основоположник революц. традицій в рос. визвольному русі, філософ-матеріаліст. Освіту здобув у Пажеському корпусі (1762—66), а потім у Лейпцігському ун-ті (1767—71). В 1771 повернувся в Росію і був призначений протоколістом у Сенат; з 1773 служив у штабі фінл. дивізії в Петербурзі. В 1775 вийшов у відставку; в 1777 поступив на службу в Комерц-колегію (з 1790 — управитель петерб. митниці). Літ. діяльність почав 1773 з перекладу твору Г. Маблі «Роздуми про грецьку історію». Ода «Вольність» (1781—83, вид. 1906) — перший революц. поетичний твір у Росії, в якому Р. засуджував монархічний лад, царську і поміщицьку сваволю, висловив віру в неминучість визволення народів від рабства. В «Житії Ф[едора] В[асильовича] Ушакова» (1789) відстоював право на змалювання в л-рі образів простих людей і обгрунтовував причини повстання. З серед. 80-х рр. почав роботу над осн. твором — «Подорож з Петербурга в Москву», який видав 1790 у власній друкарні тиражем 650 прим. Того ж року за цю книгу Р. за наказом Катерини II було ув'язнено й засуджено до страти, яку замінено десятирічним засланням у Сибір. З 1797 відбував заслання в с. Немцові Калузької губ. У 1801 повернувся до Петербурга.

Служив у комісії по складанню законів. Діяльність Р. зустріла опір з боку урядовців. Зацькований ними, Р. покінчив життя самогубством. В кн. «Подорож...» найповніше виражені революц.-визвольні ідеї Р. Тут Р. показав соціальні суперечності епохи, виступав проти самодержавства, рабства, кріпосництва. Вперше в рос. л-рі осн. стала тема народу і визнання його головною рушійною силою історії. У творі звучить заклик до повстання. При деякій близькості за жанрово-стилістичними ознаками до *сентименталізму* і *класицизму* «Подорож...» глибиною та правдивістю зображення дійсності наближається до творів критичного *реалізму*. На засланні написав філос. трактат «Про людину, про її смертність і безсмертя» (1792—95), ряд економічних та істор. праць, поетичних творів. У цьому трактаті Р. виклав свої матеріалістичні погляди і піддав рішучій критиці релігійно-ідеалістичні уявлення про природу та людину. Однак загалом його матеріалізм мав метафіз. і механістичний характер. Р. був принциповим противником *агностицизму*, доводив пізнаванність світу, заперечував т. з. теорію *природжених ідей*. У поглядах на сусп. життя Р. лишався ідеалістом, прихильником просвітительських ідей «природного права» і «суспільного договору» (див. *Суспільного договору теорія*). Проте в його тлумаченні ці ідеї набули революц. змісту, ними обґрунтовувалась необхідність сел. революції. Революц. ідеї Р. мали значний вплив на розвиток рос. визвольного руху і рос. л-ри, зокрема на творчість О. Пушкіна, декабристів, О. Герцена, а також на розвиток передової сусп. думки й л-ри на Україні. І. Франко ставив Р. в один ряд з декабристами, відзначав ідейний зв'язок творчості Р. і Т. Шевченка. До 1905 твори Р. були заборонені в Росії, проте вони поширювалися у списках (відомо бл. 90 списків). З ініціативи В. І. Леніна, який високо цінив Р., 1918 у Петрограді і Москві йому споруджено пам'ятники. Музеї Р. відкрито в Саратові та в с. Верхньому Аблязові (тепер Радищево Кузнецького р-ну Пенз. обл.), де Р. провів дитячі роки.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—3. М.—Л., 1938—52; Укр. перекл.— Подорож з Петербурга в Москву. К., 1949; Вольність. К., 1952.
Літ.: Левандовський Л. І. Перший російський письменник-революціонер. К., 1974; Кулакова Л. И., Западов В. А. А. Н. Радищев «Путешествие из Петербурга в Москву». Комментарий. Л., 1974.

Л. І. Левандовський.

РАДІА́Н (від *радіус*), рад — одна з одиниць, якими вимірюють плоский *кут*. За 1 Р. беруть *центральний кут*, що відповідає дузі, довжина якої дорівнює її радіусові. 1 рад ≈ 57°17′ 44,8″. Радіанна і градусна міри кута пов'язані формулою $\alpha = \pi A^\circ/180^\circ$, де α — кут у радіанах, A° — цей же кут у *градусах*, π=3,14159... Р. є додатковою одиницею *Міжнародної системи одиниць* (СІ).

РАДІА́НТ [від лат. radians (radiantis) — випромінюючий] — точка *небесної сфери*, яка здається джерелом *метеорів* одного *метеорного потоку* (мал.). Іноді Р. наз. точка, в якій перетинаються напрями *власних рухів зір* одного *зоряного скупчення*, нанесені на зоряну карту.

РАДІА́ТОР (від лат. radio — випромінюю) — 1) В опалювальних мережах — прилад систем водяного і парового *опалення*. Чавунні Р. (мал., 1) складаються з секцій (одно-, дво- або багатоканальних), по яких циркулює теплоносій — вода або пара. Між собою секції з'єднують ніпелями (короткими трубками з зовн. різьбою). Є також Р. сталеві (панельного типу) і керамічні (зокрема, фарфорові). 2) Р. двигуна внутрішнього згоряння — пристрій системи охолодження двигунів, у якому знижується температура охолоджуючої рідини. Такий Р. (мал., 2) складається з серцевини (охолоджуючої частини), верхньої (з заливною горловиною) та нижньої (з краном для зливу охолодженої рідини) коробок. Р. бувають трубчасто-пластинчасті і трубчасто-стрічкові. 3) У радіоелектроніці — пристрій, яким відводять тепло від *напівпровідникових приладів, інтегральних схем, резисторів* та ін. елементів. Р. (мал., 3) бувають у вигляді окремої конструкції або несучої конструкції корпуса приладів. Виготовляють Р. в осн. з алюмінієвих сплавів, а також з міді, сплавів магнію і берилію. Розрізняють Р. пластинчасті, штиркові, дротові та ін.

РАДІАЦІ́ЙНА БЕЗПЕ́КА — сукупність заходів, що зумовлюють безпечні умови роботи з радіоактивними речовинами та ін. джерелами іонізуючих випромінювань. Грунтується на дослідженнях з *радіобіології, ядерної фізики, космічної біології, космічної медицини* та ін. наук, має на меті запобігти *радіоактивному забрудненню біосфери*, забезпечити *захист організму від іонізуючих випромінювань* (зокрема, в умовах космосу). Дані про *біологічну дію іонізуючих випромінювань* є основою, яка визначає гранично допустиму дозу або границю дози *опромінення організму* — осн. кількісний критерій Р. б. (див. також *Дозиметрія*). Створення безпечних умов використання радіоактивних речовин пов'язано насамперед з надійним захистом персоналу від дії джерел випромінювань (потужних установок, гамма-дефектоскопів, радіоізотопних термоелектричних генераторів тощо) *екрануванням*, влаштуванням лабіринтних входів у робочі приміщення та ін., з регламентуванням часу роботи з цими джерелами (захист часом), своєчасним видаленням і відповідною обробкою *радіоактивних відходів*, застосуванням засобів індивідуального захисту, що виключають можливість попадання радіоактивних речовин в організм. В СРСР осн. документом, який регламентує рівні діяння іонізуючих випромінювань, є Норми радіаційної безпеки (НРБ-76), розроблені на основі матеріалів Міжнародної комісії по радіаційному захисту. У нормах викладено осн. принципи Р. б., що полягають у неперебільшенні встановленої дозової границі, виключенні будь-якого необґрунтованого опромінення, зниженні дози опромінення до якомога нижчого рівня. Виходячи з можливих наслідків впливу радіоактивних речовин, нормами визначено категорії опромінюваних осіб (персонал, окремі особи серед населення, населення в цілому) і групи критичних органів організму людини. Цими нормами встановлено гранично допустимі і контрольні рівні опромінення, границі дози опромінення, коеф. якості різних випромінювань (для визначення еквівалентної поглинутої дози). Норми є обов'язковими для всіх, хто працює з радіоактивними речовинами. Використовують ці речовини під наглядом працівників медико-санітарної служби, а також служби дозиметрії, що визначає *радіоактивність* повітря, забрудненість поверхні устаткування, спец. одягу, відкритих рук і обличчя, вміст радіоактив. речовин, що потрапили в організм людини. В разі, якщо допустимі норми забруднення порушено, вживаються заходи відповідно до «Основних санітарних правил роботи з радіоактивними речовинами та іншими джерелами іонізуючих випромінювань».

Літ.: Радиационная гигиена, т. 1—2. М., 1962; Сивинцев Ю. В. Радиационная безопасность на ядерных реакторах. М., 1967; Козлов В. Ф. Справочник по радиационной безопасности. М., 1977; Радиационная безопасность и защита АЭС, в. 4. М., 1980; Радиационная безопасность в атомной энергетике. М., 1981.

В. К. Чумак.

РАДІАЦІ́ЙНА ГЕНЕ́ТИКА — наука, що вивчає *генетичну дію випромінювань*, тобто виникнення спадкових змін (*мутацій*) під впливом різних випромінювань. Початок Р. г. покладено в 20-х рр. 20 ст. працями рад. вчених Г. А. *Надсона*, Г. С. Філіппова і амер. вчених Г. *Меллера*, Л. Стедлера Дослідженнями з Р. г. було встановлено, що всі види іонізуючих випромінювань більшою або меншою мірою здатні збільшувати частоту мутацій у будь-яких видів організмів і *вірусів*. Розвиток Р. г. відбувався в трьох взаємопов'язаних напрямах: вивчення законів *спадковості* й *мінливості* за допомогою випромінювання; дослідження порушень, викликаних випромінюваннями у спадковому апараті; використовування випромінювання для створення нових цінних спадкових властивостей у с.-г. рослин і корисних *мікроорганізмів*. Одним із напрямів сучас. Р. г. є космічна Р. г., що виникла у зв'язку з дослідженнями у космосі; вивчає закономірності генетичної дії *космічних променів*. Див. також *Біологічна дія іонізуючих випромінювань, Радіобіологія, Захист організму від іонізуючих випромінювань*.

Літ.: Современные проблемы радиационной генетики. М., 1969; Грачёва Л. М., Королёв В. Г. Генетические эффекты распада радионуклидов в клетках. М., 1977; Комар В. Е., Хансон К. П. Информационные макромолекулы при лучевом поражении клеток. М., 1980.

Ю. М. Александров.

РАДІАЦІ́ЙНА ГІДРОБІОЛО́ГІЯ — розділ *гідробіології*, що вивчає

Радіант метеорного потоку.

Радіатори:
1 — системи водяного опалення; 2 — системи водяного охолодження автомобільного двигуна; 3 — штирковий для напівпровідникових приладів.

роль природних і штучних радіоактивних речовин та іонізуючого випромінювання в гідробіологічних процесах; розробляє принципи та методичні основи використання в гідробіології радіоактивних індикаторів і випромінювань з метою вивчення процесів, що відбуваються у водних організмах, *популяціях* та *екосистемах*. Водні організми мають *радіоактивність природну*, яка залежить від типу водоймища, кількості й глибини занурення гідробіонтів тощо. *Гідросфера* і організми, які її населяють, різною мірою забруднені штучними радіонуклідами (див. *Радіаційна екологія*), що залежить від рівня хім. й теплового забруднення, посилення інтенсивності ультрафіолетової радіації внаслідок стоншення озонового шару в стратосфері тощо. У визначенні динамічних характеристик гідробіол. процесів велике значення має застосування *мічених атомів методу*. Іонізуюча радіація впливає на генетичні основи організмів (див. *Генетична дія випромінювань*), і це дає можливість перспективно застосовувати її, зокрема в аквакультурі. Р. г. виникла і розвинулась в СРСР в 60-х рр. 20 ст. На Україні центрами дослідження з Р. г. є Ін-т гідробіології АН УРСР (Київ), Ін-т біології південних морів ім. О. О. Ковалевського АН УРСР (Севастополь). *Г. Г. Полікарпов.*

РАДІАЦІЙНА ЕКОЛО́ГІЯ, радіоекологія — наука, що вивчає закономірності взаємодії *екосистем* з радіоекологічними факторами; з'ясовує роль екосистем в міграції радіоактивних речовин (природних і штучних) у *біосфері* та дію іонізуючих випромінювань на екосистеми. Перші праці з *радіобіології* та *біогеохімії* вже містили елементи Р. е. Як самостійна наука Р. е. розвинулася на початку 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з випробуванням ядерної зброї, яке призвело до *радіоактивного забруднення біосфери*. Велике значення для розвитку Р. е. мали праці укр. вчених С. А. Нікітіна, Д. М. Гродзінського та ін. Сучасна Р. е. поділяється на континентальну, водну (морську і прісноводну), с.-г., рослин. тварин тощо. Водна Р. е. є складовою частиною *радіаційної гідробіології*. Р. е. розробляє наук. основи *радіаційної безпеки* біосфери і змикається з *гігієною радіаційною*. На Україні роботи з Р. е. проводяться в Ін-ті біології південних морів АН УРСР (у Севастополі), Ін-ті гідробіології АН УРСР і Ін-ті фізіології рослин АН УРСР (в Києві) та ін.

Літ.: Гродзинский Д. М. Естественная радиоактивность растений и почв. К., 1965; Современные проблемы радиобиологии, т. 2. Радиоэкология. М., 1971; Радиохемоэкология Чёрного моря. К., 1977. *Г. Г. Полікарпов.*

РАДІАЦІЙНА СТІЙКІСТЬ — здатність матеріалів протистояти руйнівній дії інтенсивного радіоактивного випромінювання, яке змінює їхні структуру і властивості. Залежить від виду і стану матеріалів, умов експлуатації. Оцінюється ступенем об'ємного або поверхневого пошкодження матеріалу, зміною його властивостей, кількістю окремих дефектів у його атомно-електронній структурі (*вакансій*, міжвузловинних і домішкових атомів, пошкоджених хім. зв'язків), що виникли під дією випромінювання, кількістю їхніх комплексів і спричинених ними структурних перетворень. Найбільша Р. с.— у металів, керамічних матеріалів, деяких бетонів (зокрема, *баритобетонів*), менша — у напівпровідників, мол. кристалів та органічних матеріалів. Р. с. підвищують *легуванням*, механічною і термічною обробкою із створенням дрібнозернистої та ізотропної (див. *Ізотропія*) структури, додаванням нейтралізаторів радіаційних дефектів. Вона має особливе значення для матеріалів *активної зони* ядерних реакторів, прискорювачів заряджених частинок, космічної техніки.

РАДІАЦІЙНА ФІЗИКА твердого тіла — галузь фізики, яка досліджує фізичні процеси, пов'язані з діянням іонізуючих випромінювань на тверді тіла: *метали, напівпровідники, діелектрики*, органічні матеріали тощо. Р. ф. як самостійна галузь науки виникла в зв'язку з необхідністю боротьби з шкідливим впливом іонізуючого випромінювання на властивості матеріалів і пристроїв, які застосовуються в ядерній техніці, *атомній енергетиці* (графіт, нержавіючі конструкційні сталі, *ядерне паливо* тощо) і в освоєнні космічного простору (*сонячні батареї*, елементи *обчислювальних машин*, блоків керування тощо). Іонізуючу здатність мають як жорсткі електромагн. випромінювання (*рентгенівське проміння, гамма-випромінювання* та ін.), так і швидкі частинки (*протони, електрони, нейтрони* та ін.), енергія яких перевищує іонізаційний потенціал *атомів* або *молекул* речовин (див. *Іонізація*). Діяння іонізуючого випромінювання на тверде тіло призводить до руйнування молекул, збудження електронів, зсуву атомів з їхніх положень у *кристалічній гратці*, тобто змінює властивості тіла. Р. ф. досліджує можливості підвищення стійкості різноманітних матеріалів до діяння іонізуючого випромінювання за допомогою ядерного легування, іонного проникнення, лазерного *відпалу* дефектів (див. *Лазер, Дефекти в кристалах*). Результати цих досліджень успішно використовують у технології виробництва матеріалів і при створенні пристроїв, які широко застосовуються у різних галузях нар. г-ва, зокрема в ядерній енергетиці, космічній та електронній техніці. Досягнення Р. ф. сприяють розвиткові *радіаційної гідробіології, радіаційної хімії* та ін. галузей науки. Великий внесок у розвиток Р. ф. зробили Е. Л. Андронікашвілі (н. 1910), С. Т. Конобєєвський (1890—1970), І. М. *Ліфшиць* та ін. Дослідження у галузі Р. ф. проводяться у багатьох наук. центрах нашої країни, зокрема в Інституті фізики АН Груз. РСР, Інституті фізики АН УРСР, Інституті ядерних досліджень АН УРСР, Фізико-технічному інституті АН УРСР (м. Харків).

Літ.: Вавецкий В. Л., Холодарь Г. А. Радиационная физика полупроводников. К., 1979; Ботаки А. А., Воробьёв А. А., Ульянов В. Л. Радиационная физика ионных кристаллов. М., 1980. *В. Ф. Зеленський.*

РАДІАЦІЙНА ХІМІЯ — галузь *хімії*, яка вивчає хімічні процеси, що відбуваються під діянням іонізуючих випромінювань. До іонізуючих випромінювань належать електромагнітні випромінювання (*рентгенівські промені, гамма-випромінювання* тощо) і потоки швидких заряджених частинок (прискорені *електрони, протони, дейтрони, альфа-частинки*, уламки важких ядер тощо). Хім. ефекти, зумовлені діянням іонізуючих випромінювань, відомі з часів відкриття явища *радіоактивності*. У самостійну дисципліну Р. х. сформувалась лише на поч. 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з широким використанням *атомної енергії*, дослідженням хім. діяння випромінювання на воду (*радіоліз*), застосовувану в *ядерних реакторах*, на різні матеріали, використовувані в атомній техніці тощо. З часом було відкрито, що проходження іонізуючого випромінювання крізь речовину супроводиться *іонізацією* і збудженням молекул, а це веде до утворення хім. активних частинок — вільних атомів іонів, електронів і радикалів (див. *Радикали хімічні*). Активні частинки реагують з навколишніми молекулами і між собою. Напр., внаслідок діяння гамма-випромінювання на воду утворюється мол. водень і пероксид водню. В заг. випадку радіаційно-хімічні процеси (РХП) складаються з трьох стадій, умовно названих фізичною, фізико-хімічною і хімічною. На фіз. стадії первинне випромінювання передає свою енергію опроміненому середовищу у серії непружних і пружних зіткнень, в результаті яких виникають вторинні, третинні і т. д. електрони, позитивно заряджені іони і нейтральні збуджені молекули (ця стадія триває дуже короткий час 10^{-15}—10^{-12} с). Всі утворені частинки надзвичайно нестабільні (час існування 10^{-13}—10^{-11} с) і на фізико-хім. стадії швидко вступають у вторинні реакції. На хім. стадії знову утворені частинки (вільні радикали, вторинні іони) взаємодіють одна з одною і з навколишнім середовищем (тривалість стадії становить 10^{-11} — 10^{-6} с).

Сучас. розвиток Р. х. тісно пов'язаний з багатьма галузями науки і техніки: *атомною фізикою, атомною енергетикою*, косміч. дослідженнями, *біологією, медициною* тощо. Р. х. розвивається у таких напрямах: 1) створення нових радіаційнотривких матеріалів, придатних для використання їх в ядерних реакторах і термоядерному обладнанні; 2) використання енергії іонізуючих випромінювань для інтенсифікації різних хім. процесів (напр., полімеризації); 3) надання різним матеріалам внаслідок опромінювання їх іонізуючим випромінюванням нових цінних властивостей (модифікування поліетилену, отвердження лакових покриттів на різних поверхнях тощо). На Україні дослідження з Р. х. пов'язані з працями

Л. В. *Писаржевського*. Подальшого розвитку вони набули в 70-х рр. 20 ст. в *Фізичної хімії інституті* ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Одержані результати дали змогу розв'язати багато практичних задач радіаційної технології.

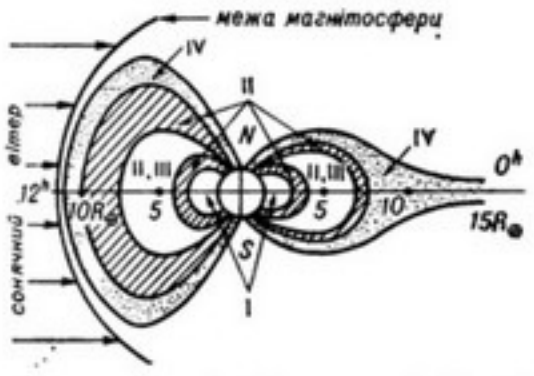
Літ.: Кабакчи А. М., Лаврентович Я. И., Певьковский В. В. Химическая дозиметрия ионизирующих излучений. К., 1963; Пшежецкий С. Я. Механизм и кинетика радиационно-химических реакций. М., 1968; Пьянков Г. Н. [та ін.]. Радиационная модификация волимерных материалов. К., 1968; Своллоу А. Радиационная химия. Пер. с англ. М., 1976. *А. М. Кабакчі.*

РАДІАЦІ́ЙНЕ УРА́ЖЕННЯ — те саме, що й *променеве ураження*.

РАДІАЦІ́ЙНИЙ І́НДЕКС СУ́ХОСТІ — відношення річного радіаційного балансу до суми тепла, необхідного для випаровування річної кількості опадів з тієї ж поверхні. Позначається літерою К. Дає заг. уявлення про зволоження певної території. В межах СРСР за умовами зволоження виділяють такі типи *кліматів*: надмірного зволоження (К менший за 0,45), вологий (від 0,45 до 1), недостатнього зволоження (від 1 до 3), сухий (понад 3). З певними значеннями Р. і. с. в основному збігаються межі *зон фізико-географічних*. Напр., значенням К, меншим за 0,34, відповідає тундра, значенням від 0,34 до 1 — лісові зони, від 1 до 2 — степова зона, від 2 до 3 — зони напівпустель і понад 3 — зони пустель. Поняття «радіаційний індекс сухості» запропонував рад. кліматолог М. І. Будико 1948. *А. О. Рибченко.*

РАДІАЦІ́ЙНИЙ МУТАГЕНЕ́З — те саме, що й *генетична дія випромінювань*.

РАДІАЦІ́ЙНІ ПОЯСИ́ ЗЕМЛІ́ — область земної магнітосфери, в якій *магнітне поле Землі* утримує заряджені частинки з енергією від 200 еВ до сотень МеВ. Виявлені 1958 за допомогою *штучних супутників Землі* групою амер. вчених під керівн. Дж. Ван Аллена та незалежно від них рад. вченими під керівн. С. М. *Вернова* і О. Є. Чудакова. Заряджені частинки, захоплені в *магнітні пастки*, здійснюють коливні рухи по спіральних траєкторіях вздовж силових ліній *магнітосфери* з Пн. півкулі Землі в Південну і назад з одночасним повільнішим дрейфом навколо Землі в довготному напрямі. Вони можуть перебувати в Р. п. З. від часток секунди до кількох сотень років. Р. п. З. реагують на зміну *сонячної активності*, магн. збурення, *магнітні бурі* та деякі ін. космічні фактори. Частки Р. п. З. заповнюють всю область, де силові лінії геомагн. поля мають характер, близький до дипольного (див. *Диполь* електричний). Нижня межа Р. п. З. становить кілька сотень км над поверхнею Землі. В Р. п. З. розрізняють кілька зон (мал.), обмежених магн. силовими лініями (оболонками). Внутр. (I) зона характеризується наявністю протонів високих енергій (10—800 МеВ) та електронів з енергією від 20—40 кеВ до 1 МеВ з максимумами потоків 10^4 протонів ($см^{-2} \cdot с^{-1} \cdot стер^{-1}$) та 10^6—10^7 електронів ($см^{-2} \cdot с^{-1} \cdot стер^{-1}$) на віддалі від центра Землі $L \sim 1{,}5\ R_\oplus$. Зони (II) протонів малих енергій (30 кеВ—10 МеВ) займають оболонки від $L \sim 1{,}5\ R_\oplus$ до 7—$8\ R_\oplus$. У зовн. зоні (III) виявлено гол. чин. електрони з енергією 40—100 кеВ; макс. потік 10^6—10^7 електронів ($см^{-2} \cdot с^{-1} \cdot стер^{-1}$) припадає на $L \sim 4{,}5\ R_\oplus$. Зони II і III найближче (до висот 200—300 км) підходять до Землі на широтах 50—60°. Зона квазізахоплення (IV), яка є досить мінливою внаслідок деформації магнітосфери *сонячним вітром*, містить електрони і протони з енергією, меншою за 100 кеВ. На широті понад 60° вона збігається з областю макс. частоти появи *полярних сяйв*. Походження Р. п. З. пов'язане зі складними процесами взаємодії магнітосфери з сонячним вітром та *космічним промінням*. Є і штучні Р. п. З., утворені, напр., амер. висотними термоядерними вибухами. Вивчення Р. п. З. пов'язане з багатьма наук. і практичними проблемами, зокрема з наддалеким радіозв'язком, безпекою космічних польотів тощо.

Структура радіаційних поясів Землі (відповідає полуденному меридіанові).

В. Г. Іванчук.

РАДІА́ЦІЯ (лат. radiatio — сяяння, променіння) — те саме, що й випромінювання, променевисилання, проміння. Зокрема, радіацією наз. електромагн. і корпускулярне випромінювання, яке виникає при ядерних перетвореннях (див. *Радіоактивність*), випромінювання Сонця (сонячна радіація), потоки *космічного проміння*. Про вплив Р. на живі організми див. *Радіаційна безпека, Радіаційна генетика, Радіаційна екологія, Радіозахисні засоби, Радіоактивне забруднення біосфери* та ін.

РА́ДІЄВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом *радію* в кількостях, при яких його доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. У зв'язку з тим, що радій розсіяний у *земній корі* в незначній кількості, він не утворює окремих мінералів, а входить як домішка до складу *уранініту* та його відміни— настурану, в яких нагромаджується гол. чин. у результаті радіоактивного розпаду *урану*. У зв'язку з високою міграційною здатністю радій може нагромаджуватися в природних водах у концентраціях, при яких можливе пром. вилучення його (напр., з вод нафт. родовищ). Гол. джерелом радію є *уранові руди*, з яких його вилучають як попутний елемент.

Л. С. Галецький.

РА́ДІЙ (Radium; від лат. radius — промінь), Ra — радіоактивний хімічний елемент II групи періодичної системи Д. І. Менделєєва, ат. н. 88, ат. м. 226,0254. Відомо 14 природних і штучних ізотопів. Найбільше практичне значення має природний радіоактивний ізотоп ^{226}Ra ($T_{1/2}$ = 1620 р.) — член *радіоактивного ряду* урану, буває в усіх уранових мінералах і багатьох природних водах. Вміст Р. у земній корі $1 \cdot 10^{-10}$% за масою. Існування його передбачив Д. І. Менделєєв. Сполуки Р. вперше виділили 1898 М. *Склодовська-Кюрі* і П. *Кюрі* з уранової смоляної руди, вивчаючи радіоактивні властивості урану (див. *Радіоактивність*). Р.— сріблясто-білий метал, густ. 5000 кг/м³; $t_{пл}$ 969° С; $t_{кип}$ 1507° С. За хім. властивостями подібний до *барію*. На повітрі швидко тьмяніє внаслідок утворення на поверхні нітриду Ra_3N_2 та оксиду RaO. З водою взаємодіє енергійно, перетворюючись на розчинний у воді гідроксид $Ra(OH)_2$. Всі сполуки Р. здатні до автолюмінесценції — світяться в темноті за рахунок власного випромінювання. Т-ра сполук Р. завжди трохи вища від т-ри навколишнього середовища завдяки теплу, що виділяється під час розпаду радію. Р. використовують як джерело одержання *радону*: 1 г Р. виділяє його за добу близько 1 мм³. Крім того, Р. застосовують для виготовлення радійберилієвих джерел нейтронів, світних фарб, як джерело γ-випромінювання тощо.

РА́ДІО (від лат. radius — промінь) — передача повідомлень на віддаль за допомогою електромагнітних хвиль (*радіохвиль*), спосіб якої винайдений О. С. *Поповим*. Термін «радіо» у самостійному значенні почав вживатися з 10-х рр. 20 ст.

РАДІО... (від лат. radius — промінь) — частина складних слів, що вказує на зв'язок з поняттями «радіо» (напр., *радіовузол, радіотехніка*) або «радіоактивність» (*радіографія, радіологія* тощо).

«РА́ДІО» — укр. рад. масовий науково-популярний журнал з питань радіотехніки, радіомовлення та радіоаматорства, що видавався 1930—41. Почав виходити в Харкові, був органом Всеукраїнської радіоуправи і укр. відділення *Товариства друзів радіо*. З 1932 — орган Всеукраїнського комітету радіофікації та радіомовлення при Раднаркомі УРСР та Комітету сприяння радіоаматорству при ЦК ЛКСМУ; періодичність — двічі на місяць. З 1938 до червня 1941 — орган Укр. радіокомітету при Раднаркомі УРСР (Київ); періодичність — один раз на місяць. Додатково до «Р.» видавались наук.-популярні брошури. Журнал відіграв важливу роль у розвитку *радіоаматорства*, сприяв пропаганді радіотех. знань серед населення. У ньому співробітничали вчені Н. Д. *Моргуліс*, І. П. Жеребцов, С. І. *Тетельбаум*, П. В. Шмаков, А. Д. Бризжев, І. В. Акаловський, письменник В. *Владко* та ін.

РАДІОАКТИВАЦІ́ЙНИЙ АНА́ЛІЗ, активаційний аналіз — метод визначення якісного й кількісного складу речовини, який грунтується на вимірюванні наведеної (штучно

створеної) *радіоактивності*. При проведенні Р. а. досліджувану речовину деякий час опромінюють (активують) нейтронами, зарядженими частинками або високоенергетичними γ-квантами. Після опромінення наведену радіоактивність реєструють *лічильниками ядерного випромінювання*. Для селективного визначення різних хім. елементів у речовині використовують відмінності типів випромінюваних радіоактивними ізотопами частинок, енерг. спектрів цих частинок, *періоду розпаду періодів* різних ізотопів, а також *ефективних перерізів* активації. Р. а. може бути інструментальним, тобто без руйнування проби, що аналізується, або радіохімічним — з хім. розділенням активованих елементів. Чутливість визначення більшості елементів методом Р. а.— в інтервалі 10^{-7}—10^{-11}%. Р. а. широко застосовують для аналізу особливо чистих речовин, контролю чистоти готових виробів, у геології, археології, криміналістиці тощо.

Літ.: Плаксин И. Н., Старчик Л. П. Ядерно-физические методы контроля вещественного состава. М., 1966; Кузвецов Р. А. Активационный анализ. М., 1974; Боуэн Г., Гиббонс Д. Радиоактивационный анализ. Пер. с англ. М., 1968.

М. Д. Корнієнко.

РАДІОАКТИ́ВНЕ ЗАБРУДНЕННЯ БІОСФЕ́РИ — потрапляння і нагромадження радіоактивних речовин (РР) у живих організмах і навколишньому середовищі: атмосфері, ґрунті, гідросфері тощо (див. *Акумуляція радіоактивних речовин* у біосфері). Зумовлене випробуванням ядерної зброї, поширеним використанням РР у пром-сті, с. г., медицині тощо. В осн. Р. з. б. спричинюється ядерними вибухами великої потужності, під час яких РР потрапляють переважно в стратосферу, де можуть триматися, зокрема у вигляді, *аерозолей*, кілька років, і згодом випадають у різних районах планети. Величину Р. з. б. визначають методами радіохімії, радіометрії, *спектрометрії* та *авторадіографії*. З багатьох *ізотопів*, що утворюються під час вибухів, найбільшу небезпеку для людини становлять ^{90}Sr — стронцій і ^{137}Cs — цезій. Вони мають великий *періоздпаду період* (відповідно 28,4 і 30 рр.), при опадах утримуються в поверхневому шарі ґрунту і активно включаються в біол. цикли (напр., з поверхні ґрунту через корені, а з атмосфери через листя потрапляють у рослини і по *ланцюгах живлення* — в організм тварин, в т. ч. й с.-г., а з їх м'ясом і молоком — в організм людини). Нагромадження РР в організмі тварин і людини може викликати *променеву хворобу*. За ініціативою СРСР 1963 багатьма країнами підписано Договір про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою. Це сприяло зменшенню Р. з. б. При ООН працює наук. комітет, який займається питаннями діяння радіації в біосфері. Див. також *Радіоактивність природна, Радіаційна екологія, Гігієна радіаційна*.

М. О. Дружина.

РАДІОАКТИ́ВНИЙ ІОНІЗАЦІ́ЙНИЙ ВАКУУММЕ́ТР — те саме, що й *альфатрон*.

РАДІОАКТИ́ВНІ ВІДХО́ДИ — промислові або ін. типу відходи з вмістом *радіоактивних ізотопів*, вищим за норми *радіаційної безпеки*. Розрізняють Р. в.: рідкі, тверді та аерозольні (див. *Аерозолі*); з високим, середнім і низьким рівнем *радіоактивності*, їхня питома радіоактивність — відповідно понад 1000, менше 1000 і менше 1 Кі/м³ (1Кі = 3,7 · 10^{10} Бк). Майже всі рідкі відходи з високим рівнем радіоактивності утворюються при *регенерації ядерного пального*. В них, крім короткоживучих, є довгоживучі радіоактивні ізотопи, напр. ^{90}Sr, ^{137}Cs з *періоздпаду періодом* бл. 30 років. Тому такі відходи після попередньої обробки (напр., випаровування, отверджування) ізолюють на кілька сотень років, зберігаючи в охолоджуваних герметичних баках з нержавіючої сталі, обладнаних контрольно-вимірювальною апаратурою. Розробляються методи розміщення цих відходів у середовищі, повністю ізольованому від людини (напр., в земних глибинах), спалювання їх у ракетах в космічному просторі, поховання у полярній кризі, ядерного спалювання довгоживучих *трансуранових елементів* тощо. Рідкі Р. в. низької і серед. радіоактивності утворюються на всіх етапах ядерного паливно-енерг. циклу, а також при використанні радіоактивних речовин в ін. сферах виробничої діяльності. В разі потреби їх піддають *коагуляції, дистиляції*, іонному обміну та ін. обробці, знижуючи кількість радіоактивних ізотопів, що містяться в них, до рівня, який гарантує безпечне видалення відходів у навколишнє середовище. Тверді високоактивні Р. в. нагромаджуються в ядерних реакторах, в установках з потужним гамма-випромінюванням тощо. Ці відходи розміщують у підземних місткостях з нержавіючої сталі, використовуючи спец. відведені місця. Тверді Р. в. з серед. і низьким рівнем радіоактивності утворюються на атомних електростанціях при обробці стічних вод і води, якою охолоджують *тепловидільні елементи*. Такі Р. в. звичайно вводять у бітум або замуровують у бетон і переносять у траншеї чи бетонні місткості для навічного поховання на спец. пунктах або у *санітарно-захисних зонах* підприємств, постійно контролюючи радіоактивність ґрунту, ґрунтових вод, рослинності й атмосферного повітря. Аерозольні Р. в.— викиди з ядерних реакторів в атмосферу — можуть містити інертні радіоактивні гази (^{41}Ar, ізотопи криптону і ксенону), радіоактивні аерозолі ізотопів йоду, тритію, ^{14}C тощо. Такі Р. в. спрямовують на очисні установки, де їх очищують до гранично допустимої концентрації радіоактивних ізотопів, а далі виводять у атмосферу через вентиляційні труби (звичайно вис. 100—150 м). В СРСР Р. в. видаляють і зберігають відповідно до «Основних санітарних правил роботи з радіоактивними речовинами та іншими джерелами іонізуючих випромінювань», що діють з 1972. Методи видалення і зберігання Р. в. досить надійні, вони дають змогу запобігати *радіоактивному забрудненню біосфери*. Діяльність різних країн, що стосується розробки цієї проблеми, координується Міжнародним агентством по атомній енергії (*МАГАТЕ*).

Літ.: Исследования в области обезвреживания жидких, твердых и газообразных радиоактивных отходов и дезактивации загрязненных поверхностей Материалы IV научно-технической конференции СЭВ, в. 3. Захоронение радиоактивных отходов всех видов в геологические формации. М., 1978; Обращение с отходами при добыче и обработке урановых и ториевых руд. Вена, 1978.

В. К. Чумак.

РАДІОАКТИ́ВНІ ЕЛЕМЕ́НТИ — хімічні елементи, всі *ізотопи* яких радіоактивні (див. *Радіоактивні ізотопи*). До Р. е. належать *технецій* (ат. н. 43), *прометій* (61), *вісмут* (83) і всі наступні елементи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва*. Хім. елементи, розташовані в цій системі за *ураном* (92), наз. *трансурановими елементами*.

РАДІОАКТИ́ВНІ ІЗОТО́ПИ — нестійкі *ізотопи* хімічних елементів, що самочинно (спонтанно) перетворюються на інші *нукліди* (див. *Радіоактивність*). Розрізняють природні (бл. 50) і штучні (понад 1000) Р. і., які одержують у лабораторних умовах внаслідок *ядерних реакцій*. З природних елементів лише *уран* і *торій* мають Р. і., що їхній *періоздпаду період* $T_{1/2}$ сумірний з часом існування Землі: ^{238}U ($T_{1/2}$ = = 4,51 · 10^9 років), ^{235}U ($T_{1/2}$ = = 7,13 · 10^8 років) та ^{232}Th ($T_{1/2}$ = = 1,41 · 10^{10} років). Решта природних Р. і. існують завдяки розпадові довгоживучих Р. і. (див. *Радіоактивні ряди*). Р. і. широко застосовують у наук. дослідженнях, пром-сті, геології, с. г., медицині тощо (див., зокрема, *Атоми мічені. Радіоактиваційний аналіз*).

М. Д. Корнієнко.

РАДІОАКТИ́ВНІ МІНЕРА́ЛИ — мінерали, що містять *радіоактивні елементи* у таких кількостях, які значно перевищують їхній середній вміст у *земній корі*. Відомо бл. 250 Р. м., які входять до різних класів — оксидів і гідроксидів, силікатів, фосфатів, сульфатів, арсенатів, ванадатів і молібдатів. Розрізняють Р. м., в яких *уран* або *торій* є мінералоутворюючими елементами, і Р. м., до складу яких радіоактивні елементи входять як ізоморфні домішки (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії). Найважливішими мінералами урану є *уранініт*, особливо його різновид настуран, і кофініт $U[SiO_4]_{1-x}(OH)_{4x}$. Відомо багато мінералів, що містять U^{6+} — *отеніт, карнотит*, бекереліт $3UO_3 \cdot 5H_2O$ (?), кюрит $3PbO \cdot 8UO_3 \cdot 4H_2O$ тощо. Мінерали торію (*торит*, торіаніт ThO_2) менш поширені, ніж мінерали урану. Вони звичайно є *акцесорними мінералами* магматичних гірських порід.

Нагромадження в радіоактивних мінералах стабільних *ізотопів* дає змогу застосовувати їх при визначенні абсолютного віку гірських порід (див. *Геохронологія*).

В. І. Павлишин.

РАДІОАКТИ́ВНІ ПРЕПАРА́ТИ в медицині — радіоактивні ізотопи або їх сполуки з різними неорганічними чи органічними речовинами, що використовуються для діагностики і лікування пухлин. Р. п., призначені для діагностики, не викликають фармакевтичної дії, бо вводяться в мінімальних дозах. Молекули їх мітять *радіоактивними ізотопами* — гамма-випромінювачами — з відповідною енергією випромінювання, зручною для реєстрації її сучас. приладами. Більшість Р. п. готується на ядерних реакторах (або циклотронах), але деякі з них можливо одержувати безпосередньо в лабораторіях за допомогою генераторів — ^{99m}Tc, ^{111m}In та ін. З діагностичною метою застосовуються ті Р. п., які при введенні в організм включаються в обмін речовин або у діяльність органів і систем, що вивчаються. З Р. п. найширше використовують ^{131}I у формі йодиду натрію — для дослідження щитовидної залози; колоїди, мічені ^{198}Au, ^{99m}Tc — для дослідження печінки та лімфатичних вузлів; ^{131}I — гіпуран та ^{197}Hg — промеран — для дослідження нирок; ^{133}Xe та макроагрегат альбуміну ^{131}I — для дослідження легенів; ^{99m}Tc — пертехнетат, ^{67}Ga-цитрат, ^{57}Co або ^{111m}In-блеоміцин, ^{75}Se-селенометіонін та ін.— для діагностики злоякісних пухлин; ^{32}P (бета-випромінювач) — для діагностики поверхневих пухлин і лікування *метастазів* пухлин в кістки та деяких захворювань крові; ^{85}Sr та ^{99m}Tc-фосфати — для дослідження кісток та ін.

Літ.: Линденбратен Л. Д., Лясс Ф. М. Медицинская радиология. М., 1979. *В. В. Шишкіна.*

РАДІОАКТИ́ВНІ РЯДИ́, радіоактивні сімейства — групи генетично зв'язаних *радіоактивних ізотопів*, у яких наступний (дочірній) ізотоп виникає в результаті α- або β-розпаду попереднього (материнського). Кожний Р. р. має т. з. родоначальника (ізотоп з найбільшим *періодом півроспаду*), за яким він і дістає назву. Є 4 Р. р. торію, актиноурану, урану і нептунію, родоначальниками яких є відповідно ізотопи ^{232}Th, ^{235}U, ^{238}U та ^{237}Np. Перші три існують у природі (природні Р. р.). Це пов'язано з тим, що їхні родоначальники, періоди півроспаду яких сумірні з віком Землі (кілька мільярдів років), не встигли повністю розпастися. Закінчуються природні Р. р. стабільними ізотопами свинцю ^{208}Pb, ^{207}Pb і ^{206}Pb. Період півроспаду родоначальника четвертого Р. р. ^{237}Np становить 2,14 × × 10^6 років. Тому цього ізотопу і членів його ряду в природі немає, всіх їх одержують лише штучно, за допомогою *ядерних реакцій*; Р. р. нептунію закінчується стабільним ізотопом вісмуту ^{209}Bi. Див. також *Радіоактивність*. *Радіоактивні елементи*.

М. Д. Корнієнко.

РАДІОАКТИ́ВНІСТЬ (від *радіо...* і лат. activus — діяльний) — явище спонтанного перетворення *атомного ядра* ізотопу одного хімічного елемента на ядро ізотопу того самого чи іншого елемента. Р. ядер ізотопів, що існують у природі (природна Р.), відкрив А. А. *Беккерель* (1896). Перші фундаментальні дослідження природної Р. належать П. *Кюрі*, М. *Склодовській-Кюрі*, Е. *Резерфорду* та Ф. *Содді*. Р. ядер ізотопів, одержаних у результаті *ядерних реакцій* (штучна Р.), відкрили Ф. *Жоліо-Кюрі* та І. *Жоліо-Кюрі* (1934). Процес спонтанного перетворення ядер ізотопів наз. радіоактивним розпадом. Він супроводиться випромінюванням ядрами ін. ядер, γ-квантів або елементарних частинок. За типом випромінюваних частинок розрізняють: α-розпад; β-розпад, який, крім випромінювання електронів (β^-) і позитронів (β^+), включає захоплення орбітального електрона (*E*-захоплення); γ-розпад; протонний *p*-розпад; гіпотетичний дво протонний 2*p*-розпад та ін. Ці процеси зумовлені *сильними взаємодіями* (α- і *p*-розпади), *слабкими взаємодіями* (β-розпад) і електромагнітними взаємодіями (γ-розпад). Осн. закон радіоактивного розпаду: $N = N_0 \exp(-\lambda t)$, де N_0 — кількість ядер в об'ємі речовини в початковий момент часу, N — їхня кількість в момент часу t, λ — стала розпаду, яка має смисл імовірності розпаду ядра за 1 с. Радіоактивний розпад характеризується середнім часом життя *радіоактивного ізотопу* $\tau = 1/\lambda$ і *півроспаду періодом* $T_{1/2} = \tau \ln 2$. Умовно до радіоактивних відносять розпади з $\tau > 10^{-12}$ с. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Р. є беккерель (Бк) — одиниця активності *нукліда*, яка дорівнює одному радіоактивному розпаду в секунду. Беккерель пов'язаний з позасистемною одиницею Р. *кюрі* співвідношенням: 1Кі = 3,7 10^{10} Бк.

Літ.: Гопыч П. М., Залюбовский И. И. Ядерная спектроскопия. Х., 1980 *І. І. Залюбовський.*

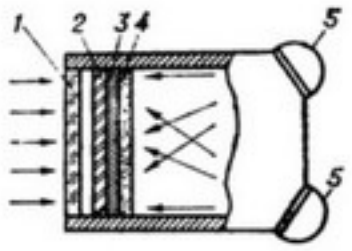
РАДІОАКТИ́ВНІСТЬ ПРИРО́ДНА — зумовлена наявністю в земній корі, грунті, повітрі, воді, рослинних і тваринних організмах *радіоактивних ізотопів* природного походження та радіоактивних нуклідів, що безперервно утворюються при взаємодії *космічних променів* з ядрами *атомів*. У гірських породах міститься більша частина природних ізотопів, осн. з яких — ^{40}K — калій; ^{235}U, ^{238}U — уран, ^{232}Th — торій і продукти їхнього розпаду; ^{48}Ca — кальцій, ^{87}Rb — рубідій. Рівень *радіоактивності* гірських порід і грунтів варіює в широких межах. Це пов'язано з рівнем деструкційних процесів (див. *Деструкція*), сорбційними властивостями порід і грунтів, розчиненням, вимиванням і переносом радіоактивних ізотопів водою тощо. На земній кулі є зони із значно підвищеним вмістом радіонуклідів у гірських породах і грунтах (напр., в Бразілії, Індії, Франції). Р. п. в о д залежить від місця їхнього знаходження, хім. складу оточуючих порід, кліматичних умов тощо. Як правило, з підвищенням ступеня мінералізації води підвищується її радіоактивність, яка зумовлена переважно ^{40}K, ^{238}U і ^{226}Ra — радієм. При дії космічних променів в п о в і т р і виникають радіонукліди, найважливіші з яких ^{14}C — вуглець і ^{3}H — водень. Вони, поряд з радоном (^{222}Rn) і тороном (^{220}Tn), що утворюються при розпаді продуктів урану і торію, переважно зумовлюють Р. п. повітря, яка залежить від інтенсивності космічного випромінювання та цілого ряду ін. причин. Р. п. повітря і вод в середньому на 2—4 порядки нижча, ніж Р. п. гірських порід і грунтів. Р. п. організмів зумовлена в осн. ^{40}K.

М. О. Дружина.

РАДІОАМА́ТОРСТВО (від *радіо...* і лат. amo — полюбляю, маю нахил) — масовий спортивно-технічний рух, що об'єднує аматорів *радіотехніки*, які здійснюють *радіозв'язок*, конструюють радіоапаратуру тощо. Зародилося (1919) в США як рух аматорів радіотелеграфу, згодом поширилося в Англії, Франції, Німеччині. В СРСР діяльність груп радіоаматорів почалася з 1922. У 1924 було організовано *Товариство друзів радіо*. Того ж року вийшов з друку перший номер журн. «Радиолюбитель» (з 1946 — всесоюзний журн. «Радио»). У 1925 почала діяти аматорська радіостанція (Нижній Новгород). Радіоаматори СРСР першими довели можливість *далекого зв'язку* на коротких хвилях за допомогою малопотужних передавачів, застосували короткохвильовий радіозв'язок у полярних експедиціях. Тепер діяльність радіоаматорів розширилась: вони конструюють аматорську апаратуру для телебачення, відеозапису та ін. потреб, сприяють її впровадженню; налагоджують зв'язок на радіоаматорських діапазонах хвиль з застосуванням радіоаматорських *кодів*; вивчають новітні особливості *поширення радіохвиль*; працюють над удосконаленням радіозв'язку нових видів; беруть участь у змаганнях з *радіоспорту*; влаштовують радіовиставки тощо. Досягнення радіоаматорів у зв'язку на коротких і ультракоротких хвилях підтверджуються картками-квитанціями, відзначаються дипломами (наприклад, дипломом «Київ» — за 50 зв'язків з радіоаматорами Києва), присвоєнням розрядів і звання майстра спорту СРСР. Керує радіоаматорами *Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту СРСР* з розгалуженою мережею дитячо-юнацьких спорт. шкіл з радіоспорту, радіотех. шкіл, спорт.-тех. клубів і радіогуртків. В УРСР налічується (на 1.I 1982) бл. 141 тис. радіоаматорів. Р. сприяє прогресу вітчизн. радіотехніки, розвиткові *радіофікації*.

Літ.: Борноволоков Э. П., Фролов В. В. Радиолюбительские схемы. К., 1979; Демьянов И. А., Казанский И. В. Радиоспорт в СССР. М., 1979.

РАДІОАСТРОНО́МІЯ (від *радіо...* та *астрономія*) — розділ астрономії, в якому вивчають космічні об'єкти на основі спостереження випромінювання або поглинання ними *радіохвиль* (пасивні методи), а також за допомогою *радіолокації* (активні методи). Ще в кінці 19 ст. висловлювались припущення про існування радіовипромінювання *Сонця*. Однак космічне радіовипромінювання вперше виявив лише в кінці 1931 амер. вчений К.

Радіобачення.
Радіовізор:
1 — вікно, в яке надходить радіовипромінювання;
2 — плівка-екран;
3 — шар алюмінію;
4 — шар люмінофору;
5 — джерело ультрафіолетового проміння.

Янський. У 1942 було виявлено радіовипромінювання Сонця, 1945 — Місяця, 1946 відкрили перше дискретне джерело радіовипромінювання в сузір'ї Лебедя (його було 1954 ототожнено з віддаленою *галактикою*). Інтенсивний розвиток Р. пов'язаний з розробкою (у другій пол. 20 ст.) чутливих приймачів радіосигналів і побудовою великих антенних систем, що дало змогу сконструювати досконалі *радіотелескопи*, напр. *РАТАН*, УТР-2 Ін-ту радіофізики і електроніки АН УРСР (Харків).

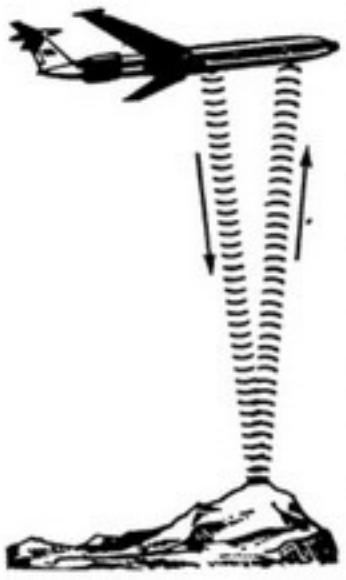
Радіоджерелами є галактики, хмари іонізованого (HII) і нейтрального (HI) водню, емісійні туманності, Сонце та ін. *радіозорі*, *планети* Сонячної системи — об'єкти, відомі астрономам, а також раніше зовсім невідомі — *радіогалактики*, *квазари*, *реліктове випромінювання*, *пульсари* тощо. Залежно від об'єктів дослідження Р. умовно ділиться на галактичну та метагалактичну.

Радіовипромінювання космічних об'єктів може мати теплову природу або визначатись нерівноважними процесами в космічній *плазмі*, зокрема магнітогальмівним (синхротронним) випромінюванням. Джерелами теплового радіовипромінювання є, напр., планети *Сонячної системи*, хмари HII, емісійні туманності. Магнітогальмівне випромінювання спостерігається у квазарів, радіогалактик, залишків *наднових зір* та ін. об'єктів; воно завжди поляризоване (див. *Поляризація хвиль*). Спектр космічного радіовипромінювання, крім неперервного, може бути і лінійчастим. Джерела радіоліній — міжзоряний водень і щільні хмари дифузної матерії в нашій та ін. галактиках.

Початок радіоастр. досліджень в СРСР пов'язаний з працями групи вчених Фіз. ін-ту ім. П. М. Лебедєва АН СРСР під керівництвом С. Е. Хайкіна (1901—68). Дослідження з Р. на Україні провадяться в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР, Харків. ін-ті радіоелектроніки, Крим. астрофіз. обсерваторії АН СРСР та астр. обсерваторії Одеського держ. ун-ту.

Літ.: Каплан С. А. Элементарная радиоастрономия. М., 1966; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Климишин И. А. Астрономия наших дней. М., 1980; Хей Дж. Радиовселенная. Пер. с англ. М., 1978.

С. Я. Брауде.

Вимірювання висоти польоту літака встановленим на ньому радіовисотоміром.

РАДІОБА́ЧЕННЯ — одержання видимого зображення об'єктів за допомогою переважно міліметрових або субміліметрових *радіохвиль*, спрямованих на об'єкт і відбитих від нього. Тех. засобами Р. є прилади — радіовізори, на термочутливій плівці-екрані яких фокусуються (за допомогою спец. пристроїв) відбиті від об'єкта радіохвилі, створюючи (згідно з відбивними властивостями об'єкта) тепловий рельєф з досить дрібними деталями. Оптичні властивості плівки-екрана (або її покриття) залежать від т-ри, яка визначається інтенсивністю радіохвиль, що несуть інформацію про структуру і стан об'єкта. Ця залежність і дає змогу бачити картину розподілу інтенсивності відбитих радіохвиль, перетворену на видиме зображення. Є радіовізори різних конструкцій. В одному з таких приладів (мал.) плівка-екран виготовлена з *поліетилентерефталату*, на який напилено алюміній, покритий шаром термочутливого *люмінофора*, здатного змінювати інтенсивність світіння зі зміною т-ри. Якщо радіовипромінювання не потрапляє на плівку-екран, вона світиться (під впливом ультрафіолетового проміння) рівномірно. Коли ж плівка-екран сприймає радіовипромінювання, алюміній, поглинаючи його, нагрівається (сильніше в тих місцях, де інтенсивність випромінювання більша), на ньому виникає тепловий рельєф, який передається люмінофору. Світіння окремих ділянок люмінофора слабшає тим більше, чим більша інтенсивність радіовипромінювання, що й зумовлює появу на плівці-екрані видимого (з різним розподілом світла) негативного зображення об'єкта. В радіовізорах інших конструкцій термочутливим елементом є плівки з нітроцелюлозною основою, деякі *рідкі кристали* тощо. Р. сприяє зльоту і посадці літальних апаратів в умовах поганої видимості, безпеці судноводіння, ним користуються для внутр. контролю якості промислових виробів і матеріалів, не вдаючись до руйнування їх, тощо.

Літ.: Криксунов Л. З. Приборы ночного видения. К., 1975.

Л. З. Криксунов.

РАДІОБІОЛО́ГІЯ (від *радіо...* та *біологія*) — наука, що вивчає дію іонізуючих випромінювань різної природи на біологічні об'єкти починаючи з біологічно важливих *макромолекул*, *бактеріофагів*, *вірусів* і кінчаючи високоорганізованими організмами, *популяціями*, *біоценозами* і всією *біосферою*. Впливи іонізуючої радіації на різні рівні організації живого зумовлені здатністю *радіації* проникати в глибину опроміненого об'єкта й ефективно взаємодіяти з його структурами, оскільки енергія *квантів* і частинок (α-частинок, електронів, позитронів, протонів, нейтронів та ін.) значно переважає енергію внутрішньомолекулярних зв'язків (див. *Біологічна дія іонізуючих випромінювань*). Виникнення Р. пов'язане з відкриттям рентген. проміння В. К. *Рентгеном* (1895) і радіоактивності *А. Беккерелем* (1896). Серед ранніх робіт з Р.— дослідження рос. вчених І. Р. Тарханова і Ю. С. Лондона. В цей період було показано ушкоджуючу дію іонізуючої радіації на різні системи організму, відкрито радіаційне гальмування клітинного поділу, встановлено важливу роль ушкодження *ядра* в *радіочутливості* тканин. Для наступного етапу розвитку Р. характерне вивчення кількісних залежностей відповідних реакцій на радіаційний вплив (залежність «доза — ефект»). У 1922 англ. учений Ф. Дессауер для пояснення невідповідності між незначною кількістю поглинутої організмом енергії випромінювання і сильно виявленою певною реакцією запропонував гіпотезу «точкового тепла». Спостережений ефект трактувався як результат ураження якогось чутливого об'єму клітини внаслідок мікролокальних процесів передачі енергії. В цій гіпотезі відображено принцип влучення і дискретність поглинання «мішенню» енергії квантів і частинок (див. *Мішені теорія*), які потім було розвинуто працями М. В. *Тимофєєва-Ресовського*, нім. вченого К. Ціммера, англ.— Д. Лі. Розвиток ядерної фізики, випробування атомної зброї, використання радіації в нар. г-ві й медицині, космічні дослідження поставили перед Р. нові проблеми, зокрема вивчення біол. дії щільноіонізуючих випромінювань, дослідження різної радіочутливості тканин і організмів, вишукування засобів *захисту організму від іонізуючих випромінювань*, причини віддалених наслідків радіації тощо. В 50-х—60-х рр. 20 ст. було нагромаджено багато даних про роль перекисів, гідроперекисів, семіхінонів та ін. радіотоксинів у формуванні *променевих уражень*, відкрито перші *радіозахисні засоби* й ферментативну репарацію радіаційного ураження *дезоксирибонуклеїнової кислоти*. В 1955 О. М. Кузін висунув структурно-метаболічну гіпотезу, яка пояснює біохім. механізми ураження всіх структур організму (але для кількісних розрахунків вона не застосовується). Останнім часом завдяки багатогранності завдань, що стоять перед Р., чітко виділились осн. напрями: загальна Р., радіаційна біохімія, радіаційна біофізика, *радіаційна генетика*, *радіаційна екологія*, радіаційна імунологія, медична Р., Р. рослин та ін. В СРСР дослідження з Р. проводяться в Ін-тах біол. фізики АН СРСР та МОЗ СРСР, у Ленінгр. ін-ті ядерної фізики АН СРСР, Об'єднаному ін-ті ядерних досліджень (м. Дубна) та ін. ін-тах МОЗ СРСР і МСГ СРСР, на кафедрах багатьох вузів. На Україні дослідження з Р. проводяться в Ін-ті фізіології рослин АН УРСР, Ін-ті біології південних морів АН УРСР, Ін-ті проблем онкології АН УРСР та ін. під керівництвом вчених Д. М. *Гродзінського*, Г. Г. *Полікарпова*, Є. Ю. Чеботарьова та ін.; координуються Науковою радою з проблем Р. АН УРСР. За рубежем найбільшого розвитку Р. досягла в США, Англії, Бельгії, ФРН, Японії й НДР.

Літ.: Основы радиационной биологии. М., 1964; Ярмоненко С. П. Радиобиология человека и животных. М., 1977; Бак З., Александер П. Основы радиобиологии. Пер. с англ. М., 1963; Ли Д. Действие радиации на живые клетки. Пер. с англ. М., 1963.

Є. Ю. Чеботарьов, М. О. Дружина.

РАДІОВИСОТОМІ́Р — прилад, яким вимірюють, використовуючи *радіохвилі*, висоту польоту літального апарата відносно земної поверхні. Складається з *радіопередавача*, *радіоприймача* та *індикатора*. Принцип дії Р. грунтується на визначенні часу проходження радіохвиль (їхня швидкість поширення відома) від його передавача до поверхні Землі і назад — до приймача (мал.). Розрізняють Р. з частотною та імпульсною *модуляцією* випромінюваних радіохвиль. Частотні Р. застосовують в авіації переважно при малих ви-

сотах польоту (напр., коли літак іде на посадку). Точність вимірювання ними — прибл. 1,5—2 м. Імпульсні Р. використовують в разі польотів на великих висотах, при *аерофотознімані* зі значних висот, під час космічних польотів.

РАДІОВУ́ЗОЛ — 1) Комплекс апаратури для одночасного *радіозв'язку* з кількома пунктами. Складається з приймальних (див. *Радіоприймач*), підсилювальних (див. *Підсилювач* у техніці), передавальних (див. *Радіопередавач*) і антенних (див. *Антена*) пристроїв, а також пристроїв живлення. Щоб зменшити *перешкоди радіоприйманню*, Р. розміщують звичайно за межами міста. 2) Комплекс апаратури, якою передають радіомовні програми місцевого мовлення по проводах (радіотрансляційний вузол). Складається з підсилювальних, контрольно-розподільних і живильних пристроїв. Р. (мал.) такого типу розміщують у межах міста, району або на підприємствах.

Районний радіовузол.

РАДІОГАЛА́КТИКИ (від *радіо...* і *Галактика*) — *галактики*, у яких потужність радіовипромінювання дорівнює приблизно потужності випромінювання в оптичному діапазоні довжин хвиль. Характерною ознакою структури більшості Р. є кратність їх. У Р. області радіовипромінювання (їх не видно в оптичні телескопи) не збігаються з оптичною компонентою, а віддалені від неї на десятки і сотні тисяч парсек. Таких областей, як правило, дві, а іноді буває більше. Напр., у Р. Центавр А, що міститься від нас на віддалі понад 500 млн. світлових років, їх чотири. Ця структура пов'язана з вибухоподібними явищами в ядрах Р., що приводять до викиду в простір, який оточує галактику, згустків плазми та хмар релятивістських електронів (швидкість яких близька до швидкості світла), рух яких у космічних магн. полях зумовлює потужне нетеплове радіовипромінювання. Оптичні компоненти Р. у більшості випадків характеризуються незвичайними властивостями: протяжною оболонкою і великим вмістом газу, або яскравими зореподібними ядрами, або активними ядрами (викиди, поділ, потужне витікання речовини, ультрафіолетовий та інфрачервоний надлишок випромінювання, а також сукупність цих ознак). Найяскравішою Р. на небі є активне джерело Лебідь А, що міститься від нас на віддалі бл. 700 млн. світлових років. Потужність випромінювання Р. досягає $10^{35} \div 10^{38}$ Вт. Р.— яскравий приклад процесів космогонічної активності у світі галактик.

Літ.: Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Галактическая и внегалактическая радиоастрономия. Пер. с англ. М., 1976; Миттон С. Исследование галактик. Пер. с англ. М., 1980.

С. Я. Брауде.

РАДІОГЕОДЕЗИ́ЧНА СИСТЕ́МА — комплекс радіотехнічних пристроїв для розв'язання спец. геодезичних задач по визначенню координат одиночних пунктів (об'єктів) і побудуванню радіогеодезичних сіток. Положення певного пункта (об'єкта) відносно опорних точок визначають, вимірюючи напрями, віддалі, різницю і суму віддалей. Р. с. застосовують для визначення координат літака при *аерофотознімані*, судна — при промірних роботах тощо. Радіус дії залежно від типу Р. с. коливається в межах від 30—40 до 200—1500 км.

В. М. Сердюков.

РАДІОГЕОДЕ́ЗІЯ — напрям у *геодезії*, що ґрунтується на застосуванні електронно-тех. засобів при вимірюванні віддалі, кутів, перевищень а також визначенні місцезнаходження різних об'єктів. У Р. використовують світло- і *радіодалекоміри*, радіотеодоліти, електронні *тахеометри*, лазерні *нівеліри*, *радіогеодезичні системи* та ін. прилади і засоби. Найбільшого поширення набули прилади для вимірювання лінійних величин, зокрема світло- і радіодалекоміри. Принцип їхньої дії полягає у визначенні часу проходження електромагн. хвиль уздовж вимірюваної лінії. Точність вимірювань залежить від типу далекоміра і коливається в межах від 0,1—0,2 мм до 3—5 см.

В. М. Сердюков.

РАДІОГЕОЛО́ГІЯ, ядерна геологія — галузь *геології*, що вивчає закономірності природних ядерних перетворень у речовині Землі та їхній прояв у геол. процесах. Досліджує міграцію *радіоактивних елементів*, закономірності їхньої зміни в природних умовах, форми нагромадження, роль в енерг. балансі *літосфери*, ядерні реакції в *земній корі* й *атмосфері*, зумовлені космічним випромінюванням (див. *Космічне проміння*). Завданням Р. є також створення наук. основ *радіометричних методів розвідки*. Р. включає розділи: власне Р.— досліджує явища і процеси, пов'язані з радіоактивним розпадом; ізотопна геологія — вивчає еволюцію і варіації ізотопного (див. *Ізотопи*) складу стійких (стабільних) і радіоактивних хім. елементів у гірських породах та мінералах (див. *Радіоактивні мінерали*) під впливом зміни умов їхнього існування; абсолютна *геохронологія*. На Україні радіогеол. дослідження проводять *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР, *Геологічних наук інститут* АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР. Термін «радіогеологія» ввів В. І. *Вернадський* 1937.

Літ.: Вернадский В. И. Избранные сочинения, т. 1. М., 1954; Войткевич Г. В. Проблемы радиогеологии. М., 1961; Баранов В. И., Титаева Н. А. Радиогеология. М., 1973.

В. В. Гудзенко.

РАДІОГІДРОАКУСТИ́ЧНИЙ БУЙ (РГАБ) (від *радіо...* і *гідроакустика*) — плавучий автоматичний радіотехнічний пристрій, що випромінює й приймає акустичні коливання; призначений для виявлення *підводних човнів* (ПЧ). РГАБ бувають спрямованої й неспрямованої (кругової) дії; поділяються на пасивні, які тільки сприймають акустичні хвилі (шуми ПЧ), й активні, що випромінюють акустичні імпульси, а потім приймають відбиті від ПЧ сигнали. Дальність виявлення ПЧ (за зарубіжними даними) для пасивного типу — 4—9 км, активного — 2—5 км. З'явилися після 2-ї світової війни і широко розповсюдилися у зв'язку з розвитком атомних ПЧ.

РАДІОГІДРОГЕОЛО́ГІЯ — розділ *гідрогеології*, що досліджує особливості розподілу *радіоактивних елементів* та *ізотопів* у природних водах. Завданням Р. є вивчення проблем виникнення *гідросфери*, геол. віку води, походження окремих видів *підземних вод*, *радіолізу* їх під впливом радіоактивного випромінювання, взаємодії водоносних горизонтів тощо. Р. тісно пов'язана з *радіогеологією*, *геохімією*, *космохімією*. Радіогідрогеол. дослідження мають велике значення при палеогідрогеологічних реконструкціях та пошуках родовищ *радіоактивних елементів*. Основи Р. закладено в працях В. І. *Вернадського*.

В. В. Гудзенко.

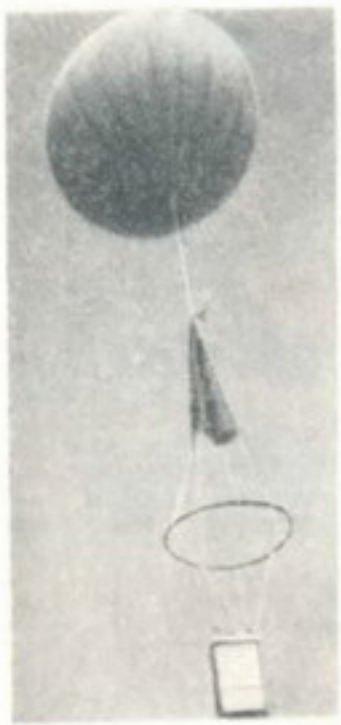
РАДІОГРА́ФІЯ (від *радіо...* і грец. γράφω — пишу) — метод одержання на фотоплівці, пластині або ін. матеріалі видимих зображень структури радіоактивного об'єкта або об'єкта, просвічуваного іонізуючим випромінюванням. У Р. застосовують зовн. джерела іонізуючого випромінювання (*гамма-випромінювання*, потоків *альфа-частинок*, *бета-частинок*, *протонів*, *нейтронів*, *рентгенівського проміння* тощо) — рентгенівські трубки або *радіоактивні ізотопи* (радіоактивні *нукліди*), вміщувані в закриті ампули. В *авторадіографії* (основному різновиді Р.) використовують внутр. джерела — радіоактивні ізотопи (радіоактивні нукліди), введені в досліджувані об'єкти, або випромінювання самих радіоактивних об'єктів. Р. дає змогу реєструвати дози іонізуючого випромінювання (див. *Дозиметрія*, *Радіаційна безпека*), виявляти дефекти в матеріалах (див. *Гамма-дефектоскопія*, *Рентгенодефектоскопія*), вивчати склад матеріалів (див. *Радіоактиваційний аналіз*), досліджувати *радіоактивні мінерали*, *атомні ядра*, проводити функціональну або топографічну діагностику захворювань тощо.

Геодезичний радіодалекомір.

РАДІОДАЛЕКОМІ́Р — прилад, яким за часом і швидкістю поширення *радіохвиль* визначають віддаль до об'єктів. Р. (мал.) складається з приймально-передавального (див. *Радіоприймач*, *Радіопередавач*) та індикаторного (див. *Індикатор*) пристроїв. Розрізняють Р. імпульсні, фазові та частотні.

РАДІОДЕФЕКТОСКОПІЯ

Радіозонд.

Ними вимірюють час поширення радіосигналів (імпульсів) від приладу до об'єкта і назад (імпульсні Р.), визначають різницю *фаз* випроміненого і прийнятого радіосигналів за час проходження їх вздовж вимірюваної лінії (фазові Р.), різницю частот таких радіосигналів за час поширення їх вздовж цієї лінії (частотні Р.). Р. застосовують у радіолокації, навігації, геодезії тощо. Див. також *Радіовисотомір*.

РАДІОДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, що ґрунтується на здатності сантиметрових і міліметрових *радіохвиль* проникати у контрольований виріб. За цим методом радіохвилі спрямовуються на виріб, відбиваються (або проходять крізь нього) і реєструються датчиком радіодефектоскопа. Якщо у виробі є дефекти, характеристики (частота, *амплітуда* та *фаза*) радіохвиль змінюються. Радіодефектоскопією виявляють гол. чин. поверхневі *дефекти металів* та ін. матеріалів (розмір дефектів — частки мікрометра). З її допомогою контролюють також розміри і форму виробів переважно з неметалевих матеріалів, їхні склад і структуру. Осн. переваги Р.— високі швидкість, точність і чутливість вимірювань. Р. застосовують у машинобудуванні.

РАДІОЕЛЕКТРО́НІКА (від *радіо...* та *електроніка*) — термін, що об'єднує значний комплекс галузей науки і техніки, пов'язаних гол. чин. з передаванням, прийманням і перетворенням повідомлень (інформації) за допомогою *електромагнітних хвиль*. Термін цей, певною мірою умовний, почали вживати з 50-х р. 20 ст. Крім електроніки, Р. охоплює *радіотехніку*, а також нові галузі науки і техніки, що виділилися з них,— *акустоелектроніку, інфрачервону техніку, квантову електроніку, мікроелектроніку, оптоелектроніку, хемотроніку* тощо. Р. пов'язана з *автоматикою, електротехнікою, кібернетикою технічною, механікою, обчислювальною технікою* (див. також *Електронна обчислювальна машина*), *оптикою, радіофізикою*, фізикою *твердого тіла*. Крім науки і техніки, Р. проникає в практичну медицину, економіку тощо.

РАДІОЕЛЕКТРО́ННА БОРОТЬБА́ (РЕБ), радіоелектронна війна — сукупність технічних і організаційних заходів, що їх проводять з метою розвідки і наступного радіоелектронного (РЕ) придушення або знищення радіоелектрон. засобів (РЕЗ) і систем управління військами противника та захисту подібних засобів і систем своїх військ від дій противника. РЕ розвідка (визначення параметрів і місцеперебування РЕЗ) здійснюється шляхом аналізу випромінюваних РЕЗ сигналів. Знищуються РЕЗ насамперед самонавідною на джерело випромінювання зброєю. В 70-х рр. у багатьох зарубіж. арміях почали використовувати для РЕБ комплекси, що складаються із станцій розвідки, апаратури створення перешкод РЕЗ, удаваних цілей, засобів ураження РЕЗ. Завдання РЕБ ускладнились у зв'язку з необхідністю придушення всіх видів РЕЗ: радіолокаційних, лазерних, інфрачервоних, супутникового зв'язку, радіонавігаційних. З розвитком засобів РЕБ удосконалюються заходи щодо підвищення перешкодостійкості РЕЗ, розробляються самонастроювані адаптивні системи, імітатори для навчання операторів роботі в умовах перешкод тощо.

Літ.: Палий А. И. Радиоэлектронная борьба. М., 1974.

О. В. Врублевський.

РАДІОЕЛЕКТРО́ННА ПРОТИДІ́Я (РЕП), радіоелектронне придушення — сукупність заходів і дій, спрямованих на порушення роботи або зниження ефективності бойового застосування радіоелектронних засобів противника шляхом дії на них електромагнітним або акустичним випромінюванням. Складова частина *радіоелектронної боротьби*. РЕП можна застосовувати проти радіотех. засобів (радіолокаційних станцій, радіоліній телеуправління, радіонавігаційних систем, обладнання радіозв'язку), інфрачервоних, оптико-електронних, лазерних, телевізійних та ін. установок. РЕП радіотех. засобам досягається застосуванням навмисних радіоперешкод, зміною характеристик відбитих об'єктами сигналів, створенням удаваних цілей, використанням самонавідних на джерело випромінювання ракет. Робота інфрачервоних установок порушується гол. чин. за допомогою удаваних цілей і теплового маскування об'єктів (зниженням теплового контрасту між об'єктом та навколишнім середовищем). Для оптико-електронних, лазерних і телевізійних установок застосовуються й розробляються аналогічні засоби РЕП.

О. В. Врублевський.

РАДІОЗАХИСНІ́ ЗА́СОБИ, радіопротектори — речовини, введення яких в організм або поживне середовище перед діянням іонізуючих випромінювань знижує радіаційний вплив, тобто підвищує *радіостійкість* організму. Серед Р. з. слід відмітити *вітаміни*, сірковмісні речовини, *амінокислоти*, речовини, до складу молекул яких входять аміногрупи ($-NH_2$), сульфгідрильні залишки ($-SH$) тощо. Найбільше значення мають меркаптоаміни, індолілалкіламіни, амінодисульфіди, цистамін, нуклеїнові кислоти та ін. Існує багато механізмів дії Р. з., напр. вони втручаються в фізико-хім. процеси променевого ураження; взаємодіють з вільними радикалами, що виникають при опроміненні; зменшують парціальний тиск кисню (див. *Кисневий ефект*); активізують природні сульфгідрильні сполуки в клітині. Величину дії Р. з. визначають відношенням доз випромінювань, що спричинюють однаковий ефект в присутності Р. з. і при відсутності їх. Вона наз. фактором зменшення доз (ФЗД). Захисна дія Р. з. залежить від умов опромінення (напр., в умовах *гіпоксії* або *гіпотермії*) і фізичних властивостей випромінювань, від особливостей біологічного об'єкта тощо.

Див. *Захист організму від іонізуючих випромінювань*.

Літ.: Маргулис У. Я. Радиация и защита. М., 1974; Бак З. Химическая защита от ионизирующей радиации. Пер. с англ. М., 1968.

А. Ф. Карась.

РАДІОЗВ'ЯЗО́К — передавання і приймання інформації (повідомлень) за допомогою *радіохвиль*; вид *електрозв'язку*. Почав розвиватися наприкінці 19 ст. з винайденням О. С. *Поповим*, а згодом Г. *Марконі* чутливих приймачів, придатних для Р. На 1-й Міжнародній адміністративній конференції в Берліні, що відбулася 1906 за участю представників 29 країн, було прийнято *регламент радіозв'язку* і міжнар. конвенцію, яка набула чинності з 1.VII 1908. З часом цей регламент змінювався, уточнювався, набули поширення досконаліші засоби Р., освоєно нові діапазони радіохвиль. Для Р. почали використовувати *передавальні радіоцентри* і *приймальні радіоцентри*. В СРСР розвиткові Р. певною мірою сприяло *радіоаматорство*. Р. відіграв важливу роль у освоєнні Північного морського шляху, в організації експедицій на дрейфуючих крижинах у районі Північного полюса тощо. Система Р. складається з передавальних пристроїв (*радіопередавачів* з *антенами*), що випромінюють радіохвилі, які несуть певну інформацію (напр., звукову), і пристроїв приймальних (*радіоприймачів* з антенами), які вловлюють радіохвилі, даючи змогу одержати цю інформацію. Залежно від кінцевої форми передаваної інформації розрізняють *радіотелеграфний зв'язок, радіотелефонний зв'язок, телебачення* і *фототелеграф*. Кожний з цих видів Р. застосовують як самостійно, так і в поєднанні з ін. видами (див., напр., *Відеотелефон*). Є *двосторонній зв'язок* і *односторонній зв'язок*, одно- і *багатоканальний зв'язок*. На далеку віддаль (див. *Далекий зв'язок*) інформацію передають засобами *космічного зв'язку, радіорелейного зв'язку*. Для Р. використовують імпульсні радіосигнали (див. *Імпульсний радіозв'язок*), властивість радіохвиль відбиватися від іонізованих слідів метеорних тіл (див. *Метеорний радіозв'язок*), від електр. неоднорідностей шарів тропосфери (див. *Тропосферний радіозв'язок*), здатність радіохвиль поширюватись на невелику віддаль у земній корі та у воді (підземний і підводний Р.). До спеціальних належать системи *поїзного радіозв'язку*, Р. пожежного, цивільної авіації, морського і річкового флотів тощо. В СРСР види і тех. засоби Р. розвиваються на основі єдиного держ. плану. Згідно з рішеннями XXVI з'їзду КПРС продовжується (1982), зокрема, формування *Єдиної автоматизованої системи зв'язку СРСР*.

СРСР, УРСР і БРСР є членами *Міжнародного союзу електрозв'язку*, СРСР — *Організації співробітництва соціалістичних країн у галузі електричного* і *поштового зв'язку*, Постійної комісії РЕВ по електр. і поштовому зв'язку.

Літ.: Развитие связи в СССР. 1917—1967. М., 1967; Гусятинский И. А., Пирогов А. А. Радиосвязь и радиовещание. М., 1974; Марков В. В. Ра-

диорелейная связь. М., 1979; Чистяков Н. И. Основы радиосвязи и радиорелейные линии. М., 1979.

Г. І. Гладищев.

РАДІОЗО́НД (від *радіо...* і *зонд*) — аерологічний прилад для вимірювання значень метеорологічних елементів у вільній *атмосфері*. Р. піднімаються на вис. до 30—40 км за допомогою гумової кулі, наповненої воднем. Спец. прилади, встановлені на Р., вимірюють атм. тиск, т-ру повітря і його вологість. Одержані дані автоматично передаються на наземні станції. Застосовують автоматизовані системи температурно-вітрового зондування, що складаються з Р. і наземних *радіолокаційних станцій* «Метеорит», які реєструють сигнали надвисокої частоти. Перший у світі Р. сконструював і запустив в СРСР (у Павловську біля Ленінграда) П. О. Молчанов 1930. На Україні *зондування атмосфери* за допомогою Р. провадять з 1935.

Л. З. Прох.

РАДІОЗО́РІ — дискретні джерела космічного радіовипромінювання, що ототожнюються з *зорями*. До 1964 була відома єдина Р.— *Сонце*. Тепер виявлено радіовипромінювання спалахуючих зір (див. *Змінні зорі*), *нових зір*, зір Антареса, Алголя, β Ліри. До Р. відносять також т. з. рентгенівські джерела (Лебідь Х-1, Скорпіон Х-1 та ін.)

С. Я. Брауде.

РАДІОІЗОТО́ПНА ДІАГНО́СТИКА — застосування радіоактивних ізотопів і мічених сполук для дослідження органів і систем людини з метою розпізнавання хвороби. Р. д.— галузь *радіології медичної*. Осн. методом Р. д. є метод радіоактивної індикації, тобто спосіб спостереження за введеними в організм радіоактивними речовинами. Інтенсивний розвиток і широке застосування Р. д. пов'язані з її фізіологічністю, високою інформативністю. У Р. д. використовують 2 види досліджень: введення препаратів безпосередньо в організм (in vivo) або у біологічні середовища (in vitro). При «in vivo» в організм вводиться мічена радіонуклідом речовина, яка є найбільш спорідненою для певної тканини чи органа і включається в ланцюг біохім. реакцій і фізіологіч. процесів. Поведінка цієї речовини, її якісний і кількісний розподіл фіксуються за допомогою радіодіагностичного приладу. Серед багатьох методів Р. д. найбільшого поширення набули лабораторна радіометрія, клінічна радіометрія, клінічна радіографія, *сканування* та статична чи динамічна сцинтиграфія. Всі ці методи Р. д. застосовуються для кількісного визначення різних біологічно активних речовин, рівень яких змінюється при захворюванні. Осн. перевага Р. д.— безболісність і практична безпечність для хворого при високій точності діагностичних результатів.

Літ.: Зедгенидзе І. А., Зубовский Г. А. Клиническая радиоизотопная диагностика. М., 1968; Medical radioisotope scintigraphy 1972, International atomic energy agency, v. 1—2. Vienna, 1973.

В. В. Шишкіна.

РАДІОІЗОТО́ПНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н, ізотопний ракетний двигун — *реактивний двигун*, в якому енергія розпаду радіоактивних ізотопів (наприклад, полонію-210, стронцію-90, плутонію-238, кюрію-244) йде на нагрівання *робочого тіла*, або ж робочим тілом є самі продукти розпаду.

Експериментальні Р. р. д. розвивають дуже незначну тягу. Можливо, Р. р. д. знайдуть застосування на космічних літальних апаратах у комбінації з радіоізотопними *термоелектрогенераторами*.

РАДІОІЗОТО́ПНІ ДІАГНОСТИ́ЧНІ АПАРА́ТИ — спеціальні прилади, що призначені для реєстрації випромінювань досліджуваного об'єкта. Гол. складовими частинами приладу є *детектор* випромінювання (сцинтиляційний кристал) і реєструючий пристрій. Ці прилади дозволяють реєструвати розподіл введеного радіоактивного препарату в органах і тканинах. Розрізняють прилади з рухливими (сканери) або стаціонарними (гамма-камера) детекторами. Детектор сканера, рухаючись над досліджуваною ділянкою, фіксує інтенсивність випромінювання шляхом запису інформації (див. *Сканування*) — сканограми (чорно-білої, кольорової, фото). Нерухомий детектор гамма-камери з великим кристалом дає змогу сприймати відображення з великої поверхні і одночасно фіксувати його на поляроїдній плівці (сцинтиграмі). Використовують і випромінювання всього тіла для визначення затримки або виведення радіоактивного препарату. Випускається обладнання спеціального призначення для дослідження об'єму циркулюючої крові, циркулографи для визначення швидкості кровообігу в різних частинах тіла, для дослідження стравохідного каналу та ін. Радіоактивність різних біологічних середовищ вимірюють за допомогою багатогніздих колодязних лічильників, у т. ч. і з рідинними сцинтиляторами, які призначені для підрахування великої кількості проб. Багато з цих приладів оснащено медичними комп'ютерами або аналізаторами для обробки результатів досліджень. Див. також *Ізотопні індикатори*.

В. В. Шишкіна.

РАДІОІНТЕРФЕРО́МЕТР (від *радіо...* та *інтерферометр*) — інструмент для радіоастрономічних спостережень з використанням методів інтерферометрії (див. *Інтерференція хвиль*). В найпростішому випадку складається з двох *антен*, рознесених у просторі на деяку відстань D (б а з у), сигнали від яких по високочастотному кабелю або хвилеводу передаються на *радіометр* (мал.). *Роздільна здатність* Р. дорівнює приблизно λ/D де λ — довжина хвилі випромінювання, що приймається. Для одержання кращого розділення при заданій λ необхідно збільшувати D. Р. зі змінною базою дозволяють синтезувати системи з роздільною здатністю до 0,1", а установки, що наз. Р. з наддалекою базою ($D \approx 1000$—2000 км), дають змогу одержувати розділення у кілька десятитисячних часток кутової секунди, що в тисячі разів перевищує розділення звичайного *телескопа*.

С. Я. Брауде.

РАДІОКО́МПАС (від *радіо...* і *компас*), автоматичний радіокомпас — навігаційний прилад (*радіопеленгатор*), який автоматично визначає кут між поздовжньою віссю літака (судна) і напрямом на радіостанцію (або ін. об'єкт), що випромінює *радіохвилі*. Крім приймально-індикаторної частини, в Р. є спец. пристрій (спостережна система), що автоматично повертає його приймальну *антену* в положення, яке збігається з напрямом на радіостанцію. Реагуючи на поворот антени, індикатор фіксує шуканий курсовий кут. Якщо літак (судно) прямує за заданим курсом, цей кут дорівнює нулю.

РАДІО́ЛА — радіотехнічний апарат, в якому функціонально і конструктивно об'єднано *радіоприймач* і електричний програвач грамофонних платівок; тип *звуковідтворювального апарата*. Осн. спільними вузлами радіоприймача і електропрогравача є *підсилювачі* електр. коливань низьких частот, *випрямлячі струму* і гучномовці. Р. бувають для монофонічного, стереофонічного і квадрафонічного (з чотирма виносними гучномовцями) відтворення звуку. Р. поділяють на класи відповідно до класів їхніх радіоприймачів і електропрогравачів. В СРСР виготовляють (1982) Р. (мал.) «Урал», «Ілга», «Рекорд» та ін.

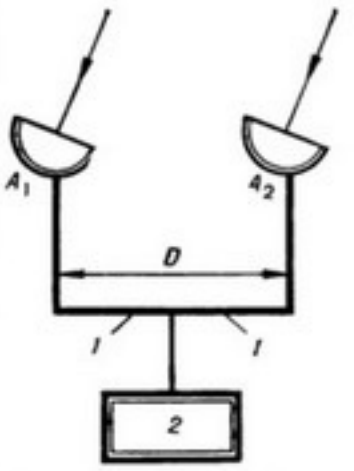

Схема радіоінтерферометра.
A_1 і A_2 — антени;
1 — кабель або хвилевод;
2 — приймач (радіометр).

РАДІО́ЛІЗ (від *радіо...* грец. λύσις — розпад, розкладання) — розкладання хімічних сполук під дією іонізуючого випромінювання. Напр., під впливом γ-проміння відбувається Р. води, утворюються водень і пероксид водню. Р. є одним з питань, що вивчаються *радіаційною хімією*.

РАДІОЛО́ГІЇ МЕДИ́ЧНОЇ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1920 як Перша укр. рентгенівська академія, яку 1925 перейменовано на Укр. центр. рентгенорадіологічний і онкологічний ін-т, сучас. назва — з 1956. У складі ін-ту — 4 відділи, Центр. респ. лабораторія індивідуальної дозиметрії і радіаційної безпеки. Ін-т розробляє проблему «Наукові основи медичної рентгенології і радіології», основна увага приділяється питанням профілактики, *діагностики* та лікування *променевої хвороби*, зокрема розробці нових методів *радіоізотопної діагностики*, а також питанням онкології та радіології. Ін-т є науково-методичним центром в УРСР з мед. *радіології*.

В. І. Шантир.

РАДІОЛО́ГІЯ МЕДИ́ЧНА (від *радіо...* і грец. λόγος — вчення) — наука про вплив іонізуючого опромінювання на організм людини, застосування його для діагностики і лікування різних захворювань. Р. м. включає п'ять розділів: *радіобіологію*, *радіоізотопну діагностику*, *променеву терапію*, клініку і терапію променевих уражень, *гігієну радіаційну*. Теоретичною основою Р. м. є радіобіологія. У розвитку Р. м. можна простежити два періоди: перший, що тривав бл. сорока років і який характеризується становленням, технічним і методичним освоєнням та удосконаленням *рентгенодіагно-*

Радіоли:
1 — «Ілга-301»;
2 — «Рекорд-354».

Радіолокаційна станція гарматного наведення.

стики, рентгено- і *кюрітерапії*, нагромадженням і систематизацією фактичного матеріалу і розробкою теоретичних знань. Другий період Р. м. стосується досліджень біологічної дії випромінювань на основі точної дозової оцінки променевого впливу, а також діагностичного і терапевтичного використання радіації з врахуванням ступеня впливу і особливостей просторового розподілу опромінювання в органах і тканинах людини. Після відкриття штучної радіоактивності і одержання штучних радіоактивних речовин розширилися межі Р. м. З застосуванням радіоактивного фосфору (^{32}P) для лікування *лейкозів* і поліцитемії (1937), а далі — радіоактивного кобальту (^{60}Co), натрію (^{24}Na), йоду (^{131}I), стронцію (^{85}Sr), золота (^{198}Au) та ін. виникла радіоізотопна діагностика й з'явилися нові методи кюрітерапії. Ще більшого значення Р. м. набула з розвитком атомної енергетики та використанням радіоактивних ізотопів і випромінювань в різних галузях народного господарства. Використання нових видів випромінювання (нейтронного, протонового і електронного випромінювання великих енергій та ін.) висунуло нові проблеми Р. м. і перш за все проблему відносної біологічної ефективності цих випромінювань. Завдання Р. м. ще більш розширилися у зв'язку з розвитком і формуванням нового розділу медичної науки — *космічної медицини*. Розвиток Р. м. здійснюється на основі досягнень в галузі фізики, хімії, гістології, фізіології, патофізіології, біохімії, мікробіології, клініки (терапії, хірургії та ін.), гігієни. Методи, що їх розробляє Р. м., широко використовуються в різних розділах мед. науки. Так, радіоізотопний аналіз відкрив нові можливості пізнання закономірностей *обміну речовин*, що знайшло застосування в біохімії, фармакології, клініці. Застосування іонізуючих випромінювань в медицині до Великої Жовтн. соціалістичної революції в Росії розвивалося повільно. Разом з тим, рос. вчені з перших років використання рентгенівських променів і випромінювання радію також розробляли питання Р. м. (І. Р. Тарханов, Є. С. Лондон, Т. О. Жуковський, С. Г. Зарецький, С. В. Гольдерберг та ін.). Розвиток Р. м. в СРСР пов'язаний з удосконаленням техніки, створенням і оснащенням радіологічних центрів і мережі спеціалізованих установ. Досягнення Р. м. в СРСР пов'язані з працями багатьох діячів вітчизн. радіології, рентгенології та ін. радіаційних дисциплін (М. І. Неменова, П. П. Лазарева, Д. Т. Будинова, Б. О. Архангельського, Я. Г. Ділона, Л. Л. Гольста, С. Р. Френкеля, серед них укр. вчених — Г. І. Хармандаряна, М. М. Ісаченко, Л. М. Гольдштейна, Д. С. Лінденбратена, С. Д. Дубового та ін.). Великий внесок у розвиток Р. м. також зробили Г. Форсель (Швеція), К. Рего, С. Лабор (Франція), Л. Грей, Р. Патерсон (Англія), А. Холлендер (США) та ін. Розвиток сучас. Р. м. в СРСР забезпечується держ. плануванням, широким наданням матеріальних коштів і керуванням, що здійснюється АН і АМН СРСР, МОЗ СРСР і союзних республік, Комітетом медичної радіології. В Рад. країні організовані спеціальні н.-д. ін-ти: Центральний ін-т мед. радіології МОЗ СРСР (Ленінград), Ін-т рентгено-радіологічний (Москва), Ін-т медичної радіології АМН СРСР (Обнінськ), Харківський н.-д. ін-т мед. радіології та *Рентгенорадіологічний та онкологічний київський науково-дослідний інститут*. В СРСР виходять журнали — «Медицинская радиология» і «Радиобиология», зокрема в УРСР (Київ) питання з цієї проблеми висвітлюються в збірниках «Экспериментальная онкология», «Клиническая онкология», «Экспериментальная клиническая радиология».

Літ.: Экспериментальная и клиническая радиология, в. 14. К., 1979; Милько В. И., Лазарь А. Ф., Назилюк Н. Ф. Медицинская радиология. К., 1980. *В. В. Шишкіна.*

РАДІОЛОКА́ТОР — скорочена назва *радіолокаційної станції*.

РАДІОЛОКАЦІ́ЙНА СТА́НЦІЯ, радіолокатор, радар — станція (пристрій) для одержання інформації про спостережувані об'єкти за допомогою відбитих від них або випромінюваних ними *електромагнітних хвиль* радіодіапазону (*радіохвиль*); засіб *радіолокації*. Першими були стаціонарні Р. с. для радіовиявлення літаків, розташовані (1936) на узбережжі Великобританії. В СРСР пром. виробництво Р. с., якими можна було виявляти літак, що перетинав лінію цих станцій, почалось 1939. Того ж року в Харкові стала до ладу досконаліша Р. с., яка давала змогу визначати три координати літака у польоті. До складових частин Р. с. належать: потужний *радіопередавач*, що формує зондуючі радіосигнали (переважно імпульсні, рідше — безперервні); антенно-фідерна система (див. *Антена. Фідер, Радіопрозорі матеріали*), що випромінює і приймає радіосигнали; високочутливий *радіоприймач*, який приймає, підсилює і належним чином перетворює відбиті радіосигнали, що несуть інформацію про спостережуваний об'єкт. Інші складові частини Р. с.: *індикатор* у вигляді *електронно-променевої трубки*, на екрані якої фіксуються дані про об'єкт; керуючий пристрій, що погоджує взаємодію радіопередавача, антени, радіоприймача та індикатора. На деяких Р. с. індикатор пов'язаний з *цифровою обчислювальною машиною*. Далекість дії Р. с. визначається умовами *поширення радіохвиль*, потужністю радіопередавача і чутливістю радіоприймача. Розрізняють Р. с. наземні (мініатюрні або у вигляді капітальної споруди), корабельні та бортові (на літаках, ракетах тощо). За допомогою наземних Р. с. керують рухом літальних апаратів у межах аеродрому, посадкою їх, визначають координати повітряних, морських і наземних об'єктів (станції гарматного наведення, мал.) тощо. Корабельними Р. с. визначають курс і швидкість переміщення кораблів, забезпечують їхній рух у межах порту, вузьких проток та ін. До бортових належать, напр., станції колового огляду земної поверхні (панорамні Р. с.). Набувають поширення багатофункціональні Р. с.— для потреб геодезії, метеорології тощо. Утруднюють або порушують нормальну дію Р. с. *протирадіолокаційні перешкоди*. *В. П. Тараненко.*

РАДІОЛОКАЦІ́ЙНИЙ МАЯК — наземна (з відомими координатами) приймально-передавальна *радіостанція* навігаційного призначення. Діє спільно з *радіолокаційною станцією*, розміщеною на рухомому об'єкті (літальному апараті, судні). Під дією радіосигналів (сигналів запиту) цієї станції на Р. м. автоматично включається передавач-відповідач, що починає випромінювати кодовані радіосигнали, за якими й визначають напрям на маяк і віддаль до нього (за часом, що минув до одержання відповіді). Р. м. можна використовувати і як *радіомаяк*.

РАДІОЛОКАЦІ́ЙНІ ПЕРЕШКО́ДИ — див. *Протирадіолокаційні перешкоди*.

РАДІОЛОКА́ЦІЯ (від *радіо...* і *локація*) — виявлення об'єктів і визначення їх місцеположення та деяких інших характеристик за допомогою *електромагнітних хвиль* радіодіапазону (*радіохвиль*); галузь науки і техніки. До тех. засобів, застосовуваних при розв'язуванні задач Р., належать *радіолокаційні станції* і складні радіолокаційні системи. Радіолокаційні методи й апаратура часто практично не відрізняються від методів і апаратури, що ними користуються в *радіонавігації*. Виникненню Р. передували дослідження Г. *Герца*, О. С. *Попова*, нім. інженера К. Гюльсмайєра, який 1904 розробив спосіб виявлення об'єкта (корабля) за відбитими від нього радіохвилями. та ін. Інтенсивний розвиток Р. почався наприкінці 30-х рр. 20 ст. (в СРСР — праці Ю. Б. *Кобзарєва* та ін.). Перші зразки радіолокаційних станцій, що застосовувались під час 2-ї світової війни, були створені майже одночасно в СРСР, Англії, Німеччині, США, Японії. Р. буває активною і пасивною. В разі активної Р. передавач радіолокаційної станції опромінює об'єкт радіохвилями (звичайно у вигляді короткочасних імпульсів), що відбиваються від нього або розсіюються ним і надходять до приймача цієї станції (Р. з зондуючим радіовипромінюванням). Знаючи швидкість поширення радіохвиль і вимірюючи час, протягом якого вони проходять шлях до об'єкта і назад, визначають віддаль до нього. Напрям (*пеленг*) на об'єкт встановлюють за орієнтацією напрямленої антени. Якщо об'єкт рухається відносно радіолокаційної станції, частота радіохвилі, відбитої ним, змінюється порівняно з частотою зондуючої радіохвилі (див. *Доплера ефект*), і за різницею цих частот можна визначити швидкість переміщення об'єкта. Є також активна Р. з активною відповіддю — з використанням встановленого на об'єкті відповідача (приймально-передавальної радіостанції), який відповідає на сигнали активного радіолокатора (радіолокаційної

Радіолокація ділянки земної поверхні радіолокаційною станцією колового огляду, встановленою на літаку (вгорі — зображення досліджуваної місцевості на екрані індикатора).

станції). Пасивна Р. ґрунтується на використанні власного радіовипромінювання об'єктів: штучного (воно створюється встановленими на об'єктах радіопередавачами) або природного (теплового), яке залежить від т-ри об'єкта. Р., на відміну від *оптичної локації*, не залежить від метеорологічних умов. Методи Р. використовують у військ. справі, на повітр. і водному транспорті, в астрономії, космонавтиці. До об'єктів, що їх виявляють або досліджують радіолокаційними методами, належать також ділянки земної або водної поверхні (мал.), хмари тощо. У 1961—63 важливі роботи в галузі планетної Р. (дослідження Венери, Меркурія, Марса, Юпітера) виконав колектив рад. вчених на чолі з В. О. *Котельниковим*. Наприкінці 70-х рр. створено автоматизовану радіолокаційну систему керування повітр. рухом для аеропортів «Старт» (СРСР). Див. також *Радіолокація метеорів, Радіолокація небесних тіл*.

Літ.: Теоретические основы радиолокации. М., 1978; Справочник по радиоэлектронным системам, т. 2. М., 1979; Тихонов А. П. Радиолокационное оборудование самолётов и его эксплуатация. М., 1980. *В. П. Тараненко.*

РАДІОЛОКА́ЦІЯ МЕТЕО́РІВ — застосування *радіолокації* для реєстрації сигналів, розсіяних іонізованими метеорними слідами (див. *Метеори, Метеорний радіозв'язок*). Використовується для вивчення динаміки земної *атмосфери* на висоті 105—80 км, а також для визначення чисельності метеорів, швидкості, *радіантів* і *орбіт* метеорних тіл. Метеорні радіолокаційні станції (МРЛС) працюють на одній з частот у діапазоні 30—60 МГц. Поширені МРЛС, що працюють в імпульсному режимі. Такі МРЛС щодоби реєструють від кількох сотень до кількох тисяч метеорів; тривалість сигналів, розсіяних метеорами, лежить у межах від кількох сотень мс до кількох секунд. У 1968 в Харкові вперше в СРСР створено автоматизовану багатофункціональну МРЛС високої ефективної чутливості (див. *МАРС*); вона автоматично визначає радіанти, орбіти та просторові координати метеорів до 15-ї візуальної *зоряної величини*, реєструє й аналізує розподіл за масою дрібних метеорних часток, обчислює швидкість та напрям дрейфу метеорних слідів (тобто швидкість та напрям вітру). Р. м. дає змогу досліджувати розподіл твердої складової *міжпланетного середовища* поблизу орбіти Землі, осн. закономірності руху верх. шарів атмосфери *Землі* тощо. *Б. Л. Кащеєв.*

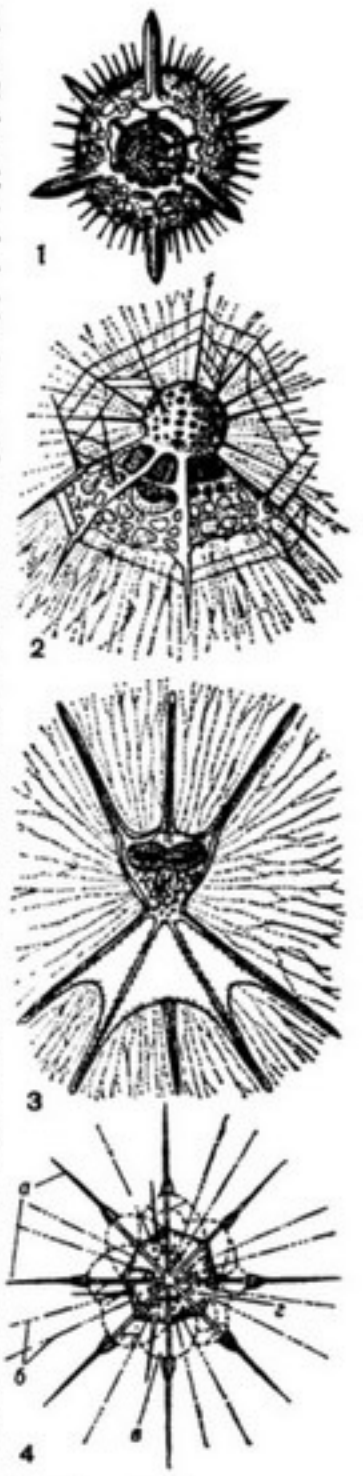
РАДІОЛОКА́ЦІЯ НЕБЕ́СНИХ ТІЛ — вивчення Сонця, планет, метеорів та інших тіл Сонячної системи за допомогою *радіолокації*. Здійснюється шляхом посилання радіосигналу з Землі до цих тіл та приймання розсіяного випромінювання від них за допомогою наземного приймача. На сучас. етапі розвитку техніки Р. н. т. можлива лише для тіл *Сонячної системи*, оскільки радіосигнали від небесних тіл, розташованих за її межами, такі слабкі, що не можуть бути прийнятими найчутливішими приймальними пристроями. Р. н. т. запропонував М. Д. *Папалексі*. Першим об'єктом, який вивчали таким способом, був *Місяць* (1946). При радіолокаційних зондуваннях *Сонця* і *планет* Сонячної системи вивчають зміну амплітуди, величину запізнення розсіяного сигналу, зміну його фази, частоти і поляризації залежно від кута падіння радіохвилі на об'єкт, що дає змогу одержувати інформацію про фіз. і динамічні властивості цих об'єктів. Р. н. т. дозволяє визначати швидкість і напрям руху та обертання Сонця і планет, розміри нерівностей їхньої поверхні, вивчати динаміку *сонячної корони*. Ці дослідження сприяли виявленню нових даних про властивості планет: уточнено *астрономічну одиницю*, визначено напрям і період обертання Венери і Меркурія, характер рельєфу Місяця, Меркурія, Венери і Марса. Див. також *Радіолокація метеорів*. *С. Я. Брауде.*

РАДІОЛЮМІНЕСЦЕ́НЦІЯ — *люмінесценція*, що збуджується під дією ядерного випромінювання (електронів, протонів, нейтронів, α-частинок, γ-проміння і т. д.) або рентгенівського проміння.

РАДІОЛЯ́РІЄВИЙ МУЛ — різновидність сучасних океанічних глибоководних кремнисто-глинистих *мулів*. Містить понад 50% кремнистих скелетів *радіолярій*. Утворюється на глиб. 4500—6000 м і більше. Вкриває понад 3% *ложа океанів*. З Р. м. утворюються осадочні гірські породи — радіоляріти. Р. м. характерний для екваторіальної зони Індійського і Тихого океанів.

РАДІОЛЯ́РІЇ, променяки (Radiolaria) — підклас одноклітинних тварин класу *саркодових*. Тіло (діаметр від 30 мкм до 3,5 мм) переважно кулясте, має мінеральний скелет складної будови, що складається з окису кремнію або з сірчанокислого стронцію (ряд Acanthria). Характерна наявність шкірястої оболонки — центральної капсули, яка поділяє цитоплазму на внутрішньокапсулярну і позакапсулярну, що сполучаються через отвори в капсулі. Від тіла у всі боки відходять численні *псевдоподії*. Живляться Р. мікропланктоном. Розмноження нестатеве (поділ надвоє і *пупкуванням*), відомий також і статевий процес. Бл. 8 тис. видів, поширених переважно в теплих морях. В морях СРСР понад 100 видів. У викопному стані відомі починаючи з докембрію; скелетні рештки Р. входять гол. чин. до складу *трепелу* і радіоляриту та утворюють *радіолярієвий мул*. *О. П. Маркевич.*

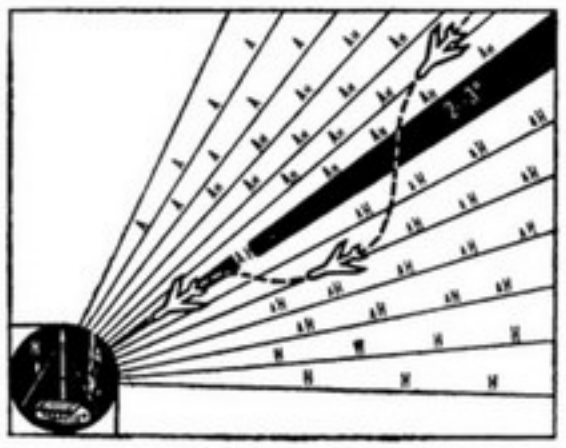
РАДІОМАЯ́К, радіонавігаційний маяк — переважно наземна (з відомими координатами) передавальна *радіостанція* з напрямленими антенами, що безперервно або імпульсами випромінюють радіосигнали; засіб *радіонавігації*. Дає змогу, приймаючи ці сигнали на борту рухомого об'єкта (літального апарата, судна), визначати його напрям (*пеленг*) на маяк, уточнювати місцеположення об'єкта. Р. бувають: напрямленої дії (напрям на них можна встановити з певних курсів або зон, користуючись звичайним радіоприймачем з ненапрямленою антеною) і дії ненапрямленої, або всенапрямленої (напрям на них знаходять з будь-яких курсів або зон); амплітудні (напрям на них визначають за відхиленням рухомого об'єкта від заданого напряму — рівносигнальної зони *амплітуд* радіосигналів; мал.), а також фазові, частотні і часові (напрям на них пов'язується з *фазою*, частотою і часом поширення радіосигналів). Амплітудні Р. (найпоширеніші) поділяють на: курсові (зональні), що ними задають літальному апаратові певні курси (зони) в горизонтальній або вертикальній площині; пеленгові, за допомогою яких визначають напрям від Р. на рухомий об'єкт, і маркерні, якими позначають (маркірують) важливі у навігаційному відношенні пункти (у межах аеродрому, порту тощо). До Р. умовно відносять і передавальні радіостанції з ненапрямленими й відмітними для кожної з них радіосигналами (позивними). Напрям на такі Р. (в авіації їх наз. приводними радіостанціями) визначають за допомогою бортового *радіопеленгатора*. Як Р. ненапрямленої дії використовують і радіомовні станції, *радіолокаційні маяки*, радіоакустичні маяки тощо. *Г. І. Гладишев.*

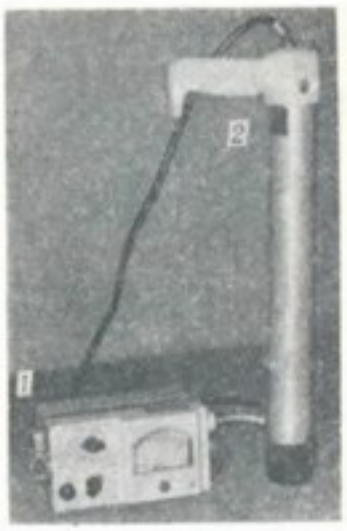

Радіолярії:
1 — Actinomma asteracantha; 2 — Arachnocorys circumtexta; 3 — Tuscarilla nationalis; 4 — Acanthometra elastica; *а* — голки скелета; *б* — псевдоподії; *в* — позакапсулярна цитоплазма; *г* — внутрішньокапсулярна цитоплазма з численними ядрами.

РАДІОМЕТЕОРОЛО́ГІЯ (від *радіо...* і *метеорологія*) — наука, що вивчає вплив метеорологічних умов на поширення радіохвиль в *атмосфері* та досліджує за допомогою *радіолокації* деякі метеорологічні процеси. Внаслідок неоднорідності атмосфери радіохвилі при поширенні в ній заломлюються, поглинаються, відбиваються і розсіюються. Інтенсивність і характер прояву цих процесів залежать від фіз. параметрів атмосфери (тиску, т-ри, вологості) та наявності в ній *гідрометеорів* і різних домішок. Р., досліджуючи вплив тропосфери на поширення дециметрових і сантиметрових радіохвиль, вивчає умови формування і розвитку хмар, зокрема градонебезпечних, атм. опади, визначає швидкість вітру і зміщення його по висоті, *турбулентність* тощо. Початок дослідженням у галузі Р. поклав 1895 О. С. *Попов*, який за допомогою грозовідмітника спостерігав за розрядами блискавки. У 40-х рр. 20 ст. завдяки використанню *радіолокаційних станцій*

Політ літака в зоні **радіомаяка:** Н і А — напрямлені антени радіостанції (радіомаяка), що випромінюють відповідні радіосигнали; чорна смуга — рівносигнальна зона, де обидва радіосигнали чути однаково добре.

Геологорозвідувальний **радіометр:** *1* — вимірювальний прилад (інтенсиметр) з блоком живлення; *2* — сцинтиляційний датчик.

при дослідженні атмосфери сформувався новий наук. напрям — радіолокаційна метеорологія. Теорію радіолокаційного виявлення хмар і опадів розробив Д. Райд (Великобританія), її розвивали Д. Е. Керр (США), рад. вчений К. С. Шифрин та ін. З 60-х рр. 20 ст. застосовують когерентні радіолокаційні станції (див. *Когерентність хвиль, Доплера ефект*). Дані досліджень з Р. мають велике значення для вивчення атм. процесів і *клімату*, для складання *прогнозів погоди*.

Літ.: Носилов Д. Н. Радиометеорология. М., 1966; Степаненко В. Д. Радиолокация в метеорологии. Л., 1973; Бин Б. Р., Даттон Е. Д. Радиометеорология. Пер. с англ. Л., 1971.

А. А. Єфімов.

РАДІО́МЕТР (від *радіо...* та грец. μετρέω — вимірюю) — 1) Прилад, яким вимірюють енергію видимого і невидимого електромагнітного випромінювання, використовуючи його теплову дію. Такими Р. досліджують *інфрачервоне проміння*, сонячну радіацію (див. *Актинометр, Піргеліометр*), теплове випромінювання Землі та ін. планет (для складання їх теплових карт) тощо. 2) Пристрій (радіоприймач) в *радіотелескопах*, що приймає (через їхні *антени*) випромінювання небесних об'єктів у радіодіапазоні, даючи змогу визначати його характеристики. 3) Прилад, яким вимірюють інтенсивність потоків *гамма-випромінювання, електронів, протонів* тощо. Р. (мал.) використовується в геофізиці (див. *Радіометричні методи розвідки*), *радіоокеанографії*, техніці, хімії, медицині та ін.

РАДІОМЕТРИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ РО́ЗВІДКИ — група геофізичних методів дослідження, що базуються на вивченні природної радіоактивності гірських порід. Р. м. р. поділяють на іонізаційні, імпульсні та люмінесцентні. Іонізаційні Р. м. р. грунтуються на вимірюванні електричного струму, що проходить через газ, іонізований радіоактивним випромінюванням; імпульсні — на реєстрації α- і β-частинок та γ-квантів, що їх випромінюють *радіоактивні елементи* (вони мають назву α-, β- та γ-методів); люмінесцентні — на вимірюванні світіння, зумовленого радіоактивним випромінюванням. Розрізняють такі Р. м. р.: польові розшукові, свердловинні, радіометричне випробування та лабораторні радіометричні. Р. м. р. користуються при розшуках і розвідці радіоактивних руд та ін. корисних копалин, при геол. картографуванні. Їх застосовують у комплексі з ін. геофіз. та геол. методами досліджень. Див. також *Геофізичні методи розвідки*.

Є. І. Антонюк.

РАДІОМИСТЕ́ЦТВО — різновид словесно-звукового мистецтва, яке виникло з розвитком технічних засобів радіо. В поняття «радіомистецтво» входять літ., театр., муз. сценічні твори, які внаслідок використання творчих прийомів і тех. засобів *радіомовлення* набувають нових художньо-образних якостей і нових особливостей естетичного впливу. Специфіка Р.— невидимість того, що відбувається у радіовиставі та в ін. літ. формах, які використовує радіо. Худож. образ в ньому поєднує в собі численні звукові компоненти. Особливого значення набирає звучання акторського слова, а також різноманітні звуки дійсності, музика, акустичні ефекти. Р. вимагає від актора достовірної, психологічно глибокої гри з тонкими голосовими нюансами, характер якої залежить від змісту образу, від його тлумачення, а також жанру твору. Р. виражає почуття і думки у словесних діях героїв переважно в роздумах-монологах, діалогах тощо. Сприйняття Р. багато в чому залежить від індивідуальних властивостей уяви. Р. виникло на поч. 20-х рр. 20 ст. Інтерес до радіодраматургії як самостійної, створеної для передачі в ефір, літ. форми, почав зростати з 60-х рр. В СРСР та ін. соціалістич. країнах Р. сприяє вихованню нової людини.

Літ.: Режиссура радиопостановок. М., 1970; Телевидение и радиовещание за рубежом. М., 1973.

РАДІОМО́ВЛЕННЯ — передача по радіо мови, музики та ін. звукових ефектів необмеженій кількості радіослухачів; один з найоперативніших засобів масової інформації та пропаганди. Осн. жанри Р.: радіоінформація, радіорепортаж, радіонарис, радіокомпозиція, радіофільм, радіоспектакль. Найпоширеніші форми Р.— радіовипуск, радіожурнал, радіоперекличк. Крім того, існує пряма *трансляція* важливих громад.-політ. подій, літ. або муз. творів. Р. провадиться із студій та ін. приміщень, що мають постійне стаціонарне радіообладнання, а також з площ, стадіонів, театр. залів та ін. місць за допомогою пересувних установок. Здійснюється через *передавальні радіоцентри* і приймається на *радіоприймачі*. Розподіл діапазонів радіохвиль і час роботи радіостанцій встановлюються *Регламентом радіозв'язку*. Великого поширення набуло в СРСР та ряді ін. країн *проводове мовлення*. Пріоритет у винайденні радіо та використанні його як засобу зв'язку належить Росії (О. С. *Попов*). Великого значення проблемі *радіофікації* як основного засобу Р. надавав В. І. Ленін. Він назвав радіо «газетою без паперу і без відстаней», яка «буде великою справою» (Повне зібр. тв., т. 51, с. 130). Перші радіомовні передачі прозвучали 1919 з радіолабораторії в Нижньому Новгороді (тепер м. Горький), 1920 — з дослідних радіостанцій Москви, Казані та ін. міст. За кордоном перші радіомовні станції почали діяти: в США — 1920, в Англії і Франції — 1922, в Німеччині, Бельгії, Чехословаччині — 1923. На Україні Р. почалося 16.XI 1924 в Харкові через малопотужні передавачі. Наступного року збудовано потужні радіостанції у Харкові і Києві. У 1927 Р. було організовано у Дніпропетровську, Донецьку, Одесі та ін. містах. Становленню і популяризації Р. сприяли державна організація «Акціонерне товариство для широкого мовлення по радіо», ін. товариства, а також масове *радіоаматорство*. В Рад. Союзі в 30-і рр. розгорнулася масова радіофікація міст і сіл. В роки Великої Вітчизн. війни Р. зробило значний внесок у мобілізацію трудящих на розгром фашистських загарбників (див., зокрема, *Радіостанція імені Т. Г. Шевченка*). Тепер Р. охоплена вся територія країни. Внутрісоюзне Р. за структурою поділяється на Всесоюзне Р. (ведеться по 5 програмах середньодобовим обсягом 180,4 год.), республіканське та обласне. Р. країни ведеться 64 мовами народів СРСР, на закордон (з Москви) — 69 мовами світу. В УРСР створено 3 радіопрограми: союзно-респ., інформаційно-музичну «Промінь», що працює цілу добу, і стереофонічну, обсяг якої — 9 год. на добу. Середньодобовий обсяг республіканського і обласного мовлення — 89,2 год. Крім того, в УРСР Р. організовано у 37 містах і в усіх райцентрах. Майже на 2,5 тис. підприємств, орг-цій, колгоспів і радгоспів створено громадські редакції Р. Система Р. країни підпорядкована Держ. комітету СРСР по телебаченню і радіомовленню, на Україні — Держтелерадіо УРСР. У цій системі діють будинки Р. і звукозапису, Всесоюзний н.-д. ін-т телебачення і Р. тощо. В СРСР поряд з монофонічним розвивається стереофонічне Р., проводяться експериментальні передачі квадрафонічного Р. на ультракоротких хвилях (УКХ). Питання Р. висвітлюються в журн. «Телевидение и радиовещание», щотижневій газеті «Говорит и показывает Москва» (в УРСР — «Говорить і показує Україна») та ін. Інтенсивно розвивається Р. в соціалістич. країнах, де воно ведеться держ. організаціями. У капіталістичних країнах Р. підпорядковане інтересам пануючих верств суспільства, проводиться організаціями або об'єднаннями, що контролюються д-вою чи приватними підприємствами. Значну роль у розвитку Р. відіграє *Міжнародна організація радіомовлення і телебачення*. Див. також розділи Преса, радіомовлення і телебачення у статтях про союзні і автономні республіки, а також про окремі країни.

Літ.: Ленин В. И. О радио. М., 1973; Проблемы телевидения и радио, в. 1—2. М., 1967—71; Очерки истории советского радиовещания и телевидения, ч. 1. 1917—1941. М., 1972; Гусятинский И. А., Пирогов А. А. Радиосвязь и радиовещание. М., 1974; Глухов А. А. Основы звукового вещания. М., 1977; Справочник по радиовещанию. К., 1981.

М. Ф. Охмакевич.

РАДІОНАВІГАЦІ́ЙНА СИСТЕ́МА — комплекс взаємодіючих радіотех. засобів, якими визначають місцеположення рухомих об'єктів (літальних апаратів, суден), а також розв'язують ін. комплексні задачі *навігації*. До найпоширеніших належать Р. с. різницево-далекомірні (або гіперболічні), розроблені (1938) рад. інженером Е. М. Рубчинським, і кутомірно-далекомірні (або полярні). Складовими частинами різницево-далекомірної Р. с. є наземні (з відомими координатами) синхронно діючі передавальні *радіостанції* і бортовий (на літальному апараті, судні) приймально-індикаторний пристрій, що фіксує радіосигнали цих станцій. Принцип

дії такої системи грунтується на вимірюванні різниці віддалей рухомого об'єкта до двох (і більше) пар радіостанцій: виміряна (за різним часом надходження радіосигналів) різниця віддалей до двох радіостанцій однієї пари дає змогу нанести на карту одну лінію положення об'єкта — *гіперболу* (абсолютна величина різниці віддалей її точок до двох пунктів — величина стала); різниця віддалей до двох радіостанцій другої пари

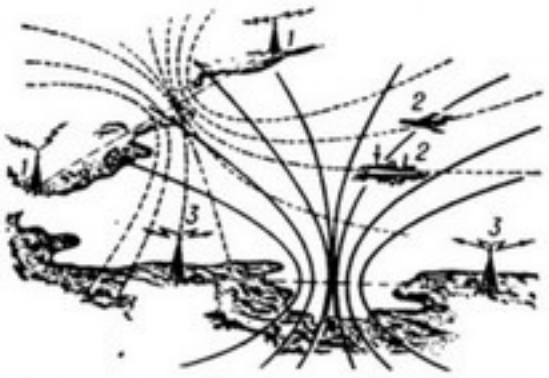

Схема взаємодії наземних радіостанцій і рухомих об'єктів різницево-далекомірної (гіперболічної) радіонавігаційної системи: *1* — наземна радіостанція першої пари радіостанцій (їхні гіперболи — пунктирні криві); *2* — рухомий об'єкт; *3* — наземна радіостанція другої пари радіостанцій (їхні гіперболи — суцільні криві).

дозволяє одержати другу гіперболу; точка перетину обох гіпербол визначає місцеположення об'єкта (мал.). Далекість дії систем такого типу — до 10 тис. км. До складових частин кутомірно-далекомірної Р. с. належать наземні (з відомими координатами) *радіомаяки*, що є кутомірними, або азимутальними (див. *Азимут*), засобами, і бортові *радіодалекоміри*. За цією системою місцеположення об'єкта визначають у полярних *координатах*: на об'єкті вимірюють віддаль до радіомаяка і знаходять його азимут. Далекість дії таких Р. с.— до 600 км. Радіонавігаційними є також системи, що забезпечують посадку літальних апаратів, запобігають їхньому зіткненню, сприяють безпеці судноводіння тощо. Набувають розвитку супутникові Р. с. з використанням навігаційних *штучних супутників Землі*. Переваги Р. с. перед навігаційними системами, що грунтуються на ін. фіз. принципах (напр., астрономічними, інерціальними, див. *Інерціальна навігаційна система*): висока точність вимірювання, незалежність показань від метеорологічних умов, від видимості земної поверхні та небосхилу.

Літ.: Айзинов М. М., Байрашевский А. М. Радиотехника и радионавигационные приборы. М., 1975; Астафьев Г. П., Олянюк П. В. Современные радиотехнические средства навигации и посадки воздушных судов. М., 1981; Беляевский Л. С., Черкашин В. Г. Точность радиоэлектронных измерительных систем. К., 1981.

Л. С. Бєляєвський.

РАДІОНАВІГА́ЦІЯ (від *радіо...* і *навігація*) — наука про теоретичні основи і практичні прийоми та засоби водіння, а також наведення рухомих об'єктів (літальних апаратів, суден) за допомогою *радіохвиль*; відповідна галузь техніки. Ідею використання радіотех. засобів для потреб навігації висловив О. С. *Попов*, який запропонував (1897) створювати спец. маяки, обладнані радіопередавачами (перші маяки такого типу — радіомаяки — почали діяти 1907). На початку 20-х рр. 20 ст. А. І. *Берг*, М. О. *Бонч-Бруєвич*, М. В. *Шулейкін* та ін. заклали теор. основи для створення радіонавігаційних засобів різного типу, пізніше (1930—34) Л. І. *Мандельштам*, М. Д. *Папалексі* та ін. вчені розробили способи вимірювання віддалі між двома радіотех. пристроями за співвідношенням фаз випромінюваних ними радіохвиль. Осн. задача Р. полягає у виведенні рухомих об'єктів за певним *маршрутом* або за певною траєкторією в задану точку місцевості (простору) в заданий час з визначенням координат (місцеположення) об'єктів і навігаційних величин (напряму, швидкості переміщення, прискорення тощо) їхнього руху. Дія радіотех. засобів, за допомогою яких розв'язують цю задачу, грунтується на особливостях *поширення радіохвиль*, зокрема на *Доплера ефекті*. Засобами, що ними користуються при розв'язуванні порівняно нескладних задач навігації (звичайно визначають одну лінію або одну поверхню положення рухомого об'єкта) є *радіодалекоміри, радіомаяки, радіопеленгатори* (в т. ч. *радіокомпаси*), *радіосекстанти*, доплерівські вимірювачі швидкості тощо. Для складних комплексних задач навігації застосовують *радіонавігаційні системи*. За видом вимірюваних навігаційних величин (напр., кутових або лінійних координат та їхніх похідних у часі) і відповідних їм ліній положення рухомого об'єкта розрізняють радіотех. засоби: кутомірні (або азимутальні, див. *Азимут*), далекомірні (колові), різницево-далекомірні (гіперболічні), засоби, якими вимірюють кутові або лінійні швидкості, і комбіновані (напр., кутомірно-далекомірні, кутомірно-різницево-далекомірні). Залежно від *параметра* радіосигналів, використовуваного при вимірюванні навігаційних величин, радіотех. засоби бувають: амплітудні (див. *Амплітуда*), фазові (див. *Фаза*), частотні (див. *Частота коливань*), часові та комбіновані (напр., фазово-частотні, амплітудно-фазові). Ці засоби поділяють також на автономні та неавтономні (залежні), автоматичні та напівавтоматичні, за використовуваним діапазоном радіохвиль (відповідно до *регламенту радіозв'язку*) тощо. Р. сприяє безпеці і регулярності польотів літальних апаратів, плавання суден у складних метеорологічних умовах.

Літ.: Белавин О. В. Основы радионавигации. М., 1977: Баранов Ю. К. Использование радиотехнических средств в морской навигации. М., 1978; Беляевский Л. С. [та ін.]. Теоретические основы радионавигации. К., 1978; Беляевский Л. С., Новиков В. С., Олянюк П. В. Основы радионавигации. М., 1982.

Л. С. Бєляєвський.

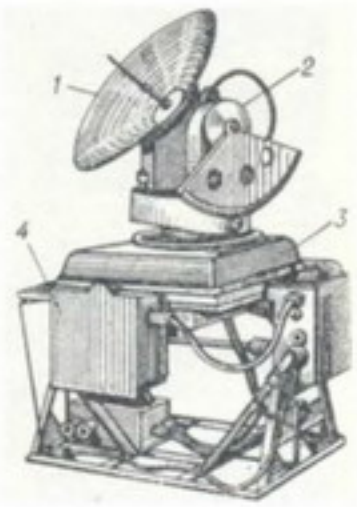
РАДІООКЕАНОГРА́ФІЯ — розділ *океанографії*, який вивчає структуру і параметри морської поверхні за випромінюванням, розсіянням та поглинанням нею *радіохвиль*. Дослідження в Р. ведуться за допомогою пасивних та активних радіолокаційних систем (див. *Радіолокація*). Принцип роботи пасивних систем та приладів (напр., *радіометра*) заснований на залежності випромінюючої здатності та ступеня поляризації випромінюваних поверхнею радіохвиль від її фіз.-хім. параметрів. Фіз. основою роботи активних систем є залежність параметрів розсіяного сигналу від характеру мор. поверхні, зокрема від дисперсії нахилу її в області дзеркального відбивання. Засобами Р. можна визначати багато які фіз.-хім. параметри мор. поверхні: розподіл висот, періодів, довжин та крутості хвиль, швидкість течій та ін.; знаходити можливі штормові зони, оцінювати ступінь забруднення мор. поверхні нафтопродуктами. Дослідження в галузі Р. збагачують відомості про закономірності взаємодії *Світового океану* та *атмосфери*. Вони провадяться у багатьох наук. центрах нашої країни, зокрема в *Морському гідрофізичному інституті* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інституті* АН УРСР.

Літ.: Радиоокеанографические исследования морского волнения. К., 1962; Гарнакерьян А. А., Сосунов А. С. Радиолокация морской поверхности. Ростов-на-Дону, 1978.

С. Я. Брауде.

РАДІОПЕЛЕНГА́ТОР (від *радіо...* і *пеленгатор*) — навігаційний прилад, яким визначають напрям (*пеленг*) на радіостанцію (або ін. об'єкт) за випромінюваними нею *радіохвилями*. Осн. частинами Р. є.: антенно-фідерна система (див. *Антена, Фідер*), яка приймає радіохвилі на напрямлену певним чином антену, *радіоприймач* та індикаторний пристрій (див. *Індикатор*), що порівнянням *амплітуд* або вимірюванням різниць *фаз* радіохвиль вказує кути між напрямом на радіостанцію і площинами відліку. Розрізняють Р.: неавтоматичні (слухові), якими напрям на радіостанцію визначають за мінімумом або максимумом чутності сигналів; напівавтоматичні (візуальні) — з стрілковими або електроннопроменевими індикаторами й автоматичні — з цифровим відліком вимірюваних параметрів радіохвиль. За допомогою двох Р., розташованих на деякій віддалі один від одного, можна встановити не тільки напрям на радіостанцію, а й її координати (точку перетину обох напрямів, визначених кожним Р. окремо). Р. застосовують переважно на суднах і літальних апаратах.

РАДІОПЕРЕДАВА́Ч — пристрій, який (разом з *антеною*) передає інформацію за допомогою радіосигналів (*радіохвиль*). Розрізняють Р. радіомовні (див. *Радіомовлення*), зв'язкові (див. *Радіозв'язок*), телевізійні (див. *Телебачення*), радіолокаційні (див. *Радіолокаційна станція*) та ін. Осн. частинами Р. є: *генератор*, що перетворює енергію електр. струму джерела живлення на енергію високочастотних електр. коливань — радіосигналів (в досконаліших Р. цей генератор складається з *задавального генератора* та *підсилювача* потужності); *модулятор*, яким у задавальному

Радіосекстант:
1 — антена; *2* — спостережна система; *3* — основа (платформа); *4* — радіоприймач.

генераторі або в одному з каскадів підсилювача потужності здійснюють *модуляцію*, тобто змінюють параметри високочастотних електр. коливань (*амплітуду*, частоту або *фазу*) відповідно до передаваної інформації; джерело живлення. До ін. частин Р. належать помножувачі та *перетворювачі частоти*, *фільтри електричні*. В Р. використовують *лампи електронні*, *напівпровідникові прилади*, *надвисокочастотні прилади*, зокрема *магнетрони*, *клістрони*, *лампи біжучої хвилі*, *лампи зворотної хвилі*. Р. для радіомовлення, радіозв'язку і радіонавігації діють на довгих, середніх, коротких і ультракоротких хвилях, телевізійні Р.— на ультракоротких, радіолокаційні Р.— на хвилях від метрових до міліметрових. Вихідна потужність радіомовних Р. на довгих і середніх хвилях може становити понад 1 МВт, на коротких хвилях — до кількох сотень кіловат, потужність зв'язкових Р. — від одиниць ват до кількох кіловат. Особливу увагу в Р. приділяють *стабілізації частоти*. Потужні Р. звичайно бувають стаціонарними, Р. середньої і малої потужності — мобільними, розміщуваними на суднах, літаках, автомобілях, космічних об'єктах. Р. застосовують у багатьох галузях г-ва, у техніці, при наук. дослідженнях тощо. *А. В. Зирін.*

РАДІОПЕРЕШКО́ДИ — див. *Перешкоди радіоприйманню*.

РАДІОПОГЛИНА́ЮЧІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, що поглинають електромагнітну енергію *радіохвиль*, забезпечуючи мінімальне відбиття радіохвиль робочого діапазону *радіолокаційних станцій*. Розрізняють Р. м. інтерференційні, градієнтні та комбіновані — з властивостями інтерференційних і градієнтних матеріалів. Поглинання електромагн. енергії інтерференційними Р. м. зумовлюється інтерференцією в них радіохвиль (див. *Інтерференція хвиль*), градієнтними Р. м.— перетворенням її на теплову. За шириною діапазону довжин радіохвиль, що їх поглинають Р. м., матеріали бувають: вузькодіапазонні (відношення макс. і мінім. довжин радіохвиль прибл. 1,5—2,0), широкодіапазонні (прибл. 3—5) і розраховані на фіксовану довжину радіохвилі (ширина діапазону — менше 10—15% робочої довжини хвилі). Р. м. складаються звичайно з електроізоляційних (напр., тканин) і електропровідних (*фольги*, металізованих плівок та ін.) шарів, що чергуються між собою, спінених композицій (електроізоляційний матеріал — волокна, фольга тощо). Є також керамічні Р. м. у вигляді плиток з *ферритів*. Осн. вимоги до Р. м. — високі мех. властивості, стійкість до впливу метеорологічних умов. Цими матеріалами покривають поверхню наземних споруд, морських та ін. об'єктів, щоб радіолокаційні станції не могли їх виявити. Р. м. використовують також в елементах надвисокочастотних пристроїв, у камерах, де досліджують антенні системи, тощо. *І. О. Захаров.*

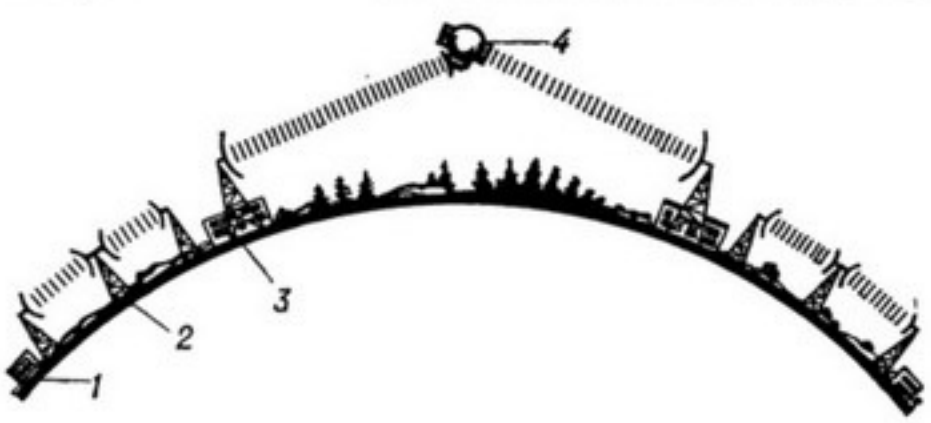
РАДІОПРИЙМА́Ч — пристрій, який (разом з *антеною*) приймає радіосигнали (або природні радіовипромінювання) і відтворює (після відповідного перетворення їх) інформацію, що міститься в цих сигналах (випромінюваннях). Є Р. радіомовні (див. *Радіомовлення*), зв'язкові (див. *Радіозв'язок*), телевізійні (див. *Телевізор*), радіолокаційні (див. *Радіолокаційна станція*) та ін. Перший у світі Р. (мал. 1) створив 1895 О. С. *Попов*. Одними з осн. частин найпростішого Р. прямого підсилення є пристрої — *коливальний контур*, об'ємний *резонатор*, *фільтр електричний*, що відокремлюють радіосигнали (високочастотні електр. коливання) вибраного *радіопередавача* від радіосигналів інших передавачів і радіоперешкод (див. *Перешкоди радіоприйманню*). До ін. осн. частин Р. належать: *підсилювач* високої частоти, який збільшує потужність виділених радіосигналів; *детектор*, що відновлює сигнали низьких або відеочастот, які відповідають переданій інформації; підсилювач низької частоти або *відеопідсилювач*; вихідні пристрої (гучномовець, *кінескоп* тощо), що перетворюють електр. коливання на передавану інформацію (звук, зображення); джерело живлення. В *супергетеродинних радіоприймачах* є, крім того, *перетворювачі частоти* та підсилювачі проміжної частоти, на яку перетворюється прийнятий радіосигнал. В Р. перших типів сигнали підсилювали за допомогою *ламп електронних*, в сучасних Р. з цією метою застосовують *транзистори*, *інтегральні схеми*. Радіомовні Р. конструктивно і функціонально об'єднують з електропрогравачем грамофонних платівок (*радіола*), магнітофоном (*магнітола*) або електропрогравачем і магнітофоном (*магніторадіола*). Щоб полегшити настроювання таких Р., їхні високочастотні каскади разом з детектором іноді відокремлюють від підсилювача низької частоти та гучномовців і вміщують в спец. пристрій — *тюнер*. Р. (мал. 2) бувають стаціонарні, переносні, кишенькові і пересувні (напр., автомобільні). Їхні осн. тех. дані: чутливість (здатність Р. приймати слабкі радіосигнали); вибірковість, або селективність (див. *Селективність радіоприймача*); кількість перекручень, що вносяться Р. у прийнятий сигнал (цей показник пов'язаний зі *смугою пропускання частот*); *перешкодостійкість*; вихідна потужність (для радіомовних Р.); стабільність настроювання. Цими даними є також: діапазон радіохвиль, здатність приймати радіосигнали з різними видами *модуляції*, наявність допоміжних вузлів і пристроїв (індикаторів настроювання, автоматич. *регуляторів*, вбудованих магн. або телескопічних антен тощо). Залежно від кількісних характеристик тех. даних радіомовні Р. поділяють на вищий, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й класи. Р. застосовують у багатьох галузях г-ва, у техніці, побуті тощо. *А. В. Зирін.*

РАДІОПРОЗО́РІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали (*діелектрики*), що відзначаються радіопрозорістю — здатністю пропускати *електромагнітні хвилі* радіочастотного діапазону, істотно не змінюючи їхньої *амплітуди*. Використовуються як окремий клас матеріалів з 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з поширенням і вдосконаленням радіотех. апаратури, яка діє на сантиметрових і міліметрових хвилях. Розрізняють Р. м. одно- і багатошарові. Одношарові Р. м. поділяють на тонкостінні (їхня товщина становить 0,02—0,05 робочої довжини хвилі в діелектрику), напівхвильові (їхня товщина дорівнює або кратна половині довжини хвилі) і компенсаційні (проміжної товщини). Одношарові матеріали забезпечують радіопрозорість у порівняно вузькій смузі частот, багатошарові — у розширеному діапазоні їх. Радіопрозорими є *керамічні матеріали* на основі простих і складних оксидів, різні *композиційні матеріали*, *ситали*, *скло*, багатошарові склотекстоліти, слюдокристалічні матеріали на основі синтетичних фторослюд тощо. Р. м. застосовують в основному для виготовлення обтічників антен *радіолокаційних станцій*.

РАДІОРЕЗИСТЕ́НТНІСТЬ [від *радіо...* і лат. resistens (resistentis) — протидіючий] — стійкість організму до дії іонізуючих випромінювань. Те саме, що й *радіостійкість*. Див. також *Радіочутливість*.

РАДІОРЕЛЕ́ЙНИЙ ЗВ'ЯЗО́К (від *радіо...* і франц. relais — пункт перевантаження, проміжна станція) — *радіозв'язок* за допомогою ланцюжка приймально-передавальних станцій, розташованих одна від одної на віддалі, як правило, прямої видимості їхніх антен. На рівнині віддаль між станціями лінії Р. з. (мал.) становить звичайно 40—50 км. Проміжними пунктами радіорелейних ліній можуть бути *штучні супутники Землі*. Перша лінія Р. з. з п'ятьма телефонними каналами стала до ладу (1935) між Нью-Йорком і Філадельфією. У 80-х рр. в усіх пром. розвинутих країнах діє розгалужена мережа радіорелейних ліній різного призначення. Р. з. використовують для передавання по багатьох каналах (див. *Багатоканальний зв'язок*, *Далекий зв'язок*) телефонних, телеграфних і телевізійних сигналів на сантиметрових і дециметрових хвилях. Засоби Р. з. застосовують у системах *Євробачення*, *Інтербачення*. В разі потреби Р. з. поєднують з *проводовим зв'язком*.

РАДІОСЕКСТА́НТ (від *радіо...* і *секстант*) — навігаційний прилад, яким визначають напрям на Сонце за його радіовипромінюванням. Осн. частинами Р. (мал.) є напрям-

Лінія радіорелейного зв'язку з використанням штучного супутника Землі:
1 — кінцевий пункт лінії; *2* — приймально-передавальна станція; *3* — земна станція радіозв'язку з штучним супутником Землі; *4* — штучний супутник Землі з активним ретранслятором.

лена приймальна *антена* (звичайно параболічного типу), *радіоприймач*, основа (платформа), що служить штучним горизонтом і стабілізується в просторі *гіроскопом*, та автом. пристрій (спостережна система), що фіксує вісь антени в напрямі Сонця. Перевагою Р. порівняно із звичайним (оптичним) секстантом є можливість використання його за будь-яких погодних умов. Похибка визначення напряму за допомогою Р. (відносно його основи) не перевищує 1′. Р. застосовують у повітряній та морській навігації.

РАДІОСЕНСИБІЛІЗА́ЦІЯ (від *радіо...* і *сенсибілізація*) — підвищення *радіочутливості* біол. об'єктів, викликане агентами різної природи, які застосовуються перед або під час опромінення і самі по собі майже не впливають на їхню життєдіяльність. Для Р. використовують засоби, що синхронізують клітини в найбільш радіочутливій стадії клітинного циклу, підсилюють ураження *дезоксирибонуклеїнової кислоти* і ферментів репарації (відновлення), блокують природні радіозахисні сполуки організму тощо. Р. застосовують у *радіобіології* для вивчення механізмів дії іонізуючих випромінювань на різні біол. об'єкти і в медицині — для підвищення радіочутливості пухлинних клітин при *променевій терапії*.

М. О. Дружина.

РАДІОСПЕКТРО́МЕТР (від *радіо...*, *спектр* і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад для дослідження спектрів поглинання і випромінювання речовин у радіодіапазоні довжин хвиль (див. *Радіохвилі*). Осн. елементи Р.: чутливий *радіоприймач* і генератор, що можуть перестроюватися, аналізатор спектра та реєструючий пристрій. Осн. характеристики Р.: *роздільна здатність* за частотою та чутливість (що визначається мінім. числом поглинаючих часток речовини, які можна виявити за певний час спостереження). Залежно від тех. реалізації Р. перекриває деяку частину діапазону 10^3—10^{12} Гц. Р. застосовують як у *радіоспектроскопії*, напр., в активних лабораторних експериментах при дослідженні електронного *парамагнітного резонансу* чи *ядерного магнітного резонансу*, так і в *радіоастрономії*, зокрема при дослідженні спектра космічного радіовипромінювання.

С. А. Песковацький.

РАДІОСПЕКТРОСКОПІ́Я (від *радіо...* і *спектроскопія*) — сукупність методів дослідження речовини, що перебуває у твердому, рідкому або газоподібному станах, за спектрами *резонансного поглинання* та випромінювання *радіохвиль*. Початок Р. поклали (1933) дослідження інверсійного спектра аміаку (див. *Молекулярний генератор*). Р.— спектроскопія малих *квантів* енергії, тому на відміну від оптичної спектроскопії, інфрачервоної спектроскопії та мессбауерівської γ-спектроскопії (див. *Мессбауера явище*) вона досліджує енерг. переходи між близько розташованими *рівнями енергії*. Застосування в Р. *радіоспектрометрів*, клістронних генераторів дифракційного випромінювання та лампових генераторів дає змогу з великою точністю вимірювати надтонкі деталі спектрів, пов'язані з малими зсувами енерг. рівнів системи, що беруть участь у поглинанні радіохвиль (див. *Поглинання хвиль*). Методи Р. класифікують залежно від фіз. ефекту, що його використовують для досліджень. Найбільш поширеними є *антиферомагнітний резонанс*, електронний *парамагнітний резонанс*, *циклотронний резонанс*, *феромагнітний резонанс*, *ядерний магнітний резонанс*, а також мікрохвильова Р., що вивчає, зокрема, переходи між рівнями енергії, зумовлені обертовим рухом молекул, що мають дипольні моменти. Методами Р. вперше було досліджено *лембівський зсув рівнів* та ін. явища. Р. стала основою для створення *квантових генераторів і підсилювачів*, *лазерів*, молекулярних генераторів, точних стандартів часу й частоти (див. *Квантовий годинник*) тощо. Основи Р. закладено наук. працями рад. вчених М. Г. *Басова*, Є. К. *Завойського*, О. О. *Галкіна*, Е. А. *Канера* (див. т. 12, Додаток), О. М. *Прохорова* та амер. вчених Ч. *Таунса*, А. *Шавлова*, Н. Бломбергена (н. 1920).

В. П. Шестопалов.

РАДІОСПО́РТ — технічний вид *спорту*, що включає змагання з використанням радіоапаратури. До програми змагань з Р. входять: швидкісне приймання й передавання радіограм, «полювання на лисиць» (спорт. радіопеленгація), радіобагатоборство, *радіозв'язок* на коротких хвилях (КХ), радіозв'язок на ультракоротких хвилях (УКХ), радіоорієнтування, радіоаматорське триборство (див. *Радіоаматорство*). Регулярні змагання з радіозв'язку на КХ проводяться з 1925 після створення Міжнар. радіоаматорського союзу (в СРСР — з 1927). Перші змагання в СРСР з радіозв'язку на УКХ проведені 1931, з швидкісного приймання й передавання радіограм — 1940, з багатоборства — 1961, з «полювання на лисиць» — 1957. Чемпіонати світу з радіозв'язку на КХ проводяться з 1925; Європи з радіозв'язку на УКХ — з 1956 і з «полювання на лисиць» — з 1961. Змагання з приймання і передавання радіограм та багатоборства проводять тільки в соціалістичних країнах. В 1959 створено Федерацію Р. СРСР, яка 1962 вступила у Міжнар. радіоаматорський союз. З 1958 Р. входить до програми всесоюзних *спартакіад* з військово-тех. видів спорту, з 1967 — спартакіад народів СРСР. З 1962 Р. включено до *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*. З 50-х рр. керівництво Р. здійснює ДТСААФ. На Україні (на 1.VII 1981) працювало 1162 колективні й 7506 індивідуальних аматорських КХ і УКХ радіостанцій; Р. займалося понад 200 тис. чол. Серед чемпіонів Європи — укр. спортсмени В. Гончарський (1970), І. Водяха (1973); чемпіонів СРСР — І. Тирик (1972, 1973), В. Костинов (1971, 1972, 1976), Н. Ящук (1972, 1973, 1975), Н. Асауленко (1981), Л. Демченко (1972), В. Іванов (1972).

Н. М. Тартаковський.

РАДІОСТА́НЦІЯ (від *радіо...* і *станція*) — споруда з радіотехнічними засобами для передавання і (або) приймання повідомлень (інформації) за допомогою *радіохвиль*. Радіостанцією називають і відповідні радіотех. засоби — *радіопередавач* або *радіоприймач*. Розрізняють Р. передавальні (див. *Передавальний радіоцентр*), приймальні (див. *Приймальний радіоцентр*) і приймально-передавальні. Осн. вимоги до тех. засобів передавальних Р.: стабільність частоти й потужності випромінюваних радіохвиль; точність (неперекрученість) передаваної інформації; високий ккд; відсутність побічного випромінювання поза межами встановленої смуги радіочастот. Тех. засоби приймальних Р. мають задовольняти такі вимоги: неперекручене відтворення інформації; достатня чутливість до радіосигналів; здатність виділяти з багатьох радіосигналів, що надходять, радіосигнали потрібної частоти; стабільність приймання радіосигналів. Р. поділяють за призначенням (напр., для *радіомовлення*, *телебачення*), за довжиною використовуваних радіохвиль, за потужністю тощо. Вони бувають стаціонарні, на рухомих об'єктах (автомобілях, літаках, суднах) і переносні. Іл. с. 246.

РАДІОСТА́НЦІЯ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕ́НКА — укр. радіостанція, що діяла в Саратові під час тимчасової окупації території України нім.-фашист. загарбниками в роки Великої Вітчизн. війни. Почала працювати в листопаді 1941. Її передачі були розраховані на населення окупованої території УРСР, на укр. трудящих, евакуйованих у рад. тил, партизанів та воїнів Рад. Армії. У роботі радіостанції брали участь М. Нагнибіда, Т. Масенко, С. Олійник, Я. Галан, П. Панч та ін. укр. рад. письменники. В передачах виступали керівники партії та уряду Української РСР, передові робітники, воїни Рад. Армії, партизани, діячі науки і культури України, письменники М. Рильський, П. Тичина, О. Довженко, А. Малишко, О. Корнійчук, О. Вишня та ін. Радіостанція припинила роботу 1944 у зв'язку з визволенням України від нім.-фашист. загарбників.

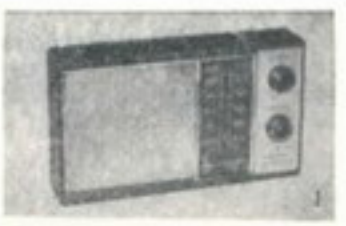
А. О. Леонова.

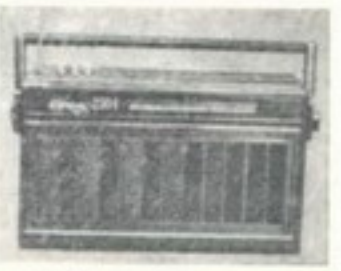
РАДІОСТІ́ЙКІСТЬ — міра стійкості організму до дії іонізуючого випромінювання. Характеризує ступінь *радіочутливості* організму.

РАДІОСТУ́ДІЯ (від *радіо...* і *студія*) — приміщення, призначене для передавання радіомовних програм або *звукозапису* їх. До програмних належать Р., звідки передачу ведуть диктори, і Р. особливого типу — студії-аудиторії (радіотеатри), де відбуваються виступи в присутності публіки. Є Р., що являють собою невеликі або серед. розміру приміщення, і Р. у вигляді великих залів для театр. колективів, симфонічних оркестрів тощо. У Р. розміщують пульти дикторів, встановлюють або підвішують *мікрофони*. Значну увагу при обладнанні приділяють належному звучанню, можливості регулювати час *реверберації* (див.

Мал. 1. Перший у світі **радіоприймач** О. С. Попова.

Мал. 2. Сучасні **радіоприймачі:** 1 — «Кварц»; 2 — «Спідола-230-01»; 3 — «Меридіан-230»; 4 — «Ленінград-006-стерео».

Ультракороткохвильова переносна радіостанція «Дніпро» з антеною та маніпулятором.

також *Архітектурна акустика*). Разом зі студійною апаратною (з пультом звукорежисера) Р. (мал.) утворює апаратно-програмний блок, з якого (через центр. апаратну) програма надходить на радіостанцію, або апаратно-студійний блок (для запису звуку). В СРСР у найбільшому радіомовному центрі — Державному будинку радіомовлення і звукозапису (Москва) — налічується бл. 100 радіостудій різного призначення, в Республіканському будинку радіомовлення і звукозапису (Київ) — бл. 20.

РАДІОТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО УКРАЇ́НИ при Раді Міністрів Української РСР (РАТАУ)— центральний інформаційний орган УРСР, користується правами державного комітету Української РСР. Утворене 1918 за постановою Всеукр. ЦВК. З 1921 діє під назвою РАТАУ. З 1971 входить до складу єдиної державної інформаційної системи — *Телеграфного агентства Радянського Союзу* при Раді Міністрів СРСР (ТАРС). Головним завданням РАТАУ є збирання інформації та фотоінформації про життя республіки для органів *преси, радіомовлення* й *телебачення* УРСР і в цілому СРСР, а також зарубіжної преси, розповсюдження на тер. УРСР внутрісоюзної та міжнар. інформації й фотоінформації ТАРС, офіц. документів, призначених для опублікування. В усіх областях республіки РАТАУ має власних кореспондентів і фотокореспондентів, а в Харкові, Донецьку, Одесі та Львові — відділення. В 1980 інформацію і фотоінформацію РАТАУ одержувало бл. 900 органів преси, телебачення й радіомовлення, ін. орг-цій.

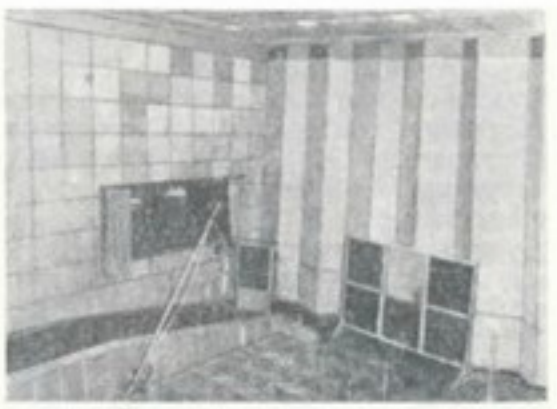
В. С. Бурлай.

РАДІОТЕЛЕГРА́ФНИЙ ЗВ'ЯЗО́К, телеграфний радіозв'язок — вид *телеграфного зв'язку* з передаванням повідомлень (телеграм) за допомогою *радіохвиль*. На початковому етапі розвитку (перша чверть 20 ст.) полягав гол. чин. у ручному кодуванні таких повідомлень (з застосуванням *коду телеграфного*), що їх приймали на слух (як і в сучас. *радіоаматорстві*). Апаратурою Р. з. були малопотужні передавачі і приймачі. Згодом почали використовувати швидкодіючі автом. передавачі (*трансмітери*) і записувальні електромех. пристрої (*ондулятори*). Р. з. став продуктивнішим зі створенням телеграфних *літеродрукувальних апаратів*, з удосконаленням методів ослаблення дії *перешкод радіоприйманню*, з винайденням апаратури, здатної виявляти і виправляти помилки (напр., при повторному передаванні повідомлень з меншою швидкістю), з використанням *штучних супутників Землі*. На відміну від проводового телеграфного зв'язку Р. з. дає змогу передавати повідомлення на великі віддалі, не застосовуючи проміжних пристроїв. До того ж, за його допомогою можна підтримувати зв'язок з рухомими об'єктами.

РАДІОТЕЛЕМЕХА́НІКА — галузь *телемеханіки*, пов'язана з вимірюванням (контролем) фізичних величин і керуванням об'єктами на віддалі за допомогою *радіохвиль*, найчастіше сантиметрових і дециметрових. В Р. розрізняють системи радіотелевимірювання (або радіотелеметрії), радіотелекерування (або радіокерування) і комплексні. В системі радіотелевимірювання величина, що її треба виміряти (напр., напруга в електр. колі, кут повороту механізму), сприймається розміщеним на об'єкті передавальним пристроєм — датчиком (*вимірювальним перетворювачем*), на виході якого створюється напруга, пропорційна вимірюваній величині. Ця напруга внаслідок частотної, амплітудної, фазової або імпульсної *модуляції* перетворюється на високочастотний радіосигнал — вимірювальну інформацію. По радіоканалу (*лінії зв'язку*) радіосигнал надходить у приймальний пристрій, де набуває форми, зручної для сприймання оператором, введення в обчислювальну машину або автом. реєстрації. Радіосигнали передаються безперервно або циклічно, іноді — за сигналом-запитом оператора (з кодовим позначенням вимірюваної величини). Пристрої системи такого типу мають відзначатися невеликими похибками вимірювання (див. *Похибки засобів вимірювань*), стабільними характеристиками, незначною чутливістю до зовн. впливів. До осн. частин системи радіотелекерування належать пристрої (передавачі), що надсилають по радіоканалу на керований об'єкт команди (керуючу інформацію), складені за певним *кодом*, і пристрої (приймачі), де ці сигнали розшифровуються і перетворюються на сигнали, які діють на систему керування об'єктом (див. *Виконавчий механізм*). Команди бувають неперервні та перервні. Пристрої системи такого типу мають бути високонадійними, зі значною *перешкодостійкістю*. Радіотелемеханічні системи є звичайно багатоканальними (див. *Багатоканальний зв'язок*). Вони дають змогу контролювати стан (положення) зосереджених і роззосереджених стаціонарних (напр., електр. підстанцій) або рухомих (напр., космічних кораблів) об'єктів, керувати цими об'єктами. Див. також *Біотелеметрія*.

Літ.: Мановцев А. П. Основы теории радиотелеметрии. М., 1973; Основы радиоуправления. М., 1973.

Радіостудія (вгорі) і студійна апаратна Республіканського будинку радіомовлення і звукозапису (Київ).

РАДІОТЕЛЕСКО́П (від *радіо...* і *телескоп*) — комплекс апаратури для дослідження небесних об'єктів у радіодіапазоні *електромагнітних хвиль*. Складається з керованої приймальної *антени* та *радіометрів*. Осн. параметри Р. визначаються розмірами, конструкцією та принципом роботи антен, які дуже різноманітні. Ця різноманітність зумовлена широким діапазоном довжин хвиль, які використовуються в *радіоастрономії* (від 0,1 мм до 1000 м). В міліметровому та сантиметровому діапазоні використовують дзеркальні повноповоротні антени з суцільними *апертурами* (тобто такі, що допускають поворот за азимутом і висотою), в дециметровому діапазоні— антени змінного профілю. Найбільшим у світі таким Р. є *РАТАН* з антеною діаметром 600 м. В метровому і декаметровому діапазонах використовують комбінації кількох дзеркальних або вібраторних антен, з'єднаних кабельними лініями в єдину фазовану систему (т. з. решітки). Таким Р. є, напр., УТР-2 Ін-ту радіоелектроніки АН УРСР (Харків). Радіометрами в Р. служать параметричні та квантові парамагн. *підсилювачі — мазери*. *Роздільна здатність* Р. нижча, ніж у оптичного телескопа, при використанні *радіоінтерферометрів* з великою базою вона значно збільшується.

Першим великим позаатмосферним Р. був КРТ-10 на *орбітальній станції* «Салют-6» (див. «*Салют*»). Іл. див. до статті *Астрономічні інструменти*.

Літ.: Иванов В. Н., Моисеев И. Г., Монин Ю. Г. Новый радиотелескоп Крымской астрофизической обсерватории АН СССР с 22-х метровым параболическим рефлектором. «Известия Крымской астрофизической обсерватории», 1968, т. 38.

В. Н. Іванов.

РАДІОТЕЛЕФО́ННИЙ ЗВ'ЯЗО́К, телефонний радіозв'язок — вид *телефонного зв'язку* з передаванням повідомлень за допомогою *радіохвиль*. На відміну від *радіомовлення* (способу *одностороннього зв'язку*) є *двостороннім зв'язком* — з двостороннім обміном повідомленнями одночасно (див. *Дуплексний зв'язок*) або по черзі (див. *Симплексний зв'язок*). У найпростіших системах Р. з. (дуплексних і симплексних) використовують малопотужні (переважно до 50 Вт) передавачі і чутливі приймачі, що діють на метрових або дециметрових хвилях. Такі системи дають змогу підтримувати зв'язок на віддалі до 30 км. Ними користуються на пром. підприємствах, в с. г., на річковому, мор. і залізнич. транспорті, в службах пожежної охорони і швидкої медичної допомоги, в геол. експедиціях тощо. В складніших системах Р. з. (як правило, дуплексних), до яких належать системи *косміч-*

ного зв'язку, радіорелейного зв'язку і *далекого зв'язку* на коротких хвилях, застосовують потужні (до 100 кВт) передавачі з напрямленими антенами і надчутливі приймачі. На лініях далекого (понад 5 тис. км) Р. з. вдаються до *ретрансляції* телефонних сигналів за допомогою приймально-передавальних радіостанцій.

РАДІОТЕРАПІ́Я (від *радіо...* і *терапія*) — застосування іонізуючих випромінювань з лікувальною метою; те саме, що *променева терапія*.

РАДІОТЕ́ХНІКА (від *радіо...* і *техніка*) — наука про застосування *радіохвиль* для передавання інформації та енергії; відповідна галузь техніки. Виникненню Р. передували праці М. *Фарадея*, Д. К. *Максвелла*, Г. *Герца* та ін. вчених. Вона почала розвиватися після винайдення радіо (1895) О. С. *Поповим*, її дальший розвиток був пов'язаний з діяльністю Г. *Марконі*, Н. *Тесли* та ін. Перші тех. засоби Р. (іскрові *генератори*, *радіоприймачі* з кристалічними *детекторами* тощо) застосовували лише для *радіотелеграфного зв'язку*, радіостанції діяли на затухаючих радіохвилях. Згодом стали використовувати незатухаючі радіохвилі, збуджувані дуговими й електромашинними, а з 10-х рр. 20 ст.— ламповими генераторами. Це дало змогу підвищити потужність *радіопередавачів* і чутливість радіоприймачів, збільшити далекість *радіозв'язку*. Початок 20-х рр. характеризується розвитком *радіотелефонного зв'язку, радіомовлення, радіоаматорства*, радіотелеметрії (див. *Радіотелемеханіка*), *фототелеграфу, телебачення*. В СРСР першим н.-д. радіотех. центром була радіолабораторія в Нижньому Новгороді (1918—28). У 1925 за допомогою високочастотних машинних генераторів, створених рад. вченим В. П. Вологдіним, було налагоджено радіозв'язок між Москвою і Нью-Йорком. В 30-і рр. виникла практична *радіолокація*, що привело до створення для радіотех. потреб *надвисокочастотних приладів*, до розширення використовуваного діапазону радіохвиль. У зв'язку з розвитком (50-і рр.) електронного приладобудування і застосуванням *напівпровідникових приладів* підвищились надійність і економічність радіотех. засобів. Значний вклад у розвиток Р. внесли рад. вчені А. І. Берг, М. О. Бонч-Бруєвич, Б. О. Введенський, М. Д. Дев'ятков, Ю. Б. Кобзарєв, В. О. Котельников, Л. І. Мандельштам, О. Л. Мінц, М. Д. Папалексі, О. А. Расплетін, В. О. Фок, М. В. Шулейкін, О. М. Щукін, в т. ч. в УРСР — І. В. Акаловський, С. Я. Брауде, В. М. Волков, І. В. Кудрявцев, В. В. Огієвський, В. Г. Сергеєв, В. П. Тараненко, С. І. Тетельбаум, О. Я. Усиков, О. О. Харкевич, В. П. Шестопалов та ін. В СРСР велику роль у розвитку Р. відіграє Наук. тех. т-во радіотехніки, електроніки і зв'язку ім. О. С. Попова (Москва). Проблеми Р. досліджують у Ленінгр. електротех. ін-ті зв'язку ім. М. О. Бонч-Бруєвича, Ленінгр. електротех. ін-ті ім. В. І. Ульянова (Леніна), Моск. електротех. ін-ті зв'язку, Ін-ті радіотехніки і електроніки АН СРСР, у *Київському політехнічному інституті, Одеському електротехнічному інституті зв'язку, Харківському інституті радіоелектроніки, Радіофізики і електроніки інституті* АН УРСР та ін. установах. Питання радіотехніки висвітлюються в загальносоюзних журналах «Радио», «Радиотехника», «Радиотехника и электроника», «Известия вузов СССР — радиоэлектроника». Радіотехнічні методи використовують у *радіоастрономії, радіометеорології, радіоспектроскопії, радіофізиці, космічному зв'язку*. Р. набула найширшого застосування в промисловості, сільс. господарстві, на транспорті, в побуті тощо. Дальший розвиток Р. зумовлюється досягненнями в галузі радіофізики і електроніки, застосуванням методів дискретної (цифрової) обробки сигналів, створенням функціональних приладів, в яких перетворення електр. сигналів пов'язане з використанням явищ різної фізичної природи.

Літ.: Очерки истории радиотехники. М., 1960; Харкевич А. А. Основы радиотехники. М., 1963; Бренев И. В. Начало радиотехники в России. М., 1970; Бренев И. В. У истоков советской радиотехники. М., 1970; Гоноровский И. С. Радиотехнические цепи и сигналы. М., 1977; Горяинов В. Т., Журавлев А. Г., Тихонов В. И. Статистическая радиотехника. М., 1980.

Я. К. Трохименко.

РАДІОТЕХНІ́ЧНІ ВІЙСЬКА (РТВ) — війська, оснащені радіолокаційними станціями (комплексами) різних типів і призначені для ведення радіолокаційної розвідки повітряного противника та радіолокаційного забезпечення бойових дій частин і з'єднань різних видів збройних сил. РТВ Військ ППО країни як рід військ створені в СРСР 1952 на базі частин повітр. спостереження, оповіщення й зв'язку (ПСОЗ) і називалися РТВ ПСОЗ ППО країни; 1955 перейменовані на РТВ ППО країни. Складаються з радіотех. частин і підрозділів. Радіотех. частини і підрозділи є і в ін. видах Збройних Сил.

РАДІОТРАНСЛЯЦІ́ЙНА МЕРЕ́ЖА (від *радіо...* і лат. translatio — передача) — поширена назва мережі *проводового мовлення*.

РАДІОФІ́ЗИКА — розділ *фізики* який вивчає основи генерування, випромінювання, поширення, розсіяння, поглинання, приймання, підсилення та перетворення електромагнітних коливань у діапазоні довжин хвиль від наддовгих до оптичних (див. *Радіохвилі*). Як самостійна галузь науки Р. сформувалась в 20—30 рр. 20 ст. Один з осн. напрямів Р. пов'язаний з проблемою генерування електромагнітних коливань (ЕМК) у досліджуваному діапазоні довжин хвиль. ЕМК з довжинами хвиль, що перевищують 0,1 м, генеруються в *колах електричних* з *лампами електричними* та *напівпровідниковими приладами*, які мають *коливальні контури* з зосередженими та розгалуженими параметрами. В міліметровому діапазоні довжин хвиль ЕМК збуджуються *клістронами, магнетронами*, клінотронами та *лазерами* на вільних електронах (генераторами дифракційного випромінювання). В субміліметровому та оптичному діапазонах найбільш перспективними джерелами випромінювання ЕМК є *мазери*, лазери. Інші важливі наук. проблеми Р. пов'язані з *випромінюванням і приймання радіохвиль*, впливом реального середовища на їх поширення (див. *Поширення радіохвиль*). Випромінюються ЕМК *антенами*, відкритими *резонаторами*, фазованими *антенними гратками* тощо, а передаються на віддаль хвилеводами, квазіоптичними та волоконними системами (див. *Волоконна оптика*) тощо. На поширення радіохвиль, довжина яких перевищує 0,1 м, великий вплив мають стан *іоносфери*, шуми космічного походження та ін. Для радіохвиль з меншою довжиною *атмосфера* є частково прозорою, на їх поширення впливає стан *тропосфери*. Приймання ЕМК здійснюється з використанням електронних ламп, *транзисторів, радіометрів*, параметричних підсилювачів (див. *Квантові генератори і підсилювачі*) тощо. Р. досліджує також взаємодії ЕМК короткохвильового радіодіапазону з носіями струму в різних середовищах. Досягнення сучас. Р. сприяють розвиткові *радіотехніки* та *електроніки*. Використання методів Р. для досліджень різноманітних явищ електромагн. природи поклало початок таким самостійним галузям науки, як *радіоастрономія, радіоспектроскопія, радіоокеанографія, нелінійна оптика* та ін. Відкриття нових явищ в Р. є основою перспективних напрямів фізики. Напр., виявлення *вимушеного випромінювання* зумовило виникнення *квантової електроніки*. Великий внесок у розвиток Р. зробили рад. вчені М. Г. *Басов*, В. О. *Котельников*, О. М. *Прохоров*, Р. В. *Хохлов*, О. Я. *Усиков* та ін. Дослідження в галузі Р. провадяться в Ін-ті радіотехніки і електроніки АН СРСР, Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР, Моск. та Київ. університетах та ін. наукових центрах.

В. П. Шестопалов.

РАДІОФІ́ЗИКИ І ЕЛЕКТРО́НІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Організований 1955 у Харкові на базі радіофіз. сектора Харків. фіз.-тех. ін-ту АН УРСР. У його складі (1981) 26 відділів і 2 лабораторії. Осн. напрями досліджень: фізика і техніка міліметрових і субміліметрових *радіохвиль*; поширення, розсіяння і поглинання радіохвиль у різних середовищах у широкому діапазоні частот; високочастотні властивості твердих тіл, декаметрова *радіоастрономія*. Проводяться також дослідження з мол. *біофізики, радіоспектроскопії*, фізики *плазми, електронної оптики, радіоокеанографії, радіолокації*. З Ін-том пов'язана діяльність С. Я. *Брауде*, О. Я. *Усикова*, В. П. *Шестопалова*. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

РАДІОФІКА́ЦІЯ (від *радіо...* і лат. facio — роблю) — в СРСР державна система планомірного розвитку в населених місцях про-

Радіохвилеводи:
1 — прямокутний; 2 — круглий; 3 — П-подібний; 4 — Н-подібний; 5 — коаксіальний; 6 — з поверхневою хвилею.

водової і безпроводової мережі мовлення (див. *Проводове мовлення, Радіомовлення*). Проводова Р. пов'язана із спорудженням трансляційних (див. *Трансляція*) *радіовузлів*, прокладанням проводових (кабельних, повітряних) ліній, з використанням трансляційних радіоточок і гучномовців. Безпроводова Р. полягає у буд-ві передавальних радіостанцій і застосуванні радіоприймачів. Перевагами проводової Р. є менші *перешкоди* (див. також *Перешкоди радіоприйманню*), нижча (порівняно з радіоприймачами) вартість обладнання й експлуатації трансляційних радіоточок, нескладність користування радіотех. пристроями. Нині термін «Р.» вживається стосовно лише до проводової радіофікації. Р. розвивалася з перших років Рад. влади, зокрема регулярні передачі останніх вістей почались (з 17.VI 1921) за допомогою гучномовних *рупорів* у Москві. В 1922 В. І. Ленін сформулював положення програми суцільної Р. країни (див. Повн. зібр. тв., т. 45, с. 184—185). Того ж року стала до ладу радіостанція ім. Комінтерну (Москва). У 1925 в Москві було введено в експлуатацію перший в СРСР трансляційний радіовузол. В УРСР (Харків) перша радіостанція почала діяти 1924, перші гучномовці — 1925. Масова Р. населених, зокрема сільських, місць розпочалася в СРСР в 30-х рр. Вже 1940 в СРСР налічувалось 5,9 млн. радіоточок і 1,1 млн. радіоприймачів, зокрема в УРСР — відповідно 1,0 і 0,26 млн. Велике значення для дальшої Р. країни мали постанови Комуністичної партії і Радянського уряду, зокрема в УРСР постанова Ради Міністрів і ЦК КП України (1.VI 1954) «Про заходи по дальшому розвитку і завершенню радіофікації сільської місцевості». 27.III 1965 Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про влаштування внутріквартирної проводки радіотрансляційної сітки в жилих будинках міст і робітничих селищ Української РСР». Проводову Р. республіки було в осн. завершено 1967 (радіофіковано 95% населених місць, кількість радіоточок становила 8,9 млн., в т. ч. в містах — 4,0, в селах — 4,9 млн.). Нині (1981) в СРСР налічується 83,8 млн. радіоточок, в т. ч. в УРСР — 18,5 млн. (в містах — 12,7, в селах — 5,8 млн.). Впроваджується трипрограмне проводове мовлення, яке діє (на 1.I 1982) у 916 містах СРСР, зокрема в УРСР — у 196.

Літ.: Бурлянд В. А., Володарская В. Е., Яроцкий А. В. Советская радиотехника и электросвязь в датах. М., 1975.

Г. Ф. Здановіч.

РАДІОХВИЛЕВО́Д — канал (хвилевод), всередині або вздовж якого поширюються *радіохвилі*, передаючи свою енергію. Поперечні розміри Р. сумірні з довжинами передаваних радіохвиль (найчастіше ультракоротких). Радіохвилеводами (мал.) є металеві трубки різного поперечного перерізу, заповнені повітрям або діелектричною речовиною (див. *Діелектрики*), коаксіальні (співвісні) двопроводові лінії (коаксіальні Р.), трубчасті, круглі та прямокутні стрижні з діелектр. матеріалу (діелектричні Р.), металеві стрічки (чи циліндричні провідники) з ребристою поверхнею або діелектричні пластинки з нанесеними на них металевими плівками (Р. з поверхневою хвилею). Крім того, існують атмосферні Р., стінками яких служать земна поверхня і нижня границя *іоносфери*. В Р. радіохвилі багаторазово відбиваються від стінок (або границі розділу двох середовищ), відбиті хвилі підсилюються в одних точках простору й ослаблюються в інших (див. *Інтерференція хвиль*), утворюючи хвильове поле — суму полів нескінченної кількості типів радіохвиль. Р. можуть служити фідерними лініями (див. *Фідер*), якими передають енергію від радіопередавача в передавальну антену, від приймальної антени в радіоприймач (на ультракоротких хвилях). Ці лінії складаються, як правило, з багатьох з'єднаних *фланцями* або ін. пристроями відрізків Р., різних за формою і поперечними розмірами. Коаксіальні Р. застосовують у *радіозв'язку*, зокрема в *телебаченні*, Р. з поверхневою хвилею — в *інтегральних схемах*. Атмосферні Р. використовують для *далекого зв'язку*.

РАДІОХВИ́ЛІ — *електромагнітні хвилі* довжиною понад $5 \cdot 10^{-5}$ м (частота коливань менша $3 \cdot 10^{12}$ Гц). Утворюються внаслідок нерівномірно прискореного руху *електричних зарядів* у середовищі (див. *Електромагнітне поле*), поширюються в атмосфері, товщі Землі і космічному просторі. На використанні Р. грунтується *радіотехніка*. Розрізняють Р., збуджувані штучними джерелами коливань (*радіопередавачами*), і Р., що надходять від неземних джерел або спричинюються блискавками. За допомогою штучно створюваних Р., що їх піддіапазони відрізняються довжиною хвилі і частотою коливань (див. табл.), передають на віддаль інформацію (повідомлення), визначають напрям і віддаль до об'єктів, керують ними на віддалі тощо. Енергію таких Р. можна концентрувати у вузьких пучках, користуючись напрямленими *антенами* або *радіохвилеводами* (див. також *Випромінювання і приймання радіохвиль*). Напрямляти Р. тим легше, чим вони коротші, оскільки розміри антени мають бути значно більшими за довжину хвилі. Р. відбиваються від будь-якої неоднорідності в середовищі, де вони поширюються. Крім здатності відбиватися, важливими властивостями Р. є: заломлення їх (див. *Заломлення хвиль*), *дифракція*, інтерференція (див. *Інтерференція хвиль*) і поляризація (див. *Поляризація хвиль*). Далекість їх поширення обмежена через поглинання Р. в атмосфері або інших середовищах (див. *Поширення радіохвиль*). Довгі, середні, короткі й ультракороткі (метрові, дециметрові, сантиметрові, міліметрові, субміліметрові) Р. використовують у *радіомовленні* і *радіозв'язку*. Для *телебачення* і *радіолокації* застосовують ультракороткі Р., в *радіоаматорстві* — короткі й ультракороткі, для *радіобачення* — переважно міліметрові й субміліметрові. За допомогою природних Р. вивчають неземні об'єкти, метеорологічні процеси (див. *Радіоастрономія, Радіометеорологія*).

Піддіапазони радіохвиль

Піддіапазон	Довжина хвилі, м
Наддовгі хвилі	Більша 10^4
Довгі хвилі	$10^4 - 10^3$
Середні хвилі	$10^3 - 10^2$
Короткі хвилі	$10^2 - 10$
Метрові хвилі	$10 - 1$
Дециметрові хвилі	$1 - 10^{-1}$
Сантиметрові хвилі	$10^{-1} - 10^{-2}$
Міліметрові хвилі	$10^{-2} - 10^{-3}$
Субміліметрові хвилі	$10^{-3} - 5 \cdot 10^{-5}$

Піддіапазон	Частота коливань, Гц
Наддовгі хвилі	Менша $3 \cdot 10^4$
Довгі хвилі	$3 \cdot 10^4 - 3 \cdot 10^5$
Середні хвилі	$3 \cdot 10^5 - 3 \cdot 10^6$
Короткі хвилі	$3 \cdot 10^6 - 3 \cdot 10^7$
Метрові хвилі	$3 \cdot 10^7 - 3 \cdot 10^8$
Дециметрові хвилі	$3 \cdot 10^8 - 3 \cdot 10^9$
Сантиметрові хвилі	$3 \cdot 10^9 - 3 \cdot 10^{10}$
Міліметрові хвилі	$3 \cdot 10^{10} - 3 \cdot 10^{11}$
Субміліметрові хвилі	$3 \cdot 10^{11} - 3 \cdot 10^{12}$

Літ.: Харкевич А. А. Основы радиотехники. М., 1963.

Г. І. Гладишев.

РАДІОХІ́МІЯ — галузь *хімії*, що вивчає за допомогою спеціальних методів хімічні властивості *радіоактивних елементів* та *ізотопів* (радіонуклідів). В основу цих методів покладено специфічні властивості радіонуклідів, пов'язані з їхньою *радіоактивністю*. Притаманний радіонуклідам радіоактивний розпад використовується не тільки для вивчення їхніх властивостей, а й служить у деяких випадках методом одержання хім. сполук дочірніх радіонуклідів (див. *Радіоактивні ряди*). Основою для виникнення Р. стали дослідження П. *Кюрі* і М. *Склодовської-Кюрі*, які відкрили 1898 *полонію* і *радію*. Наступні роки розвитку Р. характеризуються виявленням нових радіоактивних елементів та ізотопів, вивченням їхніх властивостей і встановленням спочатку якісних, а потім кількісних закономірностей поведінки ультрамікрокількостей радіонуклідів. Відкриття І. *Жоліо-Кюрі* та Ф. *Жоліо-Кюрі* штучної радіоактивності сприяло ширшому використанню методу мічених атомів (див. *Ізотопні індикатори*) у різних галузях хімії. Сучас. Р. вивчає хім. властивості радіоактивних елементів, кількості яких можуть вимірюватись від вагових величин до лічених атомів, а час їхнього

життя — від мільярдів років до мілісекунд. Для цього використовуються методи співкристалізації, *адсорбції*, екстракції, *хроматографії, електрохімії* тощо. Однією з найважливіших проблем сучас. Р. є вивчення хімії *трансуранових елементів*. Ці елементи не існують у природі, їх одержано штучно за допомогою *ядерних реакторів* та *прискорювачів заряджених частинок*. Р. тісно пов'язана з розв'язанням різних проблем *атомної енергетики* — від одержання *ядерного пального* до захо-вання *радіоактивних відходів* (див. також *Регенерація ядерного пального*). Крім того, Р. (прикладна), розв'язує задачі, що стосуються одержання радіоактивних ізотопів, створення на їхній основі матеріалів для радіаційної техніки і розробки препаратів мед. призначення (див. *Радіоактивні препарати* у медицині). Методи Р. проникли і в ін. галузі науки — аналітичну, фізичну, органічну, неорганічну хімію, біохімію тощо. Розвиток Р. пов'язаний з дослідженнями Г. *Хевеші*, О. *Гана*, Ф. Панета, Г. *Сіборга*. Багато в цій галузі зробили радянські вчені В. Г. *Хлопін*, І. В. *Курчатов*, В. І. *Спицин*, Б. О. Нікітін, Й. О. Старик та ін.

Літ.: Старик И. Е. Основы радиохимии. Л., 1969; Вдовенко В. М. Современная радиохимия. М., 1969; Несмеянов А. Н. Радиохимия. М., 1978.

М. Б. Міхєєв.

РАДІОЦЕ́НТР (від *радіо...* і *центр*) — сукупність споруд і радіотехнічних засобів (*радіостанцій*), призначених гол. чин. для радіозв'язку і (або) радіомовлення. Розрізняють *приймальні радіоцентри, передавальні радіоцентри* і радіоцентри приймально-передавальні. Щоб зменшити *перешкоди радіоприйманню*, приймальні та передавальні Р. розміщують далеко один від одного і від пром. підприємств.

РАДІОЧАСТО́ТНИЙ КА́БЕЛЬ — *кабель*, яким передають радіо- і *відеосигнали*. До найпоширеніших належать радіочастотні *коаксіальні кабелі*. Є також радіочастотні *симетричні кабелі* і кабелі спіральні (коаксіальні з спіральним внутр. провідником). Частота передаваних по Р. к. сигналів становить прибл. від 100 кГц до 10 ГГц. Найважливіші електричні характеристики Р. к.: робочий діапазон довжин хвиль, хвильовий опір (опір «біжучій» хвилі напруги), лінійна (розподілена) *електроємність*, коеф. згасання, пробивна напруга. За допомогою Р. к. з'єднують між собою елементи радіотех. і електронної апаратури, приєднують її до передавальних і приймальних антен.

РАДІОЧУТЛИ́ВІСТЬ — чутливість біологічних об'єктів до діяння іонізуючих випромінювань. Для різних біол. об'єктів вона різна і виявляється у різних радіаційних ушкодженнях (див. *Біологічна дія іонізуючих випромінювань*). Мірою Р. служить смертельна (летальна доза — ЛД) доза опромінювань, яка спричинює інактивацію клітин або загибель багатоклітинного організму в певні строки після опромінення. Для оцінки Р. біол. об'єкти опромінюють різними дозами і визначають процент виживання. Звичайно користуються показником $ЛД_{50}$ — дозою опромінення, після якої виживає 50% особин. Було встановлено, що найменш чутливі до опромінювань одноклітинні рослини та бактерії; найбільш чутливі — ссавці, в т. ч. людина. Напр., для бактерій $ЛД_{50}$ дорівнює 400—1000, для дріжджів — 400, для мишей — 5, для людини — 4 Гр. Різні клітини і тканини у багатоклітинному організмі мають неоднакову Р. Найбільш вразливими є малодиференційовані, молоді та ростучі клітини. Це використовують при *променевій терапії* пухлин. Р. залежить від умов опромінення (напр., змінюється в умовах *гіпоксії* або *гіпотермії*) і фіз. властивостей випромінювань, фізіол. стану організму та ін. факторів.

А. Ф. Карась.

РА́ДІСНЕ — селище міського типу Іванівського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташоване за 3 км від залізнич. ст. Краснознам'янка. 2,1 тис. ж. (1982). В Р.— Червонознам'янські цукр. з-д та міжрайонне підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби. Заг.-осв. та муз. школи, лікарня, Будинок культури, б-ка. Засн. 1965, с-ще міськ. типу — з 1975.

РА́ДІУС (лат. radius, букв.— паличка, спиця) кола, кулі — відрізок, що сполучає довільну точку *кола* або поверхні *кулі* з центром цього кола чи кулі, а також довжина цього відрізка.

РАДКЕ́ВИЧ Клавдія (24.X 1869, Львів — 1932, Відень) — укр. драм. артистка і співачка (альт). Працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1888—97), з 1898 — в драм. театрах Відня. Ролі: Маруся («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Оксана («Довбуш» Стечинського). Оперні партії: Ткачиха, Наталка («Різдвяна ніч», «Чорноморці» Лисенка), Арсена («Циганський барон» Штрауса), Ізабелла («Гаспароне» Мілеккера) та ін.

П. К. Медведик.

РА́ДЛОВ Василь Васильович (5.I 1837, Берлін — 12.V 1918, Петроград) — рос. мовознавець-тюрколог, археолог і етнограф, акад. Петерб. АН (з 1884). Закінчив Берлінський ун-т (1858). Директор Азіатського музею (1885—90), Музею антропології та етнографії АН (1894—1918). Вивчав старожитності Алтаю, Сибіру, Серед. Азії. Перший прочитав давньотюрк. *орхоно-єнісейські написи*. Один з основоположників порівняльно-істор. вивчення тюрк. мов («Порівняльна граматика північних тюркських мов», т. 1, 1882, тощо), видав «Спробу словника тюркських наріч» (т. 1—4, 1882—1909), опублікував велику кількість текстів тюрк. мовами.

РА́ДНІЦ-КО́РІ (Radnic-Cori) Герті Тереза (15.VIII 1896, Прага — 26.X 1957, Сент-Луїс, США) — амер. біохімік. Член Нац. академії США. Закінчила мед. ф-т Німецького ун-ту, Прага (1920). З 1947 — професор біохімії мед. ф-ту Сент-Луїського ун-ту. Осн. праці присвячені дослідженню обміну вуглеводів у тварин, ролі гормонів у цьому обміні в нормі і патології. Р.-К. відкрила ряд ферментів та ін. речовин. Нобелівська премія (1947; разом з чоловіком К. Ф. *Корі*) за вивчення каталітичного метаболізму глікогену.

О. М. Федоров.

РА́ДНОТІ (Radnóti) Міклош (5.V 1909, Будапешт — між 6 і 10.XI 1944, Абда) — угор. поет. У кін. 20-х рр. приєднався до робітн. руху. Уже на поч. творчого шляху гостро реагував на соціально-політ. порядки в Угорщині. Виріс в одного з визначних угор. ліриків. У 30-х рр. співробітничав з компартією, друкувався в її підпільних виданнях. Автор збірок «Новомодна пісня пастухів» (1931), «Молодий місяць» (1935), «Гуляй, поки смертний вирок» (1936), «Крута дорога» (1938), «Вибрані вірші» (1940) та інші. В роки 2-ї світової війни був інтернований у «трудовому таборі» й убитий есесівцями. На грудях Р. у братській могилі було знайдено рукопис віршів, створених у таборі, що являє собою документ величезної людської і поетичної сили (зб. «Вмилене небо», опубл. 1946).

М. Радноті.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1965, № 4; Борський зошит. «Всесвіт», 1982, № 8; Рос. перекл. — Стихи. М., 1968; [Вірші]. «Иностранная литература», 1979, № 11.

К. О. Шахова.

РА́ДО (Rado) Дєрдь (н. 10.X 1912) — угор. перекладач, літературознавець, публіцист і бібліограф. Перекладає твори російських (О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Маяковського, М. Горького) і укр. (Т. Шевченка, П. Грабовського, Лесі Українки, Л. Первомайського та ін.) письменників. Кілька разів відвідав СРСР. Автор серії видань (у співавт.) «Угорська бібліографія літератури народів СРСР», досліджень про рос. письменників, книг «Від білої півночі до Чорного моря» (1962), «Через Кавказ» (1971). У кн. «Наш сусід — Україна» (1969) подав стислий огляд історії укр. народу, короткий нарис історії укр. л-ри та мистецтва, де багато уваги приділив Т. Шевченкові.

РАДОГО́СТ — персонаж слов'ян. міфології. У різних племінних об'єднань його вшановували як бога сонця, вогню, торгівлі та війни. У західних і балтійських слов'ян у деяких містах існували храми Радогоста.

РА́ДОМ — місто в центр. частині Польщі, адм. ц. Радомського воєводства. Вузол з-ць і автошляхів. 184 тис. ж. (1977). Розвинуте машинобудування (виробн. швейних та ливарних машин, друкарських машинок, телефонних апаратів, компресорів тощо). Шкіряно-взут., лакофарбова, буд. матеріалів, швейна, деревообр., тютюнова і м'ясна пром-сть. Відділення Вищої інженерної школи. Театр. Музей бджільництва. Р. уперше згадується в 12 ст.

РАДОМИ́СЕЛЬСЬКИЙ Ізраїль Давидович [н. 23.IV (6.V) 1914, Житомир] — укр. рад. вчений у галузі порошкової металургії та металознавства, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член

Дати запусків супутників зв'язку «Радуга»

«Стаціонар-1»	22.XII 1975
«Стаціонар-1»	11.IX 1976
«Стаціонар-2»	24.VII 1977
«Стаціонар-2»	19.VII 1978
«Стаціонар-1»	5.IV 1979
«Стаціонар-2»	20.II 1980
«Стаціонар-3»	5.X 1980
«Стаціонар-2»	18.III 1981
«Стаціонар-3»	9.X 1981
«Радуга»	26.XI 1982

КПРС з 1945. Закінчив (1939) Київ. політех. ін-т, працював на пром. підприємствах Києва і Новосибірська, директором технікуму в Новосибірську, 1948—55 — в Ін-ті чорної металургії АН УРСР. З 1955 — в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. праці — в галузі теорії відновлення окислів металів, стійкості проти зношування, а також створення високоміцних конструкційних порошкових матеріалів. Розробив технології одержання залізних і легованих порошків, а також багатьох матеріалів із заданими властивостями. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1973. Премія Ради Міністрів СРСР в галузі науки, 1981.

РА́ДОМИШЛЬ — місто Житомир. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Тетереві (прит. Дніпра), за 30 км від залізнич. ст. Ірша. Перші літописні відомості про Мик-город (Мичеськ) належать до 1150. В 1362 Мичеськ підпав під владу *Великого князівства Литовського*. В 1390 населений пункт згадується як с. Мицько. В 16—17 ст. — містечко. Пізніше дістало назву Радомисль. Після *Люблінської унії 1569* — під владою шляхет. Польщі. На поч. 17 ст. Є. *Плетенецький* заснував тут єдину на той час на Україні паперову ф-ку. Жителі містечка брали участь у *Палія повстанні 1702—04*, *гайдамацькому русі*. Під час *Коліївщини* (1768) поблизу Р. діяв загін на чолі з І. *Бондаренком*. У 1793 Р. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1795 Р. надано статус міста. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Р. (9.VII 1941—10.XI 1943) тут з червня 1943 діяв підпільний райком ЛКСМУ. З 1946 місто має сучас. назву. У місті — з-ди: маш.-буд., капронових виробів, льонопереробний, цегельний, консервний, маслоробний, хлібний, крохмальний, комбікормовий, пивоварний, меблевий цех об'єднання «Житомирдерев», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, пром. та побутового обслуговування комбінати. 2 профес.-тех. уч-ща, 4 заг.-осв., музична та спортивна школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 клуби, Палац спорту, 3 бібліотеки, історико-краєзнавчий музей. У Р. бували декабристи М. П. *Бестужев-Рюмін*, І. С. *Повало-Швейковський*. У 1921—22 в Р. жив Г. І. *Котовський*. В 1956 в околицях Р. відкрито *Радомишльську стоянку*.

РАДОМИШЛЬСЬКА СТОЯ́НКА — поселення початку оріньяко-солютрейської пори пізнього *палеоліту* в околицях м. Радомишля Житомир. обл. Відкрито її 1956, досліджували 1957, 1959 та 1963—65. При розкопках знайдено багато кісток мамонта, пн. оленя і дикого коня та розщеплених кременів. Виявлено залишки невеликих довгочасних наземних наметоподібних жител (при спорудженні їх використовували кістки мамонта), залишки вогнищ, місця обробки кременю та яму-сховище, заповнену кістками тварин, у т. ч. зі слідами використання. Знайдено крем'яні вироби (дисковидні *нуклеуси, гостроконечники, скребла,* скобелі, призматичні нуклеуси, вістря, проколки тощо). На місці розкопок встановлено пам'ятник, на чавунній плиті якого є напис про стоянку та роки її дослідження.

Літ.: Шовкопляс І. Г. Палеолітична стоянка Радомишль. «Археологія», 1964, т. 16.

РА́ДОМИШЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 55,4 тис. чол. (1982). У районі — 84 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Радомишль*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: глина, пісок, граніти, мармур. Найбільша річка — *Тетерів* (прит. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті, сірі опідзолені. Розташований у зоні мішаних лісів (*Полісся Українське*). Ліси (сосна, дуб, береза, осика, ялина) займають бл. 38 тис. га. Найбільші пром. підприємства: радомишльські маш.-буд., льонопереробний, пивоварний, крохмальний і капронових виробів з-ди, меблевий цех об'єднання «Житомирдерев», Білокриницький склоробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Радомишль). Спеціалізація с. г.— землеробство льонарсько-картоплярського і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 74,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,9 тис. га. Гол. культури: льон, картопля, хміль. У Р. р.— 18 колгоспів, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Ірша. Автомоб. шляхів — 359 км, у т. ч. з твердим покриттям — 294 км. У районі — 44 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 59 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; дит. санаторій. 23 будинки культури, 38 клубів, кінотеатр, 61 кіноустановка, 51 бібліотека, історико-краєзнавчий музей.

У с. Будилівці Р. р. народилася українська радянська актриса Г. С. *Ольшевська*. У Р. р. видається газ. «Зоря Полісся» (з 1932).

А. П. Козлов.

РАДО́Н (Radonum), Rn — радіоактивний хімічний елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 86, масове число найстійкішого ізотопу 222; належить до *інертних газів*. Відкрили 1900 нім. учений Ф. Дорн і Е. *Резерфорд*. Ізотоп ^{222}Rn ($T_{1/2}$ = 3,823 доби) утворюється при α-розпаді *радію* ^{226}Ra (звідси назва Р.). Р.— один з найрідкісніших елементів. Вміст його в атмосфері 7 10^{-17}% за масою. Р. і радій є у невеликих кількостях у всіх природних водах. За нормальних умов Р.— газ без кольору, запаху і смаку; $t_{кип}$ 211K при тискові 1 ат; $t_{пл}$ 202 K; густина газовидного Р. 9,73 кг/м³ (при температурі 0° С і тиску 1 ат); рідкого — 0,0044 кг/м³ (поблизу *потрійної точки*).

Радон утворює сполуки включення з водою (наприклад, гідрат $Rn \cdot 6H_2O$), з фенолом ($Rn \cdot 2C_6H_5OH$) та ін., а також справжні хім. сполуки Р., зокрема *фториди* (RnF_2, RnF_4, RnF_6). Одержують Р. із солей радію, виконуючи необхідні застережні заходи. Незважаючи на хім. інертність, Р.— одна з найтоксичніших отрут, що зумовлено його *радіоактивністю*. Застосовують гол. чин. у медицині (див. *Альфа-терапія*), пром-сті. при γ-радіографії.

А. В. Леонтьєва.

«РА́ДУГА» — назва серії рад. супутників зв'язку, призначених для забезпечення неперервного телефонно-телеграфного радіозв'язку і одночасного передавання кольорових і чорно-білих програм Центрального телебачення на мережу станцій «*Орбита*». Кожний з цих супутників обладнаний удосконаленою багатоканальною ретрансляційною апаратурою, що працює в сантиметровому діапазоні хвиль, триосьовою системою точної орієнтації на Землю, системами енергопостачання (з незалежним наведенням і стеженням сонячних батарей за Сонцем), корекції на орбіті, терморегулювання, радіотелеметричною (для передавання на Землю даних про роботу бортових систем), радіосистемою для точного вимірювання параметрів орбіти і керування супутником. Супутники серії «Р.» виводяться на близьку до геостаціонарної колову орбіту, що забезпечує стале положення кожного супутника відносно території СРСР. Р. присвоєно міжнародні реєстраційні індекси «Стаціонар-1», «Стаціонар-2», «Стаціонар-3».

Ю. М. Михайлов.

«РА́ДУГА» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політ. журнал, орган Спілки письменників України. Засн. 1927 у Харкові під назвою «Красное слово»; з 1933 — «*Литстрой*», 1934—37 — «Советская литература». З 1935 виходить у Києві; 1948—63 — «Советская Украина» (до 1951 альманах, далі як журнал). З 1963 — сучасна назва. Популяризує досягнення укр. л-ри, друкує твори рос. письменників Радянської України, висвітлює громад. і культурне життя республіки.

Ю. Ф. Ярмиш.

РА́ДУЛЬ — селище міського типу Ріпкинського р-ну Чернігів. обл. УРСР. Розташований на лівому

березі Дніпра, за 35 км від залізнич. ст. Голубичі. Пристань. 1,5 тис. ж. (1982). У Р.— пром. комбінат та торфодільниця Черніг. торфооб'єднання. Заг.-осв. школа, лікарня, клуб, б-ка. Засн. наприкінці 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1924.

РАДУ́ШНЕ — селище міського типу Криворізького р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,9 тис. ж. (1982). В Р.— комбінат хлібопродуктів, з-д «Буддеталь», криворізькі управління магістральних газопроводів, лісгосп тощо. Заг.-осв. школа, мед. амбулаторія, Будинок культури, б-ка. Засн. 1903, с-ще міськ. типу — з 1958.

РАДХАКРІ́ШНАН Сарвепаллі (5.IX 1888, Тіруттані, тепер шт. Андхра-Прадеш — 17.IV 1975, Мадрас) — інд. філософ, громадський і політ. діяч. Після закінчення Мадраського ун-ту з 1918 займав керівні посади в ряді інд. ун-тів, викладав філософію в Оксфордському ун-ті (Великобританія). В 1949—52 — посол Індії в СРСР, 1952—62 — віце-президент, а 1962—67 — президент Республіки Індія. Р.— автор праць з філософії, нар. освіти, л-ри й політики. В філософії пропагував об'єктивний ідеалізм *веданти*, розробив систему єдиної універсальної «вічної релігії», покликаної, на його думку, замінити всі існуючі «догматичні релігії». За соціологічними поглядами — прибічник вчення М. К. *Ганді*, вважав можливим розв'язання сусп. проблем на основі реліг. принципів. Прибічник мирного співіснування всіх д-в, виступав проти війни, расової дискримінації та колоніалізму.

РА́ДЧЕНКО Андрій Федорович (30.X 1887—20.I 1938) — парт. і профспілковий діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1912 (1904—12 — меншовик). Н. в с. Парафіївці (тепер с-ще м. т. Ічнянського р-ну Черніг. обл.) в робітн. сім'ї. В 1917—18 — голова Дружківської Ради робітн. і солдат. депутатів (Донбас). У 1918—19 — на політроботі в Червоній Армії. З 1920 — на парт. і профспілковій роботі в Донбасі. В 1924—25 — секретар Донецького губкому КП(б)У. В 1925—28 — голова Всеукр. Ради профспілок, потім — на керівній госп. роботі у Владимирі та Іваново-Вознесенську, заст. голови Центроспілки. На VII і VIII конференціях, IX та X з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1925—28 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

РА́ДЧЕНКО Андрій Якимович [н. 29.XI (12.XII) 1900, м. Охтирка, тепер Сум. обл.] — український рад. економіст, професор (з 1960). Член КПРС з 1944. В 1927 закінчив Київський с.-г. ін-т. З 1930 — викладач курсів економіки й організації с. г. у вузах Києва. У 1943—48, а також 1957—65 — зав. відділом економіки с. г. в Ін-ті економіки АН УРСР. Осн. праці — з питань економіки використання машин, механізації с. г., економіки праці в колгоспах та технічного прогресу в с. г. Р. нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

РА́ДЧЕНКО Віктор Володимирович (24.XII 1907, Київ — 31.I 1961, там же) — укр. рад. кінооператор. В 1930 закінчив Київ. худож. ін-т, 1932 — Київ. ін-т кінематографії. Творчу діяльність почав 1931. Зняв наук.-популярні фільми: «Вони бачать знову» (1947), «Шевченко — художник» (1954), «Слідами невидимих ворогів» (1956), «Моє відречення» (1961). Фільми, зняті Р., нагороджено на Міжнар. кінофестивалях (Карлові Вари, 1948; Монтевідео, 1957).

РА́ДЧЕНКО Зінаїда Федорівна [1839—5 (18).III 1916] — укр. та білорус. фольклорист і етнограф. Член Рос. географічного т-ва. Збирала фольклор у Гомельському повіті. Опублікувала бл. 700 нар. пісень (у т. ч. 180 з мелодіями). У передмові до збірки 1888 описала побут, обряди і звичаї селян.

Тв.: Гомельские народные песни (белорусские и малорусские). Записаны в Дятловецкой волости Гомельского уезда Могилевской губернии Зинаидой Радченко. С приложением 83 местных пословиц. СПБ, 1888.

І. М. Лисенко.

РА́ДЧЕНКО Іван Іванович [10 (22).X 1874—1.V 1942] — професіональний революціонер, рад. держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в м. Конотопі (тепер Сум. обл.) в сім'ї дрібного лісопромисловця. Під впливом старшого брата С. І. *Радченка* став на шлях революц. боротьби. В 1898 — член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, член Петерб. к-ту РСДРП. В 1901—02 був агентом *«Искры»*. За дорученням редакції «Искры» виїздив у Полтаву, Катеринослав, Харків, Єлизаветград та ін. міста, брав участь в організації підпільних іскрівських друкарень у Кишиневі та Конотопі. В 1902 — член Петерб. к-ту РСДРП, Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП. Згодом заарештований і 1903 висланий до Якутії, звідки в серпні 1905 втік за кордон, але в жовтні повернувся до Росії. Учасник революц. подій 1905—07 в Петербурзі. В 1908—11 вів підпільну парт. роботу в Баку, Харкові, Одесі, Петербурзі. Після Лютн. революції 1917 — голова Богородської (тепер м. Ногінськ) Ради. З 1918 — на відповідальній госп. роботі. Автор спогадів і статей про В. І. Леніна.

РА́ДЧЕНКО Клавдія Павлівна (н. 14.XII 1925, м. Біла Церква Київ. обл.) — укр. рад. співачка (ліричне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1969). В 1956 закінчила Київ. консерваторію. З 1957 — солістка Київ. театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Марфа («Царева наречена» Римського-Корсакова), Еврідіка («Орфей і Еврідіка» Глюка), Маргарита («Фауст» Гуно), Галя («Назар Стодоля» Данькевича), Мар'яна, Милана («Арсенал», «Милана» Г. Майбороди), Катерина Ізмайлова (однойменна опера Д. Шостаковича). Концертна діяльність.

М. Ф. Кагарлицький.

РА́ДЧЕНКО Олександр Маркович (20.VIII 1894, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.— 20.I 1975, Львів) — укр. рад. композитор, диригент і педагог, засл. арт. УРСР (з 1947). Учасник громадян. війни. В 1911 закінчив Одес. муз. уч-ще; навчався в Одес. консерваторії. У 1923 був організатором симф. оркестру Одес. губпрофради, керував ним до 1930. В 1930—60 працював зав. муз. частиною Держ. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької (з 1931 театр — у Запоріжжі, 1941—43 — в Тобольську та Новокузнецьку, з 1944 — у Львові). Створив музику до драм. вистав: «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Невольник» М. Кропивницького, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «На Івана Купала» М. Стельмаха, «Уріель Акоста» К. Гуцкова та ін. Автор оркестрових та камерно-інструм. творів, а також хорів і пісень.

[П. І. Тернюк.]

РА́ДЧЕНКО Петро Андрійович [1 (14).VII 1902, Київ — 19.VII 1942, там же] — укр. рад. письменник. Закінчив пед. курси в Києві (1922), вчителював, згодом був на видавничій роботі. Друкуватися почав 1925. Належав до літ. орг-цій *«Молодняк»*, ВУСПП. З перших днів Великої Вітчизн. війни — на фронті. Потрапивши в оточення, брав участь у партизанському русі. Замучений гестапівцями. Окремими виданнями вийшли книги оповідань і повістей, присвячених соціалістичному будівництву у місті й на селі: «Скрипка» (1928), «Чорний хліб» (1931), «Залізні шори» (1932) та ін.

Тв.: Залізні шори. К., 1955.

О. Я. Ющенко.

РА́ДЧЕНКО Степан Іванович [26.I (7.II) 1869, Конотоп — 11 (24). VIII 1911, Петербург] — діяч революц. руху в Росії. Член РСДРП з 1891. Н. в м. Конотопі (тепер Сум. обл.). Брат І. І. *Радченка*. В 1887 вступив у Петерб. технолог. ін-т. Революц. діяльність почав 1890 пропагандистом у петерб. робітн. гуртках. У 1891 увійшов до *Бруснєва групи*. В 1893 очолив марксистський гурток студентів-технологів. У 1895—96 — один з організаторів і член керівного центру *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. У 1893 і 1896 зазнав арештів. Брав участь у підготовці *Першого з'їзду РСДРП* (1898), був його делегатом від петерб. «Союзу боротьби»; на з'їзді обраний членом ЦК партії. В 1901 працював у петерб. орг-ції «Искры». Наприкінці 1901 заарештований у Петербурзі і навесні 1902 переведений до Лук'янівської тюрми в Києві, де перебували ув'язнені члени рос. орг-ції «Искры». В 1904 засланий у Вологодську губ. Після повернення із заслання в кінці 1905 в зв'язку з тяжкою хворобою відійшов від активної політ. діяльності.

РАДЧУ́К Федір Іванович (н. 2.I 1902, с. Окунин, тепер Любомльського р-ну Волин. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1948). Після закінчення 1921 драм. школи «Товариства народного театру і мистецтва» в Києві вступив до *Першого театру Української Радянської Республіки* ім. Шевченка. З 1922 — актор театру *«Березіль»* (з 1935 — Харків. держ. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевчен-

І. І. Радченко.

К. П. Радченко.

С. І. Радченко.

Ф. І. Радчук.

ка), в якому працював до 1965. Серед ролей — Бублик, Лизогуб («Платон Кречет», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Прокопчук («Генерал Ватутін» Дмитерка), Осип («Ревізор» Гоголя), Яго («Отелло» Шекспіра). Знімався в кінофільмах «Фата моргана», «Киянка» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1948.

РАДЯ́НСЬКА А́РМІЯ (РА) — основна частина *Збройних Сил* СРСР, створена Комуністичною партією під керівництвом В. І. Леніна для забезпечення соціалістич. завоювань народів Рад. країни, захисту Рад. держави від імперіалістичної агресії і зміцнення миру. До складу РА входять *Ракетні війська стратегічного призначення, Сухопутні війська, Війська протиповітряної оборони, Військово-Повітряні Сили,* а також ін. формування та установи, крім *Військово-Морського Флоту* і *Прикордонних військ*. РА (до 1946 мала назву Червона Армія) створена на підставі декрету РНК, підписаного В. І. Леніним 15 (28).I 1918. Будучи гол. військ. силою в руках революц. народу, РА склалась і зміцніла в ході *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20*. Розвиток РА проходив на основі ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни, з урахуванням форм і методів революц. боротьби партії, кращих традицій рос. армії, досвіду минулих воєн і передових воєнно-теор. досягнень. РА створювалася на базі *Червоної гвардії*, загонів революц. солдатів і матросів як армія класова, нерозривно пов'язана з народом, згуртована високою політ. свідомістю і військ. революц. дисципліною.

Час народження РА — лютий 1918, коли в межі Радянської країни вдерлася армія кайзер. Німеччини, що створило серйозну загрозу Петрограду—колисці соціалістичної революції і самому існуванню Радянської республіки. 23.II перші сформовані з добровольців частини РА в районі Пскова і Новгорода вступили в бій з загарбниками, і одночасно в країні почалася масова мобілізація сил народу для відсічі агресорові. З того часу день 23.II став традиційним святом рад. народу — Днем Рад. Армії. Винятково важливе значення в справі зміцнення РА мали рішення VIII з'їзду РКП(б), які були спрямовані на створення масової армії з налагодженою системою політичного виховання і бойової підготовки військ з високою військ. дисципліною. Запровадження ін-ту військових комісарів як представників партії

Запис добровольців до Червоної Армії. Лютий 1918.

в РА відіграло величезну роль у підвищенні боєздатності армії. За роки громадян. війни рад. народ під керівництвом ленінської партії створив свою міцну регулярну кадрову армію, яка в тяжких боях завдала першої воєнної і політ. поразки силам імперіалізму, здобула на полях битв високе бойове гартування, набула багатого досвіду ведення бойових дій у *маневреній війні*. Були закладені основи радянської *воєнної науки*

В. І. Ленін і М. І. Калінін у групі курсантів Московських курсів важкої артилерії Червоної Армії. 15 квітня 1919.

та *воєнного мистецтва*. Бойовий склад РА зростав на основі гармонійного розвитку родів військ відповідно до екон. і тех. можливостей Республіки і завдань, які стояли в кожному періоді війни. Якщо влітку 1918 в рядах РА та ін. військ. формувань налічувалося до 450 тис. слабо озброєних і недостатньо навчених добровольців, то в кін. 1920 чисельність РА досягла 5,5 млн. чол. За три воєнні роки було сформовано 174 д-зії і 22 армії.

Після закінчення громадян. війни РА розвивалася в умовах нестійкого мирного часу, коли імперіалісти не лишали своїх планів знищення рад. ладу. Це вимагало від військ постійної готовності до відбиття агресії. Велике значення для зміцнення РА мала проведена партією військ. реформа 1924—25, що дало змогу мати в мирний час невелику *кадрову армію* в поєднанні з тер.-міліційними формуваннями (див. *Територіально-міліційна система*). Кадровими було залишено більшість з'єднань прикордонних *округів військових*, тех. і спец. війська. У зв'язку із зростаючою загрозою з боку нім. фашизму і япон. мілітаризму на 1939 РА перейшла повністю на кадрову систему, що дало можливість планомірно збільшити як чисельність, так і бойовий склад армії. Внаслідок успішного виконання перших п'ятирічних планів було створено екон. базу обороноздатності країни. Зросла механізація і моторизація всіх родів військ. За 10 років (1930—39) кількість артилерії збільшилася у 7 раз, протитанк. і танк. артилерії — у 70 раз, танків — у 2,5 раза, літаків — у 6,5 раза. РА, нарощуючи і далі свою могутність, в той же час пильно несла бойову службу по охороні держ. кордонів Країни Рад, надійно охороняла мирну працю рад. народу. Війська успішно відбили збройні вилазки япон. армії в районах оз. *Хасан* і р. *Халхін-Голу*. Перед 2-ю світовою війною РА розвивалася з урахуванням необхідності ведення тривалої і напруженої збройної боротьби проти сильного ворога об'єднаними зусиллями всіх родів військ. Створена широка мережа серед. і вищих *військових навчальних закладів* для підготовки серед. і старшого командного складу сприяла поліпшенню виучки військ. Розроблені польові, бойові і загальновійськ. статути (див. *Статути військові*) забезпечили цілеспрямовану бойову і політ. підготовку, що сприятливо позначилося на піднесенні політ. свідомості і рівні бойової виучки воїнів, підвищенні боєздатності частин і з'єднань.

У ході *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* всі найважливіші завдання, поставлені Комуністичною партією і Рад. урядом по відбиттю агресії, розв'язувала насамперед РА. Вона становила гол. військ. опору д-ви і вирішальну бойову силу, що перепинила шлях ворогові. Протягом 4 років у безприкладній за масштабом і запеклістю збройній боротьбі проти об'єднаних сил армій фашист. коаліції РА, при підтримці ВМФ, розгромила осн. угруповання ворога, відстояла честь і незалежність рад. Батьківщини. В результаті навального наступу за межами Рад. Союзу РА, при тісній взаємодії з ВМФ і частинами нар. армій Югославії, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, розгромила осн. ворожі угруповання, подала безкорисливу допомогу народам ряду європ. держав у визволенні від фашист. іга, ліквідувала гол. вогнище війни на Заході. Виконуючи союзницькі зобов'язання, РА 1945 на Далекому Сході протягом трьох тижнів розгромила і полонила япон. *Квантунську армію*, очистила від загарбників райони Пн.-Сх. Китаю, Пн. Кореї, Пд. Сахалін і Курильські о-ви. Це привело до ліквідації останнього вогнища 2-ї світової війни на Сході. Зростання бойової ефективності великих наступальних операцій РА забезпечувалося постійним збільшенням обсягу виробництва і якості зброї та бойової техніки, що стало надійною матеріально-тех. базою для нищівного розгрому ворога. За період з грудня 1941 по січень 1945 кількість гармат і мінометів, танків і самохідно-арт. установок, бойових літаків у РА збільшилася в 4,5—5,5 раза. В роки війни РА вкрила себе невмирущою славою.

Парад частин Червоної Армії в Харкові. 1920.

показала високі морально-бойові якості щодо стійкості, мужності, активності, витривалості, вміння вести бойові дії у гранично тяжких і напружених обставинах. На всіх етапах війни вирішальна роль належала Сухопутним військам як найчисленнішій боєздатній частині РА. Значний внесок у заг. перемогу зробили ВПС, які під час війни здійснили 3135 тис. бойових літако-вильотів і знищили 57 тис. фашист. бойових літаків. Перемоги, здобуті РА 1943—45, переконливо підтвердили перевагу її воєнного мистецтва над воєнним мистецтвом нім.-фашист. армії. У способах дій рад. військ виявились особливість і перевага військ. організації соціалістичного суспільства.

Парад на Красній площі в Москві 7 листопада 1941.

Після 2-ї світової війни РА розвивалась у повній відповідності з рад. воєнною доктриною, яка враховувала екон. і політ., воєн.-тех. та ін. фактори. З серед. 50-х рр. РА вступила в новий етап свого розвитку — етап докорінних якісних перетворень, викликаних масовим впровадженням *ракетно-ядерної зброї* та ін. новітніх зразків бойової техніки і зброї, електронно-обчислювальних машин, лічильно-розв'язувальних пристроїв, радіолокаційних і навігаційних систем.

У наступні роки на базі новітньої техніки і відповідно до умов загрози ядерної війни сталися серйозні зміни в орг. структурі РА, у співвідношенні родів військ і видів зброї.

Із створенням Ракетних військ стратегічного призначення, ракетних військ Сухопутних військ незмірно зросли вогнева сила і ударна могутність РА, бойова самостійність з'єднань. Повна моторизація військ на найсучаснішій базі підвищила маршові й маневрові можливості їх, броньовий захист особового складу, що в цілому збільшило боєздатність і живучість військ на полі бою. При всіх колосальних військ.-тех. можливостях РА гол. її силу і боєздатність становлять люди. Особовий склад військ, вихований у дусі рад. патріотизму, пролет. інтернаціоналізму, вірності бойовим традиціям, має високі морально-бойові якості. Комуністична партія озброїла воїнів марксистсько-ленінським ученням, яке є невичерпним джерелом ідейної зрілості, політ. свідомості, бойової активності і класової ненависті до агресора. Сучас. стан РА відображає величезні досягнення суспільства зрілого соціалізму і світової соціалістичної співдружності (див. *Організація Варшавського Договору*), що дає змогу здійснювати ефективні заходи щодо дальшого її вдосконалення, високого ступеня її матеріально-тех. забезпеченості і бойової готовності.

Див. також *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, розділ Збройні Сили, а також статті про видатних радянських воєначальників.

Літ.: КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. М., 1969; Устинов Д. Ф. Избранные речи и статьи. М., 1979; 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968; История военного искусства. М., 1966; Военное искусство во второй мировой войне. М., 1973; Павловский И. Г. Сухопутные войска. М., 1977.

І. Г. Павловський.

Надзвукові літаки в польоті.

РАДЯ́НСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ МІЖНАРО́ДНОГО ПРА́ВА — громадська організація, що об'єднує наукових і практичних працівників СРСР у галузі *міжнародного права*. Заснована 17.IV 1957 як відгалуження *Асоціації міжнародного права*.

«РАДЯ́НСЬКА БУКОВИ́НА» — газета, орган Чернів. обкому Компартії України, обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Чернівцях 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер вийшов 28.VI 1940 як орган Чернів. повітового виконавчого к-ту, з 12.VII 1940 — орган Чернів. повітового к-ту КП(б)У та повітвиконкому. З 22.VIII 1940 — орган Чернів. обл. і міського к-тів КП(б)У та облвиконкому. Під час фашист. окупації Буковини 1941—44 не видавалась. Поновила вихід 3.IV 1944. В 1980 газету нагороджено орденом Дружби народів.

РАДЯ́НСЬКА ВАГОВО́ЗНА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — вітчизняна порода ваговозних коней. Виведена в СРСР схрещуванням місцевих порід коней, поліпшених гол. чин. першеронами і бельгійськими брабансонами. Як порода затверджена 1952. Коні цієї породи великі, широкотілі, мають нещільну (сиру) конституцію і добре розвинені м'язи, відзначаються великою вантажопідйомністю (жеребець Форс під час випробування в 1957 вивіз 22 991 кг вантажу). Масть переважно руда, гніда, чала. Молодняк має добрі м'ясні якості (в 6 міс. важить 350—400 кг), кобили високомолочні (за *лактацію* дають до 4000 л молока). В породі є 3 осн. типи: середньої масивності, масивний і надмасивний. Ваговозів використовують як робочих коней і для поліпшення місцевих порід. Перспективні як м'ясні й молочні тварини для продуктивного *конярства*. Поширена порода в центр. частині СРСР, зокрема є на Україні, крім гірських районів. Іл. с. 254.

Б. М. Гопка.

РАДЯ́НСЬКА ВЛА́ДА — одна з форм соціалістичної державної влади, що вперше в історії людства склалася в СРСР. Є владою трудящих і для трудящих. Р. в., як підкреслено в Постанові ЦК КПРС про 60-у річницю утворення СРСР, — це влада, встановлена і здійснювана самими трудящими, влада, яка виражає і захищає їхні корінні інтереси. «Суть Радянської влади полягає в тому, що постійною і єдиною основою всієї державної влади, всього державного апарату є масова організація саме тих класів, які були пригноблені капіталізмом» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 37, с. 477). Р. в. здійснює народ через свої представницькі органи — Ради, які становлять політ. основу *Радянської соціалістичної держави*. Р. в. утвердилася в результаті перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* 1917. *Другий Всеросійський з'їзд Рад* у зверненні «Робітникам, солдатам і селянам» 26.X (8.XI) 1917 проголосив, що вся влада в країні переходить до Рад робітн., солдат. і сел. депутатів, які повинні забезпечити справжній революц. порядок. З того часу Р. в. функціонує і розвивається. У *перехідний період від капіталізму до соціалізму* Р. в. була держ. формою *диктатури пролетаріату*, владою пролетаріату, який у союзі з найбіднішим селянством, придушуючи опір залишків повалених експлуататорських класів, здійснив докорінні революц. перетворення в країні. З побудовою зрілого соціалізму, коли склалася *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*, диктатура пролетаріату виконала свої функції, Р. в. стала загальнонар. владою. Р. в. в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* грунтується на екон. системі, основу якої становить виключно *соціалістична власність* на засоби виробництва у формі держ. (загальнонар.) і колг.-кооп. власності; виражає волю й інтереси всього *радянського народу*, трудящих усіх націй і народностей країни (при провідній ролі робітн. класу); забезпечує здійснен-

Радянська армія. Оперативно-тактичні ракети Сухопутних військ на марші.

Воїни Радянської Армії на параді Перемоги в Москві 24 червня 1945 з прапорами розгромленої гітлерівської армії.

Радянська армія. Атака танків під час навчання.

ня завдань будівництва комуністичного суспільства; відзначається широким демократизмом, що знаходить свій вияв у побудові, внутр. організації, всіх напрямах, формах і методах діяльності її органів — *Рад народних депутатів*. Розвиток Рад. загальнонар. влади тісно пов'язаний з розвитком *політичної системи радянського суспільства*. Його осн. напрями — дальше розгортання *соціалістичної демократії*; дедалі ширша участь трудящих в управлінні справами д-ви і суспільства, вдосконалення держ. апарату, підвищення активності *громадських організацій*, органів *народного контролю*, зміцнення правової основи держ. і громад. життя, неодмінне врахо-вування *громадської думки*. Розвиток Р. в. веде в кінцевому підсумку до втрати нею держ. характеру і переростання соціалістичної д-ви в *суспільне комуністичне самоврядування*. Особлива роль у цьому належить постійному розширенню участі нар. мас в управлінні держ. справами, насамперед у повсякденній роботі Рад.

Р. в. має величезне міжнар. значення. Її виникнення знаменувало початок нової ери — ери побудови соціалізму і комунізму. «Радянська влада,— говорив В. І. Ленін,— є шлях до соціалізму, знайдений масами трудящих і тому — правильний і тому — непереможний» (Повне зібр. тв., т. 38. с. 233).

Літ. див. до ст. Ради народних депутатів. *Л. П. Юзьков.*

«РАДЯ́НСЬКА ВОЛИ́НЬ» — газета, орган Волин. обкому Компартії України, обл. Ради нар. депутатів. Видається в Луцьку 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер газети вийшов 27.IX 1939 під назвою «Вільна праця». Спочатку була органом Тимчасового управління Луцька. З 17.XII 1939 стала органом Волин. обкому КП(б)У, облвиконкому і Луцького міськкому КП(б)У. З 1.II 1940 почала друкуватися під тепер. назвою. Під час окупації Волині нім.-фашист. загарбниками 1941—43 не виходила. Поновила вихід 9.I 1944. В 1980 газету нагороджено орденом «Знак Пошани».

«РАДЯ́НСЬКА ДОНЕ́ЧЧИНА» — газета, орган Донец. обкому Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить у м. Донецьку 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер газети вийшов 5.XII 1945.

«РАДЯ́НСЬКА ЖИТО́МИРЩИНА» — газета, орган Житомир. обкому Компартії України та обл. Ради нар. депутатів. Видається в Житомирі 5 раз на тиждень укр. мовою. Почала виходити 17.III 1919 під назвою «Известия» як орган Волинського губревкому (згодом — губвиконкому). Далі виходила під назвами «Вісті» (1921), «Волынский пролетарий» (1921—24), «Радянська Волинь» (1924—37). Після утворення Житомир. області з жовтня 1937 називалася «Червоне Полісся». Під час окупації Житомирщини нім.-фашист. загарбниками 1941—43 в жовтні — листопаді 1943 видавалася під назвою «За советский Житомир» як орган Житомир. підпільного обкому КП(б)У. З 8.I 1944 видається під тепер. назвою. В 1969 газету нагороджено орденом «Знак Пошани».

«РАДЯ́НСЬКА ЖІ́НКА» — щомісячний громадсько-політ. і літературно-художній журнал. Засн. 1920 у Харкові під назвою «Комунарка України» (1920—34). В 1924 сел. відділ журналу виділено у самостійний журнал «Селянка України», який 1931—41 виходив під назвою «Колгоспниця України». З 1946 має сучасну назву. Журнал висвітлює зросту роль жінок у суспільстві розвинутого соціалізму, проводить роботу по комуністичному вихованню трудівниць, мобілізації їх на виконання завдань, поставлених Комуністичною партією і Рад. державою в госп. і культур. будівництві; друкує поради жінкам з питань виховання дітей, охорони здоров'я, родинного побуту, мод тощо. Журнал нагороджено орденом Дружби народів (1982), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (1971).

Л. О. Шушуріна.

«РАДЯ́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА» — щомісячний літературно-художній журнал Спілки рад. письменників України. Засн. 1933 у Харкові. З 1934 виходив у Києві. Першим редактором був І. *Кулик*. В «Р. л.» друкувалися нові твори укр. рад. письменників (тут уперше опубліковано «Платон Кречет», «В степах України» О. Корнійчука, «Вершники» Ю. Яновського, «Мати» А. Головка, «Аероград» О. Довженка, «Ранок» І. Микитенка та ін.), переклади творів письменників братніх республік СРСР і л-р зарубіж. країн. Журнал уміщував літ.-критичні статті, рецензії на нові книги, бібліографічні огляди. В «Р. л.» були опубліковані деякі, невідомі раніше, твори І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, А. Тесленка, М. Старицького, С. Васильченка. З червня по жовтень 1941 не виходив, з листопада почав виходити в Уфі під назвою «*Українська література*». З 1946 має назву «*Вітчизна*».

Ф. К. Сарана.

«РАДЯ́НСЬКА МУ́ЗИКА» — муз. журнал, орган оргбюро *Спілки композиторів України*. Виходив 1933—34 та 1936—41 у Києві раз на два місяці. Одна з назв журналу «*Музика*».

«РАДЯ́НСЬКА ОСВІ́ТА» — громадсько-педагогічний журнал, орган Наркомосу УРСР. Виходив 1923—31 у Харкові щомісяця. Завданням журналу було висвітлення найголовніших питань поточного громадсько-пед. життя на Україні і в братніх республіках. У 1931 об'єднався з журн. «За політехнічну освіту» і дістав назву — «Політехнічна школа» (виходив 1932—34).

«РАДЯ́НСЬКА ОСВІ́ТА» — газета, орган М-ва освіти УРСР, М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР, Держ. комітету УРСР по професійно-тех. освіті та Укр. республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наук. установ. Засн. 1940 у Києві. Виходить двічі на тиждень. Друкує матеріали про передовий пед. досвід, здобутки рад. науки і вищої школи, виховання молоді тощо.

РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ДЕРЖА́ВА — перша в світі держава трудящих, що виникла в результаті перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції*. За своєю класовою суттю є державою нового, історично вищого типу. З моменту свого виникнення Р. с. д. стає знаряддям захисту революц. завоювань трудящих, очолюваних Комуністичною партією, знаряддям знищення всякої експлуатації і умов, що її породжують, будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні. Ліквідуючи основу старої форми виробництва — приватну власність — і утверджуючи соціалістичну власність, Р. с. д. відкриває необмежений простір для розвитку продуктивних сил. На відміну від добурж. і бурж. д-в, які були і залишаються знаряддям гноблення нар. мас, збереження панування експлуататорських класів, Р. с. д. є д-вою, де влада належить трудящим. Прогресивна роль Р. с. д. базується на використанні об'єктивних законів сусп. розвитку. Вищим принципом діяльності Р. с. д. є найширше залучення мас до держ. управління, послідовний і неухильний розвиток *соціалістичної демократії*. Р. с. д., з одного боку, виступає як одна з найважливіших ланок заг. системи (механізму) соціалістичної демократії, а з другого,— всі її органи створюються і функціонують на демократичних засадах під контролем нар. мас. Справжній демократизм Р. с. д. знаходить яскраве втілення в багатогранній діяльності всіх ланок Рад — найбільш представницьких органів народовладдя (див. *Ради народних депутатів*). Р. с. д., всі її органи діють на основі *соціалістичної законності*, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Р. с. д. невпинно розвивається. Виникнувши як держава *диктатури пролетаріату*, Р. с. д. з побудовою *розвинутого соціалістичного суспільства* перетворилася на загальнонар. д-ву. Зберігаючи істор. наступність з д-вою диктатури пролетаріату, Рад. загальнонар. д-ва разом з тим є новим, вищим ступенем у розвитку Р. с. д., являє собою політ. організацію влади всього *радянського народу* як нової істор. спільності людей. Відповідно до ст. 1 Конституції СРСР Р. с. д. відображає волю робітників, селян і інтелігенції, трудящих всіх націй і народностей країни. Її головними завданнями є: створення *матеріаль-*

Кінь радянської ваговозної породи.

но-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних сусп. відносин, перетворення їх в комуністичні, виховання людини комуністич. суспільства, підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнар. співробітництва. Її вищою метою є побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому дістане розвиток *суспільне комуністичне самоврядування*. Загальнонар. Рад. д-ва є новим кроком на шляху розвитку соціалістичної демократії. Її розширення і поглиблення є магістральним напрямом розвитку Р. с. д., всієї *політичної системи радянського суспільства* в період побудови комунізму. Осн. шляхи розгортання соціалістичної демократії закріплені у Конституції СРСР і розвинуті в матеріалах і рішеннях XXVI з'їзду КПРС. Рад. загальнонар. д-ва характеризується зближенням методів діяльності її органів з методами *громадських організацій*. Цей процес проявляється в дедалі ширшому залученні нар. мас до управління справами д-ви, розвитку громад. засад у діяльності держ. органів, насамперед Рад нар. депутатів. Рад. д-ва сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранню істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фіз. працею, всебічному розвиткові та зближенню всіх націй і народностей СРСР. Р. с. д. неухильно проводить ленінську політику миру, виступає за широке міжнар. співробітництво. Вся діяльність Р. с. д. здійснюється під керівництвом КПРС — керівної і спрямовуючої сили рад. суспільства, ядра його політ. системи, держ. і громад. орг-цій. Озброєна марксистсько-ленінським вченням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, внутр. і зовн. політику СРСР, керує великою творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Про державу; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Держава і право розвинутого соціалізму. К., 1974; История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Советское государство в условиях развитого социалистического общества. М., 1978; Бурчак Ф. Г. [та ін.]. Основи радянського права. К., 1980.

М. І. Козюбра.

РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА ТАВРІДИ. Існувала в Криму в березні — квітні 1918. Установчий з'їзд Рад, ревкомів і зем. комітетів Таврійської губ. (відбувся 7—10.III) обрав ЦВК Рад Таврідн у складі 12 більшовиків і 8 лівих есерів. Він ухвалив 19.III 1918 декрет про утворення на тер. Крим. п-ова і трьох повітів Пн. Таврії Р. С. Р. Т. як складової частини РРФСР. Відповідно до вказівок Раднаркому РРФСР, за другим декретом ЦВК Тавріди від 21.III 1918 Р. С. Р. Т. утворювалась тільки в межах Крим. п-ова, який за *Брестським миром 1918* вважався нейтральною зоною і не підлягав окупації австро-нім. військами. До складу сформованого Раднаркому ввійшло 8 більшовиків і 4 ліві есери, очолив його А. Й. *Слуцький*. Чорномор. флот оголошувався належністю Р. С. Р. Т. Рад. уряд Таврідн прийняв рішення про націоналізацію великих пром. підприємств, торг. флоту, маєтків, санаторіїв, запровадження контролю за виробництвом і розподілом продукції, оголосив нар. власністю надра землі й моря. Почалося здійснення соціальних і культур. перетворень. Протягом березня — квітня було відправлено понад 5 млн. пудів продовольства на допомогу Рад. Росії. Вживалися заходи щодо організації оборони республіки. Створений 26.III 1918 комітет у військ.-мор. справах взяв на себе керівництво збройними силами республіки і розгорнув формування загонів і частин Червоної Армії. 18.IV 1918 нім. війська, порушивши умови Брестського миру, вдерлись у Крим. Наступ окупаційних військ активізував сили місц. контрреволюції, яка почала виступи в тилу захисників республіки. 20.IV Раднарком Р. С. Р. Т. прийняв рішення про евакуацію в Новоросійськ. 30.IV частина кораблів Чорномор. флоту за наказом РНК РРФСР залишила Крим. Члени уряду республіки А. Й. Слуцький, Я. Ю. Тарвацький, С. П. Новосельський та ін. були по-зрадницькому схоплені поблизу Алушти тат. націоналістами і розстріляні 24.IV 1918. Владу Рад у Криму було відновлено в квітні 1919 (див. *Кримська Соціалістична Радянська Республіка*).

О. Й. Щусь.

«РАДЯНСЬКА УКРАЇНА» — видавництво ЦК Компартії України. В 1920—43 мало назву «Комуніст»; 1943—60 — вид-во «Радянська Україна»; 1960—69 — вид-во і комбінат друку «Радянська Україна»; з 1969 має сучас. назву. Видає (1982) 11 республікан. і молодіжних газет: «Радянська Україна», «Правда Украины», «Робітнича газета» (укр. і рос. мовами), «Сільські вісті», «Патріот Батьківщини», «Молодь України», «Комсомольское знамя», «Спортивна газета», «Зірка», «Юный ленинец» разовим тиражем 7 млн. примірників та 10 журналів: «Комуніст України» (укр. і рос. мовами), «Під прапором ленінізму» (укр. і рос. мовами), «Україна», «Юкрейн» (англ. мовою), «Радянська жінка», «Перець», «Соціалістична культура», «Наука і суспільство», «Людина і світ», «Економіка Радянської України» (укр. і рос. мовами) разовим тиражем 6,6 млн. примірників. На поліграф. базі «Р. У.» друкується 15 центр. газет: «Правда», «Известия», «Труд», «Комсомольская правда», «Сельская жизнь», «Учительская газета», «Социалистическая индустрия», «Медицинская газета», «Литературная газета», «Неделя», «Советский спорт», «Советская торговля», «Футбол-хоккей», «Советский патриот», «Говорит и показывает Москва», тираж яких — 4,6 млн. примірників, і 9 журналів центр. вид-в («Политическое самообразование», «Партийная жизнь» та ін.) заг. тиражем 5,1 млн. примірників. Вид-во друкує 22 журнали ін. вид-в республіки — «Барвінок», «Малятко», «Ранок», «Дніпро», «Піонерія», «Знання та праця», «Старт», «Сільське будівництво», «Хлібороб України», «Всесвіт», «Новини кіноекрану», «Тваринництво України», «Механізація сільського господарства», «Радуга», «Початкова школа», «Українська мова і література в школі», «Дошкільне виховання», «Радянське право», «Пам'ятники України», «Рідна природа», «Служба побуту», «Русский язык и литература в школах УССР» разовим тиражем 3,7 млн. примірників. «Р. У.» також випускає щорічно 80 млн. примірників худож. листівок, відривні та перекидні календарі заг. тиражем 6,5 млн. примірників, табель-календарі тощо. Комбінат друку видавництва нагороджено орденом Леніна (1971).

А. Г. Вареница.

«РАДЯНСЬКА УКРАЇНА» — щомісячний літературно-публіцистичний журнал, орган Спілки рад. письменників України. Виходив 1941 у Києві (2 номери). До 1941 — «*Літературна критика*». В журналі, відповідальним редактором якого був М. Бажан, з худож. творами виступали М. Рильський, П. Тичина, П. Панч, А. Малишко, І. Вільде та ін.

«РАДЯНСЬКА УКРАЇНА» — газета, орган ЦК Компартії України, Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР. Виходить у Києві 6 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від періодичного видання «*Коммунист*» — органу *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У* (перший номер вийшов 15.VI 1918). Після I з'їзду КП(б)У «Коммунист» став органом ЦК КП(б)У. На сторінках газети не раз друкувалися статті В. І. Леніна; в 1920, зокрема, було вміщено його «*Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним*». З 16.VI 1926 газета виходить укр. мовою. Значну пропагандистську і орг. роль відіграла газета під час здійснення колективізації с. г., індустріалізації, культур. революції, побудови в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 газета виходила двома виданнями — основним (частина редакції евакуювалася в Саратов) і спец. випуском у партизан. з'єднанні під командуванням О. Ф. *Федорова*. Всього за лінією фронту вийшло 53 номери газети. Редакція випускала й листівки для розповсюдження серед населення тимчасово окупованої території України. З 2.II 1943 виходить під назвою «Р. У.». З серпня до листопада 1943 видавалася одночасно укр. і рос. мовами. З 7.XI 1943 рос. видання перетворено на самостійну газету під назвою «Советская Украина» (див. «*Правда Украины*»). Газета надає дійову допомогу парт. орга-

нізаціям УРСР у комуністич. вихованні трудящих, у піднесенні їхньої політ. і трудової активності, висвітлює питання орг.-парт. та ідейно-виховної роботи, передовий досвід комуністичного будівництва, події міжнар. життя тощо. Газету нагороджено орденом Червового Прапора (1945) та орденом Леніна (1968).

В. О. Прощаков.

РАДЯ́НСЬКА ФЕДЕРА́ЦІЯ — одна з основних форм національно-державного устрою багатонац. радянської держави. Об'єднує суб'єктів *федерації* — союзні або авт. республіки, має як федеративні (загальносоюзні) органи влади, управління, оборони тощо, так і відповідні органи окремих суб'єктів федерації. Розмежування компетенції між Р. ф. і її суб'єктами визначено *Конституцією СРСР* і конституціями союзних республік. У Р. ф. встановлено єдине союзне громадянство і громадянство союзних республік (див. *Громадянство радянське*). Першою федеративною соціалістичною д-вою була РСФРР (тепер *Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка*), проголошена в січні 1918 на 3-му Всерос. з'їзді Рад. Уже в роки громадян. війни склався політ., військ., госп. і дипломатичний союз усіх рад. республік. 30.XII 1922 на *Першому з'їзді Рад СРСР* проголошено створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. Найважливіша особливість Р. ф. полягає в тому, що вона є соціалістичною федерацією, створеною на базі *Радянської влади* при керівній ролі КПРС. Її сутність полягає в тому, що держ. влада належить трудящим кожної союзної республіки, а держ. керівництво — робітничому класові. Будучи соціалістичною за своїм характером, Р. ф. докорінно відрізняється від усіх бурж. федерацій. Вона побудована на основі таких визначених В. І. Леніним найважливіших принципів, як соціалістичний *інтернаціоналізм*, національно-тер. принцип поділу держави, добровільність об'єднання, рівноправність членів федерації, *демократичний централізм*. Р. ф. існує у двох формах. Вищою її формою є Союз РСР, який уособлює держ. єдність рад. народу, згуртовує всі нації й народності з метою спільного будівництва комунізму. Другою формою Р. ф. є федерація, заснована на *автономії* (напр., РРФСР). В утворенні *автономних радянських соціалістичних республік, автономних областей, автономних округів*, як і союзних республік, дістав свій вияв політ. розвиток визволених революцією від нац. і соціального гноблення націй і народностей. В умовах Р. ф. склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*, побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство*. Всебічний розвиток у нерозривній єдності союзної і нац. державності на основі ленінських принципів демократичного централізму і соціалістичного федералізму забезпечує постійне нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і його макс. використання для гармонійного розвитку всієї країни. Залежно від конкретних умов і завдань соціалістичного і комуністичного будівництва на кожному етапі розвитку Союзу РСР досягалося найраціональніше з погляду його інтересів визначення компетенції СРСР і союзних республік. Зростання інтернаціоналізації сусп. життя країни в сучас. умовах, удосконалення єдиного народногосп. комплексу, посилення соціальної однорідності суспільства, становлення його безкласової структури, прогресуюче зближення націй і народностей на базі єдності політ. і екон. системи викликали необхідність зміцнення насамперед союзних засад Рад. федеративної д-ви. Це знайшло відображення в новій Конституції СРСР, яка разом з тим розширила й суверенні права кожної *союзної радянської соціалістичної республіки*.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о Советском многонациональном государстве. М., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4. К., 1974; История национально-государственного строительства в СССР, т. 1—2. М., 1979; Златопольский Д. Л. СССР — федеративное государство. М., 1967; Бабій Б. М. Союз РСР і роль України в його утворенні. К., 1972.

А. П. Тараков.

РАДЯ́НСЬКА ШИНШИ́ЛА — вітчизн. порода кролів м'ясо-шкуркового напряму. Виведена на кролефермах Н.-д. ін-ту хутрового звіроводства та кролівництва і в звірорадгоспах Моск., Сарат., Перм., Новосиб. та ін. областей схрещуванням дрібних кролів шиншила з кролями породи *білий велетень*. Затверджена 1957. Назву порода дістала за схожість забарвлення волосяного покриву кролів з південноамер. гризуном *шиншилою*. Хутро кролів Р. ш. має дуже гарний сріблясто-сіро-голубий колір і майже не потребує фарбування. На спині, боках, грудях забарвлення темне, на животі, нижній частиві хвоста і внутр. поверхні ніг — біле з блакитним підшерстям. Кролі великі, міцної конституції, жива маса 4—5,5 кг. Плодючість — 7—8 кроленят в окролі. Добре пристосовуються до місцевих умов, переносять спеку і холод. Розводять Р. ш. в різних зонах СРСР, в т. ч. на Україні.

Кріль породи радянська шиншила.

«РАДЯ́НСЬКА ШКО́ЛА» — республіканське видавництво системи Держкомвидаву Укр. РСР. Засн. 1919 як підвідділ навч.-пед. л-ри Всеукр. вид-ва: в 1923 реорганізовано у вид-во Наркомосу УРСР «Шлях освіти». З 1930 — «Радянська школа». Видає підручники для учнів, метод. посібники для вчителів, вихователів, піонервожатих, довідники і словники, пед. і худож. л-ру, серії книжок для школярів з різних галузей знань, наук.-метод. збірники, наочні посібники, програми, а також підручники для спец. шкіл, шкіл з викладанням ряду предметів іноз. мовами. Книжкова продукція випускається укр., рос., угор., польс., молд., англ., нім. і франц. мовами. Окремі редакції вид-ва працюють у Харкові, Львові, Ужгороді і Чернівцях; до складу вид-ва входять редакції журналів «*Радянська школа*», «*Українська мова і література в школі*», «*Русский язык и литература в школах УССР*», «*Початкова школа*», «*Дошкільне виховання*», газета «*Радянська освіта*». У 1970 вид-во нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

В. В. Лазаревський.

«РАДЯ́НСЬКА ШКО́ЛА» — щомісячний науково-педагогічний журнал, орган М-ва освіти УРСР. Засновано 1922 у Харкові. В 1922—23 виходив рос. мовою під назвою «Путь просвещения», 1923—26 — укр. і рос. мовами під подвійною назвою — «Шлях освіти» — «Путь просвещения», з 1926 — «Шлях освіти» укр. мовою, 1931—41 — укр. мовою під назвою «Комуністична освіта». З 1936 виходить у Києві. З 1945 має сучасну назву. Друкує статті з питань організації нар. освіти, педагогіки, психології, матеріали з методики навчання і комуністичного виховання, профорієнтації учнів, розвитку освіти за рубежем тощо. Журнал нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1972).

М. М. Василькова.

РАДЯ́НСЬКЕ БУДІВНИ́ЦТВО — сукупність закріплених правовими нормами або усталених практикою організаційних форм, методів і прийомів діяльності *Рад народних депутатів* та їхніх виконавчих і розпорядчих органів, а також організаційних відносин, що виникають у процесі координації роботи, взаємодії органів держ. влади з *громадськими організаціями* та ін. об'єднаннями трудящих, госп. органами, службовими особами. Здійснюється під керівництвом КПРС з метою підвищення ефективності виробництва, створення матеріально-тех. бази комунізму, неухильного піднесення матеріального і культур. рівня життя народу, дальшого розгортання *соціалістичної демократії*, зміцнення *соціалістичної законності*. Осн. принципи і форми здійснення Р. б. (зокрема постійне і широке залучення трудящих до управління д-вою і виробн., *демократичний централізм*, гласність роботи Рад, контроль і перевірка виконання, забезпечення рівноправності громадян СРСР та ін.) розкрито у творах В. І. Леніна, парт. документах, закріплено в *Конституції СРСР*, законодавчих актах про Ради. Значну увагу Р. б. приділили XXIII—XXVI з'їзди КПРС. З метою вдосконалення роботи Рад ЦК КПРС прийняв ряд постанов, зокрема, про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих (8.III 1967), про заходи по дальшому поліпшенню ро-

боти районних і міських Рад депутатів трудящих (12.III 1971), у яких на основі ленінського вчення про соціалістичну демократію й узагальнення практичного досвіду аналізуються орг. відносини, що виникають і розвиваються в процесі здійснення соціалістичного народовладдя, форми і методи діяльності Рад народних депутатів, їхніх органів.

Р. б. є також предметом дослідження юридичної науки.

Літ.: Павловский Р. С. Конституционные основы деятельности местных Советов народных депутатов. Х., 1979; Советы народных депутатов: правовые вопросы организации и деятельности. К., 1981. *Р. С. Павловський.*

РАДЯ́НСЬКЕ ДУНА́ЙСЬКЕ ПАРОПЛА́ВСТВО — пароплавство СРСР, яке здійснює експортні й імпортні перевезення вантажів річковими суднами між радянськими та іноземними портами на Дунаї, морськими суднами між портами Дунаю і портами Чорного, Мармурового, Егейського, Середземного й Червоного морів, Індійського океану, Перської затоки, Пд.-Сх. Азії (СРВ, Кампучія), внутрішні перевезення вантажів та пасажирів між портами на Дунаї і Чорному морі та забезпечує навантаження й розвантаження суден у підпорядкованих йому портах. Г-во пароплавства розміщено в межах Укр. РСР. Управління розташоване в м. Ізмаїлі Одес. обл. Створено 1944. За роки існування Р. Д. п. перетворилося на велике багатогалузеве трансп. підприємство. Мор. флот пароплавства складається з суховантажних контейнеровозів-пакетовозів, ліхтеровозів та мор. пасажирських теплоходів. У складі річкового трансп. флоту — буксири-штовхачі, несамохідні суховантажні та наливні баржі. Судна пароплавства виконують 40% вантажних перевезень по Дунаю, здійснюють рейси більш як у 50 країн.

В портах Р. Д. п. збудовано й експлуатуються спеціалізовані перевантажувальні комплекси: контейнерний термінал (порт Ізмаїл), дільниця по перевантаженню колісної техніки й лісу, нафтодільниця (порт Рені). Ізмаїльський та Кілійський судноремонтні з-ди перетворено на великі судноремонтні бази. Колектив Р. Д. п. виступав ініціатором впровадження багатьох передових починань на флоті, зокрема методу водіння караванів барж штовханням, ліхтеровозної системи перевезення вантажів тощо. Р. Д. п. бере активну участь у роботі *Дунайської комісії* та в системі «Інтерліхтер».

В. В. Пилипенко.

«РАДЯ́НСЬКЕ ЗАКАРПА́ТТЯ» — літературно-художній та громадсько-політичний альманах. Виходив 1947—57 в Ужгороді, 1958—59 — під назвою «Карпати». Видано 25 номерів. Альманах публікував укр. та рос. мовами нові твори письменників Закарпаття, худож. переклади, краєзнавчі матеріали, етногр., літ.-критичні статті, записи нар. творчості тощо. Кілька випусків вийшло угор. мовою. Поряд з письменниками старшого покоління (Л. Дем'ян, О. Маркуш, Ю. Боршош-Кум'ятський, Ф. Потушняк, М. Тевельов, Й. Жупан) тут виступали молоді літератори. Альманах відіграв помітну роль в об'єднанні і творчому зростанні літераторів рад. Закарпаття.

В. С. Поп.

«РАДЯ́НСЬКЕ КІНО́» — щомісячний журнал, орган Головного управління кінофотопромисловості при Раднаркомі УРСР. Виходив 1935—38 у Києві. Висвітлював питання теорії та історії кіно, проблеми кіномистецтва.

«РАДЯ́НСЬКЕ ЛІТЕРАТУРОЗНА́ВСТВО» — щомісячний науково-теоретичний журнал, орган Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та Спілки письменників України. Виходить з 1957 у Києві. Висвітлює роль рад. л-ри в комуністичному вихованні трудящих, питання теорії соціалістичного реалізму, історії укр. і рос. л-р, зв'язки укр. л-ри з російською та ін. л-рами братніх народів СРСР, проблеми сучас. літ. процесу. Друкуються також статті про зарубіжну л-ру, матеріали з історії журналістики й книгознавства, рецензії, хроніка наукового життя, інформації тощо.

І. О. Дзеверін.

«РАДЯ́НСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО» — щотижневий ілюстрований журнал. Орган Київ. Окрпрофради. Висвітлював театральне та клубне життя УРСР. Виходив у Києві 1928—32.

РАДЯ́НСЬКЕ ПЛАТО́ — льодовикове плато у Сх. Антарктиді. Вис. до 3500—4000 м, товща льодового покриву від 750 до 3800 м. На Р. п. міститься полюс холоду Пд. півкулі, тут зафіксовано найнижчу на земній кулі т-ру (—88,3°). Відкрила плато 1957—58 рад. антарктична експедиція. На Р. п. діє наук. станція «Восток» (з 1957).

«РАДЯ́НСЬКЕ ПОДІ́ЛЛЯ» — газета, орган Хмельницького обкому Компартії України та обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Хмельницькому 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер газети вийшов 10.II 1918 під назвою «Известия Каменец-Подольского Совета рабочих и солдатских депутатов». Потім виходила під назвами «Большевик», «Більшовик» (1919—20), «Вісті» (1920—21, 1922), «Червона правда» (1921—22), «Червоний шлях» (1922—23), «Червоний кордон» (1924—41). З жовтня 1937 — обл. газета. Під час Великої Вітчизн. війни виходила під назвою «Зоря Поділля» як орган підпільного обкому партії. Під тепер. назвою видається з 14.III 1944. В 1968 газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

«РАДЯ́НСЬКЕ ПРА́ВО» — щомісячний журнал, орган Міністерства юстиції УРСР, Прокуратури УРСР, Верховного Суду УРСР та Інституту держави і права АН УРСР. Засн. 1922. Видавався під різними назвами; під сучасною — з 1958. В журналі публікуються матеріали про практичну діяльність Рад народних депутатів, правоохоронних органів; друкуються статті з різних галузей права, теор. матеріали на допомогу пропагандистам права, консультації, нові нормативні акти, постанови пленумів і ухвали суд. колегій Верховного Суду УРСР та ін. Журнал також публікує статті на міжнародно-правові теми.

РАДЯ́НСЬКЕ СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ПРА́ВО — сукупність встановлених або санкціонованих *Радянською соціалістичною державою* загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю всього *радянського народу*, забезпечуються державою в практиці їхнього здійснення і служать справі побудови комунізму. Р. с. п. виникло внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістич. революції. За своїм класовим змістом, суттю і завданням Р. с. п. є *правом* нового, історично вищого типу. Р. с. п. грунтується на соціалістичних виробничих відносинах, основу яких становить *соціалістична власність* на засоби виробництва. В перехідний період від капіталізму до соціалізму Р. с. п., виражаючи держ. волю робітн. класу і всіх трудящих, тобто переважної більшості населення, було знаряддям *диктатури пролетаріату* в боротьбі за побудову соціалізму. З побудовою в СРСР *розвинутого соціалістичного суспільства* Р. с. п. перетворилося на загальнонар. право, що вражає держ. волю всього рад. народу і є знаряддям загальнонар. соціалістичної д-ви в боротьбі за побудову комунізму. На всіх етапах розвитку рад. суспільства Р. с. п. відіграє активну творчу роль. КПРС і Рад. держава завжди використовують Р. с. п. як одну з підойм революційної перебудови суспільства, формування нових суспільних відносин. Спираючись на його норми, Рад. д-ва ліквідувала приватну власність на засоби виробництва, оголосила мир основою своєї зовн. політики тощо. Використовуючи правові засоби, насамперед *законодавство*, вона забезпечила побудову в СРСР зрілого соціалістичного суспільства і створення умов для розв'язання завдань, пов'язаних з побудовою безкласового суспільства, — створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення соціалістич. сусп. відносин, виховання людини комуністич. суспільства, підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвиткові міжнар. співробітництва. Р. с. п. має важливе значення для забезпечення правильного планування і організації сусп. виробництва, створює умови для широкого і всеохоплюючого контролю держ. органів і громадськості за мірою праці і мірою споживання, за додержанням держ., госп. і трудової дисципліни; воно є важливим знаряддям боротьби з усім відживаючим, ворожим рад. суспільству. Воля рад. народу, що зводиться в *закон*, формується під впливом усіх соціалістичних сусп. відносин, під безпосереднім керівництвом *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Найважливіші законопроекти виносяться на всенародне обговорення, після чого дістають юрид. оформлення у відповідних правових актах. Залежно від того, який орган Рад. д-ви встановлює ту чи іншу *норму права*, вони набувають різної форми: законів, указів, поста-

нов, розпоряджень, наказів, інструкцій, рішень. В окремих випадках Рад. д-ва в особі її органів не видає спец. норм, а лише санкціонує норми, вироблені *громадськими організаціями,* або дозволяє їм нормувати ті чи ін. сусп. відносини. На підставі такого дозволу ВЦРПС, наприклад, встановлює норми, що регулюють порядок призначення й виплати допомоги по соціальному страхуванню. Юрид. базу поточного рад. законодавства становить *Конституція СРСР* 1977 та прийняті на її основі конституції союзних (див., зокрема, *Конституція УРСР*) і авт. республік. Конституція СРСР закріплює основи сусп. ладу і політики СРСР, встановлює права, свободи і обов'язки громадян, принципи організації і цілі соціалістичної загальнонар. д-ви. Вона визначає осн. напрями розвитку *політичної системи радянського суспільства*, дальшого розгортання *соціалістичної демократії*. На основі Конституції СРСР та конституцій союзних і авт. республік здійснюється оновлення всього рад. законодавства, приведення його у відповідність з потребами комуністичного будівництва. Роль Р. с. п. у регулюванні сусп. відносин дедалі зростає. Додержання його норм у діяльності установ, підприємств, орг-цій, службових осіб і окремих громадян забезпечується, насамперед, свідомістю мас, високим моральним і політ. рівнем рад. людей. Примус як засіб здійснення норм Р. с. п. відіграє допоміжну роль і застосовується лише до незначної меншості при активній підтримці більшості рад. громадян.

Літ. див. до ст. *Право.*

Ф. Г. Бурчак.

«РАДЯНСЬКИЙ АРХІВ» — історико-архівознавчий журнал, орган Центрального архівного управління УРСР. Створений на базі журн. «*Архівна справа*». Видавався з кін. 1931 у Харкові, вийшло 6 номерів у 5 книгах. У «Р. а.» публікувалися матеріали з історії, теорії та практики архівного будівництва, архівознавства та археографії, документи з історії революц. руху, громадян. війни і соціалістичного будівництва на Україні, критичні матеріали, що викривали бурж.-націоналістичні концепції. В 1932 на основі «Р. а.» і «Бюлетеня Центрального архівного управління УРСР» почав виходити журн. «*Архів Радянської України*».

РАДЯНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ ФЛОТ (ВМФ СРСР) — складова частина Збройних Сил СРСР, яка призначена для захисту морських кордонів і забезпечення державних інтересів СРСР на морських просторах. ВМФ СРСР успадкував бойові і революц. традиції рос. флоту, моряки якого брали активну участь у підготовці та проведенні Великої Жовтн. соціалістич. революції. Декрет РНК про створення Робітничо-Сел. Червоного Флоту був підписаний В. І. Леніним 29.I (11.II) 1918. З метою збереження для Рад. Росії осн. ядра *Балтійського флоту*, за вказівкою В. І. Леніна, з 17—22.II по 2.V 1918 військ. кораблі були переведені з Ревеля (Талліна) і Гельсінгфорса (Хельсінкі) у Кронштадт і Петроград (див. *Льодовий похід Балтійського флоту 1918*). В ході громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції *Чорноморський флот* у значній своїй частині був затоплений або потрапив до рук окупантів. Із збереженого складу кораблів і суден за роки громадян. війни було створено понад 30 морських, озерних і річкових флотилій, які успішно вели бойові дії разом з Червоною Армією по захисту Петрограда, визволенню рад. Півночі, розгрому білогвардійців та інтервентів на Дону, Дніпрі, Волзі, Каспійському м. та в ін. районах. Бл. 75 тис. моряків билися на сухопутних фронтах громадян. війни, у т. ч. на Україні. Під час громадян. війни значну частину корабельного складу флоту було знищено. Понад 800 військ. кораблів, допоміжних і трансп. суден було захоплено і угнано білогвардійцями та інтервентами за кордон. Ті кораблі, що залишилися, потребували ремонту. У березні 1921 X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про зміцнення Червоної Армії і ВМФ. До 1928 було відремонтовано і модернізовано значну частину кораблів, відбудовано військ. мор. бази, верфі. За роки передвоєнних п'ятирічок ВМФ СРСР одержав від пром-сті нові першокласні кораблі. На поч. Великої Вітчизн. війни, завдяки піклуванню Комуністичної партії і Рад. уряду, ВМФ СРСР мав великі різнорідні сили (бл. 1 тис. бойових кораблів, у т. ч. 3 лінкори, 7 крейсерів, 54 есмінці 212 підводних човнів; понад 2,5 тис. літаків мор. авіації, 250 батарей берегової артилерії). В ході Великої Вітчизн. війни ВМФ СРСР вів активні бойові дії разом з примор. угрупованнями Рад. Армії в оборонних і наступальних операціях, забезпечував разом з ВМС Великобританії і США зовн. мор. комунікації. Бл. 500 тис. моряків билися на сухопутних фронтах, обороняли Ленінград, Одесу, Севастополь, Новоросійськ, Керч, Москву. У післявоєнний період ВМФ СРСР розвивався з урахуванням досвіду Великої Вітчизн. війни та новітніх досягнень науки і техніки. Було взято курс на будівництво якісно нового океанського ракетно-ядерного флоту відповідно до становища СРСР як великої мор. д-ви. ВМФ СРСР складається з таких родів сил: підводних, надводних, *морської авіації*, ракетно-артилерійських військ і *морської піхоти*. До його складу входять також кораблі і частини спец. призначення, мор. і рейдові судна забезпечення та різних служб. Підводні сили включають ракетні і торпедні підводні човни з атомними та дизельними енергетичними установками. Надводні сили складаються з ракетно-артилерійських, протичовнових, мінно-тральних, десантних та інших кораблів. Морська авіація складається з ударних і протичовнових літаків (вертольотів) наземного і корабельного базування. Берегові ракетно-арт. війська мають на озброєнні ракетні та арт. стаціонарні і рухомі установки. Мор. піхота має спец. озброєння і різну плаваючу бойову техніку. В орг. відношенні ВМФ СРСР включає Червонопрапорні *Північний флот, Тихоокеанський флот*, Чорноморський, двічі Червонопрапорний Балтійський флоти, Червонопрапорну Каспійську флотилію та Ленінгр. військ.-мор. базу. У різний час ВМФ СРСР очолювали: П. Ю. *Дибенко*, В. М. *Альтфатер*, О. В. *Немітц*, Е. С. *Панцержанський*, Р. А. *Муклевич*, В. М. *Орлов*, М. В. *Вікторов*, М. Г. *Кузнецов*, І. С. *Юмашев* та ін., з 1956 — С. Г. *Горшков*. Див. також *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, розділ Збройні Сили.

Літ.: Моряки в борьбе за власть Советов на Украине. Сборник документов. К., 1963; Боевой путь Советского Военно-Морского флота. М., 1974; Селяничев А. К. В. И. Ленин и становление Советского Военно-Морского Флота. М., 1979; Горшков С. Г. На страже Отчизны. М., 1980.

С. Г. Горшков.

Радянський Військово-Морський Флот.
1. Ракетний крейсер.
2. Великий протичовновий корабель.
3. Протичовновий крейсер.
4. Атомний підводний човен.
5. Ракетний пуск катерів.
6. Морський десант з кораблів на повітряній подушці.

«РАДЯ́НСЬКИЙ КНИГА́Р» — журнал, орган Всеукр. ради з'їздів видавництв та книготорговельних організацій. Виходив 1929—32 у Харкові двічі на місяць, з 30-го номера — що декади. Журнал сприяв книготоргівлі в містах і селах, популяризував громадські форми в розповсюдженні книг серед трудящих. Містив широку видавничу хроніку. В різні роки «Р. к.» випускав додатки: «Рекомендаційні списки» (до пам'ятних дат), «Книжкові новини», «Бюлетень на книжково-журнальну продукцію УРСР» тощо.

Ф. К. Сарана.

РАДЯ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т ВЕТЕРА́НІВ ВІЙНИ́ — громадська організація, що об'єднує зусилля рад. ветеранів війни, спрямовані на боротьбу за мир, розрядку міжнар. напруженості, загальне і повне роззброєння; на зміцнення зв'язків з міжнар. і зарубіжними нац. організаціями ветеранів, які виступають проти загрози нової війни, за дружбу і співробітництво народів, за патріотичне й інтернаціональне виховання підростаючого покоління. Засн. 1956. К-т є членом *Міжнародної федерації борців Опору*. В столицях союзних республік, містах-героях, значних крайових і обл. центрах створено секції к-ту. В УРСР такі секції діють у Києві, Запоріжжі, Керчі, Львові, Одесі, Севастополі. Найвищий керівний орган — Всесоюзна конференція ветеранів війни (скликається не рідше одного разу на 5 років), у період між конференціями — Пленум к-ту. Очолювали к-т Маршали Рад. Союзу О. М. *Василевський* (1956—57), К. О. *Мерецков* (1957—61), С. К. *Тимошенко* (1962—70), генерал армії П. І. *Батов* (1970—81). З 1981 голова комітету — генерал-полковник О. С. Желтов, відповідальний секретар — О. П. *Маресьєв* (з 1956).

Ф. К. Марушак.

РАДЯ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т ЗА́ХИСТУ МИ́РУ (РКЗМ) — постійний виборний орган представників рад. громадськості, що очолює в СРСР *Рух прихильників миру*. Створений у серпні 1949 на 1-й Всесоюзній конференції прихильників миру (відбулося 10 конференцій, всі — в Москві; див. табл.). Гол. завдання РКЗМ — об'єднання зусиль рад. громадськості для підтримки миролюбної зовн. політики КПРС і Радянської держави, перетворення в життя *Програми миру*. РКЗМ веде боротьбу за відвернення загрози війни, за заборону зброї масового знищення, досягнення заг. і контрольованого роззброєння, за ліквідацію всіх форм колоніалізму і расової дискримінації, за невтручання у внутр. справи ін. країн, мирне співіснування д-в з різним сусп. ладом. К-т бере активну участь у міжнар. форумах, конференціях, асамблеях, семінарах, що мають на меті сприяти утвердженню миру на землі. РКЗМ підтримує зв'язки з 118 нац. орг-ціями зарубіжних країн (1980), координує роботу республіканських (див. *Український республіканський комітет захисту миру*) та обласних к-тів захисту миру, організовує дні і тижні миру, місячники й тижні дій за роззброєння, за безпеку та співробітництво в Європі тощо. Керівні органи РКЗМ — Президія і Бюро. К-т очолювали письменник М. С. *Тихонов*, акад. Є. К. *Федоров*. З 1982 голова к-ту — громад. діяч і письменник Г. О. *Жуков*. Друк. орган — бюлетень «Век XX и мир» (виходить російською, англійською, німецькою, французькою та іспанською мовами). Нагороджений орденом Дружби народів (1974).

Б. С. Зрєзарцев.

Всесоюзні конференції прихильників миру

1-а — 25—27 серпня	1949
2-а — 16—18 жовтня	1950
3-я — 27—29 листопада	1951
4-а — 2—4 грудня	1952
5-а — 10—12 травня	1955
6-а — 15 лютого	1960
7-а — 29 травня	1962
8-а — 17 червня	1965
9-а — 9—10 жовтня	1974
10-а — 12 грудня	1979

РАДЯ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т СОЛІДА́РНОСТІ КРАЇН А́ЗІЇ ТА А́ФРИКИ (РКСКАА) — громадська організація, що сприяє зміцненню дружби між народами СРСР та Азії й Африки, координує рух афро-азіатської солідарності в СРСР. Створений 1956 як Рад. к-т солідарності країн Азії (з 1958 — сучас. назва). РКСКАА підтримує контакти з прогресивними політ. партіями та орг-ціями бл. 100 країн (1980). До складу к-ту входять і представники Укр. РСР. Роботою його керує Президія (з 1977 її очолює азерб. письменник М. А. *Ібрагімов*). Діють респ. комітети в Казахстані, республіках Закавказзя і Серед. Азії. РКСКАА входить до *Організації солідарності народів Азії та Африки*. Разом з ін. громад. орг-ціями країни проводить Тиждень солідарності з народами Півдня Африки (травень), День визволення Африки (25.V), Міжнародний день боротьби за ліквідацію расової дискримінації (21.III), Міжнародний день солідарності з народом Палестини (29.XI). Разом з ін-тами сходознавства і Африки АН СРСР видає щомісячний журн. «Азия и Африка сегодня» (російською, англійською та французькою мовами).

Б. С. Зрєзарцев.

«РАДЯ́НСЬКИЙ ЛЬВІВ» — щомісячний літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал Спілки письменників України. Виходив 1945—50. Див. *«Жовтень»*.

РАДЯ́НСЬКИЙ МЕРИНО́С — порода *тонкорунних овець*, що сформувалась (1920—52) на базі мазаївських і новокавказьких *меринос*ів (поліпшених баранами типу *рамбульє*), а також кращих *помісей* від схрещування місцевих *грубововнних овець* з мериносами. Пізніше багато стад поліпшувалось породами — асканійською, кавказькою, ставропольською, грозненською та алтайською. Тварин бажаного типу розводили «в собі». В породі є 2 типи — вовновий і вовново-м'ясний. Вівці обох типів добре пристосовані до відгінного утримання на зимових пасовищах. Жива маса баранів вовново-м'ясного типу 95—115 кг (до 130 кг), вівцематок 50—60 кг (до 70 кг). Тварини вовнового типу дещо менші. Настриг вовни від баранів 13—16 кг (до 24 кг), від вівцематок — 5—7 кг (до 12 кг). Вихід чистої вовни 36—42%. Вовна мериносова, довж. 7,5—10 см, тонина переважно 64-ї якості. Плодючість — 120—140 ягнят на 100 вівцематок. Розводять Р. м. у Ставропольському краї, Ростовській й Астраханській обл., Зх. Сибіру і Казахстані.

РАДЯ́НСЬКИЙ НАРО́Д — нова історична соціальна і інтернаціональна спільність людей, що інтегрує в монолітну соціалістичну єдність усіх класів та соціальних груп, усіх націй та народностей СРСР. Р. н. — стійке інтернац. утворення, яке характеризується зближенням класів і верств соціалістичного суспільства, розвитком міжнац. форм єдності трудящих, згуртованих спільністю соціалістичного ладу, марксистсько-ленінської ідеології, комуністичними ідеалами робітн. класу, принципами *інтернаціоналізму*. Найяскравіший вияв усі риси і властивості Р. н. дістали в *розвинутому соціалістичному суспільстві*. На сучас. етапі комуністичного будівництва Р. н. розвивається на основі *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* з властивими йому інтернац. територіальними зв'язками в межах єдиної загальнонар. д-ви. Р. н. має єдині спільні органи держ. влади, єдине рад. громадянство. Р. н. характеризується єдиною системою соціалістичної багатонац. культури, спільним духовним обличчям, єдиною соціальною психологією, єдиним *соціалістичним способом життя*. Йому притаманні рад. *патріотизм*, соціалістичний інтернаціоналізм, дружба народів, почуття *загальнонаціональної гордості радянських людей*, *колективізм*, соціалістичний *гуманізм*. Інтернац. засобом спілкування Р. н. є рос. мова. Р. н. сформувався в процесі будівництва соціалізму і комунізму як закономірний результат докорінного перетворення класових і нац. відносин, побудови нових, вищих форм людського співжиття. Найважливіша роль у цьому широкому соціалістичному утворенні належить *союзові робітничого класу і селянства* під керівництвом КПРС. Об'єднання трудящих на соціально-класовій, екон., політ. та ідеологічній базі соціалізму спричинює єдність їхніх нац. інтересів в інтернац. справі побудови комунізму. В ході соціалістичного будівництва і розв'язання *національного питання* в СРСР в Р. н. відбуваються істотні зміни. Утворення соціалістичних націй, гармонійне зближення усіх трудящих за класовими та нац. ознаками, класова солідарність виявляються і на рівні міжнац. єдності у формі зближення соціалістичних націй як складових частин єдиної інтернац. спільності — Р. н. Завдяки цьому Р. н. в розвинутому соціалістичному суспільстві стає новою істор. спільністю людей. КПРС розглядає утворення Р. н. як узагальнений підсумок

усіх перетворень у житті рад. суспільства, один з показників побудови в СРСР розвинутого соціалізму і водночас важливу умову його поступового переростання в комунізм. КПРС постійно враховує роль цього фактора в керівництві суспільством, вважає його вихідним в аналізі досягнень і перспектив дальшого прогресу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 26. Становище і завдання Соціалістичного Інтернаціоналу; т. 41. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973; Ким М. П. Советский народ — новая историческая общность. М., 1972; Великий советский народ. К., 1976; Становление советского народа и развитие социалистических наций. К., 1978.

В. М. Гончарова.

РАДЯ́НСЬКИЙ ПАТРІОТИ́ЗМ — див. *Патріотизм.*

«РАДЯ́НСЬКИЙ ПИСЬМЕ́ННИК» — республіканське видавництво Спілки письменників України. Засн. 1933 у Харкові під назвою «Радянська література»; з 1934 — у Києві; з 1939 — «Радянський письменник». Випускає перші видання творів літераторів республіки — романи, повісті, збірки оповідань, книги поезії, літ.-критичні праці. Видає б-ки і серії: «Бібліотеку поета», «Шкільну бібліотеку», «Братерство» (поезії братніх л-р у перекладі укр. мовою). «Сучасний роман», «Перша книжка поета», «Перша книжка прозаїка», «Світ письменника», квартальник «Поезія», щорічники «Література і сучасність», «Проблеми, жанри, майстерність». Вид-во має опорні пункти в областях і районах республіки. «Р. п.» підпорядковані періодичні видання Спілки письменників України — газ. *«Літературна Україна»*, журнали *«Вітчизна»*, *«Радуга»*, *«Всесвіт»* та «Київ».

Б. П. Рогоза.

«РАДЯ́НСЬКИЙ СЕЛЯНИ́Н» — газета, орган ЦК КП(б) України. Виходила з 15.IV 1945 до 17.VIII 1949 у Києві тричі на тиждень укр. мовою. Видавалася для селян зх. областей України. Газета відіграла важливу роль у зміцненні рад. ладу на зх.-укр. землях, визволених від нім.-фашист. загарбників, у розгортанні соціалістичного будівництва на селі. В 1949 газету об'єднано з газ. «Тваринництво України» та «Колгоспник України» в нову газ «Колгоспне село».

РАДЯ́НСЬКИЙ СПО́СІБ ЖИТТЯ́ — див. *Соціалістичний спосіб життя.*

«РАДЯ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР» — ілюстрований журнал, орган Управління мистецтв Нар. комісаріату освіти УРСР. Виходив з різною періодичністю 1929—31 у Харкові. Висвітлював питання теорії, практики та історії театр. мистецтва, публікував дискусійні статті з проблем театру. В «Р. т.» вміщено статті і виступи режисерів Л. Курбаса, Г. Юри, В. Василька, М. Верхацького, драматургів М. Куліша, Я. Мамонтова, композитора П. Козицького, а також проект театру «масового дійства» художника А. Петрицького, кольорові ескізи ляльок для лялькового театру О. Хвостенка-Хвостова та ін.

М. Г. Лабінський.

РАДЯ́НСЬКИЙ ФОНД МИ́РУ — громадська організація в СРСР, завданням якої є надання фінансової підтримки організаціям, рухам і особам, які борються за зміцнення миру, нац. незалежність і свободу, розвиток дружби і співробітництва між народами, заборону ядерної зброї та інших засобів масового знищення, досягнення загального і повного роззброєння. Створено в квітні 1961 (почин трудящих щодо збирання коштів на справи миру поширився в СРСР ще в 50-і рр.). Діє в тісному контакті з *Радянським комітетом захисту миру* та ін. громад. орг-ціями СРСР. Керівний орган — Правління. Голова Правління — А. Є. *Карпов* (з березня 1982). На місцях діють респ., обласні, міські, районні комісії сприяння фондові миру і комісії безпосередньо в колективах трудящих. В УРСР (1982) — респ., 25 обласних, 640 міських і районних комісій, бл. 40 тис. їх створено в трудових колективах.

Б. С. Зрезарцев.

«РАДЯ́НСЬКІ ПАТРІО́ТИ» — підпільна антифашистська організація, що діяла в період тимчасової нім.-фашист. окупації на тер. Жмеринського р-ну Вінн. обл. з листопада 1942 по липень 1943. Її очолював к-т у складі К. С. Гришина, В. В. Киняєва, Г. Г. Навроцького та ін. Організація на літо 1943 налічувала 13 груп, які діяли на вагоноремонт. з-ді, на міській електростанції, станції водогону тощо. Їхній вплив поширювався на багато сіл Жмеринського, Шаргородського та ін. районів. Орг-ція випускала листівки і розповсюджувала їх серед населення, в травні 1943 організувала випуск рукописної газ. «Червоний партизан», чинила диверсії на залізничному вузлі, знищувала бойову техніку ворога, визволяла рад. військовополонених і рятувала молодь від вивезення до Німеччини. В липні 1943 орг-цію розкрила нім. жандармерія. Учасників орг-ції ув'язнили в Тираспольській тюрмі. Вони встановили зв'язок з місц. підпільниками і готували втечу. Але 2.XII 1943 фашисти стратили 18 членів організації.

РАДЯ́НСЬКО-АМЕРИКА́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і США встановлено 16.XI 1933 (торгівля з США велася з 1924 через *Амторг*). 13. VII 1935 між двома д-вами було укладено угоду про митні тарифи, 4.VIII 1937 — торговельну (діяла до 23.VI 1951). Після нападу фашист. Німеччини на СРСР уряд США 23.VI 1941 заявив про підтримку СРСР, а в ноті від 2.VIII 1941 — про екон. допомогу СРСР у боротьбі проти воєнної агресії. Обмін листами (30.X—4.XI 1941) зафіксував домовленість про амер. поставки військ. спорядження і озброєння на суму до 1 млрд. дол. на основі безпроцентної позики, а також про рад. експорт сировини в США. Угода Про принципи, застосовані до взаємної допомоги у веденні війни проти агресії (11.VI 1942), затвердила досягнуті екон. і фінанс. домовленості. За ініціативою СРСР, США і Великобританії, які очолювали *антигітлерівську коаліцію*, було підписано *Декларацію 26 держав 1942*, що поклала початок *Організації Об'єднаних Націй*. Важливі рішення та угоди про співробітництво у війні та післявоєнний устрій світу було укладено на *Тегеранській конференції 1943*, *Кримській конференції 1945* і *Потсдамській конференції 1945* глав урядів СРСР, США і Великобританії.

В післявоєнний період уряд США, проводячи політику «холодної війни», припинив дію практично всіх договорів з СРСР. З 1958 взаємовідносини між СРСР і США обмежувалися дворічними угодами про обмін у галузі науки, техніки, освіти, культури. СРСР вів наполегливу боротьбу за розрядку міжнар. напруженості, наслідком якої було підписання таких багатосторонніх угод, як *Московський договір 1963*, *Договір про космос 1967*, *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* (1968), *Чотиристороння угода по Західному Берліну* (1971), Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (1971).

Протягом цього періоду між СРСР і США було укладено Консульську конвенцію (1.VI 1964), угоди Про повітряне сполучення (4.XI 1966), Про рибальство в різних районах Атлантичного і Тихого океанів (кілька угод), багатосторонню Про врятування і повернення космонавтів (22.IV 1968), Про заходи по зменшенню небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР і США (30.IX 1971) тощо. В результаті зустрічей і переговорів на найвищому рівні 1972—74 було укладено комплекс взаємних зобов'язань і угод (серед найважливіших — *«Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки»*, 29.V 1972), які в сукупності заклали політ. і правову базу для розвитку взаємовідносин між СРСР і США на принципах мирного співіснування. Ряд договорів і угод зафіксував взаємні зобов'язання з проблем, пов'язаних з відверненням загрози ядерної війни: Про запобігання інцидентам у відкритому морі і в повітр. просторі над ним (25.V 1972); договір Про обмеження систем протиракетної оборони і тимчасова угода Про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь і протокол до нього (всі — 26.V 1972); Про відвернення ядерної війни (22.VI 1973); договір Про обмеження підземних випробувань ядерної зброї і протокол до нього (всі — 3.VII 1974). Було укладено також ряд наук.-тех. угод: про співробітництво в галузях: Охорони навколишнього середовища; Мед. науки і охорони здоров'я (обидві — 23.V 1972); Дослідження і використання космічного простору в мирних цілях (24.V 1972), Дослідження Світового океану (19.VI 1973); Мирного використання атомної енергії (21.VI 1973); Довгострокову про сприяння екон., пром. і тех. співробітництву (29.VI 1974).

Важливого практичного значення набули документи про співробітництво в галузях с. г., транспорту, енергетики, науки тощо. Підписано і заг. угоду Про контакти, обміни і співробітництво, зокрема з питань культури, мистецтва, освіти (всі — 19.VI 1973).

Розрядка міжнар. напруженості в цілому позитивно вплинула на рад.-амер. відносини, які, як визначалося в Спільному комюніке (24.XI 1974), мали відображати прагнення СРСР і США до зміцнення і розвитку мирного співробітництва, до врегулювання не вирішених міжнар. проблем в інтересах заг. миру. Було підписано *Заключний акт* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1.VIII 1975), Договір про підземні ядерні вибухи в мирних цілях (28.V 1976), Конвенцію про заборону впливу на природне середовище у воєнних цілях (18.V 1977), Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2, 18.VI 1979). З 2-ї пол. 70-х рр. амер. адміністрація, намагаючись вчинити тиск на СРСР, почала руйнувати те позитивне, що з немалими труднощами вдалося створити в рад.-амер. відносинах за попередні роки. В результаті, як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, рад.-амер. зв'язки по ряду напрямів виявилися відкинутими назад. Було заморожено набрання чинності Договору ОСО-2. Зусилля СРСР і в цих умовах спрямовуються на продовження активного діалогу з США на всіх рівнях, на забезпечення неухильного виконання обома д-вами взятих на себе зобов'язань.

Г. М. Цвєтков.

РАДЯ́НСЬКО-АНГЛІ́ЙСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. 16.III 1921 Рад. Росія і Великобританія уклали торг. угоду. Це означало фактичне визнання англ. урядом Рад. країни. Дипломатичні відносини з СРСР Великобританія встановила 2—8.II 1924. 8.VIII 1924 між ними було підписано заг. і торг. договори. Нотою Чемберлена (25.V 1927) Великобританія розірвала дипломатичні відносини з СРСР. Їх було відновлено протоколом від 3.X 1929. В 1930 і 1934 укладено рад.-англ. тимчасові торг. угоди. Під час 2-ї світової війни між СРСР і Великобританією було укладено угоду Про спільні дії у війні проти Німеччини (12.VII 1941), яка поклала початок *антигітлерівській коаліції*. *Радянсько-англо-іранський договір 1942* про союз забезпечив співробітництво з Іраном у 2-й світовій війні. 1.I 1942 СРСР, Великобританія і 24 ін. д-ви підписали Декларацію Об'єднаних Націй (див. *Декларація 26 держав 1942*). Договір Про союз у війні проти гітлерівської Німеччини і її спільників у Європі та про співробітництво і взаємну допомогу після війни (26.V 1942) передбачав спільні дії СРСР і Великобританії у війні з Німеччиною і встановлював принципи післявоєнного співробітництва. Проблеми завершення війни і післявоєнного устрою світу розглядалися на *Тегеранській конференції 1943* і *Кримській конференції 1945* глав урядів СРСР, Великобританії і США. 1.V 1945 союзники уклали угоду Про контрольний механізм в окупаційних зонах на тер. колишньої Німеччини. Принципові рішення та угоди про спільну політику з нім. питання, репарації та встановлення окремих тер. кордонів були укладені на *Потсдамській конференції 1945* глав урядів СРСР, Великобританії і США. Після набрання чинності *Паризьких угод 1954* і вступу ФРН до Північноатлантичного союзу СРСР анулював Договір 1942.

Активна зовн. політика СРСР у післявоєнний час сприяла розвиткові рад.-англ. відносин. Було підписано угоди: Про рибальство (25.V 1956); Консульську конвенцію (2.XII 1965); Про наук.-тех. співробітництво (19.I 1968); договір Про торговельне судноплавство (3.IV 1968); Довгострокову торговельну угоду (3.VI 1969); Про створення Постійної міжурядової комісії з наук.-тех. і торг.-екон. співробітництва (4.I 1971); Про екон., наук.-тех. і пром. співробітництво (6.V 1974); Про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища (21.V 1974) та ін. Під час переговорів на найвищому рівні в Москві 1975 керівники урядів СРСР і Великобританії підписали Спільну заяву, в якій підтвердили відповідальність обох д-в за дальший розвиток процесу розрядки міжнар. напруженості та ряд важливих документів: протокол Про консультації, Спільну декларацію про нерозповсюдження ядерної зброї, Довгострокову програму розвитку екон. і пром. співробітництва, Програму співробітництва в галузі науки і техніки на 10 років, угоду Про співробітництво в галузі мед. науки й охорони здоров'я. В 1977 між СРСР і Великобританією було підписано Угоду про відвернення випадкового виникнення ядерної війни. Ряд важливих міжнародних угод СРСР і Великобританія підписали спільно з іншими країнами: *Московський договір 1963*, *Договір про космос 1967*, *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* (1968), Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення (1971), *Чотиристоронню угоду по Західному Берліну* (1971), *Конвенцію про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення* (1972), *Заключний акт* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1.VIII 1975) та інше.

О. Г. Цвєтков.

РАДЯ́НСЬКО-А́НГЛО - ІРА́НСЬКИЙ ДО́ГОВІ́Р 1942. Підписаний 29.I в Тегерані. Підписанню договору передувало введення рад. і англ. військ на іран. територію у серпні — вересні 1941 з метою перешкодити фашист. Німеччині використати територію і ресурси Ірану у війні проти СРСР та Великобританії. Рад. Союз застосував цю акцію на основі умов рад.-іран. договору 1921 (див. *Радянсько-іранські договори*). За Р.-а.-і. д. СРСР і Великобританія зобов'язалися поважати тер. цілісність, суверенітет і політ. незалежність Ірану, захищати його проти будь-якої агресії з боку Німеччини або ін. д-ви. Для здійснення цієї мети союзним д-вам надавалося право утримувати на іран. території свої війська. Іран, у свою чергу, зобов'язувався не встановлювати відносин, несумісних з Р.-а.-і. д. СРСР і Великобританія зобов'язувалися вивести свої війська з тер. Ірану не пізніше як через 6 місяців після припинення воєн. дій між союзними д-вами, з одного боку, й Німеччиною та її сателітами, з другого — шляхом укладення перемир'я або перемир'їв, починаючи від дати найранішого з цих актів або безпосередньо після укладення миру між ними. Союзні д-ви гарантували Іранові, що не вимагатимуть участі його збройних сил у воєн. діях, а також зобов'язувалися на мирних конференціях не схвалювати нічого, що завдавало б шкоди тер. цілісності, суверенітетові або політ. незалежності Ірану.

РАДЯ́НСЬКО-АНГО́ЛЬСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Народною Республікою Ангола (НРА) встановлено 17.XI 1975. Між СРСР і Анголою підписано договори і угоди: Про пряме повітр. сполучення (17.III 1976); Декларацію про основи дружніх взаємовідносин і співробітництво; Про культур. і наук. співробітництво; Консульську конвенцію; Торговельну; Про екон. і тех. співробітництво; Про співробітництво в галузі рибного г-ва та про торг. судноплавство (всі —26.V 1976); Договір про дружбу і співробітництво (8.X 1976); Про створення рад.-ангольської міжурядової мішаної комісії з питань екон., наук.-тех. співробітництва і торгівлі (19.X 1977); Про екон. і тех. співробітництво; Про співробітництво в галузі поштового та електрозв'язку; Про співробітництво між Держ. к-том СРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі і Нац. к-том книги та графіки НРА; Про спільне створення в Анголі станції фото- та лазерного спостереження за супутниками; Про співробітництво в галузі геології та гірничої пром-сті (всі — 21.XII 1979).

Л. Л. Дмитренко.

РАДЯ́НСЬКО-АФГА́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Рад. держава першою визнала (27.III 1919) незалежність Афганістану. 28.II 1921 РСФСР і Афганістан підписали договір Про дружбу. 31.VIII 1926 було укладено договір Про нейтралітет і взаємний ненапад між СРСР і Афганістаном. Цей договір був замінений аналогічним договором Про нейтралітет і взаємний ненапад між СРСР і Афганістаном, підписаний 24.VI 1931. В 1936 договір 1931 був продовжений до 29.III 1946, після цього чинність його продовжувалася з року в рік. 18.XII 1955 було укладено протокол про продовження строку дії договору 1931 на 10 років. Між СРСР і Афганістаном було укладено договори й угоди: З прикордонних питань (кордон встановлювався по річках Амудар'ї і Пянджу); Про демаркацію сухопутного кордону; Про використання вод р. Кушки (всі — 13.VI 1946); Про товарообіг і платежі

(17.VII 1950); Про співробітництво в розвитку економіки Афганістану та про надання довгострокового кредиту (28.I 1956); Про повітр. сполучення (24.III 1956); договір Про режим кордонів (18.I 1958); Про спільні роботи по комплексному використанню вод р. Амудар'ї (25.VI 1958); Про радіотелеграфний зв'язок (4.II 1959); Про культур. співробітництво (4.III 1960); Про екон. і тех. співробітництво в період 2-го, 3-го, 4-го п'ятирічних планів розвитку економіки Афганістану 1962—67, 1967—72, 1972—77 (16.X 1961, 6.II 1968, 11.VII 1972); Про тех. сприяння у видобутку та використанні природного газу в пн. районах Афганістану (17.X 1963); Про спільне вивчення можливостей комплексного використання вод та енергетичних ресурсів річок Пянджу і Амудар'ї (19.VII 1964); Про направлення до Афганістану рад. викладачів та професорів (28.VII 1965); Про співробітництво в запобіганні угону цивільних повітр. суден (8.VII 1972) та ін. 19.VII 1973 СРСР першим визнав Республіку Афганістан. Між СРСР і Республікою Афганістан було укладено угоди: Торговельну, Платіжну (обидві — 20.III 1974); Про відкриття торг. представництва Афганістану в СРСР (обмін нотами 12—31.V 1974); Про співробітництво в розробці та транспортуванні нафти і будівництві нафтопереробного з-ду в Афганістані (обмін листами 10.X 1974); Про розвиток екон. і тех. співробітництва (10.I 1975); Про продовження строку дії договору 1931 на нове десятиріччя (10.XII 1975); Договір про розвиток екон. співробітництва (14.IV 1977); Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між СРСР і Демократичною Республікою Афганістан (ДРА, 5.XII 1978 на 20 років). У 1979 СРСР для сприяння афг. народу у відсічі зовн. агресії, у відповідь на неодноразові прохання уряду ДРА, виконуючи свій інтернац. обов'язок, увів до Афганістану, відповідно до ст. 4 рад.-афг. Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво 1978 та п. 51 Статуту ООН, обмежений контингент рад. військ. 16.VII 1981 СРСР і ДРА підписали Договір про проходження держ. кордону на ділянці від зх. берега с. Зоркуль до піка Повало-Швейковського. Цей договір юридично закріпив існуючий рад.-афг. кордон.

В. І. Волковинський.

РАДЯ́НСЬКО-БОЛГА́РСЬКІ ДО́ГОВО́РИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Болгарією встановлено 23.VII 1934. У зв'язку з тим, що болг. уряд допомагав фашист. Німеччині, 5.IX 1944 СРСР оголосив війну Болгарії. В день перемоги *Вересневого народного збройного повстання 1944* СРСР 9.IX 1944 оголосив про припинення війни. 14—16.VIII 1945 СРСР відновив дипломатичні відносини з Болгарією. 18.III 1948 між СРСР і Болгарією було укладено Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу на 20 років. Разом з ін. соціалістичними д-вами СРСР і Болгарія взяли участь 1949 у створенні *Ради Економічної Взаємодопомоги,* підписали *Варшавський договір 1955.* Між СРСР і Болгарією було укладено ряд угод: Про тех. допомогу Болгарії (1.IV 1948); Про наук.-тех. співробітництво (18.II 1950); Довгострокову про взаємні поставки товарів; Про тех. допомогу Болгарії в пром. будівництві (обидві — 7.VI 1954); Про культур. співробітництво (28.IV 1956); Про утворення Міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (19.II 1964); Про культур. співробітництво (19.VII 1966). 12.V 1967 СРСР і Болгарія підписали Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу на 20 років. В 70-х рр. між СРСР і НРБ було підписано угоди: Про тех. сприяння у будівництві в НРБ 1971—75 пром. підприємств та ін. об'єктів (4.XI 1970); Довгострокову про співробітництво в розвитку океанічного рибальства (25.IV 1973); Про співробітництво в ряді галузей пром-сті (20.XII 1974); Про культур. і наук. співробітництво (3.XI 1976); Про дальший розвиток екон. і наук.-тех співробітництва (8.IX 1976); Про екон. співробітництво (14.IV 1978); Генеральну схему спеціалізації та кооперування в галузі матеріального виробництва до 1990 (15.IX 1979). 13.VII 1976 НРБ уклала угоду з СРСР, Кубою, МНР, НДР, ПНР, СРР, УНР ЧССР про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях (див. *«Інтеркосмос»*). 22.VI 1982 СРСР і НРБ підписали угоди про організацію виробничого співробітництва між підприємствами машинобудування СРСР і НРБ, про співробітництво в проведенні розвідувальних робіт на нафту і газ на континентальному шельфі НРБ.

А. К. Мартиненко.

РАДЯ́НСЬКО-В'ЄТНА́МСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Демократичною Республікою В'єтнам (ДРВ) встановлено 30.I 1950. В 50—80-х рр. між СРСР і В'єтнамом укладено ряд договорів і угод: Про навчання громадян ДРВ у вищих і серед. цивільних навч. закладах СРСР (27.VIII 1955); Про культур. співробітництво (15.II 1957); Договір про торгівлю і мореплавство (12.III 1958); Про наук.-тех. співробітництво (7.III 1959); Про екон. і тех. сприяння ДРВ в будівництві пром. підприємств і об'єктів та постачання обладнання і матеріалів (15.IX 1962); Про додаткову безплатну екон. допомогу ДРВ (10.VII 1965); Про додаткову тех. допомогу; Про надання додаткової безплатної екон. допомоги (обидві угоди — 21.XII 1965); Про безплатну екон. і воєнну допомогу ДРВ (25.XI 1968); Про надання довгострокових кредитів (15.X 1969); Про додаткову безплатну допомогу у зміцненні обороноздатності ДРВ (серпень 1971); Про утворення міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва; Про надання екон. і тех. допомоги ДРВ (обидві угоди — 9.XII 1972); Про екон. і тех. співробітництво (14.VIII 1973); Про культур. і наук. співробітництво (11.XI 1974); Про екон. і тех. допомогу ДРВ (8.XII 1974); Про надання екон. допомоги ДРВ (30.X 1975); Про надання екон. і тех. допомоги ДРВ у будівництві 1976—80 пром. підприємств та ін. об'єктів (18.XII 1975); Консульську конвенцію (30.IX 1978). Під час переговорів на найвищому рівні в листопаді 1978 в Москві СРСР і СРВ підписали Договір про дружбу і співробітництво та ряд угод: Про дальший розвиток екон. і наук.-тех. співробітництва; Про будівництво ряду пром. об'єктів та ін. (всі — 3.XI 1978). В 1979 СРСР і СРВ підписали ряд угод про надання СРВ екон. і тех. допомоги (2.II, 12.X, 28.XI). 17.V 1979 СРВ приєдналася до угоди про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях, підписаної 13.VII 1976 НРБ, УНР, НДР, Кубою, МНР, ПНР, СРР, СРСР і ЧССР (див. *«Інтеркосмос»*). 19.IV 1982 СРВ і СРСР підписали довгострокову угоду про культур. і наук. співробітництво.

РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — КНДР УГО́ДИ. Дипломатичні відносини між СРСР і КНДР встановлено 12.X 1948. Угода про екон. і культур. співробітництво між СРСР і КНДР (17.III 1949) була першою рівноправною угодою Кореї з великою д-вою. Значну допомогу СРСР надав КНДР у період визвольної війни 1950—53. В Комюніке від 20.IX 1953 вказувалося, що сторони домовилися про допомогу СРСР у відбудові зруйнованого під час війни нар. г-ва КНДР. Між СРСР і КНДР було підписано договірні угоди: Про наук. і тех. співробітництво (5.II 1955); Про повітр. сполучення (7.XII 1955); Про культур. співробітництво (5.IX 1956); Про співробітництво в галузі радіомовлення (14.X 1957); Про порядок врегулювання прикордонних питань (14.X 1957); Консульську конвенцію (16.XII 1957); Про надання СРСР тех. допомоги КНДР у будівництві і розширенні ряду пром. підприємств (17.III 1959); Договір про торгівлю і мореплавство (22.VI 1960); Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (6.VII 1961); Про екон. і тех. співробітництво (20.VI 1966); Про утворення міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. питань (16.X 1967); Про співробітництво в галузі рибальства (18.I 1974); Про співробітництво в галузі охорони здоров'я і мед. науки (17.X 1977).

В. К. Пак.

РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — НДР УГО́ДИ. Дипломатичні відносини між СРСР і НДР встановлено 16.X 1949. В 1950 НДР увійшла до *Ради Економічної Взаємодопомоги.* Між СРСР і НДР укладено угоди: Про науково-техніч. співробітництво (27.IX 1951); Про навчання громадян НДР у вузах СРСР (12.V 1952), протокол Про припинення стягнення нім. репарацій та про ін. заходи полегшення фінанс.-екон. зобов'язань НДР (22.VIII 1953); Про допомогу в атомних дослідженнях і використанні атомної енергії для потреб нар. г-ва НДР (28.IV 1955). СРСР і НДР разом з ін. соціалістичними д-вами підписали *Варшавський договір 1955.* В Договорі про відносини між СРСР і НДР (20.IX

1955) зазначалося, що відносини між обома д-вами грунтуються на повній рівноправності, взаємній повазі суверенітету і невтручанні у внутр. справи одна одної. Рад. війська, які тимчасово перебувають на тер. НДР за згодою її уряду відповідно до міжнар. угод, не втручатимуться у внутр. справи й суспільно-політ. життя країни.

В 60-х рр. між СРСР і НДР було укладено угоди: Про повітр. сполучення (18.VI 1956); З питань, пов'язаних з тимчасовим перебуванням рад. військ на тер. НДР (12.III 1957); Про обмін студентами і аспірантами (21.II 1958); Про співробітництво в галузі охорони здоров'я (21.X 1958). 10.V 1957 СРСР і НДР уклали Консульський договір, 27.IX 1957 — Договір про торгівлю і мореплавство. Договір між СРСР і НДР Про дружбу, взаємну допомогу та співробітництво (12.VI 1964) був укладений строком на 20 років. В 1964—73 між СРСР і НДР було укладено угоди: Про надання тех. допомоги НДР; Про культур. і тех. співробітництво (обидві — 1.X 1964); Про розширення співробітництва в спорудженні атомних електростанцій в НДР (14.VII 1965); Про створення міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (16.III 1966); Про міжнар. автомобільне сполучення (1.VI 1966); Про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення (14.VIII 1967); Про розширення наук.-тех. і екон. співробітництва в галузі с. г. (3.VII 1968); Про надання НДР тех. сприяння в галузі нафти і газу (22.VII 1970); Про співробітництво в галузі туризму (6.X 1970); Про співробітництво в галузі розширення і спорудження теплових електростанцій в НДР (1.VI 1973) та ін.

Договір між СРСР і НДР Про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу (7.X 1975) строком на 25 років укладено замість Договору 1964. 13.VII 1976 НДР уклала угоду з СРСР, НРБ, Кубою, МНР, ПНР, СРР, УНР, ЧССР про співробітництво у дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях (див. *«Інтеркосмос»*). 12.V 1978 між СРСР і НДР підписано угоду про культур. і наук. співробітництво. 5.X 1979 між СРСР і НДР підписано програму спеціалізації і кооперування виробництва до 1990.

Г. Н. Гулевич.

РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ — ФРН ДОГОВІР 1970, Московський договір 1970. Підписаний 12. VIII в Москві. Сторони заявили, що розглядають підтримання миру і досягнення *розрядки міжнародної напруженості* як важливу мету своєї політики. Вони зобов'язалися сприяти нормалізації обстановки в Європі, розвиткові мирних відносин між усіма європ. д-вами, зміцненню миру та безпеки в усьому світі, а також розв'язувати спірні питання виключно мирними засобами і утримуватися від погрози силою або її застосування. Сторони одностайно визнали, що мир в Європі може бути збережений тільки в тому разі, якщо ніхто не посягатиме на сучас. кордони. Обидві д-ви взяли на себе зобов'язання неухильно додержувати тер. цілісності всіх д-в в Європі в їхніх сучас. кордонах. Сторони вважають непорушними тепер і в майбутньому сучас. кордони всіх європ. країн, у т. ч. лінію по річках Одрі і Нисі-Лужицькій, що є зх. кордоном ПНР, і кордон між ФРН та НДР. Договір набрав чинності 3.VI 1972. Положення договору підтверджено в наступних документах, підписаних СРСР і ФРН. Див. *Радянського Союзу — ФРН документи.*

РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ — ФРН ДОКУМЕНТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і ФРН встановлено 13.IX 1955. В 1958 між ними укладено Консульський договір (25.IV) і Угоду з заг. питань торгівлі і мореплавства (25.IV). Згодом було укладено *Радянського Союзу — ФРН договір 1970.* В 1973 підписано угоди Про розвиток екон., пром. і тех. співробітництва, Про культур. співробітництво (обидві — 19.V). Результатом зміцнення ділових зв'язків стало підписання Довгострокової перспективи розвитку взаємного екон., пром. і тех. співробітництва (18.I 1974), угоди Про дальший розвиток екон. співробітництва (30.X 1974). 6.V 1978 підписано угоду Про розвиток і поглиблення довгострокового співробітництва в галузі економіки і пром-сті, розраховану на 25 років (початковий строк дії — 10 років, після чого угоду буде продовжено за погодженням сторін на чергові 5-річні періоди). Довгострокову угоду про співробітництво в галузі економіки і пром-сті між обома країнами підписано 1.VII 1980. 20.XI 1981 зах.-нім. фірма «Рур-газ АГ» і рад. орг-ція «Союзгазекспорт» підписали договір про поставки природного газу з СРСР у ФРН протягом 25 років (з 1984).

Г. Н. Гулевич.

РАДЯНСЬКО-ЕФІОПСЬКІ ДОКУМЕНТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Ефіопією встановлено 21.IV 1943. Між СРСР і Ефіопією укладено угоди: Торговельну; Про екон. і тех. співробітництво (обидві — 11.VII 1959); Про будівництво у дарунок Ефіопії тех. школи в м. Бахр-Дар (8.III 1960); Про культур. співробітництво (13.I 1961); З питань екон. і тех. співробітництва (протокол від 26. VI 1968). У декларації про основи дружніх взаємовідносин і співробітництва (6.V 1977) сторони підтвердили свою рішимість розвивати всебічне співробітництво і сприяти зміцненню міжнар. миру і безпеки. В 70-х рр. між СРСР і Ефіопією було підписано угоди: Протокол про екон. і тех. співробітництво; Про культур. і наук. співробітництво; Консульську конвенцію (всі — 6.V 1977); Торговельну; Про заснування торг. представництва СРСР в Аддіс-Абебі, згідно з якою Ефіопія також дістала право заснувати торг. представництво в Москві (обидві — 22.VII 1977); Про екон. і наук.-тех. співробітництво; Про створення міжурядової рад.-ефіопської комісії з питань екон. та наук.-тех. співробітництва і торгівлі (обидві — 19.IX 1978). 20.XI 1978 між СРСР і Ефіопією підписано Договір про дружбу і співробітництво на 20 років та міжурядовий протокол про співробітництво у спорудженні в Ефіопії ряду об'єктів. СРСР і Ефіопія підписали угоди: Про екон. і тех. співробітництво (протокол від 16.IV 1979); Протокол до угоди про екон. і тех. співробітництво від 19.IX 1978; Угоди про розвиток співробітництва в галузі геології, нафтопереробної пром-сті і с.-г. машинобудування (всі — 15.IX 1979); Протокол про співробітництво в будівництві цементного з-ду; Протокол другої сесії міжурядової комісії з питань екон., наук.-тех. співробітництва і торгівлі (всі — 6.XI 1980); Спільну заяву (10.XI 1980).

В. І. Нагайчук.

РАДЯНСЬКО-ІНДІЙСЬКІ ДОКУМЕНТИ. Дипломатичні відносини між СРСР та Індією встановлено 2—7.IV 1947. Між СРСР та Індією укладено угоди: Торговельну і Про надання тех. допомоги Індії (обидві — 2.XII 1953); Про будівництво металург. заводу в Бхілаї (2.II 1955); Про співробітництво у будівництві в Індії підприємств важкої пром-сті (9.XI 1957); Про повітр. сполучення (2.VI 1958); Про надання Індії обладнання для технологічного ін-ту в Бомбеї та про допомогу у підготовці інженерів (12.XII 1958); Про співробітництво у будівництві держ. підприємств мед. пром-сті в Індії (29.V 1959); Про надання Індії кредиту для сприяння виконанню 3-го п'ятирічного плану розвитку економіки Індії (12.IX 1959); Про надання кредиту Індії для розширення і спорудження пром. об'єктів та геологорозвідувальних робіт; Про культур., наук. і тех. співробітництво (обидва документи — 12.II 1960); Про наук.-тех. співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії (6.X 1961); Про екон. і тех. допомогу в розширенні нафтопереробних заводів Індії (протокол від 25.V 1963); Про співробітництво у будівництві металург. заводу в Бокаро (25.I 1965); Про екон. і тех. співробітництво у будівництві пром. підприємств та ін. об'єктів, визначених 4-м п'ятирічним планом розвитку інд. економіки (10.XII 1966); Про наук.-тех. співробітництво в галузі с. г. (18.VI 1971). В 1958, 1963 та 1970 укладено нові рад.-інд. торг. угоди. 9.VIII 1971 підписано рад.-інд. Договір про мир, дружбу і співробітництво на 20 років. В 70-х рр. укладено ряд рад.-інд. угод: Про співробітництво в галузі космічних досліджень (10.V 1972); Про утворення міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (19.IX 1972); Про дальший розвиток екон. і торг. співробітництва; Консульську конвенцію; Протокол про співробітництво в галузі радіо і телебачення (всі — 29.XI 1973); Декларацію про дальший розвиток дружби і співробітництва (11.VI 1976); Про екон. і тех. співробітництво (27.IV 1977); Спільну рад.-інд. декларацію (26.X 1977); Довгострокову програму екон., торг., наук.-тех. співробітництва на 10—15 років; Уго-

ду про співробітництво в галузі мед. науки й охорони здоров'я (14.III 1979); Спільну Заяву СРСР та Індії (12.VI 1979); Спільну рад.-інд. декларацію; угоди — Про екон. і тех. співробітництво; Торговельну на 1981—85 роки; Програму обмінів у галузі культури, науки й освіти на 1981—82; Про співробітництво в галузі кінематографії (всі — 10.XII 1980).

С. П. Полюк.

РАДЯ́НСЬКО-ІРА́НСЬКІ ДО-ГОВО́РИ. Дипломатичні відносини між СРСР та Іраном встановлено 4—20.V 1920. Договір 26.II 1921 між РРФСР та Іраном скасував усі нерівноправні договори і угоди царської Росії з Іраном. Обидві сторони погодилися, що на випадок спроби третьої країни силоміць вторгнутися на тер. Ірану або перетворити її на базу для нападу на РРФСР Рад. уряд матиме право ввести свої війська на тер. Ірану, щоб в інтересах самооборони вжити необхідних воєнних заходів. 1.X 1927 СРСР і Іран підписали Договір про гарантії і нейтралітет. В 30-х рр. СРСР та Іран підписали ряд актів, у тому числі Договір про торгівлю й мореплавство (25.III 1940).

Радянсько-англо-іранський договір 1942 забезпечив співробітництво Ірану з країнами *антигітлерівської коаліції* під час 2-ї світової війни. В післявоєнний час між СРСР та Іраном було підписано ряд договорів і угод: Про врегулювання прикордонних та фінанс. питань (2.XII 1954); З транзитних питань (25.IV 1957); Договір про режим кордону і про порядок врегулювання прикордонних конфліктів та інцидентів (14.V 1957); Про екон. і тех. співробітництво (27.VII 1963); Про співробітництво у будівництві пром. та ін. об'єктів в Ірані; Про поставки природного газу з Ірану до СРСР та обладнання з СРСР до Ірану 1970—85 (обидві угоди — 13.I 1966); Про культур. зв'язки (22.VIII 1966); Довгострокову угоду про товарообіг (30.VII 1970); Про наук.-тех. співробітництво (25.II 1971); Договір про розвиток екон. і тех. співробітництва на 15 років (12.X 1972); Про співробітництво у розширенні металург. заводу в Ісфагані (15.III 1973); Про товарообіг на 1976—80 (19.X 1976).

І. Г. Майдан.

РАДЯ́НСЬКО-ІТАЛІ́ЙСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР та Італією встановлено 7.II 1924, одночасно підписано Договір про торгівлю й мореплавство. Цьому передувало підписання 26.XII 1921 попередньої угоди, що означало визнання Італією де-факто Країни Рад. 2.IX 1933 між СРСР та Італією було підписано Договір про дружбу, ненапад і нейтралітет. Вступ Італії до *«антикомінтернівського пакту»* порушив рад.-італ. договір, але він формально залишався в силі до 22.VI 1941, коли фашист. Італія оголосила війну СРСР. Після підписання Італією акта про капітуляцію (29.IX 1943) Рад. Союз 25.X 1944 перший з великих д-в відновив дипломатичні відносини з нею. Після укладення мирного договору з Італією (10.II 1947) було підписано договірні угоди: Договір про торгівлю і мореплавство (11.XII 1948); Про культур. співробітництво (9.II 1960); Про співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії (22.X 1965); Про екон. і наук.-тех. співробітництво (23.IV 1966); Генеральну угоду між М-вом зовн. торгівлі СРСР і акціонерним т-вом «Фіат» про будівництво в СРСР автозаводу (15.VIII 1966); Консульську конвенцію (16.V 1967); Про співробітництво в галузі туризму (16.V 1967); Про повітр. сполучення (10.III 1969); Про постачання рад. природного газу в Італію та італ. труб і обладнання для газової пром-сті в СРСР (10.XII 1969); Довгострокову торговельну угоду (15.I 1970); протокол Про консультації (26.X 1972); Договір про морське торг. судноплавство (26.X 1972); Про наук. і тех. співробітництво (21.II 1974); Про розвиток екон., пром. і тех. співробітництва на десятирічний період (25.VII 1974); Про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища (27.VI 1975); Про екон. співробітництво в 1975—79 (20.XI 1975); Довгострокову програму наук. і тех. співробітництва на десятирічний період (19.V 1977); Про екон. співробітництво на 1980—85 (28.X 1979).

Т. Г. Солтановська.

РАДЯ́НСЬКО - КАМПУЧІ́ЙСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР та Кампучією (Камбоджею) встановлено 13.V 1956. Між СРСР і Камбоджею було укладено угоди: Торговельну; Платіжну; Про культур. і наук. співробітництво; Про спорудження госпіталю в Пномпені в дарунок (всі— 31.V 1957); Про спорудження в Пномпені Вищого тех. уч-ща в дарунок (24.VI 1961); протокол Про екон. і тех. сприяння Камбоджі в будівництві гідроелектростанції на р. Камчай (15.IV 1963). Після держ. перевороту 18.III 1970 і перебування при владі в цій країні реакційних режимів рад.-камбоджійські відносини були заморожені. Після перемоги в Камбоджі революц.-патріотичних сил (7.I 1979) рад.-кампучійські відносини набули дальшого розвитку. СРСР — одна з перших країн, що визнала Нар. Республіку Кампучію (НРК). Було укладено угоди: Про допомогу Кампучії поставками товарів нар. споживання (16.VII, 27.XII 1979); Про екон. і тех. співробітництво; Про постачання товарів з СРСР у НРК 1980; Про культурне та наук. співробітництво; Торговельну угоду, а також ін. угоди в галузі торг.-екон. зв'язків (всі — лютий 1980); Про надання Рад. Союзом екон. і тех. сприяння НРК в будівництві об'єктів та виконанні робіт на період до 1985 (15.VII 1982).

С. П. Полюк.

РАДЯ́НСЬКО-КИТА́ЙСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні і консульські відносини між СРСР і Китаєм встановлено 31.V 1924 угодою Про заг. принципи для врегулювання питань між СРСР і Кит. Республікою. Договори царського уряду, які зачіпали суверенні права та інтереси Китаю, проголошувалися скасованими. Тоді ж було укладено угоду Про тимчасове управління *Китайською Чанчуньською залізницею* (КЧЗ). Після початку широкої агресії Японії проти Китаю (7.VII 1937) було підписано Договір про ненапад (21.VIII 1937). В кінці 2-ї світової війни СРСР уклав з Китаєм Договір про дружбу і союз (14.VIII 1945). Одночасно було підписано угоди Про спільну експлуатацію КЧЗ. Про спільне використання Порт-Артура (Люйшуня), про порт Дальній (Далянь), про відносини між рад. Головнокомандуючим і кит. адміністрацією після вступу рад. військ на тер. Пн.-Сх. провінцій для спільних воєнних дій проти Японії.

СРСР першим встановив (1—2.X 1949) дипломатичні відносини з КНР і припинив (2.X 1949) відносини з чанкайшистським урядом. Велику роль у забезпеченні умов для переходу до соціалістичного будівництва в КНР відіграв Договір про дружбу, союз і взаємну допомогу між СРСР і КНР (14.II 1950; у квітні 1979 не був пролонгований урядом КНР). Одночасно було підписано угоди: Про довгостроковий кредит для оплати поставок з СРСР обладнання для електростанцій, металург. і машинобудівних з-дів, вугільних шахт, копалень, з-ць та ін.; Про будівництво СРСР в Китаї 50 великих пром. підприємств; Про КЧЗ; Про Порт-Артур; Про Дальній. Договір 1950 поклав початок широкому співробітництву, яке закріплено в ряді договорів і угод: Про заснування на паритетних основах мішаних рад.-кит. акціонерних т-в (27.III 1950); Торговельний (19.IV 1950); Про порядок плавання по прикордонних річках Амур, Уссурі, Аргунь, Сунгарі і оз. Ханка (2.I 1951); Про пряме залізничне сполучення (14.III 1951); Про навчання громадян КНР у вузах СРСР (9.VIII 1952); Про сприяння КНР в будівництві і реконструкції 141 пром. об'єкта (15.V 1953); Про співробітництво в галузі радіомовлення (21.VIII 1954); Про наук.-тех. співробітництво в різних галузях нар. г-ва; Про довгостроковий кредит КНР; Комюніке про виведення рад. військ з Порт-Артура і перехід цієї бази в розпорядження КНР (всі — 12.X 1954); Про регулярне повітр. сполучення (30.XII 1954); Про допомогу Китаю в розвитку досліджень з ядерної фізики і використанні атомної енергії для потреб нар. г-ва (27.IV 1955); Про допомогу Китаю в розвитку деяких галузей пром-сті (7.IV 1956); Про культур. співробітництво (5.VII 1956); Про спільні н.-д. роботи в басейні р. Амуру (18.VIII 1956); Про наук. співробітництво між академіями наук СРСР і КНР (11.XII 1957); Про торгівлю і мореплавство (договір 23.IV 1958); в Консульському договорі (23.VI 1959); Про наук.-тех. співробітництво (19.VI 1961) та ін. Єдність дій СРСР і КНР на міжнар. арені було закріплено в спільних деклараціях (12.X 1954, 18.I 1957) і комюніке (3.VIII 1958).

В 60-х рр. уряд КНР денонсував більшість рад.-кит. угод.

Ю. Ф. Чудодєєв.

РАДЯ́НСЬКО-КОНГОЛЕ́ЗЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Народною Республікою Конго встановлено 16.III 1964. Між СРСР і Конго укладено угоди: Про культур. і наук. співробітництво (19.III 1964); Торговельну (26.V 1964); Про повітр. сполучення (28.IX 1964); Про екон. і тех. співробітництво (14.XII 1964); Про будівництво пологового будинку в Браззавілі як дарунку СРСР (21.III 1966); протокол Про еквівалентність дипломів та вчених звань (5.VIII 1970); Про організацію у Конго наук. вет. лабораторії (12.VI 1970); Про співробітництво в галузі геологорозвідувальних робіт, гірничодобувної пром-сті, охорони здоров'я і підготовки конголезьких нац. кадрів з вищою тех. освітою (27.III 1975). В 1978 підписано план культур. обміну на 1978—79. 13.V 1981 між СРСР і Народною Республікою Конго підписано Договір про дружбу та співробітництво (ратифіковано 23.XII 1981).

РАДЯ́НСЬКО-КУБИ́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Кубою встановлено 5—14.X 1942, припинено 3.IV 1952, відновлено після перемоги *Кубинської революції* 1959 (10.I 1959, офіційно 8.V 1960). Протягом 60—70-х рр. між СРСР і Кубою укладено ряд угод: Про товарообіг і платежі; Про надання Кубі кредиту (обидві — 13.II 1960); Про тех. сприяння Кубі та про допомогу в підготовці нац. кадрів; Багатосторонню платіжну між Кубою, СРСР та ін. соціалістичними країнами (обидві — 16.XI 1960); Про культурне співробітництво (12.XII 1960); Про повітр. сполучення (17.VII 1962); Про тех. допомогу Кубі в будівництві рибної гавані; Про співробітництво в галузі рибальства (обидві — 25.IX 1962); Про співробітництво в зрошенні й осушенні земель на Кубі (14.I 1963); Про кредит Кубі (6.II 1963); Про наук. співробітництво (28.V 1963); Про тех. сприяння Кубі в підготовці механізаторів с. г. (4.VI 1963); Довгострокову про поставку цукру в СРСР (21.I 1964); Про наук.-тех. співробітництво (28.X 1964); Торговельну і платіжну; Про кредит Кубі (обидві — 17.II 1965); Про співробітництво в реконструкції підприємств цукрової пром-сті Куби (6.IX 1965); Про співробітництво в галузі використання атомної енергії в мирних цілях (15.IX 1967); Про створення міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (9.XII 1970); Про екон. і тех. співробітництво; Про кредит Кубі (обидві — 23.XII 1972); Про співробітництво на 1976—80 (14.IV 1976), Спільне рад.-кубинське комюніке (5.IV 1977). З 1972 Куба є членом *Ради Економічної Взаємодопомоги*. 13.VII 1976 Куба уклала угоду з СРСР, НРБ, МНР, НДР, ПНР, СРР, УНР, ЧССР про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях (див. *«Інтеркосмос»*).

В. І. Троненко.

РАДЯ́НСЬКО-ЛАО́СЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Лаосом встановлено 7.X 1960. Між СРСР і Лаосом було підписано угоди: Торговельну (3.IV 1967); Про повітр. сполучення (27.XI 1969); Про екон. і тех. співробітництво; Про культур. і наук. співробітництво (обидві — 4.X 1972). З перших днів існування Лаоської Народно-Демократичної Республіки (ЛНДР, проголошена 2.XII 1975) Рад. Союз подає їй всебічну допомогу. Між СРСР і ЛНДР укладено договори і угоди: Про подання ЛНДР екон. допомоги 1976—77 (29.I 1976); Про культур. і наук. співробітництво; Договір про торгівлю; Про товарообіг і платежі; Протокол про сприяння ЛНДР у створенні держ. геологічної служби (всі — 22.IV 1976); Про економічне і технічне співробітництво (19.VII 1977); Про подання екон. допомоги ЛНДР 1978 (23.XII 1977); Про економічне співробітництво (17.II 1978); Про економічне і технічне співробітництво на 1979—80; Про створення міжурядової комісії по екон. і наук.-тех. співробітництву; Про співробітництво в підготовці лаоських спеціалістів і кваліфікованих робітників 1979—85 (всі — 9.II 1979); протокол Про результати координування народногосподарських планів СРСР і ЛНДР на 1981—85 та інші документи. 26.X 1981 було підписано спільне радянсько-лаоське комюніке.

Л. Л. Дмитренко.

РАДЯ́НСЬКО-МЕКСІКА́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Мексікою встановлено 4.VIII 1924 (26.I 1930 перервано; 10—12.XI 1942 відновлено). Між СРСР і Мексікою підписано угоди: Про культур. і наук. обмін (28.V 1968); Торговельну (16.IV 1973); протоколи Про створення мішаної комісії з торг. питань; Про поставки машин і обладнання з СРСР до Мексіки (обидва — 16.IV 1973); Про обміни і співробітництво в галузі телебачення і радіомовлення (13.XI 1974); Про наук.-тех. співробітництво (1.X 1975); Про повітряне сполучення (4.VIII 1976); Про екон. і тех. співробітництво (18.X 1976); Консульську конвенцію (18.V 1978); Про співробітництво в галузі телебачення і радіомовлення (13.X 1980) та інші документи. 13.VIII 1975 Мексіка підписала угоду про співробітництво з *Радою Економічної Взаємодопомоги*

А. А. Стрілко.

РАДЯ́НСЬКО-МОЗАМБІ́КСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Рад. Союз встановив дипломатичні відносини з Народною Республікою Мозамбік (НРМ) 1975, відразу після проголошення її незалежності. 13.II 1976 СРСР і НРМ підписали угоди про екон. і тех. співробітництво, про торгівлю, повітр. сполучення, про співробітництво в галузі рибальства, мор. транспорту; 19.V 1976 — про культур. і наук. співробітництво. 31.III 1977 між Рад. Союзом і НРМ підписано Договір про дружбу і співробітництво та Консульську конвенцію. 18.XI 1980 між Рад. Союзом і НРМ укладено угоди про співробітництво КПРС і партії ФРЕЛІМО, підписано протокол про культурне і наукове співробітництво на 1981—82.

М. С. Хмельницький.

РАДЯ́НСЬКО-МОНГО́ЛЬСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Після перемоги *Монгольської народної революції 1921* Рад. уряд першим визнав нову державу. Угодою від 5.XI 1921 було встановлено дипломатичні відносини між Рад. країною і Монголією. Між обома д-вами було підписано угоди: Про надання позики для емісії в МНР (23.XII 1924); Про відкриття повітр. пасажирської лінії (8.VII 1926); Про спрощення переходу кордону громадянами СРСР і МНР (20.V 1930); Про радіофікацію МНР (9.II 1933); Про консолідацію позик і кредитів, наданих МНР (27. VIII 1933); Про основи торгівлі; Про радників, інструкторів, спеціалістів (обидві — 11.II 1934) та ін. В умовах загрози незалежності МНР з боку імперіалістичної Японії, що активізувала свої агресивні дії на Далекому Сході, було укладено усну угоду Про взаємну підтримку (27.XI 1934), яка передбачала взаємодопомогу в разі нападу третьої сторони на одну з договірних сторін. Цю угоду замінив протокол Про взаємну допомогу (12.III 1936). 27.II 1946 СРСР і МНР підписали Договір про дружбу і взаємодопомогу. Одночасно було укладено угоду про екон. і культур. співробітництво. Між СРСР і МНР було укладено ряд договорів і угод: Про навчання громадян МНР у рад. вузах (12.V 1948, 30.IV 1952); Про заснування рад.-монг. акціонерного т-ва «Улан-Баторська з-ця» (6.VI 1949); Про співробітництво в галузі радіомовлення (11.IX 1953); Про культур. співробітництво (24.IV 1956); Про повітр. сполучення (1.XII 1956); Торг. договір (17.XII 1957); Консульську конвенцію (25.VIII 1958); Про взаємне відрядження спеціалістів; Про навчання спеціалістів і робітників (обидві — 11.IV 1958); Про взаємне навчання студентів і аспірантів (8.X 1960); Про наук.-тех. співробітництво (7.IV 1961); Про рад. кредит МНР (17.XII 1962) та ін. В 1962 МНР вступила до *Ради Економічної Взаємодопомоги*. 15.I 1966 СРСР і МНР уклали Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу строком на 20 років. В 70—80-х рр. між СРСР і МНР було укладено угоди: Про утворення Міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (31.I 1967); Про співробітництво в галузі зв'язку (30.VII 1967); Про співробітництво в галузі радіо і телебачення (10.IV 1969); Про будівництво ряду об'єктів і поставки товарів до МНР у зв'язку з 50-річчям Монг. революції (10.VII 1969); Про прикордонну торгівлю (3.VII 1974) та ін. В 1974 між СРСР і МНР підписано угоду про екон. співробітництво, 1976 — документи з питань дальшого розширення співробітництва. 13.VII 1976 МНР уклала угоду з СРСР, Кубою, НРБ, НДР, ПНР, СРР, УНР, ЧССР про співробітництво у дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях (див. *«Інтеркосмос»*).

І. Ф. Черніков.

РАДЯ́НСЬКО-НІМЕ́ЦЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між Рад. Росією і Німеччиною встановлено 3.III 1918 за

Брест-Литовським договором (див. *Брестський мир 1918*). Тоді ж було підписано рос.-нім. додатковий договір, що врегульовував публічно-правові й приватно-правові відносини, обмін військових і цивільних полонених, піклування про реемігрантів, оголошувану з нагоди підписання миру амністію та становище торг. суден, що потрапили до противника. Нім. уряд грубо порушив договір і взяв участь у воєнній інтервенції проти Рад. Росії. Після *Листопадової революції 1918* в Німеччині ВЦВК 13. XI 1918 анулював Брестський договір. Дипломатичні відносини між РРФСР і Німеччиною відновлені з 16.IV 1922 *Рапалльським договором 1922*, якому передувала тимчасова угода Про торг.-екон. відносини (6.V 1921), що означала визнання Німеччиною Рад. уряду де-факто. Берлінською угодою 5.XI 1922 договір поширювався на ін. рад. республіки — УРСР, БРСР, ЗСФРР. Німеччина була першою великою капіталістичною д-вою, з якою Рад. Росія встановила дипломатичні відносини. Договір від 12.X 1925 складався з заг. частини і окремих угод, що становили з нею єдине ціле: про права громадян; екон. угода; залізнична; про мореплавство; про податки; про торг. третейські суди; про охорону пром. власності. Одночасно з договором 1925 були підписані Консульська конвенція, пов'язана з нею угода про права спадкоємства і конвенція про юрид. допомогу. 24.IV 1926 між СРСР і Німеччиною було укладено Договір про ненапад і нейтралітет, який підтвердив, що основою відносин залишається Рапалльський договір. 25.I 1929 СРСР і Німеччина підписали Конвенцію про погоджувальну процедуру (вирішення спірних питань на двосторонній основі). Протокол 24.VI 1931 продовжив дію Договору 1926 та Конвенції 1929 (формально діяли до 22.VI 1941). Після захоплення Гітлером влади (1933) рад.-нім. відносини погіршилися. Деяке значення мали торг.-кредитні угоди 9.IV 1935 і 19.VIII 1939. *Мюнхенська угода 1938* і *Московські переговори 1939* показали небажання Великобританії і Франції співробітничати з СРСР і приборкаги фашист. агресорів. Зх. д-ви прагнули спрямувати агресію фашист. Німеччини проти СРСР. Опинившись перед перспективою війни на два фронти— в Європі і на Далекому Сході, СРСР шукав шляхи гарантування своєї безпеки. Тому Рад. уряд прийняв пропозицію нім. уряду про укладення договору про ненапад, який було підписано 23.VIII 1939 в Москві. Проте фашист. Німеччина 22.VI 1941 віроломно порушила договір, підступно напала на Рад. Союз. З цього моменту, згідно з принципами міжнар. права, рад.-нім. угоди припинили свою дію.

І. М. Кулинич.

РАДЯНСЬКО-ПАРТІЙНІ ШКОЛИ, радпартшколи (РПШ) — спец. середні навчальні заклади КПРС. Існували в 20—70-х рр. 20 ст. Спочатку до радпартшкіл за направленням місцевих парт. к-тів приймали комуністів з числа активу з середньою або неповною середньою освітою. В різні періоди й залежно від освіти слухачі РПШ навчалися 2 або 3 роки. Випускники шкіл одержували середню партійно-політ. освіту й спеціальність агронома-економіста або зоотехніка-організатора.

В роки реконструкції народного г-ва РПШ готували кадри і для промисловості. РПШ відіграли значну роль, підготувавши десятки тис. парт., рад., комсомольських працівників сільських районів, керівників колгоспів, радгоспів та пром. виробництва. На 1933 в 256 радпартшколах навчалося 50 тис. чол. У міру зростання освітнього рівня населення та вимог до кадрів кількість РПШ зменшувалася. В 1975 р. в 16 радпартшколах країни, в т. ч. трьох на Україні, навчалося 3,8 тис. слухачів. Тепер підготовка парт., рад. та журналістських кадрів зосереджена в Академії суспільних наук при ЦК КПРС та республіканських і міжобласних вищих партійних школах (на Україні — Вища партійна школа при ЦК КПРС, Одеська парт. школа). *Ю. В. Шиловцев.*

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1920 — війна, розв'язана буржуазно-поміщицькою Польщею при підтримці міжнар. імперіалізму проти Країни Рад під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії. Справжніми організаторами і натхненниками Р.-п. в. були імперіалісти *Антанти* і США. За їхніми планами бурж.-поміщицька Польща разом з білогвардійськими військами ген. Врангеля, що мали виступити з Криму (див. *Врангелівщина*), повинна була відігравати роль осн. ударної сили в боротьбі проти Рад. країни. Практично білопольс. інтервенція почалася ще в кін. 1918. В 1919 польс. війська загарбали ряд районів України і Білорусії, в т. ч. Мінськ. Намагаючись запобігти війні, Раднарком на поч. 1920 запропонував почати мирні переговори на вигідних для Польщі умовах, визнавши її кордони на 250—300 км східніше за встановлені *Версальським мирним договором 1919*. Але польс. уряд не прийняв мирних пропозицій, розраховуючи, що польс. війська, підтримувані з Пд. врангелівцями, зможуть швидко захопити Правобережну Україну і Білорусію. Прямими пособниками білополяків виступали укр. бурж. націоналісти. Їхні верховоди 21.IV 1920 підписали з польс. урядом *Варшавську угоду 1920*, якою петлюрівська *Директорія* за визнання її «верховною владою» на Україні віддавала Польщі зх.-укр. землі й зобов'язувалася допомагати окупаційним військам. Р.-п. в. почалася 25.IV розбійницьким вторгненням військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. Рад. Білорусії і Рад. України на фронті протяжністю понад 500 км — від р. Прип'яті до р. Дністра. Агресори мали значну перевагу в живій силі і техніці. Зокрема, на Україні майже 70 тис. білополяків і 15 тис. петлюрівців протистояли лише 15,6 тис. бійців Пд.-Зх. фронту. За короткий час інтервенти просунулися на 200 км углиб України. Вже до 27.IV вони захопили Житомир, Бердичів, Коростень, 6.V— Київ. На лівому березі Дніпра рад. війська зупинили ворога. Комуністична партія підняла рад. народ на боротьбу проти агресора. 23.V було опубліковано тези ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання», які стали конкретною програмою відсічі агресорам. Водночас у цьому документі партія підкреслювала, що Рад. країна не посягає на незалежність і суверенітет Польщі. В країні було проведено чергову заг. мобілізацію, а також партійну мобілізацію. Ряди рад. військ поповнилися комуністами. На Україні по парт. мобілізації в травні в армію прийшли 4 тис. комуністів. На польс. фронт перекидалися рад. війська з ін. фронтів. На Пд.-Зх. фронт прибули 1-а Кінна армія, 25-а Чапаєвська стрілецька д-зія та ін. Політбюро ЦК РКП(б) схвалило план розгрому інтервентів, який передбачав контрнаступ Зх. фронту (команд. — М. М. *Тухачевський*) на Варшавському напрямі, Пд.-Зх. фронту (команд.— О. І. *Єгоров*) — на Київ, Ровно, Люблін, Брест-Литовськ у взаємодії із Зх. фронтом. 26.V почався контрнаступ Пд.-Зх. фронту. 1-а Кінна армія 5.VI прорвала фронт ворога, 7.VI визволила Житомир, 12.VI — Київ (див. *Житомирський прорив 1920, Київська операція 1920*), 4.VII — Ровно. Протягом місяця війська фронту подолали понад 300 км. 4.VII почався контрнаступ Зх. фронту. 11.VII рад. війська визволили Мінськ, 14.VII — Вільно, 19.VII — Гродно. Наприкінці липня вони вступили на тер. Польщі, а війська Пд.-Зх. фронту — на Зх. Україну. Під час контрнаступу рад. військ посилився партизансько-повстанський рух у ворожому тилу, очолюваний парт. оргціями. В окупованих районах Білорусії ним керувало Бюро нелегальної роботи на чолі з В. С. *Міцкявічюсом-Капсукасом*, на Правобережній Україні — *Закордонний відділ ЦК КП(б)У* (голова Ф. Я. *Кон*). На Волині, Поділлі, Київщині діяли підпільні більшовицькі орг-ції, партизан. загони. В ряді місць спалахнули сел. повстання. В липні у визволених Червоною Армією повітах Сх. Галичини розгорнулося очолюване *Галицьким революційним комітетом* рад. будівництво, було створено *Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку* з центром у Тернополі. На поч. серпня рад. війська зав'язали бої безпосередньо за Варшаву і Львів, що змусило імперіалістів Антанти посилити військ. допомогу бурж.-поміщицькій Польщі. Польс. війська знову дістали відчутну перевагу. На Зх. фронті вони мали 107 тис. багнетів і шабель проти 45 тис. у рад. військ. 17.VIII білополяки почали контрнаступ на Варшавському напрямі, незабаром — на Пд.-Зх. фронті. Рад. війська, стомлені після більш як 500-кілометрового наступу, відірвані від своїх тилів, під натиском переважаючих сил ворога почали відступати. Після запеклих боїв 19.IX вони залишили Тернопіль. Однак уряд бурж.-поміщицької Польщі, яка

була знесилена війною, побоюючись нового контрудару рад. військ на Зх. фронті, був змушений, незважаючи на протидію Антанти, 12.X підписати перемир'я. 18.III 1921 було укладено *Ризький мирний договір 1921*. Закінчення Р.-п. в. дало змогу Рад. країні зосередити всі сили на розгромі врангелівщини і переможно завершити громадянську війну.

Літ.: Ленін В. І. IX Всеросійська конференція РКП(6) 22—25 вересня 1920 р. — Політичний звіт ЦК РКП(6) 22 вересня. Повне зібрання творів, т. 41; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; История гражданской войны в СССР, т. 5. М., 1960; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Тухачевский М. Н. Избранные произведения, т. 1. М., 1964; Буденный С. М. Пройденный путь, т. 2. М., 1965; Кузьмин Н. Ф. Крушение последнего похода Антанты. М., 1958; Зегжда Н. А. Коммунистическая партия — организатор разгрома третьего похода Антанты. М., 1959.

В. С. Левін.

РАДЯ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між Рад. країною і Польщею встановлено 27.IV 1921. 25.VII 1932 СРСР і Польща уклали Договір про ненапад. Після нападу фашист. Німеччини на Польщу дипломатичні відносини між СРСР і Польщею 17.IX 1939 було перервано; відновлено з польс. емігрантським урядом 30.VII 1941. З ним було підписано Військ. угоду (14: VIII 1941) і Декларацію про дружбу і взаємну допомогу (4.XII 1941). Емігрантський уряд на порушення домовленості 1942 вивів створену на тер. СРСР польс. армію на Бл. Схід. 25.IV 1943 СРСР розірвав з ним відносини. 22.V 1944 СРСР визнав *Крайову Раду Народову*, а 26.VII 1944 — створений нею *Польський комітет національного визволення* (ПКНВ). Після перетворення ПКНВ на Тимчасовий уряд СРСР установив з ним 2—5.I 1945 дипломатичні відносини. СРСР і Польща 21.IV 1945 уклали Договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво на 20 років, який мав велике значення для зміцнення нової Польщі. Було укладено: угоду Про обмін населенням (6.VII 1945); Торговельний договір (7.VII 1945); договір Про рад.-польс. держ. кордон; Про відшкодування збитків, завданих Польщі нім. окупацією (обидва — 16.VIII 1945); Про наук.-тех. співробітництво (5.III 1947); Про поставки з СРСР 300 тис. т зерна (29.VIII 1947); Про поставки Польщі в кредит пром. обладнання (26.I 1948, 29.VI 1950); Про поставки з СРСР 200 тис. т зерна (26.I 1948). В 1949 СРСР, Польща та ін. соціалістичні країни створили *Раду Економічної Взаємодопомоги*, 14.V 1955 підписали *Варшавський договір 1955*. СРСР і ПНР уклали договори і угоди: Про будівництво силами і засобами СРСР Палацу культури і науки у Варшаві (5.IV 1952); Про допомогу ПНР у розвитку досліджень з фізики атомного ядра і використанні атомної енергії для потреб нар. г-ва (23.IV 1955); Про культурне співробітництво (30.VI 1956); Про тех. допомогу в розширенні металург. комбінату ім. В. І. Леніна (11.VII 1956); Про взаємний обмін студентами, аспірантами вузів і особами, які направляються для наук. спеціалізації (23.VIII 1957); Про тех. допомогу ПНР у розвитку різних галузей пром-сті (23.VIII 1958, 3.III 1959, 20.VI 1962); Про утворення Міжурядової комісії з екон. і наук.-тех. співробітництва (15.IV 1964); Про поставки в СРСР обладнання для хім. пром-сті (2.X 1964); Про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення (13.I 1965); Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (8.IV 1965) на 20 років; Про дальший розвиток співробітництва в галузі використання атомної енергії в мирних цілях (20.VI 1967); Про співробітництво у будівництві в ПНР з-дів збірних залізобетонних виробів для пром. будівництва, великопанельного домобудування і з-ду по виробництву керамзиту (13.II 1968); Про повітр. сполучення (24.IV 1968); Про екон. і тех. співробітництво (6.III 1972. 23.I 1973, 6.VII 1973); Про рад. поставки в ПНР комплектних об'єктів, обладнання, про допомогу рад. спеціалістів (16.XII 1975); Довгострокову програму спеціалізації і кооперування виробництва (7.V 1980); Протокол про товарооборот і платежі на 1982 (6.I 1982); Спільне рад.-польс. комюніке (2.III 1982) та ін. 13.VII 1976 ПНР уклала угоду з СРСР, Кубою, МНР, НРБ, НДР, СРР, УНР, ЧССР про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях (див. *«Інтеркосмос»*).

Г. С. Ігошкін.

РАДЯ́НСЬКО-РУМУ́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Румунією встановлено 9.VI 1934. 26—28.VI 1940 СРСР і Румунія уклали угоду Про возз'єднання Бессарабії і пн. частини Буковини з СРСР. 22.VI 1941 Румунія разом з фашист. Німеччиною напала на СРСР. Після повалення фашист. режиму *Народним збройним повстанням 1944* Румунія 12.IX 1944 підписала угоду про перемир'я з СРСР та країнами *антигітлерівської коаліції* (мирний договір з ними був підписаний 10.II 1947; див. *Паризькі мирні договори 1947*). 6.VIII 1945 СРСР і Румунія відновили дипломатичні відносини. 4.II 1948 СРСР і Румунія підписали Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу на 20 років. У 1949 СРСР і Румунія разом з ін. соціалістичними країнами взяли участь у створенні *Ради Економічної Взаємодопомоги*, 14.V 1955 підписали *Варшавський договір 1955*. Між СРСР і Румунією 25.XI 1949 було підписано Договір про режим рад.-рум. держ. кордону (27.II 1961 було укладено новий Договір з прикордонних питань) та ряд угод: Про встановлення регулярного повітр. сполучення (25.I 1955); Про тех. сприяння РНР у будівництві підприємств хім. пром-сті (2.XII 1959); Про співробітництво у митних справах (22.XII 1960); Про утворення Міжурядової комісії з екон. співробітництва (8.X 1966); Про поставки з СРСР обладнання, приладів і матеріалів та надання тех. сприяння у будівництві теплових електростанцій та ін. об'єктів (18.I 1967); Про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення (15.II 1969); Про співробітництво в спорудженні атомної електростанції в СРР (25.V 1970); Консульську конвенцію (14.III 1972) та ін. 7.VII 1970 між СРСР і СРР підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу строком на 20 років. 13.VII 1976 СРР уклала угоду з СРСР, Кубою, НРБ, НДР, ПНР, УНР, МНР, ЧССР про співробітництво в дослідженні і використанні космічного простору в мирних цілях (див. *«Інтеркосмос»*). 22—24.XI 1976 було підписано «Заяву про дальший розвиток співробітництва і братерської дружби між КПРС і РКП, СРСР і Румунією». 12.I 1977 підписано 5-річний план культурного і наукового співробітництва між СРСР і СРР.

Г. С. Ігошкін.

РАДЯ́НСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між Рад. країною і Туреччиною встановлено 2.VI 1920. 16.III 1921 було підписано Договір про дружбу і братерство між РРФСР і Туреччиною, а 2.I 1922 аналогічний договір між УРСР і Туреччиною. 17.XII 1925 СРСР і Туреччина підписали Договір про дружбу і нейтралітет. За протоколом від 17.XII 1929 СРСР і Туреччина зобов'язалися не укладати без повідомлення ін. сторони політ. угод з д-вами — безпосередніми сусідами СРСР і Туреччини. СРСР і Туреччина разом з ін. країнами підписали 20.VII 1936 Конвенцію про режим чорноморських проток (див. *Монтре конференція 1936*). В 30-х рр. СРСР і Туреччина уклали Конвенцію про порядок розгляду і розв'язання прикордонних інцидентів і конфліктів (15.VII 1937), Договір про торгівлю і мореплавство, Торговельну і Платіжну угоди (обидві — 8.X 1937). На поч. 2-ї світової війни 1939—45 рад.-тур. відносини погіршали; нормалізувалися в серед. 60-х рр. завдяки, насамперед, зусиллям СРСР. У 60—70-х рр. СРСР і Туреччина уклали угоди: Про пряме залізничне сполучення (27.IV 1961); Про телефонний зв'язок і радіотелеграфну службу (9.VI 1962); Про постачання обладнання, матеріалів і надання послуг Туреччині для будівництва деяких пром. підприємств і про умови їхньої оплати (25.III 1967); Про повітр. сполучення (29.VIII 1967), Декларацію про принципи добросусідських відносин (17.IV 1972); 15.III 1977 СРСР і Туреччина підписали угоди про розвиток екон. і наук.-тех. співробітництва, про співробітництво в запобіганні викраденню цивільних повітр. суден. 23.VI 1978 СРСР і Туреччина підписали Політичний документ про принципи добросусідського і дружнього співробітництва та угоду про розмежування континентального шельфу між СРСР і Туреччиною в Чорному морі.

І. Ф. Черников.

РАДЯ́НСЬКО-УГО́РСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Угорщиною встановлено 4.II 1934. Між СРСР і Угорщиною було підписано договір про торгівлю і мореплавство (3.IX

1940). В зв'язку зі вступом Угорщини у війну проти СРСР на боці Німеччини дипломатичні відносини 23.VI 1941 було перервано. 28.XII 1944 Угорщина оголосила війну фашист. Німеччині і 20.I 1945 уклала перемир'я з СРСР і його союзниками (мирний договір підписано 10.II 1947; див. *Паризькі мирні договори 1947*). Дипломатичні відносини відновлено 25.IX 1945. Було укладено угоди: Про взаємопоставки і Про екон. співробітництво (обидві — 27.VIII 1945); Договір про торгівлю і мореплавство (15.VII 1947). 18.II 1948 в Москві укладено Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і Угорською Республікою строком на 20 років. СРСР і Угорщина разом з ін. соціалістичними країнами в січні 1949 взяли участь у створенні *Ради Економічної Взаємодопомоги*; підписали *Варшавський договір 1955*. 23.I 1952 укладено Довгострокову угоду про взаємопоставки товарів; 28.V 1965 — Про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення. 7.IX 1967 укладено в Будапешті Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і УНР строком на 20 років. Підписано угоди: Про культурне і наук. співробітництво (16.XI 1968); Про повітр. сполучення (2.XII 1968); Про співробітництво в галузі туризму (29.I 1971); Про співробітництво в галузі зв'язку (13.X 1972); Про поставки до СРСР з УНР до 1990 деяких видів с.-г. продукції (22.X 1975). 13.VII 1976 УНР уклала угоду з НРБ, Кубою, МНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, ЧССР про співробітництво у дослідженні і використанні космічного простору у мирних цілях (див. «*Інтеркосмос*»). 1.VI 1979 було підписано угоду про культур. і наук. співробітництво. 11.III 1980 підписано довгострокову програму спеціалізації і кооперування виробництва між СРСР і УНР до 1990, а також ряд угод по співробітництву на період після 1980 у виробництві продукції суднобудування і хім. промисловості.

Є. В. Панкова.

РАДЯ́НСЬКО - ФІНЛЯ́НДСЬКА ВІЙНА́ 1939—40. Виникла внаслідок антирад. політики реакційного уряду Фінляндії. Тривала з 30.XI 1939 до 12.III 1940. Правлячі реакц. кола Фінляндії, підтримані імперіалістами Великобританії, Франції, Швеції, Німеччини і США, перетворили Карельський перешийок та прилеглі до нього острови Фінської зат. і Ладозького оз. на військ. плацдарм для нападу на СРСР. На Карельському перешийку фінл. мілітаристи створили смугу довгочасних укріплень (див. «*Маннергейма лінія*»). Після розв'язання нім. фашистами 2-ї світової війни Рад. уряд 1939 запропонував урядові Фінляндії укласти пакт про взаємодопомогу і розглянути питання про обмін територіями: відсунути рад.-фінл. кордон на Карельському перешийку на Пн. від Ленінграда, віддаючи в той же час вдвічі більшу територію в Рад. Карелії. Але фінл. уряд, підбурюваний США, Великобританією і Францією, а також гітлерівського агентурою, відхилив радянські пропозиції і став на шлях провокацій.

Наприкінці листопада 1939 фінл. командування розгорнуло вздовж рад.-фінл. кордону до 15 д-зій. 26 і 29.XI фінл. артилерія обстріляла рад. війська під Ленінградом. У відповідь на це 30.XI рад. війська розгорнули бойові дії. Війська Пн.-Зх. фронту (утворений 7.I 1940; команд. — С. К. *Тимошенко*) в лютому 1940 прорвали «лінію Маннергейма». На поч. березня 1940 рад. війська форсували по льоду Фінську затоку, обійшли з Пн. Зх. Виборзький укріплений район, оточили фінл. війська під Виборгом, Кексгольмом і Сортавалою. 12.III рад. війська оволоділи Виборгом. Опір фінл. армії було зламано. На прохання уряду Фінляндії 12.III 1940 у Москві було підписано рад.-фінл. договір (див. *Радянсько-фінляндські документи*), за яким до СРСР відійшли Карельський перешийок з Виборгом і Виборзькою затокою з островами, зх. і пн. узбережжя Ладозького оз., ряд островів у Фінській затоці, частина п-овів Рибачого і Середнього. Договір зміцнив оборону пн.-зх. рад. кордонів.

Літ.: История второй мировой войны. 1939—1945, т. 3. М., 1974; История ордена Ленина Ленинградского военного округа. М., 1974; Мерецков К. А. На службе народу. М., 1971.

РАДЯ́НСЬКО-ФІНЛЯ́НДСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між Рад. країною і Фінляндією встановлено 31.XII 1920 після підписання мирного договору 14.X 1920, за яким Фінляндія діставала район Печенги (Петсамо), але звільняла захоплені нею Ребольський та Поросозерський повіти в Карелії. Між Рад. країною та Фінляндією було укладено угоди: Про репатріацію громадян обох д-в (12.VIII 1922); Про взаємне повернення архівів (24.III 1926); Про залізничне сполучення (14.XII 1921, 18.VI 1924, 5.I 1933, 11.II 1936); Про транзит через Печенську область (28.X 1922); Про плавання фінл. торг. і товарних суден по Неві (5.VI 1923); Про промисли в прикордонних районах (20.IX 1922, 21.X 1922, 28.X 1922, 25.V 1934) та ін. 21.I 1932 між СРСР і Фінляндією було укладено Договір про ненапад і про мирне розв'язання конфліктів на 3 роки. Протоколом від 7.IV 1934 цей договір був пролонгований до кін. 1945, але 28.XI 1939 денонсований урядом СРСР у зв'язку з антирад. політикою фінл. уряду, що привела до *радянсько-фінляндської війни 1939—40*. Після поразки Фінляндії у війні було укладено 12.III 1940 мирний договір, який встановив новий рад.-фінл. кордон. Фінляндія підтвердила своє зобов'язання за Договором 1920 не утримувати в Пн. Льодовитому ок. військ. суден понад встановлені ліміти, військ. авіації, не будувати військ. портів і баз. За угодою Про Аландські о-ви (11.X 1940) Фінляндія зобов'язалася демілітаризувати їх, не допускати на них розміщення збройних сил ін. д-в. Після нападу фашист. Німеччини на СРСР фінл. уряд оголосив 26.VI 1941 війну СРСР. 19.IX 1944 Фінляндія підписала угоду про перемир'я з СРСР і Великобританією (мирний договір з Фінляндією підписано 10.II 1947; див. *Паризькі мирні договори 1947*). Фінляндія повернула СРСР область Печенги. СРСР відмовився від оренди п-ова Ханко, здобув право оренди району Порккала-Удд для створення військ.-мор. бази (1955 СРСР достроково відмовився від цих прав). Фінляндія мала сплатити СРСР репарації в розмірі 300 млн. дол. (1948 рад. уряд скоротив платежі, що залишилися, на 50%). 6.VIII 1945 було відновлено дипломатичні відносини між СРСР і Фінляндією. В 1948 поновлено дію ряду довоєн. угод. 6.IV 1948 за ініціативою СРСР було підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (Протоколом 20.VII 1970 продовжений до 1990). Між СРСР і Фінляндією у післявоєн. час було укладено ряд договорів і угод: Про рад. позики Фінляндії (6.II 1954, 24.I 1955); Про наук.-тех. співробітництво (16.VIII 1955); Про повітряне сполучення (19.X 1955); Про режим кордону і порядок врегулювання прикордонних інцидентів (угоди 19.VI 1948, 9.XII 1948, договір 23.VI 1960); щодо морських промислів (21.V 1959, 13.VI 1969, 11.X 1976); Про культур. співробітництво (27.VIII 1960); Договір про передання в оренду Фінляндії рад. частини Саймен-ського каналу та о. Малий Висоцький (27.IX 1962); Консульську конвенцію (24.I 1966); про утворення Постійної мішаної комісії з екон. співробітництва (10.II 1967); Про міжнар. автомобільний рух (18.X 1968); Про співробітництво в галузі використання атомної енергії в мирних цілях (14.V 1969); Договір про екон., тех. і пром. співробітництво (20.IV 1971); Перспективну програму розвитку торг.-екон. співробітництва, виробничої кооперації та спеціалізації (23.XI 1972); Про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення (18.IV 1974); Перспективну програму в галузі науки і техніки (16.X 1974); Про співробітництво з митних питань (24.IV 1975); Довгострокову програму розвитку і поглиблення торг.-екон., пром. і наук.-тех. співробітництва до 1990 (18.V 1977, в листопаді 1980 строк дії програми продовжено до 1995); Довгострокову програму культур. і наук. співробітництва (6.IV 1978); торг. угоду на 1981—85 (25.IX 1979) та ін. В 1973 Фінляндія уклала угоду про співробітництво з *Радою Економічної Взаємодопомоги*.

В. М. Холодковський.

РАДЯ́НСЬКО-ФРАНЦУ́ЗЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між Рад. Союзом і Францією встановлено 28.X 1924. Договір про ненапад СРСР і Франція уклали 29.XI 1932. В умовах загрози фашист. агресії сторони підписали 5.XII 1934 угоду Про взаємну заінтересованість в укладенні Східного регіонального пакту (див. «*Східний пакт*»), а 2.V 1935 — Договір про взаємну допомогу (втратив значення після зриву *Московських переговорів 1939*). 28.XI 1942 підписано угоду Про ставлення до руху «*Вільна Фран-*

ція» і «Франц. нац. к-ту». 23.X 1944 СРСР визнав Тимчасовий уряд Франції і уклав з ним договір Про союз і взаємодопомогу (10.XII 1944, строком на 20 років; анульований після укладення *Паризьких угод 1954*). Між СРСР і Францією у післявоєнний час було підписано ряд договорів і угод: Про співробітництво в галузі кольорового телебачення (22.III 1965); Про співробітництво в галузі використання атомної енергії в мирних цілях (4.V 1965); Про наук.-тех. і екон. співробітництво та Про співробітництво у вивченні і освоєнні космосу в мирних цілях (обидва — 30.VI 1966); Консульську конвенцію (8.XII 1966); Морську угоду (20.IV 1967); Про співробітництво в галузі кінематографії (8.VII 1967); Про співробітництво в галузі медицини (9.I 1969); Про наук. співробітництво (15.IX 1969); Про співробітництво в галузі с.-г. науки (5.II 1970); Про поставки з СРСР природного газу та з Франції на умовах кредиту устаткування, труб і матеріалів для обладнання газових родовищ та будівництва газопроводів (6.VIII 1971); Про розвиток екон., тех. і пром. співробітництва (27.X 1971); програмний документ рад.-франц. відносин «*Принципи співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Францією*» (30.X 1971); Про екон. співробітництво на 1975—79; протокол до Програми поглиблення співробітництва в галузі економіки і промсті на 10 років (обидва — 6.XII 1974); Про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища; Про співробітництво в галузі с. г. (обидва — 24.III 1975); Декларацію про дальший розвиток дружби і співробітництва між СРСР і Францією; Про наук.-тех. і пром. співробітництво в галузі цивільної авіації і авіац. пром-сті; Про співробітництво в галузі енергетики; Про співробітництво в галузі туризму (всі — 17.X 1975); генеральну угоду про співробітництво у виробництві алюмінію в СРСР та поставках алюмінію у Францію (3.VII 1976); Про попередження випадкового або несанкціонованого застосування ядерної зброї (16.VII 1976). 20—22.VI 1977 було підписано рад.-франц. декларацію про нерозповсюдження ядерної зброї, угоди про співробітництво в галузі транспорту і хімії, протокол до Програми поглиблення співробітництва в галузі економіки і пром-сті на 10-річний період. 26—28.IV 1979 було підписано: довгострокову програму поглиблення екон., пром. і тех. співробітництва на період 1980—90, угоду про екон. співробітництво на період 1980—85, про співробітництво в галузі Світового океану та ін., а також продовжено до 1990 строк чинності угоди про розвиток екон., тех. і пром. співробітництва (від 27.X 1971).

РАДЯНСЬКО - ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ДОКУМЕНТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Чехословаччиною встановлено 9.VI 1934. 16.V 1935 було укладено Договір про взаємодопомогу. За наполяганням чехосл. уряду в протоколі про підписання Договору було обумовлено, що він набував чинності лише тоді, коли «допомогу стороні — жертві нападу буде надано з боку Франції». Коли восени 1938 виникла загроза існуванню Чехословаччини, СРСР був готовий виконати свої союзницькі зобов'язання. Але зх. д-ви, підписавши *Мюнхенську угоду 1938*, зрадили Чехословаччину і відкрили фашист. Німеччині шлях до ліквідації Чехосл. д-ви. Рад. уряд підписав з чехосл. емігрантським урядом 18.VII 1941 угоду Про спільні дії у війні проти фашист. Німеччини. 27.IX 1941 підписано Військ. угоду представниками СРСР і Чехословаччини. 12.XII 1943 укладено договір Про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу строком на 20 років. 8.V 1944 підписано угоду Про відносини між рад. головнокомандуючим і чехосл. адміністрацією (після вступу рад. військ на тер. Чехословаччини). Відповідно до договору між СРСР і Чехословаччиною Про Закарпатську Україну, укладеного 29.VI 1945, *Закарпатська Україна* вийшла зі складу Чехословаччини, куди її було включено за *Сен-Жерменським мирним договором 1919*, і возз'єдналася з Рад. Україною. В післявоєнні роки було підписано угоди: Про взаємопоставки товарів (12.IV 1946); Про товарообіг і платежі; Про наук.-тех. співробітництво (обидва — 11.XII 1947); Про надання допомоги ЧССР у справі розвитку досліджень у галузі фізики атомного ядра й використання атомної енергії в мирних цілях (23.IV 1955). В 1949 СРСР, ЧССР та ін. соціалістичні д-ви взяли участь у створенні *Ради Економічної Взаємодопомоги;* підписали *Варшавський договір 1955*. Згодом між СРСР і ЧССР було підписано Консульську конвенцію (6.X 1957) і ряд угод: Про співробітництво в галузі охорони здоров'я (4.XII 1957); Про будівництво на тер. СРСР високовольт. лінії для передачі електроенергії в ЧССР (7.III 1960), Про тех. сприяння в будівництві металург. комбінату в Сх. Словаччині (31.III 1960), Про взаємопоставки товарів (28.IV 1960), Про культур. і наук. співробітництво (23.IV 1966 і 28.II 1972); Про поставки природного газу з СРСР в ЧССР і співробітництво в будівництві газопроводу на тер. Рад. Союзу (10.IX 1968) та ін. З метою зміцнення безпеки ЧССР, захисту завоювань соціалізму і зміцнення заг. миру уряди обох д-в підписали 16.X 1968 Договір про умови тимчасового перебування рад. військ на тер. ЧССР. Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу укладено 6.V 1970 строком на 20 років. Підписано угоди: Про культур. і наук. співробітництво (28.II 1972, строком на 10 років); в галузі міждерж. кооперації у виробництві устаткування для атомних електростанцій (2.II 1978). 2.VI 1978 було підписано Спільну заяву про дальший розвиток братньої дружби і всебічне співробітництво між КПРС і КПЧ, СРСР і ЧССР. 13.III 1980 між СРСР і ЧССР підписано довгострокову програму розвитку спеціалізації і кооперування виробництва до 1990; 18.XI 1980 — план культур. і наук. співробітництва на 1981—85; 29.XI 1980— міжурядову угоду про співробітництво у спорудженні в ЧССР атомної електростанції «Моховце». 13.VII 1976 ЧССР уклала угоду з СРСР, Кубою, МНР, НРБ, НДР, ПНР, СРР, УНР про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях (див. «*Інтеркосмос*»).

І. А. Петерс.

РАДЯНСЬКО-ЮГОСЛАВСЬКІ ДОКУМЕНТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Югославією встановлено 24.VI 1940. До цього було підписано: договір Про торгівлю і мореплавство, угоду Про товарообіг і платежі (всі — 11.V 1940). 5.IV 1941 СРСР і Югославія уклали договір Про Дружбу і ненапад. Після нападу 6.IV 1941 фашист. Німеччини на Югославію рад.-югосл. відносини припинилися; були відновлені 7.III 1945 після сформування Тимчасового нар. уряду Демократичної Федеративної Югославії. 11.IV 1945 СРСР і Югославія підписали Договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво на 20 років. Між СРСР і Югославією було підписано угоди: Про екон. співробітництво; Про взаємні поставки товарів (обидві — 8.VI 1946); Про заснування югославсько-рад. Дунайського пароплавного акціонерного т-ва (4.II 1947). Внаслідок порушення 1949 рад.-югославських відносин Договір 1945 втратив силу. Нормалізацію відносин між СРСР та Югославією відображено в Декларації урядів СРСР і Югославії, підписаній 2.IV 1955 в Бєлграді. Між СРСР і Югославією було підписано угоди: Торговельну і платіжну (5.I 1955); Про повітр. сполучення (3.IX 1955); Про наук.-тех. співробітництво (19.XII 1955); Про передачу в дарунок СФРЮ заводу великопанельного домобудування для відбудови зруйнованого землетрусом м. Скоп'є (19. VIII 1963); Про подання СРСР тех. сприяння СФРЮ в будівництві металург. з-ду в м. Смедерево (26.XI 1963); Про тех. сприяння СФРЮ в будівництві теплових електростанцій (26.XI 1964); Про екон. і тех. сприяння СФРЮ в будівництві гідроенергетичної та судноплавної системи «Джердап» на р. Дунаї в районі Залізні Ворота (22.III 1965); Про утворення міжурядового рад.-югославського к-ту з екон. співробітництва; Про подання Рад. Союзом тех. сприяння у відбудові м. Скоп'е та надання для цієї мети кредиту (обидві — 7.VI 1965); Про подання екон. і тех. сприяння в будівництві та розширенні в СФРЮ підприємств чорної та кольорової металургії, енергетики та ін. пром. об'єктів (29.VIII 1966); Про співробітництво в галузі радіомовлення й телебачення (9.XII 1969); Про міжнар. автомобільне сполучення (18.VI 1970); Про взаємні поставки суден і суднового обладнання 1976—80 (11.IV 1975); Про співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії (11.IV 1975); Про передачу в дарунок СФРЮ заводу великопанельного

М. Д. Раєвська-Іванова. Автопортрет. 1866. Приватна збірка. Харків.

домобудування (25.V 1980); Довгострокову програму екон. та наук.-тех. співробітництва на 1981—90 та ін. *І. Г. Буркут*

РАДЯ́НСЬКО-ЯПО́НСЬКА ВІЙНА́ 1945 — війна СРСР проти імперіалістичної Японії 9.VIII—2.IX; складова частина і продовження *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Після віроломного нападу гітлерівської Німеччини на СРСР Японія, незважаючи на укладений з СРСР 13.IV 1941 Пакт про нейтралітет, посилила свою *Квантунську армію*, зосереджену в Маньчжурії та Кореї, готуючи її до нападу на Рад. Союз. Це примусило СРСР тримати на Далекому Сході значні військ. сили. Цим самим Японія подавала велику допомогу гітлерівській Німеччині. Рад. Союз на *Кримській конференції 1945* дав згоду союзникам, які вели воєнні дії проти Японії, вступити у війну проти неї через 2—3 місяці після капітуляції гітлерівської Німеччини і закінчення війни в Європі. 5. IV 1945 Рад. Союз денонсував рад.-япон. Пакт про нейтралітет. 26.VII 1945 США, Великобританія і Китай, до яких згодом приєднався і СРСР, запропонували Японії беззастережну капітуляцію (див. *Потсдамська декларація 1945*). Але япон. уряд відхилив цю пропозицію. 8.VIII 1945 СРСР з метою найшвидшого закінчення 2-ї світової війни, забезпечення далекосхідних рубежів країни, виконання своїх союзницьких зобов'язань, подання допомоги народам Китаю, Кореї та ін. країн у їхній боротьбі за нац. незалежність заявив, що з 9.VIII вважає себе в стані війни з Японією. 9.VIII війська Забайкальського (команд.— Маршал Рад. Союзу Р. Я. *Малиновський*), 1-го (команд.— Маршал Рад. Союзу К. О. *Мерецков*), 2-го (команд.—генерал армії М. О. *Пуркаєв*) Далекосхідних фронтів, кораблі Тихоокеанського флоту (команд.— адмірал І. С. *Юмашев*) та Амурської військ. флотилії (команд.— контр-адмірал Н. В. Антонов) під заг. командуванням Маршала Рад. Союзу О. М. *Василевського* перейшли в наступ проти япон. Квантунської армії. 10.VIII війну Японії оголосила Монг. Нар. Республіка. На другий день бойових дій, внаслідок великого успіху, досягнутого рад. військами, япон. уряд зробив заяву про готовність прийняти умови беззастережної капітуляції, але обумовив її деякими вимогами. Коли воєнна поразка Японії була вже вирішена, США 6 і 9.VIII 1945 піддали атомному бомбардуванню япон. міста *Хіросіму* і *Нагасакі*. Цей варварський акт не викликався воєнною необхідністю. До 14.VIII рад. війська, зламавши оборону япон. військ, просунулися на гол. напрямах на тер. Маньчжурії від 150 до 450 км. 15.VIII япон. уряд знову підтвердив своє рішення про беззастережну капітуляцію. Бойові дії між англо-амер. і япон. військами в бас. Тихого океану було припинено. Проте Квантунська армія ще чинила опір рад. військам і лише з 19.VIII припинила бойові дії. На кін. серпня всю Пн. Корею до 38-ї паралелі було визволено від ворога. В цей самий час закінчились операції по визволенню Пд. Сахаліну та Курильських о-вів. Зазнавши рішучої поразки, япон. уряд 2.IX 1945 підписав акт про беззастережну капітуляцію. Внаслідок Р.-я. в. Пд. Сахалін, втрачений після *російсько-японської війни 1904—05*, та Курильські о-ви, що з 1875 перебували під управлінням Японії, було повернуто Рад. Союзу. Поразка япон. мілітаризму сприяла піднесенню нац.-визвольного руху в країнах Пд.-Сх. Азії, створила умови для перемоги нар.-демократичного ладу в Китаї, Пн. Кореї, В'єтнамі. За виявлені героїзм і мужність у війні проти Японії 308 тис. рад. воїнів було нагороджено орденами і медалями СРСР, 87 — удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Орденами і медалями СРСР нагороджено багато воїнів Монг. Нар.-революц. армії.

Літ.: История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 5. М., 1963; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 11. М., 1980; Победа СССР в войне с милитаристской Японией и послевоенное развитие Восточной и Юго-Восточной Азии. М., 1977; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3. К., 1975.

Д. П. Григорович.

РАДЯ́НСЬКО-ЯПО́НСЬКІ ДОКУМЕ́НТИ. Дипломатичні відносини між СРСР і Японією встановлено 25.II 1925. Перед тим 20.I 1925 було підписано рад.-япон. конвенцію Про основні принципи взаємовідносин, за якою сторони зобов'язувалися виходити з принципів взаємного невтручання у внутр. справи одна одної і утримуватися від ворожої діяльності одна проти одної. СРСР погодився залишити в силі *Портсмутський мирний договір 1905*. В спец. декларації Рад. уряд відзначив, що не поділяє з кол. царським урядом політичної відповідальності за його укладення. Всі ін. договори, укладені між Росією і Японією до 7.XI 1917, було вирішено переглянути. 23.I 1928 СРСР і Японія уклали Риболовну конвенцію, яка надавала япон. підданим право ловити рибу і збирати продукти моря вздовж рад. узбережжя Японського, Охотського і Берінгового морів. Після нищівної поразки, завданої рад.-монг. військами япон. мілітаристам, що намагалися здійснити агресію проти СРСР (див. *Хасан*) і МНР (див. *Халхін-Гол*), було укладено рад.-япон. Угоду 1939 про припинення воєнних дій у районі р. Халхін-Голу, яка передбачала створення демаркаційної лінії і порядок обміну полоненими і вбитими. 13.IV 1941 Рад. Союз і Японія уклали Пакт про нейтралітет на 5 років. Японія не раз порушувала цей Пакт. На кордоні з СРСР Японія утримувала армію, що сприяло діям фашист. Німеччини. Виходячи з цього і виконуючи зобов'язання перед союзниками по *антигітлерівській коаліції*, Рад. уряд 5.IV 1945 денонсував Пакт 1941, а 8.VIII 1945 оголосив війну Японії. 2.IX 1945 Японія капітулювала. За рішенням *Кримської конференції 1945* СРСР було повернуто Пд. Сахалін і передано Курильські о-ви. СРСР відмовився підписати *Сан-Франціський договір 1951* з Японією, підготовлений США і Великобританією всупереч союзницьким домовленостям. 14.V 1956 СРСР і Японія підписали угоди про риболовство у відкритому морі в пн.-зх. частині Тихого ок. та про врятування людей, що потерпіли в морі. Ці угоди мали набути чинності після укладення СРСР та Японією мирного договору або відновлення дипломатичних відносин між ними. Спільна рад.-япон. декларація (19.X 1956) поклала кінець станові війни між СРСР і Японією і відновила дипломатичні відносини між ними. СРСР, йдучи назустріч побажанням япон. народу, погодився на передачу Японії о-вів Хабомаї і Сікотан після укладення рад.-япон. мирного договору. В наступні роки було укладено ряд рад.-япон. договорів та угод: Торг. договір (6.XII 1957); Угоду про встановлення регулярної пароплавної лінії між портами Находка і Йокогама (3.VI 1958); Угоду про повітряне сполучення (21.I 1966); Консульську конвенцію (29.VII 1966); Угоду про наук.-тех. співробітництво в галузі рибного г-ва (14.VII 1967); Угоду про співробітництво в галузі радіомовлення і телебачення (8.II 1968). В Спільній заяві (10.X 1973) сторони вирішили прискорити екон. співробітництво, в т. ч. в зв'язку з розробкою природних багатств Сибіру і Далекого Сходу. 4.IV 1974 підписано угоди про наук.-тех. співробітництво, про обмін вченими і аспірантами, друкованими виданнями тощо. 22.IV СРСР і Японія підписали протокол про надання Японією довгострокового кредиту, 3.VI 1974 — Генеральну угоду про поставки до Японії пд.-якутського вугілля, а в СРСР машин, матеріалів та ін. товарів, 26.VI 1974 — Кредитну угоду на 450 млн. дол., 28.I 1975 — Генеральну угоду про геологорозвідувальні роботи, видобуток нафти і газу на шельфі о. Сахалін, 7.VI 1975 — угоди про ведення рибопромислових операцій у відкритому морі біля узбережжя Японії, 15.VII 1975 — Протокол про умови надання кредитів для фінансування дорозвідки якут. газових родовищ і закупки в Японії 4 з-дів по виробництву аміаку і сталевих труб великого діаметра, 24.VII 1975 СРСР і Японія уклали угоду про співробітництво в галузі телебачення і радіомовлення, 30.VI 1977 — угоду про товарообіг і платежі на 1976—80.

Ю. І. Патлажан.

Я. С. Ражба. Мавка. Майоліка. 1960. Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки.

РАЄ́ВСЬКА-ІВАНО́ВА Марія Дмитрівна (1840, с. Гаврилівка, тепер Харків. обл.— 1912, Харків, похована в с. Гаврилівці) — укр. живописець і педагог. Живопису навчалася у Дрездені. Р.-І.— перша жінка в Росії, якій петерб. АМ присвоїла звання художника (1868). Твори: «Автопортрет» (1866), «Смерть селянина на Україні» (1868), «Дівчина біля тину». Автор «Абетки малювання для сім'ї і школи» (1879). У 1869 вона відкрила в Харкові приватну Рисувальну школу, на базі якої 1896 було утворено міську школу малювання й живопису, а з 1912 — художнє училище.

РАЄ́ВСЬКИЙ Аркадій Олександрович [1848, Воронеж — 15 (28).XI 1916, Харків] — вітчизн. вет. лікар, один з організаторів вет. справи і вет. освіти в Росії. В 1871 році закінчив у Петербурзі вет. відділ Медико-хірургіч. академії (з 1879 був там професором). З 1884 — проф. і директор Харків. вет. ін-ту (тепер Харків. зооавет. ін-т). Праці з питань вет. мікробіології, епізоотології, патологіч. анатомії та гістології. Заснував при Харків. вет. ін-ті (разом з Л. С. *Ценковським*) вет.-бактеріологічну станцію, де виготовлялись вакцини проти сибірки та ін. інфекційних хвороб тварин, зоогігієнічну лабораторію, а також курси для вдосконалення земських вет. лікарів. *С. В. Баженов.*

РАЄ́ВСЬКИЙ Володимир Федосійович [28.III (8.IV) 1795, с. Хворостянка, тепер Черемисиновського р-ну Курської обл.— 8 (20).VII 1872, с. Малишевка, тепер Усть-Удинського р-ну Іркут. обл.] — рос. поет, публіцист, декабрист. Брав участь у Вітчизн. війні 1812. Член «*Союзу благоденства*» і *Південного товариства декабристів*. У 1822 заарештований за революц. агітацію у військах. У 1827 засланий на поселення в Сибір, де був до кінця життя. В кін. 10 — на поч. 20-х рр. жив на Україні — в Тульчині, Кам'янці-Подільському. Друкуватися почав 1815, зокрема в харків. виданнях «Украинский вестник», «Украинский журнал». Вірші Р. («Сміюся і плачу», «Сатира на звичаї», «Співець у в'язниці» та ін.), публіцистичні твори пройняті громадян. пафосом.
Тв.: Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1967; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Поети-декабристи. К., 1950.
Літ.: Колесников А. Г. В. Ф. Раевский. Политическая и литературная деятельность. Ростов-на-Дону, 1977.
Т. М. Різниченко.

РАЄ́ВСЬКИЙ Георгій Володимирович [24.VI (7.VII) 1909, Київ — 23.V 1975, там же] — укр. рад. вчений у галузі зварних конструкцій, доктор тех. наук (з 1963). Закінчив (1932) Дніпроп. інститут інженерів транспорту, працював на буд-ві з-ду «Запоріжсталь». З 1936 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — в галузі створення й удосконалення раціональних зварних конструкцій, технології їх виробн. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1976.
В. І. Новиков.

РАЄ́ВСЬКИЙ Йосип Мойсейович [25.XII 1900 (7.I 1901), Оренбург — 23.IX 1972, Москва] — рос. рад. актор, режисер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1968). В роки громадян. війни працював у театрі Політвідділу 1-ї армії Сх. фронту. Навчався в 2-й Студії МХТ, з 1922 — актор, згодом — режисер МХАТу. Серед ролей — Костильов («На дні» М. Горького), Абрам («Квадратура круга» В. Катаєва). Вистави: «Милий брехун» Д. Кілті, «Фронт», «Над Дніпром» О. Корнійчука (з ін. режисерами). Ставив спектаклі і в театрах Білорусії, Канади («Три сестри» А. Чехова, 1966, Монреальський театр). З 1932 викладав у Держ. інституті театр. мистецтва імені А. В. Луначарського (з 1939 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

РАЄ́ВСЬКИЙ Микола Миколайович [14 (25).IX 1771, Петербург— 16 (28).IX 1829, с. Бовтишка, поховано в с. Розумівці, тепер обидва села Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.] — рос. військ. діяч, герой *Вітчизняної війни 1812*, генерал від кавалерії (1813). Брав участь у війнах Росії з Туреччиною (1788—90, 1810—11), Польщею (1792—94), Іраном (1796), Францією (1805—07) і Швецією (1808—09). Під час Вітчизн. війни 1812 командував 7-м піхотним корпусом, що відзначився під час оборони Смоленська, в *Бородінській битві 1812* (прославився обороною батареї, названої його іменем), під Малоярославцем та ін. Учасник визвольних походів рос. армії 1813—14. Після війни командував корпусом на Пд. Росії, з 1824— у відставці. З 1826 — член Держ. ради. Р. був у дружніх стосунках з О. С. Пушкіним. В 20-х рр. у його будинку в Києві відбувалися зустрічі членів *Південного товариства декабристів*. До *декабристів* належали його зяті С. Г. *Волконський* (одружений з дочкою Р.—М. М. *Волконською*) і М. Ф. *Орлов*, двоюрідний брат В. Л. *Давидов*. З декабристами мали зв'язки і його сини Микола і Олександр.

РАЄ́ВСЬКИЙ Олександр Миколайович [9 (21).VIII 1891, Київ — 14.IX 1971, там же] — укр. рад. психолог, один із засновників рад. психологічної науки в УРСР. Закінчив філос. відділення істор.-філол. ф-ту Київ. ун-ту (1917), де до кінця життя викладав психологію; з 1925 — професор, з 1945 — зав. кафедрою психології. Одночасно працював у н.-д. установах, зокрема в Н.-д. ін-ті психології УРСР (1945—59). Автор наук. праць з методології психологічної науки, психології мовлення, історії психології.
Тв.: Психология речи в советской психологической науке за 40 лет (1917—1957). К., 1958.
О. Т. Губко.

РАЄ́ВСЬКИЙ Олександр Сергійович [23.I (4.II) 1872, Харків — 23.VI 1924, Москва] — рад. вчений, конструктор паровозів. Закінчив (1895) Харків. технологічний ін-т, працював у тех. відділі служби руху Моск.-Курської з-ці. З 1900 — конструктор Харків. паровозобудівного з-ду, з 1910 — Путіловського з-ду (тепер Ленінгр. виробн. об'єднання «Кіровський завод»). Одночасно (з 1920) професор Петрогр. політех. ін-ту. Розробив кілька проектів паровозів, у т. ч. першого рад. паровоза серії «М.» Спроектував кузов і ходову частину першого в СРСР тепловоза. Створив методи розрахунку противаг на колісних парах, головок шатунів, пальців кривошипів, осей колісних пар тощо.

РА́ЖБА Яків Самійлович [н. 16 (29).VIII 1904, Кременчук] — укр. рад. скульптор. Член КПРС з 1952. В 1924—29 навчався в Харків. худож. ін-ті у Б. *Кратка* і Л. *Блох*. Твори: пам'ятник Ф. Дзержинському в Штерівці (тепер смт Ворошиловгр. обл.; 1933, у співавт. з Л. *Муравіним*), рельєфи в Робітничому театрі в Дніпропетровську (1936—37), надгробок Д. Гурамішвілі в Миргороді (1949), композиції на теми творів Т. Шевченка («Тополя», 1957), Лесі Українки («Мавка», 1960); композиції «Партизан», «Л. Толстой» (обидві — 1968), «Стара казка», «А. Рубльов», «М. Врубель» (всі — 1969), «Дон Кіхот і Санчо» (1971), «Кентаври», «Цирк» (обидва — 1972), «Гомер» (1977), пам'ятник односельчанам, які загинули у роки Великої Вітчизн. війни у смт Котельві Полтав. обл. (1981).

РАЗБО́РСЬКИЙ Олександр Андрійович (н. 25.III 1930, с. Майдан, тепер Вінн. р-ну Вінн. обл.) — новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1958. Трудову діяльність почав з 1945. З 1954 працював на буд-ві шахт Львівсько-Волинського вуг. басейну бригадиром прохідників шахтобудуправління; 1959—73 — бригадир прохідників, бригадир робітників очисного вибою; 1973—80 — електрослюсар шахти № 8 «Нововолинська» ім. В. І. Леніна. Бригада, очолювана Р., не раз встановлювала всесоюзні рекорди проходження гірничих виробок. З 1980 — персональний пенсіонер. Делегат XXII і XXIII з'їздів КПРС, XXI, XXII та XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції.
В. А. Наконечний.

РАЗДА́Н, Занга — ріка у Вірм. РСР, ліва притока Араксу (бас. Кури). Довж. 146 км, площа бас. (без бас. оз. *Севан*) 2420 км². Витікає з оз. Севан. Має гірський характер, порожиста. Живлення мішане з переважанням снігового та дощового. На Р.— каскад з 6 ГЕС (див. *Севанський каскад ГЕС*). Воду ріки використовують також для водопостачання та зрошування. На Р.— міста Севан, Раздан, Арзні, Єреван.

РАЗЕ́НКОВ Іван Петрович [14 (26).XI 1888, с. Кадиковка Симбірської губ.— 14.XI 1954, Москва] — рад. фізіолог, акад. АМН СРСР (з 1944), віце-президент АМН СРСР (1948—50), засл. діяч науки РРФСР (з 1940). Учень І. П. *Павлова*. Закінчив Казанський ун-т (1914). З 1934 працював у Моск. філіалі Всесоюзного ін-ту експериментальної медицини. В 1944—54 — в Ін-ті фізіології АМН СРСР (1944—49 — директор). Осн. праці Р. — з фізіології вищої нервової діяльності, з фізіології і патології травлення. Нагороджений 2 орденами Леніна, медаллю. Золота медаль ім. І. П. Павлова АН СРСР. 1952. Держ. премія СРСР, 1947.

РА́ЗІН Степан Тимофійович [бл. 1630, станиця Зимовейська-на-Дону — 6 (16).VI 1671, Москва] — керівник антифеодального повстання в Росії (див. *Селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1667—71*). Н. в сім'ї заможного козака. В 50—60-х рр. Р. очолював походи донських і запорізьких козаків проти *Кримського ханства*, брав участь у посольстві від Війська Донського до царського уряду в

Й. М. Раєвський.

О. А. Разборський.

С. Т. Разін.

Г. О. Разуваєв.

Ю. Я. Райзман.

А. І. Райкін.

Ян Райніс.

Москву. Був освіченою для свого часу людиною. Виступив проти феод.-кріпосницьких порядків у Росії в зв'язку з наступом самодержавства на вольності донських козаків і, зокрема, у зв'язку з жорстокою розправою кн. Ю. О. Долгорукова над старшим братом Р.— Іваном. Сел. війна, що почалася під його керівництвом, мала великий вплив на розвиток антифеод. руху на Україні (див. *Дзиковського повстання 1670*). Під керівництвом Р. повсталі здобули ряд перемог. Однак у жовтні 1670 осн. сили повстанців були розгромлені під Симбірськом. Р. відійшов на Дон, щоб зібрати сили для нового виступу. У квітні 1671 козац. старшина схопила Р. в Кагальнику і видала царському урядові. Р. було страчено (четвертовано).

РА́ЗІН Фрол Тимофійович (після 1630, станиця Зимовейська-на-Дону — бл. 1676, Москва) — учасник *селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1667—71*. Молодший брат С. Т. *Разіна*. Брав участь у поході повстанців 1670 до Астрахані, згодом до Царицина. Був одним з організаторів повстання на Слобідській Україні (див. *Дзиковського повстання 1670*). В квітні 1671 козац. верхівка захопила його разом з С. Т. Разіним у Кагальнику і видала царському урядові. За одними відомостями, Р. помер від тортур, за іншими — страчений 1676.

РАЗУВА́ЄВ Григорій Олексійович (н. 11 (23).VIII 1895, Москва) — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1966). Герой Соціалістичної Праці (1969). Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1925) працював у лабораторії високих тисків АН СРСР зав. лабораторією Ін-ту високих тисків у Ленінграді, зав. кафедрою Ленінгр. технологічного ін-ту. З 1946 — зав. кафедрою Горьков. ун-ту; одночасно 1956—62 — директор н.-д. ін-ту хімії при ньому. З 1969 — директор-організатор лабораторії стабілізації полімерів АН СРСР. З 1969 — директор Ін-ту хімії АН СРСР у Горькому. Осн. праці — з хімії металоорганічних сполук і органічних пероксидів. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1971, 1975.

РА́ЇЧ (Rajuh) Йован (11.XI 1726, Сремські Карловці, тепер м. Карловаць, СФРЮ—11.XII 1801, Ковіль) — сербський історик. Закінчив Київ. академію (1756). Автор праці «Історія різних слов'янських народів, найбільше ж болгар, хорватів і сербів...» (ч. 1—4, 1794—95), пройнятої духом просвітительства, патріотизму, прагненням пробудити нац. самосвідомість сербського народу.

РАЙ Раммохан [Раммохон (22.V 1772 або 1774, Радхнагор, Бенгалія — 27.IX 1833, Брістоль, Великобританія)] — інд. філософ-просвітитель, громад. діяч і літератор, реліг. реформатор. Осн. засобами подолання феод. відсталості країни вважав реформи *індуїзму* та системи освіти. В 1828 створив реліг.-реформаторське освітнє т-во «Брахмо самадж». Розробив реліг.-філос. систему, яка відкидала деякі положення ортодоксального індуїзму (кастовий поділ суспільства, самоспалення вдів тощо), заміняла *політеїзм* вірою в єдиного бога — *Брахму*, заперечувала віру в переселення душ. Був прихильником світської освіти за європ. взірцем, заснував перший в Індії навч. заклад європ. типу — Індуський коледж у Калькутті (1816). Р. належить заслуга заснування бенгальської літератури. Реліг.-філос. погляди Р. сформульовані у трактатах «Дар монотеїстам», «На захист індуського теїзму» та ін.

РАЙ, едем — за реліг. уявленнями (у *християнстві, ісламі, іудаїзмі, буддизмі*) місце вічного блаженства для душ померлих праведників. Протиставляється *пеклу*. Міф про Р. пов'язаний з вірою в безсмертя душі й використовується церквою для впливу на свідомість і почуття віруючих.

РАЙГОРОДО́К — селище міського типу Слов'янського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташований на березі Сіверського Дінця, за 9 км від залізнич. ст. Слов'янськ-Курорт. 4,4 тис. ж. (1982). У Р.— з-ди: 2 асфальтові, бетонний, асфальтобетонний; крейдяний кар'єр. Заг.-осв. школа, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1685, с-ще міськ. типу — з 1938.

РАЙГРА́СИ (від англ. rye — жито, житній і grass — трава) — група одно- і багаторічних злакових кормових трав. У культурі найпоширеніші Р. високий, Р. пасовищний (пажитниця багаторічна), Р. багатоукісний (пажитниця багатоквіткова) і Р. однорічний. Р. високий (Arrhenatherum elatius) багаторічний верховий нещільнокущовий злак. Стебло до 170 см заввишки, з великою кількістю прикореневих листків. Р. типова сінокісна трава. В 100 кг сіна міститься 47 корм. од. і 4 кг перетравного протеїну. Дико зустрічається на сухих заплавних луках, у гірських р-нах на лісових полянах. На Поліссі, в Лісостепу і Пн. Степу райграс високий часто вирощують у суміші з еспарцетом, люцерною, лядвенцем рогатим, одержуючи врожаї сіна 50—80 ц/га і 6—10 ц/га насіння. Р. пасовищний, або англійський (Lolium perenne), — багаторічний низовий нещільнокущовий злак заввишки 40—60 см. Типова пасовищна трава, добре витримує випасання і витоптування тваринами. Дуже перспективний для пасовищних сумішок з білою конюшиною. Тримається в травостої на пасовищах 7—10 років і більше. Урожай сіна 50—60 ц/га, насіння 8—12 ц/га.

Р. багатоукісний (Lolium multiflorum) — багаторічний верховий нещільнокущовий злак, заввишки до 100 см. Належить до найкращих кормових трав. Швидко відростає після скошування. Придатний для короткотривалих сумішей. В суміші з червоною конюшиною дає врожай сіна 60—80 ц/га, а при зрошуванні — 150 ц/га. Врожай насіння (з двох укосів) — до 10—14 ц/га. Р. однорічний (Lolium multiflorum v. westerwoldicum) — різновидність Р. багатоукісного. Тримається у травостої лише один рік. Швидко росте, і в рік сівби можна одержати три укоси доброго сіна. Придатний також для підсівання навесні зріджених посівів конюшини і як *покривна культура* у травосумішках. Урожайність сіна за два-три укоси 50—80 ц/га, насіння — 8—15 ц/га.

Г. С. Кияк.

РА́ЙДУГА — те саме, що й *веселка*.

РА́ЙДУЖНА ОБОЛО́НКА, райдужка — передній відділ судинної оболонки очного яблука (див. *Око*). Має різне забарвлення і своєрідний малюнок. Передня поверхня Р. о. обернена до *рогівки*, задня — до *кришталика*. М'язи Р. о. регулюють ширину отвору зіниці, яка міститься у центрі Р. о. і через яку надходять усередину ока світлові промені, що досягають *сітківки*. Р. о. доступна для безпосереднього спостереження.

РА́ЙДУЖНИЦЯ (Donacia) — рід жуків род. *листоїдових*. Тіло (довж. до 15 мм) видовжене; забарвлення яскраве з металічним полиском. Живе на водяних та болотних рослинах, живлячись їхнім листям. Личинки розвиваються у тканинах стебел та коренів підводних рослин; мають на задньому кінці тіла 2 колючковидні дихальця, за допомогою яких вони одержують з повітроносних судин рослин кисень для дихання. Понад 120 видів, поширених переважно в помірній зоні Пн. півкулі; в СРСР — 42 види, з них на Україні — бл. 30, у т. ч. Р. водяна (D. aquatica).

РА́ЙЗМАН Юлій Якович (н. 2 (15).XII 1903, Москва] — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (з 1973). Навч. на літ.-худож. ф-ті Моск. ун-ту. Був асистентом Я. *Протазанова*. Перші фільми — «Круг» (1927), «Каторга» (1928). Поставив також картини «Земля прагне» (1930), «Льотчики» (1935), «Остання ніч» (1937), «Машенька» (1942), «Берлін» (1945, документальний), «Райніс» (1949), «Урок життя» (1955), «Комуніст» (1958), «А якщо це любов?» (1962), «Твій сучасник» (1968), «Візит ввічливості» (1973), «Дивна жінка» (1978), «Ленін у Парижі» (1981), «Приватне життя» (1982). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1946 (двічі), 1950, 1952.

Тв.: Вчера и сегодня. М., 1969.

Літ.: Зак М. Х. Юлий Райзман. М., 1962.

РА́ЙКІН Аркадій Ісакович [н. 11 (24).X 1911, Рига] — рос. рад. артист естради, нар. арт. СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (з 1981). В 1935 закінчив Ленінгр. театр. технікум. Працював актором-конферансьє в Театрі ім. Ленінського комсомолу, в Моск. театрі естради і мініатюр (1940), Ленінгр. театрі естради і мініатюр (з 1941 — худож. керівник), перейменов. 1944 у Ленінгр. театр мініатюр. Виконавець естрад. фейлетонів, скетчів, монологів. За його участю створено вистави і тематичні програми Ленінгр. театру мініатюр: «На чашку чаю» (1941), «Навколо світу за 80 днів» (1951), «Сміятися, справді, не гріх» (1953), «Любов і три апельсини» (1959),

«Від 2 до 50» (1961), «Світлофор» (1969), «Вибране-73» (1973), «Дерево життя» (1978), «Його величність театр» (1981) та ін. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1980.
Літ.: Бейлин А. М. Аркадий Райкин. Л., 1969. *Ю. Г. Токарєв.*

РАЙКОВЕ́ЦЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище на лівому березі р. Гнилоп'яті біля с. Райків Бердичівського р-ну Житомир. обл., що являє собою залишки невеликого давньорус. міста-фортеці 11—13 ст. Місто входило до системи укріплених поселень, споруджених для захисту пд. кордонів руських земель від нападу степових кочовиків. У 1241 його зруйнували орди *Батия*. Розкопками 1929—35 і 1946—47 досліджено *дитинець*, частину посаду й могильника. Дитинець був укріплений земляним валом (основу його становили дерев'яні зруби, заповнені глиною), ровами, вежами тощо. Житла і госп. споруди з внутр. боку валу утворювали єдину житлово-фортифікаційну систему. Під руїнами спалених будівель і на всій площі дитинця виявлено багато кістяків захисників міста, які загинули під час його оборони. При розкопках відкрито залишки сиродутого горна для видобування заліза з місц. болотних руд, залишки кузні з горном, крицями і набором ковальських інструментів, залишки ливарно-ювелірної майстерні з горном, тиглями, ливарними формами, матрицями тощо, а також два горна для випалювання глиняного посуду. Знайдено землеробські знаряддя, посуд, зброю, прикраси і культові предмети, а також обгорілі зернові й тех. культури та ін. Археол. знахідки свідчать про високий на той час розвиток продуктивних сил, а також про героїчну боротьбу давньорус. населення проти орд Батия.
Літ.: Гончаров В. К. Райковецкое городище. К., 1950.

РАЙЛ (Ryle) Джілберт (19.VIII 1900, Брайтон — 6.X 1976, Уїтбі) — англ. бурж. філософ, представник *лінгвістичної філософії*. Був професором Оксфордського ун-ту. За Р., завдання філософії полягає в розв'язанні проблем, що виникають внаслідок недосконалого розуміння засобів пізнання. Зводив функцію філософії до логічного аналізу повсякденної мови, визначення й перевірки точного застосування понять. У праці «Поняття духа» (1949) висунув концепцію свідомості, близьку до *біхевіоризму*, підкреслював практичний характер знання, вбачаючи його сутність у способі діяння.

РАЙЛ (Ryle) Мартін (н. 27.IX 1918) — англ. астроном, член Лондон. королівського т-ва (з 1952), іноз. член АН СРСР (з 1971). Освіту здобув у коледжі Бредфілд (Оксфорд). У 1939—45 працював у дослідному центрі далекого зв'язку, з 1945 в Кембріджському ун-ті (з 1959 — професор). Осн. праці Р. стосуються *радіоастрономії*. В 1948 відкрив (разом з Г. Смітом) потужне джерело космічного радіовипромінювання в сузір'ї *Кассіопеї*; одним з перших застосував позагалактичну радіоастрономію до *космології*. Велике значення мають дослідження Р. радіоструктури галактик. Нобелівська премія (разом з Е. *Х'юїшем*) з фізики, 1974.

РА́ЙНІС Ян [справж. **ім'я**.— Плієкшанс Яніс Кріш'янович; 30. VIII (11.IX) 1865, хутір Варславани, тепер Рубенська сільрада Єкабпілського р-ну Латв. РСР — 12.IX 1929, Майорі на Ризькому узмор'ї, похований у Ризі] — латис. поет, драматург, громад. діяч, нар. поет Латв. РСР (з 1940). Друкуватися почав 1887. В 1891—95 — редактор демократичної газ. «Дієнас лапа» («Щоденний листок»). У 1897 за участь у революц. русі, за пропаганду марксизму був заарештований, а згодом засланий спочатку до Пскова, потім до Вятської губ. Звільнений із заслання 1903, в 1905 емігрував у Швейцарію. У 1920 повернувся на батьківщину. Був другом Рад. Союзу. Світогляд Р. формувався під впливом рос. революціонерів-демократів і марксизму, проте послідовним марксистом він не став. За своїми філос. поглядами Р. був матеріалістом, переконаним атеїстом. У літ.-критичних статтях поет, високо оцінюючи роль діалектичного методу, піддав критиці ідеалістичну діалектику Г. В. Ф. Гегеля та реакційну філософію бурж. індивідуалізму Ф. Ніцше. Р. вважав пролетаріат осн. класом сучасного йому суспільства, був переконаний в істор. місії пролетаріату як будівника соціалізму. Велике значення для історії соціологічної думки Латвії мало глибоке розуміння Р. питання про відношення особи до суспільства та роль нар. мас в історії.
Перша визначна зб. віршів «Далекі відгуки синього вечора» (1903) сповнена передчуттям революції (вірші написані в тюрмі й на засланні). В період революції 1905—07 став трибуном латв. пролетаріату. Зб. віршів «Посів бурі» (1905), п'єса «Вогонь і ніч» (1905) — революційного спрямування. В еміграції видав збірки віршів «Тиха книга» (1909), «Ті, що не забувають» (1911), «Кінець і початок» (1912); поему «Ave, soll» («Привіт сонцю!»; 1910); п'єси «Золотий кінь» (1910), «Індуліс і Арія» (1911), «Вій, вітерець!» (1913), «Йосиф і його брати» (1919). Після повернення до Латвії створив трагедію «Ілля Муромець» (1922), роман у віршах «П'ять ескізних зошитів Дагди» (1920—25). Гострі політ. вірші увійшли до зб. «Муза в боях» (вид. 1940). Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, У. Шекспіра, Й. В. Гете, Ф. Шіллера. Р. з великою симпатією ставився до укр. народу. Т. Шевченка називав нар. поетом. Твори Р. укр. мовою перекладали М. Рильський, М. Терещенко, Л. Первомайський та ін. П'єси Р. ідуть на сцені укр. театрів. В м. Юрмалі — будинок-музей Я. Райніса. В Ризі на могилі Р. споруджено пам'ятник. Його ім'ям названо Латв. художній театр, у заснуванні якого Р. брав активну участь.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1952; Вій, вітерець! К., 1955; Карлітіс. К., 1960; Лірика. К., 1965; Золоте ситечко. К., 1969; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3. Рига, 1954; Лирика. М., 1965; Дальние отзвуки синего вечера. Рига, 1973.
Літ.: Краулинь К. Ян Райнис. М., 1957; Волков Б. Зелёная власть весны. Повесть о Райнисе. М., 1968; Парнов Е. И. Посевы бури. Повесть о Яне Райнисе. М., 1976; Тичина П. Співець великого братерства. «Радянська Україна», 1965, 11 вересня.
Б. К. Звайгзне.

РАЙО́Н (франц. rayon, букв.— промінь, радіус) — 1) Місцевість, відмітна будь-якими географ., екон. та ін. ознаками (напр., промисловий Р.). 2) Адм.-тер. одиниця у ряді країн. В СРСР союзні республіки, в яких немає обл. поділу (Молдавія, Латвія та ін.), безпосередньо поділяються на Р. В ін. союзних республіках Р. є складовою частиною *області, краю, автономної області, автономного округу*. На Р. поділяються й великі *міста*. Свій районний поділ згідно зі ст. 79 *Конституції СРСР* визначає союзна республіка. Органом держ. влади на території Р. є районна Рада нар. депутатів. В УРСР (на 1982) є 479 районів і 121 район у містах. Див. також *Адміністративно-територіальний поділ*. 3) Місце навколо чогось, прилегле до того чи ін. об'єкта.

РАЙО́ННЕ ПЛАНУВА́ННЯ — планування комплексного, найдоцільнішого розміщення усіх видів будівництва на території екон. або адм. районів. В СРСР є такі види районів: промисловий, сільськогосподарський, курортний, приміський. Основою для Р. п. є перспективний народногосп. план. Гол. завдання Р. п.: 1) раціональне розміщення підприємств (з урахуванням кооперування їхнього виробн.), підсобно-допоміжного господарства, матеріально-тех. баз буд-ва, транспорту, засобів зв'язку, раціональне водопостачання, енергопостачання, очищення і відведення пром. стоків та ін.; 2) доцільне розселення в існуючих межах, розвиток і будівництво нових населених місць; 3) комплексна організація всіх видів комунікацій; 4) охорона, відновлення і збагачення природного середовища району; 5) створення і обладнання місць масового відпочинку населення. Один із перших у практиці світового містобудування проект Р. п. складено для Апшеронського п-ова (Азерб. РСР; 1924, арх. О. Іваницький).
На Україні проектні роботи по Р. п. почалися в 30-х рр. 20 ст.; ними було охоплено Донец. вугільний та Криворізький залізорудний басейни. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 було розроблено схеми Р. п. зон впливу Каховської, Кременчуцької та Дніпродзержинської ГЕС, територій Дніпроп., Харків., Нікополь-Марганецького пром. районів, Львів.-Волин. вугільного басейну, Прикарпатського нафтового району; створено схеми Р. п. осн. курортних районів УРСР: Крим. області, Карпатського курортного і гірськотуристського районів, придонецької зони відпочинку в Донбасі. В 70—80-х рр. широко розгорнулися роботи по Р. п. всієї тер. України. Респ. проектні орг-ції працюють над складанням схем перспективного роз-

Райграси:
1 — високий; *2* — пасовищний.

Райдужниця водяна.

РАЙОННИЙ (МІСЬКИЙ) НАРОДНИЙ СУД

Ф. Л. Райт.

Ракові шийки (Poligonum bistorta):
1 — верхня частина рослини; *2* — нижня частина рослини; *3* — квітка.

Райські птахи:
1— двовимпельний райський птах (Pteridophora alberti); 2— червоний райський птах (Paradisea rubra); 3 — королівський райський птах (Cicinnurus regius).

витку екон. районів України. З 1981 схеми і проекти Р. п. розробляються на строк до 20 років з двома станами реалізації, що відповідають п'ятирічному плану і основним напрямам економічного і соціального розвитку СРСР на 10 років.

Літ.: Богорад Д. И. Районная планировка. М., 1960. *С. К. Кілессо.*

РАЙО́ННИЙ (МІСЬКИ́Й) НАРО́ДНИЙ СУД — в СРСР основна ланка радянської судової системи. Діє як суд 1-ї інстанції на тер. району або міста, що не має районного поділу, і розглядає всі цивільні та кримінальні справи, що виникають на даній території (за винятком віднесених до компетенції ін. судів), а також справи про адм. правопорушення. Р. (м.) н. с., зокрема в УРСР, утворюється й діє на підставі Конституції СРСР (ст. 151, 152, 154—160), *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР*, Закону УРСР про судоустрій УРСР 1981. Діє в складі виборних *народних суддів* і *народних засідателів*. Якщо до складу суду обрано кількох нар. суддів, один з них відповідною *місцевою Радою народних депутатів* затверджується головою Р. (м.) н. с. При Р. (м.) н. с. діє рада народних засідателів (в УРСР Положення про неї затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР від 29.VII 1982), працюють *судові виконавці*.

Осн. принципи утворення й діяльності народних судів: *виборність суддів* і підзвітність їх виборцям, колегіальність у розгляді і вирішенні всіх цивільних та кримінальних справ, рівність прав нар. засідателів і суддів при здійсненні *правосуддя, незалежність суддів* і підкорення їх тільки законові, відкритий розгляд справ (див. *Гласність судового розгляду*), забезпечення обвинуваченому права на захист. Широка компетенція, демократичний порядок утворення й діяльності, територіальна близькість до широких верств населення зумовлюють значну роль Р. (м.) н. с. у зміцненні *соціалістичної законності* і правопорядку, запобіганні злочинам та ін. *правопорушенням*, боротьбі зі *злочинністю*, захисті соціально-екон., політ., особистих прав і свобод громадян, прав і законних інтересів держ. підприємств, установ, орг-цій, колгоспів та ін. кооп. та громад. організацій.

Я. П. Нагнойний.

РА́ЙСЬКЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дружківській міськраді. Розташоване на березі р. Казенного Торця, за 8 км від залізнич. ст. Дружківка. 1,4 тис. ж. (1982). Восьмирічна школа, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. С-ще міськ. типу — з 1964.

РА́ЙСЬКІ ПТА́ХИ (Paradiseidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Розміром — від великої синиці до галки. Самці більшості видів яскраво забарвлені, мають довге «прикрашувальне» пір'я; самки — однотонні: бурі, коричневі, зелені. Голос — хрипке каркання. Тримаються поодинці, самки і молодь — зграйками. Живляться насінням, плодами, комахами, рідше дрібними хребетними, деякі — нектаром. Більшість Р. п.— полігами. Гніздо — в кроні дерев або кущів, у окремих — в дуплі. Насиджує кладку (1—2 яйця) і вигодовує пташенят самка. 43 види, поширені на Новій Гвінеї та прилеглих о-вах, у т. ч. кілька видів — в Пн. і Сх. Австралії. Раніше пір'я Р. п. використовували як прикраси. Це призвело до зменшення чисельності і цілковитого винищення деяких видів.

РАЙТ (Wright), брати: У і л б е р (16.IV 1867, м. Мілвілл, шт. Індіана — 30.V 1912, м. Дейтон, шт. Огайо), О р в і л л (19.VIII 1871, м. Дейтон, шт. Огайо — 30.I 1948, там же) — амер. авіаконструктори і льотчики, одні з піонерів *авіації*. Побудували (1900—1903) кілька планерів біпланної схеми, на яких виконали бл. тисячі польотів. Встановивши на планер двигун внутр. згоряння, 17.XII 1903 здійснили перший у світі успішний політ протягом 59 с. В 1904—08 довели тривалість польоту на літаку удосконаленої ними конструкції до 1,5 год; першими в світі піднялись у повітря (1908) з пасажирами на борту. В 1909 організували у США компанію по виробництву літаків.

Літ.: Знаменский Г. А. 70 лет со дня успешного полета самолета братьев Райт. В кн.: Из истории авиации и космонавтики, в. 19. М., 1973.

РАЙТ (Wright) Річард (4.IX 1908, Натчез, штат Міссісіпі — 28.XI 1960, Париж) — негритян. письменник США. Зб. оповідань «Діти дядька Тома» (1938) і роман «Син Америки» (1940) — значне явище амер. соціально-критичної л-ри. В повісті «Чорний» (1944) змалював власне дитинство. Твори 50-х рр. позначені впливом екзистенціалізму (повісті «Людина, що жила в підпіллі», 1942; «Сторонній», 1953). З 1946 оселився в Парижі. В 50-х рр. брав участь у нац.-визвольній боротьбі в Гані, Індонезії. Автор публіцистичних книг «Чорна влада», «Кольорова завіса» (обидві — 1956), соціально-критичного роману «Довгий сон» (1958). В 1961 видано зб. оповідань «Вісім чоловіків», до якої ввійшли твори 30—40-х рр.

Тв.: Рос. перекл.— Дети дяди Тома. М., 1939; Рассказы. М., 1962; Чёрвый.— Долгий сон.— Рассказы. М., 1979; Сын Америки. М., 1981.

Т. Н. Денисова.

РАЙТ (Wright) Франк Ллойд (8.VI 1869, Річленд-Сентер, шт. Вісконсін — 9.IV 1959, Тейлізін-Уест, шт. Арізона) — амер. архітектор, основоположник і провідний майстер *органічної архітектури*. Для творчості Р. характерне поєднання органічного включення архіт. форм у ландшафт з розкриттям специфічних властивостей буд. матеріалів і конструкцій. Виступаючи проти еклектики і стилізаторства, Р. висунув вимогу раціонального архіт. рішення і максимальної відповідності споруди умовам і цілям буд-ва. Серед осн. архіт. творів — будинок фірми «Ларкін» у Буффало (1905), будинок Робі в Чікаго (1909), готель «Імпіріал» в Токіо (1916—22), будинок Кауфмана (т. з. «Будинок над водоспадом») у Бер-Рані (шт. Пенсільванія; 1936), Музей Гуггенгейма в Нью-Йорку (1956—59; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), «Башта Прайса» в Бартлсвіллі (шт. Оклахома; 1956) та ін. Р. був послідовником ідей *дезурбанізму*, які сформульовано в його книзі «Місто, яке зникає» (1932) і в його проекті міста (1935). Практична і теор. творчість Р. мала великий вплив на формування і розвиток архітектури 20 ст.

Ф. Л. Райт. Житловий будинок у Іллінойсі. 1901.

Тв.: Рос. перекл.— Будущее архитектуры. М., 1960.

Літ.: Гольдштейн А. Ф. Франк Ллойд Райт. М., 1973.

РА́ЙЦІ, ратмани, радники — члени ради *магістрату*, яка відала цивільним судом, поліцією, наглядала за торгівлею тощо. Р. обиралися з представників заможної верхівки міськ. населення. Але фактично в ряді міст їх призначав *війт*. Посади Р. було скасовано в зв'язку з ліквідацією магістратів у Сх. Галичині й Пн. Буковині в серед. 80-х рр. 18 ст.; на укр. землях, що входили до складу Рос. імперії, за *судовою реформою 1864*.

РАК (Rak) Ян (1820, с. Гусув поблизу Ланьцута, тепер Жешувського воєводства, ПНР — 1909, там же) — польс. селянський художник і поет-самоук. Був наймитом, сільським писарем. Займався різьбленням по дереву, ткацтвом, малюванням ікон на склі. Писав вірші польс. і укр. мовами. Осн. тема їх — заклик до дружби і братерства польс. і укр. народів. Своє шанобливе ставлення до укр. народу, його культури і обрядів висвітлив у поезії «Я». Виступав проти нац. ворожнечі і розбрату («Русь і Польща»), закликав народи до згоди («Гумореска»). Вибрані поезії Р. видано в Нар. Польщі під назвою «Твори кріпака» (1953).

Р. П. Головин.

РАК — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіша *зоря* 3,5 візуальної *зоряної величини*. В сузір'ї Р. міститься видиме неозброєним оком розсіяне *зоряне скупчення* М44 (укр. нар. назва «Ясла»). Бл. 2000 р. тому точка зимового *сонцестояння* була в цьому сузір'ї, внаслідок чого Пн. тропік Землі наз. тропіком Рака. Р. видно на всій території СРСР восени, взимку й на поч. весни (найкраще в січні — лютому). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

РАК, канцер — дуже поширена символічна назва злоякісних *пухлин;* у радянській медичній літературі цим терміном позначають злоякісні пухлини тільки епітеліального походження. Ракові пухлини складаються з основної тка-

нини (епітеліальної паренхіми), яка визначає її природу, й сполучнотканинної строми, що містить кровоносні судини та нерви. Ступінь злоякісності, нахил до метастазування (див. *Метастаз*) і здатність спричинятися до виснаження організму хворого (*кахексії*) у ракових пухлин виявлені неоднаково і залежать від будови та властивостей ракових клітин і опірності організму. Напр., рак шкіри росте повільно, дуже рідко дає метастази, легко розпізнається і практично повністю виліковується за допомогою рентгено- або лазерного випромінювання. Деякі форми Р. дуже злоякісні і при пізньому їх виявленні не піддаються радикальному лікуванню. Найпоширенішими формами Р. у чоловіків є Р. шлунка та легенів, у жінок — молочної залози та шийки матки. Рак найчастіше вражає людей у віці після 40—50 років. Див. також *Передрак, Саркома, Аденокарцинома*. *А. Й. Бикоріз.*

РАК РОСЛИ́Н — група захворювань, що характеризуються утворенням на уражених органах рослин наростів і напливів, різних за формою та консистенцією (ущільнених чи дерев'янистих), або ран, які довго не заростають. Збудниками Р. р. є гриби, *віруси* та *бактерії*.

Розростання ушкодженої тканини рослин відбувається внаслідок збільшення кількості *клітин* (гіперплазія) або об'єму окремих клітин (гіпертрофія). Р. р. ослаблює рослину й може призвести до її загибелі. На Україні з цієї групи захворювань найвідоміші: бактеріальний кореневий рак, або зобуватість коренів плодових культур; рак гілок яблуні, груші та ін. плодових дерев; рак картоплі. До ракових захворювань відносять і такі, що виникли внаслідок поранень і утворення тріщин тощо, які довго або й зовсім не заростають і призводять до відмирання уражених органів (напр.: чорний рак яблуні та груші, або антонів вогонь; бактеріальний рак помідорів, або «пташине око»; рак конюшини; смоляний рак, або рак-сірянка; морозобійний рак). Див. також *Хвороби рослин*.

Літ.: Шевченко С. В. Лісова фітопатологія. Львів, 1968; Пересипкін В. Ф. Хвороби сільськогосподарських культур. К., 1973; Родигин М. Н. Общая фитопатология. М., 1978.

В. М. Лопатин.

РАКЕ́ТА (нім. Rakete, від італ. rocchétto — котушка, шпулька) — літальний апарат, який рухається у просторі за рахунок *реактивної сили*, що виникає (незалежно від навколишнього середовища) внаслідок відкидання ним частини власної маси (*робочого тіла*). У загальному випадку Р. складається з одного або кількох *ракетних двигунів*, джерела первинної енергії, ємності з *ракетним паливом* та вантажу, який доставляється до місця призначення. За конструктивними ознаками Р. поділяються на одно- та багатоступеневі, що складаються з 2—4 *ракетних ступенів*, розташованих послідовно (мал.) або за т. з. пакетною схемою. За типом ракетного палива розрізняють твердопаливні Р., що працюють на твердому паливі (див. *Твердопаливний ракетний двигун*) та рідинні Р., що працюють на рідкому паливі (див. *Рідинний ракетний двигун*). До осн. характеристик Р. належать сила тяги ракетного двигуна та швидкість витікання реактивного струменя з його *сопла* (3000—4500 м/с). Старт Р. здійснюється з *пускових установок*. Р. використовують для наук. досліджень та госп. потреб (див., напр., «*Вертикаль*», «*Венера*», *Метеорологічна ракета*), а також у військ. справі (див. *Крилата ракета, Ракета бойова, Ракетна зброя*). Створення Р. пов'язане з працями рос. та рад. вчених К. Е. *Ціолковського*, М. І. *Кибальчича*, Ю. В. *Кондратюка*, Ф. А. *Цандера*, В. П. *Глушка*, С. П. *Корольова*, іноз. вчених Р. *Годдарда*, Г. *Оберта* та ін. Див. також *Космічна ракета, Ракета-носій*. Іл. див. на окремому аркуші с. 448—449.

Літ.: Творческое наследие академика Сергея Павловича Королёва. Избранные труды и документы. М., 1980; Глушко В. П. Развитие ракетостроения и космонавтики в СССР. М., 1981.

В. Г. Денисов.

РАКЕ́ТА БОЙОВА́ — безпілотний керований або некерований на траєкторії літальний апарат, що здійснює політ під дією реактивної сили і призначений для доставки бойової частини до цілі. Р. б. складається з бойової частини, одного або кількох реактивних двигунів, ємкостей з паливом та корпуса, який об'єднує всі елементи Р. б. На керованих Р. б. є також система керування. За масштабами розв'язуваних завдань Р. б. поділяються на стратегічні, оперативно-тактичні й тактичні, а за далекістю польоту — на Р. б. близької дії, середньої та далекосяжної (міжконтинентальні). Залежно від місця пуску і місця знаходження цілі Р. б. поділяються на класи: «земля — земля» (на суші), «корабель — корабель» (на морі), «земля — повітря», «корабель — повітря» (зенітні Р. б.), «повітря — повітря», «повітря — земля», «повітря — корабель» (авіац. Р. б.). Залежно від форми траєкторії і особливостей конструкції розрізняють *балістичні ракети* і *крилаті ракети*. Див. також *Ракетна зброя*. Іл. с. 276.

В. О. Симоненко.

РАКЕ́ТА СИГНА́ЛЬНА — сигнальні й освітлювальні патрони, що застосовуються в бойових діях для світлової сигналізації. Вони однакові за будовою й різняться лише так званою зіркою, що містить відповідну призначенню піротехнічну суміш. Патрон складається з картонної гільзи з металевим дном, заповненої вибивним зарядом, зіркою і пижем. Зірку вистрілюють із спец. пістолета на висоту до 120 м. Вона горить 5—7 сек., дає сигнали різного кольору, які вночі видно на віддалі 7 км, а вдень — до 2 км.

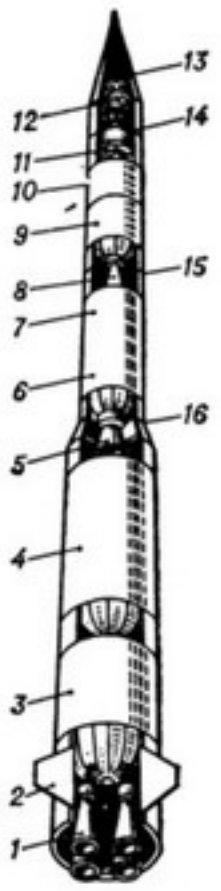
РАКЕ́ТА-НОСІЙ — багатоступенева (2—4 *ракетних ступені*) *балістична ракета* для виведення в космос *штучних супутників Землі* (ШСЗ), штучних супутників інших планет, *космічних кораблів, орбітальних станцій* (ОС), *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС) тощо. До осн. характеристик Р.-н. належать стартова маса (85—90% її становить маса *ракетного палива*), маса вантажу, що доставляється до місця призначення, стартова тяга *ракетних двигунів*. Кожний ступінь Р.-н. складається з одного або кількох *ракетних блоків*. Радянські двоступеневі п'ятидвигунові Р.-н. вивели в космос (1957—58) три перші ШСЗ. Тепер потужні Р.-н. створено як в СРСР («*Восток*», «*Восход*», «*Інтеркосмос*», «*Космос*», «*Протон*», «*Союз*»), так і в США («*Атлас*», «Сатурн» тощо), Франції («Діаман», «Аріан») та ін. країнах. Р.-н. часто має спільну назву з серією літальних апаратів, які виводяться нею в космос. Так, напр., Р.-н. «Космос» має спільну назву з серією супутників «Космос» і здатна виводити на орбіту одночасно по 2—8 супутників цієї серії. А найпотужніша чотириступенева Р.-н. «Протон», крім станцій однойменної серії, вивела в космос АМС і ін. серій — «*Венера*», «*Луна*», «*Марс*», а також ОС «*Салют*».

Див. також *Космічна ракета, Ракета*. Іл. див. на окремому аркуші с. 448—449.

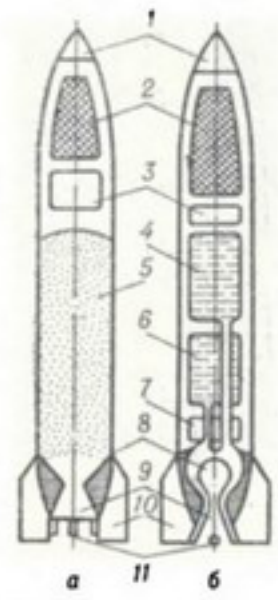
Літ. див. до ст. Ракета.

М. А. Кочегура.

РАКЕ́ТНА ЗБРО́Я — зброя, в якій бойові частини різного спорядження доставляють до цілі за допомогою керованих і некерованих *ракет*. Р. з.— це сукупність ракетних комплексів, призначених для ураження наземних, повітр. і мор. цілей. Перші відомості про Р. з. сягають 10—12 ст. (застосування порохових ракет в Індії і Китаї при облозі фортець), у Зх. Європі — кін. 13 ст. В Росії з 1680 виготовлялися запалювальні ракети, на поч. 18 ст. — *ракети сигнальні*. Рос. винахідники І. К. Картмазов і О. Д. *Засядько* 1814—17 розробили 2—4-дюймові ракети з далекістю польоту 1,5—3 км, 6- зарядні ракетні станки, які використовували під час рос.-тур. війни 1828—29. Конструктором першого в світі електротермічного (1929—33) і перших вітчизн. рідинних ракетних двигунів (1930—31) був рад. дослідник В. П. *Глушко*. Пізніше розробка рідинних двигунів ракет проводилася під керівництвом С. П. *Корольова*, М. К. Тихомирова, Ф. А. *Цандера*. В 1939 рад. авіацією у повітр. боях вперше застосовано 82-мм реактивні снаряди (РС). Одночасно було розроблено багатозарядні пускові установки (ПУ) «катюша» і в ході Великої Вітчизн. війни — потужні 300 мм РС, пускові станки і ПУ для них. Нім.-фашист. армія під час 2-ї світової війни застосовувала багатоствольні реактивні установки, авіац. та зенітні РС, літаки-снаряди Фау-1 і ракети Фау-2. РС використовувалися також збройними силами США і Великобританії. До 60-х рр. в СРСР, США, Великобританії, Франції і пізніше в Китаї прийнято на озброєння ракетні комплекси різного призначення. *Ракета бойова*, оснащена ядерною бойовою частиною, належить до ракетно-ядерної зброї і вважається гол. засобом ураження в ядерній війні.

Складена (триступенева) **ракета:** *1, 5, 8* — рідинні ракетні двигуни 1, 2 та 3-го ступенів; *2* — стабілізатор; *3, 6, 9* — баки пального 1, 2, 3-го ступенів; *4, 7, 10* — баки окислювача 1, 2 і 3-го ступенів; *11* — відсік для приладів з апаратурою системи керування; *12* — корисний вантаж; *13* — головний обтічник; *14* — механізм відокремлення космічного об'єкта; *15* — стик між 2 і 3-м ступенями; *16* — стик між 1 і 2-м ступенями.

Принципові схеми одноступеневих **ракет бойових:**
а — на твердому паливі; *б* — на рідкому паливі; *1* — носовий конус; *2* — бойова частина; *3* — система керування; *4* — бак окислювача; *5* — тверде паливо; *6* — бак пального; *7* — турбіна; *8* — камера згоряння; *9* — сопло; *10* — стабілізатор; *11* — газові рулі.

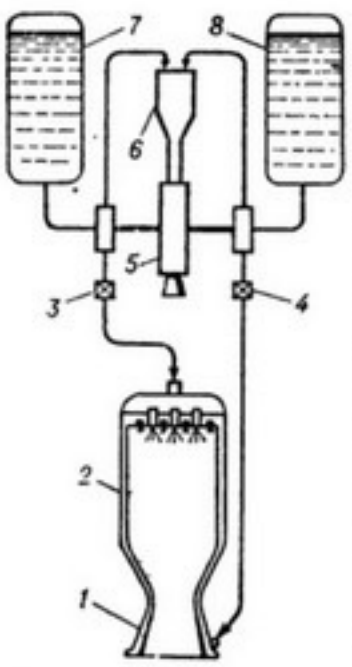

Схема рідинного **ракетного двигуна** з турбонасосною системою подачі:
1 — сопло; *2* — камера згоряння; *3* — відсічний клапан окислювача; *4* — відсічний клапан пального; *5* — турбонасосний агрегат; *6* — рідинний акумулятор тиску; *7* — бак з окислювачем; *8* — бак з пальним.

За бойовим призначенням Р. з. поділяється на стратегічну, оперативно-тактичну, тактичну, протилітакову, протиракетну, протирадіолокаційну, протикорабельну, протичовнову, протитанкову, дистанційного мінування. Пуск ракет здійснюється з наземних стаціонарних (шахтних) або рухомих пускових установок, з літаків, підводних човнів, кораблів, вертольотів, бойових машин. За дальністю польоту (в км) розрізняють ракети близької дії (до 10), малої дальності (від 10 до 100), середньої дальності (від 100 до 5000), великої дальності — міжконтинентальні (понад 5500). Бойові частини ракет можуть бути невідділювані в польоті і відділювані, моноблокові або поділені з індивідуальним наведенням кожної боєголовки на ціль; зосередженої або касетної дії; звичайного, спец. або ядерного спорядження; з контактним або неконтактним підривниками. Ракети прийнято поділяти на *балістичні ракети* і *крилаті ракети*. Бойові можливості Р. з. визначаються її осн. тактико-тех. даними: дальністю польоту ракети, точністю влучення в ціль, потужністю бойових частин, часом підготовки ракети до пуску, маневреністю, надійністю ураження цілі. Див. також *Ракетні війська стратегічного призначення*, *Ракетні війська Сухопутних військ*. Іл. див. до ст. *Ракета*, *Ракета бойова*.
Літ.: Латухин А. Н. Боевые управляемые ракеты. М., 1978.
О. М. Латухін.

РАКЕ́ТНА РУШІ́ЙНА УСТАНО́ВКА — силова установка деяких літальних апаратів (літака, ракети, космічного літального апарата), до складу якої входять *ракетний двигун* з системами кріплення, обладнання, приладів тощо. Р. р. у. може мати один або багато двигунів.

РАКЕ́ТНЕ ПА́ЛИВО — речовина або сукупність речовин (власне *палива* і окислювача), згоряння яких у двигунах створює потужну *реактивну силу*, яка приводить у рух літальні апарати — *ракети*, *космічні кораблі* тощо. За типом *енергії*, яка виділяється, Р. п. поділяють на хімічні і нехімічні. Енергія х і м і ч н о г о Р. п. вивільнюється внаслідок хім. реакції, а одержані при цьому гази є *робочим тілом*, яке, розширюючись, і зумовлює перехід теплової енергії хім. перетворення у *кінетичну енергію* газового потоку, що витікає із *сопла* ракетного двигуна (Р. д.). У н е х і м і ч н и х Р. п. енергія ядерних перетворень або електр. енергія передається спец. речовині — робочому тілу. Більшість сучас. Р. д. працює на хім. Р. п. За агрегатним станом Р. п. буває рідким, твердим, гібридним, псевдорідким і, зокрема, гелеподібним. За числом компонентів, які зберігаються окремо, Р. п. поділяють на одно- (пероксид водню чи гідразин), дво-, три- і багатокомпонентні. За винятком однокомпонентного, у складі Р. п. є відновники — рідкий водень, метали (напр., літій, берилій, магній, алюміній, лантан, церій) та їхні *гідриди* і гідроборати, *бороводні*, *аміни*, *вуглеводні*, поліуретани тощо та окислювачі — рідкі кисень, фтор та їхні суміші з озоном, фториди кисню, азоту та хлору (див. *Міжгалогенні сполуки*), діоксид азоту, безводні пероксид водню й азотна к-та, *перхлорати* та ін. Розрізняють Р. п. тривалого зберігання, кріогенне (компоненти зберігають при низьких т-рах) та змішане (одні компоненти тривалого зберігання, ін.— кріогенні), а також самозаймисте Р. п. і таке, що підпалюється у камері згоряння Р. п. спец. пристроями. Чим вища т-ра *горіння* Р. п. і нижчі *молекулярні маси* продуктів його згоряння, тим більша швидкість їх витікання із сопла двигуна, а отже і потужність *ракетного двигуна*. У двигунах перших ступенів космічних ракет-носіїв (див. *Ракетний ступінь*) найчастіше згоряють гас — рідкий кисень, у двигунах верх. ступенів і космічних кораблів — рідкі водень — кисень або метил-, диметилгідразин з бісдіоксидом азоту чи рідким киснем. Двигуни міжконтинентальних балістичних ракет працюють переважно на твердому (див. *Порохи*), рідше — рідкому ракетному паливі.
Літ.: Паушкин Я. М. Жидкие и твердые химические ракетные топлива. М., 1978; Сарнер С. Химия ракетных топлив. Пер. с англ. М., 1969.
М. Д. Василега-Дерибас, І. Б. Бровко.

РАКЕ́ТНИЙ БЛОК — автономна конструктивна монтажна частина багатоступінчастої *космічної ракети*. Складається з одно- або багатокамерного *ракетного двигуна* з системами, що забезпечують його роботу на старті і в польоті. Р. б. може бути окремим *ракетним ступенем*. Його застосовують для підвищення заводської готовності ракети, зручності й прискорення її монтажу і демонтажу.
Літ. див. до ст. *Ракета*.
М. А. Кочегура.

РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н, РД — *реактивний двигун*, у якого *робоче тіло* утворюється з речовин, що містяться в самому літальному апараті. На відміну від інших типів двигунів, РД працює без використання навколишнього середовища, тому він придатний для роботи в космосі (див. *Космічний ракетний двигун*). Зародження ракетобудування в СРСР було пов'язано з організацією 1929 Газодинамічної лабораторії (ГДЛ), роботами Ф. А. *Цандера*, М. К. *Тихонравова*, В. П. *Глушка*, О. М. *Ісаєва*. Залежно від виду використовуваної енергії розрізняють *хімічні ракетні двигуни* (ХРД), *ядерні ракетні двигуни* (ЯРД), *електричні ракетні двигуни* (ЕРД) — *електромагнітні ракетні двигуни* й *електростатичні ракетні двигуни*, фотонні (див. *Фотонна ракета*). Найбільш поширені ХРД, які використовують хімічне паливо (рідке і тверде). Відповідно до цього ХРД поділяють на *рідинні ракетні двигуни* (РРД), *твердопаливні ракетні двигуни* (РДТП), комбіновані РД на гібридному (комбінованому) паливі (РДГП). Усі ХРД схожі за робочим процесом, для виконання якого вони мають два основних конструктивних елементи: камеру згоряння (мал.), де відбувається хімічна реакція перетворення палива на розжарені гази, і сопло, де при витіканні гази розширюються, набуваючи великої швидкості. Струмінь, витікаючи, створює *реактивну силу* — тягу двигуна. Основні характеристики РД: тяга, вимірювана в одиницях сили — ньютонах (Н), питомий імпульс, що характеризує досконалість та ефективність (в т. ч. економічність) і являє собою відношення тяги двигуна до маси робочого тіла, що витрачається за одиницю часу. Питомий імпульс ХРД дорівнює 2,5—4,5 кН с/кг. Р. д. застосовують у *ракетах*, *ракетах-носіях* та ін.
Літ.: Мелькумов Т. М [та ін.]. Ракетные двигатели. М., 1976.
В. Я. Шипіль.

РАКЕ́ТНИЙ КОРАБЕ́ЛЬ — див. *Ракетоносець*.

РАКЕ́ТНИЙ ПРИСКО́РЮВАЧ — допоміжна силова установка, призначена для короткочасного збільшення швидкості літального апарата. Р. п. бувають з *твердопаливним ракетним двигуном*, рідше — з *рідинним ракетним двигуном*. Р. п. використовують для розгону ракет, для прискорення старту літаків і збільшення швидкості польоту.
Після використання запасу палива Р. п. звичайно відокремлюється.
В. Я. Шипіль.

РАКЕ́ТНИЙ СТУ́ПІНЬ, ступінь ракети — частина складеної ракети, яка забезпечує завдяки роботі своїх двигунів розгін ракети на певній ділянці траєкторії польоту. Складається з *ракетних двигунів*, несучих силових конструкцій, баків з паливом, систем подачі палива, систем керування (якщо вони є на даному ступені), механізмів для розділення ступенів тощо. Після використання запасу пального і закінчення роботи двигунів Р. с. у багатоступеневих ракет відокремлюється.

РАКЕ́ТНІ ВІЙСЬКА́ СТРАТЕГІ́ЧНОГО ПРИЗНА́ЧЕННЯ (РВСП) — вид Збройних Сил СРСР, оснащений *ракетно-ядерною зброєю* і призначений для виконання стратегічних завдань. Створені 1960 у зв'язку з загрозою застосування імперіалістами ядерної зброї.
РВСП мають у своєму розпорядженні автоматизовані системи управління і ракетні комплекси з балістичними ракетами великої дальності, які здатні доставляти ядерні заряди величезної руйнівної сили практично в будь-яку точку земної кулі з високою точністю ураження цілей.
РВСП відзначаються постійною високою бойовою готовністю; здатністю завдавати удари одночасно по багатьох стратегічних об'єктах агресора, долаючи його протиповітряну і протиракетну оборону; можливістю широкого маневру ракетно-ядерними ударами; незалежністю бойового застосування від погодних умов, пори року і доби. Організаційно до складу РВСП входять ракетні частини і з'єднання, наук.-дослідні установи, військ.-навч. заклади, частини забезпечення й обслуговування. Очолює РВСП головнокоманд.—заст. міністра оборони СРСР.
Літ.: Толубко В. Ф. Ракетные войска. М., 1977.
Є. С. Дяченко.

РАКЕ́ТНІ ВІЙСЬКА́ СУХОПУ́ТНИХ ВІЙСЬК — військові частини і з'єднання, що мають на озброєнні оперативно-тактичні і тактичні ракети. В Збройних Силах СРСР вони разом з наземною артилерією становлять рід військ — ракетні війська і артилерію сухопутних військ. Є осн. засобом сухопутних військ для ядерного ураження противника. Можуть застосовувати ракети й у звичайному спорядженні. Р. в. С. в. мають високу маневреність і здатність в короткий час завдавати точні ракетні удари по противнику в межах всієї тактичної і оперативно-тактичної глибини, незалежно від метеорологічних умов, пори року та доби. Осн. об'єктами ураження для Р. в. С. в. є: засоби ядерного нападу противника; з'єднання і частини осн. угруповання його військ; авіація на аеродромах, засоби та об'єкти ППО, центри управління військами, склади, вузли комунікацій та ін. важливі об'єкти. На примор. напрямах Р. в. С. в. можуть залучатись для ураження ударних сил флоту противника, його морських десантів та баз.

В СРСР перші ракетні частини в складі Сухопутних військ сформовано 1946. В 50—60-х рр. ракетні частини і з'єднання в складі Сухопутних військ були також створені в США, Великобританії, Франції, ФРН і Китаї. Ракетні частини і з'єднання є й в ряді ін. держав. *М. Ф. Мусатов.*

РАКЕ́ТНО-КОСМІ́ЧНА СИСТЕ́МА — сукупність ракетно-космічних і наземних комплексів та служб, призначених для реалізації довгочасної програми досліджень і використання космічного простору. До складу Р.-к. с. входять: ракетно-космічні комплекси (РКК) цільових космічних апаратів (КА), космодроми, центри керування польотом (ЦКП), командно-вимірювальні комплекси (КВК), координаційно-обчислювальні центри (КОЦ) та ін. служби (мал.), що забезпечують ефективну експлуатацію цільових КА. Основою РКК є трансп. апарати, що забезпечують виведення цільових КА в задані райони, які можуть бути як у навколоземному просторі, так і в далекому космосі. До складу РКК входять трансп. апарати виведення корисних вантажів на навколоземні орбіти і міжорбітальні трансп. апарати для переведення цільових КА з навколоземної на високоенерг. орбіти чи міжпланетні траєкторії. Вибір оптим. складу Р.-к. с. і характеристик РКК — один з напрямів подальшого розвитку ракетно-космічної техніки.

В. П. Мішин.

РАКЕ́ТНО-Я́ДЕРНА ЗБРО́Я — зброя, в якій засобом ураження є ядерні боєприпаси, а засобом доставки їх до цілі — ракети (див. *Ракетна зброя, Ядерна зброя*). Р.-я. з., що виникла у серед. 50-х рр. 20 ст., стала вирішальним фактором докорінних змін у тех. оснащенні збройних сил та їх орг. структурі, суттєвих змін у стратегії, оперативному мистецтві й техніці. Р.-я. з. оснащені збройні сили СРСР, США, Великобританії, Франції та Китаю.

РАКЕТОДИНА́МІКА — те ж саме, що й *динаміка ракет*.

РАКЕТОДРО́М (від *ракета* і грец. *δρόμος* — місце для змагань з бігу) — ділянка, підготовлена й обладнана для складання, випробування й запуску ракетних *літальних апаратів*. Див. також *Космодром*.

РАКЕТОНО́СЕЦЬ — літак, надводний корабель (катер), підводний човен, основною зброєю яких є ракети стратегічного або оперативно-тактичного й тактичного призначення. Назва «ракетоносець» з'явилась у 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з розвитком *ракетної зброї* й прийняттям її на озброєння авіації та флоту.

РА́КИ — клас членистоногих тварин. Те саме, що й *ракоподібні*.

РА́КИ-САМІ́ТНИКИ (Paguridae) — родина морських *десятиногих ракоподібних*. Довж. тіла до 17 см. М'яке асиметричне черевце з редукованими кінцівками ховають найчастіше у порожній раковині черевоногих молюсків. Відомий *симбіоз* Р.-с. з актиніями, губками, поліхетами. Бл. 450 видів, поширених переважно в теплих водах, з них у морях СРСР — 27 видів, у т. ч. на Україні (Чорне м.) — 2: рак-діоген (Diogenes pupilator) та рак-мізантроп (Clibanarius erythropus). У викопному стані Р.-с. відомі починаючи з еоцену. Іл. с. 278.

РА́КОВ Василь Іванович [н. 26.I (8.II) 1909, с. Велике Кузнечково, тепер Торжоцького р-ну Калінін. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-майор авіації (1958), доктор військ.-мор. наук (1967), професор (1969), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1944). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1928. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40, командир бомбардувальної ескадрильї. В 1942 закінчив Військ.-мор. академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир авіац. бригади, авіац. д-зії, гвард. бомбардувального авіац. полку воював у складі ВПС Чорномор. і Балт. флотів. Здійснив понад 170 бойових вильотів. Брав участь у потопленні 12 ворожих кораблів. У 1946 закінчив Військ. академію Генштабу. З 1948 — на викладацькій роботі у Військ.-мор. академії. З 1971 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РА́КОВИНА ВУШНА́ — складова частина зовнішнього *вуха* ссавців, у т. ч. людини. Являє собою вкритий шкірою хрящовий утвір. Має воронкоподібну форму з заглибленнями і виступами на внутрішній поверхні. Р. в. виконує дві функції: уловлювання звукової хвилі та захисну. Здатність Р. в. рухатись в напрямі джерела звуку зникла у людини і збереглася у тварин (напр., у кішки, собаки, коня та ін.). Захисна функція Р. в. полягає в запобіганні потраплянню пилу та сторонніх тіл до зовнішнього слухового проходу і, як наслідок, до *барабанної перетинки*.

РА́КОВІ ШИ́ЙКИ — кілька видів рослин різних родин. Найчастіше Р. ш. наз. змійовик (Polygonum bistorta) — багаторічну трав'янисту рослину родини гречкових. Кореневище товсте, дерев'янисте, змієвидно вигнуте. Стебло прямостояче, заввишки до 1 м. Квітки дрібні блідо-рожеві, зібрані в густе колосовидне суцвіття. Плід — горішок. Р. ш. поширені в Європі, Сибіру і Серед. Азії; ростуть по вологих луках і лісах, болотах. Медонос. Кореневище Р. ш. містить дубильні речовини (15—20%) і барвні речовини, глюкозу, крохмаль, вітамін С; екстракт і відвар його використовують у медицині як в'яжучий засіб. Р. ш. наз. ще бл. 10 видів рослин (котячі лапки, веснівку дволисту та ін.). Іл. с. 274.

РАКО́ВСЬКИЙ Георгій Стойков (квітень 1821, м. Котел — 9.X 1867, Бухарест) — болг. революціонер, перший ідеолог і організатор болг. нац.-визвольного руху 50—60-х рр. 19 ст. проти тур. ярма, письменник. В 1841 в Афінах заснував таємне товариство для підготовки визвольного повстання в Болгарії і Греції; того самого року очолив антитур. повстання в Румунії. В 1858—60 жив у Росії (в Одесі), де написав книги про розвиток і значення болг. мови («Ключ болгарської мови», вид. 1880). В 1861 заснував першу Болг. легію (болг. військ. загони, що формувалися на тер. Сербії та Румунії), яка ставила за мету визволення Болгарії в союзі з сусідніми д-вами. В статтях пропагував ідею братерської солідарності балканських народів у боротьбі проти гнобителів. Найзначнішим худож. твором Р. є «Лісовий мандрівець» (1857) — перша в болг. л-рі революц. поема, де оспівано боротьбу болг. гайдуків проти тур. рабства. Автор політ. памфлету «Несамовитий дервіш, або Східне питання» (вид. 1884), етногр. праці «Покажчик...» (1859) та ін. Збирав нар. пісні. Творчість Р. пройнята ідеєю боротьби проти гноблення і безправ'я, містить заклики до революц. перетворень. Як письменник і публіцист мав значний вплив на л-ру часів болг. Відродження. Помер у Румунії. Прах його 1885 перевезено в Софію, а 1943 — в Котел.

Тв.: Укр. перекл.— Лісовий мандрівець. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974.

Літ.: Сідельніков С. І. Болгарський революціонер Георгій Раковський. Х., 1959.

О. Д. Кетков
(Р.— письменник).

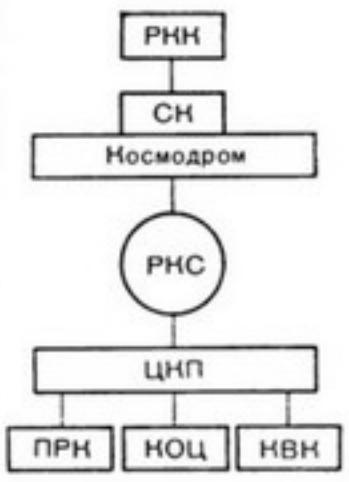
В. І. Раков.

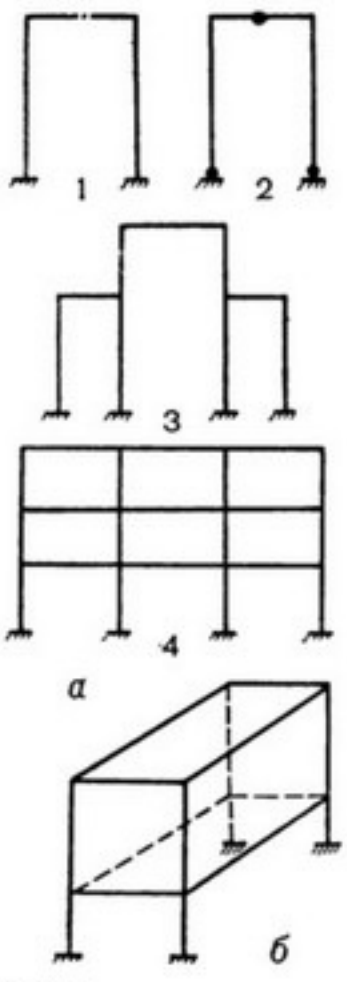
Г. С. Раковський.

РАКОПОДІ́БНІ, раки (Crustacea) — клас безхребетних тварин підтипу зябродихаючих типу *членистоногих*. Тіло (довж. від часток мм до 80 см) складається з трьох відділів: голови, грудей і черевця. Голова у деяких видів зливається з грудними сегментами, утворюючи головогруди; у окремих Р. голова і груди вкриті головогрудним щитом або двостулковою раковиною.

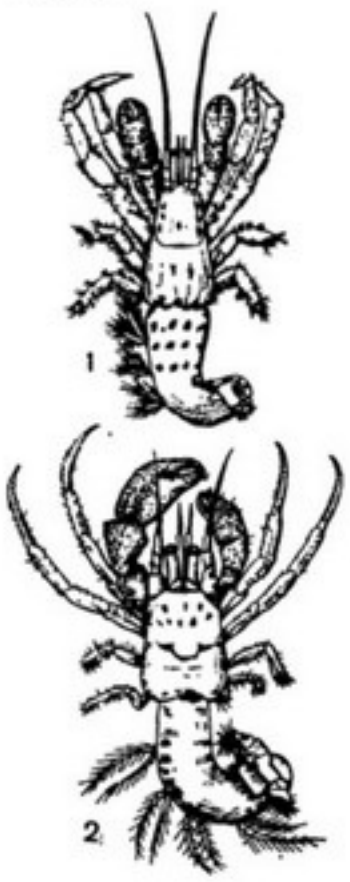
На голові є *антенули, антени*, жувальця, передні і задні щелепи. Кінцівок грудного відділу — 2—60 пар. Дихають за допомогою *зябер* або шкірою всієї поверхні тіла. Р. переважно роздільностатеві. Розмножуються статевим способом (відомий *партеногенез*). Розвиток майже в усіх Р. з перетворенням; личинка — *наупліус*. Більшість Р. живе у водному середовищі:

Варіант структурної схеми **ракетно-космічної системи:**
СК — стартовий комплекс; ПРК — пошуково-рятувальний комплекс.

Рами:
а — плоскі; *б* — просторова; 1 — однопрогонова безшарнірна; 2 — однопрогонова тришарнірна; 3 — багатопрогонова безшарнірна; 4 — багатоярусна безшарнірна.

Раки-самітники:
1 — рак-діоген;
2 — рак-мізантроп.

океанах, морях, річках, у калюжах, в скупченнях води в пазухах листків наземних рослин тощо; деякі Р.— наземні форми. Р. є осн. їжею багатьох риб. Окремі види Р. людина вживає в їжу, і вони є об'єктом промислу. До шкідливих видів Р. належать паразити риб, китів тощо, проміжні хазяї паразитичних червів, Р., що утворюють *обростання* суден, шкідники рибальських снастей та Р.- деревоточці. Клас поділяють на 5 підкласів: *зяброногі ракоподібні,* цефалокариди (Cephalocaridae), максилоподи (Maxillopoda), *черепашкові ракоподібні,* вищі ракоподібні (Malacostraca). Р. об'єднують 17 рядів, у т. ч. *бокоплави, веслоногі ракоподібні, вусоногі ракоподібні, десятиногі ракоподібні, кумові ракоподібні, мізидоподібні* та ін. В класі бл. 20 тис. видів, поширених в усіх частинах світу, з них в СРСР — бл. 2500 видів, у т. ч. на Україні — бл. 400. У викопному стані Р. відомі починаючи з кембрію.

Літ.: Жизнь пресных вод СССР, т. 1. М.—Л., 1940; Жизнь животных, т. 2. М., 1968; Определитель фауны Чёрного и Азовского морей, т. 2. К., 1969; Фауна України, т. 27, в. 3. К., 1974.

О. П. Маркевич.

РА́КОЦІ (Rákóczi) — родина великих феодалів в Угорщині і *Трансільванії*. Відіграли значну роль у возз'єднанні угор. земель, загарбаних *Габсбургами* і *Османською імперією*. Найвідоміші представники: *Ракоці Дєрдь I, Ракоці Дєрдь II, Ракоці Ференц II.*

РА́КОЦІ ДЄРДЬ I (Ракоці Юрій I; 8.VI 1593, Серенч — 11.X 1648, Дюлафегервар) — князь *Трансільванії* з 1630. Проводив політику, спрямовану на возз'єднання угор. земель, загарбаних *Габсбургами* й *Османською імперією*. За правління Р. Д. I Трансільванія взяла участь (з 1644) на боці антигабсбурзької коаліції в *Тридцятилітній війні 1618—48*. 30-тисячне трансільванське військо, очолене Р. Д. I, здійснило успішний похід проти Габсбургів, внаслідок якого було зайнято більшу частину Словаччини. За Лінцьким договором 1645 між Р. Д. I і угор. королем Фердінандом III Габсбургом до Трансільванії відійшли сх. частина Словаччини і пд.-зх. частина Закарпаття. В 1648, після смерті *Владислава IV*, Р. Д. I, маючи намір висунути свою кандидатуру на польс. престол, у серпні 1648 звернувся через укр. магната Ю. Немирича по допомогу до Б. Хмельницького. Гетьман відповів у листопаді 1648 про свою згоду підтримати обрання Р. Д. I королем Польщі. Але на той час Р. Д. I помер (на польс. престол було обрано *Яна II Казимира*).

Л. Л. Дмитренко.

РА́КОЦІ ДЄРДЬ II (Ракоці Юрій II: 30.I 1621—7.I 1660, Самошфальві) — князь *Трансільванії* з 1648. Син *Ракоці Дєрдя I*. Був претендентом на польс. престол. У 1649 почав переговори з Б. *Хмельницьким*, розраховуючи на його підтримку. В період *молдавських походів Б. Хмельницького 1650 і 1652* Р. Д. II розірвав відносини з Б. Хмельницьким і перейшов на бік *Яна II Казимира*. В 1654 відновив дипломатичні відносини з Україною. В 1656 було підписано укр.-трансільванський договір, за яким Б. Хмельницький погодився підтримати кандидатуру Р. Д. II на польс. престол і подати йому військ. допомогу, розраховуючи використати союз з Трансільванією для боротьби проти шляхет. Польщі і возз'єднання з Україною зх.-укр. земель. В 1657 Р. Д. II здійснив у союзі з Швецією похід на Польщу. В січні 1657 військо Р. Д. II зайняло Галичину, де до нього приєднався загін укр. козаків на чолі з А. *Ждановичем*. За допомогою швед. армії і укр. козаків Р. Д. II здобув Варшаву. Б. Хмельницький, дізнавшись незабаром про зневажливе ставлення Р. Д. II до укр. козаків, відкликав загін Ждановича. 12.VII 1657 військо Р. Д. II капітулювало перед польс. армією під Чорним Островом (Поділля). На вимогу тур. султана Р. Д.II (був у васальній залежності від Туреччини) 1659 позбавили престолу. В 1660 Р. Д.II відновив свою владу, але проти нього виступили тур. війська. В боротьбі проти тур. ставленика Борчая Р. Д.II загинув.

Л. Л. Дмитренко.

РА́КОЦІ ФЕ́РЕНЦ II (27.III 1676, Борші — 8.IV 1735, Родосто, тепер Текірдаг, Туреччина) — князь *Трансільванії* (з 1704). Походив з родини великих угор. феодалів. Виховувався в єзуїтській школі. Дізнавшись про початок антигабсбурзького повстання, прибув до Закарпаття, де 14.VI 1703 очолив *Ракоці Ференца II рух 1703—11*. У 1705 проголошений главою угор. конфедерації. Прагнучи здобути допомогу ін. д-в у боротьбі проти *Габсбургів*, встановив дипломатичні зв'язки з Росією, Польщею, Францією та ін. країнами (деякий час вів переговори про допомогу з представниками цих д-в в Ужгороді). У вересні 1707 уклав таємний договір про допомогу з *Петром I*. Спираючись в ході повстання на широкі нар. маси, Р. Ф. II в той же час захищав інтереси феодалів, що призвело до звуження соціальної бази руху. В 1709, прагнучи поліпшити становище в своїй армії, ухвалив закон про звільнення від кріпацтва селян — учасників повстання. Розглядаючи Закарпаття як базу визвольної війни, Р. Ф. II укріплював фортеці, намагався зменшити суперечності між угор. і укр. населенням, які розпалювали Габсбурги (зокрема, з допомогою київ. митрополита Льва Залеського призначив 1706 мукачівським єпископом свого прихильника). Після поразки визвольного руху емігрував 1711 до Росії, потім до Франції і Османської імперії. В 1906 останки Р. Ф. II перевезено до Угорщини.

Л. Л. Дмитренко.

РА́КОЦІ ФЕ́РЕНЦА II РУХ 1703—11 — антифеод. та нац.-визвольна війна нар. мас Угор. королівства, спрямована проти влади *Габсбургів*, феод. гноблення та утисків католицької церкви. Гол. рушійною силою повстання були селяни, ремісники і дрібна шляхта. Рух почався 21.V 1703 виступом селян сіл Варів (тепер Берегів. р-ну Закарп. обл.) та Торпа (тепер у складі УНР). На Закарпатті центрами повстання стали райони Берегового і Мукачевого. Повстання поширилося на Березьку, Угочанську, Мараморoську і Ужанську *жупи*. На чолі укр. повстанців стояли І. *Пинтя*, І. Писклявий, Ф. Бойко, І. Беца та ін. 14.VI 1703 повстанців (здобули назву куруців) очолив *Ракоці Ференц II*, який прибув на Закарпаття. 16-тисячне повстанське військо переправилося через Тису і вступило на територію Угорщини.

Незабаром визвольна війна охопила Придунайську низовину і досягла Пожоні (Братислави). В армії повстанців були угорці, українці, словаки, румуни. До кін. 1703 більша частина тер. Угорщини, в липні 1704 *Трансільванія*, в грудні 1705 Задунайський край були визволені від влади Габсбургів. У вересні 1705 станові Держ. збори в Сечені відмовилися визнати угор. королем імп. Йосифа I і проголосили створення конфедерації на чолі з Ракоці Ференцом II. Окремі загони куруців вступили на тер. Австрії. На 1705—09 припадає найбільше піднесення визвольної війни. До повстання приєдналася значна частина дворянства, яка прагнула використати його в своїх інтересах. У червні 1707 Держ. збори в Оноді затвердили закон про повалення Габсбургів. У вересні 1707 Ракоці Ференц II уклав з *Петром I* таємний договір, за яким Росія обіцяла допомогу Угорщині. Проте війни Росії з Швецією та Туреччиною перешкодили цьому. Після 1707 селянство, вимоги якого залишилися не задоволеними, почало відходити від повстання. Феодали, налякані розмахом повстання, зрадили його. 1.V 1711 армія куруців (12 тис. чол.) капітулювала на Майтенському полі. Останніми здалися гарнізони Ужгорода (15.V 1711) і Мукачевого (24.VI 1711). Австр. уряд жорстоко розправився з повстанцями. Війна 1703—11 була оспівана в нар. творчості, зокрема в Закарпатті у пісні «В Ужгородській Червениці», в переказах «Про князя Ракоція», «На Лемацкім».

Л. Л. Дмитренко.

РАКО́ЧІЙ Михайло Миколайович (23.III 1898, с. Настасів, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл.— 24.III 1954) — діяч укр. прогресивної еміграції та робітничого руху в США. Н. в селянській сім'ї. В 1912 емігрував до США. З 1915 — член Соціалістичної партії, з 1919 — член Компартії США. Вів орг. роботу від Союзу укр. робітн. орг-цій (з 1932 — *Ліга американських українців*) у містах Гудзоні, Скрентені, Клівленді. З 1934 — крайовий секретар Ліги і водночас заступник адміністратора прогресивної газ. «Українські щоденні вісті». В роки 2-ї світової війни був керівником українського комітету медичної допомоги Радянському Союзові в США.

РА́КУРС (франц. raccourci, букв. — вкорочений) — в мистецтві перспективне скорочення зображуваних предметів, фігур і архітектурних форм, що приводить до зміни їхніх звичайних обрисів, з метою найефектнішої передачі руху і простору. Див. *Перспектива*.

РА́КУРС КІНОЗНІМА́ННЯ — напрям *кінознімання* під кутами, що значно відхиляються від *нормалі* до площини об'єкта, який знімають; прийом операторського мистецтва. Дає змогу одержувати характерні зображення, що відзначаються різкими перспективними (див. *Перспектива*) збігами вертик. ліній, помітним укороченням їх і зменшенням *масштабу* зображення верх. частин об'єкта відносно нижніх (при нижньому Р. к.) або нижніх відносно верхніх (в разі верхнього Р. к.). Незвичайна перспектива надає ракурсним кадрам певної виразності: підкреслює висоту споруди, зумовлює особливе співвідношення фігури переднього плану й елементів фону тощо.

РАКУ́ШКА-РОМАНО́ВСЬКИЙ Роман Онисимович (Ракущенко; 1623—1703) — імовірний автор «*Літопису Самовидця*». Походив з ніжинських реєстрових козаків. Брав участь у нар.-визвольній війні 1648—54. У 1658—63 — ніжинський сотник, 1663—68 — генеральний підскарбій. Через вороже ставлення до нього гетьмана Д. *Многогрішного* Р.-Р. змушений був переселитися в м. Брацлав (Правобережна Україна), де був протопопом міської церкви. В 1672 повернувся на Лівобережжя і до кінця життя був священиком у м. Стародубі.

РА́КША, сиворакша (Coracias) — рід птахів род. справжніх, або деревних, ракш ряду *ракшоподібних*. Формою тіла схожі на *воронових*. Забарвлення яскраве, синіх, блакитних та рудих кольорів. 8 видів, поширених в Африці, Пд.-Сх. Азії, Європі. В СРСР, у т. ч. й УРСР, зустрічається 1 вид — р а к ш а європейська, або с и в о р а к ш а (C. garrulus); перелітний птах. Довж. тіла до 35 см, маса 130—180 г. Гніздиться в дуплах, норах та щілинах по ярах, в берегах річок тощо. Кладка у травні з 4—6 білих яєць; насиджують самець і самка 18—19 днів. Живиться Р. переважно комахами. Викопні рештки відомі з плейстоцену. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Птахи*.

М. А. Воїнственський.

РАКШОПОДІ́БНІ, сиворакшеві (Coraciiformes) — ряд *птахів*. Довж. тіла 9—160 см, маса від 10 г (рибалочки) до 4 кг (птахи-носороги). Оперення жорстке, забарвлення яскраве, блискуче, іноді контрастне чорно-біле. Статевий і віковий морфізм (див. *Диморфізм*) виявлений слабо. Живуть Р. окремими парами або колоніями. Моногами. Гніздяться в дуплах, норах тощо. У кладці 1—9 яєць; насиджують і вигодовують пташенят обидва птахи пари. Живляться в осн. комахами, окремі — рибою або рослинами. Ряд об'єднує 10 родин, що включають 194 види. Поширені переважно в тропіках і субтропіках усього світу, деякі — в помірній зоні. В СРСР 10 видів (з них гніздиться 6 видів з 4-х родин), у т. ч. в УРСР — 4: *ракша, рибалочка* і 2 види *бджолоїдкових*. Викопні рештки Р. відомі починаючи з верх. еоцену Франції. *М. А. Воїнственський.*

РА́ЛО — 1) Примітивне знаряддя для орання землі в період доплужного землеробства. Дерев'яне Р. з залізним наральником було поширене в кін. 1-го тис. до н. е. і в перших століттях н. е. у сх. слов'ян. У 9—10 ст. у Київській Русі з'явився плуг. В лісостеповій і степовій смугах України Р. у вигляді колоди з 3—4 зубцями зберігалося до поч. 20 ст. як знаряддя для поперечного розпушування зораної плугом ріллі, загортання посівів та міжрядного обробітку просапних культур. 2) Одиниця оподаткування сільського населення в Давній Русі (прибл. до 14 ст.).

РА́МА, Рамачандра — міфічний герой індійського народного епосу, цар стародавньої держави Айодх'ї (істор. область Ауд). В *індуїзмі* Р. вважається сьомим втіленням бога *Вішну*, а у вішнуїзмі є гол. (поряд з *Крішною*) об'єктом культу. За уявленням давніх індійців, відважний, відданий справі, розсудливий Р.— ідеал людини і держ. правителя. Героїчні подвиги Р. відображено в «*Махабхараті*» та «*Рамаяні*».

РА́МА — з 1782 королі Таїланду з династії Чакрі. В сучас. Таїланді на престолі з 1950 Рама IX (Пуміпон Адульядет).

РА́МА (від нім. Rahmen) у т е х н і ц і — геометрично незмінювана *стрижнева система*, елементи якої з'єднано у вузли жорсткими в'язями або шарнірами. Рами є в осн. *несучими конструкціями*, вони створюють рамний *каркас* або основу споруд (див. *Каркасно-панельні конструкції, Рамний міст*) і машин. Розрізняють Р. (мал.): плоскі (див. *Плоска система* в будівельній механіці) і просторові (див. *Просторова система* в будівельній механіці); статично невизначувані (найпоширеніші) і статично визначувані (див. *Будівельна механіка*). Вони бувають: металеві, залізобетонні (у т. ч. попередньо напружені) та дерев'яні, гол. чин. клеєні (див. *Клеєні конструкції*); суцільні й гратчасті (див. *Гратчасті конструкції*); одно- і багатопрогонові; одно- і багатоярусні. Статично невизначувані Р. розраховують заг. методами: методом сил, методом *переміщень* та мішаним. Для розрахунку складних рамних багатопрогонових і багатоярусних каркасів застосовують наближені методи, що грунтуються на спрощенні *розрахункових схем* з наступним використанням одного з загальних методів, або методи послідовних наближень.

Г. В. Ісаханов.

РАМАЗА́НОВ Гілемдар Зігандарович (н. 16.VI 1923, с. Старобалаково, тепер Чекмагушевського р-ну Башк. АРСР) — башк. рад. поет і літературознавець. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Брав участь у визволенні України від німецько-фашист. загарбників. Друкуватися почав 1938. Перша зб.— «Наше покоління» (1947). У збірках віршів «Світлі шляхи» (1952), «Слово кохання» (1955), «Шляхи молодості» (1958) та ін. оспівував любов молоді до Рад. Батьківщини. Поеми «Зоя» (1944), «Дві річки» (1962), «Побачення з батьком» (1964), «Жменя землі» (1970) та ін.— про героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни. Автор літературознавчих праць «Образ радянської людини в башкирській поезії» (1956), «Творчість Мажита Гафурі» (1965), «Башкирські повісті» (1973) та ін. Україні присвятив поему «Пісня про Україну» (1944), ряд віршів, статті про укр.-башк. літ. зв'язки, зокрема «Павло Тичина і Сайфі Кудаш» (1951). Перекладач творів П. Тичини, В. Сосюри, М. Нагнибіди, П. Воронька, В. Коротича та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Полвека. М., 1974; В стране Салавата. М., 1975; Многоцветье. М., 1980.

С. Г. Сафуанов.

РАМАЗА́НОВ Микола Олександрович [24.I (5.II) 1817, Петербург — 18 (30).XI 1867, Москва] — рос. скульптор та історик мистецтва. В 1827—34 навчався у Б. *Орловського* в петерб. АМ, її академік — з 1849. Твори: композиції «Мілон Кротонський» (1838), «Фавн з козеням» (1839), статуя «Татьяна» (1852), портретні бюсти О. Пушкіна, М. Щепкіна (1852), М. Гоголя (1854), М. Карамзіна для пам'ятника в Симбірську (тепер Ульяновськ; встановлено 1845), статуя Г. Державіна для пам'ятника в Казані (встановлено 1847). Твори зберігаються в ДТГ, ДРМ. З 1847 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. Р.— автор двотомника «Материалы для истории художеств в России» (М., 1863). Іл. с. 280.

РАМАКРІ́ШНА [справж. ім'я — Гададхар Чаттерджі, 18.II 1836 (за ін. даними —20.II 1834), Камарпукур (Зх. Бенгалія) — 16.VIII 1886, Калькутта] — інд. філософ і громад. діяч, реліг. реформатор *індуїзму*. Будучи послідовником філос. системи *веданти*, Р. розглядав дійсність як прояв божественного духа, частиною якого є безсмертна людська душа. Разом з тим визнавав реальність матеріального світу. Виступав проти кастової і нац. нерівності, був прихильником реформ у межах існуючого ладу, шлях до удосконалення суспільства вбачав у «духовному самовдосконаленні», проповідував єдину загальнолюдську релігію. Ідеї Р. сприяли пробудженню нац. самосвідомості інд. народу, об'єднанню різних соціальних і реліг. верств інд. суспільства. В 1897 для пропаганди ідей Р. його учні створили т-во «Місія Рамакрішни», яке діє й досі.

РА́МАН Чандрасекхара Венката (7.XI 1888, Тіруччіраппаллі — 21. XI 1970, Бенгалуру) — інд. фізик, член Інд. АН і її президент (з 1934), іноз. член АН СРСР (з 1947). Навчався в ун-ті в Мадрасі (1903—07). У 1907—17 служив у Департаменті фінансів, займаючись водночас наук. діяльністю. В 1917—33 працював у Калькуттському ун-ті. З 1933 — директор Ін-ту науки в Бенгалуру, з 1947 — директор н.-д. ін-ту Рамана (там же). Осн. наук. праці — з оптики, акустики, мол. фізики та фізики кристалів. У 1928 спільно з інд. фізиком К. С. Крішнаном (1898—

Ракоці Ференц II.

М. М. Ракочій.

Ч. В. Раман.

Рало.

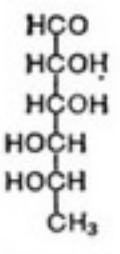
У. Рамзай.

Н. Ш. Рамішвілі.

М. О. Рамазанов. Портрет М. В. Гоголя. Мармур. 1854. ДТГ у Москві.

Рамноза.

1961) і назалежно від рад. фізиків Л. І. *Мандельштама* та Г. С. *Ландсберга* відкрив *комбінаційне розсіяння світла*. Р. багато зробив для розвитку науки в Індії як організатор і керівник наук. закладів та як педагог. Був активним борцем за мир. Нобелівська премія, 1930. Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1957.

РАМАПІТЕ́К (від *Рама* і грец. πίθηκος — мавпа) — рід викопних людиноподібних мавп. Уперше рештки Р. (фрагмент черепа) знайдено 1934 у пліоценових відкладах Сівалікських горбів в Індії. За будовою зубів Р. ближчий до людини, ніж *австралопітеки*, у зв'язку з чим його відносять до ймовірних безпосередніх предків людини.

«РАМА́ЯНА» — давньоінд. епічна поема. Після «*Махабхарати*» — другий великий інд. епос. Написана *санскритом*. Автором її вважають Вальмікі. Створена в 4—2 ст. до н. е. В центрі поеми — подвиги царя *Рами* в боротьбі з царем демонів-людоїдів (ракшасів) Раваною за визволення своєї дружини Сіти, яку той викрав. В «Р.» фантастичні мотиви поєднуються з реальними рисами епохи, в яку її було створено. В середні віки стала однією з священних книг *індуїзму*. Сюжети «Р.» широко використані в усіх інд. л-рах, насамперед у творчості представників давньої класичної літератури — *Калідаси*, Бгавабгуті, Бгатті та ін. Було зроблено чимало перекладів і переспівів на новоіндійські мови.

Найвідоміший з переспівів на гінді виконав *Тулсідас*. У середньовіччя з'явилися переспіви «Р.» у Тібеті, Китаї, країнах Індокитаю та Індонезії.

Видання: Укр. перекл.— Рамаяна. В прозовому переказі Н. Д. Датта. К., 1959; Рамаяна. [Прозовий переказ Премчанда]. К., 1979; Рос. перекл.— Рамаяна. М., 1965; Махабхарата.— Рамаяна. М., 1974; Три великих сказания древней Индии. М., 1978.

Літ.: Гринцер П. А. Махабхарата и Рамаяна. М., 1970; Гринцер П. А. Древнеиндийский эпос. М., 1974.

Ю. В. Покальчук.

РАМБО́ (Rambaud) Альфред (2. VII 1842, Безансон — 10.XI 1905, Париж) — франц. бурж. історик і держ. діяч, член Академії моральних і політ. наук (з 1897), іноз. член Петерб. АН (з 1876). Закінчив Вищу нормальну школу (1864). З 1881 — професор Сорбонни. В 1895—1903 — сенатор, 1896—98 — міністр нар. освіти. Разом з Е. *Лавіссом* редагував працю «Всесвітня історія з IV століття до нашого часу» (т. 1—12, 1893—1901). Учасник 3-го Археол. з'їзду в Києві (1874). Більшість праць Р., написаних з позицій поміркованого бурж. лібералізму, присвячено історії Росії (зокрема, в рос. перекладі — «Живописна історія давньої і нової Росії», т. 1, 1879). У цій праці, в підрозділі «Останні кобзарі» Р. висвітлив мистецтво укр. кобзарів.

Літ.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

РАМБУЛЬЄ́ — порода *тонкорунних овець* вовново-м'ясного напряму. Виведена у Франції в 19 ст. в місцевості Рамбульє схрещуванням різних типів мериносових овець, завезених з Іспанії. Вівці міцної конституції, мають довгу і густу вовну, скороспілі. Жива маса баранів 90 кг, вівцематок 50—65 кг. Настриг вовни від баранів 10—12 кг, від маток 5—7 кг. *Вовна* однорідна, довж. 6—7 см, тонина 64—70 якості, вихід чистої вовни 34—40%. Плодючість 130—140 ягнят на 100 вівцематок.

Баран породи рамбульє.

Овець Р. вивозили в Австрію, Австралію, США, Пд. Америку. В СРСР завезені з США, використовувались для виведення вітчизн. порід *мериносів* — алтайської, кавказької тонкорунної, сальської, *ставропольської породи овець*, на Україні — *асканійської породи овець*. В СРСР чистопородних Р. не розводять.

РА́МЕНСЬКЕ — місто обласного підпорядкування Моск. області РРФСР, райцентр. Залізнична станція за 46 км на Пд. Сх. від Москви. 80 тис. ж. (1981). У Раменському — прядильно-ткацький комбінат «Червоний прапор»; заводи: механічний «Головстальконструкція», дослідний „Техприлад"; м'ясокомбінат. Краєзнавчий музей. Раменське відоме з 1328, місто — з 1926.

РА́МЗАЙ (Ремзі; Ramsay) Уїльям (2.X 1852, Глазго — 23.VII 1916, Гай-Уїком) — англ. хімік і фізик, почесний член Петерб. АН (з 1913). Професор Брістольського ун-ту (з 1880) й університетського коледжу в Лондоні (1887—1913). Запропонував спосіб визначення мол. маси рідин за величиною їхнього поверхневого натягу. У 1894 спільно з Дж. У. *Релеєм* відкрив *аргон*, 1895 — *гелій*, 1898 спільно з англ. ученим М. Траверсом — *криптон*, *ксенон* і *неон*. У 1910 винайшов мікротерези (точність зважування $0{,}5\ 10^{-9}$ г). Вивчав явища радіоактивності, встановив (спільно з Ф. *Содді*) наявність гелію у продуктах розпаду *радію*. Запропонував (1912) підземну газифікацію кам. вугілля. Нобелівська премія, 1904.

РАМЗІ́Н Леонід Костянтинович [14 (26).X 1887, с. Сосновці, тепер райцентр Тамбов. обл.— 28.VI 1948, Москва] — рад. вчений у галузі теплотехніки. Після закінчення (1914) Моск. тех. уч-ща (тепер МВТУ ім. М. Е. Баумана) викладав у цьому ж вузі (з 1920 — професор). В 1921—30 — директор Всесоюзного н.-д. теплотехніч. ін-ту. Брав участь у розробці плану *ГОЕЛРО*. В 1930 засуджений у справі *промпартії*, згодом спокутував свою провину. З 1944 — професор Моск. енергетичного ін-ту. Працював також у Бюро прямоточного котлобудування. Осн. праці присвячені проблемам котлобудування, розрахунку котельних установок, теорії випромінювання в топках, дослідженню палива, теплофікації і проектуванню теплосилових станцій. Сконструював оригінальний промисловий прямоточний котел («котел Рамзіна»). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

РА́МІ (Beemeria) — рід рослин родини кропивових. Налічує до 100 видів, переважно тропічних. В культурі вирощують Р. б і л е (B. nivea) — багаторічну волокнисту рослину з добре розвиненими кореневищами. Стебло прямостояче, до 2—3 м заввишки, опушене. Листки серцевидні, на кінчику загострені. Суцвіття пазушні, багатоквіткові. Квітки роздільностатеві, однодомні, іноді дводомні. Плід — дрібний однонасінний горішок. Культивують у Китаї, Японії, Індії, Індокитаї та ін. В СРСР вирощують у Грузії. Волокно Р. дуже міцне, тонке, еластичне, стійке проти гниття; використовується для виготовлення різних тканин, зокрема брезентів.

РАМІШВІ́ЛІ Ніна Шалвівна [н. 6 (19).I 1910, Тбілісі] — груз. рад. артистка балету, балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1963). У 1922—27 навчалася в балетній студії при Тбіліському театрі опери та балету, по закінченні студії працювала в трупі цього театру. В 1936—45 — солістка ансамблю нар. танцю груз. філармонії. З 1945 — солістка (до 1972) і худож. керівник (разом з І. *Сухішвілі*) Держ. ансамблю нар. танцю Грузії, де поставила груз. нар. танці («Хорумі», «Нарпарі» та ін.), «Колгоспний танець» тощо. Разом з І. Сухішвілі поставила в *Ансамблі танцю УРСР* «Грузинський танець» (1937). Нагороджена орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1949.

В. Д. Туркевич.

РА́МНИЙ МІСТ — міст, статична схема якого являє собою *раму*. Розрізняють Р. м. одно- і багатопрогонові. *Прогонові будови мостів* такого типу у вигляді балок (*ригелів*) жорстко з'єднані з мостовими опорами — стояками або колонами. Є також рамнопідвісні мости — з балками, підвішеними до кінців ригелів, і мости рамноконсольні — з Т-подібних рам, з'єднаних посередині *прогону* шарніром. Щоб зменшити чутливість до осідання *опор*, у деяких Р. м. шарніри влаштовують як в ригелях, так і в стояках. Матеріалом для Р. м. служить переважно залізобетон, рідше — сталь. Поперечний переріз прогонових будов невеликих Р. м. буває суцільний, ребристий або коробчастий, у великих Р. м. застосовують в осн. балки коробчастого перерізу.

РАМНО́ЗА (6-дезокси-L-маноза) — *моносахарид*, що належить до класу *гексоз*, групи альдогексоз. Емпірична формула — $C_6H_{12}O_5$. На відміну від ін. сахаридів, які в природі існують гол. чин. в D-конфігурації, Р. частіше трапляється в L-конфігурації оптичного

ізомера, здатного обертати площину поляризації світла ліворуч. Р. походить від D-конфігурації *глюкози*. У складі *полісахаридів* L-рамноза поширена в природі як структурний компонент клітинних оболонок рослин та клітинних елементів деяких бактерій і тварин.

РАМО́ (Rameau) Жан Філіпп (24.IX 1683, Діжон — 12.IX 1764, Париж) — франц. композитор і теоретик музики. Працював скрипалем і органістом у різних містах Франції, з 1723 — у Парижі, з 1745 — придворний композитор. Твори: 48 мініатюр для клавесина (збірки — 1706, 1724, бл. 1728); опери (у т. ч. «Іпполіт і Арісія», 1733; «Кастор і Поллукс», 1737; «Дардан», 1739), балети (зокрема, опера-балет «Галантна Індія», 1735), кантати, мотети, інструм. ансамблі. Творчість Р. відзначається емоційною наснаженістю, народнопісенною мелодикою, багатством муз. мови. Серед теор. праць — «Трактат про гармонію...» (1722).

РАМО́Н-І-КАХА́ЛЬ (Ramón y Cajal) Сантьяго (1.V 1852, Петілья, Наварра — 17.X 1934, Мадрід) — icп. гістолог. В 1873 закінчив ун-т в Сарагосі (професор з 1877). Професор ун-тів у Валенсії (з 1883), Барселоні (з 1887) і Мадріді (з 1892). Праці Р.-і-К. присвячені проблемам нейрогістології, зокрема *нейронній теорії* будови нервової системи (1894), вивченню структурних особливостей головного мозку людини і тварин, *гістогенезу* нервової тканини, питанням методики нейрогістологічного дослідження тощо. Нобелівська премія, 1906 (разом з К. *Гольджі*).

РА́МПА (франц. rampe, букв.— схил) — 1) Похила споруда (конструкція), що сполучає між собою поверхні різних рівнів. По Р. переміщуються з одного рівня на інший трансп. засоби і пішоходи (напр., в місцях розв'язки трансп. руху, у багатоповерхових *гаражах*), вантажі (при вантажно-розвантажувальних роботах) тощо. Див. також *Апарель, Пандус*. 2) Похилий майданчик, де *кокс* після гасіння водою у спец. башті остаточно гаситься, деякий час витримується, після чого висушується й остигає. Через затвори у нижній частині Р. охолоджений кокс потрапляє на транспортер.

РА́МПА в театрі — 1) Межа між залом для глядачів і *сценою*, коном. 2) Апаратура для освітлення сцени з боку залу для глядачів і знизу. В сучасному театрі є частиною освітлювальної системи. 3) Переносно — сцена, театр.

РА́МУС (Ramos) Грасільяну (27.X 1892, Кебрангулу, шт. Алагоас — 1953, Ріо-де-Жанейро) — браз. письменник. Член Компартії Бразілії з 1945. Перший роман — «Каете» (1926, опубл. 1933). В 1936 за демократичну діяльність зазнав репресій. Про рік свого ув'язнення розповів у «Спогадах про в'язницю» (т. 1—4, 1953, опубл. посмертно). Романи «Сан Бернардо» (1934), «Туга» (1936), «Виснажені життям» (1938) внутрішньо пов'язані прагненням показати розвиток браз. суспільства на прикладі долі представників трьох основних прошарків — селянина-бідняка, поміщика, інтелігента-різночинця. Одним з перших у браз. л-рі почав розробляти принцип соціального психологізму. В 1952 відвідав СРСР, враження від поїздки описав у кн. «Подорож» (вид. 1954).

Тв.: Укр. перекл.— Каете.— Виснажені життям. К., 1974.

В. С. Харитонов.

РА́НА — механічне ушкодження тканин, яке супроводиться порушенням цілості шкіри або слизових оболонок і характеризується болем, кровотечею і зіянням країв. За обставинами нанесення Р. їх поділяють на операційні (асептичні), випадкові, бойові; за зоною ушкодження тканин — малі й великі, за механізмом і видом зброї, якою завдано ушкодження,— різані, колоті, рубані, рвані, забиті, розміжчені, кусані, вогнепальні; за формою — лінійні, дірчасті, зірчасті, у вигляді клаптя; залежно від ускладнень — бактеріально або радіоактивно забруднені, отруєні, а також Р. проникаючі і непроникаючі, з ушкодженням і без ушкодження внутр. органів; Р. м'яких тканин з ушкодженням кісток, судин, нервів, суглобів тощо. Загоювання Р. залежить від її характеру, а також наявності або відсутності інфекції. Р. з малою зоною ушкодження тканин загоюються без ускладнень т. з. первинним натягом за 7—10 днів. Р. з великою зоною ушкодження тканин, а також Р., що ускладнилися інфекцією, загоюються гільки вторинним натягом, причому тривалий час, оскільки процес загоєння починається лише після того, як Р. очиститься від тканин, які загинули при пораненні. Лікування залежить від характеру ушкодження і, здебільшого, проводиться в лікувальному закладі. У тварин при пораненнях застосовують загальне (вимірювання т-ри тіла, частоти пульсу, дихання, визначення стану слизових оболонок, серця та ін.), місцеве (в ділянці Р.) і спец. (аналіз ранового ексудату) дослідження. Лікування комплексне і залежить від часу поранення, характеру ураження тканин, ранових ускладнень, виду інфекції. Великого значення набуває профілактика ранових ускладнень (*флегмона, сепсис*).

РА́НГИ (франц. rangs) — ступінь розрізнення, чин, звання, розряд, категорія, клас і т. п. Напр., затверджений Петром I *Табель про ранги* встановлював чини 14 класів у військ. та цивільному відомствах. У збройних силах ряду сучас. д-в деякі категорії військовослужбовців за військ. званням поділяються на відповідні Р. У ВМФ СРСР передбачені *звання військові* капітан 1, 2 і 3-го Р. У більшості д-в Р. встановлено для службовців ряду цивільних відомств. Існують *дипломатичні ранги*. На Р. поділяються також *кораблі*.

РА́НГОВІ МАЄ́ТНОСТІ — одна з форм феод. землеволодіння на Лівобережній Україні серед. 17 — поч. 80-х рр. 18 ст. Р. м. надавали рос. царі та укр. гетьмани *козацькій старшині* та царським урядовцям (з 2-го десятиріччя 18 ст.) «на ранг», тобто за посаду, що її обіймав урядовець. На Україні Р. м. з'явилися під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Згодом практика надання Р. м. значно поширилася. До гетьманських рангових володінь входило багато сіл і окремих волостей. Кожен з чинів *генеральної старшини* мав рангові села. В усіх лівобережних *полках* були рангові села, які належали полковій старшині. Існували також рангові володіння сотенної старшини. Тривалий час розміри Р. м. точно не визначалися. Були встановлені лише 1732 (генеральному обозному 400 дворів *рангових селян*, генеральному судді та генеральному підскарбію по 300 дворів тощо). Р. м. старшина одержувала замість грошового жалування. Вона мала користуватися ними лише під час перебування на тій чи іншій посаді. Чимало Р. м. належало царським урядовцям. Ряд рангових сіл одержав, зокрема, президент *Малоросійської колегії* П. О. *Румянцев*. Хоча Р. м. були тимчасовим володінням, урядовці часто продовжували володіти ними й після залишення посади. З часом все більше Р. м. переходило до старшини в приватне володіння. Ці зміни підтверджувалися царськими жалуваними грамотами або дарчими гетьманськими універсалами. Р. м. відала Генеральна військ. канцелярія. Їх поповнювали за рахунок військ. і вільних земель. Селяни, що проживали на землях Р. м., виконували різні феод. повинності, в т. ч. *панщину*. З остаточною ліквідацією політ. автономії Лівобережної України на поч. 80-х рр. 18 ст. Р. м. було перетворено на державні, а рангових селян переведено на становище *державних селян*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

М. М. Кравець.

РА́НГОВІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних селян на Лівобережній і Слобідській Україні в 2-й пол. 17—18 ст., що жили в *рангових маєтностях*. За користування землею Р. с., крім загальнодерж. повинностей, були зобов'язані відбувати т. з. «послушенство» на користь козац. старшини — обробляти землю, косити сіно, збирати врожай тощо і сплачувати *ренту* продуктами. В зв'язку з розвитком феод.-кріпосницьких відносин у 18 ст. становище Р. с. погіршилося, значна частина їх була покріпачена старшиною. Після юрид. оформлення кріпосного права на Лівобережній і Слобідській Україні за царським указом від 3 (14). V 1783 Р. с. було перетворено на *державних селян* або кріпаків.

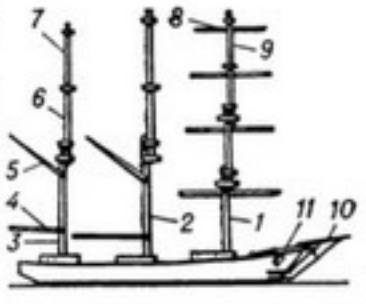
РАНГО́УТ (голл. rondhout, букв.— кругле дерево) — сукупність надпалубних дерев'яних і металевих частин суднового устаткування, на яких розміщують суднові вогні, пости спостереження і зв'язку, антени, кріплять вантажопідйомні засоби, встановлюють вітрила тощо. До осн. елементів Р. (мал.)

Рамі. Верхня частина рослини.

Ранник вузлуватий. Верхня й нижня частини рослини та квітка.

Рангоут трищоглової баркентини: *1* — фокщогла; *2* — грот-щогла; *3* — бізань-щогла; *4* — гік; *5* — гафель; *6* — стеньга; *7* — брам-стеньга; *8* — рея; 9—бомбрам-стеньга; *10* — утлегар; *11* — бушприт.

Ф. Г. Раневська.

Село Раска. Братська могила партизанів і жертв фашизму та пам'ятник воїнам-односелькам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941—45.

належать *щогли*, стеньги, реї і гафелі.

РАНГУ́Н — столиця Бірми, головний політ., екон. і культур. центр країни. Порт (доступний для океанських суден) на р. Рангун (рукав *Іраваді*), вузол з-ць і автомоб. шляхів, аеропорт міжнар. значення (Мінгаладон). 3 млн. ж. (1979, з передмістями). Виник як поселення Оккала бл. 585 до н. е. В 1755 дістав назву Дагон. У 1852 Р. захопила Великобританія. В 1862 став центром англ. володінь у Бірмі. В 1886—1947 — адм. центр англ. колонії Бірма. З 20-х рр. 19 ст.— центр нац.-визвольної боротьби бірманського народу. Після проголошення незалежності Бірми (1948) Р.— столиця країни. Найрозвинутіша харчосмакова (рисоочисна, олійницька, рибообробна, тютюнова) промисловість. Механічні й залізничні майстерні, судноверфі, сталепрокатний, нафтоперегінний з-ди, джутова ф-ка і фарм. комбінат, деревообр. підприємства. Розвинуті ремесла (виробн. тканин, швейних виробів, взуття, карбування на сріблі). Рангунський ун-т, 2 мед., пед., екон., технологічний (збудований з допомогою СРСР), стоматологічний ін-ти, Держ. школа красних мистецтв та ін. навч. заклади. Н.-д. т-во Бірми, Центр екон. досліджень, Міжнар. ін-т по вивченню буддизму та ін. Нац. б-ка. Музеї: Нац., Міжнар. ін-ту по вивченню буддизму, Аун Сана, картинна галерея. Ансамбль нар. музики і танцю. Театр бірм. армії.

Найдавніша споруда Р.— комплекс Шуедагоун (центр. ступа, за легендою засн. у 5 ст. до н. е., перебудована в 15—18 ст.). Після проголошення незалежності Бірми (1948) зведено багато кварталів житл. будинків, технологічний ін-т (1958—61, рад. арх. П. Степюшин та ін.), готель «Інья-Лейк» (1958—61, рад. арх. В. Андрєєв, К. Кислова), мавзолей письменника Такін Кодо Хмайна (1966, арх. У Чо Мін, У Чо Їн, У Пе Він), Пагода Миру (1950—52). У центрі Р.— обеліск Незалежності (1948—50, інж. У Он Чейн). Іл. див. до ст. *Бірма*, т. 1, с. 448—449.

РАНДЕВУ́ (франц. render-vous, букв.— приходьте) — 1) Наперед умовлене побачення. 2) У військ.-морському флоті — умовлена зустріч окремих кораблів або з'єднань кораблів.

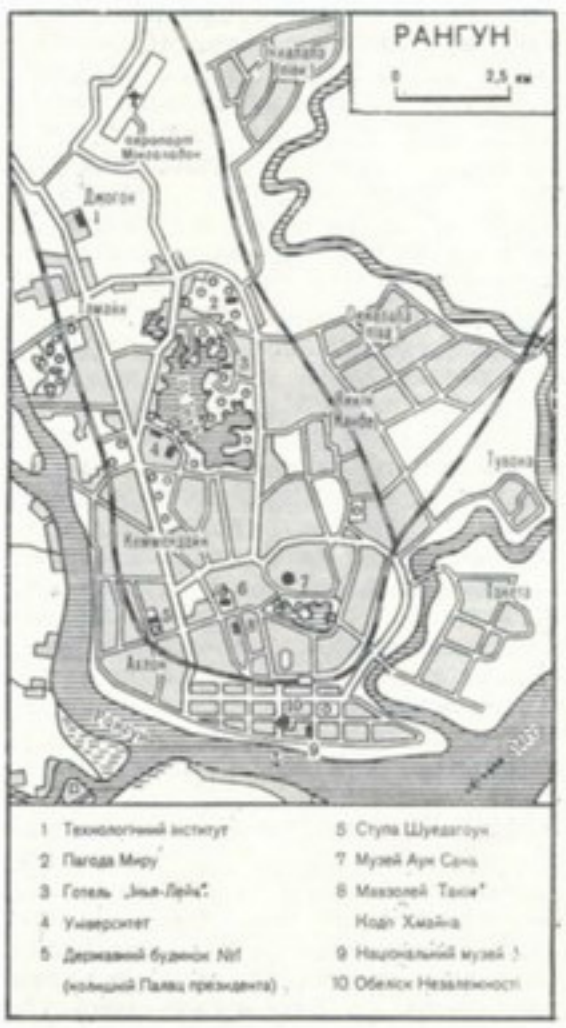
РАНЄ́ВСЬКА Фаїна Григорівна [н. 15 (27).VIII 1896, Таганрог] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1961). Сценічну діяльність почала 1915 в Малаховському дачному театрі (поблизу Москви). Пізніше грала в театрах Ростова-на-Дону, Баку, Архангельська та ін. міст, в Першому радянському театрі в Криму (Сімферополь). З 1931 працювала в театрах Москви — Камерному, Центр. театрі Червоної Армії, Театрі драми, Театрі ім. В. Маяковського (1943—49), в Театрі ім. О. Пушкіна (1955—63). В 1949—55 і з 1963— в Театрі ім. Московської Ради. Серед ролей — Феліцата («Правда добре, а щастя краще» О. Островського), Шарлотта, Войницька («Вишневий сад», «Дядя Ваня» Чехова), Антоніна Василівна («Гравець» за Достоєвським), Лаврецька («Дворянське гніздо» за Тургенєвим), Васса («Васса Желєзнова» М. Горького), Люсі Купер («Далі — тиша» В. Дельмар), Зінька («Патетична соната» М. Куліша). Знімається в кіно; ролі: Роза Скороход («Мрія»), Маргарита Львівна («Весна»), фрау Вурст («У них є Батьківщина») та ін. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951 (двічі).

Літ.: Дунина С. Фаина Григорьевна Раневская. М., 1953.

РА́НКЕ (Ranke) Леопольд фон (21.XII 1795, Віє, поблизу Галле, тепер НДР — 23.V 1886, Берлін) — нім. історик. У 1825—71 — професор Берлін. ун-ту. Один із засновників нім. бурж.-юнкерської історіографії, для якої характерні крайній ідеалізм, націоналізм, ігнорування соціальних та екон. питань, вихваляння прусської монархії. Автор праць з історії країн Зх. Європи та балканських народів 16—17 ст., зокрема «Государі і народи Південної Європи в 16—17 ст.» (1827), «Дванадцять книжок прусської історії» (т. 1—5, 1874).

Літ.: Вайнштейн О. Л. Леопольд фон Ранке и современная буржуазная историография. В кн.: Критика новейшей буржуазной историографии. М.—Л., 1961.

РА́НКІН (Ренкін; Rankine) Уїльям Джон Макуорн (5.VII 1820, Едінбург — 24.XII 1872, Глазго) — шотл. інженер і фізик, один з творців тех. термодинаміки. Закінчив (1838) Едінбурзький ун-т, працював на буд-ві портів і з-ць. З 1855 — професор ун-ту в Глазго. Праці в галузі термодинаміки, теорії теплових двигунів, мол. фізики, теорії пружності і коливань. Створив (разом з Р. Ю. Е. Клаузіусом) теор. цикл парового двигуна (т. з. Ранкіна цикл), розробив основи теорії регенеративного процесу для машин, що діють за допомогою нагрітого повітря, тощо.

РА́ННИК (Scrophularia) — рід рослин родини ранникових. Багаторічні, рідше дво- або однорічні трави, інколи півкущі з супротивними листками. Квітки дрібні, двостатеві, зигоморфні, зібрані у волоть на верхівці стебла. Плід — коробочка. Бл. 150 (за ін. даними, до 300) видів, які ростуть в помірній і субтропічній зонах Євразії, Центр. Америці і в Африці. В СРСР — 74 види, з них в УРСР — 12. Найпоширеніші: Р. вузлуватий (S. nodosa) — зустрічається в лісах, між чагарниками, на луках, і Р. крилатий (S. alata, син. aquatica) — по болотах, берегах річок, на вологих луках; отруйні рослини (містять сапоніни і алкалоїд скрофулярин). Р. вузлуватий використовують у народній медицині проти золотухи та ін. захворювань. Деякі види Р. розводять як декоративні. Іл. с. 281.

«РА́НОК» — громадсько-політ. і літературно-художній ілюстрований журнал ЦК ЛКСМ України. Засн. 1953 під назвою «Зміна»; з 1965 — «Ранок». Виходить щомісяця. Вміщує матеріали, присвячені ідейному, трудовому й моральному вихованню молоді; висвітлює питання комсомольської роботи, культурного і спорт. життя в республіці. На сторінках журналу публікуються також худож. (переважно малих форм) твори.

С. С. Гречанюк.

РАНТЬЄ́ (франц. rentier, від rente — рента) — в капіталістичних країнах особи, що живуть за рахунок доходів від *цінних паперів*, на проценти від капіталів, які передають у позичку. Р. безпосередньо не беруть участі в жодній продуктивній праці. Зростання прошарку Р. в епоху *імперіалізму* є одним з проявів паразитизму й загнивання капіталізму на його монополістичній стадії.

РА́НЧІ — місто на Сх. Індії, в штаті Біхар. Розташоване на р. Суварнарекха. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 256 тис. ж. (1971). Заводи по виробн. устаткування для металург. і гірничої пром-сті (збудований з допомогою СРСР) та сталеливарний; підприємства цем. і харч. пром-сті. Центр виробн. і торгівлі шелаком (смола тваринного походження). Н.-д. ін-т лаку.

РА́О Чандра Раджешвар (н. 6.VI 1914, Мангалапурам, тепер шт. Андхра-Прадеш) — діяч інд. і міжнар. комуністичного руху. Н. в заможній сел. сім'ї. Здобув мед. освіту в Індуському ун-ті в м. Варанасі й мед. коледжі в м. Вішакхапатнам. У 1931 вступив до КП Індії (КПІ). В 1943—52 — секретар к-ту КПІ пров. Андхра. З 1950 — чл. ЦВК Нац. ради (до 1958 — Політбюро ЦК) КПІ. В 1950—51 — ген. секретар ЦК КПІ. З червня 1964 — секретар, з грудня того ж року — ген. секретар Нац. ради КПІ. Автор праць з політ. і екон. проблем Індії й питань міжнар. комуністичного руху. Нагороджений орденом Леніна.

РАПАКІ́ВІ (фін. rapakivi) — магматична гірська порода, різновид-

ність *граніту*. Складається з ортоклазу (бл. 40%), олігоклазу (бл. 20%), слюди (бл. 8%), кварцу (бл. 30%) і другорядних мінералів (бл. 2%) — амфіболу, ортиту, сфену, діопсиду, магнетиту, апатиту тощо. Структура порфіровидна (порфіровидні виділення у вигляді округлих кристалів калієвого *польового шпату*, облямованих *плагіоклазом*). Колір бурувато-рожевий, іноді зелений і майже чорний. Дуже поширений у Фінляндії і Швеції. В СРСР є в Кар. АРСР, Ленінгр. обл., на Україні (в Черкас. обл.). Використовують у будівництві.

РАПА́ЛЛЬСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1922 — договір між РРФСР і Німеччиною, підписаний 16.IV в м. Рапалло (Італія) під час *Генуезької конференції 1922* наркомом закордонних справ РРФСР Г. В. *Чичеріним* і рейхсміністром Німеччини В. *Ратенау*. Передбачав відновлення дипломатичних відносин між обома д-вами, які взаємно відмовлялись від відшкодування воєнних витрат, воєнних і невоєнних збитків та боргів і домовлялися про порядок врегулювання питань, які виникали між ними. Німеччина визнавала націоналізацію нім. держ. і приватної власності в РРФСР і відмовлялась від претензій на відшкодування збитків за вжиті Рад. урядом заходи по націоналізації при умові, що РРФСР не буде задовольняти подібних претензій ін. д-в. Обидва уряди погодилися застосовувати принцип найбільшого сприяння під час врегулювання взаємних торг. і госп. відносин. Рад. уряд відмовлявся від репарацій з Німеччини, передбачених *Версальським мирним договором 1919*. Уряд Німеччини заявив про готовність надати допомогу нім. фірмам у справі розвитку ділових зв'язків з рад. орг-ціями. Р. д. розірвав кільце екон. і політ. блокади Рад. країни. За Берлінською угодою 5.XI 1922 Р. д. поширювався на ін. радянські республіки — УРСР, БРСР, ЗСФРР.

О. В. Долинський.

РАПА́НА (Rapana) — рід *черевоногих молюсків*. Раковина (довж. до 22 см) товстостінна, оберти ступінчасті, часто з шипами, завиток конічний, відносно невисокий, устя широке. Хижак: живиться устрицями та мідіями. 3 види, поширені в далекосхідних морях; у 30-х рр. 20 ст. як *обростання* завезена у Чорне м. 1 вид — R. thomasina thomasina. Шкодить устрицевому господарству. У викопному стані Р. відома починаючи з олігоцену.

РАПАНУ́ЇЦІ — корінне населення о. Пасхи (Рапануї). Див. *Пасхи острів*.

РАПІ́РА (нім. Rapier, з франц. rapière) — спорт. ко́люча зброя з довгим і гнучким чотиригранним клинком, що звужується до верхівки, і ефесом; довжина до 110 см, маса до 500 г. Використовують у змаганнях з *фехтування*. Має спец. запобіжний наконечник з рухомим електроконтактним пристроєм для автомат. фіксації уколу.

РА́ПОРТ (франц. rapport, від rapporter — приносити, доповідати) — 1) Особлива, передбачена статутами форма усної або письмової доповіді військовослужбовців при їхньому зверненні до вищого начальника в різних випадках службової діяльності. 2) Звіт про виконання завдання або взятих на себе зобов'язань.

РАПП, Російська асоціація пролетарських письменників — найбільша з літературних організацій (1925—32), що об'єднувалися у Всесоюзній асоціації пролетарських письменників (ВАПП, з 1928— ВОАПП). Відіграла позитивну роль у згуртуванні сил молодої рад. л-ри (Д. Фурманов, О. Фадєєв, Ю. Либединський, В. Ставський, В. Кіршон та ін.), у боротьбі проти модернізму, формалізму, нігілістичного ставлення до класичної спадщини. У теор. журналах «РАПП», «На литературном посту» ідеологи РАПП (Л. Авербах, С. Родов) припускались помилок вульгарно-соціологічного характеру, механічно переносили у галузь мистецтва філос. категорії, догматизм, протиставляли письменників-комуністів позапартійним літераторам, упереджено ставились до «попутників» тощо. Припинила діяльність у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932).

А. В. Куліпич.

РАПСО́ДИ (грец. ῥαψῳδοί, від ῥάπτω — зшиваю, складаю і ᾠδή — пісня) — давньогрец. мандрівні нар. співці. На відміну від *аедів*, що створювали епічні поеми імпровізуючи їх, Р. здебільшого лише виконували пісні, вибирали з них кращі місця, об'єднуючи, «зшиваючи» їх в один твір.

РАПСО́ДІЯ (грец. ῥαψῳδία) — вокальний або інструментальний твір вільної форми, написаний на основі нар. мелодій, в якому ніби відтворено виконання давньогрец. *рапсодів*, а також співців — розповідачів давнього епосу інших народів. Першу Р. для фортепіано написав 1812 австр. композитор В. Р. Галгенберг. Відомі Р. для фортепіано Ф. Ліста (15 «Угорських рапсодій», «Іспанська рапсодія»), Й. Брамса (опус 79 і 119); для оркестру — «Слов'янські рапсодії» А. Дворжака, «Іспанська рапсодія» М. Равеля; для фортепіано з оркестром — «Українська рапсодія» С. Ляпунова, та ін. Серед укр. композиторів — авторів Р. — М. Лисенко (1-а і 2-а), С. Людкевич («Галицька»), М. Вериківський («Закарпатська»), Г. Майборода («Гуцульська»).

РА́СА (франц. race — рід, плем'я, порода) в біології — група особин, що відокремилася всередині *виду* або *підвиду* в екологічному або географічному відношенні. Особини, що становлять Р., мають схожі морфофізіол. та екологічні особливості, які виникають внаслідок пристосування до певних умов існування (напр., гірські чи рівнинні Р. рослин, світло або темно забарвлені Р. тварин). Різні Р. можуть відрізнятися *біологічними ритмами*, зокрема строками цвітіння, плодоношення, парування (напр., озимі і ярі Р. *прохідних риб*). Серед паразитів Р. розрізняються за пристосованістю їх до певних видів хазяїв («Р. за хазяїном»). Іноді географічні Р. ототожнюють з підвидом. Термін «раса» вживають також стосовно порід свійських тварин.

РА́СИ ЛЮДИ́НИ — великі історично сформовані ареальні (див. *Ареал*) групи людей, які пов'язані єдністю походження, що виявляється в спільних спадкових морфологічних і фізіологічних ознаках. Як внутрішньовидові систематичні категорії Р. л. у взаємодії з навколишнім середовищем зазнають певних змін з часом і у просторі і водночас характеризуються певною генетично зумовленою сталістю. Дані *антропології* свідчать про велику подібність між Р. л. за осн. біол. особливостями (будова кисті руки, мозку, гортані, язика, таза тощо) і несуттєві з точки зору *еволюції* виду Homo sapiens, до якого належать сучас. люди, відмінності у расових (другорядних) ознаках [форма і колір волосся, колір шкіри, очей, форма носа, щілини ока, вилиць, губ, відмінності у будові зубної і дерматогліфічної (див. *Папілярні лінії та візерунки*) систем, розподіл *генів*, що визначають властивості крові, зокрема *групи крові*, тощо]. Повна біол. і соціально-культурна рівноцінність всіх Р. л. і метисних (див. *Метиси*) груп є незаперечними доказами видової єдності людства, що спростовують вигадки *полігенізму* і *расизму* про «вищі» нації і раси. Дослідження останнього періоду доводять, що все людство складається з 4 великих рас: *європеоїдної раси* (витке або пряме м'яке волосся, світла або смуглява шкіра, вузький виступаючий ніс, широка очна щілина, відносно тонкі губи, значний розвиток бороди тощо), *монголоїдної раси* (пряме жорстке волосся, жовтувата шкіра, плескуватий ніс і обличчя, вузька щілина ока з *епікантусом*, рідка борода та ін.), *негроїдної раси* (кучеряве волосся, темна шкіра, широкий ніс, товсті губи, *прогнатизм* тощо) і австралоїдної раси (витке або кучеряве волосся, здебільшого темна шкіра, певний ступінь прогнатизму, відносно широкий ніс та ін.). Деякі автори виділяють лише 3 великі Р. л., об'єднуючи негроїдну і австралоїдну Р. л. В межах великих Р. л. виділяють раси 2-го порядку; існують також проміжні расові групи. Є різні погляди щодо виникнення великих Р. л. Антропологи-поліцентристи вважають, що великі Р. л. почали формуватись від окремих груп палеоантропів (*неандертальців*) і навіть *архантропів* у кількох центрах Азії, Європи і Африки (див. *Поліцентризм*). Інші вчені, зокрема радянські — В. В. Бунак, Я. Я. Рогинський, М. М. Чебоксаров, В. П. Якимов та ін., доводять, що великі Р. л. утворилися вже після формування людей сучас. типу — *неоантропів* (див. *Моноцентризм*). При розселенні неоантропи змішувались з периферійними неандертальцями і пристосовувались до різноманітних природно-геогр. умов. В результаті цього, за свідченням палеоантропологічних знахідок, в пізньому палеоліті по-

Растр: 1 — схема поліграфічного растра, високого і плоского друку; 2 — схема поліграфічного растра глибокого друку; 3 — зображення, одержане фотографуванням через растр.

Рапана. Rapana thomasina thomasina.

чав формуватися ряд ознак великих Р. л., які пізніше стали типовими. Комплекс характерних ознак монголоїдної раси сформувався, очевидно, в мезоліті, про що свідчать антропологічні і одонтологічні дані ряду *популяцій* індіанців Америки, що мають ознаки, не характерні для монголоїдів (відсутність епікантуса, «орлині» носи тощо). Деякі ознаки великих Р. л., які виникли шляхом *мутацій* і мали пристосовне значення до умов навколишнього середовища, були закріплені діянням *добору природного*, роль якого в кінці пізнього палеоліту і в мезоліті поступово зменшувалася з розвитком продуктивних сил суспільства в процесі колективної праці. Суттєву роль в расоутворенні відігравала ізоляція окремих популяцій, в яких відбувався процес *дрейфу генів*, а також метисація, яка з часом набувала все більшого поширення внаслідок зростання зв'язків між країнами, переселень і міграцій. В деяких сучас. країнах метисні групи становлять більшість населення. За одонтологічними даними європеоїдів і негроїдів об'єднують в західну, а монголоїдів і австралоїдів — у східну групи. Уявлення про кількість і поширення Р. л., їх розподіл по великих расах і проміжних расових групах, ступінь збігу їх ареалів з одонтологічним районуванням людства дають карти — кольорова (с. 288—289), текстова та схема.

При зіставленні поширення расових та мовних угруповань (див. *Класифікація мов, Мови світу*) людства на схемі зрідка спостерігаються їхні відповідності, частіше — розбіжності. Виникнення останніх певною мірою пов'язане з розселенням і метисацією давніх популяцій. Так, напр., розселяючись на Пн. Сх. — у Монголію, Сибір, Корею, носії *ностратичних мов* поширили їх у ці райони, хоч антропологічно самі були асимільовані монголоїдним населенням. Динамічність расових ознак сучас. людства виявляється в їх епохальних змінах, зокрема грацілізації (зменшення масивності кісток), брахікефалізації (розширення і вкорочення черепа), збільшення довжини тіла, пов'язане з *акцелерацією*.

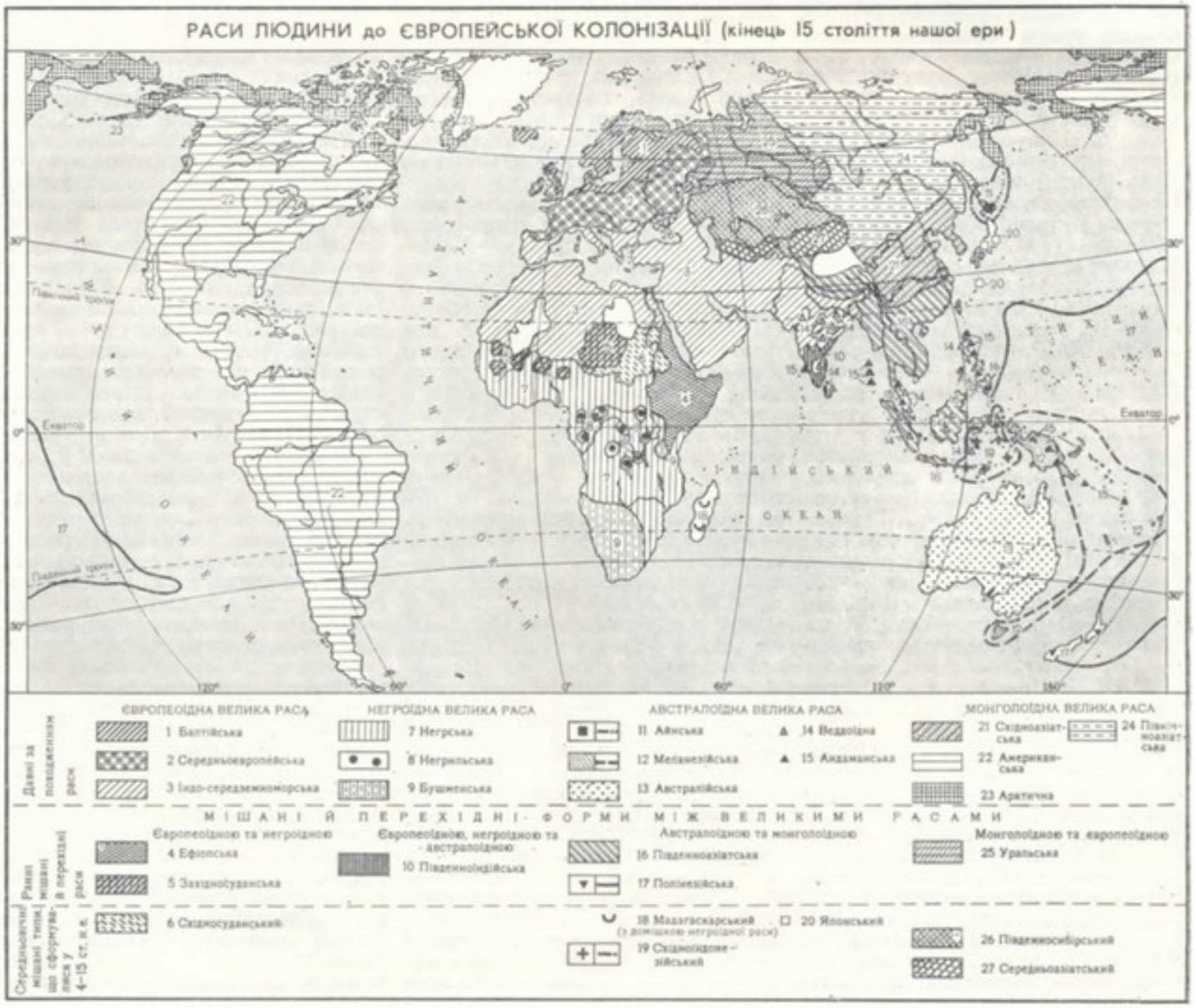
Літ.: Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. М., 1971; Зубов А. А. Этническая одонтология. М., 1973; Алексеев В. П. География человеческих рас. М., 1974; Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978; Бунак В. В. Род Homo, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.

В. Д. Дяченко.

Ж. Расін.

РАСИ́ЗМ — антинаук. соціальна доктрина й людиноненависницька практика реакційних експлуататорських класів і верств, спрямована на поневолення народів як нібито «расово неповноцінних». Виходячи з біол. особливостей людських *рас*, Р. намагається довести їхню нерівноцінність, обгрунтувати поділ на «вищі» раси, які нібито є творцями цивілізації, і «нижчі», не здатні до культур. прогресу. Виник на поч. колоніальних експансій (16—17 ст.) як «теоретичне» обгрунтування їх. У 19 ст. ідеологи Р. Ж. А. *Гобіно*, Ж. В. *Лапуж* та ін. започаткували ряд расистських теорій та соціологічних концепцій (див. *Нордизм, Антропосоціологія*). Р. тісно пов'язаний з *соціальним дарвінізмом, мальтузіанством, євгенікою, націоналізмом* та *шовінізмом*. В епоху імперіалізму Р. набрав найпотворніших форм (див. *Фашизм, Неофашизм*). У гітлерівській Німеччині він став офіц. ідеологією, яка обгрунтовувала агресивні війни, *геноцид*. Англо-амер. «тесретики» Р. (У. Фогт, Е. Хантінгтон) висунули ідею переваги англосаксонської раси над усіма народами світу, яка нині доповнюється концепцією т. з. психорасизму, що твердить, ніби відсталі народи психологічно не підготовлені до самостійного розвитку, виправдовує *неоколоніалізм*. У ряді капіталістичних країн, насамперед у США, поширена расова дискримінація щодо негритянського населення, індіанців та ін. У ПАР Р., будучи офіц. ідеологією,

використовується правлячими колами для виправдання *сегрегації* і *апартеїду*, а в багатьох випадках — і геноциду. Різновидом Р. є *сіонізм*.

РАСІ́Н (Racine) Жан (21.XII 1639, Ферте-Мілон, графство Валуа, тепер департамент Ен — 21.IV 1699, Париж) — франц. драматург, член Франц. академії (1673). Зазнав впливу *янсенізму*. Літ. діяльність почав як поет (ода «Німфа Сени», 1660). Зблизився з Ж. *Лафонтеном*, *Мольєром*, Н. *Буало* і засвоїв від них канони класицистичної поетики. В трагедіях «Фіваїда, або Брати-вороги» (пост. і вид. 1664), «Александр Великий» (пост. 1665, вид. 1666) помітний вплив П. *Корнеля*. В центрі трагедії «Андромаха» (пост. 1667, вид. 1668) — конфлікт між людською гідністю, високим моральним обов'язком і деспотичною владою, егоїстичними пристрастями. Цей конфлікт домінує і в трагедіях на сюжети античної л-ри й історії «Британнік» (пост. 1669, вид. 1670), «Мітрідат» (пост. і вид. 1673), «Іфігенія в Авліді» (пост. 1674, вид. 1675), в трагедії «Федра» (пост. і вид. 1677). Картини страхітливих гаремних звичаїв змалював у трагедії «Баязет» (пост. і вид. 1672). Після 12-річної перерви, викликаної невдоволенням придворних кіл трагедією «Федра» і провалом її на сцені, створив трагедії на біблійні теми — «Есфір» (пост. і вид. 1689), «Гофолія» (пост. 1690, вид. 1691). В сатиричній комедії «Сутяги» (пост. 1668, вид. 1669) висміяв франц. суд. Відіграв значну роль у розвитку європ. драматургії 18 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Федра. [Перекл. М. Рильського]. В кн.: Французькі класики XVIII століття. Х.—К., 1931; [Твори]. «Всесвіт», 1961, № 6; [Твори] В кн. Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—2. М.—Л., 1937; Сутяги. Л.—М., 1959; Трагедии. Л., 1977.

Літ.: Мокульский С. Расин. Л., 1940; Шафаренко И. Жан Расин. В кн.: Писатели Франции. М., 1964.

Т. Т. Духовний.

РАСК (Rask) Расмус Крістіан (22.XI 1787, Бренненкілле, о. Фюн — 14.XI 1832, Копенгаген) — дат. мовознавець. Професор Копенгагенського ун-ту (з 1831). Один з основоположників *порівняльно-історичного мовознавства*, основоположник наук. мовознавства в Скандінавії. Основна праця — «Дослідження походження давньопівнічної, або ісландської, мови» (1818).

РА́СКА — село Бородянського р-ну Київ. обл. (до Великої Вітчизняної війни — центр сільської Ради). Під час тимчасової окупації Р. нім.-фашист. загарбниками (18.VIII 1941—10.XI 1943) жителі села на чолі з комуністами боролися проти ворога, брали участь у партизанському русі, подавали активну допомогу партизан. групам, що діяли в навколишніх лісах, та партизан. загону ім. Суворова. 11.IV 1943 каральний загін нім.-фашист. військ разом з поліцаями оточили Р., населення зігнали на кладовище і після катувань розстріляли (421 чол.), а село спалили. Після війни село відбудовано на старому місці. 9.V 1951 в Р. відкрито пам'ятник на братській могилі загиблих партизанів і жертв фашизму та пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни (1941—45). Іл. с. 282.

І. М. Сахарчук.

РАСКО́ВА Марина Михайлівна [15 (28).III 1912, Москва — 4.I 1943, поблизу Саратова] — рад. льотчиця-штурман, майор, Герой Рад. Союзу (1938). Член Комуністичної партії з 1940. В Рад. Армії з 1938. В 1938 як штурман брала участь у безпосадочних перельотах: 2.VII разом з льотчицями П. Д. *Осипенко* і В. Ф. Ломако по маршруту Севастополь — Архангельськ на гідролітаку і 24—25.IX разом з В. С. *Гризодубовою* і П. Д. Осипенко по маршруту Москва — район Комсомольська-на-Амурі на літаку «Родина». Автор книги «Записки штурмана» (1939). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командувала жіночим бомбардувальним авіаполком. Загинула під час виконання службових обов'язків. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня. Похована на Красній площі біля Кремлівської стіни.

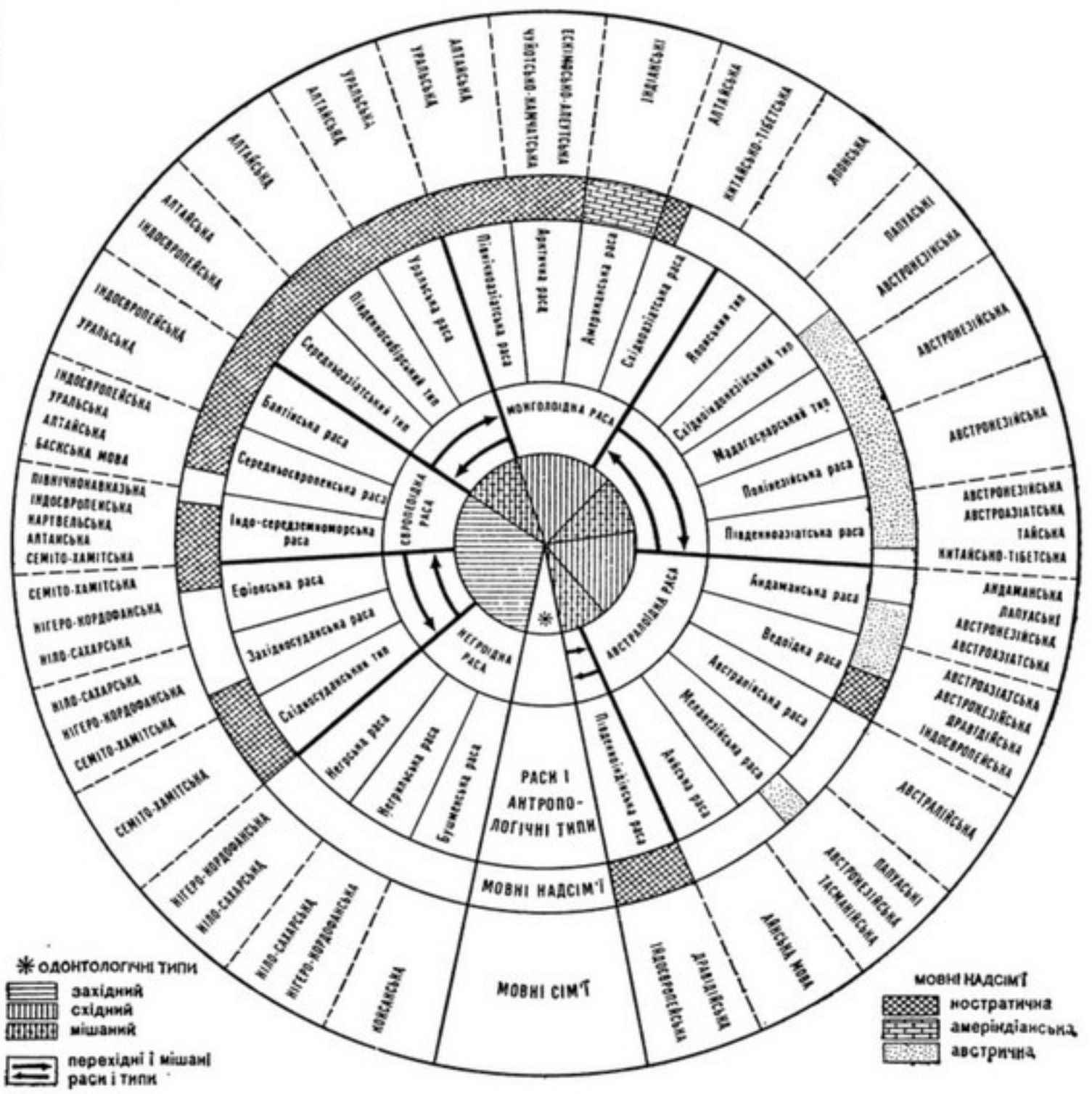
РАСП (Rasp) Карл Вільгельм (16. XI 1805, План, тепер ЧССР — 9.IV 1874, Львів) — австр. історик ліберально-бурж. напряму, архівіст. Навчався в Празькому і Віден. ун-тах. З 1831— службовець Львів. магістрату. В 1861—72 — хранитель Львів. міського архіву. Брав участь у виданні «Актів гродських і земських». Р.— автор нарису «З історії міста Львова» (1870), в якому на основі архівних джерел подано осн. події у Львові від часу його заснування до серед. 19 ст. *С. М. Трусевич.*

РАСПЛЕ́ТІН Олександр Андрійович [12 (25).VIII 1908, Рибінськ — 8.III 1967, Москва] — рад. вчений і конструктор у галузі радіотехніки і електроніки, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1945. В 1930—36 — співробітник Центр. радіолабораторії (Ленінград), де розробляв телевізійну апаратуру. Після закінчення (1936) Ленінгр. електротех. ін-ту працював у н.-д. і проектних орг-ціях, значну увагу приділяв наук.-педагогічній роботі. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1958. Портрет с. 286.

М. М. Раскова.

СХЕМА РАСОВОЇ І МОВНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ЛЮДСТВА

О. А. Расплетін.

Б. Рассел.

В. В. Растреллі.

РАСПУ́ТІН Валентин Григорович (н. 15.III 1937, с. Усть-Уда Ірк. обл.) — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1961. Збірки нарисів та оповідань «Людина з того світу» (1965), «Край біля самого неба» (1966), «Продається ведмежа шкура» (1966), оповідання «Василь і Василиса» (1967), «Урок французької» (1975), в яких розкрив душевний світ людини. Для повістей «Гроші для Марії» (1967), «Останній строк» (1970), «Живи і пам'ятай» (1974, Держ. премія СРСР, 1977), «Прощання з Матьорою» (1976) характерна гострота соціальних і моральних конфліктів.

Тв.: Повести. М., 1980; Рассказы. «Наш современник» 1982, № 7; Укр. перекл.— Живи і пам'ятай. К., 1977; Продається ведмежа шкура. К., 1978. *І. Т. Крук.*

РАСПУ́ТІН Григорій Юхимович [Нових; 1864 або 1865, с. Покровське, тепер Тюмен. обл.— 17 (30). XII 1916, Петроград] — фаворит *Миколи II* та його дружини Олександри Федорівни, політ. авантюрист. Н. у сел. сім'ї. Як «провидець» і «цілитель» 1904—05 ввійшов у довіру до вищої петерб. знаті, 1907 — царської сім'ї. Набувши необмеженого впливу на царя, царицю та їхнє оточення, втручався у вирішення держ. справ. Прагнучи врятувати авторитет царської влади, монархісти вбили Р. «Распутінщина» була виявом повного розкладу правлячої верхівки царської Росії.

РА́ССЕЛ (Russell) Бертран (18.V 1872, Треллек, Уельс — 2.II 1970, Пенріндайдрайт, там же) — англ. філософ, логік, математик, соціолог, громад. діяч. Професор ряду ун-тів Великобританії і США. З 1908 — член Лондон. королівського т-ва. В 1919 відвідав Рад. Росію, зустрівся з В. І. Леніним. У філософії еволюціонував від *неогегельянства* до *об'єктивного ідеалізму* Платона, потім до *неореалізму*. В 20—30-х рр. був близький до *неопозитивізму*, визнавав реальними лише чуттєві дані, розвивав систему «нейтрального монізму», яка в поняттях «матерія» і «дух» вбачала тільки логічні конструкції з чуттєвих даних. Завданням філософії вважав логічний аналіз понять і принципів науки. В 30—40-х рр., наслідуючи погляди Д. *Юма*, Р. пропонував прийняти позаемпіричну віру в існування зовн. світу. Засновник філософії логічного аналізу. Вніс значний вклад у розвиток сучас. *математичної логіки*, висунув ідею зведення математики до логіки (див. *Логіцизм*). Заперечував будь-яку закономірність в історії, з позицій бурж. *лібералізму* критикував *клерикалізм*, виступав за мирне співіснування двох суспільних систем, за заборону атомної зброї. Нобелівська премія, 1950.

Літ.: Современная буржуазная философия. М., 1978. *І. В. Бичко.*

РАСТР (нім. Raster, від лат. rastrum — граблі) — 1) В оптиці — пристрій у вигляді своєрідної гратки — прозорої або непрозорої поверхні з великою кількістю дрібних однотипних елементів (отворів, щілин, лінз, призм тощо); сукупність ліній, нанесених на будь-яку поверхню. Розрізняють Р.: регулярні, в яких елементи розміщені в певному порядку (напр., паралельні, радіальні Р.), і нерегулярні — з безладним їх розміщенням; світлопропускні і світловідбивні. Користуючись Р., одержують велику кількість однакових зображень одного і того ж об'єкта, розкладають зображення на велику кількість елементарних частин (точок, ліній тощо) або відтворюють його з цих частин. Такі Р. використовують при *надшвидкісному кінознімanні*, в *стереоскопічному кіно* (з проеціюванням фільмів на *растровий екран*), в наук. фотографії (наприклад, для високошвидкісної растрової фотореєстрації) тощо. 2) В поліграфії — пристрій, що являє собою скляну або ін. прозору основу з нанесеними на неї лініями, штрихами та ін. елементами. Застосовується для відтворення (див. *Автотипія*) півтонових зображень засобами *високого друку* і *плоского друку*. За допомогою растра для високого і плоского друку (через нього фотографують оригінал) одержують негативне зображення у вигляді точок різної величини залежно від тональності оригіналу. На друкарській формі таке зображення складається з точок, величина яких різна, а тональність однакова. Р. для глибокого друку застосовують при копіюванні зображення на пігментний папір. Зображення на цій формі складається з розділених растровими лініями квадратиків однакового розміру, але різної глибини. Р. містять від 20 до 80 ліній на 1 см. 3) Р. телевізійний — малюнок, створюваний на екрані телевізора рядками *телевізійної розгортки* одного повного кадру. Іл. с. 283. *О. А. Янушевський.*

РАСТРЕ́ЛЛІ (Rastrelli) Бартоломео Карло [1675, Флоренція — 18 (29).XI 1744, Петербург] — рос. скульптор, представник *барокко*. За походженням італієць. Близько 1700 оселився в Парижі. У 1716 приїхав до Петербурга. Твори: скульптурні прикраси для Великого каскаду в Петергофі, модель Тріумфального стовпа на честь Петра I і Північної війни (розпочато 1721); портрети Петра I (1723), О. Меншикова (1727), композиція «Анна Іванівна з арапченям» (1733—41). Автор кінної статуї Петра I (1743—44, встановлено 1800 перед Інженерним замком у Петербурзі). Твори Р. зберігаються в ДРМ і ДТГ.

Літ.: Архипов Н. И., Раскин А. Г. Бартоломео Карло Растрелли. Л.—М., 1964; Козьмян Г. К. Ф.-Б. Растрелли. Л., 1976.

РАСТРЕ́ЛЛІ Варфоломій Варфоломійович [Бартоломео Франческо; 1700, Париж (?) — 1771, Петербург] — рос. архітектор, представник архітектури *барокко*. За походженням італієць. Син скульптора Б. К. *Растреллі*. Зі своїм батьком 1716 приїхав до Петербурга. В 1725—30 навчався, ймовірно, в Італії. В 1730—63 — придворний архітектор. Для творчості Р. характерне прагнення до просторового розмаху архіт. ансамблю, чіткості планів, а також пластична виразність архіт. форм, пишність і барвистість фасадів та інтер'єрів, багатство скульптурного оздоблення. Осн. твори: палаци Бірона в Рундалі (1736—40) та Мітаві (тепер Єлгава; 1738—40), обидва — на тер. Латвії; перебудова, розширення і оздоблення Великого палацу в Петергофі (*Петродворці;* 1747—52), перебудова Великого (Катерининського) палацу в Царському Селі (тепер м. *Пушкін;* 1752—57), комплекси Смольного монастиря (1748—64) та *Зимового палацу* (1754—62), палаци М. І. Воронцова (1749—57) і С. Г. Строганова (1752—54) в Петербурзі. У Києві за проектами Р. збудовано *Андріївську церкву* (1749—53) та *Маріїнський палац* (1750—55). Іл. див. також до статей *Київ*, т. 5, с. 112—113; *Ленінград*, т. 6, с. 113.

Літ.: Ігнаткін І. О. Видатні російські зодчі. К., 1959; Денисов Ю., Петров А. Зодчий Растрелли. Материалы к изучению творчества. Л., 1963.

РА́СТРОВИЙ ЕКРА́Н — проекційний екран, що його світлопропускна або світловідбивна поверхня складається з растрових (див. *Растр*) елементів — дрібних лінз, призм, лусочок тощо. Найпоширенішими є лінзові Р. е., здатні концентрувати світловий потік у невеликих *тілесних кутах* (30—60°), збільшуючи коеф. яскравості (1,6 і більше) у межах цих кутів. Р. е. застосовують у системах *денного кіно*, а також *стереоскопічного кіно*, зокрема *інтегрального стереокіно*. В стереоскопічних Р. е. растрові елементи розміщують радіально.

РАСУ́Л РЗА [справж. ім'я та прізв.— Расул Ібрагім-огли Рзаєв; 6 (19).V 1910, м. Геокчай — 1.IV 1981, Баку] — азерб. рад. письменник, нар. поет Азербайджану (з 1960), засл. діяч мистецтв Азерб. РСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1980). Член КПРС з 1939. В 1965—81 був головним ре-

В. В. Растреллі. Ансамбль колишнього Смольного монастиря в Ленінграді. 1748—64.

Б. К. Растреллі. Анна Іванівна з арапченям. Бронза. 1733—41. ДРМ у Ленінграді.

дактором Азерб. Рад. Енциклопедії. Друкуватися почав 1927. Поезії Р. Р. «Чапей», «Сі Ау», «Кармен» та ін.— про боротьбу народів капіталістичних країн за нац. і соціальне визволення. У роки Великої Вітчизн. війни опублікував збірки віршів і оповідань «Безсмертні герої» (1942), «Гнів і любов» (1943). Автор поеми «Ленін» (1950; Держ. премія СРСР, 1951). У зб. «Витримка» (1965), «Я — земля» (1970), «Думи і почуття» (1975) посилюються філос. мотиви. Автор п'єс «Вефа» (пост. 1943) — про події Великої Вітчизн. війни, «Брати» (пост. 1956) — про боротьбу за встановлення Рад. влади, «Закон» (1963) — про простих людей Америки. Ряд творів (поема «Мати», вірш «Дніпро» та ін.) присвятив Україні. Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Поезії. К., 1976.

В. І. Ціпко.

РА́ТА — ліва притока Бугу (бас. Вісли). Бере початок у Польщі, тече тер. Львів. обл. УРСР. Довж. 75 км, площа бас. 1750 км². Заплава річки заболочена. Воду використовують для зрошування культурних пасовищ. На Р.— міста Рава-Руська, Великі Мости.

РАТА́Н — *радіотелескоп* АН СРСР, розташований на Пн. Кавказі поблизу станиці Зеленчуцької Ставропольського краю Карачаєво-Черкеської автономної області. Працює в діапазоні радіохвиль 1—30 см, *роздільна здатність* в цьому діапазоні дорівнює 5″ ÷ ÷ 2′30″, збираюча поверхня бл. 1000 м². Р.— найбільший в світі за лінійними розмірами рефлекторний *телескоп* і єдиний *рефлектор*, який дає змогу застосовувати сучас. принципи синтезу зображень космічних джерел радіовипромінювання, використовуючи обертання Землі. Гол. дзеркало Р. має форму кільця діаметром бл. 600 м (див. іл. до ст. *Астрономічні інструменти*) та шириною 7,4 м і складається з окремих рухомих елементів розмірами 2 × 7,4 м. Кожний елемент змонтовано на спец. механізмі з трьома ступенями вільності, що дозволяє встановлювати його у задане положення з великою точністю (координати елементів розраховуються з використанням ЕОМ). Сформована так відбивна поверхня спрямовує випромінювання космічного джерела на одне з вторинних дзеркал (розміром 8 × 5,5 м), встановлених всередині круга на рейкових шляхах (мал.). Гол. дзеркало можна використовувати окремими секторами, при цьому на кожному секторі можна вести спостереження одночасно за незалежними програмами з допомогою спеціалізованої приймальної апаратури, якою обладнані кабіни при вторинних дзеркалах. Осн. особливості Р.— його універсальність і багатопрограмність при достатньо високих принципових параметрах. За його допомогою розв'язують численні проблеми *радіоастрономії*. Напр., на ньому досліджується *Сонце* і *Сонячна система*, наша *Галактика*, ін. *галактики* і *квазари*, нарешті *Метагалактика*, включаючи реліктовий фон.

Літ.: Берлин А. Б. [та ін.]. Новый радиотелескоп Академии наук РАТАН-600. «Приборы и техника эксперимента», 1977, № 5. *Д. В. Корольков.*

РАТАУ — див. *Радіотелеграфне агентство України* при Раді Міністрів Української РСР.

РА́ТЕНАУ (Rathenau) Вальтер (29.IX 1867, Берлін — 24.VI 1922, там же) — нім. політ. діяч, промисловець і фінансист, публіцист. У роки 1-ї світової війни 1914—18 — один з керівників воєнної пром-сті Німеччини. В листопаді 1918 ввійшов до Нім. демократичної партії. У травні 1921 — міністр відбудови, з лютого 1922 — міністр закордонних справ. Прихильник нормалізації відносин між Німеччиною і Рад. д-вою. Підписав *Рапалльський договір 1922* з Рад. Росією. Вбитий членами таємної націоналістичної терористичної орг-ції «Консул».

РАТЕ́НСЬКИЙ Петро Федорович (р. н. невід., Волинь — 21.XII 1326) — укр. живописець. Перебував у Дворецькому монастирі на Львівщині. Малював ікони і розсилав їх як дари по Україні та за її межі. В 1308—26 був Київ. митрополитом. Вважають, що пензлю Р. належить ікона «Петровська богоматір» (ДТГ).

РАТИ́Н (франц. ratine) — *вовняна тканина* з фігурним коротким густим ворсом на лицьовому боці. Фігури у вигляді поздовжніх, поперечних або діагональних смужок, кульок одержують обробкою зволоженої ворсової тканини на спеціальній (ратинуючій) машині. Така обробка поліпшує зовнішній вигляд тканини, надає ворсові більшої стійкості до стирання. З Р. (драп-ратину) шиють пальта.

РАТИФІКА́ЦІЯ (від лат. ratus — затверджений і facio — роблю) — затвердження відповідним верховним органом держ. влади даної країни *договору міжнародного*. З моменту Р. (якщо в договорі не обумовлено інше) договір вступає в силу і стає обов'язковим для виконання д-вами, що його підписали. Р. підлягають найважливіші міжнар. акти (договори про ненапад, заборону атомної зброї тощо), а також ті акти, про необхідність Р. яких сторони домовилися при укладенні їх. Після Р. д-ви обмінюються ратифікаційними грамотами. В СРСР Р. укладених СРСР договорів здійснює Президія Верховної Ради СРСР (п. 6. ст. 121 Конституції СРСР), а договорів, укладених союзними республіками,— Президії Верховних Рад цих республік (див., зокрема, п. 13 ст. 108 Конституції УРСР.)

РА́ТКОВ Стойко (н. 1895, с. Чуругу, біля Нового Саду, тепер СФРЮ) — діяч серб. робітн. руху, активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Під час 1-ї світової війни мобілізований до австро-угор. армії. Здався в полон у Росії. В роки громадян. війни вступив до Комуністичної партії, брав участь у формуванні пд.-слов'ян. революц. військ у Самарі. В грудні 1918 Центр. федерація іноз. груп при ЦК РКП(б) направила його до Одеси. Проводив агіт. роботу серед пд.-слов'ян. військовополонених. Був одним з організаторів серб. групи «*Іноземної колегії*» при Одеському обласному комітеті КП(б)У. В березні 1919 разом з ін. членами «Іноз. колегії» Р. заарештувала франц. контррозвідка, але йому вдалося втекти. Після закінчення громадян. війни повернувся до Югославії. Під час 2-ї світової війни боровся (під ім'ям «Вава») проти нім.-фашист. загарбників у партизан. загоні в Югославії.

І. А. Петерс.

РА́ТМАНИ (нім. Ratmann, одн., від Rat — рада і Mann — людина) — члени ради *магістрату*. Див. *Райці*.

РАТМА́НСЬКИЙ Михайло Самійлович (1900, Одеса — 4.VII 1919) — один з організаторів комсомолу України. Член Комуністичної партії з 1916. Н. в робітн. сім'ї. З 12 років працював у Києві в ювелірній майстерні. Керував нелегальним с.-д. гуртком молоді. Після Лютневої революції 1917 ввійшов до складу ініціативної групи Київ. к-ту РСДРП(б) по організації молоді міста. Один із засновників соціалістичної Спілки робітн. молоді — «3-й Інтернаціонал» (жовтень 1917). Учасник *Київського жовтневого збройного повстання 1917, Київського січневого збройного повстання 1918* і громадянської війни. Брав участь у підготовці 1-го з'їзду КСРМУ. Загинув у бою проти куркульсько-націоналістичних банд Зеленого під час *Трипільського походу 1919*.

РАТМИ́РОВ (справж. прізв. — Тимківський) Андрій Юхимович [2 (14).X 1884, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 26.II 1967, Ужгород] — укр. рад. актор і режисер, засл. арт. УРСР (з 1955). Закінчив Новоросійський ун-т (1908, в Одесі). Сценічну діяльність почав 1904 актором Одес. рос. театру. З 1917 перейшов на укр. сцену до «*Товариства українських артистів* під орудою І. А. Мар'яненка, за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського». Режисер та актор Третього вирішального Правобережного театру (1930—35, Вінниця), Київ. обл. муз.-драм. театру (1943—47), Кіровогр. укр. муз.-драм. театру ім. М. Кропивницького (1947—49), Закарп. укр. муз.-драм. театру (1949—59). Серед ролей — Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Гайдай («Загибель ескадри» Корнійчука), Забєлін («Кремлівські ку-

Расул Рза.

А. Ю. Ратмиров.

Радіотелескоп **РАТАН-600** Спеціальної астрофізичної обсерваторії на Північному Кавказі (з кільцеподібною відбивною поверхнею діаметром 600 м).

О. П. Ратмирова.

Л. С. Ратушна.

ранти» Погодіна), Карл Моор («Розбійники» Шіллера).

Є. С. Хлібцевич.

РАТМИ́РОВА Олена Павлівна (1869, м. Новохоперськ, тепер Ворон. обл.— 1927, Новочеркаськ, тепер Ростов. обл.) — укр. співачка (меццо-сопрано) та драм. артистка. Вокальну освіту здобула 1892 у Київ. музичному, пізніше — в Моск. філармонічному уч-щі. Творчу діяльність почала 1883. Працювала у трупах М. Кропивницького (1884 — 1903, з перервами), М. Садовського (1888—93), Г. Деркача (1894—95) та ін. У 1900—01 мала власну групу. Співала в Київ. (1908—09), Харків. (1910—12), Одес. (1912—14) оперних театрах. Серед партій — Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Любаша («Аскольдова могила» Верстовського), Галька («Галька» Монюшка). Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Ярина («Невольник» Кропивницького), Гощинська («Блакитна троянда» Л. Українки) та інші.

П. К. Медведик.

РА́ТНЕ — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Прип'яті (прит. Дніпра), за 22 км від залізнич. ст. Заболоття. 5,0 тис. ж. (1982). Перші писемні згадки про Р. належать до кін. 12 — поч. 13 ст., коли воно було прикордонним містом *Галицько-Волинського князівства*. З 1340 Р.— в складі *Великого князівства Литовського*, з 1366 — Польщі (у 70—80-х рр. 14 ст. тимчасово було під владою Угорщини). В 1440 Р. було надано *магдебурзьке право*. Після 3-го поділу Польщі (1795) Р. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшло до бурж.-поміщицької Польщі. В 1922 у Р. виникла підпільна комуністична група. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Р.— с-ще міськ. типу. У селищі — лісохім. з-д, хлібний та пром. комбінати. лісгоспзаг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, мед. містечко, Будинок культури, клуб. 2 бібліотеки.

РА́ТНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Волин. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,4 тис. км². Нас. 54,4 тис. чол. (1982). У районі — 70 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ратне*. Р. р. лежить у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, буд. пісок. Річки — *Прип'ять* з прит. Вижівкою. Озера: Турське, *Оріхове озеро*, Оріховець, Валянське. Грунти дерново-підзолисті піщані й болотні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, вільха) займають 51,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства — ратнівські лісохім. з-д та пром. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Ратне). Спеціалізація с. г. — тваринництво м'ясо-мол. напряму, землеробство — картоплярсько-льонарського. Площа с.-г. угідь 1980 становила 61,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 23,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 37,8 тис. га. У Р. р.— 12 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Заболоття. Автомобільних шляхів — 308 км, у т. ч. з твердим покриттям — 134 км. У районі — 47 заг.-осв. і музична школи, 69 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 20 будинків культури, 22 клуби, 43 кіноустановки, 46 б-к. У с. *Кортелісах* — істор. музей та меморіальний комплекс жертвам фашизму. У Р. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1945).

А. А. Хомич.

РА́ТУША (польс. ratusz, від нім. Rathaus — будинок ради) — 1) Орган міського самоврядування в ряді країн. У містах Зх. України, зокрема, у Львові, Р. вперше з'явилися в 14 ст.; з 15 ст. в зв'язку з наданням містам *магдебурзького права* замість Р. було утворено *магістрати*. В січні 1699 в Москві було утворено орган міського самоврядування — Бурмистерську палату, 1699 перейменовану на Р. В 1711 після створення *губерній* Р. як центр. установа перестала існувати, 1720 замість Р., яка містилася в Москві, в Петербурзі створено гол. магістрат.

Поряд з магістратами в невеликих містах і містечках України (Гадяч, Лубни, Ніжин, Охтирка та ін.) зберігалися Р. як органи міського самоврядування. У 1785 в Росії магістрати було замінено *міськими думами*. В містечках, де не було дум, залишились Р. Остаточно, як суд. органи, Р. скасовано *судовою реформою 1864*, як органи міськ. самоврядування— міською реформою 1870. 2) В ряді країн будинок, де містяться органи міського самоврядування.

В. С. Кульчицький.

РА́ТУШНА Лариса Степанівна (9.I 1921, с. Тиврів, тепер смт Вінн. обл.— 18.III 1944, Вінниця) — учасниця підпільного руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1938. З 1939 навчалася на мех.-матем. ф-ті Моск. ун-ту. З вересня 1941 — мед. сестра в діючій армії, брала участь в обороні Москви. Потрапивши в полон у районі Смоленська, втекла, дісталася до Вінниці і стала учасницею Вінницької підпільної парт. орг-ції, очолюваної І. В. *Бевзом*. Брала участь в обладнанні підпільної друкарні «Україна», розповсюджувала листівки. Була зв'язковою вінниц. підпілля і партизан. з'єднання ім. В. І. Леніна. Допомагала визволяти рад. військовополонених і супроводила їх до партизанів. Забезпечувала партизанів зброєю, боєприпасами, медикаментами. Вбита фашистським запроданцем.

РАУВО́ЛЬФІЯ (Rauwolfia) — рід рослин родини барвінкових. Кущі, напівкущі або дерева. Листки прості цілісні, довгасто-еліптичні або ланцетні, часто шкірясті. Квітки білі або блідо-рожеві, зібрані у верхівкові, рідше пазушні зонтиковидні суцвіття. Плід — кістянка. 40—50 (за ін. джерелами до 100) видів, поширених в тропіках Пд. Азії (за винятком Австралії). Деякі види Р.— цінні *лікарські рослини*: з їхніх коренів і кореневищ одержують алкалоїд *резерпін*, який широко використовують у медицині. Найбільше значення має Р. з м і ї н а (R. serpentina) — півкущ з молочним соком, 60—80 см заввишки. Кореневище містить понад 20 алкалоїдів, з яких найбільше значення мають ресцинамін, іохімбін, серпентин та ін.

РА́УД — ест. художники, брати. К р і с т і а н Р. [10(22).X 1865, Віру-Яагупі — 19.V 1943, Таллін] — графік. В 1892—97 навчався в петерб., 1897—98 — дюссельдорфській АМ, 1899—1903 — у А. *Ажбе* та в мюнхенській АМ. В 90-х рр. 19 ст. виконав зарисовки з життя ест. селян («В хаті», 1896—98, та ін.), малюнки на тему ест. епосу «Калевіпоег» (вид. 1935). В 1905—14 керував худож. студією в Тарту, 1923—26 викладав у Талліннському худож.-пром. уч-щі. П а у л ь Р. [11 (23).X 1865, Віру-Яагупі — 22.XI 1930, Таллін] — живописець. В 1888—94 навчався в дюссельдорфській АМ, 1911 — в Петербурзі у І. *Рєпіна*. Твори: «Портрет матері» (1894), галерея портретів ест. селян [«Дядя Пауль з люлькою», бл. 1894—96 (?), «Старий з острова Муху», 1898], «Автопортрет з люлькою» (1908) та ін. З 1923 викладав в Талліннському художньо-пром. училищі. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Естонська РСР*, т. 4, с. 448—449.

Літ.: Мильк В. П. Рауд. М., 1957.

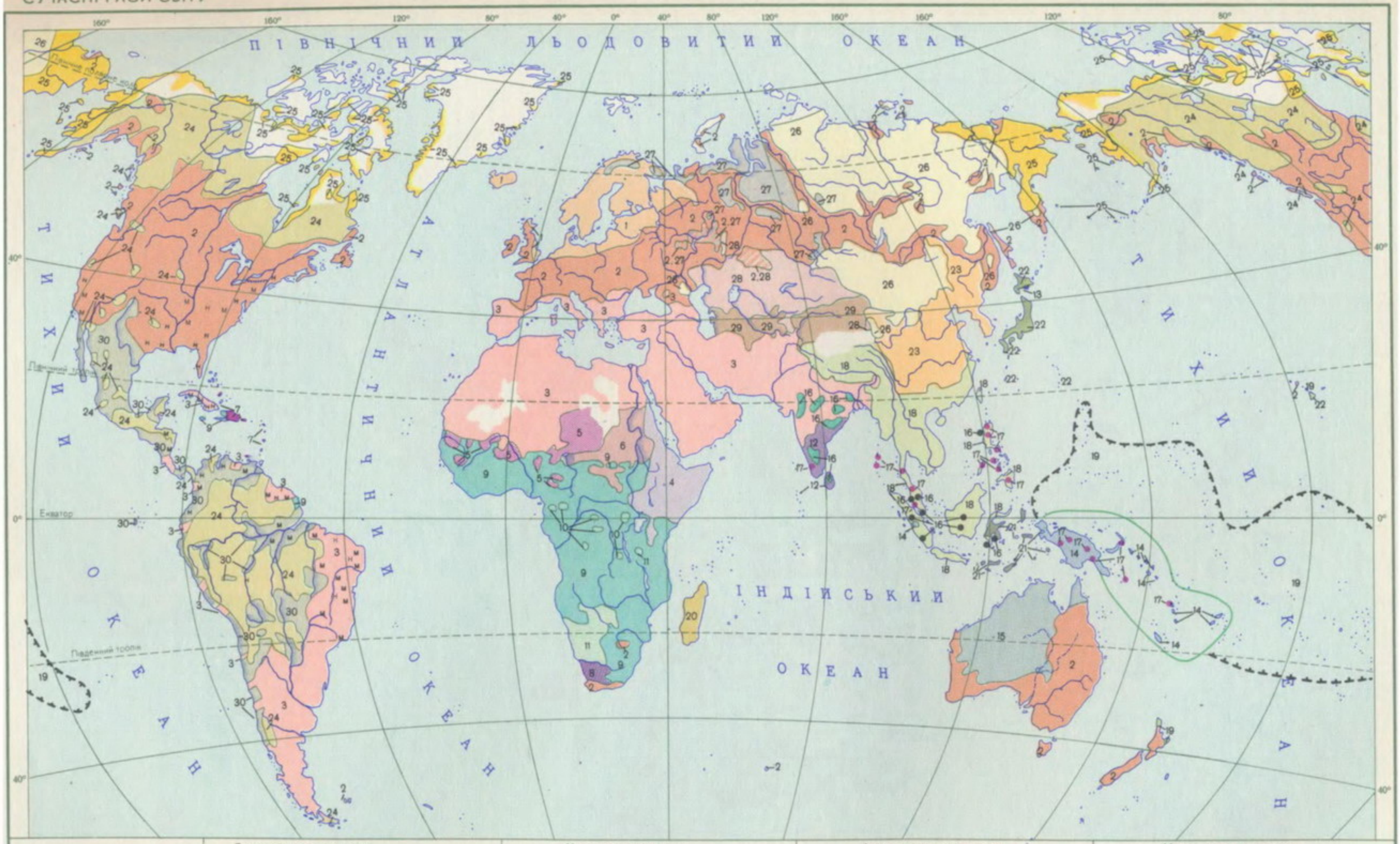
РА́УД Март [1 (14).IX 1903, вол. Айду, тепер Вільяндіського р-ну Ест. РСР — 6.VII 1980, Таллін] — ест. рад. письменник, нар. письменник Ест. РСР (з 1972). Член КПРС з 1945. Друкуватися почав 1919. Перша зб.— «Міражі» (1924). У романах «Сокира і місяць» (1935), «Базар» (1937) змалював сатиричні картини бурж. звичаїв. Р. вітав встановлення Рад. влади в Естонії і став одним із зачинателів ест. рад. поезії. Автор збірок віршів «Далеке коло» (1935), «Бойове слово» (1943), «Всі дороги» (1953), «Золота осінь» (1966), «Той, що пішов» (1978) та ін.; зб. новел «Віч-на-віч» (1959), п'єс. Деякі вірші присвятив Україні. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Поезії]. «Україна», 1947, № 7; Микола Коломієць. «Вітчизна», 1948, № 11.

С. Г. Ісаков.

РАУ́ЛЯ ЗАКО́НИ — кількісна залежність, що зв'язує *концентра-*

СУЧАСНІ РАСИ СВІТУ

ДАВНІ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ РАСИ

Європеоїдна велика раса
- 1 Балтійська
- 2 Середньоєвропейська
- 3 Індо-середземноморська

Негроїдна велика раса
- 9 Негрська
- 10 Негрильська
- 11 Бушменська

Австралоїдна велика раса
- 13 Айнська
- 14 Меланезійська
- 15 Австралійська
- 16 Веддоїдна
- 17 Андаманська

Монголоїдна велика раса
- 23 Східноазіатська
- 24 Американська
- 25 Арктична
- 26 Північноазіатська

РАННІ МІШАНІ Й ПЕРЕХІДНІ РАСИ

МІШАНІ ЙПЕРЕХІДНІ ФОРМИ МІЖ ВЕЛИКИМИ РАСАМИ

Європеоїдною та негроїдною
- 4 Ефіопська
- 5 Західносуданська

Європеоїдною, негроїдною та австралоїдною
- 12 Південноіндійська

Австралоїдною та монголоїдною
- 18 Південноазіатська
- 19 Полінезійська

Монголоїдною та європеоїдною
- 27 Уральська

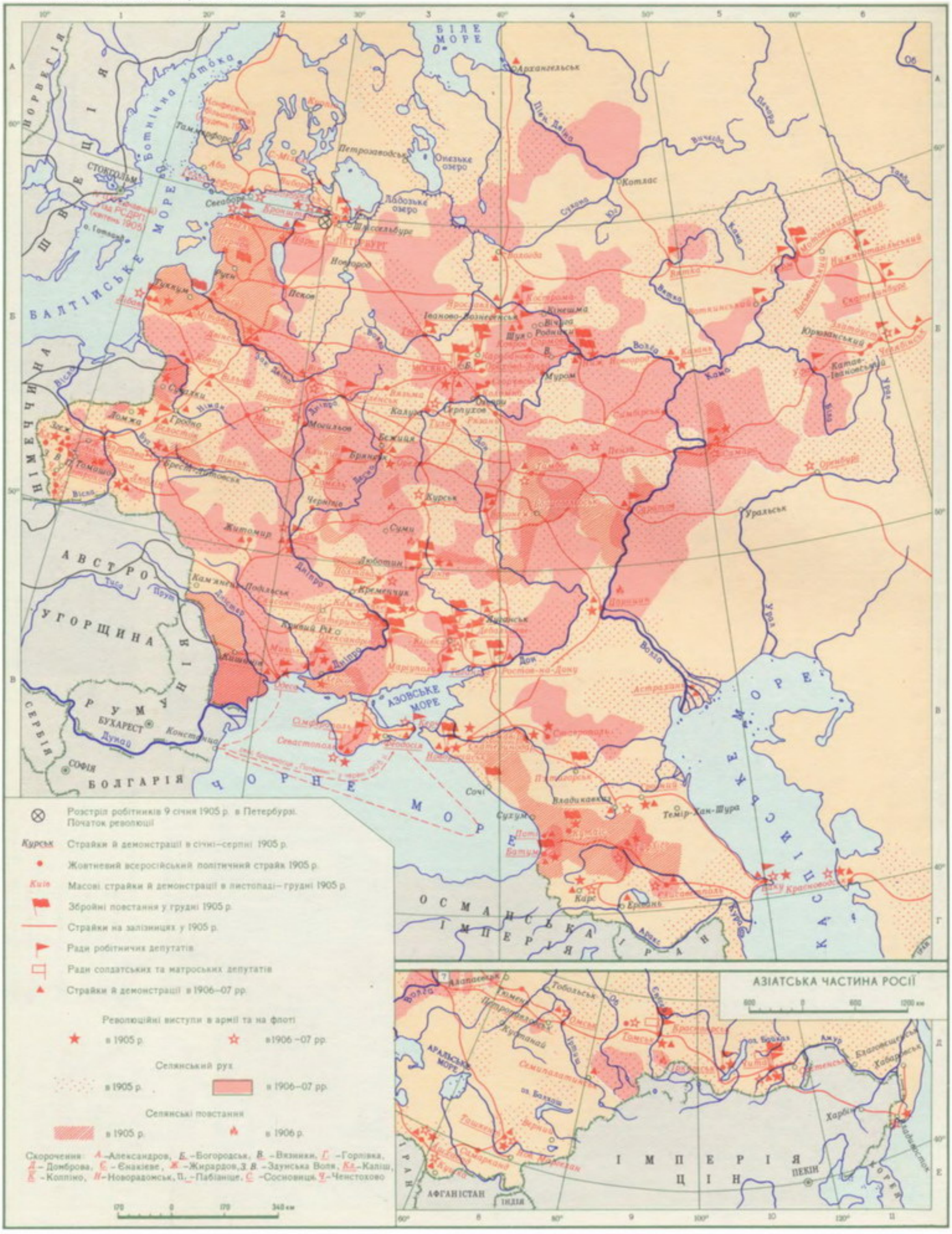
СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІШАНІ ТИПИ, ЩО СФОРМУВАЛИСЯ В 4–15 СТ.
- 6 Східносуданський
- 20 Мадагаскарський (з домішками негроїдної раси)
- 21 Східноіндонезійський
- 22 Японський
- 28 Південносибірський
- 29 Середньоазіатський

ПІЗНІ МІШАНІ ГРУПИ
- 7 мулати Америки
- 8 „кольорові" Південної Африки
- 30 Американські метиси

МАСШТАБ 1 140 000 000

1400 0 1400 2800 км

РЕВОЛЮЦІЯ 1905–07 років у РОСІЇ

БІЛЕ МОРЕ
Архангельськ
Петрозаводськ
Онезьке озеро
Ладозьке озеро
Шліссельбург
Котлас
Вятка
Пермь
Челябінськ
Катеринбург
Іваново-Вознесенськ
Кострома
Кінешма
Шуя
Родники
Муром
Нижньогородський
Оренбурзький
Уральська
Самара
Курськ
Харків
Житомир
Кам'янець-Подільський
Бєлосток
Брест-Литовськ
Ломжа
Гродно
Сувалки
Мінськ
Могильов
Бєжиця
Брянськ
Орел
Тула
Рязань
Калуга
Вязьма
Смоленськ
Псков
Новгород
Ревель
Гельсінгфорс
Або
Стокгольм
Ботнічна затока
Ботнічне море
Ревель
Ризька затока
Ризький р.
Ризький п-в
Ризький затон
Ризький р.
Ризький п-в
Ризький затон
Ризький р.
Ризький п-в
Ризький затон

цію розчину або з тиском насиченої пари розчинника над розчином, або із змінюванням т-ри кипіння (замерзання) розчину. За першим Р. з., відносне зниження тиску насиченої пари розчинника над розчином пропорційне концентрації розчиненої речовини, тобто $(p_1^0 - p_1) / p_1^0 = N_2$, де p_1^0 — тиск насиченої пари чистого розчинника, p_1 — тиск насиченої пари розчинника над розчином, N_2 — мольна частка (концентрація) розчиненої речовини. За другим законом, підвищення т-ри кипіння $t_{кип}$ або зниження т-ри замерзання $t_к$ розчину прямо пропорційне моляльній концентрації розчиненої речовини:

$$\Delta t_{кип} = E_e \cdot m, \ \Delta t_к = E_к \cdot m,$$

де $\Delta t_{кип}$ — підвищення $t_{кип}$, $\Delta t_к$ — зниження $t_к$, m — моляльна концентрація розчину, E_e та $E_к$ —т. з. ебуліоскопічна (див. *Ебуліоскопія*) і кріоскопічна (див. *Кріоскопія*) постійні розчинника. Відкрив Ф. *Рауль*. На основі Р. з. можна визначити *молекулярну масу* речовини (неелектролітів). Розчини електролітів не підлягають Р. з. внаслідок електролітичної дисоціації.

РАУ́ЛЬ (Raoult) Франсуа Марі (10.V 1830, Фурн-ан-Веп, Нор — 1.IV 1901, Гренобль) — франц. хімік і фізик, чл.-кор. франц. Академії наук (з 1890), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1899). З 1867 Р.— у Гренобльському ун-ті (професор з 1870). Досліджуючи (1882—88) зниження т-ри кристалізації, а також зниження тиску пари (або підвищення т-ри кипіння) розчинника при введенні в нього розчиненої речовини, відкрив закони, що пізніше дістали назву *Рауля законів*.

РАФАЕ́ЛЬ [власне — Раффаелло Санті (Санціо); 26 або 28.III (за ін. даними 6.IV) 1483, Урбіно — 6.IV 1520, Рим] — італ. живописець і архітектор, представник Високого *Відродження*. Початкову художню освіту здобув у свого батька — художника Дж. Санті. Бл. 1500—04 працював у Перуджі в майстерні П. *Перуджіно*; з 1504 — у Флоренції, з 1508 — у Римі. Гуманістичні, життєстверджуючі, сповнені ліризму твори Р. відзначаються класично чіткою композицією і тонким колоритом. Р. найчастіше звертався до зображення мадонни, втілюючи в ній зворушливий образ жінки-матері («Мадонна Конестабіле», бл. 1500—02, ДЕ в Ленінграді; «Мадонна з немовлям та Іоанном Хрестителем», або т. з. «Прекрасна садівниця», 1507, Лувр; «Мадонна Альба», бл. 1510—11, Нац. галерея мистецтв, Вашінгтон, та ін.). Найвідомішою і найбільш художньо досконалою з його картин є «Сікстинська мадонна» (1515—19, Дрезден. картинна галерея), яку художник написав як вівтарний образ для церкви при монастирі св. Сікста в м. П'яченці. Р.— автор портретів папи Юлія II, бл. 1511, Галерея Уффіці, Флоренція; «Жінка у покривалі» («Донна велата»), бл. 1513, Галерея Пітті, Флоренція; Б. Кастільйоне, 1515, Лувр, та ін. і розписів у Ватікані («фрески в станцах делла Сеньятура, 1509—11, д'Еліодоро, 1511—14; дель Інчендіо, 1514—17; ескізи розписів Лоджій у Ватікані, 1519) і на віллі Фарнезіна, 1514—18. Як архітектор брав участь у буд-ві собору св. Петра, церкви Сант-Еліджо дельї Орефічі (з 1509), капели Кіджі церкви Санта-Марія дель Пополо (1512—20), всі — у Римі та ін. Похований в Пантеоні у Римі. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305, а також на окремих аркушах до ст. *Відродження*, т. 2, с. 272—273; *Італія*, т. 4, с. 448—449.

Літ.: Рафаель. К., 1936; Гращенков В. Н. Рафаэль. М., 1971; Пашут Л. Рафаэль. Пер. с венг. М., 1981.

Н. П. Ритська.

РАФА́ЛІВКА — селище міського типу Володимирецького р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 3,8 тис. ж. (1982). В Р.— меблева ф-ка, 3 асфальтові з-ди, лісгоспзаг, володимирецькі райсільгосптехніка та райсільгоспхімія. 2 заг.-осв. школи, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1902, с-ще міськ. типу — з 1957.

РАФАЛО́ВИЧ Артем Олексійович [13 (25).XI 1816 — 3 (15).V 1851] — укр. лікар, дослідник країн Пн. Африки та Пд.-Зх. Азії. Н. на Поділлі. Закінчив Одеську гімназію і мед. ф-т Берлінського ун-ту. Докторську дисертацію про лікування сифілісу захистив у Дерптському (тепер Тартуський) ун-ті (1838). З 1840—проф. судово-мед. юрид. відділу Рішельєвського ліцею в Одесі. В 1846—48 відвідав Туреччину, Сірію, Палестину, Єгипет, Туніс та Алжір з метою епідеміологічних досліджень. Р. провів цінні етногр. та геогр. спостереження. Рос. геогр. т-во 1849 обрало Р. своїм дійсним членом. Праці Р. присвячені боротьбі з чумою, мед. географії, санітарній статистиці, курортології.

М. О. Оборін.

РАФАЛО́ВИЧ Єлизавета Карпівна (1831, Чернігів — р. см. невід.) — укр. і рос. співачка (контральто). Закінчила Київ. ін-т шляхетних дівчат. Співу навчалась приватно в Києві, удосконалювала майстерність у Мілані (1851—52). В 1853—55 співала в благодійних концертах у Петербурзі, Житомирі, під час контрактових сезонів у Києві.

І. М. Лисенко.

РАФА́ЛЬСЬКИЙ Гнат Гнатович (справж. прізв. — Лозинський; 1868—1933, Харків) — укр. рад. актор. Закінчив Київ. ун-т. Творчу діяльність розпочав в аматорських виставах. З 1894 працював у трупах М. *Кропивницького*, О. *Ратмирової*, в 20—30-х рр. 20 ст. — в рос. мандрівній опері, *Харківському театрі музичної комедії*. Серед ролей — Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Лопуцьковський («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Кичатий («Назар Стодоля» Шевченка), Коваль («Невольник» Кропивницького), Земляника («Ревізор» М. Гоголя).

П. К. Медведик.

РАФІЛІ́ Мікаел Гасан-огли [12 (25).IV 1905, с. Борсунлу, тепер Касум-Ісмаїловського р-ну Азерб. РСР — 26.IV 1958, Баку] — азерб. рад. поет, літературознавець. В поезії виступив як прихильник вільного вірша: збірки «Вікно» (1929), «Нова історія» (1934), «Журавель» (1936) та ін. Автор праць про творчість Нізамі Гянджеві, Фізулі, М. Ф. Ахундова та ін., підручника «Вступ до теорії літератури» (1958), популярного нарису «Тарас Шевченко» (1939). Перекладач творів Й. В. Гете, О. Бальзака, Л. Толстого, В. Гюго та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Песни о городах. М., 1936; Мирза Шафи в мировой литературе. Баку, 1958; Избранное. Баку, 1973.

В. І. Ціпко.

Март Рауд.

РАФІНЕ́Р (франц. raffineur, від raffiner — очищати) — апарат безперервної дії, в якому розмелюють волокнисті матеріали, гол. чин. *целюлозу*. Осн. робочими частинами Р. є розмелювальні диски або конуси, в зазор між якими надходить (у вигляді водної *суспензії*) волокниста маса. За допомогою Р. виготовляють також *деревну масу* з тріcок (див. *Дефібратор*). Р.— один з тех. засобів, використовуваних у целюлозно-паперовій промисловості.

РАФІНУВА́ННЯ (від франц. raffiner — очищати) — остаточне очищення продукту від небажаних домішок. Застосовується у металургійній (див. *Рафінування* металів), харчовій, хімічній та ін. галузях промисловості, с. г. тощо.

РАФІНУВА́ННЯ металів — очищення металів (сплавів) від небажаних домішок. Розрізняють Р. пірометалургійне, електролітичне і хімічне. При пірометалургійному (високотемпературному) Р. в метал додають розкислювачі (див. *Розкислення* металів) або *модифікатори*, що утворюють з домішками нерозчинні у рідкому металі хім. сполуки. Метал, крім того, обробляють рідкими синтетичними *шлаками*, піддають вакуумуванню (див. *Вакуумування сталі*), *десульфурації*, *дефосфорації*, продувають *інертними газами* (напр., аргоном, та ін.). Застосовують також вакуумну *ректифікацію*, *зонну плавку*, рафінуючі *електрошлаковий переплав*, *вакуумно-дуговий переплав*, *плазмодуговий переплав* тощо. Електролітичне Р. являє собою *електроліз* водних розчинів або сольових розплавів. Найпоширеніше електролітичне Р. полягає в розчиненні очищуваних металів на *аноді* й осадженні чистих металів на *катоді*. Хімічне Р. грунтується на різній розчинності металу і домішок в розчинах к-т або лугів. До такого Р. належить, напр., «мокрий» метод *афінажу* благородних металів. Р. провадять безпосередньо в печах, поза печами (див. *Позапічна обробка* металів) або в спец. рафінувальних агрегатах. Рафінуванням зменшують кількість шкідливих домішок і *неметалевих включень*, запобігають *ліквації* металів, підвищують *корозійну стійкість* та ін. властивості.

РА́ФІЯ (Raphia) — рід вічнозелених дерев'янистих багаторічних рослин род. пальмових. Стовбур нерозгалужений, порівняно короткий. Листки чергові, перисті, великі (у Р. винної до 22 м завдовжки і 12 м завширшки — найбільші в рослинному світі). Квітки одно-

Рафаель.
Автопортрет. Фрагмент фрески «Афінська школа». 1509—11. Станца делла Сеньятура. Ватікан. Рим.

статеві, дрібні, у багатоквіткових дуже розгалужених початках. Плід ягодоподібний. Бл. 40 видів, поширених здебільшого в тропічній Африці. В СРСР окремі види Р., зокрема Р. мадагаскарська (R. ruffia), зустрічаються в оранжерейній або кімнатній культурі. Р. дають буд. деревину, рослинний віск, пальмове вино, волокно, харч. продукти тощо. *А. П. Лебеда.*

РАФЛЕ́ЗІЯ (Rafflesia) — рід безхлорофільних паразитичних рослин родини рафлезієвих. 12 видів, поширених у вологих тропіч. лісах Індонезії і Філіппінських о-вів. Паразитують на коренях тропічних ліан — цисусів. Р. занурюється в тканини рослини-хазяїна за допомогою тонких недиференційованих тяжів; над ураженими частинами рослин піднімаються лише квітки. Найвідомішою є Р. Арнольда (R. arnoldii), яка зустрічається на о. Суматра. Її м'ясисті квітки до 1 м у діаметрі і масою 4—6 кг, кольором схожі на сире м'ясо, мають сильний трупний запах, запилюються мухами.

М. Рахімі.

РАФФІ [справж. ім'я і прізв.— Акоп Мелік-Акопян; 1835, Паяджук, Іран — 24.IV (6.V) 1888, Тбілісі] — вірм. письменник. Представник вірм. романтизму. Друкуватися почав 1860. У ранніх творах (роман «Салбі», 1866, вид. 1911; повість «Гарем», 1868, вид. 1874) з позицій просвітительства викривав нац. і соціальний гніт. У романах «Захрумар» (1871), «Золотий півень» (1878) та ін., у повістях і оповіданнях зображував торг.-лихварські верстви вірм. суспільства, моральне виродження його представників. Нац.-визвольному рухові вірм. народу присвячені романи «Джалаледдін» (1878), «Хент» (1880), «Іскри» (т. 1—2, 1883—87). Автор істор. романів «Давид-Бек» (1881—82), «Самвел» (1886).

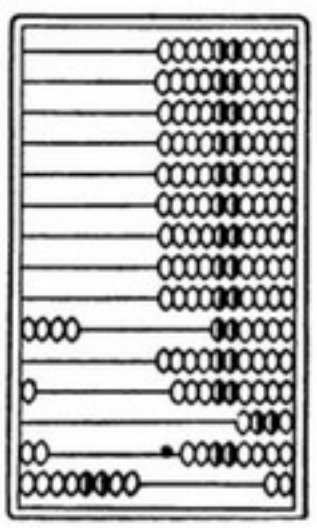
Тв.: Рос. перекл.— Золотой петух.— Безумец. М., 1958; Гарем и другие рассказы. Ереван, 1966; Хент. Ереван, 1969: Самвел. Ереван, 1975.

С. Г. Амірян.

Рафлезія Арнольда. Загальний вигляд квітки.

РА́ХІВ — місто Закарп. обл. УРСР, райцентр, на р. Тисі. Залізнична станція. Р. вперше згадується 1447, коли село було під владою Угорщини (з 1867 — Австро-Угорщина). У 18 ст. кріпаки Р. брали участь в русі *опришків* (зокрема, в загонах *Пинті*, Ф. Бойка, І. Пискливого, а пізніше — О. *Довбуша* та ін.). Під час соціалістичної революції в Угорщині 6.IV 1919 у Р. було встановлено Рад. владу. Проте в тому самому місяці Р. захопили білорумунські окупанти. З 1920 Р.— у складі бурж. Чехословаччини. В 1939 Р. підпав під владу хортистської Угорщини. В 1945 Р. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1958 Р.— місто. У місті — лісокомбінат, картонна ф-ка, маслороб ний з-д, хлібний комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-осв., музична та 2 спорт. школи, лікарня, профілакторій, туристська база, 2 будинки культури, клуб, кінотеатр, 3 бібліотеки.

Рахівниця. Покладено число 401, 28.

РАХІВНИ́ЦТВО — система ведення рахунків у *бухгалтерському обліку*.

РАХІВНИ́ЦЯ — прилад для арифметичних обчислень (додавання й віднімання). Являє собою чотирикутну раму з поперечними дротинами, по яких переміщуються круглі кісточки (мал.). На всіх дротинах, крім однієї або двох (вони відіграють роль коми у десятковому записі числа), є по 10 кісточок. Кожна дротина з 10 кісточками відпов дає десятковому розряду числа (одиниці, десятки, сотні і т. д. одиниць або десяті, соті, тисячні частки одиниці). Р. застосовують для найпростішої лічильної роботи та як наочний посібник.

РА́ХІВСЬКИЙ МАСИ́В — гірський масив у пд.-сх. частині Карпат Українських, у межах Закарп. обл. Є частиною давнього *Мармарошського масиву*. Вис. до 1944 м, г. Піп Іван Мармарошський. Складається з кристалічних порід докембрію й палеозою. Переважають стрімкі форми рельєфу. До вис. 1400—1600 м вкритий ялицево-смерекково-буковими і смерековими лісами, вище — субальп. криволісся. Вершини хребтів зайняті субальп. луками. *О. М. Федірко.*

РА́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — в пд.-сх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1953. Площа 1,9 тис. км². Нас. 82,7 тис. чол. (1982). У районі — 32 населені пункти, підпорядковані міській, 4 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Рахів*. Р. р. розташований в межах *Карпат Українських* (на Зх.— хр. *Свидовець*, на Пн. та Пн. Сх.— *Горгани*, на Пд. Сх.— *Рахівський масив*). Корисні копалини: буд. каміння, мармур, каолін вапняки. Річки — *Тиса* з притоками Косівською, Чорною Тисою і Білою Тисою та ін. (бас. Дунаю). Грунти підзолисті, гірсько-лучні. Ліси (ялина, бук, дуб, граб, явір) займають 135,4 тис. га. В межах району — частина *Карпатського заповідника* — Говерлянський масив, 10 держ. заказників (Білий Потік, Діброва, Кузійський, Свидовецький, Кевелівський, Радомирський, Рогнеска, Апшинецький, «Затінки» та «Тирсянка»). Переважають підприємства лісової і деревообр. пром-сті (Рахівський, Великобичківський та Ясінянський лісокомбінати, *Великобичківський лісохімічний комбінат*, Рахівська картонна ф-ка). Комбінат побутового обслуговування (Рахів). Спеціалізація с. г.— тваринництво м'ясо-мол. напряму (вівчарство, скотарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 29,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 1,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 27,4 тис. га. Гол. с.-г. культура — картопля. У Р. р.— 7 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія Залізничні станції: Рахів, Ясіня, Великий Бичків. Автомоб. шляхів — 261 км, у т. ч. з твердим покриттям — 190 км. У районі — 58 заг.-осв., 3 муз. і 5 спорт. шкіл; 45 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторій «Гірська Тиса» (с. Квасн), 4 туристські бази. 51 будинок культури і клуб, кінотеатр, 44 кіноустановки, 60 б-к; музеї: краєзнавчий у смт Великому Бичкові та історико-краєзнавчий у смт Ясіні. У Р. р.— численні пам'ятки *дерев'яної архітектури* в селах Середньому Водяному (дві Миколаївські церкви, 1428, 1776), Діловому (Успенська церква, 1750), Кобилецькій Поляні (Вознесенська церква і дзвіниця, 18 ст.), Лазещині (церква «На Плитуватому», 18 ст.), у смт Ясіні (Струківська церква, 18 ст.). У смт Кобилецькій Поляні народився укр. рад. живописець Й. Й. *Бокшай*, у Ясіні — керівник революційного руху на Закарпатті О. О. *Борканюк*. У Р. р. видається газ. «Зоря Рахівщини» (з 1946). *І. І. Мільчевич.*

РАХІМІ Мухамеджан (3.V 1901, кишлак Фаїк, тепер Шафіркансього р-ну Бухар. обл. Узб. РСР — 23.VIII 1968, Душанбе) — тадж. рад. поет, перекладач. Член КПРС з 1943. Друкуватися почав 1924. Перша зб.—«Вибрані вірші» (1940). Автор збірок віршів і поем «Смерть за смерть, кров за кров» (1943), «Перемога» (1947), «Світлий шлях» (1952). «Біле золото» (1958), «Ранок слова» (1963), «Невгасиме полум'я» (1967) та ін. присвячених Жовтневій революції, В. І. Леніну, Комуністичній партії, будівникам нового життя, дружбі народів. Перекладач творів О. Пушкіна, М. Горького, В. Маяковського, Янки Купали, Самеда Вургуна, Т. Шевченка, П. Тичини та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— К вершинам счастья. Душанбе, 1964.

Х. Шодикулов.

РАХІ́Т (від грец. ῥάχις — хребет, спина) — хвороба дітей, спричинювана порушенням фосфорно-кальцієвого обміну в організмі. До виникнення Р. у дітей призводять недостача в їжі вітаміну D (або порушення його засвоювання), неправильне харчування, недостатнє перебування на свіжому повітрі, виснажливі захворювання тощо. Вміст фосфору і кальцію у крові та тканинах хворих на Р. зменшений. Захворювання здебільшого проявляється у віці від 2-х місяців до року. При Р. кістки стають м'якими і гнучкими, а також спостерігаються розлади функцій нервової, ендокринної та ін. систем. У початковій стадії захворювання дитина стає неспокійною, з'являється пітливість, знижується тонус м'язів; сидіти і ходити хворі діти починають пізніше, ніж здорові; прорізування зубів запізнюється, збільшуються розміри голови; нерідко розвива-

ється недокрів'я, при тяжких формах спостерігаються значні деформації скелета, що залишаються на все життя (неправильна форма грудної клітки, викривлення хребта, О-подібні або Х-подібні ноги, *плоскостопість* тощо). Хворі на Р. схильні до захворювань на *пневмонію, спазмофілію*. Профілактика: відповідний режим харчування (овочі, фрукти, жовтки та ін.), вживання вітаміну D, риб'ячого жиру; систематичне перебування дітей на свіжому повітрі, опромінювання кварцовою лампою, загартовування організму, гімнастика, масаж тощо. Лікування: вітаміни D і C, ультрафіолетове опромінювання. У тварин на Р. хворіє молодняк, найчастіше телята і поросята в стійловий період. Хвороба виникає від нестачі в кормах вітаміну D, внаслідок порушення фосфорно-кальцієвого обміну, відсутності *інсоляції*, скупченого утримання тварин в темних вогких приміщеннях. Характеризується дистрофією і розм'якшенням кісткової тканини. У хворих тварин псується смак (лизуха), деформуються і викривлюються кістки, вони кульгавіють, відстають у рості. Перебіг Р. хронічний. Лікування і профілактика. Хворих тварин виділяють в окрему групу і поліпшують годівлю, призначають препарати вітаміну D, вітамінізований риб'ячий жир, ультрафіолетове опромінювання, створюють добрі умови утримання, проводять *моціон тварин, мінеральну підгодівлю*.

РАХЛЕ́НКО Леонід Гдалійович [Григорович; н. 23.VIII (5.IX) 1907, ст. Терехівка, тепер Гом. обл.] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1942. В 1928 закінчив Ленінгр. ін-т сценічного мистецтва. Учень Л. *Вів'єна*. З 1929 — актор (з 1935 — режисер, 1937—43 — худож. керівник) Білорус. театру ім. Я. Купали (Мінськ). Серед ролей — Горлохватський («Хто сміється останнім» Крапиви), Крутицький, Флор Федулович («На всякого мудреця доволі простоти», «Остання жертва» О. Островського), Бубнов («На дні» М. Горького), Макар Діброва, Ромодан («Макар Діброва», «Крила» Корнійчука). Вистави: «Партизани» К. Крапиви, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «В степах України», «Фронт» О. Корнійчука, «Під ступність і кохання» Ф. Шіллера та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

РА́ХЛІН Натан Григорович [28.XII 1905 (10.I 1906), Сновськ, тепер м. Щорс Черніг. обл.— 28.VI 1979, Казань, похований у Києві] — укр. і рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1947. В 1923—27 навчався в Київ. консерваторії, 1930 закінчив диригентський ф-т Муз.-драм. інституту ім. М. В. Лисенка в Києві. В 1932—34 — диригент симф. оркестру Харків. радіокомітету, 1937—62 (з перервою) — гол. диригент Держ. симф. оркестру УРСР в Києві, 1941—45 — гол. диригент Держ. симф. оркестру СРСР (Москва). У 1966 за активною участю Р. було створено Симф. оркестр Тат. АРСР (Казань), яким він керував до останніх днів життя. У 1938—66 (з перервою) викладав у Київській (з 1946 — професор), 1967—79 — Казанській консерваторіях. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Державна премія СРСР, 1952.

Літ.: Матусевич Н. И. Натан Григорьевич Рахлин — народный артист СССР. К., 1960.

РАХМАДІЄВ Єркегалі Рахмадійович (н. 1.VIII 1932, аул № 9 Чубартауського р-ну Семипал. обл.) — казах. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1960. В 1957 закінчив Алма-Атинську консерваторію (1967—75 — ректор). З 1968 — голова правління Спілки композиторів Каз. РСР. Твори: опери, у т. ч. «Камар-сулу» (1965), «Алпамис» (1973); вокально-симф. поеми (зокрема. «Ода партії», 1971; «Поема про Конституцію», 1977), симфонія «Святковий кюй» (1966), камерно-інструментальні твори; хори, пісні, музика до кінофільмів і вистав.

РАХМА́Н Муджібур (1920, с. Тонгіпара, округ Фарідпур — 15.VIII 1975, Дакка) — держ. і політ. діяч Бангладеш. Після утворення д-ви Бангладеш (1971) — президент, з січня 1972 — прем'єр-міністр і міністр оборони, з січня 1975 — президент і міністр оборони. Уряд, очолений Р., проголосив програму радикальних соціально-екон. перетворень, що мали антифеод. і антиімперіалістичний характер, проводив *неприєднання політику* і політику *мирного співіснування*. Під час держ. перевороту Р. було вбито.

РАХМА́НІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Центрально-Міській райраді м. Кривого Рога. Залізнична станція. 1,9 тис. ж. (1982). У Р.— восьмирічна школа, клуб, б-ка. Виникла у 1-й пол. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

РАХМА́НІНОВ Іван Іванович (1826, с. Казінка, тепер смт Липецької обл.— 4.XII 1897, Київ) — вітчизняний вчений-механік. Закінчив (1848) Моск. ун-т. З 1853 викладав у Київ. ун-ті (з 1881 — ректор). Осн. праці — з заг. питань механіки, проблем аналітичної механіки, гідравліки, теорії пружності, геометрії поверхонь тощо.

РАХМА́НІНОВ Сергій Васильович [20.III (1.IV) 1873, маєток Онег (Семеновзо?), тепер Новгородського р-ну Новгород. обл.— 28.III 1943, Беверлі-Гілс, Каліфорнія, похований у Кенсіко, поблизу Нью-Йорка] — рос. композитор, піаніст і диригент. Закінчив Моск. консерваторію по класах фортепіано (1891, в О. Зілоті) та композиції (1892, у С. *Танєєва* і А. *Аренського*). Був диригентом Моск. приватної рос. опери (1897—98), Великого театру (1904—06, новаторські постановки багатьох рос. опер, зокрема — «Іван Сусанін» М. Глинки, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Пікова дама» П. Чайковського, «Борис Годунов» М. Мусоргського) і симф. концертів моск. Гуртка любителів рос. музики. З 1900 концертував як піаніст і диригент у Росії та за кордоном. У 1909—12 брав участь у діяльності Рос. муз. т-ва та Рос. муз. вид-ва. В 1917 виїхав на гастролі в Скандінавію, з 1918 жив у США, виступав (у США, Європі) переважно як піаніст. Кошти від концертів 1941—42 передав у фонд допомоги Рад. Армії. Музиці Р. властиві широконаспівний мелодизм, гармонічне багатство, яскраво виявлений нац. характер. Твори: опери «Алеко» (1892, за поемою О. Пушкіна «Цигани», дипломна робота; пост. 1893), «Скупий лицар» (на текст Пушкіна), «Франческа да Ріміні» (обидві — 1904, пост. 1906); для солістів, хору й оркестру — кантата «Весна» (1908), поема «Дзвони» (1913); для оркестру — 3 симфонії (1895, 1906—07, 1935—36), фантазія «Скеля» (1893), «Каприччіо на циганські теми» (1894), симф. поема «Острів мертвих» (1902), «Симфонічні танці» (1940); для фп. з оркестром — 4 концерти (1890—91, 2-а ред. 1917, 1901, 1909, 1914—26, 3-я ред. 1941), «Рапсодія на тему Паганіні» (1934); для фп.— 2 сонати (1906—07; 1913, 2-а ред. 1931), «Варіації на тему Шопена» (1902), «Варіації на тему Корелі» (1931), 2 цикли прелюдій (1902, 1910), 2 цикли етюдів-картин (1911, 1916—17); для 2-х фп.— фантазія «Картини» (1893), 2 сюїти; камерні ансамблі [«Елегічне тріо» (пам'яті П. І. Чайковського), 1893]; для хору з оркестром — «Три російські пісні» (1926); хори; 71 романс; транскрипції та перекладення для фортепіано. Р. не раз гастролював на Україні: 1893 — у Харкові, Києві (диригував на прем'єрі власної опери «Алеко»); 1911 — у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), 1913 — у Києві (сприяв організації консерваторії), Одесі, Полтаві, Харкові, Катеринославі; 1914 — у Києві, Харкові; 1915 — у Києві; 1917 — у Києві, Харкові; бував у Криму (1898). На слова Т. Шевченка (в рос. перекладі О. Плещеєва) написав романси «Дума» («Минають дні, минають ночі») і «Полюбила я на печаль свою» («Полюбилася я»), обидва видано 1893.

Тв.: Литературное наследие. т. 1—3. М., 1978—80.

Літ.: Асафьев Б. В. С. В. Рахманинов. М., 1945; Архімович Л. Б. С. В. Рахманінов. К., 1952; Алексеев А. Д. С. В. Рахманинов. Жизнь и творческая деятельность. М., 1954; Келдыш Ю. В. Рахманинов и его время. М., 1973; Брянцева В. Н. С. В. Рахманинов. М. 1976.

Л. Б. Архімович.

Л. Г. Рахленко.

Н. Г. Рахлін.

С. В. Рахманінов.

РАХУ́НКИ БУХГА́ЛТЕРСЬКОГО О́БЛІКУ — спосіб екон. групування об'єктів *бухгалтерського обліку*. За допомогою рахунків фіксують і обчислюють показники госп. діяльності. Графічно рахунки являють собою таблиці, в яких ведуть облікові записи. Р. б. о. відображають стан і зміни облічуваного об'єкта. Для кожного об'єкта відкривають окремий рахунок, який має дві протилежні за своїм значенням частини — *дебет* і *кредит*. Підсумки записів по дебету або кредиту рахунків наз. оборотами, а різницю між ними — лишком, або *сальдо*.

Р. б. о. поділяють на активні й пасивні залежно від того, обліч-ують у них госп. засоби (актив) чи джерела утворення госп. засобів (пасив). В активних рахунках сальдо і збільшення облічуваного об'єкта відображають у дебеті, зменшення — в кредиті, а в пасивних рахунках — навпаки. Записи на Р. б. о. ведуть у різних вимірниках — натуральних, трудових і грошових. Облік госп. операцій на Р. б. о. проводять за допомогою подвійного запису. Цим встановлюється взаємозв'язок між двома об'єктами обліку і забезпечується можливість контролю за правильністю відображення даної операції в бухгалтерському обліку. В системі Р. б. о. розрізняють синтетичні (основні) й аналітичні (допоміжні) рахунки, які ведуть у розвиток синтетичних рахунків (див. *Аналітичний облік, Синтетичний облік*). Поряд з рахунками в бухгалтерському обліку застосовують *субрахунки*. Ведення субрахунків дає можливість згруповувати дані аналітичного обліку в необхідних розрізах. Р. б. о. тісно пов'язані з *балансом бухгалтерським*. Відкриття рахунків, тобто занесення в них записів на поч. звітного періоду, проводять за даними балансу, а в кін. періоду баланс складають за даними лишків синтетичних рахунків. Коло Р. б. о., використовуваних на підприємствах тієї чи ін. галузі г-ва, визначається діючим *планом рахунків*. Залежно від призначення та структури Р. б. о. поділяють на регулюючі, збірно-розподільні, калькуляційні, результативні тощо. Різновидом Р. б. о. є забалансові рахунки, призначені для обліку засобів, що не належать даному підприємству, але перебувають у його користуванні або тимчасовому розпорядженні. *М. О. Приходько.*

РАХУ́НОК — таблиця (сторінка) в книзі чи картотеці для бухгалтерських записів. Назву рахунків (напр., Р. каси, Р. сировини, Р. готової продукції тощо) та їхній шифр визначено *планом рахунків*.

РА́Х'Я Іван (Юкка) Абрамович [19 (31).VII 1887, Кронштадт — 31. VIII 1920, Петроград] — діяч рос. і фін. революц. руху. За фахом робітник-металіст. Член Комуністичної партії з 1902. В 1905 — член Кронштадтського к-ту РСДРП, один з керівників повстання матросів і солдатів (див. *Кронштадтські повстання 1905 і 1906*). В 1913—17 вів підпільну парт. роботу в Петрограді, після Лютн. революції 1917 — член Петерб. к-ту РСДРП(б). Делегат VII (Квітневої) Всерос. конференції РСДРП(б), учасник VI з'їзду партії. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції направлений у Фінляндію — помічник комісара у фінл. справах, один з організаторів фін. Червоної гвардії. Разом із своїм братом Е. А. Рах'я брав активну участь у революції 1918 в Фінляндії. Один із засновників Компартії Фінляндії (1918), член ІІ ЦК. Делегат I (1919) і II (1920) конгресів Комінтерну. Вбитий контрреволюціонерами.

РАЦЕМА́ЗИ (від лат. racemus— виноградне гроно) — *ферменти* класу *ізомераз*, що активують реакції оборотних перетворень оптично активних (*L*- і *D*-форм) аміно-та оксикислот, а також їхніх похідних. Напр., аланін- та лактат-рацемаза прискорюють взаємоперетворення відповідно *L*- і *D*-аланіну (див. *Аланін*) та *L*- і *D*-молочної кислоти (див. *Молочна кислота*). За хім. природою Р.— складні білки, *коферментом* яких є піридоксальфосфат. Найбільше вивчено бактеріальні Р. *амінокислот*: аланіну, метіоніну, глютамінової кислоти, проліну, лізину і треоніну.

РАЦЕМІЗА́ЦІЯ — перетворення оптично активних сполук на неактивні (т. з. рацемат, рацемічні сполуки). При Р. один *антипод оптичний* перетворюється на інший до утворення суміші двох рівних кількостей антиподів оптичних, що перебувають у рівновазі. Швидкість Р. залежить від природи активної сполуки, т-ри, каталізатора, розчинників. При Р. формально відбувається обмін місцями якихось двох атомів або *радикалів хімічних*, зв'язаних з асиметричним центром. Р. має велике практичне значення у виробн. оптично активних сполук фармакологічного призначення.

РА́ЦИН Кочо (справж. ім'я та прізв.— Коста Апостолов Солев; 22.XII 1908, м. Велес, нині м. Тітов Велес у СФРЮ — 13.VI 1943) — македон. письменник, зачинатель сучасної македон. л-ри. Член Комуністичної партії Югославії з 1928. Діяч робітн., революц., антифашист. руху. Почав друкуватися 1928. В 1936 опублікував перший вірш македон. мовою «Робітникові» (до того писав сербохорватською), а 1939 — зб. соціальної лірики «Білі світанки» — першу кн. поезій македон. мовою. Автор публіцистичних, літературознавчих статей («Мистецтво і робітничий клас», «Реалізм А. Крстича» тощо), новел, незакінчених поеми «Яне Сандански» та роману «Опіум» тощо. Під час 2-ї світової війни брав участь у боротьбі з нім. фашистами у партизанському загоні. Загинув. У 1954 видано зб. «Вірші і проза».

Літ.: Беляева Ю. Д. Кочо Рацин и рождение македонской пролетарской литературы. В кн.: Зарубежные славянские литературы. XX век. М., 1970.

В. Г. Гримич.

РАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА (від лат. rationalis — розумний) — сукупність тех., організаційних, екон. та соціальних заходів, спрямованих на найефективніше використання виробничих ресурсів для підвищення ефективності суспільного виробництва та його якісних показників. В умовах капіталізму Р. в. проводиться з метою одержати макс. прибутки шляхом впровадження найефективніших методів виробн., підвищення *інтенсивності праці* й ступеня експлуатації трудящих мас. Як наслідок капіталістич. Р. в. призводить до зростання *безробіття* і *відносного й абсолютного погіршення становища пролетаріату*. За соціалізму Р. в. є осн. фактором зростання *продуктивності праці* й супроводиться піднесенням добробуту всіх членів суспільства. Р. в. в СРСР та ін. соціалістичних країнах грунтується на творчості трудящих і тісно пов'язана з масовим розвитком *винахідництва* й раціоналізаторським рухом. Використання винаходів і раціоналізаторських пропозицій у нар. г-ві дає великий екон. ефект. Так, 1980 в СРСР завдяки цьому одержано економію в сумі 6891 млн. крб., у т. ч. в УРСР — 1349 млн. крб. В Програмі КПРС, рішеннях XXVI з'їзду КПРС підкреслюється важливість дальшої Р. в., швидкого впровадження у виробн. найновіших досягнень *науково-технічної революції*, передового досвіду, всебічного розвитку винахідництва й раціоналізаторства, творчості широких мас трудящих. В умовах розвинутого соціалізму Р. в. набуває системного і комплексного характеру. Комплексна Р. в. передбачає всебічне використання резервів виробн. і включає такі осн. напрями: 1) винахідництво (створення нових видів і комплексів устаткування, сировини, прогресивної технології), яке дає значний екон. ефект; 2) тех. удосконалення, яке поліпшує якість продукції, устаткування, сировини, технологічних процесів; 3) здійснення заходів щодо *наукової організації праці*, що підвищує ефективність використання всіх наявних матеріальних ресурсів та робочої сили. Особлива увага приділяється *інтенсифікації виробництва, комплексній механізації і автоматизації виробництва*, підвищенню його безперервності на основі широкого застосування потокової технології, *електрифікації* і *хімізації*, *стандартизації* й *уніфікації*. Р. в. спрямована також на встановлення найефективніших внутрізаводських і *міжгалузевих зв'язків* (див. *Комбінування виробництва, Кооперування виробництва, Спеціалізація виробництва*), створення *агропромислових об'єднань* та поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції*. Всю роботу щодо Р. в. проводять відповідно до державного плану соціально-екон. розвитку. Використовують систему матеріального й морального стимулювання раціоналізаторів і винахідників, широкого впровадження досягнень науки і техніки в нар. г-во. Див. також *Новаторство*.

Літ.: Ленін В. І. Головне завдання наших днів. Повне зібрання творів, т. 36; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Власов Б. В. Выбор рациональных форм организации производства. М., 1979; Маргулис Ю. Я. Финансирование изобретательства и рационализации. М., 1979; Народное хозяйство СССР в 1980 г. Статистический ежегодник. М., 1981; Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний щорічник. К., 1981

Г. П. Жеребкін.

РАЦІОНАЛІ́ЗМ (лат. rationalis — розумний, від ratio — розум) — 1) У широкому розумінні — філософ. напрям, що протиставляє містиці, теології, *ірраціоналізмові* переконання у здатності людського розуму пізнавати закони розвитку *природи* і *суспільства*. 2) Напрям у *пізнанні теорії*, який, на противагу *сенсуалізмові*, вважав єдиним джерелом і критерієм пізнання розум. Засновником Р. був

Рене *Декарт*. Р. відривав розум від чуттєвого досвіду, *мислення* — від об'єкту пізнання. Ознакою істинного знання раціоналісти вважали ясність, чіткість його, інтуїтивно усвідомлювану самоочевидність, що виключає будь-який сумнів. Р. набув особливого розвитку в 17—18 ст. і відіграв прогресивну роль у боротьбі проти реліг. догматизму і середньовічної схоластики, за утвердження ролі розуму в розвитку науки. Принципи Р. поділяли як матеріалісти (Б. *Спіноза*), так і ідеалісти (Г. В. *Лейбніц*). Проте однобічність Р., приниження ролі чуттєвого пізнання, нерозуміння значення суспільно-істор. *практики* в процесі пізнання призвели до того, що вже в кін. 19 ст. Р. втратив своє значення.

РАЦІОНАЛІ́ЗМ в архітектурі — напрям в архітектурі 2-ї пол. 19—1-ї пол. 20 ст. у різних країнах Європи та у США. В основі Р.— філософія функціональної та конструктивної доцільності формотворення. На виникнення Р. в архітектурі вплинув розвиток техніки будування інженерних споруд (мости, заводи, елінги, залізничні вокзали, аеропорти тощо), в яких утверджувалася нова естетика, краса машинних та конструктивних форм. Теор. основи Р. складалися в Росії у 19 ст. в творах арх. І. Свіязєва, А. Красовського, В. Апишкова, в Зх. Європі і США — в творах арх. Е. *Віолле ле Дюка*, Л. *Саллівена*, Г. Земпера, А. Лоса, а в 20-х рр. 20 ст.— у творах арх. *Ле Корбюзьє* та В. *Гропіуса*. Раціоналісти в своїй творчості прагнули до зручності та економічності будівель, до органічної єдності архіт. форм з буд. конструкціями і матеріалами; широко застосовували залізобетон, метал, скло, бетон, алюміній, пластичні маси та ін., запроваджували найновіші конструкції (напр., збірні конструкції), використовували в архіт. композиціях геометризовані, прості й лаконічні форми, зумовлені функціональним призначенням будівель, а також уніфікацією, стандартизацією та машинним виготовленням їхніх елементів. Характерними зразками стилю Р. є: «Кришталевий палац» у Лондоні (1851, арх. Д. Пакстон), універмаг у Чікаго (1899—1904, арх. Л. Саллівен), будинок Штайнера у Відні (1910, арх. А. Лоос), ф-ка «Фагус» в Альфельді-на-Лейні (1911, арх. В. Гропіус, А. Мейєр), житл. будинок у Марселі (1947—52, арх. Ле Корбюзьє), будинок секретаріату ЮНЕСКО в Парижі (1958, арх. Б. Зерфюсс, М. Брейєр; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), пасаж у Ленінграді (1912—13, арх. М. Васильєв), торг. будинок у Харкові (1913, арх. А. Ржепішевський), театр-клуб залізничників у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ; 1909—12, арх. О. Гінзбург), адм. будинок на Хрещатику в Києві (1911—13, арх. І. Зекцер, Д. Торов) та ін. Р. мав вплив на всю т. з. нову архітектуру 20 ст. Див. також *Конструктивізм* і *Функціоналізм*.

Літ.: Ясиевич В. Е. У истоков архитектуры XX века. «Строительство и архитектура», 1975, № 10; Едике Ю. История современной архитектуры. Синтез, формы, функции и конструкции. Пер. с нем. М., 1972.

В. Є. Ясієвич.

РАЦІОНА́ЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВА́ННЯ — система заходів, спрямованих на забезпечення найдоцільнішого використання природного середовища та *природних ресурсів*. Р. п. можливе лише в соціалістичному суспільстві, яке створює необхідні умови освоєння, використання, перетворення, відновлення, збагачення та збереження природи. Методологічні основи Р. п. розроблено в працях класиків марксизму-ленінізму, в документах КПРС. Осн. принципи соціалістичного *природокористування* сформулював В. І. Ленін, спираючись на ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса та практику буд-ва рад. д-ви. Вони полягають у поєднанні використання й охорони природних багатств, пізнанні закономірностей розвитку природи, зокрема в необхідності комплексного наук. обґрунтування осн. напрямів використання її, у виключенні елементів стихійності в природокористуванні й дотриманні принципу правової охорони природних ресурсів. Р. п. спрямоване на макс. використання кожного *природно-територіального комплексу*, запобігання можливим негативним наслідкам діяльності людини, на підтримання й підвищення продуктивності ландшафтів, збереження типових і унікальних комплексів, забезпечення та регулювання екон. освоєння природних ресурсів, розробку і впровадження безвідходних технологій виробництва. Заходи щодо Р. п. в СРСР входять до плану соціального й екон. розвитку країни. Планування заходів щодо Р. п. того чи ін. регіону включає охорону і раціональне використання компонентів природи, а також *прогноз географічний*. У Рад. Союзі в умовах швидкого розвитку нар. г-ва та залучення до експлуатації все більшої кількості природних ресурсів Р. п. є одним з найважливіших наук., екон. і соціальних завдань. У статті 18 Конституції СРСР записано: «В інтересах нинішнього і майбутніх поколінь в СРСР здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження в чистоті повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину». В УРСР наук. дослідження з проблем природокористування виконує і координує АН УРСР. Контроль за здійсненням заходів щодо раціонального використання природного середовища і ресурсів у республіці покладено на Держ. к-т УРСР по охороні природи, Укр. респ. управління по гідрометеорології і контролю природного середовища, на Ради нар. депутатів та їхні органи. Див. також *Охорона природи*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Проблемы рационального использования и охраны природных ресурсов УССР. К., 1975; Печерин А. И. Проблемы природопользования в СССР. М., 1978; Генсирук С. А. Рациональное природопользование. М., 1979.

О. М. Маринич.

РАЦІОНА́ЛЬНЕ ТА ІРРАЦІОНА́ЛЬНЕ — філос. категорії, що ними позначають природу реальності або характер діяльності людини: р а ц і о н а л ь н е (від лат. rationalis — розумний) — те, що осягається розумом, охоплюється логічними засобами; і р р а ц і о н а л ь н е (від лат. irrationalis — нерозумний) — недоступне розумові, неосяжне мисленням, таке, що не можна виразити в поняттях. В історії філософії Р. та і. часто відривались одне від одного. *Раціоналізм* абсолютизував роль *розуму і розсудку* в пізнанні, відриваючи їх від ін. форм і способів осягнення дійсності. Для багатьох шкіл і напрямів сучас. бурж. філософії характерний *ірраціоналізм*, який у *пізнанні теорії* перебільшує роль безпосередніх форм осягнення дійсності, а у вченнях про людину і суспільство притаманну капіталістичному ладові ірраціональність видає за одвічну суттєву характеристику людського буття взагалі. Марксистсько-ленінська філософія вважає, що природа сама по собі не може бути ні розумною, ні нерозумною; розумною і нерозумною може бути лише діяльність людини. Раціональна діяльність — це діяльність доцільна, спрямована на перетворення природи згідно з потребами людини. Рамки раціональності історично обмежені: на кожному етапі практики і пізнання лишається щось не охоплене розумом, а кожна перемога над природою має, за висловом Ф. Енгельса, «в першу чергу ті наслідки, на які ми розраховували, але в другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, які дуже часто знищують значення перших» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 462). Розвиток науки і виробництва збільшує здатність людей враховувати віддалені наслідки своїх дій, розширює сферу раціонального. Проте в бурж. суспільстві рамки раціонального обмежуються властивими сусп. буттю за капіталізму *відчуженням*, *приватною власністю*, класово антагоністичною диференціацією тощо. Тому торжество людського розуму марксизм-ленінізм пов'язує з революц. перетворенням суспільства на єдино розумних комуністич. засадах.

РАЦІОНА́ЛЬНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції*, утворені в результаті скінченного числа арифметичних операцій (додавання, віднімання, множення та ділення) над однією або кількома змінними та довільними сталими числами; важливий клас *елементарних функцій*. Будь-яку Р. ф. можна подати у вигляді

$$R(x, y, \ldots) = \frac{P_m(x, y, \ldots)}{Q_n(x, y, \ldots)},$$

де P_m і $Q_n \not\equiv 0$ — *многочлени* степенів m і n відповідно. Якщо $n = 0$, то Р. ф. наз. ц і л о ю. При $m < n$ Р. ф. наз. п р а в и л ь н о ю, а при $m \geqslant n$ — н е п р а в и л ь н о ю. Неправильну Р. ф. можна подати у вигляді суми цілої та правильної Р. ф. Внаслідок додавання, віднімання, множення

Раціоналізм. Театр-клуб залізничників у Дніпропетровську. Архітектор О. М. Гінзбург. 1909—12.

Раціоналізм. Адміністративний будинок у Києві. Архітектори І. О. Зекцер, Д. Т. Торов. 1911—13.

Е. Рашель.

Ш. Р. Рашидов.

І. Г. Рашевський. Проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Віск, дерево. 1921. Київський музей Т. Г. Шевченка.

й ділення скінченної кількості Р. ф. одержують теж Р. ф. Якщо $m = n = 1$, то Р. ф. однієї змінної наз. *дробово-лінійною функцією*.

РАЦІОНА́ЛЬНІ ЧИ́СЛА — *числа*, які можна подати у вигляді $\frac{m}{n}$, де m і n — *цілі числа* ($n \neq 0$). В області Р. ч. дії додавання, віднімання, множення та ділення (на дільник, відмінний від нуля) завжди здійсненні; отже, Р. ч. утворюють алгебр. *поле*. Будь-яке Р. ч. можна подати у вигляді скінченного *десяткового дробу* або нескінченного *періодичного дробу*. Будь-яке *ірраціональне число* можна помістити між двома Р. ч., різниця між якими як завгодно мала. Див. також *Дріб* у математиці.

РАЧА́ДА Іван [справж. прізв.— Зайцев Іван Дмитрович; н. 9 (22). IX 1909, с. Александровка, тепер Сердобського р-ну Пенз. обл.] — рос. рад. письменник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни, генерал-лейтенант інженерних військ. Засл. будівельник УРСР. Друкуватися почав 1934. Автор п'єс «Дівчина з Мінусінська» (1947), «Біля голубого Дунаю» (1958), «Коли мертві оживають» (1964), «Є така партія» (1969), «Гарантія» (1975), «Чого бояться яструби» (1979), «Ніна Бездольна» («Діва Марія», 1977), «Не переступи порога» (1980), «Золоті ворота» (1981) та ін., в яких відображено події Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденом Леніна, двома — Червоного Прапора, орденом Кутузова 2-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Літ.: Костюк Ю. Іван Рачада. К., 1981. *М. Ф. Гетьманець.*

РАЧИ́НСЬКИЙ Андрій Андрійович (24. XI 1724, м. Великі Мости, тепер Сокальського р-ну Львів. обл. —1794) — укр. музикант. Навчався у Львів. колегіумі. Був регентом капели львів. архієпископа Л. Мелецького. В 50-х рр.— на службі у К. *Розумовського* (див. *Розумовського Кирила театр*). З 1763 — новгород-сіверський сотник, пізніше — камер-музикант при дворі Петра III в Петербурзі. В 1790 відбирав у Глухові співаків для Придворної співацької капели. Писав духовну музику. *Р. Я. Пилипчук.*

РАЧИ́НСЬКИЙ Гаврило Андрійович [1777, Новгород-Сіверський, тепер Черніг. обл.— 30.III (11.IV) 1843, там же] — укр. і рос. скрипаль, гітарист і композитор. Син А. *Рачинського*. Навчався в Київ. академії (1789—95) та в гімназії Моск. ун-ту (1795—97). До 1805 був учителем вищого муз. класу цієї гімназії. В 1817—23 жив у Новгороді-Сіверському, в 1823—40 — в Москві. З 1808 концертував у різних містах Росії і України (Київ, Полтава, Харків та ін.). Його варіаціям на теми нар. пісень (рос., укр. і польс.) властиве темброво-колористичне багатство. Серед варіацій — «За горами, за долами», «Віють вітри, віють буйні», «Среди долины ровныя». Автор пісень, романсів, творів для 7-струнної гітари (зокрема, фантазії «На березі Десни»).

З. І. Василенко.

РАЧИ́НСЬКИЙ Іван Іванович [13 (25).II 1861, с. Темирівка, тепер Гуляйпільського р-ну Запоріз. обл. — бл. 1921] — укр. і рос. композитор, муз. критик, поет, перекладач. В 1886 закінчив Петерб. ун-т. Відвідував лекції у Петерб. консерваторії. Співробітничав як музичний критик в петерб. газетах і журналах. Автор симфонії, 2 симф. сюїт, камерно-інструм. творів, хорів, романсів (понад 25).

РА́ЧКІ (Rački) Франьо (25.XI 1828, Фужине — 13.II 1894, Загреб) — хорватський історик і політичний діяч, організатор Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі та її президент (1867—86), іноземний чл.-кор. Петерб. АН (з 1869). Закінчив Віденський ун-т; до 1852 у Відні вивчав теологію. З 1852 — священик. З 1861 — один з керівників хорватської Нар. ліберальної партії, з 1880 — Незалежної нар. партії. Заклав основи хорватської археографії. Автор праць з історії виникнення хорватської д-ви 9—11 ст., боротьби пд. слов'ян за незалежність 11—15 ст., з історії рос. літератури.

РАШЕ́ВСЬКИЙ Іван Григорович (1849, м. Чугуїв, тепер Харків. обл.— 1921, Чернігів) — укр. живописець і скульптор. Закінчив Київ. ун-т. Живопису навчався в Петербурзі у художника Л. *Лагоріо*. Твори: картини — «По Десні» (1889), «Ставок у саду», «До іспиту», «Десна» (всі — 1892), «В селянській хаті», «На Спаса» (1900); скульптури — «Портрет музиканта Длуського» (1899), «Поприщин» (1892), проекти пам'ятника Т. Шевченкові (1921). Зберігаються в ДМУОМ, Чернігів. істор. музеї, Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Більшість творів Р. загинула під час Великої Вітчизняної війни.

РАШЕ́ЛЬ (Rachel; справж. прізв. та ім'я — Фелікс Еліза Рашель; 28.II 1821, с. Мумпф, Швейцарія— 3.I 1858, Париж) — франц. актриса. Творчу діяльність почала в маленьких театрах Парижа. З 1837 працювала в театрі «Жімназ», 1838—55 — в театрі «*Комеді Франсез*». Р. особливо прославилася виконанням ролей в трагедіях Ж. Расіна: Федра («Федра»), Герміона («Андромаха»), Роксана («Баязет») та ін. У дні революції 1848 читала перед повстанцями «Марсельєзу». Багато гастролювала по містах Європи та Америки. У 1853—54 виступала в Росії (в Петербурзі, Москві). Підтримувала дружні стосунки з М. С. *Щепкіним*, взяла участь в бенефісі О. Є. *Мартинова* у виставі «Марія Стюарт» Ф. Шіллера.

Літ.: Зингер Г. Р. Рашель. М., 1980. *І. Г. Посудовська.*

РАШИ́ДОВ Шараф Рашидович [н. 24.X (6.XI) 1917, м. Джизак, тепер Узб. РСР] — рад. партійний і держ. діяч, узб. письменник, двічі Герой Соціалістичної Праці (1974, 1977). Член КПРС з 1939. Н. в сел. сім'ї. Закінчив 1941 філологічний ф-т Узб. держ. ун-ту в Самарканді, 1948 — ВПШ при ЦК ВКП(б). З 1935 після закінчення Джизацького пед. технікуму працював викладачем серед. школи. В 1937—41 — відповідальний секретар, заст. відповідального редактора, редактор Самаркандської обл. газ. «Ленін юли» («Ленінський шлях»). У 1941—42 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни. В 1943—44 — редактор газ. «Ленін юли». В 1944—47 — секретар Самарканд. обкому партії. В 1947—49 — відповідальний редактор респ. газ. «Кзил Узбекистон» («Червоний Узбекистан»). У 1949—50 — голова правління Спілки письменників Узб. РСР. У 1950—59 — Голова Президії Верховної Ради Узб. РСР і заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З березня 1959 — перший секретар ЦК КП Узбекистану. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1956. Член ЦК КПРС з 1961. З 1961 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, з 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань; з 1970 — член Президії Верховної Ради СРСР.

Літ. діяльність Р. почав у кін. 30-х рр. Перший значний твір — поема «Прикордонники» (1937), перша зб. поезій — «Мій гнів» (1945). Повість «Переможці» (1951; перероблене й доповнене вид. 1972) та роман «Сильніші за бурю» (1958) — про участь рад. народу в освоєнні цілинних та перелогових земель; романтична повість «Кашмірська пісня» (1956) — про боротьбу інд. народу за визволення від колоніального гніту. Роман «Могутня хвиля» (1964) присвячений героїзмові рад. людей у тилу в роки Великої Вітчизн. війни. Виступає з літ.-критичними та публіцистичними статтями (збірки «Вирок історії», 1950; «Прапор дружби», 1967, та ін.). Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Переможці. К., 1955; Кашмірська пісня. К., 1959; Сильніші за бурю. К., 1961; Могутня хвиля. К., 1972; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1979—80. *З. Умарбекова.* (літературна діяльність Р.).

РАШІДАДДІ́Н, Рашід ад-дін Фазлаллах ібн Абу-ль-Хайр Хамадані (прізвисько — ат-Табіб — лікар; 1247, Хамадан — 18.VII 1318, Тебріз) — іран. учений-енциклопедист, історик і держ. діяч. У 1298—1317 — *везир* монг. правителів, фактично керував держ. політикою Ірану. Автор праць з історії, медицини, ботаніки, агро- і будівельної техніки. Праця Р. «Збірка літописів» (перс. мовою, завершена 1310—11) подає історію мусульманських д-в до монг. завоювання, історію давніх іудеїв, народів Зх. Європи, Індії, Китаю та ін. країн.

РАШКІВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — слов'янські поселення (Рашків I, Рашків II, Рашків III), залишки яких містяться на правому березі Дністра поблизу с. Рашкова Хотинського р-ну Чернів. обл. Досліджували їх 1971, 1973—78. На поселенні Рашків I відкрито 81 житло, 113 госп. ям, залізоплавильне горно кін. 7—9 ст. і кілька об'єктів 13—14 ст. На поселенні Рашків II — 8 жител і 4 госп. ями; на поселенні Рашків III — 91 житло і 51 госп. яма. Останні два по-

селення датуються кін. 5—7 ст. Розкопані повністю поселення Рашків I і Рашків III дають уявлення про суспільно-економічну структуру слов'янського населення Серед. Придністров'я в 2-й пол. 1-го тис. н. е. На всіх трьох поселеннях переважає ліпний посуд. На поселенні Рашків I у багатьох житл. комплексах знайдено багатоорнаментовану кераміку, підправлену на гончарному крузі; на двох ін. поселеннях в окремих комплексах виявлено гончарну кераміку черняхівського типу. Знайдено численні вироби з заліза, бронзи, кістки і каменю. Житла на поселеннях являли собою чотирикутні напівземлянки стовпової або зрубної конструкції з печами-кам'янками. *В. Д. Баран.*

РАШТА́ТТСЬКИЙ КОНГРЕ́С 1797—99. Відкрився в грудні 1797 в Раштатті (Пд. Баден) за участю Франції, Австрії, Пруссії та дрібних нім. д-в, що входили до «*Священної Римської імперії*». Мав врегулювати тер. питання між «Священною Рим. імперією» і Францією у виконання умов *Кампоформійського договору 1797*. Р. к. схвалив (формально) перехід лівого берега Рейну до Франції. Припинив роботу в квітні 1799 у зв'язку з війною, яку почали д-ви 2-ї коаліції (Великобританія, Австрія, Росія, Османська імперія, Королівство обох Сіцілій) проти Франції.

РАШТА́ТТСЬКИЙ МИР 1714 — мирний договір Франції з імператором «*Священної Римської імперії*» Карлом VI Габсбургом, що завершив поряд з *Утрехтським миром 1713* війну за *Іспанську спадщину*. Укладений 7.III у Раштатті (Пд. Баден). Імператор змушений був визнати за представником франц. королівської династії Філіппом V Бурбоном право на ісп. корону, проте до Австр. монархії Габсбургів перейшла значна частина Ісп. спадщини: Ісп. Нідерланди, Пн. Італія з Міланом, Неаполітанське королівство, частина Тоскани, Сардінія. Франція повертала захоплені нею міста на правому березі Рейну і мала зруйнувати свої прирейнські укріплення.

РВАЧО́В Володимир Логвинович (н. 21.X 1926, м. Чигирин, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. Закінчив (1952) Львів. ун-т. У 1955—63 працював у Бердянському пед. ін-ті, у 1963—67 — в Харків. ін-ті радіоелектроніки (до 1966 — Ін-т гірничого машинобудування, автоматики і обчислювальної техніки), з 1967 — в Ін-ті проблем машинобудування (до 1969 — Харків. філіал ін-ту механіки, до 1972 — Харків. філіал Ін-ту теплофізики) АН УРСР. Праці Р. стосуються механіки, матем. фізики та обчислювальної математики. Створив матем. теорію т. з. R-функцій, заклав початок теорії т. з. атомарних функцій. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани», медалями. Державна премія УРСР, 1980; премія ім. О. М. Динника АН УРСР, 1976.

РДЕ́СНИК (Potamogeton) — рід багаторічних рослин родини рдесникових. Водяні, рідко болотяні трав'янисті рослини з повзучим кореневищем і довгим тонким стеблом. Листки чергові, різноманітної форми, здебільшого підводні, іноді плаваючі. Квітки двостатеві, дрібні, без оцвітини, зібрані в колосовидне суцвіття, яке підноситься над поверхнею води. Плоди горішковидні. Бл. 100 (за ін. джерелами—прибл. 150) видів, поширений у прісних (деякі — в солонуватих) водах теплих і помірних областей земної кулі. В СРСР понад 40 видів, з них в УРСР — 17. Найчастіше зустрічаються Р. плаваючий (P. natans), Р. кучерявий (P. crispus), Р. гребінчастий (P. pectinatus). Зарості Р.— місця нересту та нагулу риб. Деякі види добре їдять водоплавні птахи.

РЕ... (лат. re ...) — префікс, який означає дію: 1) зворотну чи протилежну (*реекспорт, реемігрaція*); 2) повторну або відновлювальну (*реакліматизація*).

РЕАБІЛІТА́ЦІЯ [від *ре...* і лат. habilitas (habilitatis) — здатність, спроможність] у медицині, відновлювальне лікування — система заходів, метою яких є найшвидше і найповніше відновлення здоров'я хворих та інвалідів і повернення їх до активного життя і суспільно-корисної праці. Р. хворих і інвалідів в СРСР — комплексна система державних, медичних, психологічних, соціально-економічних, педагогічних, виробничих, побутових заходів. Р. потребують хворі, що перенесли тяжкі захворювання (*інфаркт міокарда, інсульт*, ураження спинного мозку, захворювання суглобів і хребта, що супроводяться деформаціями); хворі з тяжким ураженням центральної *нервової системи*; психічно хворі тощо. Медична Р. спрямована на повне або часткове відновлення, компенсацію тієї чи ін. зруйнованої або утраченої функції, на можливе сповільнення прогресування процесу. Відновлювальне лікування в нашій країні провадиться безплатно. Строки перебування в клініках відновлювального лікування, в деяких н.-д. ін-тах, що мають відділення цього профілю, в місцевих санаторіях і на курортах встановлюються індивідуально, залежно від форми і перебігу захворювання.

РЕАБІЛІТА́ЦІЯ в праві — 1) Відновлення репутації особи, несправедливо заплямованої або безпідставно обвинуваченої в чомусь. 2) Скасування неправомірно накладених адм. або дисциплінарних стягнень (напр., зняття необгрунтованої догани, скасування *штрафу*). 3) Визнання особи, необгрунтовано притягнутої до кримінальної відповідальності, невинною.

За рад. законодавством Р. здійснюється й після набрання *вироком* законної сили, Р. можлива шляхом скасування вироку в порядку судового нагляду. Закон передбачає можливість Р. й після відбуття покарання, а також посмертну Р. Реабілітованим особам час відбуття будь-якого виду покарання зараховують як у заг. трудовий стаж, так і в стаж роботи за спеціальністю, а за певних умов і в безперервний трудовий стаж; скасовуються правові наслідки обвинувального вироку, засуджені поновлюються в усіх правах. Особа, що її реабілітовано, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 18.V 1981 має право на відшкодування майнової шкоди. *Б. С. Беззуб.*

РЕАБСО́РБЦІЯ (від *ре...* і лат. absorptio — поглинання) — зворотне всмоктування води й розчинених в ній речовин (глюкози, амінокислот та ін.) з первинної *сечі* в ниркових канальцях (див. *Нирки*). Спричинює утворення кінцевої сечі, яка виділяється з організму (див. *Сечоутворення*). Інтенсивність Р. залежить від стану внутр. середовища організму: концентрації речовин, що реабсорбуються, в крові, лімфі та тканинній рідині. При надмірній кількості води в організмі Р. зменшується або повністю припиняється, при цьому збільшується виділення сечі з організму.

РЕАГЕ́НТИ [від *ре...* і лат. agens (agentis) — діючий] — технічний термін, яким позначають вихідні речовини, що беруть участь у хімічних реакціях. Р., застосовувані в лабораторній практиці, наз. *реактивами хімічними*.

РЕАКЛІМАТИЗА́ЦІЯ (від *ре...* і *акліматизація*) — розведення в будь-якій місцевості видів рослин або тварин, які там жили раніше, але вимерли або були винищені. Успішна Р. відбувається, коли умови навколишнього середовища, характерні для цієї місцевості під час існування виду, що реакліматизується, не зазнали істотних змін; при цьому спостерігається відновлення чисельності і *ареалу* виду. Прикладом Р. є відновлення зубрів у лісах Європи та Кавказу, бобрів та оленів звичайних на Україні.

РЕАКТИ́ВИ ХІМІ́ЧНІ (від *ре...* і лат. activus — діяльний, дійовий), реагенти хімічні — речовини, які використовують для проведення хімічного аналізу, науково-дослідних або інших лабораторних робіт. Здебільшого являють собою індивідуальні хім. сполуки відповідної чистоти. Р. х. наз. також суміші кількох речовин спец. призначення, напр. реактив Несслера для виявлення аміаку. Розрізняють Р. х.: особливо чисті (з позначкою «о. ч.»), хімічно чисті («х. ч.»), чисті для аналізу («ч. д. а.»), чисті («ч.»), очищені («очищ.»), тех. продукти, розфасовані в невелику тару («техн.»). Чистота Р. х. в СРСР регламентується Держ. стандартами (ГОСТ) і тех. умовами (ТУ). За складом і призначенням реактиви ще поділяють на групи: реактиви неорганічні, органічні, реактиви, мічені *радіоактивними ізотопами*, аналітичні, *розчинники* тощо. Під час зберігання, перевезення, розфасовування й використання отруйних, вибухових, вогненебезпечних та ін. реактивів слід дотримуватись спец. заходів техніки безпеки.

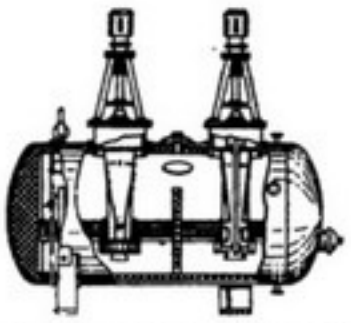
РЕАКТИ́ВНА ПОТУ́ЖНІСТЬ (від *ре...* і лат. activus — діяльний, дійовий) — фізична величина, що характеризує швидкість зміни електромагнітної *енергії* (див. *Електромагнітне поле*). нагро-

В. Л. Рвачов.

Рдесник плаваючий. Частина рослини та квітка.

Реактор (автоклав горизонтального типу з мішалками) для проведення реакцій у гетерогенних системах.

мадженої в магнітному полі котушки індуктивності і в *електричному полі* конденсатора. Р. п. визначає т. з. реактивну енергію, що споживається електроустановкою. Р. п. $Q = UI\sin\varphi$, де U — напруга, I — сила струму, φ — кут зсуву фаз між напругою і струмом. Пов'язана з повною потужністю S і *активною потужністю* P співвідношенням: $Q = \sqrt{S^2 - P^2}$. У деяких випадках Р. п. може бути значно більшою за активну. Це зумовлює появу великих реактивних струмів і перевантаження джерел струму. Для усунення перевантажень і підвищення коефіцієнта потужності електр. установок застосовують, зокрема, електричні *компенсатори*. Р. п. вимірюється у *варах*.

РЕАКТИ́ВНА СИ́ЛА, сила тяги — сила реакції (віддачі) струменя газу (або ін. *робочого тіла*), що витікає з *сопла* реактивного двигуна. Напрямлена вздовж осі сопла протилежно до напряму прискорення цього струменя. Р. с. дорівнює щосекундній зміні кількості руху газу. Використовують Р. с. у *реактивних двигунах* (здебільшого в авіації), реактивних турбінах, *ракетах* тощо.

РЕАКТИ́ВНА ТУРБІ́НА — *турбіна,* в якій потенціальна енергія робочого тіла (газу, пари, рідини) перетворюється на кінетичну не тільки в лопаткових каналах нерухомого соплового апарата (як в *активній турбіні*), а і в лопаткових каналах обертового робочого колеса, де виникає реактивна сила потоку робочого тіла. Відношення кількості потенціальної енергії, перетвореної в лопаткових каналах робочого колеса, до всієї кількості використаної енергії наз. ступенем реактивності. Практично майже всі турбіни діють з певним ступенем реактивності, проте реактивними звичайно вважають лише ті з них, у яких цей ступінь не менше 0,5. Поряд з активними є реактивні *газові турбіни, гідротурбіни* і *парові турбіни*.

РЕАКТИ́ВНЕ ПА́ЛИВО — паливо, що є джерелом енергії для *повітряно-реактивних двигунів*. До найпоширенішого Р. п. належать гасові фракції нафти, одержувані прямою її *дистиляцією*. Якщо сировиною для Р. п. служить сірчиста нафта, ці фракції іноді очищають від невуглеводневих домішок та меркаптанових (див. *Меркаптани*) сполук сірки. Властивості Р. п. поліпшують додаванням антиелектростатичних, антиокислювальних, антиводокристалізуючих та ін. присадок або *гідрогенізацією*. Густина Р. п. для двигунів, встановлюваних на літальних апаратах, здатних розвивати дозвукові і надзвукові швидкості, становить відповідно 775 і 840 кг/м³ (при т-рі 293 К), т-ра початку *кристалізації* — не вища 213—218 (213) К. Кількість у Р. п. для двигунів усіх літальних апаратів: мех. домішок (не більше) — 0,0002%, води — 0,003%. Див. також *Ракетне паливо*.

Літ.: Чертков Я. Б., Спиркин В. Г. Применение реактивных топлив в авиации. М., 1974; Пискунов В. А., Зрелов В. Н. Влияние топлива на надежность реактивных двигателей и самолетов. М., 1978.

О. О. Литвинов.

РЕАКТИ́ВНИЙ ДВИГУ́Н, двигун прямої реакції — двигун, де вихідна енергія (хімічна, ядерна або ін.) перетворюється на кінетичну (швидкісну) енергію реактивного струменя робочого тіла, який витікає назовні, а сила реакції, що утворюється при цьому, є рушійною силою (силою тяги); різновид *двигуна внутрішнього згоряння*. Являє собою агрегат, що складається з власне *двигуна* і *рушія* — реактивного сопла (труби з конічним отвором), з якого виходить струмінь робочого тіла. В Р. д. вихідною є переважно хім. енергія палива, а робочим тілом, яке генерується в камері згоряння,— розжарені гази — продукти його згоряння (див. *Ракетне паливо, Реактивне паливо*). До реактивних належать *повітряно-реактивні двигуни* (в них використовується кисень засмоктуваного атм. повітря) і *ракетні двигуни* (вони живляться паливом і окислювачем, розміщуваними в літальних апаратах). Принцип реактивного руху відомий з давніх часів. Його використовували при запуску порохових ракет в Китаї (10 ст. н. е.), а згодом — у багатьох європейських країнах. Першу схему літального апарата з пороховим Р. д. склав 1881 М. І. *Кибальчич*. Р. д. на рідкому паливі запропонував К. Е. *Ціолковський*. Велике значення для створення Р. д. мали праці рос. і рад. вчених — М. Є. *Жуковського,* І. В. *Мещерського,* Б. С. *Стечкіна,* франц. вченого Р. Ено-Пельтрі та ін. Р. д. різних конструкцій розроблено в СРСР (Ф. А. *Цандер,* А. М. *Люлька,* С. П. *Корольов,* В. П. *Глушко,* О. Г. *Івченко* та ін.), Німеччині (Г. *Оберт*), США (Р. *Годдард*), Англії (Ф. Уїттл) та ін. країнах. Р. д. використовують на літальних апаратах різних типів.

Літ.: Орлов Б. В., Мазинг Г. Ю. Термодинамические и баллистические основы проектирования ракетных двигателей на твердом топливе. М., 1979.

РЕАКТИ́ВНИЙ О́ПІР — фізична величина, що характеризує протидію *кола електричного* змінному *електричному струмові,* яка зумовлена індуктивністю L та електроємністю C цього кола; частина *повного опору* (див. *Електричний опір*). Розрізняють індуктивний X_L та ємнісний X_C опори. Для синусоїдального змінного струму $X_L = \omega L$, а $X_C = 1/(\omega C)$, де ω — колова частота струму. Р. о. кола дорівнює різниці індуктивного і ємнісного опорів: $X = X_L - X_C$. У колах несинусоїдального струму Р. о. різний для окремих гармонічних складових струму. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Р. о. є *ом*.

М. Д. Корнієнко.

РЕАКТОЛО́ГІЯ (від *реакція* і грец. λόγος — вчення) — напрям у рад. психології 20-х рр. Засн. К. М. Корніловим. Р. тлумачила поведінку живих істот (у т. ч. й людини) лише як суму реакцій, що є осн. формою прояву життя, і на цій підставі намагалася дати матеріалістичне тлумачення психічних явищ. Представники Р. не до кінця усвідомлювали активну роль людської *свідомості,* еклектично поєднували марксистські принципи з елементами *рефлексології, біхевіоризму* та *емпіричної психології*. Р., хоч і нагромадила значні експериментальні дані, виявилась науково неспроможною.

Д. Ф. Ніколенко.

РЕА́КТОР (від *ре...* і лат. actor — діючий) — 1) Р. е л е к т р и ч н и й — високовольтний електричний апарат (котушка *індуктивності* без сталевого осердя), яким обмежують силу струму короткого замикання і підтримують необхідну напругу на шинах *розподільного пристрою* при короткому замиканні в мережі. Є Р., обмотки яких закріплені на бетонних колонах, і Р., що їх обмотки разом з деталями кріплення занурені в трансформаторне масло. Застосовують Р. в електр. мережах з напругою від 6 до 35 кВ. 2) Р. х і м і ч н и й — апарат для проведення хімічних реакцій: *полімеризації* вуглеводнів, синтезу аміаку, відновлення нітросполук тощо. В пром-сті реакторами наз. різні за конструкцією і розмірами колони, камери, *автоклави* та ін. Розрізняють Р. (мал.): для реакцій в *гетерогенних системах* і *гомогенних системах*; низького, середнього і високого тиску; періодичної, напівперіодичної і безперервної дії. 3) Р. б і о л о г і ч н и й (ферментер) — апарат, в якому одержують різні біологічні продукти при культивуванні (вирощуванні) *мікроорганізмів* у стерильних умовах у *поживному середовищі*. Розрізняють Р. для періодичного і безперервного культивування (вирощування) мікроорганізмів; для їх культивування в умовах аеробних (при наявності вільного кисню, див. також *Аероби*) і анаеробних (при відсутності вільного кисню, див. також *Анаероби*). 4) Р. я д е р н и й — див. *Ядерний реактор*.

РЕА́КТОР-РОЗМНО́ЖУВАЧ, бридер — ядерний реактор, в якому нейтрони, що утворюються при ланцюговій *ядерній реакції,* використовують для виробництва вторинного *ядерного пального* в більшій кількості порівняно з витрачуваним вихідним ядерним пальним. Розрізняють Р.-р. на швидких нейтронах (вихідне ядерне пальне — ^{239}Pu, сировинний, або відтворюючий, матеріал — ^{238}U, вторинне ядерне пальне — ^{239}Pu) і нейтронах теплових (вихідне ядерне пальне — ^{233}U, сировинний матеріал — ^{232}Th, вторинне ядерне пальне — ^{233}U). Осн. характеристикою Р.-р. є час подвоєння маси пального. Застосування Р.-р. сприяє значному збільшенню запасів ядерного пального з використанням при цьому вихідних матеріалів, що не можуть самі по собі підтримувати реакцію поділу атомних ядер. В СРСР потужні Р.-р. діють на АЕС в м. Шевченко (Казах. РСР) і *Бєлоярській АЕС*.

В. П. Вертебний.

РЕА́КЦІЯ (від *ре...* і лат. actio — дія) — 1) Дія, стан, процес, які виникають при певних умовах у відповідь на будь-які впливи, подразнення, враження (напр., *реакція грунту,* реакція осідання еритроцитів). 2) Експеримент у хімії, фізиці, біології, напр. *хімічна реакція, ланцюгова реакція* тощо. 3) Післядія певного органіч-

ного стану (хвороби, перевтоми тощо), яка здебільшого виявляється в депресії, занепаді фіз. і душевних сил. 4) Реакція в психології та фізіології — відповідь організму на зовн. або внутрішні подразники. В основі Р. лежить утворення тимчасового нервового зв'язку в корі головного мозку. В психології розрізняють Р. прості і складні, довільні й мимовільні. Швидкість Р. значною мірою залежить від типу *вищої нервової діяльності*, зокрема від рухливості нервових процесів та функціонального співвідношення *сигнальних систем*. Силу, швидкість і точність Р. можна вдосконалювати шляхом *вправляння*.

РЕА́КЦІЯ ГРУ́НТУ — фізико-хімічна властивість грунту, що характеризується співвідношенням концентрацій водневих (H^+) і гідроксильних (OH^-) іонів у твердій та рідкій фазах грунту. Виражається у вигляді *водневого показника* pH. Грунти з pH 3—4,0 вважаються дуже кислими, з pH 4,0—5,0 — кислими, з pH 5,0—6,0 — слабокислими, з pH 6,0—7,0— нейтральними, з pH 7,0—8,0 — слаболужними, з pH 8,0—8,5— лужними, з pH більше 8,5— дуже лужними. Практично pH грунту коливається в межах 3—9 (див. *Кислотність грунту*).

Р. г. відіграє значну роль у процесах міграції продуктів вивітрювання. Р. г.— важливий екологічний фактор, зокрема існує її тісний зв'язок з розвитком мікробіологічних процесів і ростом рослин, особливо культурних. Найсприятливішою для більшості рослин є нейтральна й слабокисла Р. г. З метою поліпшення агрономічних властивостей грунту здійснюють необхідні меліоративні заходи (див. *Вапнування грунтів, Гіпсування грунтів*). Для кількісної оцінки Р. г. використовують різні показники: pH суспензії грунту в воді чи в розчині KCl тощо.

Літ.: Ковда В. А. Основы учения о почвах. кн. 2. М., 1973.

В. А. Величко.

РЕА́КЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА — активний опір експлуататорських класів, їхніх партій та політ. угруповань сусп. прогресові; політ. режим, встановлений для збереження і зміцнення старих, віджилих суспільних порядків, придушення прогресивних сил. Р. п. виявляється в боротьбі проти революц., демократичного, національно-визвольного руху, в придушенні демократичних прав і свобод, у переслідуванні прогресивних політичних і громад. діячів, діячів культури, у масовому терорі і насильстві, в расовій і нац. *дискримінації*, в агресивній зовн. політиці. Крайньою формою Р. п. є *фашизм*.

РЕА́Л (ісп. і португ. real, букв.— королівський) — старовинна ісп. срібна монета, що була в обігу з 15 ст. до 70-х рр. 19 ст. Р. із срібла карбували також у Португалії, Нідерландах і Бразилії.

РЕАЛІЗА́ЦІЯ ПРА́ВА (від лат. realis — речовий, дійсний) — спосіб існування, дії *права*, перетворення на дійсність приписів юридичних норм. Забезпечується правомірною поведінкою громадян, службових осіб, держ. і громад. організацій. Виступає як процес і як результат правового регулювання сусп. відносин. Є ряд видів, засобів, форм і шляхів Р. п. Розрізняють реалізацію об'єктивного і *суб'єктивного права*, її індивідуальну і колективну форми. За характером діяльності *суб'єктів права* Р. п. здійснюється у формах його додержання, виконання, використання, *застосування права*. Р. п. може здійснюватися поза конкретними *правовідносинами* або за їхньою допомогою, на бажання суб'єкта Р. п., а у певних випадках всупереч йому; може виявлятися в утриманні від заборонених правом дій або в активних діях по здійсненню прав і обов'язків. На процес Р. п. впливають також галузева належність (див. *Галузь права*) правових приписів, методи правового регулювання сусп. відносин, характер і обсяг повноважень суб'єктів, психологічні мотиви, якими вони керуються, тощо. Всі властивості Р. п. в тому чи іншому суспільстві визначаються соціально-класовим типом права, норми якого реалізуються. В умовах зрілого соціалізму його екон. система, марксистсько-ленінська ідеологія, розвинута правова основа життя суспільства, висока свідомість громадян, діяльність Рад. д-ви і громад. орг-цій під керівництвом Комуністичної партії надійно гарантують належну й ефективну реалізацію права.

Літ.: Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. М., 1960; Орзих М. Ф. Право и личность. К.— Одесса, 1978; Решетов Ю. С. Механизм правореализации в условиях развитого социализма. Казань, 1980.

В. П. Зенін.

РЕАЛІЗА́ЦІЯ ПРОДУ́КЦІЇ — продаж підприємствами (об'єднаннями) виробленої продукції споживачам, збутовим та торговельним організаціям за існуючими цінами. В натурально-речовій формі реалізована продукція являє собою готові вироби, *напівфабрикати* власного виробн., які відпущено за межі підприємства та оплачено споживачами. У вартість реалізованої продукції включають також вартість робіт пром. характеру, виконаних як на замовлення зі сторони, так і для непром. потреб власного підприємства, вартість капітального ремонту устаткування і транспортних засобів тощо.

Номенклатура (асортимент) реалізованої продукції визначається необхідністю найповнішого задоволення сусп. потреб згідно з нар.-госп. планом, замовленнями споживачів відповідно до укладених договорів. Обсяг реалізованої продукції затверджують у планах об'єднань (підприємств) перш за все для оцінки виконання зобов'язань згідно з договорами. При оцінці результатів госп. діяльності підприємства невиконання поставок відповідно до замовлень споживачів за договорами означає невиконання плану Р. п. В СРСР продукцію реалізують планомірно в загальнодерж. інтересах. *Засоби виробництва* реалізують відповідно до держ. планів *матеріально-технічного постачання, предмети споживання* — до держ. планів *товарообороту*.

В. М. Ніколенко.

РЕАЛІ́ЗМ (від лат. realis — речовий, дійсний) — 1) Реалізм середньовічний — об'єктивно-ідеалістичний напрям у середньовічній *схоластиці*, представники якого на противагу *номіналізмові* вважали, що заг. поняття (універсалії) є не відображенням предметів і явищ матеріального світу в свідомості людей, а реальними духовними сутностями, які становлять *субстанцію* речей. Р. виник у Зх. Європі в 11—13 ст. на основі вчення *Платона* і став філос. підвалиною *католицизму*. Найвідоміші представники Р.— Ансельм Кентерберійський, *Фома Аквінський*. За боротьбою номіналізму і Р. крилася боротьба матеріалістичних та ідеалістичних тенденцій у філософії середньовіччя. Терміном «реалізм» позначали своє вчення й філос. погляди деякі матеріалісти, зокрема природодослідники (див. *Наївний реалізм*), Л. *Фейєрбах*, О. І. *Герцен* та ін. 2) У бурж. філософії поч. 20 ст. ідеалістична філос. течія, що визнає незалежне існування об'єкта від суб'єкта, причому під об'єктом розуміють як матеріальні речі, так і ідеальні поняття (див. *Неореалізм* у філософії). Див. також *Критичний реалізм* у філософії.

РЕАЛІ́ЗМ у літературі й мистецтві — 1) У широкому значенні одна із основних властивостей мистецтва і літератури, яка полягає у прагненні до правдивого, об'єктивного відображення і відтворення дійсності у формах, що відповідають самій дійсності. В цьому розумінні говорять про реалістичні тенденції стосовно худож. явищ і первісного світу, і античності, і середньовіччя. 2) У конкретно-історичному значенні: худож. напрям і творчий метод, які виникли в л-рі і мистецтві нового часу. Головною рисою Р. в цьому розумінні вважається, відповідно до визначення Ф. Енгельса, «правдиве відтворення типових характерів у типових обставинах» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 37, с. 33). Принцип життєвої правди, пошуки закономірного в життєвому процесі найповніше виражаються тоді, коли вони пов'язані з передовими ідеями часу. Періоди піднесення сусп. руху, поширення демократичних ідей, з якими пов'язаний розвиток Р., визначають його істор. своєрідність. Так, революц. боротьба пролетаріату на поч. 20 ст. породила *соціалістичний реалізм*, який став новим, вищим етапом у розвитку реалістичного мистецтва.

В літературі початок Р. звичайно відносять до епохи *Відродження*, вбачаючи його найповніші вияви у творчості Ф. Петрарки, Ф. Рабле, У. Шекспіра, М. Сервантеса, які створили галерею людських характерів, т. з. вічних образів (Гамлет, Лір, Дон Кіхот), що відзначаються масштабністю соціально-психологічних узагальнень, глибоким проникненням у психіку персонажів, в обставини їхнього життя. На-

ступний етап — Р. *Просвітительства,* елементи якого простежуються у творчості Вольтера, Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, Й. В. Гете. Цим істор. стадіям розвитку Р. притаманні риси своєрідності (напр., фантастична забарвленість Р. Відродження, дидактичність просвітительського Р.) і водночас певна невизначеність осн. естетичних рис методу. Не завершивши свого становлення в перші десятиліття 19 ст., Р. все ж таки вступив у цей час у стадію зрілості. Тому Р. 1-ї пол. 19 ст. (переважно у Франції й Англії) розглядають як «класичний період». Творчість Ф. Стендаля, О. Бальзака, У. Теккерея, Ч. Діккенса, взята не у внутрішніх своїх відмінах, а в загальних спільних рисах, дає змогу осягнути суть і природу Р., вивести його основоположні ознаки. До них належать історизм погляду на дійсність, об'єктивність мистецького підходу, яка спирається на відчування соціальних законів, зумовлені цим самим «саморозвиток» характерів і «саморухомість» дії, зображення типових характерів у типових обставинах і, нарешті, прагнення відтворювати світ і суспільство як рухому єдність, як непросту суперечливу цілісність. У творчості визначних художників слова прагнення до Р. часом виявляється всупереч їх консервативним суспільно-політичним поглядам. В. І. Ленін розкрив такі суперечності, зокрема, у світогляді й творчості Л. Толстого (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 17, стор. 197—198). Ф. Енгельс вбачав «одну з найбільших перемог реалізму» О. Бальзака в тому, що письменник всупереч своїм консервативним політ. поглядам зображав сучасне йому франц. суспільство з нещадною правдивістю (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 37, с. 34).

Реалізм «класичного періоду» — при всій своїй значимості, типовості — також є істор. стадією розвитку напряму і методу в цілому, крім того — стадією, зумовленою конкретними сусп. обставинами. Новий тип Р., який склався у 19 ст. на грунті посилення визвольної боротьби нар. мас, прийнято називати критичним реалізмом. Найвидатніші його представники Ф. Стендаль, О. Бальзак, Ч. Діккенс, У. Теккерей, О. Пушкін, М. Гоголь, Л. Толстой, І. Тургенєв, Т. Шевченко, І. Франко гостро викривали соціальні суперечності і антагонізми бурж.-поміщицького ладу, показували невідповідність цього ладу нормам людської моралі. Виступ у 60-х рр. революц. демократів на чолі з М. Чернишевським ще більше посилив критичне начало в рос. реалізмі. В останній третині 19 ст. розвиток л-ри на Заході зазнав тимчасового впливу *натуралізму* (творчість Е. Золя). В укр. л-рі розвиток Р. пов'язаний з народним визвольним рухом. Елементи Р. як нового літ. напряму були вже у творчості І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки. Основоположником критичного Р. в укр. л-рі став Т. Шевченко. Глибоке розкриття соціальних суперечностей, викривальне спрямування характеризують творчість письменників-реалістів Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, які збагатили укр. л-ру творами неминущого ідейно-художнього значення. Письменники-реалісти в Росії і на Україні своєю творчістю протистояли декадентській л-рі кінця 19 і 20 ст., формалістичним напрямам, реакційним течіям бурж. літератури.

Р. 20 ст., який розвивався в умовах грандіозної ломки старого світу, в період переходу від капіталізму до соціалізму, породив не тільки нові форми, але й нову естетичну систему — соціалістичний реалізм (М. Горький, М. Шолохов, О. Довженко, М. Андерсен-Нексе, Ш. О'Кейсі, П. Неруда, Б. Брехт). Р. 20 ст. і в тій його частині, яку представляють Р. Роллан, Т. Драйзер, Т. Манн, Е. Хемінгуей, У. Фолкнер, становить собою діалектичний сплав традиції і новаторства. Широта реалістичного методу, його здатність до внутрішнього руху, який спирається на непорушність основних принципів, — це ті найважливіші якості, що забезпечують неперехідне значення реалізму в розвитку худож. пізнання дійсності. В образотворчому мистецтві правдиве відображення дійсності властиве вже першим пам'яткам образотворчого мистецтва (наскельні розписи епохи *палеоліту*). Розвиток свідомості людини, збагачення її духовного світу зумовили прояв реалізму в широкому значенні в художній культурі держав Давнього Сходу (Єгипет, Вавілон, Індія та ін.), античному мистецтві (зокрема, грец. скульптурі), римському портреті. Новий етап реалістичного відтворення життя почався у добу Відродження і тісно пов'язаний з творчістю Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікеланджело, Тіціана (Італія), Дюрера (Німеччина), у 17 ст. М. Караваджо (Італія), Д. Веласкеса (Іспанія), П. Рубенса і А. ван Дейка (Фландрія), П. Ластмана, Рембрандта, Ф. Гальса, Яна Вермера (Нідерланди). Звернення до повсякденного життя, пильна увага до людини, сатиричне зображення побуту в творчості художників, пов'язаних з «третім станом» (Ж. Б. С. Шарден у Франції, У. Гогарт у Великобританії), було зумовлено ідеями Просвітительства. Інтерес до людини виявився і в портреті епохи *класицизму* (Ж. Л. Давід, Ж. О. Д. Енгр у Франції). Велике місце у становленні Р. належить творчості Ф. Гойї. Наприкінці 18 — у 1-й третині 19 ст., в період утвердження *романтизму,* одночасно зміцнювалися реалістичні тенденції у портреті, побутовому жанрі й пейзажі (Т. Жеріко, Е. Делакруа, О. Дом'є, К. Коро, а також майстри *барбізонської школи* у Франції). В Росії у 1-й пол. 19 ст. риси Р. притаманні портретам О. Кіпренського і В. Тропініна, жанровим картинам О. Венеціанова, пейзажам С. Щедріна. Додержання принципів Р. простежується в творах О. Іванова, в яких поєднуються безпосереднє вивчення натури з глибокими філос. узагальненнями, й особливо П. Федотова — родоначальника рос. демократичного Р. 2-ї пол. 19 ст. Процес становлення критичного Р. відбувався в різних країнах й виявлявся по-різному (художники напряму *бідермайєр* у Німеччині й Австрії, Дж. Констебл у Великобританії, П. Міхаловський у Польщі). Найповніше принципи критичного Р. розкрилися в живописі Франції та Росії, що було нерозривно пов'язане з піднесенням передової громад. думки. В основу Р. були покладені принципи правдивого відображення явищ життя, утвердження його естетичної цінності, соціальної спрямованості змісту. Найвідомішим представником Р. серед. 19 ст. у Франції був Г. Курбе, який назвав свою програмну виставку 1855 «Павільйоном реалізму». Р. у Франції розвинувся у творчості Ж. Ф. Мілле й, особливо, Е. Мане, пізніше у представників *імпресіонізму.* В галузі скульптури Р. в 19 ст. відобразився у творчості О. Родена у Франції, К. Меньє в Бельгії. В Росії у 2-й пол. 19 ст. в живописі Р. був властивий *передвижникам* (В. Перов, І. Крамській, І. Рєпін, В. Суриков, М. Ге, І. Шишкін, О. Саврасов, І. Левітан та ін.).

Значних представників Р. висунули в цей час й ін. нац. школи (А. Менцель в Німеччині, М. Мункачі в Угорщині, К. Пуркінє в Чехії, Т. Ейкінс у США). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. традиції критичного Р. розвивали художники різних країн (Т. Стейнлен у Франції, М. Ліберман, Г. Цілле, К. Кольвіц у Німеччині, Ф. Бренгвін у Великобританії). На поч. 20 ст. традиції Р. були особливо стійкими в Росії (В. Сєров, К. Коровін, С. Іванов, М. Касаткін — у живописі, І. Голубкіна — в скульптурі). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції вони стали одним з джерел формування мист. соціалістичного реалізму. Реалістичні тенденції в 20 ст. характеризуються пошуками більш тісних зв'язків з дійсністю, нових засобів худож. відображення суспільно-політичних подій сучасності (художники Ф. Мазерель у Бельгії, Д. Рівера та Д. Сікейрос у Мексиці, А. Рефреж'є у США, А. Фужерон та Б. Таслицький у Франції, Р. Гуттузо в Італії, Г. Ерні в Швейцарії).

У мистецтві Київської Русі реалістичні риси виявилися, зокрема, у фресках і мозаїках Софії Київської, ін. визначних будов. Боротьба укр. народу проти соціального й нац. гноблення і перемога у визвольній війні 1648—54 сприяли зміцненню демократичних факторів, усвідомленню значущості людської особистості, що привело до дальшого піднесення реалістичних тенденцій у творчості багатьох тогочасних митців. Про це свідчать пам'ятки іконопису (зокрема, й ікона з Ситихова «Здвиження чесного Хреста»), книжкової мініатюри (А. Пеленичка, автори мініатюр до Служебника Іова Борецького, 1632), портретного живопису (І. Паєвський, В. Стефанов-

ський, Ш. Богушевич, А. Маклаковський), станкової і книжкової гравюри (О. та Л. Тарасевичі, Н. Зубрицький). Основи Р. в укр. мистецтві заклав Т. Шевченко. Його традиції розвивали художники 19—20 ст. (М. Пимоненко, С. Васильківський, С. Світославський, І. Труш, О. Кульчицька, А. Манастирський, Й. Бокшай та ін.). Радянська дійсність зумовила формування і утвердження принципів соціалістичного реалізму в творчості художників України.

В м у з и ц і Р. передбачає відтворення в муз.-худож. образах духовного життя суспільства та людини. Зв'язок з фольклором для професійної музичної творчості — важлива основа *народності* й Р. Як худож. напрям Р. почав складатися у 18 ст. і досяг розквіту в 19—20 ст. Деякі риси Р. притаманні композиторам 17 (К. Монтеверді) і 18 ст. (Й. С. Бах), представникам *віденської класичної школи* (Й. Гайдн, В. А. Моцарт, Л. ван Бетховен). Реалістичні тенденції виявились і в творчості композиторів-романтиків 19 ст. (К. М. Вебер, Ф. Шуберт, Г. Берліоз, Ф. Шопен, Р. Шуман, В. Белліні, Р. Вагнер, Ф. Ліст). Реалістичні й романтичні тенденції тісно переплелися у музиці Дж. Верді, Б. Сметани, А. Дворжака, Ж. Бізе, Л. Яначека. Реалізмом позначені кращі твори представників *веризму* (опери Дж. Пуччіні). У 20 ст. Р. розвивався в боротьбі з різновидами *модернізму*. Зберігаючи свої осн. ознаки, він набув нових, більш складних форм (творчість Б. Бартока, З. Кодая, К. Шимановського, Дж. Енеску та ін.). Основоположником рос. реалістичної муз. школи був М. Глинка. Вершиною критичного Р. в музиці була творчість О. Даргомижського, композиторів «*Могучої кучки*», а також П. Чайковського, які збагатили музику новими образами і виражальними засобами. Досягнення рос. композиторів в галузі реалістичної інтонаційної виразності, творчої розробки народно-пісенних елементів, гармонічного і оркестрового колориту мали вплив на формування багатьох нац. шкіл, зокрема, на формування укр. реалістичної муз. школи, основоположником якої був М. Лисенко. Його сучасники і послідовники — М. Калачевський, В. Сокальський, П. Ніщинський, М. Аркас, І. Рачинський, П. Сениця, Г. Козаченко, К. Стеценко, Я. Степовий, О. Нижанківський, Д. Січинський, Г. Топольницький, Я. Лопатинський, С. Людкевич, В. Барвінський, М. Леонтович.

У т е а т р а л ь н о м у м и с т е ц т в і реалістичні елементи з'явилися уже в первісних його формах — у народних іграх, обрядах, у творчості *мімів*. В античному театрі, насамперед у комедії, незважаючи на міфологічну основу, порушувалися реальні злободенні проблеми (Арістофан), відображалися риси побуту і приватного життя (Менандр, Плавт, Теренцій). Релігійний зміст театральних вистав часів середньовіччя (*міраклі, містерії*) часто поєднувався з мотивами народного життя, що відтворювалися акторами з великою життєвою вірогідністю. Цими рисами були позначені виступи мандрівних братств або окремих гістріонів — в Італії, жонглерів — у Франції, шпільманів — у Німеччині, франтів — у Польщі, *скоморохів* — у Росії. За доби Відродження Р. в театрі виявляється в усвідомленні фізичної краси, духовних можливостей людської особистості, її зв'язків з суспільством, у зверненні мистецтва до історичних джерел і використанні фольклору (зокрема, в трагедіях та комедіях У. Шекспіра, Лопе де Вега, М. Сервантеса). Елементи Р. виявилися і в мистецтві класицизму (особливо у комедійних виставах трупи Ж. Б. Мольєра), просвітительства (поява жанру драми, увага до людини та її середовища), романтизму (посилення емоційної стихії, мотивів соціального протесту). Зображення життєвої правди стало визначальним у мист. критичного реалізму, що розвинувся в 19—20 ст. і визначив провідну тенденцію сучас. зарубіжного прогресивного театру.

Розвиток реалізму в Росії в 19 ст. зумовлений рос. драматургією, зокрема творами О. Пушкіна, О. Грибоєдова, М. Гоголя, згодом О. Островського, О. Сухово-Кобиліна, Л. М. Толстого, А. Чехова. Соціальні зв'язки особи досліджували у своїх драм. творах Г. Ібсен, Б. Шоу, Г. Гауптман, Дж. Голсуорсі, Ю. О'Ніл, пізніше Ж. Ануй, Е. Де Філіппо, Т. Уїльямс та ін. Естетичні принципи О. Пушкіна та М. Гоголя лягли в основу творчості засновника Р. в рос. сценічному мист. М. С. Щепкіна, який закликав митців сцени до всебічного вивчення життя, до щирості почуттів, природності. Він започаткував на вітчизн. сцені школу життєвої правди та *перевтілення*. Все це набуло дальшого розвитку у творчості московського *Малого театру* (Садовські, М. Єрмолова, Г. Федотова, О. Ленський), петерб. Олександринського (О. Мартинов, В. Давидов, К. Варламов, М. Савіна) та кращих провінційних театрів Росії. Пошуки реалістичних методів відображення дійсності характеризує діяльність Мейнінгенського театру в Німеччині, Вільного театру А. Антуана у Франції, Незалежного театру у Великобританії. Високим рівнем реалістичної майстерності характеризується мистецтво видатних зарубіжних діячів сцени Т. Сальвіні, Е. Россі, Е. Дузе (Італія), Б. К. Коклена, Ш. Дюллена (Франція), Дж. Гілгуда, Л. Олів'є (Англія) та ін.

Досконало розроблено засоби психологічної майстерності в Московському Художньому театрі. Велику роль у становленні Р. у сценічному мистецтві відіграла науково обгрунтована *Станіславського система* творчості актора. Найвищі художні досягнення критичного Р. в театр. мист. і драматургії розвинуті після Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли осн. творчим методом рад. митців став соціалістичний реалізм.

В укр. театр. мистецтві початкові елементи Р. були властиві фольклорній драмі та театру, мистецтву скоморохів. У 16—18 ст. вони виявилися у світській частині *вертепу*, у *шкільному театрі*, передусім у побутових *інтермедіях*. Риси Р. були і в деяких виставах пізнього *кріпацького театру* та аматорського театру кін. 18 — поч. 19 ст. Основоположниками Р. в укр. драматургії були І. Котляревський («Наталка Полтавка»), Г. Квітка-Основ'яненко («Шельменко-денщик»). На основі реалістич. традицій Т. Шевченка («Назар Стодоля») розвивалася драматургія 2-ї пол. 19 ст., яка представлена творчістю М. Старицького, М. Кропивницького, Панаса Мирного, особливо І. Карпенка-Карого та І. Франка. Традиції сценічного Р., закладені М. Щепкіним у *Полтавському вільному театрі* 1819—21, продовжили згодом у Харківській та ін. трупах Л. Млотковська, К. Соленик, І. Дрейсіг, Д. Журахівський. На нову висоту життєвої достовірності, соціальної й психологіч. вмотивованості піднесла театр. мист. плеяда режисерів і акторів театру корифеїв укр. сцени — М. Кропивницький, М. Старицький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський та ін. (див. *Театр Миколи Садовського*). Всупереч цензурним та адм. перепонам укр. трупи вели боротьбу за демократичний репертуар. Реалістичне сценічне мистецтво минулого стало грунтом для засвоєння митцями укр. рад. театру методу соціалістичного реалізму. Р. у к і н о зумовлений характером і способом відображення дійсності. Кіно народилося як відображення видимого світу, як документальна фіксація реального життя, тому Р. закладений вже в його природі. Розвиткові реалістичних можливостей кіно значною мірою сприяли тех. удосконалення (див. *Звукове кіно, Кольорове кіно*), постійне удосконалення кінематографічної техніки. Серед властивих лише кіно засобів виразності — фотографічна предметно-чуттєва природа зображення. Вона дає змогу з максимальною достовірністю відтворювати будь-які картини дійсності, що є однією із специфічних особливостей цього мистецтва; найбільше достовірність проявляється в *документальному кіно*. Реалістичний твір кіномист.— це результат злиття глибоко правдивої кінодраматургії та її режисерського втілення в кінематографічній формі. Цій меті підпорядкована діяльність всього творчого колективу, і насамперед акторів. Р. формується в постійній боротьбі з формалістичними напрямами (*експресіонізмом, сюрреалізмом,* натуралізмом тощо), а також з примітивністю, однозначністю та стандартністю форми, притаманними «масовому» бурж. комерційному кінематографу.

Максимальне наближення до дійсності, її правдиве відображення властиве фільмам Г. Пабста, Ч. Чапліна, Е. Штрогейма, Д. Форда, К. Відора, У. Уайлера, Ж. Ренуара, Р. Клера; творам, які належать до *неореалізму*; в сучас. зарубіж. кіно окремим фільмам Ф. Фелліні, П. П. Пазоліні, М. Антоніоні, творчості Ф. Розі, Е. Ско-

ли, С. Креймера, А. Пенна, Д. Шлезінгера, А. Куросави та ін. Соціалістичний реалізм поглибив світоглядні й змістові аспекти кіно, розширив його виражальні засоби (твори С. Ейзенштейна, В. Пудовкіна, О. Довженка та ін.).
Літ.: Проблемы реализма. (Материалы дискуссии о реализме в мировой литературе). М., 1959; Иезуитов А. И. Вопросы реализма в эстетике Маркса и Энгельса. Л.—М., 1963; Петров С. М. Реализм. М., 1964; Реализм и художественные искания XX века. Сборник статей. М., 1969; Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. М., 1976; Сучков Б. Л. Исторические судьбы реализма М., 1977; Калениченко Н. Л. Українська література XIX ст. Напрями, течії. К., 1977; Затонський Д. В. Минуле, сучасне, майбутнє. Про реалізм, традиції, новаторство. К., 1982.
Д. В. Затонський (Р. у літературі), *Г. О. Недошивін* (Р. в образотворчому мистецтві), *Н. Л. Очеретовська* (Р. у музиці), *Ю. М. Бобошко* (Р. у театрі), *В. П. Михальов* (Р. у кіно).

«РЕАЛІСТИ́ЧНА» ШКО́ЛА ПРА́ВА — реакційний напрям у бурж. юриспруденції, що розглядає *право* як сукупність діючих у державі примусових норм. Виникла в Німеччині в 2-й пол. 19 ст. Виразником ідей «Р.» ш. п. був, зокрема, Р. *Ієрінг*. Він визначав право як захищений д-вою приватновласницький інтерес, як реальні життєві умови буржуа, які забезпечуються з боку держ. влади примусом. Концепції «Р.» ш. п. були використані монополістичною буржуазією, яка дедалі більше спиралася на силу держ. апарату й відходила від принципу законності. Її вже не задовольняли ідеї *історичної школи права*, що розглядала право як прояв нар. духу, та позитивно-догматичні погляди, згідно з якими право — це сукупність діючих законів. У 20-х рр. 20 ст. «Р.» ш. п. з певною модифікацією було взято на озброєння монополістичною буржуазією США. Філос. основою «Р.» ш. п. став *прагматизм*. О. Холмс, Д. Франк, К. Ллевеллін та ін. прихильники цієї школи відкидають стабільність права. Вони вбачають у *нормах права* лише думку законодавця, яку суддя чи ін. службова особа може взяти або не взяти до уваги. Таким чином, вирішальними в прийнятті ними рішень начебто є психологічні фактори.
Літ.: Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. М., 1971.
В. П. Зенін.

РЕАЛЬГА́Р (франц. réalgar, від араб. рахдж аль гхар — пил копальні) — мінерал класу сульфідів. As_4S_4. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,54. Твердість 1,5—2. Колір оранжево-червоний. Блиск смоляний до жирного. В Рад. Союзі родовища Р. є на Закавказзі; за рубежем — у Чехословаччині, Румунії, Греції, США, Японії та ін. країнах. Р. одержують і штучно. Використовують як миш'якову руду, фарбу, у *піротехніці*.

РЕА́ЛЬНА ЗАРОБІ́ТНА ПЛА́ТА (від лат. realis — речовий, дійсний) — див. *Заробітна плата*.

РЕА́ЛЬНА ОСВІ́ТА — тип загальної середньої освіти. Як система виникла в Німеччині й Росії у 18 ст. у зв'язку з розвитком пром. виробництва. На відміну від *класичної освіти* Р. о. надавала перевагу природничим і фіз.-матем. наукам, новим мовам, кресленню й малюванню. В 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. набула значного поширення в багатьох країнах. З 1864 в Росії, у т. ч. на Україні, поряд з класичними, діяли реальні восьмикласні гімназії, які 1872 перетворено на *реальні училища*. Поширенню Р. о. сприяли *комерційні училища*, які виникли в серед. 19 ст. З 1888 випускники реальних навч. закладів одержали право вступу на фіз.-матем. і мед. ф-ти ун-тів. Реальні серед. школи існували і в зх. областях України. Зі встановленням Рад. влади класичні й реальні навч. заклади реорганізовано в єдину трудову школу. Реальні серед. навч. заклади або реальні відділення при серед. школах є в сучас. системах нар. освіти ряду країн (Австрія, Італія, Франція, ФРН, Японія, скандинавські країни та ін.).

РЕА́ЛЬНЕ УЧИ́ЛИЩЕ — тип середнього навч. закладу в дореволюц. Росії та в деяких зарубіжних країнах. Перше Р. у. відкрито 1701 у Москві (Школа матем. і навігацьких наук). На Україні одним із перших закладів реального типу було Чернігівське ремісниче уч-ще (1804), призначене для «нижчих класів». В 1872 затверджено Статут Р. у., за яким вони створювались як серед. школи з 6—7-річним строком навчання з профес. ухилом у старших класах (див. *Реальна освіта*). В 1888 Р. у. перетворено на заг.-осв. серед. школи з переважанням у навч. планах предметів реального циклу. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Р. у. реорганізовано у єдину трудову школу.
Н. П. Калениченко.

РЕА́ЛЬНІ ДОХО́ДИ НАСЕ́ЛЕННЯ — частина *національного доходу*, використовувана населенням для споживання або нагромадження. Розрізняють номінальні й реальні доходи. На відміну від номінальних Р. д. н. характеризують кількість спожитих населенням матеріальних благ і послуг, враховуючи зміни *роздрібних цін* і витрат на виплату *податків* та ін. обов'язкових платежів. Щоб визначити величину Р. д. н., із заг. суми всіх грош. і натуральних доходів населення вираховують платежі в бюджет, внески в громад. і кооп. орг-ції, приріст грош. заощаджень усіх видів, а також частину витрат на оплату *послуг*. Р. д. н.— узагальнюючий показник *життєвого рівня* народу. Динаміку Р. д. н. визначають, зіставляючи величини кінцевих доходів за різні періоди часу, виражені в *порівнянних цінах*. В СРСР 1980 порівняно з 1940 у розрахунку на душу населення реальні доходи збільшились у 5,8 раза. При цьому реальні доходи робітників і службовців у розрахунку на одного працюючого 1980 проти 1940 збільшились у 4 рази, реальні доходи колгоспників — у 6,9 раза. В капіталістичному суспільстві реальна купівельна спроможність трудящих знижується у зв'язку з постійним зростанням цін, *інфляцією*. За соціалізму забезпечується планомірне зростання реальних доходів усіх верств населення. В СРСР 1965 тільки 4% населення мали дохід понад 100 крб. на місяць на одного члена сім'ї, 1970 — 18%, 1980 — бл. половини населення. Внаслідок здійснення за останні роки важливих соціальних заходів рівень реальних доходів колгоспників порівняно з реальними доходами робітників і службовців у розрахунку на одного члена сім'ї підвищився в СРСР з 75% 1965 до 89% 1980. По УРСР 1980 майже забезпечено зближення рівнів реальних доходів колгоспників з реальними доходами робітників і службовців у розрахунку на одного члена сім'ї (1965 він становив 76%). Велике значення мало введення гарантованої оплати праці в колгоспах, єдиної системи пенсійного й *соціального забезпечення*. Гол. формою доходів населення і джерелом підвищення їхнього життєвого рівня є оплата праці (див. *Заробітна плата*). Підвищується роль *суспільних фондів споживання*, які зростають більш високими темпами порівняно з фондом оплати по праці. На одинадцяту п'ятирічку (1981—85) передбачено збільшити на 16—18% реальні доходи на душу населення.
І. Д. Фаріон.

РЕАНІМАТОЛО́ГІЯ (від *реанімація* і грец. λόγος — вчення) — розділ *медицини*, що вивчає закономірності згасання основних життєвих функцій організму (вмирання) і можливість відновлення цих згасаючих або тільки що згаслих функцій. Р. також вивчає умови, за яких можливе активне, іноді тривале підтримування (інтенсивна терапія) або навіть тимчасова заміна різко ослаблених життєво важливих функцій організму за допомогою спеціальних методів і засобів. В Росії перші відомості про окремі випадки оживлення людей відносяться до 2-ї пол. 18 ст. Мистецтво оживлення новонароджених при *асфіксії*, вливання крові тварин людині та ін. були відомі ще з давніх часів. В серед. 16 ст. А. *Везалій* в дослідах на тваринах застосував *дихання штучне* за допомогою трахеальної канюлі з очерету. Перша книга, що була присвячена реанімації, надрукована рос. лікарем С. Г. Зибеліним 1766. В ній автор для подання допомоги вмираючим рекомендував штучне дихання методом із рота в рот. На початку 19 ст. рос. лікар Є. Й. *Мухін* організував перший в Росії пункт невідкладної допомоги з спеціальною кімнатою для оживлення тих, хто раптово помер від ядухи, утоплення і замерзання. Важливою подією у розвитку вчення про оживлення організму було винайдення 1920—24 С. С. Брюхоненком і С. І. Чечуліним апарата штучного кровообігу. Зародження Р. як самостійного науково-практичного розділу медицини належить до серед. 20 ст. Цьому сприяли вивчення травматичного *шоку* і дихальної недостатності поранених в роки 2-ї світової війни, розробка заходів боротьби з дихальною недостатністю під час епідемії *поліомієліту* в Європі (на початку 50-х рр. 20 ст.), успіхи *патологічної фізіології*, грудної хірургії, анестезіоло-

гії, фармакології, створення електронної апаратури (яка сигналізує про порушення функцій різних систем організму і апарати для підтримання дихання, кровообігу, очищення крові від шлаків). Дальші успіхи в галузі Р. пов'язані з іменами вітчизн. вчених О. М. Бакулєва, В. О. Неговського, П. А. Купріянова та ін. З 1936 в СРСР функціонує лабораторія експериментальної фізіології з оживлення організму. Тепер практично у кожному великому місті Рад. країни створено центри з оживлення організму і функціонують спец. виїзні реанімаційні бригади при станціях *швидкої медичної допомоги*. Створення таких бригад дає змогу наблизити спеціалізовану допомогу до місця нещасного випадку й більш ефективно боротися з причинами, що викликали критичний стан, сприяє послідовності лікувальних заходів на всіх етапах подання мед. допомоги, включаючи стаціонар. Осіб, яких вивели з стану клінічної смерті, госпіталізують у спеціалізовані лікувальні заклади (в опікові, кардіореанімаційні, токсикологічні центри, відділення інтенсивної терапії). Р. в СРСР організаційно пов'язана і об'єднана з *анестезіологією* в комплексну мед. дисципліну, курс якої викладається у мед. ін-тах та ін-тах удосконалення лікарів.

Літ. див до ст. *Реанімація*.

А. І. Трещинський.

РЕАНІМА́ЦІЯ (від *ре...* і лат. animatio — оживлення) — комплекс заходів, спрямованих на відновлення життєво важливих функцій організму, який перебуває в стані клінічної *смерті*. Р. провадять при відсутності дихання і припиненні серцевої діяльності або в тих випадках коли ці обидві функції пригнічені настільки, що практично не забезпечують потреб організму. Р. заснована на тому, що, по-перше, біологічна смерть ніколи не настає відразу — їй завжди передує перехідна стадія, т. з. термінальний стан, по-друге, зміни, що відбуваються в організмі при вмиранні, не відразу набувають необоротного характеру і при необхідному рівні збереження функціональних резервів і своєчасному поданні правильної допомоги можуть бути повністю усунені. У процесі вмирання можна виділити передагонію, агонію і клінічну смерть. Передагонія характеризується різким зниженням артеріального тиску (див. *Кров'яний тиск*), *тахікардією, тахіпное, брадикардією* і прогресуючим пригніченням свідомості. Ця фаза закінчується термінальною паузою в диханні, брадикардією аж до зупинки серця. Іноді у процесі вмирання спостерігаються і прояви агонії, яка характеризується останнім короткочасним сполохом життєдіяльності: може дещо підвищитися артеріальний тиск, ефективність серцевих скорочень, покращатись дихання, а іноді навіть може і відновлюватись свідомість. Агональний спалах дуже короткочасний, він закінчується зупинкою серця і дихання. Після агонії настає клінічна смерть — стан, при якому відсутні осн. ознаки життя, але ще не розвинулися необоротні зміни в організмі, що характеризують біологічну смерть. Клінічна смерть триває 3—5 хв. Після того, як настала біологічна смерть, Р. неможлива. Оживити можна тільки життєдіяльний організм. До Р. вдаються при вмиранні від тяжкої механічної травми, у т. ч. ускладненої травматичним *шоком* і *кровотечею*, від дії електричного струму (див. *Електротравма*), гострого *отруєння*, ядухи (див. *Асфіксія*), утоплення, термічних опіків, заг. замерзання, при хірургічних втручаннях тощо. Осн. заходами Р. є *дихання штучне* і масаж серця. З метою Р. застосовують різну, у т. ч. і електронну апаратуру (моніторні установки, дефібрилятор, електростимулятор та ін.), хірургічні заходи (*трахеотомію, пункцію* і катетеризацію великих судин), фармакологічні засоби. Кваліфіковану реанімаційну допомогу подають працівники *швидкої медичної допомоги*, що має у своєму розпорядженні машини з спец. устаткуванням (протишокові, інфарктні, токсикологічні та ін. бригади). Повний комплекс реанімаційних заходів здійснюється в спеціалізованих відділеннях (центрах) Р. та відділеннях інтенсивної терапії. Арсенал методів сучас. спеціалізованої реаніматологічної допомоги досить великий. Сюди відносять штучний і допоміжний кровообіг, тривалу апаратну вентиляцію легень, гіпербаротерапію (див. *Баротерапія*), штучну *гіпотермію*, застосування апарата *нирка штучна* і деякі ін. методи. Питаннями Р. займається *реаніматологія*.

Літ.: Реаниматология. М., 1976; Современные проблемы реаниматологии. М., 1980; Боровый Е. М., Гормах С. Я., Струменский В. Н. Организация реанимационной помощи сельскому населению. К., 1981.

А. І. Трещинський.

РЕ́БАНЕ Карл Карлович (н. 11. IV 1926, Пярну) — рад. фізик, акад. АН Естонської РСР (з 1967, з 1973 — президент), чл.-кор. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Ленінградський ун-т (1952). В 1956—64 працював в Ін-ті фізики та астрономії АН Ест. РСР, 1964—68 — академік-секретар Відділення фізико-матем. і тех. наук, 1968—73 — віце-президент АН Ест. РСР. У 1973—76 — директор Ін-ту фізики АН Ест. РСР. Осн. праці — з спектроскопії кристалів, зокрема з електронно-коливальних спектрів вторинного світіння домішкових молекулярних центрів, а також дослідження спектрів біологічно важливих молекул. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Золота медаль імені П. М. Лебедєва АН СРСР, 1981.

РЕ́БЕРН (Raeburn) Генрі (4.III 1756, Стокбрідж, поблизу Едінбурга — 8.VII 1823, Едінбург) — шотл. живописець. Навчався в Едінбурзі у місцевого живописця. В 1785—87 відвідав Італію. Написав бл. 1 тис. портретів, серед яких — «Е. Бетюн» (90-і рр. 18 ст.), «Подружжя Кларк на прогулянці» (бл. 1790), полковника А. Макдоннелла оф Гленгеррі (1800—12), Маргарити Скотт-Монкріф (бл. 1814). Твори Р. зберігаються в Нац. галереї Шотландії, ДЕ в Ленінграді та ін. колекціях.

РЕ́БІНДЕР Петро Олександрович [21.IX (3.X) 1898, Петербург — 12.VII 1972, Москва] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1968). Закінчив 1924 фіз.-матем. ф-т Моск. ун-ту. З 1935 працював у Колоїдо-електрохім. ін-ті (з 1945 Ін-т фізичної хімії) АН СРСР, з 1942 — одночасно у Моск. ун-ті. Осн. праці присвячені проблемам утворення, стійкості і руйнування дисперсних систем, поверхневим явищам та структуроутворенню у цих системах; розвитку уявлень про мол. механізм діяння поверхнево-активних речовин, про природу миючої дії, флотації, вибіркового змочування; розробці фіз.-хім. основ застосування поверхнево-активних речовин у різних технологічних процесах. Відкрив (1928) адсорбційне зменшення міцності твердих тіл (т. з. ефект Р.). Заклав основи нової галузі науки — фіз.-хім. механіки. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

К. К. Ребане.

РЕБОША́ПКА (Ребушапке; Rebuşapcă) Іван (н. 29.V 1935, Дерменешть, тепер Сучавського повіту, СРР) — рум. фольклорист-україніст. Викладач Бухарест. ун-ту. Монографія «Народження символу. Аспекти взаємодії обряду та обрядової поезії» (1975, укр. мовою) побудована на матеріалі укр. нар. творчості з залученням фольклору багатьох народів євразійського континенту. Досліджує рум.-укр.-слов'янські фольклорні взаємини. Збирач, дослідник і видавець укр. пісенної творчості в Румунії — збірки (укр. мовою) «Народні співанки» (1969), «Ой у саду-винограду» (1971), «Відгомін віків» (1974), «Оленський цвіт» (1976). Опрацював і видав зб. прислів'їв та приказок «Народ скаже — як зав'яже» (1976). Для збірки фольклору нац. меншостей СРР «Змагання квітів» (1971) переклав рум. мовою тексти 18 укр. нар. пісень. Автор підручників з укр. мови та л-ри для загальноосв. шкіл СРР з укр. мовою викладання, ряду статей («Відгомони опришківства в українській усно-поетичній традиції Банату», 1981, та ін.).

О. С. Романець.

П. О. Ребіндер.

РЕ́БРА — парні видовжені утвори *осьового скелета* хребетних тварин і людини. У тварин розрізняють в е р х н і Р. (у хвостатих і безхвостих земноводних і деяких риб), розміщені в сполучнотканинному прошарку між спинними й черевними м'язами, і н и ж н і (у безногих земноводних, плазунів, птахів і ссавців) — по боках заг. порожнини тіла в тому самому прошарку. В *амніот* Р., що сполучаються безпосередньо з *грудиною*, наз. справжніми, а решта — несправжніми. У кожному ребрі розрізняють *проксимальний* кінець, тіло і *дистальний* кінець. У наземних хребетних Р. мають подвійне з'єднання з *хребтом*: на дистальному кінці Р. є головка й

Г. Реберн. Портрет лорда Ньютона. 1806—11.

горбик, що з'єднуються відповідно з тілом хребця і поперечним відростком. У більшості наземних тварин шийні, поперекові, крижові й хвостові Р. редукуються.

У людини 12 пар Р. Кожне Р. складається з довгої кісткової частини і короткої хрящової. Перші 7 пар Р.— справжні, 8 — 10-а пари — несправжні. 11—12-а — рухомі.

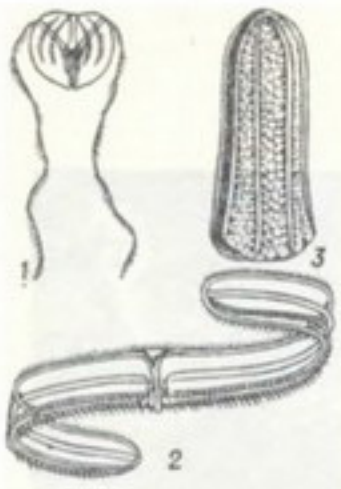
РЕБРО́ Петро Павлович (н.19.V 1932, с. Білоцерківка, тепер Куйбишевського р-ну Запоріз. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1953. Закінчив Запоріз. пед. ін-т (1953). Перша зб. поезій — «Заспів» (1955). Трудові будні хліборобів і запорізьких сталеварів, дружбу народів, красу степового краю оспівав у поетичних збірках «Вітер з Дніпра» (1957), «Проміння серця» (1962), «Людяність» (1965), «Криця» (1975), «Побратимство» (1979) та ін. Виступає як гуморист і сатирик («Перо під ребро», 1963; «Гаряча прокатка», 1979), автор нарисів, віршів для дітей. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Вибране. Поезії. К., 1982.

М. П. Тараненко.

РЕБРОПЛА́ВИ (Ctenophora) — тип морських безхребетних тварин. Тіло (довж. від 2 мм до 1,5 м) найчастіше мішковидне, радіальносиметричне (двопроменеве), драглисте, прозоре. На відміну від *кишковопорожнинних*, до яких Р. відносили на правах підтипу, Р. не мають жалких клітин (див. *Кнідобласти*). У більшості Р.— 2 щупальця з клейкими клітинами, за допомогою яких Р. захоплюють їжу (дрібні організми *планктону*, ікра, іноді мальки риб та ін.). Р.— вільноплаваючі, рідше повзаючі або сидячі (прикріплені) тварини. Пересуваються за допомогою 8 рядів меридіонально розташованих гребних пластинок (з'єднаних між собою війок), що сидять на потовщеннях тіла — т. з. ребрах (звідси й назва типу). Р.— гермафродити (див. *Гермафродитизм*), розмноження статеве. Життєвий цикл без *метаморфозу* Тип включає єдиний клас з 6 рядами, що об'єднують бл. 90 видів, поширених у всіх морях. В СРСР зустрічаються гол. чин. в пн. (4 види) і далекосхідних морях. У Чорному м. 1 вид — Pleurobrachia rhododactyla.

Б. М. Мазурмович.

Реброплави: *1* — Pleurobrachia rhododactyla; *2* — Венерин пояс (Cestus veneris); *3* — Beroë cucumis.

РЕБРЯ́НУ (Rebreanu) Лівіу (28.XI 1885, с. Тирлішуа, Трансільванія, тепер СРР — 1.IX 1944, с. Валя-Маре, поблизу м. Пітешті, похований у Бухаресті) — рум. письменник, журналіст і театр. критик, член Рум. академії (з 1940). Друкуватися почав 1908. Автор збірок новел «Переживання» (1912), «Голота», «Визнання» (обидві — 1916), «Катастрофа» (1921) тощо. Основоположник нац. соціально-психологіч. роману [епічні твори «Іон» (т. 1—2, 1920) — з життя селянства, «Ліс повішаних» (1922) — про братовбивчий характер 1-ї світової війни, «Повстання» (т. 1—2, 1932), де глибоко розкрито соціальну дійсність часів селян. повстання 1907]. Переклав твори Л. Толстого, А. Чехова та ін. Написав ряд п'єс.

Тв.: Укр. перекл.— Іон. К., 1974; Рос. перекл.— Весы правосудия. Бухарест, 1959; Лес повешенных. Кишинёв, 1960; Ион. М., 1966; Восстание. М., 1970; Новеллы. М., 1975.

О. С. Романець.

РЕВ — див. *Рада Економічної Взаємодопомоги.*

РЕВАЛЬВА́ЦІЯ (від *ре...* і лат. valeo — коштую) — офіційне підвищення золотого вмісту грошової одиниці країни або фактичне підвищення її *валютного курсу*. Один із засобів держ.-монополістичного регулювання економіки капіталістичних країн. За механізмом впливу на економіку Р.— явище протилежне *девальвації*.

РЕВАНШИ́ЗМ (від франц. revanche — відплата, помста) — політика реакційних політичних кіл переможеної у війні держави, спрямована на підготовку нової війни з метою відновлення втрачених позицій. Політика Р. пов'язана з *шовінізмом*. Заохочення імперіалістичними колами Р. в гітлерівській Німеччині сприяло розв'язуванню *другої світової війни 1939—45*. В післявоєнний період реваншистські сили, зокрема в ФРН, виступають за перегляд загальновизнаних європ. кордонів, проти розрядки міжнародної напруженості і мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

РЕВВІЙСЬКРА́ДА, Революційна Військова Рада Республіки (РВРР, РВР) — колегіальний орган найвищої військ. влади в Рад. країні 1918—34. Створена відповідно до постанови ВЦВК від 2.IX 1918. Зосередила в своїх руках керівництво Рад. Збройними Силами. Голова РВРР, який затверджувався ВЦВК (з 1923 — ЦВК СРСР), одночасно був наркомом у військ.-мор. справах. Членів Реввійськради призначав Раднарком РРФСР (з 1923 — СРСР). Під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії РВРР здійснювала керівництво бойовими діями рад. військ, керувала організацією та дальшим будівництвом Червоної Армії. З утворенням СРСР Реввійськраду 28.VIII 1923 реорганізовано на РВР СРСР. Ліквідовано за постановою ЦВК СРСР від 20.VI 1934.

РЕВВІЙСЬКРА́ДА РАДЯ́НСЬКИХ ПОВСТА́НСЬКИХ ВІЙСЬК ЛІВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇ́НИ — військ. орган, створений за постановою ЦК КП(б) України в серпні 1919 для організації і керівництва повстансько-партизанською боротьбою на Україні в тилу денікінських військ (на Лівобережжі і в деяких правобережних районах Катеринославської і Херсонської губерній). Очолював Раду Г. О. Колос. Діяльністю Ради безпосередньо керувало *Зафронтове бюро ЦК КП(б) України*. Для координації бойових дій партизан. загонів Рада створила 5 територіальних штабів: Донецький, Катеринославський (Лозово-Синельниківський), Київський, Полтавський, Харківський. Рада і територіальні штаби були ліквідовані на поч. 1920 після визволення України від денікінських військ.

РЕ́ВДА — місто обласного підпорядкування Свердл. обл. РРФСР. Розташована на берегах р. Ревди при впадінні її в р. Чусову. Залізнична станція. 64 тис. ж. (1981). В Р.— з-ди: мідеплавильний, по обробці кольорових металів, метизно-металургійний. Виробн. мін. добрив, буд. матеріалів. Мед. уч-ще. Засн. 1734, місто — з 1935.

РЕ́ВЕЛЬ — колишня назва м. *Таллінн*.

РЕВЕ́НКО Тимофій Андрійович (н. 20.II 1919, с. Новоросійськ Актюб. обл. Каз. РСР) — укр. рад. ортопед-травматолог, доктор мед. наук (з 1963), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. У 1949 закінчив Харків. мед. ін-т. У 1949—57 працював в Укр. н.-д. ін-ті травматології і ортопедії ім. проф. М. І. Ситенка (Харків), з 1951 — зав. відділенням; з 1957 — директор Донец. н.-д. ін-ту травматології і ортопедії. Осн. наук. праці стосуються питань профілактики травматизму, розробки реконструктивно-відновних операцій в ділянці кульшового та ін. великих суглобів, зокрема створення оригінальних операційних методик, нових інструментів і апаратів. Дійсний член Всесвітньої організації хірургів, ортопедів і травматологів (з 1969). Заст. голови Респ. наук. т-ва травматологів-ортопедів (з 1959). Член Вченої Ради АМН СРСР (з 1976). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, двома орденами «Знак Пошани».

О. П. Холодарьов.

РЕВЕРБЕРА́ЦІЯ (від лат. reverbero — відкидаю) — післязвучання, поступове згасання *звуку*, що спостерігається в закритому приміщенні після вимикання джерела звуку. Р. зумовлена надходженням із запізненням у дану точку відбитих та розсіяних звукових *хвиль*, які затухають неодночасно. Характеризується часом Р., тобто проміжком часу, за який інтенсивність звуку зменшується в 10^6 разів. Р. впливає на чутність мови і музики в приміщенні: надмірна тривалість Р. призводить до неприємної гучності, а недостатня — до різко уривчастого або глухого звучання. Явище Р. вивчають в архітектурній *акустиці* і враховують при будуванні приміщень з підвищеною акустичною якістю (театри, концертні зали тощо).

РЕВЕРДІ (Reverdy) П'єр (13.IX 1889, Нарбонн — 21.VI 1960, Солем) — франц. поет. Рання творчість Р. пов'язана з формалістичним і авангардистським напрямами в л-рі й мистецтві, гол. чином із *сюрреалізмом*. У зб. «Робочі руки» (1949), куди ввійшли поетичні твори, написані в часи Опору, переважають реалістичні тенденції. Р. належать також есе, нотатки з естетики, зібрані в книгах «Шорстка рукавичка» (1927), «Мій судновий журнал» (1948), «Насипом» (1956).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Я пишу твоё имя, Свобода. Французская поэзия эпохи Сопротивления. М., 1968; Мысли о поэзии. В кн.: Писатели Франции о литературе. М., 1978.

Л. А. Єремєєв.